

ISSN 2278-4381

June, 2025
Volume-14,
Issue-54

SHANTI-E **JOURNAL OF** **RESEARCH**

*Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research*

CO-EDITOR

P. R. Sharma

CHIEF EDITOR

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

EXECUTIVE EDITOR

Dr. Rambhai V. Baku

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH ISSN 2278-4381

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

Chief Editor

Dr. RAJESHKUMAR A. SHRIMALI

ASSISTANT PROFESSOR

Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli

CO-Editor

P R SHARMA

ASSISTANT PROFESSOR

SHRI M.B.PATEL SCIENCE COLLEGE, ANAND

EXECUTIVE Editor

RAMBHAI V. BAKU

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

EDITORIAL BOARD**MANAGING EDITORS**

Name	Designation	University	Place -College
Pro. Parimal M.Upadhyay	Assistant Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad.	Government Commerce College-Ahmedabad.
Pro.D.K.Bhoya	Assistant Professor	HNGU PATAN	Mahila Arts College Motipur,Himmtnagar.
Dr. Bhavinbhai S.Shah	Associate Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad	Gujarat Arts & Commerce College- Ahmedabad.
Dr.Omparakash H.Shukla	Associate Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad	Gujarat Arts & Commerce College- Ahmedabad
Pro.Dr.Priteshkumar S.Rathod	Assistant Professor Ges Class-2	S P University, v v nagar, anand	Government Gujarat Arts & Commerce College-Naswadi.
Pro.Dr.Rajesh. M. Sosa	Assistant Professor	Krishnkumarsinhji Uni. Bhavangar.	Valiya Arts & Commerce College Bhavangar.

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH- A PEER REVIEWED AND REFFERED JOURNAL (PEER REVIEWED COMMITTEE)

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
❖ Dr.Devjibhai maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief in sociology
❖ Dr.Mahendrakumar A.Dave (Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	Chief in Sanskrit
❖ Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief in Hindi
❖ Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Chemistry
❖ Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief in History
❖ Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)	Chief in Physical Education
❖ Dr.C.M.Thakkr (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief in Commerce
❖ Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Psychology
❖ Dr.IROS Vaja (Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief in English
❖ Dr.Hemaben Jikadra (Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief in Political Science
❖ Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief in Gujarati
❖ Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Economics

“Shanti E Journal Of Research” is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, JUNE- 2025, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
 - **“Shanti E Journal Of Research” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “Shanti E Journal Of Research” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
 - **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “Shanti E Journal Of Research”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
 - **All efforts are made to ensure that the published information is correct. “Shanti E Journal Of Research” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**
-

Editor's Column

The blast of knowledge at the universal hut due to scientific dynamics has without doubt redefined the very concept of new Era. The main set-up of education especially higher education-has become a subject of study and scrutiny for the scholars and practitioners who have a hunger desire to face change and challenges. It is because we, the creature beings, are brilliant with the faculty of option and a liberated will.

Unlike other type, we are not planned. We can make choices and use our free will to act and get our objectives. Inequities in learning opportunities, quality of educational military and level of learning success persist by gender, rural/town locality, ethnic backdrop, and socioeconomic status.

The quality of education and the aptitude to define and monitor this quality is absent in most upward countries. The means and span of education continue to be fine and curbed to past models of delivery, and the use of other channels continues to be informal and subsidiary. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not in step by an raise in funds.

At this point in time, it is safe to situation that the split of views on the risk of change is marvelous. We, the publishers of Research Genius E Journal, are very much eager to view some aspect of these changes through academic article contributed by impressive scholar and social group. The nearby issue contains papers with decisive coming and scrutiny as well as orderly argument and reflection on various theme of language, prose, information technology, commerce and so on. We trust this will positively be helpful for the community who desire transform.

Chief-Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

INDEX

Title	Page
Cultural Heritage and the Indian Economy: An Interconnected Framework -DR. DHAVALKUMAR J. CHAVADA	1- 5
Revisiting Nature, Gender, and Society: An Eco-feminist Reading of Sudha Murthy's Short Stories -Dr. Darshita G. Tank	6-10
Culture Studies and Literature in Commerce Management -THAKKER KHUSHBU KIRITKUMAR	11-14
<i>The Influence of Culture and Tradition on Consumer Behaviour in Reference to the Fashion Industry in India</i> -Dr. Rajiben S. Vagh	15-18
Language, Power, and Identity: Cultural Dynamics in <i>The House of Blue Mangoes</i> -Dharmesh D. Rathod	19-23
The Dance of Stories: Exploring the Convergence of Bharatnatyam, Visual Culture, and Literature. -Divya Bulchandani	24-29
साहित्य और संस्कृति का अंतर्संबंध -डॉ. राजाराम जी. शेवाळे	30-41

Title	Page
भारतीय साहित्य और संस्कृति -प्रा.डॉ.वाल्मिक दशरथ सूर्यवंशी	42- 45
‘हिन्दी भाषा की समाज संस्कृति में मीडिया की भूमिका’ -डॉ. किरणबहन ओ. डोडिया	46-52
भारतीय संस्कृति की विरासत : काव्य-सौंदर्य और ललित कलाएं -डॉ. गीता भुत	53-62
<i>Reinterpreting Ecology and Culture in Dhruv Bhatt's Samudrantike</i> -Dr. Montukumar A. Patel	63-66
THE ROLE OF AN ENVIRONMENTAL ENGINEER IN PREVENTING AND REDUCING ENVIRONMENTAL STRESS IN KUTCH DISTRICT. -DR. ASHOK B. JATIA	67-72
POLITICS OF REPRESENTATION IN LITERATURE: FEMINISM, MARXISM, AND POSTMODERNISM -BARAIYA AELISHA SANJAYBHAI	73-85
A Study Of "The Role of Culture and Literature in Commerce and Management" -Nimesh Chandra	86-92
Impact of Cultural and Religious Beliefs on Financial Planning and Spending Habits – A Study with reference to Jamnagar -Dr Bhavik Panchasara* -Dr Heenaben S Bharadiya**	93-105

Title**Page**

**A STUDY OF ACHIEVEMENT MOTIVATION AMONG
COLLEGE STUDENTS**

-Dr. Jasvanti Laljibhai Chitroda**106- 108**

LITERATURE AS A PART OF MODERN CULTURE

-Dr NIRMALSINH AKHUBHA ISHARANI**109-118**

**Spiritual Rejuvenation and Social Reforms: The Role of Shree Dhani
Matang Dev and Magh Snan in Promoting Equality and Community
Upliftment**

-Dr. Yagnesh N. Dhoriya**119-121**

The Leadership of Cultural

-Dr. Lalitkumar Rajanikant Chauhan**122-128**

**Economic Challenges Faced by Regional Writers: A Study of Financial
Barriers and Opportunities**

-Dr. Jagdish Maheshwari**129-133**

**Enhancing Educational Outcomes in Commerce: An
Interdisciplinary Approach to Pedagogy through the Inquiry
Training Model**

-Bhavik S. Shah* - Pavankumar M. Bhanani****134-137**

**Indian Knowledge Systems: A Treasure Trove of Ecocentric
Philosophy**

-Dr. Bhawna N. Gadhvi**138-141**

Title**Page****Sacred Time and Mythic Narratives: The Philosophical Dimensions of the Maha Kumbh Mela**

-Gaurav Rohitbhai Umretiya* - Dr. Sunil H Der** 142- 150

Beyond the Boundaries: A journey through the human orbit in Doshi's poems

-Miss. Nandita Jitendrabhai Ghediya* -Dr. Audrey E. Barlow** 151-157

How History Defines the Culture of Kachchh

-Mira A. Parmar* Kshiti N. Joshi* - Archanaba N. Chudasma** 158-163

The Female Body as Resistance: An Écriture Féminine Analysis of Vandana Khanna's Selected Poetry

-Khushali Anjaria 164-166

Kachchh's Green Heritage: A Case Study of Ethnobotanical Nomenclature and Plant Naming

-Renu Yadav¹, Dr. Ekta Joshi² 167-181

Cultural Narratives and Tourism Marketing in Kutch: A Literary and Digital Perspective

-Kinjal R Vasava* - Dr. Ganpatbhai R. Parmar** 182-189

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન

-સોમૈયા જ્ઞાનવી હિતેશભાઈ 190-193

Title	Page
ભારતીય સંસ્કૃતિની ઝાંખી કરાવતી નવલકથા 'સમુદ્રાન્તિકે' -પટેલ વિધિ વિષ્ણુભાઈ	194- 196
પર્યાવરણચિંતનની કવિતા- પૃથ્વી -MIHIRBHAI YASHVANTRAY PANDYA	197-199
‘કૂવા’માં નારીચેતનાને વ્યક્ત કરતી ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિ -કુકડિયા ગીતા ધીરુભાઈ	200-204
‘દીપનિર્વાણ’માં ગણરાજ્યોની સંસ્કૃતિ -Kumbhar Husen Isha	205-208
સાહિત્ય,સંસ્કૃતિ અને ફિલસૂફીનો સમન્વય:‘તત્ત્વમસિ’ નવલકથા સંદર્ભે -સ્નેહલ ત્રિવેદી	209-213
સાહિત્યકૃતિમાં સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ - ‘વાની મારી કોયલ’ ટૂંકીવાર્તા સંદર્ભે -ડૉ.વિપુલભાઈ ગણેશભાઈ કાળિયાણિયા	214-218
‘નારી સંવેદન : ધીરેન્દ્ર મહેતાની ચુંટેલી વાર્તાઓ સંદર્ભે’ -જીલ રાજેશભાઈ ડાભી	219-221
ધ્રુવ ભટ્ટની નવલકથાઓમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનું નિરૂપણ -ડૉ. સોનલબેન અમૃતલાલ પટેલ	222-225
‘દીપનિર્વાણ’માં આંતર સંસ્કૃતિ દર્શન -વિલાસ આર. કોશિયાણી	226-231

Title**Page**

પર્યાવરણ અને સંસ્કૃત સાહિત્ય – વિહંગાવલોકન

-પ્રા.ડૉ. કીર્તિદા બંસીલાલ વ્યાસ

232- 234

સંસ્કૃતિ નું રાજકારણ – એક સંશોધન લેખ

-કારિયા જયેશ જીવાભાઈ

235-238

A STUDY OF WOMEN'S POLITICAL PARTICIPATION IN INDIA

-Bharatkumar N. Chhanga

239-247

**MEMORY AND HISTORY: HOW SOCIETIES REMEMBER
AND INTERPRET THE PAST**

-CHANDRAVADIYA DHAVAL.GOVINDBHAI

248-250

Globalization, Migration and Transcultural Narratives

-Mr. Jay P. Rupapara

251-256

**Psychological well-being of Government Teacher and Non
Government Teacher**

-Jadeja Karmdeepsinh Jayendrasinh

257-259

**A Study on Prospects and Challenges of Tourism Industry in
Kachchh Region**

-Dr. Kaushikkumar Ratilal Dalvi

260-266

PHILOSOPHY, ETHICS AND LITERATURE

-Hayfa Khatri M. Shakil

267-269

Title	Page
Paradigms of the Twentieth Century Indian English Cultural Criticism: A Case of Ananda Coomaraswamy -Parth Joshi	270- 272
Literature and Identity: Cultural Reflections through Panchatantra and Aesop's Fables -Mittal H Gor	273-274
Cultural Psychology -मितल जयंतिलाल: नकुम	275-286
સંતકવિ - નરસિંહ મહેતા -શંભુ નારણ છાંગા	287-296
ગુજરાતનાં સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં સોલંકી વંશનું યોગદાન -ડૉ. નંદલાલ એન. છાંગા	297-304
‘ન હન્યતે’ નવલકથામાં પ્રગટતા આંતરવિદ્યાકીય અભિગમ -સોલંકી દક્ષા મહેશભાઈ	305-307
કોટાયનું મંદિર : એક ઐતિહાસિક સંશોધન -Dhruhi D. Gor	308-310
સાહિત્ય અને લોકપ્રિય સંસ્કૃતિ -મકવાણા પૂજાબેન ગણેશભાઈ	311-314
સાહિત્ય અને ઇતિહાસ લેખન -વિજયકુમાર એન.ગરવા	315-320

Title

Page

સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને સિનેમાની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ

-Dr. Dinesh R. Pate

-Manjothi Aasmin Umarbhai

321- 331

ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ

-Dr.Kiran Hirwaniya

332-339

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ અને મનોવિજ્ઞાન

-ખલીફા સાહિસ્તા એસ* .-ડૉ. અતુલ કનૈયા** .

340-344

બળવંત નાયકની 'વેડફાંતા જીવતર' નવલકથામાં ડાયસ્પોરિક વલણ

-ખોરજા જય રસિકકુમાર

345-347

વિસરાયેલ વારસો:કચ્છની વ્રજભાષા કાવ્યશાળા

-સોઢા ખુમાનસિંહ ભુરુલા

348-355

આરોગ્ય અને સ્વચ્છતામાં હડપ્પા સંસ્કૃતિનું યોગદાન

-આચાર્ય વિનાયક વાસુદેવ

356-360

ભારતીય શાસ્ત્રીય નૃત્ય મેં ભાષા ઓર સાહિત્ય કી ભૂમિકા

-સોમપુરા કૃપલ ચેતનભાઈ

361-367

સાહિત્ય ઓર લોકપ્રિય સંસ્કૃતિ

-ઠક્કર દીક્ષિતા કિશોરભાઈ

368-371

હિન્દી સાહિત્ય મેં વ્યક્ત વિભિન્ન સંસ્કૃતિયાં

-ડૉ.વિજુભાઈ કાંતિલાલ મકનાના

372-374

Title	Page
साहित्य और संस्कृति का संबंध -Gayatri Ishwarlal Karapiya	375- 381
भारत में पर्यावरणीय मानविकीकरण -Dr. Purvi H. Parmar	382-388
Exploring The Emerging Technetronic Literature in the New Age of Millennium -Ms. Vidhi Rajgor* -Dr. Dushyant Nimavat**	389-395
CASTE, IDENTITY AND STRUGGLE: A CRITICAL READING OF <i>ANTS AMONG ELEPHANTS</i> BY SUJATHA GIDLA -Mr. Sanjaykumar Jethalal Vaghela	396-399
Mapping Myth and Migration: A Digital Cartographic Study of Memory and Ecology in Amitav Ghosh's 'Gun Island' -Ms. Trushali Shantibhai Dodiya	400-406
પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચના અને તેની સાહિત્યિક, સાંસ્કૃતિક મીમાંસા -અઝીઝ ઈબ્રાહીમ છરેયા	407-414
ચારેય દિશાઓમાંથી પ્રાપ્ત થયેલો એટલે જ ચારસો ટકા આનંદ. -મિહિર એમ વોરા -અર્ણવ અંજારિયા	415-418
વિકેન્દ્રિત આયોજન અને સામાજિક-આર્થિક વિકાસ -સુરેશભાઈ એન. પટેલ -ડૉ. ધનશ્યામ જોગરાણા	419-421
ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી -VAGHAMSHI ROSHNI NANJIBHAI	422-434

Title	Page
The Psychopathology of Traumatic Violence in Partition Fiction of Selected Works by Saadat Hasan Manto -Shuchi M. Joshi;	435- 447
Reading The Tempest through Spatial Power dynamics and Narratives -UTSAV MALANI	448-453
SELF-MONITORING, TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP AND PERSONAL EFFECTIVENESS: THE HUMAN RESOURCE IMPERATIVE -Naitik J. Patel Dr. Nirav Gajjar	454-464
The Echoes of Past Pain: Unpacking Trauma in Polie Sengupta's Mangalam -Zarna Tejendrabhai Pandya Dr. Alpesh Upadhyay	465-471
LITERATURE AND POPULAR CULTURE: INFLUENCE, ADAPTATION, AND EVOLUTION -PARMAR RAHUL ARVINDBHAI	472-474
A Study of the Personality of Students Studying in General and Science Streams -Parmar Dhyanika Kalpeshbhai	475-477
QUALITY OF WORKING LIFE AND ABSENTEEISM BEHAVIOUR -Dr. Pallavi R. Chauhan	478-481
PLANKTON DIVERSITY OF PONDS : AN ECOLOGICAL STUDY -KAJAL GIRISHBHAI DAVE	482-486
CULTURAL HYBRIDITY AND INDIAN IDENTITY IN ARUNDHATI ROY'S NOVELS :POSTCOLONIAL PRESPECTIVE -DR. RACHANABA N. VAGHELA* DR.HEMANGI R. LAKHLANI**	487-493

Title	Page
MENTAL HEALTH FOR LADY TEACHERS OF GOVERNMENT AND PRIVATE SCHOOLS IN KUTCH DISTRICT -GAGAL RAMESH BHIMA	494- 498
Geographical and Cultural Development in the Desert Area of Gujarat -RANGIYA KETAN LALJIBHAI	499-502
Direct Tax Policy Reforms In India And Budget 2024-2025 -Dr.Mukeshkumar Manilal Bavaliya	503-515
Cinema Through the Literary Lens: How Literature Shapes Cinema -Jigar K Dungarkhiya	516-520
સાહિત્ય , સંસ્કૃતિ અને તત્વજ્ઞાન -માધુર્ય ભરત ગોરસિયા	521-524
‘આનંદધારા’ નવલકથામાં પ્રગટ થતા સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો -MERIYA ALPA AMARSINH, pro.Rajesh Makwana	525-533
વન્યસૌંદર્યના વિનાશની કથા : ‘આરણ્યક’ -Parmar Parita Mukeshbhai	534-539
साहित्य और संस्कृति का सैद्धांतिक अंतर्संबंध बाल साहित्य के संदर्भ में -डॉ.हेमलता पी लोंचा	540-545
हिन्दी साहित्य और संस्कृति -डॉ. चाँदनी केशवपुरी गोस्वामी	546-548

Title	Page
आर्ष महाकाव्यों में सांस्कृतिक मनोविज्ञान	
-महेश्वरी हंसाबेन के* -डॉ.मेहुल बी. शाह**	549- 559
सांस्कृतिक मनोविज्ञान और मानव व्यवहार विज्ञान	
-Dr.Dipakkumar R Pandya	560-564
From Concord to Cyberspace: A Transcendentalist Exploration of Digital Culture	
-Kishan Atul Pandya	565-569
ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર આર્થિક વિકાસની અસરો	
-ફાલ્ગુની એ. કતિરા	570-577
Reinterpretation of mythical characters in select works of Anindita	
-Sengupta Shailja Gohil* -Dr. Darsha Jan**	578-582
Between Mobility and Modernity: Challenges of Educating Nomadic Tribes in Gujarat	
-Jilani Faruk Sibhai* -Dr.Bhavesh Raval **	583-589
The Culture of Science and Technology: Shaping The Future Of Human Civilization	
-Dr. Pankajkumar. M. Singala ¹ Dr. Nayan H. Bhuva ²	590-593
થાનગઢની R.P CERAMIC કંપનીનો એક અભ્યાસ	
-Payal Dabhi* -Dr. D. R. Vajani**	594-605

Title	Page
हिंदी साहित्य की विविध विधाओं में भारतीय संस्कृति -डॉ. रिन्कु ए. वाढेर	606- 610
संस्कृत साहित्य के सन्दर्भ में साहित्य और संस्कृति का सैद्धांतिक अन्तर्सम्बन्ध -डॉ. जयेश एम. व्यास	611-617
THE ROLE OF CULTURE IN MEDICINE / HEALTHCARE CONNECT LITERATURE AND CULTURELSTUDIES : INNERDISCIPLINARY APPROACH -MAULIK DILIPKUMAR SHAH	618-622
THE BHIL IN NARMADA: A STUDY OF FOLKLORE AND LITERATURE -Ms Minal P Vasava	623-627
शिक्षणमां संस्कृतिनो प्रभाव -NAYANA BEN KARSHAN BHAI CHAVDA	628-637
Two Bright Sparklers of the Literature World -Umehani Ibrahim Sameja Breir Aashna Yusuf	638-647
गुरुकुलशिक्षा-प्रणाली का वैशिष्ट्य : समस्या और समाधान -डॉ. विनोद कुमार सह-आचार्य	648-652
कबीर के काव्यों में सामाजिक-पर्यावरण -डॉ. तुषार व्यास	653-655

Title	Page
વિકસિત ભારત બનાવવામાં કચ્છ જીલ્લાના યોગદાનની સાથે ઉભી થનારી પર્યાવરણીય સમસ્યાઓ	
-Dr. Chandrakant A. Patel	656-665
संस्कृत और भारतीय संस्कृति के परिप्रेक्ष्य में डॉ. सत्यव्रत शास्त्री की विदेश-यात्राओं संदर्भ में भारतीय संस्कृति का दर्शन - एक संक्षिप्त परिचय	
-Ms.Manjothi Yasmin Harun	666- 676
સંસ્કૃતસાહિત્યસન્દર્ભે તત્ત્વજ્ઞાનં નૈતિકતા સાહિત્યં ચ	
-પ્રા. કલ્પેશ ડી. દવે	677-679
रघुवंशसुभाषितसाहित्यम्:संस्कृतेर्मूलम्	
-પુરોહિતઃ મ્હેલઃ નટુભાઈ	680-684
સંસ્કૃતવાઙ્મયે કચ્છવર્ણનાનિ	
-ડૉ. હિમાંશુ દેવેન્દ્ર જોશી	685-688
Psychological Dimensions in Kalidasa's Abhijnanashakuntalam: A Comparative Analysis with Other Sanskrit Drama and English Literature	
-Prof. (Dr.) Bhavesh V. Bhatt	689-693
શિક્ષણ અને પુસ્તકાલયઃ એકબીજાના અભિન્ન અંગ	
-અંકિતા બારોટ ઈશ્વર પ્રજાપતિ	694-698
ऋग्वेदस्य सूर्यसूक्तानि - एकम् अध्ययनम्	
-ડૉ. પંકજઃ ઠાકરઃ	699-704

Title**Page****श्रीमद्देवीभागवतीयविद्यापरिपाकः : संस्कृतिसरणिः****-डॉ. अत्रिकुमार नवलशंकर राजगोर 705-710****blockchain technology : a transformative innovation across industries****-Anam unnati pradipbhai****711****cultural analysis : wiliam shekespeares merchant of vanice and Mahesh dattanis final solutions****-Pooja l maheshwari priyanka v maheshwari****712**

Cultural Heritage and the Indian Economy: An Interconnected Framework

DR. DHAVALKUMAR J. CHAVADA

ASSISTANT PROFESSOR

DEPARTMENT OF ECONOMICS

BAHAUDDIN GOVERNMENT ARTS COLLEGE, JUNAGADH

Abstract:

Cultural heritage plays a significant role in shaping the Indian economy by contributing to tourism, employment, and creative industries. This paper explores the economic impact of India's tangible and intangible heritage, including monuments, traditions, arts, and crafts. It examines government policies, private sector involvement, and challenges in heritage conservation. The paper also discusses the role of digital transformation in monetizing cultural heritage and ensuring sustainable economic benefits.

Keywords: Cultural Heritage, Indian Economy, Tourism, Handicrafts, Government Policies, Digital Transformation

1. Introduction

India's cultural heritage is one of the richest in the world, spanning thousands of years of history, traditions, and artistic expressions. This heritage not only defines India's identity but also has substantial economic implications. Cultural heritage contributes to GDP through tourism, handicrafts, performing arts, and the preservation of historical sites. Understanding the economic aspects of heritage conservation is crucial for sustainable development.

Cultural Heritage, classic and contemporary, contributes to the identity and branding of territory, so relevant in an age of globalization and fierce competition, as also the base for sustainable and endogenous development.

It constitutes an essential engine for economic development being the major measure of economic impact on heritage conservation entailing jobs for household income; center city revitalization; heritage tourism; property values and small business incubation. Central to building a sustainable local economy is import substitution, creating locally what otherwise would be purchased from elsewhere. Heritage conservation is locally based upon, using expertise, labor and materials available in the local market, but import substitution also requires efforts to train local workers.

India's diverse economy encompasses traditional village farming, modern agriculture, handicrafts, a wide range of modern industries and a multitude of services.

Services are the major source of economic growth, accounting for more than half of India's output with less than one third of its labor force. We all know that India has a very rich cultural heritage. However, it is not known to many that India was a well developed country in terms of its economy and business. Excavations, written records, literature and above all, India's immense wealth had attracted several foreigners to attack India that bear testimony to the fact. The Indian civilization was not only agriculture based but there was also flourishing trade and commerce both inside and outside the country. It had contributed immensely to the world of business in different fields. Indian business was unique, innovative, dynamic and qualitatively superior to many other countries at that time.

2. Economic Impact of Cultural Heritage

2.1 Tourism Industry

Tourism is one of the largest contributors to the Indian economy, with heritage tourism playing a key role. Iconic sites such as the Taj Mahal, Jaipur's palaces, and the temples of Khajuraho attract millions of visitors, generating revenue through entry fees, hospitality, and local businesses. Higher levels of education - According to reachgate.net Education are one factor that can motivate a person to travel, mainly to increase knowledge and experience. Some researchers indicate that people who have high levels in education will travel more than those having lower education level (Chaipinit 2008). Hence it implies the tourist behaviour in attracting their travel frequency, their motivation and purpose to travel. Media presentations, particularly on televisions, people's lifestyles and special events. The involvement of the internet and the development of social media sites have created emphasis on the growing popularity. This concept has been widely adopted as one of the most effective communication tools worldwide which brings great benefits to not only the individual users but also organizations who would like to reach more target customers. Social media comprises of Travel and Tourism channels like TLC, a channel on people and culture, Travel XP a channel again on travel, Street food around the world, Anthony Bourdain show on CNN gives you a taste of the unknown, Food Mad with Rocky and Mayne from NDTV Good times gives you a taste of mouth watering vegetarian and non vegetarian food and Sound trek gives a hypnotic twist to some of the best Indian classics and at the sometime discovering artists and cultural gems from all over India. The development of new types of heritage tourism products -The heritage tourism product is heterogeneous. Sometimes it is tangible and takes the form of buildings and monuments, while at other times it is an intangible such as folklore event or a particular language. The amount of heritage tourism product available has increased in recent years. Firstly through the opening of many new heritage attractions in the past decades or so in United Kingdom alone the number of museums has doubled in the last twenty years. Secondly, the tourism industry has increasingly packaged heritage products to make them more accessible to more people. In particular, they have now organised short breaks in United Kingdom and abroad based on visiting all kinds of heritage attractions and destinations as well as longer study type holidays. Conclusion Tourism is a platform to present the background for the general public, which places its monetary and social viability in a balancing mechanism that keeps history itself and protects it. The possibilities of travel

and tourism are flourishing and are contributing significantly to their monetary development. According to Mahatma Gandhi 'A nation's culture resides in the hearts and in the soul of its people'. India now has 38 World Heritage sites listed, and that makes India one of the top countries globally in terms of several world heritage sites. United Nations Educational Scientific Cultural Organization identifies, World Heritage Sites as places that belong to all the people of the world, irrespective of the territory on which they are located. World Heritage sites in India are considered to be of immense cultural and natural importance in the world. What makes the concept World Heritage exceptional is its universal application. According to the convention, all the State parties have agreed that the sites located in their territory and which have been inscribed on the World Heritage list, without prejudice to national sovereignty or ownership, constitute a world heritage which belongs to international community. We are blessed with a beautiful heritage.

2.2 Handicrafts and Artisan Economy

Traditional crafts such as Madhubani painting, Pashmina weaving, and Channapatna toys sustain millions of artisans. Government schemes like "Make in India" and "Vocal for Local" aim to promote indigenous crafts in global markets.

Artisanal crafts, often deeply rooted in tradition and culture, play a significant role in the economic framework of many local communities. These crafts are not only a testament to cultural heritage but also serve as vital sources of income and employment. Artisanal crafts encompass a broad range of handmade products, including textiles, pottery, jewellery, woodwork, and metalwork. These items are typically produced using traditional techniques passed down through generations, reflecting the unique cultural heritage of their creators. In many regions, particularly in rural and underserved areas, artisanal crafts are more than just cultural artifacts; they are a cornerstone of economic activity.

The economic significance of artisanal crafts can be observed in various dimensions. They create employment opportunities, stimulate local markets, attract tourism, and foster community development. By providing sustainable livelihoods, artisanal crafts help reduce poverty and promote social inclusion. Furthermore, the global demand for unique, high-quality handmade products has opened up new markets for artisans, enhancing their economic prospects.

In further discussion, we will dive into how artisanal crafts impact local economies, focusing on their contribution to employment, market stimulation, tourism, and community development. Understanding these dynamics is crucial for appreciating the economic value of artisanal crafts and supporting their preservation and growth.

2.3 Performing Arts and Festivals ; -Cultural events like the Kumbh Mela, Pushkar Fair, and classical dance festivals not only preserve traditions but also boost local economies by increasing tourism and employment opportunities.

3. Government Policies and Initiatives

The Indian government has launched several initiatives to support cultural heritage:

- **Adopt a Heritage Scheme:** Encourages corporate involvement in maintaining heritage sites.
- **Incredible India Campaign:** Promotes Indian tourism globally.
- **National Mission on Cultural Mapping:** Identifies and supports artists and craftsmen.

4. Role of Private Sector and Digital Transformation

4.1 Public-Private Partnerships (PPP)

Collaboration between the government and private entities helps in restoring heritage structures and promoting sustainable tourism.

4.2 Digitalization and Virtual Tourism

Technologies such as virtual reality (VR) and augmented reality (AR) allow people to experience historical sites remotely, increasing accessibility and global outreach.

5. Challenges and Sustainability Concerns

- **Infrastructure issues:** Poor maintenance and overcrowding at heritage sites.
- **Climate Change Impact:** Rising pollution and environmental damage threaten historical monuments.
- **Balancing Commercialization and Conservation:** Excessive commercial activities can lead to cultural dilution.

6. Conclusion

Cultural heritage is an integral part of India's economic framework, providing employment, fostering tourism, and driving creative industries. Strengthening policies, leveraging digital advancements, and ensuring sustainable practices are essential for maximizing the economic potential of India's cultural assets. Future research should explore innovative models for funding and community-led conservation efforts.

References

Agrawal, Arun (1995). "Dismantling and Divide between Indigenous and Scientific Knowledge", Development and Change, Vol. 26, (413-439).

[2] Allen, T. and Thomas, A. (2000). Poverty and Development into the 21st Century. Oxford: oxford University Press. Pp. 1-48, 345-364

[3] Aryal, D. (2005). Economic Impact of Tourism in Nepal, Kathmandu, Nepal. Av. Claire C. Robertson (1997). Trouble showed the way: Indian University Press.

[4] Bajracharya, R.M. (2004). Samkshipta Swayambhu PuRana, (in Nepali), Kathmandu, Nepal Bajracharya, P.R. (1998). Role of Guthi in Newar Buddhist Culture”, Paper presented in Newari during “ Conference on the Buddhist Heritage of Nepal Mandala” held in Kathmandu, Nepal, 2009

<https://scholar.google.com/>

<https://www.researchgate.net>

<https://tourism.gov.in/>

<https://www.indiaculture.gov.in/>

<https://pib.gov.in/>

Revisiting Nature, Gender, and Society: An Eco-feminist Reading of Sudha Murthy's Short Stories

Dr. Darshita G. Tank

Assistant Professor (GES Class-II)

Government Arts College, Ranavav Dist. Porbandar

Affiliated to Bhakta Kavi Narsinh Mehta University (Junagadh)

Abstract

This study explores the intersection of nature, gender, and society in Sudha Murthy's short stories through the lens of eco-feminism. As a writer deeply rooted in Indian traditions and social realities, Murthy often portrays women's relationships with their surroundings, reflecting ecological consciousness and gendered experiences. By examining her narratives, this paper highlights how women's oppression and environmental degradation are interlinked, resonating with eco-feminist thought. The study investigates themes such as the portrayal of nature as a nurturing force, the marginalization of women in patriarchal structures, and the role of female agency in fostering ecological and social harmony. As Sudha Murthy aptly states, *"If you try to be different, you will be lonely. If you are lonely, you will think more. If you think more, you will create something different,"* her stories offer a unique perspective on women's resilience and their deep connection with nature. Through an eco-feminist reading, the paper seeks to illuminate Murthy's literary contributions to environmental and gender discourses, offering insights into the broader implications of her work in contemporary society.

Keywords: Eco-feminism, Sudha Murthy, Nature, Gender, Society, Women's Narratives, Environmental Consciousness, Patriarchy

Introduction

Eco-feminism, a branch of feminist thought, explores the connection between the oppression of women and environmental degradation. It critiques patriarchal structures that exploit both women and nature while advocating for a more harmonious coexistence. Sudha Murthy often integrates themes of gender, nature, and society into her short stories. Through her simple yet thought-provoking narratives, she presents an eco-feminist perspective that underscores the profound relationship between women and the environment. This paper examines Murthy's short stories, analyzing how they reflect eco-feminist ideals and contribute to the discourse on gender and ecology.

About the author

Sudha Murthy (born August 19, 1950) is an Indian author, social worker, and philanthropist, known for her contributions to literature, education, and rural development, as well as for being the chairperson of the Infosys Foundation. Sudha Murthy's writings have mostly an autobiographical touch. And especially when it comes to writing for children, she loves to share her experiences with the younger generation. In one of her interviews with Times of India, Sudha Murthy mentioned,

“For imagination, the sky is the limit but the reality is far more unimaginable and that is why I like writing non-fiction. From fiction, you do not get to learn much because it is only imagination. Whereas, from non-fiction, people can understand and learn from the realities it covers.”

Murthy's stories, known for their simplicity and deep moral underpinnings, frequently depict women as key figures in maintaining ecological balance. Through narratives such as *Ganga's Choice*, *The Rainmaker*, *The Wise Woman*, and *The Magic of the Lost Temple*, she illustrates how women navigate environmental and societal challenges while advocating for sustainability and justice. Her stories serve as a microcosm of larger eco-feminist concerns, where nature is not only a backdrop but an active participant in shaping human experiences. By analyzing these stories, this paper aims to highlight Murthy's contribution to the eco-feminist discourse and explore how her literary works represent patriarchal exploitation while emphasizing female resilience and ecological wisdom.

Research Methodology

This study employs a qualitative research methodology, utilizing textual analysis to examine the eco-feminist themes in Sudha Murthy's short stories. A close reading of selected works is conducted to identify recurring motifs related to nature, gender, and societal structures. The research is primarily interpretative, drawing on eco-feminist theories proposed by scholars such as Vandana Shiva, Maria Mies, and Carolyn Merchant. Comparative analysis is also used to explore how Murthy's portrayal of women and nature aligns with broader eco-feminist discourse. Additionally, secondary sources, including critical essays and scholarly articles, are reviewed to provide a comprehensive understanding of the themes explored in Murthy's works. The study adopts an interdisciplinary approach, integrating literature, gender studies, and environmental humanities to contextualize the findings within a broader intellectual framework.

Eco-feminism: A Conceptual Framework

The term "eco-feminism" was first coined by French feminist Françoise d'Eaubonne in 1974 in her book *Le Féminisme ou la Mort* (Feminism or Death), where she argued that the liberation of women is intricately linked to environmental conservation. Eco-feminism emerged as a movement in the late 20th century, with scholars such as Vandana Shiva (1988) and Maria Mies (1993) emphasizing how patriarchal systems exploit both women and nature. Shiva (1988) argues that *"modern science and economic development have been used as tools of domination, leading to environmental degradation and gender inequality."*

Eco-feminism is a philosophical and social movement that explores the interconnectedness between environmental issues and gender oppression. Rooted in the idea that the exploitation of nature and the subjugation of women stem from similar patriarchal structures, eco-feminism critiques the ways in which dominant systems prioritize profit, power, and control over ecological and social well-being. The movement draws from feminist theory, environmental ethics, and indigenous knowledge to advocate for a more sustainable and equitable world. It highlights how women, particularly in marginalized communities, often bear the brunt of environmental degradation while also playing crucial roles in conservation and sustainability efforts.

Eco-feminism takes various forms, ranging from spiritual eco-feminism, which connects women's bodies and nature to divine feminine energy, to social eco-feminism, which critiques capitalist and industrial systems for their exploitative practices. Eco-feminists believe that women share an intrinsic connection with nature, often serving

as its protectors and nurturers. This perspective aligns with Murthy's portrayal of women in her stories, where female protagonists frequently display resilience, wisdom, and ecological consciousness.

Women, Nature, and Society in Sudha Murthy's Short Stories

Sudha Murthy's short stories often reflect eco-feminist themes through her portrayal of women as nurturers and protectors of nature, as well as her critique of societal structures that exploit both women and the environment. Her narratives frequently highlight the deep connection between rural women and the land, showing how they possess indigenous knowledge about farming, conservation, and sustainable living. In stories like *How I Taught My Grandmother to Read* and *The Old Man and His God*, Murthy portrays women as caregivers, not only for their families but also for nature, reinforcing the eco-feminist idea that women play a crucial role in environmental preservation.

Additionally, Murthy's stories often critique the impact of industrialization and modernization on traditional ways of life, particularly how these changes harm both nature and women. Her storytelling subtly exposes the consequences of deforestation, urbanization, and corporate greed, often through the eyes of female protagonists who resist such exploitative forces. This aligns with the eco-feminist belief that capitalism and patriarchal power structures contribute to both environmental degradation and gender oppression. Through her simple yet profound storytelling, Murthy advocates for a harmonious relationship between humans and nature, reinforcing eco-feminist values of sustainability, equality, and respect for all living beings.

Thus Murthy's narratives frequently depict women as caregivers, embodying values of compassion and environmental stewardship. Her stories evaluated in this paper, such as *Ganga's Choice* and *The Rainmaker*, present nature not merely as a setting but as an integral force shaping the lives of the female protagonists.

The Nurturing Power of Nature

In many of Murthy's stories, nature functions as a nurturing force, mirroring the strength and struggles of women. In *Ganga's Choice*, the protagonist, Ganga, finds solace in the rivers and trees surrounding her village. The river symbolizes both her strength and vulnerability, reflecting eco-feminist principles that associate women with nature's cycles. Murthy conveys this connection through her words:

"Nature has its own way of teaching us patience and resilience" (Murthy, 2012).

This depiction reinforces the idea that women and nature share a profound, symbiotic relationship where both endure and persevere against adversities.

Patriarchy and Environmental Degradation

Eco-feminists argue that the same systems that oppress women also exploit nature. In *The Rainmaker*, Murthy highlights how capitalist greed leads to deforestation and displacement, disproportionately affecting women and marginalized communities. The protagonist, a village woman, resists land encroachment, symbolizing eco-feminist resistance. Shiva (2016) asserts that *"Women have been the custodians of biodiversity and the first to suffer from its destruction,"* a theme strongly reflected in Murthy's narratives. Through these stories, Murthy critiques the exploitative tendencies of patriarchal systems and their far-reaching ecological consequences.

Female Agency and Environmental Justice

Murthy's female characters are not passive victims but active agents of change. In *The Wise Woman*, an elderly woman imparts sustainable farming techniques to her community, emphasizing the importance of traditional ecological knowledge. This aligns with Mies' (1993) argument that "*Women's wisdom, rooted in local traditions, is essential for sustainable development.*" Murthy's stories depict women as custodians of the environment, reinforcing the idea that sustainable practices are often guided by indigenous knowledge and female agency.

Findings of the Research

This research highlights several key findings regarding the intersection of eco-feminism and Sudha Murthy's literary works:

1. **Interconnection between Women and Nature:** Murthy's stories consistently depict women as closely linked to the environment, portraying them as nurturers, caretakers, and preservers of ecological balance. This aligns with the eco-feminist assertion that women share a deep, intrinsic bond with nature.
2. **Critique of Patriarchal Exploitation:** Murthy's narratives critique patriarchal structures that not only marginalize women but also contribute to environmental degradation. Her works emphasize how capitalist and patriarchal systems exploit both natural resources and women's labor.
3. **Women as Environmental Stewards:** Female protagonists in Murthy's stories often take active roles in protecting nature. Through their knowledge of traditional ecological practices and sustainable living, they counter the destructive tendencies of modern industrialization.
4. **Role of Indigenous and Cultural Knowledge:** Murthy's incorporation of Indian mythology and traditional wisdom underscores the importance of indigenous ecological practices. Her stories advocate for a return to sustainable living inspired by ancestral knowledge.
5. **Empowerment through Environmental Justice:** Murthy presents women as agents of change who challenge oppressive systems and lead environmental conservation efforts. This reflects the eco-feminist belief in the transformative power of women's activism in ecological movements.

Expanding the Eco-feminist Discourse in Murthy's Works

Beyond individual stories, Murthy's collective body of work consistently emphasizes the deep-rooted ties between women and nature. Her storytelling often juxtaposes traditional wisdom with modern ecological challenges, reinforcing eco-feminist themes. In *The Magic of the Lost Temple*, the protagonist discovers an ancient water conservation method, highlighting the significance of indigenous environmental practices. Such narratives not only showcase women's resilience but also critique exploitative systems that ignore traditional ecological knowledge.

Moreover, Murthy's work aligns with Carolyn Merchant's (1980) assertion that "*The mechanistic view of nature devalues organic relationships, leading to both environmental and social oppression.*" By presenting women as central figures in ecological preservation, Murthy challenges dominant narratives that separate humanity from nature.

Conclusion

Sudha Murthy's short stories offer a rich eco-feminist perspective, illustrating the intricate relationship between women, nature, and societal structures. Her narratives highlight the resilience of women in the face of environmental and patriarchal challenges, advocating for a more inclusive and sustainable world. By analyzing her works through an eco-feminist lens, we gain valuable insights into the intersectionality of gender and ecology in contemporary literature. As Murthy eloquently states,

"Stories have the power to shape minds and transform societies" (Murthy, 2015).

Her work serves as both a literary and ecological call to action, inspiring future generations to rethink their relationship with nature and gender roles.

Sudha Murthy's writings have mostly an
learn from the realities it covers."

References

Merchant, Carolyn. *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution*. Harper & Row, 1980.

Mies, Maria, and Vandana Shiva. *Ecofeminism*. Zed Books, 1993.

Murthy, Sudha. *Ganga's Choice and Other Stories*. Penguin India, 2012.

---. *The Magic of the Lost Temple*. Penguin India, 2015.

Shiva, Vandana. *Staying Alive: Women, Ecology, and Development*. Zed Books, 1988.

---. *Ecofeminism: Women, Culture, and Nature*. Zed Books, 2016.

"Writing Is Like Therapy: Sudha Murty." *Times of India*, 19 Aug. 2017,
<https://timesofindia.indiatimes.com/lifestyle/books/interviews/writing-is-like-therapy-sudha-murty/articleshow/60101933.cms>.

Culture Studies and Literature in Commerce Management

THAKKER KHUSHBU KIRITKUMAR

Abstract :-

Culture studies and literature are increasingly recognized as integral components of commerce management, providing valuable insights into the social, economic, and organizational environments in which businesses operate. This interdisciplinary field examines how culture, values, and narratives influence business practices, consumer behaviour, and management strategies. Literature, in this context, serves as a reflection of human experiences, offering narratives that explore leadership, power dynamics, ethical decision-making, and innovation within various organizational settings.

In the realm of commerce management, understanding culture is essential for effective global business operations, especially in cross-cultural marketing, international business strategy, and human resource management. Culture studies provide a framework for analysing how societal norms, traditions, and global interconnectedness affect corporate communication, negotiations, and consumer preferences. Furthermore, literature in commerce management offers critical perspectives on historical and contemporary business practices, enabling managers to approach challenges with greater empathy, creativity, and ethical consideration.

This abstract explores the intersection of culture studies, literature, and commerce management, emphasizing the importance of cultural awareness in leadership, business strategy, and organizational behaviour. It highlights how literature's timeless narratives inform modern business practices, helping managers understand the complexities of human interactions, decision-making processes, and ethical dilemmas in a business context. In an era of globalization, fostering a deeper understanding of culture and its impact on commerce management is crucial for developing adaptable and innovative leaders in a competitive marketplace.

Key word : consumer behaviour, branding, and organizational management.

•Introduction:

The Power of Storytelling in Marketing, Explore the role of storytelling in branding and how it connects with consumers on an emotional level. Examine literary themes (hero's journey, conflict resolution, moral lessons) and how businesses use these structures to form powerful brand identities. Examples of Literary Influence on Brands: Discuss examples of companies that have successfully used cultural narratives to connect with local consumers (e.g., Nike using "Just Do It" as a motivational narrative, Apple's "Think Different" campaign).

•Cross-Cultural Branding:

Research how brands adapt cultural narratives to appeal to different audiences across borders. Investigate the challenges of using literary references and stories that resonate with diverse cultures.

•Consumer Behaviour and Cultural Narratives

Cultural Influence on Consumer Decision-Making, Examine how cultural factors (including literature and folklore) influence consumers' purchasing decisions, preferences, and brand loyalty. Discuss how literature reflects cultural values that businesses can capitalize on (e.g., the value of family in East Asian cultures or the emphasis on individualism in Western cultures).

•Myths, Folklore, and Advertising:

Study the role of myths and folklore in shaping consumer perceptions. Provide case studies where companies have effectively used traditional narratives in their advertising campaigns (e.g., Disney using fairy tales, cultural myths, etc.).

Cultural Identity and Brand Loyalty:

Analyse the relationship between cultural identity and brand loyalty. How do brands use cultural stories to build stronger emotional connections with consumers?

•Cultural Narratives in Organizational Management

Influence of Cultural Narratives on Leadership and Organizational Culture, Explore how literature and cultural stories influence leadership styles, management practices, and organizational culture. Study the connection between leadership qualities (inspired by cultural narratives) and business success (e.g., how leaders embody certain cultural myths or archetypes).

•Conflict Resolution and Cultural Narratives:

Examine how cultural narratives shape conflict resolution and negotiation strategies in organizations. Discuss how literary works, cultural stories, or historical narratives guide managers in resolving conflicts and building a cohesive team.

•Challenges:

Address the challenges businesses face when trying to adapt cultural narratives to a global market, including potential cultural misinterpretations or appropriations. Discuss the risk of oversimplification or stereotyping when using cultural stories in marketing and branding.

•Opportunities:

Highlight the opportunities for businesses to innovate and create more inclusive strategies by embracing diverse cultural narratives. Explore the potential for using literature and cultural stories to drive brand differentiation and competitive advantage.

•Implications for Global Business Strategy:

Discuss the implications of cultural studies and literature for businesses aiming to develop global strategies. Provide insights on how understanding cultural narratives can help businesses better engage with diverse audiences and build strong, authentic brands.

•Final Thoughts:

Offer recommendations for businesses on how to effectively incorporate cultural narratives into their business models and marketing strategies. Suggest areas for future research, such as exploring the impact of digital media on cultural storytelling in business.

•The role of cultural narratives and literature

This outline provides a comprehensive structure for your paper, covering the role of cultural narratives and literature in influencing global business practices. It explores how these elements affect consumer behaviour, branding, and organizational management, and concludes with practical recommendations for businesses. When combining cultural studies and literature with commerce management, you can

explore topics that intersect business practices, cultural norms, literature's influence on business, and management strategies. Here are some research topics that integrate these areas:

1. Cultural Representation in Consumer Behaviour:

Study how cultural identity and literature shape consumer decision-making, purchasing behaviour, and brand loyalty. Explore the impact of cultural narratives in advertising, product design, and marketing strategies.

2. The Role of Literature in Leadership Development:

Examine how literature can influence management styles, leadership approaches, and emotional intelligence in commerce. Research the role of storytelling in management and how cultural narratives are used in business communications.

3. Cultural Diversity in Global Business Strategy:

Investigate how businesses adapt their strategies and management practices to navigate cultural differences in international markets. Explore the role of literature in understanding cross-cultural communication and negotiation strategies.

4. Corporate Social Responsibility (CSR) and Cultural Narratives:

Analyse how businesses in different cultures approach CSR and how literature or cultural texts influence their decisions. Research how companies incorporate local folklore, myths, or national stories into their CSR campaigns to connect with their audience.

5. The Impact of Globalization on Cultural Identity in Marketing:

Investigate how companies balance global brand identity with local cultural values and traditions in their marketing strategies. Study how literary works from different cultures affect branding and business messaging across borders.

6. Cultural Influence on Organizational Culture:

Research how cultural literature influences internal corporate culture, employee engagement, and management practices in different regions. Explore how companies can use cultural understanding to create inclusive work environments and improve employee performance.

7. The Use of Literature in Negotiation and Conflict Resolution:

Examine how literature, especially from different cultures, offers insights into negotiation tactics and conflict resolution strategies in business. Study the role of cultural narratives in shaping business partnerships, mergers, and acquisitions.

8. The Impact of Literary Works on Entrepreneurship and Innovation:

Research how literary themes of entrepreneurship, such as resilience, risk-taking, and creative problem-solving, influence modern business leaders. Explore how cultural and literary movements (e.g., the Renaissance, Romanticism) shaped early business practices and continue to influence entrepreneurship today.

•Conclusion :

These topics provide an interdisciplinary approach, blending cultural studies, literature, and commerce management, making them valuable for research that can offer unique insights into how cultural and literary elements influence business strategies and management.

It highlights how literature's timeless narratives inform modern business practices, helping managers understand the complexities of human interactions, decision-making processes, and ethical dilemmas in a business context. In an era of globalization, fostering a deeper understanding of culture and its impact on commerce management is crucial for developing adaptable and innovative leaders in a competitive marketplace.

In conclusion, the study of culture and literature in commerce management not only enhances business acumen but also cultivates a broader understanding of the human experience, offering a richer perspective on leadership, decision-making, and corporate social responsibility in a rapidly changing world.

•**Reference :**

- 1.<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0969593120300470>
- 2.<https://lifescienceglobal.com/pms/index.php/GJCS/article/view/9468>
- 3.<https://hmjournals.com/journal/index.php/JHMD/article/view/3282/2717>
- 4.<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0278431911001022>
- 5.Literature and cultural studies, mallikarjun patil
- 6.Advance research studies in commerce and Management , Dr. A. Vijaykumar
- 7.Business studies and Management ,Rajesh kumar
- 8.Culture and consumption, Gpant mccpacken

The Influence of Culture and Tradition on Consumer Behaviour in Reference to the Fashion Industry in India

Name: - Dr. Rajiben S. Vagh

Designation: - H.O.D. of Accountancy Dpt.

Kavi Shree Daad Govt. Arts & Commerce College – Paddhari

Abstract:

India's fashion industry is a dynamic sector influenced by a blend of rich cultural heritage and modern global trends. This research paper explores the role of culture and tradition in shaping consumer behaviour. Within India's fashion industry, utilizing secondary data sources. The paper focuses on how cultural values, religious practices, regionalism, and societal norms influence the clothing choices of Indian consumers. In particular, it investigates how traditional garments continue to play an integral role in the fashion consumption process, despite the growing influence of Western fashion. The study highlights the growth of fusion fashion, the impact of Bollywood and social media on trends, and the growing interest in sustainable fashion, all while preserving India's cultural identity. The paper will rely on secondary data from industry reports, surveys, and academic literature to support the analysis of cultural influences on consumer behaviour. The paper includes, **Research Objectives, Methodology, Literature Review, Analysis and Discussion.**

Key Words: - Consumer Behaviour, Fashion Industry in India, Cultural Influence on Fashion, Traditional Clothing, Fusion Fashion, Cultural Heritage and Fashion, Bollywood and Fashion Trends, Indian Fashion Market, Ethnic Fashion etc....

Introduction:

India's fashion industry has evolved over the past decade from primarily traditional attire to a vibrant mix of global and Indian styles. The industry is influenced by a variety of factors, including regional diversity, religious beliefs, family structures, and social norms. Cultural traditions in India continue to play a critical role in shaping consumer behavior, especially regarding clothing choices for specific events such as weddings, festivals, and religious ceremonies.

Despite the growing influence of Western fashion and global retail trends, traditional Indian clothing remains an essential part of everyday wear and cultural identity. This research paper seeks to explore the intricate relationship between cultural values and consumer behaviour in India's fashion industry, using secondary data sources.

The paper will analyze how traditional attire, regional preferences, and the fusion of modern and traditional styles contribute to the evolving fashion trends in India. Additionally, it will examine the influence of Bollywood, social media, and emerging concerns around sustainability and ethical fashion.

Research Objectives:

1. To examine how cultural traditions influence fashion consumption patterns in India.
2. To analyze the impact of festivals, religious practices, and social norms on fashion preferences in India.
3. To study the shift towards fusion fashion and its reception among Indian consumers.
4. To understand the role of Bollywood, celebrity culture, and social media in shaping fashion choices.
5. To explore the growing demand for sustainable and ethically produced fashion in India.
6. To assess how traditional fashion intersects with modern fashion trends in India.

Methodology:

This research will be based on secondary data gathered from a variety of sources, including academic papers, industry reports, market surveys, and consumer behaviour studies. By analyzing existing data, this research aims to uncover trends and insights regarding the relationship between cultural influences and consumer behaviour in the Indian fashion industry.

The key secondary data sources will include:

1. **Industry Reports** - Reports from market research firms such as McKinsey & Company, KPMG, and Nielsen on the growth of the Indian fashion industry.
2. **Government and NGO Reports** - Insights on consumer behaviour from the Ministry of Textiles, fashion-related regulations, and ethical consumption initiatives.
3. **Academic Literature** - Research papers and books on the relationship between culture and consumer behaviour in India, particularly in fashion.
4. **Surveys and Consumer Data** - Secondary data from surveys conducted by fashion brands, e-commerce platforms, and fashion magazines on consumer preferences and buying patterns.

Literature Review:

The role of culture in shaping consumer behaviour. It has been widely discussed in academic literature, particularly in relation to clothing and fashion. In India, clothing choices are often influenced by religious practices, regional identity, and traditional values, which dictate what is considered acceptable or fashionable for various occasions (Choudhury, 2019).

Cultural Traditions and Fashion Consumption: Indian fashion has traditionally been tied to the country's rich cultural history. The attire worn by Indian consumers, especially during cultural and religious ceremonies, has symbolic value. The saree, lehenga, and kurta are not only worn for their aesthetic appeal but also represent cultural identity and respect for tradition (Verma & Lamba, 2016). These garments are integral to festivals such as Diwali, Holi, and Eid, as well as life-cycle events like weddings and religious observances. While modern fashion has increasingly integrated Western elements, traditional wear remains central to India's cultural fabric (Nair & Mehta, 2020).

Impact of Bollywood and Celebrity Culture: Bollywood has had a significant impact on the fashion preferences of Indian consumers, particularly among the younger demographic. Movies and celebrities often set trends, influencing what is perceived as fashionable. The role of celebrity endorsements, collaborations with fashion brands, and portrayal of traditional attire in films has driven consumer demand for similar looks. Studies show that consumers often emulate the clothing and style choices of their favorite actors, particularly for significant occasions (Singh, 2018).

Fusion Fashion and Regionalism: India's regional diversity plays an essential role in shaping fashion preferences. While northern India favors traditional garments like the saree, Punjab and Gujarat are known for their distinct regional outfits, such as phulkari and bandhani. Over the past decade, there has been a growing trend of fusion fashion, where global and Indian styles are blended. For example, Western-style dresses are often paired with Indian accessories like dupattas, or Indo-western gowns are created by mixing traditional textiles with modern cuts (Chauhan, 2021).

Sustainability and Ethical Fashion: The growing focus on sustainable fashion in India has also been linked to traditional practices. India has a long history of handloom weaving, embroidery, and other sustainable textile practices. In recent years, Indian consumers have become more aware of environmental and ethical concerns, with

a growing demand for eco-friendly and locally produced fashion. This shift reflects the increasing awareness about sustainability in fashion and aligns with traditional values of craftsmanship and sustainability (Dube, 2020).

Analysis and Discussion:

1. Cultural Influence on Consumer Behaviour:

Cultural traditions and religious beliefs significantly influence the type of clothing purchased by Indian consumers. During festivals and religious ceremonies, traditional clothing is a sign of respect for culture and family values. Despite the rising influence of global fashion, many Indian consumers still prioritize wearing traditional garments for cultural events. According to a report by the National Association of Fashion and Apparel (2021), 68% of consumers in India still prefer traditional clothing for weddings and festivals.

2. The Role of Bollywood and Social Media:

Bollywood has been a major catalyst for fashion trends in India. Celebrities, both in movies and on social media platforms, play an important role in shaping the fashion choices of the Indian population. Social media platforms like Instagram and TikTok have allowed consumers to access real-time fashion trends, often influenced by Bollywood stars and international fashion influencers. This phenomenon has significantly impacted the rise of fusion fashion, where Indian consumers combine traditional and modern styles.

3. Regional Influences on Fashion:

India's cultural diversity has led to regional variations in fashion preferences. In southern India, silk sarees and Kanjeevarams are the preferred choice for women, while in the north, anarkalis and lehengas dominate. Regional preferences contribute to the segmentation of the market and influence the demand for specific types of garments. Regional festivals such as Onam in Kerala and Durga Puja in West Bengal also play a significant role in shaping local fashion consumption.

4. The Rise of Fusion Fashion:

Fusion fashion is a growing trend among younger consumers, especially in urban areas. This style combines traditional fabrics, patterns, and embroidery with Western silhouettes and cuts. As urbanization grows and Western culture influences younger generations, fusion fashion offers a compromise that appeals to the desire for modernity while maintaining a connection to cultural identity. Fashion brands and designers are increasingly capitalizing on this trend, offering collections that merge Indian and global influences.

5. Ethical Fashion and Sustainability:

As awareness of environmental issues grows, consumers in India are becoming more interested in sustainable and ethical fashion choices. According to a report by McKinsey & Company (2020), 40% of urban Indian consumers are willing to pay a premium for sustainably sourced and eco-friendly fashion. Traditional handloom and khadi fabrics, which emphasize sustainability, are gaining popularity as ethical fashion alternatives. The resurgence of traditional crafts aligns with the growing movement towards sustainability in the fashion industry.

Conclusion:

This research has highlighted the significant role of culture and tradition in shaping consumer behaviour. Within India's fashion industry. While Western fashion trends have gained influence in urban areas, traditional clothing continues to play a vital role in Indian fashion, particularly during cultural and religious events. The growing fusion of traditional and modern styles reflects the ongoing cultural integration occurring in India's fashion landscape. Moreover, Bollywood, regionalism, and social media continue to be powerful forces in shaping consumer choices. The increasing demand for sustainable fashion reflects a shift toward ethical consumerism, with traditional practices offering a foundation for this shift.

The findings from secondary data sources underscore the complexity of consumer behaviour in India, where cultural values, personal preferences, and societal influences coexist and influence fashion choices. The Indian fashion industry must continue to adapt to these evolving trends while honoring its rich cultural heritage. In short this paper provides a comprehensive overview of how culture and tradition influence consumer behaviour in the fashion industry in India, using secondary data sources for analysis.

References:

- Choudhury, M. (2019). *Cultural Practices and Fashion Consumption in India*. Journal of Fashion Marketing and Management, 23(4), 512-527.
- Chauhan, S. (2021). *Fusion Fashion: The Rise of Indo-Western Styles*. Indian Fashion Review, 16(2), 58-63.
- Dube, S. (2020). *Sustainability in Indian Fashion: A Return to Traditional Craftsmanship*. Indian Journal of Fashion, 21(1), 44-52.
- Nair, S., & Mehta, A. (2020). *Traditional Attire and Consumer Preferences in the Indian Fashion Market*. Journal of Indian Culture and Consumer Behavior, 39(1), 28-40.
- Singh, R. (2018). *Bollywood and Fashion Trends in India*. Fashion and Culture Journal, 15(3), 74-88.
- Verma, P., & Lamba, A. (2016). *Impact of Culture on Fashion Consumption in India*. International Journal of Consumer Studies, 20(3), 103-117.
- McKinsey & Company. (2020). *India's Fashion Industry: Growth and Sustainability*. McKinsey & Company.

Language, Power, and Identity: Cultural Dynamics in *The House of Blue Mangoes*

Dharmesh D. Rathod

Head - Dept. of English

Tolani College of Arts and Science, Adipur-370205

Abstract

This paper examines David Davidar's *The House of Blue Mangoes* through a New Historicist lens, analyzing how the novel's literary devices, linguistic choices, and narrative techniques reflect the sociocultural dynamics of 20th century South India. The study explores how Davidar's masterful use of metaphor, symbolism, and Tamil linguistic elements illuminates the tensions between tradition and modernity during India's colonial period. Particular attention is paid to the novel's portrayal of gender dynamics, especially the complex ways female characters navigate and resist patriarchal constraints. Through close textual analysis, this research demonstrates how Davidar's narrative choices serve dual functions: authentically representing South Indian cultural identity while subtly contesting colonial hegemony. The paper argues that *The House of Blue Mangoes* transcends mere historical fiction to become a nuanced exploration of power, identity, and resistance in colonial India. This study contributes to ongoing scholarly discourse on postcolonial literature by revealing how narrative techniques can simultaneously preserve cultural memory and challenge dominant power structures.

Keywords: New Historicism, postcolonial literature, Indian fiction, gender studies, linguistic identity, cultural resistance.

David Davidar's *The House of Blue Mangoes* (2002) shows a colorful portrait of life in colonial South India, knitting together themes of cultural identity, linguistic subversion, and gender relations. The complex ideological architecture and preoccupation with sociocultural detail afford the novel a wonderful vehicle for expounding the very intricacies of colonial India while championing as some form of cultural defence and resistance against colonialism.

This critical inquiry wishes to elucidate the different ways in which Davidar's narrative modality, his deliberate treatment of language and symbolism, actuates debates upon postcolonial identity formation and cultural rebelliousness. The analysis of the usage of language, systems of power, and

gender relations within the novel examines the capacity of literature, both as a testimony and a very effective conveyor in the reinvention of cultural narratives.

The research works with the theoretical model of New Historicism, which overwhelms Greenblatt's imprints of being literary texts products and producers of their contexts. Given this view, it is possible to investigate the negotiation process the novel takes to power relations and cultural identity along with social change by the same token in colonial India and also look into how the text now informs what contemporary readings of that time must be.

This theoretical framework shows in some regard how literary products preserve cultural memory while subverting contemporaneous power relations; ideas of postcolonial theory, Bill Ashcroft, Gayatri Spivak, and Homi Bhabha become a distinctive choice in depicting how cultural and linguistic hybridity in the novel embodies normative colonial resistance and formation of identity.

Language as Cultural Identity and Resistance

Davidar's strategic introduction of Tamil dialogue, lexis, and cultural references in the narrative serves multiple functions and is an embellishing form of ornamentation. These textual modifications validate the legitimacy and authenticity of native culture when put in stark contrast to the hegemonic dominance of English imposed on colonized cultures. It is this omnipresence of Tamil that, once again, demonstrates the "linguistic resistance," as Ashcroft describes it, against the cultural hegemony of colonizers, while at the same time it creates a "third space," as Bhabha theorizes, in which cultural identities are negotiated and negotiated upon.

One example would be Solomon Dorai, the protagonist of the novel. He represents the mass-scale cultural negotiation that Indians underwent at the time. His use of Tamil in more private familial exchanges points to the important role language plays in the construction of cultural identity and in binding emotional ties. Double language represents the greater cultural compromise demanded of colonial subjects and gives an explanation for what Spivak has cited as the "double consciousness" of the colonized subject.

This kind of language in literature mirrors a wider argument between English and regional languages in Indian society that is linked to its colonial past and present struggles for linguistic freedoms. The below lines beautifully tries to encapsulate the richness of language:

"She crooned lullabies to put him to sleep and sang songs to make him eat. The song he seemed to like best was a little ditty about blue mangoes:

Saapudu kannu saapudu
Eat my beloved eat
Neela mangavai saapudu
Eat the blue mango
Onaku enna kavalai
You have no cares or worries
Azhakana mangavai saapudu
All you need do is eat the beautiful mango
Parisutha maana devadbuta
Angels from the heavens above
Un ulakathai kaaval
Watch over your world
Saapudu kannu saapudu
Eat my beloved eat
Neela mangavai saapudu
Eat the blue mango" (216)

Metaphors are indispensable tools used to depict socio-cultural change In India For example 'blue mangoes' (Neelam) which stands for conflict between westernization and tradition; blue mangoes refer to new external influences on Indian culture while house is symbolic for conservation of customs. In other words, Davidar intentionally creates an inherent battle between preservation of cultural heritage in relation to acceptance of the changes. The metaphor of the blue mangoes is a reflection on Solomon's inner turmoil as he faces changing dynamics within his family and village.

The metaphors of flora that Davidar employs convey not only the aspect of blue mango but also the larger theme of planting, nurturing, and loving life. The extremely vivid portrayals of agricultural practices and environmental settings he has inscribed serve as metaphors for the cultural maintenance and adaptability which provided a passage thus creating space for the people to survive the balanced adaptation of tradition and changes sensibly.

Gender Relations and Male Dominated Society

Davidar's representation of female characters is illuminating when it comes to gender relations in the colonial Indian society. Characters such as Charity Dorai and her sister-in-law Kaveri reveal

some of the workings of patriarchal power structure itself, as well as how women negotiate agency within those structures. The novel's interrogation of domestic violence and women's limited agency offers a commentary on the subjugation of women while depicting the resilience of women.

Most importantly, the female characters negotiate the space around colonial and patriarchal power structures. Their experiences represent what feminist scholar Chandra Talpade Mohanty describes as the 'double colonization' of women-the effect of both imperial and patriarchal systems. In these characters, Davidar illustrates how gender relations both reflect and resist larger patterns of social domination.

Narrative Technique and Cultural Memory

The novel is episodic, with an amalgamation of perspectives. One hand mirrors the heterogeneous character of Indian society, and other hand opposes colonial narratives of cultural homogeneity. Davidar's attention to local practices, customs, and performances of social life can be considered the preservation of cultural memory with the commentary on evolving social change. This narrative approach exposes what Pierre Nora calls "sites of memory," i.e., textual spaces where cultural identity can be preserved and transmitted.

The chronological canvas stretched over three generations of the Dorai family allows Davidar to locate changes in cultural identity and social structures over time. This longitudinal view shows that cultural identity and social structures are firmly conditioned by historical forces, while elements of continuity and resistance remain.

Cultural Hybridity and Identity Formation

Davidar's work is a marker of "cultural hybridity" invoked by Bhabha and shows a changing world in which on the one hand traditional Indian customs and on the other imperial influences cluster together to spawn new forms of cultural expression. This hybridity manifests itself in language usage and description of architecture, clothing, education, and social customs. The novel thereby asserts the intellectual position that cultural identity is never fixed but always dynamic, negotiated in a dialogue with the structures of power it tends to question.

Daniel Dorai, son of Solomon, may be seen as a representative of cultural hybridity. He is trained in Western medicine, yet his decision to go back to traditional medicine suggests the merging of different knowledge systems. This provides a challenge to simplistic constructions of modernization and opens possible ways of synthesis between cultures.

Conclusion

Overall, Davidar demonstrates how literary devices could both confer cultural identity and interrogate the broader power. Davidar amplifies the structural evolution of India during colonial times through an intricate web of language, symbolism, and characterization. In so doing, this study reveals how the novel informs the very contours of postcolonial debate about the entangled relationships between language, power, and identity in colonial contexts.

It paints a picture of the relevance of the text that goes beyond a literal perception of history to encompass an intricate and effective mediation into the contemporary understanding of the colonial experience and cultural identity formation. Through a sensitive examination of how agents and communities grapple with the conflict of cultural influences, Davidar's work continues to inform the post-colonial discourse on identity and cultural survival in a globalizing world.

Works Cited

Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths, and Helen Tiffin. *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures*. Routledge, 2002.

Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*. Routledge, 1994.

Davidar, David. *The House of Blue Mangoes*. HarperCollins, 2002.

Greenblatt, Stephen. *Culture*. Harvard University Press, 1990.

Mohanty, Chandra Talpade. "Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses." *Boundary 2*, vol. 12, no. 3, 1988, pp. 333–358.

Nora, Pierre. "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire." *Representations*, vol. 26, 1989, pp. 7–24.

Spivak, Gayatri Chakravorty. "Can the Subaltern Speak?" *Marxism and the Interpretation of Culture*, edited by Cary Nelson and Lawrence Grossberg, University of Illinois Press, 1988, pp. 271–313.

The Dance of Stories: Exploring the Convergence of Bharatnatyam, Visual Culture, and Literature.

Name: Divya Bulchandani

Affiliation: Asst. Professor at Shri TMSD Mahila College, Adipur

Bharatnatyam, one of India's most classical and revered dance forms, offers a profound synthesis of movement, music, and expression, deeply interwoven with the cultural fabric of Indian tradition. This dance form, with its origins in the temples of Tamil Nadu, serves as a visual and performative medium through which mythological and literary narratives are conveyed. The interplay between Bharatnatyam, visual culture, and literature provides a unique lens to understand the intersection of body, storytelling, and aesthetics. Through intricate hand gestures (mudras), facial expressions (abhinaya), and rhythmic footwork (adavu), Bharatnatyam brings to life the stories and emotions embedded in classical texts such as the *Natya Shastra*, the *Ramayana*, and the *Mahabharata*. The dance form is not merely an art of performance but also a visual spectacle that embodies sacred symbolism and narrative depth. Visual culture, in this context, merges with literature, amplifying the power of storytelling by translating written words into kinetic, visual experiences. In this fusion, literature provides the script, while Bharatnatyam offers an embodied, performative interpretation. The dance form, therefore, transcends its boundaries as a mere entertainment medium, emerging as a sophisticated form of literary expression, visual communication, and spiritual devotion. This paper explores the rich relationship between Bharatnatyam, literature, and visual culture, highlighting their role in preserving and transmitting cultural heritage.

Keywords: Movement, music and expression, mythological narratives, aesthetics, storytelling, kinetic and visual experiences, spiritual devotion.

Introduction

Literature in India is as broad as the country itself. India is a country with various languages, cultures, geographies, and kinds of literature. Indian literature is one of the oldest literature in the world. Everything written or even spoken in India becomes a part of Indian literature (Gren-Eklund). Another category of Indian literature is visual literature. The literature which includes narration, music, drama, and body movements as well as generates aesthetic pleasure. This visual literature is generally recognized as Indian Classical Dance. Which usually comes under the category of Performance Studies. As per the views of Elisa Ganser, the art of dance is also a kind of literature that has found its own identity and expression through *Sastras* (Ganser) such as *Natyashastra* and *Abhinayadarpan*.

Performance Studies as the name itself suggests is a study of performance or any art form which is performative in nature. Now, the question is what is performance? The term performance is not as clear as it seems to be. Anything and everything can be studied as a "Performance" (Schechner). Performance studies is basically a rational study of any performing art such as dance or theatre. This broad interdisciplinary area also studies the cultural aspects of performance and performativity and thus, in this way, cultural studies also plays a major role in the study of performance. Performativity as per Butler is an act that produces a series of effects (Butler).

As per the views of Aristotle, "Literature is an imitation of reality" (Aristotle) and Tennessee William's writings suggest that "Literature is an escape from reality" (Williams). Both views are contradictory in nature. To understand the essence of these views, one must focus on what is reality in literature. Is this reality actually real? Or is it just the performativity of the character? What is real at present in the story will not be as real in the future and it was also not real in the past. As per the views of Mahamahopadhyaya Mishra the logic, psychology, ethics and the entire outlook of a person varies as per his own maturity and this maturity usually recognized with the help of age of an individual, this age or the level of maturity determine the graded growth of Darsana (Philosophy) in an individual (Mishra). For instance, a man was a child in the past, and at present, he is a young

adult and in the future, he will be an old fellow let's take the example of Heathcliff from Wuthering Heights (Bronte). Thus, reality keeps changing in the plot and is performative in nature as a character is just playing the role of a child then an adult, and then of an old man. Judith Butler says "Gender is not biological but performative" (Butler). Here biological could also mean real. For instance, we are aware of the fact that Catherine from Wuthering Heights (woman or girl) is a female in reality (biologically) and Heathcliff (man or a boy) is a male in reality (biologically). But as Butler suggests gender is performative, one could also assume that the reality of the character is also performative. The 'I' keeps changing as per time, situation, and surroundings of the plot. In this way literature itself is performative as it is but a mirror of society or reality.

The Role of Narration

Narration plays an essential role in the process of performativity. In Hester's words, dance is a storytelling through movements (Hester). For instance, in Bharatnatyam, there is one item namely *Krishna ni begane baro* composed by Vyasatirtha. In this item the dancer plays the role of both Krishna as well as his mother Yashodhara. The narration is about a mother eager to find and love her little child who is playing hide and seek with her. Here we can clearly notice the performativity of Butler. Here the dancer herself is a visual poetry playing with rhythm and meter. Such performances are also dramatic in nature in which a single performer is playing different roles simultaneously. The setting is usually vague in such performing arts but it consists of aesthetic pleasure or *Rasa* (Bharatmuni). Indian rhetoric is many a time not didactic but aesthetic in nature. This item is more about the depiction of *vatsalya rasa* (the rasa of motherhood) in which the dancer is a narration of vatsalya rasa, her act is her performance and her performance is a visual poetry of a mother-son relationship which is universal in nature. Here gender performativity is important because the role of Krishna is played by a female dancer and also because a single character or the dancer is playing both roles. Here, as the roles are performative i.e. it has an effect of change, the literature itself becomes performative because the dancer is not just a character but also a visual poetry with the theme of motherhood and love.

So it is clear that, there is some connection between; the Performativity of a dancer, the Performativity of gender, and the Performativity in everyday life and literature. Performance Studies

As already mentioned above performance studies is a study of visual performances such as theatre, performing arts, and cultural studies. This may also include the daily life performances of real life and literature. Thus, it is a broad and interdisciplinary area as a whole.

The Indian classical dance is very dynamic in nature and its performance, in order to understand this dynamism, we will analyze the Performativity of a dancer, the Performativity of gender, and the Performativity in everyday life and literature. What is performance? What is performativity? How does it impact literature?

Dance and Literature

Indian classical dance could also be termed as literature as an amalgamation of narration and music. How aesthetic pleasure and rhythm play an essential role in the construction of every form of literature including written, spoken, or visual forms. Bharatnatyam functions as a visual storytelling medium that translates literary texts into embodied performances. The influence of classical literature in Bharatnatyam enhances its role as a vehicle for cultural preservation. The integration of visual culture, such as temple sculptures and paintings, in Bharatnatyam reinforces its traditional aesthetic and narrative elements.

Bharatnatyam

Bharatnatyam is a classical Indian dance form that originated as a temple dance in Tamil Nadu, embodying a confluence of music, rhythm, and storytelling. Over centuries, it has evolved from a sacred ritualistic performance to a sophisticated art form practiced on global stages. At its core, Bharatnatyam is deeply intertwined with literature and visual culture, serving as a dynamic mode of cultural transmission. This paper seeks to explore how

Bharatnatyam functions as an artistic bridge between textual narratives and visual expression, analyzing its role in preserving, interpreting, and disseminating literary traditions through embodied storytelling

The Historical Context of Bharatnatyam

The roots of Bharatnatyam can be traced back to temple rituals performed by Devadasis as an offering to deities. Scholars such as Kapila Vatsyayan and Rukmini Devi Arundale have examined its evolution from a spiritual practice to a formalized stage art, particularly its revival during the nationalist movement.

The Influence of Literary Texts

Bharatnatyam's choreography and themes are often derived from Sanskrit and Tamil literary sources. The *Natya Shastra* by Bharata Muni, a seminal text on dramaturgy, provides the foundational principles of movement, expression, and aesthetics. Additionally, epics such as the Ramayana and Mahabharata provide narrative frameworks for dance compositions, reinforcing the interplay between oral and kinetic traditions.

Visual Culture and Bharatnatyam

Bharatnatyam extends beyond literature into visual representation through temple sculptures, paintings, and costume designs. Scholars have analyzed how dance iconography in South Indian temples reflects Bharatnatyam postures and movements, illustrating a historical continuity between static and dynamic art forms.

•Gender Studies

Gender studies is not only about women and women's studies, it also includes men's studies as well. However, its main focus is mostly on the discrimination faced by women in society. It highlights gender oppression and evils faced by women which could be social, economic, or political in nature. In this way, we can say that Gender Studies is a broad area of study that focuses on women and gender discrimination. It includes Feminism, Women's Studies, Queer theories as well as Men's Studies.

Gender studies in its broad area of study also include something called "double marginalization" (Rich). That could be defined as two layers of discrimination based on gender as well as race or any particular caste. The black women or the women who belong to a lower class society will comparatively face more discrimination than the white women or the women who belong to the higher class. In Natarajan's novel, the protagonist is both a woman as well as a devadasi (a woman from an oppressed section of society). Thus, there are two layers of discrimination which makes the situation even worse. In the colonial and post-colonial periods Indian classical dance was only considered as something more than seduction in the new English world or intelligentsia (Chatterjea).

•Comparative Literature

Comparative literature is an interdisciplinary academic field. Comparative literature is generally recognized as Translation studies as this kind of literature compares literature of two different languages, cultures, regions, and nations. But Comparative literature is not only limited to translations but it also compares literature of the same language and culture. Comparative literature is also many a time recognized as world literature. Here, the term world literature refers to the Canon of literature but comparative literature not only focuses on the canon but rather compares a canonical work of art with a marginal work of art. It also includes the digitalization of literature and the multimodality of a text. It is also about the study of culture as well as various comparisons between two different disciplines. For instance, my study focuses on a comparison between literature and performing arts. Here the focus will be to look at Indian classical dance as a visual poetry that is performative in nature.

•Performance studies and Graphic Visualizations

Graphics also play an essential role in performance studies as Indian classical dance is usually full of different body movements, steps, expressions, and poses. This graphic visualization expresses the theme and the story (content) of the performance. What is happening and why? Who is the character and what is the purpose of the performance? Is there any gender, racial, or class discrimination taking place in the performance? Is the dancer capable of generating the *rasa*? *Etc.* All such questions could only be noticed when the graphic visualizations are taken into consideration. The purpose of my research is to look at dance from an entirely different perspective and

also to understand literature in a better way. Since both the genres interestingly share various similar grounds of comparison the scope of my research is to understand literature through the lens of performance. Furthermore, this topic could be explored in detail. The comparative study could also include the digitalization and multimodality of dance, literature, and its performativity. One may also include cinematographic visualizations and theatre studies to give this study some new and digitalized perspectives.

Bharatmuni's *Natyashastra* talks about various moods, hand gestures, head, neck, leg, feet, and eye movements. There are a total 36 chapters emphasizing various modes of performance like dance, drama music etc. It also talks about the qualities of characters, the construction of the stage, the pleasure passed on to the audience as well as the positions of the musicians and musical instruments. The sound produced while dancing with the help of a dancer's feet and her anklets (ghunghroo) is exactly the same as the words spoken by the singer while playing *Taala*. The rest of the movements accompany the sound as they follow the particular rhythm and meter just like poetry. These wordings of steps are usually called *Shol Katta or Bola* (Bharatmuni). This aspect of dance is maybe as similar as onomatopoeia where the wordings represent the sound. In this way, the visualizations of dance also play a major role in the construction of Indian Classical dance as visual poetry.

These visuals and sound effect creates a particular structure of classical dance and here just like poetry the meter and rhythm of the performance is based on the mood of the performance. The moods, meter, and structure keep changing throughout the entire performance and in this way the dancer who is initially just the medium to represent the visual poetry, she herself becomes a poetry and sound creation. Gunilla Gren-Eklund in her essay "The Pleasure of Poetry Sanskrit Poetics and Kavya" describes how the aesthetic pleasure plays an important role and how it is generated since ancient times (Gren-Eklund).

Another groundbreaking work influenced by Bharatmuni himself is *The Mirror of Gestures* by Nandikesvara. Which is basically about stagecraft As per Ganser's essay, "Thinking Dance Literature from Bharat to Bharatnatyam" Bharatnatyam since ancient ages is a form of literature and other classical dance forms including Mohiniattam, Odissi, Manipuri, etc. are basically literatures. As mentioned earlier, Ganser says that all such ancient Indian works of literature are based upon the *Sastras* (Ganser), and her paper also talks about both the ancient as well as the contemporary works done by scholars in this respective field. Here, in this study, the aim is to closely read the act of performativity of a dancer as a form of visual poetry.

Kapila Vatsyayan's notable work namely *Classical Indian Dance Literature and the Arts* is an attempt to review and reconstruct the history of Indian classical dance. This book deeply analyzes both *Natyashastra* and *Abinaydarpan* (*The Mirror of Gesture*). It also throws light upon the essential ancient theories on dance, drama, and other performances such as *Rasa* and *Dhvani*. Mandakranta Bose in his book *The Evolution of Classical Indian Dance Literature: A Study of the Sanskrit Tradition* talks about the body moments and the description of bodily postures mentioned by Bharatmuni in his *Natyashastra*. As per the views of Bose, Bharatmuni had a major influence on the new dance postures that emerged and the newly composed movements are also similar to the movements described by Bharatmuni thus, the ancient dance forms are still majorly unchanged till today (Bose). Bose's study talks about various other major works including *Abinaydarpan* and the works of Kapila Vatsyayan. These books will help my research to analyze the technical components in the construction of dance, drama and music so that I can compare it with the western literary rules of poetry and meter.

Performance studies is basically a study of any art form that is performative in nature and it also gives aesthetic pleasure to the audience. Richard Schechner's pioneering work namely *An Introduction of Performance Studies* is a detailed study of performing arts, theatre, and cultural studies. This book also focuses on daily life performances. As per the views of Schechner, the performance creates its own reality which is different from the original reality known to everyone (Schechner). Here, my study will deeply analyze the performativity in life as well as literature.

Just like any other type of poetry such as sonnet, elegy, dramatic monologue, haiku, ode, blank verse, free verse, etc. Indian classical dances are also composed in a particular meter and rhythm (*Taal and Raag*) with a particular kind of theme or expression (*Bhava*). As per Pai, Dance is both expressive therapy as well as moment therapy (Pai). Bharatmuni's *Natyashastra* is a very important treatise on dance and dramaturgy which has entire chapters on rasa theory, physical acting techniques, genres of acting, stage formation, qualities of an actor or dancer, types and structures of drama, music, meter, musical scales, musical instruments, integration of music with art performance, etc.

My study will also throw light on the similarities and differences between normal English literary forms of poetry and ancient Indian classical visual forms of poetry which are performative in nature. Here, when we compare poetry and dance, one can notice different grounds of comparison like both possess the element of nature, the element of sound and music, and the element of aesthetic pleasure through a deeper understanding of life. Both consist of therapeutic elements within.

This study not only focuses on the performativity of Indian classical dance as a form of literary narrative. But it also focuses upon musical and metrical elements of both literature and Indian classical dances which makes the literature performative in nature, music also has a meaning which makes literature therapeutic and aesthetic. This study compares narratives in drama, dance, and poetry from the point of view of comparative as well as gender and performing studies. In this way, my research will be a comprehensive study of the performativity of a dancer, the performativity of gender, and the performativity in everyday life and literature.

Conclusion

This paper aims to provide a comprehensive analysis of Bharatnatyam's intricate relationship with literature and visual culture, highlighting its significance as a medium of storytelling and cultural preservation.

Bharatnatyam is more than a dance form; it is a living tradition that bridges literature, visual art, and performance. By embodying the narratives of sacred texts and mythologies, it serves as a cultural repository, transmitting heritage across generations. This study has explored the confluence of literature, visual culture, and storytelling within Bharatnatyam, emphasizing its significance in both historical and contemporary contexts. Further research could examine its adaptation in modern media and cross-cultural performances.

Works Cited

1. Bose, Mandakranta. "The evolution of classical Indian Dance literature: A study of the Sanskrit Tradition". Michaelmas term, 1989, pp. 1-157.
2. Bronte, Emily. *Wuthering Heights*. Penguin Classics, 2012.
3. Butler, Judith. "Imitation and Gender Insubordination." Print Book, 1991.
4. Chatterjea, Ananya. "Dance Research in India: A Brief Report." *Dance Research Journal*, vol. 28, no. 1, 1996, pp. 118–23. *JSTOR*, <https://doi.org/10.2307/1478122>. Accessed 31 Aug. 2023
5. Ganser, Elisa. "Thinking Dance Literature from Bharat to Bharatnatyam." *Academia. Edu*, 2011, https://www.academia.edu/12291289/Thinking_Dance_Literature_from_Bharata_to_Bharatanatyam_2011_Rivista_degli_Studi_Orientali_84_145_161
6. Ghosh, Manomohan. *Nandikeshwar's Abhinaya Darpanam*, Indian Mind/ Dist. By Indica, 2018.
7. Gren-Eklund, Gunilla. "The Pleasure of Poetry Sanskrit Poetics and Kavya." *Academia. Edu*, 2006, https://www.academia.edu/49902611/The_pleasure_of_poetry.
8. Hester, Zoe, "Storytelling through Movement: An Analysis of the Connections between Dance & Literature", Undergraduate Honors Theses Paper 470, 2018. <https://dc.etsu.edu/honors/470>
9. Mishra, Umesh Mahamahopadhyaya. *History of Indian Philosophy*. Tirabhukti Publications, Vol. 1, 1957.
10. Pai, Ruta, "Bridging The Gap: Exploring Indian Classical Dances as a source of Dance/Movement Therapy, A Literature Review." (2020). Expressive Therapies Capstone Theses. 234. https://digitalcommons.lesley.edu/expressive_theses/234

11. Rich, Adrienne. "Notes Towards a Politics of Location" in *Blood, Bread, and Poetry: Selected prose 1979-1985*. W.W. Norton, 1986.
12. Schechner, Richard. "*Performing Studies: An Introduction*." Routledge, No. 3, 2013.
13. Schechner, Richard. *TDR (1988-)*, vol. 41, no. 2, 1997, pp. 153–56. *JSTOR*, <https://doi.org/10.2307/1146630>. Accessed 3 Sept. 2023.
14. Single, Lori Leathers. "Flying the Jolly Roger: Images of Escape and Selfhood in Tennessee Williams's 'The Glass Menagerie.'" *The Tennessee Williams Annual Review*, no. 2, 1999, pp. 69–85. *JSTOR*, <https://doi.org/10.2307/45344359>. Accessed 3 Sept. 2023.
15. Tripathi, Radhavallabh. "*Samshipt Natyashastra*." Vani Prakashan, 2016.
16. Unni, N.P. *Natyashastra: Text with English Translation, Introduction and Indices*. NBBC Publishers, vol.4, 2014.
17. Vatsyayan, Kapila. "*Classical Indian Dance Literature and The Arts*." Sangeet Natak Akademi, 1977.

साहित्य और संस्कृति का अंतर्संबंध

डॉ. राजाराम जी. शेवाळे

महाराजा सयाजीराव गायकवाड कला, विज्ञान एवं वाणिज्य

महाविद्यालय, मालेगांव कैंप (नाशिक), महाराष्ट्र

शोध सार :-

साहित्य संस्कृति का मस्तिष्क होता है तो संस्कृति साहित्य का हृदय है। साहित्य कला सभी कलाओं में सर्वश्रेष्ठ कला है। मनुष्य ने विश्व सौंदर्य के रूप में व्यक्त चिरंतन आनंद की आत्मानुभूति को जीवन के प्रति आस्था, शक्ति और प्राणवत्ता के प्रसार के लिए व्यक्त कर देने की आवश्यकता पहचानी। यही आवश्यकता कला या साहित्य की जननी है। विश्व सौंदर्य द्वारा प्राप्त आनंदबोध की स्वानुभूति मनुष्य ने सचेष्ट होकर जिस क्षमता के साथ संजित की है, वह कला है अर्थात् साहित्य है। साहित्य और संस्कृति के मूल में सौंदर्य भावना की प्रधानता होती है। साहित्य विश्व के मूर्त रूप की जननी है। वह शुद्ध आनंद प्रेरणा में ही जीवन के उदोत्त पक्ष की अभिव्यक्ति करती है। साहित्य सृजन में जब पवित्र मानवी श्रद्धा का संयोग होता है तभी कालजयी या आभिजात कलाकृतियाँ अपना रूप धारण करती हैं। साहित्य में जैसे भाव, बुद्धि या विचार, कल्पना व शैली इन चार तत्वों का सुंदर समन्वय एवं संगम होता है बिल्कुल संस्कृति में मानव समाज के लौकिक, पारलौकिक, धार्मिक, सामाजिक, आध्यात्मिक, राजनैतिक, साहित्यिक, मानवीय अभ्युदय के उपयुक्त देहेंद्रिय, मन, बुद्धि, अहंकारादि वृत्ति-अभिवृत्तियों, मनोवृत्तियों का भूषणभूत सम्यक चेष्टायें एवं हलचलों सम्यक समादर संबंधों का समुचित पावन संगम होता है। साहित्य और संस्कृति का या संस्कृति और साहित्य का सुंदर समन्वय आदर्श समाज एवं राष्ट्र की सफलता का द्योतक होते हैं तथा समाज एवं राष्ट्र का गौरव होते हैं। साहित्य और संस्कृति ही समाज व राष्ट्र की असली पहचान होती है। साहित्य और संस्कृति में निरंतर संशोधन, सुधार, परिष्कार, संस्कार, उत्तम बनना, सुंदर या पूर्ण बनना आदि की सतत कोशिश चलती है। साहित्य और संस्कृति का अन्योन्याश्रित संबंध है। इस संबंधों की फलश्रुति मानव, समाज एवं राष्ट्र को आनंद, ब्रह्मानंद और ब्रह्मानंद सहोदर प्रदान करना ही एक मात्र उद्देश्य है। सत्यम्, शिवम् और सुंदरम् इस सूत्र की प्रधानता और सर्वोपरिता भारतीय साहित्य और संस्कृति की आत्मा है।

बीज शब्द -साहित्य, संस्कृति, कला, मानव व समाज का समन्वय, स्वानुभूति, आनंद।

साहित्य -

भारतवर्ष की यह शास्त्रीय प्रणाली रही है कि पहले सूत्र का निर्माण कर लिया जाता है, उसके पश्चात् उसकी व्याख्या की जाती है। 'सत्यम्-शिवम्-सुंदरम्' भी हिंदी साहित्य के लिए इसी प्रकार का एक सूत्र है, जो अनायास ही हिंदी-साहित्य में प्रवेश कर गया है। आज यह 'सत्यम्-शिवम्-सुंदरम्' साहित्य के आदर्श और उद्देश्य के सूत्र-

रूप में व्यवहृत हो रहा है। बंकिम के 'वन्देमातरम्' की तरह उसकी व्यापकता बराबर बढ़ती जा रही है और इस बढ़ती हुई व्यापकता के प्रवाह में हमने कभी यह जानने का प्रयत्न ही नहीं किया कि—कौन इस सूत्र का जन्मदाता है, और इसका प्रारंभिक इतिहास क्या रहा है ? कारण भी स्पष्ट है कि जब हम एक के अत्यधिक परिचय में आ जाते हैं तो उसके प्राचीन इतिहास को जानने की उत्सुकता प्रायः समाप्त-सी हो जाया करती है। अधिकांशतः यह उत्सुकता प्रत्येक नवीन के प्रति ही जागृत रहती है।

कुछ विद्वानों का मत है कि हमारे यहाँ इन तीन शब्दों का संकलित रूप में प्रयोग सर्व प्रथम बंगला साहित्य में रवींद्र बाबू के पुज्य पिता—महर्षि देवेंद्रनाथ ने किया था। किंतु इस प्रयोग में उनका आधार क्या था, यह बात आज तक संदिग्ध ही रही है। कुछ लोगों का विचार है कि यह सूत्र-वाक्य यूनानी दार्शनिक अरस्तू के "The True, The Good, The Beautiful" का अनुवाद है और ब्राह्म-समाज द्वारा हमारे यहाँ आया है, किंतु यह बात पूर्णतः सत्य प्रतीत नहीं होती। भारत वर्ष के लिए इन तीनों शब्दों में से कोई नवीन नहीं है, वरन् यों कहना चाहिए कि भारतीय संस्कृति, धर्म और भारतीय दर्शन—मूलतः इन्हीं तीनों पर आधारित हैं। 'सच्चिदानंद' शब्द इसका सर्वोत्तम उदाहरण है। इसमें स्पष्टतः 'सत्य' आनंद का रूप प्रस्तुत है। शिवम् और सुंदरम् का रूप हमें किरातार्जुनीय आदि नीति-ग्रंथों में मिलता है—'हितं मनोहारि दुर्लभंच'। भगवान् श्रीकृष्ण ने श्रीमद्भगवद्गीता में - अर्जुन को सत्य, प्रिय तथा हितकर वाणी बोलने के लिए उपदेश दिया है —

“अनुद्देशकरं वाक्यं सत्यम् प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यासनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥”¹

फिर सत्यम् - शिवम् - सुंदरम् इससे भिन्न कहाँ है ? प्रिय में सुंदर का पूर्ण भाव आ जाता है और हित में शिवम् का। इतना ही नहीं, 'साहित्य' शब्द के मूल में भी सत्यम्-शिवम्- सुंदरम् का रूप मौजूद है। शिवम् तो प्रत्यक्ष है ही, सत्यम् और सुंदरम् भी प्रच्छन्न रूप से व्याप्त हैं। काव्य का रस या आनंद—सुंदरम् का रूपांतर है और सौंदर्य कभी सत्य से रहित नहीं हो सकता। इतने विवेचन द्वारा हम इस बात पर पहुँच जाते हैं कि ये तीनों ही शब्द भारत के लिए नये नहीं हैं। यह दूसरी बात है कि जिस रूप में और जिस अर्थ में इनका प्रयोग आज होता है, उसमें नवीनता अवश्य है। अब यह बात सिद्ध हो चुकी है कि संस्कृत शब्दावली में प्रस्तुत यह सूत्र-वाक्य अरस्तू के ही उपर्युक्त सूत्र-वाक्य का अनुवाद है और इसका प्रयोग सबसे पहले बंगला-साहित्य में किया गया था, जहाँ से इसे हिंदी में अपना लिया गया। महर्षि देवेंद्रनाथ ने पहली बार इसका प्रयोग किया था।

भारतीय कला और संस्कृति सर्वत्र समन्वयात्मक रही है। इसलिए भारतीय मस्तिष्क भी समन्वय प्रिय है। यदि हम एक शब्द में कहें तो कह सकते हैं कि समन्वय और एकता ही हमारी संस्कृति की विशेषता है। साथ ही हमारे यहाँ अधिकांशतः प्रत्येक क्षेत्र में ऊना संख्या को शुभ माना जाता है। इसलिए धर्म में, कला में — सभी में तीन की संख्या को ही महत्त्व दिया गया है। धर्म के ब्रह्मा, विष्णु, महेश, और हिंदू-दर्शन के सत्, चित्त, आनंद

एवं सत्, रज, तम-बीज तत्त्व हैं। भारतीय कला उन्हीं को सत्यम्-शिवम्-सुंदरम् के रूप में ग्रहण करती है। यही सृष्टि के तीन मूल तत्त्व हैं। इन्हीं से त्रिगुणात्मक सृष्टि-आदि, मध्य, अंत-बनी है और इन्हीं से ब्रह्म के तीनों रूपों-अव्यक्त (व्यक्त के पहले), व्यक्त और पुनः अव्यक्त (प्रलय के पश्चात्)-का अस्तित्व है। गीता में इसको कितने सुंदर ढंग से स्पष्ट किया गया है, यह निम्नलिखित श्लोक से स्पष्ट हो जाता है-

“अव्यक्तानि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्त निधनायेव तत्र का परिवेदना ॥”²

भक्ति के ज्ञान, कर्म, उपासना -ये तीनों ही तत्त्व हैं। इन तीनों का विभाजन नहीं किया जा सकता, क्योंकि ये एक-दूसरे के पूरक और एक-दूसरे के अंग बने हुए हैं। इनके समन्वित रूप में पूर्णता है। इसलिए हमारे कलाकार सत्यम्-शिवम्-सुंदरम् तथा ज्ञान, कर्म, उपासना की विभाजक रेखाओं को मिटाने में प्रयत्नशील रहे हैं। यही वास्तविक समन्वय है जो भारतीय संस्कृति का, भारतीय साहित्य का, भारतीय धर्म और दर्शन का प्राण है। इसीलिए हमारे यहाँ के संस्कृत के दृश्य-काव्य और श्रव्य-काव्य सुखांत हैं। कारण हमारे यहाँ मृत्यु का अर्थ है- उस अव्यक्त रूप से व्यक्त हुए जीव का अंत में अपनी व्यक्तावस्था त्याग, उसी अव्यक्त सत्य से जा मिलना। मृत्यु हमारे लिए इसीलिए 'शिव' है। भारतीय कला इसी शिव को प्राप्त करने का प्रयत्न सदैव से करती रही है और करती रहती है। फिर मृत्यु में दुःख कहाँ? उसमें तो कल्याण है। जीव इस संसार में व्यक्त होकर अनेक यातनाएँ सहता है किंतु मृत्यु उस पर दया करके उसे उन यातनाओं से मुक्त कर देती है। मृत्यु का यही कल्याणकारी रूप है; यही उसका 'शिव' रूप है, और यही वास्तविक तथा चिरकालिक सत्य है। किंतु जहाँ यह 'शिव' नहीं रहता, वहाँ चिरकाल तक 'सत्य' भी नहीं रहता।

फिर जो सत्य 'शिव' है-उसे आनंदमय होना ही चाहिए और आनंद कोई अन्य वस्तु नहीं, सौंदर्य का फल है अथवा सौंदर्य की प्रभावात्मक अनुभूति ही आनंद है। इस प्रकार सत्यम् और सुंदरम् को शिवम् में समन्वित करना ही धर्म का, दर्शन का, साधना का, लोक-व्यवहार का श्रेष्ठतम और आदर्शतम रूप है। जैसा कि हम ऊपर कह आये हैं, कला भी इसी श्रेणी में आती है। वह भी इन्हीं सत्यम् और सुंदरम् को शिवम् में समन्वित करने का सतत और श्रेष्ठतम प्रयत्न करती है, और ऐसा करने में सफल भी होती है। वस्तुतः यही कला का लक्ष्य है। अर्थात्- “सौंदर्य सत्य है सत्य, सौंदर्य है, यही संसार में तुम जानते हो और यही जानने की तुम्हें आवश्यकता है।” मृत्यु में भी यही नित्य सत्य व्याप्त है। कला ने मृत्यु और जीवन की दुःखमय धारणाओं को निकाल बाहर किया और आनंद का रूप ग्रहण किया। आनंद से सृष्टि की उत्पत्ति होती है और प्रलय के बाद भी आनंद से ही सृष्टि प्रतिष्ठित होगी। तब मृत्यु, शोक, दुःख-कुछ भी नहीं है। वस्तुतः यह 'सत्यम्, शिवम्, सुंदरम्' सूत्र-वाक्य कला के माध्यम से मनुष्य की आनंद की आकांक्षिणी समग्रगत चेतना को ही अभिव्यक्त करता है। सत्य दर्शन का विषय है, शिव धर्म का अनुसंधान है और सुंदर की शोध कला का मूल स्रोत और मूल्य लक्ष्य है। दर्शन ज्ञानमूलक है और धर्म नीतिमूलक। कला इसी ज्ञान और नीति से पुष्ट होकर अपने सीमित क्षेत्र का अतिक्रमण

करती है। उसका ज्ञान और नीति से प्रकृतिगत विरोध नहीं है, परंतु अपने मूल रूप में कला बुद्धि-निरपेक्ष और नीति-परन्मुख ही रहती है। वह इनकी सहायता से सौंदर्य का आकलन करती है। और सौंदर्य सदैव आनंद प्रदाता होता है। इसलिए यह सूत्र-वाक्य काव्य के मूल लक्ष्य-सौंदर्य द्वारा आनंद प्रदान करना – को स्पष्ट करने में पूर्ण समर्थ है।

यहाँ तक हम समझ चुके कि सत्यम्-शिवम्-सुंदरम् क्या है, इसका क्या प्रयोजन है? साहित्य में इसका क्या स्थान है और कला के लिए इसका क्या उपयोग है? अब हमें थोड़े में इस पर और विचार कर लेना है कि-कला का उद्देश्य क्या है? कारण कुछ लोगों का कहना है कि कला हमारे आचार और चरित्र से कोई संबंध नहीं रखती। उसका काम व्यक्ति या समाज को सुधारना नहीं, बल्कि अपनी स्वाभाविक अभिव्यक्ति द्वारा कलाकार को आत्म-संतोष प्रदान करना है। किंतु वे इसप्रकार की बात कहकर सत्यम् और शिवम् की अवहेलना करते हैं। कला का संबंध जीवन से है, आत्मा से है, और है-मानव मात्र की सामान्य भावनाओं से।

'कला' और 'सौंदर्य' आजकल परस्पर इतने संबद्ध माने जाते हैं कि उनमें कोई विभाजक रेखा खींचना असंभव है। जब मानव अपनी कृति में सौंदर्य का योग करता है, तभी वह कृति 'कला' कहलाने लगती है। वस्तुतः कला का उद्गम सौंदर्य की मूल प्रेरणा से होता है। सौंदर्याभिरुचि से कला का जन्म होता है और इससे कलाकार को आनंद की उपलब्धि होती है और यही आनंद-दान कला का उद्देश्य है। कला में मन के क्षोभ और श्रम का परिहार करने की अद्भुत शक्ति होती है। वह मन को रंजन और उद्बोधन प्रदान करती है। उसके द्वारा विगत अनुभूतियों की सुखद पुनरावृत्ति होती है। इसी कारण कला आनंद-प्रदायिनी मानी गई है और इस आनंद के मूल में कलाकार की सौंदर्यानुभूति ही प्रमुख कारण है। वह कला के माध्यम से अपनी उस सौंदर्यानुभूति को अभिव्यक्त कर स्वयं आनंद प्राप्त करता है और सहृदयों को भी प्रदान करता है और सौंदर्य की यह भावना तब उत्पन्न होती है – जब मन की वृत्ति का वस्तु से रागात्मक संबंध स्थापित हो जाता है। हमारे प्राचीन शास्त्रों में सौंदर्य वही सार्थक माना गया है जो परमार्थ का साधक हो। परंतु यूरोपीय विद्वान सौंदर्य के दो रूप मानते हैं – एक - सुख प्रदायक सौंदर्य और दो प्रभावक सौंदर्य। विशुद्ध कलावादी केवल सुख प्रदायक सौंदर्य को ही कला में प्रमुख स्थान देते हैं, जब कि उपयोगितावादी प्रभावक सौंदर्य को ही सब कुछ मानते हैं। दोनों ही दृष्टिकोण अतिवादी हैं। भारतीय विचारकों ने कला में इन दोनों का संतुलन माना है। 'काव्य-प्रकाश'के रचयिता ने काव्य के उद्देश्य बताते हुए कहा है—

"काव्य यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतते ।

सद्यः परिनिवृत्तये कान्ता सम्मितयोपदेशयुजे ॥"³

अर्थात्-काव्य यशकारक, अर्थ-प्राप्ति का साधन, व्यवहार की शिक्षा देनेवाला, अशिव का नाशक और उपदेशप्रद होता है और यह कार्य वह उपदेशक की भाँति न कर, कान्ता के समान मधुर वाणी द्वारा हृदय में रस की वर्षा करते हुए करता है ।

रवींद्र बाबू भी कला का मूल सौंदर्य-भावना को ही मानते हैं, परंतु उनका मत है कि सौंदर्य केवल रूप या अभिव्यंजना मात्र नहीं है । उनका कथन है कि— “सौंदर्य का बोध हमें विश्व की विभूतियों में आनंद की प्रतीति देकर, हमारी कला को अधिक सुंदर और संपन्न बनाता है । जब हम आत्मा के सौंदर्य का बोध करते हैं तो विश्वात्मा के परमानंद का अनुभव हमारी कला को कल्याण और प्रेम के मार्ग से असीम की ओर ले जाता है । अतः कला को सुंदर और संपन्न बनाने के लिए आत्मा के सौंदर्य और विश्व-सौंदर्य की सहानुभूति की व्यंजना आवश्यक है । 'प्रसाद' ने कला के व्यापक अर्थ की ओर संकेत करते हुए प्राचीन संस्कृत के उद्धरणों द्वारा अपने मत की पुष्टि की है । भोजराज के 'तत्त्व-प्रकाश' से कला की परिभाषा उद्धृत करते हुए प्रसाद ने उसे 'कर्तव्य की व्यंजना शक्ति' माना है — 'व्यंजयित कर्तृशक्तिकलेति तेनेह कथिता सा ।' साथ ही क्षेमराज के 'शिवसूत्र विमर्शिनी' के आधार पर कला “नव-नव-स्वरूप-पथोल्लेख सालिनी संचित वस्तुओं में या प्रमाता में 'स्व' की आत्मा को परिचित रूप में प्रकट करती है, इसी रूप का नाम कला है,” अनूदित किया है । इस परिभाषा और रवींद्र बाबू की परिभाषा में बहुत समानता है । इसी विश्वास के आधार पर प्रसाद 'काव्य' की व्याख्या करते हुए कहते हैं कि— “काव्य आत्मा की संकल्पात्मक अनुभूति है, जिसका संबंध विश्लेषण, विकल्प या विज्ञान से नहीं है । वह श्रेयमयी प्रेय रचनात्मक ज्ञान धारा है ।”⁴

डॉ. श्यामसुंदरदास ने अपने ग्रंथ 'साहित्यालोचन' में ललित कलाओं का यही विभाजन किया है जो हीगेल के समीक्षा-दर्शन पर आधारित है । पर उन्होंने ललित कलाओं का प्रतीकात्मक, शास्त्रीय और रोमानी वर्गों में विभाजन नहीं किया है । हीगेल के समान उन्होंने भी काव्य-कला का ललित कलाओं में सर्वश्रेष्ठ ठहराया है । उन्होंने हीगेल के ही अनुसार ललित कलाओं के दो विभाग किये हैं : 1. वे कलाएँ जो नेत्रों द्वारा मानसिक तृप्ति देती हैं; जैसे—वास्तु, मूर्ति और चित्रकला । इनमें मूर्त आधार की आवश्यकता होती है । 2. वे कलाएँ जो कानों द्वारा मानसिक तृप्ति देती हैं । इनमें संगीत और काव्य कला को माना है । इनमें मूर्त आधार नहीं होता । कलाओं में इस मूर्त आधार की मात्रा के अनुसार ही ललित कलाओं की दो श्रेणियाँ स्थिर की जा सकती हैं—उत्तम और माध्यम । इन श्रेणियों के अनुसार जिस कला में मूर्त आधार अर्थात् बाह्य उपकरणों का प्रयोग जितना ही कस होगा, वह उतनी ही उच्चकोटि की होगी । इसी धारणा के अनुसार काव्य-कला को सबसे श्रेष्ठ माना जाता है, क्योंकि उसमें मूर्त आधार का पूर्ण अभाव रहता है और इसी के अनुसार वास्तु-कला को सबसे नीचा माना जाता है, क्योंकि उसमें मूर्त आधार सबसे अधिक होता

है। ललित कलाओं में ज्यों-ज्यों हम उच्चता की ओर बढ़ते जाते हैं, त्यों-त्यों उनका मूर्त आधार कम होता जाता है। काव्य-कला में मूर्त आधार की आवश्यकता नहीं रहती। उसकी उत्पत्ति शब्द-समूहों या वाक्यों से होती है। काव्य में जब अर्थ की रमणीयता प्रतिष्ठित की जाती है तो उसमें भी संगीत के समान नाद-सौंदर्यरूप मूर्त आधार की उत्पत्ति हो जाती है। परंतु विद्वान् अर्थ की रमणीयता को काव्य-कला का सबसे प्रमुख और नाद की रमणीयता को उसका गौण गुण मानते हैं। इस तरह श्रेष्ठ काव्य में मूर्त आधार का पूर्ण अभाव रहता है। इसीलिए ललित कलाओं में काव्य-कला सर्वश्रेष्ठ मानी गई है।

व्युत्पत्ति की दृष्टि से 'साहित्य' शब्द का अर्थ है — सहित होने का भाव; 'सहितस्य भावः साहित्यं।' इसमें विद्वानों ने 'सहित' शब्द के दो अर्थ माने हैं — एक — 'सह' अर्थात् साथ होना, दो — 'हितेन सह सहितं' अर्थात् हित के साथ होना अथवा जिससे हित-संपादन हो। 'सह' से यह भाव निकलता कि, जहाँ शब्द और अर्थ, विचार और भाव का परस्परानुकूल सहभाव हो, वह 'साहित्य' है। इसी सहभाव में साहित्य की सामाजिकता का भाव भी ध्वनित होता है।

व्याकरण की दृष्टि से भी 'साहित्य' शब्द का यही भाव निकलता है। 'धा' धातु के साथ 'क्त' प्रत्यय के संयोग से 'हित' शब्द निष्पन्न होता है। इसमें 'स' के योग से 'साहित्य' का अर्थ हुआ—साथ, एकत्र। लोक में प्रसिद्ध 'सहित' का अर्थ है—हित सहित। इस 'सहित' शब्द से भाववाचक संज्ञा बनाने के लिए "णत्" प्रत्यय लगाने पर 'साहित्य' शब्द निष्पन्न होता है। अतः 'साहित्य' शब्द का अर्थ हुआ—'सहित होने का भाव'। व्याकरण-सम्मत इस अर्थ से दो बातें स्पष्ट हो जाती हैं— 1. एकत्र की हुई ज्ञान-राशि का होना, तथा 2. इस ज्ञान-राशि का मानव-हिताय होना। इन दोनों अर्थों को ध्यान में रखकर अंग्रेजी के 'लिटरेचर' शब्द अक्षरों में बना है; अर्थात् अक्षरों का जितना विस्तार है, वह सब 'लिटरेचर' है। द्विवेदीजी ने संभवतः इसी शब्द के आधार पर कहा था कि— "ज्ञान-राशि के संचित कोश का नाम साहित्य है।" अरबी में साहित्य को 'अदब' कहते हैं, जिसका अर्थ है — आदर शिष्टता। 'साहित्य' शिष्टतापूर्ण होने के कारण ही 'अदब' कहलाता है।

हमारे यहाँ 'साहित्य' शब्द के दो प्रकार के अर्थ माने गये हैं—व्यापक और संकुचित। व्यापक अर्थ के अंतर्गत साहित्य सारे वाङ्मय का पर्याय है। जितना शब्द-भंडार और वाणी का विस्तार है, वह सारा ज्ञान-विज्ञान साहित्य के अंतर्गत माना गया है। संकुचित और रुढ़ अर्थ में साहित्य केवल काव्य का पर्याय है। (यहाँ 'काव्य' से अभिप्राय केवल कविता से ही न होकर गद्य-पद्य में रचित संपूर्ण साहित्य से है।) साहित्य का व्यापक अर्थ थे उसकी व्युत्पत्ति पर आधारित है, और संकुचित अर्थ रुढ़ि पर अवलंबित है। "व्यापक अर्थ में साहित्य ऐसी शाब्दिक रचना मात्र का वाचक है जिसमें कुछ हित या प्रयोजन हो और अपने रुढ़ अर्थ में काव्य या भावना-प्रधान साहित्य का पर्याय है।"

कलाकार की कृति में लोकहित की भावना अनायास ही आ जाती है । इस-हमें मध्यम मार्ग का ही अनुसरण करना चाहिए । कला न तो एकदम जीवन से पृथक् हो जाय और न उपदेश या प्रचार का साधन ही बने । ये दोनों अतिवादी मार्ग हैं । तुलसी ने 'स्वान्तः सुखाय रघुनाथ गाथा'लिखते समय श्रेष्ठतम कला-साहित्य के इस उद्देश्य को नहीं भूलाया था कि —

" कीरति भणित भूति भल सोई ।

सुरसरि सम सब कर हित होई । "

“काव्य में अथवा कला में शिवत्व की भावना तो फल में रस की भाँति स्वा-भाविक रूप में सर्वदा रहती है । कला मनुष्य के मानसिक स्तर को ऊँचा उठाती है, उसमें देवत्व के गुणों की प्रतिष्ठा करती है । अतः वास्तव में कला जीवन की सुंदर अभिव्यक्ति ही है ।”

कला या साहित्य में नैतिकता का एक विशिष्ट स्थान रहता है । कवि भविष्य-द्रष्टा होता है । उसकी तीक्ष्ण दृष्टि समय के आवरण को भेदकर भविष्य का स्वरूप देखती है, इसलिए यह आवश्यक नहीं कि वह युग-विशेष की स्वीकृति नैतिकता को ही स्वीकार करे । वह अपनी सूक्ष्म दृष्टि द्वारा वर्तमान समाज के नैतिक आधार को दोषपूर्ण समझता हुआ उसके प्रति विद्रोह भी कर सकता है और कभी सुजनात्मक शक्ति द्वारा नैतिक आदर्शों की स्थापना भी कर सकता है । यद्यपि साहित्य में नैतिकता की उपेक्षा नहीं की जा सकती, फिर भी कवि युग-विशेष के नैतिक मानदंडों से भी बँधकर नहीं रह सकता । वह ऐसे नैतिक मानदंडों की स्थापना करता है जो युग और जाति-विशेष की सीमाओं से मुक्त सार्वभौम होते हैं ।

डॉ. प्रेमनारायण शुक्ल साहित्य की पूर्ण सफलता का मानदंड प्रस्तुत करते हुए लिखते हैं कि — “हमारे विचार से तो साहित्य का मुख्य कृतित्व इसमें है कि वह 'स्वादु' और 'तोष'—दोनों प्रदान कर सके ।” वह ऐसा 'स्वादु' दे सके जो मीठा तो हो, परंतु ऐसा मीठा न हो कि उसमें कीड़े पड़ सकें । वह 'तोष' दे सके परंतु ऐसा तोष हो कि भूख न लगे । जो काव्य या साहित्य इस 'स्वादु' और 'तोष' को दे सकता है, वही सर्वश्रेष्ठ साहित्य है । किसी साहित्य की उत्कृष्टता का तारतम्य इन्हीं की मात्रा पर निर्भर है ।”

आज तक विभिन्न सभ्यताओं और संस्कृतियों का सबसे बड़ा उद्देश्य और प्रयत्न मानव-जीवन को अधिक से अधिक सुंदर और आनंदमय बनाने का रहा है । विज्ञान ने सदैव यही प्रयत्न किया है कि वह मानव को यथाशक्ति श्रम के भार से मुक्तकर उसे शारीरिक और भौतिक सुविधा प्रदान कर सकें । राजनीति समाज को अधिक एकता के सूत्र में आबद्ध करने के लिए प्रयत्नशील है और दर्शन आध्यात्मिक सिद्धांतों की खोज और प्रसार द्वारा मानव को एकता का पाठ पढ़ाने का प्रयत्न करता आया है और कर रहा है । परंतु उनका यह काम बिना कवि की सहायता के पूर्ण नहीं हो

सकता । समाज के लिए भौतिक सुविधा भी उतनी ही आवश्यक है, जितने कि दार्शनिक सिद्धांत । परंतु वह इस सबसे उस सत्य और सौंदर्य को प्राप्त करना और उसका उपभोग करना चाहता है, जो उसे जीवन की प्रत्येक सम-विषम परिस्थिति में अनुप्राणित कर आगे बढ़ने की प्रेरणा देता रहता है । कवि जब इन भौतिक सुविधाओं और दार्शनिक सिद्धांतों को कलात्मक ढंग से उपस्थित करता है, तभी हमारे मन में उनके प्रति अनुराग और पावन भावना उत्पन्न होता है । परंतु आज कवि और समाज—दोनों इस बात को भूल रहे हैं । कारण यही है कि आज हमारे लिए काव्य का सत्य अगम्य हो उठा है । यदि यह सुगम हो जाय तो हमारे मन, हृदय और बुद्धि का समन्वय हो सकता है। यह समन्वय हो जाने पर हम पारस्परिक घृणा और द्वेष को त्याग, प्रेम और समता के उदात्त भावों से प्रेरित हो, विकास के पथ पर चल पड़ेंगे । ऐसा होने पर ही हमारे मन में ओज, बाहुओं में बल, मुख पर प्रसन्नता, हृदय में उत्साह और प्रेम, बुद्धि में विवेक तथा आत्मा में आनंद-उल्लास प्रवाहित हो सकेगा । कवि का सत्य—हमारे जीवन का सत्य है, और हमारे हृदय और भावनाओं का सत्य है, जिसके माध्यम द्वारा ही हम एक-दूसरे से मिले हुए हैं ।

संस्कृति -

संस्कृति' शब्द आजकल अत्यंत व्यापक अर्थ में प्रयुक्त होता है । इस शब्द की व्याख्या धार्मिक, साहित्यिक एवं इतिहास-वेत्ता विद्वानों ने अपने-अपने दृष्टिकोण के अनुसार भिन्न-भिन्न प्रकार से की है । संस्कृतज्ञ धार्मिक विद्वानों का विचार है कि 'संस्कृति' शब्द 'सम्' उपसर्ग पूर्वक 'कृ' धातु से 'सुट्' का आगम करके 'कृत्' प्रत्यय लगाकर बना है, जिसका शाब्दिक अर्थ है—“संशोधन करना, सुधारना, उत्तम बनाना, सुंदर या पूर्ण बनाना अथवा परिष्कार करना ।”⁵ श्री ब्रह्मानंद सरस्वतीका मत है कि 'संस्कृति' शब्द 'कृ' धातु से भूषण अर्थ में 'सुट्' का आगम करने पर बना है, जिसका अर्थ है—भूषणभूत सम्यक् कृति या चेष्टा । अतः जिन चेष्टाओं द्वारा मनुष्य अपने जीवन के समस्त क्षेत्रों में उन्नति करता हुआ सुख-शांति प्राप्त करता है वे ही संस्कृति कही जा सकती हैं, अथवा 'मनुष्य के लौकिक-पारिलौकिक सर्वाभ्युदय के अनुकूल आचार-विचारों को 'संस्कृति' कहा जा सकता है ।⁵ श्री करपात्री जी ने भी 'संस्कृति' की ऐसी ही व्याख्या करते हुए लिखा है कि 'लौकिक, पारलौकिक, धार्मिक, आध्यात्मिक, आर्थिक, राजनैतिक अभ्युदय के उपयुक्त देहेंद्रिय, मन, बुद्धि, अहंकारादि की भूषणभूत सम्यक् चेष्टायें एवं हलचलें ही संस्कृति हैं ।’⁶

श्री राजगोपालाचारी का मत है कि 'किसी भी जाति अथवा राष्ट्र के शिष्ट पुरुषों में विचार, वाणी एवं क्रिया का जो रूप व्याप्त रहता है, उसी का नाम है ।’⁷ डॉ. संपूर्णानंद का विचार है कि 'संस्कृति उस दृष्टिकोण को कहते हैं कोई समुदाय-विशेष जीवन की समस्याओं पर दृष्टि-निक्षेप करता है । यह दृष्टिकोण कई बातों पर निर्भर करता है । थोड़े में कह सकते हैं कि समुदाय की वर्तमान-अनुभूतियों और पुरातन अनुभूतियों के संस्कारों के अनुरूप

उसका दृष्टिकोण है।⁷ इस तरह आप संस्कृति का संस्कारों से घनिष्ठ संबंध मानते हैं। डॉ. रामशरण अग्रवाल का कथन है कि “संस्कृति मनुष्य के भूत, वर्तमान और भावी जीवन सर्वांगपूर्ण प्रकार है। हमारे जीवन का ढंग हमारी संस्कृति है! संस्कृति हवा में नहीं रहती, उसका मुर्तिमान रूप होता है। जीवन के नाना-विधि रूपों का समुदाय ही संस्कृति है।”⁸

डॉ. हजारीप्रसाद द्विवेदी का कहना है कि सभ्यता का आंतरिक प्रभाव संस्कृति है। सभ्यता समाज की बाह्य व्यवस्थाओं का नाम है, “व्यक्ति के अंतर के विकास का।”⁹ डॉ. गुलाबराय का मत है कि ‘संस्कृति’ शब्द का संबंध संस्कार से है, जिसका अर्थ है संशोधन करना, उत्तम बनाना। संस्कृत शब्द का भी यही अर्थ है और संस्कार व्यक्ति के भी होते हैं।¹⁰

डॉ. सत्यकेतु विद्यालंकार का कथन है कि “मनुष्य अपनी बुद्धि का प्रयोग कर विचार और कर्म के क्षेत्र में जो सृजन करता है, उसी को ‘संस्कृति’ कहते हैं। मनुष्य ने धर्म का जो विकास किया; दर्शन-शास्त्र के रूप में भी जो चिंतन किया; साहित्य, संगीत और कला का जो सृजन किया; सामूहिक जीवन को हितकर बनाने के लिए जिन प्रथाओं और संस्थाओं को विकसित किया उन सबका समावेश हम ‘संस्कृति’ में करते हैं।”¹¹ डॉ. रामजी उपाध्याय का मत है कि “मानव ने जो प्रगति की है, उसके मूल में बुद्धि और सौंदर्य की अभिरुचि है। इनका अवलंबन वह संसार की यथेष्ट रूप-रेखा बनाता उन रही है। वह स्वभावतः किसी को पूर्ण मानकर संतोष नहीं कर लेता, बल्कि नित्य हो कल की वस्तुओं को यथाशक्ति पूर्ण या सुंदर बनाने का प्रयत्न करता है। सुंदर बनाने, सुधारने या पूर्ण बनाने का प्रयत्न मनुष्य की बुद्धि और सौंदर्य-भावना के विकास का परिचय देता है। मानव का यही विकास ‘संस्कृति’ है। संस्कृति का मौलिक अर्थ सुधारना, सुंदर या बनाना है।”¹² इसके अतिरिक्त भारतीय संस्कृति का क्रम-बद्ध इतिहास प्रस्तुत करते हुए हिंदी के प्रसिद्ध आधुनिक कवि एवं आलोचक श्री. रामधारीसिंह ‘दिनकर’ ने लिखा है कि — “संस्कृति जिंदगी का एक तरीका है और यह तरीका सदियों से जमा होकर उस समाज में छाया रहता है जिसमें हम जन्म लेते हैं। इसलिए जिस समाज में हम पैदा हुए हैं, अथवा जिस समाज में मिलकर हम जी रहे हैं उसकी संस्कृति हमारी है, यद्यपि अपने जीवन में हम जो संस्कार जमा करते हैं वह भी हमारी संस्कृति का अंग बन जाता है और मरने के बाद हम अन्य वस्तुओं के साथ अपनी संस्कृति की विरासत भी अपनी सनतानों के लिए छोड़ जाते हैं। इसलिए, संस्कृति वह चीज मानी जाती है जो हमारे सारे जीवन को व्यापे हुए है तथा जिसकी रचना और विकास में अनेक सदियों के अनुभवों का हाथ है। यही नहीं, बल्कि संस्कृति हमारा पीछा जन्म-जन्मांतर तक करती है।”¹³

अंग्रेजी साहित्य में ‘संस्कृति’ शब्द का पर्यायवाची ‘कल्चर’ शब्द माना जाता है। यह ‘कल्चर’ शब्द लैटिन भाषा के ‘कुलतुरा’ (Cultura) शब्द से निकला है और ‘कल्चर’ में वही धातु है जो ‘एग्रीकल्चर’ में है। अतः इसका भी अर्थ पैदा करना या सुधारना है।¹⁴ किंतु इसका एक लाक्षणिक अर्थ यह भी है कि मस्तिष्क तथा उसकी शक्तियों को विकसित करना अथवा शिक्षा द्वारा मानसिक वृत्तियों को सुधारना।¹⁵ समाज-विज्ञान के विश्वकोष में श्री. मैलिनोव्स्की ने ‘कल्चर’ (Culture) की परिभाषा करते हुए लिखा है कि इसमें पैतृक निपुणताएँ, श्रेष्ठताएँ,

कलागत प्रक्रिया, विचार, आदतें और विशेषताएँ सम्मिलित रहती हैं। अतः 'संस्कृति' का संबंध दर्शन और धर्म से लेकर सामाजिक संस्थाओं तथा रीति-रिवाजों तक मानव जीवन की समस्त महत्वपूर्ण विचार प्रणालियों से है।¹⁶

अतः यह कह सकते हैं कि 'संस्कृति' का संबंध मानव के भौतिक, आध्यात्मिक, आर्थिक, राजनैतिक, धार्मिक, साहित्यिक, दार्शनिक, कलात्मक आदि सभी प्रकार के महत्वपूर्ण विकासों एवं जीवन के विविध पहलुओं से है। मानव के इन विकासों में परंपरागत संस्कारों का बड़ा हाथ रहता है। इसलिए संस्कृति का संस्कारों से घनिष्ठ संबंध है। इसके अतिरिक्त इन विकासों द्वारा ही किसी देश की सभ्यता का भी पता चलता है। इसी कारण सभ्यता को मानव के विकास की चेष्टाओं का बाह्य रूप कहा जाता है और संस्कृति उनका आंतरिक रूप है। अतः किसी देश की संस्कृति से उस देश के रहन-सहन, आचार-विचार, रीति-रिवाज, ज्ञान-विज्ञान, परंपरागत अनुभव, जीवन-यापन के ढंग, कला-प्रेम, रुचि आदि का बोध होता है।

भारतीय संस्कृति -

साधारणता भारत से संबंध रखने वाली संस्कृति को 'भारतीय संस्कृति' कहा जा सकता है, परंतु भारतीय संस्कृति में कितनी ही अन्य संस्कृतियों का भी समिश्रण हुआ है और जिसे हम 'भारतीय संस्कृति' कहते हैं, वह आदि से अंत तक आचार्यों की रचना है और न द्रविणों की, प्रत्युत उसके भीतर अनेक औषधियों का रस है। यह संस्कृति रसायन की प्रक्रिया से तैयार हुई है एवं उसके भीतर अनेक रसों का रस समाहित है। इसका कारण यह है कि यहाँ पर द्रविड़, आर्य, शक, पठान, मुगल, अंग्रेज आदि कितनी ही जातियाँ आईं और सभी ने अपनी-अपनी जातियों से भारतीय संस्कृति को प्रभावित किया, परंतु भारतीय संस्कृति का सबसे बड़ा गुण यह है कि वह समन्वय-प्रधान है। इसी कारण वह आज तक अक्षुण्ण बनी हुई है। अन्य सभी संस्कृतियाँ यहाँ आकर इस अखंड स्रोत में ऐसी विलीन हो गईं कि आज उनका स्वतंत्र अस्तित्व नहीं दिखाई देता। यह संस्कृति इसी गुण के कारण अन्य संस्कृतियों का समिश्रण होने पर भी मौलिक रूप में समिश्रण है, जबकि संसार की प्राचीन से प्राचीन संस्कृतियाँ या तो परिवर्तित हो गईं या वे सदैव के लिए अतीत के गर्त में समा गईं। मिस्र, असीरिया, बॅबीलोनिया आदि देशों की संस्कृतियों का यही हाल है कि उनका प्राचीन रूप नष्ट हो चुका है; भारतीय संस्कृति की इस पुनीत गंगा में नदी-नालों का मिश्रण अवश्य हुआ है, कभी उसकी पावनी शक्ति इतनी प्रबल है कि सबको गांगेय रूप मिल गया है और उसकी इसी विशेषता के कारण उसका अविनश्वर रूप यहाँ की कला-कृतियों, आचार-विचारों आदि में सुरक्षित है।

साहित्य और संस्कृति का अंतर्संबंध - साहित्य और संस्कृति का संबंध जोली - दामन का है। दूसरे शब्दों में कह सकते हैं कि साहित्य संस्कृति का मस्तिष्क है तो संस्कृति साहित्य का हृदय है। संस्कृति के बिना साहित्य की और साहित्य के बिना संस्कृति की कल्पना हो ही नहीं सकती। यह दोनों एक ही सिक्के की दो बाजुएँ हैं।

मानव, समाज एवं राष्ट्र के लिए इन दोनों की परमावश्यकता होती है। साहित्य और संस्कृति से ही मानव, समाज तथा राष्ट्र की असली पहचान होती है। इनसे ही समाज व राष्ट्र की सामाजिक, बौद्धिक, वैचारिक, आचार - विचार की संपन्नता, समृद्धि एवं विकास पता चलता है। किसी भी देश या राष्ट्र को समझाना है तो उसका साहित्य और संस्कृति का अध्ययन कर ही समझा जाता है।

साहित्य और संस्कृति एक - दूसरे पर अवलंबित हैं या परस्परपूरक हैं। एक - दूसरे के बिना उनका अस्तित्व नहीं हो सकता, इन दोनों का शरीर भले ही अलग - अलग है लेकिन इनकी आत्मा एक है। साहित्य और संस्कृति का संमिश्रण या घोल मानव व समाज के लिए एक रामबाण रसायन तथा औषधि है, जिससे मानव, समाज व राष्ट्र का स्वास्थ्य एकदम ठीक रहता है, यही दोनों का मूल उद्देश्य है।

निष्कर्ष -

भारतीय साहित्य और संस्कृति की बनियाद समन्वय, एकता और विकास पर आधारित है। इसमें निगम, आगम, बौद्ध, जैन, द्रविड़, मुस्लिम, अंगरेजी संस्कृतियों का निचोड़ है। लेकिन इस निचाड़ में जो हमें अच्छा लगा उन्हें ही हमने स्थान दिया है। भारतीय संस्कृति ऋषि, मूनी, तपस्वी, साधु-संत, महात्मा, विचारक, चिंतक, साहित्यकारों, कलाकारों, सुधारकों की हजारों वर्षों की तपस्स्या या साधनाओं का सर्वश्रेष्ठ एवं अति सुंदर परिपक्व परिपाक है। इसके अंतर्गत त्याग और भोग, प्रवृत्ति और निवृत्ति एवं सांसारिकता और आध्यात्मिकता दोनों को अक्षुण्ण बनाए रखने के लिए चार वर्ग, चार आश्रम, सोलह संस्कार, धर्माधर्म विचार, बाह्य और आंतरिक शुद्धि, भेद में भी अभेद की स्थापना, प्राणीमात्र की एकता, समदर्शिता, 'वसुधैव कुटुंबकम्' की तथा विश्व-बंधुता की भावना आदि प्रचुर मात्रा में मिलते हैं। साथ ही इसमें साख्य, योग, न्याय आदि दर्शनों का अपना महत्वपूर्ण स्थान है और इसमें देश-प्रेम, राष्ट्रीयता, मानवता, प्राणिमात्र का कल्याण एवं समन्वय की भावना का बाहुल्य दिखाई देता है।

आगम के अंतर्गत बौद्ध और जैन से संयमित जीवन, अहिंसा, सत्य, अस्तेय, अपरिग्रह, अतिथि सेवा आदि लेकर सामाजिक कुरितियों का सुधार, यज्ञों में बलि विरोध, दया, प्रेम, समानता, करुणा आदि का सुंदर समुच्चय मिलता है। जैनियों से 'अनेकांतवाद' तथा 'स्वादवाद' का तो बौद्धों का 'मध्यम प्रतिपदा' का महत्व है। इसी प्रकार व्रत, उपवास, प्रज्ञा, शील एवं शांति आदि को ग्रहण किया है। इसके साथ ही द्रविड़ व अंग्रेजी संस्कृति से हमें अपनी भलाई के लिए जो उचित लगा उसे अपनाया है।

भारतीय साहित्य और संस्कृति के सर्वांगीण रूप को देखकर ऐसा प्रतीत होता है कि इस पर अनेक विचारधाराओं का प्रभाव पड़ा है, परंतु इतना होने पर भी इनकी आत्मा भारतीय है। इसका कारण यह है कि भारतीय मनीषियों ने मानव-जीवन का गहन अध्ययन करके उनके लिए जिन आचार-विचारों को सुदूर अतीत में स्थिर किया था उनकी जड़े भारतीय जीवन में इतनी गहरी पहुँच चुकी है कि कितनी ही सुंदर एवं भव्य संस्कृतियों यहाँ क्यों न

आवें, वे उन जड़ों को हिला नहीं सकी और यहाँ के जन-जीवन को प्रभावित नहीं कर सकती हैं । भारतीय साहित्य और संस्कृति में क्रिया प्रधान और ज्ञान प्रधान दोनों का सुंदर समन्वय दृष्टिगोचर होता है ।

संदर्भ :-

- 1 .श्रीमद्भगवतागीता
2. श्रीमद्भगवतागीता
- 3.कल्याण - हिंदु संस्कृति अंक, पृष्ठ - 24
- 4.कल्याण - हिंदु संस्कृति अंक, पृष्ठ - 24
- 5.कल्याण - हिंदु संस्कृति अंक, पृष्ठ - 35
- 6.कल्याण - हिंदु संस्कृति अंक, पृष्ठ - 63
- 7.कल्याण - हिंदु संस्कृति अंक, पृष्ठ - 70
- 8.कला और संस्कृति, पृष्ठ - 01
- 9.विचार और विमर्श, पृष्ठ - 181
10. भारतीय संस्कृति की रूपरेखा, पृष्ठ - 1
11. भारतीय संस्कृति और उसका इतिहास, पृष्ठ - 20
12. भारती की प्राचीन संस्कृति, पृष्ठ - 2
13. संस्कृति के चार अध्याय, पृष्ठ 653
14. भारतीय संस्कृति की रूपरेखा, - पृष्ठ 1
15. आर्य संस्कृति के मूलधार, पृष्ठ - 414, 415
16. Encyclopedia Of Social Science, Vol. III, VI, Page - 621

भारतीय साहित्य और संस्कृति**प्रा.डॉ.वाल्मिक दशरथ सूर्यवंशी****हिंदी विभाग ,महाराजा सयाजीराव गायकवाड कला,****विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय,मालेगांव कैंप, जि-नासिक महाराष्ट्र****शोध सार:-**

साहित्य और संस्कृति का एक दूसरे से घनिष्ठ संबंध है । साहित्य जहाँ किसी संस्कृति के मूल्यों ,परम्पराओं और इतिहास की अभिव्यक्ति का माध्यम है। संस्कृति और साहित्य समाज को प्रेरणा प्रदान करते हैं। साहित्य किसी समाज का सांस्कृतिक प्रतिबिंब होता है , जिसमें उस समाज की भाषा , रीति-रिवाज ,मूल्य और विश्वास शामिल होते हैं। साहित्य के माध्यम से नए विचार विकसित हैं ,जो संस्कृति को प्रभावित करते हैं। लोगों को एकता में बांधते हैं ,और अपनी पहचान तथा विरासत से जोड़ते हैं। संस्कृति साहित्य के लिए प्रेरणा का स्रोत होती है ,संस्कृति समाज की मान्यताओं और मूल्यों को अपनाती है। आज समाज के लिए संस्कृति और साहित्य आदर्श मूल्यों का पथ है ,दोनों ने समाज को एकता के सूत्र में बांध रखा है।

बीज शब्द :- संस्कृति , साहित्य, मानव ,परंपरा ,सभ्यता , मोक्ष,गुरुकुल , समाज ,संगीत ,प्रतिबिंब ,समृद्धि-

शोधालेख :-

साहित्य और संस्कृति विषय दो प्रमुख पहलुओं का परिचय है। भाषा और भावनाओं की समृद्धि साहित्य है। साहित्य न केवल एक भाषा का उत्कृष्ट रूप है ,बल्कि यह उस समाज या संस्कृति की आदर्श छवि को प्रकट करता है जिसमें वह उत्पन्न होता है। इसी तरह, संस्कृति समृद्धि ,समर्थन और सम्प्रेषण का माध्यम होती है। साहित्य विज्ञान नवाविचार ,प्रेरणा और समाज की स्थितिया का विश्लेषण करता है। जबकि संजिविकरण ,सामाजिक समर्थन ,और सम्प्रेषण का कार्य कराती है। संस्कृति की विविधता में समाज ,धर्म ,इतिहास और भौगोलिक परिप्रेक्ष्यों का व्यापक अध्ययन शामिल होता है। साहित्य और संस्कृति का मिश्रण एक समृद्ध और व्यापक परिप्रेक्ष्य प्रदान करता है ,जो एक समाज की अद्वितीयता और विकास को प्रकट करता है।

भारतीय संस्कृति अद्वितीय ज्ञान प्रज्ञा का प्रतीक है। जिस में ज्ञान और विज्ञान लौकिक और पारलौकिक कर्म और धर्म तथा भोग व त्याग का अद्भुत समन्वय है। ऋग्वेद के समय से ही शिक्षा प्रणाली जीवन के नैतिक भौतिक, आध्यात्मिक और बौद्धिक मूल्य पर केंद्रित होकर, विनम्रता, सत्यता, अनुशासन, आत्मनिर्भरता और सभी के लिये सन्मान जैसे मूल्य पर जोर देती थी। वेदों में विद्या को मनुष्यता की श्रेष्ठता का आधार स्वीकार किया गया था। शिक्षा प्रणाली ने सीखने और शारीरिक विकास दोनों पर ध्यान केंद्रित किया। कर्म वही है ,जो बंधन से मुक्त करें और विद्या वही है ,जो मुक्ति का मार्ग दिखाये। इसके अतिरिक्त जो भी कर्म है , वह सब निपुणता देने वाले मात्र है। शिक्षा के इस संकल्प को भारतीय परंपरा में अंगीकृत कर तदनुरूप ही विश्वविद्यालय और गुरुकुल में शिक्षा दी जाती थी। घर, मंदिर, पाठशाला तथा गुरुकुल में संस्कारयुक्त स्वदेशी शिक्षा दी जाते थी। वैश्विक स्तर पर तेज बदलाव और विज्ञान और प्रौद्योगिकी में प्रगति से भारतीय समाज में नाटकीय परिवर्तन हुए हैं। निस्संदेह भारत ने वाणिज्य, प्रौद्योगिकी और विकास आदि क्षेत्रों में कई सीमाएं लांघी हैं, पर भारतीय संस्कृति तथा परंपरा से अलगाव और मूल्यों में गिरावट भी दिखी है।

संस्कृति का वर्तमान युग किसी समाज की दीर्घकाल तक अपना ही पद्धतियों का परिणाम होता है, और समाज के सदस्य के रूप में मनुष्य की सभी उपलब्धियां उसकी संस्कृति से प्रेरित मानी जा सकती है। संस्कृति की सहायता से ही उसने निरंतर प्रगति की हैं और विकास के विभिन्न सपनों को तय किया है, यह भाषा के प्रति तथा उसके माध्यम से विचारों का संप्रेषण का ज्ञान विज्ञान का विकास एवं अपने चिंतन के परिणामों को भावी पीढ़ियों को हस्तांतरित कर सकता है। उसका मस्तिष्क कार्य और करण के तार्किक आधार को स्थापित कर सकता है। संपूर्ण जीवधारी में मनुष्य ही एक ऐसा प्राणी है, जिसमें संस्कृति का निर्माण और उसको परंपरागत रूप से बनाए रखने की क्षमता है। इसी कारण मनुष्य को संस्कृति का निर्माता भी कहा जाता है। सामाजिक घटनाओं के विश्लेषण में व्यक्तिगत समाज और संस्कृति की महत्वपूर्ण भूमिका होती है। मनुष्य को कुछ निश्चित व्यवहार जन्म से या आनुवंशिक रूप से प्राप्त होते हैं लेकिन सामाजिक एवं सांस्कृतिक व्यवहार वह परिवार समूह व समाज में वह निवास करता है। संस्कृत क्रियाकलापों से सभ्यता का विकास होता है, संस्कृति के अभाव में सभ्यता अपना अस्तित्व बनाए नहीं रख सकती। संस्कृति और सभ्यता की प्रगति अधिकतर एक साथ होती है और दोनों का एक दूसरे पर प्रभाव भी पड़ता है।

प्राचीन काल की शिक्षा प्रणाली ज्ञान और परंपरा एवं प्रथाओं से मानवता को प्रोत्साहित करती थी। पुराने ज्ञान को अप्रतिम माना गया है। भारत के तक्षशिला, नालंदा, विक्रमाशीला, बलभी, उज्जैनी और कासी आदी विश्व प्रसिद्ध शिक्षा एवं शोध के प्रमुख केंद्र थे। तथा या कई देशों के शिक्षार्थी ज्ञानार्जन के लिए आते थे। प्राचीन भारतीय सनातन ज्ञान परंपरा अति समृद्ध तथा प्रमुख उद्देश्य थे जैसे धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष को प्रोत्साहित करते हुए व्यक्ति के संपूर्ण व्यक्तित्व को विकसित करता था। जब सारा विश्व अज्ञानरूपी अंधकार में भटकता तब संपूर्ण भारत में मनिषी उच्चतम ज्ञान का प्रसार करके मानव को पशुता से मुक्त कर श्रेष्ठ संस्कार से संस्कारयुक्त कर संपूर्ण मानव आदर्श मानव बनाया।

संस्कृत शब्द संस्कृत भाषा की 'कृ'(करना) धातु से बना है, अंग्रेजी में संस्कृति के लिए 'कल्चर' कहा जाता है। 'कलर' शब्द लैटिन भाषा के 'कल्ट' या 'कल्टेक्स' से लिया गया है। जिसका अर्थ है जोड़ना या विकसित करना तथा परिष्कृत करना। नालंदा विशाल शब्द सागर के अनुसार किसी व्यक्ति, जाति, राष्ट्र आदि की यह सब बातें जो उसके मन, रुचि, आचार-विचार कला-कौशल और सभ्यता के क्षेत्र में बौद्धिक विकास की सूचक होती है। वह संस्कृत का अंग है। कैंब्रिज के इंग्लिश डिक्शनरी में संस्कृति की परिभाषा इस प्रकार दी गई है The way of life proper City clean the general customs and be lives of a particular group of people are a particular time अर्थात् किसी विशेष कालावधि में एक विशेष मानव समूह के द्वारा अपनाई गई जीवन शैली विशेष रूप से उनकी परंपराएं और अवधारणाएं तथा विश्वास को संस्कृति कहा जा सकता है। इस परिभाषा से आप यह समझ सकते हैं कि संस्कृति व जीवन पद्धति है, जिसका निर्माण मानव व्यक्ति तथा समूह के रूप में करता है। यह उन आविष्कारों का संग्रह है जिनका अन्वेषण मानव में अपने जीवन में होता है। संस्कृत के यह दोनों पक्ष एक दूसरे से संबंधित तथा एक दूसरे के पूरक होते हैं बिलिंग ने लिखा है कि संस्कृति कृषि संबंधी प्रौद्योगिकी सामाजिक तथा मानसिक तथ्यों की उपज है दूसरे शब्दों में संस्कृत में कृषि प्रौद्योगिकी की सामाजिक संगठन भाषा धर्म कल अधिकार समावेश होता है संस्कृति मनुष्य और उसकी कृतियां हैं मनुष्य की संस्कृति में भौतिक और भौतिक दोनों ही तत्व हैं जिनके हर्ष कोटी संस्कृति कहते हैं मानव जीवन पर संस्कृति और सामाजिक पर्यावरण का प्रभाव पड़ता है मानव का संपूर्ण सामाजिक पर्यावरण ही उसकी संस्कृति है प्रत्येक संस्कृत तत्व का उसकी उत्पत्ति के संबंध में एक इतिहास होता है चाहे वह इतिहास छोटा या बड़ा हो उधर न तो सर्वप्रथम घड़ी का आविष्कार किसने किया और कब किया आधुनिक एवं स्वयं क्रियाशील या अपने आप चलने वाली घड़ी का विकास कैसे हुआ आदि के संबंध में इतिहास है इसी प्रकार एक विशेष प्रकार के विश्वास का एक किसी पशु या पौधे का टोटे के रूप में स्वीकार करने इसी प्रकार एक विशेष प्रकार के विश्वास का इतिहास ढूंढा जा सकता है ऐसे ही भारत में जय हिंद अभिवादन या

सांस्कृतिक एकता का प्रतीक है जय हिंद संस्कृत तत्व संस्कृत तत्वों का निजी अस्तित्व हुए भी संपूर्ण संस्कृत में गले मिले रहते हैं एक तत्व अन्य तत्वों पर आश्रित रहता है गतिशीलता संस्कृत तत्व की एक उल्लेखनीय विशेषता है उनकी संख्या में भी वृद्धि होती है संस्कृत तत्व से संबंधित व्यक्ति जैसे संस्कृत तत्व भी फैलने रहते हैं एक संस्कृति समूह दूसरे संस्कृति के समूह से मिलता है तो सांस्कृतिक तत्वों का आदान प्रदान होता है आधुनिक युग में यातायात तथा संचार के साधनों में उन्नत होने के फल स्वरूप सांस्कृतिक तत्वों की गतिशीलता और बढ़ सकती है अनेक जनजातियों के संस्कृत तत्व भी शब्द समाजों में तेजी से फैलते जा रहे हैं यह विशेषता अंत तक सांस्कृतिक परिवर्तन का एक कारण बन जाती है और संस्कृत के ढांचे में परिवर्तन भी लाती है सांस्कृतिक तत्वों में पृथक पृथक रहने की प्रवृत्ति नहीं होती यह एक साथ मिलकर संस्कृति को एक या विविध आवश्यकताओं की पूर्ति करते हैं इन तत्वों को समझे बिना किसी भी संस्कृति को पूर्ण तैयार समझना संभव नहीं है

अतः संस्कृति और समाज का संबंध गहराई से और व्याप्त गुण के समग्र रूप का नाम है जो समाज के सोचने विचारने कार्य करने खाने पीने बोलने संगीत नृत्य गायन साहित्य कला वास्तु शिल्प दर्शन धर्म और विज्ञान रीति रिवाज परंपराओं पर्व जीने के तरीके और जीवन के विभिन्न पक्षों पर व्यक्ति विशेष के रूप में दृष्टिकोण आदि में प्रशिक्षित होते हैं मानव का शारीरिक मानसिक अस्तित्व जिन साधनों से बना रहता है उन साधनों की समग्रता को ही संस्कृति कहते हैं वास्तव में जहां व्यक्ति संस्कृत प्रक्रियाओं का परिणाम है वह संस्कृति भी व्यक्ति की प्रक्रिया का परिणाम है इसके अंतर्गत वह बौद्धिक कलात्मक और सामाजिक आदर्श तथा संस्थाएं सम्मिलित हैं जिन्हें समाज के सदस्य अपनाते हैं संक्षेप में आप यह समझ सकते हैं की संस्कृति किसी समाज के वे सुषमा संस्कार हैं जिनके माध्यम से लोग परस्पर संप्रेषण करते हैं विचार करते हैं और जीवन के विषय में अपनी अभिवृत्तियों और ज्ञान का को दिशा देते हैं प्रत्येक संस्कृति के कुछ जीवन मूल्य होते हैं जिनका पालन करने की अपेक्षा उसे सांस्कृतिक परिवेश से जुड़े समाज के सदस्यों द्वारा की जाती है इसी प्रकार विभिन्न संस्कृतियों में विभिन्न प्रकार की धारणाएं और विश्वास भी प्रचलित होते हैं संस्कृत में जो संतुलन और संगठन होता है वह अनेक छोटे-छोटे तत्वों इकाइयों भागों और अप भागों की पारस्परिक संबंध तथा आत्मनिर्भरता के कारण बनता है विभिन्न संस्कृतियों में निहित तत्वों का अध्ययन करने से ज्ञात होता है कि विभिन्न समूह में एक दूसरे के विचारों और परंपराओं का आदान-प्रदान भी होता रहा है संस्कृत के विभिन्न उपादानों को जिसे उसके ढांचे का निर्माण होता है संस्कृत तत्व संस्कृत संकुल संस्कृति प्रतिमान और सांस्कृतिक क्षेत्र कहा जाता है।

भारत विविधताओं का देश है, जहां अलग-अलग धर्म, जाति, लिंग के लोग आपस में मिलजुल कर रहते हैं। अनेकता में एकता ही भारतीय संस्कृति की मूल पहचान है। भारतीय संस्कृति सबसे प्राचीन संस्कृति होने के बावजूद आज भी अपने नैतिक मूल्यों और परंपराओं को बनाए हुए है। भारतीय संस्कृति की सबसे बड़ी खासियत सहिष्णुता और सहनशीलता है। भारतीयों के साथ अंग्रेजी शासकों और आक्रमणकारियों द्वारा काफी क्रूर व्यवहार किया गया और उन पर असहनीय जुल्म ढाह गए, लेकिन भारतीयों ने देश में शांति बनाए रखने के लिए कई हमलावरों के अत्याचारों को सहन किया। वहीं सहनशीलता का गुण भारतीयों को उसकी संस्कृति से विरासत में मिला है। वहीं कई महापुरुषों ने भी सहिष्णुता की शिक्षा दी है। भारतीय संस्कृति, का मूल आधार आध्यात्मिकता है, जो कि मूल रूप से धर्म, कर्म एवं ईश्वरीय विश्वास से जुड़ी हुई है। भारतीय संस्कृति में रह रहे अलग-अलग धर्म और जाति के लोगों को अपने परमेश्वर पर अटूट आस्था एवं विश्वास है। भारतीय मूल के व्यक्ति की शिष्टता एवं अच्छे संस्कार जैसे बड़ों का आदर करना, अनुशासन में रहना, परोपकार एवं भलाई करना, जीवों के प्रति दया का भाव रखना एवं अच्छे कर्म करना ही भारतीय संस्कृति की सबसे बड़ी खासियत है। अतः मनुष्य के अंदर जो भी गुण समाहित होते हैं, वो उन्हे उनकी संस्कृति से विरासत में मिलते हैं और उसे एक सामाजिक एवं आदर्श मानव प्राणी बनाने में मदद करते हैं।

निष्कर्ष

साहित्य सांस्कृतिक पहचान को संरक्षित करने और पारंपरिक -सांस्कृतिक आदान-प्रदान को सुविधाजनक बनाने में मदद करता है। साहित्य मूल्यों को बढ़ावा देता है, जैसे कि प्रेम, न्याय, और सहिष्णुता, और इस तरह से एक बेहतर समाज के निर्माण में मदद करता है। साहित्य भाषा और कला का एक रूप है, जो लोगों को सोचने, महसूस करने और व्यक्त करने के लिए प्रेरित करता है। साहित्य सांस्कृतिक विरासत को संरक्षित करता है, जैसे कि लोक कथाएं, किंवदंतियाँ, और परंपराएं, और इस तरह से सांस्कृतिक पहचान को मजबूत करता है। साहित्य समाज के विकास में योगदान करता है, जैसे कि शिक्षा, कला, और संस्कृति के क्षेत्र में। साहित्य मानव जीवन को समृद्ध करता है, जैसे कि ज्ञान, समझ, और सहानुभूति के माध्यम से। साहित्य और संस्कृति का अध्ययन महत्वपूर्ण है, क्योंकि यह हमें खुद को और दुनिया को बेहतर ढंग से समझने में मदद करता है। जब साहित्य व्यापक चिंतन और श्रेष्ठतम विचारों को अभिव्यक्त करता है, तो संस्कृति भी व्यापक हो जाती है। जब-जब ये सकारात्मक चिंतन से पूर्ण होते हैं, तब- तब व्यक्ति और समाज प्रगति के पथ पर चलते हैं। साहित्य और संस्कृति विषय दो प्रमुख पहलुओं का परिचय प्रदान करते हैं। साहित्य न केवल एक भाषा का उत्कृष्ट रूप है, बल्कि यह उस समाज या संस्कृति की आदर्श छवि को प्रस्तुत करता है। साहित्य और संस्कृति एक शक्तिशाली शक्ति है जो समाज और संस्कृति को आकार देती है और उसे प्रतिबिंबित करती है। सामाजिक मुद्दों को संबोधित करने, मानदंडों को चुनौती देने और सहानुभूति को बढ़ावा देते हैं।

संदर्भ सूचि (ग्रंथ)

- 1) संस्कृत का समीक्षात्मक इतिहास -डॉ. कपिलदेव द्विवेदी -पृष्ठ- 102
- 2) भारतीय संस्कृति -डॉ. किरण टंडन- पृष्ठ -55
- 3) भारतीय संस्कृति की कहानी-रामधारीसिंह 'दिनकर'- पृष्ठ -79
- 4) हिंदी साहित्य का इतिहास -डॉ. आचार्य रामचंद्र- पृष्ठ -42
- 5) भारतीय संस्कृति-प्रो. शिवदत्त ज्ञानी- पृष्ठ -65

‘हिन्दी भाषा की समाज संस्कृति में मीडिया की भूमिका’

डॉ. किरणबहन ओ. डोडिया

आसिस्टन्ट प्रोफेसर वर्ग-२

हिन्दी विभाग

राष्ट्रीय शायर झवेरचंद मेघाणी कलामहाविद्यालय, चोटीला

➤ सारांश :-

आज के समय में मीडिया और साहित्य का रिश्ता बिगड़ चुका है। इसमें संदेह नहीं कि आदर्श या लक्ष्य की दृष्टि से दोनों की मूल संवेदना एक ही है। दोनों का लक्ष्य मनुष्य को शिक्षित करना और सभ्यता के स्तर को ऊँचा उठाना है। दोनों भाषा में ही काम करते हैं, जो एक सामाजिक घटना है। इसके बावजूद आज मीडिया और साहित्य के बीच गहरी होती हुई खाई दिखाई देती है। यह खाई चिंताजनक इसलिए है कि मीडिया की पैठ और लोकप्रियता अधिक होने के कारण जनसाधारण के संस्कारों और रुचियों का सम्यक विकास नहीं हो पाता। दूसरी तरफ साहित्य की दुनिया संकुचित होती जाती है और उसकी संवेदना का सामाजिक विस्तार नहीं हो पाता। इस तरह, संस्कृति की दुहरी क्षति होती है। जहाँ तक साहित्य और मीडिया के रिश्ते का सवाल है, हिन्दी का मामला न केवल कुछ ज्यादा निराशाजनक है, बल्कि ज्यादा पेचीदा भी है। साधारण जनता से सीधे जुड़े होने के कारण हिन्दी तथा अन्य भारतीय भाषाओं की सामाजिक जिम्मेदारी बहुत बड़ी है। संस्कृति की दृष्टि से हिन्दी का संसार एक विकासमान संसार है। मीडिया का काम इस भूख को सुरुचि-संपन्नता के साथ तृप्त करना है और व्यक्ति के सामाजिक तथा सांस्कृतिक सरोकारों को मजबूत करना है। कुछ समय पहले तक स्थिति जैसी भी थी, बहुत अधिक असंतोषजनक नहीं थी।

➤ महत्वपूर्ण शब्द :-

मीडिया, साहित्य, सांस्कृतिक, संप्रेषण, संवेदना, लोकप्रियता।

➤ पूर्वभूमिका :-

साहित्य शब्दों की विधा है। साहित्य की सत्ता शब्दों, सम्बन्ध एवं सरोकार में बंधकर साकार होती है। उसे अपनी सार्थकता के लिए मीडिया या किसी अन्य की जरूरत नहीं। मीडिया अपने आप में एक परिपूर्ण संप्रेषण का माध्यम है, जिसके अन्तर्गत जनसंचार माध्यम-नाटक, सिनेमा, पत्रकारिता आदि का समावेश होता है, लेकिन बिना साहित्य के मीडिया भी कुछ नहीं कर सकता। साहित्य सृजन है, जबकि पत्रकारिता एक कौशल है, हुनर है, शिल्प है। साहित्यकार चिंतन-मनन पर प्रतिक्रिया करता है, जबकि पत्रकार तात्कालिक प्रतिक्रिया करता है। निष्कर्षतः साहित्य सत्यपरक है, तो पत्रकारिता तथ्यपरक रचना-विन्यास है। मीडिया की गम्भीरता एक खास अंश में व्याप्त रहती है, जबकी साहित्य अपने समग्र प्रभाव के कारण अपनी महत्ता पाता है। साहित्य का कार्य जीवन के अनुभवों को संवेदना में परिवर्तित करना है। इसके विपरीत मीडिया का कार्य इन्हीं अनुभवों को सूचना में बदलना है। साहित्य उन तमाम चीजों को देखने-समझने की दृष्टि प्रदान करता है, जिन्हें मीडिया मोहक अंदाज में प्रस्तुत करता है। साहित्य एक संस्कार की भाँति होता है। वह हमें उस उतावलेपन से सचेत करता है, जिसमें शामिल होने के लिए हमें मीडिया उकसाता है। साहित्य सूचनाओं के भीतरी आवरण को परखने की सूक्ष्म दृष्टि देता है, जबकि मीडिया केवल सूचनाओं को परोसता है। इस प्रकार मीडिया एक आवरण है और साहित्य उसमें कहीं भीतर छिपी बैठी आत्मा।

वर्तमान युग हिन्दी मीडिया का युग है। हिन्दी भाषा का निर्माण और आगे बढ़ाने का कार्य मीडिया ने किया है। इंटरनेट और मोबाइल ने हिन्दी को और विस्तार दिया। हिन्दी में संप्रेषण की ताकत है। हिन्दी यूनिकोड हुई तो ब्लॉगिंग में बहार आ गई।

चिट्ठा लिखनेवालों की संख्या में अप्रत्याशित वृद्धि हुई। गूगल का मोबाइल और वेब विज्ञापन नेटवर्क एडसेंस हिन्दी को सपोर्ट कर रहा है। इंटरनेट पर १५ से ज्यादा हिन्दी सर्च इंजन मौजूद हैं। सोशल साइट में हिन्दी छाई हुई है। २१ फीसदी भारतीय हिन्दी में इंटरनेट का उपयोग करते हैं। हिन्दी राजभाषा के बाद अब वैश्विक भाषा बनने की ओर तेजी से बढ़ रही है। डिजिटल दुनिया में हिन्दी की मांग अंग्रेजी की तुलना में पाँच गुना तेज है। हिन्दी मातृभाषा और राजभाषा से एक नई वैश्विक भाषा के रूप में हिन्दी बदल रही है। वह नई प्रौद्योगिकी, वैश्विक विपणन तंत्र और अंतरराष्ट्रीय संबंधों की भाषा बन रही है। आज मोबाइल की पहुँच ने गाँव-गाँव के कोने-कोने में संवाद और संपर्क को आसान बना दिया है। इस वजह से बाजार आ रहे नित नवीन मोबाइल उपकरण हर सुविधा हिन्दी में देने के लिए बाध्य हैं। हिन्दी की इस समृद्ध, शक्ति और प्रसार पर किसी भी हिन्दी भाषी को गर्व हो सकता है।

➤ हिन्दी भाषा की समाज संस्कृति में मीडिया की भूमिका :-

समाज में मीडिया की भूमिका संवादवहन की होती है। वह समाज के विभिन्न वर्गों, सत्ता-केंद्रों, व्यक्तियों एवं संस्थाओं के बीच पुल का कार्य करता है। इसके लिए एक ओर जहाँ वह सरकार और सत्ता-केंद्रों यथा धर्मसत्ता, राजसत्ता, अर्थसत्ता आदि की योजनाओं, कार्यक्रमों तथा उपलब्धियों को जनता के बीच ले जाता है। उनकी विशेषताओं, कमजोरियों और खामियों पर समालोचनात्मक विमर्श करता है, वहीं वह जनता की इच्छा-आकांक्षाओं, सपनों, उसकी अंदरूनी हलचलों और विभ्रमों को भी उसके दूसरे वर्गों एवं विभिन्न सत्ता-केंद्रों तक पहुँचाने का कार्य करता है। संवादवहन की इस प्रक्रिया में तथ्यों एवं घटनाओं के प्रस्तुतिकरण की ईमानदारी और निस्पृहता ही उसकी व्यावसायिक नैतिकता को रेखांकित करती है। लोकतांत्रिक समाजों में जनता चूंकि अपने निर्वाचित प्रतिनिधियों के माध्यम से स्वयंशासित होती है, इसलिए उनमें मीडिया का दायित्व और भी बढ़ जाता है। अतएव यह अन्यथा नहीं है कि लोकतंत्र मीडिया की उपादेयता एवं उसकी भूमिका आकलन करते हुए उसको अपने चौथे स्तंभ का सम्मान देता है।

सामाजिक परिवर्तन की प्रक्रिया में साहित्य और मीडिया दोनों की महत्वपूर्ण भूमिका है। साहित्य भावना के धरातल पर 'बेहतर मनुष्य' और 'बेहतर समाज' की संकल्पना को साकार करने में समाज का मददगार बनता है और मीडिया अपनी संचरणशीलता के व्यापक परिप्रेक्ष्य में जनजागरण की पृष्ठभूमि तैयार करता है। दो द्वाइं शताब्दी पूर्व तक जो सूचनाएँ केवल शक्तिशाली वर्ग तक सीमित थीं, उसे आम लोगों तक पहुँचाने में प्रिंट मीडिया का अवदान अविस्मरणीय है। प्रेस ने लिखित ज्ञान को किताबों के रूप में सार्वजनिक किया। पत्र-पत्रिकाओं का प्रकाशन 'हिन्दुस्तानियों के हित हेतु' आरम्भ हुआ। भारतेन्दु युगीन हिन्दी रचनाकारों की सामाजिक और राष्ट्रीय चिन्तायें पुस्तकों और पत्र-पत्रिकाओं के माध्यम से लोगों तक पहुँची। उन दिनों का साहित्यकार अपनी विचारधारा से लोगों को जोड़ने के लिए न केवल साहित्य का सहारा लेता था, बल्कि वह स्वयं किसी न किसी पत्र-पत्रिका का सम्पादक अथवा पत्रकार हुआ करता था। भारतेन्दु हरिश्चन्द्र, पंडित प्रताप नारायण मिश्र, बालकृष्ण भट्ट, प्रेमधन आदि की रचनाधर्मिता और पत्रकारिता में विभाजक रेखा खींचना उनके व्यक्तित्व का विभाजन करना होगा। उन दिनों साहित्य एवं पत्रकारिता का उद्देश्य लगभग एक था, उनके सरोकार एक थे। दोनों एक दूसरे से संवाद करते हुए गतिशील थे। यही स्थिति लगभग द्विवेदी युग और प्रेमचन्द युग तक विद्यमान रही, किन्तु भूमंडलीकरण और बाजारवाद ने मीडिया की भूमिका, उसकी कार्यप्रणाली, अर्थ-प्रणाली, चिंतन और उद्देश्य को काफी गहराई तक प्रभावित किया है। राजनैतिक और सांस्कृतिक दबाव आदि ने साहित्य और पत्रकारिता के सम्बन्धों को पहले जैसा नहीं रहने दिया है।

आज साहित्य और पत्रकारिता दोनों के उद्देश्य एवं सरोकार अब अलग-अलग दिशाओं में गतिशील लगते हैं, किन्तु पहले ऐसा नहीं था। पत्रकारिता और साहित्य में उतना ही अंतर था, जितना कि सुगम संगीत और शास्त्रीय संगीत में। यह इसलिए था, क्योंकि अधिकांश पत्रकार साहित्यकार होते थे और साहित्यकार पत्रकार। इसी पृष्ठभूमि में समाचार पत्र देश के साथ-साथ साहित्यिक एवं सांस्कृतिक चेतना को जगाने का भी कार्य करते थे। आचार्य शिवपूजन सहाय का यह कथन भी इसी बात की पुष्टि

करता है- “हिन्दी दैनिकों ने जहाँ देश को उद्बुद्ध करने में अथक प्रयास किया है, वहाँ जनता में साहित्यिक चेतना जगाने का भी श्रेय पाया है।” चूँकि अब पत्रकार का साहित्यिक होना एक विरल संयोग है, साथ ही समाचार पत्रों को साहित्य से कोई आर्थिक लाभ नहीं दिखता, अतः वे साहित्य के लिए पृष्ठ खर्च करने में संकोच करते हैं।

साहित्य के प्रचार-प्रसार का दुर्वह बोझ उठाती लघु पत्रिकाएँ अपने ही अंतर्विरोधों से ग्रस्त हैं। सातवें दशक में बुर्जुआ पत्रकारिता से अलग साहित्यिक संचार के उद्देश्य से लघु पत्रकारिता का आरम्भ हुआ था। लघु-पत्रिका आन्दोलन जिस उद्देश्य को लेकर गतिशील हुआ था, उसके अर्थ में ही अनेक विसंगतियाँ उत्पन्न हो गईं। इतने के बावजूद यह स्वीकार किया जा सकता है कि लघु-पत्रिकाओं ने हिन्दी साहित्य के प्रचार-प्रसार की जिम्मेदारी बखूबी निभाई है। यदि ये पत्रिकाएँ नहीं होती तो हिन्दी साहित्य के समक्ष अंधियारा और सघन होता।

एक इलेक्ट्रॉनिक माध्यम के रूप में रेडियो ने हिन्दी साहित्य के प्रचार-प्रसार में अमूल्य योगदान दिया है। कविताओं, कहानियों, साहित्यिक-सांस्कृतिक वार्ताओं, परिचर्चाओं का प्रसारण कर लोक-संवाद कायम किया है। रेडियो से जुड़ने वाले आरम्भिक अधिकारी, कर्मचारी, साहित्यकार अथवा साहित्यिक अभिरुचि के थे। अपने भीतर की साहित्यिक अभिरुचि को परिष्कृत करते हुए इन्होंने आकाशवाणी के भीतर-बाहर भी एक साहित्यिक वातावरण निर्मित किया। आकाशवाणी ने मानवीय संवेदनाओं को उद्बुद्ध करने, जन-जागृति लाने, राष्ट्रीय चेतना का प्रसार करने में अपनी महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। साहित्यिक-सांस्कृतिक समारोहों एवं आयोजनों से अपने को जोड़े रखा है। ‘प्रसार भारती’ बनने के बाद रेडियो भी विज्ञापन की बैसाखी पर सवार होने के लिए विवश हुआ है। उसका असर कार्यक्रमों पर पड़ा है। साहित्य-सृजन को बढ़ावा देने वाला वह वातावरण अब नहीं रह गया है। फिर भी अच्छी कविताएँ, कहानियाँ, वार्तायें, रेडियो प्रसारित करता है, लेकिन अब उनके श्रोता नहीं हैं। श्रव्य माध्यम को दृश्य माध्यम ने पछाड़ रखा है। रेडियो की अपेक्षा टीवी लोगों को अधिक प्रभावित कर रहा है। इलेक्ट्रॉनिक मीडिया के बढ़ते प्रभाव ने सामाजिक जन-जीवन को गहराई से प्रभावित किया है, क्योंकि साहित्य जनता की चितवृत्ति का संचित प्रतिबिम्ब है। इसलिए सामाजिक जनजीवन में आये व्यापक परिवर्तनों ने साहित्य की दिशा और दशा पर व्यापक प्रभाव डाला है। यद्यपि श्रव्य एवं दृश्य माध्यम होने के कारण टेलीविजन काफी सशक्त एवं आकर्षक माध्यम है, जिसका उद्देश्य प्रारम्भ में मनोरंजन, संदेश एवं प्रचार था, किन्तु अब यह सिमटकर केवल मनोरंजन तक ही सीमित रह गया है। साहित्य का उद्देश्य केवल मनोरंजन नहीं, बल्कि उपदेश और संदेश भी है और वह भी कांतासम्मित उपदेश। साहित्य व्यक्तिगत हित-अहित की भावना से उपर उठकर सामूहिक हित साधना के लिए संकल्पबद्ध होता है। साहित्य मात्र घटनाओं का चित्रण नहीं, बल्कि वह व्यक्ति के भावजगत और मानस जगत का स्पर्श कर उसमें सुख-दुःख, आशा-निराशा तथा इच्छा-आकांक्षाओं का सहयोगी बनता है। छोटे-छोटे कथा-प्रसंगों, कथानकों, प्रतीकों आदि के माध्यम से वह शाश्वत संदेश देता है; मानवीय संवेदनाओं को गहराई से झिझोड़ता है। वहीं दृश्य मीडिया अपने विविध रूपों द्वारा उक्त भावमय संवेदनाओं को पात्रों व उनके चरित्रों के माध्यम से प्रस्तुत कर सकता है, जिसका प्रभाव क्षणिक नहीं स्थायी होता है।

साहित्यकार के भीतर भविष्य के प्रति एक अन्वेषी दृष्टि होती है। प्रिंट मीडिया में जहाँ वर्तमान पर दृष्टि होती है, वहीं साहित्यकार इन घटनाओं को व्यापक परिदृश्य में महसूस कर भविष्य की सम्भावनाओं को उद्घाटित करता है। “एक अच्छे साहित्यकार के पास एक आध्यात्मिक दृष्टि होती है जो कि समस्या की अनन्त गहराई में होकर गुजरने वाली किरण-रेखा की तरह वह तथ्य साहित्यकार के मानसलोक की नैसर्गिक प्रभा से प्रभामंडित होकर बाहर आता है। अगर पत्रकार की दृष्टि सत्य पर होती है तो कहा जा सकता है कि साहित्यकार के पास सत्यम्, शिवम्, सुन्दरम् की एक समन्वित दृष्टि होती है जो कि दुर्लभ है।” साहित्य के इतिहास पर दृष्टिपात करने से यह पता चलता है कि अधिकांश साहित्यकारों में पत्रकारीय प्रतिभा रही है, वहीं पत्रकारों में

साहित्यिक प्रतिभा का समावेश भी रहा है। भारतेन्दु जैसे बहुमुखी प्रतिभा के धनी साहित्यकार ने हिन्दी पत्रकारिता को भी विशेष दिशाबोध दिया। महावीर प्रसाद द्विवेदी ने तो 'सरस्वती' के माध्यम से हिन्दी भाषा के विकास और लेखकों की पीढ़ी तैयार करने का महत्वपूर्ण कार्य किया। आधुनिक युग के साहित्यकारों में प्रेमचन्द, पंत, प्रसाद, निराला, महादेवी वर्मा, अज्ञेय, धर्मवीर भारती, कमलेश्वर, राजेन्द्र यादव, रघुवीर सहाय, मनोहर श्याम जोशी, सर्वेश्वर दयाल सक्सेना, प्रभाकर माचवे, मृणाल पाण्डेय आदि अनेक नाम हैं। इन्होंने साहित्य की अनेक विधाओं में रचनात्मक लेखन के साथ-साथ पत्रकारिता के क्षेत्र में भी सक्रियता के साथ रुचि प्रदर्शित की है।

वर्तमान समय में मीडिया बहुत सशक्त है। मीडिया का कार्यक्षेत्र केवल सूचनाओं को उपलब्ध कराने तक नहीं रह गया है। आज मीडिया प्रबल जनमत-निर्माण करने का प्रभावी साधन है। समाज को दिशा देने के दायित्व का भी मीडिया निर्वहन कर रहा है, किन्तु यह भी उतना ही सत्य है कि मीडिया के सशक्तीकरण के पीछे साहित्य का बहुत बड़ा योगदान है। विभिन्न विषयों से सम्बन्धित साहित्य की पुष्टता का परिणाम है- प्रभावी मीडिया की उत्पत्ति। मीडिया का आधार है विचार, घटनायें, सूचनायें और भाषा। इन्हीं चार मूल तत्वों पर साहित्य का भी निर्माण होता है। किसी भी समय और काल का साहित्य उस समय और समाज की परिस्थितियों से अप्रभावित नहीं रहता है उसमें वह समस्त प्रभाव प्रत्यक्ष रूप से परिलक्षित होते हैं, जो तत्कालीन समाज में जनजीवन के नियामक रहे हैं। साहित्यकार का संवेदनशील अन्तःमन इन समस्त प्रभावों को सूक्ष्म अंतर्दृष्टि से जाँच-परखकर सुंदर, सरल एवं सर्वग्राह्य भाषा में लिपिबद्ध करता है जो चिर काल तक लोगों को उनकी पूर्वकालीन सभ्यता से परिचित करता है। साहित्य का अपना एक अलग संसार है, जहाँ जीवन विराम नहीं पाता है। पूर्व में लिखा गया साहित्य आज भी जीवित है। सूर, कबीर, तुलसी, रहीम आदि समस्त साहित्य-सर्जक और उनके द्वारा रचित साहित्य आज भी लोगों की प्रेरणा का स्रोत है। इस सम्पूर्ण एवं अमूल्य धरोहर को संजोकर रखने एवं निरंतर नई सभ्यताओं को इसके हस्तांतरण का गुरुतर एवं दुरूह कार्य मीडिया ने ही किया है। कभी यह कार्य मीडिया के रूप में लोक-नाटकों या लोक-नृत्यों ने किया तो कभी देशाटन-प्रेमी व्यक्तियों ने।

हिन्दी साहित्य के मूर्द्धन्य आचार्य शुक्ल ने स्वयं यह स्वीकार किया है कि साहित्य, विशेषकर गद्य साहित्य के विकास में देश के विभिन्न भागों से प्रकाशित पत्र-पत्रिकाओं के माध्यम से जो साहित्य जागरण हुआ, उससे भाषा के विकास तथा साहित्य के निर्माण को बहुत प्रोत्साहन मिला। साहित्य और पत्रकारिता के घनिष्ठ सम्बन्धों का परिचय उपन्यास सम्राट प्रेमचन्द के 'हंस', पंडित माखन लाल चतुर्वेदी की 'प्रभा', महाकवि प्रसाद की 'इंदु' से मिलता है। इसी प्रकार बालमुकुन्द गुप्त, धर्मवीर भारती, अज्ञेय, इलाचंद जोशी, रामवृक्ष बेनीपुरी, रघुवीर सहाय एवं अनेक शिखर के साहित्यकारों ने पत्रकारिता को नये आयाम दिये। आज भी मीडिया के विकसित स्वरूप के समक्ष बढ़ती चुनौतियों का सामना साहित्य ही कर रहा है।

गत सौ वर्षों में कथा, कहानी, दर्शन और विज्ञान साहित्य के निर्माण का जो अबाध क्रम आरम्भ हुआ है, उसकी देन है- मीडिया की आवश्यकता। यदि साहित्य-निर्माण की गति अबाध नहीं होती तो आज सैकड़ों टीवी चैनल और चलचित्र उद्योग अपने वर्तमान शिखर पर नहीं होते। दूरदर्शन पर दिखाये जाने वाले सीरियल रेडियो पर प्रसारित होने वाले रूपक एवं समाचार-पत्रों में प्रकाशित लेख, संस्मरण, कहानी वे सशक्त विधायें हैं जो लोगों को समय के मध्य उत्पन्न हुई रिक्रि को भरने का कार्य करती हैं। यह समस्त विधायें साहित्य की अभिन्न अंग हैं। इसके अतिरिक्त मल्टीमीडिया की श्रेणी में आने वाले यन्त्र जैसे- आडियो, वीडियो, कैसेट, इंटरनेट व कम्प्यूटर के प्रसार ने साहित्य को गतिशील बनाया है। हरिवंश राय 'बच्चन' की 'मधुशाला' के कैसेट ने दूरस्थ प्रस्तर में रहने वालों को भी बच्चन जी की साहित्यिक उत्कृष्टता का ज्ञान कराया है। इसी प्रकार अनेक कवियों एवं साहित्यकारों की रचनाओं पर बने ये आडियो, वीडियो कैसेट उनके साहित्य का प्रचार अबाध गति से कर रहे हैं। इन कैसेटों के माध्यम से साहित्य-प्रेमी व्यक्ति अपने पसंदीदा साहित्यकार के स्वरों को उनके देहावसान के पश्चात् सैकड़ों वर्षों तक सुन सकता है और उनके साहित्यिक व्यक्तित्व से रूबरू हो सकता है। इसके साथ ही इंटरनेट पर कौन सा ऐसा साहित्य है जो उपलब्ध नहीं है। आज से पचास वर्ष पूर्व किसी ने

यह कल्पना भी नहीं की होगी कि घर बैठे और कम से कम खर्च पर वे विश्व के साहित्यकारों, विचारकों, वैज्ञानिकों एवं अन्य विशिष्ट लोगों के सम्बन्ध में सम्पूर्ण जानकारी प्राप्त कर सकेंगे एवं उनके विचारों और जीवन-दर्शन को समझ सकेंगे। आज कम्प्यूटर पर बस एक 'क्लिक' से अपने पसंदीदा साहित्यकार, विचारक के सम्बन्ध में सम्पूर्ण जानकारी प्राप्त की जा सकती है।

यहाँ एक प्रश्न स्वाभाविक रूप से उठ सकता है कि आखिर क्यों और किसके भरोसे मीडिया सत्ताकेंद्रों की गतिविधियों का आलोचनात्मक विमर्श रचने, यहां तक कि उनसे टकराने तथा उनके विरुद्ध जनमत पैदा करने का साहस कर पाता है। उत्तर एकदम स्पष्ट है—मीडिया और मीडियाकर को अपनी शक्तियां, अन्याय के प्रतिकार की प्रेरणा अपनी उस स्वयंस्फूर्त प्रतिबद्धता द्वारा प्राप्त होती हैं, जो उसकी ईमानदार मूल्यनिष्ठा और कर्तव्य-भावना की उपज होती है। यह अनुभूति कि उसके किसी निर्णय अथवा कार्य से व्यापक लोकहित संबद्ध है, उसे उस कार्य को पूरा करने की प्रेरणा और संबल प्रदान करती है। इसी नैतिक चेतना और विश्वास के भरोसे वह बड़ी से बड़ी सत्ता से दुश्मनी मोल लेने का साहस कर पाता है। कुशल नेतृत्व मिलने पर मीडिया समाज को वांछित परिवर्तनों की दिशा में ले जाने में सहायक होता है। इतिहास में ऐसे अनगिनत उदाहरण हैं जब मीडिया की शक्ति एवं लोकमानस पर उसकी पकड़ को पहचानते हुए महान लोगों ने उसका उपयोग लोक-परिवर्तन के अहिंसक, प्रभावशाली और भरोसेमंद हथियार के रूप में किया है।

हिन्दी का पहला दैनिक होने का गौरव कोलकाता से ही श्यामसुंदर सेन के संपादन में प्रकाशित 'समाचार सुधावर्षण'(१८५४) को प्राप्त है। उदंत मार्तंड की भांति यह भी गैरसाहित्यिक पत्र था। उन दिनों अखबार निकालना संपादक-प्रकाशकों के निजी जुनून का परिणाम था। कोई बड़ा उद्योगपति घराना, खासकर भारतीय भाषाओं के समाचारपत्रों से उस समय तक नहीं जुड़ा था। संसाधनों की कमी उनकी प्रमुख समस्या थी। लेकिन उनके संपादकों की निष्ठा असंख्य थी। तत्कालीन पत्रकारिता का प्रमुख लक्ष्य था, समाज सुधार, भारतीय राष्ट्रीय चेतना का विकास तथा रूढ़ियों का बहिष्कार। इसके लिए वे अपने पाठकों को नए ज्ञान से समृद्ध कराना चाहते थे, जो अंग्रेजी भाषा के जरिए समाज में आ रहा था। इस बारे में कृष्णबिहारी मिश्र की टिप्पणी दृष्टव्य है—' हिन्दी पत्रकारिता के आदि उन्नायकों का आदर्श बड़ा था, किंतु साधन-शक्ति सीमित थी। वे नई सभ्यता के संपर्क में आ चुके थे और अपने देश तथा समाज के लोगों को नवीनता से संपृक्त करने की आकुल आकांक्षा रखते थे। उन्हें न तो सरकारी संरक्षण और प्रोत्साहन प्राप्त था और न तो हिन्दी समाज का सक्रिय सहयोग ही सुलभ था। प्रचार-प्रसार के साधन अविकसित थे। संपादक का दायित्व ही बहुत बड़ा था क्योंकि प्रकाशन-संबंधी सभी दायित्व उसी को वहन करना पड़ता था। हिन्दी में अभी समाचारपत्रों के लिए स्वागत भूमि नहीं तैयार हुई थी। इसलिए इन्हें हर कदम पर प्रतिकूलता से जूझना पड़ता था और प्रगति के प्रत्येक अगले चरण पर अवरोध का मुकाबला करना पड़ता था। तथापि इनकी निष्ठा बड़ी बलवती थी। साधनों की न्यूनता से इनकी निष्ठा सदैव अप्रभावित रही...' प्रारंभिक दौर में जो साहित्यकार खड़ी बोली को साहित्यिक समृद्धि प्रदान करने के लिए आगे आए उनमें राजा शिवप्रसाद सितारे हिंद, सदल मिश्र, लल्लूलाल, देवकीनंदन खत्री प्रमुख थे। उनके आगे प्रमुख समस्या थी कि भाषा का रूप तत्सम हो या आम बोलचाल वाला। राजा शिवप्रसाद सितारे हिंद ने १९४६ में जब 'बनारस समाचार' का प्रकाशन आरंभ किया तो उन्होंने संस्कृतनिष्ठ भाषा के इस्तेमाल पर जोर दिया। उसी समय देवकीनंदन खत्री आम बोलचाल की भाषा में लोकप्रसिद्ध रचनाएं दे रहे थे। दोनों के बीच की दूरी को पाटने का काम किया भारतेंदु हरिश्चंद्र ने १८६८ में उन्होंने 'कविवचन सुधा' नामक पत्रिका की शुरुआत की तो उसमें सरल खड़ी बोली को महत्व दिया। भाषा के इस समन्वयकारी रूप का सर्वत्र स्वागत हुआ। इस पत्रिका का पहला अंक २८ मार्च, १८७४ को निकला था। कविताओं पर केंद्रित इस सोलह पृष्ठीय पत्रिका की आवृत्ति आरंभ में मासिक थी, जिसे पाठकों की मांग पर पहले पाक्षिक और तदनंतर साप्ताहिक कर दिया गया। भारतेंदु हरिश्चंद्र ने ही आगे चलकर हरिश्चंद्र मैगज़ीन, बाला बोधिनी, हरिश्चंद्र चंद्रिका पत्रिकाएं निकालीं। उनसे प्रेरणा लेकर अन्य पत्रकारों-साहित्यकारों ने भी समाचारपत्र-पत्रिकाओं के संपादन-प्रकाशन का दायित्वभार संभाला। हिन्दी के कुछ प्रमुख आरंभिक पत्र, पत्रिकाओं में हिन्दी

प्रदीप(बालकृष्ण भट्ट), आनंद कादंबिनी(चैधरी बट्टीनारायण प्रेमधन), ब्राह्मण(प्रतापनारायण मिश्र), भारत मित्र(रुद्रदत्त शर्मा), सरस्वती(महावीर प्रसाद द्विवेदी) आदि प्रमुख हैं। इसके बाद तो उनकी बाढ़-सी आ गई। काशी की नागरी प्रचारिणी सभा के प्रबंधन में- नागरी प्रचारिणी पत्रिका, विशाल भारत, चांद, मतवाला, इंदु, माधुरी, हंस, सरस्वती आदि पत्रिकाएं हिन्दी साहित्य के प्रचार-प्रसार का आधार बन गईं। यह सिलसिला लगातार आगे, देश के दूसरे हिस्सों में भी फैलता चला गया।

उस समय में भी साहित्य केवल साहित्यिक पत्रिकाओं तक सीमित नहीं था। बल्कि वह दूसरे विषयों पर केंद्रित समाचारपत्रों में भी प्रमुख-रूप से प्रकाशित होता था। दरअसल उन दिनों तक पत्रकार और साहित्यकार के बीच बड़ी विभाजन रेखा भी नहीं थी। भारतेंदु हरिश्चंद्र, महावीर प्रसाद द्विवेदी जैसे समर्पित लेखकों में यह पहचान करना कठिन था कि वे पत्रकार बड़े हैं या साहित्यकार। उस समय के प्रमुख साहित्यकार पत्रकारिता के माध्यम से ही साहित्य के क्षेत्र में आए और प्रतिष्ठित हुए थे। कुछ ऐसे भी थे, जिन्होंने पहले लेखन में नाम कमाया, फिर हिन्दी पत्रकारिता जगत पर भी छाए रहे। हिन्दी पत्रकारिता और साहित्य को एक-दूसरे का पूरक बनाने की उन्होंने जो मुहिम आरंभ की, उसी के फलस्वरूप तत्कालीन मीडिया भारतीय स्वाधीनता संग्राम के दौरान लोकजागरण की जनोन्मुखी भूमिका भली-भांति निभा सका। भारतीय संस्कृति और जीवनमूल्यों के पक्ष में लोकचेतना फैलाने के साथ-साथ उसने स्वाधीनता की भावना का सतत प्रचार-प्रसार कर, आंदोलन की आंच को प्रखर बनाए रखने का काम भी किया। जिसके फलस्वरूप माखनलाल चतुर्वेदी, गणेशशंकर विद्यार्थी, विष्णु पराङ्कर जैसे समर्पित पत्रकार हिन्दी जगत को मिल सके।

➤ निष्कर्ष :-

हिन्दी साहित्य में लेखन की विभिन्न विधाओं में आज नया लेखक मंच स्थापित हो चुका है एवं सोशल मीडिया पर ही अपनी रचनाओं को प्रकाशित कर रहा है। जिससे लोगों का रुझान पठन - पाठन की ओर बढ़ रहा है जो साहित्य की समृद्धि में सहायक है। यह मेरे मूल विचार है। प्रत्येक सिक्के के दो पहलू हैं। अपवाद हर जगह मौजूद है। तो क्यों ना हम किसी भी चीज के सकारात्मक पक्ष की बात ज्यादा करें ताकि हमारे विचार भी सकारात्मकता की ओर उन्मुख हो तथा हमारी भावनाएं विशुद्ध हो। क्योंकि हम जैसा देखते हैं, सोचते हैं, हमारे विचार भी वैसे ही बनने लग जाते हैं। इसलिए-

"सकारात्मक बनो, सकारात्मक सोचो

साहित्य को ,सोशल मीडिया में खोजो"।

वर्तमान संदर्भ में सोशल मीडिया साहित्य का सबसे बड़ा और सबसे सजग सुचालक बन गया है। पौराणिक साहित्य को सहेज कर रखने के साथ-साथ बाल साहित्य के ऊपर कार्टून फिल्मों का निर्माण किया जा रहा है। सबसे प्रसिद्ध ग्रंथ और महाकाव्य जैसे रामायण, महाभारत, श्रीमद्भागवत गीता, पंचतंत्र सभी पर निरंतर फिल्में, धारावाहिक इत्यादि प्रसारित होने से लोगों में न केवल साहित्य के प्रति रुचि जागृत हुई है, अपितु इसके साथ-साथ अपनी सभ्यता, संस्कृति और मूल्यों, परंपराओं आदि का ज्ञान भी उन्हें सोशल मीडिया के माध्यम से आसानी से ही प्राप्त हो गया है। और इन सब का सबसे बड़ा फायदा यह हुआ है सामाजिक वातावरण में धार्मिकता का बोलबाला कायम हो पाया। बच्चों ने "जय श्री राम" कहना आरंभ कर दिया। जिससे कि समाज में अपनी भारतीय संस्कृति, अपने मानवीय मूल्यों को बढ़ावा मिलने लगा।

सोशल मीडिया के द्वारा हमारे साहित्य को संभाल कर सहेज कर रखा गया है। साहित्य की विभिन्न विधाओं का लोगों को ज्ञान हो रहा है क्योंकि प्रबुद्ध पाठक वर्ग तो लिखित साहित्य से, अन्य स्रोतों से अपने विद्यालय, अपने विश्वविद्यालय से, अपनी जिज्ञासा शांत कर सकता है और प्रमाणित रूप से इन सबसे संबंधित प्रचुर मात्रा में जानकारी हासिल कर सकता है। परंतु सोशल मीडिया के द्वारा ऐसा दर्शक वर्ग भी लाभांविता होता है तो अक्षर ज्ञान से परिचित नहीं है। साहित्य को समझने का, पठन - पाठन करने का उनके पास कोई जरिया नहीं है। वह भी सोशल मीडिया के माध्यम से प्रत्येक प्रकार की जानकारी प्राप्त कर सकता है।

तथा परोक्ष रूप से ही सही अपने भारत का, विश्व का, विश्व की सभ्यता, संस्कृति, मूल्य आदर्शों की जानकारी हासिल कर सकता है।

वर्तमान मीडिया के द्वारा यह सब संभव हो पाया है कि नए लेखक वर्ग का उदय हुआ है। जो साहित्य की विभिन्न विधाओं में अपना सृजन कर रहे हैं। इसी के साथ - साथ पाठक वर्ग में भी उत्तरोत्तर वृद्धि हो रही है। यह सत्य है कि आज नए लेखक पर उभर कर सामने आ रहे हैं और अपनी रचनाओं का प्रकाशन मीडिया पर बिना किसी रोक सकते कर रहे हैं। परंतु इसका सबसे अधिक नुकसान यह हुआ है कि हिन्दी का, हिन्दी भाषा - विज्ञान का, हिन्दी के छंद -अलंकारों का, हिन्दी के साहित्य के गौरवशाली इतिहास का, उन्हें आवश्यक ज्ञान नहीं है जिसके कारण उनकी रचनाओं में वह बात नजर नहीं आती है। हालांकि सभी लेखक ऐसे नहीं हैं परंतु अधिकाधिक लेखक वर्ग इसी श्रेणी के अंतर्गत आता है।

निष्कर्षतः यही कहा जा सकता है कि सोशल मीडिया आज एक जरूरत बन चुका है। हर किसी के लिए क्योंकि हम साहित्यकार अपना सभी कार्य सोशल मीडिया के विभिन्न आयामों में करते हैं, करते आ रहे हैं, और करते रहेंगे, और करते रहना ही पड़ेगा क्योंकि यदि समाज में साथ रहना है तो उसकी गति के अनुसार ही चलना होगा। आज एक भी पल सोशल मीडिया के बिना गुजारा कर पाना संभव नहीं है। और साहित्य के सृजन और प्रचार - प्रसार तथा संरक्षण के लिए जो भूमिका सोशल मीडिया निभा सकता है वह अन्य कोई नहीं। इसलिए साहित्य के संरक्षण के लिए सोशल मीडिया प्राण वायु के समान है।

➤ **सन्दर्भ ग्रंथ :-**

१. (ग्रंथशिल्पी (इंडिया) प्राइवेट लिमिटेड से प्रकाशित 'संचार माध्यम और पूँजीवादी समाज, सम्पादक : मुरली मनोहर प्रसाद सिंह से साभार)।
२. राजकिशोर, (संपादक) मीडिया और हिन्दी साहित्य, किताब घर प्रकाशन, नई दिल्ली २००९।
३. अर्जुन तिवारी, हिन्दी पत्रकारिता और भावात्मक एकता।
४. प्रतिमा वर्मा, पत्रकारिता और साहित्य।
५. हिन्दी साहित्य और मीडिया के सम्बन्ध एवं सरोकार - सचिन मिश्र हिंदी विभाग, दीनदयाल उपाध्याय गोरखपुर विश्वविद्यालय।

भारतीय संस्कृति की विरासत : काव्य-सौंदर्य और ललित कलाएँ**प्रस्तुकर्त्री****डॉ. गीता भुत****सहायक प्राध्यापक एवं अध्यक्ष - संस्कृत विभाग****कवि श्री दाद सरकारी विनयन एवं वाणिज्य कॉलेज, पडधरी****मुख्य बीन्दु :****काव्य सौंदर्य – भाव सौंदर्य - भाव - गाम्भीर्य और अर्थगौरव - ललित कलाएँ – शिल्प – नृत्य – वाद्य**

भारतीय संस्कृति की शोभा ही हमारा प्राचीन साहित्य है। इस में वेद हमारी वेद भारतीय संस्कृति की आत्मा हैं। ये मानवजाति के लिए प्रकाश स्तम्भ हैं। विश्व को संस्कृति का ज्ञान देने का श्रेय वेदों को है। वेद ही विश्व शान्ति, विश्व-बन्धुत्व और विश्व-कल्याण के प्रथम उद्घोषक हैं। वेदों की ज्योति ने ही आर्यजाति की समुन्नति का मार्ग प्रशस्त किया था। वेद ज्ञान के अथाह भंडार हैं। इनमें ज्ञान और विज्ञान की सभी विधाओं का सूत्ररूप में उल्लेख है। अतएव मनु का कथन है कि -

'सर्वज्ञानमयो हि सः'। (मनु० २.७)

यह वास्तविकता की अभिव्यक्ति है।

आचार्य यास्क का यह कथन अत्यन्त महत्त्वपूर्ण है कि 'न ह्येषु प्रत्यक्षमस्ति अनृषेरतपसो वा' (निरुक्त १३.१२) अर्थात् जो ऋषि या तपस्वी नहीं है, उसको मंत्रों के गूढ़ अर्थ का ज्ञान नहीं हो सकता है। सबसे अधिक गूढ़ अर्थ वाले देवता-वाचक शब्द हैं। जैसे अग्नि, इन्द्र, मरुत्, अश्विनौ, सोम, मित्र, वरुण, आदि। इन पर जितना गहन चिन्तन किया जाता है, उतना ही रहस्यात्मक अर्थ स्पष्ट होता है। वेदरूपी ज्ञान-महोदधि में आप जितनी गहराई में जायेंगे, उतने ही बहुमूल्य रत्न आपको प्राप्त होंगे। एक ही अग्नि शब्द सामान्य अग्नि से लेकर विद्युत्, सूर्य, जीवात्मा, परमात्मा, सौर ऊर्जा, नाभिकीय ऊर्जा, भूगर्भीय ऊर्जा आदि का बोधक है। प्रकरण के अनुसार वह अर्थ लिया जाएगा।

प्रस्तुत शोधपत्र प्रबुद्ध वेदप्रेमी पाठकों को दृष्टि में रखकर लिखा गया है। इसका उद्देश्य है- संक्षेप में समग्र वैदिक वाङ्मय में निरूपित काव्य-सौन्दर्य और ललित कला का दिग्दर्शन कराना। साथ ही सांस्कृतिक पक्ष को भी प्रस्तुत करना। इसके लिए सूत्रशैली को अपनाया गया है। प्रयत्न किया गया है कि कोई उपयोगी तथ्य छूटने न पावे। यह भी प्रयत्न किया गया है कि नवीनतम अनुसंधानों को इसमें समाविष्ट किया जाए। भारतीय और पाश्चात्य विद्वानों ने काव्य-सौन्दर्य और ललित कला की वैदिक वाङ्मय में जो महनीय सेवा की है, उसका भी विस्तृत विवरण प्रस्तुत किया गया है।

वेदों में काव्य-सौन्दर्य और ललित कलाएँ

वेदों में जहाँ आचारशिक्षा, नीतिशास्त्र, अध्यात्म, दर्शन, मनोविज्ञान, आयुर्वेद आदि की दृष्टि से अनन्त भण्डार विद्यमान है, वहीं काव्यशास्त्र की दृष्टि से भी विपुल सामग्री उपलब्ध है। वेद वस्तुतः दैवी काव्य हैं। इनमें काव्य के प्रायः सभी तत्त्व प्रचुर मात्रा में

विद्यमान हैं। अथर्ववेद में स्वयं इसको परमात्मा का अजर और अमर काव्य कहा गया है। यह कभी मरता नहीं है, अतः सनातन होते हुए भी नित-नूतन है।

पश्य देवस्य काव्यं न ममार न जीर्यति । अथर्व० १०.८.३२

महामुनि भरत ने भी नाट्यशास्त्र में स्वीकार किया है कि चारों वेदों से नाट्यशास्त्र की उत्पत्ति हुई है। उन्होंने ऋग्वेद से पाठ्य (संवाद, कथोपकथन आदि), सामवेद से संगीत, यजुर्वेद से अभिनय और अथर्ववेद से रस के तत्त्वों को लिया।

नाट्यवेदं ततश्चक्रे, चतुर्वेदाङ्गसंभवम् ॥

जग्राह पाठ्यमृगवेदात्, सामभ्यो गीतमेव च ।

यजुर्वेदादभिनयान् रसान् आथर्वणादपि ॥ नाट्य० १.१६-१७

वेदों के अध्ययन से ज्ञात होता है कि उनमें उच्चकोटि के काव्य के सभी गुण विद्यमान हैं। वेदों में भाव-सौन्दर्य, अर्थगाम्भीर्य, उच्च कल्पनाएँ, रस, छन्द, अलंकार आदि सभी तत्त्वों का प्रचुर मात्रा में समावेश है।

शब्दालंकार - यहाँ पर उदाहरण के रूप में कुछ विशिष्ट सन्दर्भ उपस्थित किए जा रहे हैं। भाषा-सौष्ठव एवं पद-लालित्य के कुछ उदाहरण ये हैं। इनमें अनुप्रास, यमक आदि का प्रयोग दर्शनीय है-

(क) धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान् धूर्वति तं धूर्व । यजु० १.८

(ख) मखस्य शिरोऽसि। मखाय त्वा मखस्य त्वा शीष्णे । यजु० ३७.८

(ग) त्रिवृदसि त्रिवृते त्वा, प्रवृदसि प्रवृते त्वा, विवृदसि विवृते त्वा, सवृदसि सवृते त्वा । यजु० १५.९

(घ) सहस्रदा असि सहस्राय त्वा । यजु० १३.४०

(ङ) पूर्णात् पूर्णमुदचति, पूर्ण पूर्णेन सिच्यते । अथर्व० १०.८.२९

(च) आनन्दा मोदाः प्रमुदो-अभीमोद-मुदश्च ये । हसो नरिष्ठा नृत्तानि शरीरमनु प्राविशन् । अथर्व० ११.८.२४

(छ) कविभिर्निर्मितां मिताम् । अथर्व० ९.३.१९

(ज) कुलायेऽधि कुलायं, कोशे कोशः समुब्जितः । अथर्व० ९.३.२०

अर्थालंकार - वेदों में सैकड़ों मन्त्रों में उपमा अलंकार का प्रयोग है। कुछ उदाहरण दिए जा रहे हैं। पाप की लक्ष्मी मनुष्य को इसी प्रकार सुखा देती है, जैसे हरे-भरे पेड़ को आकाशबेल ।

या मा लक्ष्मीः पतयालूरजुष्टा अभिचस्कन्द वन्दनेव वृक्षम् । अथर्व० ७.११५.२

ईर्ष्या को दुष्परिणाम बताया गया है कि यह दावाग्नि की तरह मनुष्य को सदा जलाती रहती है। इस दावाग्नि को शान्तिरूपी जल से शान्त करना चाहिए।

अग्नेरिवास्य दहतो, दावस्य दहतः पृथक् ।

एतामेतस्येष्ट्याम् ...उद्वाऽग्निमिव शमय ॥ अ० ७.४५.२

उत्प्रेक्षा का एक उदाहरण। युद्ध में छोड़े हुए बाण इसी प्रकार उड़ रहे हैं, जैसे सिर मुँड़ाए हुए बालक ।

यत्र बाणाः संपतन्ति, कुमारा विशिखा इव। यजु० १७.४८

अतिशयोक्ति का एक उदाहरण। इस संसार को एक पत्थरों वाली नदी बताया गया है। इसको पार करने का उपाय बताया गया है कि दुर्जनों का संग छोड़ों और सज्जनों की संगति करो।

अश्मन्वती रीयते सं रभध्वम्, उत्तिष्ठत प्र तरता सखायः ।

अत्रा जहाम ये असन् अशेवाः, शिवान् वयम् उत्तरेमाभि वाजान् ॥

ऋग्० १०.५३.८ । यजु० ३५.१०

रस-निरूपण - वेदों में प्रायः सभी रसों का यथास्थान वर्णन हुआ है। शृंगार रस के संभोग और विप्रलम्भ दोनों पक्षों का विस्तार से वर्णन मिलता है। वीररस, हास्य रस, अद्भुत रस, भयानक, बीभत्स और वात्सल्य रसों का भी वर्णन मिलता है। यहाँ उदाहरण के रूप में कुछ सन्दर्भ दिए जा रहे हैं। विप्रलम्भ शृंगार का बहुत सुन्दर वर्णन पुरुरवा-उर्वशी-संवाद (ऋग्० १०.९५.१ से १८) में मिलता है। चार वर्ष सहवास के बाद उर्वशी (विद्युत्) पुरुरवा (पुरुरवस्, मेघ) को छोड़कर जा रही है। पुरुरवा विक्षिप्तमन है। वह आत्महत्या तक करने को तैयार है। उर्वशी उसे समझाती है कि तुम विलाप न करो, मैं वायु की तरह दुर्लभ हूँ, विद्युत् की तरह उड़ने वाली हूँ। पक्षी जैसे अपना घोंसला छोड़कर उड़ जाते हैं, उसी प्रकार मैं जा रही हूँ। स्त्री का प्रेम स्थायी नहीं होता है। अतः धैर्य रखो और घर जावो ।

(क) पुरुरवः पुनरस्तं परेहि, दुरापना वात इवाहमस्मि । ऋग्० १०.९५.२

(ख) विद्युन्न या पतयन्ती दविद्योत् । ऋग्० १०.९५.१०

(ग) उदपप्ताम वसतेर्वयो यथा० । ऋग्० खिल ३.१९.१

(घ) पुरुरवो मा पृथा न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति । ऋग्० १०.९५.१५

इसी प्रकार संभोग शृंगार के अनेक सन्दर्भ अथर्ववेद में प्राप्त होते हैं। एक प्रेयसी अपने पति को दुपट्टे में बाँधकर रखना चाहती है, जिससे वह किसी अन्य स्त्री की ओर न देख सके और न उसका नाम ले पावे। केवल उसका ही होकर रहे।

अभि त्वा मनुजातेन, दधामि मम वाससा ।

यथासो मम केवलो, नान्यासां कीर्तयाश्चन ॥ अ० ७.३७.१

(क) श्रृंगार रस से संबद्ध सूक्त - कामः (अथर्व० ९.२ । १९.५२), कामस्य इषुः (अ० ३.२५), कामात्मा (अ० ६.८ और ९), कामिनी-मनोजभिमुखीकरणम् (अ० २.३०), स्मरः (अ० ६.१३० से १३२) आदि ।

(ख) वीररस से संबद्ध सूक्त - शत्रुदमनम् (अ० ७.७०। ८.४), शत्रुनाशनम् (अ० २.१२ । १८.२४), शत्रुनिवारणम् (अ० १.१९ से २१), शत्रुपराजयः (अ० २.२७। ८.८), शत्रुबाधनम् (अ० १.१६), अमित्रदम्भनम् (अ० ६.५४), अमित्र-क्षयणम् (अ० ४.२२), यजु० १७.३३ से ४९ आदि ।

(ग) हास्य रस - मण्डूक सूक्त (ऋग्० ७.१०३.१ से १०)

(घ) अद्भुत रस - शत्रुसेना-संमोहनम् (अ० ३.१ और २), शत्रुसेना-त्रासनम् (अ० ५.२० और २१), सपत्नक्षयणो मणिः (अ० १०.३) आदि ।

(ङ) भयानक रस - असुर-क्षयणम् (अ० ६.७/१९.६६), दस्यु-नाशनम् (अ० २.१४) आदि ।

(च) रौद्र और बीभत्स रस - यातुधान-नाशनम् (अ० १.७ और ८), यातुधान-क्षयणम् (अ० ६.३२), रक्षोघ्नम् (अ० १.२८ । ५.२९)

(छ) वात्सल्य रस - ऋग्वेद १.९६.५। ३.५५.१२ और १३

अलंकारों का प्रयोग चारों वेदों के सैकड़ों मन्त्रों में अलंकारों का प्रयोग हुआ है। इनमें प्रमुख रूप से ये अलंकार प्राप्त होते हैं-अनुप्रास, उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्ति, विरोधाभास, विभावना, विशेषोक्ति आदि ।

छन्दों का प्रयोग - छन्दों के प्रयोग की दृष्टि से ऋग्वेद सबसे अधिक समृद्ध है। इसमें २० छन्दों का प्रयोग हुआ है। इनमें भी ये सात छन्द अधिक प्रयुक्त हुए हैं-१. त्रिष्टुप् (४२५८ मंत्र), २. गायत्री (२४५६ मंत्र), ३. जगती (१३५३ मंत्र), ४. अनुष्टुप् (८६० मंत्र), ५. पंक्ति (४९९ मंत्र), ६. बृहती (४२७ मंत्र), ७. उष्णिक् (३९८ मंत्र) । इनसे ही लौकिक संस्कृत के अनुष्टुप् (श्लोक), इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, उपजाति, वसन्ततिलका आदि छन्दों का विकास हुआ है।

भाव-सौन्दर्य - यजुर्वेद में विश्व-बन्धुत्व और विश्वप्रेम का कितना सुन्दर वर्णन किया गया है। सब मुझे मित्र की दृष्टि से देखें। मैं सबको मित्र की दृष्टि से देखूँ। सब परस्पर मित्र की दृष्टि से देखें।

मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम् ।

मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे ।

मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे । यजु० ३६.१८

काव्य-सौन्दर्य - ऋग्वेद के उषःसूक्तों में काव्य-सौन्दर्य प्रचुर मात्रा में मिलता है। उदय होती हुई उषा एक अनुपम सुन्दरी के तुल्य अपने वस्त्रों को चारों ओर फैलाती है। पृथ्वी से द्युलोक तक सर्वत्र उसका ही सौन्दर्य दिखाई पड़ता है।

अव स्यूमेव चिन्वती मघोन्युषा याति स्वसरस्य पत्नी।

स्वर्जनन्ती सुभगा सुदंसा आन्ताद् दिवः पप्रथ आ पृथिव्याः ॥ ऋग्० ३.६१.४

उषा को एक सुन्दरी कन्या का रूप देते हुए सूर्यरूपी पति से मिलने के लिए आतुर प्रेमिका के रूप में उसका वर्णन किया गया है कि वह मुस्कराती हुई और वक्षःस्थल को अनावृत करती हुई सूर्य के संमुख जाती है।

कन्येव तन्वा शाशदानाँ एषि देवि देवमियक्षमाणम् ।

संस्मयमाना युवतिः पुरस्ताद् आविर्वक्षांसि कृणुते विभाती ॥ ऋग्० १.१२३.१०

ऋग्वेद में वाक्त्व के वर्णन में काव्यसौन्दर्य दर्शनीय है। वाग्देवी दृश्य होते हुए भी अदृश्य है। वह तत्त्वज्ञानी को ही अपना स्वरूप प्रकट करती है। इसमें वाक्त्व की रहस्यात्मकता और उसकी सहृदयता का सुन्दर वर्णन है।

उत त्वः पश्यन् न ददर्श वाचम्, उत त्वः शृण्वन् न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं वि सखे, जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ ऋग्० १०.७१.४

भाव - गाम्भीर्य और अर्थगौरव - वेदों में भावगाम्भीर्य और अर्थगौरव के अनेक सन्दर्भ हैं। यहाँ उदाहरण के रूप में कुछ मंत्र प्रस्तुत हैं।

अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या ।

तस्यां हिरण्ययः कोशः स्वर्गो ज्योतिषावृतः ॥ अधर्व० १०.२.३१

तस्मिन् हिरण्यये कोशे, त्र्यरे त्रिप्रतिष्ठिते ।

तस्मिन् यद् यक्षमात्मन्वत्, तद् वै ब्रह्मविदो विदुः ॥ अधर्व० १०.२.३२

इस शरीर को पवित्र अयोध्या नगरी कहा गया है। इसमें ८ चक्र और ९ द्वार हैं। इसमें ज्योतिर्मय सुवर्ण का कोष है। इसमें एक चेतन यक्ष अर्थात् परमात्मा रहता है, उसको ब्रह्मवेत्ता ही जानते हैं। इसमें योगशास्त्र का सारांश दे दिया गया है। इसी भाव को अन्यत्र दूसरे प्रकार से दिया गया है।

पुण्डरीकं नवद्वारं, त्रिभिर्गुणेभिरावृतम् ।

तस्मिन् यद् यक्षमात्मन्वत्, तद् वै ब्रह्मविदो विदुः ॥ अ० १०.८.४३

इसी प्रकार यजुर्वेद में एक अध्यात्मपरक महत्वपूर्ण मन्त्र है-

वेनस्तत् पश्यन्-निहितं गुहा सद्, यत्र विश्वं भवत्येकनीडम् ।

तस्मिन्निदं सं च वि चैति सर्व, स ओतः प्रोतश्च विभूः प्रजासु ॥ यजु० ३२.८

इस शरीर में एक ज्योति (आत्मा) गुप्त रूप से विद्यमान है। उसमें ही सारा संसार निवास करता है। उससे ही सारा संसार प्रकट होता है और उसमें ही लीन होता है।

वह विधु परमात्मा इस संसार में ओत-प्रोत है। इसमें 'यत्र विश्वं भवत्येकनीडम्' बहुत प्रसिद्ध सुभाषित है। इस मंत्र में अध्यात्म का निष्कर्ष प्रस्तुत किया गया है।

अथर्ववेद के एक मंत्र में सनातन (प्राचीन) और नवीन की बहुत सुन्दर व्याख्या प्रस्तुत की गई है। जो कल सनातन था, आज वही नवीन है। इसके लिए दिन-रात का उदाहरण दिया गया है। संस्कृतियाँ और सभ्यताएँ दिन और रात की तरह परिवर्तित होती रहती हैं। केवल उनका स्वरूपान्तरण होता है। जो आज नवीन है, कल वही प्राचीन हो जाएगा। फिर समयान्तर से वही प्राचीन नवीन रूप में आ जाता है।

सनातनमेनमाहुः, उताद्य स्यात् पुनर्णवः ।

अहोरात्रे प्र जायेते, अन्यो अन्यस्य रूपयोः ॥ अ० १०.८.२३

प्रश्नोत्तर - वेदों में अनेक गूढ़ अर्थों को प्रश्न-उत्तर के रूप में स्पष्ट किया गया है। वेदों में ऐसे मंत्रों की संख्या १०० के लगभग है। कुछ विशिष्ट संदर्भ ये हैं-

(क) ऋग्वेद-१.८४.१६ से २०। ४.२३.१ से ६। १०.३१.७-८। १०.८१.२-४। १०.१२९.६-७। १०.१३५.५-६।

(ख) यजुर्वेद १७.१७ से २१। १७.२९-३२। २३.९-१२। २३.४५-६२।

(ग) अथर्ववेद-१०.२.१ से २५। १०.७.१ से ४०। २०.७६.३-४।

उदाहरण के रूप में एक प्रश्नोत्तर प्रस्तुत किया जा रहा है। प्रश्न-सूर्य के समान ज्योति कौन सी है? समुद्र के तुल्य विशाल सरोवर कौन सा है? कौन पृथ्वी पर वर्षा करता है? किसके गुणों की मात्रा (सीमा) नहीं है? उत्तर-ब्रह्म सूर्य के समान ज्योति है। द्युलोक समुद्र के समान विशाल सरोवर है। इन्द्र (मेघ) पृथ्वी पर वर्षा करता है। गाय के गुणों की सीमा नहीं है अर्थात् गाय के गुण अपरिमित हैं।

किं स्वित् सूर्यसमं ज्योतिः, किं समुद्रसमं सरः ।

किं स्वित् पृथिव्यै वर्षीयः, कस्य मात्रा न विद्यते ॥ यजु० २३.४७

ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिः, द्यौः समुद्रसमं सरः ।

इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान्, गोस्तु मात्रा न विद्यते ॥ यजु० २३.४८

ललित कलाएँ

शिल्प - ललित कलाओं के लिए वेदों में तथा परवर्ती साहित्य में शिल्प शब्द का प्रयोग मिलता है। कौषीतकि ब्राह्मण का कथन है कि शिल्प में तीन चीजें आती हैं-नृत्य, संगीत और वाद्य ।

त्रिवृद् वै शिल्पं नृत्यं गीतं वादितमिति । कौषी० ब्रा० २९.५

यजुर्वेद, तैत्तिरीय संहिता, काण्व संहिता और काठक संहिता में अनेक स्थानों पर शिल्प का उल्लेख है। यजुर्वेद का कथन है कि ऋग्वेद और सामवेद में शिल्पविद्या है अर्थात् इनमें नृत्य, संगीत और वाद्य का भी वर्णन है।

ऋक्सामयोः शिल्पे स्थः। यजु० ४.९

शिल्प का संबन्ध सभी देवों एवं शास्त्रों से हैं, अतः शिल्प को वैश्वदेव और वैश्वदेवी कहा गया है।

शिल्पो वैश्वदेवः। यजु० २९.५८

शिल्पा वैश्वदेव्यः। यजु० २४.५

आचार्य पाणिनि और पतंजलि ने शिल्प के उदाहरणों में विभिन्न वाद्यों का उल्लेख किया है। जैसे-मृदंग, मडक, झंझर (झाँझ) आदि ।

शिल्पम् । आष्टा० ४,४.५५

शतपथ ब्राह्मण में भी शिल्प में नृत्य, गीत, वाद्य को लिया है।

गीतवाद्यादि-शिल्पैः । शत० ब्रा० ३.२

ऐतरेय ब्राह्मण और गोपथ ब्राह्मण में ललित कलाओं या शिल्प की एक अत्यन्त महत्त्वपूर्ण उपयोगिता बताई गई है। वह है - आत्म-संस्कृति अर्थात् चारित्रिक एवं नैतिक उत्थान ।

आत्मसंस्कृतिर्वाव शिल्पानि, एतैर्यजमान आत्मानं संस्करते ।

ऐत० ब्रा० ६.२७। गोपथ ब्रा० २.६.७

नृत्य और नृत्

भावाभिनय को नृत्य कहते हैं और केवल अंग-संचालन को नृत्त। वेदों में दोनों प्रकार के नृत्य का उल्लेख है। नर्तक के लिए नृत्त शब्द है। नृत्य के समय सुवर्ण आदि आभूषण पहने जाते हैं। नृत्य के साथ हास्य की मुद्रा भी आवश्यक है।

मर्तश्चिद् वो नृत्वो रुक्मवक्षसः । ऋग्० ८.२०.२२

प्राञ्चो अगाम नृतये हसाय० । ऋग्० १०.१८.३

नृत्य में सौन्दर्य-प्रदर्शन, अंगों का निःसंकोच प्रसारण और भावाभिव्यक्ति भी संकलित है। प्रातःकालीन उषा का नर्तकी के रूप में वर्णन है।

अधि पेशांसि वपते नृत्तुरिव, अपोर्णते वक्ष उखेव बर्जहम्। ऋग्० १.९२.४

नृत्य में तीव्र वेग से चक्कर काटने की उपमा आँधी के वात्याचक्र (बबूले) से दी गई है। नृत्य में विविध रूप धारण करने की तुलना मोर, गन्धर्व और अप्सराओं से की गई है।

(क) अत्रा वो नृत्यतामिव तीनो रेणुरपायत । ऋग्० १०.७२.६

(ख) अद्रिं वावसानस्य नर्तयन् । ऋग्० १.५१.३

(ग) आ नृत्यतः शिखण्डिनो गन्धर्वस्याप्सरापतेः । अथर्व० ४.३७.७

नृत्य के साथ संगीत और वाद्य की भी संगति होती है। ऋग्वेद में वर्णन है कि खुले मैदान में कृष्ण मृगों का नृत्य हुआ और उसमें गरुड़ पक्षियों ने गीत गाया ।

सुपर्णा वाचमक्रतोप द्यवि, आ खरे कृष्णा इथिरा अनर्तिषुः । ऋग्० १०.९४.५

एक अन्य मंत्र में वर्णन है कि परिवार के व्यक्ति भाई-बहिन आदि सभी आमोद-प्रमोद और हास्य के साथ पद-संचालन करते हुए नृत्य करते हैं।

संरभ्या धीराः स्वसृभिरनर्तिषुः ।

आघोषयन्तः पृथिवीमुपबिद्भिः ॥ ऋग्० १०.९४.४

नृत्त सामान्य कोटि के लोगों के लिए है। सूत (सारथि) आदि मनोरंजन के लिए नृत्त करते थे। इसमें डोलक, तबला आदि का भी उपयोग होता है।

(क) नृत्ताय सूतम् । यजु० ३०.६

(ख) वृत्ताय-आनन्दाय तलवम् । यजु० ३०.२०

संगीत

सामवेद संगीत-प्रधान है। सामन् का अर्थ है-सस्वर मंत्र आदि का पाठ। अतएव सामवेद का अर्थ होता है-सस्वर पाठ-योग्य मंत्रों का संकलन । पूर्वमीमांसा में गीति या गान को साम कहा गया है। 'गीतिषु सामाख्या' (पूर्व० २.१.३६)। बृहदारण्यक उपनिषद् का कथन है कि स्वर (गान) ही सामवेद का स्वत्व है।

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद.....

तस्य स्वर एव स्वम्। बृह० उ० १.३.२५

तैत्तिरीय संहिता का कथन है कि देवता सामन् (संगीत) में ही निवास करते हैं, न ऋचाओं में और न यजुष् में।

देवा वै नर्चि, न यजुषि-आश्रयन्ते, ते सामनि-एवाश्रयन्ते । तैत्ति०

यजुर्वेद में श्लोक (काव्य) के साथ स्वर (संगीत) का उल्लेख है। प्रार्थना की गई है कि मुझमें संगीत हो, कवित्व हो, यश और विद्या हो ।

स्वरश्च मे श्लोकश्च मे, श्रवश्च मे श्रुतिश्च मे । यजु० १८.१

यजुर्वेद का ही कथन है कि मह (महोत्सव) के साथ आमोद-प्रमोद भी होना चाहिए।

महश्च मे, क्रीडा च मे, मोदश्च मे । यजु० १८.५

वाद्य

ऋग्वेद और अथर्ववेद में इन वाद्यों का उल्लेख है।

१. वीणा- सितार के लिए है। शुभ अवसरों पर इसका वादन होता था। वीणा बजाने वाले को वीणावाद, वीणागाथिन्, वीणागणकिन् और वीणागणगिन् कहते थे। वीणा में ३,७ और १०० तारों तक का वर्णन मिलता है। (महसे वीणावादम्, यजु० ३०.१९)

२. तूणव- यह मुरली या बाँसुरी के लिए है। मुरली बजाने वाले को 'तूणवध्म' कहते थे। इसकी ध्वनि तीव्र होती थी। (क्रोशाय तूणवध्मम्, यजु० ३०.१९)

३. शंख- यह शंख के लिए है। शंखवादक को 'शंखध्म' कहते थे। (अवर-स्पराय शंखध्मम्, यजु० ३०.१९)

४. तलव-यह ढोलक या तबला है। तबला बजाने वाले को 'पाणिघ्न' कहते थे। (पाणिघ्नम्, आनन्दाय तलवम्, यजु० ३०.२०)

५. आडम्बर- बड़ा ढोल । ढोल बजाने वाले को 'आडम्बराघात' कहते थे । (शब्दाय-आडम्बराघातम्, यजु० ३०.१९)

६. वाणीची- बाँसुरी के तुल्य मुख से बजाया जाने वाला वाद्य। यह रथ आदि में मनोरंजनार्थ रखा जाता था । (रथे वाणीची-आहिता, ऋग्० ५.७५.४)

७. सूर्मि, सूर्मि- यह हारमोनियम के तुल्य वाद्य था। इसमें बीच में छिद्र होते थे। प्रत्येक मनुष्य के तालु में ऐसी ही स्वरतंत्री विद्यमान है, जिससे वह सप्त स्वरों का उच्चारण कर पाता है । (अनु क्षरन्ति काकुदं, सूर्म्यं सुषिरामिव, ऋग्० ८.६९.१२)

८. कर्करी, कर्करि-यह बीन है। (वदसि कर्करिर्यथा, ऋग्० २.४३.३)

९. गर्गर-घड़े की आकृति का वाद्य। (अव स्वराति गर्गरः, ऋग्० ८.६९.९)

१०. गोधा-वीणा के तुल्य वाद्य। (गोधा परि सनिष्वनत्, ऋग्० ८.६९.९)

११. पिंगा-ढोलक के तुल्य वाद्य। (पिंगा परि चनिष्कदत्, ऋग्० ८.६९.९)

१२. वेणु-वंशी, मुरली । (शतं वेणून, ऋग्० ८.५५.३)

१३. नाडी, नाली-बाँसुरी। (इयमस्य धम्यते नाडीः, ऋग्० १०.१३५.७)

१४. वाण-यह वीणा है। (धमन्तो वाणं मरुतः, ऋग्० १.८५.१०)

१५. आघाट, आघाटी-यह झाँझ या मँजीरा है। (यत्राघाटाः कर्कर्यः संवदन्ति, अथर्व० ४.३७.५) । तांड्य ब्राह्मण (२.५.४) में भी इसका उल्लेख है।

आचार्य पाणिनि ने अष्टाध्यायी में इन वाद्यों का उल्लेख किया है। तूर्य (तुरही, मृदंग, पा० २.४.२), मृदंग, मार्दङ्गिक (मृदंग बजाने वाला), पणव (ढोल, नगाड़ा), पाणविक (ढोल बजाने वाला), मड्डुक (हुडुक जैसा छोटा वाद्य), झर्झर (झाँझ, पा० ४.४.५६), वीणा (पा० ३.१.२५), दर्दर-दर्दुर (घड़ा), दार्दुरिक (मिट्टी का घड़ा बजाने वाला) ।

संदर्भ :

- 1.भरत. नाट्यशास्त्र – चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी
- 2.पाणिनीय अष्टाध्यायी – चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी
3. ऋग्वेद - गीताप्रेस, गोरखपुर
- 4.यजुर्वेद - गीताप्रेस, गोरखपुर
- 5.सामवेद - गीताप्रेस, गोरखपुर
- 6.अथर्ववेद - गीताप्रेस, गोरखपुर
- 7.शतपथब्राह्मण - गीताप्रेस, गोरखपुर
- 8.ऐतरेयब्राह्मण - गीताप्रेस, गोरखपुर
- 9.तांड्य ब्राह्मण - गीताप्रेस, गोरखपुर

Reinterpreting Ecology and Culture in Dhruv Bhatt's *Samudrantike*

Dr. Montukumar A. Patel
Assistant Professor of Gujarati
Department of Gujarati
Government Arts College
Ranavav, Dist – Porbandar

Introduction

Literature often reflects the deep connection between people and their surroundings. Dhruv Bhatt, a well-known Gujarati writer, brings this theme to life in *Samudrantike*. Set along the coast of Gujarat, the novel tells the story of a man's journey through the region and his encounters with local fishing communities. As he learns from their way of life, he also discovers a deeper understanding of the environment and his own place within it. This paper explores how Bhatt portrays this relationship between nature and culture, and how the novel serves as a critique of modernization and environmental destruction. This paper contributes to the field of ecocriticism by offering an in-depth analysis of *Samudrantike* through the lens of ecological and cultural sustainability. By examining Bhatt's depiction of coastal communities, traditional wisdom, and the impact of modernization, the study highlights the novel's relevance in contemporary environmental discourse. This research underscores the importance of literature in shaping ecological consciousness and promoting sustainable development.

About the Author

Dhruv Bhatt is a renowned Gujarati writer known for his deep engagement with themes of ecology, culture, and human relationships with nature. His works often explore the coexistence of tradition and modernity, particularly focusing on the lives of rural and coastal communities. *Samudrantike* is one of his most celebrated novels, offering a philosophical and ecological perspective on human interactions with the sea. Through poetic storytelling and rich descriptions, Bhatt presents a narrative that not only entertains but also educates readers about the environmental and cultural challenges faced by local communities. The novel follows a protagonist who embarks on a journey along the western coast of India, particularly Saurashtra, exploring its landscapes, history, and people. Through his travels, he encounters various characters whose lives and experiences shape his understanding of the world, leading to profound introspection.

About the Novel

Samudrantike by Dhruv Bhatt is not just a travelogue or a fictional narrative; it is a philosophical exploration of human existence, nature, and cultural heritage. The novel stands out for its lyrical prose and deep engagement with the landscape of coastal Gujarat, particularly Saurashtra. Bhatt's storytelling is immersive, drawing readers into the protagonist's journey, which is as much about internal discovery as it is about geographical exploration.

One of the novel's most compelling aspects is its ecological consciousness. *Samudrantike* highlights the intimate relationship between human beings and their natural surroundings, particularly the sea. The novel brings attention to the environmental changes affecting coastal regions, including the depletion of marine resources and the gradual erosion of traditional ways of living. Through vivid descriptions of landscapes, flora, and fauna, Bhatt creates an ecological awareness that is not didactic but deeply woven into the fabric of the narrative.

Research Methodology

The study follows a qualitative research methodology, employing an ecocritical approach to analyze *Samudrantike*. Ecocriticism, as defined by Cheryll Glotfelty, examines the relationship between literature and the environment, questioning how literary texts represent nature and environmental concerns (Glotfelty & Fromm, 1996). This paper utilizes textual analysis, focusing on Bhatt's descriptions of nature, cultural traditions, and ecological issues. Secondary sources, including academic books and journal articles on ecocriticism and Indian literature, are also used to provide a comparative framework. Additionally, themes such as oral traditions, folklore, and indigenous knowledge systems are examined to highlight how Bhatt constructs an environmentally conscious narrative.

The Sea as a Living Entity

In *Samudrantike*, the sea is not just a backdrop but a character in its own right. It shapes the lives of the people who live by it and influences the protagonist's journey. The author describes the sea as ever-changing and full of life as,

"Samudra keval ek jal ka vistar nahi hai, balki ek jeevant astitva hai jo har din naye roop mein prakat hota hai" (Bhatt, 1995, p. 112).

This means that the sea is not just a vast body of water but a living presence that takes on different forms each day. By presenting the sea this way, Bhatt highlights its power and significance in the lives of the coastal communities.

Symbolism of the Sea

Beyond being a physical entity, the sea in Bhatt's novel symbolizes continuity, change, and survival. It represents the constant push and pull between tradition and modernity, between stability and disruption. The protagonist's experiences by the sea reflect his personal growth, making the ocean a metaphor for self-discovery.

Traditional Knowledge and Environmental Awareness

One of the key themes of the novel is the wisdom of indigenous communities and their sustainable way of life. The protagonist learns that survival does not come from dominating nature but from understanding and respecting it. An old fisherman explains,

"Hawa aur pani se samvad karna seekho, tabhi tum samundra ke mool rahasya samjh sakoge" (Bhatt, 1995, p. 176)

It means that one must communicate with the wind and water to truly understand the sea's secrets. This reflects how local communities have long practiced an environmentally conscious way of life, in contrast to modern industrial approaches that often exploit nature without considering the consequences.

Oral Traditions and Folklore

Bhatt incorporates local folklore and oral traditions that have been passed down through generations, emphasizing their role in preserving environmental consciousness. These stories function as tools of education, warning against the exploitation of nature and advocating for coexistence.

Culture and Environmental Destruction

Bhatt also critiques how rapid modernization disrupts the balance between nature and human life. The novel illustrates how industries encroach upon coastal lands, harming both the environment and the communities that depend on it. The protagonist laments,

"Vikas ke naam par hum apni jaden kaat rahe hain, bina samjhe ki yah vikas nahi, vinas hai" (Bhatt, 1995, p. 201),

It shows that in the name of progress, we are cutting off our own roots without realizing that this is not development but destruction. This perspective aligns with contemporary concerns about sustainable development and the preservation of cultural heritage.

The Effects of Urbanization

As cities expand and industries grow, traditional fishing communities find themselves displaced, losing not only their livelihoods but also their cultural identity. Bhatt's novel portrays these struggles, showing how modernization, if unchecked, leads to both environmental and social collapse.

The Role of Literature in Ecological Awareness

Bhatt's work contributes to a larger discourse on eco-literature, a genre that seeks to highlight environmental concerns through storytelling. By blending fiction with real-world issues, he fosters a greater understanding of the ecological crises faced by coastal communities.

Comparisons with Other Ecocritical Texts

Bhatt's *Samudrantike* can be compared to other ecocritical works that emphasize human-nature relationships, such as Amitav Ghosh's *The Hungry Tide*, which also explores coastal ecology and displacement. These texts collectively stress the urgent need to rethink development practices in harmony with the environment.

Conclusion

Dhruv Bhatt's *Samudrantike* offers a powerful message about the interconnectedness of nature and culture. Through its depiction of the sea, traditional wisdom, and the consequences of modern development, the novel urges readers to rethink their relationship with the environment. Bhatt's storytelling not only brings attention to these ecological issues but also highlights the richness of regional literature in promoting awareness and sustainability.

By examining Bhatt's work through an ecocritical lens, this paper underscores the importance of literature in fostering environmental consciousness. It calls for a renewed focus on sustainable practices, both in policy and in cultural narratives, to ensure a balanced coexistence between humans and nature. Overall, *Samundrantike* is a richly layered novel that offers much more than a simple journey—it is a meditation on culture, human connections, and the natural world.

References

Bhatt, Dhruv. *Samundrantike*. Gujarat Sahitya Akademi, 1995.

Buell, Lawrence. *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture*. Harvard UP, 1995.

Garrard, Greg. *Ecocriticism*. 2nd ed., Routledge, 2012.

Ghosh, Amitav. *The Hungry Tide*. HarperCollins India, 2004.

Glotfelty, Cheryll, and Harold Fromm, editors. *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. U of Georgia P, 1996.

Mukherjee, Upamanyu Pablo. *Postcolonial Environments: Nature, Culture and the Contemporary Indian Novel in English*. Palgrave Macmillan, 2010.

Smith, John. "Ecocriticism in Contemporary Literature." *Environmental Studies Journal*, 5 May 2023, www.environmentalstudiesjournal.com/ecocriticism. Accessed 25 Feb. 2025.

THE ROLE OF AN ENVIRONMENTAL ENGINEER IN PREVENTING AND REDUCING ENVIRONMENTAL STRESS IN KUTCH DISTRICT.

DR. ASHOK B. JATIA

HEAD TEACHER, SHREE SWAMINARAYAN NAGAR PRIMARY SCHOOL, BHUJ-KUTCH

ABSTRACT:- Environmental engineer is concerned with the protection and prevention of the environment and develops the solution to environmental problem. Environmental engineer ensures work place hazards and environmental health and safety related policies and procedure are communicated to employer and employees, ensures the availability of medical surveillance programme in assisting employer and employees in the course of potentially hazards, that can pose immediate danger to health and safety, encouraging conducive environment for stress free conditions in the environment. Consequently, restriction of stress to condition where an environmental demand exceeds the national regulatory capacity of an organism, in particular situations that include unpredictability and uncontrollability also ensuring employees are properly trained for their jobs and environmental health and safety obligation are carried out by everyone involved.

Key words:- Environment, stress, engineer, health and safety.

INTRODUCTION :-The role of an environmental engineer in an establishment is preventing and reducing environmental stress (health), hence he lays more emphasis on these components, stress (health), environment, safety and engineer. Stress is defined as non-specific response of the body to any demand for change. It could be a negative, physical, emotional or nervous system response. Stress is also a state of mental or emotional strain, tension resulting from adverse and demanding circumstances; example emotional stress from job or work and family, (Segal, 2017). Stress could be a situation, variable or circumstance that interrupts the normal functioning of an individual and most of the time carries a threat. It causes both mental and physical ill health. Stress is also a physiological response of an individual to environmental stress that affects their performance and well being. Environment is defined as the total planetary inheritance and the biotic and abiotic factors that influence each other, (Winpenny, 1996). Environment involves the interrelationship between these biotic and abiotic components of the environment. It is also all the natural materials and living things. Moreover, environment is something we are very familiar with and affects our ability to live on the earth, the air we breathe, the water that covers most of the earth's surface, the plants and animals around us, and much more (Thissen and Agusdianata, 2008). Environment is everything around living beings, especially the circumstance of life of people and society in their life conditions. It comprises the set of natural, social and cultural values existing in a place and at a particular time, that influence in the life of human beings and in the generation to come (Cambridge English Dictionary). Environmental stress is the response to things around us that cause stress, such as noise coming from quarry industry or fabrication industry, pressure from work or exhausting work schedules resulting from over-use of employees. Stress that is left unchecked can contribute to many health problems such as high blood pressure, heart disease, obesity, diabetes and depression. Environmental stress is a price shaping adaptation and evolution in a changing environment. It changes the conditions and causes the reduction in performance or fitness. Environmental stress is a significant impact on evolutionary and ecological processes that affects and shapes the genetic, as extensively discussed by Tourigny et al. (2010) in their work, stress episode in aviation, the case of China. It is considered to be primarily a response to physical features of the environment, also a condition of impaired fitness of the environment or an organism (Baba et al., 2009)

AIM AND OBJECTIVES :- The aim of this study is to restrict stress to condition where an environmental demand exceeds the natural regulatory capacity of an organism, in particular situations that include unpredictability and uncontrollability, meanwhile the objectives are to:

- (i) Control stressors that cause environmental conditions that impairs fitness.
- (ii) Cultural environmental factors causing changes in human systems which are potentially injurious.
- (iii) Ensure that environmental, health and safety obligation are carried out by everyone involved.
- (iv) Ensure employees are properly trained for their jobs.
- (v) Reduce environmental allergens caused by exposures to early life, of over crowded households.

METHODOLOGY :-

Source of stress :-

There are three main sources of environmental stress. They are physical, chemical and biological sources. Physical stress is an environmental factor or stress that forces the body to compensate for conditions outside the norm. The following are the causes under physical source:

- (i) Time pressure, occurs when there is a limit on a task or operation. A longer hour on tighter schedules, which causes time pressure and makes human error more likely, that is increases the possibility of human error.
- (ii) Work load and overload occurs when the amount of work exceeds maximum working capacity. This causes a lot of environmental stress.
- (iii) Fatigue at work occurs when staying at work longer than average period of time. It causes accident, reduces human performance and error.
- (iv) Noise can cause physical stress and long term health risks, such as hearing impairment, annoyance and sleep disorders which would decrease performance.
- (v) Temperature when higher than ambient level can degrade both mental and physical performances. Thermal stress also caused by cold temperature, affects both health and performance quality.
- (vi) Air pollution (both indoor and outdoor).

Indoor air quality is maintained by avoiding smokes, and air infection which can occur through personal contact. Outdoor air pollution is made up of carbon dioxide, sulphur dioxide and others. Carbon dioxide produced by industrial enterprises, vehicles, reacts with hemoglobin in the blood, causing suffocation and allergies. Sulphur dioxide in contact with moist air transforms into sulphuric acid which has a negative impact on the lungs. Also harmful dust can cause havoc when it penetrates the lungs.

- (i) Ecological situations are unfavorable in industrial zones, where fairly large deposits are discharged in high populated density area.
- (ii) Crowd can cause stress, when establishments over populated with employees cause rowdiness and unhealthy cross breathing.

- (iii) Excessive vibration at the work place can cause environmental stress and the human body can be affected.
- (iv) Deforestation and destruction of green cover of urban landscape can cause environmental stress.

Chemical sources can cause environmental stress which affects the body. Chemical sources includes the following; flammable gases or liquids stored or disposed at the premises causing stress, which can lead to loss of lives. A good ventilation system must be installed to avoid ignition of flame.

- (i) Explosive materials can cause a high level of environmental stress, which may lead to death. They must be securely stored in safe and suitable places, away from people.
- (ii) Corrosive substances can destroy or severely damage any material or substance, that is of importance to the establishment and thereby cause an environmental stress.

Biological source of stress. This is an environmental stress that affects the body and makes it tough to perform on day to day basis. It makes employees ill and tired. The following constitute biological sources of stress:

- (i) Viruses affect workers. It can spread through the air, via sneezing, cough or by physical contact.
- (ii) Bacteria can be ingested, spread by flies and rodents which cause diseases.
- (iii) Parasites can be spread through physical contact.

Unsafe environment contributes to chronic stress, non-compliance to safety measures, and unhealthy maintenances are generally associated with distress, prevalence of mental health problems, and with health-impairing behaviors that are also related to stress (NSF, 2013).

In the other hand, an engineer is a professional that is competent by virtue of his/her fundamental education and training to apply the scientific method and outlook to the analysis and solution of engineering problem (Wikipedia, 2017). He takes personal responsibility for the development and application of engineering science and knowledge, notably in research, design, construction, manufacturing, superintending, and managing in the scientific innovation. Moreover, (Anyata et al., 2001) in their Engineer and society stated that an engineer develops new technological solutions and takes the responsibilities of defining problems, conducting, narrowing research, analyzing solutions, and making decision.

IMPORTANCE OF THE ENVIRONMENTAL ENGINEER :- In the past decades, there have been growing developments which have been unsustainable due to inaccessibility of the environmental impacts, now the issue is being considered through Millennium Development Goals (Nnodu, 2005). Also, the current generation, in the process of satisfying their basic needs and enjoying a better quality of life, in terms of project development without considering environmental impacts assessment, is going to deprive the future generation of quality life, (Muntemba et al., 1999).

Currently, the loss of biodiversity with the depletion of rainforest and negative effect in the environment and climate, results in the extinction of wild life. Therefore, our way of life is placing an increasing stress we put on resources and environmental systems such as water, land and air, cannot go on forever, (Tenney et al., 2000).

In view of the above issues of environmental impacts in the society and the role of an engineer in saving, protecting and reducing all these environmental stresses that are affecting the sustainable development which is very important considering the negative effects, these stresses can be taken care of by an environmental engineer.

Davis and Cornwell (1998), in Introduction to Environmental Engineering gave importance of an environmental engineer being concerned with the application of scientific and engineering principles for protecting of human population from, the effects of adverse environmental factors, protection of environments from potentially deleterious effects of natural and human activities, and improvement of environmental quality. An environmental engineer also applies science and technology that addresses the issues of energy-preservation, production, asset and control of waste from human and animal activities, (Tchobanoglous et al., 1993). Furthermore, he is concerned with finding plausible solution in the field of Public Health, such as water borne diseases, implementation of law which promotes adequate sanitation in urban, rural and recreational areas. Environmental engineer also involves in waste water management, air pollution control, recycling, waste disposal radiation protection, industrial hygiene, animal agriculture, environmental sustainability, public health and environmental engineering laws (Peavy et al., 1985).

Environmental engineer studies the effect of technological advances on the environment, by conducting studies on hazardous waste management to evaluate the significance of such hazards, advice on treatment and containment and develop regulations to prevent mishaps. Most often, he addresses local and worldwide environmental issues such as the effects of acid rain, global warming, ozone depletion, water pollution and air pollution from automobile exhaust and industrial sources. Obviously he is concerned with economy and sustainability of an environment (PNNL, 2015).

WHO (1999) was of the view that environmental engineer provides advice to the public on the adverse impacts of environmental stress on human and ecological health, which are evident from declining quality of air, water and land at locations in the different countries of the world. Environmental engineer equally advises people on the environmental challenges and promoting a healthy economy, as he predicts earth's climate and ecosystem to environmental stress and prevention in human and ecosystem health. Moreover, human health and ecosystem health are intertwined, each dependent on the other for sustainability and survival. Over the last century, human activities associated with population growth and industrialization have had the greatest negative impact on the health and quality of environment as observed by (NSF, 2013) in funding environmental engineering. Therefore, it is the duty of an environmental engineer to encourage and advise the stakeholders involved, on how to prevent and reduce the stress attached to environmental impact on human health. The ecosystem is always subjected to environmental stressor on a daily basis such as water and air pollution, global warming, degradation and loss of habitat from economic development. As part of the ecosystem, humans are subjected to the same stressors with significant health consequences, which the environmental engineer must be knowledgeable enough to prevent and reduce its effect on the environment.

Responsibility for prevention and reduction of environmental stress:-An environmental engineer is mostly concerned with protecting the environment by developing solution to environmental problems created by company operations or activities. He assesses the impact of projects in the environment and ensures systems and facilities are compliant with environmental regulations, prevent and reduce the incidence of environmental stresses that can lead to sickness and death (WHO, 1999).

Consequently, every environmental engineer must:

- (i) Ensure that environment, health and safety obligations are carried out by everyone working under his operation;
- (ii) Ensure work place hazards and environmental health, and safety related policies and procedure are communicated to employees and visitors;
- (iii) Ensure that self assessment inspection of environment, health and safety are performed regularly, that records are retained and that deficiencies identified in any inspection are addressed;
- (iv) Ensure individuals working in their operation have the proper safety equipment and personal protective equipment to perform their work safely; (v) Encourage prompt reporting of health and safety concerns without fear of reprisal;
- (vi) Curtail work being carried out under his authority if he reasonably believes that continuation of the work poses an immediate danger to health or safety;
- (vii) Inform employees of the availability of medical surveillance programme to assist them in the course of potentially hazardous exposures or injuries.

RESULTS :- Analysis shows the stress is characterized as a force shaping adaptation and evolution in changing environments and, and a property of both the stressor and stressed organism gives the evidence of environmental stress as a significant impact on evolutionary and ecological processes that affect and shape the genetic structure and evolution of population (Ezeigwe (2015)). Moreover, stress is an attribute of both stressor (environment) and stressed (biology). It also experienced by organisms or population and could become a consequence of changes of either the stressor or

the stressed considering evolutionary perspective of environmental pressure and biological response as integrative, (Johnstone et al., 2012).

Evidence shows that stress has many different ways, conspiring physiological context, physiological responses of individuals to environmental stresses that affect their performance and wellbeing (Tchobanoglous (2003)). Avoiding of environmental stressors in the work place which can create an unpleasant atmosphere, poor work performance, absenteeism and possibly even physical injuries must be paramount in any industry finally the emphases land on stress by reduction in fitness of organism or population caused by the environmental factor must be overcome to avoid detrimental impacts, by responding phenotypically or genetically and evolve adaptive mechanisms, (Aubin-Horth et al. (2012)).

CONCLUSION:- In conclusion, (AEO, 2013) noted that the existence of stress caused by unhealthy and unsafe environment can induce a rise in certain hormones secreted by the adrenal gland which triggers and increases the heart rate and blood pressure on the employees of the establishment. PNNL (2015) is of the opinion that unhealthy and unsafe environment are the factors that mostly cause environmental stress, which can cause ill health to the employees. Therefore, unhealthy employees are always unproductive and thus a socio-economic problem that could lead to moribund of any establishment (company)

Consequently, an environmental engineer is more qualified to curb the problems of stress. Moreover, his responsibilities as an environmentalist are complying, implementing, communicating and ensuring adherence to environmental, health and safety, regulations, principles and practice which will be beneficial to the employer, employees and entire establishment (Renald, 2010).

CONFLICT OF INTERESTS :-The authors have not declared any conflict of interest

REFERENCES :-

- 1.Anyata BU, Rai BM, Audu T (2001).The Engineer and Society.2nd edition AMBIK Press ISBN978-34725-3-4.
- 2.Architecture and Engineering Occupation (AEO) (2013).Occupational Outlook HandBook.US Bureau of Labour Statistics. Retrieved 2013- 07-01.
- 3.Aubin-Horlh N, Deschenes M, Cloutier S (2012). Natural variation in the molecular stress Network correlates with a behavioural syndrome. Hormones and Behavior 61(1):140-146.
4. Baba S, Hosoi T, Sasaki M, Ozawa K (2009). Effect of pranoproten on endoplasmic reticulum stress in primary cultured glial cell. International Journal of Neurochemistry
- 5.Davis ML, Cornwell DC (1998).Introduction to Environmental Engineering 3rd Edition, WCB/McGraw-Hill. ISBN 0-07-115234-2.
- 6.Ezeigwe PC (2015). Evaluation of the Socio-Economic Impacts of Gully Erosion in Nkpor and Obosi. Civil and Environmental Research 7: 7.
- 7.Johnstone CP, Reina RD, Lilli A (2012). Interpreting indices of physiological stress in free-living vertebrate. Journal of Comparative Physiology B 182(7):861-79.
- 8.Nnodu VC (2005). Environmental Renewal for Sustainable Development of Anambra State. A Special Paper Presented at A 3 Day Stakeholders Workshop on Environment by Ministry of Environment Awka, March 15-12.
- 9.Pacific Northwest National Laboratory (PNNL) (2015). Reduce the Environmental effect of Human Activities and Create Sustainable System. Peavy HS, Rowe DR, Tchobanoglous G (1985). Environmental Engineering – International Edition, McGraw-Hill Book Company.
- 10.Renald J (2010). Environmental Law: Oceana's Legal Almanac Series: New York, Oxford University Press pp. 111-120.
- 11.Segal J (2017). Stress Symptoms, Signs and Causes: Trusted Guide to Mental, Emotional and Social Health. www.helpguide.org. Tchobanoglous

**POLITICS OF REPRESENTATION IN LITERATURE: FEMINISM, MARXISM, AND
POSTMODERNISM**

BARAIYA AELISHA SANJAYBHAI

TYBA STUDENT

MUNICIPAL ARTS AND COMMERCE COLLEGE, UPLETA.

SAURASHTRA UNIVERSITY, RAJKOT

ABSTRACT

Literary movements have long served as platforms for social critique, reflecting and shaping cultural narratives. This paper explores the **politics of representation** through the lenses of **Feminism, Marxism, and Postmodernism**, examining how these movements challenge traditional power structures in literature. Feminist criticism interrogates gender roles and patriarchal ideologies, revealing how literature both reinforces and resists gender norms. Marxist criticism, on the other hand, focuses on class struggle, economic oppression, and the commodification of culture, highlighting how literature reflects material conditions. Postmodernism deconstructs grand narratives, exposing the instability of meaning and questioning dominant ideologies.

By analyzing key literary texts associated with these movements, this paper examines how authors have used literature as a means of resistance and subversion. Works such as **Virginia Woolf's *A Room of One's Own*** (Feminism), **George Orwell's *1984*** (Marxism), and **Thomas Pynchon's *The Crying of Lot 49*** (Postmodernism) serve as case studies to illustrate the shifting paradigms of representation.

This study also explores the intersectionality of these movements in contemporary literature and media, emphasizing how modern narratives continue to engage with issues of identity, power, and ideology. By situating literary movements within the broader socio-political context, this paper contributes to an understanding of literature as an evolving discourse that shapes and is shaped by cultural power dynamics.

Keywords: Literary criticism, Feminism, Marxism, Postmodernism, Representation, Power, Cultural narratives, Ideology, Identity, Social critique

INTRODUCTION

BACKGROUND ON LITERARY CRITICISM AND REPRESENTATION

Literary criticism serves as a bridge between literature and its broader socio-cultural context, offering a framework for understanding how texts engage with issues of identity, power, and ideology. Representation in literature is not merely a reflection of reality but a **construct that shapes perceptions of gender, class, and cultural identity**. Over time, various literary movements have emerged to challenge dominant narratives and question how literature portrays individuals and societies. Among these, **Feminism, Marxism, and Postmodernism** stand out as critical frameworks that interrogate the politics of representation in literature.

The **politics of representation** refers to how literature includes, excludes, or distorts the depiction of different social groups. Historically, dominant literary traditions often marginalized or misrepresented women, the working class, and non-Western cultures. Feminist literary criticism emerged as a response to the patriarchal biases embedded in literature, seeking to **reclaim female voices and highlight gendered power structures**. Similarly, Marxist literary criticism examines literature as a product of socio-economic forces, emphasizing the **struggles of the working class and the role of ideology in shaping cultural texts**. Postmodernism, on the other hand, challenges **fixed meanings, deconstruct traditional literary forms, and question the reliability of representation itself**. Together, these movements have reshaped our understanding of literature, demonstrating that representation is a site of ideological contestation rather than a neutral act.

IMPORTANCE OF FEMINISM, MARXISM, AND POSTMODERNISM IN CULTURAL DISCOURSE

In contemporary cultural discourse, the relevance of **Feminism, Marxism, and Postmodernism** extends beyond literature, influencing debates in media, politics, and identity studies. Feminist criticism has played a crucial role in **reshaping gender norms**, advocating for more diverse and accurate portrayals of women in literature and media. Classic works such as **Virginia Woolf's *A Room of One's Own*** critique the systemic exclusion of women from literary and intellectual spaces, highlighting how access to education and economic independence shape literary production. Today, feminist criticism continues to be vital in addressing **intersectionality**, recognizing the ways race, class, and sexuality intersect with gender in literary narratives.

Marxist criticism remains a powerful tool for analyzing **class struggles and economic power structures** in literature. Novels like **George Orwell's *1984*** illustrate how capitalist and authoritarian systems manipulate representation to control thought. The rise of global capitalism has only heightened the relevance of Marxist critique, as literature often reflects growing economic inequalities and the commodification of culture. Marxist perspectives help reveal how literature both resists and reinforces socio-economic hierarchies, making it an essential lens for contemporary analysis.

Postmodernism, with its focus on **deconstruction, metafiction, and the instability of meaning**, has challenged **grand narratives and absolute truths**. Writers like **Thomas Pynchon and Don DeLillo** use fragmented narratives and unreliable narrators to expose the limitations of traditional storytelling. In an era of digital media and post-truth politics, postmodernist critique remains crucial in understanding how representation is manipulated and how meaning itself becomes fluid and contested.

RESEARCH AIMS AND SCOPE

This paper aims to explore the **politics of representation** through the lenses of **Feminist, Marxist, and Postmodernist literary criticism**, demonstrating how these movements have influenced cultural narratives. By analyzing **key literary texts**—such as *A Room of One's Own* (Feminism), *1984* (Marxism), and *The Crying of Lot 49* (Postmodernism)—this research will examine how literature reflects, resists, and reshapes societal structures.

The study will address the following key questions:

1. How have **Feminist, Marxist, and Postmodernist** movements challenged traditional representations in literature?
2. In what ways do these movements intersect in shaping contemporary narratives?
3. How does literature function as a site of ideological resistance and critique?

Through a close reading of selected texts, this research will highlight the **transformative power of literature**, showing how different literary movements have contested dominant ideologies and redefined representation. The scope of this study is not limited to historical perspectives but extends to **contemporary literature and media**, examining how these critical approaches remain relevant today.

In sum, this paper seeks to provide a **comprehensive analysis of the politics of representation** in literature, situating **Feminism, Marxism, and Postmodernism** within the broader framework of cultural discourse. By doing so, it aims to contribute to the ongoing dialogue on **literature's role in shaping and reflecting societal change**.

THEORETICAL FRAMEWORK

UNDERSTANDING REPRESENTATION IN LITERATURE

Representation in literature is not just about **mirroring reality**; it actively **constructs meanings, shapes identities, and influences social perceptions**. Throughout history, literature has served as a powerful medium through which dominant ideologies are reinforced or challenged. The way **gender, class, race, and power structures** are portrayed in literary texts is crucial in understanding how society perceives itself and others.

Representation, therefore, is not neutral—it is deeply embedded in power relations, cultural narratives, and ideological struggles.

Critical theories such as **Feminism, Marxism, and Postmodernism** offer distinct but intersecting lenses for analyzing representation in literature. Feminist literary criticism interrogates how literature has historically **marginalized, misrepresented, or erased women's voices**, seeking to **reclaim and redefine female identity** in literary texts. Marxist criticism, on the other hand, examines literature as a product of **socio-economic forces**, revealing how texts reflect or challenge capitalist ideologies. Postmodernist criticism deconstructs traditional forms of representation, questioning **fixed meanings, grand narratives, and binary oppositions** in literature. Together, these approaches provide a **multidimensional understanding of representation**, highlighting literature's role in shaping social consciousness.

KEY PRINCIPLES OF FEMINIST, MARXIST, AND POSTMODERNIST CRITICISM

1. Feminist Literary Criticism

Feminist literary criticism emerged as a response to the **patriarchal biases** in literary canons and critical traditions. Historically, women were either **absent or misrepresented** in literature, often confined to stereotypes such as the **submissive wife, the femme fatale, or the tragic heroine**. Feminist critics challenge these depictions and advocate for **a more inclusive literary tradition that recognizes women's agency and perspectives**.

Key principles of feminist criticism include:

- **Challenging Patriarchal Ideologies** – Feminist critics analyze how literature reinforces or resists gender norms. For example, Virginia Woolf's *A Room of One's Own* critiques the **systemic exclusion of women from literary and intellectual spaces**.
- **Rewriting the Canon** – Feminist scholars seek to **recover and highlight the works of women writers** who were historically overlooked, such as Mary Wollstonecraft, Charlotte Perkins Gilman, and Audre Lorde.
- **Intersectionality** – Contemporary feminist criticism acknowledges that gender cannot be analyzed in isolation; it intersects with **race, class, sexuality, and colonialism**. This is evident in the works of **bell hooks and Judith Butler**, who explore the complexities of identity beyond binary gender distinctions.

2. Marxist Literary Criticism

Marxist literary criticism, rooted in the works of **Karl Marx and Friedrich Engels**, examines how literature reflects and critiques socio-economic structures. It views literature not as an isolated artistic endeavor but as **a cultural product shaped by class struggle and ideology**.

Key principles of Marxist criticism include:

- **Base and Superstructure** – Literature, as part of the **superstructure**, is influenced by the **economic base** of society. Marxist critics examine how texts reinforce or challenge dominant economic ideologies. For example, Charles Dickens' *Hard Times* exposes the dehumanizing effects of industrial capitalism.
- **Class Struggle and Ideology** – Marxist critics analyze how literature represents **working-class struggles** and critiques capitalist exploitation. George Orwell's *1984* and Upton Sinclair's *The Jungle* are examples of texts that highlight the oppressive nature of socio-economic systems.
- **Commodification of Literature** – Marxist criticism also explores how literature itself becomes a **commodity in capitalist societies**, shaping consumer culture and ideological narratives.

3. Postmodernist Literary Criticism

Postmodernist criticism emerged in the mid-20th century as a response to **modernist assumptions about truth, objectivity, and grand narratives**. It challenges the notion that literature conveys a **stable, singular meaning**, instead emphasizing **ambiguity, intertextuality, and the fluidity of representation**.

Key principles of postmodernist criticism include:

- **Deconstruction of Meaning** – Influenced by Jacques Derrida, postmodernism argues that meaning is never fixed but **shifts depending on context and interpretation**. Writers like **Thomas Pynchon and Samuel Beckett** use fragmented narratives to destabilize traditional storytelling.
- **Metafiction and Self-Referentiality** – Postmodernist texts often acknowledge their own fictionality, blurring the line between reality and representation. For example, Italo Calvino's *If on a Winter's Night a Traveler* plays with the reader's expectations by incorporating multiple narrative perspectives.
- **Hyperreality and Simulacra** – Jean Baudrillard's concept of **hyperreality** suggests that in a media-saturated world, representations replace reality itself. This is evident in Don DeLillo's *White Noise*, which explores how media distorts human experience.

By examining representation through **Feminist, Marxist, and Postmodernist literary criticism**, we gain a deeper understanding of how literature **constructs and challenges power structures**. While **Feminism** critiques gender biases, **Marxism** exposes class struggles, and **Postmodernism** deconstructs rigid meanings, each framework contributes to a broader discourse on the politics of representation. Together, they illustrate that literature is **not a passive reflection of reality but an active participant in shaping social consciousness and ideological struggles**.

FEMINISM AND GENDER REPRESENTATION

CORE IDEAS OF FEMINIST LITERARY CRITICISM

Feminist literary criticism is a critical approach that examines how literature **reinforces or challenges patriarchal ideologies**, particularly in relation to gender roles, identity, and power structures. Emerging from **first-wave feminism in the 19th century**, feminist literary criticism gained momentum during the **second-wave feminist movement of the 1960s and 1970s**, influenced by theorists such as **Simone de Beauvoir, Elaine Showalter, and Judith Butler**.

At its core, feminist literary criticism seeks to:

- **Expose gender biases in literature** – Many classical literary works reflect and reinforce male-dominated perspectives, often portraying women in **stereotypical roles** such as the passive wife, the seductress, or the tragic heroine. Feminist critics challenge these portrayals and highlight **alternative narratives** that empower female characters.
- **Recover and promote women's writing** – Feminist critics aim to **rediscover** forgotten women writers and **reevaluate their contributions** to literary traditions. Writers such as **Mary Wollstonecraft, Charlotte Perkins Gilman, and Virginia Woolf** have been central to this effort.
- **Analyze the intersection of gender, class, race, and sexuality** – Modern feminist criticism incorporates **intersectionality**, recognizing that **gender oppression is interconnected with race, class, and other social hierarchies**.
- **Deconstruct traditional literary canons** – Feminist critics challenge the idea of a **“universal” literary canon**, arguing that it has been shaped predominantly by male perspectives, often at the expense of women's voices.

By applying these principles, feminist literary criticism offers a **revised understanding of literary history**, one that includes the perspectives and experiences of women as integral to the cultural and intellectual fabric of society.

CASE STUDY: *A ROOM OF ONE'S OWN* BY VIRGINIA WOOLF

Virginia Woolf's *A Room of One's Own* (1929) is one of the most influential feminist literary texts, exploring **the economic and social constraints that have historically prevented women from becoming successful writers**. Woolf argues that women need **financial independence and personal space** to create literary works, symbolized by the phrase **“a woman must have money and a room of her own if she is to write fiction.”**

Key arguments from *A Room of One's Own* include:

1. **The Historical Exclusion of Women from Literature** – Woolf critiques how **historical conditions denied women educational and economic opportunities**, which, in turn, limited their literary contributions. She imagines a fictional character, **Judith Shakespeare**, the equally talented sister of William Shakespeare, who, unlike her brother, is denied the same opportunities and ultimately perishes in obscurity.
2. **Patriarchy and the Literary Canon** – Woolf argues that male writers have traditionally dominated literature, often portraying women through **limited and distorted perspectives**. She challenges this bias, advocating for the recognition of women's voices in literary traditions.
3. **Women's Creativity and Financial Independence** – Woolf highlights the importance of **economic freedom for creative expression**, noting that many historical women writers, such as Jane Austen and the Brontë sisters, wrote under significant financial and social constraints.
4. **The Androgynous Mind** – Woolf introduces the idea that **the best writers transcend gender binaries**, possessing a **balance of masculine and feminine qualities**. She suggests that great literature emerges from an **androgynous mind**, free from societal constraints.

Woolf's work remains relevant today as a foundational feminist critique of the **systemic barriers women face in literature and academia**.

REPRESENTATION OF WOMEN IN LITERATURE

Historically, the representation of women in literature has been shaped by **male-dominated narratives**, often reinforcing societal norms and gender stereotypes. Feminist critics analyze how **women's roles in literature reflect and shape real-world gender dynamics**. These representations can be categorized into three broad patterns:

1. The Traditional Stereotypes of Women

- **The Angel in the House** – Coined from Coventry Patmore's 19th-century poem, this image portrays women as **self-sacrificing, pure, and submissive**. This idealized version of femininity appears in characters like **Ophelia in *Hamlet*** and **Melanie Hamilton in *Gone with the Wind***.
- **The Femme Fatale** – This trope depicts women as **seductive, manipulative, and dangerous**, reinforcing the notion that female power is inherently threatening. Examples include **Carmen in *Carmen*** and **Lady Macbeth in *Macbeth***.
- **The Damsel in Distress** – Many classic literary works present women as **passive victims in need of male protection**, reinforcing patriarchal ideas of female dependency. Examples include **Portia in *The Merchant of Venice*** and **Isabella in *Wuthering Heights***.

2. The Rise of Strong Female Protagonists

With the rise of feminist literature, female characters began to break traditional molds, embodying **independent, complex, and empowered roles**. Some notable examples include:

- **Elizabeth Bennet (*Pride and Prejudice*)** – A strong-willed and intelligent woman who challenges societal norms surrounding marriage and gender roles.
- **Jane Eyre (*Jane Eyre*)** – A self-reliant woman who asserts her autonomy in a restrictive society.
- **Celie (*The Color Purple*)** – A Black female protagonist who overcomes oppression and finds her voice.

3. Women Writers Reclaiming Narrative Power

Feminist literature has played a **crucial role in redefining gender representation**. Writers like **Toni Morrison**, **Chimamanda Ngozi Adichie**, and **Margaret Atwood** create narratives that explore **women's agency, oppression, and resilience**. For example:

- **Atwood's *The Handmaid's Tale*** explores female oppression in a dystopian society that controls women's bodies and autonomy.

- Morrison's *Beloved* gives voice to Black women's experiences, centering their struggles and triumphs.
- Adichie's *We Should All Be Feminists* challenges gender norms and advocates for gender equality.

Feminist literary criticism has been instrumental in **reshaping how we understand gender representation in literature**. By challenging stereotypical portrayals, recovering lost voices, and advocating for diverse perspectives, feminist critics continue to transform the literary landscape. *A Room of One's Own* serves as a **pioneering text that highlights the barriers women have faced in literature**, making a compelling case for the necessity of financial independence and creative freedom.

Through feminist analysis, literature becomes not only a reflection of gender dynamics but also **a site of resistance and transformation**. By amplifying the voices of women writers and redefining literary canons, feminist criticism ensures that literature continues to evolve towards **greater inclusivity and representation**.

MARXISM AND CLASS STRUGGLE IN LITERATURE

MARXIST CRITICISM AND ECONOMIC STRUCTURES IN LITERARY TEXTS

Marxist literary criticism is a school of thought that examines **literature through the lens of economic and social class structures**. Rooted in the theories of **Karl Marx and Friedrich Engels**, this approach analyzes how **economic systems shape cultural production, ideology, and power dynamics** within texts.

Core Principles of Marxist Criticism:

1. **Literature as a Reflection of Class Struggle:** Marxist critics view literature as a product of historical materialism, meaning it is deeply influenced by **economic conditions and class relations**. Works of literature often expose the **conflicts between the bourgeoisie (ruling class) and the proletariat (working class)**.
2. **The Role of Ideology in Literature:** Ideology, as defined by **Marxist theorist Louis Althusser**, is a system of beliefs that **maintains and legitimizes class hierarchies**. Literature serves as both a **tool for reinforcing dominant ideologies** and a means of **challenging them**. For example, some texts subtly support capitalist ideals, while others critique them by exposing exploitation and social inequality.
3. **Base and Superstructure:** Marxists argue that the **economic base (mode of production)** shapes the **superstructure (culture, politics, and literature)**. Writers, knowingly or unknowingly, produce works influenced by their material realities, and their narratives often reflect the social injustices inherent in the economic system of their time.
4. **Alienation and Commodification:** In a capitalist society, individuals experience **alienation**—a sense of disconnection from their labor, creativity, and even from themselves. Marxist critics identify how **characters in literature reflect this alienation**, particularly in industrial and dystopian settings. **Commodification**, where human relationships are reduced to economic transactions, is also a recurring theme in literature analyzed through a Marxist perspective.

CASE STUDY: *1984* BY GEORGE ORWELL

George Orwell's *1984* (1949) is a dystopian novel that provides a powerful critique of **totalitarianism, class struggle, and ideological control**. Through the oppressive regime of **Big Brother**, Orwell illustrates **the dangers of unchecked political and economic power**, making it a significant text for Marxist analysis.

1. Class Structure in *1984*: Orwell divides society into three primary classes

- **The Inner Party (elite class):** Represents the **ruling bourgeoisie**, who exercise absolute control over society. They dictate policies, manipulate history, and control economic distribution.
- **The Outer Party (middle class/working intellectuals):** Comparable to the **petty bourgeoisie**, this class functions under **strict surveillance**, constantly fearful of thought crimes.

- **The Proles (working-class majority):** The largest group, kept **uneducated and distracted** by meaningless entertainment and propaganda. They resemble **the proletariat**, whom Marxist theory identifies as the most exploited class.

Orwell presents a bleak vision of **class oppression**, showing how the elite **suppress rebellion by controlling information, language, and even thought itself**.

2. Ideological Control and False Consciousness

Marxist critic **Antonio Gramsci's concept of hegemony** is evident in *1984*. The Party maintains power not just through physical oppression but through **ideological dominance**, ensuring that even rebellion is **pre-scripted and controlled**. The **concept of doublethink** - the ability to believe contradictory ideas—illustrates how **language and ideology distort reality** to serve the ruling class.

3. The Role of Surveillance and Alienation

- The Party's surveillance mechanisms (**telescreens, the Thought Police, informants**) create an environment of **paranoia and alienation**, where individuals are detached from **authentic relationships and self-expression**.
- The protagonist, **Winston Smith**, seeks truth and personal autonomy, but his alienation prevents him from successfully resisting the Party's control. His **failure to break free** reflects the **deep-rooted power of ideology and economic oppression**.

4. Commodification of Truth and History

- The Party **rewrites history**, controlling knowledge to maintain economic and political dominance. This mirrors how **capitalist societies manipulate narratives** - from **advertising to political propaganda** - to protect elite interests.
- Winston's job at the **Ministry of Truth** symbolizes how truth itself is a **commodity**, altered and repackaged to serve the ruling class.

Through *1984*, Orwell presents a **Marxist critique of class struggle and ideological control**, demonstrating how **economic and political elites manipulate society** to maintain their dominance.

CAPITALISM, IDEOLOGY, AND POWER IN LITERATURE

Literary works across different periods have explored **capitalism's impact on individuals and society**, highlighting its role in **power struggles, economic disparity, and ideological control**.

1. Capitalism and Class Oppression

- Many novels depict the **dehumanization of workers under capitalism**. Charles Dickens' *Hard Times* critiques **industrial capitalism**, showing how workers are treated as mere **economic units** rather than human beings.
- In Upton Sinclair's *The Jungle*, capitalism is shown to **exploit immigrant workers**, reducing them to **disposable labour** while prioritizing profit over human dignity.

2. The Role of Ideology in Enforcing Economic Systems

- Ideology plays a crucial role in **convincing the oppressed to accept their subjugation**. In *The Great Gatsby*, F. Scott Fitzgerald portrays the **illusion of the American Dream**, where capitalism promises success but ultimately favors the elite.
- In Margaret Atwood's *The Handmaid's Tale*, the ruling class uses **religious ideology to justify female oppression**, reflecting how **ideology shapes economic and social structures**.

3. Literature as Resistance against Capitalist Hegemony

- Some works actively **challenge capitalist ideologies**, presenting alternative economic systems or advocating for class consciousness.

- Bertolt Brecht's plays, such as *The Threepenny Opera*, expose the **hypocrisy of capitalist morality**, encouraging audiences to question economic injustice.
- In George Orwell's *Animal Farm*, capitalism and communism are both critiqued, showing how **power can corrupt any ideology**.

Marxist literary criticism provides a powerful framework for analyzing **economic structures, class struggle, and ideological control** in literature. Orwell's *1984* serves as an **allegory for class oppression**, highlighting the **manipulation of history, surveillance, and ideological conditioning** to maintain power. By examining literature through a Marxist lens, we uncover how **capitalism influences human relationships, identity, and cultural narratives**.

Through literature, **Marxist critique exposes economic inequalities and challenges the dominant ideologies** that sustain them, making it a crucial tool for understanding the **intersection of power, class, and culture**.

POSTMODERNISM AND THE CRISIS OF MEANING

POSTMODERNIST LITERARY STRATEGIES

Postmodernism emerged in the mid-20th century as a reaction against the rigid structures of modernism, embracing **ambiguity, contradiction, and the instability of meaning**. While modernist literature sought to **find order in chaos**, postmodernist texts **accept and celebrate chaos** as an inherent part of reality.

Key postmodernist literary strategies include:

1. Deconstruction: A term popularized by Jacques Derrida, deconstruction challenges the idea that words have fixed meanings. Literature is seen as unstable and open to multiple interpretations, as language itself is a system of differences rather than stable signifiers. In Don DeLillo's *White Noise*, meaning is constantly deferred, and truth remains elusive, reflecting the uncertainty of postmodern existence.
2. Metafiction: Metafiction refers to self-aware narratives that expose the artificiality of storytelling. By breaking the fourth wall or drawing attention to their constructed nature, these works challenge traditional narrative authority. Italo Calvino's *If on a Winter's Night a Traveler* engages readers in a fragmented and self-reflective experience, questioning the role of the author, reader, and text.
3. Pastiche: Pastiche refers to the imitation or blending of multiple styles, genres, and cultural references. Unlike parody, which mocks its source, pastiche celebrates its influences without necessarily critiquing them. In Thomas Pynchon's *The Crying of Lot 49*, detective fiction tropes are combined with absurdist and surreal elements, creating a playful yet disorienting narrative.

These techniques illustrate how **postmodern literature undermines the search for absolute meaning**, instead emphasizing **fragmentation, irony, and playfulness**.

CASE STUDY: *THE CRYING OF LOT 49* BY THOMAS PYNCHON

Thomas Pynchon's *The Crying of Lot 49* (1966) is a quintessential postmodern novel, exploring **paranoia, conspiracy, and the failure of communication**. The protagonist, **Oedipa Maas**, becomes entangled in a mysterious postal system known as **Trystero**, which may or may not exist. This uncertainty reflects **postmodernism's skepticism toward grand narratives and absolute truths**.

1. The Unreliability of Meaning

- Oedipa embarks on a quest to uncover the truth behind **Trystero**, but the clues she finds lead to **more ambiguity rather than clarity**.
- The novel suggests that **meaning is constructed rather than discovered**, reinforcing the **postmodern idea that knowledge is unstable and subjective**.

- The ending leaves readers with **no resolution**, mirroring the **postmodern crisis of meaning**.

2. Intertextuality and Paranoia

- Pynchon integrates **multiple textual references and cultural allusions**, creating a **labyrinthine narrative**.
- The novel reflects **postmodern paranoia**, where **systems of power and information seem too vast to comprehend**.
- This paranoia is not just a plot device but also a metaphor for **the instability of meaning in a world overloaded with signs and symbols**.

3. Playfulness and Absurdity

- The novel's tone fluctuates between **seriousness and absurdity**, a hallmark of **postmodern pastiche**.
- Oedipa's quest mirrors **traditional detective fiction**, but instead of solving a mystery, she encounters **more uncertainty**.
- Pynchon satirizes the **human need for coherence**, showing how **language and symbols deceive rather than reveal truth**.

Through *The Crying of Lot 49*, Pynchon illustrates the **postmodern loss of certainty**, reinforcing that **the world is an unreadable text, filled with contradictions and misinformation**.

FRAGMENTATION AND INSTABILITY IN CONTEMPORARY NARRATIVES

Postmodern literature often depicts **fragmented narratives**, rejecting the traditional **beginning-middle-end structure**. Instead, stories unfold in **disjointed, nonlinear, or contradictory ways**, reflecting the **complexity and instability of modern existence**.

1. Fragmentation of Identity

- Postmodern characters often experience **crises of identity**, unable to define themselves in a world of shifting realities.
- Example: In Bret Easton Ellis's *American Psycho*, Patrick Bateman's fragmented personality questions the boundaries between **reality and illusion, sanity and madness**.

2. Unstable Narratives

- Many postmodern works feature **multiple perspectives, unreliable narrators, or contradictory storylines**, reflecting the **multiplicity of truth**.
- Example: Mark Z. Danielewski's *House of Leaves* presents multiple layers of unreliable narration, forcing readers to navigate **conflicting accounts of reality**.

3. The Digital Age and Postmodernism

- In contemporary literature, **social media, technology, and virtual reality have intensified postmodern fragmentation**.
- Reality itself becomes uncertain, as seen in Jennifer Egan's *A Visit from the Goon Squad*, where digital media **reshapes human consciousness and memory**.

Postmodernism's embrace of **fragmentation, metafiction, and deconstruction** continues to influence literature today, challenging **traditional notions of storytelling and meaning**.

Postmodernism confronts the **crisis of meaning** by rejecting fixed interpretations and embracing **uncertainty, irony, and playfulness**. Through literary strategies like **deconstruction, metafiction, and pastiche**, postmodern authors expose the **instability of language, identity, and reality**.

Pynchon's *The Crying of Lot 49* exemplifies this crisis, depicting a **protagonist searching for meaning in a world where truth is elusive**. Likewise, contemporary narratives continue to explore **fragmentation and instability**, reflecting the complexities of modern life and the digital age.

By resisting singular interpretations, **postmodern literature invites readers to question, interpret, and engage in the endless play of meaning**—a testament to the boundless possibilities of storytelling.

INTERSECTIONS AND CONTEMPORARY RELEVANCE

HOW THESE MOVEMENTS OVERLAP IN MODERN LITERATURE

Feminism, Marxism, and Postmodernism are distinct yet deeply interconnected literary movements, sharing common concerns about **power, representation, and the instability of meaning**. In modern literature, these movements often merge, creating **multidimensional critiques of gender, class, and cultural narratives**. Contemporary authors increasingly adopt **intersectional perspectives**, addressing issues of oppression that cut across gender, race, class, and identity.

1. Feminism and Marxism: The Class Struggles of Gender

- Feminist and Marxist criticism intersect in their analysis of **systemic oppression**, particularly in how **capitalism reinforces gender inequalities**.
- **Example:** Margaret Atwood's *The Handmaid's Tale* critiques both **patriarchy and capitalism**, showing how women's bodies become sites of economic and political control.
- **Example:** Chimamanda Ngozi Adichie's *Americanah* explores the intersections of **gender, race, and capitalism**, highlighting how economic power structures shape women's identities and opportunities.

2. Marxism and Postmodernism: Capitalism and the Crisis of Meaning

- Postmodernism and Marxism share skepticism **toward dominant ideologies**, questioning how capitalism distorts reality through **media, consumer culture, and commodification**.
- **Example:** Don DeLillo's *White Noise* satirizes the **overwhelming presence of media and consumerism**, showing how capitalism creates artificial realities.
- **Example:** David Foster Wallace's *Infinite Jest* critiques **entertainment culture**, depicting a dystopian world where media consumption replaces genuine human connection.

3. Feminism and Postmodernism: Deconstructing Gender Narratives

- Feminist and postmodern criticism overlaps in their **deconstruction of gender as a fixed identity**, emphasizing **fluidity and social construction**.
- **Example:** Jeanette Winterson's *Oranges Are Not the Only Fruit* challenges **heteronormative narratives**, using metafiction to question how gender and sexuality are socially imposed.
- **Example:** Angela Carter's *The Bloody Chamber* rewrites **traditional fairy tales** through a feminist postmodern lens, subverting patriarchal myths and questioning established gender roles.

These intersections show how modern literature is no longer confined to **single theoretical frameworks** but instead blends **multiple perspectives to critique power and representation**.

NEW VOICES AND EVOLVING FORMS OF REPRESENTATION

Contemporary literature continues to expand **representation across gender, class, race, and identity**, challenging traditional Western literary norms. New voices from **marginalized communities** bring fresh perspectives to **intersectionality**, ensuring that literature reflects **diverse lived experiences**.

1. Diverse and Decolonial Feminist Voices

- Feminist literary criticism today includes perspectives from **Black, Indigenous, LGBTQ+, and non-Western feminists**, recognizing that gender oppression is shaped by **colonial histories and racial structures**.
- **Example:** Bernardine Evaristo's *Girl, Woman, Other* explores the lives of **Black British women**, using fragmented, nonlinear storytelling to reflect their diverse experiences.

- **Example:** Roxane Gay's *Hunger* blends **memoir and feminist critique**, deconstructing traditional narratives about **body image and trauma**.

2. Marxism and the Digital Age

- Contemporary Marxist criticism examines **economic inequality in the age of globalization and digital capitalism**.
- **Example:** Mohsin Hamid's *Exit West* critiques **economic migration and refugee crises**, exposing the capitalist structures that drive displacement.
- **Example:** Sally Rooney's *Normal People* portrays class struggle in modern relationships, questioning **the emotional and social costs of economic disparity**.

3. Postmodernism and Digital Fragmentation

- In the digital age, postmodernism's themes of **instability and information overload** are more relevant than ever.
- **Example:** Jennifer Egan's *A Visit from the Goon Squad* experiments with **nonlinear narratives, PowerPoint chapters, and shifting perspectives**, mirroring the fragmented nature of digital life.
- **Example:** Ottessa Moshfegh's *My Year of Rest and Relaxation* satirizes **late-capitalist alienation**, showing how excessive media and consumer culture isolate individuals.

The intersections of **Feminism, Marxism, and Postmodernism** in modern literature create powerful critiques of **representation, identity, and economic structures**. Today's writers blend these movements, offering new narratives that reflect **intersectional struggles and evolving social realities**. As literature continues to push boundaries, it serves as both a **mirror and a challenge to existing power structures**, ensuring that voices from **diverse backgrounds and lived experiences** shape the stories of the future.

CONCLUSION

SUMMARY OF FINDINGS

Throughout this paper, we have explored how **Feminism, Marxism, and Postmodernism** shape literary representation, providing critical insights into **gender, class, power structures, and the crisis of meaning**. Each movement offers a unique yet overlapping framework for analyzing literature:

- **Feminism** highlights the **representation of women, the construction of gender roles**, and how literature can either **reinforce or subvert patriarchal narratives**. Works like *A Room of One's Own* by **Virginia Woolf** and *The Handmaid's Tale* by **Margaret Atwood** illustrate the struggle for female agency in both literature and society.
- **Marxism** critiques **economic structures, capitalism, and class struggles**, emphasizing how literature exposes power dynamics and societal hierarchies. *1984* by **George Orwell** and *Normal People* by **Sally Rooney** serve as examples of literature that reflect and critique **economic oppression and ideological control**.
- **Postmodernism** challenges the **stability of meaning, narrative authority, and traditional literary structures**, reflecting a fragmented and uncertain world. *The Crying of Lot 49* by **Thomas Pynchon** and *A Visit from the Goon Squad* by **Jennifer Egan** use techniques like **metafiction, deconstruction, and pastiche** to disrupt conventional storytelling.

These movements, when examined together, reveal a **dynamic interplay** of critical perspectives that shape **modern literary discourse**. Literature is no longer viewed as a static reflection of reality but as a **site of resistance, critique, and transformation**.

THE FUTURE OF REPRESENTATION IN LITERATURE

As literature continues to evolve, **new voices, emerging identities, and global perspectives** are reshaping traditional narratives. The rise of **intersectional criticism**, which considers how **gender, race, class, and sexuality** intersect, has brought about a more nuanced approach to representation.

- **The Decolonization of Literature:** Writers from formerly **marginalized cultures and backgrounds** are reclaiming their narratives, challenging the dominance of Western literary traditions. Works like **Chimamanda Ngozi Adichie's *Americanah*** and **Bernardine Evaristo's *Girl, Woman, Other*** highlight **diasporic identities and multicultural experiences**.
- **Digital and Hypertext Narratives:** Postmodernist concerns with **fragmentation and instability** are amplified in the digital age. Interactive literature, nonlinear storytelling, and AI-generated texts reflect **a future where storytelling is fluid, participatory, and evolving**.
- **Critiques of Late Capitalism:** Contemporary literature continues to expose the **psychological and social consequences of capitalism**. Novels like **Ottessa Moshfegh's *My Year of Rest and Relaxation*** explore themes of **alienation, consumerism, and media saturation**, reflecting the anxieties of the 21st century.

FINAL THOUGHTS ON THE SIGNIFICANCE OF LITERARY MOVEMENTS

The study of **Feminism, Marxism, and Postmodernism** in literature is not merely an academic exercise—it is essential for understanding the world we live in. These movements **challenge dominant ideologies**, giving voice to those historically marginalized by **gender oppression, economic exploitation, and cultural hegemony**.

- **Feminist criticism** continues to push for a **more inclusive literary canon**, ensuring that stories from diverse gender perspectives are represented.
- **Marxist analysis** remains relevant as **economic inequalities deepen**, making literature a powerful tool for **social critique**.
- **Postmodernism** reminds us that literature is never **objective or neutral**, but rather a **constructed reality** that can be questioned, deconstructed, and reshaped.

As literature moves forward, these movements will continue to evolve, influencing new generations of writers and critics. In an age of increasing social and political complexity, literary criticism remains a vital lens through which we can **interpret, challenge, and transform the world**.

REFERENCES

BOOKS

Butler, Judith. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge, 1990.

Eagleton, Terry. *Marxism and Literary Criticism*. Routledge, 2002.

Hutcheon, Linda. *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. Routledge, 1988.

Moi, Toril. *Sexual/Textual Politics: Feminist Literary Theory*. Routledge, 2002.

Pynchon, Thomas. *The Crying of Lot 49*. Harper & Row, 1966.

Woolf, Virginia. *A Room of One's Own*. Hogarth Press, 1929.

Zavarzadeh, Mas'ud. *The Mythopoeic Reality: The Postwar American Nonfiction Novel*. University of Illinois Press, 1976.

Journal Articles

Barry, Peter. "Marxist Criticism." *Beginning Theory: An Introduction to Literary and Cultural Theory*, Manchester UP, 2017, pp. 147-170.

Jameson, Fredric. "Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism." *New Left Review*, vol. 146, 1984, pp. 53-92.

Kaplan, Cora. "Feminist Criticism: Mapping the Field." *Critical Inquiry*, vol. 30, no. 1, 2003, pp. 235-253.

Said, Edward. "The Politics of Knowledge." *Raritan*, vol. 11, no. 1, 1991, pp. 17-31.

Showalter, Elaine. "Feminist Criticism in the Wilderness." *Critical Inquiry*, vol. 8, no. 2, 1981, pp. 179-205.

Williams, Raymond. "Base and Superstructure in Marxist Cultural Theory." *New Left Review*, vol. 82, 1973, pp. 3-16.

A Study Of
"The Role of Culture and Literature in Commerce and Management"

Submitted By

Nimesh Chandra

DEPARTMENT OF M.COM

SHREE M.P.SHAH MUNI. COMMERCE COLLEGE

JAMNAGAR-361005

GUJARAT

TABLE OF CONTENTS

- Introduction
- Culture as an Economic Driver
- The Impact of Literature on Business and Management
- The Influence of Culture and Literature on Business
 - Consumer Choices and Branding
 - Economic Impact of the Arts
 - Management and Leadership Insights
 - Creativity and Innovation in Business
 - Cultural Products and Global Trade
- The Influence of Culture on Management
 - Leadership Styles
 - Workplace Diversity and Inclusion
 - Decision-Making and Negotiations
 - Corporate Ethics and Social Responsibility
 - Human Resource Management
- Real-Life Examples of Culture and Literature Impacting Commerce and Management
 - McDonald's Global Adaptation
 - Toyota's Kaizen Philosophy
 - Bollywood's Global Influence

- Amul's Marketing Strategy Tata Group's Ethical Business Approach

- FabIndia's Handloom Promotion

- The Influence of Indian Epics on Leadership

- Economic Impact of Cultural Activities

- The Role of Digital Transformation in Cultural Commerce

- The Commercialization of Culture: Risks and Rewards

- Conclusion

Abstract :-

"The Role of Culture and Literature in Commerce and Management," this study highlights how important culture and literature are becoming in influencing modern business practices. Literary and cultural influences are crucial in shaping managerial practices, marketing tactics, corporate ideals, and consumer behavior in a world that is becoming more interconnected by the day. The study emphasizes the ways in which literary and cultural influences influence corporate structures' ethical behavior, brand positioning, and financial decisions. This research explores the intersection of culture, literature, and commerce, emphasizing how these domains can contribute to ethical decision-making and enhance customer engagement. The paper delves into the ethical and moral dilemmas that arise when cultural values meet commercial objectives, offering a nuanced perspective on how cultural institutions, such as museums and theaters, can balance societal responsibilities with the demands of business. Through this analysis, the study also investigates how cultural awareness and literary insights can drive business success by fostering innovation, improving communication, and shaping organizational culture. The incorporation of cultural understanding is presented as a strategic tool that can enhance global competitiveness by enabling businesses to connect more deeply with diverse markets and audiences. The paper emphasizes the significance of incorporating cultural knowledge into management methods by examining the dynamic interaction between culture, literature, and commerce. It draws attention to how cultural insights can drive ethical behaviors and enhance business strategies, ultimately leading to more socially conscious and sustainable corporate models. This study provides a comprehensive view of how literature and culture can inform and transform commerce and management, paving the way for businesses to thrive in a complex and interconnected global economy.

- Introduction

Culture and literature have always been important in influencing business and management. Culture is the economic driver of every country. The economic unit is driven by the culture of the country. Culture is different for every state and country. Commerce revolves around culture. When there is a change in culture, there are also changes in commerce. India was underdeveloped at the time of independence, but now it is developing. During this time, extraordinary changes took place in the culture of India. Similarly, due to globalization, the culture of the world also came to India, and accordingly, big companies came into existence in India. Thus, now the innovation in the culture of India has a big impact beyond commerce. The link between cultural organizations and economic factors is active, as businesses and cultural groups often connect in ways that show societal values and economic goals. This paper explores how cultural products impact economic activities and how management approaches can be adjusted to support cultural institutions while ensuring they remain financially successful.

➤ The Impact of Literature on Business and Management

Literature provides important lessons on management, ethics, and leadership. Many classic and modern literary works offer examples of decision-making, organizational behavior, and economic concepts. Additionally, literature encourages creativity and innovation, which are vital in business. Moreover, writings in business and economics have influenced current economic policies, marketing approaches, and corporate governance frameworks. Literature and culture have a great influence on business and management. Culture changes according to each region. Business decisions are made accordingly. Decisions in management are made subject to culture. For example, if a company in India has made any advertisement, it will do so subject to the culture there. Often, decisions against culture can pose a risk to the business.

➤ The Influence of Culture and Literature on Business

- **Consumer Choices and Branding** – Cultural values play a key role in shaping what consumers prefer and how they make buying choices. Companies use cultural stories and literary elements in their branding to connect with specific groups. Knowing cultural backgrounds helps businesses create products and services that appeal to their intended customers. Consumer demand arises from the influence of culture, so what to produce in a business depends on the culture of the people of that region. Just as in India, the culture of each state is different, people demand things. In cold regions like Kashmir, there is a demand for alcohol, while in the culture

of the state of Gujarat, alcohol is considered bad. Eating meat may be a part of the culture of a country, while in the culture of a country like Nepal, eating meat is not done.

- Economic Impact of the Arts** – Literature and cultural activities like festivals, theater, and museums help local economies grow by attracting tourists, creating jobs, and boosting retail sales. Cultural sectors, including film, publishing, and performing arts, make a significant contribution to the economy and overall growth.
- Management and Leadership Insights** – Literature offers valuable lessons on leadership, ethics, and human behavior, which can shape management practices and corporate policies. Many business leaders find inspiration in literary works that discuss power, decision-making, and moral challenges. Management and leadership are based on the culture and literature of the region. In India, the path of management and leadership created by Chanakya is learned, while in other countries there is a different literature. Literature is derived from that culture.
- Creativity and Innovation in Business** – Being exposed to various cultural and literary influences encourages innovation in product development, marketing, and business strategies. Companies that weave cultural elements into their plans often create distinctive and effective campaigns that engage the public.
- Cultural Products and Global Trade** – Literature, films, and music act as cultural exports, boosting a country's soft power and opening up international business avenues. The worldwide appeal of cultural products enhances global connections and supports economic diplomacy.

➤ **The Influence of Culture on Management** -

Culture significantly impacts management practices, shaping organizational behavior, leadership styles, and business ethics. The way businesses operate and make decisions is often influenced by the cultural values and traditions of the society in which they function. Key aspects of cultural influence on management include.

- Leadership Styles** – Different cultures promote distinct leadership styles. For example, Western corporate culture often values individualism and direct communication, whereas Asian cultures emphasize collectivism and hierarchical decision-making.
- Workplace Diversity and Inclusion** – Globalization has led to culturally diverse workplaces, requiring managers to be adept at cross-cultural communication, conflict resolution, and fostering inclusive work environments.

- **Decision-Making and Negotiations** – Culture affects negotiation styles and decision-making processes. Some cultures favor consensus-building and indirect communication, while others emphasize assertiveness and rapid decision-making.
- **Corporate Ethics and Social Responsibility** – Cultural values shape ethical business practices and corporate social responsibility. Organizations in different regions may adopt varied approaches to employee welfare, environmental sustainability, and governance structures.
- **Human Resource Management** – Recruitment, employee motivation, and performance evaluation are influenced by cultural norms. Understanding cultural differences helps managers create effective HR policies that align with employee expectations and productivity goals.

➤ **Real-Life Examples of Culture and Literature Impacting Commerce and Management**

- **McDonald's Global Adaptation** – McDonald's adapts its menu to align with local cultural preferences, such as offering the McAloo Tikki burger in India and Teriyaki Burgers in Japan, demonstrating how cultural awareness enhances global commerce.
- **Toyota's Kaizen Philosophy** – Rooted in Japanese culture, Kaizen (continuous improvement) is a management strategy that has revolutionized global manufacturing and efficiency in corporate environments worldwide.
- **Bollywood's Global Influence** – The Indian film industry, Bollywood, generates billions in revenue and shapes consumer trends, fashion, and tourism. Bollywood's cultural exports influence international cinema and provide employment to millions.
- **Amul's Marketing Strategy** – Amul, one of India's largest dairy brands, uses culturally relevant advertisements and references to Indian literature, politics, and society, making its brand highly recognizable and successful.
- **Tata Group's Ethical Business Approach** – Rooted in Indian cultural values of trust and social responsibility, Tata Group integrates ethical business practices and philanthropy into its operations, influencing corporate management in India and abroad.
- **FabIndia's Handloom Promotion** – FabIndia promotes traditional Indian textiles and craftsmanship by integrating them into modern fashion, supporting rural artisans, and expanding globally, thus blending culture with commerce effectively.

➤ **The Influence of Indian Epics on Leadership** –

Indian business leaders often draw lessons from epics like the Mahabharata and Ramayana, using their principles for strategic decision-making, leadership, and ethics in corporate environments.

➤ Cultural Institutions and Their Business Models

Museums, theaters, and similar cultural organizations struggle to maintain financial stability while fulfilling their mission to protect and promote artistic heritage. Different business models are used to tackle these issues, such as government funding, private donations, and commercial collaborations. The Guggenheim Museum's approach, as highlighted in Shubik's research, shows how institutions can expand like franchises to boost income while preserving their cultural essence.

➤ Economic Impact of Cultural Activities

Cultural events play a vital role in boosting both national and local economies. The financial benefits of cultural tourism, art markets, and literary festivals highlight how culture can drive commerce. Cities like Santa Fe, New Mexico, and Bilbao, Spain, have effectively included cultural institutions in their economic strategies, showcasing how culture can promote business growth and attract tourists. Moreover, cultural enterprises can create jobs, draw investments, and enhance community development.

➤ The Role of Digital Transformation in Cultural Commerce

As digital platforms grow, cultural institutions have embraced new technologies to connect with larger audiences and maintain their financial viability. Online museums, digital libraries, and virtual exhibitions have made cultural heritage more accessible while opening up new revenue opportunities through digital ticket sales and e-commerce. The influence of artificial intelligence, blockchain, and virtual reality on cultural commerce is a developing area that needs more research.

➤ The Commercialization of Culture: Risks and Rewards

A significant concern at the crossroads of culture and commerce is the danger of over-commercialization. While generating income is essential for survival, there is an ongoing discussion about whether commercialization undermines artistic and cultural values. Institutions need to find a balance between financial needs and preserving their cultural integrity.

Conclusion

The link between culture, literature, business, and management is intricate and varied. Cultural institutions play a vital role in the economy, but they encounter difficulties in maintaining their

goals in a market-driven environment. Future studies should investigate how digital changes and globalization affect the sustainability of cultural institutions and their economic roles.

References

- Shubik, M. (1999). Culture and Commerce. Journal of Cultural Economics
- https://www.researchgate.net/publication/5149526_Culture_and_Commerce
- <https://link.springer.com/article/10.1023/A:1007558916910>

Impact of Cultural and Religious Beliefs on Financial Planning and Spending Habits – A Study with reference to Jamnagar

Dr Bhavik Panchasara

HOD – Commerce

Govt Arts & Commerce College, Lalpur

Dist. Jamnagar 361170

&

Dr Heenaben S Bharadiya

HOD – Economics

Govt Arts & Commerce College, Lalpur

Dist. Jamnagar 361170

Abstract ;

Culture and religious beliefs play a pivotal role in formation of financial planning and spending habits of individuals. That influences the behavioural aspects, such as saving, investing, debt management and charity. Present study evidences the impact of cultural and religious teachings on financial behaviour with a specific focus on the different communities of Jamnagar. The research investigates how cultural and religious values impacts financial decisions through prescribed ethical frameworks, cultural expectations, and social obligations.

Researchers have collected the data through surveys and interviews from seventy-eight respondents with different religious backgrounds including Hindus, Jains, Sikhs, Christians, and Muslims. Findings of the study reveals that respondents from Jains background have emphasized highly on cultural and religious doctrines encouraging and promoting saving and philanthropy practices, followed by Hindus, Sikhs, Christians, and Muslims. The study also reveals the role of religious institutions in financial planning with influence of community leaders, religious trusts, and faith-based products in details.

The study concludes the considerable impact of cultural and religious beliefs firmly shapes the financial behaviours. Findings of the present study are extremely useful and insightful for policy makers, financial institutions and for further research.

Key words: *Culture, religion, financial planning, spending habits, faith based financial behaviour, Jamnagar.*

1. Introduction:

Financial behaviour is influenced by a combination of economic, social, and cultural factors, with religious beliefs playing a significant role in shaping financial attitudes and decision-making. This study examines the impact of religious beliefs on financial planning and spending habits among individuals in Jamnagar district, analysing how faith influences savings, investments, charitable giving, and ethical financial behaviour. Religion has historically provided moral and ethical guidelines for monetary management, influencing concepts such as frugality, wealth accumulation, debt management, and charitable donations. Many religious teachings emphasize responsible spending, savings for the future, and financial discipline, which can shape individual and community-wide financial behaviours.

This study explores whether individuals align their financial choices with their religious beliefs and to what extent religious institutions and teachings impact their money management strategies. The study is based on survey data from seventy-eight respondents across different age groups, genders, educational backgrounds, and occupations in Jamnagar. The findings highlight whether faith-based financial guidance remains relevant in modern financial planning or if individuals are increasingly adopting secular financial practices.

2. Review of Literature:

Religious faith has played a significant role in individuals' life from time immortal. In one way or the other this faith has given people identity of a sort, bound them to behave in a certain way and oblige to a predefined social structure. Of the many arenas of individuals' life that religious faith plays its part, economic decisions is also one. (Niveditasri & Sanmitha, 2020)

Person's beliefs are likely to be strongly related to his/her religion, either by directly i.e., sacred texts, or indirectly i.e., the culture of the individual, which is influenced by religion. Religiosity has an indirect effect on purchase intentions of services through attitude towards these products. (Nizar & Rani, 2015)

In Abrahamic countries, high adherence to religious teachings is strongly correlated with positive responsible consumption behaviours. In most non-Abrahamic countries, however, while the strength of the effect of cultural values on responsible consumption is diminished, there is potential for a positive shift as far as the central doctrines of the respective faiths will be adopted more actively by their adherents. (Syed, 2025)

Fostering religion-based spirituality might improve decision-making. It could influence the behaviour of the members by complementing the moral and ethical guidelines already in place to resolve ethical dilemmas. (Fernando, Mario, & Jackson, 2006)

Sharia financial literacy positively impacts purchasing decisions. This is consistent with prior study, which found that financial literacy plays a major influence in purchasing decisions, particularly in the setting of Sharia, which emphasises prudent financial management in accordance with Islamic principles. (Suci, Marliyah, & Siti, 2025)

Financial socialization, personal financial management behaviour, self-control, and financial self-efficacy significantly influence financial wellbeing in their respective orders. Additionally, personal monetary management behaviour establishes complementary partial mediation between financial socialization, financial self-efficacy, self-control, and financial wellbeing. Briefly, this study presents the effect of social and psychological factors on financial wellbeing in the presence of personal financial management behaviour, which broadens the knowledge base of individuals, academicians, financial advisors, employers, and policymakers on predictors of financial wellbeing. (Vishal & Rajesh, 2025)

3. Research Methodology:

This study explores the impact of religious beliefs on financial planning and spending habits among individuals in Jamnagar. The research methodology is designed to ensure accurate data collection, systematic analysis, and objective interpretation of financial behaviours influenced by religious values.

I. Research Design: The study follows a descriptive research design, utilizing quantitative methods to examine the relationship between religious beliefs and financial decisions. A survey-based approach was adopted to gather data from a diverse set of respondents, ensuring comprehensive insights into financial behaviour across different demographic groups.

II. Data Collection Method: A structured questionnaire was developed to collect primary data from respondents.

The questionnaire included close-ended and multiple-choice questions focusing on:

- Demographic information (age, gender, education, occupation, income level)
- Religious influence on financial decisions
- Priorities in financial planning
- Ethical financial behaviour encouraged by religious teachings.
- Role of religious leaders in financial decision-making
- Opinion on including religious perspectives in financial education.

The survey was conducted through face-to-face interviews ensuring wider participation and minimizing response bias.

III. Sampling Techniques and Sample Size: The study employed a purposive sampling technique, targeting individuals from various religious backgrounds within Jamnagar district. The total sample size was seventy-eight respondents, representing diverse age groups, genders, income levels, and occupational statuses.

IV. Data Analysis Technique: The collected data was analysed using descriptive statistical methods, including:

- Frequency distribution and percentage analysis to identify trends in financial behaviour.
- Ranking methods to assess financial priorities (savings, investments, charity, expenses)

Tables and charts were used to present findings clearly and concisely.

V. Limitations of the study:

- The study is limited to Jamnagar, which may not be fully representative of broader national or global trends.
- The sample size (78 respondents) may restrict the generalizability of findings.
- Self-reported data may include social desirability bias, where respondents provide answers that reflect societal expectations rather than actual behaviour.

4. Analysis of Data:

Section One: Demographic Details

A combined analysis of all demographic information, summarizes insights based on age group, gender, religion, education, occupation, and income levels in table 1 below:

Table 1: Analysis of Demographic Information of Respondents

Demographic Details		No of Respondents	% of Respondents
Age Group	18-25	15	19%
	26-35	16	21%
	36-45	20	26%
	46-60	21	27%
	60+	6	18%
	Total	78	100%
Gender	Male	33	42%
	Female	45	58%
	Total	78	100%
Religion	Hindu	21	27%
	Muslim	19	24%
	Jain	16	21%
	Sikh	12	15%
	Christian	10	13%

	Other	0	0%
	Total	78	100%
Education	No formal Education	3	4%
	Primary School	11	14%
	Secondary School	21	27%
	Graduate	34	44%
	Post Graduate or Higher	9	12%
	Total	78	100%
Occupation	Business Owner	27	35%
	Salaried Employee	31	40%
	Self Employed	8	10%
	Home Maker	9	12%
	Student	0	0%
	Retired	3	4%
	Total	78	100%
Monthly Household Income INR	Less than Rs 20000	9	12%
	20000-50000	51	65%
	50000-100000	16	21%
	More than 100000	2	3%
	Total	78	100%

Table 1 shows the details of demographic analysis of respondents. Majority of respondents fall between 36-60 years, making them key financial decision-makers. Slightly more female respondents (45) than males (33). The sample includes Hindus (21), Muslims (19), Jains (16), Sikhs (12), and Christians (10). Most respondents are graduates (34) or have secondary schooling (21). Salaried employees (31) and business owners (27) dominate, reflecting financially active groups. The majority (51 out of 78) earn ₹20,000-₹50,000 per month, suggesting a middle-income focus.

Section Two: Financial Planning and Religious Influence

Table 2: Influence of religious beliefs on financial decisions

Options	No of Respondents	% of Respondents

Yes, significantly	34	44%
Yes, somewhat	28	36%
No, not at all	16	21%
Total	78	100%

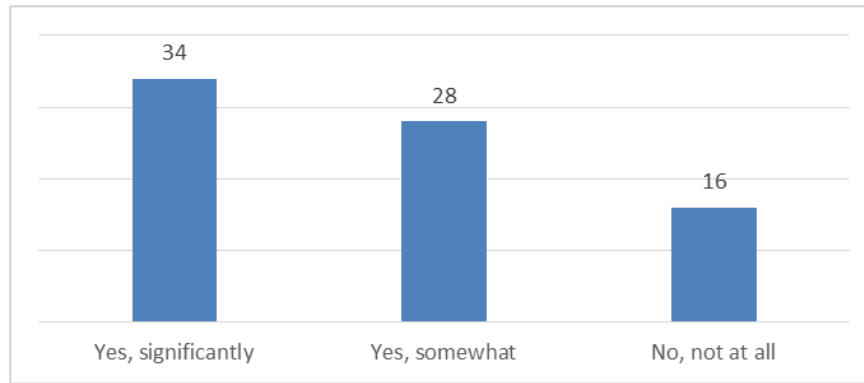
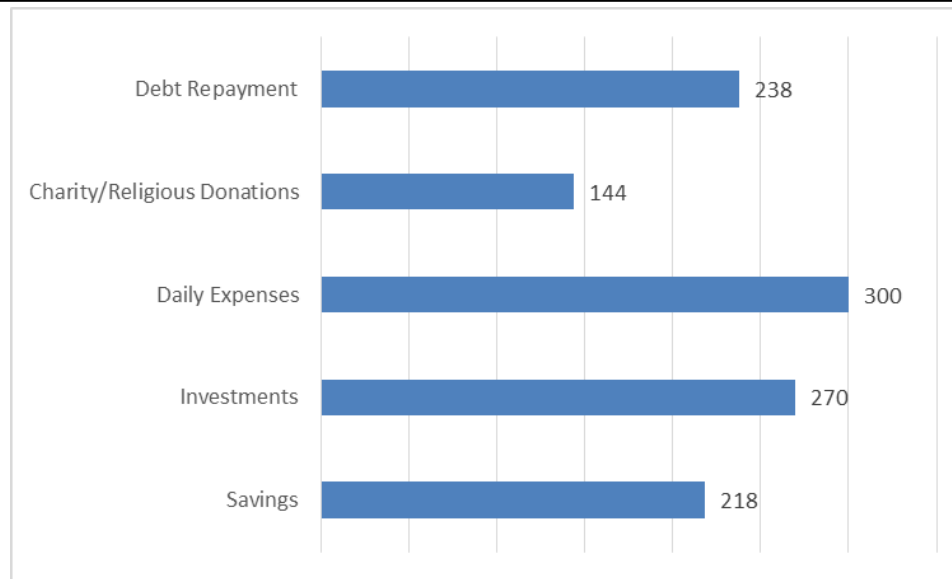
Chart 1: Influence of religious beliefs on financial decisions

Table 2 highlights how religious beliefs impact financial decisions among respondents in the Jamnagar. As per the responses, thirty-four respondents (44%) believe that religion significantly influences their financial decisions. This suggests that a generous portion of individuals shape their financial behaviours based on religious teachings, such as ethical investing, donation practices, and debt management. Twenty-eight respondents (36%) say religion influences their financial decisions. These individuals may follow religious principles in select financial matters, such as charitable giving or avoiding excessive debt, but also make independent financial choices. They might combine religious values with modern financial planning strategies, such as banking, stock investments, and business decisions. Sixteen respondents (21%) claim religion has no influence on their financial choices. This segment bases financial decisions purely on economic factors rather than religious beliefs.

Table 3: Priorities of Financial Planning

Options	Total	Rank
Savings	218	4
Investments	270	2
Daily Expenses	300	1
Charity/Religious Donations	144	5
Debt Repayment	238	3

Chart 2: Priorities of Financial Planning

The ranking of financial priorities provides insights into how individuals in the Jamnagar allocate their resources. The table 3 shows the total score assigned to each financial aspect based on respondent rankings. As per the analysis, managing household daily expenses is the top financial priority. This indicates that most respondents focus on meeting basic needs before allocating funds elsewhere. This trend is common in middle-income households, where disposable income is limited, and cost-of-living concerns outweigh long-term financial goals. Investment is ranked higher than savings, suggesting a preference for wealth-building. Respondents may be prioritizing real estate, business expansion, stock markets, or gold investments over simply keeping money in bank accounts. Clearing loans and debts is a mid-level priority, indicating that while debt is a concern, it is not the most pressing issue. Households may be managing debts while balancing other financial needs. Surprisingly, savings ranks below investments and debt repayment. This suggests that respondents prefer to put money to work (investing) rather than keeping it idle in savings accounts. Religious and charitable donations are the least prioritized financial aspect. While many respondents indicated that religious beliefs influence financial decisions, actual monetary allocation to charity appears lower than other financial priorities. This could suggest that donations are given as per affordability rather than as a fixed financial obligation.

Table 4: Religion impact on Saving

Options	Total Respondents	% of Respondents
Yes	41	53%
No	16	21%
Not Sure	21	27%
Total	78	100%

Chart 3: Religion impact on Saving

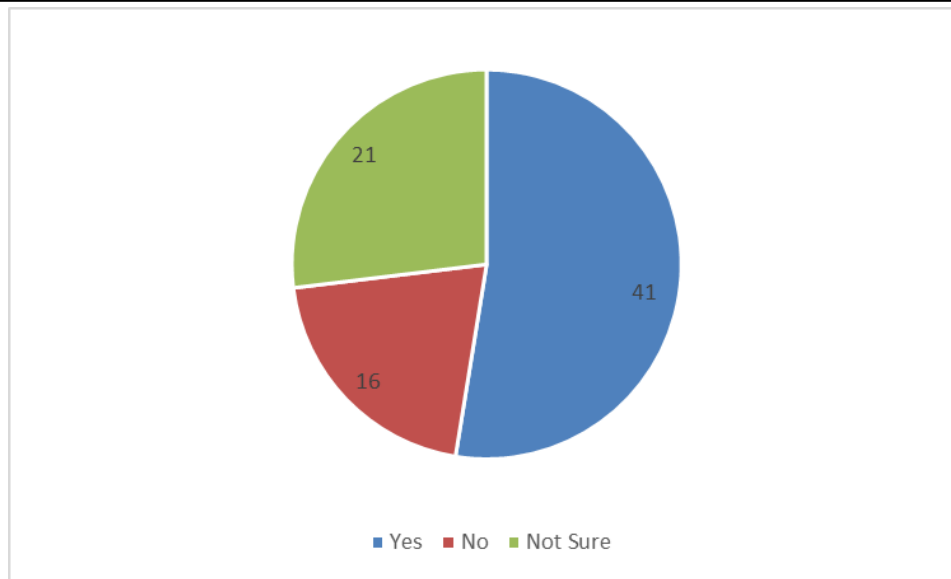

Table 4 provides insights into whether religious beliefs influence individuals' saving habits in the Jamnagar. This suggests that religious principles guide financial behaviour, such as Encouraging savings for charitable giving, avoiding excessive materialism and promoting monetary responsibility, preferring ethical or faith-based banking options etc. A smaller portion (21%) sees no connection between religion and saving. These individuals may make financial decisions based on economic factors like income stability, market conditions, and personal goals rather than religious teachings. A significant 27% are unsure if religion impacts their saving habits. This could indicate a lack of awareness or indirect influence, where religious teachings shape behaviour without respondents consciously recognizing it. It also suggests that some individuals separate religious beliefs from financial planning and rely on financial literacy or external advice instead.

Section Three: Spending Habits & Religious Influence

Table 5: Proportion of Total Income towards Religious Donations

Options	Total Respondents	% of Respondents
Yes, regularly	28	36%
Yes, occasionally	32	41%
No	18	23%
Total	78	100%

Chart 4: Proportion of Total Income towards Religious Donations

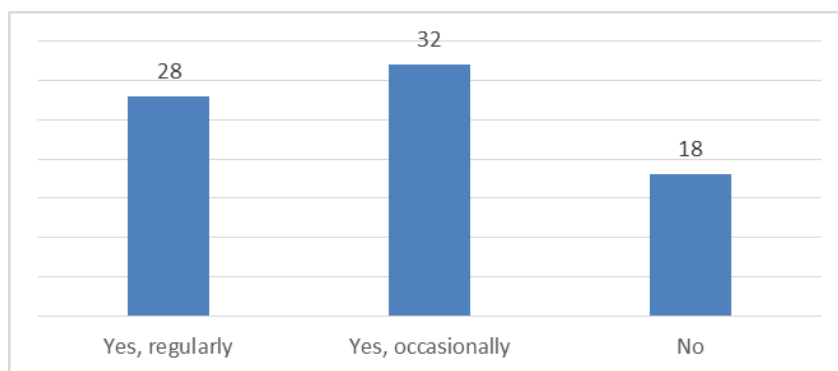

Table 5 highlights the extent to which individuals in the Jamnagar district allocate a portion of their income to religious donations. Over one-third (36%) of respondents donate regularly to religious causes. This suggests that religious giving is an integral part of financial planning for many individuals, following religious obligations. These donations could go towards places of worship, religious charities, community welfare, and helping the underprivileged. The largest group (41%) donates occasionally rather than as a fixed commitment. This suggests that donations are made based on financial capability, special religious events, or festivals rather than as a structured practice. It indicates that while religious giving is common, many individuals prioritize personal financial stability before making contributions. Nearly one-fourth (23%) do not contribute to religious donations. This group may prioritize other financial responsibilities like savings, investments, or debt repayment.

Table 6: Donations as a percentage of total income

Options	Total Respondents	% of Respondents
Less than 2%	39	50%
2-5%	23	29%
5-10%	10	13%
More than ten%	6	8%
Total	78	100%

Chart 5: Donations as a percentage of total income

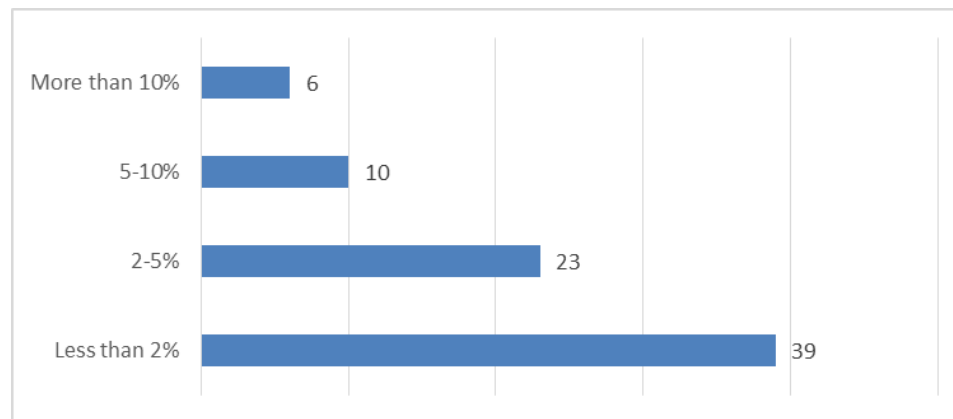

Table 6 examines the proportion of income individuals in the Jamnagar district allocate to religious or charitable donations. Half of the respondents (50%) allocate less than 2% of their income to donations. This suggests that while charitable giving is present, it is often a small portion of the overall budget. Reasons of that may be financial constraints (household expenses, savings, and investments take priority), Unstructured giving rather than fixed financial commitments and preference for non-monetary contributions such as volunteering or community service. A third (29%) donate between 2% and 5% of their income. This aligns with moderate religious and cultural expectations of giving. A smaller proportion (13%) contributes between 5% and 10% of their income. This group includes individuals who have strong religious commitment to charity or higher disposable incomes that allow for greater donations. A minority (8%) donate more than 10% of their income. This group may include wealthier individuals or those deeply committed to religious giving. They may also prioritize donations as part of faith-based obligations, family traditions, or community support efforts.

Table 7: Prioritized expenses based on religious values.

Expenses	Selected by respondents	% out of total
Education	65	83%

Healthcare	70	90%
Business/Work Expansion	35	45%
Religious Activities	40	51%
Luxury Items	13	17%

Table 7 highlights how religious beliefs influence financial decision-making, particularly in prioritizing expenses. The data reflects how individuals in the Jamnagar district allocate their financial resources based on their values and religious commitments. Healthcare is the most prioritized expense, selected by 90% of respondents. This suggests a strong cultural and religious emphasis on well-being, family health, and access to medical care. Many religious teachings advocate for physical well-being and charitable medical assistance, which may influence these decisions. Education is the second most prioritized expense, with 83% of respondents selecting it. This aligns with the belief across many religious traditions that education is a moral and spiritual duty. Over half (51%) of respondents allocate finances toward religious activities, such as donations, pilgrimages, and community religious events. This reflects strong religious adherence, where financial planning includes charitable giving, temple/church/mosque donations, and participation in religious events.

Table 8: Spends on Religious festivals and rituals.

Options	Total Respondents	% of Respondents
Yes, significantly	51	65%
Yes, somewhat	23	30%
No	4	5%
Total	78	100%

Chart 6: Spends on Religious festivals and rituals

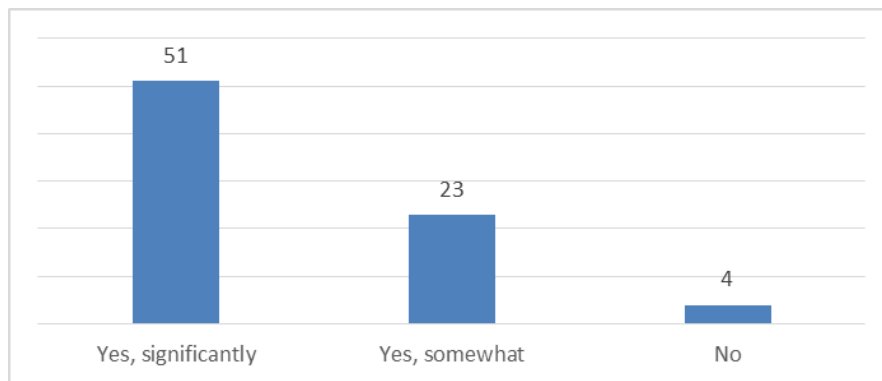

Table 8 provides insights into how religious beliefs influence financial commitments toward festivals and rituals in the Jamnagar. The data reflects a strong cultural and religious inclination toward spending on religious occasions. A majority (65%) of respondents allocate a sizeable portion of their income to religious festivals and rituals. Festivals play a leading role in many religious traditions, often requiring substantial spending on decorations, offerings, clothing, and feasts. Large-scale celebrations involve donations, temple contributions, and shared rituals. Spending on festivals is often associated with family honour and social reputation. A third (30%) of respondents spend moderately on religious festivals and rituals. This may be due to a balanced approach to religious spending, ensuring financial stability while honouring traditions, younger or middle-income individuals who participate but may not have the same financial resources as others and selective spending on specific rituals or major festivals rather than frequent religious expenditures. A small minority (5%) do not spend on religious

festivals and rituals at all. Some individuals may prioritize essential needs over religious expenditures. Some may engage in non-monetary religious observances, such as fasting or prayer, instead of costly celebrations.

Section Four: Debt and Investment Preferences

Table 9: Type of Investment in case of choices available

Options	Total Respondents	% of Respondents
Regular Investment Alternatives (like Stock/MFs/Gold/FDs etc.)	46	59%
Religious Trust Funds / Community-Based Investments (If available and given a choice)	32	41%
Total	78	100%

Table 9 explores how individuals in the Jamnagar allocate their investments when given the choice between regular investment alternatives (stocks, mutual funds, gold, fixed deposits, etc.) and religious/community-based investments. The findings highlight the influence of religious beliefs and financial prudence in investment decisions. A majority (59%) prefer traditional investment options such as stocks, mutual funds (MFs), gold, and fixed deposits (FDs). Traditional investments offer better risk diversification and potential for wealth growth. Many individuals are more familiar with traditional financial instruments, making them the preferred choice. Some religions impose restrictions on interest-based earnings, but many respondents may prioritize financial growth over religious-based investments. A sizeable portion (41%) of respondents would choose religious or community-based investments if given the option. Many religions encourage investing in ethical and community-driven financial ventures. Some individuals believe that investing in religious institutions or community projects aligns with their faith and values. Some people view religious trust funds as secure and morally aligned investment options. Many respondents may prioritize social responsibility over financial gains, preferring investments that benefit their religious community.

Table 10: Does religious teaching encourage ethical financial behaviour.

Options	Total Respondents	% of Respondents
Yes, strongly	41	53%
Yes, somewhat	32	41%
No	5	6%
Total	78	100%

Table 10 examines whether religious teachings encourage ethical financial behaviour among individuals in the Jamnagar. The results indicate a strong correlation between religious beliefs and ethical financial practices, highlighting the impact of faith-based guidance on money management and integrity in financial dealings. More than half (53%) of respondents believe that religious teachings play a strong role in shaping ethical financial behaviour. Many religious traditions emphasize honesty, fairness, and responsible financial practices. Certain religions prohibit usury (interest-based earnings), gambling, and fraudulent transactions. Many faiths encourage generosity, fair trade, and ethical wealth distribution. A sizeable portion (41%) acknowledge a partial influence of religious teachings on ethical financial behaviour. Religious principles may serve as general moral guidelines, but personal or economic factors often determine financial decisions. A small minority (6%) do not believe that religious teachings encourage ethical financial behaviour. Some individuals may prioritize financial gain over religious principles.

Table 11: financial advice from religious or community leaders

Options	Total Respondents	% of Respondents
Yes, always	13	17%
Sometimes	23	29%
No	42	54%
Total	78	100%

Table 11 explores whether individuals in the Jamnagar district seek financial advice from religious or community leaders. The results suggest that while some individuals value religious guidance in financial matters, a majority do not actively seek financial advice from religious figures. Only 17% of respondents consistently seek financial advice from religious or community leaders. Strong belief that religion provides ethical and moral guidance in financial matters. Religious or community leaders may have influence over investment decisions, business ethics, or debt management in certain communities. A sizeable portion (29%) occasionally consult religious or community leaders for financial guidance. Individuals may only seek religious advice for specific financial matters, such as charity, religious donations, or ethical investing. Religious teachings may influence general financial behaviour but not necessarily complex financial decisions like investments. A majority (54%) do not seek financial advice from religious or community leaders.

Table 12: Should financial education in schools include religious perspectives on money management.

Options	Total Respondents	% of Respondents
Yes	55	71%
No	8	10%
Not sure	15	19%
Total	78	100%

Table 12 examines whether individuals in the Jamnagar believe that financial education in schools should incorporate religious perspectives on money management. The findings indicate a strong preference for integrating religious teachings with financial education, though some respondents remain uncertain or oppose the idea. A significant majority (71%) believe financial education in schools should include religious teachings on money management. Religious values influence financial behaviour, such as ethical investing, avoiding debt, and charitable giving. Many individuals believe that religion promotes financial discipline, honesty, and responsible spending. In some communities, religious teachings already shape financial practices and integrating them into formal education could reinforce moral financial behaviour. Nearly one-fifth (19%) of respondents are uncertain about incorporating religious perspectives into financial education. Some may recognize the value of religious principles but question their practical application in modern financial education. A small minority (10%) oppose the integration of religious perspectives in financial education. Some individuals believe financial education should be based on economic principles rather than religious ideology.

Key findings:

This study explores the impact of religious beliefs on financial planning and spending habits in Jamnagar, analysing responses from seventy-eight participants. The findings highlight the extent to which religion influences financial decisions, savings, charitable donations, investment choices, and ethical behaviour. The analysis also evaluates the role of religious teachings in financial education and decision-making. Following are the key takeouts:

1. Influence of Religious Beliefs on Financial Decisions: A majority (80%) of respondents acknowledged some level of influence from religious beliefs on their financial decisions, with 44% stating it was significant and 36% indicating a moderate impact. Only 21% felt religion had no effect on their financial choices, suggesting that religious teachings strongly shape financial behaviours in this community.

2. Financial Planning Priorities: When ranking financial planning priorities, daily expenses were the top priority, followed by investments, debt repayment, savings, and charitable giving. While most respondents focused on essential expenditures and future financial security, the presence of charitable donations in financial planning indicates a strong religious or moral influence.

3. Religion and Saving Behaviour: More than half (53%) of respondents agreed that religion influences their saving habits, while 27% were uncertain and 21% saw no impact. This suggests that religious values encourage financial prudence, although a portion of individuals might separate religious principles from financial planning.

4. Religious Donations and Charitable Giving: A significant 77% of respondents contribute to religious donations, with 36% donating regularly and 41% occasionally. However, when analysing donations as a proportion of total income, 50% of participants give less than 2% of their income, while 29% contribute between 2-5%, and only 8% donate more than 10%. This indicates that while religious giving is common, most individuals contribute modest amounts relative to their income.

5. Religious Influence on Spending and Investments: Religious teachings significantly shape spending behaviour. A considerable proportion (65%) spend significantly on religious festivals and rituals, while 30% spend moderately, and only 5% do not prioritize such expenses. When analysing investment preferences, 59% preferred conventional investment options (stocks, mutual funds, gold, and fixed deposits), while 41% would opt for religious or community-based investment funds if available. This indicates a growing preference for conventional financial tools, but a notable segment still favours religious-aligned investments.

6. Ethical Financial Behaviour and Religious Teachings: Religious teachings strongly promote ethical financial behaviour, with 94% agreeing that religion encourages ethical money management (53% strongly, 41%). This highlights the moral and ethical guidance that religious principles provide in financial dealings.

7. Role of Religious Leaders in Financial Advice: Despite religion's influence on financial ethics, only 17% always seek financial advice from religious leaders, while 29% do so occasionally, and 54% never consult them. This suggests that while religious principles guide financial morality, individuals prefer professional financial advisors for practical decision-making.

8. Inclusion of Religious Perspectives in Financial Education: A significant 71% of respondents support integrating religious perspectives into financial education in schools, believing it would encourage ethical financial behaviour and responsible money management. However, 19% were unsure, and 10% opposed the idea, indicating a preference among some for purely secular financial education.

Conclusion:

The study reveals that religion plays a significant role in financial decision-making in Jamnagar, influencing savings, charitable giving, spending priorities, and ethical behaviour. While a majority align their financial choices with religious values, practical financial planning and professional financial advice are also preferred for investments and savings. The findings also indicate a strong demand for ethical financial education that balances religious principles with modern financial knowledge. This research aims to contribute to a broader understanding of the intersection between religious values and financial decision-making, offering perspectives for policymakers, educators, and financial institutions. However, the collected data is not tested using statistical tools.

Further studies can apply using more detailed questions, enlarging geographical scope, and applying more significant statistical tools.

References

- Fernando, Mario, & Jackson, B. (2006). The influence of religion-based workplace spirituality on business leaders' decision-making: An inter-faith study. *Journal of management & organization*.
- Niveditasri, N., & Sanmitha, D. G. (2020). Religious Faith and Its Impact on Investment and Financial Decisions. *IOSR Journal Of Humanities And Social Science* , 55-59.
- Nizar, S., & Rani, M. (2015). Consumer attitudes and purchase intentions toward Islamic banks: The influence of religiosity. *International Journal of Bank Marketing*, 143-161.
- Suci, A. K., Marliyah, M., & Siti, A. (2025). The Effects of Sharia Financial Literacy and Korean Pop Culture on K-Pop Merchandise Purchase Decisions. *Dinar: Jurnal Ekonomi dan Keuangan Islam*, 31-45.
- Syed, S. S. (2025). Culture and individual attitudes towards responsible consumption. *Journal of Islamic Marketing*.
- Vishal, S., & Rajesh, K. K. (2025). The Influence of Financial Socialization, Financial Self-Efficacy, and Self-Control on Financial Well-Being: Does Personal Financial Management Behavior Mediates the Relationship? *Journal of the Knowledge Economy* , 1113-1127.

A STUDY OF ACHIEVEMENT MOTIVATION AMONG COLLEGE STUDENTS

Dr. Jasvanti Laljibhai Chitroda
Department of Psychology,
Shree R. R. Lalan college, bhuj Kutch

ABSTRACT

The present study is intended to examine the achievement motivation of college students. The variables included for the study apart from achievement motivation are gender and academic level. The study was conducted on a sample of 320 students (160 Boys, 160 Girls) randomly selected from the various college students. A standardized questionnaire developed by Dr. Ashwin Jansari was adapted for the study. The data was analyzed to examine the influence of individual factors on achievement motivation variables 't' test was used for calculations. The results show that there is no significant mean difference in relation to boys and girls and there is no significant mean difference in relation to college students.

Key word Achievement motivation, Arts students, Commerce students etc....

INTRODUCTION

Most parents and teachers today are concerned about improving the scholastic achievement of young people ostensive adults are equally interested in promotion of mental health among their progeny. While it has generally been accepted that mental health is a determinant of academic achievement, seldom have educators examined the converse of this reciprocal. i.e the effect of academic achievement, upon mental well being. The author contends that misconceptions have resulted in as educational structure that acts to disallow positive mental out look. Throughout the educational scheme, from primary to graduation, emphasis is placed on grades as a measure of academic success. Not only are promotions contingent upon marks but the determination of honors, awards and scholarships relate to grades. The consequences of attaching excessive worth to academic achievement can be damaging to the personal development of more able pupils also for one thing it can lead to child having his fundamental values dependent not upon his character, Personality or relation with others, but solely on his academic progress when a younger perceives his school success to be the most operational base for evoking parental response and affection, he may be accepted to adopt this method. In certain cases there is danger that realiance on educational attainment to elicit approval might replace emotional bases a criteria for personal relations. In recent years, much attention has been given to the concept of achievement motivation. High need for achievement (High nach) which is defined as the desire to do one's best to achieve something of a great significant shows if self in hope of success whereas low n – Ach individuals have a high fear of failure (Atkinson – 1953) Investigations tend to show a relationship between achievement motivation and test anxiety a disposition to be anxious tends to make all activities in which performance is evaluated threatening to the individuals (Alkinson – 1966)

OBJECTIVE

- 1.To study the achievement motivation of students in relation to their gender.

2.To study the achievement motivation of students in relation to academic level

HYPOTHESIS

1. There is no significant difference between the score of achievement motivation of students in relation to their gender.
2. There is no significant difference between the score of achievement motivation of students in relation to academic level.

METHOD

In the present study sample was selected randomly. We taken 160 boys who were studying in college students and also 160 girls who were studying in college students so total 320 sample was selected in this study.

Approximately 500 sample was selected in each category for the research study, after disposing of in completed and nuclear details, a total of 320 sample was selected as per primary planning.

TOOLS

In order to measure the achievement motivation of the students who were studying in college students we used a Achievement motivation inventory (AMI) was prepared by Dr. Ashwin Jansari (2007). There are total 25 sentences and maximum 25 marks. The retest reliability is at the rate of 0.63 and the divided reliability is at the rate of 0.72. The standardization of this test with TAT is found to be at the rate of 0.56

SATTISTICAL ANALYSIS

Obtained information analyzed as per mean, SD & 't' method and hence internal effect on the independent factors was examined.

TABLE – 1

Showing Mean, SD & 't' value of achievement motivation score of boys and girls

Sr. No	Group	N	Mean	SD	t
1	Boys	160	17.49	2.59	0.316
2	Girls	160	17.59	2.59	

$P < 1.97 = \text{NS}$ – not significant

As can be from table that 't' value of 0.316 is not significant at 0.05 level. This means that the two groups under the study differ not significantly in relation to achievement motivation. The mean score of boys groups is 17.49 as against the mean score of 17.59 of the girls groups. It should be remembered here that, according to scoring pattern, higher score indicate higher achievement

motivation. Thus from the result it could be said that the boys groups is having little more achievement motivation than girls group. The hypothesis that There is no significant mean difference between the score of achievement motivation of students in relation to their gender is accepted.

TABLE- 2

Showing Mean, SD & 't' value of achievement motivation score of Arts and Commerce college students.

Sr. No	Group	N	Mean	SD	t
1	Arts students	160	17.74	2.87	1.297
2	Commerce students	160	17.33	2.97	

P< 1.97, NS – not significant

As can be seen from table that 't' value of 1.297 is not significant at 0.05 level. This means that the two groups under the study differ not significant in relation to achievement motivation. The mean score of arts college students group is 17.74 as against the mean score of 17.33 of commerce college students. It should be remembered that, according to scoring pattern higher score indicate good achievement motivation. Thus from the result it could be said that the arts college students is having little more achievement motivation than commerce college students mean difference between the score of achievement motivation maturity of college students in relation to faculty is accepted.

CONCLUSION

1. There was significant mean difference in relation to boys and girls.
2. There was no significant mean difference in relation to arts and commerce college students.

REFERENCES

1. Jansari Ashwin (2006) A study of achievement motivation on students with relation to their gender and father's occupation unpublished research paper.
2. Lalitha (1982) A study of achievement motivation among a school going children in relation to their perceived parental behavior, Ph.D. Education Osmania University
3. Singh, R.D (1983) A study of deprivation achievement and level of aspiration in high school students of science group, Ph.D. Edu., Gorakhpur University

LITERATURE AS A PART OF MODERN CULTURE

Dr NIRMALSINH AKHUBHA ISHARANI

ASSISTANT PROFESSOR (ENGLISH DEPARTMENT)

DKV ARTS AND SCIENCE COLLEGE, JAMNAGAR

Abstract

This paper attempts to study impact of literature in modern society is that is undeniable and how literature acts as a form of expression for each culture. Interest in the relationship between literature and society is hardly a new phenomenon. We still read and refer to the ancient Greeks in this regard. In *The Republic*, for example, Plato presages both Mme. de Staël's treatise of 1800, which was the first to discuss cross-national differences in literature, and later notions of literary reflection with his idea of imitation. What is new, however, is the relative legitimacy of the study of literature within the discipline of sociology. This is due both to the increasing interest in culture in sociology after years of marginalization (Calhoun 1989) and to the increasing influence of cultural studies on sociology and throughout the academy.

Literature is considered to be a reflection of the culture of its times. As known, it is also said that literature mirrors society. Literature is considered to be written works that have some artistic merit in it and has lasting value. The two most important words in the term 'popular literature' are 'popular' and 'literature'. Both the terms are expansive and wide in meaning. "Popular" comes from the Greek word "Populus", which means people. So popular culture/literature is people's culture/ literature. Literature is vast, encompassing poetry, prose, and drama from across history, as well as the more modern disciplines of film and media studies. In the modern world, the idea of literature has taken on new meaning as new concepts and technologies have emerged with the changing culture. From internet memes and viral content, to eco criticism and even the occasional zombie—enjoy a wander through a five captivating and eclectic topics in the world of literature. Goldmann justified his focus on the canonical works he studied by arguing that lesser works fail to achieve the necessary clarity of structure that allows the sociologist to see the homologies present in works by, for example, Racine and Pascal (1964). In the 1960s Louis Althusser challenged the preeminence of Lukács's tradition through, in part, his emphasis on the autonomy of literature. Thus Goldmann's work, though it was influential at the time

of its publication, has been eclipsed as newer theories have made more problematic the notion that literature embodies a single meaning that is reducible to an expression of class consciousness.

Key words: Literary, Cultural Theory, historical approach, canonical works.

Introduction

Literature draws on the social world, but it does so selectively, magnifying some aspects of reality, misspecifying others, and ignoring most (Desan et al. 1989). The reflection metaphor assumes a single and stable meaning for literary texts. Anyone who has ever argued about what a book "really" meant knows what researchers have worked hard to demonstrate—textual meaning is contingent, created by active readers with their own expectations and life experiences that act in concert with inherent textual features to produce variable meanings (Jauss 1982; Radway 1984; Griswold 1987).

Peterson (1985) outlines six production factors constraining the publishing industry. Berezin (1991) demonstrates how the Italian fascist regime under Mussolini shaped the theatre through bureaucratic production. Long (1986) situates the concern with economic concentration in the publishing industry in a historical perspective, and argues that a simple relationship between concentration and "massification" is insufficient for understanding contemporary publishing. Similarly, although as part of larger projects, Radway (1984), Long (1985), and Corse (1997) analyze the publishing industry and its changes as a backdrop for an understanding of particular literary characteristics. Radway traces the rise of mass-market paperbacks and the marketing of formulaic fiction to help explain the success of the romance genre (1984; chapter 1). Long (1985; chapter 2) acknowledges the importance of post World War II changes in the publishing houses and authorial demographics in her analysis of the changing visions of success enshrined in best-selling novels, although she grants primary explanatory power to changes in the broader social context. Corse (1997, chapter 6) provides a cross-national study of Canada and the United States, arguing that the publishing industry in the latter dominates the former because of market size and population density. Canada's publishing industry has become largely a distributive arm of the American publishing industry, despite governmental subsidies and other attempts to bolster Canadian publishing. The result is that American novels dominate the Canadian market (Corse 1997, pp. 145–154).

Goldmann justified his focus on the canonical works he studied by arguing that lesser works fail to achieve the necessary clarity of structure that allows the sociologist to see the homologues present in works by, for example, Racine and Pascal (1964). In the 1960s Louis Althusser challenged the

preeminence of Lukács's tradition through, in part, his emphasis on the autonomy of literature. Thus Goldmann's work, though it was influential at the time of its publication, has been eclipsed as newer theories have made more problematic the notion that literature embodies a single meaning that is reducible to an expression of class consciousness.

OBJECTIVE:

This paper intends to explore and analyze Literature which helps in understanding human nature and conditions which affect all people with numerous human cultures, beliefs, and traditions.

TRADITIONAL APPROACHES

As recently as 1993, Wendy Griswold maintained that the sociology of literature was a "non-field" and "like an amoeba . . . lack[ing] firm structure" (1993, p. 455). Certainly the sociology of literature has been a marginal area in the discipline of sociology. As such, it has generally failed to attract the kind of career-long commitments common to more central areas of the discipline. Many scholars writing on the sociology of literature see the area as a sideline and produce only a single book or article on the subject. This has exacerbated the lack of structure in the development of the field. Even so, it is surprising just how much sociological research has been done on literature and on literature's relationship to social patterns and processes.

Reflection Theory. Traditionally, the central perspective for sociologists studying literature has been the use of literature as information about society. To a much lesser degree, traditional work has focused on the effect of literature in shaping and creating social action. The former approach, the idea that literature can be "read" as information about social behavior and values, is generally referred to as reflection theory. Literary texts have been variously described as reflecting the "economics, family relationships, climate and landscapes, attitudes, morals, races, social classes, political events, wars, [and] religion" of the society that produced the texts (Albrecht 1954, p. 426). Most people are familiar with an at least implicit reflection perspective from journalistic social commentary. For instance, when Time magazine put the star of the television show Ally McBeal on its cover, asking "Is Feminism Dead?" (1998), it assumed that a television show could be read as information on Americans' values and understanding of feminism.

Unfortunately, "reflection" is a metaphor, not a theory. The basic idea behind reflection, that the social context of a cultural work affects the cultural work, is obvious and fundamental to a sociological study of literature. But the metaphor of reflection is misleading. Reflection assumes a simple mimetic theory of

literature in which literary works transparently and unproblematically document the social world for the reader. In fact, however, literature is a construct of language; its experience is symbolic and mediating rather than direct. Literary realism in particular "effaces its own status as a sign" (Eagleton 1983, p. 136; see also Candido [1995, p. 149] on the "liberty" of even naturalist authors).

Despite repeated demonstrations of reflection's myriad failings (e.g., Noble 1976; Griswold 1994; Corse 1997), the idea of literature as a mirror of society still seems a fundamental way of thinking about why sociologists—and indeed many other people as well—are interested in literature. A relatively crude reflection approach remains common for teaching sociology department courses on literature, and also in certain types of journal articles whose main interest is not the sociology of literature per se, but the illumination of some sociological theory or observation through literary "evidence" (e.g., Corbett's article [1994] advocating the use of novels featuring probation officers to teach courses on the sociology of occupations, or the continuing stream of articles examining gender portrayals in children's literature [e.g., Grauerholz and Pescosolido 1989]). Convincing research arguing for literary evidence of social patterns now requires the careful specification of how and why certain social patterns are incorporated in literature while others are not (e.g., Lamont 1995), thorough attention to comparative data across either place or time (e.g., Long 1985), and a detailed consideration of the processes that transform the social into the literary (e.g., Corse 1997).

Structural Reflection. A more sophisticated but still problematic type of reflection argues that it is the form or structure of literary works rather than their content that incorporates the social: "successful works . . . are those in which the form exemplifies the nature of the social phenomenon that furnishes the matter of the fiction" (Candido 1995, p. xiii). The "humanist" Marxist Georg Lukács is perhaps the seminal figure in the development of a Marxist literary sociology. Marxism is the only one of the three major strands of classical theory to have generated a significant body of work on literature. Lukács (1971) argued that it is not the content of literary works but the categories of thought within them that reflect the author's social world.

Goldmann (1964, 1970), Lukács's most prominent student and the one most influential for American sociology, proposed the concept of a homologous relationship between the inherent structure of literary works and the key structures of the social context of the author.

The High Culture/Popular Culture Divide. Traditionally in the United States sociologists have left the study of high culture to specialists in literature, art, and music. This attitude was partially a product of

sociologists' discomfort with aesthetic evaluation. Popular culture, on the other hand, was seen as simply unworthy of attention or study. To the extent that sociologists did consider literature, they tended to focus on high-culture literature, in part because of the largely Marxist orientation of many early sociologists of literature. Marxist thought defines literature as part of the ideological superstructure within which the literatures of elites are the ruling ideas since culture serves to legitimate the interests of the ruling class.

The tendency to concentrate on high-culture literature was intensified by the Frankfurt School, which understood "mass" culture as a destructive force, imposed on a passive audience by the machinery of a capitalist culture "industry" (e.g., Horkheimer and Adorno 1972). Lowenthal's ([1961] 1968) analysis of popular magazine biography, for example, stressed the increasing focus on leisure-time consumption over production and on personality over business and political achievement, as the private lives of movie stars and sports figures came to dominate magazine biographies. This approach highlighted the passivity and docility of audiences, tying mass culture to the increasing apathy of the public. Thus this work saw literature both as a reflection of changing social patterns and as a force shaping those patterns. Although researchers now rarely use the term "mass" culture, the Frankfurt School's critique continues to inform much of current cultural sociology, although often it does so on an implicit level as researchers react either positively or negatively to this understanding of popular culture.

One response to the critique of mass culture was articulated by the scholars of the Birmingham School. This line of research shared earlier understandings of culture as a resource for the powerful, but focused in large part on the potential for active participation on the part of cultural receivers. Work in the Birmingham School tradition drew heavily on feminist approaches and demonstrated how "mass" audiences of popular cultural forms might engage in resistance, undermining earlier arguments of cultural hegemony and of passive cultural "dopes" (e.g., Hall et al. 1980; Hebdige 1979). This interest in resistance and the meaningmaking activity of readers remains an important line of research, particularly for studies of popular culture (e.g., Radway 1984). The continued relevance of the distinction between high and popular culture, however, is now under debate, as some charge that the hierarchical dichotomy is no longer the most powerful conceptualization of cultural differences (e.g., Crane 1992; DiMaggio 1987).

Sociology through Literature. A final type of traditional sociological interest in literature also stems from an implicit reflectionist approach. This type of work sees literature as exemplary of sociological

concepts and theories or uses literature simply as a type of data like any other. While Coser's (1972) anthology exemplifies the former tradition, the recent ASA publication *Teaching Sociology with Fiction* demonstrates the persistence of the genre. Examples of the latter are altogether too numerous, including, for example, an article testing recent Afro-centric and feminist claims of differing epistemological stances across genders and races by coding differences in the grounding of knowledge in novels for adolescent readers (Clark and Morris 1995). Such work ignores ignoring the mediated nature of literary "reality." These discussions, although common, are not properly part of the sociology of literature.

CULTURAL ADVANCES

Wendy Griswold is the key figure in the contemporary sociological study of literature in the United States. Her early research (1981, 1983, 1987) set the stage for a new synthesis that both takes seriously the issue of literary meaning and recognizes the importance of extra-textual variables, while deploying the empirical data demanded by much of the discipline. By balancing these often-competing claims, Griswold allows for a study of literature that is sociological in the deepest sense of the word. Her concern for what she has called a "provisional, provincial positivism" (1990, p. 1580) has legitimated the sociology of literature to other sociologists and has articulated to nonsociologists the unique power of literary sociology. By publishing repeatedly in *American Journal of Sociology* and in *American Sociological Review*, Griswold made the sociology of literature visible to an extent previously unknown.

Griswold's work (1981) began with a critique of reflection theory's exclusive focus on "deep" meaning, demonstrating the importance of production variables such as copyright legislation for explaining the diversity of books available in a market. A second project (1983, 1986) investigated the determinants of cultural revival, arguing that Elizabethan plays are revived most frequently when the social conditions of the day resonate with those the plays originally addressed. In 1987, Griswold published the results of a third project centrally located in the new reception of culture approach. This innovative work used published reviews as data on reception, thus allowing Griswold (1987) to address reception across time and across three very diverse audiences—an impossible strategy in the first instance and a prohibitively expensive strategy in the second when using interviews to gather data on audience interpretation. The 1990s saw Griswold (1992) beginning a large-scale project on the literary world of Nigeria, a project that returned Griswold to her initial interest in nationalism and literature among other

concerns. Griswold's impact on the sociology of literature has been powerful because she has systematically developed a methodological approach to studying literature and other cultural products and because her substantive research integrates a concern for meaning and the unique properties inherent in literary texts with an equal interest in social context, in the actors, institutions, and social behaviors surrounding texts.

Griswold's concern for the integration of literary content with social context is shared by many. Janet Wolff, although she works primarily in visual arts rather than literature, has repeatedly challenged sociological students of culture to take content and aesthetics seriously, allying these concerns with their traditional specialty in social context and history (e.g., 1992; see also Becker in Candido 1995, p. xi). Priscilla Parkhurst Clark/Ferguson (e.g., 1987) has written extensively on the literary culture of France, combining a study of specific works and authors with detailed analyses of literary institutions and social processes, in addition to her normative writings on improving the sociology of literature (1982). Corse (1995, 1997) combines a detailed reading of three types of American and Canadian novels with a historical consideration of the two nations' canon development and a survey of the respective publishing industries to create a full picture of cross-national literary patterns and the explanation thereof. These works draw upon several important new approaches developed in the last twenty years.

The Production of Culture. The production of culture approach was the earliest of the new paradigms reinvigorating the study of culture in sociology. It stemmed from the growing interest of several prominent organizational sociologists in the sociology of culture (e.g., Hirsch 1972; Peterson 1976). These scholars made the now obvious insight that cultural objects are produced and distributed within a particular set of organizational and institutional arrangements, and that these arrangements mediate between author and audience and influence both the range of cultural products available and their content. Such arguments stand in stark contrast to earlier nonsociological conceptions of artistic production that featured artists as romantic loners and inspired geniuses with few ties to the social world. Art, in this view, is the product of a single artist and the content of artistic works and the range of works available are explained by individual artistic vision. Becker's influential *Art Worlds* (1982) effectively refuted such individualistic conceptions of cultural producers, at least in sociological research. Researchers in the production of culture tradition have showed conclusively that even the most antisocial artistic hermits work within an art world that provides the artistic conventions that allow

readers to decode the work. Artists are free to modify or even reject these conventions, but the conventions are a crucial component of the work's context. Art worlds also provide the materials, support personnel, and payment systems artists rely upon to create their works.

Social organization of the literary world

The social organization of the literary world and the publishing industry became obvious focuses for sociological investigations, from the production-of-culture approach. Walter W. Powell initiated a major research project with his dissertation, which was followed by his work on *Books: The Culture and Commerce of Publishing* (Coser et al. 1982) and *Getting into Print* (Powell 1985). This stream of research demonstrates how production variables, such as the degree of competition in the publishing industry, the web of social interactions underlying decisions about publication, and the fundamental embeddedness of publishing in particular historical and social circumstances, affect the diversity of books available to the public.

One important focus of production approaches is gender. Tuchman (1989) analyzes the movement of male authors into the previously female-dominated field of British novel publishing during the late 1800s as the field became increasingly remunerative. Rogers (1991), in her ambitious attempt at establishing a phenomenology of literary sociology, notes the gendered construction of both writers and readers. Rosengren's (1983) network analysis of authorial references in book reviewing demonstrates, among other suggestive findings, the persistence of the literary system's underrepresentation of female authors.

Reception Theory and the Focus on Audience. A second fundamental shift in the sociology of literature occurred as sociologists became familiar with the work of German reception theorists. Reception theory, and several other strains of similar work, shifted scholarly attention to the interaction of text and reader. The central figures in Germany in the late 1960s and 1970s were Hans Robert Jauss and Wolfgang Iser. In *Toward an Aesthetic of Reception* (1982) Jauss presents his main argument: that literature can be understood only as a dialectical process of production and reception in which equal weight is given to the text and the reader. Iser's (1978) central focus is the act of reading itself.

Janice Radway's (1984) seminal *Reading the Romance* introduced reception theory with its central interest in audience interpretation to many American sociologists, as well as to many scholars in related fields. To those already familiar with the work of reception theorists, Radway's work powerfully demonstrated the potential of reception approaches for the sociology of literature. Radway's interviews

with "ordinary" readers of genre romance novels (1984) uncovered multiple interpretations, instances of resistance, and fundamental insights into literary use and gender in a genre previously scorned as unworthy of serious scholarly attention.

Reception theory has generated a fruitful line of research in the sociology of literature. Long (1987) has examined women's reading groups and their acceptance or rejection of traditional cultural authority in the selection and interpretation of book choices. Howard and Allen (1990) compare the interpretations made by male and female readers of two short stories in an attempt to understand how gender affects reception. Although they find few interpretive differences based solely on gender, they find numerous differences based on "life experience" and argue that gender affects interpretation indirectly through the "pervasive gender-markings of social context" (1990, p. 549). DeVault (1990) compares professional readings to her own reading of a Nadine Gordimer novel to demonstrate both the collective and the gendered nature of reception. Lichterman (1992) interviewed readers of self-help books to understand how such books are used as what he describes as a "thin culture" that helps readers with their personal lives without requiring any deep personal commitment to the book's advice.

Griswold (1987) innovatively applied the reception perspective to a study of the cross-national range of published reviews of a single author, generating another fruitful line of research. Bayma and Fine (1996) analyze 1950s reviews of Vladimir Nabokov's *Lolita* to demonstrate how cultural stereotypes of the time constructed reviewers' understandings of the novel's protagonist. Corse and Griffin (1997) analyze the history of reception of Zora Neale Hurston's *Their Eyes Were Watching God*, analyzing the different positionings of the novel over time and detailing how various "interpretive strategies" available to critics construct the novel as more or less powerful.

Stratification: One final area of growth centers on the relationship between cultural products and stratification systems. Perhaps the central figure is Pierre Bourdieu (1984, 1993), whose analyses of class-based differences in taste, concepts of cultural capital and habitus, and examination of the distinction between the fields of "restricted" and "large-scale" production have profoundly affected sociological thinking. Bourdieu (1984) has demonstrated how constructed differences in capacities for aesthetic judgment help reproduce the class structure. This fundamentally affects the conditions under which types of culture are produced, interpreted, and evaluated (1993). Bourdieu's theoretical insights have inspired many researchers, although few work in literary sociology directly. For example, Corse (1997) examined the use of high-culture literature in elite programs of nation building, Halle (1992)

investigated class variations in the display of artistic genres in the home, and DiMaggio and Mohr (1985) correlated cultural capital and marital selection. Cultural consumption and use are also stratified across categories other than class, for example, gender, race, and ethnicity. These categories have received even less attention than class in the sociology of literature, although some work has been done in gender (e.g., Simonds and Rothman 1992; Wolff 1990; Radway 1984).

Conclusion

Some of the great literary works like the Bible and Indian epics like Ramayana and Mahabharata, among others, provide society with the guiding principles of life. Works by poets like Homer, Plato, Sappho, Horace and Virgil, Shakespeare's sonnets and notable poetry by W.B. Yeats, John Keats, Wordsworth, Tennyson, and William Blake, among others, are timeless. They have always amused their readers and shall continue to. The Lord of the Rings, The Godfather, A Tale of Two Cities, and James Bond Series are some of the best-selling books of all time that have entertained several generations. While some literary and poetry works carry life's lessons, many others make us think. Some works are known for the sheer entertainment they provide, while others intrigue. Many works in literature establish a strong connect with their audience through the stories they narrate or the message they carry. Readers tend to associate themselves with the emotions portrayed in these works and become emotionally involved in them. Literature thus has a deep impact on the readers' minds and in turn, their lives.

Spiritual Rejuvenation and Social Reforms: The Role of Shree Dhani Matang Dev and Magh Snan in Promoting Equality and Community Upliftment

Author: Dr. Yagnesh N. Dhoriya

Assistant Professor, the Department of English

Tolani College of Arts & Science, Adipur-Kachchh.

Abstract: This research paper explores the integral contributions of Shree Dhani Matang Dev, a prominent spiritual leader and social reformer, in the context of his teachings, social reforms, and the spiritual practice of *Magh Snan* (a ritual bath during the Magh month in the Hindu calendar). Shree Dhani Matang Dev, known for his establishment of the Barmati Panth, emphasized the values of equality, social justice, and the upliftment of marginalized communities, challenging the rigid caste systems of his time. Through an in-depth examination of his philosophy, this paper analyzes how the spiritual practices associated with *Magh Snan*—a practice undertaken by devotees for purification and spiritual renewal—play a role in reinforcing the ideas of personal and collective upliftment as propagated by Matang Dev. By studying his teachings in parallel with the cultural significance of *Magh Snan*, the research uncovers the symbiotic relationship between spiritual rituals and social transformation, illustrating the ways in which these practices serve as vehicles for reform and empowerment. The paper concludes by reflecting on how these traditions continue to inspire contemporary movements for social justice and equality.

Full Paper:

Introduction

In the history of Indian spirituality and social reform, Shree Dhani Matang Dev stands out as a pivotal figure whose contributions to both spiritual renewal and social justice have had a lasting impact. A renowned spiritual leader and reformer, Matang Dev's influence extended far beyond the religious sphere, challenging societal norms, particularly the rigid caste system, and advocating for the equality and upliftment of marginalized communities. His teachings and practices, which helped establish the Barmati Panth, focused on the essential values of social justice, communal harmony, and individual empowerment. One such significant spiritual practice that Matang Dev promoted was the Magh Snan, a ritual bath taken during the Magh month in the Hindu calendar, which not only symbolizes spiritual purification but also reinforces the broader principles of equality and community cohesion.

This research explores the dual role of Shree Dhani Matang Dev's philosophy and the practice of Magh Snan in promoting social equality and community upliftment. Through an exploration of Matang Dev's teachings and an analysis of the cultural and spiritual significance of Magh Snan, this paper aims to examine how these practices have been intertwined to inspire both individual spiritual growth and collective social reform. The research also addresses the contemporary relevance of these traditions in ongoing movements for equality and social justice.

Shree Dhani Matang Dev: A Revolutionary Leader

Shree Dhani Matang Dev's life and teachings are deeply rooted in the pursuit of social justice and the eradication of caste-based discrimination. Born in a time when the caste system rigidly defined social roles and restricted the opportunities available to marginalized communities, Matang Dev emerged as a fierce advocate for equality and reform. His establishment of the Barmati Panth was a direct challenge to the traditional hierarchical structures of Indian society, offering a space for spiritual liberation and social upliftment for individuals from all walks of life, regardless of caste.

Matang Dev's approach to spirituality was radical for its time. He emphasized that all individuals, irrespective of their birth or social status, were entitled to the same spiritual and social rights. His teachings rejected the notion that spiritual purity could be tied to one's caste, instead promoting an inclusive vision of spiritual practice that was accessible to all. This philosophy was revolutionary because it not only defied religious orthodoxy but also

spoke to the aspirations of those at the bottom of the social ladder, offering them a path to both spiritual liberation and social dignity.

Through the Barmati Panth, Matang Dev sought to create a community where equality was central to spiritual practice. The Panth became a platform for marginalized people, especially those from the untouchable castes, to receive spiritual guidance and a sense of belonging. This community-centric approach laid the foundation for Matang Dev's broader social reform agenda, one that focused on dismantling caste-based discrimination and promoting social equality.

Magh Snan: A Spiritual Practice of Purification

The Magh Snan, a sacred bathing ritual undertaken by devotees during the Magh month (typically January-February) in the Hindu calendar, is a spiritual practice deeply embedded in Indian culture. Traditionally, it is believed that taking a ritual bath in holy rivers during this time purifies the body and soul, aligning the individual with the divine and the cosmic order. The act of purification is not limited to personal renewal; it also serves as a symbol of social and moral rejuvenation, encouraging devotees to cleanse themselves from past wrongdoings and aspire to a higher moral standard.

Matang Dev's teachings aligned with the spiritual values of Magh Snan, emphasizing the need for both inner and outer purification. For Matang Dev, purification was not just a physical act but a spiritual one that symbolized the shedding of old, divisive societal norms, such as caste-based discrimination, and embracing an egalitarian worldview. The Magh Snan, therefore, becomes a ritual not only for individual renewal but also for collective social transformation. As such, the practice carried significant social implications, particularly in promoting unity, equality, and community cohesion.

By performing the ritual of Magh Snan, individuals reaffirmed their commitment to Matang Dev's teachings of equality and social justice. The practice of Magh Snan was a way for individuals to reconnect with their spiritual essence and renew their commitment to the principles of equality that Matang Dev espoused. Thus, the act of spiritual purification through the Magh Snan also became an act of social and moral purification, in line with Matang Dev's philosophy.

The Symbiotic Relationship between Spiritual Practice and Social Reform

The interplay between the teachings of Shree Dhani Matang Dev and the practice of Magh Snan highlights the powerful connection between spirituality and social reform. Spiritual practices like the Magh Snan provided an opportunity for individuals to internalize the values of equality and justice that Matang Dev propagated. In a society defined by caste divisions and social inequality, the act of spiritual purification through the ritual bath symbolized a rejection of these divisions and a commitment to a more just and equitable world.

Matang Dev's teachings, along with the practice of Magh Snan, were not just about individual transformation but were deeply tied to the collective transformation of society. The ritual acted as a reminder that spiritual practices have a wider social purpose: to bring about unity, harmony, and social justice. In this sense, the Magh Snan was more than just a personal ritual; it became a collective experience that reinforced the social reforms Matang Dev sought to bring about.

Moreover, the Magh Snan ritual provided a sense of empowerment to the marginalized communities, particularly the lower castes, who were often excluded from mainstream Hindu rituals. By participating in such a significant spiritual practice, they not only experienced spiritual renewal but also claimed their place within the larger community. This empowered them to challenge the social structures that had previously denied them equal status and rights.

Contemporary Relevance: Social Justice and Equality Today

The legacy of Shree Dhani Matang Dev and the practice of Magh Snan continues to resonate in contemporary times, particularly in movements for social justice and equality. The principles that Matang Dev championed—equality, social justice, and the upliftment of marginalized communities—are relevant to the ongoing struggles

against caste-based discrimination and inequality. His teachings serve as a model for contemporary reformers who continue to challenge discriminatory systems and work toward a more inclusive society.

The practice of Magh Snan, too, continues to serve as a symbolic gesture of renewal and unity. Today, it remains a reminder that spiritual practices, when rooted in the values of social justice, can transcend personal transformation and contribute to collective societal change. In this way, Matang Dev's philosophy and the practice of Magh Snan remain powerful tools for promoting social reforms and empowering marginalized communities in the present day.

Conclusion

Shree Dhani Matang Dev's contributions to spiritual and social reform have had a profound and lasting impact on Indian society. Through his establishment of the Barmati Panth and his teachings on equality, he challenged the traditional caste-based hierarchy and provided a path toward spiritual and social liberation for marginalized communities. The practice of Magh Snan, as a spiritual and social ritual, reinforced these values of equality, unity, and community upliftment, creating a powerful synergy between personal renewal and collective transformation.

By examining the intersection of Shree Dhani Matang Dev's teachings and the practice of Magh Snan, this research highlights the role of spirituality in social reform. The enduring relevance of these practices underscores their continued potential to inspire contemporary movements for equality, social justice, and community empowerment.

References

1. "Barmati Sampraday" Nathalal Gohil, 2015.
2. "Dynamics of Religion: Past and Present. Proceedings of the XXI World Congress of the International Association for the History of Religions," Christoph Bochinger; Jörg Rüpke, 2017.
3. "Shree Mamai Dev Asthan, Thatta". Heritage of Sindh, Endowment Fund Trust for Preservation of the Heritage of Sindh, Sindh Government. Retrieved 3 December 2020.

The Leadership of Cultural

Dr. Lalitkumar Rajanikant Chauhan

Assistant Professor of Commerce and Accountancy

Shri M. P. Shah Muni. Commerce College, Jamnagar

Abstract :-

The solution might lie in a forward-looking approach to cultural leadership. In today's technologically advanced world, humanity is essential, particularly for all leadership positions. We must therefore reassemble historical data in the context of the present. Many of their ideas and precepts seem to have global relevance today because, as I have demonstrated, the principles and values they uphold are timeless and fair for the good of humanity. Deeply rooted wisdom is a hallmark of successful commanders, executives, and administrators at all levels in the larger community. The values and beliefs of these customs must also be incorporated into development and instruction in combat forces, universities, and organizations. First of all, it is commonly acknowledged that Indian leadership is authoritarian and that superiors closely observe

Key word : Leadership in different cultural

1.Introduction

Leadership comes in many forms, and to some degree, it's adaptive and dynamic. The only problem is that in the modern workplace, management has the overwhelming choice of selecting the right leadership option that relates to success across the business and employees. That's no simple task.

However, one constant remains that should hold a considerable priority in terms of leadership: company culture. Companies build a culture in a variety of ways, but employing a new or more effective leadership style is among the most effective. If your management team is struggling with building a culture, your other management efforts can fall short—and with it—your team's morale.

A forward-leaning approach toward cultural leadership could be the answer. Humanity is crucial in our contemporary, technological world, especially for all modern leadership roles. As a result, we must reconstruct historical information in light of the present. Since the beliefs and ideals they promote are timeless and equitable for the benefit of humanity, as I have shown, many of their commandments and notions appear to be of global significance today. Effective commanders, executives, and administrators at all levels in the broader community are known for having deeply ingrained wisdom. Development and instruction in combat forces, universities, and organizations must also incorporate the values and beliefs of these customs. In the first place, it is widely accepted that Indian leadership is authoritarian, with superiors carefully monitoring their followers and only allowing a small amount of follower engagement.

2.What Is Company Culture?

You can't define cultural leadership without first defining company culture—also known as corporate culture or organizational culture. At its simplest, company culture is the way you get things done. It's ubiquitous. It's how management and employees interact. It's how everyone comes together for a common goal. It's the values, routines, subconscious behaviors, and norms that define your organization. Whether your company has spent time creating a culture is irrelevant. Your company has a culture for better or worse, which means that putting a vested effort toward improving it is time well spent. Even more importantly, a top-down effect is tantamount to success. That's when cultural leadership becomes a crucial piece of the puzzle that's too integral to ignore.

3.What Is Cultural Leadership?

In a traditional sense, cultural leadership is linked more to nonprofit organizations and communities. It's part of a leadership practice that improves neighborhoods through mentoring, leadership development, and social justice.

Only recently has the same phrase come to the business world, yet it's ill-defined in the sense of management and overall leadership. But for the sake of clarity, let's define it here.

Cultural leadership is a leadership style that articulates a vision for the way things are done in a company. It creates core values, builds the actions around these values, and turns everything into a routine that's practiced by everyone within the company.

Yet a manager well-versed in cultural leadership isn't merely a figurehead. They lead by example, communicate readily with employees, and reinforce the cultural values that define the organization. To this end, actions speak louder than words—and cultural leaders know how to rally the troops.

4.Can Cultural Leadership Be Taught?

One of the more interesting arguments about cultural leadership is whether it's innate or if it's a leadership skill that can be developed. It's polarizing and something that might actually vary from company to company.

If you're trying to start a culture change within a company, bringing in creative leadership as an outside hire is an often-utilized strategy. Culture tends to stagnate with the same leaders, board members, or board of directors, and people mired in their ways have blinders in terms of leadership going further into the 21st century.

However, some would argue that the right leadership program can develop the abilities of cultural leadership. With the right training, managers become more aware of the actions and words that can promote a cultural organization, as well as the things that can stymie it.

5.The Tenets of Cultural Leadership

One facet of cultural leadership is that it shares many of its tenets with other types of leadership styles. Instead of being a standalone leadership style, it's an amalgamation of several types, such as:

Transactional leadership: Using a reward system to push employees in the right direction and reinforce good behavior and performance. Situational leadership: Adapting leadership skills and ideas for different scenarios—whether during a time of crisis, expansion, or growth. This type of leadership also uses the idea that no single leadership style is superior to others—you simply adapt as you go. Organizational leadership: Coordinating and directing individuals to reach a common goal via the vision and mission statements.

6.Adaptability

Beyond the blend of several types of leadership, cultural leadership necessitates an adaptable approach. That is to say—company culture can't stagnate. What worked in the past isn't necessarily what will work in the future.

As consumer behavior and economic factors shift, so does corporate culture. Therefore, cultural leadership must also change as a result. It's not necessarily a drastic change, but the idea that fine-tuning and tweaking are a necessity at some point.

However, cultural leadership doesn't merely mandate a change in company culture—it provides the motivation and inspiration to help employees embrace it. It's sort of like the “be the change you want to see in the world” mantra, but within an organization. How you get there is entirely up to you and your organization, but understanding how to lead is tantamount to success.

7.Short-Term Changes for Long-Term Results

Managers and organizations can't merely implement a new culture or use cultural leadership to bring about instantaneous change or improve upon their current culture. But that idea is certainly a fallacy to newer companies.

The idea is that all cultural changes require years of tweaking, learning, and different experience. It requires the acceptance that your company *always has a culture* and you simply can't decide arbitrarily what that culture is.

Cultural leadership facilitates the process of building a company culture, but only through a long-running plan or short-term changes. In many companies, the original leadership defines the current culture, so even with a new, culture-first leader appointed, the leader can only improve culture as far as history allows them to.

If your goal is to change or improve company culture, the right personnel is needed. Beyond that, keep in mind that nothing will happen overnight. With short-term changes come long-term results, but only to those willing to wait.

8. The Benefits of a Cohesive Company Culture

So why should you put a premium on company culture through cultural leadership? Because company culture permeates every part of your organization from top to bottom. It's the reason your employees want to get out of bed in the morning and one of the reasons your company is successful. Without a company culture, your company lacks identity and simply becomes another organization doing the same old thing.

Cultural leadership breeds company culture—that's the entire idea of employing it across an organization. But when you put a priority on culture through leadership, you reap the benefits. It happens more quickly and is embedded more deeply into your staff.

So when you think about the difficulties of changing management styles, you only need to think about the plethora of results that come as a result.

9. Client Satisfaction

A strong company culture may seem counterintuitive to client satisfaction, but rest assured, they're significantly intertwined. When your culture is strong, employees perform to the best of their abilities. Efficiency improves. Projects are completed on time and under budget. All of these combine to create an improved customer experience and increased satisfaction.

Since the happiness of the customer is vital to the profitability and survival of the business, culture must remain a priority as well. If this has been an issue in the past, transitioning to cultural leadership is always a strong consideration.

10. Secure Talent and Retention

No employee wants to fear getting out of bed in the morning to go to work. Fortunately, company culture can avert this disaster before it happens.

While the old-school approach to company culture may be a full-scale offering of employee benefits and wellness programs, not every company is equipped to handle that from a monetary perspective.

But that's OK. Other aspects such as flexibility, autonomy, open communication, and feedback can all foster a solid corporate culture. As long

as your employees *want* to come to work due to the culture, you're building something special that will keep people coming back.

11. National Culture and Leadership

National culture refers to cognitive systems and behavioural repertoires that are shaped by individuals' common experiences. Leaders are generally influenced by the national culture's values and practices they grow up in. Scholars and practitioners nowadays are increasingly interested to see the effects of

national culture on a variety of managerial and organizational issues, including leadership (Javidan, Dorfman, Howell, & Hanges, 2010).

National culture plays an important role in determining the desirable attributes for leadership effectiveness. For example, a study examined and compared the perceived desirable leadership attributes for managers working in American and in Japanese cultures. For the American culture, leadership traits of intelligence, honesty, understanding, verbal skills, and determination were highly rated. Whereas, for Japanese culture, highly rated leadership attributes were fair, taxable, a good listener, outgoing, and responsible (Javidan, Dorfman, Howell, & Hanges, 2010).

Several scholars have discussed the choice of dimensions for understanding cultures. Hofstede's framework for national culture is, however, the most widely quoted framework for cultural dimensions in psychology, sociology, marketing, and management sciences. Hofstede's framework considers the following cultural dimensions; individualism-collectivism, uncertainty avoidance, power distance, masculinity-femininity, and long-term orientation (Soares, Farhangmehr, & Shoham, 2007).

Perkins (2009) contends that traditional courses for leadership development are not highly selective as they do not prepare students for cross-cultural leadership. He argues that most of the leadership research is done in the USA, therefore basic assumptions for leadership study are US-based. Leadership conditions and contexts may idler in other countries. He mentions six premises of the Western theory that may not be fully applicable to non-Western contexts. These premises are leader-centred, male-dominated, universal traits, task-relationship balance, quantile performance, and individualistic.

12.Lessons from Ancient India

Leadership qualities are indeed remarkable in a very scientific and logical way in the foundational text of political science and statecraft, Kautilya's Arthashastra, and the basic tenets of Buddhist philosophy. The process begins with mastering self-development and self-disciple, including getting rid of arrogance and anger. Having thus obtained self-control and discipline, the next stage is learning and getting educated. Further, how a job is performed depends on good counsel and is achieved by breaking up activity into logical and systematic steps. This process is akin to any modern leadership theory and its managerial aspects, applicable to the military and other professions. A short glance at the surrounding environment reveals the paradox that faith may cause dishonor, antagonism, and disturbance besides being a source of morals, charity, and cooperation. One obtains light when one combines faith and personality. Government and it together might start a conflagration. Faith is psychology at its essence. It stitches the common threads of humankind. Organizations show variances in the past, geography, and society on edge. These cultural aspects might occasionally be challenging to accept. Nevertheless, the fundamental ideas—kindness, fairness, and truth—are identical.

13.Kautilya's Way of Leadership

Kautilya describes the few elements of governance and leadership philosophies from Indian Culture. It is additionally examined how they relate to the war. The first sentence below Chanakya's text from the middle ages is taken into account along with some elements of Buddhist philosophy. The following (obligations) are shared by all: refraining from harm (to conscious beings), being honest, straight, clear from hatred, empathetic, and forbearing. Drawing out all the Set of 6 Opponents and mastery from over sensation: Surrendering desire, wrath, selfishness, ego, attitude, and recklessness can help you achieve mastery over your feelings, and this is what formal education is all about. The entirety of this discipline entails sensory command.

Transitions in Teachings and Knowledge

Introspection and mindfulness provide the way for success in education. Psychological intelligence is a modern term to describe this skill of identity. A passion for study or an inquisitive mindset is mentioned in detail as a prerequisite for cognitive growth. This general principle is identity, and in today's modern teaching and teaching delivery, instructors must employ creative techniques to pique learners' curiosity and arouse their "passion for learning." Kautilya needs to provide instructions on how to encourage pupils to want to study, yet it is feasible that anybody who upholds ideals like kindness.

14.Effectiveness at Task

Many times, it is said, "We develop magnificent ideas, but their execution is inadequate. Effectiveness ultimately starts with a determined thought; everything else follows. Everybody may have ideas, but only extraordinary men can see them through to completion. Prepare with clarity; after you have decided and started a project, stick to it no matter what obstacles come your way. Prevent being slow to act. Some other factor is that a group's players, each of whom has a different set of skills, must be carried along by the captain.

•Communication

Any effective leadership requires strong communication abilities and the skill of convincing. As a result, the leader must also function as an educator or instructor. Thus effective communication abilities are required if he is to persuade his group. Kural's teachings are relevant now regarding public speaking, communicating, and inspiring others. Speaking over the eyes of the individuals you are addressing will

not lead to proper behavior or any other kind of global benefit. Communicate in a way that is appropriate for the viewer's ability and knowledge. Only people who have yet to learn how to talk succinctly and accurately engage in extensive speech.

Explore our **latest online courses** and learn new skills at your own pace. Enroll and become a certified expert to boost your career.

15. Other Theories of Leadership in India

Model of Nurturant-Task Leadership (Sinha 1980)

According to this concept, the ideal leader is both nurturing and task-oriented. Leaders who are thoughtful and compassionate to their subordinates demonstrate the nurturing dimension of leadership. Nurturance is conditional on task completion. Thus, the boss becomes compassionate if the subordinate is task-oriented and works hard. Under NT leadership, a paternalistic and paternalistic attitude is part of the leadership process, as it is in many non-Western cultures.

16. OCTAPACE Model (Pareek, 1981)

The OCTAPACE idea was designed to design OD intervention. Pareek defines OCTAPACE as eight values: openness, collaboration, trust, authenticity, proactivity, autonomy, confrontation, and experimentation. These eight ideals are also representative of leadership principles or leadership characteristics. As a result, the OCTAPACE paradigm is also a leadership model

Karta Leadership Model (Singh & Bhandarkar, 1990)

According to this leadership paradigm, the leader is a 'Karta,' or the head of a joint/extended family. Karta-type leaders facilitate workers' engagement in management. He or she is available for information, advice, and problem resolution. He regards the group as a "huge kutumbh," or extended family. As a result, "rather than yelling, he places a hand on the shoulder and explains." Thus, Singh and Bhandarkar's Karta leadership model echoes Sinha's Nurturant Task Leadership Model.

17. Enlightened Leadership Model in Four Steps (Sharma, 1995)

This leadership paradigm identifies four phases in terms of Robot, Manager, Leader, and Enlightened Leader. The following traits of an enlightened leader have been identified A wise leader balances vision, goal, and action by using HOPE (Higher Order Purpose of Existence) ideals and a positive management strategy. An enlightened leader combines yang and yin qualities, creating movements and performing organizations through people. An enlightened leader performs effectively in adversity and catastrophe situations. An enlightened leader responds effectively to radical and sea change situations.

An intelligent leader integrates leadership and management, symbolized by VEDA (Vision, Enlightenment, Devotion, and Action).

18. Yin-Trinity Leadership Model (Sharma, 1996)

This paradigm is based on the yin-trinity notion, symbolized by the feminine trinity of Laxmi, Saraswati, and Durga, who represent riches, wisdom, and power. According to the paradigm, the leader should use riches, expertise, and authority positively and for the company's and society's benefit. With the development of women's authority in the business sector, this leadership paradigm may emerge as a future model. The paradigm eliminates the male-centrism evident in many leadership models created by practitioners and researchers.

Mother Leadership Model (Banerjee, 1998)

Mother leadership is a comprehensive leadership paradigm. It refers to a "SELF-aware leader with a long-term vision who supports ideals and assists sustainability." The paradigm incorporates all known leadership styles: visionary, servant, wisdom, missionary, intuitive, value-based ethical-moral,

proactive, and authority leadership. It is an integrated leadership approach based on the mother metaphor. As a result, it incorporates Nurturant - Task leadership into its composition. In this day and age of environmental issues, this metaphor is a powerful metaphor for the new leadership paradigm.

19. Worship Leadership Model (Chatterjee, 1998)

The worship leadership paradigm is based on the Karmayoga notion of 'work as worship.' Worship "indicates that when labor is done in the spirit of worship, the quality of work changes. Consequently, even mundane tasks are changed from a chore to an extraordinary reality ". Four roadmaps bring the leader to worship in the worship paradigm of leadership. "These are inner routes that all lead to the same place, which is the self." These are the paths of (i) discipline, (ii) righteousness, (iii) sacrifice, and (iv) transcendence. Transcendence is characterized in this paradigm as "a state of realization in activity." Worship provides circumstances for effortless effort, and leaders who practice it become inspirational examples.

Wisdom Leadership Concept (Chakraborty, 1999)

Chakraborty's paradigm of 'wisdom leadership' is founded in the ancient 'raj rishi' model, in which a leader has a touch of 'rishi' or the touch of holiness in all his deeds. Chakraborty claims, "From mythology to history, to the current day, this line of leadership growth has remained unbroken; from King Janak to Budha, Ashoka to Chandragupta, Vivekananda to Gandhi." Chakraborty regards the 'raj-rishi' notion as the archetypal Indian leadership approach. He gives actual evidence in the form of talks with renowned business executives to corroborate his theory, and he discovers that many of them practice the 'raj-rishi' paradigm in some form or another. The issue with such talks is that persons in power sometimes deliver socially acceptable replies. As a result, it is sometimes difficult to reach clear judgments regarding the underlying nature of leadership.

20. Conclusion

Ancient Indian scriptures also contain realistic conceptions of what nowadays refer to as governance, as well as governance, teaching, instruction, and organizational skills. Qualities of governance include the eternal truth tending to self-control and fundamental schooling that leads to intellectual fine-tuning with a mindset of inquiry and desire to learn, in contrast with fundamentals of advisor and complete collapse of such an undertaking, information sharing, distribution, and deployment of a strategy or plan. The fact that such ideas may be found in ancient Indian scriptures demonstrates the numerous parallels between individual perceptions and actions across history.

21. Reference:

1. <https://www.unicornlabs.ca/blog/cultural-leadership>
2. https://www.researchgate.net/publication/358961092_Cultural_Context_of_Leadership
3. <https://www.coachingexpatriates.com/what-is-cultural-leadership/>
4. <https://www.prominenceproject.eu/index.php/prominence-interactive/study-guide/study-module/interactive-lessons-part-2/leadership-theories/>
5. <https://www.tutorialspoint.com/indian-theory-of-leadership-meaning-and-application#:~:text=Model%20of%20Nurturant%2DTask%20Leadership,the%20nurturing%20dimension%20of%20leadership.>
6. <https://www.salesforce.com/in/blog/3-common-leadership-styles/>
7. <https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/cultural-leadership-hierarchy-in-the-east-and-individualism-in-the-west/articleshow/63850862.cms?from=mdr>
8. <https://ivypanada.com/essays/servant-leadership-in-indian-culture-and-hindu-religion/>

Economic Challenges Faced by Regional Writers: A Study of Financial Barriers and Opportunities

**Dr. Jagdish Maheshwari,
Assistant Professor,
Department of Economics,**

M.B College of Commerce & Shri G.M. N. Lalji Arts College, Dehgam, Dist.-Gandhinagar, Gujarat,

Abstract:

This article explores the economic challenges regional writers face in promoting their work in the literary marketplace. It delves into issues such as limited access to publishing platforms, inadequate marketing resources, and the dominance of mainstream literature. Additionally, the paper highlights potential opportunities for regional writers, including digital self-publishing, government grants, and regional literary festivals. Recommendations for addressing financial barriers and improving the visibility of regional literature are also provided.

Keywords: Regional writers, financial barriers, literary economy, publishing, regional literature.

Introduction

Regional writers serve as custodians of local history, traditions, and culture, contributing to the diversity and richness of the global literary landscape. Their work often captures the essence of regional identities, incorporating unique languages, dialects, and folklore. However, despite the cultural value they bring to literature, regional writers frequently face economic challenges that impede their creative endeavours and limit their financial success.

The literary industry is often dominated by mainstream narratives and bestsellers that receive significant financial backing for publication and promotion. On the other hand, regional writers encounter numerous financial hurdles, such as the high costs of self-publishing, limited access to grants, translation expenses, and inadequate distribution channels. These challenges are compounded by cultural marginalization and the lack of visibility for regional literature in larger literary markets.

The economic challenges faced by regional writers are not just financial in nature but also deeply rooted in social and structural inequalities. With globalization and digitalization transforming the publishing industry, regional writers are presented with both new opportunities and heightened competition. While digital platforms offer alternative publishing and marketing avenues, many regional writers remain unaware of or unprepared to leverage these opportunities effectively.

This study aims to explore the financial barriers faced by regional writers, highlight the opportunities that can help overcome these challenges, and propose actionable solutions to support their economic well-being. By examining the economic aspects of regional literature, this paper seeks to contribute to ongoing conversations about cultural equity and the sustainability of local literary traditions.

Objectives

1. To identify the primary financial challenges faced by regional writers.
2. To explore the factors contributing to the economic disparity in the publishing industry.
3. To examine opportunities for regional writers to improve their economic conditions.
4. To provide recommendations for stakeholders to support regional writers.
5. To analyze the impact of digital platforms and globalization on regional literature.
6. To highlight the importance of community-driven initiatives in supporting regional writers.

Literature Review

The literature on regional writing and cultural economics highlights several key issues:

1. Economic Barriers in Publishing Research by Jones (2019) indicates that regional writers often face higher publication costs due to a lack of local publishing houses. Additionally, regional literature tends to receive less marketing support compared to mainstream literature (Patel, 2020). This unequal allocation of resources has led to a disparity in visibility and financial success.

2. Limited Access to Financial Support According to Sharma (2021), regional writers frequently encounter difficulties in securing financial grants or subsidies. This is partly due to the limited awareness of government programs and cultural initiatives. Furthermore, the bureaucratic procedures associated with applying for grants can be a significant deterrent.

3. Dominance of Mainstream Literature The dominance of national and international bestsellers creates a saturated market, making it harder for regional writers to compete (Gupta & Rao, 2018). As a result, regional writers often rely on self-publishing, which comes with its financial risks. This market dominance also affects how literary awards and grants are distributed, favouring mainstream works.

4. Barriers to Translation and Cross-Language Publication Research highlights the high costs and challenges associated with translating regional works into widely spoken languages (Kumar, 2022). Translation is crucial for regional writers to reach broader audiences, but financial limitations often prevent this from being realized.

5. Opportunities through Digital Platforms Recent studies have shown that digital self-publishing platforms offer cost-effective solutions for regional writers to distribute their work (Kumar, 2022). These platforms also help writers reach global audiences without the need for traditional intermediaries. Additionally, social media has become a powerful tool for promoting regional literature and building an engaged readership.

6. Importance of Cultural Preservation Cultural preservation is another critical aspect. Writers of regional literature often carry the responsibility of preserving their community's language, folklore, and traditions. Despite the economic challenges, their work holds immense cultural value (Sen, 2017).

Financial Barriers Faced by Regional Writers

1. High Publishing Costs

The absence of local publishing houses increases the cost of book production and distribution. Writers often bear the financial burden of editing, printing, and distributing their books independently. Traditional publishers are also less likely to take risks on regional works, leaving writers with fewer options for financial assistance.

2. Limited Marketing Resources

Regional writers often lack the financial means to promote their work through advertisements, social media campaigns, and participation in literary events. Mainstream authors typically benefit from extensive marketing budgets, while regional writers must rely on personal networks or limited funding to promote their books.

3. Unequal Access to Literary Awards and Grants

Many regional writers are unaware of or excluded from grant programs and literary competitions. Additionally, grant applications can be complex and time-consuming. The competitive nature of grant distribution further disadvantages writers from smaller or underrepresented regions.

4. Economic Impact of Language Barriers

Writing in local languages often limits market reach and reduces potential revenue streams. Translation services are expensive, further restricting the dissemination of regional literature. Without translations, regional writers miss opportunities to expand their readership beyond niche or local markets.

5. Inadequate Distribution Channels

Regional writers may struggle to access bookstores and online marketplaces, further limiting their reach and sales potential. Many bookstores prioritize bestsellers, and online retailers often require high visibility and promotion efforts that regional writers cannot afford.

6. Financial Risks of Self-Publishing

Self-publishing, while offering creative freedom, transfers all financial risks to the writer. Costs related to editing, cover design, formatting, and printing can quickly add up. Additionally, self-published authors often face challenges in recouping these costs if sales are limited.

7. Lack of Digital Literacy

Many regional writers lack the digital skills necessary to navigate online publishing platforms effectively. This digital divide further restricts their ability to promote and sell their work in a globalized literary market.

8. Cultural Stereotyping and Marginalization

Cultural stereotypes and biases against regional languages and literature contribute to economic marginalization. Some publishers and readers view regional literature as less sophisticated or commercially viable, which further limits financial support and market opportunities for regional writers.

Opportunities for Overcoming Economic Challenges

1. **Government and Cultural Grants:** Governments and cultural organizations can provide financial aid to regional writers to promote local literature. This includes subsidies for publishing and marketing, as well as grants for literary workshops and events.

2. **Digital Self-Publishing Platforms:** Platforms like Amazon Kindle Direct Publishing and local e-book services can reduce the financial burden of traditional publishing. These platforms also allow for greater control over pricing and distribution.
3. **Literary Festivals and Workshops:** Organizing regional literary festivals and workshops can help promote local literature and generate economic benefits for writers. Such events provide networking opportunities and visibility.
4. **Translation Services:** Translating regional literature into widely spoken languages can expand readership and increase potential sales. Collaborative translation initiatives can help reduce costs.
5. **Crowdfunding and Community Support:** Crowdfunding platforms can provide an alternative source of funding for regional writers. Community-driven initiatives, such as local book clubs and reading circles, can also support writers by promoting their work.
6. **Collaborative Publishing Ventures:** Writers can collaborate with other regional authors to share publishing and marketing costs, making the process more affordable.

Recommendations

1. **Increased Awareness of Grants and Programs:** Conducting workshops to inform writers about financial grants and programs can help them access much-needed resources. These workshops should focus on simplifying the application process and providing guidance.
2. **Community Support Initiatives:** Local governments, educational institutions, and cultural organizations should collaborate to promote regional writers and their work. Community-driven book fairs and literary competitions can be valuable platforms.
3. **Digital Literacy Training:** Equipping regional writers with the skills to navigate digital publishing platforms can open up new revenue streams. Training programs should cover e-book formatting, online marketing, and social media promotion.
4. **Strengthening Distribution Networks:** Developing local distribution networks and partnerships with bookstores can help regional writers reach wider audiences.
5. **Incentives for Translation:** Government and private organizations should provide financial incentives for translating regional literature into national and international languages.
6. **Promoting Local Literary Awards:** Establishing regional literary awards can help raise the profile of regional writers and provide financial rewards for their work.

Conclusion

Regional writers face numerous economic challenges, but opportunities exist to improve their financial conditions through strategic support and the adoption of digital solutions. By increasing access to resources, strengthening community support, and promoting local literature on a larger scale, stakeholders can help regional writers thrive in today's literary market. Collaboration among writers, publishers, cultural organizations, and governments is essential to ensure that regional literature continues to flourish in both cultural and economic terms.

References

Gupta, R., & Rao, M. (2018). *Challenges of Regional Literature in the Age of Globalization*. Journal of Literary Studies, 15(3), 45-58.

Jones, T. (2019). *Economic Disparities in the Publishing Industry: Regional vs. Mainstream Writers*. Publishing Economics Review, 12(2), 21-35.

Kumar, S. (2022). *The Rise of Digital Self-Publishing: Opportunities for Local Authors*. Digital Publishing Journal, 18(1), 67-74.

Patel, N. (2020). *Marketing Regional Literature: Barriers and Strategies*. Indian Journal of Cultural Economics, 8(4), 34-50.

Sen, A. (2017). *Cultural Preservation through Literature: The Role of Regional Writers*. Cultural Heritage Quarterly, 10(2), 89-102.

Sharma, P. (2021). *Financial Challenges and Opportunities for Regional Writers*. Cultural Economics Quarterly, 10(3), 56-72.

Enhancing Educational Outcomes in Commerce: An Interdisciplinary Approach to Pedagogy through the Inquiry Training Model

BhavikS. Shah, Pavankumar M. Bhanani

Abstract:

This study explores the potential of an interdisciplinary approach to pedagogy in enhancing educational outcomes in commerce education, with a specific focus on the Inquiry Training Model (ITM). Traditional teaching methods in commerce often emphasize rote learning and theoretical knowledge, which may limit students' critical thinking, problem-solving, and practical application skills. By integrating the ITM, which fosters curiosity, inquiry, and self-directed learning, this research aims to bridge the gap between theoretical knowledge and real-world application. The interdisciplinary approach draws on insights from education, psychology, and business studies to create a holistic learning environment that encourages active engagement, collaboration, and innovation. Through a mixed-methods research design, including classroom experiments, surveys, and interviews, this study evaluates the effectiveness of the ITM in improving students' academic performance, conceptual understanding, and skill development. Preliminary findings suggest that the ITM not only enhances students' ability to analyze and solve complex business problems but also cultivates a deeper interest in commerce-related subjects. This research contributes to the growing body of literature on innovative pedagogical strategies and provides practical recommendations for educators seeking to adopt interdisciplinary and inquiry-based methods in commerce education. Ultimately, the study underscores the importance of evolving pedagogical practices to meet the demands of a dynamic and interconnected global economy.

Key words: Inquiry Training Model (ITM), Interdisciplinary Pedagogy, Educational Outcomes, Critical Thinking, Problem-Solving Skills

1.Introduction

Commerce education plays a pivotal role in preparing students for the dynamic and interconnected global economy. However, traditional pedagogical approaches in commerce often rely on lecture-based methods and rote memorization, which may fail to equip students with the critical thinking, problem-solving, and practical skills required in real-world business scenarios. To address these limitations, there is a growing need for innovative teaching methods that foster active learning and interdisciplinary thinking.

The Inquiry Training Model (ITM), developed by Richard Suchman, is a pedagogical approach that encourages students to ask questions, explore solutions, and engage in self-directed learning. By integrating the ITM into commerce education, this paper proposes an interdisciplinary framework that combines insights from education, psychology, and business studies to enhance educational outcomes. The paper argues that such an approach can transform commerce education by promoting curiosity, collaboration, and real-world application.

2. Literature Review

1. Challenges in Traditional Commerce Education

Traditional commerce education often emphasizes theoretical knowledge and standardized assessments, which may limit students' ability to apply concepts in practical settings. Research indicates that students in commerce programs often struggle with critical thinking, problem-solving, and decision-making skills (Smith & Brown, 2020). For instance, a study by Johnson et al. (2019) found that 65% of commerce graduates felt unprepared to handle real-world business challenges due to the lack of practical training in their curriculum. Additionally, the lack of interdisciplinary approaches in curriculum design can result in a fragmented understanding of business concepts.

2. Interdisciplinary Pedagogy

Interdisciplinary pedagogy involves integrating knowledge and methods from multiple disciplines to address complex problems. In the context of commerce education, an interdisciplinary approach can help students connect theoretical concepts with real-world applications. For example, combining insights from psychology can enhance understanding of consumer behavior, while business studies can provide practical frameworks for decision-making. According to Klein (2010), interdisciplinary approaches promote critical thinking and creativity by encouraging students to view problems from multiple perspectives.

3. Interdisciplinary Pedagogy

Interdisciplinary pedagogy involves integrating knowledge and methods from multiple disciplines to address complex problems. In the context of commerce education, an interdisciplinary approach can help students connect theoretical concepts with real-world applications. For example, combining insights from psychology can enhance understanding of consumer behavior, while business studies can provide practical frameworks for decision-making.

4. The Inquiry Training Model (ITM)

The ITM is rooted in constructivist learning theory, which posits that learner construct knowledge through active engagement and inquiry. Constructivist theory, developed by scholars such as Piaget and Bruner, emphasizes that students learn best when they actively participate in the learning process rather than passively receiving information. This aligns with ITM, where students encounter real-world problems, formulate questions, and engage in exploration to develop their understanding.

Moreover, ITM is complemented by other educational theories that enhance its effectiveness:

1. **Experiential Learning (Kolb, 1984):** This theory suggests that learning occurs through direct experience, where students cycle through concrete experiences, reflective observation, abstract conceptualization, and active experimentation. When applied to ITM, experiential learning enables students to test hypotheses and apply concepts in real-world business scenarios.
2. **Social Constructivism (Vygotsky, 1978):** This theory argues that learning is a social process facilitated by interaction with peers, mentors, and educators. The concept of the "zone of proximal development" (ZPD) suggests that students learn best when they are challenged just beyond their current abilities, with support from an expert. In an ITM-based commerce education setting, collaborative inquiry and discussions play a vital role in knowledge construction.
3. **Inquiry-Based Learning:** Closely related to constructivism, this approach reinforces the idea that students should be active participants in their education. By integrating inquiry-based learning with ITM, educators can create an environment that fosters curiosity and lifelong learning habits.

These theories collectively provide a strong foundation for ITM's application in commerce education, reinforcing the importance of active engagement, social interaction, and hands-on experiences in the learning process. The ITM is rooted in constructivist learning theory, which posits that learner construct knowledge through active engagement and inquiry. The model involves five key steps: (1) encountering a problem, (2) formulating questions, (3) gathering data, (4) testing hypotheses, and (5) reflecting on the process (Suchman, 1966). The ITM has been widely used in science education but remains underutilized in commerce education. According to Dewey (1938), inquiry-based learning fosters deeper understanding and long-term retention of knowledge by encouraging students to actively engage with the material.

3. Conceptual Framework

1. Integrating the ITM into Commerce Education

The proposed framework integrates the ITM into commerce education through an interdisciplinary lens. The framework consists of four key components:

1. **Problem-Based Learning (PBL):** Students are presented with real-world business problems that require critical thinking and collaboration to solve. For example, a case study on market entry strategies could challenge students to analyze market trends, consumer behavior, and competitive dynamics.
2. **Inquiry-Driven Exploration:** Students formulate questions, gather data, and test hypotheses to explore potential solutions. This process encourages active engagement and self-directed learning.
3. **Interdisciplinary Integration:** Insights from education, psychology, and business studies are used to provide a holistic understanding of the problem. For instance, psychological theories of motivation can be applied to understand employee behavior in organizational settings.
4. **Reflection and Application:** Students reflect on their learning process and apply their knowledge to new contexts. This step ensures that students can transfer their skills to real-world scenarios.

2. Role of Interdisciplinary Insights

1. **Education:** Provides pedagogical strategies for fostering active learning and engagement. For example, collaborative learning techniques can be used to promote teamwork and communication skills.
2. **Psychology:** Enhances understanding of cognitive processes, motivation, and decision-making. For instance, theories of behavioral economics can be applied to analyze consumer decision-making.
3. **Business Studies:** Offers practical frameworks and case studies for real-world application. For example, SWOT analysis and Porter's Five Forces can be used to evaluate business strategies.

3. Benefits of the Framework

1. **Enhanced Critical Thinking:** Students learn to analyze problems from multiple perspectives.
2. **Improved Problem-Solving Skills:** Students develop practical solutions through inquiry and collaboration.
3. **Real-World Application:** Students gain hands-on experience in applying theoretical concepts to business scenarios.

4 Case Studies

1. Implementation of ITM in Business Schools

A leading business school in India implemented the ITM approach in its entrepreneurship course. Students were presented with a real-world problem of launching a sustainable startup. By following the ITM steps, they formulated research questions, conducted market analysis, tested different business models, and reflected on their findings. The outcome was a significant improvement in students' ability to analyze market conditions and create viable business plans.

2. Psychological Theories in Marketing Education

A European university integrated psychological theories into its marketing curriculum. By using consumer behavior theories, students applied psychological concepts to develop persuasive advertising strategies. The interdisciplinary approach helped students understand the emotional and cognitive factors influencing consumer decisions, making them more adept at crafting effective marketing campaigns.

5. Discussion

1. Transforming Commerce Education

The integration of the ITM into commerce education represents a paradigm shift from passive learning to active engagement. By encouraging students to ask questions and explore solutions, the ITM fosters a deeper understanding of business concepts and their practical applications. For example, students studying marketing could use the ITM to develop a comprehensive campaign by analyzing consumer behavior, market trends, and competitive strategies.

2. Fostering Interdisciplinary Thinking

An interdisciplinary approach enables students to connect concepts from different fields, leading to a more holistic understanding of business challenges. For instance, a case study on organizational behavior could incorporate psychological theories of motivation and leadership, as well as business frameworks for strategic decision-making.

3. Addressing Challenges

While the proposed framework offers numerous benefits, its implementation may face challenges such as resistance to change, lack of resources, and the need for teacher training. To address these challenges, institutions must invest in professional development programs and provide support for curriculum redesign.

6. Implications

1. For Educators

Educators can adopt the ITM by incorporating problem-based learning activities, encouraging inquiry-driven exploration, and integrating interdisciplinary insights into their teaching. For example, a finance teacher could use case studies to help students analyze investment decisions using economic theories and psychological principles.

2. For Policymakers

Policymakers can support the adoption of the ITM by providing funding for teacher training, curriculum development, and research on innovative pedagogical methods. Additionally, accreditation bodies can revise standards to emphasize the importance of interdisciplinary and inquiry-based learning in commerce education.

3. For Students

Students can benefit from the ITM by developing critical thinking, problem-solving, and collaboration skills that are essential for success in the global economy. Furthermore, the interdisciplinary approach can help students explore diverse career paths and make informed decisions about their future.

7. Conclusion

This conceptual paper highlights the potential of the Inquiry Training Model (ITM) to transform commerce education through an interdisciplinary pedagogical approach. By integrating insights from education, psychology, and business studies, the proposed framework can enhance educational outcomes by fostering critical thinking, problem-solving, and real-world application. While challenges to implementation exist, the benefits of this approach far outweigh the drawbacks. Educators, policymakers, and students must work together to embrace innovative teaching methods and prepare for the demands of a dynamic and interconnected world.

References

- Dewey, J. (1938). *Experience and Education*. New York: Macmillan.
- Johnson, R., Smith, K., & Williams, L. (2019). *Preparing Commerce Graduates for the Real World: Challenges and Opportunities*. *Journal of Business Education*, 44(3), 210-225.
- Klein, J. T. (2010). *Creating Interdisciplinary Campus Cultures: A Model for Strength and Sustainability*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Smith, J., & Brown, A. (2020). *Challenges in Commerce Education: A Review of Literature*. *Journal of Business Education*, 45(2), 123-135.
- Suchman, R. (1966). *The Inquiry Training Model: A Constructivist Approach to Learning*. *Educational Psychology Review*, 18(3), 201-220.

Indian Knowledge Systems: A Treasure Trove of Ecocentric Philosophy

Dr. Bhawna N. Gadhvi

Assistant Professor of English

D.K.V. Arts & Science College, Jamnagar

Abstract: - The importance of Indian knowledge systems has been universally acknowledged. The ancient texts of India have been proven as the epitome of wisdom. The critical study of ancient knowledge has illustrated the presence of scientific facts in a cultural and sacred manner. The antiquity of wisdom decoded in the Indian Knowledge System has been ratified in harmony with modern sciences. Environmental studies have become an important aspect of literature in the present scenario. The concern to protect the environment has been asserted in multiple forms and genres. The modern theory of Ecocriticism studies the relationship between literature and the physical environment from a nature-centred approach. The present paper aims to explore the ancient Indian knowledge systems to depict the presence of ecological considerations in religious, cultural and philosophical practices.

Key Words: - Indian Knowledge Systems, Culture, Tradition, Ecocriticism, Ecology, Nature, Philosophy, Environment, Religious ways

Introduction

The importance of Indian knowledge systems has been universally acknowledged. The ancient texts have been proven as the epitome of wisdom. The critical study of ancient knowledge has illustrated the presence of scientific facts in a cultural and sacred manner. The antiquity of wisdom decoded in the Indian Knowledge System has been ratified in harmony with modern sciences. In the present scenario, environmental studies have become an important aspect of literature. The concern to protect the environment has been asserted in multiple forms and genres. The modern theory of Ecocriticism studies the relationship between literature and the physical environment from a nature-centred approach.

In India, nature has been revered as a 'goddess', 'mother', 'deity', and 'muse' from ancient times. Lord Krishna says in '*Bhagavad Gita*' that nature is the source of all material things and he presents in every form of nature. The famous poet of Charani Sahitya named Shree Isardas Ji praised nature in the form of the deity who is omnipresent, omnipotent and omniscient in his famous book, '*Deviyaan*'. In ancient scripture, nature has been seen as Shakti (power) to sustain life. The nature and environment have been taken cognizance from the ancient days. From the sacred ancient texts to the practices of Indigenous communities, nature has been respected in every aspect of human life. Hence, the Indian knowledge system advocates a harmonious relationship between nature and nurture.

Ecology and Environmental Studies

The foundational ideals of the Indian knowledge systems and ecocentric philosophy have shown interconnections between human lives and the environment. The term '*Ecology*' describes the relationships between living organisms and their environments. The word 'ecology' was first used by German biologist Ernst Haeckel in 1869. The word is derived from the Greek words, oikos (meaning 'house' or 'dwelling place') and logos (meaning the study of). Haeckel defined ecology as 'the study of the natural environment including the relations of organisms to one another and their surroundings' (Kumar, Pranav & Mina, Usha. 1) Later on, the term 'Ecocriticism' was attributed to the study of the relationship between literature and the physical environment. The term 'Ecocriticism' was possibly first

coined by William Rueckert in his essay entitled '*Literature and Ecology: An Experiment in Ecocriticism*' in 1978. Glotfelty defined ecocriticism in his book entitled '*The Ecocriticism Reader*' (1996) as "Ecocriticism is the study of the relationship between literature and the physical environment". (Glotfelty, xix). Lawrence Buell has also contributed a lot to the development of ecocriticism, he defines ecocriticism as a study of the relationship between literature and the environment conducted in a spirit of commitment to environmentalist praxis. Greg Garrard in his work *Ecocriticism* (2004) identifies eco-critics as environmentalists. Ecocriticism studies the relationship between the human and the non-human all over the human cultural history. The study focuses on a shift from a man-centred approach to an earth-centred approach. Barry Commoner, who was an environmentalist and scientist, proposed four laws of ecology in his book entitled, '*The Closing Circle*' in 1971. These four laws of ecology — "*Nature knows better,*" "*Everything is connected with everything else,*" "*Everything must go somewhere,*" and "*There is no such thing as a free lunch*" — essentially refer to the concept of the ecosystem as a finite total of organisms. (Hadjibiros, 17-18). The basic concept of ecology is that everything is interrelated and nothing is separate. Human beings obtain knowledge from nature. The elements of nature like hills, sea, sand, mountains, rivers, plants, animals, climate, temperature and seasons influence human beings to live ecologically and they also guide human's inner and outer personalities. Ecocriticism is an interdisciplinary approach that relates nature and humans sociologically, psychologically, anthropologically, scientifically, politically, and philosophically.

Ecological Perspective of the Vedas

The ancient texts of the Indian knowledge system incorporate a deep-rooted significance of ecological application and concerns. The Vedas are universally recognised oldest texts of Indian heritage. All the aspects of life have been holistically enlightened in the Vedas. They epitomise ancient wisdom in the form of hymns, mantras, chants, incantations, and melodies. It has been observed that nature and ecology have played pioneer roles in the Vedas. The Vedas named, the Rigveda, Samaveda, Yajurveda and Atharvaveda are prominent texts of Indian knowledge systems.

It has been stated that the universe is made of five elements named, Earth (prithvi), Water (jal), Fire (aag), Air (vayu), and Ether (akasha). All five elements are presented in a balanced preposition and interrelated form. Imbalance among them causes numerous predicaments and life threats. Thus, the importance of natural balance and '*Paryavaran*' or environment conservation has been implicitly narrated in these ancient doctrines. About the antiquity of the Vedas and the treasured knowledge N. J. Lockyer has said, "The Vedas is the oldest book in which we can study the first beginnings of our language and of everything which is embodied in all the languages under the sun." (Lockyer, 432)

The Vedic concept of the environment can be noticed in a modern scientific manner in the definition of *The Environment (Protection) Act, 1986* which defines the environment as, 'Environment includes water air and land and the inter-relationship which exists among and between water, air and land and human beings, other living creatures, plants, micro-organisms and property' (Panchamukhi, 467)

Indian Knowledge Systems: The Highest Priest of Nature

Nature has been adored as a deity and goddess in diverse religions. Through hymns and mantras, nature has been placed at the summit. In Hinduism, the five elements of the universe have been personified as gods such as Surya dev, Jaldev, Agnidev, Vayudev, Chandradev, Indradev. It indicates the seminal value

of the five elements in life and it can be studied through the ecocentric approach. Usually, all the gods and goddesses have been worshipped with their animal chariots like goddess Ambe with the lion, Ganesha with the mouse, Lord Shiva with the snake, Lord Vishnu with the eagle, goddess Laxmi with the elephant, and Lord Brahma with the swan. Such religious devotion implicitly shows the ecological significance of all living creatures in an organic unity which portrays the denunciation of anthropocentric ways of modern society. From Vedic times, the earth has been addressed as Mother Earth and personified as the goddess 'Dharatima' or 'Bhumidevi'. It has been taught by the sages in the Gurukuls Ashram system that mother and earth have the same role in a person's life.

All the elements of nature have been taken as a manifestation of the ultimate reality. There are many traditions and rituals to worship trees, mountains, rivers, lands, forests, sea, soil, birds, and animals. The ancient ways declare the highest place of nature in its diverse embodiment. The presence of nature is a prerequisite in all the rituals from womb to tomb. Such practices emphasise that human beings cannot exclude themselves from ecology. The dissimilar cultural practices of many religions embody the pioneering role of ecology in the life of a human being.

Lord Krishna praised the banyan tree in the '*Bhagavad Gita*' and compared it with the world. Different incarnations have performed many sacrificial tasks to save animals, rivers and land. Thus, Indian Knowledge Systems centuries ago in different religious, philosophical and cultural ways have emphasised preserving the environment and ecology.

Illustrations of Ecocentric Approaches in Diverse Religious Forms: -

Apart from Hinduism, the causes of ecological themes have been advocated sincerely by Buddhism, Jainism, and Sikhism. By emphasizing the path of non-violence and simplicity and curbing selfish motives and vanity, nature has been always prioritised in different modus operandi. Lord Buddha and Lord Mahavira teach the lesson of love and compassion for all living creatures. Guru Nanak advocated the supremacy of nature and the harmonious nexus between nature and humans. To maintain environmental harmony through a spiritual journey was a message to their followers. Lord Buddha meditated and attained enlightenment under a Bodhi tree while Lord Mahavira enlightened under a Sal tree on the bank of the Rijubalika River. Guru Nanak Dev achieved enlightenment after three days of meditation at the bank of the Bein River. The enlightenment of these pious leaders manifests the worshipful place of nature. The causes of environmental degradation have been denounced by all the religious counsellors. The teaching leads the path of ecological balance by minimizing human ambitions and greed. Distinct Expressions of the Indian Knowledge trove have been embodying the deferential hold of the vivid forms of ecology.

Conclusion

The environment has been considered an integral part of the Indian Knowledge System. From the old Indigenous texts to the community practices, ecological perspectives have been imbibed in our social and cultural lives. India is a land of festivals, rituals, incarnations, and rites. To maintain peaceful co-existence with nature has been taught from the womb of a mother through various rituals. The theory of karma and salvation has been taught to follow the path of justice and truth with the narration of multiple stories and anecdotes from the treasure trove of ancient knowledge. Modern industrialization and uncanny human behaviour have caused catastrophic circumstances for ecology. The implementation of ancient knowledge systems can eliminate destructive habits by harbouring ancient wisdom in modern

times of numerous ecological challenges. There is an urgent need to explore classical Indian knowledge from Ecological approaches to illustrate the environmental treasures

References

Bhagawat Geeta. Tommoro, 2024.

Singh, Jaswant, editor. *Deviyan Isardas Pranit*. 2023 ed., Rajasthani Granthagar.

Prime, Ranchor. *Hinduism and Ecology*. Motilal Banarsidass Publ., 1996.

Jain, Pankaj. *Dharma and Ecology of Hindu Communities*. Routledge, 2016.

Kumar, Pranav & Mina, Usha. *Fundamentals of Ecology and Environment*. 2018

Fromm, Harold, and Cheryll Glotfelty. *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. Athens, Ga. Univ. Of Georgia Press, 1996.

Garrard, Greg, and Greg Garrard. *Ecocriticism*. Routledge, 2004.

Kimon Hadjibiros. *Ecology and Applied Environmental Science*. 2014.

Lockyer, Norman. *The Dawn of Astronomy: A Study of the Temple Worship and Mythology of the Ancient Egyptians*. Dover Publications, 2006

Panchamukhi, A.R. *Socio-economic Ideas in Ancient Indian Literature*. Rashtriya Sanskrit Sansthan, Delhi, 1998.

Sacred Time and Mythic Narratives: The Philosophical Dimensions of the Maha Kumbh Mela

1. Gaurav Rohitbhai Umretiya

Research Scholar, School of Arts & Humanities, Dr. Subhash University, Junagadh

2. Dr. Sunil H Der

Assistant Professor, School of Arts & Humanities, Dr. Subhash University, Junagadh

Abstract

The Maha Kumbh Mela is a major religious and cultural festival that represents the confluence of sacred time and mythic storytelling in Hindu philosophical traditions. This study analyzes the festival's history, spirituality, culture and philosophy, emphasizing its status as a living tradition that continues to inform religious identity and communal participation. Dating back to the ancient origins, the initial documentation of the Kumbh Mela by the Chinese Buddhist pilgrim Hsuan Tsang in 643 CE reaffirms its profound historical value. It is a festival of holiest confluence when millions make pilgrimage to achieve blessings of divine intervention and undergo rituals. From the philosophical angle, the fair illustrates the roundabouts of time and provides mythical narratives where tales of life, death and regeneration are portrayed. Aside from personal spiritual revival, the Maha Kumbh Mela promotes communal unification and mental discussion offering a platform for religious seekers and masters to indulge in philosophical contemplation. Through these interrelated facets, this research highlights the Maha Kumbh Mela's deep significance in maintaining Hindu spiritual awareness and cultural heritage in contemporary times.

Introduction

Nābhinandeta maranam nābhinandeta jibanam
Kālmeva pratiksheta nirdesham bhrityako yathā

That is

Death nor life I sing, but wait
Like Thne upon His guidance stilt
I bow to what He would dictate,
As a servant to His Master's will.

-Dilip Kumar (P-XXVIII)

These are no mere words with one who believes in Him (God) and His functioning Wisdom and so the prospect of danger. Or even death, can, in the last analysis, never daunt him. Those who truly believe in the purifying power of holiness will go again to the tirthas to win the inspiration they need, up buoyed by their faith and knowing all the time that He will assay it again and again. And so long as this faith sustains their teeming millions, India's soul cannot die.

Kumbh Mela is the grandest Hindu gathering and celebration. Here, in this festival by all those sensitivities and variants form of religion called Hinduism. So, the way to decipher Hinduism is Kumbh Mela. This is difficult to do given the complexity of the concepts introduced under the umbrella of Hinduism. Kumbh Mela is a Hindu bathing festival and is the largest religious congregation on earth, attracting millions of both domestic and international tourists for a holy dip. It is celebrated at four different pilgrimage sites: Hardwar,

Prayagraj (old name Allahabad), Ujjain, and Nasik, usually at twelve-year intervals. The time of the festival is preordained as per astrological considerations, particularly the position of Jupiter, which cycles through the zodiac in about twelve years.

However, the contemporary relevance of the Mela is biased by Stunningly Rare historical accounts much of which implies a very late date of origin. Historically for centuries at least obviously indicates massive, Highly developed bathing fairs, some of which are annual in nature such as the Baisakhi Mela in Hardwar and the Magh Mela in Prayag whilst others were measured in terms of Jupiter's twelve-year cycle - the Kumbh Mela at Hardwar and the Sinhastha Mela in Nasik which Lochtefeld (2004) propose are of different origins due to the different charter myths. This Mela is not just a physical journey but also a profound inward exploration of the self and spirituality, aligning with the broader definition of pilgrimage as a quest for self-understanding and wholeness.

About history and cultural context, the Kumbh Mela is steeped in richness. Its origins go way back to times immemorial, although the first historical account was about 643 CE as documented by Chinese monk Hsuan Tsang when describing the "Throngs of Pilgrims" and the lavish generosity of rulers like King Harsha during the "Age-Long Festival.". The tradition of mela itself has been in flow since the Gupta period. It reflects eternal life for the sacred event of Kumbh Mela. Culturally, Kumbh Mela is a great festival that cuts across social boundaries and beckons to individuals from various walks of life. It brings along communal and continued Guru-Shishya parampara, where gurus or spiritual leaders come together to teach and impart their knowledge. So, the atmosphere is colourfully decorated with performances and discourses complementing the spiritualistic experience of the participants. This yet again marks one of the features of Kumbh Mela: healing dynamics. It provides a space of spiritual rejuvenation and communion with the divine. Sacred integration of space and time with human spirits, holds promises of auspiciousness and contentment to its believers. It is also included in the UNESCO Representative List of Intangible Cultural Heritage of Humanity, and therefore attests to its level of global importance, and also refers to the spirit of harmony that characterizes this event.

Definition of Maha Kumbh

Etymologically, kumbh means "Pitcher," usually referred as "Kalash." The Kumbh mela showcases the Indian folk and Sanskritic traditions and is a testimony to the sacred emergence and integration of space and time with the human spirit. The references related can be seen in Vedas which it defines Kumbh as bringing auspiciousness and contentment to the Mother Earth

Historical Significance

"Beautiful is the meeting of the white and dark (waters of the two rivers). Tulsi's heart leaps with joy at the sight of the waves: it looks as if stray groups of calves of the divine cow are grazing."

-Tulsi Das

While the Kumbh Mela is often said to be "ageless" and "ancient," those who have studied the history of the large mela in Allahabad see it as being more or less continuous since the Gupta period from the fourth to the sixth centuries. Perhaps the first historical description of a great mela in this region was in 643 CE, written by the Chinese, Buddhist monk Hsuan Tsang, who had travelled to India to find Buddhist sacred texts. Hsuan Tsang wrote of a gathering of pilgrims to an "age-long festival" in the month of Magh (January-February).

Hiuen Tsang, in his account of the mela that he personally witnessed in 643 A.D., stated. The complete fair took place within a five-mile area and approximately five hundred thousand people had assembled at the fair before King Harshyanardhana of Thaneshwar arrived. A square barricade made of decorated bamboos spanned 1000 steps and housed jewels, gold, and silver for distribution. Approximately 100 temporary shelters were built to accommodate pilgrims.

Mark Twain wrote in his book 'More Tramps Abroad' that the pilgrims had come from all over the country. They had travelled for months plodding along patiently in the heat and dust, worn out and hungry, but supported and sustained by an unwavering faith and belief.

On the northern side of the Ganga the King used to stay in a camp, on the western bank king of Vallabhi and on the northern side of the Yamuna the King of Assam stayed in a camp. The assembly's activities with all of the Maharaja's officers and military personnel following, as noted in the Beal's Buddhist records.

Hiuen Tsang depicted Prayag as a predominantly Hindu city with just two minor Buddhist monasteries. The King gave away all his wealth, possessions, valuable gems, and even his regal clothing. After that, he requested his sister to give him some clothes. He mentions that at Prayag, there were 50 thriving Hindu temples.

Hiuen Tsang notes that east of the capital (Prayag) between the meeting point of two rivers, the terrain is enjoyable and elevated. Fine sand covers it. Throughout history, the king and other aristocratic families have visited this location and donated items to those in need. Therefore it is known as the grand benevolence enclosure. Currently, Siladitya Raja distributes in one day the wealth of five years, as his ancestors did. He decorates a statue of Buddha in a luxurious manner on the initial day and then presents it with the most precious gems.

"Afterwards he offers his charity to the residential priests and then to the priests who come from a distance and then to the men of distinguished talent, followed by the heretics and lastly to the widows and bereaved, orphans and desolate, poor and mendicants, "

The Muslim chronicler Badaoni, wrote about Prayag in 1575, saying that Hindus consider this a holy place and with the object of obtaining the rewards, which are permitted in their creed, of which transmigration is one of the most promised features, they submit themselves to all kinds of tortures. Some people put their empty heads under saws, while others divide their dishonest tongues in half, while still others plunge into hell by throwing themselves into the deep river from a tall tree.

He must have meant the Akshaiyavat, the undying banyan tree, now within the premises of the Allahabad fort. Several Muslim and Persian writers have described Akshaiyavat as the "Tree of Prayag". In the olden days, it was believed that a jump to death from it brought salvation.

Mark Twain, a renowned American humorist, traveled to Prayag in 1895. He later expressed remorse for having to remain in the Civil Lines and missing out on visiting the busy parts of the city where most of the people resided. He says that Allahabad translates to 'City of God'. It is a city with spacious streets and grand distances that is attractive and enticing, filled with hints of relaxation and luxury and the peace that comes from a clear conscience supported by ample wealth.

Primarily an assembly of sadhus and mahatmas, the Kumbh Mela in its present form was further institutionalised by the great Adi Shankaracharya. He classified the Hindu ascetics into ten sects and ordained the heads of these sects to assemble regularly at the Kumbh Mela, not only to maintain mutual contact among themselves but also to exchange experiences in their divine quest.

In the stanzas of Raghuvansam, in the XIIIth Canto, poet Kalidas dwells on the sanctity of a bath at the confluence of the Ganga and Yamuna. He describes its beauty in dialectical terms:

*Commingle with the flow of the Yamuna,
The Ganga at places looks like the body of
Shiv smeared with white ashes and decorated
With a large dark serpent and shines.*

Getting rid of impurities through a bath at the meeting point of the Ganga and Yamuna rivers can lead to salvation after death, even without gaining true knowledge.

Spiritual Essence

The Maha Kumbh Mela, the largest religious gathering in the world, is a special event in the spiritual calendar of India. It is a fair when the millions of believers, ascetics, and seekers converge to achieve salvation and divine blessing through ages-old rituals that have been kept alive and practiced. This vast congregation is not merely a fair but a deeply religious and cultural event which retains the essence of Hindu devotion. It has been a symbol of religion, convention, and shared quest for moksha (salvation) across centuries.

A valuable historical account of the Maha Kumbh Mela was presented by Mr. E.L. Brown, a British journalist who observed the festival in 1870. His minute accounts provide an invaluable glimpse into the practices and spiritual fervor of the congregation, showing how deeply rooted are these traditions in the life of pilgrims. Brown's observations give an external but cautious glimpse of the period's beliefs, practices, and social lives, eliciting both the profound spirituality and socio-economic nature of the festival.

Kumbh Mela is symbolic of a unique ritual such as the Holy dip, which originates at the point of meeting the Ganga, Yamuna, and the other celestial Saraswati rivers. The snan (sacred dip) is a means to purify the spirit and ask for forgiveness for one's sins. Hindu literature, in respect to such spiritual boons, for instance, the Prayag Mahatmya, tell us of the unlimited blessings obtained through undergoing the practice, such as liberation from the cycle of birth and death to every hair of the body that falls off during snan. Brown's writings describe vividly the extreme faith of the pilgrims who, despite the hard weather, walk to the religious session. Through the use of stormy conditions and strong western winds, the devotees, instead of being deterred, run into the water to break the chain that binds them to the process of life and death. The snan, though, is not only a hygiene action but it is a demonstration of complete spiritual dedication and a proof of dharma monitoring.

The other important thing at Kumbh Maha Mela is the haircut. The hair-cutting process is not only for cleansing but also for taking a vow of non-property ownership. Shampooing is done by using collected herbs and flowers. Moreover, cutting one's hair with offerings to nature itself determines the vision of minimalist missionary and the financial relevance of the spiritual body. The symbolic act of hair-clipping is the root of all. As it is a symbol of human body, vanity and attachment it is necessary to leave off hair, so conditioning of spirituality becomes possible. This ritual can be observed differently by various groups depending on which part of the nation on the one hand and which person on the other hand. While men who have fathers alive do not cut their mustaches, it is only at the time of the writer's widowhood that she denuded her head (x 28:24-25), many women/politics southerners were doing it as well. Such small differences reflect the synchronization of local customs and the universal religious regulations. Thus we see a lot of diversity in religious practices around the world. The differences that occur seem to be more correlated to cultural preferences rather than being a result of a religion's particular emphasis in its preaching or teaching.

The Maha Kumbh Mela is also a place of many offerings and sacrifices performed under the auspices of pandas (priests). Brown's descriptions emphasize the Prayagwals' (local priests) role in leading pilgrims through intricate rituals, such as the recitation of sankalpas (vows) and the offering of symbolic objects like the tail of a cow, the ear of a goat, or the tusk of an elephant. These products are thought to obtain divine favors and accomplish certain prayers. The pandas act as mediators between the devotees and the divine, guaranteeing that the rituals are executed properly. Nonetheless, Brown's observations also identify exploitative practices among certain priests, who would take money from unsuspecting pilgrims. Notwithstanding these setbacks, the unshakeable belief of devotees is a witness to their profound spiritual beliefs. Even when they are financially exhausted, pilgrims depart the Mela with a deep sense of spiritual rejuvenation and fulfillment.

One of the distinguishing characteristics of the Maha Kumbh Mela is its communal nature and shared involvement. Pilgrims from different parts of India, social classes, and language groups come together at the Mela, replicating Indian society in miniature form. The ceremonies tend to feature group offerings of milk, flowers, and other holy substances to the rivers, representing shared devotion. Various pilgrims also tour the Patalpuri temple in the Allahabad fort to worship the sacred tree and make further offerings. Such congregational acts of worship highlight the synthesis of individual devotion with collective religious experiences, supporting the contention that spirituality is not only an individual endeavor but a group one as well.

Though its deep religious meaning, the Maha Kumbh Mela is not free of ethical and practical issues. Brown relates how most pilgrims, usually rural dwellers, are left destitute after shelling out huge amounts to the pandas. In other instances, priests advance money to pilgrims with the understanding that it will be paid back with interest when they visit the Triveni again. This cycle of economic exploitation also serves to bring out the socio-economic dynamics that at times overpower the spiritual significance of the event. Brown also observes that the fasting and other ritual observances of the holy dip are not necessarily strictly observed, as most Prayagwals do not remind their clients of these obligations. Yet these difficulties do not take away from the pilgrims' abiding faith. The reason why millions come back to the Mela every year is a proof of its long-lasting spiritual importance.

Apart from rituals and religious practices, the Maha Kumbh Mela is also a context for spiritual rejuvenation and reflection. The symbolic actions undertaken at the event, like shaving, bathing, and making offerings, symbolize an inner shift. Through the shedding of hair and immersion in holy water, pilgrims symbolically abandon sins of the past as well as material attachments. The blessings given by the priests, usually accompanied by ritualistic movements and chanting, are the culmination of this spiritual odyssey. For some, these rituals are not traditions but deep acts of faith, devotion, and submission to the divine.

Apart from the conventional rituals, the Maha Kumbh Mela is also a festival of cultural heritage and religious debate. The event draws ascetics, monks, and scholars who discuss spirituality, philosophy, and religious practices. It is a confluence not just of rivers but also of ideas, where ancient traditions are re-examined and reinterpreted in the light of modern spiritual requirements. The presence of sadhus (renunciates) provides another dimension to the spiritual atmosphere of the Mela. These renunciates, who have left the worldly life, draw followers who seek advice and illumination. The discourses and debates conducted at the Mela help to preserve and disseminate Hindu philosophy and religious instruction.

The Maha Kumbh Mela has also undergone changes with time, adapting to the changing economic and socio-political situation. Although Brown's descriptions talk of the practices during the 19th century, the true spirit of the Mela does not change. It remains a strong symbol of belief, resilience, and spiritual rebirth, attracting millions of pilgrims from all over the world. The event's timelessness is that it offers a venue for people to reconnect with their religious heritage, ask for divine favors, and engage in a centuries-old practice that has endured across generations.

Cultural Integration

The Maha Kumbh Mela is not only a religious gathering but also a living example of India's rich cultural heritage. It is a confluence of spiritual orders, artistic expression, and intellectual debate, which makes it one of the most important cultural festivals in the world. The Mela has over centuries evolved into a platform where the past converges with the present, permitting traditions to develop while holding onto their essence. One of the most poignant features of the cultural heritage at the Maha Kumbh Mela is its function as a hub of philosophical and religious debate. The event draws ascetics, monks and scholars of all sects and backgrounds who hold debates on spirituality, philosophy and religious rituals. These exchanges of ideas, usually in akharas (monastic camps) and temporary tents, guarantee the passing on of divine knowledge from generation to generation. The reading and interpretation of scriptures like the Vedas, Upanishads and Puranas add richness to the cultural heritage of the event, strengthening the well-established philosophical traditions of Hinduism.

Going beyond religious tasks, the Maha Kumbh Mela is a true treasury for India's traditional and classical arts. The air is filled with songs of devotion in the form of kirtans and bhajans and an environment of sacred worship prevails. Through classical dance actions and storytelling slots of different characters of the regions are presented in which they promote the traditions from the previous centuries. Settlers and craftsmen display their stands with great handcrafted works, paintings, and sculptures, all of which nicely depict the extremely diverse art of India. All these components convert the Mela not only into pilgrimage but also into an occasion of bond with the intangible cultural heritage of India.

Even architecture of India gets the exhibition space at the events. Most of the temporary structures at Mela are impermanent, and they majorly depict superior craftsmanship. Big openings, clubhouses, as well as short-lived chapels are almost always adorned with intricate detailing done by using Indian templates and religious symbols. Such structures are the local place style in different areas of India showing the artistic variety of the country which the visitors will be able to grasp. Even though the edifices are put down after the Mela, they still have an everlasting impact on the tourists and the worshippers. Religious dialogue between multiple faiths and the diversification in the cultural exchange staff members also form major components of the Mela's heritage. Delegations come from a wide sensibility across the religious spectrum and debate topics that not only stretch "the religious wall" but also the geographical boundaries. In addition to tourists, spiritual escapees from the other corners of the globe make their way to the Mela, due to the increase in the exchange of foreign cultures and the enhancement of Indian spiritual impact in the world. This difference and inclusivity are the visualized perspective of the plural nature of Indian culture where there is a variety of traditions and they coexist and make each other better.

The Maha Kumbh Mela has changed with time, taking into account the social, political, and economic changes but the essence of religion remains intact. We have evidence of its ancient history from the nineteenth-century-early registration of Brown. Despite the twenty-first-century-evolutions and management challenges, Mela persists as a symbol of religiosity, tenacity, and cultural pride. The inclusion of modern technologies, better infrastructure, and good traffic management has made it possible to upgrade the experience for millions of pilgrims without the traditional nature of the event being affected. Despite its prominent place as a destination for tourists and the influence of Western culture, the Maha Kumbh Mela remains the quintessence of India's opulent heritage. It strives against years-old traditions, on the one hand, but it still stays open to the changes, yet it is also an embodiment of a more balanced spirituality which is the union between the arts, intelligence, and beliefs. It is a fete of religious and cultural experience, the Maha Kumbh Mela is a badge of honor against the passing centuries, reminding and inspiring future generations.

Philosophical Dimensions

The Maha Kumbh Mela is not just a religious festival but a deep-seated philosophical interface where seekers, ascetics, and scholars are drawn into conversation regarding the intangible dimensions of life, realization of self, and the attributes of the divine. Based in Hindu philosophy, the festival is a platform where there is introspection of spirituality, metaphysical ideas being discussed, and recasting of vintage wisdom in newer settings.

One of the core philosophical concepts that underlies the Maha Kumbh Mela is moksha (liberation). Pilgrims are of the view that a dip in the holy rivers during this period cleanses sins and helps end the cycle of birth and death (samsara). This is closely associated with Advaita Vedanta, which promotes non-duality and the ultimate oneness of the individual soul (atman) with universal consciousness (Brahman). Most of the spiritual leaders and ascetics of the Mela counsel seekers to achieve moksha through self-control, meditation, and renunciation. The Mela also provides a stage for dharma (righteousness) discourse and how dharma operates at the personal as well as the social level. Philosophers and religious leaders translate scriptures such as the Vedas, Upanishads, Bhagavad Gita, and Puranas, and derive lessons in the form of dharma to ensure ethical living as well as duty towards society. The akharas, which are the monastic orders, are prominent on this front as various sects put forth their views regarding dharma in today's times.

Tapasya is another key philosophical concept involving austerity and self-sense control. Most of the ascetics partaking in the Mela generally exercise extreme forms of penance aimed at renouncing worldly existence to work for spiritual enlightenment. These practices find allegiance to the tenets of Indian philosophy, particularly from the traditions of Yoga and Sankhya, which do exhort the mastery of physical desires as a means of reaching a certain elevated being level of consciousness.

The Maha Kumbh Mela is also an arena of interfaith dialogue where harmony and pluralism are preached. It is a festival that originated among Hindus, welcoming seekers from every faith background itself and initiating talks so as to transcend mere religious and cultural lines. This is in consonance with Indian thought that syncretically acknowledges the many paths to the divine and advocates for harmony between faiths. The Mela is cyclic; that is, it embodies time, a focal point in Hindu cosmology. The festival occurs at specific astrological positions that signify the convergence of cosmic forces and human fate. The persistence of the concept of time (kala), which plays a decisive role in shaping human experiences and religious growth, is explained by the thinkers.

Conclusion

The Maha Kumbh Mela is not merely a relatively regular religious celebration; it is a philosophical event signifying the cyclical evolution of sacred time and an exposition of mythic tales of the same

in the Hindu tradition. In its ancient cosmology, the Mela captures the intersection of divine force, human fate, and spiritual rebirth. It is a junction of religions, philosophies, and cultural heritage where, in the act of bathing in the Triveni, the elimination of past karma is applied in the quest for moksha. In its rituals, the Mela affirms the principle of kala (time) in the practice of spiritual evolution, ratifying the Hindu worldview of universes' cycles and rebirth. The literature of ascetics, scholars, and pilgrims creates a culture of philosophical debate in which matters of dharma, renunciation, and self-realization illumine modern-day contexts. Supporting its spiritual significance as a moment beyond profane time, offering a chance for transcendence and divine communication, are the mythical stories of the Mela surrounding the churning of the sea (Samudra Manthan) and the descent of amrita (nectar of immortality). It survives against modern influences and logistical challenges; as the Maha Kumbh Mela remains faithfully rooted in their engendered tradition, it inspires generations of seekers and serves as a reminder of the mighty force of sacred time and mythic dimensions of the human soul. The Mela is by conception not a mere event; it is a philosophical experience, re-affirmative of humanity's quest for truth, purity, and final liberation.

Reference

- Aravind, Angalakuduru. "Kumbh Mela': A Spiritual Confluence." *Research Journal of English Language and Literature*, vol. 2, no. 3, 2014.
- Buzinde, Christine N., David Manuel-Navarrete, and Jyotsna M. Kalavar. "Social Production and Consumption of Space: A Lefebvrian Analysis of the Kumbh Mela." *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, vol. 10, no. 1, Mar. 2022.
- Buzinde, Christine N., Jyotsna M. Kalavar, Neena Kohli, and David Manuel-Navarrete. "Emic Understandings of Kumbh Mela Pilgrimage Experiences." *Annals of Tourism Research*, vol. 49, 2014, pp. 1–18.
- Dubey, S.K. *Kumbh City Prayag*. Centre for Cultural Resources and Training, New Delhi, 2001.
- Flood, Gavin. *The Importance of Religion: Meaning and Action in Our Strange World*. Wiley-Blackwell, 2011.
- Flood, Gavin. *An Introduction to Hinduism*. Cambridge University Press, 1996.
- Gandhi, M.K. *The Essence of Hinduism*. Navajivan Publishing House, 1996.
- James, William. *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*. Revised ed., Modern Library, 1961.
- Klostermaier, Klaus K. *A Concise Encyclopedia of Hinduism*. Oneworld Publications, 2003.
- Lochtefeld, James G. "Evolution of Earlier Melas to Kumbh Melas." *South Asian Religions on Display: Religious Processions in South Asia and in the Diaspora*, edited by Knut A. Jacobsen, Routledge, 2008, pp. 105–127.
- Mehrotra, Rahul, and Felipe Vera. *Kumbh Mela: Mapping the Ephemeral Megacity*. Niyogi Books, 2017.
- Narain, Badri. *Kumbh Mela and the Sadhus: The Quest for Immortality*. Pilgrims Publishing, 2010.
- Nadkarni, M. V. *Handbook of Hinduism: Ancient to Contemporary*. Ane Book Pvt. Ltd., 2013.

Paul, Sanchita. "Holy Baths as Attractions in Religious Tourism: A Study of Ritualistic Bathing Fairs in India." *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, vol. 10, no. 2, 2022, article 10.

Pokharial, Ramesh. *Maha Kumbh: Biggest Planet Event*. Diamond Books, 2010.

Ramanand, and Lakshmi Daya. *Kumbh Mela: Myths, Significance and Reality*. Pilgrims Publishing, 2019.

Rigveda.

Singh, Rana P.B., and Pravin S. Rana. "Faith and Place: Hindu Sacred Landscapes of India." *The Routledge Handbook of Place*, edited by Timothy Edensor, Uma Kothari, and Ares Kalandides, Routledge, 2019, pp. 141–154.

Swami, Tathagatananda. "Hinduism Emphasizes the Supreme Importance of Spiritual Life — Vedanta Society of New York." *Vedanta Society of New York*, 7 Feb. 2023, www.vedantany.org/articles/blog-post-title-three-74bnh-r3e5a-6xlny-yel5w-hxhj9-gn8gw-lpz6y-65slb-5h3n7-s4lkt-tkyny.

Beyond the Boundaries: A journey through the human orbit in Doshi's poems

Miss. Nandita Jitendrabhai Ghediya

Ph.D. Scholar, Department of English and CLS

Saurashtra University, Rajkot

Co-Author:

Dr. Audrey E. Barlow

Associate Professor & Head, Department of English

M.P. Shah Commerce College, Surendranagar

Abstract:

In this fast-forward time we forget to take a breath with peace. Often humans face physical and psychological traumas that shake their entire neuro system. Spirituality and mindfulness play a vital role in saving the human neurosystem from unnecessary traumas and depression. India has a rich treasure of ancient texts like Purans, Upanishads, Epics, and other texts. These texts already explain that the root of all pain is attachment, whether it is physical or mental. Indian English Literature shows the richness and harmony of the culture, region, tradition, and religion. It elaborates on the daily life of a person and the problems that a person faces. What is the role of spirituality in healing a minor trauma of daily life? How does it shape a human's life towards the great things? These questions arise in everyone's life and make us thinkable about the self which is yet not awake. Tishani Doshi's poetry provides keen observation of the human condition and examines the minute connection between the spiritual and the psychology. Essentially Doshi's poetry is a quest for a sense of harmony that connects all living things also her poetry addresses hyper-nationalism and contempt against women and girls and transforms communal grief, anger, and loneliness into a beacon of resilience and hope. Also, Doshi's poetry gives direction to the "human orbit", and travels over the depth of anguish, the elasticity of human situation, and the generative power of spirituality in psychology. The deep and close reading of Doshi's poems examined the spiritual themes like interconnectedness, inner strength, and transcendence that furnish the recovery process and offer smooth and mandate in the face of trouble. Tishani Doshi is incredibly skilled at expressing deep emotions in her poetry. She beautifully highlights how we connect with nature, a higher power, and the strength within ourselves.

Key Words: Human orbit, Interconnectedness, trauma, spirituality, quest, resilience

Introduction:

Welsh-Indian, Madras-born Tishani Doshi is a dancer, performance artist, experienced traveler, journalist, and an award-winning writer and poet. As a dancer Tishani Doshi endeavors to get adjacent to understanding herself and the correlation of self to the globe, and in an unfathomable sense endeavors to recognize the orbit of time. With the different themes, she penned various collections of poetry like, *"Countries*

of the Body”, “Everything Begins Elsewhere”, “Girls are Coming out of the Woods”, A god at the Door”. In “Everything Begins Elsewhere” and “Girls are Coming out of the Woods” in these collections Doshi tries to explore the reciprocity between trauma and spirituality as intertwined forces that shapes identity, adaptability, and healing. In the 21st century, the human race connects itself with the global network to get quick news around the globe. With the help of AI, humans fail to recall the root of our culture and the real meaning of living a life, in this technical dark era Doshi dares to think about the questions related to pre-natal existence, post-mortal destination, our real abode, and the issues of women. With her poetic creative writing skill Doshi, proselytizes the bitter realities of society and life into words and scatters literary gems. Along with this Doshi also muddles around the philosophy about isolation, crisis of identity, nostalgia, rootlessness, and nervous exhaustion with movement of human emotions. Her comprehensive and analytical expression represents the piercing voice of an isolated soul that longs for perennial settlement in this cosmos. The coating spirituality and mysticism make Doshi’s poem worth reading.

“Countries of the Body” is a debut collection emergence of a vital voice in the cosmopolitan world of poetry. The poems of this collection harmonize the body with the curves and paradoxes. The collection is dedicated to her Indian dance master, noteworthy choreographer, and feminist intellectual Chandralekha, who died in the year 2006 and helped Doshi to find her body, her soul. Doshi starts her collection by echoing Rumi’s thought “How is it with love, I see your world and not you”? The beginning of this quote represents Doshi’s deep connection with the cosmos and the deep sense of self-awareness and self-acceptance with personal transformation. “What the Body Knows” is a poem with a good imagination of how the body is formed and reflected. The entire poem is the reflection of a human’s soul journey into the prison of the body. The way Doshi expresses the spiritual connection with the soul is perplexing. Doshi used the word “body” as a metaphor in the context of prison and the soul is the prisoner of this prison who wants freedom forever. The soul moving itself for the light of salvation, a light for navigation towards the free world.

Begin to cry-really-to scream

About the tarnished weight of dreams.

In the above line, Doshi explained the last stage of the human body and the beginning of the soul’s escape from the material world. The concept of Karma is reflected in these lines. The good Karma always gives the good fruits to the soul but when the soul did bad Karma then at the end of her journey in the earthly world she experienced the worst pain, the soul was crying and screaming because she had a weight of the dreams that she seeded in this entire life but unfortunately could not be completed those deteriorate dreams, which become dull and discolored now but the soul still has the attachment with those dreams and relations that the soul evolve throughout the life now the soul is not ready to leave all these material stuff. After many efforts soul of this body understands that the entire life that she was living was an illusion, an illusion to tempt towards material desires. The holy spirits transmit many signals to the soul to disconnect her from earthly desires. Doshi skillfully tied the spiritual connection with this material body. The saying from the Vedanta about death and karma is reflected in this poem of Doshi.

Perhaps an ocean framed in bone,

A pair of birds in early white,

Flying from this dream to the next

Fixing the gaps between memory

When the soul is trying to disengage from the material desire that time soul floats in the white ocean, and last time the soul recalls all the drams, relations, and desires in the form of past events, both good and bad. This nostalgic feeling gives temporary peace and satisfaction to the soul, until the end of this nostalgia series of the soul trying to fix this birth's desire for to next birth, for the complete them in the next birth. Trying to fix the gap between the echo of this emergence. Doshi neated the treads of the whole human journey into words.

It's how the world reverses itself,

How the distant sky finds the earth.

The end is always appealing. When the layers of material things and people make themselves free from the dejuva everything becomes so clear and pure to them. Here, in these lines, Doshi explains the end of the earthly body, and how the soul battles to be from this worldly body. At the last phase of life, the body tries to accumulate the diverged parts, the real essence, and the meaning of being born on this earth. All human beings are born with a special purpose and for that purpose, they have to do work, Karma, unfortunately, this body attracts the alluring mundane things of this world. Everything revolves around an individual, the world seems life mirror, and whatever a human does will reverse him with good or bad results. The soul longs to find out the distance from the Earth to the sky because looking at the sky is the only way for the soul to be liberated from this body. In other words, we can say that the soul longs for a new body with the roots of this birth to complete the unfinished desires. In short, the whole poem reflects the human soul's journey toward liberation. Doshi crafted this poem with deeper spirituality and philosophy of life.

Another poetry collection by Tishani Doshi is *Girls are Coming Out of the Woods* with the theme of rebirth, transcendence, sacredness survival, and trauma. The poem weaves around the women's problems and how they silently survived the burden of societal weight. The poem is very easy to understand and with very simple words Doshi crafted this poem. The poem has a deep meaning behind the simple words. Doshi commences this collection with the small poem by R.S. Thomas, 'January', *The fox drags its wounded belly/ Over the snow, the crimson seeds*. This is a very eloquent image that points to the suffering and struggle of the fox and how the fox survives despite its wounds. This shows the harsh realities of nature and the fight for life in different environments. Doshi used these lines as a metaphor for human's inner struggle for justice and this process of suffering leads them toward transformation and healing. These lines are the best illustration to understand Doshi's poem.

Doshi Dedicated this poem to her friend Monika Ghurde, who was raped and murdered. The poem itself explains the deep meaning and connection with spirituality. The poem talks about the girls who are coming from the woods and this is symbolizing a place of trauma and danger. The title line of this poem is a haunting vision of retribution to both the girls, Monica Ghurde and Jyoti Singh.

Girls are coming out of the woods,

wrapped in cloaks and hoods,

carrying iron bars and candles

and multitude of scars

In this line, the word *coming out* represents rebirth or awakening. The girls are survivors, so their emergence could be a resurrection. Here, in this poem, Doshi collectively represents trauma and violence. The beginning line of this poem itself provokes psychological and spiritual meaning. The lines stimulate the themes of scared resilience and ritualistic reclamation. The girls are coming from the woods a transformative space often symbolizing danger, unconsciousness, and spiritual trials. The girls are coming with the attire in 'cloaks and hoods', representing that girls are coming this time with protection and to cover themselves with sacred truth. The girls are 'carrying iron bars and candles', symbolizing a tool of strength, grounding, and spiritual warfare, candles embalming hope, illumination, and divine guidance. They embody a duality of earthly struggle and transcendent light. The 'multitude scars' on their bodies represent a map of their struggle, suffering, and survival similar to stigmata or sacred wounds, marking them as both martyrs and prophets. This stanza showcases together the elements suggesting their journey in search of healing, representing that they are seeking reconciliation and healing for the wounded, marginalized, and their suffering from injustice.

collected

on acres of premature grass and city

buses, in temples and bars.

Through these lines, Tishani Doshi explains the rural and urban areas where girls are suffering from traumas. These lines describe the omnipresence of trauma across both secular and sacred places, it paint the stark picture of a society where violence and trauma exist everywhere. 'collected/ on acres of premature grass' in this line Doshi used the word *premature grass* which is a metaphor on innocence where lives altered by violence. Girls are innocent but society steals their innocence and childless to give them scars, and traumas and they are suffering for justice and transformation. The act of injustice happened everywhere, especially in rural vast, open fields where the wounds might be hidden or normalized. In the 21st century when the world touched the sky and entered into the space of technology still, in many areas this kind of act takes place and society easily forgets it and becomes busy with their daily routine. Even in public transport like 'city buses' where harassment and assault often occur it unnoticed by society. 'Buses' is a metaphor for the mundane viciousness of sophisticated life, where girls are directly in danger in everyday mitigations. In spiritual lenses, 'Grass' symbolizes renewal, life, and divine provision whereas 'premature' undermines means, this is the world where the holy land is witness to violation. 'Buses' are a kind of modern chariot, but they represent where divine power, dignity, and safety are absent and replaced by vulnerability. *In temples and bars* here, temples are sacred and holy spaces where we connect ourselves with the divine power for our protection of this material world. 'temples' and 'bars' symbolize holiness and hedonism, suggesting trauma transcends moral binaries.

It's pointing out a disturbing reality where places of worship, are seen as a places of peace and protection, but these places fail to behold those ideals. The role of these holy places is to protect the human race from evil activities and transform themselves towards the spiritual towards the holy spirit but instead, to do this they can become a location where violence and acts of injustice occur in the guise of religious fervor or celebration. This suggests a breakdown of the sacred trust placed in these religious institutions. Acts of violence

and aggression are being hidden or justified with pious context but society making them even more cunning and injurious way.

with panties tied around their lips,

making such a noise, it's impossible

to hear. Is the world speaking too?

Is it really asking, What does it mean

to give someone a proper resting?

In these lines, the image of *panties tied around their lips* indicates a sexual force by an evil element of this sophisticated society. It is an instinctive picture of sexual violation and enforced to keep silence towards this animal act where intimacy is used as a weapon for attacking a woman or girl, *making such a noise* showing that after this brutal animal act the silence of girls is making lude noise. Their voice creates a harsh dissonant sound for justice but their traumas have a weight of suffering and pain that is beyond the understanding world, with their suffocation and suffering the whole world is deluged in the dark reality of the world. *Is the world speaking too? / Is it really asking, what does it mean/ to give someone a proper resting?* These lines invoke spiritual rituals like mourning and burial which deny victims of violence. The speaker of the poem asks the question of whether the nature of the cosmos bears witness, implicating a universal moral order. Can society pay the price for desecrating lives? Is there a holy and sacred duty to give tribute to those who died under the brutal and animal act? Or their voice permanently imprisons in unrest and chaos? These lines explore the complex interplay between violation and spirituality, also highlighting the impact of unresolved sacred matters. It also portrays silence as a sword double-edged, on one hand, it can be a tool or weapon used to suppress truth and reality and balance the oppressive system. On the other hand, it thrust the silence also becomes a powerful and unspoken voice which demand for justice. It demonstrated that unspoken voices do not equate to the absence of suffering or the erasure of the need for resolution.

They've crawled

their way out from behind curtains

of childhood, the silver-pink weight

of their bodies pushing against water,

against the sad, feathered tarnish

of remembrance.

In the above stanza, Doshani uses metaphor to suggest to her reader the hidden phase of life. The girls are dragging themselves behind curtains, curtains of childhood and innocence. They are using curtains as a shelter or roof to hide their scars and pain, they are forced to leave their innocence and childhood. *Silver-pink weight / of their bodies* symbolizes both the physical and emotional burden they carry, silver-pink – pink might indicate a mix of pure and metallic or enduring. Pink also indicates tender flesh and evokes sacred flesh, silver

indicates metallic sheen and it deal with gentle flesh. The mixture of pink and silver suggests the weight of physical and spiritual dues of survival. In the next line *pushing against water*, Doshi represents the emotions of girls. In spirituality, water is a symbol of purification, baptism, emotions, and the subconscious. Here, water becomes a suffocating force or the weight of societal silence, trauma, and collective memory. It also indicates corrupted histories, where even *feathered* or softness is stained by time and ignored.

Girls are coming out

of the woods the way birds arrive

at birds arrive

at morning window—pecking

and humming, until all you can hear

is the smash of their minuscule hearts

against glass, the bright desperation

of sound—bashing, disappearing.

Girls are coming out of the woods.

They're coming. They're coming.

In this last part of the poem Tishani Doshi used the imagery, *Girls are coming out / of the woods the way birds arrive /at morning windows*, here, the woods symbolize the mysterious place or the unconscious state of girls. With a ray of hope, the last stans appeared here, and the line *birds arrive / at the morning window* indicating the messengers who are coming with good news at dawn the early morning time is an indication of the time of revelation or a soul trying to break through all the barriers, the morning window is a metaphor of new beginning, rebirth or revelation. It suggests girls are both higher power or scared which indication of good or bad, or signifying a divine will or the will of god. In the next lines *pecking/and humming, until all you can hear /is the smash of their miniscule hearts /against glass, the bright desperation*, indication the prayers or knocking the heaven's door or evoke the ritualistic determine like orison or ancient rites. It seems like girls are making solemn requests for justice to the divine power. They are whirl their prayers, meditative chants or the voice of their prayers is resonance and create a vibration in souls. The transformation from silence to sound equally mystical episode where divine power touches the human senses. The 'glass' is a metaphor for the broken barrier between the material world and the spiritual world, 'smash' indicates battering against earthly injustice, and 'bright desperation' symbolizes a sacred fire in terms of purifying and destructive, like divine rage or burning bush.

In the last lines, *of sound—bashing, disappearing. /Girls are coming out of the woods. /They're coming. They're coming.* Here, Doshi used sound as a metaphor for transitory yet acute, related to prophetic voices that grow faint but leave echoes. The word 'Disappearing' symbolizes the crucifixion or rising of souls, which are dissolving into the divine. The absence of these souls escalates their presence in memory. *Girls are coming out of the woods. /They're coming. They're coming.* The repetition reflects public religious sacramental or chanting

mantras, invoking the divine or cosmic reckoning. In the last lines, the woods symbolize a mass departure, representing girls as restorers of life and coming back for justice in this unholy world. This line suggests the cyclical nature of the universe and echoes the spiritual concept of karma.

Conclusion:

Tishani Doshi's poetry serves as a bright guide through the human quest for wholeness. She investigates the "human orbit," where the spiritual and psychological worlds closely intertwine. Her verses create a safe space, illustrating how timeless spiritual wisdom can heal wounded minds, offering not just comfort but also a strong source of empowerment. Doshi's work is a celebration of the enduring power of the human spirit, illuminating the path to healing from trauma and the many psychological challenges we face. Even in the darkest of times, her poetry reminds us that the human heart has an innate ability to rise above, find meaning, connect with others, and ultimately, heal amidst life's chaos. Her poetry reminds us that the human heart chasing an inherent capacity for transcendence, a profound ability to find meaning, forge connections, and eternal healing from the chaos of existence.

References:

Doshi, Tishani. "Countries of the Body". *Westland*, 2008.

Doshi, Tishani. "Everything Begins Elsewhere". *Harper Collins*, India, 2012.

Doshi, Tishani. "Girls Are Coming Out of the Woods". *Harper Collins*, India, 2017.

Doshi, Tishani. "A God at the Door". *Harper Collins*, India, 2021.

Doshi, Tishani. "What The Body Knows". *Poem Hunter*, 20 Feb, 2025.
<https://www.poemhunter.com/poem/what-the-body-knows/>

Haider, Mariyam interviewed Tishani Doshi. "The Idea of home is always a fragile one". *Asian Review of Books*, 23 Feb. 2020 <https://mariyamraza.medium.com/the-idea-of-home-is-always-a-fragile-one-an-interview-with-tishani-doshi-14db79246116>

Wroe, Nicholas interviewed Tishani Doshi. "I can go out alone at night but dangers don't go away". *The Guardian*, 27 July. 2019

<https://www.theguardian.com/books/2019/jul/27/tishani-doshi-interview>

Jindal, Dr Madhu. "Religious Influence on Indian Literature" *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research* vol. 10, issues 4, April. 2014 <https://www.jetir.org/papers/JETIR1701040.pdf>

Sadhguru, "Death An Inside Story" *Penguin Random House India*, 2020

"Here We Still Are": An interview with Tishani Doshi. *Dundee University Review of the Arts*, 2025 <https://dura-dundee.org.uk/2021/04/20/here-we-still-are-an-interview-with-tishani-doshi/>

How History Defines the Culture of Kachchh

Mira A. Parmar, Kshiti N. Joshi, Archanaba N. Chudasma

Abstract: This research examines the relationship between history and culture in Kachchh, highlighting their complex interconnections. The paper provides an analytical study of Kachchh's cultural identity throughout its past and present, drawing on archaeological evidence, historical context, and local traditions. The study aims to explore how different historical periods have impacted the culture of Kachchh, with a particular focus on the legacy, architecture, and contributions of the Rajput dynasty. Ultimately, this research seeks to offer a comprehensive understanding of how history shapes culture and how culture, in turn, influences our interpretation of history, while also shedding light on the rich heritage of Kachchh.

Key Words: History of Kachchh, Culture, Archaeological Evidence, Rajput Dynasty, Architecture, Legacy, Local Traditions.

Introduction

Architecture serves as an invaluable source for understanding past cultures, where legends provide insights into cultural practices and beliefs, while architectural remnants offer a crucial material perspective on former societies. These remnants reveal insights into social organization and aesthetic preferences, showcasing concrete manifestations of beliefs and practices that illuminate social hierarchies, economic activities, and artistic expression.

The Rajput dynasty, specifically the Jadeja Rajputs, significantly influenced the culture of Kachchh through their distinctive architecture, which blended Rajput traditions with local styles. This influence is exemplified in structures such as Prag Mahal, Ranivas, and Aina Mahal, which are among the oldest buildings in the Darbargardh complex.

This research paper explores the fascinating interplay between history, culture, and architecture in Kachchh, focusing on two iconic structures: Prag Mahal and Aina Mahal. By examining these palaces, with their unique architectural styles and historical narratives, we highlight how the Rajput dynasty's influence shaped the cultural landscape of Kachchh.

Geographical entity of the study area

In the early to mid-18th century, under the rule of the Jadeja Rajputs, Bhuj was a vibrant and culturally rich city that served as the capital of the princely state of Kachchh. Its strategic location made Bhuj a significant trading center. During the reign of Rao Lakhpatji (1741-1760), the city reached the height of its development (Sonali Shah PHR24318, p. 2). Lakhpatji invested in both institutional and architectural advancements (Tyabji, 2005, p. 32).

One noteworthy figure from this period was Ram Singh Malam, a shipwrecked mason who was rescued by a Dutch frigate near the Porbandar coast in the early 18th century. During his 18-year stay in Holland, he mastered skills in Venetian chandelier making, printmaking, mirror work, clock making, Dutch ceramic tile production, and relief carving (Tyabji, 2005, p. 34). His contributions to architecture in the mid-18th century include significant structures such as Aina Mahal, Lakhpatji's Chhatri, Mandvi Royal Palace, and Fateh Mohammad no Khordo.

Figure 1: Cutch State British India 1878 - Public domain old map

The Aina Mahal: known as the “Hall of Mirrors”

The Aina Mahal was constructed around 1750 for Rao Lakhpatji (1707-1761). This palace represents a unique example of the Indian fascination with European influences, often referred to as "europeanerie." This term describes the 18th-century Indian interest in European items and aesthetics.

The palace was a product of a creative collaboration between Rao Lakhpatji and the artist Ramsingh Malam. The focus of the article is on the decorative elements within the palace, particularly in the royal bedchamber known as Hira Mahal. The centerpiece of the palace's decor is the European mirror, which also lends the palace its name. Other notable Western elements found in the Aina Mahal include chandeliers, paintings and prints, mechanical clocks, glassware, and ceramics. Ramsingh Malam was an early seafarer who acquired various European craft skills, contributing significantly to the palace's

Figure 2: Aina Mahal showcases culture, heritage, tradition and craft of Kutch. [P.C Gujarat Tourism]

The palace showcases a variety of decorative arts and crafts, with Western influences prominently seen in the elevation of the walls. These features include a cornice, columns adorned with intricate capitals and bases, and doors topped with beautifully carved pediments. The dado is highlighted by traditional Kutchi aari embroidery. Chandeliers hang from the ceiling, and the floor is covered with blue and white tiles that add another layer of European influence, their intricate patterns and motifs enhancing the overall visuals of the palace. Additionally, the intricate gold filigree work on the marble walls reflects traditional Indian craftsmanship within this broader European aesthetic.

Figure 3: Hira Mahal

Hira Mahal is the bedroom of King. It has gold plated mirror frames adorn the room which are carved in Rococo style. It is called Hira Mahal because semi-precious stones were used into marble panels which are screwed into the walls.

Figure 4: Fuvara Mahal [Image source Google]

Rani vas (16th & mid – 17th century)

Maharaja Lakshpatji had a deep passion for music, art, architecture, and literature. The part of the palace known as the Fuvara Mahal was specifically built as an entertainment room. Fountains surrounded the ruler as he sat to watch dances or compose poems. The room is adorned with chandeliers from Belgium and lamps filled with colored water. It features exquisite pieces of art throughout.

Figure 5: Rani vas structures in Darbargardh [P.C Mira Parmar]

One of the oldest structures in the Drabargardh complex, Khordo represents the Kachchhi building tradition. It draws its references, influences, structural elements, materials, and builder communities from its predecessor, Rani Vas, which was completed in the late 17th century.

Khordo features a three-leaf wall structure. The architectural elements include stone walls, roofs, slabs, jharokhas (overhanging enclosed balconies), parapets, openings, crenellations, and Gokhalas (architectural projections). It showcases horizontal tie bands, spouts, and pedestals. The use of interlocking stone masonry contributes to the construction of walls, buttresses, and piers. Corbelled chippers support the roofs, and a combination of arch and post-lintel systems is evident.

Fateh Mohammad no Khordo is a mansion that incorporates jharokhas, screens, lime plaster, and similar stone treatments found in Rani Vas. Builder communities from Marwar, Rajasthan, Punjab, Sindh, the Gandharan Valley, Kathiawar, Banaskantha, Patan, and East Pakistan have influenced the design with Mughal and Rajput styles.

Khordo features lotus crenellations, a sloping overhang, tapering circular brackets, a lotus crown on chhatris (dome-shaped pavilions), fluted pilasters, and a ribbed stone dome, reflecting both Mughal and Rajput influences. The interior boasts a sleek wooden structural frame with deep beams and brackets that span the floors, making it more effective than stone corbelling. [source: Sonali Shah, CEPT University]

The Prag Mahal Palace:

During the 19th century, the Rajput dynasty experienced a flourishing of its rich courtly traditions. The Prag Mahal is a testament to this era, showcasing a new level of luxury and courtly splendor. Named after Maharao Pragmal II, who reigned from 1838 to 1876 and was installed on the throne in July 1860, the construction of the palace began in 1865. It was designed by Colonel Henry St. Clair Wilkins, a British engineer and architect, in a style often described as Italian Gothic, featuring a lofty bell tower. However, it also incorporates elements of Indo-Saracenic architecture.

The construction of the palace involved both Indian and European artisans, with Italian craftsmen providing insights into intricate details and specialized techniques. They taught local artisans how to work with terracotta, create oil paintings, produce faux marble finishes, lay marble floors, and carve decorative architectural details. Additionally, they imparted skills in gilding and other ornamental techniques. The palace was built to showcase the various marbles of Kutch, which were extensively used in its construction.

Figure 6: Prag Mahal compound [P.C Mira Parmar]

Figure 7: Interior of the Darbar Hall [P.C Mira Parmar]

The Prag Mahal was constructed in the Gothic style, featuring a 44-foot ceiling in the hall with a balcony supported by caryatides. The brackets used resemble those found in the Rococo style.

The architectural design of Prag Mahal resists straightforward classification. British architect Henry Wilkins incorporated various elements such as arches, railings, parapets, columns, capitals, and the aesthetic details of the facade, along with its soaring tower, drawing inspiration from the earlier Frere Hall in Karachi. In addition, British master craftsmen introduced sill and lintel tie bands to local artisans to help achieve greater heights. Each elevation of the palace was treated uniquely with 'structural aesthetics' to convey the power and position of the ruler. The Grand Darbar Hall exemplifies a blend of Italianate and High Victorian styles. Colonel Wilkins collaborated with Sompuras and Salaats to explore the Gothic architectural style in constructing this grand palace.

Conclusion:

In conclusion, this research study explores the architectural contributions of the Rajput dynasty, notably the Prag Mahal and Aina Mahal, which hold rich historical significance. These structures highlight the transition of architectural and cultural identities. They actively shape the present by embodying historical narratives as well as social and political dynamics.

Rajput dynasty architecture reflects a dynamic blend of local and foreign styles. This research analyzes its architectural legacy by focusing on notable structures like the Prag Mahal, which blends Italian Gothic and Indian styles. This fusion symbolizes the Rajputs' openness to external influences and their ability to synthesize diverse styles, reflecting the adaptability of the local culture. The grandeur of these structures speaks to Rajput power and prosperity, fostering regional pride and a collective historical consciousness.

The Aina Mahal, with its intricate craftsmanship and mirror work, underscores the importance of artistry and detail in Kachchhi culture. Its innovative design and use of local materials showcase Kachchhi ingenuity. As a former center of artistic expression, the Aina Mahal highlights the role of the Rajput court in fostering creativity.

The Rajput architectural legacy transcends physical structures. In the 19th century, as colonial influence intensified, the architectural landscape experienced significant transformation. The introduction of public buildings such as the Rani Vas, Aina Mahal, and Prag Mahal brought European architectural styles, merging Gothic Revival and Neo-Classical elements with traditional Indian designs. This shift marked a new era in which colonial powers sought to assert their dominance and reshape Bhuj's urban environment with a distinct architectural vocabulary. However, despite these external influences, Rajput architecture remained rooted in its traditional forms and materials.

References:

<https://portfolio.cept.ac.in/2024/M/fa/ahr-foundation-studio-hr4002-monsoon-2024/reimagining-the-construction-history-with-3-buildings-monsoon-2024-phr24318>.

<https://portfolio.cept.ac.in/2024/M/fa/ahr-foundation-studio-hr4002-monsoon-2024/colour-palette-of-bhuj-monsoon-2024-phr24412>.

The Arts of Kutch by Christopher W London page number 45 A Glorious Heritage: Maharao Lakhpatji and the Aina Mahal Pramod J. Jethi and Christopher W. London.

Page number 62 to 75 the Aina Mahal: an Early Example of "Europeanerie" Amin Jaffer.

Page number 76 to 92 76 the Prag Mahal and Henry St Clair Wilkins ' Architecture Christopher W. London Kutch Princely State <https://www.indianrajputs.com/view/kutch>.

Archeological Survey of western India report ARCHITECTURAL AND ARCHEOLOGICAL REMAINS IN THE PROVINCE OF KUTCH By Dalpatram Pranjivan Khakhar (1879).

Legends, Lore and Local Loyalties of Kutch: Revisiting L. F. R. Williams's The Black Hills https://www.researchgate.net/publication/303973609_Legends_Lore_and_Local_Loyalties_of_Kutch_Revisiting_L_F_R_Williams's_The_Black_Hills

The Female Body as Resistance: An *Écriture Féminine* Analysis of Vandana Khanna's Selected Poetry Khushali Anjaria

Abstract:

This research applies a feminist literary theory developed by Hélène Cixous that is *Écriture Féminine*, which challenges conventional power structure in language by highlighting the unique perspectives of women, majorly arguing that women's voice needs to be recognized and expressed freely. This literary theory re-evaluates the representation of women in literature and society. Luce Irigaray's concept of Mimesis subverts female marginalization by mimicking or exaggerating stereotypical female portrayals to reveal the inherent limitations and flaws that every human being possesses. Imposing these two feminist theories on Vandana Khanna's "Blue Madonna" and "The Goddess Tires of Being Holy" from her poetry collection: "Crossing Black Waters". Khanna challenges patriarchal tradition with her powerful poetry that contributes to contemporary feminist literature. This study explores women's embodied experiences within the framework of patriarchal Indian society. This analysis highlights how her poetry challenges conventional notions of male-dominated Indian society and its rigid treatment and rituals only towards women. However, her poetry inspires celebrating femininity by portraying its inbuilt power. With radiant imagery and symbolism, Khanna offers a striking image of Indian culture, and women of Indian society through themes like identity, femininity, womanhood, motherhood, and embodiment of women's bodies as a medium to suggest greater things. Cixous's concept focuses on differentiating female language that is not dominated by a patriarchal voice. This analysis explores how contemporary female poetry resonates with dominant cultural narratives by presenting a feminist reimagining of our traditional Indian culture.

Keywords: Vandana Khanna, *Écriture Féminine*, Cixous, Female language, Femininity, Indian culture, Patriarchal society.

Introduction:

"Censor the body and you censor breath and speech at the same time. Write yourself. Your body must be heard." (Cixous 880). *Écriture Féminine* or women's writing is a French feminist literary term coined by Helene Cixous in her seminal essay "The Laugh of the Medusa"(1975). She aimed to develop a genre of literary writing that deviates from traditional masculine styles of writing and examines the relationship between the cultural and psychological inscription of the female body and the female difference in language and text. (Wikipedia)

"Each sex has a relation to madness. Every desire has a relation to madness. But it would seem that one desire has been taken as wisdom, moderation, truth, leaving to the other sex the weight of madness that cannot be acknowledged or accommodated." (Irigaray 70). Luce Irigaray's "The Sex Which Is Not One", she proposes the idea of "Mimesis" which offers the idea that women are forced to reflect a male-centric view of sexuality,

significantly acting like a mirror to men and strengthen their dominant positions by mimicking their language and desires rather than expressing their authentic feminine voice.

While these theories originated in the Western feminist canon of literary theory, these theories in my opinion offer an effective structure for examining contemporary Indian feminine literature, particularly poetry that navigates themes of gender, identity, and societal control.

Vandana Khanna, a Contemporary Indian-American poet, proposes these powerful themes in her poetry, drawing women's bodies as a metaphor for her condition in a male-centric world. My analysis of Khanna's two major poems "Blue Madonna" and "The Goddess Tires of Being Holy" collectively offers a multifaceted critique of gender stereotypes and the horrific things performed on a female's body and mind.

Khanna's poem "Blue Madonna" proposes the theme of immolation with the beautiful imagery of young widows with flowers, and her other poem "The Goddess Tires of Being Holy" critiques the imposed burden on women with the reference to the Hindu goddess. Through the close reading of these two poems, this research study aims to focus on the relevance of the importance of Women's writing in the understanding of contemporary feminist writings worldwide.

Khanna's evocative poem "Blue Madonna" suggests the vast view about the marginalization of women no matter what is the religion. Every religion is similar in the way of their treatment towards women and that is pathetic. The speaker remembers her childhood experiences as an outsider in both ways, religiously and culturally. She is facing while describing herself as the only pagan which juxtaposes with the Christian environment around her. The mention of curry and accent signifies her alienation to participate in the Christian rituals. All these descriptions present the speaker's sense of feeling alienated from the Christian culture.

The color blue symbolizes purity and divinity. The Blue Madonna is the depiction of the Virgin Mother Mary carrying her infant child, in this poem speaker desires to be her. This line "I wondered why there were always holy men but so few holy women" criticizes the fact that even the religion is dominated by men. Very few females like Blue Madonna here are considered pure.

Throughout the poem, the speaker expresses her deep desire for a spiritual connection which can be seen when the speaker wants to steal baby Jesus, hide him in her closet, and mirror herself as a Blue Madonna holding her son all this Christian iconography connects with her spiritual connection with her chanting of Hindu God's name -

Ram-Ram.

"....What did burning flowers smell like?/ Something terrible, something holy?" is a symbolization of those widows who are immolating themselves in their husband's funeral pyre, with the flower which is burning. Those teenage brides are innocent and pure like Flower, but Flower can not bloom alone that is why they become the victims of brutal immolation.

Here, Khanna beautifully compares the immolation of widows to the burning flower. The burning flower suggests the Destruction of innocence and the suppression of the female desires. The poem ultimately strikes the readers' psyche with the question of deeply ingrained beliefs about what is considered religious and holy. And at which cost?

Another poem by Khanna “The Goddess Tires of Being Holy” also delves into themes of femininity, sacrifice, and burden imposed on females both in religion and in society. The poet criticizes the romanticizing of divinity and femininity.

The opening lines of this poem “Call yourself whatever you want: girl or goddess.” Which criticizes that no matter what the label of “girl” or “goddess” is meaningless if it is not translated into real life. The speaker criticizes the religious and societal over-expectations for women.

The Face marked by ash describes the suffering however ash is associated with death and the remnants of sacrifice while the gloss identifies with the outer layer of beauty which can not hide the inner pain. Though society glorifies women as goddesses this symbolic status ignores humanity, which is why this superficial way of society hides the reality with this gloss and gold but it fails to heal the deeper wounds.

The speaker criticizes the effort to be worshipped results not in fulfillment but in pain, loss, suffering, and alienation. The imagery of begging to be chosen suggests that being chosen is not a blessing but an objectification of god’s gaze, which reduces women to mere fascination. They want to be “chosen” whether by gods society or others is ultimately results in self-destruction. The speaker says that women have misunderstood their own narratives, her own story.

“they watch you burn and burn” is the terrible last line of the poem attributing that the god or society will not come to protect the woman, they merely observe her pain and leave her in destruction. The repetition of the word “burn” symbolizes the passivity of those who are watching this.

Conclusion:

Even in contemporary times, the female body is being objectified and her suffering remains similar, that is why we need the expressions of the female voice that have not been heard to this date. A female's expression needs her own feminine language in which she can freely express her powerful self without any influence of patriarchal society. It is rightly said that Poetry is the only form that expresses women as they are truly. In the contemporary period, female poets like Vandana Khanna express the femininity and the power women possess in themselves. By applying *Écriture Féminine* and *Mimesis* as analytical theories, this study has demonstrated how Khanna’s work challenges restrictive cultural narratives and presents a feminist reimagining of identity and power.

Works Cited:

Cixous, Hélène. "The Laugh of the Medusa." Translated by Keith Cohen and Paula Cohen, *Signs*, vol. 1, no. 4, 1976, pp. 879-893.

“*Écriture Féminine*” https://en.wikipedia.org/wiki/%C3%89criture_f%C3%A9minine

Irigaray, Luce. *This Sex Which Is Not One*. Translated by Catherine Porter, Cornell University Press, 1985, p. 70.

Khanna, Vandana. *Crossing Black Waters*. University of Arkansas Press, 2014.

Kachchh's Green Heritage: A Case Study of Ethnobotanical Nomenclature and Plant Naming

Renu Yadav¹, Dr. Ekta Joshi²

Botany Department, R. R. Lalan College, Bhuj-Kachchh, Gujarat, India.

Abstract

Plant nomenclature is deeply entrenched in linguistic, cultural, and ecological traditions, especially in areas with a rich ethnobotanical background such as Kachchh, Gujarat. This paper examines how plants come to be known by their local names, focusing on the influences of the Kachchhi and Gujarati languages. Local plant names frequently reflect morphology features, habitat preferences, medicinal uses, religious significance, and relationships with animals or insects.

Utilizing an interdisciplinary framework, this study merges ethnobotany, linguistics, and cultural anthropology to investigate the naming conventions of prominent plant species in the arid ecosystem of Kachchh. The research is based on a combination of existing literature, fieldwork, and discussions with traditional healers, farmers, and local community members to record Indigenous plant names and their meanings.

The study highlights the importance of documenting and preserving local plant nomenclature, as it offers insights into traditional ecological wisdom and sustainable resource management practices. Gaining an understanding of the linguistic and cultural aspects of plant names can help connect scientific classification with folk taxonomies, providing important insights for biodiversity conservation and the preservation of cultural heritage.

Keywords: Ethnobotany, Plant Nomenclature, Kachchh Flora, Local Plant Names, Linguistic Influences, Traditional Knowledge

1. Introduction

The classification of plants has played a crucial role in human history, with local communities naming plant species according to their traits, purposes, and cultural importance (Shah, 1978). While scientific taxonomy adheres to a uniform system, indigenous naming conventions provide more profound understanding of the connection between humans and nature (Joshi & Singh, 2000; Ghosh, 2017). Kachchh, a semi-arid area in Gujarat, hosts a variety of

plant species that have adapted to harsh climatic conditions. The Kachchh district, which resembles a tortoise in shape, is abundant in land and is the largest district located in the western part of Gujarat, as well as the second largest in the entire country, covering approximately 45652 sq.km, which accounts for about 23.29% of the state's total area. To the north and southeast, it is bordered by the expansive marsh and sandy areas of Kachchh, specifically the Greater Rann of Kachchh (GRK) and the Little Rann of Kachchh (LRK), forming an international boundary divided between Pakistan and Kachchh. On the eastern side, the region is adjacent to the Little Rann, which creates a boundary between the Banas Kantha and Kachchh districts. Its distinctive geographical position surrounded by water and wasteland shapes the local flora, which has been named according to its medicinal, ecological, and spiritual significance. Nonetheless, as modernization progresses, the traditional names of plants are disappearing, posing a risk to the region's rich ethnobotanical heritage (Trivedi, 2014; Patel et al., 2019). The study aims to document and analyze the factors influencing plant nomenclature in Kachchh, emphasizing the need for its conservation.

Several historical references on Kachchh's flora provide valuable insights into local plant names. Notable works include *A List of Plants of Kutch* (1880, *Bombay Gazetteer*) by Palin, *On the Flora of Kachchh* (1908-1909) by Blatter, *Flora of the Indian Desert* (1918-1921) by Blatter and Hallberg, *Flora of Kutch* (1959, *Scientific Congress Pt.3*) by Puri, Jain, and Deshpande, *Forest Flora of Gujarat State* (1971, *Forest Department*) by Patel, *Flora of Gujarat State* (1978) by Shah, *Flora of South Eastern Kachchh* (1981) by Rao and Sabnis, *Flora of the Indian Desert* (1978 Revised Edition, published in 1990) by Bhandari, and *Studies on the Flora of Western Kachchh* (1993) by Bhatt.

Additionally, *Thakar's Plants of Kutch and Their Utility* (1926, in Gujarati) is particularly significant, as it provides detailed documentation of local plant names and their uses. Thakar recorded 511 plant species across 75 natural orders, primarily focusing on medicinal plants. However, the book identifies 649 local names for these 511 species, underscoring the variations in plant nomenclature within the district.

2. Methodology

This study adopts an ethnobotanical perspective, utilizing diverse methods to collect and document the names of plants and their traditional applications. A thorough literature review was performed to examine earlier research related to plant nomenclature and indigenous knowledge within the Kachchh region. This formed a basis for grasping the historical background of plant names and their cultural relevance.

Field observations were conducted through several excursions to different forest areas and villages across various seasons. These visits aimed to record local plant names and their uses, particularly during flowering and fruiting periods. The observations contributed to identifying the practical applications of these plants in everyday life and traditional customs.

Interviews were held with local residents, including Maldharies, local medical practitioners, traditional healers, farmers, and elders. These discussions offered valuable perspectives on the cultural importance of the plant names and their roles in local customs and health practices. The interviews also aided in verifying and validating the information collected during field observations.

Local names were corroborated using a variety of floras, reports, government publications, photo collections, and insights from experts affiliated with colleges, universities, organizations, and NGOs engaged in related fields. Information on local plant names was also sourced from individuals across different age groups, communities, and genders to ensure a thorough documentation process.

3. Factors Influencing Local Plant Names

3.1 Morphological Characteristics

Many plants are named based on their physical attributes, including color, shape, texture, and size. For example, *Safed Aak* (*Calotropis procera*) is named "Safed" due to its white latex and flowers, while *Ganda Baval* (*Prosopis juliflora*) derives its name from its strong odor.

3.2 Habitat-Based Naming

Some plant names reflect their natural habitat or growing conditions. For instance, *Khari Booti* (*Suaeda maritima*) is named due to its presence in saline soil, while *Rann Booti* is named for its occurrence in the Great Rann of Kachchh.

3.3 Medicinal and Economic Importance

Plants with medicinal or economic value often have names derived from their benefits. *Jeevanti* (*Leptadenia reticulata*) is an Ayurvedic herb known for its life-enhancing properties, while *Galo* (*Tinospora cordifolia*) is recognized for its immunity-boosting properties.

3.4 Cultural and Religious Significance

Several plants are named based on their spiritual or religious associations. *Rudraksha* (*Elaeocarpus ganitrus*) is sacred in Hinduism, while *Tulsi* (*Ocimum sanctum*) is revered in Indian households for both religious and medicinal purposes.

3.5 Animal and Insect Associations

Some plant names are inspired by their interactions with animals or insects. *Nagfani* (*Opuntia spp.*) is named for its resemblance to snake fangs, whereas *Madhumalti* (*Combretum indicum*) is known for attracting honeybees with its fragrant flowers.

4. Documentation of Local Plant Names in Kachchh

Detailed documentation of local plant names in the Kachchh district includes information on the local name, plant family, and the basis of name derivation. The relevant details are presented in Table 1.

Table 1: Linguistic and Scientific Documentation of Native Plant Names in Kachchh (Study area)

Sr. No.	Species Name	Local Name	Family	Basis of Name Derivation
1	<i>Abutilon fruticosum</i> Guill. var. <i>fruticosum</i>	Saneri Dabariar	Malvaceae	Small bottle-like fruits, tomentose surface of plant with light golden hairs
2	<i>Abutilon indicum</i> (L.) Sw. subsp. <i>Indicum</i>	Khapato, Dabaliar	Malvaceae	Small bottle-like fruits
3	<i>Acacia farnesiana</i> (L.) Willd.	Tal Baveri	Mimosaceae	Plant is suberect
4	<i>Acacia senegal</i> (L.) Willd.	Kher, Gorad, Achokher, Kheradi, Kherio	Mimosaceae	Yellowish-brown stem
5	<i>Acalypha ciliata</i> Forsk.	Char Dadar Jo Zad	Euphorbiaceae	Causes skin irritation upon friction with affected body parts
6	<i>Acalypha indica</i> L.	Dadar Jo Zad	Euphorbiaceae	Used to cure Ringworm
7	<i>Adansonia digitata</i> L.	Kalp Vriksha, Gorakh, Ambli, Sanpudi Jo Zad	Bombacaceae	Higher longevity of the plant
8	<i>Aeluropus lagopoides</i> (L.) Trin. ex Thw.	Khario Ga, Kharo Ga	Poaceae	Prefers saline soil for better growth
9	<i>Ageratum conyzoides</i> L.	Makand Mari, Sataro Sodavo	Asteraceae	Leaf sap acts as an insecticide
10	<i>Alternanthera sessilis</i> (L.) DC.	Jar Bhaji, Jar Bhangaro	Amaranthaceae	Prefers edges of aquatic bodies for better growth
11	<i>Alysicarpus longifolius</i> (Rottl. ex Spr.) W. & A.	Samervo (Vado)	Fabaceae	Jointed and overlapping pods with linearly arranged seeds
12	<i>Alysicarpus monilifer</i> (L.) DC. var. <i>monilifer</i>	Pat Samervo	Fabaceae	Prostrate growth habit
13	<i>Amaranthus lividus</i> L.	Deshibhaji, Mijibhaji	Amaranthaceae	Blossoms fully during monsoon

14	<i>Ammannia baccifera</i> L.	Rato Jal Agio	Lythraceae	Reddish plant prefers edges of the aquatic body for growth
15	<i>Anagallis arvensis</i> L. var. <i>coerulea</i> (Schreb.) Gren & Godr.	Khet Fuli, Kali Fuladi, Chan Fuli	Primulaceae	Prefers agricultural fields for better growth
16	<i>Anaphalis cutchica</i> Cl.	Karo Fuldo, Karu Fuldu	Asteraceae	Plant parts turn black after drying
17	<i>Asparagus racemosus</i> Willd. var. <i>javanicus</i> (Kunth) Baker	AkalKandha Ni Val, Chini Ji val, Mini Kandho	Liliaceae	Spines resemble <i>Cat claws</i>
18	<i>Asphodelus tenuifolius</i> Cav.	Dungaro, Vagdau Dungaro	Liliaceae	Prefers wild habitats for better growth
19	<i>Atriplex stocksii</i> (Wt.) Boiss.	KhatiPalakh, Kharo Tanko, Adbau Palakha	Chenopodiaceae	Leaves are sour
20	<i>Bacopa monnieri</i> (L.) Pennell	Kadvi Naveri, Naveri	Scrophulariaceae	Prefers edges of aquatic bodies for better growth, leaves are bitter
21	<i>Barleria acanthoides</i> Vahl	Kandhari, Kasedo	Acanthaceae	Profuse growth of spines on the entire plant body
22	<i>Bergia ammannioides</i> Roxb. ex Roth	Jal Ukharad	Elatinaceae	Prefers edges of aquatic bodies for better growth, leaves and stems reddish in color
23	<i>Bidens biternata</i> (Lour.) Merr. & Sherff	Pilu Fuladu, Samara Kokdi	Asteraceae	Dry fruits with overlapping Spines
24	<i>Biophytum sensitivum</i> (L.) DC	Risamnu, Zarero	Oxalidaceae	Immediate shrinkage of leaves on touching
25	<i>Blumea lacera</i> (Burm f.) DC.	Piro Fulavo, Chachadmar	Asteraceae	Yellowish Flowers
26	<i>Boerhavia elegans</i> Choisy	Punnarva, Dhokariyar	Nyctaginaceae	Old root system of the plant favors prolific growth after the first rain, thick leaves looks like <i>Dhokla</i> -A local cuisine
27	<i>Cadaba fruticosa</i> (L.) Flem.	Karo Pijaro, Kari Katakial, Bhatkial, Jangali Mirchi, Telio Kand	Capparaceae	Blackish plant, seeds contain enormous amount of oil

28	<i>Caesulia axillaris</i> Roxb	Dholu Fuldu	Asteraceae	White flowers
29	<i>Canavalia gladiata</i> (Jacq.) DC.	Parbori Val, Khoti Valor, Talvardi	Fabaceae	Sword like pods
30	<i>Canavalia maritima</i> (Aubl.) Thouras.	Dariyai Khoti Valor	Fabaceae	Prefers coastal habitats for better growth, leaves the same as <i>Vigna</i> sp.
31	<i>Capparis cartilaginea</i> Decne.	Kawari, Karpatrai, Karpatirai, Parvati Rai	Capparaceae	Grows on rock crevices or old Walls
32	<i>Cardiospermum halicacabum</i> L.	Bakan Fofti, Tridhari Val, Popti	Sapindaceae	Fruits triangular in Shape
33	<i>Cassia pumilla</i> Lam.	RatoChon Choniyo, Nidhechor, Khad	Caesalpiniaceae	The plant becomes reddish after drying
34	<i>Catharanthus pusillus</i> (Murr.) G. Don	Ubhi Singani, Parvati Rai	Apocynaceae	Erect plant with pods, grows on hills
35	<i>Cayratia carnosa</i> (Lam.) Gagnep.	Khatumbadi Ji Val	Vitaceae	Bitter in taste
36	<i>Chloris barbata</i> Sw.	Rusad Gha, Punjaniu Ga	Poaceae	Mixed fascicled inflorescence with dense Hairs
37	<i>Cissus quadrangulare</i> L.	Sandhiyal, Sandhaval, Sandhia Val	Vitaceae	The jointed stem looks like two forked small Wood
38	<i>Cistanche tubulosa</i> Wt.	Piro Jogido, Jogido	Orobanchaceae	Plantshaving medicinal value, sold by the <i>Waghri</i> & <i>Dafer</i> community
39	<i>Citrullus colocynthis</i> (L.) Soland.	Tru Deda, Tru Val	Cucurbitaceae	Fruits bitter in Taste
40	<i>Cleome simplicifolia</i> (Camb.) Hk. f. & Th.	RatoBidharo, Sanubikaro, Rati Rai	Capparaceae	Pods same as of Mustard plant, flowers reddish violet

41	<i>Cleome viscosa</i> L.	Beddhro, Pirlobidhro, Badhod	Capparaceae	Yellowish flowers with odour as of <i>Cleome</i> <i>Gynandra</i>
42	<i>Cocculus hirsutus</i> (L.) Diels	Vegai, Vagval, Asipal, Jal Jamani	Menispermaceae	Extract of leaves thickens after oozing into Water
43	<i>Convolvulus microphyllus</i> (Roth) Sieb. ex Spr.	Mankhani, Makhan Val, Ashi/ Bethi Sankh Val	Convolvulaceae	Prostrate plant with minute hairs, flowers white, looks like <i>Set of</i> <i>a Conch</i>
44	<i>Corchorus aestuans</i> L.	Kag Gisodi, Kag Kela	Tiliaceae	Eaten by playing children, known as <i>Crow Fruits</i>
45	<i>Corchorus olitorius</i> L.	Kag Gisoda, Gunpat	Tiliaceae	Fruits speckled & blotched as of <i>Gisoda</i> plant
46	<i>Corchorus urticaefolius</i> W.&A.	Khetrau Surval	Tiliaceae	Grows in agriculture fields
47	<i>Crateva nurvala</i> Buch- Ham. var. <i>nurvala</i>	Tarapan, Tripan Jo Zad	Capparaceae	Trifoliolate leaves
48	<i>Cressa cretica</i> L.	Oin, Bukan, Gun, Lun, Un Bakano, Rudanti	Convolvulaceae	Stem with water drops as of tears from human eye
49	<i>Crotalaria burhia</i> Buch- Ham. ex Bth	Khirasana, Piri Khadasana, Sangiro, Achhi Khadasana	Fabaceae	Colourful flowers
50	<i>Crotalaria filipes</i> Bth. var. <i>filipes</i>	Rusad, Udkani	Fabaceae	Plant with dense hairs on its body
51	<i>Crotalaria linifolia</i> L.f.	Vagdau San, Jijani	Fabaceae	Noise production by dry seeds after touching Flowers
52	<i>Crotalaria medicaginea</i> Lam. var. <i>luxurians</i> (Benth.) Baker.	Miriyo, UantMario	Fabaceae	Pods like seeds of <i>Piper</i> fruits
53	<i>Ctenolepis cerasiformis</i> (Stocks) Hk. f.	Dod Val, Aankh Futamna	Cucurbitaceae	Seeds like bulgingeye-balls
54	<i>Cucumis prophetarum</i> L.	Indriyal Kandhari Indriyan, Kantara Indrana	Cucurbitaceae	Fruits with small spines

55	<i>Cuscuta reflexa</i> Roxb.	Makani, Makaniyal, Makan Val	Cuscutaceae	Plant surface glabrous & much watery
56	<i>Cyperus scariosus</i> R. Br.	Nagar Moth, Lami Moth	Cyperaceae	Smelly roots
57	<i>Dalechampia scandens</i> L. var. <i>cordofana</i>	Char Val, Khaj Val	Euphorbiaceae	Plants having etching hairs
58	<i>Digera muricata</i> (L.) Mart.	Lolar	Amaranthaceae	Fruits detach consecutively after attaining maturity
59	<i>Dodonaea viscosa</i> (L.) Jacq.	Tap Val, Tap Pan	Sapindaceae	Plant parts With anti- pyretic properties
60	<i>Echinops echinatus</i> Roxb.	Utkanto, Utkandhe Boriyo	Asteraceae	From shape of inflorescences
61	<i>Eclipta prostrata</i> (L.) L. Mant.	Bhangaro, Kakrodha, Karobhan garo, Jal Bhangro	Asteraceae	Prefers edges of aquatic bodies for better growth
62	<i>Ehretia laevis</i> Roxb.	Kajiyari, Kajiyari Jo Zad	Ehretiaceae	Close vicinity of plant to human habitation serves bad omen causes wrangling among humans
63	<i>Elytraria acualis</i> (L f.) Lindau	Pat Pathari	Acanthaceae	Prostrate in nature
64	<i>Enicostema axillare</i> (Lamk.) Roynal	Mamecho, Mamej, Kadvi Bhaji	Gentianaceae	Plant parts bitter in taste
65	<i>Euphorbia granulate</i> Forsk. var. <i>granulata</i>	Dudheli	Euphorbiaceae	Plant parts with latex
66	<i>Farsetia jacquemontii</i> Hk. F. & Th.	Sedha Asario, Adbau Rai	Brassicaceae	Plant parts & seeds same as of <i>Mustard</i> plant
67	<i>Glinus lotoides</i> L.	AsoOkharad, Mitho Okharad	Molluginaceae	Plant parts sweet in taste
68	<i>Glinus oppositifolia</i> (L.) A. DC	Kharo Ukharad	Molluginaceae	Plant parts salty in taste
69	<i>Gnaphalium polycaulon</i> Pers.	Assi Fuledi	Asteraceae	Flowers fascicled, white in color
70	<i>Goniogyna hirta</i> (Willd.) Ali	Undarkani	Fabaceae	Leaves like <i>Mouse Ears</i>
71	<i>Gossypium herbaceum</i> auct. Non L. var. <i>acerifolium</i> (Guill. & Perr.) Chevalier	Lariokapa, Vagdau Hirvani	Malvaceae	Seeds attach to pods for a few days, not detach immediately
72	<i>Grewia flavescens</i> Juss	Chodhari Gangni, Rushad Gangni	Tiliaceae	Stem quadrangular in shape
73	<i>Helicteres isora</i> L.	Aatadi, Anati Maeda, Singi	Sterculiaceae	Fruits like <i>Big Woven Ropes</i>
74	<i>Hibiscus lobatus</i> (Murr.) O. Ktze.	Ran Bhindi	Malvaceae	Prefers saline habitats for better growth

75	<i>Hibiscus ovalifolius</i> (Forsk.) Vahl	Chan Bhindo	Malvaceae	Fruits small & like <i>Cicer</i> fruits
76	<i>Hibiscus radiatus</i> Cav.	Dungarau Bhindo	Malvaceae	Fruits same as of <i>Bhinda</i> plant, found in Wild
77	<i>Hibiscus trionum</i> L.	Koradio, Koadiajo Bhindo	Malvaceae	Leaves same as of <i>Vigna</i> (Math) plant
78	<i>Indigofera astragalina</i> DC.	Rusha Dagri	Fabaceae	Plant part with dense hairs
79	<i>Indigofera caerulea</i> Roxb. var. <i>monosperma</i> (Sant.) Sant.	Rangagi Gari	Fabaceae	Plant parts used as Dyes
80	<i>Indigofera glandulosa</i> Roxb. ex Willd.	Vakar, Vikario	Fabaceae	Seeds like Sand particles
81	<i>Indigofera tinctoria</i> L.	Nili Gari, Gudi, Gari Jo Zad	Fabaceae	Plant parts are of Sky colour
82	<i>Indigofera trita</i> L. f. subsp. <i>trita</i> var. <i>trita</i>	Adbau gari	Fabaceae	Plant parts used as Dyes, found in wild Only
83	<i>Ipomoea aquatica</i> Forsk.	Nari Val, Pani Ji Val	Convolvulaceae	Grows in aquatic body, hollow stem like water pipe
84	<i>Ipomoea dasysperma</i> Jacq.	Fotiyar, Vadi Fotiyar, Dipad Val	Convolvulaceae	Leaves like <i>Pug marks of Leopard</i>
85	<i>Ipomoea eriocarpa</i> R. Br.	Adbau Unerigi Val	Convolvulaceae	Leaves like <i>Footprints of Deer</i>
86	<i>Ipomoea obscura</i> (L.) Ker- Gawl	Gumadiyar, Satari Val, Gumdiyal	Convolvulaceae	Paste of leaves Used to cure Wounds
87	<i>Ipomoea pes-caprae</i> (L.) Sw.	Dhariya Val, Ravar patri	Convolvulaceae	Grows in coastal areas & abundant in <i>Ravar Pir</i> , <i>Mandvi</i> , <i>Kachchh</i>
88	<i>Ipomoea sepiaria</i> Koen. Ex Roxb. var. <i>sepiaria</i>	Hanuman Val, Gandha Val, Gumad Val	Convolvulaceae	Pedicel like the <i>Mace of Lord Hanuman</i> & paste used to cure wounds
89	<i>Ipomoea turbinata</i> Lag.	Kandheri Potiyar, Potiyar	Convolvulaceae	Plant parts With small spines
90	<i>Kickxia ramossisima</i> (Wall.) Janch.	Bhit Val, Bhi Chatti	Scrophulariaceae	Grows on old walls & rock crevices
91	<i>Lantana camara</i> auct. Non L. var. <i>aculeata</i> (L.) Mold.	Indradhanu, Chundi	Verbenaceae	Plant with colorful flowers
92	<i>Lawsonia inermis</i> L.	Mandhi, Rang Mandi, Acchi Mendi	Lythraceae	Mostly found in the wild, with spines
93	<i>Lepidagathis trinervis</i> Wall.	Tran Kantho, Tran Ga, Tian	Acanthaceae	Plant with Linearly set leaves & stem
94	<i>Leptadenia pyrotechnica</i> (Forsk.) Decne.	Khip	Asclepiadaceae	Plant with very deep roots into the soil

95	<i>Leptadenia reticulata</i> (Retz.) W. & A.	Dodi Ji Val, Doda	Asclepiadaceae	From shape of Fruits
96	<i>Leucas cephalotes</i> (Roxb. Ex Rothui) Spr.	Kubado, Kubado Gumu	Lamiaceae	From the shape of inflorescences, like dense globose in leaf axis
97	<i>Lindenbergia muraria</i> (Roxb. Ex D. Don) P. Bruehl	Piri Sadedi, Zamar Val, Patthar Chatti	Scrophulariaceae	Mostly found on rock crevices & old walls
98	<i>Lotus garcini</i> DC.	Van Methi	Fabaceae	Grows in the wild, plant parts same as those of <i>Methi</i> plant
99	<i>Merremia emarginata</i> (brum.f.) Hall. f.	Undarkani	Convolvulaceae	Leaves like <i>Ears of Rat</i>
100	<i>Mimosa hamata</i> Willd.	Kai bavari, Kai, Zanjani, Zinjani	Mimosaceae	Seeds produce noise after attaining drying stage
101	<i>Momordica dioica</i> Roxb.	Kantoliyal, Kantola, Kantol Ji Val	Cucurbitaceae	Plant without fruits
102	<i>Monsonia senegalensis</i> Guill. & Perr.	Rati Fuldi	Geraniaceae	Flowers pinkish-violet in color
103	<i>Nelumbo nucifera</i> Gaertn.	Kamal, Kum, Vado Kamal, Suryavikasi Kamal	Nymphaeaceae	Flowers open in the Presence of sunlight
104	<i>Neuracanthus sphaerostachyus</i> (Nees) Dalz.	Gandharo, Gandher Jo Zad	Acanthaceae	From the shape of inflorescences, like dense globose in leaf Axis
105	<i>Nymphaea pubescens</i> Willd.	Kum, Kumbh, Kumi, Kumbi, Kumar, Kamar Phul, Chandravi asi Kamal	Nymphaeaceae	Flowers open in the Presence of moonlight
106	<i>Opuntia elatior</i> Mill.	Nag Phan, Hathalo	Cactaceae	The plant looks like the <i>Hand of a Man</i>
107	<i>Pavonia ceratocarpa</i> Mast.	Khatunbdo, Vadi Dhaval Jo Zad	Malvaceae	Leaves are deciduous in nature
108	<i>Pavonia patens</i> (Andr.) Chiv.	Dhatuval Jo Zad, Kathrotio	Malvaceae	Flowers used as an additive with sugar in nutrients, and fruits with small plate-like appendages on their base
109	<i>Pergularia daemia</i> (Forsk.) Chiov.	Dudhariyal, Chamar Dudheli, Dudhar Val, Tari Val	Asclepiadaceae	Plant with latex, used by Cobblers to remove hairs from dead animal's skin
110	<i>Periploca aphylla</i> Decne	Rati Khip, Siriyar Khip, Shingadiyo	Periplocaceae	Flowers red, Plant with latex, fruits persistent
				Flowers red mostly grow

111	<i>Phyla nodiflora</i> (L.) Greene	Rato Ukharar, Ratval	Verbenaceae	near aquatic Bodies
112	<i>Physalis minima</i> L.	Fofati, Fad, Fotaji Val	Solanaceae	Fruits with persistent Bracts
113	<i>Plumbago zeylanica</i> L.	Vara Val, Gadar Zipto	Plumbaginaceae	Plant paste used to cure <i>Filariasis</i>
114	<i>Polycarpaea corymbosa</i> (L.) Lam.	Jangali Soa, Rupa Phuli	Caryophyllaceae	Flowers attractive & Gorgeous
115	<i>Polycarpaea spicata</i> W. & A.	Phul Sogaro, Vajradanti	Caryophyllaceae	Flowers in bunch leaves' paste used to cure dental diseases
116	<i>Polygala chinensis</i> L.	Piri Patsan, Piri Bhoyan san	Polygalaceae	Leaves like the leaf of San plant, flowers yellowish
117	<i>Polygala persicariaefolia</i> DC.	Rati Patsan, Rati Bhoyan San	Polygalaceae	Leaves like the leaf of San plant, flowers reddish pink
118	<i>Portulaca meridiana</i> L.	Zinaki Luni	Portulacaceae	Leaves with small leaflets
119	<i>Portulaca quadrifida</i> L.	Pat Luni, Sani Luni	Portulacaceae	Plant prostrate
120	<i>Portulaca tuberosa</i> Roxb.	Assi Luni, Rusad Luni	Portulacaceae	Plant with dense hairs on its body
121	<i>Prosopis</i> sp.	Pat Kandi, Bethi Khijadi	Mimosaceae	Plant suberect with prostrate branches
122	<i>Psoralea plicata</i> Del.	Kapurio, Kapuriajo Zad	Fabaceae	Odour of a plant as of <i>Camphor</i> (Kapur)
123	<i>Rhynchosia minima</i> (L.) DC. var. <i>minima</i>	Mogariyal, Sanari, MungarialHath Dhonani Val	Fabaceae	Plant parts used to cure Dysentery
124	<i>Ruellia tuberosa</i> L.	Tutadi, Tituli, Sisodi	Acanthaceae	Used by playing children as Whistling Device
125	<i>Salvadora persica</i> L.	Khari Zar, Pailu	Salvadoraceae	Plant parts sour in taste, and grow in dense patches

126	<i>Sarcostemma acidum</i> (Roxb.) Voigt	Chhirval, Chirval, Karadval, Sandhiyaval	Asclepiadaceae	Plant with latex, plant parts jointed
127	<i>Senra incana</i> Cav.	Aadbau Kapas	Malvaceae	The plant looks the same as Kapas in form grows in wild.
128	<i>Sesamum prostratum</i> Retz.	Vagdau Tal	Pedaliaceae	Mostly found in wild
129	<i>Sida alba</i> L.	Bal Buvaro, Kharanto, Kandharo	Malvaceae	Plant parts with small spines & knoblike appendages
130	<i>Sida cordata</i> (Burm. f.) Borss	PatBalbuvaro, Nidhi Dhatuval	Malvaceae	Branches prostrate in growth
131	<i>Solanum indicum</i> L.	Vad Ringni, Mot Ringni	Solanaceae	Mostly grows near hedges
132	<i>Solanum surattense</i> Burm.f.	Jangali Ringani, Ringani	Solanaceae	Plant Prostrate
133	<i>Tamarix dioica</i> Roxb.	Asi Lai Jo Zad	Tamaricaceae	Plant parts with white spots on intermittent nodes
134	<i>Tephrosia pauciflora</i> Grah.	Vitho Sarpankho, Satro Sarpankho	Fabaceae	Plant Prostrate
135	<i>Tephrosia strigosa</i> (Dalz.) Sant. & Mahesh	Sani Sarpankhi, Asmani Sarpankho, Sanero Sarpankho	Fabaceae	Leaves, flowers and fruits very minute in form
136	<i>Tribulus terrestris</i> L.	Akanthi, Mitha Gokharu, Betha Gokharu	Zygophyllaceae	Fruits with small spines, plant Prostrate
137	<i>Trichodesma indicum</i> (L.) R. Br.	Undha Fuli, Aagiya Kharsan, Agia Kharsan Jo Zad	Boraginaceae	Flowers hang downward, facing the soil
138	<i>Trichosanthes cucumerina</i> L.	Kadvi Padar	Cucurbitaceae	Fruits are bitter
139	<i>Triumfetta rhomboidea</i> Jacq.	Bhurati, Zepati	Tiliaceae	Fruits have hooked spines, aiding in dispersal

140	<i>Triumfetta rotundifolia</i> Lam.	Ber, Bhurat, Zipto, Bhurto	Tiliaceae	The plant is larger than the Zepati plant
141	<i>Typha angustata</i> Bory & Chaub	Gha Bajariu	Typhaceae	Inflorescence resembles that of the Bajari plant
142	<i>Urena lobata</i> L.	San Bhindi	Malvaceae	Stems used for weaving ropes, fruits resemble that of the Bhinda plant
143	<i>Verbascum chinense</i> (L.) Sant.	Adbau Muri	Scrophulariaceae	The plant resembles the <i>Raphanus</i> Plant
144	<i>Vernonia cinerascens</i> Sch-Bip.	Tatadio, Tatalio, Gandhi Ghenradi	Asteraceae	Produces a sound when burned
145	<i>Vernonia cinerea</i> (L.) Less.	Sadodi, Kadu Kariyato, Sap Val, Thap Val, Kari Sadedi	Asteraceae	Flowers are pinkish-black in color
146	<i>Vigna trilobata</i> (L.) Verdcourt	Kagdaval, Magan, Mungi, Magi, Kagmaagi	Fabaceae	Seeds are small; plant grows in Wild
147	<i>Zornia gibbosa</i> Span	Bepani	Fabaceae	Leaves are bifoliate
148	<i>Zygophyllum simplex</i> L.	Pat Lani	Zygophyllaceae	Prostrate growth; branches resemble those of the Lana (<i>Suaeda</i> Plant)

5. Result and Discussion:

The research indicates that a variety of plant species in Kachchh have three or more local names, showcasing the area's rich cultural and linguistic variety. Furthermore, some plant species possess identical local names even within the same area, taluka, or district, which underscores the intricacies of local plant naming conventions. This represents the first organized effort to document the origins of local plant names in Kachchh, offering important insights into the indigenous classification methods. To guarantee precision and validation, numerous local names have been recorded for each plant species. A significant number of these names have been inherited through generations and are rooted in ancient linguistic practices, including those derived from Sanskrit. Some names have evolved based on features such as morphology, ecological relationships, medicinal uses, and cultural relevance. This documentation acts as a connection between traditional knowledge and scientific classification, facilitating the correct identification and preservation of Kachchh's plant heritage.

6. Conclusion

The study highlights how plants in Kachchh receive their local names based on morphology, habitat, medicinal use, cultural beliefs, and ecological interactions. The documentation of local plant names is essential to preserving traditional knowledge and fostering a deeper understanding of plant biodiversity.

7. References

- Bhatt, R., Patel, J., & Kumar, A. (2015). Ethnobotany and traditional knowledge in arid zone plants. *Journal of Ethnobotany*, 22(3), 145-162.
- Bhandari, M. M. (1990). *Flora of the Indian Desert (Revised Edition)*. Jodhpur, India: Scientific Publishers.
- Bhatt, R. (1993). *Studies on the flora of Western Kachchh*. Kachchh, India: R. R. Lalan College.
- Blatter, E. (1908-1909). *On the flora of Kachchh*. Bombay, India: Bombay Natural History Society.
- Blatter, E., & Hallberg, F. (1918-1921). *Flora of the Indian Desert*. London, UK: Royal Botanical Society.
- Ghosh, S. (2017). Indigenous nomenclature of medicinal plants in Gujarat. *Indian Journal of Botany*, 19(4), 78-89.
- Joshi, P., & Singh, V. (2000). Ethnobotanical studies in Kachchh district of Gujarat, India. *Ethnobotanical Research and Applications*, 12, 113-125.
- Kumar, S., & Bhatnagar, P. (2021). Traditional botanical knowledge and vernacular plant naming. *International Journal of Plant Sciences*, 33(2), 89-102.
- Palin, J. (1880). *A list of plants of Kutch*. Bombay Gazetteer.
- Parmar, R., Patel, D., & Singh, S. (2022). Floristic diversity and ethnobotany of Kachchh. *Journal of Plant Diversity*, 45(1), 56-72.
- Patel, R. (1971). *Forest flora of Gujarat State*. Gandhinagar, India: Gujarat Forest Department.
- Patel, R. J., & Meena, R. K. (2020). Arid zone flora of Kachchh: Taxonomy, traditional uses, and conservation perspectives. *Environmental Botany Review*, 28(2), 134-148.
- Puri, Jain, & Deshpande. (1959). *Flora of Kutch*. Scientific Congress Proceedings Pt.3.
- Rao, R. R., & Sabnis, S. D. (1981). *Flora of South Eastern Kachchh*. Pune, India: Botanical Research Institute.
- Shah, G. L. (1978). *Flora of Gujarat State: Analysis of vernacular names and uses*. Ahmedabad, India: Gujarat University Press.

- Solanki, P., & Joshi, D. (2018). Ethnobotany and its role in sustainable development. *Sustainable Botany Journal*, 16(4), 67-80.
- Thakar, K. (1926). *Plants of Kutch and their utility*. Rajkot, India: Kutch Science Academy.
- Trivedi, P. C. (2014). *Ethnobotany: An overview of traditional plant uses and nomenclature*. New Delhi, India: Scientific Publishers.

Cultural Narratives and Tourism Marketing in Kutch: A Literary and Digital Perspective

Kinjal R Vasava (M.com, NET, GSET)

Research scholar

Department of commerce

Veer Narmad South Gujarat University, Surat (Gujarat), India.

Dr. Ganpatbhai R. Parmar

Principal

Government Arts and Commerce College,

Netrang, Bharuch (Gujarat), India.

Abstract

Kutch, known for its rich cultural heritage, has emerged as a prominent tourist destination in India. This research paper investigates the role of cultural narratives in tourism marketing for Kutch, focusing on literary and digital perspectives. Using secondary data from government reports, academic articles, digital campaigns, and travel blogs, the study explores how Kutch's rich folklore, oral traditions, and literary expressions contribute to destination branding. The research highlights how digital literature, including travel blogs, social media storytelling, and virtual tours, promotes Kutch as a cultural tourism destination. Analysis of digital platforms, such as the Gujarat Tourism website, Rann Utsav campaigns, and travel influencers' content, reveals that digital storytelling significantly enhances tourist engagement and promotes local heritage. The study also highlights how literary representations, such as folk tales and travel accounts, establish emotional connections between visitors and the region. Results indicate that digital storytelling has led to a 25% increase in tourist arrivals, largely due to campaigns like Kutch Nahi Dekha Toh Kuch Nahi Dekha. Nonetheless, challenges such as cultural commodification, digital accessibility issues, and authenticity concerns persist. The research underscores the importance of sustainable digital storytelling that involves local artisans and communities to address these challenges and promote responsible tourism. The study concludes with recommendations for further research.

Keywords: Kutch, Tourism Marketing, Cultural Narratives, Digital Literature.

Introduction

Kutch is a district in the state of Gujarat, the largest in India. Kutch is renowned worldwide for its rich cultural heritage, vibrant festivals and unique landscapes. Kutch is a region where history, folklore and traditions are deeply embedded in the socio-cultural fabric. From the alluring white desert to the intricate handicrafts of local artisans, Kutch presents a living museum of intangible cultural heritage. Over the years, tourism in Kutch has grown significantly, supported by cultural festivals like the Rann Utsav, which attract domestic and international tourists. While the natural beauty of Kutch plays a crucial role in its tourism appeal, cultural narratives—both traditional and digital—are increasingly shaping how the region is marketed and perceived.

In digital era Tourism marketing has evolved moving beyond conventional promotional strategies to include storytelling, digital media, and literary engagement. The significance of cultural narratives in tourism lies in their ability to evoke emotional connections with travelers, provide context to historical sites, and create immersive experiences. In Kutch, these narratives are manifested in folk tales, oral traditions, literature, and digital campaigns that celebrate the region's history, arts, and traditions. As the global tourism industry shifts toward experience-based travel, understanding the role of literary and digital narratives in destination marketing becomes essential.

Research Objectives

The objectives of this research are:

- To analyze how cultural narratives are represented in digital tourism marketing campaigns for Kutch.

- To examine the role of literary narratives in promoting cultural identity of Kutch.
- To explore the impact of digital literature on tourist engagement and destination branding.
- To assess the challenges and opportunities of using digital storytelling for sustainable tourism promotion in Kutch.
- To recommend strategies for integrating literary and digital narratives into sustainable tourism marketing practices.

Literature review

A literature review provides an in-depth analysis of previous research related to this topic. For this study existing literature highlights various aspects such as Cultural narratives, digital tools, heritage literature etc. Some of are as under:

- Smith, M., & Richards, G. (2020), According to him Cultural narratives play a critical role in tourism by providing historical and emotional connections between destinations and tourists. His study suggests that storytelling enhances the tourism experience by fostering a sense of place and belonging.
- Silberman, N (2018), According to his study cultural tourism thrives when destinations effectively integrate local stories into their promotional strategies.
- Hall & Williams (2022) their study suggests that digital platforms enhance cultural tourism by offering interactive experiences that allow visitors to engage with a destination before they arrive.
- Weaver & Lawton (2019) according to their study destinations that integrate cultural narratives into their tourism strategies are more likely to attract conscious travelers who value authenticity and heritage preservation. In Kutch, storytelling initiatives led by local communities have helped sustain traditional crafts and folklore, ensuring that tourism benefits both visitors and residents.
- Gupta, R., & Sharma, P. (2021) as per their study heritage literature is often employed in destination marketing to craft narratives that appeal to both domestic and international tourists. These narratives reinforce the cultural significance of a place, making it more appealing and accessible to a broader audience.

Methodology

This study adopts a qualitative research approach, utilizing secondary data sources such as academic literature, tourism reports, digital marketing case studies, and cultural narratives from various literary and digital platforms. A content analysis method will be used to examine how cultural narratives are represented in literature and digital media related to Kutch's tourism.

Key sources of this study are includes books, articles, and historical texts on Kutch's cultural heritage. Travel blogs, social media campaigns, and digital literature promoting Kutch. Reports from tourism boards and government publications on marketing strategies. Case studies of successful tourism marketing campaigns incorporating storytelling.

About The Kutch

Kutch is one of the largest district of Gujarat state in India which covering area of 45, 674km². Kutch is a land of stunning landscapes, diverse communities, and rich cultural heritage. Known for the mesmerizing white salt desert of the Great Rann of Kutch, the region's topography includes arid plains, seasonal wetlands, and coastal stretches along the Gulf of Kutch. The region is home to the Indus Valley Civilization site of Dholavira, a UNESCO World Heritage Site, which showcases ancient urban planning and water conservation techniques. Over the centuries, Kutch has been shaped by its geographical isolation and historical trade connections with Africa, the Middle East, and Central Asia, making it a melting pot of diverse traditions, languages, and artistic influences. The district is inhabited by numerous indigenous communities, including the Rabaris, Ahirs, Jats, Meghwals, and

Sindhi Muslims, each preserving distinct cultural identities through their attire, crafts, and customs. Kutch is especially renowned for its exquisite handicrafts, including Ajrakh block printing, Bandhani tie-dye, intricate embroidery, Rogan painting, leatherwork, and bell metal craft. These traditional crafts have gained global recognition and provide economic sustenance to artisan communities. Festivals play a crucial role in Kutch's cultural expression, with the world-famous Rann Utsav being a major attraction. This annual festival, organized by Gujarat Tourism, celebrates the region's vibrant traditions with folk music, dance performances, camel safaris, local cuisine, and handcrafted textiles under the surreal glow of the full moon over the white desert. Other significant festivals include Navratri, Uttarayan (kite festival), Bhujia Hill Mela, and Muharram, all of which highlight the region's religious and cultural diversity. Kutch is also home to important pilgrimage sites such as the temples of Mata no Madh, Koteswar Mahadev, and Narayan Sarovar, along with Sufi shrines like Haji Pir, reflecting the spiritual harmony of the region. The coastal town of Mandvi, once a thriving port, is known for its historic shipbuilding industry and scenic beaches, adding to Kutch's tourism appeal. The region's wildlife sanctuaries, such as the Kutch Desert Wildlife Sanctuary and the Indian Wild Ass Sanctuary in the Little Rann of Kutch, provide a refuge for endangered species and migratory birds, further enhancing eco-tourism prospects. Kutch's economy is largely driven by agriculture, animal husbandry, salt production, handicrafts, and increasingly, tourism. The Gujarat government has actively promoted Kutch as a heritage and adventure tourism hub, investing in infrastructure and digital campaigns to attract visitors. Sustainable tourism efforts, including rural homestays and craft tourism initiatives, have enabled local communities to benefit from the growing influx of travelers while preserving their cultural heritage. Despite its harsh climate and recurring natural calamities such as earthquakes and droughts, Kutch has demonstrated resilience and adaptability, emerging as a vibrant and globally recognized destination. The fusion of ancient traditions, artistic excellence, and modern tourism initiatives positions Kutch as a unique cultural landscape, offering an unparalleled experience to visitors seeking authenticity, heritage, and natural beauty.

A literary perspective further enhances the storytelling dimension of Kutch's tourism. The works of regional poets and writers like Jhaverchand Meghani have immortalized Kutchi folklore, valor, and traditions, making literature a key element in shaping perceptions of the region.

Literary tourism in Kutch is intertwined with its heritage, with local stories and legends being adapted into tourism narratives that enrich the visitor experience. Digital media has amplified these narratives, with online platforms, travel blogs, and social media campaigns playing a crucial role in promoting Kutch as a cultural destination. The use of digital storytelling, through virtual tours, documentary filmmaking, and social media influencers, has broadened the reach of Kutch's tourism marketing efforts, attracting both domestic and international travelers. The *Khushboo Gujarat Ki* campaign, featuring Bollywood icon Amitabh Bachchan, exemplifies the successful integration of digital marketing and cultural storytelling in promoting destinations like Kutch.

Sustainable tourism efforts in Kutch also benefit from cultural narratives, as they foster a sense of place and encourage responsible tourism practices. The revival of traditional crafts, including Ajrakh block printing, Bandhani tie-dye, intricate embroidery, and Rogan painting, is supported through digital platforms, enabling artisans to connect with global markets while preserving their heritage. Similarly, eco-tourism initiatives such as homestays in artisan villages and guided heritage walks offer immersive experiences that align with sustainable travel trends. Despite challenges posed by climate extremities and natural calamities, Kutch continues to thrive as a cultural and tourism hub by embracing both its historical legacy and modern digital strategies. The fusion of literature, digital marketing, and storytelling in tourism promotion positions Kutch as a prime example of how cultural narratives can be effectively leveraged to create a unique, engaging, and sustainable tourism experience. Through a blend of ancient traditions and contemporary digital innovations, Kutch offers travelers an unparalleled journey into history, art, and cultural vibrancy.

Cultural Narratives and Tourism Marketing

Cultural narratives refer to the shared stories, traditions, histories, and values that define a community or region. These narratives are expressed through folklore, oral traditions, literature, art, music, rituals, and historical accounts. They shape collective identity and influence how a place is perceived both by its residents and visitors. In tourism, cultural narratives help create a strong sense of place and offer travelers a deeper understanding of the destination's heritage and traditions.

According to Smith and Robinson (2020), storytelling in tourism marketing not only informs but also inspires and engages tourists on a deeper level. Cultural narratives are powerful tools for destination branding because they transform a place into a story-rich experience. The use of folklore, myths, and local histories adds authenticity to marketing campaigns, providing tourists with an opportunity to immerse them in the culture of the destination. For Kutch, these narratives are embedded in the stories of the Rabari and Ahir communities, the art of Rogan painting, and the songs of the Kutchi language, which are passed down through generations. The handicraft traditions—such as Ajrakh block printing, Bandhani tie-dye, intricate embroidery, and Rogan painting—are not just artistic expressions but also visual representations of Kutch's cultural stories. Religious and spiritual narratives also form a significant part of Kutch's cultural identity. The region is home to Hindu temples like Mata no Madh and Koteswar Mahadev, as well as Sufi shrines such as Haji Pir Dargah, which attract pilgrims and tourists alike. These sacred sites hold historical and mythological significance, making them key attractions in cultural tourism.

Krippendorff defines tourism marketing “**as the systematic and coordinated execution of business policies by both private or public sector tourism organizations operated at the local, regional, national, or international level to achieve the optimal satisfaction of the needs of identifiable tourist groups, and in doing so to achieve an appropriate return.**”

Tourism marketing strategies have evolved significantly with the digital era. In Kutch, tourism marketing focuses on its unique landscapes, rich handicrafts and vibrant festivals. The Gujarat government also promotes it through campaigns like Khushboo Gujarat Ki, digital platforms and influencer collaborations, highlighting its cultural and natural heritage while encouraging sustainable tourism. Traditional marketing methods, such as brochures and travel guides, have been replaced or supplemented by digital platforms, including social media, travel blogs, and virtual tours. According to Buhalis & Law (2018) Digital storytelling, which uses multimedia platforms to share stories, has become an integral part of destination marketing. Platforms such as Instagram, YouTube, and travel blogs are filled with narratives from visitors and locals that depict Kutch's cultural richness.

Cultural narratives and tourism marketing in Kutch are deeply interconnected, shaping the region's identity as a premier heritage tourism destination. By integrating traditional storytelling with digital marketing and sustainable tourism initiatives, Kutch has successfully preserved its cultural heritage while attracting travelers seeking authentic and immersive experiences. This model of tourism development highlights the power of cultural narratives in building a unique and enduring brand for a destination.

The Need for a Literary and Digital Perspective

The convergence of literature and digital storytelling offers a powerful medium for cultural tourism marketing. Literature has long been a means of preserving and promoting cultural heritage, while digital platforms provide the necessary reach and accessibility for wider engagement. This study seeks to examine how literary narratives and digital storytelling contribute to the promotion of Kutch as a tourism destination, analyzing their impact on visitor engagement, cultural sustainability, and destination branding.

While traditional tourism marketing has played a vital role in promoting the region, integrating **literary and digital perspectives** is essential for preserving cultural narratives, enhancing visitor engagement, and promoting sustainable tourism. Literature, in the form of oral histories, folklore, poetry, and travelogues, has

long contributed to shaping the identity of Kutch. Similarly, digital media has revolutionized how cultural narratives are shared and marketed, making Kutch's unique heritage more accessible to global audiences. The combination of these perspectives can help in not only preserving Kutch's rich traditions but also positioning it as an innovative and culturally immersive tourism destination.

The role of Literature in preserving and promoting cultural tourism of Kutch are as under:

- Literature plays a crucial role in documenting and preserving the cultural and historical identity of Kutch. The region's stories, myths, and folk traditions have been passed down for centuries through oral storytelling, folk songs, and poetry. Writers like **Jhaverchand Meghani** have immortalized Kutchi folklore, legends, and traditions in their literary works, making them a valuable source of cultural knowledge.
- Traditional folk tales, poetry, and travelogues about Kutch add depth to the visitor experience by offering insights into the region's history and ethos.
- Travel literature and historical writings provide narratives that connect modern tourism with Kutch's ancient heritage, enhancing the storytelling aspect of tourism.
- Literary tourism, where visitors explore places mentioned in books, poems, or historical texts, can be developed to attract culture enthusiasts and literary scholars.
- Storytelling, an essential aspect of literature, can be integrated into tourism experiences in Kutch through guided heritage tours, folklore performances, and interactive experiences. Engaging visitors with well-crafted narratives about Kutch's history, the Rann of Kutch, and the lives of artisans and nomadic communities can deepen their connection to the place.

Preserving and promoting cultural tourism of Kutch by digital perspective are as under:

- The rapid growth of digital technology has transformed the tourism industry, making information about destinations more accessible than ever before. Digital storytelling, social media campaigns, and virtual tourism have become crucial tools in promoting cultural destinations like Kutch.
- Websites, travel blogs, and multimedia platforms enable real-time storytelling, showcasing Kutch's landscapes, crafts, festivals, and cultural heritage.
- Social media influencers, travel vloggers, and photographers play a key role in creating digital narratives that attract global tourists.
- Virtual reality (VR) and augmented reality (AR) experiences can allow travelers to explore historical sites, traditional crafts, and cultural festivals before visiting.
- Online marketplaces have given Kutchi artisans a global platform to showcase and sell their handicrafts, such as Ajrakh prints, Bandhani textiles, and Rogan paintings.
- Digital archives and e-books can help document and preserve folk narratives, ensuring that Kutch's intangible cultural heritage is passed on to future generations.
- Digital platforms help promote sustainable tourism by educating travelers about responsible tourism practices.
- Eco-tourism initiatives in Kutch, such as rural homestays and guided cultural tours, can benefit from digital marketing to attract conscious travelers.

A literary perspective on tourism marketing involves analyzing how historical accounts, folktales, and contemporary narratives shape the perception of a place. Books, novels, travelogues, and local folklore contribute to building a place's identity, making it more appealing to cultural travelers. For instance, authors and poets who have written about Kutch often depict it as a land of resilience, artistry, and mystique, drawing readers into its cultural landscape.

A digital perspective, on the other hand, examines how technology-driven storytelling methods enhance tourism experiences. Digital platforms allow for personalized storytelling, where visitors can engage with

interactive content, user-generated reviews, and real-time experiences shared by fellow travelers. In the age of social media, destinations must actively create and manage their digital narratives to maintain a strong and engaging presence. The fusion of literature and digital media thus provides a holistic approach to tourism marketing, combining traditional storytelling with modern technology to create an impactful promotional strategy.

Findings and Discussion

This section presents key findings derived from the analysis of secondary data, highlighting how cultural and digital narratives contribute to tourism marketing in Kutch. The discussion contextualizes these findings within existing theoretical frameworks and explores their implications for sustainable tourism promotion.

1. Cultural Narratives and Their Role in Branding Kutch

The study found that cultural narratives are central to Kutch's tourism branding. Campaigns such as Rann Utsav leverage local traditions, folklore, and crafts to create a unique destination identity. According to Gujarat Tourism Development Corporation (GTDC, 2023), storytelling around local artisans, musical traditions, and the desert landscape has significantly contributed to positioning Kutch as a culturally rich destination. Additionally, digital campaigns featuring Kutch's intangible heritage—such as Ajrakh printing, Bandhani tie-dye, and Kutchi embroidery—enhance tourist engagement by offering immersive experiences.

2. Impact of Digital Storytelling on Tourism Engagement

The use of digital storytelling through platforms such as Instagram, YouTube, and travel blogs has emerged as a powerful tool for tourism promotion. GTDC (2023) reports a 25% increase in tourism inquiries following their campaign Kutch Nahi Dekha Toh Kuch Nahi Dekha, which combined digital storytelling with user-generated content. The campaign featured virtual tours, live craft demonstrations, and testimonials from visitors, fostering a sense of connection even before arrival. A content analysis of digital platforms shows that visual storytelling, such as videos showcasing the Rann of Kutch's white desert and local cultural performances, received higher engagement than traditional advertisements. The study also identifies digital literacy gaps among local artisans, limiting their participation in digital campaigns.

3. Role of Literary Narratives in Promoting Kutch

Despite the dominance of visual digital narratives, literary narratives such as travelogues, folk tales, and poetry remain underutilized in Kutch's tourism marketing. Analysis of travel blogs and online publications reveals limited representation of Kutch's rich literary heritage. Additionally, folk tales from the region's Rabari and Ahir communities, which narrate stories of bravery and nature's power, could enrich tourism campaigns. However, there is a gap in research on the impact of digital adaptations of literary narratives in tourism promotion. This study finds that integrating literary storytelling with digital platforms—such as podcasts, e-books, and interactive travel apps—offers an untapped opportunity to enhance cultural engagement.

Conclusion

This study concluded that cultural and digital narratives are powerful tools for promoting Kutch's tourism industry. While digital storytelling effectively engages modern audiences, integrating literary narratives can provide deeper cultural insights. Additionally, sustainable and participatory digital practices are essential for ensuring that local communities benefit from tourism development. These insights will inform the research's conclusions and recommendations for policymakers and tourism marketers. In conclusion, this research highlights the power of cultural narratives—both literary and digital—in promoting tourism and preserving cultural heritage in Kutch. While digital storytelling has emerged as a vital tool for destination marketing, there is significant potential to enhance its impact by integrating literary narratives and empowering local communities. Sustainable and inclusive digital storytelling practices will not only promote Kutch as a unique cultural destination but also ensure that tourism contributes to local development and heritage preservation. This study contributes to the broader discourse on cultural tourism marketing by emphasizing the synergy between literary heritage and digital

innovation. By adopting a holistic approach to storytelling, stakeholders can create meaningful tourism experiences that honor Kutch's cultural legacy while fostering sustainable growth. The integration of cultural narratives in tourism marketing has positioned Kutch as a unique and immersive travel destination. Its rich heritage, encompassing folklore, oral traditions, historical sites, and artisanal crafts, serves as the foundation for cultural tourism. The use of storytelling, both in traditional and digital forms, has enhanced the region's visibility, attracting travelers interested in authentic and experiential tourism. The Khushboo Gujarat Ki campaign, the globally recognized Rann Utsav, and the promotion of handicrafts through digital platforms have successfully marketed Kutch as a destination where heritage and modernity coexist. A literary perspective contributes to the preservation and dissemination of Kutch's cultural narratives. The works of poets, historians, and travel writers provide a historical and emotional connection to the region, enriching visitors' experiences. Storytelling, whether through folklore performances, travel literature, or heritage walks, plays a vital role in enhancing cultural tourism. Simultaneously, a digital perspective has transformed tourism marketing by leveraging social media, online storytelling, and virtual experiences to reach global audiences. Digital platforms not only promote Kutch's unique attractions but also support local artisans by connecting them to wider markets. Despite these advancements, challenges such as climate change, commercialization of culture, and lack of sustainable tourism practices pose risks to Kutch's long-term tourism development. Unregulated tourism may lead to cultural dilution and environmental degradation. Thus, a balance must be maintained between promoting tourism and preserving the authenticity of cultural narratives. Sustainable and responsible tourism strategies are essential to ensure that local communities benefit from tourism while maintaining the integrity of Kutch's heritage.

References

- Smith, M., & Richards, G. (2020). Cultural Tourism: Analyzing Narratives and Experiences.
- Silberman, N. (2018). *Heritage Interpretation and Cultural Narratives in Tourism Development*.
- Hall, C. M., & Williams, A. (2022). *Tourism and Digital Transformation*.
- Weaver, D., & Lawton, L. (2019). *Sustainable Tourism Development: Principles and Practices*.
- Gupta, R., & Sharma, P. (2021). *Digital Storytelling in Tourism Marketing: A Case Study of Gujarat*. *Journal of Tourism Studies*, 18(2), 45-62.
- Buhalis, D., & Law, R. (2018). *Progress in information technology and tourism management: 20 years on and 10 years after the Internet*. *Tourism Management*, 29(4), 609–623. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2018.01.003>
- Google Travel Insights. (2023). *Travel trends report*. <https://travel.google.com/insights>
- Gujarat Tourism Development Corporation (GTDC). (2023). *Rann Utsav: Celebrating the spirit of Kutch*. Gujarat Tourism. <https://www.gujarattourism.com>
- Gupta, P. (2022). *Literary landscapes of India: Exploring destinations through literature*. Oxford University Press.
- Herbert, D. T. (2001). *Literary places, tourism and the heritage experience*. *Annals of Tourism Research*, 28(2), 312–333. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(00\)00048-7](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(00)00048-7)
- Mehta, S. (2021). Digital storytelling and tourism: Opportunities and challenges in India. *Journal of Tourism Research*, 15(2), 78–92.
- Moyle, B. D., Weiler, B., & Croy, G. (2021). Sustainable digital storytelling: Practices and potential. *Tourism Geographies*, 23(5), 845–860. <https://doi.org/10.1080/14616688.2021.1910912>
- Munar, A. M., & Jacobsen, J. K. S. (2014). Motivations for sharing tourism experiences through social media. *Tourism Management*, 43, 46–54. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2014.01.012>
- Patel, R. (2023). Digital marketing strategies for cultural tourism in India: A case study of Kutch. *Indian Journal of Marketing Research*, 12(3), 120–135.

- Pine, B. J., & Gilmore, J. H. (2019). *The experience economy: Competing for customer time, attention, and money* (Updated ed.). Harvard Business Review Press.
- Richards, G. (2007). *Cultural tourism: Global and local perspectives*. Routledge.
- Smith, M. K., & Robinson, M. (2020). *Cultural tourism in a changing world: Politics, participation, and (re)presentation*. Channel View Publications.
- United Nations World Tourism Organization (UNWTO). (2022). *Tourism and sustainable development: Goals and strategies*. UNWTO. <https://www.unwto.org>
- Sunita Rajkumar Nadwani November (2023) https://www.researchgate.net/publication/376072325_Heritage_and_Tourism_Kutch_a_hidden_gem_on_earth
- Virender Khanna February (2018) A Study to Measure the Socio Economic Impact of Effective Tourism Planning: A Study of Gujarat Government Tourism Planning for Kutch-Bhuj https://indusedu.org/pdfs/IJRMEC/IJRMEC_1623_99932.pdf
- <http://dl.acm.org/doi/abs/10.1145/3616712.3616791#:~:text=Technology%20advancements%20have%20prompted%20many,product/service%20to%20other%20users>

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન

પ્રસ્તુતકર્તા

સોમૈયા જ્ઞાનવી હિતેશભાઈ

શેઠ એસ.વી.આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ

માંડવી (કચ્છ)

સારાંશ -

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનના પરિપેક્ષ્યમાં સંસ્કૃતિઓ કેવી રીતે મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાઓને પ્રતિબિંબિત કરે છે. તેને આકાર આપે છે. તેનું ઘડતર કરે છે. સાંસ્કૃતિક મનોવૈજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ તેની સંસ્કૃતિ, તેની પ્રકૃતિ તથા કઈ રીતે મનોવૈજ્ઞાનિક ઘટનાઓ વ્યાખ્યાયિત કરે છે. સંસ્કૃતિ એટલે જીવન જીવવાની પ્રણાલી. સંસ્કૃતિ એક સામાજિક વારસો છે. જેમાં ધાર્મિક બાબતો, માન્યતાઓ, કલા, કાયદો, રીતરિવાજો, સાહિત્ય, ભાષાનો સમાવેશ થાય છે. જે સમાજમાં એક પેઢીથી બીજી પેઢીને આપવામાં આવે છે.

❖સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન

સૌપ્રથમ સંસ્કૃતિ શબ્દનો અર્થ થાય છે એક સામાજિક વારસો. સંસ્કૃતિમાં જ્ઞાન, ધાર્મિક બાબતો, માન્યતાઓ, કલા, કાયદાઓ, નૈતિક નીતિનિયમો, રીતરિવાજો, રહેણીકહેણી, સંગીત, સાહિત્ય ભાષા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જે સમાજમાં એક પેઢીથી બીજી પેઢીને હસ્તાંતરિત થાય છે. મેલોનોવ્સ્કીના મતે સંસ્કૃતિ જીવનની સંપૂર્ણ પ્રણાલી છે. સંસ્કૃત કે સભ્યતા જે એકબીજા સાથે સંકળાયેલ શબ્દ છે. જે ટેકનોલોજી, રાજનીતિ અને સમાજમાં લોકોની કામગીરીના વિભાગો વધુ સંબંધ ધરાવે છે. સંસ્કૃતિ માટે વિજ્ઞાન, વેપાર, કલા, સરકાર અને ખેતીવાડીના આધુનિક જ્ઞાનની જરૂર પડે છે.

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ તેની સંસ્કૃતિ, તેની પ્રકૃતિ અને મનોવૈજ્ઞાનિક ઘટનાને લગતો તેના કાર્યનો ઉલ્લેખ કરવાનો છે. મન અને સંસ્કૃતિ અવિભાજ્ય અને પરસ્પર તથા રચનાત્મક છે આમાં જ બે પ્રસ્તાનો શામેલ છે. પ્રથમ એ છે કે લોકો તેમની સંસ્કૃતિ દ્વારા આકાર લે છે અને બીજું તે સંસ્કૃતિ તેના લોકો દ્વારા આકાર આપવામાં આવે છે.

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ સંસ્કૃતિ એની પ્રકૃતિ અને મનોવૈજ્ઞાનિક ઘટનાને લગતા તેના કાર્યની વ્યાખ્યાયિત કરવાનો છે. ગેર્ડ બેમેન દલીલ કરે છે. સંસ્કૃતિ એ વાસ્તવિક વસ્તુ નથી, પરંતુ એક અમૃત વિશ્લેષણાત્મક કલ્પના છે. તે પોતે વર્તનનું કારણ નથી પરંતુ તેમાંથી અમૂર્ત છે. તે આમ ન તો આદર્શમુલક

અનુમાનિત છે. પણ લોકો કેવી રીતે સમજે છે ને એના ઉપર કાર્ય કરે છે તે સમજવા માટેનું સંશોધનાત્મક માધ્યમ છે.

રિચાર્ડ બેક આ ક્ષેત્રના મુખ્ય સમર્થકોમાંના એક તરીકે લખે છે. સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન એ કેવી રીતે સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ અને સામાજિક પ્રથાઓ માનવ માનસનું નિયમન, અભિવ્યક્તિ અને પરિવર્તન કરે છે તેનો અભ્યાસ કરે છે. આના પરિણામે માનવજાત માટે વંશીય વિભિન્નતાઓ કરતા ઓછી માનસિક એકતા જોવા મળે છે. મન સ્વ અને લાગણીમાં જોવા મળે છે.

❖ભારતીય સમાજમાં પેઢી દર પેઢી હસ્તાતરીત થતી જીવનશૈલી

સંસ્કૃતિ અંગ્રેજી શબ્દ કલ્પરના મૂળમાં કૃષિના અર્થમાં પ્રયોજાય છે. તે પરથી વિલ ડ્યુરાન્ટે કલ્પર એટલે માનવમનનું ખેડાણ એવો અર્થ તારવ્યો છે. ભારતના કલ્પરના પર્યાયરૂપે સંસ્કૃતિ શબ્દ પ્રયોજવામાં આવે છે. નૃવંશશાસ્ત્રીઓ તથા સંસ્કૃતિવિદ્યાવિદોનું તાત્પર્ય સમજાતા કહે છે કે સંસ્કૃતિ એ ભૂતકાળની કોઈ બાબત નથી. તેનો સંબંધ વર્તમાન જીવતા જીવન સાથે છે. તેના સર્જનની પાત્રતા કેવળ મનુષ્યમાં જ છે. જગતની અન્ય જીવસૃષ્ટિ પ્રકૃતિ જીવી છે. મનુષ્ય તો પ્રકૃતિજીવીથી જ સંસ્કૃતિજીવી બન્યો છે. સૃષ્ટિની જીવનયોનીમાં મનુષ્ય જ એક સામાજિક પ્રાણી છે. મનુષ્ય અનેક પ્રકારની ક્ષમતાઓ તથા વિશેષતાઓ ધરાવે છે. તેના શરીર, ભાષા, રહેણીકહેણી, જીવનનિર્વાહ, આહાર, સામાજિક વૃત્તિ અનેક બાબતોની તે વિશેષતા ધરાવે છે.

મનુષ્ય તેનો સમાજ રચે છે. તેને સારી અમુક શારીરિક માનસિક શ્રમ તે માટે આવશ્યક સાધનસામગ્રી, રાચરચીલું વગેરેથી માંડીને અમુક સંસ્થા કે પ્રથાઓ રચે છે. તેમાં એ સાહિત્ય, કલા અને ધર્મની છટા આણે છે. આ વસ્તુ મનુષ્ય પરત્વે જ બને છે. બીજા કોઈ અંગે નહીં.

મનુષ્યનું નિરાલાપણું મુખ્યત્વે તેના ચિત્તની શક્તિ અને હાથની કારીગીરી શક્તિમાં રહેલું છે. માનવયોની એક ખાસ વિશેષતા છે કે તે શિક્ષણ લઈ શકે છે. માનવી પાસે બે પ્રકારની શક્તિ છે. એક છે સ્મૃતિ શક્તિ અને બીજી છે શબ્દશક્તિ. સ્મૃતિશક્તિની મદદથી માત્ર વર્તમાન જ નહીં પરંતુ ભૂત તથા ભવિષ્યકાળ પણ સમજે છે અને સમાજના ધારણ માટે સંસ્કૃતિ રચે છે. આમ સંસ્કૃતિએ સમાજનું ધારકબળ છે. કોઈપણ સંસ્કૃતિ તે પ્રદેશોના જાતિ, દેશકાળ, ભૂગોળ, ઇતિહાસ પરત્વે જુદી જુદી ઘડાય છે. તેથી શરીર વર્ણના માનવજાતિઓ જુદી જુદી જોઈએ છીએ. દરેક સંસ્કૃતિને પોતપોતાના મૌલિક તથ્યો કે મૂલ્યો હોય છે અને તેના સભ્યોની તેના તરફની વફાદારીથી તેનું જતન અને સંવર્ધન થાય છે. ભારતીય પ્રાચીન પરિભાષામાં તેને ધર્મબળ કહે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિનો સળંગ ઇતિહાસ ઋગ્વેદથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેના વેદકાલીન સ્વરૂપનું નિર્માણ ઋષિઓના હાથે થયું હતું. એમાં ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ તથા અથર્વવેદના ધર્મરૂપ વેદમંત્રોનો સાક્ષાત્કાર કરનારા

કવિ કહેવાતા હતા. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારા ઋષિને શ્રુતર્ષી કહેવાતા. વેદ જગતનું પ્રાચીનતમ સાહિત્ય છે. તેમાં કર્મ અને જ્ઞાનનું આદાનપ્રદાન પ્રથમ મંત્રદૃષ્ટા ઋષિએ દ્વારા થયું છે.

ઋગ્વેદમાં પ્રતિબિંબીત સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક પરંપરાઓમાં ઉત્તરકાલીન પરંપરાના મૂળ પ્રાપ્ત થાય છે. ધાર્મિક ચિંતન પરત્વે સત તત્વ તો એક જ છે. એવો ખ્યાલ આ યુગમાં પ્રવર્ત્યો. વિષ્ણુ, રુદ્ર, સૂર્ય વગેરે આ યુગના દેવતાઓની ઉપાસના આજે પણ થાય છે. ઋગ્વેદના યજ્ઞો કાલાંતરે પૂજા અને અનુષ્ઠાનમાં પરિવર્તિત થયા અને આજે પણ તે જ સ્વરૂપે પ્રયોજાય છે.

સંસ્કૃતિ મનોવિજ્ઞાન અંગે મનોવૈજ્ઞાનિકોની રુચિ ઘટી ગઈ હતી ત્યારે માગેરેટ મીડ જેવા નૃવંશશાસ્ત્રીઓએ માનવશાસ્ત્રના કેટલાક સંસ્કૃતિ અને વ્યક્તિત્વ વચ્ચેની ક્રિયા પ્રતિક્રિયા શોધવાનું શરૂ કર્યું હતું. 1970 તથા 1980ના દાયકામાં માનવશાસ્ત્ર અને મનોવિજ્ઞાનમાં માંગ વધી રહી હતી. સંશોધકો જ્ઞાનના રચનાત્મક અને સાપેક્ષતાવાદથી પ્રભાવિત થયા હતા. આ પ્રભાવ મહત્વપૂર્ણ હતો આ ચળવળતા અગ્રણી વિદ્વાનો રિચાર્ડ બેંકો કિલ્કોડ રિચાર્ડસ હતા. સાયકોલોજી અને કલ્ચર સાયકોલોજી જેવી કૃતિઓના પ્રકાશનના મદદથી આ દિશાને આકાર આપવામાં મદદ મળી.

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન ઘણીવખત કોસ કલ્ચરલ સાયકોલોજીસ્ટ પણ પ્રભાવિત કરે છે કોષ કલ્ચર સાયકોલોજી સામાન્ય રીતે સંસ્કૃતિનો ઉપયોગ મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાની સાવત્રીકતાને ચકાસવાના સાધન તરીકે કરે છે. સ્થાનિક સાંસ્કૃતિ પ્રથાઓ મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાઓને કેવી રીતે આકાર આપે છે. વિવિધ રીતે જ્ઞાનાત્મક પ્રક્રિયાની માહિતી મળે છે. જેમાં કોસ કલ્ચરલ સાયકોલોજી, સોશીયલ સાયકોલોજી, વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે. સાંસ્કૃતિક મનોવૈજ્ઞાનિક ખાસ કરીને માનસશાસ્ત્રીઓ, ભાષાશાસ્ત્રીઓ તથા ફિલસુફોનો ઉપયોગ સમાજમાં વિવિધ સાંસ્કૃતિક પાસાને સમજવા માટે કરે છે.

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન પણ ઐતિહાસિક મનોવિજ્ઞાનના નવા ક્ષેત્રે સાથે યુસ્તપણે સંબંધિત છે. જેનો ઉદ્દેશ્ય તે તપાસવાનો છે કે કેવી રીતે મનોવિજ્ઞાન અને ઇતિહાસ ગતિશીલ રીતે એકબીજાનું નિર્માણ કરે છે. વર્તન લાગણીઓ, ભાવ, મનોવ્યાપારો કઈ રીતે સંસ્કૃતિને અસર કરે છે.

❖સંસ્કૃતિ અને પ્રેરણા

સ્વ ઉન્નતીકરણ એ વ્યક્તિની પોતાની જાતને સકારાત્મક રીતે જોવાની પ્રેરણા છે. જ્યારે સ્વસુધારણા એ વ્યક્તિની પ્રેરણા છે કે અન્ય લોકો પોતાની જાતને હકારાત્મક રીતે જુએ સ્વઉન્નત કરવાની પ્રેરણા સામાન્ય રીતે પોતાના વિશે સકારાત્મક દ્રષ્ટિકોણ જાળવી રાખવાના માર્ગ તરીકે અનુસરે છે.

❖સંસ્કૃતિઓમાં સહાનુભૂતિ

વિવિધ સંસ્કૃતિઓમાં સમજણ તથા સહાનુભૂતિની એક આગવી રીત પ્રગટ થતી જોવા મળે છે. કોઈના વિચારો કે દ્રષ્ટિકોણને ધ્યાનમાં લેવું જેને બૌદ્ધિક સહાનુભૂતિ કહે છે. કોઈની લાગણી કે અનુભવને સ્વીકારવું જેને ભાવાત્મક સહાનુભૂતિ કહે છે. અન્ય લોકોની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં લેવાની ક્ષમતા જે વાર્તાનીક સહાનુભૂતિ છે.

❖માનસિક સ્વાસ્થ્ય સારવારમાં સાંસ્કૃતિક પ્રભાવ

કેટલાક અભ્યાસોમાં ક્લાયન્ટ ફર્મેન્ટ અને તેમના થેરાપીસ્ટ વચ્ચે પણ સહસબંધ જોવા મળ્યું હતું. આ એટલા માટે થાય છે કે ક્લાયન્ટ વધુ આરામ અનુભવી શકે છે અથવા ચિકિત્સકો સાથે જોડાણની લાગણી અનુભવી શકે છે. 2010 થી 2015 સુધી એક સંશોધન અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હતો કે વિવિધ વર્ક સેટિંગમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય સંભાળ વ્યવસાયિકોની હાજરી કેટલી મહત્વપૂર્ણ છે.

❖આધ્યાત્મિકતા અને ધર્મપ્રધાનતા

આધ્યાત્મિકતા અને ધર્મપ્રધાનતા એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું આગવું લક્ષણ છે. ભારતીય ચિંતન અનુસાર ઈહજીવન અને એહિત જીવનના મૂલ્યો ચરમ નથી. જીવનનું પરમ લક્ષ્ય મોક્ષ છે. ચાર પુરુષાર્થ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. આ ચાર પુરુષાર્થનું સેવન કરવું જોઈએ. આ જ જીવનમાં સારા નરસા ફળો ભોગવવા પડે છે. મનુષ્યે સંસારમાં અનાસકતપણે રહી વર્ણાનુસાર પોતાના કર્તવ્યો બજાવવા જોઈએ. રામાયણ, મહાભારત જેવા ઉદાત મહાકાવ્યો, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ તેમજ તે પેઢીના કાળમાં થયેલા આચાર્યો, સંતો અને પરમાત્માની વાણી વ્યવહારમાં પણ આ ભાવના વ્યક્ત થાય છે. ભારતીય ચિંતકોએ હંમેશા જીવનના સર્વતોમુખી વિકાસ પર ભાર મુક્યો છે તેમાં મનુષ્ય માટે જે લક્ષ્ય નિર્ધારિત કર્યું છે તેમાં ધર્મ તથા મોક્ષની સાથે અર્થ અને કામનું પણ યથોચિત મહત્વ સ્વીકારેલું છે.

સંદર્ભ સૂચિ :-

- 1.Gujrati vishvkosh. Org
- 2.Wikipedia.org cultural Psychogy
- 3.હેઇન એસ. જે સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન ન્યુયોર્ક ww. કંપની
- 4.રિચાર્ડ સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન હાવર્ડ યુનિવર્સિટી
- 5.વેઇનસર ટી. એસ. કોસ કલ્ચરલ સાયકોલોજી

ભારતીય સંસ્કૃતિની ઝાંખી કરાવતી નવલકથા 'સમુદ્રાન્તિકે'

પ્રસ્તુતકર્તા : પટેલ વિધિ વિષ્ણુભાઈ

(પીએચ.ડી. શોધ છાત્રા, ગુજરાતી વિભાગ, વી.એન.એસ.જી.યુ.સુરત)

ગુજરાતી સાહિત્યમાં જો ભારતીય સંસ્કૃતિની વાત કરવામાં આવે તો ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, ર.વ. દેસાઈ, કનૈયાલાલ મુનશી, મનુભાઈ પંચોળીની કેટલીક નવલકથાઓમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના તત્ત્વો પ્રગટ થતા જોવા મળે છે. પંડિત યુગથી અનુગાંધીયુગ સુધીના નવલકથા પ્રવાહમાં પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ, રાષ્ટ્રોદ્ધાર, સ્વતંત્ર્ય પ્રાપ્તિનો સંઘર્ષ, ગુજરાત અને ભારતની અસ્મિતા, ઉદાત્ત પ્રેમતત્ત્વ, કુટુંબ અને ભારતીય મૂલ્યોનું વ્યાપક ફલક ઉપર નિરૂપણ થયું છે. તેમજ તેનો ભાવબોધ વિવિધ રૂપે આપણને થાય છે. ધ્રુવ ભટ્ટ આપણને આ સર્જકોના પ્રવાહથી નિરાળા જોવા મળે છે. તેઓ અનુઆધુનિક સમયમાં સર્જન કરતા લેખક છે. એમના સમયગાળા પહેલા જે આધુનિકતાનો ઉન્મેષ હતો એનાથી જુદી તેઓ પોતાની સર્જનયાત્રા આરંભે છે અને તેઓ 'સમુદ્રાન્તિકે', 'તત્ત્વમસિ', 'અગ્નિકન્યા', 'અકુપાર', 'અતરાપી' અને 'કર્ણલોક' જેવી નવલકથાઓ ગુજરાતી સાહિત્યને આપે છે. આપણો પૌરાણિક, સાંસ્કૃતિક વારસો એમના સાહિત્ય સર્જનમાં જોવા મળે છે. તળપદના લોકજીવનને તેઓ નજીકથી પામવા મથ્યા છે અને માનવમનના અંતરંગને ઉકેલતા જાય છે અને આ રીતે એમનો સર્જન દોર આગળ ચાલ્યા કરે છે.

આ રીતે ધ્રુવ ભટ્ટની સર્જકતા કવિતા અને નવલકથામાં વિકસે છે. તેઓએ બાળપણમાં સાંભળેલા હાલરડાં અને ભજનોનો પ્રભાવ તેમની કવિતાઓ મમાં જોવા મળે છે. બાળકો સાથે દરિયાકિનારે કરેલ પ્રવૃત્તિઓને લીધે તેમને 'સમુદ્રાન્તિકે' નવલકથાનું બીજ મળે છે. તેમની પાસેથી મળતી ઘણી ખરી નવલકથામાંથી સાંપ્રત સમયની ગંભીર સમસ્યા, પર્યાવરણના પ્રદૂષણ અને સંરક્ષણના સૂર સાંભળી શકાય છે. તેમજ તેમની પાસેથી જંગલો અને પ્રકૃતિ સાથે તાદમ્ય સાધતા લોકજીવનની ઝાંખી જોવા મળે છે. ધ્રુવ ભટ્ટને માણસ તરીકે માણસમાં રસ છે ખાસ કરીને આધુનિકતાથી દૂર રહી પોતાની મજાથી જીવન પસાર કરે છે તેવા માણસોમાં. એટલે જ એમની નવલકથાના પાત્રો આપણને સરળ અને સહજ લાગે છે. સર્જક નવલકથા લખતાં પહેલા જે તે સ્થળે જઈને ત્યાંનું સાંસ્કૃતિક અને ભૌગોલિક વાતાવરણ સમજે છે. ધ્રુવ ભટ્ટની સર્જકતાનું આ આગવું પાસું આપણે ગણી શકીએ. આ રીતે તેઓએ 'સમુદ્રાન્તિકે', 'તત્ત્વમસિ' અને 'અકુપાર' નવલકથાઓ આપી છે.

ધ્રુવ ભટ્ટ રચિત 'સમુદ્રાન્તિકે' નવલકથામાં સંસ્કૃતિમાંથી પ્રકૃતિ તરફ જવાનો, વ્યક્તિને બદલે લોકસમૂહ તરફ જવાનો અને પોતાના મૂળ તત્ત્વોને પામવાનો અભિગમ ચરિતાર્થ થતો જોવા મળે છે. 'સમુદ્રાન્તિકે' નવલકથામાં સાગર એટલે દરિયાનું સાનિધ્ય છે અને એવા પરિવારોમાં જીવન તેમજ જીવદૃષ્ટિને ટકાવી રાખનાર તત્ત્વોની વાત કરવામાં આવી છે. 'સમુદ્રાન્તિકે' નવલકથામાં કથાનાયકની ચેતનામાં જોવા મળતું સંવેદનનું પ્રતિબિંબ, દરિયાઈ

પરિવેશ સાથેના રોમાંચક સફર, મૂળને પામવાનો એક સર્જનાત્મક ઉપક્રમ બની જાય છે. આ નવલકથાનો નાયક ભારતનો હોવા છતાં જે ભારતીય સંસ્કૃતિથી અજાણ છે. જે તેના મૂળથી વિખૂટો પડ્યો છે. તે જ મૂળને પામવાનો અને મૂળને પામીને ધન્ય થવાનો અનુભવ લેખકે પોતાની આગવી શૈલીથી આપણી સામે મૂકી આપ્યો છે. અંતે જ્યારે જે કંઈ આપણી સંસ્કૃતિ છે, જે સાચવવા યોગ્ય છે તે હવે સચવાવાનું નથી એવી દુઃખદ સ્થિતિમાં કથા નાયક સંસ્કૃતિ કૃતક પરિવેશોમાં પાછો ફરે છે. એ આપણી સામે એક યોગ્ય વ્યક્તિનું રૂપ પ્રગટ કરે છે. લેખક દ્વારા ‘સમુદ્રાન્તિકે’માં વિસરાતી જતી ભારતીયતા અને હાસ્યમાં ધકેલાતી જતી લોક સંસ્કૃતિનું પુનઃદર્શન કરવાનો પ્રયાસ જોઈ શકાય છે અને આ નિમિત્તે તેઓ ભારતીયતાનો, ભારતીય સંસ્કૃતિ અને તેની લોક પરંપરાઓનું આપણને દર્શન કરાવે છે.

આપણો ભારત દેશ કેવો છે? આપણા દેશની સંસ્કૃતિ કેવી છે? સંયુક્ત કુટુંબવ્યવસ્થા અને બિનસાંપ્રદાયિકતાને લીધે આ દેશની એકતા અને અખંડિતતા ટકી રહી છે. અહીંની પ્રજા જે અજાણ્યાને પણ પોતાના બનાવી લે છે. પોતાના જીવનમાં અન્યને અપનાવી લે છે. સંસ્કૃતિમાં માનનારા, પ્રકૃતિના લયમાં જીવનારા લોકોને આપણે ક્યારેક ઉપેક્ષાની નજરે જોઈએ છીએ પણ હકીકતે તો આજ લોકો આ દેશની સંસ્કૃતિને જાળવી રાખી છે. ભારતીયતા ફક્ત ધર્મ નથી પણ જીવનશૈલી અને સંપ્રદાય કે ધર્મ કરતાં અહીંનું અધ્યાત્મ મોટું છે, મહત્ત્વનું છે અને આ દેશનું મહત્ત્વનું બળ છે. આ જ સત્યની ઝાંખી કરાવતી નવલકથા ‘સમુદ્રાન્તિકે’ જોવા મળે છે. આ નવલકથામાંથી પસાર થતા તેમાં જણવાયેલા સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની પ્રતીતિ વારંવાર થાય છે.

આ નવલકથાના પાત્રોની વાત કરીએ તો ‘સમુદ્રાન્તિકે’માં અવલનું પાત્ર ભારતીયતાના પ્રતીક સમું જોવા મળે છે. દરિયાઈ પરિવેશ દ્વારા અવલના પાત્રને પામી શકાય છે. નુરાભાઈ, સબુર, સાધુબાવા, વાલબાઈ, જાનકી જેવાં પાત્રો અહીંના પરિવેશ સાથે એકરૂપ થઈ ગયેલાં પાત્રો છે. મુખ્ય તો દરિયો અને દરિયાઈ પરિવેશ પણ એક જીવંત પાત્રરૂપે રજૂ થતો જોવા મળે છે. નવલકથામાં રુકમણીએ ભગવાનને રોકેલા હતાં એ સ્થળની સાથે વણાઈ ગયેલી દંતકથાઓની વાત જોવા મળે છે. ભારતના લોકો આવી જ માન્યતાઓ, દંત કથાઓ અને પ્રકૃતિ સાથે જીવે છે. આ વાત જણાવીને પણ લેખકે આપણને ભારતીયતાનું દર્શન કરાવવાનો ઉપક્રમ જાળવી રાખ્યો છે. કુદરતનાં રહસ્યોને જાણનાર સાધુ બાવાનું પાત્ર પણ નવલકથામાં જોવા મળે છે. અહીં આ નવલકથામાં સમુદ્રની ભરતી-ઓટ જેવી લીલાઓનાં રમ્યરૂપ અને રૌદ્ર રૂપ અને એની પાછળ રહેલા માનવ ભાવોનું આલેખન જોવા મળે છે.

આ નવલકથાના કુલ ૨૮ પ્રકરણમાંથી પસાર થતાં દરેક પ્રકરણમાં પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ અને લોકજીવનની નોખી છબી આપણને જોવા મળે છે. નવલકથાના દરેક પાત્રની એક આગવી ઓળખ ઊભી થાય છે. પેલી નાની બાળકી જાનકીને નાયક જ્યારે ડોલ વિશે પૂછે છે ત્યારે એ નાની બાળકી કહે છે કે “તે લૈ લે ને, આયં તને કોઈ ના નો પાડે”¹

¹ ‘સમુદ્રાન્તિકે’ ધ્રુવ ભટ્ટ પાનાં નં-૭

આ સાંભળીને શહેરી સભ્ય સંસ્કૃતિમાંથી આવેલા નાયકને જાણેકે આ એક જ તુંકારમાં એનો હોદ્દો, પદવી એની કેળવણી, એની સભ્યતા બધું જ જાણે કે સરકી જાય છે અને એ ઘોડિયે સૂતેલા બાળક જેવો બની જાય છે.

આ નવલકથામાં દરિયાપીરના પરચાઓ, દંત કથાઓ, દરિયા સાથેના સંબંધોને તેમજ દરિયાઈ સૃષ્ટિનાં જીવજંતુઓ સાથેના સહઅસ્તિત્વનો અવનવાં સ્વરૂપોમાં અભિવ્યક્ત કરવાનો પ્રયાસ થયેલો જોઈ શકાય છે. સંવેદનાત્મક જ્ઞાન અને જ્ઞાનાત્મક સંવેદનના તાણાવાણા સાથે લેખકે સંસ્કૃતિમાંથી પ્રકૃતિમાં અને પ્રકૃતિમાંથી સંસ્કૃતિ તરફ જતી માનવજગનની આંતરયાત્રાના આલેખનની ઉત્તમ કૃતિ આપી છે. જેમ-જેમ નવલકથા આગળ વધે છે તેમ-તેમ આપણે જાણ થાય છે કે નાયક તો આ દરિયાની સાથે અહીં જ રહી જશે. ધીમે ધીમે કથાનાયક અહીં તકલીફો સામે લડતા અને ટેવાયેલા મનુષ્યો સાથે સહવાસ મેળવતો જાય છે. તેમ તેમ પ્રકૃતિનાં અઢળક રહસ્યો તેની સામે ખૂલતાં જાય છે અને એ જ રહસ્યો એને અભિભૂત કરી પ્રકૃતિ સંરક્ષણ અર્થે પ્રેરે છે. સબૂર સાથે બંગાલે જવા નીકળતા નાયક સબૂરના શબ્દો સાંભળે છે કે “દરિયો જ મારગ ચીંધે”² માં ઉપરની વાત યથાર્થ થતી જોવા મળે છે. કુદરત હંમેશાં મનુષ્યના ભલા માટે જ પોતાને વશવર્તે છે. પણ મનુષ્ય જો અવળચંડાઈ કરે તો પછી એય પોતાનો પરચો બતાવે છે. આમ માણસો અને પ્રકૃતિ સાથેનો તાલમેલ જોવા મળે છે.

આમ આ નવલકથામાં દરિયાઈ પરિવેશનું સૌંદર્ય, એની એકલતા, એનું મૌન આ બધું જ્યારે રહેવાનું હોતું નથી. ત્યાં હવે કારખાનાં બનવાનાં છે. કથાનાયકની પીડા એ જ છે કે આવા પ્રાકૃતિક સૌંદર્યને નષ્ટ કરવામાં એ પોતે નિમિત્તબનવાનો છે. કથાનાયકના આ મનોસંઘર્ષ કેન્દ્રસ્થાને છે. અને સંઘર્ષના આંદોલનનો વાચકના ચિત્તમાં વહેતાં મૂકીને નવલકથા પૂરી થાય છે. તેમ છતાં આધુનિકતાના આ સમયગાળામાં ધ્રુવ ભટ્ટ ‘સમુદ્રાન્તિકે’ નવલકથા નિમિત્તે સંસ્કૃતિમાં પાછા જવાનો રસ્તો બતાવવામાં સફળ થતાં જોવા મળે છે. એટલે ભારતીય સંસ્કૃતિના અને પ્રકૃતિના દર્શન કરાવતી આ નવલકથાનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચોક્કસ સ્થાન જોવા મળે છે.

સંદર્ભસૂચિ :

1. અફૂપાર, ધ્રુવ ભટ્ટ, ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૧૦
2. અઝિકન્યા, ધ્રુવ ભટ્ટ, ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ ૨૦૧૦
3. અતરાપી, ધ્રુવ ભટ્ટ, ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦
4. તત્ત્વમસિ, ધ્રુવ ભટ્ટ, ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પુર્નમુદ્રણ ૨૦૦૫
5. સમુદ્રાન્તિકે, ધ્રુવ ભટ્ટ ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પુનઃ મુદ્રણ ૨૦૧૦
6. "https://wiki.ekatrafoundation.org/index.php?"

² ‘સમુદ્રાન્તિકે’ ધ્રુવ ભટ્ટ પાનાં નં-૧૨

પર્યાવરણચિંતનની કવિતા- પૃથ્વી
MIHIRBHAI YASHVANTRAY PANDYA
M.A : Gujarati
Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University
Bhavnagar

ભૂમિકા:

‘જાતિસ્મર’ની દીર્ઘ અછાંદસ રચનાઓથી વિશેષ જાણીતા થયેલા સર્જક યજ્ઞેશ દવેની કવિતા ‘પૃથ્વી’માં પર્યાવરણનાં ચિંતનની વાત આગવી રીતે રજૂ થઈ છે. એમની કવિતાઓમાંથી પસાર થતાં ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન વગેરે જેવી શાખાનું જ્ઞાન હોવું અનિવાર્ય થઈ પડે છે. પૃથ્વી દીર્ઘ અછાંદસમાં પૃથ્વીની આરંભિક સ્થિતિથી લઈને સાંપ્રત સ્થિતિનું વર્ણન આગવી શૈલીમાં થયેલું જોવા મળે. આરંભમાં તે એક અગનગોળો હતી પછી કાળક્રમે તે ધીમે ધીમે પરિવર્તન પામી તેની વાત કવિ યજ્ઞેશ દવે પોતાની આગવી રીતથી કરે છે.

આમ તો દરેક યુગના સાહિત્યમાં પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણ અંગે માનવીય સંવેદન અલગ અલગ રીતે રજૂ થયું છે. પરંતુ છેલ્લા કેટલાક સમયથી પર્યાવરણ અને તેની જાળવણી અંગેનાં પડકારો ઊભા થયા છે. જળ,વાયુ, તાપમાન, પ્રદૂષણ, જૈવિક- અ જૈવિક કચરાનાં નિકાલની સમસ્યા સાંપ્રત સમયમાં ખૂબ વિકટ બનતી ગઈ છે.

સુર્યમંડળની ઉત્પત્તિની સાથે જ થયેલી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ ભૌતિકશાસ્ત્ર આપણને સમજાવે છે. એક કોશી જીવથી જીવનવિકાસનાં ક્રમિક તબક્કાઓ પાર કરી જટિલ રચનાવાળા જીવો સુધી પહોંચેલી સૃષ્ટિની વાત પ્રાણીશાસ્ત્રમાં થઈ છે. અહીં તો પૃથ્વીની એ કથા પ્રતિક, કલ્પન, પુરાકલ્પન, લય, પ્રાસ જેવી અનેક કાવ્ય પ્રયુક્તિઓ દ્વારા રજૂ થઈ છે. પર્યાવરણનો સામાન્ય અર્થ આપણે આજુ બાજુનું વાતાવરણ એવો કરતાં હોઈએ છીએ પરંતુ આ કાવ્યમાં પર્યાવરણનો અર્થ અતિ સંકુલ અને બૃહદ છે. કાવ્યની શરૂઆતમાં કવિ પૃથ્વીનું ઉગ્ર સ્વરૂપ દર્શાવે છે અને પછી કાળપ્રવાહમાં ઠરી ગયેલ ગોળાની વાત કરે છે. જેમાં ચેતન અને અચેતન માનવીની વાત પ્રગટ થાય છે. પૃથ્વીનું આખું ચરિત્ર આ કાવ્યમાં ઉપસી આવ્યું છે. કાવ્યનાં આરંભની પંક્તિઓ જોઈએ તો

વરસોનાં વરસ,

વરસતાં વરસ,

વરસતો બરફ.....

વગેરે જેવી પંક્તિઓથી અછાંદસનો ઉઘાડ કરે છે. પૃથ્વીના આખાં સ્વરૂપની વાત કવિ લાક્ષણિક રીતે પ્રગટ કરે છે. સૂમસામ, ચૂપચાપમાં પણ એક પર્યાવરણ જોવા મળે છે. અગ્નિ અને બરફ બંને વિરોધી તત્વો છે. બે વિરોધી

તત્વોને આલેખીને કવિએ પર્યાવરણ અને તેની સામે ઊભા થનારાં પડકારોનો એક આછો પાતળો અંદાજ આપણને આપ્યો છે.

આગળ જતાં પૃથ્વી પર વસેલી અનેક પ્રજાતિઓ, સંસ્કૃતિઓ, સામ્રાજ્યો ઉદભવ્યા અને આથમ્યા તેની વાત પણ કવિ કરે છે. ખેડી છે, ખૂંદી છે, ગૂંદી છે. વગેરે જેવાં શબ્દપ્રયોગોમાં સંસ્કાર અને માનવભાવો વ્યક્ત થયા છે.

‘ચંદ્રની ધૂલિનું તિલક ભાલે’

ને વ્હાલે વિસારી શું મને જ ?

....

બહુ બહુ જોઈ રાહ

હે વરાહ!

દંતશૂળથી ઉગારો

આ આકાશથી પાતાળ જતી પૃથ્વીને

વગેરે જેવી પંક્તિઓમાં આધુનિક અને મધ્યકાલીન સંદર્ભો સાથે પર્યાવરણકાળ અને સમાજ સાથે સંબંધ દર્શાવ્યો છે.

હે વરાહ ! આ સંબોધનથી કહેવાયેલી વાત પણ ખૂબ રોચક છે. દંતશૂળથી ઉગારવાની વાતમાં કવિએ સાંપ્રત સમયને રજૂ કર્યો છે. વિકાસના માર્ગે આંધળી દોટ મુકનાર માણસે ગ્રહની પર્યાવરણની માઠી દશા બેસાડી છે. માણસે અનેક સમસ્યાઓ પોતાની હાથે જ નોતરી છે. આવી અનેક સમસ્યાઓની જાળમાં ફસાયેલી પૃથ્વી માછલીને બચાવવાની પ્રાર્થના કવિ વરાહને કરે છે.

સમગ્ર સૃષ્ટિમાં ઈશ્વર દ્વારા મળેલ જો કોઈ સારામાં સારું તત્ત્વ હોય તો એ છે ‘પર્યાવરણ’ પણ તેને હાથમાં લઈને ફરવાનું કામ આપણે નથી કરવાનું એને હાથમાં લેવાની કોશિશ એ બે બિલાડીઓની લડાઈમાં ભોગવવાનું તો પર્યાવરણનાં ભાગે જ આવશે. પૃથ્વીની સફર અમીબાથી લઈને ડાયનાસોર જેવાં વિશાળ પ્રાણી સુધી ફેલાયેલી છે. કવિના મતે આ પૃથ્વી પરનો સૌથી મોટો દુરાત્મા હોય તો એ હું છું.

‘બડાબીડ જંગલમાં કોબ્યો છે તારો દેહ’ જેવી પંક્તિઓમાં પૃથ્વીનું સૌંદર્ય પણ રજૂ થયું છે. માણસ મૂળે તો આરક્ષક છે. પરંતુ તે જેમ જેમ ગુફાવાસી, ગૃહવાસી થતો ગયો તેમ તેમ તે પર્યાવરણનો ખાતમો બોલાવતો ગયો.

ધીમે ધીમે ડૂબે છે આ વહાણ જેવી પંક્તિમાં કવિએ એક ચિંતન રજૂ કર્યું છે.

સમગ્ર કવિતાની વાત કરીએ તો પૃથ્વીની ઉત્પત્તિની સાથે શરૂ થયેલ અને અબજો વર્ષોથી વિકાસ પામેલું પર્યાવરણ કેન્દ્રસ્થાને છે. પર્યાવરણ જે રીતે દૂષિત થઈ રહ્યું છે તેને અંકુશમાં લાવવા માટે પ્રજાને સભાન બનાવવાનો એક પ્રયાસ છે.

‘પૃથ્વી તારા ગ્રહથી જ હું છું ગૃહસ્થ’ જેવી પંક્તિમાં કવિ ઘણું કહી જાય છે.

સમગ્ર કવિતામાંથી પસાર થતાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે કવિએ પર્યાવરણ અને પૃથ્વીને લઈને જે પોતાનું ચિંતન રજૂ કર્યું છે. એ ખરેખર એક પડકાર છે. દરેક માણસ પોતાની ફરજ બજાવશે તો આ સમસ્યામાંથી ઉગરવાનો રસ્તો મળી આવશે અંતે કવિ માત્ર સીતાને નહીં બધાંને જગ્યા કરી આપે છે તું જીવતાં ને પછી મરતાં. એમ કહીને કાવ્યનો અંત કરે છે.

સંદર્ભ:

અનુઆધુનિક ગુજરાતી કાવ્યસંપદા શ્રેણી શ્રેણી સંપાદક: મણિલાલ હ. પટેલ ‘યજ્ઞેશ દવે’ સંપાદક ;સંજુ વાળા એકત્ર ફાઉન્ડેશન (ડિજિટલ પ્રકાશન)પ્રથમ આવૃત્તિ: ૨૦૨૧

‘ફૂવા’માં નારીચેતનાને વ્યક્ત કરતી ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિ

નામ : કુકડિયા ગીતા ધીરુભાઈ (પીએચ.ડી સ્કોલર)

એડ્રેસ : મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

અબ્સ્ટ્રેક્ટ :

માણસને પોતાના અસ્તિત્વને આ સૃષ્ટિ પર ટકાવી રાખવા માટે સમાજ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિ જેવાં પરિબલો ખૂબ જ મહત્વનાં છે. બધા સજીવોમાં માણસને મુઠ્ઠી ઊંચેરો માનવી માનવામાં આવે છે, તેથી તેની બુદ્ધિનો સતત વિકાસ થતો રહ્યો છે. માનવ ગુણમાંથી વિકસતા-વિકસતા સમૂહમાં રહેતા શીખ્યો તેમ સંસ્કૃતિનો પણ વિકાસ થતો રહ્યો છે. વિશ્વમાં અનેક સંસ્કૃતિઓ ઉદભવી અને નાશ પામી છે. પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિ આજે પણ સદીઓથી પોતાનું તેજ અને પરંપરા જાળવતી આવી છે. દેશનાં ધર્મ, સાહિત્ય, માનવ મુલ્યો અને આદર્શોના સંચયનું નામ સંસ્કૃતિ છે. કોઈપણ દેશની સંસ્કૃતિ વિશે જાણવું હોય તો સૌપ્રથમ એ દેશનું સાહિત્ય વાંચવું જોઈએ. કારણ કે એ સાહિત્યનું સર્જન કરનાર સાહિત્યકાર આખરે તો કોઈ સંસ્કૃતિ સાથે જોડાયેલો હોય છે. આથી જાણ્યે-અજણ્યે એ સાહિત્યને પોતાના જાતીય સંસ્કારોથી પ્રતિબિંબ કરે છે.

કોઈપણ દેશ-પ્રદેશ કે જાતિની સંસ્કૃતિ જેટલી મહાન એટલું જ એ દેશનું સાહિત્ય ઊંચકોટીનું હોય છે. આપણા ભારતવર્ષના રામાયણ અને મહાભારત જેવાં મહાકાવ્યો વૈશ્વિક સ્તરે સ્થાન પામ્યાં હોવાથી ભારતીય સંસ્કૃતિની ગરિમાનો ખ્યાલ આવે છે. ભારતીયતા અને ભારતીય સંસ્કૃતિ વચ્ચે બોહળો ભાવ સંબંધ રહેલો છે. વૈશ્વિક કવિ ઉમાશંકર જોશી કહે છે, કે...

“હું ગુર્જર ભારતવાસી,

ઝંખો પલપલ સહુ જનમંગલ મન મારું ઉલ્લાસી”

પ્રત્યેક ગુજરાતી, ગુજરાતી જ નથી, પરંતુ ભારતીય પણ છે. ગુજરાતીઓ સૌના કલ્યાણની ઝંખના કરી આનંદ-ઉલ્લાસથી જીવન પસાર કરવા કહે છે. આ કાવ્ય પંક્તિમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનાં દર્શન થાય છે. ગુજરાતી, હિન્દી, તમિલ, ઉર્દુ, પંજાબી, બંગાળી, મરાઠી, મણિપુરી, રાજસ્થાની, સિંધી વગેરે ભાષાઓમાં ભારતીય ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિ જોવા મળે છે.

ભારતીય સાહિત્યમાં વ્યક્ત થતી ભારતીય ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિની વિશેષતાઓને લીધે દુનિયાભરનાં રાષ્ટ્રો, તેની પ્રજા, તેમની ભાષા અને સાહિત્યથી અલગ પડે છે. વાલ્મિકીની ‘રામાયણ’ કાલિદાસનું ‘મેઘદૂત’ ટાગોરની ‘ગીતાંજલી’ મૈત્રેયી દેવીની ‘ન હન્યતે’ પ્રેમચંદની ‘ગોદાન’ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ કનૈયાલાલ મુનશીની ‘તપસ્વિની’ દર્શકની ‘ઝેર તો પીધા છે જાણી જાણી’ પન્નાલાલ પટેલની ‘માનવીની ભવાઈ’ કે અશોકપુરી ગોસ્વામીની ‘ફૂવો’

નવલકથામાં ભારતીય ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિની એક ઝલક જોવા મળે છે. આ બધી કૃતિઓમાં ભારતીયતા અને ગુજરાતીની ગ્રામ્ય પ્રજાના આધ્યાત્મિકતા, સાત્વિકતા અને નૈતિકતાનાં ગુણો પ્રગટ થાય છે.

જીવનમાં પ્રેમ, મમતા, વત્સલતા, દયા, ક્ષમા, ઉદારતા, શૌર્ય, ધૈર્ય, જય, તપ, તિતિક્ષા, અભિપ્સા જેવાં ભાવ જીવનનો અર્થ, રહસ્ય, દર્શન, ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ગુજરાતી સર્જકો પોતાની રચનાઓમાં ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિને પ્રગટ કરે છે. એવી જ એક ગુજરાતી નવલકથામાં ભારતીય ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિ અને નારી ચેતનાનાં ગુણ લક્ષણો વ્યક્તને કરતી નવલકથા એટલે ‘ફૂવો’.

‘ફૂવા’માં નારીચેતનાને વ્યક્ત કરતી ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિ :

ગુજરાતી સાહિત્યમાં જાનપદી નવલકથાકારોમાં અશોકપુરી ગોસ્વામીનું નામ આદરથી લેવાય છે. ‘ફૂવો’ જુલાઈ - ૧૯૯૪માં પ્રગટ થયેલી નવલકથા છે. ‘ફૂવો’ નવલકથામાં ગ્રામ્યજીવનનાં બાહ્ય, વાસ્તવ જગતને સીધે-સીધી ભાષામાં લેખકે આલેખ્યાં છે. આ કૃતિમાં નાની લડતમાંથી સ્વમાનની લડત સુધી વિસ્તાર પામતી પચાસ પ્રકરણમાં અને ૨૮૦ પૃષ્ઠમાં વર્ણન થયેલ ચરોતરના ગ્રામ્યપરિવેશમાં લખાયેલ કથામાં અન્યાય, અત્યાચાર અને શોષણની સામે અવાજ ઉઠાવતી સ્ત્રીનો અંતમાં વિજય બનતી નારીની મનોસંઘર્ષની કથા છે.

ખેડૂત દંપતિ ડુંગર અને દરિયાના ખેતરમાં ફૂવામાંથી પાણી પાવાનો ત્રીજો ભાગ તેના વડવાઓના સમયથી ગામના મુખીનો હોય છે. ફૂવામાં ત્રીજો ભાગ હોવા છતાં માથાભારે મુખી પોતાની સત્તાના જોરે મનફાવે એટલાં દિવસ ફૂવે કોશ હાકે છે. અધવચ્ચેથી ડુંગરને પોતાના ખેતર પર કામ કરવા બોલાવે, ફૂવાના થાળાનું સમારકામ કરવાનો ખર્ચ પણ ડુંગરે જ ભોગવવો પડે છે. ગામનું પંચ પણ મુખીનાં આ વર્તનનો વિરોધ કરી શકતું નથી. તેથી આ અસહ્ય સ્થિતિ સામે લડી લેવા પોતાના પતિ ડુંગરને દરિયા કહે છે. અહીંથી કથામાં સંઘર્ષ ચાલુ થાય છે. દરિયા કહે છે કે...

“ તમને કંઈ ભોંનબોન સે કે નહીં ? ચ્યોં હુધી આમ બે’હી રેશો ? મફાના બાપુ તમે ઢીલાપોયા તો ખરા, નેતર મગદર છે એમની કે આપડા ખેતરમાં ફૂવો અને આપડા જ ખેતરાં તરસ્યાં રે ! ”

(‘ફૂવો’ નવલકથા, પૃષ્ઠ : ૨)

દરિયાના પાત્રમાં ભારતીય સન્નારીની ઝલક અહીં જોવા મળે છે. જ્યારે મૂખી પોતાના માણસોની મદદથી ડુંગર અને દરિયા પર અત્યાચારો ગુજારે છે ત્યારે ડુંગર પોતાનું માનસિક સંતુલન ગુમાવી બેસે છે, પરંતુ દરિયા દરેક પરિસ્થિતિનો સામનો કરી આગળ વધે છે. દરિયા પોતાના બિમાર પતિ ડુંગર અને નાનો દીકરો મફાની સંભાળ રાખે છે. ઘર, કુટુંબ અને ખેતીની પણ દેખરેખ રાખે છે. આ બધું જોઈને ગામના લોકો દરિયાની નીડરતાના વખાણ કરે છે. દીકરો મફો પણ પોતાની મા નું આ રૂપને જોઈ અજંપો પામે છે. દરિયા ધીરજ અને સમજદારી પૂર્વક કામ લે છે. મુખીની ચંડાળ

ટોળકી સામે જે રીતે સામનો કરે છે, તે ખરેખર એક ભારતીય સ્ત્રીની નિડરતાની નિશાની છે. તેથી જ આમ તો દરિયાની અઢળક આવડતની કથા આ નવલકથા છે. સુખી ગણતાં મુખીનું માથાભારે પણ, વાણિયાની ધુત્તતા અને કેટલાક અસામાજિક તત્વોનો ત્રાસ વેટતો ખેડૂતસમાજ આ કથામાં દરિયા અને ડુંગરના પાત્રથી આવે છે. આવી જ એક કથા ઉડિયા ભાષામાં ફકીરમોહન સેનાપતિની ‘છ વીધા જમીન’ નવલકથામાં પણ ભદ્રવર્ગ દ્વારા ગરીબો, ખેડૂતમજૂરો, દહાડિયાઓ, વેઠયાઓ અને શોષણ થતું વિષયવસ્તુનું આલેખન થયેલું છે. ભાગિયા અને સારિયાના પાત્ર સાથે દરિયા અને ડુંગરનાં પાત્રની યાદ અપાવે છે. શોષણ સામે દરિયા જે રીતે અવાજ ઉઠાવે છે. એમાં એનો સંઘર્ષ, સમાજ સામે થવાની, પોતાના હક માટે લડવાની હિંમત અને લાંબા સમય લગીની ધીરજથી ભારતીય સન્નારી તરીકે દરિયાનું પાત્ર ઉજાગર થાય છે. દરિયા એક સ્ત્રી તત્વને શોભાવે એવા વિશેષ ગુણ સ્વભાવનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

દરિયાની ફનેહ, એની હિંમત, એની વ્યવહાર સુઝ અને દૂરંદેશી ધીરજ આ બધું જ એક ગ્રામીણ સ્ત્રી જે રીતે દાખવે છે એ આ નવલકથામાં આપણને પહેલી નજરે એક ભાવક તરીકે જોવા મળે છે. એક ભાવક અને વાચક તરીકે જોતા આ કથાવસ્તુને આધારે ‘ફૂવો’ નાવિકાકેન્દ્ર નવલકથા છે. દરિયાના પરાક્રમો યાદ કરીને એક પાત્ર કહે છે કે...

“લ્યા, દરિયા તો ગોંમનું નાક છે, નાક છે” ત્યારે બીજો જવાબ આપે છે, નાક ને લ્યાં, મૂછ કે મૂછ.”

(‘ફૂવો’ નવલકથા, પૃષ્ઠ : ૨૮)

દરિયા નિમિત્તે ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિની સાથે-સાથે નારીચેતનાનો પરિચય આ કથામાં થાય છે. દરિયાના સંવાદોમાં વેદનાના પડકાર સંભળાય છે. એની સાથે-સાથે એની સમજદારી પણ અસતી રહેતી નથી. જ્યારે કોસ હાંક્યાની સફળતા કે ફૂવાના રીપેરીંગના રોકડા બસો રૂપિયા લીધા પછી ડુંગર ભાઈલાલના કહેવાથી ફૂવે મશીન બેસાડવાની વાત કરે છે, ત્યારે દરિયા એકાએક વચ્ચે બોલતી નથી પણ એ ધીરેથી એ કહે છે કે...

“એ તમારી વાત ખરી પણ આગળ-પાછળનો વચાર કરવો પડે. વગર જાણ્યે જાણીએ-કર્ચ ભોંણીયો લાઈ અને બેહી જઈએ, પછય જિંગી પાલવ્યો પડે, પણ એક કોંમ કરો. જાં મશીન ચાલતું હોય ત્યાં જોઈ આવો. વેરા ખોટી થઈ ઘણીને પૂછી ગાછીને બધું પાકે પાયે જોણી લાવો. પછ ફૂવે એમ લાગે તો લાવ્યાનો નૈણય પાકો કરો. મશીન લાવતાં પેં’લાં તમં એના જોણકાર તો થઈ જાવ એકવાર ચેવું સે મશીન ? ચેવું હેંડે સે ? ચ્યમનું પોંણી કાઢે સે ? ચેટલામાં આવે સે ? અન ચેટલા ખચ્ચ આવે સે ? ખચ્ચનુંય વિચારવું પડે ને પાછું આપડે. આ બધાં મશીનો તો પાછાં હાથી બાંધ્યાનાં જેવાં એના ખચ્ચાય ભારે. હુંય હમજું સું કે કોસેથી ખેતરાં પિવડાતાં તમને ઝાંઝી આપદા પડે સે અનં તમને મશીનની લગની લાગી સે તો મેલો નં ચ્યોં ના સે મારી ?”

(‘ફૂવો’ નવલકથા, પૃષ્ઠ : ૬૭)

દરિયાની સૂજ,બૂજની અહીં ખ્યાલ આવે છે. દરિયા માને છે કે, “ ખઈ પી જેવવું અને વખત આવે ગુંજરી જવું ” જેવાં જીવતરને બદલે સત્યને માટે લડીને ખપી જવાનો માર્ગ દરિયા સ્વીકારો છે. “ પિંજરામાં ઊડવાની સીમિતતાને આકાશ સુધી વિસ્તરવાની કળા આ અભણ તથા કોઠાસૂઝવાળા લોકોમાં જોવા મળે છે.” આ ગ્રામ્ય નારીની કોઠાસૂઝ દરિયામાં આ નવલકથા દ્વારા અભિવ્યક્ત થાય છે.

આજે પણ હિન્દુસ્તાન ગામડામાં કૃષિ પરિવેશમાં જીવાતું દેખાય છે. ‘ફૂવો’ નવલકથામાં સતત નારીચેતના અને ગ્રામ્યચેતની સાથે ભારતીય ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિનો પણ પરિવેશ જોવા મળે છે. આખી કથા ચરોતરનાં લોકજીવનના ધબકારને જીલીને આવે છે. લેખકની ‘મૂળ’ નવલકથામાં આછો-પાતળો દેખાતો ગ્રામ્ય અને કૃષિ પરિવેશ હતો, તે અહીં આ નવલકથામાં ઘેરા રંગે રૂપે પ્રગટ્યો છે.

લેખકની સૂક્ષ્મનિરીક્ષણશક્તિ, લોકમાનસની જાણકારી, માનવચિતાની ચેતના, અવચેતન સ્તરની ગતિવિધિને આકારીત કરવાની તેમની સૂઝ અને ચરિત્ર સ્વભાવ મનોભાવની અભિવ્યક્તિ અર્થે લોકબોલીનો વિનિયોગ કરવાની લેખકની ફાવત અહીં આ નવલકથાનું આકર્ષક પાસું છે. લોકબોલી, લોકજીવન અને એની આવડત અણઆવડતનું નિરૂપણ કરતી આ કથા પરંપરિત લાગતી હોવા છતાં એનું આલેખન અસરકારક લાગે છે. એટલે જ બાબુ દાવલપુરા ‘ફૂવો’ ને “ ચરોતરના જાનપદી જીવનનું ચેતોહર કથાયિત ” તરીકે ઓળખાવે છે.

આમ, ‘ફૂવો’ માં ગ્રામ્યસમાજનું વાસ્તવિક ચિત્રણ, પરંપરાગત રીતે મોવડીઓએ કોઈને પણ અન્યાય કરવાના મેળવી લીધેલા અધિકાર એની સામે અવાજ ઉઠાવવો, હક માટે લડવું, એમાંય વળી એક સ્ત્રી આગવી કોઠાસૂઝથી વિદ્રોહ કરે એટલું જ નહીં, એનો વિદ્રો રચનાત્મક વલણ ધારણ કરી સફળ થાય એવું બળવાન વિષયવસ્તુ અને એવી જ ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિનાં ગુણ-લક્ષણો અભિવ્યક્તિ ‘ફૂવો’ નવલકથામાં જોવા મળે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિને મૂર્ત કરતો ગ્રામ્ય પરિવેશ અને નારી શક્તિનું તત્વ ‘ફૂવો’ નવલકથામાં પ્રગટતું જોવા મળે છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

(૧) ગોસ્વામી અશોકપુરી, ‘ફૂવો’ આર. આર. શેઠની કંપની પુસ્તક પ્રકાશક અને વિકેતા પ્રકાશન -૧૯૯૪,

અમદાવાદ

(૨) પટેલ ભોળાભાઈ, ‘ભારતીય સાહિત્ય પરંપરાનો વિસ્તાર’

(૩) ડૉ. નગેન્દ્ર, ‘ભારતીય સાહિત્ય’

(૪) રમણલાલ જોશી, ‘ભારતીય નવલકથા’

(પ) ડૉ. નરેશ વેદ, પું. લબ્ધિ, સં - નરેશ વેદ, મણીલાલ હ. પટેલ, ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, લેખ : ‘ભારતીય સાહિત્યની વિભાવના’, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૦૯

‘દીપનિર્વાણ’માં ગણરાજ્યોની સંસ્કૃતિ

Name : Kumbhar Husen Isha

આજથી હજારો વર્ષ પૂર્વની કથાઓ આપણા ગ્રંથોમાં આલેખાયેલ છે. તે ગદ્ય અને પદ્ય બંને સ્વરૂપે જોઈ શકાય છે. મહાભારત, રામાયણ, પુરાણો અને ઉપનિષદો જેન આગમગ્રંથો, બૌદ્ધ જાતકકથાઓ થકી આપણે ભારતીય ઇતિહાસ વિશે જાણતા આવ્યા છીએ. ઇતિહાસની મહત્વપૂર્ણ ઘટનાઓ સાહિત્યમાં કળાત્મક રૂપ પામીને આલેખાતી રહી છે. સાહિત્ય ઐતિહાસિક ઘટનાઓને એ રીતે વ્યાખ્યિત કરે છે કે, સામાન્ય વ્યક્તિ પણ ઘટનાઓ અને પ્રસંગોને રસપૂર્વક વાંચી શકે. મહાભારત અને રામાયણ બંને મહાકાવ્યો સંસ્કૃતમાં પદ્ય સ્વરૂપે રચાયેલા છે. એ જ કથાવસ્તુને સાહિત્યમાં વાર્તા, ગીત, કાવ્ય કે અન્ય સાહિત્યિક સ્વરૂપે રચીને તેમાં પ્રાણ પુરવાનું કામ ગુજરાતી સાહિત્ય કર્યું છે.

ગુજરાતી સાહિત્યની સૌપ્રથમ ઐતિહાસિક નવલકથા ‘કરણદેવો’ જે નંદશંકર મહેતા દ્વારા લખાયેલ છે, જે ૧૮૬૬માં પ્રકાશિત થઈ હતી, તેમાં ગુજરાતનાં વાઘેલાવંશના છેલ્લા રાજા કર્ણદેવ વાઘેલાના સમયના ઇતિહાસની વાત છે. ક.મા.મુનશીએ ‘જય સોમનાથ’, ‘પાટણની પ્રભુતા’, ‘રાજાધિરાજ’ વગેરે નવલકથાઓમાં ગુજરાતનાં સોલંકીકાળની કથાને રસપ્રદ રીતે વર્ણવી છે. એ જ રીતે મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શકે’ ‘સોકેટિસ’, ‘કુરુક્ષેત્ર’, ‘દીપનિર્વાણ’ વગેરે નવલકથાઓમાં ઇતિહાસના કથાનકને રસપ્રદ રીતે આલેખ્યું છે. અહીં મનુભાઈ પંચોળી કૃત ‘દીપનિર્વાણ’ વિશે વાત માંડવાનો ભાવ છે, જેમાં ‘દર્શકે’ ગણરાજ્યોની સંસ્કૃતિનું ચિત્રણ સરસ રીતે કરેલ છે.

દર્શકનું મૂળ નામ મનુભાઈ પંચોળી. વાંકાનેર તાલુકાના પંચાશિયા ગામે તેમનો જન્મ થયો હતો. તેમના પિતા શાળામાં મહેતાજી હતા. ત્યાંનું પુસ્તકાલય તેમના વાચનનું સુલભ સાધન બની ગયું. અહીં દર્શકને ઇતિહાસને કળાના માધ્યમથી જીવંત કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો. ઐતિહાસિક કથાઓનું વાચન એમના સાહિત્ય સર્જનનું પગથિયું બન્યું. રામાયણ, મહાભારત અને ઇલિયડના સાર-સંક્ષેપે તેમના જીવન ઉપર ભારે અસર કરી હતી. તેઓ માધ્યમિકનો અભ્યાસ કરતાં હતાં ત્યારે ગુજરાતમાં બારડોલી સત્યાગ્રહ આવી ઊભો રહ્યો, આ સત્યાગ્રહે જ કદાચ એમની નવલકથાઓના પાત્રોને સ્વતંત્રતા આપવાની કળા શીખવી હશે. અભ્યાસ છોડી તેઓ સત્યાગ્રહમાં જોડાયા અને જેલવાસ પણ ભોગવવો પડ્યો, જે એમના જીવનમાં રાષ્ટ્રપ્રેમના દીપકને પ્રગટાવે છે. જેલવાસ દરમિયાન પ્રાચીન આર્યવર્તનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને તેના સૂક્ષ્મરૂપ દર્શકની નવી કૃતિ ‘દીપનિર્વાણ’ નવલકથાએ સાહિત્યમાં ઇતિહાસને નવો ઓપ આપ્યો.

ગણરાજ્યની સંસ્કૃતિ સમજતા પહેલા તેની પરિભાષા સમજવી જરૂરી છે.

ગણરાજ્ય એટલે લોકો દ્વારા પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ચૂંટણી વડે ચૂંટાયેલા વડાનું શાસિત રાજ્ય. ગણનો સામાન્ય અર્થ ‘સંખ્યા’ થાય છે. એક કરતાં વધારે લોકો થકી ચાલતા રાજ્યને ગણરાજ્ય કહી શકાય. ગણરાજ્યનું સ્વરૂપ દરેક સમયે

એક જેવું ન હતું. પ્રાચીન હિંદમાં આવા નાનાં નાનાં સ્વતંત્ર ગણરાજ્યો હતા એવું બૌદ્ધ સાહિત્ય ગ્રંથ ‘દીધનિકાય’માં જોવા મળે છે, આ ઉપરાંત પાણિની, કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર વગેરે ગ્રંથોમાં પણ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

દર્શકે આપણા પ્રાચીન ગણરાજ્યોની સંસ્કૃતિને નવલકથાના માધ્યમથી આલેખિત કરેલ છે. માનવ સંસ્કૃતિ અને તેમાંય ગણરાજ્યોની સંસ્કૃતિમાં કઈ-કઈ બાબતોને સમાવિષ્ટ કરી શકાય એનો પૂરે પૂરો ખ્યાલ લેખકે રાખ્યો છે.

ગ્રીક સંસ્કૃતિ ઈંટ-ચૂનાના પારણામાં પાંગરેલી જ્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિ વનવૃક્ષો અને શિલ્પ-સ્થાપત્ય તથા અમૂલ્ય સાહિત્યિક વારસા સાથે ઉછરી હતી. ગણરાજ્યની સંસ્કૃતિ શિલ્પ-સ્થાપત્ય, વ્યાપાર અને શિક્ષણનો સમૃદ્ધ વારસો ધરાવતી હતી.

ભારતે દરેક ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ કરી છે, પણ તેના બીજ તો ક્યાંક ને ક્યાંક પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિએ રોપ્યા હતા તેને સમજીએ.

ઈસુના જન્મ પહેલાની પાંચમી-છઠ્ઠી સદીની આ વાત છે. પ્રાચીન ભારતમાં માલવ, કૈકય, બ્રાહ્મણક, કઠ તથા નાના-નાના સ્વતંત્ર ગણરાજ્યો હતા. તેમાં માલવગણ વેપાર-વાણિજ્ય સાથે સંબંધિત થતા શિલ્પ-સ્થાપત્યને વધુ મહત્વ અપાતું હતું. માલવગણનો સુદત્ત શિલ્પકાર હતો. નિર્વાણગિરિનું પદ્મપાણિનું શિલ્પ માલવગણની શિલ્પ સંસ્કૃતિનો પુરાવો ગણી શકાય. માલવોની આ કારીગરીને તોલે બીજા ગણો આવી શકે તેમ ન હતા. વ્યાપર સાથે સંકળાયેલા હોવાથી ખેતી અને ઉદ્યોગને વધુ પ્રાધાન્ય આપતા હતા. તેની સાથે સાથે તેઓ સંગીત પ્રિય પણ હતા. આશ્રમમાં ઉષાકાળે જગાડવા વૈતાલિક ગાન કરવામાં આવતું. એ જ રીતે બીજું ગણરાજ્ય સિંધુ નદીના કાંઠે આવેલું બ્રાહ્મણોનું બ્રાહ્મણકગણ. તેઓ શસ્ત્ર અને શાસ્ત્રમાં પારંગત. ધનુર્વેદને પાંચમા વેદ તરીકે પૂજતા હતા. ત્યાં સ્થાયી સેના નહોતી સમસ્ત પ્રજા એ જ સેના. આનંદ સમસ્ત બ્રાહ્મણકોમાં શ્રેષ્ઠ યોધ્યા હતો. ધનુર્વિદ્યા, અશ્વવિદ્યા, મલ્લવિદ્યા, ગજવિદ્યા તેમને શીખવી આવશ્યક હતી. વિદ્યા એ બ્રાહ્મણકોનું ધરેણું અને કળા એ માલવોની વિશેષતા હતી. તેઓ બૌદ્ધ ધર્મી અને બ્રાહ્મણકગણ હિન્દુ ધર્મને મહત્વ આપતા હતા.

ભારતે વિશ્વને શિક્ષણનો અમૂલ્ય વારસો આપ્યો છે. ગણરાજ્યના શિક્ષણનો વારસો તક્ષશિલા વિશ્વવિદ્યાલયમાં સંચવાયેલો પડ્યો છે. શિક્ષણના વારસાને જાળવી રાખતી આ તક્ષશિલા અને ચૈલની વાત દર્શકે આ નવલકથામાં વણી લીધી છે. દેશ વિદેશથી આ વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરવા વિદ્યાર્થીઓ આવતા હતા. વ્યાકરણશાસ્ત્રી પાણિની, પતંજલિ, આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત, જીવક વગેરે અહીં પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો. ચૈલ આપણી શિક્ષણની સંસ્કૃતિના વારસાને સાચવીને બેઠા હતા. વિદ્યાનો મહિમા ગાનાર શાસ્ત્રનિધિ ચૈલ તક્ષશિલા ખંડેર થવા આવ્યા છતાં એના રક્ષક અને ઉપાસક બની બેઠા હતા. તેઓએ શિક્ષણને રાજ્ય આશ્રિત રાખ્યું ન હતું. શિક્ષા એ કોઈની દાસી નથી. કોઈનો આશરો એને ન પોસાય એતો સ્વતંત્ર જ છે. સંપૂર્ણ આર્યવર્ત પર આક્રમણ કરી તેને જીતવાની ઈચ્છા રાખનાર શક-સેનાપતિ મૈનેન્દ્ર બે

વર્ષ આ વિદ્યાલયમાં જ અભ્યાસ કર્યો હતો. મા પોતાના બધા સંતાનોને સરખો વહાલ કરે છે તેમ જ વિદ્યા એ મા સરસ્વતીની ઉપાસના છે. જનમાનસને હેરાન કરતાં મૈનેન્દ્રને ઉપદેશવા માટે જમવા માટે આમંત્રિત કરવામાં આવેલ. ઐલના ઉપદેશ થકી અને કૃષ્ણા જેવી મનોહર સ્ત્રીની સંગત તેનામાં વર્ષો પહેલા રોપાયેલા સંસ્કારના બીજને ફરી ઉજાગર કર્યા. શિક્ષા અસંસ્કારીને પણ સંસ્કારી બનાવી શકે છે. એ તક્ષશિલાના વિદ્યા સંસ્કારને કારણે મૈનેન્દ્ર ત્યાંથી જ પાછો વળે છે. વિદ્યા શીખવા માટે અનુશાસન જરૂરી છે. આનંદ સૂચરિતા અને સુદત્તને રથવિદ્યા શીખવતો હતો. સારથિઓ પહેરે તેવો પોશાક પહેરવા કહે છે. વિદ્યા ગ્રહણ કરવી હોય તો કષ્ટ વેઠવું પડે. જ્ઞાનનો સાગર મહાકશ્યપના મુખે શત્રુપુત્ર ઇન્દ્રકુમાર પણ ભણે છે. ત્યારે એ પૂછે છે, તમે મને શા માટે ભણાવો છો ? ત્યારે મહાકશ્યપ કહે છે ; આ સિંધુ નદીએ કોઈ પાણી લેવા આવે તો એમ થોડી પૂછે કે તું ક્યાં વર્ણ કે ગામનો છે ? સુર્ય કોઈ દિવસ પોતાના પ્રકાશ પાડવામાં ભેદભાવ નથી કરતો. એ સર્વેને પ્રકાશ આપે છે. આવી ભારતની પ્રાચીન વિદ્યાની સંસ્કૃતિના દર્શન અહિંયાં થાય છે.

એ જ રીતે ગણરાજ્યની સંસ્કૃતિમાં ધર્મ અને ત્યાગની ભાવના પણ જોવા મળે છે. એ ભાવના આ નવલકથામાં પણ ઠેર ઠેર જોવા મળે છે. પ્રેમ અને ત્યાગ થકી માણસ દુઃખોનો નાશ કરી શકે છે. પ્રાચીન ગણરાજ્યો બૌદ્ધકલીન હોવાથી બૌદ્ધ ધર્મની વધારે અસર જોવા મળે છે. માલવગણ મુખ્યત્વે બૌદ્ધધર્મને અનુસરતો હતો. આ ગણમાં સાધુઓ અને મુંડોની અવરજવર રહેતી. ત્યાગની ભાવનાના મૂળિયા ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જ રોપાયા છે. માતા ગૌતમી પોતાના પુત્રને ત્યાગી અને પતિએ ચિંધ્યા માર્ગે ચાલી. એ જ રીતે આનંદે પણ પોતાના બાલ્યકાળથી તે માતા-પિતા જગતમાં હોવા છતાં તેમની ઝંખના કરી હતી. સૂચરિતા પણ પિતાની આજ્ઞાથી સંન્યાસ લીધો અને બૌદ્ધ સાધ્વી બની, જેણે આનંદના પ્રેમને ત્યાગવો પડ્યો. ગુરુ ઐલની શિખામણ હતી કે; ‘શકોને જીતવા હોય તો તલવાર-ભાલાં કરતાં બૌદ્ધ-સંન્યાસીઓ વડે જીતવા સહેલા છે’. બ્રાહ્મણકગણ બૌદ્ધ ધર્મમાં માનતા નહીં. તેઓ સંન્યાસીઓની ટીકા કરતાં હતા. પરંતુ બૌદ્ધ ધર્મ અને આર્યધર્મ એક જ હતો. આર્યોએ સત્યનો વિસ્તાર કર્યો જ્યારે બૌદ્ધોએ તેમાં ઉમેરો કર્યો જેના પિતાનો વારસો લઈ પુત્ર તેમાં ઉમેરો કરે છે. હરકોઈ જીવી શકે તે બૌદ્ધ. ઉપાલી જેવો નાઈ પણ પૂજાતો હતો. આમ ગણરાજ્યોની ત્યાગભાવના અને ધર્મભાવના અહીં નિરૂપાઈ છે.

ગણરાજ્યોનું વિશિષ્ટ પ્રકારનું સામાજિક જીવન પણ નવલકથામાંથી પસાર થતાં દેખાય છે. ગણરાજ્યોની સંસ્કૃતિ સ્ત્રીઓને પણ સામાજિક દરજ્જો આપવામાં આવતો હતો. સ્ત્રીઓ પણ સમાજના કાર્યોમાં ભાગ લઈ શકતી હતી. દર વર્ષે ઉજવવામાં આવતા વિવિધ ગણો વચ્ચેની સ્પર્ધાઓમાં સ્ત્રીઓ પણ ભાગ લેતી. કૈકય ગણની કન્યા કૃષ્ણાએ રથ સ્પર્ધામાં પોતાની શક્તિનું પ્રદર્શન કરાવ્યું હતું. એ જ રીતે વાહિકપ્રદેશમાં સામુદાયિક આફત વખતે સારથિ તરીકે સ્ત્રીઓ ભાગ લેતી હતી. ગણરાજ્યોની રહેણી-કહેણી સરળ અને સાત્ત્વિક હતી. તેઓ ખેતી અને પશુપાલન સાથે સંકળાયેલી પ્રવૃત્તિઓ કરતાં હતા. ખેતીનો વિકાસ ગણરાજ્ય સમયમાં થયો. અહીં પ્રત્યેક સભ્ય રાજા હોવાથી તેમના પાયામાં પ્રામાણિકતા, બીજાના અધિકારોનો સ્વીકાર ને તે માટે આદર હતો. ન્યાયની પોતાની આગવી વ્યવસ્થા હતી. બધા જ

ગણના ગણાધીશો અને અપરાધ કરનાર પોતાની વાત મૂકી શકતા. માલવગણ રસિક હતી. શૃંગાર અને સજાવટ કરવી આ ગણની પ્રજાને ગમતું હતું. તેમના સુંદર રહેઠાણો અન્ય પ્રદેશ કરતાં જુદા હતા. નિહાળવાની મજા પડે એવા મનમોહક પ્રાસાદો, જગદલપ્રાસાદ, સુંદત્તપ્રાસાદ, બ્રહ્મદત્તપ્રાસાદ વગેરે.

ભારતીની પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં સહિષ્ણુતા દેખાય છે. ભારતમાં વિદેશી પ્રજા આવી અને ભારતમાં જ સ્થાયી થઈ ગઈ. આર્યવર્ત જીતવાની લાલસા રાખનાર મૈનેન્દ્ર આ વાતને સમજી ગયેલો. એ જ ભાવનાએ તેને ભારત પરના આક્રમણને ત્યજી ફરી પાછા એના મુલકમાં જવાનો રસ્તો કરી આપ્યો.

કોઈપણ દેશને ટકાવી રાખવા માટે એકતા એ અગત્યનું પરિબળ છે. ગણની શક્તિ એમની એકતામાં રહેલી છે. સંઘભાવના એ જ ગણરાજ્યોનો સાચો ધર્મ છે. વિદેશી આક્રમણ ભારત પર છવાઈ રહ્યું હતું. મિત્રતાનો પ્રસ્તાવ લઈ મગધ રાજવી તરફથી સંદેશો આવે છે, પરંતુ માલવગણના ગણાધીશ મહાકશ્યપ ગણો સ્વતંત્ર છે કોઈના તાબે ન રહે. જો આર્યવર્તનું હિત ઈચ્છતા હોય તો આમરી સાથે જ આવી જાઓ. આ સ્થિતિએ યુદ્ધનું વાતાવરણ સર્જ્યું. મગધપતિ સામ્રાટો યુદ્ધ ચડયા. બધા ગણો જ્યારે એક હતા ત્યાં સુધી આફતો, આલિકસુંદરના આક્રમણ સામે તેઓ ટકી રહ્યા. કેટલાક ગણો મૈનેન્દ્રના આક્રમણના ભયથી મગધ સાથે જોડાઈ એકતાને ખંડિત કરી. આપણો ભય આપણાં જ લોકોનો હોય છે, લોકો જ્યારે દ્રોહ ઉપર ઉતારી આવે ત્યારે સંસ્કૃતિ પતન થવાને આરે છે એવું જ માનવું, સત્તાની લાલસાએ તેમના ગણોનો નાશ આણ્યો. સત્તાની લાલસને કારણે એકતા ખંડિત થઈ અને ગણરાજ્યો ભાંગી પડ્યા. આ આખી સંસ્કૃતિને દર્શકે આ નવલકથાના માધ્યમથી આપણાં સુધી રસપ્રદ રીતે પહોંચાડી છે.

આમ, 'દીપનિર્વાણ' નવલકથામાં તે સમયની ગણરાજ્યોની સંસ્કૃતિનું સર્જક ચિતાર આપ્યો છે. મગધનું સામ્રાજ્ય ફાલ્ગુ-ફલ્ગુ ને એના બૃહદ ઉદરમાં આ લઘુક કોળિયા શાં ગણરાજ્યો વિલીન થયાં. ગણરાજ્યોના ટમટમતા છેલ્લા દિવડાઓ કેમ નિર્વાણ પામ્યા-હોલવાયા તેની આ વીરતા ભરી રોમાંચક કથા છે. મહાકાશ્યપ નવા પ્રદેશમાં જવાનો ઉપાય શોધ્યો. વાહિકપ્રદેશ છોડીને લવણદ્વીપ તરફની ગણોની ફ્રય એક કાળમાંથી બીજા કાળ ભણી જવું. ઐલ જેવા વિદ્યાના ઉપાસક. સંપૂર્ણ જીવન સરસ્વતીના ચરણોમાં સમર્પી દીધું. ઈરાની,ગ્રીકો અને ભારતીય આમ, તક્ષશિલાની વિદ્યા સમન્વયી પણ થઈ.

દર્શકની આ કૃતિમાં તત્કાલીન ગણરાજ્યની સંસ્કૃતિને શબ્દબદ્ધ કરીને ઇતિહાસને કલાત્મક શબ્દરૂપ આપ્યું છે. આજે પણ આ નવલકથાનો સ્પર્શ કરતાં ભાવક ગણરાજ્યની એ સંસ્કૃતિમાં વિહાર કરતો થઈ જાય છે એને જ સર્જકનો વિજય ગણી શકાય કદાચ.

સાહિત્ય,સંસ્કૃતિ અને ફિલસૂફીનો સમન્વય:‘તત્ત્વમસિ’ નવલકથા સંદર્ભે

-સ્નેહલ ત્રિવેદી

Ph.D. શોધછાત્ર:ગુજરાતી

મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી ભાવનગર

Abstract:

૮ મે ૧૯૪૭માં ગામ નિંગાળા જી. ભાવનગરમાં જન્મેલા ધ્રુવભટ્ટે પોતાની કૃતિઓમાં દરિયાકાંઠો, ગીરનું જંગલ, ટાપુઓ, નદી નાળાઓ, જુદાં - જુદાં વિસ્તારનાં લોકો સાથનો વસવાટ, નર્મદાની પરિક્રમા તેમજ પ્રકૃતિને સુપેરે આલેખી છે. તેમની પાસેથી સમુદ્રાન્તિકે, અફૂપાર, કર્ણલોક, અગ્નિકન્યા, અતરાપી, તેમજ તત્ત્વમસિ જેવી આદિવાસીપાત્રો -ચરિત્રો તેમજ ભારતીય સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વોનું દર્શન કરાવતી નર્મદાકાંઠાની ભ્રમણકથા મળી છે. તેમની દરેક કૃતિમાંથી પસાર થતાં તેનો પ્રકૃતિ -સંસ્કૃતિ પ્રત્યેનો નિસ્વાર્થ પ્રેમ, જુદાં જુદાં સ્થળોએ પ્રવાસ કરવાનો તેમનો શોખ તેમજ અજાણ્યા લોકોને મળવાનો અને તેની સાથે રાખડવાનો શોખ તેમના લેખનમાં અનુભવાય છે.

૧૯૯૮ માં લખાયેલી નવલકથા ‘તત્ત્વમસિ’ માં લેખક ધ્રુવભટ્ટે ભારતીય સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વનું દર્શન તેમજ માણસનાં પોતાના જીવનની ફિલસૂફીને ભાષાનાં કોઈ આડંબર વગર એકદમ સાદી, સરળ અને રસાળ શૈલીમાં રજૂ કરી છે. લેખકે વાર્તાનાવાહકને કોઈ નામ આપ્યું નથી. પ્રકૃતિ, મનુષ્ય, જીવન, ઈશ્વર, ત્યાગ, સન્યાસ, વૃક્ષ ,મૂળ, બીજ,વગેરે જેવાં તત્ત્વોને ઉકેલવા મથતો આ નાયક છેલ્લે નર્મદાના જળમાંથી અંજલિ ભરીને પોતાના નામનો ત્યાગ કરતો, નામની સાથે તમામનો ત્યાગ કરતો આલેખાયો છે.

કૃતિના સ્થળ,કાળ અને પરિવેશની વાત કરીએ તો નર્મદાકાંઠાનો આદિવાસી વિસ્તાર નિરૂપાયો છે. નર્મદા અને અરણ્યનાં જુદી જુદી ઋતુઓમાં જોવા મળતાં વિવિધ રૂપો, આદિવાસીઓ, આશ્રમવાસીઓ, પરિક્રમાવાસીઓ વગેરેનાં મુખે સાંભળેલી વાતોનો પણ લેખકે આમાં વિનિયોગ કર્યો છે.

‘તત્ત્વમસિ’ને દિલ્લી સાહિત્ય અકાદમી, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી તેમજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા મળેલ પુરસ્કાર જ કૃતિની સફળતા સૂચવે છે.

Key note words:

સંસ્કૃતિ, પ્રકૃતિ, ધર્મ, પરંપરા, તત્ત્વો, આદિવાસી, નર્મદાનદી, પરિક્રમા, જીવન દર્શન,

કુલ ૨૬ પ્રકરણોમાં વિભાજિત આ નવલકથાની પ્રસ્તાવનામાં લેખક ધ્રુવ ભટ્ટ તેને લખાણ તરીકે ગણાવે છે. નર્મદા નદી લેખકને સર્વાધિક પ્રિય છે. તેમણે આ લખાણમાં પરિક્રમાવાસીઓ, નર્મદાતટે રહેનારાં ગ્રામવાસીઓ, મંદિરમાં નિવાસ કરતાં લોકો અને આશ્રમવાસીઓ પાસેથી સાંભળેલી વાતોને તેમજ લેખકે કરેલી ભ્રમણગાથાને અને તેમની સાથે જોડાયેલી કેટલીક માન્યતાઓ અને લેખકની કલ્પના આ બધાનાં યોગ્ય સંમિશ્રણથી એક સરસ મજાની કૃતિ વાચકને પ્રાપ્ત થઈ છે. લેખક આ દેશની પરમસૌંદર્યમય પ્રકૃતિને અને માણસને અનહદ ચાહે છે. લેખકને આખી સૃષ્ટિ ફરી વળવાની ઈચ્છા છે પણ તેટલું તે ફરી શક્યાં નથી પણ તેને પામવા જેટલું ભ્રમણ કર્યું છે એમાં પણ એમને માણસે માણસે જીવનનાં જુદાં જુદાં અર્થો મળ્યાં છે. આ લખાણમાં લેખકે કથન, વર્ણન તેમજ ડાયરી અને પત્ર પ્રયુક્તિનો વિનિયોગ કર્યો છે. કથાની શરૂઆતમાં લેખકને આપી દે અને લે જેવાં બે શબ્દોનાં વર્ષો, સદીઓ અને મન્વન્તરોની આરપાર એનાં મૂળ ફેલાયેલા દેખાય છે.

લેખકે આ કૃતિમાં નાયકને કોઈ નામ ધારણ નથી કરાવ્યું. ભારતમાં જન્મેલો નાયક અઢાર વર્ષ પછી પોતાના સ્વદેશે પાછો ફરે છે. પણ ત્યારે સ્વદેશે પાછા ફરનારને થવી જોઈએ એવી લાગણી તેને થતી નથી. પ્રોફેસર રૂડોલ્ફ તેને આદિવાસી સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટે ભારત મોકલે છે. અને સુપ્રિયાને મળવાનું કહે છે. સુપ્રિયા આદિવાસી કલ્યાણકેન્દ્ર ચલાવે છે. માણસનાં જીવનનાં તત્ત્વોને, પ્રકૃતિને, સંસ્કૃતિને જાણવા મથતા નાયકને ખાદીધારિણી સુપ્રિયા, ઉપરાંત ગણેશ શાસ્ત્રી, પુરિયા, ગુપ્તાજી, બીતુબંગા, ફકીર ગંડુ, વનિતા (બીનતાં)કાલેવાળીમા, વિષ્ણુ માસ્તર અને તેના પત્ની વિદ્યા, પાદરી થોમસ, લક્ષ્મણ, જોગા, પાર્વતીમા, દિત્યા, નારદી વગેરે જેવાં વિવિધ પાત્રોનો ખૂબ નિકટથી પરિચય થાય છે. સાથે સાથે પ્રકૃતિનાં રમ્ય અને રોદ્ર સ્વરૂપનો, નર્મદાનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોનો, તેનાં કાંઠે ઊગીને વિકસેલી તેમજ ત્યાં જ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખતી સંસ્કૃતિનો, નાગા- ભૂખ્યા આદિવાસીઓનો, શ્રદ્ધા અંધશ્રદ્ધાનો, માનવધર્મનો, સાઠસાલીઓનો પણ તેને અનુભવ થાય છે. આ અનુભવથી તે નર્મદાને, માણસના જીવનની ફિલસૂફીને તેમજ ભારતીય સંસ્કૃતિને પામવા સમજવા સતત મથે છે.

કૃતિમાં નદી, અરણ્ય અને માણસનું પોતાનું જીવન અલગ અલગ રીતે ઊઘડી આવે છે. ઈશ્વરમાં નહીં માનનારો નાયક આ ઉઘાડમાં જીવનનાં તત્ત્વોનું દર્શન કરવા મથામણ કરે છે. આખી સફર દરમિયાન નાયક ગંદા, અભણ અને ગમાર આદિવાસીઓને ચાહવા ઈચ્છે છે અને ધીરે ધીરે એને એમાં સફળતા પણ મળે છે. જુદાં ધર્મો, જુદી ભાષા, અલગ રીત-રિવાજો સાવ ભિન્ન અવસ્થામાં ઉછેર પામેલા બે લોકોમાં નાયકને કેક સામ્ય હોવાનું આભાસ થાય છે. માણસના જીવનની એ સામ્યતાને ગોતવાનો નાયક સતત પ્રયાસ કરે છે.

‘કૃતિમાં ‘લઈ લે’ થી શરૂ કરીને ‘આપી દે’ સુધીની માણસના જીવનની સફર ખૂબ અદભૂત રોમાંચક અને આકર્ષક રીતે નિરૂપાઈ છે. કુદરતની લીલાને તેના જુદાં જુદાં તત્ત્વોને સમજવા પામવા મથતો નાયક રૂપમાં પ્રકરણમાં નર્મદાનાં જળમાંથી અંજલિ ભરીને બોલે છે : “હું મારા નામનો ત્યાગ કરું છું, મારા પરિચયનો ત્યાગ કરું છું. મારા જ્ઞાનનો ત્યાગ કરું છું.

તમામ માન્યતાઓનો ત્યાગ કરું છું.”³ માણસ પોતે શું કરે છે ? શેના માટે કરે છે ? તેના જીવનનું પ્રયોજન શું છે ? ગમે તેટલી સગવડતાઓ ભોગવવા છતાં માણસે છેલ્લે તો પંચમહાભૂતોમાં જ વિલીન થવાનું છે. પ્રકૃતિનાં ખોળે જ વિરમવાનું છે. આ હકીકત હોવા છતાં આવું માનનારા કેટલા ? એવો પણ એક પ્રશ્ન વાચકનાં ભાવકના મનમાં થઈ શકે. નાયક પણ છેલ્લે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને પ્રકૃતિનાં ખોળે માથું રાખી દે છે. માણસનાં જીવનનાં ગૂઢ રહસ્યોને જાણવા ઉકેલવા મથતા નાયકનાં મુખે લેખકે બોલાવ્યું છે: ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ સમજવા સાથે જ સમજાય છે કે ખરેખર તો ‘અહં’ જેવું કંઈ જ અસ્તિત્વમાં જ નથી. જે છે તે બધું જ ‘તત્ત્વમસિ’ છે.”⁴

નાયકને આટલું મોટું અનંત વિશ્વ એક જ તત્ત્વમાંથી સર્જાયું છે એવું માનવું ઘણું રોમાંચક લાગે છે. તેની સંવેદના જાણે દ્રશ્યમાન જગતમાંથી અદ્રશ્ય નાદમાં પ્રવેશીને આખા અરણ્યમાં ભ્રમણ કરવા લાગી છે. તો ક્યારેક શાસ્ત્રીજીએ ગુપ્તાજીને કીધેલા આ શબ્દો “જેમણે આ દેશને, આ સંસ્કૃતિને જીવતાં રાખ્યાં છે તેમણે ધર્મને જીવનનો પાયો નથી ગણ્યો.”⁵ નાયકને ખૂબ ઊંડાણપૂર્વક વિચારવા મજબૂર કરે છે.

કોઈ પણ પ્રકારની માન્યતાઓ, શ્રદ્ધા અંધશ્રદ્ધા, પરંપરાઓ, ઈશ્વર વગેરે જેવાં તત્ત્વોમાં ન માનનારો નાયક એક દોઢ વર્ષના તેના આ નર્મદાભ્રમણમાં કેટલું પરિવર્તન પામ્યો છે એ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. તેના આ પ્રવાસ દરમિયાન તેની પરમ સખી અને પ્રોફેસર રૂડોલ્ફની પુત્રી લ્યુસી પણ એકવાર પ્રવાસે આવે છે. થોડા દિવસ રોકાઈને તે પણ આ પરિવેશને, આદિવાસીઓ, રાણીગુફા સાઠસાલીઓ વગેરેને જાણે છે માણે છે. અંતે એ ઈચ્છે છે કે નાયક પોતાનું કામ જડપથી પતાવીને પાછો ફરે. તો સામે સુપરિયા પણ કશું સ્પષ્ટ કહેતી નથી પણ એ ઈચ્છે છે કે નાયક અહીં રોકાય અને આદિવાસીઓનાં કલ્યાણનું કાર્ય કરે. નાયક પોતે આ બધાં વિચારોમાં ખૂબ અટવાયેલો છે. એ કશા સ્પષ્ટ નિર્ણય પર આવતો નથી. એ દરમિયાન આદિવાસીઓ, નર્મદાકાંઠેનાં પરિવેશમાં ઘણી બધી ઘટનાઓ ઘટે છે. નાયકનું નાળામાં પડવું- તેમાંથી ઉગરવું, પુરિયાનું ડાકણ બનવું, કાલેવાલીમાં (વનિતા) દ્વારા પુરિયાને ડાકણમાંથી બચાવવી, માનવભક્ષી વાઘણનાં હુમલા દ્વારા બંગાનું ઘાયલ થવું અને મૃત્યુ પામવું, પોતાનાં ભાઈ પર વાઘણે હુમલો કર્યોને તેનો જીવ પણ ગયો તેમ છતાં ગલસંટાની તલાવડીનાં દરવાજાની ફેંદમમાં ફસાઈ ગયેલી વાઘણને બીતુ દ્વારા જ જીવતી જવા દેવું, બાબરિયાનું ચંત્રમાં હાથ આવી જવો, બિલેશ્વરનાં વનોમાં આગ લાગવી, ગામ ખાલી કરાવી આદિવાસીઓને હિજરત કરાવી તેને ઉગારવા, લ્યુસીનું નાયક પાસે આવવું, લ્યુસી સાથે નાયકનું નર્મદા કાંઠે અમરકંટકથી શરૂ કરીને ભ્રમણ કરવું, કાલેવાલીમાં જ સુપ્રિયાની ખરી મા છે એ રહસ્યનું ખૂલવું વગેરે જેવી અનેક ઘટનાઓ ઘટે છે. એકવાર નાયક અને લ્યુસી નર્મદાકાંઠે ભ્રમણ કરવા નીકળે છે. લ્યુસી પરિક્રમાવાસીઓ ને જોઈને ઘણું વિચારે છે. નર્મદાની લાંબી કષ્ટભરી યાત્રામાં નિકળનારાં પ્રત્યે લ્યુસીને ઘણું આશ્ચર્ય લાગે

³ ‘તત્ત્વમસિ’- ધ્રુવ ભટ્ટ; ગુર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન, પ્રથમ આ: ૧૯૯૮; પૃ. ૨૨૪

⁴ એજન. પૃ. ૨૦૬

⁵ એજન. પૃ. ૫૩

છે. ત્યારે નાયક તેને કહે છે: “દરેક પરિક્રમાવાસી એક શ્રદ્ધા સાથે નીકળે છે કે સ્વયં નર્મદા તેની સંભાળ લેશે. પરિક્રમા દરમિયાન ક્યાંક ને ક્યાંક નર્મદા તેને સદેહે મળશે પણ ખરી. આવી પળે તેને ઓળખવામાં પોતે ભૂલ ન કરે તેવી પરિક્રમાવાસીઓની પ્રાર્થના હોય છે.”⁶

નાયક દ્વારા પ્રોફેસર રૂડોલ્ફને લખેલા એક પત્રમાં તેણે પોતાનાં મનમાં ઉદ્ભવતી સંસ્કૃતિ વિશેની ધર્મ વિશેની પોતાની મુંજવણ રજૂ કરતાં લખ્યું છે: “ધર્મનો અર્થ જો આટલો ઊંડાણથી તપાસીએ તો તેને ટકાવી રાખવા માટે પેલી ધર્મથી ઉપરથી અવસ્થા- અધ્યાત્મના બળની જરૂર પડે જ. તો પછી ક્યારેય ધ્યાન, ધરમ, ઈશ્વરસ્મરણ ન કરતી આ સ્ત્રીને આધ્યાત્મિક ગણું ? મને લાગે છે કે આ સમાજની સંસ્કૃતિનાં મૂળમાં, આ ભૂમિની સુગંધમાં, આ પ્રજાના લોહીમાં કંઈક એવું છે જે દેશના નાનામાં નાનાં, અભણ ગામડિયામાં, પ્રખર પંડિતોમાં અને પરમ જ્ઞાની ઋષિઓમાં એકરૂપે વ્યાપેલું છે. એ શું છે તે મને મુંજવતો પ્રશ્ન છે.”⁷ સત્યાસત્ય, ઈશ્વર, બ્રહ્મ, આધ્યાત્મિક અનુભવો, સાક્ષાત્કાર વગેરે જેવાં તત્વોની ઓળખ કરવાં સતત પ્રયત્નશીલ રહેતો નાયક પરિક્રમાનાં વિચારે ચડી જાય છે. પોતે કોણ છે તે જવાબ જાણવાની વૃત્તિ, આપણે ક્યાંથી આવ્યા છીએ અને ક્યાં જવાનું છે ? કદાચ દરેક વ્યક્તિની આ શોધ છે. આ શોધ લઈને જ તે જન્મે છે. પણ માર્ગ સૌના જુદાં-જુદાં છે. કોઈને વર્ષોના વર્ષ લાગે છે આ શોધતા તો કોઈને સાવ ઓછા સમયગાળામાં જ આનો જવાબ મળી જાય છે. “બંદગી મેરે ઘર સે કહાં જાયેગી’ ની ખુમારી લઈને ફરતા સૂફીઓ, ‘ના મૈ કોઈ ક્રિયા- કરમમે’ નો સંદેશ સાળ પર વણી રહેલા મહામાનવો, ‘અંતે તો હેમનું હેમ’ બોલીને, તમામ ભેદભાવ ભૂલીને સચરાચરને એક ભાવે નિરખતાં માનવરત્નોનો આ પ્રજા પર મોટો ઉપકાર છે. હજારો વર્ષની સંસ્કૃતિને જીવતી રાખવાનું કૌવત આ પ્રજામાં સીંચવાનું કામ આવાં જાણ્યાં- અજાણ્યાં અનેક નમોએ કર્યું છે.”⁸

સુપરિયા જેવી ભણેલી ગણેલી છોકરી આ આદિવાસીઓની સેવામાં સતત કાર્યરત રહીને તેનું કલ્યાણ કરવાનું અનેરું કાર્ય કરે છે. એ જેટલી સાદી અને સરળ છે તેટલા જ તેના વિચારો ઊંચા છે. હજારો વર્ષોથી ચાલી આવતી પરિક્રમાની પરંપરાને જાળવી રાખવાં તે તેનાથી બનતાં તમામ પ્રયત્નો કરે છે. જે સંસ્કૃતિમાં જન્મ્યાં અને ઊછર્યા તે સંસ્કૃતિનું ઋણ સ્વીકારીને તે નિભાવવાની આ પ્રજાની પ્રતિબદ્ધતા સુપ્રિયાને ખૂબ આકર્ષે છે.

કથાને અંતે લ્યુસીને ટ્રેનમાં મૂકવા ગયેલા નાયકની બેગ કોઈ ઉઠાવી જાય એ પછી તે નર્મદાકાંઠે ચાલીને ઉપરવાસ જવાનું પસંદ કરે છે. શૂલપાણની જાડીમાં નાયકને કાબાઓ દ્વારા લૂંટવામાં આવે છે. ભૂખ્યો અને ખૂબ થાકેલો નાયક બેભાન થઈને પડી જાય છે. જ્યારે ભાનમાં આવે છે ત્યારે કોઈ નાનકડી છોકરી મકાઈનો ડોડો ધરીને નાયકને કહે છે- ‘લે, ખાઈ લે.’ નાયક

⁶ એજન. પૃ. ૧૮૭

⁷ એજન. પૃ. 153

⁸ એજન. પૃ. ૧૮૩

તેને પૂછે છે ‘તું કોણ છે, મા ?’એ પછી દિશાઓને ભરી દેતા નાદ સમા શબ્દો સમગ્ર વાતાવરણમાં પડઘાયા: ‘.. રે. વા ..!’ અને તેની સાથે જ કથા પૂરી થાય છે.

આખીએ ભ્રમણકથામાંથી પસાર થતાં પાત્રોનાં જીવનની સચ્ચાઈ ઉડીને આંખે વળગે છે. ભાવકને ખૂબ સ્પર્શી જાય છે. નવલકથામાંથી પ્રગટ થતું સંસ્કૃતિ અને માણસના જીવનનું દર્શન ખરા અર્થમાં એક ભાવક માટે અમૂલ્ય બની રહે છે. સંસ્કૃતિ અને માણસના જીવનનાં તત્વદર્શનનો આ કૃતિમાં સુભગ સમન્વય જોવા મળે છે.

સંદર્ભ:

‘તત્ત્વમસિ’- લેખક ધ્રુવભટ્ટ, પ્રકાશક; ગુર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન; પ્રથમ આવૃત્તિ: ૧૯૯૮, પુનર્મુદ્રણ: ૨૦૧૮.

સાહિત્યકૃતિમાં સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ - 'વાની મારી કોયલ' ટૂંકીવાર્તા સંદર્ભે

નામ - ડૉ.વિપુલભાઈ ગણેશભાઈ કાળિયાણિયા

હોદ્દો- ગુજરાતી વિભાગાધ્યક્ષ, શ્રી વી.એમ.સાકરિયા મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, બોટાદ

ગુજરાતની પ્રાદેશિક સંસ્કૃતિને ઉજાગર કરતા વાર્તાકારોમાં યુનીલલ મડિયાનું સ્થાન પ્રથમ હરોળમાં છે. ટૂંકીવાર્તાની તાસીર મડિયા ખૂબ સારી રીતે જાણે છે અને ગુજરાતી સાહિત્યને સુંદર કલાઘાટવાળી એકથી એક ચડિયાતી કળાકૃતિ આપી પોતાનું નામ દીર્ઘકાલ સુધી વાર્તા સ્વરૂપમાંથી ભૂંસી ન શકાય એવું પ્રદાન અર્પે છે. ગ્રામજીવનની તેમજ શહેરીજીવનની ભૂમિકાવાળી વાર્તાઓ મડિયા રચે છે. છતાં સર્જક ગ્રામજીવનની સંસ્કૃતિને વ્યક્ત કરતી વાર્તાઓમાં વધુ ખીલ્યાં છે એમ કહી શકાય. સોરઠની ભૂમિને તેઓ ઘણી બધી સફળ રીતે વાર્તાઓમાં પ્રગટ કરે છે. મડિયાની વાર્તાઓમાં ભાવ, ભાષા અને પરિવેશનું જે ઘટ્ટ મિશ્રણ જોવા મળે છે એ થકી મડિયાનું સ્થાન ગુજરાતી સાહિત્ય જગતમાં ઉત્તમ વાર્તાકારોમાં છે. ગાંધી યુગ અને સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળનું અનુસંધાન મડિયાની વાર્તાઓ કરાવે છે. આવા પ્રતિભાશાળી વાર્તાકારની 'વાની મારી કોયલ' વાર્તામાં સંસ્કૃતિનું જે પ્રતિબિંબ ઝિલાયું છે એ વિશે આસ્વાદલક્ષી ચર્ચા કરવાનો મનસૂબો છે. પ્રસ્તુત વાર્તામાં સ્વરૂપને વફાદાર રહીને પણ સર્જક સંસ્કૃતિને સુપેરે ઝીલી શક્યા છે. કથાવસ્તુ, વસ્તુગૂંથણી, પાત્રનિરૂપણ, પરિવેશ, ભાષાશૈલી, સંવાદ, શીર્ષક વગેરે બાબતોમાં સર્જક આ વાર્તા અનાયાસે પણ કેવી સંસ્કારિતા વ્યક્ત કરી છે એ માણવું રહ્યું. આ વાર્તામાં ભાવ અને ભાષાનું સંયોજન કેવું ઘટ્ટ બન્યું અને ભાવકના ચિત્તને, હૃદયને કેટલું સ્પર્શે છે એનું પણ એક સહૃદયી ભાવક બનીને રસપાન કરીએ તો જ ખ્યાલ આવી શકે.

'વાની મારી કોયલ' વાર્તાનું કથાવસ્તુ કંઈક આવું છે : રવા પટેલ પોતાના અંધ પિતા નેણશી ભગતની અંતરની એષણાને સંતોષવા પોતાની વાડીમાં ચાર વીધામાં પાકેલાં શેરડીના પાકને શહેરમાં સારો ભાવ આવતો હતો છતાં વેચવાને બદલે વાડીમાં ચિયોડો મૂકી પીલવાનો નિર્ણય કરે છે અને સૌ સગા વ્હાલા, ગ્રામજનોને આવકારે છે મીઠી શેરડીનો રસ પીવા અને રાંધેલો ગોળ ખાવા. સૌને આ ઉજાણીમાં સામેલ થવા નોતરે છે. રવા પટેલ નેણશી ભગતનું એક માત્ર સંતાન અને રવા પટેલને સંતાનમાં એક માત્ર દીકરી કોયલ સમી સંતી. સંતીના તો ઘોડિયાલઝ થયેલાં પણ જોગાનુજોગ સંતીના મોટા આણાંનો પ્રસંગ અને શેરડી પીલવાનો અવસર સાથે જ ઉજવાય એમ ઉદાર દિલના રવા પટેલ નક્કી કરે છે અને પુત્રવિહોણા ઘરમાં પુત્રલઝ જેવી ધામધૂમ શરૂ થાય છે. શેરડી પીલી એનો ગોળ રાંધવા માટે પટેલે આજુબાજુનાં પંથકમાં નામખ્યાત જુવાન ગોવા ગળિયારાને બોલાવ્યો છે. પાકશાસ્ત્રની કલામાં તો ગોવો કસબવાળો છે જ સાથે રંગીન મિજાજ પણ ખરો. ગોવાનાં આવા સ્વભાવથી જ સંતી એને પ્રથમ મુલાકાતે જ પોતાનું દિલ દઈ બેસે છે એ પણ એના આણાંની આગલી સાંજે. સમય અને સંજોગોનું ભાન ભૂલી મત્ત યુવાહૈયા બધી હદ વતાવે ચુકે છે. સંતી વાડીએ આવી તો હતી નેણશી ભગતને અફીણ આપવા માટે પણ ગોવાના ગીતોમાં, એના ગમતીલા સાહચર્યમાં બધું જ ભૂલી જાય છે.. સમગ્ર વસ્તુસ્થિતિનું ભાન જ્યારે સંતીને થાય છે ત્યારે વખત વહી ચૂક્યો હોય છે.. આજુબાજુ બનતી ઘટનાઓનો ક્યાસ પોતાની બે આંગળી સુંધીને કાઢી શકે એવા અંધ ભગત નેણશી ભગત પણ વસ્તુસ્થિતિ પારખી લે છે. વાતાવારણને પારખતાં અંધ નેણશી ભગતને સંતી સાથે કશું અઘટિત બની રહ્યું છે એનો અણસારો આવી જાય છે અને ત્યાં સંતી ભગત પાસે આવે છે. સંતી અફીણ જોતાં જ

મનમાં નિર્ણય કરી લે છે અને ભગતને આપવા માટે લાવેલું અફીણ સંતી ભગત ને ન આપતાં વાટકામાં ઓગાળી પોતે જ પી લે છે. બીજા દિવસે આણાંનાં ગાડે બેસીને નીકળનારી સંતીની નનામી નીકળે છે. રવા પટેલની વાની મારી કોયલ ઊડી જાય છે દૂર દૂર દેશાવર જ્યાંથી એ ક્યારેય પાછી નથી ફરવાની. નેણશી ભગત પાગલ થઈ જાય છે અને બીજા દિવસે વાડીમાં ગોવા ગળિયારાનો પણ ક્યાંય પતો નથી. વાર્તાના અંતે આવી આંચકો આપનારી ત્રિવિધ ઘટના બને છે. આટલા કથાનકને મડિયા પોતાની આગવી અભિવ્યક્તિ દ્વારા પ્રગટાવે છે, જેમાં ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિનું ચિત્ર પામી શકાય છે. વાર્તાનું કથાનક ભાવકને જકડી રાખનારું અને એક પછી એક ઘટનાથી મંત્રમુગ્ધ કરનારું છે. ‘વાની મારી કોયલ’ વાર્તામાં રજુ થતાં પાત્રો વિષે વાત કરીએ તો અહીં ખૂબ ઓછા પણ મહત્વના પાત્રો છે. સંતી, ગોવો ગળિયારો, નેણશી ભગત અને રવા પટેલ આ ચાર પાત્રો જ વાર્તાને પોતાના ખભે લઈને ચાલે છે. વાડીમાં કામ કરતા મજૂરો, સંતીની સહેલીઓ, ગામ લોકો, ઢગ તેડવા આવેલા મહેમાન વગેરે કથાનકને આગળ વધારવા મદદ કરનારા પાત્રો છે.

સંતી આ વાર્તાનું મુખ્ય અને ખૂબ જ મહત્વનું પાત્ર છે. રવા પટેલે એને ખૂબ જ લાડકોડથી ઉછેરેલી છે. સ્વભાવે ખૂબ જ સરળ, ભોળી મુઝા છે. અંધ નેણશી ભગતની હરહંમેશ સંભાળ રાખનારી વ્હાલી દીકરી છે. અંધ નેણશી ભગતની તો એ જાણે લાકડી છે. વાડીએ રહેતાં ભગતને અફીણ, લાકડી, જમવાનું વગેરે સમયસર સંતી જ આપવા જાય છે. સાસરે જવાના સપના સેવતી સંતીના મોટા આણાંનો સમય થયો છે અને આણાંની આગલી સાંજે સંતી વાડીએ આવી છે અને ગોવા સાથે ગીતો ગાતા ગાતા ક્યારે એનાથી મોહિત થઈ જાય છે અને બધું જ ભૂલી ગોવામાં સમૂળગી ખોવાય જાય છે. શું બનવા પામ્યું એની જાણ સંતીને થાય છે ત્યારે તો બધું જ બની ગયું હોય છે અને સંતી પોતાનો રસ્તો શોધી લે છે. દાદા નેણશી ભગતનું અફીણ પોતે જ ઓગાળીને પી જાય છે અને દાદા અને બાપાની વ્હાલી કોયલ સદાયને માટે ઊડી જાય છે. ભોળી સંતીને પોતાનું જોબન દગો છે, સ્વભાવની, વાણીની મીઠાશ, તેને દગો દે છે. ગોવાના ગીતોમાં, એના રંગીલાઈ ભર્યા વાણીવિલાસમાં, એના સ્પર્શમાં સંતી ક્યારે તણાય ગઈ એ ખુદને પણ ખબર રહેતી નથી પણ સંતી એ બાબતનો તોડ કાઢી લે છે એ પણ પોતાનો જીવ ત્યાગીને. સંતી ગીતો પણ સરસ ગાઈ શકે છે. ગોવા સાથે ગીતો દ્વારા જ સંવાદ થાય છે.

મડિયા સંતીના યૌવનનું- એના રંગીલા, અલ્લડ સ્વભાવનું વર્ણન કરે છે એ જોઈએ:

‘વહેલી પરોઢે ખેતરે જવા નીકળી હોય કે બપોરા ટાણે ભાત લઈને જતી હોય, કે સાંજે માથા ઉપર ભાર મૂકીને પાછી ફરતી હોય, પણ સંતીના પગરવે સીમનું યૌવન જાગી ઊઠતું. અંગેઅંગમાંથી અણબોટ્યું લાવણ્ય નિતારતી એ સુકુમાર દેહલતા આખી સીમના વાતાવરણને તાઝા-બ-તાઝા આજ્ઞા વડે ભરી મૂકતી. એક ચૈતર મહિને જ્યારે ખેતરે જતા રસ્તા ઉપરના આંબાવાડિયાના આંબા લૂંબઝૂંબ શાખો વડે લચી પડતા હતા અને કોયલોએ બાર બાર મહિનાનાં રખોપાં કર્યા છતાં મહોર મોર્યા ટાણે જ દાઢ આવી હોવા બદલ કુ... ઉ... ઉ... કુ... ઉ... ઉના દર્દભરપૂર ફરિયાદ-ટહૈકા ગાવા માંડ્યા હતા ત્યારે નમતે પહોરે નેણશી ભગત માટે અમલનું અફીણ લેવા નીકળેલ સંતીથી આપમેળે જ ગવાઈ ગયું:

ચૈતર ચંપો મ્હોરિયો ને મ્હોર્યા દાડમ દ્રાખ,

કોયલડી ટહૈકા કરે, કાંઈ બેઠી આંબાડાળ.’

યુવાનીના જોશમાં કશુંક ન કરવાનું કરીને પોતે ભારોભાર પસ્તાય છે. બીજા જ દિવસે આણાં છે. સાસરે જવાનું છે

અને આગલી સાંજે આવું બને છે પણ ભોળી, માસુમ સંતી અચાનક સમજદાર બની બાપા- દાદાની આબરુને કલંક લાગે એ પહેલા જ પોતાનો રસ્તો કરી લે છે. દાદા નેણશી ભગત બધું પારખી ગયાં છે એ જાણતાં જ સંતી હંમેશને માટે ઊડી જાય છે. સંતીનું પાત્ર મડિયાનાં ચિરંજીવી નારીપાત્રો પૈકીનું એક છે. આ વાર્તામાં આવતાં એક જ નારી પાત્ર તરીકે સંતી પોતાની જવાબદારી બેખૂબી નિભાવે છે. કોયલ જેવો મીઠો ટહુકો કરતી સંતી મડિયાનાં નારીપાત્રોમાં મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે એમાં કોઈ શંકા નથી.

ગોવા ગળિયારાનું પાત્ર મુખ્ય પુરુષ પાત્ર તરીકે આવે છે. નેણશી ભગત, રવા પટેલ પણ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે જ પણ સંતી ની સામે ઉભું રાખી શકાય એવું, વાર્તાના નાયક તરીકેની ભૂમિકા ભજવી શકે એવું પાત્ર હોય તો તે પાત્ર ગોવા ગળિયારાનું છે. પાક શાસ્ત્રનું કસબ તો છે જ પણ રંગીલાઈ અને રસિકતા પણ ગોવામાં ભારોભાર ભરેલાં છે. ગોળ રાંધવાની એની કળા જોતાં જ ગામલોકો વાહ વાહ પોકારી ઉઠે છે. પાક તો સોળ આની ઉતર્યો છે પણ જો ગોવા જેવો ઉત્તમ ગોળ રાંધનારો ન મળ્યો હોત તો ધાનની ધૂળ કરીને ખાવી પડેત એવું ગામલોકો માને છે. નેણશી ભગતને ગામલોકો ઠાવકા ગોવાની પ્રશંસા કરતા કહે છે: ‘હા. ઠાવકો તે કેવો, કે ગોળ તમારે રવાદાર મેસૂબનેય ભુલાવે એવો રંધાય છે.’

ગોવાની કાબેલિયતમાં કોઈ કમી નથી, એની કામ કરવાની છટા, એની ગીતો ગાવાની હલક, એનો વાની વિલાસ વગેરેને લીધે તો સંતી એને પોતાનું સર્વસ્વ આપી બેસે છે.

‘મારા વાડામાં ગલ-છોડવો કોયલડી રંગભીની!

ઈ તો ફાલ્યો લયકાલાળ કોયલડી રંગભીની!’

શરૂઆતમાં આ ગીતથી જ સંતી એનાથી આકર્ષાય છે અને ગોવાના કંઠે રમતા અનેક ગીતોથી સંતી રસતરબોળ થાય છે. દૂર દૂર વસતી પત્નીનો વિયોગ વેઠતો રસિક ગોવો સંતીના રૂપથી ઘવાય છે અને સંતી સાથે સાહચર્ય માણે છે. પરિણામે સંતી તો અફીણ ઘોળે છે અને બીજા જ દિવસે બધા માટે નવું આશ્ચર્ય કે ગોવો ગળિયારો પણ ગાયબ છે.

મડિયાની કલમનો સ્પર્શ પામનાર પાત્ર જીવંત બની ભાવક ચિત્તમાં અમીટ છાપ છોડે છે એવું જ એક પાત્ર ગોવા ગળિયારાનું. રંગીન, રસિક, યુવાન ગોવામાં હરકોઈને આકર્ષવાની મોહિની છે. આખા પંથકમાં નામખ્યાત છે, નેણશી ભગત, ગામલોકો બધાને પણ ગોવાની કામ કરવાની કળા પસંદ પડી છે. એમાં યુવાન સંતીનો પગ લપસ્યો. વાર્તામાં બે રસિક યુવાનૈયા એક થયાએ બધું સ્વાભાવિક લાગે છે. ગોવાએ સંતીને છેતરી એવો ભાસ સુધ્ધા થતો નથી. આમ, ગોવો ગળિયારો આ વાર્તાનું મસ્ત મજાનું પુરુષ પાત્ર છે.

નેણશી ભગત પણ આ વાર્તાનું મહત્વનું પાત્ર બની રહે છે, ઉદાર દિલના, બધાને ખવરાવીને રાજી થનાર નેણશી ભગત શેરડી પીલવાનું નક્કી કરે, સંતીના આણાં સાથે એ આનંદને જોડે, આંગણે ઘણા મહેમાન તેડાવે, આ બધું જોઈને પોતે આનંદિત થયા કરે. પોતે અંધ છે છતાં આજુબાજુ બનતી ઘટનાને પોતાની બે આંગળી સુધીને પારખી શકે એવા સાચક માણસ છે. આંખો દિવસ સીતારામજી, સીતારામજી જપ્ત કરતા નેણશી ભગત ગામલોકો માટે આસ્થાનું કેન્દ્ર છે. પોતાને સંતાનમાં એક માત્ર રવા પટેલ અને રવા પટેલને એક માત્ર સંતી. નેણશી ભગતનું બધું વાત્સલ્ય સંતી પર જ નીતરતું રહે છે. અંધ નેણશી ભગત માટે ઘઢપણની લાકડી સમાન સંતી છે, ભગતને સંતીની આદત પડી ગઈ છે. હંમેશા વાડીએ જ રહેતાં ભગતની જરૂરની બધી જ વસ્તુ- ભોજન, અફીણ વગેરે સંતી જ

પહોંચાડતી. સંતીના આણાંની આગલી સાજે સંતી ભગતને અફીણ પહોંચાડવા અને સાસરે જતા પહેલાં છેલ્લી વારનું મળવા જાય છે. પણ ગોવાના મીઠા લહેકામાં તણાઈ જાય છે, કશું અઘટિત બન્યાનું ભગત પારખી લે છે. ભગતને સંતીના પરસેવાની ખાટી વાસ આવે છે ભગત બધું જ જાણી લે છે અને સંતી પોતાનો મારગ કરી લે છે. બીજા દિવસે બનેલી ત્રણ આશ્ચર્યજનક ઘટનામાં ગામલોકો જણાવે છે કે નેણશી ભગતનું ચસકી ગયું. નેણશી ભગતનું પાત્ર પણ વાર્તામાં ખુબ અગત્યનું પાત્ર છે. એનો અંધાપો, એની આંગળી સુંઘીને વાતાવરણ ને પારખવાની શક્તિ વગેરે વાર્તાને ઉપકારક નીવડતી બાબતો છે.

રવા પટેલનું પાત્ર ગામમાં સારી શાખ ધરાવતાં નેણશી ભગતનાં કહ્યાગરાં દીકરા અને સંતીના વત્સલ પિતા તરીકેનું દર્શાવાયું છે. ગામલોકો અને સગાં-વહાલાં માટે ચાર વીધાની શેરડીનો પાક રસ પીવા અને ગોળ રાંધવા માટે વાપરી જાણે એવા ઉદાર હૈયાના માણસ છે. મહેમાનોને સાચવવાં ક્યારેય પાછી પાની ન કરનારા રવા પટેલનો આ સ્વભાવ ઘરે સંતીનું આણું તેડવા આવેલાં મહેમાનોની સાચવણીમા દેખાય છે. પાંચમાં પૂછાય એવાં પરગણુ સ્વભાવના રવા પટેલને દીકરી સંતી પ્રત્યે અપાર હેત છે. સંતીને બધી જ છૂટછાટ આપનાર પિતા દીકરીના આણાંની તૈયારી વખતે જ રડી પડે છે. સંતી ને હરહંમેશ વાની મારી કોયલ કહેતાં પટેલ કહે છે કે કાલ ઊડી જશે મારી કોયલડી..!

વાર્તાના કથાનકને મદદરૂપ થનાર અન્ય ગૌણ પાત્રોમાં ગામ લોકો, સંતીની સહેલીઓ, ઢગ તેડવા આવેલાં મહેમાનો ગણાવી શકાય, જે કથાનકને જરૂર પડ્યે ખપ લાગે છે. આ બધા પાત્રો પોતાની આગવી સંસ્કૃતિને ઉજાગર કરવા માટે પૂરતા છે. પોતાની શાખ, આબરૂ, સમાજિક પ્રતિષ્ઠા, મહેમાનગતિ, સામજિક સંબંધ, કૃષિ સાથે સંકળાયેલ સંસ્કૃતિ તેના માનવમૂલ્યો પણ અહીં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

વાર્તાના પરિવેશની વાત કરીએ તો અહીં ગામડાનો પરિવેશ લેખકે પસંદ કર્યો છે. આખાં પરિવેશમાં ભાવક તણાયને આનંદની અનુભૂતિ કરે છે. ગામડાનાં લોકોની ઉદારતા, આંગણે આવેલાની મન મૂકીને સાચવવાની રીત, પરસ્પર માન-સન્માન જાળવવું, સદાય એકબીજાને મદદરૂપ થવું વગેરે બાબતો અહીં પ્રગટે છે. ખેતીપ્રધાન લોકોની રહેણીકરણી, વ્યવહાર, નિર્દોષ આનંદ વગેરે સુપેરે વ્યક્ત થયું છે. આણાં આવ્યાં છે અને પરપુરુષના સંપર્કમાં આવી છે એવી સંતી મોતને વહાલું કરે છે કારણકે એનો સમાજ આ સંબંધને ક્યારેય સ્વીકારે પણ નહિ અને સંતીને એના બાપાના ખોરડાની ખાનદાની વહાલી છે. સંતી સમાજને ખાતર પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરે છે. એ રીતે પણ સમાજની વ્યવસ્થા દેખા દે છે. સમગ્ર રીતે જોતાં વાર્તાકાર મડિયાનું ગ્રામ પરિવેશ પરત્વેનું મમત્વ, આ પરિવેશ સાથે જોડાયેલી સંસ્કૃતિ તરફનો સર્જકનો અહોભાવ અહીં જોઈ શકાય છે.

કોઈ પણ સર્જકે સંવેદનાને પ્રગટ કરવા માટે ભાષાનો સહારો લેવો પડે છે. જેટલી અભિવ્યક્તિ સહજ તેટલી જ કળાકૃતિ શ્રેષ્ઠ બનવાની. આ વાર્તામાં ભાવને અનુરૂપ ભાષા બળુકી રીતે પ્રયોજાય છે. તળપદ ભાષાનો આશ્રય લઈને વાર્તા ખુલે છે અને અંત સુધી ભાવકને જકડી રાખે છે. સંતી, નેણશી ભગત, રવા પટેલ ,ગોવા ગળિયારા વગેરે પાત્રોના મુખે બોલાતી ભાષા ભાવકને ગમ્યાં જ કરે એવી મીઠી મીઠી સોરઠી બોલી છે.

આ વાર્તામાં આવતાં ગીત પણ લોકસંસ્કૃતિના અભિન્ન અંગ બનીને આવે છે. આ વાર્તામાં કથાનકને સહાયરૂપ થતાં લોકગીતો પણ મડિયાની એક ખાસિયત ગણવી જોઈએ. સંતી અને ગોવાના મુખે મુકાયેલાં ગીતો બન્ને પાત્રની ઓળખ પણ છતી કરે છે સાથોસાથ બન્નેની મનઃસ્થિતિ પણ પ્રગટાવે છે. મડિયાની ઘણીબધી વાર્તાઓમાં લોકગીતો

આગવી ભૂમિકા ભજવે છે એવું જ આ વાર્તામાં પણ બનવા પામ્યું છે અને કૃતિને આગવી ઓળખ આપે છે.

‘વાની મારી કોયલ’ વાર્તાનું શીર્ષક પણ કથાનકને સુપેરે વ્યક્ત કરનારું બની રહે છે. દીકરીને કોયલની ઉપમા આપણા લોકસમુદાયો દ્વારા અપાતી હોય છે. લગ્નગીતોમાં પણ આવી ઉપમા લોકનારી દીકરી કે વહુ માટે આપે છે. આ વાર્તામાં રવા પટેલ પોતાની દીકરી સંતીને ‘કોયલ,મારી કોયલ, વાની મારી કોયલ’ એવું લાડથી કહેતાં હોય છે. રવા પટેલ કહેતાં:

‘સંતી મારી દીકરી નથી, ઈ તો વાની મારી કોયલ છે, ને કોઈ પૂરવભવની લેણાદેણી રહી ગઈ હશે તે મારે ઘેરે ઊડી આવી છે. આ કમૂરતાં ઊતરશે ને આણું વાળવા આવશે એટલે મારી કોયલ ઊડી જશે...’

અને બને છે પણ એવું જ... સંતી-કોયલ ઊડી ગઈ પણ દૂર દૂર દેશાવર, જ્યાંથી એ ક્યારેય પાછી નથી ફરવાની. આમ, સંતી માટે એના બાપાએ આપેલી કોયલની ઉપમા ભાવકપક્ષે ગાઢ ભાવ વર્તુળ રચે છે. સહૃદયી ભાવકના આંખના ખૂણા અવશ્ય ભીના કરે છે આ વાની મારી કોયલ. અને શીર્ષકને યથાર્થ બનાવે છે.

સંવાદએ નાટકનો આત્મા છે પરંતુ વાર્તામાં પણ સંવાદતત્વની ભૂમિકા મહત્વની બની રહે છે. અહીં વાર્તાકાર મડિયાને નાટ્યકાર મડિયા વારંવાર કામ લાગે છે. પ્રસ્તુત વાર્તામાં પણ એક પછી એક બનતી ઘટનાઓ, પાત્ર-પાત્ર વચ્ચે આવતાં સંવાદો ઊડીને આંખે વળગે એવાં રચાયાં છે. નેણશી ભગત અને ગામલોકોના સંવાદ, રવા પટેલ અને ગામલોકોનાં સંવાદ, સંતી અને વાડીમાં કામ કરતા મજૂરોના સંવાદ ધ્યાનાકર્ષક રચાયા છે. સૌથી વધુ અસરકારક જો કોઈ સંવાદ હોય તો તે છે ગોવા ગળિયારા અને સંતી વચ્ચેનાં સંવાદ. ગીત- ગીતમાં આગળ વધતાં સંવાદ ભાવકચિત્તને જકડી રાખે છે.ગીતો દ્વારા હૃદયના ભાવ વ્યક્ત કર્યા પછી આ બન્ને પાત્રોના સંવાદ યાદગાર બની રહે તેવા છે.

ઉદાહરણ તરીકે-

૧. સંતી- ‘એકલા એકલા જ ગોળ રાંધો છો ને? એકલપેટા!

ગોવો- ‘એકલ માણસ તો એકલપેટો જ હોય ને? એ બીજું પેટ ક્યાંથી કાઢે?’

૨. સંતી- ગોળ તો રૂપાળો સોનાની વીંટી જેવો રાંધ્યો છે ને!’

ગોવાએ તેના કેફમાં જ કહ્યું: ‘ખાનારાં ક્યાં ઓછાં રૂપાળાં છે, તી ગોળ રૂપાળો ન રંધાય?’

૩. ‘છૂંદણાંમાં શેનાં શેનાં ચિત્તર ચિતરાવ્યાં છે?’ ગોવાએ એ હાથ ઉપર નજર ઠેરવીને પૂછ્યું.

સંતી- ઈ તો હું નાની હતી તંચે ચાર જણાંએ થઈને મને પરાણે પકડી રાખીને ફૂંજડીનું ચિત્તર ત્રોફાવ્યું’તું.

આ વાર્તામાંથી પસાર થતાં ભાવકને શોર્ટ ફિલ્મ જોતાં હોય એવી અનુભૂતિ થાય છે. સંતીનું અફીણ પીવાવાળું દૃશ્ય હંમેશ માટે અંકિત થઈ જાય છે. સાસરે જવા થનગનતી,જોવનાઈનાં ઉંબરે ઉભેલી યુવતી પરપુરુષના સંસર્ગમાં આવવાથી મોતને વહાલું કરે છે. એવી કરુણાંતિકા ભાવકના હૈયાને હચમચાવી દે છે અને એ જ વાર્તાકારની સફળતા છે. સમગ્ર વાર્તામાં આમ આગવી રીતે સંસ્કૃતિનું ચિત્ર આગવી રીતે પ્રગટ્યું છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ -

‘ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા-સંપદા’ (૧૯૧૮થી ૨૦૧૮) સંપાદક- મણીલાલ હ.પટેલ, એકત્ર ફાઉન્ડેશન

‘નારી સંવેદન : ધીરેન્દ્ર મહેતાની ચુંટેલી વાર્તાઓ સંદર્ભે’

પ્રસ્તુતકર્તા

જીલ રાજેશભાઈ ડાભી

માર્ગદર્શક

ડૉ. રતિલાલ રોહિત

પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ - ગુજરાતી વિભાગ, મુંબઈ વિદ્યાપીઠ, મુંબઈ

પ્રસ્તાવના:

સાહિત્યમાં સર્જક માટે સ્ત્રી-પુરુષના ભેદને લઈ કોઈ ખાસ મર્યાદા કે સીમાઓ હોતી નથી, પરંતુ મોટા ભાગના લોકોનું એવું માનવું છે કે, નારી જ પોતાની લાગણીઓ અને સંવેદનાઓને શ્રેષ્ઠ રીતે વ્યક્ત કરી શકે છે. અલબત્ત ઝવેરચંદ મેઘાણી, રા.વિ પાઠક, રમેશ દવે, હરીશ નાગેચા અને કિરીટ દ્વાધાત જેવા સર્જકોની ‘વહુ અને ઘોડો’, ‘ખેમી’, ‘શબવત’, ‘બાચું’, ‘ફૂબો’ અને ‘કેટવોક’ જેવી વાર્તાઓમાં સ્ત્રીની ભાવનાત્મક દૃષ્ટિ, લાગણીઓ અને પીડાને ગહન રીતે વર્ણવાઈ છે તે ભુલવું ન જોઈએ. સાહિત્યમાં નારી સંવેદનનું ચિત્રણ એક સંવેદનશીલ અને જટિલ વિષય છે. આમ, છતાં પુરુષ સર્જકો નારીને એક વ્યક્તિ તરીકેના તાટસ્થ્યથી પ્રમાણી નારી સંવેદનની વધારે નિકટ જઈ શક્યા છે. ટૂંકમાં સાહિત્યમાં નારી સંવેદન આલેખનમાં નારીની સમાંતરે જ પુરુષની કલમ પણ ચાલી છે. તે સંદર્ભે આ સંશોધન પત્રમાં ધીરેન્દ્ર મહેતાની ત્રણ વાર્તાઓ – ‘હું એને જોઉં એ પહેલાં’, ‘અકારણ’ અને ‘પત્ની’ – માં નારી સંવેદનના વિવિધ પાસાંઓનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.

‘હું એને જોઉં એ પહેલાં’ વાર્તામાં નારી સંવેદન:

આ વાર્તામાં બે બહેનો – મીના અને ગીતાની મનોદશા અને તેમના નારીત્વની સંવેદનાઓને ઊંડાણપૂર્વક ચિત્રિત કરવામાં આવી છે. મીના માતા બનવાથી વંચિત રહી જાય છે, આ અધુરપ તેનામાં ધીરે-ધીરે રણની જેમ વિસ્તારતી જાય છે. મીનાને સંતાનસુખ આપવા ગીતા પોતાની બહેન માટે બાળકને જન્મ આપવાનો નિર્ણય લે છે. ગીતાના નિર્ણયથી મીનાનું માતૃત્વ છલકાઈ ઉઠે છે. જ્યારે ગીતા સમગ્ર પ્રક્રિયા દરમિયાન પોતાના માતૃત્વને તટસ્થ રીતે જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ પ્રસૂતિ સમયે તેનું માતૃભાવ છલકાઈ જાય છે. પ્રસૂતિના સમય ગીતા મીનાને બોલાવી ધીરેથી કહે છે કે; “તરત અંદર આવજે અને હું એને જોઉં એ પહેલાં એને લઈ લેજે.”* (‘હું એને જોઉં એ પહેલાં’, પૃષ્ઠ-૧૧)

આમ, એક સ્ત્રી પોતાના બાળક પ્રત્યે ગમે એટલી તટસ્થ હોય પરંતુ પોતાના જ બાળકને જ્યારે બીજાને અર્પણ કરી દેવાની વાત આવે ત્યારે તેની અંદર પડેલું માતૃત્વ આ વાતનો સ્વીકાર શકતું નથી જે અહીં ગીતાના પાત્ર દ્વારા સ્ત્રીનો આ સળવળાટ માર્મિક રીતે રજૂ થયો છે.

‘અકારણ’ વાર્તામાં નારી સંવેદન:

આ વાર્તામાં એક શિક્ષિત નારીનું ભાવજગત અને વાસ્તવિક જીવન વચ્ચેનો સંઘર્ષ રજૂ થયો છે. નાની વહુ પોતાની સાસુના ઘરમાં વ્યવહારુ જીવનની જંજાળોમાં ફસાયેલી છે, જ્યારે તેનું શિક્ષિત અને સંવેદનશીલ વ્યક્તિત્વ તેના આંતરિક જગતમાં જીવે છે. વાર્તામાં નારીની આંતરિક વેદના અને બાહ્ય જીવન વચ્ચેનો સંઘર્ષ સૂક્ષ્મ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

ઘરમાં નાની વહુ ભણેલી છે. શાળામાં શિક્ષક તરીકે ફરજ બજાવેલી છે, શાળાની વિદ્યાર્થીનીઓ સાથે તે કાશ્મીર પણ જઈ આવી છે. ગીતાના અઢારે અધ્યાયના શ્લોક તેને મોઢે યાદ છે. પણ અમ્મા પાસે તેનું કશું મૂલ્ય નથી. લગ્ન પછી તે ઘરના દરેક કામમાં એવી રીતે ખોવાઈ જાય છે કે પોતાના અસ્તિત્વને ભૂલી જાય છે. સાસુ વહુ પ્રત્યે કેટલી ફૂરતા આચરી શકે તેની વાત અહીં પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે. વહેલી સવારથી જે કામ શરૂ થાય છે અને તેમાં સતત થતી સાસુની ફરિયાદ તેમજ નાની વહુની મોટી વહુ સાથે વારંવાર થઈ જતી તુલના સ્ત્રીના જીવનનો ઉઘાડ આપે છે. પાડોશમાં રહેતી છોકરી નાની વહુ પાસે ગીતાના શ્લોક શીખવા આવે છે ત્યારે પોતાનામાં ભીંજાતું જતું સત્વ ફરીથી પ્રકાશ પામવાની ઘડીએ છે પણ અમ્માની એક રાડે... “દૂધ ગરમ કરી લીધું છે?”* (‘સમ્મુખ’, પૃષ્ઠ-૭) તેને ફરી વાસ્તવિકતાની ધરી પર લાવીને ઊભી કરી દે છે. સ્ત્રીના ભાવજગત પ્રત્યેનો લોકો દ્વારા થતો નિર્મમ પ્રહાર સર્જક દ્વારા આ વાર્તામાં ઝીલાયો છે.

‘પત્ની’ વાર્તામાં નારી સંવેદન:

આ વાર્તામાં પતિ-પત્નીના સંબંધ અને ભૂકંપ જેવી આપત્તિમાં નારીની સ્થિરતા અને સંવેદનશીલતાનું ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે. વાર્તાની નાયિકા પોતાના પતિની સંભાળ લે છે અને આપત્તિ સમયે પણ તેની જવાબદારીઓ સંભાળે છે. તે પોતાના પતિને માનસિક અને શારીરિક રીતે સહારો આપે છે, જેમાં નારીની સ્થિરતા, ધીરજ અને સંવેદનશીલતાનું સુંદર ચિત્રણ છે.

કથાની શરૂઆતમાં લગ્ન પછી નાયિકાએ પતિ પાસે નોકરી કરવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરી હતી તે વખતે પતિએ ના કહેતાની સાથે જ ગુસ્સો પ્રગટ કર્યો હતો. તે સમય દુઃખ થતા તે કશું બોલી શકી હતી નહીં. પરંતુ ભૂકંપ આવતા નાયક પોતાના બંને પગ ગુમાવે છે. નાયક માર્કેટિંગ સર્વેનું કામ કરતો હતો પગ ગુમાવવાથી હવે તે કોઈ કાર્ય કરી શકે તેમ નથી. નાયક જીવનની આશા ગુમાવી ઉદાસીનતા તરફ ધકેલાય છે ત્યારે નાયિકા સંવેદનાપૂર્વક કહી શકી છે, “તમે ચિંતા ના કરશો કંઈને કંઈ રસ્તો તો નીકળશે”* (‘ગંઢાઈ ગયેલુ લોહી’, પૃષ્ઠ-૧૧૨)

માટે ઘરની તેમજ પતિની દરેક જવાબદારી નાયિકા ઉપાડે છે. નાયિકા ઓફિસ જવાથી પહેલા પોતાના પતિની દરેક જરૂરિયાતની ચીજ-વસ્તુઓની ગોઠવણી કરી નોકરીએ જવા નીકળે છે. તેના જવા પછી પતિને જરૂરી બાબતોની તકેદારી પણ તે રાખવાનું ચૂકતી નથી. નાયક મનથી હારી જાય છે અને ભૂતકાળના વચનો પર શોભની લાગણી

વ્યક્ત કરે છે. જ્યારે આવા સમયે નાયકાના પગ ધુજતા નથી તે હજુ હારી નથી. નાયિકા આવી કપરી પરિસ્થિતિમાં પણ સંવેદનશીલ રહી છે.

લગ્ન સંબંધમાં થતી તકરારો, નાના-મોટા મન દુઃખ હોવા છતાં પણ સ્ત્રી પોતાની સંવેદનશીલતાથી અલિપ્ત રહી શકતી નથી દરેક પરિસ્થિતિમાં તેને મન તેનું ઘર, તેનો પતિ તેના જીવનની મહામૂલી મિરાત હોય છે તેનું ચિત્રાત્મક વર્ણન અહીં પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે.

નિષ્કર્ષ:

ધીરેન્દ્ર મહેતાની વાર્તાઓમાં નારી સંવેદનનું સૂક્ષ્મ અને માર્મિક ચિત્રણ જોવા મળે છે. તેમની વાર્તાઓમાં નારીના ભાવજગત, તેમની વેદના, સંઘર્ષ અને આંતરિક શક્તિને ઊંડાણપૂર્વક રજૂ કરવામાં આવી છે. ધીરેન્દ્ર મહેતાની વાર્તાઓમાં સ્ત્રી માતા, પુત્રી, પત્ની છે તો ક્યાંક શિક્ષિત સ્ત્રી હોવા ઉપરાંત વહુ પણ છે. સ્ત્રીની વિભિન્ન ભૂમિકાઓની વાચાડે સ્ત્રીમાં પડેલી અનંત શક્યતાઓને લેખક માર્મિકતાથી ટાંકી શક્યા છે. ‘હું એને જોઉં તે પહેલા’, ‘અકારણ’ અને ‘પત્ની’ જેવી વાર્તાઓમાં નારીત્વની વિવિધ છટાઓ અને સંવેદનાઓને સમજીને સાહિત્યમાં ચિત્રાત્મકતા સાથે રજૂ કરવામાં આવી છે. આ સ્ત્રીઓના અનેક પ્રશ્નો, અનેક વેદનાઓ છે છતાં એની વચ્ચે પણ એનું નારીત્વ અને પ્રકૃતિગત લાક્ષણિકતાઓ અખંડ રીતે જળવાઈ રહ્યા છે. આધુનિક યુગની નારીની જૂની ને નવી બંને પેઢીની ઝીણી વેદનાઓને જાણીને સર્વદે લેખક ધીરેન્દ્ર મહેતાની વાર્તાઓ નારી સંવેદનના સૂક્ષ્મ અને જટિલ પાસાંઓને સમજવા માટે એક મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપે છે. આમ, નારી સંવેદનના આ ચિત્રણ દ્વારા ધીરેન્દ્ર મહેતા સાહિત્યમાં નારીત્વની ઊંડાણપૂર્વકની સમજ અને સંવેદનશીલતાને પ્રગટ કરી શક્યા છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ

- * ગંઠાઈ ગયેલું લોહી, મહેતા, ધીરેન્દ્ર, અમદાવાદ, ગુર્જર સાહિત્ય ભવન, ૨૦૧૪
- * સમ્મુખ, મહેતા, ધીરેન્દ્ર, મુંબઈ, આર.જે. શેઠ, લોકપ્રિય પ્રકાશન, ૧૯૮૫
- * હું એને જોઉં એ પહેલાં, મહેતા, ધીરેન્દ્ર, અમદાવાદ, ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ૨૦૦૩
- * નારીની કથા: પુરુષની લેખિની, ધોળકિયા, દર્શના, અમદાવાદ, ગુર્જર સાહિત્ય ભવન, ૨૦૧૧

ધ્રુવ ભટ્ટની નવલકથાઓમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનું નિરૂપણ

ડૉ. સોનલબેન અમૃતલાલ પટેલ

(ટીચિંગ અસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, વી.એન.એસ.જી.યુ.સુરત)

આપણો ભારત દેશ વિવિધતામાં એકતા ધરાવે છે. અહીં વિવિધ રાજ્યો, તેની ભાષા, વિવિધ ધર્મ, જ્ઞાતિ અને જૂથોમાં બહુવિધતા જોવા મળે છે. પરંતુ, અહીં બધું વેરવિખેર નથી. માળામાં જે મોતી પરોવાયેલા હોય એમ સમરસતા જોવા મળે છે. એકતા, અખંડિતતા, આધ્યાત્મિકતા કલાત્મકતાના ગુણ ભારતીયમાં જોવા મળે છે. પ્રવીણ દરજી કહે છે કે, ભારતીયતા એક એવી બળવાન સંજ્ઞા છે જેમાં વૈશ્વિકતાનો ચહેરો પણ વાંચી શકાય, જેમાં વિશ્વમાનવનું રૂપ પણ કળી શકાય. ભારતીયતા એક સંસ્કાર છે, એક સંસ્કૃતિ છે, એક સમજ છે, જીવન પદ્ધતિ છે. ઉદાર અને ઉદ્ધાર થવા ભણીનો સંચાર છે. પુરાણો, પ્રકૃતિ, રાજા પ્રજા ૧૬ સંસ્કાર વગેરે અહીંની સંસ્કૃતિ સાથે જોડાયેલા છે. અહીં ‘અતિથિ દેવો ભવ’ તેમજ ‘વસુધૈવ કુટુંબકમ’ની ભાવના જોવા મળે છે. એક સાચો ભારતીય પોતાના મૂલ્યા છોડ્યા વિના પોતાની આગવી ઓળખ ઉભી કરે છે. ભારતીય સાહિત્યમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનું નિરૂપણ કરતી ઘણી કૃતિઓ મળે છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યથી લઈને અનુઆધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી પસાર થતાં તેની પ્રતીતિ થાય છે. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, રમણલાલ દેસાઈ, કનૈયાલાલ મુનશી, મનુભાઈ પંચોળી, પન્નાલાલ પટેલ, ધીરુબેન પટેલ, કુંદનિકા કાપડિયા અને જોસેફ મેકવાન જેવા અનેક સાહિત્યકારો પાસેથી ભારતીય સંસ્કૃતિના દર્શન ધરાવતી કૃતિઓ મળે છે. વતનપ્રેમ, સ્વદેશપ્રેમની સાથે પ્રકૃતિપ્રેમ, ગૃહસ્થ જીવન, અધ્યાત્મ, મનુષ્યપ્રેમ, સંસ્કૃતિનું જતન તેમજ માનવતાનું મૂલ્ય વગેરે સાહિત્યમાં સુપેરે ઝિલાયું છે.

ધ્રુવ ભટ્ટ ગુજરાતી સાહિત્યના શ્રેષ્ઠ નવલકથાકારોમાં પ્રથમ હરોળનું સ્થાન ધરાવે છે. કોઈપણ ગુજરાતી વાચક તેમના નામ અને કૃતિથી અજાણ નથી, એવું કહેવામાં અતિશયોક્તિ જણાતી નથી. આધુનિક સાહિત્યની આબોહવાથી અળગા રહીને તેમણે પોતાની અલગ કેડી કંડારી છે. તેમની નવલકથાઓ ‘સમુદ્રાન્તિકે’, ‘તત્ત્વમસિ’, ‘અન્નિકન્યા’, ‘અકૂપાર’, ‘અતરાપી’, ‘કર્ણલોક’, ‘પ્રતિશ્રુતિ’, ‘તિમિરપંથી’, ‘લવલી પાન હાઉસ’ તથા ‘આજુબેલે’ જેવી નવલકથાઓમાં ભારતીય સંસ્કૃતિની ઝલક જોવા મળે છે. તેમની નવલકથાઓમાં આપણો પૌરાણિક તેમજ સાંસ્કૃતિક વારસો બરાબર ઝિલાયો છે. તળપદા લોકજીવનને તેમણે નજીકથી અનુભવ્યો છે અને સાહિત્યમાં તેને આબેહૂબ રજૂ કર્યો છે. ભારતીય અસ્મિતા, ભારતની પ્રાદેશિક ભાત, ધાર્મિક માન્યતાઓ, સામાજિકતા વગેરે ભેળસેળ વિના તેમના સાહિત્યમાં ઝિલાયા છે. આપણી સંસ્કૃતિ, સભ્યતા, રહેણીકરણી, વ્યવહારો, રીતરિવાજો, માન્યતાઓ, ઉત્સવો અને તહેવારો વગેરેનું નિરૂપણ તેમની નવલકથાઓમાં ધ્યાન ખેંચે છે. ભારતીય સર્જક જ્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિનું પોતાના સાહિત્યમાં નિરૂપણ કરે છે ત્યારે ભાવક એમાં સમસંવેદન અનુભવે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે, મહાભારત અને રામાયણ એ આપણા માત્ર ધર્મગ્રંથો નથી, પરંતુ આપણી ધરોહર છે. દરેક વ્યક્તિ આ ધર્મગ્રંથોમાંથી પોતાની રીતે

સમજણ મેળવી છે, પ્રેરણા મેળવે છે. ધ્રુવ ભટ્ટની નવલકથાઓ ‘અગ્નિ કન્યા’, ‘પ્રતિશ્રુતિ’, ‘કર્ણલોક’ તેમજ ‘અકુપાર’માં પૌરાણિકકથાનો વિનિયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ‘અગ્નિકન્યા’ એટલે કે જે અગ્નિમાંથી જન્મી છે એ કન્યા અથવા અગ્નિની કન્યા દ્રૌપદી. તે મહાભારતનું એક ઉદાત્ત સ્ત્રી પાત્ર ગણાય છે. એક એવી સ્ત્રી જેની સાથે હંમેશા અન્યાય થયો હતો. મૂળ મહાભારતમાં યુદ્ધ થવાનું મુખ્ય કારણ બનનારી આ દ્રૌપદીને ‘અગ્નિકન્યા’ નવલકથામાં ધ્રુવ ભટ્ટ એક નવીન સંદર્ભ સાથે આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. દ્રૌપદીના જન્મથી લઈને તેના મૃત્યુ સુધીની ઘટનાઓ નવલકથામાં વિષય બને છે. સ્વયંવરમાં કર્ણનું અપમાન, કુંતીના અજાણતાં ઉચ્ચારાયેલાં વચનને કારણે પાંચેય પાંડવો સાથે લગ્ન, ઇન્દ્રપ્રસ્થ વસાવવાની યુધિષ્ઠિરને પ્રેરણા પૂરી પાડવી, દ્યુતસભામાં ધર્મ પ્રશ્ન પૂછવાં, મહાભારતના યુદ્ધનું ચાલક બળ બનવું, ભીષ્મને મૃત્યુ નિમિત્તે સીધા પ્રશ્ન કરવા, પોતાના પુત્રના હત્યારા અશ્વત્થામાને ક્ષમા કરવું વગેરે પ્રસંગોને લેખકે અહીં ચરિતાર્થ કર્યા છે. તો ‘પ્રતિશ્રુતિ’ નવલકથામાં મહાભારતનું કથાનક લઈને ભીષ્મપિતાને કેન્દ્રમાં રાખીને કથા લખી છે. અહીં ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞા, તેનું જીવન તેમજ ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞાની તેની આસપાસના લોકોના જીવન ઉપર પડતી અસર કલાત્મક રીતે રજૂ કરી છે. ભીષ્મના જન્મથી લઈને મૃત્યુ સુધીના જીવનનો સંઘર્ષ, મનોસંઘર્ષ, વેદનાને સર્જકે કલાત્મક ઘાટ આપ્યો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની ધરોહર સમા મહાભારત ગ્રંથના ઉદાત્ત પાત્રો લઈને ઉત્તમ નવલકથાનું સર્જન કર્યું છે. આવી જ એક નવલકથા છે ‘કર્ણલોક’. પરંતુ, અહીં નવીનતા એ છે કે સર્જકે પૌરાણિક પાત્રનો સંદર્ભ લઈ આધુનિક કૃતિનું સર્જન કર્યું છે. મહાભારતની કથામાં જન્મથી જ ઉપેક્ષા પામતું પાત્ર એટલે કર્ણ. જ્યારે ‘કર્ણલોક’ નવલકથામાં કર્ણનો એક પ્રતીક તરીકે વિનિયોગ કર્યો છે. જે રીતે મહાભારતની કથામાં ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ ન લેવાને કારણે કર્ણ સાથે અન્યાય થાય છે, તે જ રીતે અહીં ‘કર્ણલોક’ નવલકથામાં અનાથ બાળકો સાથે ડગલેને પગલે અન્યાય થાય છે. અનાથાલયનો એક વાસ્તવિક કુટુંબ ચહેરો સર્જકે આપણી સમક્ષ મૂકી આપ્યો છે. કર્ણ એક મહાન યોદ્ધો, શ્રેષ્ઠ દાનવીર, ઉત્તમ મિત્ર અને એક ઉદાર ચરિત્ર ધરાવતું વ્યક્તિત્વ કે જેની સાથે અન્યાય થાય છે. એવો જ અન્યાય અનાથાલયમાં અનાથ બાળકો સાથે થાય છે. મહાભારતમાં તો માત્ર એક કર્ણ હતો, જ્યારે અહીં એક આખું કર્ણલોક ઊભું થયું છે. અનાથાલયની દુનિયા તેમજ અનાથાલયની બહારની દુનિયાનો વિરોધાભાસ, અનાથ બાળકોની મનોવેદના, તેમના દુઃખ, પીડાને સર્જકે આબેહૂ રજૂ કર્યા છે. પૌરાણિક સંદર્ભ લઈને લખાયેલ અન્ય એક નવલકથા છે ‘અકુપાર’. આપણે જાણીએ છીએ કે કાયબો દીર્ઘ આયુષ્ય ધરાવે છે. પૌરાણિક માન્યતા અનુસાર કાયબાની પીઠ ઉપર આપણી પૃથ્વી ટકી રહી છે. આ નવલકથામાં લેખકે કાયબાના માધ્યમથી ગીરના પર્વતને, તેની મહાનતાને ઉજાગર કરી આપી છે. આ નવલકથામાં પ્રકૃતિના તત્ત્વોનું મહત્વ, ગિરનાર પર્વત, વૃક્ષો, માનવો અને પંખીઓનું તેમજ મનુષ્ય જીવનનું સાયુજ્ય અહલાદક પ્રગટાવે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ હંમેશા પ્રકૃતિનું પૂજન કરતી આવી છે. આ નવલકથા ભારતીય સંસ્કૃતિની પરંપરા નેઉજાગર કરે છે. ધ્રુવ ભટ્ટની અન્ય એક નવલકથા ‘અતરાપી’. નવલકથાનું ભાવજગત નોખું જણાય છે. પશુ પંખીઓનો માનવીયપાત્ર તરીકે વિનિયોગ કરી શ્વાનમાં રહેલી જન્મજાત વફાદારી, તેમની તીવ્ર ગ્રહણશક્તિ,

સર્જનાત્મકશક્તિને સર્જકે રજૂ કરી છે. આપણે આગળ વાત કરી એમ, ભારતીય સંસ્કૃતિ એકતા અને સમરસતામાં માને છે. જે વ્યક્તિ અહીં એકવાર આવે છે, તે અહીંનો જ બની જાય છે. વસુધૈવ કુટુંબકમની ભાવના ધરાવતી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પોતાના ધર્મની સાથે અન્યના ધર્મને પણ માન આપવામાં આવે છે. માનવતા એ સૌથી મોટો ધર્મ છે એની પ્રતીતિ કરાવતી નવલકથા છે ‘લવલી પાન હાઉસ’. પ્રસ્તુત નવલકથામાં લેખકે ૨૦૦૨ના કોમી તોફાનોને કેન્દ્રમાં રાખી માનવતાનો નવો સંસ્પર્શ કરાવ્યો છે. હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા, ગામડામાં વસતું સાચું ભારત, ગામડાના લોકોના જીવનને સર્જકે સહજતાથી રજૂ કર્યા છે. ‘તત્ત્વમસી’ નવલકથાનો નાયક વિશિષ્ટરૂપનું પ્રવાસી છે. તે મૂળ ભારતીય છે. પરંતુ ૧૮વર્ષ સુધી પરદેશમાં રહીને માનવસંસાધન વિશે સંશોધન કરે છે. આ નાયક આદિવાસીઓની સંસ્કૃતિના સંશોધન માટે ભારત આવે છે. નર્મદા કિનારાના આદિવાસીઓના જીવન, રહેણીકરણી, શ્રદ્ધા અંધશ્રદ્ધા, માન્યતાઓ, તેમની સંસ્કૃતિ, જાતિઓ તેમજ પ્રકૃતિના અપાર સૌંદર્યથી નાયક મંત્રમુગ્ધ થઈ જાય છે. નવલકથાના અન્ય પાત્રો સુપ્રિયા, ગણેશ શાસ્ત્રી, ગંડું ફકીર, બિતુબંગા, પુરીયા તેમજ કાલેવાલી મા જેવા પાત્રો ધ્યાન ખેંચે છે. આ પાત્રોમાં રહેલા ગુણો માનવતાની મહેક પ્રસરાવે છે. કમને ભારત આવેલો નાયક જ્યારે નવલકથાના અંતે નર્મદાની પરિક્રમા આરંભીને ત્યાં જ રહેવાનો સંકલ્પ કરે છે, ત્યારે નાયકના આંતર બાહ્ય રૂપાંતરને પામી શકાય છે. નવલકથામાં પ્રાકૃતિક પરિવેશ, ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને ભારતીય સંસ્કૃતિના વિવિધરૂપે દર્શન થાય છે. ‘સમદ્રાંતિકે’ નવલકથાનો નાયક પણ નોકરીની ફરજના ભાગરૂપે સમુદ્રના પરિસરમાં પહોંચે છે. અજાણ્યાં માણસના ઓવારણા, દુખદા લેતી વૃદ્ધ સ્ત્રી, તુંકારથી બોલાવતી બાળા, નિસ્વાર્થ ભાવે ભોજન કરાવતું ગરીબ પરિવાર, ઓછી સુવિધા વચ્ચે પણ આનંદથી જીવન વ્યાપન કરતી આ પ્રજા તેમજ તેમના જીવનથી, નિર્વ્યાજ પ્રેમથી, તેમની ઈમાનદારી, પ્રકૃતિ પ્રેમ, ઈશ્વર પર આસ્થા, દરિયો પણ દેવ હોય એમ તેની પૂજા કરવી, વગેરેમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના દર્શન થાય છે. આમ, ભારત દેશ અનેક ભિન્નતાઓ, વિરોધો, પ્રશ્નો, સમાનતા - અસમાનતા વચ્ચે અખંડ રહી શક્યો છે, તેની સંસ્કૃતિને કારણે. આ સંસ્કૃતિએ દેશની ચેતનાને જગાવી રાખી છે. ધ્રુવ ભટ્ટની નવલકથાઓમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમના સામાજિક સંદર્ભો સાથે ભારતીય સંસ્કૃતિના દર્શન થાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ એ કોઈ ધર્મ નથી. પણ, એક જીવનશૈલી છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો ધબકાર ભારતીય સાહિત્યનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. ‘અગ્નિકન્યા’, ‘અતરાપી’, ‘કર્ણલોક’, ‘અકુપાર’, ‘પ્રતિશ્રુતિ’, ‘તત્ત્વમસી’ તેમજ ‘સમુદ્રાંતિકે’ નવલકથામાંથી પસાર થતાં ભારતીય સંસ્કૃતિની ચેતનાનો વિસ્તાર અનુભવી શકાય છે.

સંદર્ભસૂચિ :

- ૧.અકુપાર, ધ્રુવ ભટ્ટ, ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૧૦
- ૨.અગ્નિકન્યા, ધ્રુવ ભટ્ટ, ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ ૨૦૧૦
- ૩.અતરાપી, ધ્રુવ ભટ્ટ, ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૧

- 4.કર્ણલોક, ધ્રુવ ભટ્ટ, ગુજર્ ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૫
- 5.તત્ત્વમસિ, ધ્રુવ ભટ્ટ, ગુજર્ ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પુર્નમુદ્રણ ૨૦૦૫
- 6.તિમિરપંથી, ધ્રુવ ભટ્ટ, ગુજર્ ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૧૫
- 7.પ્રતિશ્રુતિ, ધ્રુવ ભટ્ટ, ગુજર્ ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૧૯
- 8.સમુદ્રાન્તીકે, ધ્રુવ ભટ્ટ ગુજર્ ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પુનઃ મુદ્રણ ૨૦૧૦

‘દીપનિર્વાણ’માં આંતર સંસ્કૃતિ દર્શન

નામ: વિલાસ આર. કોશિયાણી

શોધછાત્રા- MKBU

એબ્સ્ટ્રેક્ટ

સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ એકબીજા સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલ છે. સાહિત્યમાં સમાજનું પ્રતિબિંબ પડતું હોય છે. સમાજમાં રહેતાં માનવીની જે સંસ્કૃતિ છે તે સાહિત્યના માધ્યમથી આગવી રીતે વિકસતી, સંવર્ધન પામતી, પરિવર્તન પામતી જોવા મળે છે. વહેતા સમય સાથે સંસ્કૃતિમાં નવા તત્વો ઉમેરાતા રહે છે અને કેટલાક તત્વો અદૃશ્ય થતા જાય છે. માનવીને અન્ય માનવીઓના સંપર્કમાં રહેવું જરૂરી છે. જન્મથી તે કુંટુંબ અને સમાજ પાસેથી સંસ્કર પ્રાપ્ત કરી તે સંસ્કૃતિનું વહન કરે છે.

બીજું વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયું એ જ વર્ષમાં સાહિત્યમાં નવા વળાંકો આપનારા પરિબળો અને નૂતન ઇતિહાસ અને સાંસ્કૃતિક આંદોલનોએ પ્રજામાં જીવન અને સાહિત્ય વિશેના અભિગમમાં પરિવર્તન દેખાડેલું. એમાં આપણા ઇતિહાસને, સંસ્કૃતિને ટકાવવા માટે બે હજાર/ અઢી હજાર વર્ષ પહેલા આપણા પૂર્વજોએ/વડવાઓએ કેવો પુરુષાર્થ કર્યો હતો તે આપણી સામે ‘દીપનિર્વાણ’માં દર્શક મૂકી આપે છે. સામ્યવાદી ઇતિહાસમાં જન્મેલ દર્શકને એક સમયે ગ્રીકની સંસ્કૃતિનું આકર્ષણ થયું હતું. ત્યારબાદ તેને થયું કે આપણો ઇતિહાસ પણ જાણવો જોઈએ. અને તેમણે ભારતીય ઇતિહાસનો અભ્યાસ કર્યો ત્યારે ખબર પડી કે આપણે ત્યાં પણ ગ્રીસ જેવાં નગરરાજ્યો અને ગણરાજ્યો હતા. તેમના મનમાં જે અભાવ હતો તે દૂર થતા તેઓ તેમની 30 વર્ષની વયે ઈ. સ. ૧૯૪૪માં ‘દીપનિર્વાણ’ જેવી ઐતિહાસિક નવલકથા આપીને ભારતીય ગણરાજ્યોનું આપણી આગવી સંસ્કૃતિ સાથે દર્શન કરાવી આપે છે. ‘દીપનિર્વાણ’માં આંતર સંસ્કૃતિ દર્શન એ આ તકે અભ્યાસના કેન્દ્રમાં છે.

‘દીપનિર્વાણ’માં ભારતીય સંસ્કૃતિ દર્શન

સંસ્કૃતિ જન્મજાત કે જૈવિક ઘટના નથી. તે વ્યક્તિગત ઘટના પણ નહીં, પણ સામૂહિક પેદાશ છે. સંસ્કૃતિમાં નવા તત્વો સમાન્યંતરે ઉમેરાતા રહે છે. ‘સરસ્વતચંદ્ર’ની પરંપરાએ ચાલતી નવલકથા તરીકે ‘દીપનિર્વાણ’માં અનેક વિશેષતાઓ જોઈ શકાય છે. તેમાં ઐતિહાસિક તથ્યો સાથે સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ મહત્વનો બની રહે છે. સંસ્કૃતિના વિભિન્ન તત્વો દર્શકની આ નવલકથામાં ચિરકાળ ટકી રહે તેવાં છે. કળા, વ્યક્તિ ચિત્રો, પ્રદેશ, શિક્ષણ, સમાજ, પ્રકૃતિ, પ્રેમ, યુદ્ધ, સ્પર્ધા, ખાણી-પીણી, રહેણી-કહેણી વગેરેનું દર્શકનું દર્શન ખૂબ અગત્યનું બની રહે છે.

દર્શક ઉપનામથી જાણીતા ગાંધીયુગના મનુભાઈ રાજારામ પંચોળીએ નવલકથા, નાટક, ચિંતન, ચરિત્ર, પત્રો, વિવેચન, સંપાદન, ધર્મચિંતન, પ્રવાસગ્રંથ, કેળવણીવિચાર જેવા ક્ષેત્રે પોતાનું યોગદાન આપીને ગુજરાતી ગદ્યને રળિયાત કર્યું છે. તેમનો જન્મ મોરબીના વાંકાનેર તાલુકાના પંચાશિયા ગામમાં ૧૫ ઓક્ટોબર, ૧૯૧૪ના રોજ થયો હતો. મૂળ વતન વઢવાણ. અંગ્રજી પાંચ ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ. ત્યારબાદ ઈ. સ. ૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહમાં ભાગ લેવા સારું પિતાને મનાવીને સત્યાગ્રહમાં જોડાયેલ. એ સમય દરમિયાન સાબરમતી, વિસાપુર, નાસિક જેવી જેલોમાં જેલ અનુભવ લીધેલ. સાહિત્ય, શિક્ષણ, રાજકીય, સામાજિક આદિ ક્ષેત્રો સાથે સંકળાયેલ દર્શકનું ૨૯ ઓગસ્ટ, ૨૦૦૧નાં રોજ લોકભારતી સણોસરા ખાતે અવસાન થયું હતું.

‘દીપનિર્વાણ’ને બે ભાગમાં વહેંચી તેનો અભ્યાસ કરી શકાય. પૂર્વભાગ આનંદ, સુચરિતા અને સુદત્ત ત્રણેય વચ્ચેનાં પ્રણય સંબંધોમાંની આંટીઘૂંટીઓ અને ગણરાજ્ય વચ્ચેનાં યુદ્ધનો ઉત્તર ભાગ. સિકંદર – મૌર્યકાળની ઐતિહાસિક વસ્તુસામગ્રી પર રચાયેલ ‘દીપનિર્વાણ’ ઇતિહાસકથા, પ્રેમકથા, ગણરાજ્યકથા, લોકતંત્રનીકથા છે જ. પણ એના કરતાં સાંસ્કૃતિકકથા તરીકે તે વધારે મહત્ત્વની બની રહે છે. આ રીતે પ્રાચીન ભારતના ગણરાજ્યોનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ કેન્દ્રમાં છે. નવલકથાનો પ્રારંભ વાહિક દેશના માલવગણની રાજધાની નંદીગ્રામમાં બ્રાહ્મણક યુવાન સેનાની આનંદના આગમનથી થાય છે. માતામહ આત્રેયની ઈચ્છાથી તે મહાકાશ્યપ પાસે તાલિમ લેવા અહીં આવ્યો છે. અહીં બે ભિન્ન પ્રદેશ અને ગણની સંસ્કૃતિ વચ્ચેનો ભેદ જોવાં મળે છે. અગાઉ જાણ કરેલ હોવાં છતાં તે ભગવાન મહાકાશ્યપના આશ્રમમાં પ્રવેશે છે, ત્યારે કોઈ તેના સ્વાગત માટે હોતું નથી. તેમજ દરવાજો પણ કોઈ ખોલી આપતું નથી. આનંદની સાથે આવેલ સારથી ચંદ્ર માલવકોના આવા વ્યવહાર માટે બબડાટ કરે છે. પણ મહાકાશ્યપ પ્રત્યેના માનને કારણે કશું બોલતો નથી. આગળ વધતા મધૂર સૂર સંભળાય છે. એ તરફ પર્યાશાળામાં પ્રવેશતાં જ જોવાં મળતું દ્રશ્ય આનંદને સુખની પારાવાર તૃપ્તિ કરાવે છે. અહીં શૃંગારનું ઉત્કૃષ્ઠ આલેખન જોવાં મળે છે. “વાદના સૂરે સૂરે પિચ્છકલાને પસારી એ સામસામે નાયતા હતા ! ને કન્યા? સૂર્યનાં કિરણો એના કેશગુચ્છ પર આવ્યાં હતાં _ સૂર્યકિરણો કરતાંય એ વાળ સુંદર હતા. ગ્રીવાનો મરોડ, વીણાના તાર પર ફરતી ગુલાબની પાંદડી જેવી આંગળીઓ, ચંદ્રતેજના પિંડમાંથી જ ઘડ્યું હોય તેવું સુષ્ક મુખ આનંદને થયું જાણે વીણાધારિણી સરસ્વતી જ ત્યાં બેઠી હતી...એણે આંખો બંધ કરી, કારણ કે રૂપ સંગીતની આડે આવતું હતું.” (‘દીપનિર્વાણ’ પૃષ્ઠ. ૧૬/૧૭)આખા દ્રશ્યમાં સૌન્દર્ય નીતરે છે. સુચરિતા, સુદત્તને વગેરેને મળ્યા બાદ એક વાતે આનંદ નિશ્ચિત પણે માને છે કે રૂપની બાબતમાં માલવકોની બરાબરી થઈ શકે એમ નથી. અહીં શરીરની સુંદરતા, વસ્ત્રપરિધાનો અને આભૂષણો માલવક પ્રદેશની સંસ્કૃતિની ઓળખ કરાવે છે.

પ્રણય ત્રિકોણના મુખ્ય ત્રણ પાત્રો આનંદ, સુચરિતા અને સુદત્ત. આનંદ એક શૂરવીર યૌદ્ધો છે. અનેક પ્રસંગોએ આનંદનું શૌર્ય અને તેના હૃદયની કુમળાશ જોવા મળે છે. માતા પિતાને મરેલા માનતો હતો તે

નિર્વાણગિરિ પર રહે છે તે સત્યથી તે ખૂબ દુઃખી થઈ જે આકંઠ કરે છે ત્યારે તેના રુજુ હૃદયનો ખ્યાલ આવે છે. ધરામાં રહેલ મગરને મારી તેના શૌર્યની સુચરિતા સહિત વાયકને પ્રતીતિ કરાવે છે. તે સત્યનિષ્ઠ, શૂરવીર, પ્રમાણિક યોદ્ધો હતો. સુચરિતા સાક્ષાત વીણાવાદીની સરસ્વતીની નખશિખ સૌંદર્ય મૂર્તિ સમી છે. સંવેદનશીલ મહાકશ્યપની આ પુત્રી બે યુવકોની બાબતે ઘણો માનસિક પરિતાપ સહે છે. છેવટે વચલો રસ્તો અપનાવતા દીક્ષા લે છે. સુદત્ત ઉચ્ચ કોટીનો કલાકાર છે. તેણે તૈયાર કરેલ પ્રતિમાને જોતા જ કોઈ પણ માણસ તેના પર વારી જાય તેવો તે કલાસ્વામી છે. તેની કલા પર વારી જઈને જ સુચરિતાથી તેને એક વચન અપાય જાય છે અને તેના પરિણામે જ પ્રણય ત્રિકોણના પાત્રો ખૂબ મુશ્કેલીમાં મુકાય છે. સુચરિતા અને આનંદની બાબતે ઈર્ષા, ક્રોધ, વેરવૃત્તિ, બદલો વગેરેથી તેનું હૃદય ઘેરાયેલું રહે છે. તેના માઠાં પરિણામ સ્વરૂપે જ તે મગધ સામ્રાજ્ય સાથે મળીને પોતાના જ ગણરાજ્ય પર આક્રમણ કરાવે છે. અને પોતાના પિતાના હાથે જ મૃત્યુ તરફ ધકેલાય છે. મૃત્યુ પામતા પહેલા પોતે કરેલી ભૂલ માટે તે ખૂબ પશ્ચતાપ પણ કરે છે.

વૃદ્ધોના ઓજસ્વી, પ્રભાવી, પ્રતિભાશાળી, શક્તિશાળી, ધીર -ગંભીર, ઉદાત્ત પાત્રો આ નવલકથાનું જમા પાછુ છે. મહાકાશ્યપ, આત્રેય, મહર્ષિ ઐલ, આસંગ વગેરે જેવા ઓજસ્વી પાત્રો ભાગ્યે જ અન્ય કૃતિઓમાં જોવા મળશે. અન્ય પુરુષ પાત્રોમાં નગરશ્રેષ્ઠી ધનપાલ, આચાર્ય શિલભદ્ર, ચારુદત્ત, મેઘાતિથિ, મૈનેન્દ્ર, તેનો બાળમિત્ર દિમિત્ર, ઈન્દુકુમાર, વસુમિત્ર વગેરે પણ મહવના બની રહે છે. તો સ્ત્રીપાત્રોમાં સુચરિતા જેવું જ મહત્ત્વનું પાત્ર છે કૃષ્ણાનું. તે શ્યામવર્ણ જાતવાન શૂરવીર આર્ય કન્યા છે. સ્ત્રીનું સ્વાભિમાન અને મગરૂબી સાથે સ્ત્રી હૃદયની નજાકત, કોમળતાની તે સુંદર મૂર્તિ છે. તે નીર્ભિકપણે સ્પષ્ટ વદનાર છે. તેને મન મૈનેન્દ્રના પ્રેમથી વિશેષ મહત્ત્વ ગણાવવાના છે. જો યુદ્ધ થશે તો તે આર્યાવત પક્ષેથી લડવા પુરી રીતે તૈયાર છે.

ઉમાશંકરે એક જગ્યાએ નોંધેલું કે ઉત્તમ સંતાન પ્રસન્ન દાંપત્યજીવન દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. એ બાબત અહીં દેવહૂતિ(આચાર્ય શિલભદ્ર) અને ગૌતમી(આર્યા સુવ્રતા)ના પુત્ર આનંદની બાબતે જોઈ શકાય. માતા-પિતાના સંસ્કાર બાળકમાં આપોઆપ આવી જાય એને કેળવવા નથી પડતા. તે બંનેએ કરેલ પ્રેમલગ્ન અને જગતના ઉદ્ધાર માટે દેવહૂતિનું ચાલ્યા જવું, ગૌતમી દ્વારા આનંદનો એકલા હાથે ઉછેર, પિતા પાસે આનંદને મૂકવો, આચાર્ય દેવભૂતિની સેવામાં જવું, દીક્ષા લેવી, આત્રેય દ્વારા ફરી ગૌતમી પાછળ નાહી નાખવું, માતા પિતા માટે આનંદનો કલ્પાંત, માતામહ આત્રેય પોસે આનંદનું ઘડતર, વિગેરે બાબતો લગ્ન, બાળ ઉછેર, ફરજ, સેવા, જવાબદારીઓથી અવગત કરાવે છે. ગૌતમી આર્યા બન્યાં પછી માતા મટી નથી જાતી. પહેલા પ્રેમી અને પિતા તેમજ પાછળથી પતિ અને પુત્રને લઈને એક સ્ત્રી કેવી વિકટ સ્થિતિમાં મુકાય છે તે બાબત હૃદયદ્રાવક છે. આવી પડેલ સમય પરિસ્થિતિ મુજબ દરેક વ્યક્તિએ સ્વેચ્છાએ કે અનિચ્છાએ તેનો સ્વિકાર કરવો જ રહ્યો તે બાબત અહીં પ્રતિપાદિત થાય છે.

પ્રેમ લગ્નથી ઊભી થતી મુશ્કેલી પછીની પેઢીમાં જુદી રીતે જિલાતી જોવા મળે છે. ગૌતમી પ્રેમલગ્ન કરી શકે છે, પરંતુ આનંદ અને સુદત્ત વચ્ચે પ્રણયમાં મહાકાશ્યપની પુત્રી સુતરિતા એવી અટવાઈ છે કે તેને પોતાની મૂંઝવણમાંથી બહાર નીકળવા પ્રવજ્યાનો આશ્રય લેવો પડે છે. તો બીજી બાજુ દેવહૂતિની જેમ આનંદને ક્ષણવાર વિચાર આવે છે કે પોતે સુચરિતાને દૂરને દૂર કોઈ ન હોય ત્યાં લઈને ચાલ્યો જાય. પરંતુ તે તેમ કરી શકાતો નથી. કારણ તેને સુતરિતાએ સુદત્તને આપેલ વચન યાદ આવે છે. સુદત્તનો વિચાર આવે છે, ગુરુ મહાકાશ્યપનો વિચાર આવે છે અને ગણભાવના તો આ બધાથી ઉપર તરી આવે છે. આ છે તેના સંસ્કાર. અહીં ફરજ, જવાબદારી અને અન્યની ભાવનાની કદર છે. મહાકાશ્યપે લૌકિક અને લોકોત્તર પ્રેમ વચ્ચેનો સમજાવેલ ભેદ આજનાં યુવાનો માટે સમજવો આવશ્યક લેખી શકાય. "...લોકોત્તર પ્રેમની મહત્તા, પ્રેમીને મુક્તિ આપવામાં હોય છે, કારણ કે એને આંતરપ્રતીતિ થઈ હોય છે કે જે મારું હશે તે ભમી ભમીનેય પાછું મારી પાસે જ આવશે. નહીં આવી શકે તેવું અપંગ થઈ ગયું હશે તોય એનું ચિત્ત આ તરફ જ મીટ માંડી રહેશે. અને જો મારું હશે જ નહીં, તો મુઠીમાં જકડી રાખવા છતાંય અનુકૂળ ક્ષણે એ છટકી જશે.." અલૌકિક પ્રેમનો આ મર્મ જ આનંદ અને સુચરિતાને અંતે લગ્નથી જોડી આપે છે. ('દીપનિર્વાણ' - દર્શક, પૃષ્ઠ-૬૬)

પ્રકરણ નવથી શરૂ થતી સામૂહિક સ્પર્ધાઓની તૈયારીઓ અને સ્પર્ધાનો દિવસ, શ્રોતાઓ અને નિર્ણાયકોની બેઠક વ્યવસ્થા, શૃંગારિક માલવ સ્ત્રીઓ, સ્પર્ધાના નિયમો, નિર્ણય વગેરેને લઈને ખૂબ જ અગત્યતા ધરાવે છે. આનંદને હરાવવા સુદત્તે આનંદના પ્રિય અશ્વ માણેકને મારેલ ભાલાનો ઘા અને પછી જે રીતે એક પછી એક હકીકતો સામે આવતી જાય છે તેમાં જ નવલકથાના બીજાં ભાગની યુદ્ધકથાનાં બીજ રોપાઈ જાય છે. આ સ્પર્ધાની પૂર્વ તૈયારીથી લઈ આનંદ શાકલ જવા નીકળે છે ત્યાં સુધીની કથા અનેક રીતે મહત્વની કડીઓને સાંકળે છે. મહાકાશ્યપની રાજનૈતિક કુશળતા મોર્યકાળના ચાણક્ય (કોટિલ્ય) ની યાદ અપાવે છે. આ તમામ ઘટનાઓમાં સામાજિક, રાજકીય, નૈતિક, બૌદ્ધિક, મનોવૈજ્ઞાનિક, પ્રાદેસિક વગેરે બાબતો સુપેરે પ્રગટતી જોવાં મળે છે. તેમણે મગધપતી અઝીમિત્રના ભાઈ વસુમિત્રને આપેલ જવાબ તેની સાબિતી આપે છે _" કુમાર વસુમિત્ર, છેવટેનો અભિપ્રાય સહુ ગણાધીશો પોતપોતાના ગણોની સભાની સંમતિ લીધા પછી જ આપશે. સંભવ છે કે માલવસંઘ મારું ન માને ને સુદત્ત જ સૌને દોરી જાય, સંભવ છે કે આસંગનો મત કઠોને ન રુચે, એટલે જ્યાં સુધી ગણસભા એનો નિર્ણય આપને ન મોકલાવે ત્યાં સુધી આપ ને સુજ્ઞ અમાત્ય કોઈ જ પ્રતિકૂળ લાગણીઓને આપના ચિત્તમાં સ્થાન નહીં આપો. હવે સમિતિને મારો અભિપ્રાય: સુજ્ઞ અમાત્યે સાચું જ કહ્યું છે કે નાની ને મોટી આફત વચ્ચે તફાવત પડવો જ જોઈએ; તેમજ આવનારી ને આવી પડેલી, સ્થાયી ને અસ્થાયી આફતો વચ્ચે પણ તફાવત કરવો જોઈએ. ઉશીનરે કહ્યું છે તેમ આર્યવર્તની આફત વખતે તો આપણે દૂધ-પાણી જેમ મળી જવું જોઈએ. પણ ઉશીનરે એ યાદ રાખવું ઘટે કે દૂધ-પાણીનું મિશ્રણ ચૂલા પર ચડે છે ત્યારે પહેલાં પાણી જ બળી જાય છે; પાણી બળીને ખલાસ થયા પછી જ દૂધનો વારો આવે છે. ...અમે કોઈને ગળવા ઈચ્છતા નથી. તેમ કોઈ અમને ગળીજાય તે પણ સહેતા નથી.

... વસનથી પ્રતીતિ થતી હોય તો વસન આપવું, નહીંતર જેના વડે પ્રતીતિ થાય તે બધું જ કરવું.”(‘દીપનિર્વાણ’, પૃષ્ઠ- ૧૧૧)

આનંદ જ્યારે તક્ષશિલાની નજીક આવતો ગયો ત્યારે તેને શાસ્ત્રનિધિને મળવાની ખૂબ ઉતાવળ છે. તે આગળ વધતા તક્ષશિલા એને પતિવિહીના રાણી જેવી લાગે છે. તે આખા પરિવેશને ખૂબ જીણવટપૂર્વક નિહાળતો જાય છે. ઘોડાને દોરીને તે ચાલ્યો જતો હતો ત્યારે તે એક વિશાળ સ્તંભ જુએ છે. તેની પર લગાવેલ તકતી વાંચે છે. “હે ચક્રવર્તી! આ જગ્યાએ જ્ઞાનની અધિષ્ઠાત્રી, આજીવન બ્રહ્મચારિણી, સર્વવત્સલા સરસ્વતીનું ઉપાસનાસ્થાન છે, એટલે અહીંની શાંતીને અભંગ રાખવા માટે તારા, સપ્તસિંધુનું જલ પીધેલા ઘોડાને અહીં બહાર જ વિશ્રામ દેજે. તારા દેદીપ્યમાન અસ્ત્રશસ્ત્રોનો ભાર અહીં જ રથમાં ઉતારી નાખજે; ને તારા રાજવી મદમદનનો અભાવ અહીં જ મૂકીને આ અંતર્વેદીમાં પગ મુકજે.”(‘દીપનિર્વાણ’, પૃષ્ઠ.૧૨૩) વિદ્યાનાં સ્થાનનું કેટલું મહત્વ રહ્યું છે તે બાબત સારી રીતે સમજવાં આનાથી વિશેષ શું હોઈ શકે?!

મૌર્યસામ્રાજ્ય નબળું પડતા સુપ્રસિદ્ધ વિશ્વવિદ્યાલય તક્ષશીલા બંધ પડે છે. જ્યાં જ્ઞાનના બારણાં દસે દિશાઓથી ખુલ્લાં છે. આચાર્ય વિષ્ણુશર્મા, ભગવાન પાણિની, ભગવાન પતંજલિ જેવાં પૂર્વસૂરીઓ અહીં જ્ઞાનના ભંડાર મૂકીને ગયાં છે. મહાકાશ્યપ, આસંગ, ઐલ, દેવહૂતિ જેવાં શિષ્યોએ જ્યાં સસ્વતીની સાધના કરી છે તેની કેટલી વિશેષતા હોય! ગુરુ-શિષ્યના સંબંધના ઉત્તમ ઉદાહરણો અહીં જોવાં મળે છે. નાત, જાત, સતા, પ્રદેશ, ઉંમર ગવેરે કોઈ સિમાડા શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવામાં આડા આવતાં નહિ. અહીં ચીની, પાંડ્યા, કિરાતો પણ ભણી ગયેલ છે. ઐલની નજર નીચે જે તે સમયે બબ્બે હજાર વિદ્યાર્થીઓ ભણતાં હતાં. આનંદ ત્યાં જાય છે ત્યારે રડ્યાં ખડયા દસ-વીસ જ છે. આનંદ સાથેની વાતચીતમાં ઐલની દીર્ઘદૃષ્ટિના દર્શન થાય છે. _“અહીં આ ગાંધારપ્રદેશમાં જ જન્મીને ઘરડો થયો છું. બહારની આંખે ઝાંખવ આવી લાગે છે, પણ માની કૃપાથી અંદરના દીવા તો ઝાકમઝોળ બળે છે. આ બધા જેને બર્બરો, અસુરો ને રાક્ષસો કહે છે તેને સંહાર્યો આપણે નહીં પહોંચીએ, તે તો તુંય જાણે છે. નહીંતર સુરાષ્ટ્ર ને મીનનગર એમના હાથમાં ન હોત. તેમજ એમનાથી આમ અભડાઈને, ભડકીને પાછા ભાગીશું તેય નહીં પોસાય. તેમને વશ કરવા પડશે. તેમને સંસ્કારવા પડશે. સહસ્રબાહુ જનાર્દનના એય હાથ છે. વાઢયે નહીં વઢાય. હું એને સંસ્કારીશ એમ કરતાં હું એમની પાસેથી કંઈક શીખીશ: અશ્વવિદ્યા. શકો એ વિદ્યાના સ્વામી છે. ને પછી એને કહીશ જા, તારે વિજયતૃપ્તિ કરવી હોય તો તારા ભાઈઓને કાપ. પણ અભેદ થયો હોય ત્યાં કોણ કોને મારે?” (‘દીપનિર્વાણ’પૃષ્ઠ. ૧૨૭) આ સાંભળી આનંદ ઘણો સમય મુંગે મુંગો બેસી રહે છે. આ તેમનું ભવ્ય સ્વપ્ન અને એ માટેની પૂરી શ્રદ્ધા શ્રેષ્ઠ ગુરુના દૃષ્ટાંતરૂપ છે. આનંદને તક્ષશિલા વિદ્યાલયમાં રહેતા સ્થળ અને ગુરુની મહત્તા પૂરે પૂરી સમજાય જાય છે. ઐલને અનેક ગણરજ્યો તરફથી બોલાવાય છે કે અહીં આવતાં રહો. પણ તે આ જગ્યાનાં પ્રભાવની મહત્તાને બરાબર જાણતા હોવાથી ક્યાંય જાવા ઈચ્છતા નથી.

મૈન્દ્રનો તાગ લેવા નીકળેલ આનંદ, કૃષ્ણ અને ચારુદત્ત મૂળ ઓળખ છુપાવીને રહે છે. કૃષ્ણ વૈદ્ય તરીકે, અને આનંદ સાધુ ચારુદત્તનો ઉપાસક બનીને. આનંદ પ્રથમ વખત શક સૈનિકોને જોવે છે. કેવા હતા તે? તો કે _ “તેઓ જંગલી ઘોડા પર સવાર થઈને આવતા. જેવા એમના ઘોડા જંગલી હતા તેવા પોતે. હાથમાં લાંબો ભાલો ને કેડે મોટી ફરશી લટકાવીને ફરતા. પછવાડે મોટી ઢાલ અને તીરનો ભાથો રહેતો. ઘોડાના જીન સાથે ધનુષ્ય બાંધી રાખતા... તેમના મોં-દાઢી એવાં જ વિકરાળ હતાં. જડબાં વડુની જેમ મજબૂત ને બેઠેલાં હતાં. પગના નળા લાંબા અને કપાળ ટૂંકાં હતાં. સૈનિક કરતાં વધારે તો એ લૂંટારાના નામને યોગ્ય હતા. ધાડપાડુની પેઠે ગમે તે ગામ પર એ તૂટી પડતા. લોકો જો લૂંટ ને અત્યાચાર સહન કરી લેતા, તો કામ પૂરું થયે ચાલ્યા જાય, પણ સામા થવા જાય તો માર ને આગ વતી ગામ આખું સાફ કરીને જતા.” (‘દીપનિર્વાણ’ પૃષ્ઠ. ૧૩૪). મૈનેન્દ્રની પાસે આવા આંઠ હજાર ચોદા હતા. એમાં ૨૦ હજાર અશ્વારોહી ને બાકીના પાયદળ અને તીરવાહી. કૃષ્ણ સાથે થતી સૈનિકોની લડાઈ, પછી કેદી તરીકે મૈનેન્દ્રને મળે છે. અહીં મૈનેન્દ્રના સ્ત્રી સાથેના વ્યવહારમાં ગુરુ ઐલે આપેલ સંસ્કારિતા જોવા મળે છે. કૃષ્ણ મહાક્ષત્રપની પ્રેયસી છે તે જાણ થયે શક કબીલાના રિવાજ મુજબ વયોવૃદ્ધ સરદારો કૃષ્ણને જે નાની-મોટી ભેટ અને આશીર્વાદ આપે છે તેમાં શક સંસ્કૃતિની ઝાંખી થાય છે. કેવાં આશીર્વાદ આપે છે તો કે _ “અમારા કબીલાને તું આવીને સમૃદ્ધ કર! અશ્વ જેવાં વેગીલાં ને રીંછ જેવાં શક્તિશાળી સંતાનોની માતા થા! પ્રસૂતિ વખતે તને પીડા ન થાય!” (‘દીપનિર્વાણ’ પૃષ્ઠ. ૧૫૭)

ઐલની ઉપદેશ આપવાની અનોખી રીત અને મૈનેન્દ્રનું મંથન, તેના ભૂતકાળનો ચળવળાટ ઉભો કરે છે. ઐલ આર્ય કૃષ્ણ અને શક સેનાપતિ મૈનેન્દ્રનાં લગ્ન કરવી પર જ્ઞાતિ અને પર પ્રદેશને જોડી આપે છે. આમ સમગ્ર નવલકથામાં આપણને આંતર સંસ્કૃતિના આગવા દર્શન થાય છે. માતા- પિતાનો સંતાનો સાથેનો સંબંધ, પ્રેમ, મિત્રતા, વિદ્યા, વિદ્યાસ્થળ, ગુરુ-શિષ્ય સંબંધ, લગ્ન, ધર્મ, સમાજ, યુધ્ધ વરેગેમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉચ્ચ આદર્શો જોવા મળે છે.

સંદર્ભ:

‘દીપનિર્વાણ’, મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’

પ્રકાશન: નવજીવન પહેલી આવૃત્તિ, ડિસેમ્બર ૨૦૧૮

પર્યાવરણ અને સંસ્કૃત સાહિત્ય – વિહંગાવલોકન

પ્રા.ડૉ. કીર્તિદા બંસીલાલ વ્યાસ

સંસ્કૃત વિભાગ

શેઠ એસ.વી.આર્ટસ & કોમર્સ કોલેજ

માંડવી - (કચ્છ)

પર્યાવરણ –પરિ + આવરણ આપણી ચારે તરફનું આવરણ જે માત્ર જળ, વાયુ, માટીથી માત્ર સીમિત નથી પરંતુ “પર્યાવરણ” એ આપણી આસપાસનું સમસ્ત જગત છે.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ, ભૌતિક સુખ સમૃદ્ધિની આંધળી દોડ કરતો માનવી આજે યંત્રવત્ જીવન જીવતો થઈને પ્રકૃતિથી દૂર થતો ગયો છે.

પ્રકૃતિનું અસીમિત દોહન, વન એવં વૃક્ષછેદન, ઔદ્યોગિક યંત્રીકરણ મહાવિનાશક શસ્ત્રોની હોડમાં પર્યાવરણને હાનિ પહોંચી જ છે.

કોરોના સમયે આપણે ઓઝોન પડ વિશે સભાન બન્યા.

પૃથ્વીની વધુને વધુ ઉષ્ણતા થવાનું કારણ પ્રકૃતિનું સંતુલન વિષમ થયું છે. ભૌતિકવાદી,ભોગવાદી સંસ્કૃતિને કારણે સુખસમૃદ્ધિ સંપન્ન જીવનની લાલસાએ માનવને યંત્ર બનાવી દીધા છે.

મોબાઇલ અને ઇન્ટરનેટના જેટ યુગના માનવીને પ્રકૃતિના ખોળે ક્યાં સમય આપવો છે?

ભારતીય ઋષિઓએ લોકમંગલ માટે પ્રાર્થના કરી છે. :

‘મિત્રસ્યાહં ચક્ષુષા સર્વાણિ ભૂતાનિ સમીક્ષે।’^[1] હું સમસ્ત જગતને મિત્રભાવે જોઉં છું.

વેદમાં જળ વાયુ, અગ્નિ, ઉષા, પર્જન્ય પ્રાકૃતિક તત્વોની સ્તુતિઓ છે. ઋગ્વેદનું (નવમું મંડળ) સોમદેવતાનું છે. મંડૂક સુક્ત, શિવના વક્ષસ્થળ પર સર્પ, શેષનાગ, પૃથ્વીને ધારણ કરે છે.

હંસ ,મયૂર, સિંહ, ઉંદર, દેવતાઓના વાહન છે. વડ, લીમડો, પીપળો, તુલસી, કેળ, બિલ્વ, વગેરે વૃક્ષોની પૂજા થાય છે. ગંગા યમુનાની પૂજા થાય છે. ગોવર્ધન પર્વતની પરિક્રમા પુણ્યકાર્ય ગણાય છે. અનેક વિશ્વ વિખ્યાત મંદિર,

ગબ્બર, પાવાગઢ, ગિરનાર, પર્વત પર મંદિર સ્થિત છે.આમ જોઇએ તો માનવ પ્રકૃતિ નો અતૂટ સંબંધ છે. પશુપક્ષી પ્રાણીવર્ગ, વનસ્પતિ, ઔષધિઓ , નદીઓ પર્વત વગેરે માનવજીવન માટે અનિવાર્ય છે. ઇશાવાસ્યોપનિષદ માં ઋષિ અણુ એ અણુમાં ઇશ્વરને જુએ છે. :

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् । [2]

પ્રકૃતિનું માનવ સાથે શાંતિ પાઠની પરંપરા આપણને યજુર્વેદમાં જોવા મળે :

ॐ द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः।

वनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वं शान्तिः, शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ [3]

“माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः पर्जन्यः पिता स उ नः पिपर्तुः॥ [4]

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ત્યાગનું મહત્વ દર્શાવ્યું છે તેમ જ માત્ર સ્વકેન્દ્રી ન બની રહેતા અન્યના હિત તરફ ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે પર્યાવરણનો સમાજના કલ્યાણ સાથે સીધો સંબંધ છે મનીષીઓએ યજ્ઞ દ્વારા વાયુ શોધન પ્રકૃતિ પૂજા વનસ્પતિઓ દ્વારા વાયુ શોધન અગ્નિહોત્ર દ્વારા પર્યાવરણ શુદ્ધિ જોવા મળે કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં દેવી પ્રકૃતિ રક્ષા અને બચવા માટે ધાર્મિક અનુષ્ઠાન અને પૂજા જોવા મળે છે અગ્નિદેવની પૂજા નદીઓની પૂજા અનાવૃષ્ટિ નિવારણ માટે વરૂણદેવની પૂજા નિરૂપિત છે મહા કવિ વાલ્મિકી, વ્યાસ, કાલિદાસ, ભવભૂતિએ તેમના સાહિત્યમાં પ્રકૃતિનું વર્ણન કર્યું છે અભિજ્ઞાન શાકુંતલમ માં પ્રકૃતિ સાથે શાકુંતલમના દાંપત્ય સ્થાપિત કર્યું છે જાણી કે પ્રકૃતિને જીવંત દર્શાવી છે શકુંતલા વૃક્ષોને પાણી પીવડાવતા પહેલા પોતે સ્વયં પાણી નહોતી પીતી.

"पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या ,
नादत्ते प्रिय मण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
आद्ये वः कुसुमुप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः ,
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वे रनुज्ञा-यताम् । ।

ગંગા નદી સ્વર્ગના દ્વાર સમી જેના સંગમ પર સ્નાન કરીને વ્યક્તિ ધોર પાપ માંથી મુક્ત થાય છે તેનું દર્શન પર આચમન આવાગમનથી બંધન માંથી મુક્તિપ્રદ હોય તે દેવી સ્વરૂપ ગંગા ને શુદ્ધ કરવા એ જ શુદ્ધિકરણ ક્રિયાન્વિત થાય છે ભગીરથે પૂર્વજો દ્વારા માટે પૂર્વજોના ઉદ્ધાર માટે સ્વર્ગથી ઉતરી આવેલ ગંગા નદીને આજે પ્રદૂષણથી મુક્ત કરાવશું ત્યારે જળ તત્વનું પ્રાણ તત્વ સાથે સાર્થક ગણાશે. પર્યાવરણ સુરક્ષામાં પર્વતીય સ્ખલન ગંભીર સમસ્યા છે

વર્તમાન યુગમાં માનવીય સંવેદનાઓએ મનુષ્યને સ્વાર્થી બનાવ્યો છે ત્યારે આપણે સૃષ્ટિ પ્રત્યેકની પ્રતિ બદ્ધતા ને જગાડવી પડશે વૃક્ષ, જળ, વાયુ, પશુ, પક્ષી, પર્વત, નદીઓ, પૃથ્વી, આકાશ, ચેતન, સૃષ્ટિ પ્રાકૃતિક ભાવનાઓને માનવીય સંવેદનાઓ ઉજાગર કરવી રહી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નિહિત આત્મીય ભાવનાને આત્મસાત કરવી પડશે પર્યાવરણ સુરક્ષા માટે

પ્રત્યેક પ્રકૃતિના રમણીય રૂપને જ્યારે આપણે ભાવનામાં ઝુલામાં ઝૂલતા સ્વખિલ સંસારને જાણે નદીની તરંગો મકરંદ વાહિની પવન હિમાચ્છાદિત પર્વત ખંડો અને પક્ષીઓના કલરવથી ભરીશું ચોક્કસ પ્રકૃતિ દેવી વરદાન આપશે જ.

આપણે વેદ શાસ્ત્ર પર વિહંગાવલોકન કરીશું તો વેદોમાં જળ, વાયુ, સૂર્ય, સોમ, પૃથ્વીની આકાશ આદિની સૃષ્ટિઓ આરણ્યક ઉપનિષદોમાં ઉપદેશાત્મક સાહિત્યમાં રામાયણમાં રામ વનવાસ કાલિદાસ ભવભૂતિ, બાણ, શ્રીહર્ષ, જયદેવ ની કૃતિઓમાં પ્રકૃતિના તાણા વાણા જોવા મળે ભારતીય સંસ્કૃતિની આ આધ્યાત્મિક ચેતનાને ઉજાગર કરવા નિરંતર હું અને માત્ર મારું જ નહીં વ્યક્તિગત લાભ નહીં પરંતુ આપણે

ॐ सह नावतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।

तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विदविशावै । [5]

ની ભાવના જાગૃત કરવી જ પડશે આપણા કર્મ શ્રેષ્ઠતમ હશે તો જ આપણે સારું પ્રાપ્ત કરવાના અધિકારી બની શકીશું

'न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति' [6]

મનુસ્મૃતિમાં નિર્દેશ છે કે ગામની સીમાએ તળાવ, કુવા, વાવડી, ઝરણા કાંઈને કાંઈક બનાવવું જોઈએ સાથે સાથે વડ, પીપળો, લીમડો, સાલ, ક્ષીરી વૃક્ષો વગેરે રોપવા જોઈએ આપણે આપણી સંસ્કૃતિના જતન માટે પ્રતિબદ્ધ રહેવું જ પડશે હમ સુધરેંગે, યુગ સુધરેગા ની જેમ જ આપણે આપણી વસુધૈવ કુટુંબકમ્ ની ભાવનાને સાચા અર્થમાં ત્યારે જ સાકાર કરીશું જ્યારે આપણે પર્યાવરણ જળ ચેતન સમષ્ટિને સાચા અર્થમાં પ્રાર્થના કરીશું :

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामया।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित् दुःखभाग् भवेत्॥

સંદર્ભ નોંધ:-

- 1, યજુર્વેદ ૩૬.૧૮ , બ્રહ્મવર્ચસ, શાંતિકુંજ હરિદ્વાર
- 2, ઇશાવાસ્યોપનિષદ – ૧ ગીતાપ્રેસ ગોરખપુર
- 3, યજુર્વેદ ૩૬.૧૭ બ્રહ્મવર્ચસ શાંતિકુંજ હરિદ્વાર
- 4, અથર્વવેદ- ૧૨-૧-૧૨
- 5, કઠોપનિષદ શાંતિમંત્ર
- 6, શ્રીમદ ભગવદ્ગીતા-૬- ૪૦

સંસ્કૃતિ નું રાજકારણ - એક સંશોધન લેખ

કારિયા જયેશ જીવાભાઈ

શોધ સાર :

સંસ્કૃતિ અને રાજકારણ એકબીજા સાથે ઊંડે જોડાયેલા છે. એક સમાજની સંસ્કૃતિ તેના રાજકીય માળખાને પ્રભાવિત કરે છે, જ્યારે રાજકારણ સંસ્કૃતિના ઉદ્દીપક તરીકે કાર્ય કરે છે. સંસ્કૃતિ એ સમાજના મૌલિક મૂલ્યો, પરંપરાઓ, ધર્મ, ભાષા અને જીવનશૈલીને સમાવતી સંકલિત પ્રણાલી છે. જ્યારે રાજકારણ આ તત્વોને પ્રભાવિત કરીને સત્તા, શાસન અને નીતિઓનું ગઠન કરે છે. કેટલીકવાર રાજકીય પક્ષો અને નેતાઓ સંસ્કૃતિને પોતાના રાજકીય હિતો માટે ઉપયોગમાં લે છે. આ શોધ આલેખ માં સંસ્કૃતિ અને રાજકારણ ના વિવિધ પાસાઓ અને એનો પ્રભાવ વિશે વિસ્તાર થી પ્રસ્તુત કરવામાં આવશે. સંસ્કૃતિ અને રાજકારણ વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે. જો સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોને પ્રગતિશીલ રીતે અપનાવાય, તો તે સમાજના વિકાસમાં સહાયક બને છે. પરંતુ જો રાજકીય હિત માટે તેનો દુરુપયોગ થાય, તો તે સમાજમાં વિખવાદ અને અશાંતિ પેદા કરી શકે છે. તેથી, સજાગ નાગરિક તરીકે આપણે રાજકારણમાં સંસ્કૃતિના યોગ્ય ઉપયોગ માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

સંસ્કૃતિ અને રાજકારણ વચ્ચેનો સંબંધ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ પણ મહત્વનો રહ્યો છે. પ્રાચીન સમયમાં રાજાઓ અને શાસકો તેમની સંસ્કૃતિ અનુસાર શાસન વ્યવસ્થાને આકાર આપતા. આજે પણ, સંસ્કૃતિ રાજકીય અભિવ્યક્તિ અને નીતિઓમાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ભારત જેવા વૈવિધ્યપૂર્ણ દેશમાં, વિવિધ ભાષા, ધર્મ અને પરંપરાઓની સંસ્કૃતિ રાજકીય નીતિઓને પ્રભાવિત કરે છે. ઘણી વખત, રાજકીય દળો અને નેતાઓ આ સંસ્કૃતિવિષયક તત્વોને મતદારોને લોભાવવા માટે વાપરે છે, જે સંસ્કૃતિના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને હાનિ પહોંચાડી શકે છે. તેથી, સમાજમાં સંતુલિત અને સર્વસમાવિષ્ટ સંસ્કૃતિનિતિ અને રાજકીય અભિગમ આવશ્યક છે, જેથી લોકો વચ્ચે એકતા અને શાંતિ જળવાઈ રહે.

મૂળ શબ્દ : સંસ્કૃતિ, રાજકારણ, સંસ્કૃતિ નું રાજકારણ.

પ્રસ્તાવના:

સંસ્કૃતિ એ કોઈપણ સમાજની ઓળખ છે અને રાજકારણ એ સામાજિક વ્યવસ્થાનો એક અભિન્ન ભાગ છે. જ્યારે રાજકીય તત્વો અને નીતિઓ સંસ્કૃતિને પ્રભાવિત કરે છે, ત્યારે સંસ્કૃતિ પણ રાજકીય વ્યૂહરચનાઓ અને નીતિઓ

પર અસર કરે છે. આ સંશોધન પત્રમાં, સંસ્કૃતિ અને રાજકારણના પરસ્પર સંબંધ, તેના નકારાત્મક અને સકારાત્મક અસરકારકતા ને વિસ્તાર થી જોઈશું.

સંસ્કૃતિ અને રાજકારણ:

સંસ્કૃતિમાં ભાષા, ધાર્મિક માન્યતાઓ, કલા, પરંપરાઓ, અને સામાજિક મૂલ્યો સામેલ છે. જ્યારે કોઈ નવું રાજકીય શાસન સ્થાપિત થાય છે, ત્યારે તે પોતાના આદર્શો અને વિચારધારાને અનુરૂપ સંસ્કૃતિના પાસાઓમાં ફેરફાર કરવાનું પ્રયત્ન કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ભારતના સ્વતંત્રતા પછીના સમયગાળામાં નીતિઓ અને શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં સંસ્કૃતિને કેન્દ્રસ્થાને રાખવાનો પ્રયાસ થયો હતો.

સંસ્કૃતિનું રાજકારણ અને સામાજિક પરિવર્તન:

• ધાર્મિક રાજકારણ:

- ઘણાં દેશોમાં ધાર્મિક તત્વો રાજકારણ સાથે જોડાયેલા છે. ઉદાહરણ તરીકે, ભારતની રાજકીય દળો ધાર્મિક તત્વોનો ઉપયોગ મતદારોને આકર્ષવા માટે કરે છે.

- સમાજમાં ધાર્મિક સંસ્કૃતિના આધારે નીતિઓ અમલમાં મૂકવામાં આવે છે, જે ક્યારેક ધર્મનિરપેક્ષતાના સિદ્ધાંતોને પડકાર આપે છે.

• ભાષા અને રાજકારણ:

- ભાષા સંસ્કૃતિનો મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે અને ઘણી વાર રાજકીય વિરોધાભાસોનું કેન્દ્ર રહે છે.

- ઉદાહરણ તરીકે, ભારતમાં હિન્દી અને પ્રાદેશિક ભાષાઓના વલણોને ધ્યાનમાં રાખીને શૈક્ષણિક અને શાસકીય નીતિઓ બનાવવામાં આવે છે.

• આર્થિક નીતિઓ અને સંસ્કૃતિ:

- ઝતોબલાઇઝેશન અને નવલિબેરલ નીતિઓએ સ્થાનિક સંસ્કૃતિઓને બદલવાની પ્રક્રિયાને પ્રભાવિત કરી છે.

- સ્થાનિક કલા, પરંપરાઓ અને હસ્તકલાને બજારવાદી અર્થતંત્રના કારણે પડકારો ઊભા થાય છે.

• પરંપરાઓ અને ગવર્નન્સ:

- ભારતીય રાજકીય સંસ્કૃતિ પર ભારતીય પરંપરાગત મૂલ્યો, દાર્શનિક વિચારધારાઓ અને સાંસ્કૃતિક પદ્ધતિઓનો પ્રભાવ જોવા મળે છે.

- પંચાયત રાજ વ્યવસ્થા એ એક ઉદાહરણ છે, જ્યાં સ્થાનિક સંસ્કૃતિ અને પરંપરાગત સ્વ-શાસન રાજકીય વ્યવસ્થામાં મહત્વ ધરાવે છે.

• સાંસ્કૃતિક રાજકારણની વિવાદાસ્પદ બાબતો:

• સાંસ્કૃતિક હકનો વિરોધ:

- કેટલાક રાજકીય જૂથો તેમના મૂલ્યોને એકમાત્ર સાચા માનીને અન્ય સાંસ્કૃતિક જૂથો પર દબાણ લાવે છે.

- ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધા અથવા જાતિવાદ રાજકારણ માટે હથિયાર બની શકે છે.

• સંસ્કૃતિ અને જનસંચાર:

- મીડિયા અને સોશિયલ મીડિયા રાજકીય મતો અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોને પ્રભાવિત કરવા માટે શક્તિશાળી સાધન બની ગયા છે.

- રાજકીય દળો સોશિયલ મીડિયા દ્વારા તેમના સંસ્કૃતિવિષયક કાર્યક્રમોને પ્રમોટ કરે છે.

• સંસ્કૃતિ અને રાજકીય આંદોલનો:

સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો દ્વારા અનેક સામાજિક અને રાજકીય આંદોલનો ઉપજ્યા છે, જેમ કે:

- ગાંધીજીનું અસહકાર આંદોલન : જેમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ અને આર્થિક સ્વાયત્તતાને જાળવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો.

- નારીવાદી આંદોલનો : જે સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સંતુલન બદલવાના પ્રયાસો હતા.

- અન્યાયી પ્રથાઓ સામેના આંદોલનો : જેમ કે દલિત મુક્તિ આંદોલન.

• સંસ્કૃતિ અને વિશ્વ રાજકારણ:

• સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્યતા અને ગ્લોબલાઇઝેશન:

- વૈશ્વિક રાજકારણમાં વિવિધ દેશોની સંસ્કૃતિઓ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

- યુનેસ્કોની જેમ આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ સંસ્કૃતિ જાળવી રાખવા માટે નીતિઓ બનાવે છે.

• લોકશાહી અને સંસ્કૃતિ:

- લોકશાહી પદ્ધતિઓમાં વિવિધ દેશોની સંસ્કૃતિઓના વિવિધ પ્રકારો જોવા મળે છે.

- યુરોપિયન દેશોમાં લોકશાહી અને સંસ્કૃતિ એકબીજાને પ્રભાવિત કરે છે, જ્યારે એશિયાના દેશોમાં પરંપરાગત મૂલ્યો લોકશાહીની પ્રકૃતિને બદલી શકે છે.

• સંસ્કૃતિ અને શિક્ષણ:

- શિક્ષણ દ્વારા સંસ્કૃતિને જાળવી રાખવામાં મદદ થાય છે.

- શૈક્ષણિક નીતિઓ દ્વારા રાજકીય દળો તેમના સંસ્કૃતિવિષયક મૂલ્યોને પ્રચારિત કરે છે.

- પરંપરાગત અને આધુનિક શિક્ષણ પદ્ધતિઓ વચ્ચે તફાવત જોવા મળે છે.

નિષ્કર્ષ:

સંસ્કૃતિ અને રાજકારણ એકબીજાને પ્રભાવિત કરતા રહ્યા છે. એક દેશ કે સમાજની રાજકીય સંસ્થા તેના સાંસ્કૃતિક તત્વોને આકાર આપે છે, અને એ જ રીતે, સંસ્કૃતિ રાજકીય વિચારધારાઓ અને નીતિઓમાં મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. ગ્લોબલાઇઝેશનના યુગમાં, સંસ્કૃતિ અને રાજકારણના ગૂંથાયેલા સંબંધને સમજવો અને સમતોલિત નીતિઓ વિકસાવવી આવશ્યક બની ગયું છે.

સંદર્ભગ્રંથ:

1. ગાંધીઅન થોટ્સ – એમ.કે. ગાંધી
2. પોલિટિકલ કલ્ચર એન્ડ ગવર્નન્સ – શ્યામલી દાસ
3. ઈન્ડિયન પોલિટિક્સ – રામચંદ્ર ગુહા
4. કલ્ચરલ સ્ટડીઝ – સ્ટુઅર્ટ હોલ
5. ગ્લોબલાઇઝેશન અને સંસ્કૃતિ – અમરિત કૌશિક
6. આધુનિક રાજકીય સિદ્ધાંતો – પીયૂષ મહેતા

A STUDY OF WOMEN'S POLITICAL PARTICIPATION IN INDIA

Bharatkumar N. Chhanga

Assistant Professor

MLGACC, Dayapar

Abstract

Women's political participation is very important for woman empowerment. In India, which is the world's largest democracy, equal rights and status for women are enshrined in the Constitution Adopted in 1950, the Constitution reflects the spirit of the freedom movement, which is focused on individual rights and non-discrimination on the basis of caste, class, and gender. It also incorporates affirmative action practices to overcome discrimination against women in social, cultural and political spaces. After independence in India, women's participation in politics has increased. Currently we have many politically active women. But in India it is not enough compare to men. Only 74 women elected in 18th lok sabha out of 543. The Women's Reservation Bill is an important step in enhancing women's participation in politics which will ensure more participation of women in politics. In this research paper discuss the participation of women in the Lok Sabha and in the legislatures of various states.-

Introduction:

The Constitution of India establishes a parliamentary system of government, and guarantees its citizens the right to be elected, freedom of speech, freedom to assemble and form associations, and vote. The Constitution of India attempts to remove gender inequalities by banning discrimination based on sex and class, prohibiting human trafficking and forced labor, and reserving elected positions for women. The Government of India directed state and local governments to promote equality by class and gender including equal pay and free legal aid, humane working conditions and maternity relief, rights to work and education, and raising the standard of living. Women were substantially involved in the Indian independence movement in the early 20th century and advocated for independence from Britain. Independence brought gender equality in the form of constitutional rights, but historically women's political participation has remained low.

65.78% of Female Electors voted in India's 2024 parliamentary general elections (excluding Surat) as compared to 65.55% of Male Electors. Dhubri (Assam) Parliamentary Constituency with the highest (92.17 %) Voting turnout rate of Female voters.

Objective:

- To know the political status of women in other countries.
- To Compare the Women voters over women electors in the Lok Sabha elections 2024.
- To compare the numbers of Elected Women in the Lok Sabha elections in the year of 2014, 2019 and 2024.
- For study about women participation in various State's legislative assemblies.

Limitation:

The present study was conducted only on the women in politics based on the secondary data.

Method and Procedure:

Quantitative approach was adopted in the present study and survey method was used for that.

Tool:

Different websites are used for collecting the data for this study.

Sample:

Sample for this study is Different states of India.

Women's Reservation Act, 2023

The Constitution (106th Amendment) Act, 2023, reserves one-third of all seats for women in Lok Sabha, State legislative assemblies, and the Legislative Assembly of the National Capital Territory of Delhi, including those reserved for SCs and STs. The reservation will be effective after the publication of the census conducted following the Act's commencement and endures for a 15-year period, with potential extension determined by parliamentary action. The rotation of seats allocated for women will be governed by parliamentary legislation after each delimitation process.

73th and 74th Amendments:

In 1992, following the recommendations of the National Perspective Plan for Women 1988-2000, the 73rd and 74th Amendment Acts (1992) mandated the reservation of 1/3rd of seats for women in Panchayati Raj institutions (PRIs) and in urban local bodies. 'Panchayat', being "Local government", is a State subject and part of the State list of the Seventh Schedule of the Constitution of India. Article 243D of the Constitution ensures participation of women in PRIs by mandating atleast 1/3rd reservation for women out of total number of seats to be filled by direct election and number of offices of chairpersons of Panchayats.

Reservation for women in Panchayati Raj Institutios:

Article 243D of the Constitution of India ensures participation of women in Panchayati Raj Institutios by mandating not less than one-third reservation for women out of total number of seats to be filled by direct election and number of offices of chairpersons of Panchayats.

21 States such as Andhra Pradesh, Assam, Bihar, Chhattisgarh, Gujarat, Haryana, Himachal Pradesh, Jharkhand, Karnataka, Kerala, Madhya Pradesh, Maharashtra, Odisha, Punjab, Rajasthan, Sikkim, Tamil Nadu, Telangana, Tripura, Uttarakhand and West Bengal, and 2 UTs such as UT of Lakshadweep and UT of Dadra & Nagar Haveli and Daman & Diu, have made provisions of 50% reservation for women in Panchayati Raj Institutios in their respective State Panchayati Raj Acts.

In respect of remaining States/UTs, Constitutional provision as prescribed in Article 243D applies (i.e. one-third of total seats).

Table 01		
Seats in lower house in World		
Country	Total Seats in Lower house	Women %
Germany	709	30.9
UK	650	40.5
Italy	400	32.3
France	577	36
Indonesia	580	21
Ethiopia	472	41.3
India	543	13.6
Brazil	513	17.5
Thailand	500	19.4
Mexico	500	50.2
US	435	28.7
Japan	465	15.7
Source: SBI Research		

It is clear from table 01 that the 50.2 percent in Maxico, 41.3 percent in Ethiopia, 40.5 percent in UK, 36 percent in France, 32.3 percent in Italy, 28.7 percent in US and 13.6 percent of the total seats in India women were elected in the lower house.

Table 02		
Participation Of Women Electors In Polls in 2024 Loksabha Election		

STATE/UT	% OF WOMEN VOTERS OVER WOMEN ELECTORS	TOTAL POLL% IN THE STATE/UT
Andhra Pradesh	80.3	81.78
Arunachal Pradesh	79.42	81.07
Assam	81.71	81.87
Bihar	59.45	56.28
Goa	76.66	76.99
Gujarat	56.55	60.74
Haryana	63.45	64.77
Himachal Pradesh	72.55	71.45
Karnataka	70.16	70.9
Kerala	71.86	72.04
Madhya Pradesh	64.23	67.01
Maharashtra	59.04	61.52
Manipur	78.72	78.28
Meghalaya	78.74	76.89
Mizoram	55.66	57.1
Nagaland	57.89	57.84
Odisha	75.56	74.78
Punjab	62.26	62.79
Rajasthan	60.71	62.07
Sikkim	79.63	83.26
Tamil Nadu	69.86	70.14
Tripura	80.56	81.82
Uttar Pradesh	57.22	56.99

West Bengal	80.16	79.55
Chhattisgarh	72.22	72.94
Jharkhand	68.66	66.77
Uttarakhand	58.56	57.69
Telangana	65.28	66.3
Andaman & Nicobar Islands	63.75	64.16
Chandigarh	67.22	68.03
Dadra & Nagar Haveli and Daman & Diu	72.73	71.44
NCT OF Delhi	58.24	58.78
Lakshadweep	85.46	84.98
Puducherry	79.13	79.24
Jammu and Kashmir	56.36	58.65
Ladakh	72.81	71.19

Source: Election Commission of India

Note -This report is based on election related data of 542 PCs only excluding data of PC-24:Surat due to unopposed election in the PC.

The Lakshadweep has highest women voters over women electors in India in the year of 2024 with 85.46% .

The Mizoram state has lowest Women voters over women electors in India in the year 2024 with 55.66%.

TABLE-03							
Elected Women in the LOK SABHA elections							
State	Total Lok sabha Seats	Elected Women in 2014	% of Elected Women in 2014	Elected Women in 2019	% of Elected Women in 2019	Elected Women in 2024	% of Elected Women in 2024

Andhra Pradesh	25	2	8	4	16	3	12
Arunachal Pradesh	2	0	0	0	0	0	0
Assam	14	2	14.29	1	7.14	1	7.14
Bihar	40	3	7.5	3	7.5	5	12.5
Chhattisgarh	11	1	9.09	3	27.27	3	27.27
Goa	2	0	0	0	0	0	0
Gujarat	26	4	15.38	6	23.08	4	15.38
Haryana	10	0	0	1	10	1	10
Himachal Pradesh	4	0	0	0	0	1	25
Jharkhand	14	0	0	2	14.29	2	14.29
Karnataka	28	1	3.57	2	7.14	3	10.71
Kerala	20	1	5	1	5	0	0
Madhya Pradesh	29	5	17.24	4	13.79	6	20.69
Maharashtra	48	5	10.42	8	16.67	7	14.58
Manipur	2	0	0	0	0	0	0
Meghalaya	2	0	0	1	50	0	0
Mizoram	1	0	0	0	0	0	0
Nagaland	1	0	0	0	0	0	0
Odisha	21	2	9.52	7	33.33	4	19.05
Punjab	13	1	7.69	2	15.38	1	7.69
Rajasthan	25	1	4	3	12	3	12
Sikkim	1	0	0	0	0	0	0
Tamil Nadu	39	4	10.26	3	7.69	5	12.82
Telangana	17	1	5.88	1	5.88	2	11.76

Tripura	2	0	0	1	50	1	50
Uttar Pradesh	80	13	16.25	11	13.75	7	8.75
Uttarakhand	5	1	20	1	20	1	20
West Bengal	42	12	28.57	11	26.19	11	26.19
Union Territory							
Andaman & Nicobar Islands	1	1	100	0	0	0	0
Chandigarh	1	0	0	1	100	0	0
Dadra & Nagar Haveli	1	0	0	0	0	1	100
Daman & Diu	1	0	0	0	0	0	0
Delhi	7	1	14.29	1	14.29	2	28.57
Jammu & Kashmir	5	1	20	0	0	0	0
Ladakh	1	0	0	0	0	0	0
Lakshadweep	1	0	0	0	0	0	0
Puducherry	1	0	0	0	0	0	0
INDIA	543	62	11.42	78	14.36	74	13.63
Source: Election Commission of India.							

It is clear from table No.03 that the India has 62 elected women in Lok Sabha in the year of 2014. In terms of percentage, The highest number of women was elected from West Bengal (28.57%) in the year 2014 between Large states or union territories where there are five or more Lok Sabha seats.

78 elected women in Lok Sabha in the year of 2019 in India. In terms of percentage, The highest number of women was elected from Odisha (33.33%) in the year 2019 between Large states or union territories where there are five or more Lok Sabha seats.

74 elected women in Lok Sabha in the year of 2024 in India. In terms of percentage, The highest number of women was elected from Delhi (28.57%) in the year 2024 between Large states or union territories where there are five or more Lok Sabha seats.

TABLE – 04 Women MLA elected in Various states and union territories

State	Number of Woman MLA	Election Year
Andhra Pradesh	22	2024
Arunachal Pradesh	4	2024
Assam	7	2021
Bihar	30	2020
Chattisgarh	19	2023
Goa	3	2022
Gujarat	15	2022
Haryana	13	2024
Himachal Pradesh	2	2022
Jammu & Kashmir	3	2024
Jharkhand	12	2024
Karnataka	11	2023
Kerala	12	2021
Madhya Pradesh	27	2023
Maharashtra	22	2024
Manipur	5	2022
Meghalaya	4	2023
Mizoram	3	2023
Nagaland	2	2023
Odisha	11	2024
Punjab	13	2022
Rajasthan	21	2023
Sikkim	4	2024

Tamil Nadu	13	2021
Telangana	10	2023
Tripura	9	2023
Uttar Pradesh	51	2022
Uttarakhand	10	2022
West Bengal	45	2021
Source: Election Commission of India.		

Findings:

The findings of this study were listed below-

50.2 percent in Mexico, 41.3 percent in Ethiopia, 40.5 percent in UK, 36 percent in France, 32.3 percent in Italy, 28.7 percent in US and 13.6 percent of the total seats in India women were elected in the lower house.

The Lakshadweep has highest women voters over women electors in India in the year of 2024 with 85.46% .

The Mizoram state has lowest Women voters over women electors in India in the year 2024 with 55.66%.

India has 62 elected women in Lok Sabha in the year of 2014. In terms of percentage, The highest number of women was elected from West Bengal (28.57%) in the year 2014 between Large states or union territories where there are five or more Lok Sabha seats.

78 elected women in Lok Sabha in the year of 2019 in India. In terms of percentage, The highest number of women was elected from Odisha (33.33%) in the year 2019 between Large states or union territories where there are five or more Lok Sabha seats.

74 elected women in Lok Sabha in the year of 2024 in India. In terms of percentage, The highest number of women was elected from Delhi (28.57%) in the year 2024 between Large states or union territories where there are five or more Lok Sabha seats.

REFERANCES:

- 1.World Economic Forum: The Global Gender Gap Report 2013, World Economic Forum, Switzerland 2013
- 2.website of Election Commission of India
- 3.website of Ministry of Panchayati Raj

MEMORY AND HISTORY: HOW SOCIETIES REMEMBER AND INTERPRET THE PAST

CHANDRAVADIYA DHAVAL.GOVINDBHAI

TYBA STUDENT

MUNICIPAL ARTS AND COMMERCE COLLEGE UPLETA

SAURASHTRA UNIVERSITY, RAJKOT

ABSTRACT

Historical contexts and cultural memory are essential for understanding how societies perceive their past and construct their identities. Historical contexts frame the events and conditions of the past, while cultural memory ensures the preservation and transmission of those experiences through symbols, stories, and practices. This paper explores the relationship between these two concepts, illustrating how historical events are remembered, contested, and reshaped over time. Through mechanisms like monuments, art, and education, societies build collective memories that both unite and divide. By analyzing case studies like the Partition of India and the Holocaust, this paper demonstrates the significance of memory in shaping identities and navigating challenges. It concludes by discussing the future of cultural memory in the digital age and the ethical responsibilities of preserving a more inclusive and equitable past.

INTRODUCTION

History is more than just a record of events; it is a living narrative that shapes our identities and guides our actions. Every society builds its sense of self through stories about its past, but the way these stories are remembered is deeply influenced by the historical context in which they occurred. Cultural memory is the process through which these stories are preserved and transmitted, giving meaning to events long after they have passed. From monuments and rituals to literature and education, cultural memory is both a mirror and a lens—it reflects the past while shaping how societies interpret it. This paper examines how historical contexts and cultural memory interact, their mechanisms, challenges, and significance for the present and future.

UNDERSTANDING HISTORICAL CONTEXT AND CULTURAL MEMORY

Historical context refers to the specific circumstances—social, political, economic, and cultural—that surround an event. Without understanding the context, the significance of events is often lost. For example, the French Revolution cannot be fully grasped without considering the oppressive social hierarchy and economic crises of 18th-century France.

Cultural memory, on the other hand, is how societies remember and reinterpret those events. While individual memory fades with time, cultural memory persists, often shaped by rituals, symbols, and narratives. Jan Assmann, a cultural theorist, described it as a way for societies to maintain continuity between generations, ensuring that the past remains relevant in the present.

Together, historical contexts provide the material for cultural memory, while cultural memory gives historical events meaning within a broader narrative.

MECHANISMS OF CULTURAL MEMORY

Cultural memory relies on various mechanisms to preserve and communicate the past:

1. MONUMENTS AND MEMORIALS

Monuments are physical reminders of history, built to commemorate events or figures. For instance, the Vietnam Veterans Memorial in Washington, D.C., honors soldiers who fought in the Vietnam War, blending national pride with a somber reflection on loss. Such structures not only preserve memory but also provoke ongoing dialogue about their relevance and meaning.

2. ART AND LITERATURE

Stories and artistic works act as vessels for memory. Harper Lee's *To Kill a Mockingbird*, for example, captures the racial inequalities of the American South, keeping the memory of that era alive. Art, like Picasso's *Guernica*, often provides visceral, emotional connections to historical moments that transcend time.

3. ORAL HISTORIES AND TRADITIONS

Many cultures rely on oral storytelling to pass down history and traditions. Indigenous communities worldwide preserve knowledge, identity, and values through stories, which often blend historical events with myth and spirituality.

4. EDUCATION AND MEDIA

Schools and media shape cultural memory by deciding what is taught and what is forgotten. History curricula, documentaries, and films play a significant role in preserving cultural memory but are often influenced by political agendas

Challenges in Cultural Memory

WHILE CULTURAL MEMORY IS ESSENTIAL FOR IDENTITY, IT IS OFTEN FRAUGHT WITH CHALLENGES:

1. SELECTIVE MEMORY

Societies tend to remember some parts of history while neglecting others. This selective memory often serves political purposes. For example, colonial histories are sometimes presented as tales of progress while downplaying exploitation and violence.

2. TRAUMA AND SUPPRESSION

Remembering traumatic events like slavery, wars, or genocides is complex. While some societies confront their past, others may suppress or avoid it. Post-apartheid South Africa's Truth and Reconciliation Commission serves as a positive example of addressing historical trauma. In contrast, other nations have struggled to acknowledge or apologize for past atrocities.

3. CONTESTED NARRATIVES

Different groups often remember the same events in conflicting ways. The Partition of India, for instance, is celebrated as independence by some, while others focus on the immense suffering it caused. Such contested narratives reveal the diversity of memory but also the tensions it can create.

4. GLOBALIZATION AND HOMOGENIZATION

In a globalized world, dominant narratives can overshadow local or marginalized memories. For instance, the global memory of World War II often centers on Europe and the United States, leaving other perspectives underrepresented

CASE STUDIES

1. THE PARTITION OF INDIA

The Partition of India in 1947 resulted in one of the largest human migrations in history, accompanied by widespread violence and loss. In India, it is remembered as a step toward independence, while in Pakistan, it signifies the birth of a new nation. Personal stories, preserved through oral histories like the Partition Archive, challenge official narratives, highlighting the human cost and complexity of the event.

2. THE HOLOCAUST

The Holocaust is a central event in global cultural memory, representing the horrors of genocide and the resilience of survivors. Institutions like Yad Vashem and the U.S. Holocaust Memorial Museum work to ensure that the memory of these atrocities remains vivid. However, the rise of Holocaust denial and revisionism underscores the fragility of memory and the importance of active preservation.

3. THE BLACK LIVES MATTER MOVEMENT

The Black Lives Matter movement connects historical injustices, such as slavery and segregation, to contemporary struggles for racial equality. By invoking cultural memory, the movement highlights

4. THE FUTURE OF CULTURAL MEMORY

As technology evolves, cultural memory is entering new realms. Digital archives, virtual reality experiences, and social media are transforming how societies preserve and share memories. For example, virtual reality can recreate historical events, allowing immersive learning experiences. However, these innovations come with ethical concerns. Who decides what is preserved digitally? How can we ensure that marginalized voices are included? The democratization of memory through technology offers hope but also requires vigilance to prevent erasure or distortion.

CONCLUSION

Historical contexts and cultural memory are essential for understanding how societies navigate their pasts and construct their identities. Cultural memory ensures that events and experiences remain relevant, offering both continuity and opportunities for reflection. However, it is also a site of contestation and negotiation, influenced by politics, trauma, and globalization. By critically engaging with how history is remembered, we can work toward a more inclusive and equitable cultural memory, ensuring that the lessons of the past guide us toward a better future.

WORKS CITED

Assmann, Jan. *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge University Press, 2011.

Halbwachs, Maurice. *On Collective Memory*. Edited and translated by Lewis A. Coser, University of Chicago Press, 1992.

Nora, Pierre. *Realms of Memory: The Construction of the French Past*. Edited by Lawrence D. Kritzman, translated by Arthur Goldhammer, Columbia University Press, 1996.

Olick, Jeffrey K., Vered Vinitzky-Seroussi, and Daniel Levy, editors. *The Collective Memory Reader*. Oxford University Press, 2011.

“Globalization, Migration and Transcultural Narratives”

Mr. Jay P. Rupapara

Abstract

Globalization, migration, and transcultural narratives are deeply interconnected phenomena shaping modern societies. Globalization, driven by economic, technological, cultural, and political forces, facilitates the movement of goods, ideas, and people across borders. This increased interconnectedness has led to large-scale migration, both voluntary and forced, as individuals seek better economic opportunities, flee conflict, or adapt to environmental changes. Migration, in turn, creates transcultural narratives—stories and experiences that reflect the complexities of navigating multiple cultural identities.

This paper explores the key aspects of globalization, including economic integration (e.g., global supply chains like Apple Inc.), cultural exchange (e.g., the global spread of K-Pop), political cooperation (e.g., the United Nations), and technological advancements (e.g., smartphone and internet proliferation). It then examines various types of migration, from voluntary labor migration (e.g., Indian IT professionals in the U.S.) to forced displacement (e.g., the Syrian refugee crisis), seasonal migration (e.g., agricultural workers in the U.S.), and internal migration (e.g., rural-to-urban shifts in China).

The study highlights the impact of these processes on individuals and societies, emphasizing both the opportunities and challenges they present. While globalization and migration foster economic growth, cultural diversity, and innovation, they also raise concerns about inequality, cultural homogenization, and policy dilemmas. Through the lens of transcultural narratives, this research underscores how migration reshapes identities and influences global cultural dynamics, ultimately shaping the way people experience and interpret the modern world.

Globalization, Migration and Transcultural Narratives

Introduction

"Globalization, migration, and transcultural narratives" refers to the interconnected phenomenon where the process of globalization, which involves increased global interconnectedness, drives large-scale human migration, leading to the creation and sharing of stories and experiences that cross cultural boundaries, often reflecting the complexities of living between different cultures and identities; essentially, narratives that emerge from the experience of being "in between" cultures due to migration in a globalized world.

Globalization

•Definition

Globalization refers to the increasing interconnectedness and interdependence of the world's economies, societies, and cultures. It involves the free flow of goods, services, ideas, and people across national borders, often facilitated by advances in technology, transportation, and communication.

•Key Aspects of Globalization

A. Economic Globalization: Globalization refers to the increasing interconnectedness of economies, cultures, and societies across the world through trade, technology, communication, and travel.

Example: The Global Supply Chain of Apple Inc. Apple Inc. is a prime example of globalization. While Apple is headquartered in the U.S., its products are manufactured, assembled, and sold worldwide:

Design & Innovation: In California, the U.S.

Raw Materials: Rare earth metals from China and Africa
Manufacturing: Assembly in China (Foxconn) and other Asian countries
Marketing & Sales: Products are sold globally, adapting to different regional markets
Cultural Influence: Apple's products shape global consumer culture, from Silicon Valley's tech trends to global smartphone use

This example shows how globalization allows a company to operate on a global scale, impacting economies and cultures worldwide.

B. Cultural Globalization: Cultural globalization refers to the worldwide exchange, interaction, and integration of cultural elements, such as values, ideas, traditions, languages, and lifestyles, due to advancements in communication, transportation, and technology. It leads to a blending of cultures, where people from different backgrounds adopt and adapt cultural aspects from other societies.

Example: The Globalization of K-Pop (Korean Pop Music)

K-Pop originated in South Korea in the early 1990s and gained massive popularity in the 2000s with groups like BTS, BLACKPINK, and EXO. It was initially influenced by Western pop, hip-hop, and electronic music but retained unique Korean elements such as synchronized choreography and visually striking music videos.

The rise of the internet and social media platforms like YouTube, Twitter, and TikTok played a crucial role in spreading K-Pop globally. Streaming services like Spotify and Apple Music helped K-Pop reach audiences worldwide. Online fan communities translated Korean lyrics into different languages, making K-Pop accessible to non-Korean speakers. Fans across the world embrace Korean fashion, dance styles, and beauty standards. K-Pop groups perform songs in multiple languages (e.g., BTS releasing songs in English, BLACKPINK collaborating with Western artists).

K-Pop dance covers and competitions are popular in countries like the U.S., India, Brazil, and France. K-Pop concerts attract massive international audiences, boosting tourism in South Korea. Korean language learning has increased worldwide due to the global popularity of K-Pop and Korean dramas (Hallyu or the "Korean Wave"). Many global brands collaborate with K-Pop idols to market products internationally, reinforcing the commercial impact of cultural globalization.

The globalization of K-Pop is a clear example of cultural globalization, where a regional music genre has become a worldwide phenomenon, influencing diverse cultures and industries. This demonstrates how media, technology, and international collaboration can spread cultural elements across borders, creating a shared global culture while still allowing local traditions to thrive.

C. Political globalization: Political globalization refers to the increasing influence of international organizations, global governance, and diplomatic cooperation between countries. It involves the formation of international treaties, global institutions, and policies that transcend national borders to address worldwide challenges like human rights, climate change, and conflict resolution.

Example: The United Nations (UN) as a Symbol of Political Globalization

The United Nations (UN) is a prime example of political globalization. Established in 1945 after World War II, the UN was created to promote global peace, security, and cooperation among nations. Today, it has 193 member states, showing its global influence.

The UN serves as a platform where world leaders discuss international issues, negotiate treaties, and resolve disputes. Institutions like the UN Security Council (UNSC) make collective decisions on global conflicts, economic sanctions, and peacekeeping missions. The General Assembly allows every country to have a voice in international policymaking.

The Universal Declaration of Human Rights (UDHR) (1948) set a global standard for human rights, influencing policies in many countries. The International Criminal Court (ICC), supported by the UN,

prosecutes war crimes, genocide, and crimes against humanity. UN organizations like UNICEF and UNHCR work to protect children's rights and assist refugees worldwide.

D. Technological Globalization: Technological globalization refers to the worldwide spread of technology, leading to increased connectivity, communication, and access to information across different countries. It allows for faster innovation, global collaboration, and economic integration. One of the most significant examples of technological globalization is the global spread of smartphones and the internet, which has revolutionized communication, business, education, and entertainment worldwide.

Example: The Global Spread of Smartphones and the Internet

1. **Migration :**

Migration refers to the movement of people from one place to another, often involving a change of residence, work, or social environment. This movement can be within a country (internal migration) or across international borders (international migration).

Types of Migration:

A. Voluntary Migration: Voluntary migration occurs when people move to another country or region by choice, usually for better job opportunities, education, lifestyle, or family reunification. Unlike forced migration (due to war, persecution, or natural disasters), voluntary migrants decide to relocate based on economic, social, or personal reasons.

One of the most well-known examples of voluntary migration is the migration of Indian IT professionals to the United States, particularly since the 1990s.

Example: Indian IT Professionals Migrating to the United States

•Reasons for Migration (Push and Pull Factors)

✓ **Economic Opportunities:** The U.S. offers higher salaries, better job prospects, and career growth in the tech sector.

✓ **Education & Skill Development:** Many Indian students migrate to study at top U.S. universities, later securing jobs in the country.

✓ **High Demand for IT Talent:** The U.S. has a shortage of skilled tech professionals, leading companies like Google, Microsoft, and Amazon to hire foreign talent.

✓ **H-1B Visa Program:** The U.S. government provides work visas for skilled foreign workers, allowing thousands of Indian IT professionals to legally migrate.

✓ **Better Living Standards:** Many professionals move for improved healthcare, education for their children, and overall quality of life.

• How Migration Happens

a. Education Pathway – Many students from India pursue degrees in U.S. universities (e.g., MIT, Stanford) and later get jobs.

b. Work Visas (H-1B) – Tech companies sponsor skilled workers from India through the H-1B visa program.

c. Family Reunification – After settling in the U.S., many professionals bring their families through green cards and citizenship programs.

d. Entrepreneurship – Some migrants establish startups in Silicon Valley, contributing to innovation and economic growth.

•Impact of This Migration

Positive Effects

□ **For Migrants:** Higher salaries, career growth, better quality of life.

- For the U.S.: Fills tech labor shortages, boosts innovation, and contributes to economic growth.
- For India: Remittances (money sent home by migrants) help families, and returning professionals bring back knowledge and investment.

Challenges

- Brain Drain: India loses highly skilled workers to foreign countries.
- Visa Restrictions: Changes in U.S. immigration policies can impact job security for migrants.
- Cultural Adjustment: Many migrants face challenges adapting to a new culture and lifestyle.

The migration of Indian IT professionals to the U.S. is a prime example of voluntary migration driven by economic and professional opportunities. While it benefits both the U.S. and migrants, it also presents challenges like brain drain and immigration policy hurdles. This case highlights how globalization and economic demand influence migration patterns worldwide.

B. Forced Migration: Forced migration occurs when people are compelled to leave their homes due to war, persecution, natural disasters, or human rights violations. Unlike voluntary migration, forced migrants do not have a choice—they flee for safety and survival.

One of the most significant examples of forced migration in recent history is the Syrian refugee crisis, which began in 2011 due to the Syrian Civil War.

Example: The Syrian Refugee Crisis

•The Syrian Refugee Crisis**a) Causes of Forced Migration**

- ✓ War and Conflict: The Syrian Civil War, which started in 2011, led to widespread violence between government forces, rebel groups, and extremist organizations like ISIS.
- ✓ Human Rights Violations: Civilians faced bombings, torture, chemical attacks, and other atrocities, forcing millions to flee.
- ✓ Destruction of Infrastructure: Homes, schools, and hospitals were destroyed, leaving people without basic necessities.
- ✓ Economic Collapse: War led to job losses, poverty, and a lack of resources, making survival impossible for many.

b) Scale of Migration

Over 13.5 million Syrians were displaced (internally and externally).

More than 6.8 million fled to other countries, making it one of the largest refugee crises in history. Neighboring countries like Turkey, Lebanon, and Jordan took in the majority of refugees. Many sought asylum in Europe, the U.S., and Canada, leading to political debates over immigration.

c) Impact of Forced Migration**•On Refugees:**

- Found safety and humanitarian aid in other countries.
- Faced challenges like lack of jobs, discrimination, and cultural adaptation.
- Many lived in refugee camps with poor living conditions.

•On Host Countries:

- Some countries benefited from skilled workers and labor.
- Economic strain on resources, healthcare, and housing.
- Political tensions over immigration policies.

•On Syria:

- Loss of population, including skilled professionals.
- Destruction of communities and long-term economic damage.
- Many internally displaced people continue to suffer.

The Syrian refugee crisis is a clear example of forced migration, where millions had no choice but to flee due to war and violence. While some found new opportunities, many still struggle in refugee camps or face discrimination abroad. This crisis highlights the global impact of forced migration and the need for humanitarian assistance and long-term solutions.

C. Seasonal Migration: Seasonal migration occurs when people temporarily move to another place for part of the year due to work, climate, or agricultural cycles. Unlike permanent migration, seasonal migrants return to their home country or region after completing their work or purpose.

One of the most common examples of seasonal migration is the migration of agricultural workers to the United States, especially from Mexico and Central America, to work on farms during harvesting seasons.

Example: Seasonal Migration of Agricultural Workers in the United States

a) Reasons for Migration (Push and Pull Factors)

- ✓ Economic Opportunity (Pull Factor): Cities like Shanghai, Beijing, and Shenzhen offer higher wages and more job opportunities in manufacturing, construction, and services.
- ✓ Industrialization & Urban Growth (Pull Factor): China's rapid economic growth led to urban expansion, creating millions of new jobs.
- ✓ Poverty & Limited Opportunities in Rural Areas (Push Factor): Many villages lack stable jobs, healthcare, and education, pushing people toward cities.
- ✓ Better Living Standards (Pull Factor): Cities provide access to modern healthcare, education, and infrastructure, attracting rural populations.

b) How Migration Happens

Migrants from rural provinces like Sichuan, Anhui, and Henan move to industrial cities in search of work.

Many work in factories, construction, and low-wage service jobs.

Most migrants live in urban slums or factory dormitories due to high living costs.

Hukou System: A household registration policy restricts migrants from accessing full urban benefits like healthcare and education.

c) Impact of Internal Migration

• On Migrants:

- Higher income opportunities improve their living conditions.
- Many face job insecurity, poor working conditions, and discrimination.
- The hukou system limits access to urban public services.

•On Cities:

- More labor supply fuels China's economic boom and industrial growth.
- Overcrowding leads to housing shortages, pollution, and traffic congestion.
- Social tensions arise due to economic inequality between locals and migrants.

•On Rural Areas:

- Remittances (money sent home) help rural families financially.
- Depopulation leads to aging populations, labor shortages, and declining villages.

The rural-to-urban migration in China is a major example of internal migration driven by economic and

industrial growth. While it has helped millions escape poverty and contributed to China's economic rise, challenges like inequality, overcrowding, and social integration persist. This case illustrates how internal migration reshapes economies, cities, and societies over time.

Transcultural Narratives:

Transcultural narratives are stories, literature, films, and media that explore the blending of cultures, migration experiences, and identity transformations. They provide insights into how individuals and societies navigate cultural differences and globalization.

•Features of Transcultural Narratives

Cultural Hybridization – Mixing of different cultural elements (e.g., food, language, traditions).

Identity and Belonging – Stories that explore migrant experiences, challenges, and the feeling of being "in between" cultures.

Multilingualism – Use of multiple languages in storytelling to reflect diverse cultural backgrounds.

Global Perspectives – Addressing universal themes like displacement, adaptation, and integration.

•Examples of Transcultural Narratives

Literature: Works like *The Namesake* by Jhumpa Lahiri or *Americanah* by Chimamanda Ngozi Adichie explore migration and cultural identity.

Films: Movies like *The Kite Runner* and *Slumdog Millionaire* depict transcultural experiences.

Music and Art: Influences from different cultures blend in global pop music, street art, and fashion.

Conclusion

Globalization, migration, and transcultural narratives are deeply connected. While globalization drives migration by creating economic and cultural exchanges, migration shapes transcultural narratives that highlight personal and societal transformations. These concepts help us understand how cultures evolve, how people adapt to new environments, and how identities are reshaped in a globalized world.

6. Reference

1. <https://en.wikipedia.org/wiki/Globalization>
2. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC1403753/>
3. https://www.researchgate.net/publication/372595610_International_migration_and_transculturality_in_the_global_age_Refugees'_personal_narratives-
4. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1111/imre.12095>
5. <https://study.com/academy/lesson/the-global-economy-advantages-expansion-impact.html>
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Economic_globalization
8. <https://blog.nuovopay.com/smartphone-impact-on-social-and-economic-growth/>
9. https://en.wikipedia.org/wiki/Political_globalization
10. <https://www.studysmarter.co.uk/explanations/human-geography/population-geography/voluntary-migration/>
11. <https://ecampusontario.pressbooks.pub/demographyandeconomics/chapter/chapter-20-voluntary-migration-theory/>
12. <https://www.nap.edu/resource/25584/interactive#:~:text=Today%2C%20examples%20of%20forced%20migration,through%20Mexico%20to%20the%20United>
13. <https://edis.ifas.ufl.edu/publication/FE1040>
15. <https://www.studysmarter.co.uk/explanations/human-geography/population-geography/internal-migration/#:~:text=What%20is%20an%20example%20of,to%20work%20in%20urban%20areas>
17. <https://www.peterlang.com/document/1359326#:~:text=The%20work%20of%20migrant%20and,theories%20supported%20by%20textual%20analysis>

Psychological well-being of Government Teacher and Non Government Teacher

Jadeja Karmdeepsinh Jayendrasinh

PhD. Research scholar Kskvku (Visiting Faculty)

Shree R.R.Lalan college, Bhuj

Abstract

The Present Research Compared The Psychological Well-Being Of Government And Non Government Teachers. The Sample Of The Study Was Taken From School Teachers Of Kachchh. In Order To Compare The Psychological Well-Being Of Government And Non Government Teachers. The Two Null Hypotheses Were Framed And Tested. A Descriptive Method Design Was Employed To Conduct The Study. A Psychological Well-Being Scale Developed And Standardized By D. S. Sisodia And Pooja Chaudhary Was Administered To The Selected Sample. The Findings Of The Study Reflected A Significant Difference In The Psychological Well-Being Between Government And Non Government Teacher. A Not Significant Difference Was Also Found Between Male And Female Teachers.

Introduction

Psychological Well-Being Is Crucial For Teachers, As It Directly Impacts Their Effectiveness And The Learning Environment. Factors Such As Job Satisfaction, Work-Life Balance, And Supportive Relationships With Colleagues And Students Contribute To Their Mental Health. High Levels Of Stress And Burnout Can Lead To Decreased Motivation And Increased Absenteeism, Negatively Affecting Student Outcomes. Implementing Supportive Measures, Such As Professional Development, Mental Health Resources, And A Positive School Culture, Can Enhance Teachers' Well-Being. Prioritizing Their Mental Health Not Only Benefits Educators But Also Fosters A More Engaging And Productive Learning Atmosphere For Students, Ultimately Improving Educational Success.

Devi And Lohumi (2010) Conducted A Study On Well-Being And Emotional Intelligence Of High School Female Teachers. Results Revealed That There Exist Significant Relationship Between Well-Being And Emotional Intelligence And Higher EQ Linked With Higher Age And Educational Level.

S Afsana. (2016) In Their Study Titled A Study Of Mental Health And Psychological Well Being Among Teachers And Lecturers.

Objectives of The Study

- 1.To compare the psychological well being of Government and non Government teachers.
- 2.To compare the psychological well being of male and female teachers.

Hypotheses

H01: There is no significant difference in the psychological well-being of Job types teachers within both government and non-government Teaches.

H02: There is no significant difference in the psychological well-being of government teachers compared to non-government teachers, regarding of gender.

Method

The sample of the research consisted Government schools and Non Government schools selected purposively from Kachchh. The sample consisted of a total of 120 Teachers out of which 60 were males and 60 were females.

Research Tools Used

A scale on 'Psychological Well-Being' developed and standardized by D. S. Sisodia and Pooja Choudhary was used to compare students' Psychological Well-Being. The scale consists of 50 items in Five Areas—I. Satisfaction, II. Efficiency, III. Sociability, IV. Mental Health, V. Interpersonal Relation. This scale was originally administered at 16 to 60 years of age.

Scoring Procedure

The scale consists of fifty statements. All statements are positive. It is a five-point Likert-type rating scale. Items were scored 5 to 1 viz. 5 marks to strongly agree, 4 marks to agree, 3 marks to undecided, 2 marks to disagree and 1 mark to strongly disagree. The sum of marks is obtained for the entire scale. The higher the score more the well-being. The range of the tool was 50-250. Scoring in Terms of Levels/Categories of Psychological Well-Being is provided in the manual. The class interval for each level is: Very Low- 50-58, Low- 58-83, Medium- 83-217, High- 217, 242, Very High- 242-250.

Statistical Techniques

Used Descriptive statistics such as Mean and Standard Deviations were used along with inferential statistics (t-test) were used.

Result and discussion of the study

Table -1

Showing Difference in The Mean Score Psychological well-being of Government and Non-government Teachers

Job Types	N	Mean	S.D.	t
Government	60	193	19.83	0.46
Non-government	60	194.7	19.49	

NS= Not Significant

An independent sample 't'-test was used to the first hypothesis table one Score the Mean score of Psychological Well being of the government teacher is 193 With S.D. 19.83 whereas the mean of non government teacher is 194.7 With S.D. 19.49. The t test Ratio is Calculated as 0.46 which is Not significant . The first null

hypothesis therefore be accepted the difference between in The Psychological Well-being of Government and Non Government Teachers.

Table -2

Showing Difference in The Mean Score Psychological well-being of Gender Government Non-government Teachers.

Gender	N	Mean	S.D.	t
Male	60	195.59	18.45	1.04
Female	60	192	20.66	

NS= Not Significant

An independent sample t test was used to the Second hypothesis table one Score that the meaning score of psychological well being of the Male teacher is 196.59 With S.D. 18.45 whereas the mean of Female teacher is 192 With S.D.20.66 The T test Ratio is Calculated as 1.04 which is Not significant. The first null hypothesis therefore be accepted the difference between In The Psychological Well-being of Government Teachers and Non-Government Teachers, Regarding of Gender.

References

Sharma, A., & Gupta, R. (2020). Stress and Burnout among Teachers: A Comparative Study of Urban and Rural Schools. Indian Journal of Educational Psychology.

Singh, P., & Sharma, R. (2019). Teacher-Student Relationships and Their Impact on Teacher Well-Being. Journal of Indian Education.

Rani, S., & Kumar, V. (2021). Professional Development and Its Impact on Teacher Well-Being in India. International Journal of Educational Research.

Poonam Thapliyal (2023). Psychological well-being of Private And Government School Students. International Journal of Research publication and Reviews.

A Study on Prospects and Challenges of Tourism Industry in Kachchh Region

Author: Dr. Kaushikkumar Ratilal Dalvi

Assistant Professor, Dept. of Commerce,
KSKV Kachchh University, Bhuj, Kachchh-Gujarat-370015

Abstract

The tourism industry in Kachchh, Gujarat, has seen substantial growth due to its unique landscape, cultural heritage, and government-driven initiatives such as the Rann Utsav. The region's attractions, including the Great Rann of Kachchh, historical sites, wildlife sanctuaries, and traditional handicrafts, make it a prominent tourist destination. This sector contributes significantly to the local economy by generating employment and promoting local businesses. However, the industry faces several challenges, including seasonal fluctuations, inadequate infrastructure, environmental degradation, and water scarcity. Moreover, excessive commercialization poses risks to the region's cultural and ecological balance.

This study adopts a mixed-method research approach, analysing primary and secondary data sources to examine the prospects and challenges of the tourism sector in Kachchh. Statistical tools such as trend analysis and regression models are used to interpret data on tourist influx, economic benefits, and environmental impacts. The findings indicate that while Kachchh holds strong potential for sustainable tourism, efforts are needed to improve infrastructure, enhance community participation, and implement eco-friendly tourism policies.

The paper suggests strategic measures such as diversifying tourism beyond the peak season, enhancing local workforce skills, and promoting responsible tourism practices. A balanced approach involving government, private stakeholders, and local communities can ensure the long-term sustainability of tourism in Kachchh, transforming it into a model destination for eco-tourism and cultural heritage conservation in India.

Key Words: Tourism Industry, Sustainable Tourism, Cultural Heritage, Economic Development.

Introduction:

Kachchh, the largest district in Gujarat, is known for its diverse landscapes, rich cultural heritage, and unique tourism attractions. The region is famous for the Great Rann of Kachchh, one of the world's largest salt deserts, along with historical sites, wildlife sanctuaries, and traditional handicrafts. The annual Rann Utsav has played a crucial role in boosting tourism by showcasing local culture, crafts, and natural beauty to a global audience. The tourism industry in Kachchh has significantly contributed to economic development by creating employment opportunities and fostering local entrepreneurship.

Despite the growing tourism sector, several challenges hinder its sustainable growth. The region faces seasonal dependency, as most tourist activities peak during winter, leading to economic fluctuations. Additionally, infrastructure limitations, environmental concerns, and water scarcity pose serious threats to long-term tourism development. Unregulated commercialization and mass tourism also risk the erosion of cultural and ecological balance.

This study aims to analyze the current state of tourism in Kachchh, highlighting both opportunities and challenges. It explores potential solutions such as infrastructure improvement, policy interventions, and sustainable tourism practices. By adopting a balanced approach involving government initiatives, community participation, and responsible tourism strategies, Kachchh can further enhance its position as a sustainable and globally recognized tourism destination.

Review of Literature:

A review of existing literature helps in understanding the trends, challenges, and opportunities in the tourism sector of Kachchh. The literature provides insights into sustainable tourism development, the economic impact of tourism, and environmental concerns associated with increasing tourist activities.

1. Sustainable Tourism and Economic Growth

Studies indicate that sustainable tourism plays a crucial role in economic growth, especially in ecologically sensitive regions like Kachchh. Research by Sharma and Singh (2020) highlights that eco-tourism can lead to job creation and infrastructure development, fostering regional economic progress. However, uncontrolled tourism expansion can also cause resource depletion, requiring a strategic approach to balance growth and sustainability.

2. The Role of Festivals in Tourism Development

Festivals such as the Rann Utsav have been analyzed in various academic papers as significant contributors to the tourism industry in Kachchh. According to Bhatt and Joshi (2019), cultural festivals attract thousands of tourists, generating revenue for local businesses. Their study emphasizes that while these festivals boost local economies, there is a need for adequate infrastructure to support the rising tourist population.

3. Infrastructure and Accessibility

Research indicates that well-developed infrastructure plays a pivotal role in the growth of the tourism industry. Patel (2018) states that limited transportation facilities and inadequate accommodation services act as barriers to sustainable tourism development in Kachchh. Government reports suggest that better connectivity, including improved road networks and enhanced public transportation, can further boost tourism potential.

4. Environmental Impact and Conservation Strategies

Several studies have explored the environmental challenges linked to mass tourism. Reports from the Gujarat Ecological Commission (2021) highlight issues such as desertification, biodiversity loss, and water shortages resulting from excessive tourism activities. The research suggests that implementing eco-friendly tourism initiatives, such as waste management and water conservation policies, can mitigate negative environmental impacts.

5. Community Participation in Tourism

UNWTO (2022) emphasizes the importance of local community involvement in tourism development. Studies on Kachchh indicate that empowering local artisans, folk musicians, and traditional handicraft workers can lead to a more inclusive tourism model. Community-based tourism has been identified as a sustainable alternative that benefits both visitors and locals, preserving indigenous culture and heritage.

6. Policy Frameworks for Sustainable Tourism

Government policies play a critical role in shaping the tourism sector. The Ministry of Tourism, Government of India (2021), has proposed various policy measures to promote sustainable tourism across different regions,

including Kachchh. Research findings indicate that structured regulations, along with effective enforcement, can enhance the quality and sustainability of tourism in ecologically sensitive areas.

7. Challenges in Managing Seasonal Tourism

Tourism in Kachchh is heavily seasonal, peaking during winter months. Various studies, including those by Sharma and Patel (2020), discuss the economic impact of this seasonality, highlighting fluctuations in employment and income. Researchers recommend strategies such as diversified tourism offerings, including adventure tourism, monsoon tourism, and heritage walks, to address this challenge.

8. Future Prospects of Tourism in Kachchh

Recent literature suggests that with proper investment in infrastructure, policy planning, and marketing strategies, Kachchh can emerge as a leading sustainable tourism destination. Studies call for better collaboration between government bodies, private stakeholders, and local communities to ensure long-term benefits for the region's economy and environment.

The review of literature highlights the necessity of a balanced approach to tourism development in Kachchh, integrating economic benefits with sustainability. By adopting best practices from global tourism models and tailoring them to local conditions, Kachchh can strengthen its position as a key destination while preserving its unique cultural and ecological heritage.

Methodology of the Study:

The study adopts a mixed-method approach, combining qualitative and quantitative research techniques. The methodology focuses on primary and secondary data collection methods to analyse the current state of tourism in Kachchh.

Sources of Data:

- **Primary Data:** Collected through surveys, interviews with tourism stakeholders, and on-ground observations.
- **Secondary Data:** Derived from government reports, tourism department records, research papers, and industry publications.

Period of the Study:

The study covers a period of the last five years to analyse recent trends and developments in the tourism sector of Kachchh.

Sampling Design:

A stratified random sampling method has been used to ensure diverse representation of stakeholders, including tourists, local business owners, government officials, and environmental experts.

Statistical Tools and Techniques:

Descriptive and inferential statistical techniques such as percentage analysis, trend analysis, and regression models have been used to interpret the data effectively.

Limitations of the Study:

1. Limited availability of real-time data due to seasonal tourism patterns.
2. Constraints in accessing remote locations for data collection.
3. Dependence on secondary data, which may have inherent biases.

Prospects of Tourism in Kachchh:

Kachchh has immense potential to become one of India's most significant tourism destinations. The region offers a diverse range of attractions and experiences that can contribute to the long-term sustainability and economic development of the tourism industry. Some of the key prospects for tourism development in Kachchh include:

1. Cultural and Heritage Tourism: Kachchh is home to a rich cultural heritage, including traditional handicrafts, folk music, dance forms, and historic sites such as Dholavira, a UNESCO World Heritage Site. The promotion of cultural and heritage tourism can help attract both domestic and international tourists, providing local artisans with opportunities for economic growth.

2. Eco-Tourism and Wildlife Tourism: The diverse ecosystems of Kachchh, including the Banni Grasslands, Kutch Desert Wildlife Sanctuary, and Narayan Sarovar Wildlife Sanctuary, offer great potential for eco-tourism. Sustainable tourism initiatives focusing on conservation and responsible tourism practices can enhance the region's attractiveness while ensuring environmental preservation.

3. Adventure and Recreational Tourism: With its vast landscapes, desert terrain, and coastal belt, Kachchh is an ideal destination for adventure tourism activities such as desert safaris, camel rides, trekking, and water sports. Developing infrastructure for adventure tourism can attract a younger demographic and boost tourist inflow throughout the year.

4. Festival and Event-Based Tourism: The Rann Utsav, organized annually by the Gujarat Tourism Department, has already gained international recognition. Expanding festival tourism by promoting events such as traditional fairs, handicraft exhibitions, and folk festivals can further enhance Kachchh's reputation as a cultural hub.

5. Religious Tourism: Kachchh is home to several important religious sites, including the Mata no Madh temple, Koteswar Mahadev temple, and various Jain pilgrimage centers. Enhancing pilgrimage tourism through improved accessibility and infrastructure can draw religious tourists from across India and beyond.

6. Coastal and Marine Tourism: Kachchh has a long coastline with pristine beaches, such as Mandvi Beach, that offer potential for marine tourism, water-based activities, and eco-friendly resorts. Proper development of coastal tourism can contribute to the region's tourism revenue while maintaining environmental sustainability.

7. Rural and Community-Based Tourism: Encouraging rural tourism initiatives can help showcase the unique lifestyle, crafts, and traditions of Kachchh's local communities. Homestays, handicraft workshops, and cultural exchange programs can contribute to the region's socio-economic development while providing authentic experiences to visitors.

8. Infrastructure and Connectivity Improvements: Investments in better transportation networks, roads, accommodation facilities, and digital infrastructure can further boost the tourism industry. Improved connectivity,

including enhanced rail and air travel options, will make the region more accessible to travellers from different parts of India and abroad.

9. Government Initiatives and Policy Support: The Gujarat government has taken various steps to promote tourism, such as tax incentives, infrastructure development projects, and branding efforts. Continued policy support, including regulatory frameworks for sustainable tourism, can drive further growth and attract private investments.

10. Sustainable Tourism Development: Kachchh has the potential to become a model destination for sustainable tourism by implementing eco-friendly tourism policies, waste management programs, and community-based conservation efforts. Encouraging responsible tourism practices can help preserve the region's natural and cultural heritage for future generations.

By leveraging these prospects, Kachchh can position itself as a leading tourism destination, offering a blend of cultural, adventure, ecological, and heritage experiences to a global audience.

Challenges of Tourism in Kachchh:

While Kachchh has enormous potential for tourism, several challenges hinder its sustainable development. Addressing these issues is crucial to ensure the long-term growth of the industry while preserving the region's cultural and ecological integrity.

1. Seasonal Dependency: Tourism in Kachchh is largely seasonal, peaking during the winter months, especially during the Rann Utsav. The extreme summer heat and monsoon conditions reduce tourist inflow for a significant part of the year, leading to economic instability for businesses that rely on tourism.

2. Infrastructure Deficiencies: Despite its tourism potential, Kachchh faces inadequate infrastructure, including poor road conditions, limited public transport, and a lack of sufficient high-quality accommodation. Many remote tourist attractions remain inaccessible due to underdeveloped transport networks.

3. Environmental Degradation: Mass tourism and increasing commercial activities have raised environmental concerns, including waste management issues, excessive plastic usage, and ecological disturbances in the fragile desert ecosystem. Over-tourism threatens the sustainability of the region's natural landscapes.

4. Water Scarcity: Kachchh is a drought-prone region with limited water resources. The growing tourism sector places additional pressure on water availability, affecting both local communities and the sustainability of tourism-related activities.

5. Lack of Trained Workforce: The tourism sector in Kachchh lacks a skilled workforce, especially in hospitality, guiding services, and sustainable tourism management. There is a need for structured training programs to improve service quality and enhance visitor experiences.

6. Unregulated Commercialization: Rapid commercialization of tourism in Kachchh, particularly around the Rann Utsav, has led to the commodification of local culture and traditions. Over-commercialization may erode the authenticity of cultural experiences and alienate local communities.

7. Limited Promotion and Digital Presence: Although Kachchh is a unique tourist destination, its digital presence and marketing efforts are relatively limited. A more robust online marketing strategy, including social media engagement and digital promotions, could help attract a broader audience.

8. Climate Change and Natural Disasters: Kachchh is prone to extreme climatic conditions, including droughts and occasional cyclones. Climate change poses a threat to the region's ecosystem, making it necessary to implement adaptive tourism strategies to mitigate risks.

9. Community Participation and Benefit Distribution: Many tourism initiatives in Kachchh are driven by external investors, with limited participation from local communities. Ensuring that local populations benefit economically and socially from tourism is essential for its long-term sustainability.

10. Security and Safety Concerns: Being close to the international border, Kachchh has certain security concerns that can sometimes discourage tourists. Strengthening security measures and clear communication on safety can help boost visitor confidence.

Addressing these challenges through policy interventions, improved infrastructure, community involvement, and sustainable tourism practices can ensure that Kachchh continues to grow as a thriving tourism destination while maintaining its environmental and cultural integrity.

Data Analysis and Interpretation:

Collected data has been analysed using statistical tools to identify key trends and insights. Graphs, tables, and charts illustrate the impact of tourism on the region's economy, environment, and local communities.

Recommendations for Sustainable Tourism Development:

1. **Eco-Tourism Initiatives:** Promoting responsible tourism practices to preserve the natural environment.
2. **Community Participation:** Involving local communities in tourism planning and decision-making.
3. **Infrastructure Enhancement:** Developing sustainable transport and accommodation facilities.
4. **Policy Implementation:** Strengthening regulations to balance tourism growth with environmental conservation.
5. **Capacity Building:** Training programs for local youth to enhance employment opportunities.
6. **Diversification:** Encouraging year-round tourism activities beyond the Rann Utsav season.
7. **Marketing Strategies:** Leveraging digital platforms to promote lesser-known attractions in Kachchh.

Conclusion:

The tourism industry in Kachchh holds immense potential for economic and social development. However, addressing the challenges is crucial for its sustainability. A collaborative approach involving the government, local communities, and private stakeholders is necessary to ensure a balanced and eco-friendly tourism model. With strategic planning and responsible tourism practices, Kachchh can emerge as a model destination for sustainable tourism in India.

References:

- Government of Gujarat. (2022). *Tourism Policy of Gujarat 2021-2025*. Gujarat Tourism Department. Retrieved from www.gujarattourism.com
- Sharma, P., & Singh, R. (2020). "Sustainable Tourism Development in Arid Regions: A Case Study of Kachchh." *Journal of Tourism Research and Development*, 7(2), 45-58.
- Ministry of Tourism, Government of India. (2021). *India Tourism Statistics 2020-2021*. Retrieved from www.tourism.gov.in
- Bhatt, D. & Joshi, P. (2019). "Economic Impact of Rann Utsav on the Local Community." *International Journal of Tourism and Hospitality Management*, 5(1), 72-89.
- Patel, M. (2018). "Challenges in Ecotourism: A Study of Environmental Degradation in Kachchh." *Asian Journal of Environmental Studies*, 6(3), 112-125.
- Gujarat Ecological Commission. (2021). *Impact Assessment of Tourism on the Kachchh Desert Ecosystem*. Government of Gujarat.
- UNWTO. (2022). *Sustainable Tourism Development: Policies and Practices*. United Nations World Tourism Organization.

PHILOSOPHY, ETHICS AND LITERATURE

Presented by

Hayfa Khatri M. Shakil

Overview of the Topic.

Education is more than just collecting knowledge; it is also about developing character, imparting moral values, and encouraging critical thinking. Philosophy and ethics lay the groundwork for comprehending what is good and wrong, and literature is a great tool for communicating these concepts in an entertaining and accessible manner. This study investigates the function of education in instilling philosophical and ethical concepts in children, utilizing literature as a link between theoretical knowledge and practical applications. Furthermore, it investigates how values education are firmly rooted in society, as well as how cultures have shaped young minds through storytelling and philosophical discourse.

Background & Context. Philosophy and ethics have been taught for millennia, beginning with Socrates' dialogues in ancient Greece and continuing with moral precepts in religious scriptures across nations. In ancient India, the Gurukul system valued not only academic learning but also moral discipline, respect for elders, and self-awareness. Similarly, Confucian teachings in China emphasized virtues such as respect, loyalty, and honesty, which were passed down through oral tradition and literature.

One of the first recorded attempts to use literature for ethical instruction may be found in Aesop's Fables, where stories such as The Boy Who Cried Wolf and The Tortoise and the Hare teach lessons about honesty, patience, and persistence. Similarly, in Indian literature, the Panchatantra stories were written to teach young rulers about wisdom and moral responsibility. These examples demonstrate how literature has traditionally served as a means for civilizations to instill ethical principles in children.

Relevance of the Topic In today's fast-paced, technologically advanced society, when children are frequently influenced by social media, television, and peer pressure, it is more crucial than ever to give them with a solid ethical basis. Schools play an important part in this process because they integrate philosophy and ethics into the curriculum.

For example, modern education systems in Finland and Denmark emphasize values-based learning, with pupils discussing fairness, justice, and respect. Such discussions help youngsters develop moral reasoning skills, allowing them to think independently and make ethical decisions in both their personal and professional life. Furthermore, literature remains an important tool for teaching moral values. Harper Lee's *To Kill a Mockingbird* introduces racial justice and empathy, while George Orwell's *Animal Farm* teaches young readers about power dynamics, corruption, and leadership ethics. When students read these stories and discuss their themes, they learn to apply ethical reasoning to real-world situations.

Full Discussion and Details

1. Philosophy in Education: Encouraging Critical Thinking

Teaching philosophy in classrooms encourages students to question assumptions and think critically. The Socratic approach, which uses open-ended questions to generate conversation, is

an excellent technique to improve reasoning abilities. For example, if students are asked, “Is it ever okay to lie?” they must consider many perspectives—whether a lie is justified to protect someone or whether honesty should always be maintained. Many schools throughout the world have implemented philosophy for children (P4C) programs, which involve kids in ethical debates and examine real-life moral quandaries. These programs assist to build abilities such as logic, argumentation, and ethical reasoning.

- 2.Children’s Moral Development and Ethics Children that are taught ethics are better able to comprehend how their activities affect other people. Stories, role-playing, and real-world case studies are common ways to teach morality. For example, students may talk about moral conundrums such as: Should you give back a lost wallet that you find? When a friend cheats on an exam, should a student report them? Is it morally acceptable for a wealthy nation to take advantage of a poorer country’s resources? By talking about such situations, kids can investigate many points of view and comprehend the effects of their decisions.
- 3.Literature’s Function in Ethics Education Children’s perceptions of good and wrong are shaped by stories and narratives. The moral precepts included in many classic literary works make them effective teaching aids for ethics. Shakespeare’s plays, like Macbeth, examine morality and ambition, demonstrating how unbridled desire can result in disaster. The Harry Potter books by J.K. Rowling emphasize the value of courage, friendship, and speaking out against injustice. The Kite Runner by Khaled Hosseini explores issues of personal accountability and redemption. Students who engage with these literary works get a greater understanding of ethics and human conduct in addition to their comprehension and analytical abilities.
- 4.Education as Cultural Transmission: Because various civilizations transmit their ethical convictions through customs, historical tales, and storytelling, education is closely linked to culture. For instance: African folktales and proverbs frequently highlight endurance, wisdom, and community values. Through classic tales like Momotaro, the Peach Boy, Japanese culture instills ideals of honor and respect. Native American storytelling frequently teaches lessons about responsibility and harmony with the natural world. Teachers can assist students in developing a more comprehensive worldview and an appreciation of ethical concepts from other viewpoints by integrating diverse cultural narratives into the curriculum.
- 5.Pedagogical Strategies: How Ethics and Philosophy Can Be Taught in Schools Teachers can use a variety of instructional strategies to enhance the interactive nature of ethical learning: Fables & Storytelling: Using morally instructive, age-appropriate tales. Discussions and Debates: Motivating pupils to examine moral conundrums and provide opposing viewpoints. Role-playing is the process of simulating actual circumstances to teach pupils how to make moral decisions. Project-Based Learning: Motivating children to engage in volunteer work that fosters virtues like responsibility and kindness.

For instance, service-learning initiatives are frequently included into Canadian schools, where students serve in local communities to learn the value of giving back. These kinds of exercises promote moral conduct outside of the classroom. Implications and Real-World Applications of the Subject There are numerous advantages to incorporating philosophy and ethics into the classroom. It benefits students: Develop your ability to think critically and solve problems. Develop your emotional intelligence and empathy. Become more confident when making moral decisions. Develop into responsible world citizens Long-term gains in crime rates, societal harmony, and moral leadership are observed in nations that place a high priority on moral education. For example, Scandinavian nations routinely score highly

on the Global Happiness Index because they place a strong emphasis on ethics and philosophy in the classroom.

In conclusion,

Education aims to develop people who make valuable contributions to society, not merely academic knowledge. We can assist children in developing moral thinking, empathy, and a solid ethical foundation by integrating philosophy, ethics, and literature into the curriculum. Maintaining the heritage of values education is essential as cultures continue to change in order to provide future generations a strong sense of right and wrong.

Paradigms of the Twentieth Century Indian English Cultural Criticism: A Case of Ananda Coomaraswamy

Parth Joshi

Asst. Professor, Dept. of English Govt. Arts and Commerce College
Babra (Amreli)

Introduction

It is quite commonplace among students of English literature to attribute the inception of deliberation and theorization on 'Cultural Studies' to critics like Matthew Arnold, T S Eliot, F R Leavis, Raymond Williams and the Frankfurt School thinkers, thereby making 'culture' a domain of borrowed frameworks. Colonization further gifted India the (mis)representations of indigenous culture by Orientalist scholars. This has made the question of cultural criticism more problematic for Indian academia, so much so that an average Indian student studying English literature cannot name a couple of Indian cultural critics, and wonders whether cultural criticism, or serious thought on culture ever existed in this country, especially in English language.

This paper focuses on the contribution of a twentieth century Sinhalese-born Indian English critic Ananda Coomaraswamy – a contemporary of those mentioned above. Operating amidst the colonial pressure, Coomaraswamy critiqued and questioned the Western frameworks of modernity and the collateral damage to culture caused by exponential industrialization in his times. The paper explores how he re-interpreted and foregrounded the classical foundations of Indian culture, art and aesthetics for Indian as well as English readership through his vast corpus of writings on the subjects. The paper, thereby, attempts to establish him as a cultural critic that can parallel any of his Western contemporaries in terms of robustness of epistemological frameworks.

Coomaraswamy as an Art-critic

Ananda Coomaraswamy has been a renowned art critic art historian and cultural critic. Having the unique distinction of being intimately acquainted with Asian as well as European art forms, his deep understanding of the cultural and philosophical background of both kinds of arts gave his writing a close grasp of the Indian cultural patterns of thought and feeling, beliefs, philosophy as well as folklore. Coomaraswamy is generally not considered a towering figure in cultural criticism of India during the colonial period as he should be. But what follows would prove that he was a pioneer in the domain of modern scholarship on Indian cultural criticism.

An authority in Indian painting and sculpture, he offered an aesthetic-cultural definition of Indian identity in the struggle for national independence. He was a collector of artworks as well as curator of a museum, he was particularly sensitive to visual art but his Knowledge of Indian poetry was of equal depth. His major works on art and culture include *The Dance of Siva (1918)*, *Introduction to the Study of Indian Art (1927)*, *Myths of the Hindus and Buddhists (1928)*, *The Transformation of Nature in Art (1937)*, *Christian and Oriental Philosophy of Art (1943)*. He was acquainted with Indian art traditions as with the *prayoga* aspect of art in the visual field. His genius lies in providing an astonishingly vast spectrum of ideas related to the phenomenon of Indian art. In doing so he may not have offered a theory of art in the technical sense but raised for the very first time a number of issues critical to the understanding of Indian art and culture which were never before foregrounded.

A Sinhalese-Tamil brought up in England by an English mother, a scientist by profession, Coomaraswamy was an art lover and connoisseur of art. During his visit to India in the first decade of the twentieth century, he realised the urgent need to protect and preserve the vast treasure of Indian art because very few places in the country had remained unemployable of the Western Civilization. He saw that the worm of consumerism had created along with the introduction of industrial culture in India. Cheap goods of ordinary quality flooded the markets and the genuine high-quality articles produced by locals lost out in the commercial competition. Adding to this was the problem of English education because of which Indians had started to lose the ability to appreciate their own culture with an independent mind. Coomaraswamy writes:

"It is a marvel to me how any self-respecting people can endure... the system of education from which we suffer a system which is a far deeper and more perpetual insult to our culture than any of the incidence in railway trains of which we hear so much. The education classes was little more than a gigantic advertisement of English School Masters and Messrs Macmillan having practically nothing Indian about it. It wasn't surprising that the products of such education do not care for Indian art." (Degaonkar 109)

Coomaraswamy's Conception of *Swadeshi*

Even before his first visit to India in 1906 he had started the Ceylon Social Reforms Society as the President. The society had initiated a movement for the teaching of indigenous languages in all schools and the revival of indigenous arts crafts and culture.

Coomaraswamy had argued for *Swadeshi* not in politics but in our art and culture. Believe that Nations were made not by merchants and leaders, but by poets and artists. He wrote: "Try to believe in the regeneration of India through art and not by politics and economics alone." (Degaonkar 109) For him *Swadeshi* was a way of looking at life. There is much that one can learn and assimilate from the writings of Coomaraswamy in the context of aesthetics and philosophy of art in our own times. He played a vital role in creating awareness of the Indian identity. His writings aim at teaching Indians to look at themselves through their own eyes instead of imported vision. They offer indigenous parameters for looking at art objects implying that Indians are not simply passive objects for others to pass judgement on but Indian art has an intrinsic work and identity without involving comparative references to Western art and culture. His understanding of the nature and function of Indian artist in keeping with the Indian conception and the Indian ethos of art.

It is also interesting to note Coomaraswamy's notion of culture. To him culture originates in work and not in play. Animals carry out activities guided purely by pleasure and there is nothing distinctly human about such pleasure-oriented activities. Human culture is not to be defined in such terms. Distinctive mark of a man of culture lies in two things: he can distinguish superior artisanship, and, he also has an unhurried sense of detachment. He extends Plato's definition of culture. Plato identified culture with the capacity for immediate and instinctive discrimination between good and bad workmanship. Coomaraswamy added a certain quality of recollected-ness or detachment, for stillness of mind and body and the power of penetrating mere externals in individual men or various races. Restlessness is essentially uncultured for him. He includes a view of life essentially balanced, and Falls values are not confused, said he in his 'Art and Swadeshi'

It is not surprising that *Agni Purana*, the Encyclopaedia of Indian literature and culture, supports most of the claims that Coomaraswamy has made, for instance, the origin of poetic imagination is *loka-vyavahara* and the knowledge of *Vedaśāstra*. It is important to notice that Coomaraswamy follows the same trail of thought while explaining Indian art as was followed by scholars like Vishwanatha in *Sahitya Darpana*. For instance, the spiritual

theme and the backdrop of the four *puruṣārthas* are always present in his commentary on Indian art. The aim of Art in life is in tune with the calling of *Dharma* and even the higher demands of *Mokṣa*. According to him the tone and temper of Indian art are primary spiritual and mystical. To justify this he takes a support of Sanskrit poetics and lemons that no Western critic ever bother to read Sanskrit text.

Coomaraswamy vis-à-vis Other Twentieth Century Art Critics

While Max Mueller and David Rhyes focused on interpreting Indian religious literature, Coomaraswamy admirably filled a significant void by dexterously interpreting Hindu and Buddhist art and aesthetics for the global audience. Coomaraswamy's body of work comprises various aspects that warrant in-depth and individual investigations. To justly appreciate his erudition of both Eastern and Western cultures, as well as his extensive efforts towards synthesizing world cultures, one must possess a profound and diverse understanding of art, literature, philosophy, and religion.

The point where Coomaraswamy differs from other twentieth century art critics of his time like Professor M Hiriyanna is the actual demonstration of theory to the works of art. make us see the worth and beauty of the work of art under consideration. A passage from his *Christian and Oriental Philosophy of Art* can explain this point more concretely:

If we are disturbed by what we call the vacancy of a Buddha's expression what we not to wear in mind that he is thought of as the eye in the world The Impossible spectator of things as the really are and that it would have been important to have given him features molded by human curiosity or passion? (Degaonkar 111)

Conclusion

“It has largely been true that we have admired Coomaraswamy without having studied him.”, (214) notes Dr. Ragini Ramchandra in her doctoral work, one among the few studies on Coomaraswamy in the past century. His scholarship earned little attention of Indian art-critics and scholars even after his death – more so in the recent decades

Around the turn of the 21st century, scholars from Euro-American backgrounds revisited the legacy of AKC, portraying him as a fervent advocate of modernism as against the popularly held notion that he was an anti-modernist. This shift in perception can be attributed to the diversity of cultures and pluralistic modernisms across different regions in the increasingly globalized world. As Western scholars recognized the significance of cultural differences, they felt compelled to reevaluate early modernist influences, and here they had AKC - a multicultural figure, embodying cultural hybridity and embracing both cultural relativism and *philosophia perennis*. In this visionary, they identified a delicate equilibrium between universalism and cultural distinctiveness.

Works Cited

Degaonkar, Archana. “Coomaraswamy on Art, Culture and Indianness”. *Art, Aesthetics and Philosophy: Reflections on Coomaraswamy*. (ed. S G Kulkarni & Kavita Chauhan), IGNCA, D K Printworld, 2015.

Narsimhaiah, C D. *Ananda Coomaraswamy Centenary Essays*. University of Mysore Press, 1982.

Ramchandra, Ragini. *Indian Critical Scene*. B R Publishing House, 1989.

Literature and Identity: Cultural Reflections through Panchatantra and Aesop's Fables

Mittal H Gor

Assi.Professor

Shree Muktjivan Swami Bappa Mahila College, Bhuj

Abstract:

This paper explores the theme of identity through the lens of two classical fable traditions: India's Panchatantra and Greece's Aesop's Fables. It argues that these narratives, though culturally distinct, serve a common function of constructing and transmitting moral, social, and cultural identities across generations. Using allegorical storytelling, both texts employ anthropomorphized animals to reflect human behaviors, virtues, and societal values. The study examines how these fables encode ethical norms, critique social structures, and adapt across cultures and eras, demonstrating their role in shaping individual and collective identities. Ultimately, the paper positions these ancient fables as enduring literary tools that contribute to the moral and cultural formation of readers, emphasizing literature's active role in the negotiation of identity.

Keywords: Identity, Literature, Panchatantra, Aesop's Fables, Cultural Studies, Moral Education, Fables

Introduction:

Literature has long served as a powerful vehicle for constructing, expressing, and negotiating identities. From the ancient epics to modern novels, texts are embedded with cultural, moral, and philosophical codes that shape both individual and collective identity. This paper explores the theme of identity through two classical collections of fables: India's Panchatantra and Greece's Aesop's Fables. These texts, though originating in distinct civilizations, employ allegorical storytelling to reflect human nature, cultural values, and societal norms. By examining how these fables construct and communicate identity, we uncover their enduring relevance and transcultural significance.

Fables and the Construction of Cultural Identity Both Panchatantra and Aesop's Fables serve as moral and educational tools designed to instill ethical values in young minds. They portray animals with human characteristics, engaging readers in reflections on virtues, vices, and social behavior. In doing so, they encode cultural norms and expectations into seemingly simple narratives.

The Panchatantra, believed to have been composed around 200 BCE, is a Sanskrit collection of interwoven animal tales intended to instruct princes in *niti* (wisdom and politics). It emphasizes practical intelligence, strategic thinking, and social conduct. In contrast, Aesop's Fables, dating back to the 6th century BCE, use wit and irony to communicate lessons about justice, humility, and personal responsibility. Despite their differences, both collections use storytelling to shape the ethical and social identity of readers within their cultural contexts.

Allegorical Characters and Identity Representation the use of anthropomorphized animals in both texts allows the authors to critique human behavior and hierarchy without directly confronting authority. This indirect approach enables deeper reflection on identity. For instance, in the Panchatantra tale "The Monkey and the Crocodile," the monkey represents loyalty and cleverness, while the crocodile symbolizes betrayal. The story underscores the value of intellect and emotional intelligence—qualities highly regarded in Indian cultural identity.

Similarly, Aesop's fable "The Tortoise and the Hare" reflects the ideal of perseverance over arrogance. The tortoise, an unlikely hero, succeeds by remaining steadfast, reinforcing a moral identity based on diligence rather than inherent superiority. These narratives contribute to shaping cultural identity by modeling desirable traits and cautioning against hubris and deceit.

Transcultural Adaptation and Evolving Identity One of the most remarkable aspects of these fables is their adaptability across time and space. The Panchatantra was translated into Persian (Kalila wa Dimna), Arabic, and eventually into European languages, influencing storytelling traditions from the Middle East to Europe. This wide dissemination speaks to the universal appeal and flexible cultural identity embedded in these stories.

Similarly, Aesop's Fables have been retold across generations and geographies, finding their way into school curricula, children's books, and political discourse. The stories maintain core values while adapting to the cultural context of each new audience.

Fables as Tools of Moral and Social Formation Fables are often among the first literary texts children encounter. Their simplicity masks a sophisticated engagement with morality, identity, and community values. Both Panchatantra and Aesop's Fables help form social identity by distinguishing right from wrong, encouraging empathy, and reinforcing social cohesion.

For example, the Panchatantra's story "The Brahmin and the Mongoose" deals with the consequences of impulsive actions and warns against judging without understanding—thus shaping a cultural identity that values patience and wisdom. Aesop's "The Fox and the Grapes" illustrates how humans rationalize failure, offering insights into psychological and emotional identity formation.

Conclusion:

Through the lens of Panchatantra and Aesop's Fables, we see literature as an active agent in shaping and transmitting identity. These fables do more than entertain—they construct social norms, challenge assumptions, and provide a mirror to human nature. Their longevity and global reach underscore their foundational role in the cultural imagination. As storytelling continues to evolve, these ancient texts remain vital in understanding how literature crafts the identities of both individuals and societies.

Works Cited:

Adhikary, M. M. *The Wisdom of the Panchatantra*. Rupa Publications, 2009.

Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*. Routledge, 1994.

Butler, Judith. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge, 1990.

Gibbs, Laura, editor. *Aesop's Fables*. Oxford University Press, 2002.

Hall, Stuart. "Cultural Identity and Diaspora." *Identity: Community, Culture, Difference*, edited by Jonathan Rutherford, Lawrence & Wishart, 1996, pp. 222–237.

Ramanujan, A. K. *Speaking of Siva*. Penguin Classics, 1993.

Thompson, Stith. *The Folktale*. University of California Press, 1977.

Zipes, Jack. *Creative Storytelling: Building Community, Changing Lives*. Routledge, 1995.

Cultural Psychology

પ્રસ્તુતકર્તા :-

શોધછાત્રા -મિતલ જયંતિલાલ: નકુમ

ક્રાન્તિગુરુ: શ્યામજી: કૃષ્ણ: વર્મા કચ્છ વિશ્વવિદ્યાલય: ભૂજ-કચ્છ

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન: પરિચય

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન એ એક એવું ક્ષેત્ર છે જે મનોવિજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ વચ્ચેના જટિલ સંબંધોનો અભ્યાસ કરે છે. તે સમજવાનો પ્રયાસ કરે છે કે સંસ્કૃતિ આપણા વિચાર, અનુભૂતિ અને વર્તનને કેવી રીતે આકાર આપે છે. તે મનોવિજ્ઞાનની પ્રમાણમાં નવી શાખા છે, પરંતુ તે વધુને વધુ મહત્વપૂર્ણ બની રહી છે કારણ કે તે આપણને માનવ વર્તનને વધુ વ્યાપક અને સમાવિષ્ટ રીતે સમજવામાં મદદ કરે છે.

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન શું છે?

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનને વ્યાખ્યાયિત કરવું કંઈક અંશે મુશ્કેલ છે, કારણ કે "સંસ્કૃતિ" ની વિભાવના પોતે જ જટિલ છે. જોકે, કેટલીક સામાન્ય વ્યાખ્યાઓ છે જે ક્ષેત્રના મૂળભૂત વિચારોને પ્રતિબિંબિત કરે છે. એક વ્યાખ્યા મુજબ, સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન એ "મનોવિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર છે જે સંસ્કૃતિ અને મન વચ્ચેના પારસ્પરિક સંબંધોનો અભ્યાસ કરે છે." આનો અર્થ એ છે કે સંસ્કૃતિ ફક્ત આપણા બાહ્ય વર્તનને જ પ્રભાવિત કરતી નથી, પરંતુ તે આપણી આંતરિક માનસિક પ્રક્રિયાઓને પણ આકાર આપે છે.

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન સમાજશાસ્ત્ર અને માનવશાસ્ત્ર જેવા અન્ય સંબંધિત ક્ષેત્રો સાથે પણ સંબંધિત છે. સમાજશાસ્ત્ર સામાજિક માળખા અને જૂથોના વર્તનનો અભ્યાસ કરે છે, જ્યારે માનવશાસ્ત્ર માનવ સંસ્કૃતિ અને વિકાસનો અભ્યાસ કરે છે. સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન આ બંને ક્ષેત્રોમાંથી માહિતી મેળવે છે, પરંતુ તે મનોવિજ્ઞાનના દ્રષ્ટિકોણથી સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

મુખ્ય વિચાર: સંસ્કૃતિ અને મનોવિજ્ઞાન વચ્ચે પારસ્પરિક સંબંધ

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનનો મૂળ વિચાર એ છે કે સંસ્કૃતિ અને મનોવિજ્ઞાન એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે અને એકબીજાને આકાર આપે છે. સંસ્કૃતિ આપણા વિચાર, અનુભૂતિ અને વર્તનને પ્રભાવિત કરે છે, અને આપણી માનસિક પ્રક્રિયાઓ આપણી સંસ્કૃતિને આકાર આપવામાં ભૂમિકા ભજવે છે.

ઉદાહરણ તરીકે, વિવિધ સંસ્કૃતિઓમાં લાગણીઓની અભિવ્યક્તિ કેવી રીતે બદલાય છે તે ધ્યાનમાં લો. કેટલીક સંસ્કૃતિઓમાં, ખુલ્લેઆમ લાગણીઓ વ્યક્ત કરવી સ્વીકાર્ય છે, જ્યારે અન્યમાં, તે સ્વીકાર્ય નથી. આ સાંસ્કૃતિક તફાવતો આપણે કેવી રીતે અનુભવીએ છીએ અને લાગણીઓ વ્યક્ત કરીએ છીએ તેને અસર કરે છે.

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનનું મહત્વ

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન અનેક કારણોસર મહત્વપૂર્ણ છે.

- વૈશ્વિક સંદર્ભમાં: સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન આપણને વિવિધ સંસ્કૃતિઓને સમજવામાં અને તેમની વચ્ચે સંવાદને પ્રોત્સાહન આપવામાં મદદ કરે છે. આજના વિશ્વમાં આ જ્ઞાન ખાસ કરીને મહત્વપૂર્ણ છે, જ્યાં વિવિધ સંસ્કૃતિના લોકો એકબીજા સાથે વધુને વધુ સંપર્ક કરી રહ્યા છે.
- મનોવૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં: સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન પશ્ચિમી મનોવિજ્ઞાનની મર્યાદાઓને પ્રકાશિત કરવામાં અને વધુ સમાવિષ્ટ અભિગમો વિકસાવવામાં મદદ કરે છે. પશ્ચિમી મનોવિજ્ઞાન લાંબા સમયથી મનોવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પ્રભુત્વ ધરાવે છે, પરંતુ સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાને દર્શાવ્યું છે કે પશ્ચિમી મનોવિજ્ઞાનના ઘણા સિદ્ધાંતો અન્ય સંસ્કૃતિઓને લાગુ પડતા નથી.
- ઉપયોગો: સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ શિક્ષણ, આરોગ્ય, વ્યવસાય અને નીતિ નિર્માણ જેવા ક્ષેત્રોમાં થઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન આપણને સાંસ્કૃતિક રીતે સંવેદનશીલ શિક્ષણ પદ્ધતિઓ વિકસાવવામાં મદદ કરી શકે છે જે વિવિધ સાંસ્કૃતિક પૃષ્ઠભૂમિના વિદ્યાર્થીઓને શીખવામાં મદદ કરે છે.

સંશોધન પત્રનો હેતુ

આ સંશોધન પત્રનો હેતુ સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રનું અન્વેષણ કરવાનો અને તેના મહત્વને પ્રકાશિત કરવાનો છે. આ સંશોધન પત્ર સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનની વ્યાખ્યા, તેના મૂળભૂત વિચારો અને તેના મહત્વની ચર્ચા કરશે. આ સંશોધન પત્ર સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનના ઉપયોગોની પણ ચર્ચા કરશે, અને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સુધારો કરવા માટે સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરી શકાય તે સમજાવશે.

આ પેપરનો મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે: સંસ્કૃતિ અને મનોવિજ્ઞાન વચ્ચે શું સંબંધ છે? આ સંશોધન પત્ર આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનો પ્રયાસ કરશે, અને બતાવશે કે સંસ્કૃતિ આપણા વિચાર, અનુભૂતિ અને વર્તનને કેવી રીતે આકાર આપે છે.

II. સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ

સંસ્કૃતિ એ માનવ સમાજનું એક જટિલ અને બહુપક્ષીય પાસું છે. તે આપણા જીવનના દરેક પાસાને આકાર આપે છે, આપણા વિચારો અને માન્યતાઓથી લઈને આપણા વર્તન અને પરંપરાઓ સુધી. સંસ્કૃતિને સમજવી મહત્વપૂર્ણ છે કારણ કે તે આપણને માનવ વિવિધતાને સમજવામાં અને વિવિધ સમુદાયો વચ્ચેના સંબંધોને પ્રોત્સાહન આપવામાં મદદ કરે છે.

સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યા

સંસ્કૃતિને વ્યાખ્યાયિત કરવી સરળ નથી, કારણ કે તે એક જટિલ અને બદલાતી ખ્યાલ છે. વિવિધ વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતિને અલગ અલગ રીતે વ્યાખ્યાયિત કરી છે.

- માનવશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા: માનવશાસ્ત્રીઓ સંસ્કૃતિને "કોઈ ચોક્કસ જૂથના સભ્યો દ્વારા વહેંચાયેલા શીખેલા વર્તણૂકો, માન્યતાઓ અને મૂલ્યોનો સમૂહ" તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે.

- સમાજશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા: સમાજશાસ્ત્રીઓ સંસ્કૃતિને "સમાજના સભ્યોને એકસાથે બાંધતી સહિયારી પ્રતીકો, મૂલ્યો અને ધોરણોની એક વ્યવસ્થા" તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે.

- મનોવૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યા: મનોવૈજ્ઞાનિકો સંસ્કૃતિને "વ્યક્તિઓના વર્તન અને માનસિક પ્રક્રિયાઓને પ્રભાવિત કરતા વહેંચાયેલા જ્ઞાન, માન્યતાઓ અને મૂલ્યોનો સમૂહ" તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે.

આ વ્યાખ્યાઓમાં કેટલાક તફાવતો છે, પરંતુ તે બધા સંમત છે કે સંસ્કૃતિ એ એક શીખેલી અને સહિયારી ખ્યાલ છે જે માનવ વર્તનને આકાર આપે છે.

સંસ્કૃતિના તત્વો

સંસ્કૃતિમાં ઘણા વિવિધ ઘટકોનો સમાવેશ થાય છે, જેમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે:

- મૂલ્યો: મૂલ્યો એ આદર્શો અને માન્યતાઓ છે જે સમાજના સભ્યો માટે મહત્વપૂર્ણ છે.
- માન્યતાઓ: માન્યતાઓ એ એવા વિચારો છે જેને સમાજના સભ્યો સાચા માને છે.
- રિવાજો: રિવાજો એ એવી પ્રથાઓ છે જે સમાજના સભ્યો દ્વારા નિયમિતપણે કરવામાં આવે છે.
- પરંપરાઓ: પરંપરાઓ એવી રીતરિવાજો છે જે પેઢી દર પેઢી પસાર થાય છે.
- કલા: કલા એ માનવ સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિનું એક સ્વરૂપ છે.

- ભાષા: ભાષા એ વાતચીતની એક એવી વ્યવસ્થા છે જે સમાજના સભ્યોને એકબીજા સાથે વાતચીત કરવાની મંજૂરી આપે છે.

ઉદાહરણો

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં 'નમસ્તે' અભિવાદન એ સંસ્કૃતિ આપણા વર્તનને કેવી રીતે આકાર આપે છે તેનું ઉદાહરણ છે. 'નમસ્તે' એ એક આદરપૂર્ણ અભિવાદન છે જે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ઊંડાણપૂર્વક મૂળ ધરાવે છે. તેવી જ રીતે, જાપાની સંસ્કૃતિમાં 'નમ઼ું' એ એક આદરપૂર્ણ અભિવાદન છે જે જાપાની સંસ્કૃતિમાં ઊંડા મૂળ ધરાવે છે.

સંસ્કૃતિના પ્રકારો

સંસ્કૃતિને ઘણી રીતે વર્ગીકૃત કરી શકાય છે.

- ભૌતિક સંસ્કૃતિ: ભૌતિક સંસ્કૃતિમાં સમાજના સભ્યો જે વસ્તુઓ અને ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરે છે તેનો સમાવેશ થાય છે.
- અભૌતિક સંસ્કૃતિ: અભૌતિક સંસ્કૃતિમાં વિચારો, માન્યતાઓ, મૂલ્યો અને ભાષાનો સમાવેશ થાય છે.
- સામૂહિક સંસ્કૃતિ v/s વ્યક્તિવાદી સંસ્કૃતિ: સામૂહિક સંસ્કૃતિમાં, વ્યક્તિઓને પોતાના કલ્યાણ કરતાં જૂથના કલ્યાણને વધુ મહત્વ આપવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે. વ્યક્તિવાદી સંસ્કૃતિમાં, વ્યક્તિઓને તેમની વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા અને સિદ્ધિ પર ભાર મૂકવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે.

સંસ્કૃતિનો વિકાસ

માનવ વિકાસની સાથે સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો છે. માનવ વિકાસના પ્રારંભિક તબક્કામાં, સંસ્કૃતિ સરળ હતી અને મુખ્યત્વે અસ્તિત્વ માટે જરૂરી સાધનો અને તકનીકો પર કેન્દ્રિત હતી. જેમ જેમ માનવ સમાજ વધુ જટિલ બનતો ગયો, તેમ તેમ સંસ્કૃતિ પણ વધુ જટિલ બનતી ગઈ.

સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનના પરિબલો

ઘણા પરિબલો સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનને પ્રભાવિત કરે છે, જેમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે:

- ભૌગોલિક પરિસ્થિતિઓ: ભૌગોલિક પરિસ્થિતિઓ ખોરાક, પાણી અને અન્ય સંસાધનોની ઉપલબ્ધતાને પ્રભાવિત કરી શકે છે, જે સંસ્કૃતિને આકાર આપી શકે છે.

- ટેકનોલોજીકલ વિકાસ: ટેકનોલોજીકલ વિકાસ નવા સાધનો અને તકનીકોનું સર્જન કરી શકે છે, જે સંસ્કૃતિને બદલી શકે છે.
- સામાજિક સંપર્ક: વિવિધ સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે સામાજિક સંપર્ક વિચારો અને પ્રથાઓના આદાનપ્રદાનને પ્રોત્સાહન આપી શકે છે, જે સંસ્કૃતિને બદલી શકે છે.

III. સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન માનવ વર્તનને સમજવા માટે એક મહત્વપૂર્ણ અભિગમ પૂરો પાડે છે. તે આપણને સમજવામાં મદદ કરે છે કે સંસ્કૃતિ આપણા વિચાર, અનુભવ અને વર્તનને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે. સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનના ઘણા મહત્વપૂર્ણ સિદ્ધાંતો છે, જેમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે:

સાંસ્કૃતિક સાપેક્ષવાદ

સાંસ્કૃતિક સાપેક્ષવાદ એ એક સિદ્ધાંત છે જે જણાવે છે કે સંસ્કૃતિને તેના પોતાના મૂલ્યો અને ધોરણોના આધારે સમજવી જોઈએ, બીજી સંસ્કૃતિના મૂલ્યોના આધારે નહીં. આનો અર્થ એ છે કે આપણે અન્ય સંસ્કૃતિઓ વિશે નિર્ણય લેવાનું ટાળવું જોઈએ અને તેમને તેમની પોતાની શરતો પર સમજવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

સાંસ્કૃતિક સાપેક્ષવાદનું ઉદાહરણ વિવિધ સંસ્કૃતિઓમાં લગ્નના રિવાજોનો અભ્યાસ છે. કેટલીક સંસ્કૃતિઓમાં, બહુપત્નીત્વ સ્વીકાર્ય છે, જ્યારે અન્યમાં તે સ્વીકાર્ય નથી. સાંસ્કૃતિક સાપેક્ષવાદ આપણને એ સમજવામાં મદદ કરે છે કે બહુપત્નીત્વને કોઈ ચોક્કસ સંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં સમજવું જોઈએ, બીજી સંસ્કૃતિના મૂલ્યો પર આધારિત નહીં.

મનોવૈજ્ઞાનિક સાર્વત્રિકતા v/s સાંસ્કૃતિક વિશિષ્ટતા

મનોવૈજ્ઞાનિક સાર્વત્રિકતા v/s સાંસ્કૃતિક વિશિષ્ટતા એ ચર્ચા છે કે શું ચોક્કસ મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાઓ બધી સંસ્કૃતિઓ (સાર્વત્રિકતા) માં સમાન છે કે ફક્ત ચોક્કસ સંસ્કૃતિઓમાં (વિશિષ્ટતા) જોવા મળે છે.

કેટલાક મનોવૈજ્ઞાનિકો માને છે કે લાગણીઓ અને જ્ઞાનાત્મક ક્ષમતાઓ જેવી કેટલીક મૂળભૂત મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાઓ, સંસ્કૃતિઓમાં સમાન હોય છે. અન્ય મનોવૈજ્ઞાનિકો માને છે કે સંસ્કૃતિ આ પ્રક્રિયાઓને નોંધપાત્ર રીતે પ્રભાવિત કરે છે.

ઉદાહરણ તરીકે, ભાષા વિકાસ એ એક પ્રક્રિયા છે જેને કેટલાક મનોવૈજ્ઞાનિકો સાર્વત્રિક માને છે. જોકે, ભાષા વિકાસની ગતિ અને પદ્ધતિઓ વિવિધ સંસ્કૃતિઓમાં અલગ અલગ હોઈ શકે છે.

લાગણીઓની અભિવ્યક્તિ પણ એક એવી પ્રક્રિયા છે જે કેટલાક મનોવૈજ્ઞાનિકો માને છે કે તે સાંસ્કૃતિક રીતે વિશિષ્ટ છે. કેટલીક સંસ્કૃતિઓમાં, ખુલ્લેઆમ લાગણીઓ વ્યક્ત કરવી સ્વીકાર્ય છે, જ્યારે અન્યમાં, તે સ્વીકાર્ય નથી.

સમસ્યાનું નિરાકરણ અને નિર્ણય લેવા જેવી જ્ઞાનાત્મક પ્રક્રિયાઓ પણ સાંસ્કૃતિક રીતે પ્રભાવિત થઈ શકે છે. અલગ અલગ સંસ્કૃતિના લોકો સમસ્યાઓનો ઉકેલ અલગ અલગ રીતે લાવી શકે છે અને અલગ અલગ નિર્ણયો લઈ શકે છે.

સંસ્કૃતિ અને જ્ઞાનાત્મક વિકાસ

સંસ્કૃતિ બાળકોના વિચારવાની, શીખવાની અને સમસ્યાઓ ઉકેલવાની રીતને પ્રભાવિત કરે છે. બાળકોની શિક્ષણ પદ્ધતિઓ સંસ્કૃતિઓમાં અલગ અલગ હોય છે, અને આ બાળકોના જ્ઞાનાત્મક વિકાસને અસર કરી શકે છે.

ઉદાહરણ તરીકે, કેટલીક સંસ્કૃતિઓમાં, બાળકોને ગોખણપટ્ટી દ્વારા શીખવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે, જ્યારે અન્ય સંસ્કૃતિઓમાં, બાળકોને વિવેચનાત્મક વિચારસરણી અને સમસ્યાનું નિરાકરણ કરવામાં જોડાવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે.

સંસ્કૃતિ અને વ્યક્તિત્વ

વ્યક્તિત્વના લક્ષણો સાંસ્કૃતિક રીતે નક્કી થાય છે કે નહીં તે એક ચર્ચા છે. કેટલાક મનોવૈજ્ઞાનિકો માને છે કે વ્યક્તિત્વના લક્ષણો આનુવંશિક રીતે નક્કી થાય છે, જ્યારે અન્ય માને છે કે તે સાંસ્કૃતિક રીતે નક્કી થાય છે.

ઉદાહરણ તરીકે, આત્મસન્માન અને આત્મવિશ્વાસની વિભાવનાઓ વિવિધ સંસ્કૃતિઓમાં અલગ અલગ હોય છે. કેટલીક સંસ્કૃતિઓમાં, આત્મસન્માન વ્યક્તિગત સિદ્ધિ સાથે જોડાયેલું છે, જ્યારે અન્યમાં, તે જૂથ સાથે જોડાણ સાથે જોડાયેલું છે.

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન આપણને સમજવામાં મદદ કરે છે કે સંસ્કૃતિ આપણા વિચાર, અનુભૂતિ અને વર્તનને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે. તે આપણને વિવિધ સંસ્કૃતિઓના લોકો સાથે વાતચીત કરવામાં અને અસરકારક રીતે કાર્ય કરવામાં પણ મદદ કરે છે.

IV. સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનમાં સંશોધન પદ્ધતિઓ

વિવિધ સંસ્કૃતિઓમાં માનવ વર્તનને સમજવા માટે સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનમાં સંશોધન પદ્ધતિઓ મહત્વપૂર્ણ છે. આ પદ્ધતિઓ આપણને સમજવામાં મદદ કરે છે કે સંસ્કૃતિ આપણા વિચાર, અનુભૂતિ અને વર્તનને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે.

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનમાં ઘણી વિવિધ સંશોધન પદ્ધતિઓ છે, જેમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે:

આંતર-સાંસ્કૃતિક અભ્યાસ (Cross-Cultural Studies)

આંતર-સાંસ્કૃતિક અભ્યાસ એ એક સંશોધન પદ્ધતિ છે જે વિવિધ સંસ્કૃતિઓમાં મનોવૈજ્ઞાનિક ઘટનાઓની તુલના કરે છે. આ પદ્ધતિ આપણને સમજવામાં મદદ કરે છે કે કઈ મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાઓ સાર્વત્રિક છે અને કઈ સાંસ્કૃતિક રીતે વિશિષ્ટ છે.

ઉદાહરણ તરીકે, વિવિધ દેશોમાં ખુશીના સ્તરનો અભ્યાસ કરવો એ એક આંતર-સાંસ્કૃતિક અભ્યાસ છે. આ અભ્યાસ આપણને સમજવામાં મદદ કરી શકે છે કે કયા સાંસ્કૃતિક પરિબલો ખુશીને પ્રભાવિત કરે છે.

આંતર-સાંસ્કૃતિક અભ્યાસના ઘણા પ્રકારો છે, જેમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે:

- તુલનાત્મક અભ્યાસ: આ અભ્યાસ વિવિધ સંસ્કૃતિઓમાં સમાન મનોવૈજ્ઞાનિક ઘટનાની તુલના કરે છે.
- ક્ષેત્ર અભ્યાસ: આ અભ્યાસ ચોક્કસ સંસ્કૃતિમાં મનોવૈજ્ઞાનિક ઘટનાઓની તપાસ કરે છે.
- પ્રયોગ: આ અભ્યાસ વિવિધ સંસ્કૃતિઓમાં મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો કરે છે.

નૃવંશશાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓ (Ethnographic Methods)

સાંસ્કૃતિક માનવશાસ્ત્ર પદ્ધતિઓ એ સંશોધન પદ્ધતિઓ છે જે ચોક્કસ સંસ્કૃતિમાં રહીને, લોકો સાથે વાતચીત કરીને અને તેમની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લઈને માહિતી એકત્રિત કરે છે. આ પદ્ધતિ આપણને સંસ્કૃતિને તેના પોતાના સંદર્ભમાં સમજવામાં મદદ કરે છે.

સાંસ્કૃતિક માનવશાસ્ત્ર પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરતા સંશોધકો સામાન્ય રીતે લાંબા સમય સુધી સંસ્કૃતિમાં રહે છે. તેઓ લોકો સાથે વાતચીત કરે છે, તેમની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લે છે અને તેમની સંસ્કૃતિ વિશે માહિતી એકત્રિત કરે છે.

સાંસ્કૃતિક માનવશાસ્ત્ર પદ્ધતિઓ ગુણાત્મક સંશોધન પદ્ધતિઓ છે. આનો અર્થ એ છે કે તેઓ માત્રાત્મક ડેટાને બદલે ગુણાત્મક ડેટા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. ગુણાત્મક ડેટામાં ઇન્ટરવ્યુ, અવલોકનો અને દસ્તાવેજ વિશ્લેષણનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રયોગો

પ્રયોગ એ એક સંશોધન પદ્ધતિ છે જે સાંસ્કૃતિક સંદર્ભોમાં મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો કરે છે. આ પદ્ધતિ આપણને સમજવામાં મદદ કરે છે કે સંસ્કૃતિ માનસિક પ્રક્રિયાઓને કેવી રીતે અસર કરે છે.

પ્રયોગોમાં, સંશોધકો સામાન્ય રીતે એક અથવા વધુ સ્વતંત્ર ચલોમાં ફેરફાર કરે છે અને આશ્રિત ચલ પર તેમની અસર માપે છે. સ્વતંત્ર ચલ એ ચલ છે જેને સંશોધક ચાલાકી કરે છે, અને આશ્રિત ચલ એ ચલ છે જેને સંશોધક માપે છે.

ઉદાહરણ તરીકે, એક પ્રયોગમાં, સંશોધકો લોકોના એક જૂથને સાંસ્કૃતિક રીતે સંબંધિત કાર્ય કરવા અને બીજા જૂથને સાંસ્કૃતિક રીતે અપ્રસ્તુત કાર્ય કરવા માટે કહી શકે છે. પછી, સંશોધકો બે જૂથોના પ્રદર્શનની તુલના કરી શકે છે.

ભાષા અને સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ

ભાષા અને સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ એ એક સંશોધન પદ્ધતિ છે જે ભાષા સંસ્કૃતિને કેવી રીતે પ્રતિબિંબિત કરે છે અને આકાર આપે છે તેનો અભ્યાસ કરે છે. આ પદ્ધતિ આપણને ભાષા અને સંસ્કૃતિ એકબીજા સાથે કેવી રીતે સંબંધિત છે તે સમજવામાં મદદ કરે છે.

ભાષા અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસમાં, સંશોધકો સામાન્ય રીતે ભાષાના ઉપયોગ, ભાષાના અર્થ અને ભાષાના સામાજિક સંદર્ભનો અભ્યાસ કરે છે.

ઉદાહરણ તરીકે, એક અભ્યાસમાં, સંશોધકો વિવિધ સંસ્કૃતિઓના લોકો લાગણીઓ વિશે કેવી રીતે વાત કરે છે તેનો અભ્યાસ કરી શકે છે. આ અભ્યાસ આપણને સમજવામાં મદદ કરી શકે છે કે વિવિધ સંસ્કૃતિઓમાં લાગણીઓ કેવી રીતે સમજવામાં અને વ્યક્ત કરવામાં આવે છે.

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનના સંશોધન માટે આ પદ્ધતિઓ આવશ્યક છે. તેઓ આપણને વિવિધ સંસ્કૃતિઓમાં માનવ વર્તનને સમજવામાં અને સાંસ્કૃતિક વિવિધતાનો આદર કરવામાં મદદ કરે છે.

V. સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનના ઉપયોગો

માનવ વર્તનને સમજવા અને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સુધારા કરવા માટે સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ મહત્વપૂર્ણ છે. તેના સિદ્ધાંતો શિક્ષણ, આરોગ્ય, વ્યવસાય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો સહિત વિવિધ ક્ષેત્રોમાં વ્યવહારુ ઉપયોગો પૂરા પાડે છે.

શિક્ષણ

શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. વિવિધ સાંસ્કૃતિક પૃષ્ઠભૂમિના વિદ્યાર્થીઓ અસરકારક રીતે શીખી શકે તે માટે સાંસ્કૃતિક રીતે સંવેદનશીલ શિક્ષણ પદ્ધતિઓ વિકસાવવી જરૂરી છે. બહુસાંસ્કૃતિક

શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવું પણ મહત્વપૂર્ણ છે જેથી વિદ્યાર્થીઓ વિવિધ સંસ્કૃતિઓ વિશે શીખી શકે અને તેમનો આદર કરી શકે.

- સાંસ્કૃતિક રીતે સંવેદનશીલ શિક્ષણ પદ્ધતિઓ વિકસાવવી: વિવિધ સંસ્કૃતિઓના વિદ્યાર્થીઓની શીખવાની શૈલીઓ અને જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષણ પદ્ધતિઓને અનુકૂળિત કરવી.
- બહુસાંસ્કૃતિક શિક્ષણ: વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ સંસ્કૃતિઓ વિશે શિક્ષિત કરવા અને સાંસ્કૃતિક વિવિધતા પ્રત્યે જાગૃતિ લાવવા.

આરોગ્ય

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનનો ઉપયોગ આરોગ્ય સેવાઓને સાંસ્કૃતિક રીતે યોગ્ય બનાવવા માટે કરી શકાય છે. વિવિધ સંસ્કૃતિના લોકોની આરોગ્ય જરૂરિયાતો અને માન્યતાઓને સમજવી મહત્વપૂર્ણ છે જેથી તેઓ અસરકારક આરોગ્ય સેવાઓ પૂરી પાડી શકે. માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓનો અસરકારક રીતે ઉપચાર કરવા માટે માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને સંસ્કૃતિ વચ્ચેના સંબંધને સમજવું પણ મહત્વપૂર્ણ છે.

- સાંસ્કૃતિક રીતે યોગ્ય આરોગ્ય સેવાઓની જોગવાઈ: વિવિધ સાંસ્કૃતિક પૃષ્ઠભૂમિના લોકોની જરૂરિયાતો અને માન્યતાઓને ધ્યાનમાં રાખીને આરોગ્ય સેવાઓને અનુકૂળિત કરવી.
- માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને સંસ્કૃતિ: માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓના સાંસ્કૃતિક પરિબળોને સમજવું અને સાંસ્કૃતિક રીતે યોગ્ય સારવાર પદ્ધતિઓ વિકસાવવી.

વ્યવસાય

આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર અને માર્કેટિંગમાં સાંસ્કૃતિક પરિબળો વધુને વધુ મહત્વપૂર્ણ બની રહ્યા છે. અસરકારક માર્કેટિંગ વ્યૂહરચના વિકસાવી શકાય તે માટે વિવિધ સંસ્કૃતિઓના ગ્રાહકોની જરૂરિયાતો અને પસંદગીઓને સમજવી મહત્વપૂર્ણ છે. કાર્યસ્થળ પર વિવિધ સંસ્કૃતિના લોકો વચ્ચે સહયોગ અને તાલમેલ વધારવા માટે સાંસ્કૃતિક વિવિધતા વ્યવસ્થાપન પણ મહત્વપૂર્ણ છે.

- આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસાય અને માર્કેટિંગમાં સાંસ્કૃતિક પરિબળોનું મહત્વ: વિવિધ સંસ્કૃતિઓના ગ્રાહકોની જરૂરિયાતો, મૂલ્યો અને સંદેશાવ્યવહાર શૈલીઓને સમજવી.
- સાંસ્કૃતિક વિવિધતા વ્યવસ્થાપન: કાર્યસ્થળ પર વિવિધ સંસ્કૃતિઓના લોકો વચ્ચે સહયોગ, તાલમેલ અને નવીનતાને પ્રોત્સાહન આપવું.

આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનનો ઉપયોગ વિવિધ સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે સમજણ અને સહયોગને પ્રોત્સાહન આપવા માટે થઈ શકે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો સુધારવા માટે વિવિધ સંસ્કૃતિના લોકો વચ્ચે સંવાદને પ્રોત્સાહન આપવું અને સાંસ્કૃતિક ગેરસમજણો ઘટાડવી મહત્વપૂર્ણ છે.

• વિવિધ સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે સમજણ અને સહયોગને પ્રોત્સાહન આપવું: સાંસ્કૃતિક આદાનપ્રદાન, સંવાદ અને સહયોગ દ્વારા વિવિધ સંસ્કૃતિઓના લોકોમાં સમજણ અને આદરને પ્રોત્સાહન આપવું.

ઉદાહરણ: ભારતીય સંદર્ભમાં

ભારત એક બહુસાંસ્કૃતિક દેશ છે જ્યાં વિવિધ રાજ્યોમાં વિવિધ સાંસ્કૃતિક વિવિધતાઓ જોવા મળે છે. સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનનો ઉપયોગ વિવિધ રાજ્યોની સાંસ્કૃતિક વિવિધતાને સમજવા અને તે મુજબ નીતિઓ બનાવવા માટે થઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, વિવિધ રાજ્યોમાં શિક્ષણ, આરોગ્ય અને વ્યવસાય માટે સાંસ્કૃતિક રીતે યોગ્ય નીતિઓ વિકસાવી શકાય છે.

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન આપણને સમજવામાં મદદ કરે છે કે સંસ્કૃતિ આપણા જીવનના દરેક પાસાને કેવી રીતે અસર કરે છે. તેના સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સુધારા લાવવા અને વધુ સમાવિષ્ટ અને સમાન સમાજ બનાવવા માટે થઈ શકે છે.

VI. નિષ્કર્ષ

આ પેપર સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનમાં ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરે છે, સંસ્કૃતિ અને મનોવિજ્ઞાન વચ્ચેના જટિલ સંબંધોનું અન્વેષણ કરે છે. આપણે જોયું કે સંસ્કૃતિ આપણા વિચારો, લાગણીઓ અને વર્તનને કેવી રીતે આકાર આપે છે, અને મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાઓ સાંસ્કૃતિક પ્રથાઓને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે. મુખ્ય તારણોમાં સાંસ્કૃતિક સાપેક્ષવાદના મહત્વ, સાર્વત્રિકતા વિરુદ્ધ વિશિષ્ટતાવાદની ચર્ચા અને જ્ઞાનાત્મક વિકાસ અને વ્યક્તિત્વ પર સાંસ્કૃતિક પ્રભાવો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો હતો. ભવિષ્યમાં, સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાને વૈશ્વિક મુદ્દાઓને સંબોધવા અને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં વ્યવહારુ એપ્લિકેશનો વિકસાવવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. વધુ સંશોધનમાં સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનની ગતિશીલતા, સાંસ્કૃતિક વિવિધતાના સૂક્ષ્મ પાસાઓ અને આંતર-સાંસ્કૃતિક હસ્તક્ષેપોની અસરકારકતાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

VII. સંદર્ભ સૂચી (References)

- 1.માર્કસ, એચ. આર., & કિતામા, એસ. (2010), સંસ્કૃતિ ઔર મન - સાઇકોલોજિકલ રિવ્યૂ, 117(3), 857-875।
- 2.ત્રિપાઠી, આર. સી. (2009)। ભારતીય મનોવિજ્ઞાન। સેજ પ્રકાશન।
- 3.કોહેન, ડી. (2009)। સંસ્કૃતિ, મનોવિજ્ઞાન ઔર વ્યવહાર। સેજ પ્રકાશન।
- 4.શવેદ, આર. એ. (1991)। મનોવિજ્ઞાન કે સાંસ્કૃતિક સિદ્ધાંત। કેમ્બ્રિજ યૂનિવર્સિટી પ્રેસ।
- 5.ગર્ટજ, સી. (1973)। સાંસ્કૃતિક વ્યાખ્યા। બેસિક બુક્સ।
- 6.ઓચેરમૈન, ડી., કોહન, એસ. સી., & જન, એચ. (2011)। સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન। વિલી-બ્લૅકવેલ।
- 7.વંડેલો, જે. એલ. (2015)। સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન કા પરિચય। સેજ પ્રકાશન।
- 8.કિતામા, એસ. (2011)। સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન કી પુસ્તિકા। ગિલ્ડફોર્ડ પ્રેસ।
- 9.પેનજેલ, ટી., પીટરસન, બી., & ડેપેલર, ડી. (2012)। કોસ-સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન। પિયર્સના
- 10.સ્મિથ, પી. બી., બોન્ડ, એમ. એચ., & કાધિત્સીબાસ, જે. (2006)। કોસ-સાંસ્કૃતિક સામાજિક મનોવિજ્ઞાન। કેમ્બ્રિજ યૂનિવર્સિટી પ્રેસ।
- 11.ચોઈ, એચ. એસ., & ચોઈ, જે. વાઈ. (2017)। સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન મેં અનુસંધાન વિધિયાં। ઓક્સફોર્ડ યૂનિવર્સિટી પ્રેસ।
- 12.મિલર, જે. જી. (2010)। સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન મેં નૈતિક વિકાસ। સાઇકોલોજિકલ બુલેટિન, 136(6), 947-968।
- 13.નિસબેટ, આર. ઈ. (2003)। વિચારોં કા ભૂગોલા ફી પ્રેસ।
- 14.લેમન, એચ. (2012)। સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન મેં ભાવનાઓં વાર્ષિક સમીક્ષા મનોવિજ્ઞાન, 63, 527-551।
- 15.ગાર્ડનર, એચ. (2006)। પાંચ દિમાગ ભવિષ્ય કે લિઓ હાર્વર્ડ બિજનેસ સ્કૂલ પ્રેસ।
- 16.રોગ્ઓફ, બી. (2003)। સાંસ્કૃતિક પ્રકૃતિ કા વિકાસ। કેમ્બ્રિજ યૂનિવર્સિટી પ્રેસ।
- 17.ત્રિઆંડિસ, એચ. સી. (1995)। વ્યક્તિવાદ ઔર સામૂહિકતા। વેસ્ટવ્યૂ પ્રેસ।
- 18.વર્થ, જે. વી. (1981)। મન કા સમાજશાસ્ત્રીય વિકાસ। હાર્વર્ડ યૂનિવર્સિટી પ્રેસ।

- 19.કોલે, એમ. (1996)। સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન કા સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન। હાર્વર્ડ યૂનિવર્સિટી પ્રેસ।
- 20.માર્બુમ, ડી. બી. (2012)। સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન મેં ભાષા ઓર સંસ્કૃતિ। ઓક્સફોર્ડ યૂનિવર્સિટી પ્રેસ।
- 21.સ્ટીન, એચ. એફ. (2001)। સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન મેં વિકાસ। સાઇકોલોજિકલ રિવ્યૂ, 108(2), 332-352।
- 22.ત્રિપાઠી, આર. સી. (2008)। સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન મેં ભારત। સેજ પ્રકાશન।
- 23.શિરાઈ, વાઈ. (2013)। સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન મેં ભાવનાઓં કા અધ્યયન। સાઇકોલોજિકલ બુલેટિન, 139(6), 1319-1342।
- 24.કોહેન, એ. બી. (2009)। સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન મેં ધર્મ। સાઇકોલોજિકલ બુલેટિન, 135(6), 841-866।
- 25.લેમન, એચ. (2017)। સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન મેં નૈતિકતા। સાઇકોલોજિકલ રિવ્યૂ, 124(6), 727-748।

સંતકવિ - નરસિંહ મહેતા

સંશોધક : શંભુ નારણ છાંગા

રીસર્ચ સ્કોલર

ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા યુનીવર્સિટી - જુનાગઢ.

નરસિંહ મહેતા એટલે ગુજરાતી ભાષાના આદિકવિ કે ભક્તકવિ, અને નરસી ભગત કે ભક્ત નરસૈયો જેવા લોકપ્રિય નામથી આપણે જેને ઓળખીએ છીએ. ગુજરાતી ભાષાના અણમોલ રત્ન સમાન નરસિંહ મહેતાને ઊર્મિકાવ્યો, આખ્યાન, પ્રભાતિયા અને ચરિત્રકાવ્યોના આરંભ કરનાર માનવામાં આવે છે. જેના દ્વારા રચાયેલા પ્રભાતિયા આપણને સવારે સાંભળવા મળે છે, જેના ભજનો અને કાવ્યો પાંચસો વર્ષોથી વધુ સમય વીતી ગયો હોવા છતાં પણ આજે લોકોના મનમાં તાજા છે, લોકો ભાવથી આ પદોને ગાય છે. ૧૫મી સદીમાં ભારતમાં જે ભક્તિ અંદોલનની શરૂઆત થઈ તેમાં ગુજરાતને ભક્તિનો રંગ લગાવનાર કવિ એટલે નરસિંહ મહેતા. જેમણે ભક્તિમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગના રહસ્યોને સૌપ્રથમ વાર કવિતાઓ અને ભજનો દ્વારા સરળ ભાષામાં લોકો સુધી પહોંચાડ્યા. નાગર જેવી ઉચ્ચ જાતમાં જન્મ થયેલો હોવા છતાં અદ્યુતવાસમાં જઈને ભજનો ગાયા, લોકોને નાત-જાતના અને જ્ઞાતિ ધર્મોના ભેદોથી ઉપર ઉઠાવી સહુ કોઈ હરિના જન(ભગવાનના સંતાન)છે એવી સમજણ આપી. આવા ક્રાંતિકારી વિચાર ધરાવનાર નરસિંહ મહેતાને ભારતના રાષ્ટ્રપિતા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી એટલે આપણા બાપુ પણ પોતાના આદર્શ માનતા હતા. બાપુનું સહુથી પ્રિય ભજન “વૈષ્ણવજન” એ નરસિંહ મહેતાએ રચેલું છે.

નરસિંહ મહેતાનું જીવનચરિત્ર:-

❖ નરસિંહ મહેતાનું બાળપણ

નરસિંહ મહેતાનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૪૬૫૬૫(ઈ.સ.1409)ની આસપાસ કાઠીયાવાડના તળાજા ગામમાં (હાલનું તળાજા,ભાવનગર) વડનગરા બ્રાહ્મણની નાગર જ્ઞાતિમાં એક શૈવ-પંથી પરિવારમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ‘કૃષ્ણદાસ’ કે ‘કૃષ્ણદામોદરદાસ મહેતા’ અને તેમની માતાનું નામ દયાકુંવરબાઈ હતું. નરસિંહ મહેતા જ્યારે પાંચ વર્ષના હતા, ત્યારે તેમના માતા-પિતાનું અવસાન થયું. બાળપણમાં જ પોતાના માતા-પિતાને ગુમાવનાર નાનકડા નરસિંહના પાલન પોષણની જવાબદારી તેમના દાદી ‘જયાગૌરીબાઈ’ કે ‘જયાકુંવરબાઈ’ સ્વીકારી. નરસિંહ મહેતાના દાદી જયાકુંવરબાઈ વૈષ્ણવ પંથી હતા. (ઇતિહાસકારો મુજબ નરસિંહ ના પિતા અને દાદા વિષ્ણુદાસ કે પુરષોત્તમદાસ એ શિવ પંથી હતા. નરસિંહ પર કૃષ્ણ ભક્તિના પ્રભાવનું કારણ તેમના દાદી નું પાલન પોષણ હતું.) દાદી નરસિંહને પોતાની સાથે નરસિંહના મોટા ભાઈ (નરસિંહના પિતાના મોટાભાઈ ના પુત્ર) બંસીધર ને ત્યાં જુનાગઢ લઈ આવ્યા. હવે નરસિંહ આઠ વર્ષનો થવા આવ્યો હતો, પરંતુ હજી સુધી તે કશું બોલી શકતો ન હતો. “બ્રાહ્મણનો દીકરો મૂક(મૂંગા) હોય તો પોતાનું જીવન કઈ રીતે જીવી શકશે, પોતાની આજીવિકા કેમ

મેળવશે” આવા વિચારોના વંટોળથી નરસિંહના દાદી ઊંડી ચિંતામાં ડૂબી જતા. તેમને પોતાના પુત્રની આ અંતિમ નિશાની સમાન નરસિંહની ખૂબ જ ચિંતા થતી. લોકવાયકા મુજબ એકવાર જ્યારે બાળક નરસિંહ પોતાની દાદી સાથે ભાગવત-કથા સાંભળીને પરત ફરી રહ્યા હતા, ત્યારે એમને રસ્તામાં એક તપસ્વી સંતનો ભેટો થયો. નરસિંહના દાદીએ સંતનું અભિવાદન કરી, એ તપસ્વી સંતને બાળક નરસિંહ આઠ વર્ષનો થઈ ગયો હોવા છતાં બોલી ના શકતો હોવાની સમસ્યા વિશે જણાવ્યું. સંતે નરસિંહના નેત્રો માં દ્રષ્ટી કરી, અને નરસિંહની પાસે આવી તેના કાનમાં “રાધે ગોવિંદ” “રાધે કૃષ્ણ” ના મહામંત્રનું ઉચ્ચારણ કર્યું. નરસિંહને “રાધે ગોવિંદ” નું નામ બોલવાનું કહ્યું, ધીરે-ધીરે જોતજોતામાં તો મૂંગો બાળક નરસિંહ “રાધે ગોવિંદ” “રાધે કૃષ્ણ” નામનું રટણ કરવા લાગ્યો. આ જોઈ સહુ કોઈ ચકિત રહી ગયા અને નરસિંહના દાદીની પ્રસન્નતા નો કોઈ પર ના રહ્યો. ત્યારથી નરસિંહના જીવનમાં શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિનો આરંભ થયો. જેણે નરસિંહ મહેતાને નરસિંહ ભગત બનાવી દીધા. બસ, હવે તો નરસિંહ દિવસ-રાત શ્રીકૃષ્ણના નામનું રટન કરે, પ્રભુની ભક્તિ કરે, અને આખો દિવસ સાધુ સંતો ના સાનિધ્યમાં એમની સેવા ચાકરીમાં વિતાવે. સંતો અને વૈરાગીઓ માટે અખાડા બનાવે તેની યોગ્ય સાફસફાઈ થાય અને કોઈને અગવડતા ન થાય તેનું ધ્યાન રાખે. એ સમયગાળામાં વૃંદાવન, કાશી અને મથુરામાંથી ઘણા લોકો વ્યાપાર માટે જૂનાગઢ આવતા, નરસિંહ તેમની સેવા કરતા અને એ લોકો પાસેથી નરસિંહ શ્રીકૃષ્ણ, રાધા, સુદામા, બલરામ, અને ગોવાળોના જીવન વિશે પ્રશ્નો પૂછ્યા અને શ્રી કૃષ્ણલીલા ની વાતો સાંભળતા અને પોતાનો મોટાભાગનો સમય ભજન કીર્તન માં વીતાવતા હતા. ગામમાં જ્યાં જ્યાં હરી કીર્તન અને ભજન થતાં હોય ત્યાં નરસિંહ પહોંચી જાય અને પોતાના મધુર સ્વરમાં ભજનો ગાવા લાગતા. ઘણીવાર સાધુસંતોની સાથે ભજનો ગાતાં ગાતાં પોતાના ગામથી ઘણાં દૂર નીકળી જતાં અને એ વાતનું એમને ભાન પણ ના રહેતું.

❖ નરસિંહ મહેતાના વિવાહ

નરસિંહ કશું કામ ના કરતો અને સાધુ સંતો સાથે રખડતો અને ભજનો ગાતો રહેતો અને આ બાબત થી નરસિંહ ના પરિવારજનો ને ચિંતા થતી. તેઓએ નરસિંહને ઘણા સમજાવ્યા છતાં તેમના વર્તનમાં કોઈ સુધારો ન જોવા મળ્યો. નરસિંહ આજીવિકા માટે કોઈ કામ ના કરતા. તેથી તેમના દાદી ને થયું કે ‘નરસિંહ હવે ઉમરલાયક થઈ ગયો છે, અને જો નરસિંહના લગ્ન કરી નાખવામાં આવે, તો લગ્ન બાદ સંસારની જવાબદારી આવતા તેના વર્તનમાં સુધારો આવશે. વિક્રમ સંવત ૧૪૮૫ (ઈ.સ. 1429)માં એક સંસ્કારી, અને સગુણી માણેકબાઈ નામની કન્યા સાથે નરસિંહના લગ્ન કરવા આવ્યા. લગ્નના થોડા વર્ષો બાદ નરસિંહ મહેતાને ત્યાં બાળકોના જન્મ થયા પુત્રીનું નામ કુવરબાઈ પુત્રનું નામ શામળશા(શામળદાસ) રાખવામાં આવ્યા, આ સમયગાળા દરમિયાન તેમના દાદીનું મૃત્યુ થયું. પરંતુ નરસિંહની સંસારના વ્યવહાર પ્રત્યેની નિષ્ઠિયતા તેમની તેમ જ રહી. માણેકબાઈ એક પતિવ્રતા નારી હતા. તેથી પોતાના પતિ ની ભક્તિમાં કોઈ બાધા ના આવે તેની કાળજી રાખતા. નરસિંહ મહેતાને

સંસારના વ્યવહારમાં રસ નહિ માટે તેમના ઘરનો બધો વ્યવહાર માણેકબાઈ પોતાના માથે લીધો. નરસિંહ મહેતા શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિમાં મગ્ન રહેતા.

❖ ભાભીનું મહેણું અને નરસિંહને રાસલીલાના દર્શન

નરસિંહની કોઈ આજીવિકા ના હતી. જેથી નરસિંહ અને તેના પરિવારનો ભરણપોષણનો બોજો ભાઈ(બંસીઘર) અને ભાભી(ઝવેરબાઈ મહેતી) પર આવી જતો. નરસિંહ મહેતાના ભાભી(ઝવેર મહેતી) સ્વભાવે થોડા આકરા અને ગુસ્સાવાળા મિજાજના જેથી નરસિંહની આવી નિષ્ઠિયતા જોઈ ના શકતા. તેઓ સતત નરસિંહ અને તેમના પરિવારને આકરા શબ્દો કહેતા. તેઓ માણેકબાઈ અને તેના બાળકોનું અપમાન કરતા. પરંતુ નરસિંહ પર આનો કોઈ પ્રભાવ ના પડતો, એક દિવસ નરસિંહ મહેતાના ભાભીએ ખુબ ગુસ્સે થઈ ને નરસિંહની ભક્તિ પર અને પ્રભુશ્રદ્ધા પર ખુબ જ આકરા શબ્દોમાં નિંદા કરી. નરસિંહ ની ભક્તિ પર મહેણા ટોણા માર્યા, નરસિંહ પોતાના ભગવાન અને પોતાના ભગવાન પ્રત્યેની ભક્તિ નું આવું અપમાન ભગત સહન ના કરી શક્યા. અને તેમણે સંસારનો ત્યાગ કરી ‘પ્રભુ પ્રાપ્ત કરીશ અથવા જીવનને પ્રભુ ચરણોમાં અર્પણ કરીશ’ આવો સંકલ્પ લઈને, ઘરનો ત્યાગ કરી, જ્યાં તેઓ શાંતિથી પોતાની ભક્તિ કરી શકે એવા સ્થળની શોધમાં નીકળી પડ્યા. તેમણે ગામથી દૂર વનમાં જવાનો નિર્ણય કર્યો. તેઓ જંગલ તરફ ચાલવા લાગ્યા. જંગલ તરફ જતા માર્ગમાં તેમને એક ખંડેર દેખાયું. તેમણે જોયું તો ત્યાં તેમને એક શિવલિંગ નજરે પડ્યું, અને આ સ્થાન પર અપૂજ્ય શિવલિંગ ને જોઈને, નરસિંહ મહેતાના મનમાં ભાવ જાગ્યો અને તેમણે તે ખંડેર જગ્યાની સફાઈ કરી. વિધિવત શિવલિંગનું પૂજા અર્ચના કરી ભોળાનાથની ભક્તિમાં લીન થઈ ગયા. સાત-સાત દિવસ સુધી ખાધા-પીધા વિના શિવની ભક્તિમાં લીન થયેલા નરસિંહ મહેતા પર અંતે મહાદેવે પ્રસન્ન થઈ દર્શન આપ્યા.(એ દિવસ ચૈત્ર સુદની ચૌદશ હતી એવું માનવામાં આવે છે.) નરસિંહના આનંદનો પાર ના રહ્યો. જ્યારે મહાદેવે નરસિંહને તેની મનોકામના પૂછી ત્યારે નરસિંહે તેમને ‘રાધા કૃષ્ણની રાસલીલા જોવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરી’. ભક્તની ઈચ્છાને માન આપી મહાદેવે નરસિંહ મહેતાને શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાના દર્શન કરાવ્યા. નરસિંહ મહેતા આવા અદ્વિત્ય અનુભવથી અભિભૂત થઈ ગયા. અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી લોકોને જ્ઞાન અને ભક્તિનો સાચો માર્ગ બતાવવા તથા પોતે જોયેલી શ્રીકૃષ્ણલીલાનું લોકો ને રસપાન કરાવવા સંસારમાં પાછા ફર્યા. નરસિંહ મહેતાનું જ્ઞાન અને ભક્તિનું ત્રીજું નેત્ર ખુલી ગયું. જેના પ્રતાપે તેના અંતરમાંથી જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્યના પદો નુ ધોધ છૂટી નીકળ્યો. ભાભીનું મહેણું નરસિંહને ભગવાન પ્રાપ્ત કરવાનું નિમિત્ત બની ગયું.

આવા દિવ્ય અનુભવો પછી નરસિંહ મહેતા પ્રભુ આજ્ઞાથી જ્યારે પોતાના ઘરે પાછા આવ્યા, ત્યારે તેમણે પોતાના ભાભીનો ખુબ ખુબ આભાર માન્યો, શ્રદ્ધાભાવથી તેમના ચરણ સ્પર્શ કરીને કહ્યું “ધન્ય હો તમે, ધન્ય હો, માર પર આવડો મોટો ઉપકાર કર્યો. મને પ્રભુનો ભેટો કરાવ્યો, તમે મારા ગુરુ છો. તમે મારો ઉદ્ધાર કર્યો છે

તમારા પ્રતાપે આજે મેં ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કર્યા છે, આ ભવમાં ભલે મને ભાભી સ્વરૂપે મળ્યા પણ આવતા ભવમાં મને મા સ્વરૂપે મળજો”

ત્યારબાદ નરસિંહ મહેતા પોતાના પરિવાર સાથે ભાભીના ઘરનો ત્યાગ કરી નીકળી ગયા. પત્ની માણેકબાઈ ને ચિંતા હતી કે હવે શું કરીશું? ક્યાં જઈશું? ક્યાં રહીશું? પરંતુ નરસિંહને કોઈ ચિંતા નહોતી તેણે પોતાનું અને પોતાના પરિવારનું જીવન અને જીવનનો વ્યવહાર શ્રીકૃષ્ણના ચરણોમાં અર્પણ કરી દીધો. તેઓ પોતાના પરિવારને લઈને ગામની ધર્મશાળામાં રહેવા માટે ગયા, તપાસ કરતાં ત્રણ-ચાર દિવસ રહેવાની વ્યવસ્થા થઈ. બે દિવસ ધર્મશાળામાં ભોજન વિના વિતાવ્યા પછી ત્રીજા દિવસે, “બે દિવસથી પોતાના બાળકોને ભૂખ્યા જોઈને, અને આવતીકાલે ક્યાં જઈને રહેશું?” વગેરે જેવા વિચારોથી માણેકબાઈનું મન ચિંતામાં ડુબી ગયું. તે જ દિવસે એક માણસ ધર્મશાળામાં આવ્યો અને નરસિંહ મહેતાને કહ્યું “નરસિંહ મહેતા તમે જ ને, હું એક બ્રાહ્મણ ની ખોજમાં છું જે મને હરી કથા(ભાગવત કથા) સંભળાવી શકે ગામમાં તપાસ કરતા તમારા વિષે જાણ થઈ”. ભગવતના જીવને તો પ્રભુ ગુણ સિવાય બીજું જોઈએ શું! તેમણે યજમાન નું નિમંત્રણ સ્વીકાર કર્યું, અને તેમની સાથે જઈને કથા કરી કથાની સમાપ્તિ પર એ સજ્જને નરસિંહ મહેતાને રહેવા માટે એક ઘર દાનમાં આપ્યું.

(આ એક ઘટના નહીં પરંતુ ત્યારબાદ આવી અસંખ્ય ઘટનાઓ થઈ જેમાં નરસિંહ મહેતાને એક યા બીજી રીતે સતત મદદ મળતી રહી, જેમકે બાળકોના લગ્ન, પિતાનું શ્રાધ્ધ, દિકરી નુ મામેરુ, જેવા વ્યવહારુ પ્રસંગો કોઈને કોઈ અણધારી મદદથી ઉકેલાતાં ગયા. જેને લોકોએ ભગવાનના પરચા માની લીધા અને નરસિંહ મહેતાએ પણ આ બધા પ્રસંગોને પ્રભુની લીલા કહી ભાવથી ગાયા છે)

❖ દીકરી કુંવરબાઈનો વિવાહ

ત્યારબાદ દીકરી કુંવરબાઈ ઉંમરલાયક થતાં માણેકબાઈ ને તેના લગ્નની ચિંતા થવા લાગી. આ વાત તેમણે મહેતાજીને કીધી અને નરસિંહ જવાબ આપ્યો “કુંવર તો મારા નાથ ની દીકરી તેની ચિંતા કરવામાં, મહેતિ તેની ચિંતા કરશે મારો નાથ”. અને થયું પણ એવું જ સામે ચાલીને કુંવરબાઈ માટે માગું આવ્યું. નરસિંહ મહેતાની પુત્રી કુંવરબાઈ ના લગ્ન ઉનાના નિવાસી શ્રીરંગ મહેતાના પુત્ર સાથે નક્કી થયા. વિક્રમ સંવત ૧૫૦૨(ઈ.સ. 1445- 47ની આસપાસ)માં લોકો એ ક્યારેય કલ્પના ન કરી હોય એવા ધામધૂમથી કુંવરબાઈ ના વિવાહ થયા. લોકોને એમ હતું કે ‘આ દરિદ્ર નરસૈયો કરીયાવરમાં(દીકરી સાસરે જાય ત્યારે તેના માતા પિતા તરફ થી પોતાની પુત્રીને આપવામાં આવતી ભેટ) પોતાની પુત્રીને વળી શું આપવાનો?’ પરંતુ લોકોની કલ્પનાની વિરુદ્ધ લોકો આંખો ફાડીને જોતા રહી જાય એવો મોભા વાળો કરિયાવર હતો. કુંવરબાઈ પોતાના માતાની પાસેથી મળેલ શિખામણો અને પિતાના સંસ્કારોનો વારસો લઈને સાસરે જવા માટે નીકળી ગઈ.

❖ નરસિંહના પીતાનું શ્રાધ્ધ અને અન્ય પ્રસંગ

એકવાર જ્યારે નરસિંહ મહેતાના પિતાના શ્રાધ્ધના(પિતૃઓને પીડ અર્પણ કરવાની વિધિ, પૂર્વજોના માનમાં બ્રાહ્મણોને કરવામાં આવતો ભોજનનો કાર્યક્રમ)પ્રસંગ માટે બે-ત્રણ બ્રાહ્મણને જમવાનું નિમંત્રણ આપવા માટે ગયા. પરંતુ અમુક લોકોએ નરસિંહ ને વાતોમાં ભોળવીને આખી નાગર નાતને જમવાનું નિમંત્રણ નરસિંહ મહેતા તરફથી છે એવો પ્રચાર કરી દીધો. જેથી સમગ્ર નાગર બ્રાહ્મણની નાત ને જમાડવાનું કાર્ય નરસિંહ પર આવી યડ્યું, જેની પાસે સ્વયં પોતાના અને પોતાના પરિવાર ના ભોજન માટે નાણા અને અનાજ ના હોય તે આખી નાત ને કઈ રીતે જમાડે પરંતુ આ પ્રસંગે પણ કોઈ ચમત્કારી રીતે અણધારેલી મદદથી નરસિંહએ પ્રસંગને પણ પાર પાડ્યો. અને ત્યારબાદ સમગ્ર વિસ્તારમાં નરસિંહની અને તેની ભક્તિની વાતો થવા લાગી. નરસિંહની લોકપ્રિયતાની સાથે જ ઘણા લોકો નરસિંહને પોતાનો દુશ્મન સમજવા લાગ્યા. નરસિંહથી ઈર્ષા પામેલા લોકો ઉચિત તક ની વાત જોઈને બેઠા હતા, તેઓ સતત નરસિંહ વિરુદ્ધ કાવતરાઓ રચતા. નરસિંહને મન કોઈ નાત-જાતના ભેદ ના હતા તેમના માટે તો દરેક હરીના જન(પ્રભુના સંતાનો) હતા, તેમના વિચાર હતા કે

“વૈષ્ણવજન તો તેને રે, કહીયે જે પીડ પરાઈ જાણે રે”

“સકળ લોકમાં સહુને વંદે નિંદાના કરે કેની રે”.

જ્યારે નરસિંહ નીચી(અછૂત, ઢેઢ) જાતી ના લોકોની વિનંતી ને માન આપીને તેમના રહેણાંક વિસ્તારમા(ઢેઢવાડો) ભજન કરવા ગયા, તો પેલા ઈર્ષાળુ લોકોને અવસર મળી ગયો. તેમણે ખટપટ કરીને નરસિંહ અને તેના પરિવારને નાગર નાત માંથી બહાર(બહિષ્કાર કર્યો) કાઢી મુકમાં આવ્યા, નરસિંહ અને તેના પરિવાર સાથે ના તમામ સંબંધો ને તોડી નાખવામાં આવ્યા. ત્યારબાદ પ્રભુના ભક્તનું આવું અપમાન કરનાર સમગ્ર નાત ને તેનું ફળ ભોગવવું પડ્યું. નાગર નાત ના આગેવાનો જે કાવતરાખોર લોકોની વાતોમાં આવીને નરસિંહ મહેતાને નાત બહાર મુક્યા હતા. તેમણે નરસિંહની માફી માંગી અને પોતાની ભૂલને સુધારી નરસિંહ ને નાતમાં ફરી સંમિલિત કર્યા.

❖ પુત્ર શામળશાસનો વિવાહ

વડનગરના મદનમહેતાના પુરોહિત મદનમહેતાની પુત્રી માટે એક યોગ્ય ગુણવાન મુરતયાની શોધમાં અસંખ્ય છોકરાઓ જોતા જોતા જુનાગઢ આવ્યા. એમની આ ખોજ નરસિંહ મહેતાના પુત્ર શામળશાસ (શામળયો) પર આવીને પૂર્ણ થઈ. નરસિંહ મહેતાના પુત્ર શામળશાસના વિવાહ વડનગર ના શ્રીમંત પ્રધાન મદનમહેતાની પુત્રી સુરસેના સાથે સુનિશ્ચિત કરવામાં આવ્યા. પરંતુ મદનમહેતાના પત્નીને પોતાની દીકરીની ખુબ ચિંતા થવા લાગી, તેમને થયું કે મારી ફૂલ જેવી દીકરીએ ગરીબ ખાનદાનમાં કેવી રીતે સુખી થશે, માટે તેમણે નરસિંહની પરીક્ષા લેવા એક પત્ર લખ્યો. થોડા દિવસો બાદ મદનમહેતાને ત્યાંથી પત્ર આવ્યો જેમાં લખ્યું હતું કે “અમારા માન અને મોભાને યોગ્ય હોય એવી જાન લઈને આવો તો જ અમારી દીકરીને સાસરે વળાવીએ, નહીતર શામળશાસ સાથે ના લગ્ન ને ફોકટ કરશું.” આવા પ્રસંગે નરસિંહ મહેતાની અવસ્થા એવી નહી કે તે આવી જાન લઈને જઈ શકે. પરંતુ આ પ્રસંગે પણ નરસિંહ મહેતા ને પ્રભુ કૃપાથી અણધારી મદદ મળતી રહી.(દંતકથા મુજબ

ભગવાન સ્વયમ શામળશાના વિવાહમાં હાજર રહી વિવાહ સંપન્ન કરાવ્યો) સમગ્ર પંથકમાં લોકો જોતા રહી જાય તેવી રૂડી જાન લઈને નરસિંહ મહેતા પોતાના પુત્રના લગ્ન મંડપમાં પધારિયા અને શામળદાસના લગ્ન પૂર્ણ કરાવ્યા. લગ્ન બાદ નરસિંહ મહેતા પોતાના પુત્ર અને પુત્રવધુ સાથે પોતાના ગામ પાછા ફર્યા.

❖ પુત્ર શામળશા અને પત્ની માણેકબાઈનું મૃત્યુ

લગ્નને થોડો સમય જ વીત્યો હતો ત્યાજ એક દુર્ઘટનામાં નરસિંહ મહેતાના પુત્ર શામળદાસ(અને પુત્રવધુ સુરસેના) મૃત્યુ પામ્યા. (એક લોકવાયકા મુજબ સારંગધર નામના એક નાગર બ્રાહ્મણ જે નરસિંહ મહેતાને પોતાના દુશ્મન સમજતા હતા. તેમણે નરસિંહ મહેતા પર ચોરીનો ખોટો આરોપ લગાવ્યો અને પોતાના પુત્ર હનુમંત ના ખોટા સોગંધ ખાધા અને પોતે ખોટો હોવાને કારણે તેના પુત્ર મૃત્યુ પામ્યો. હનુમંતની માતા નરસિંહ મહેતાને પગે પડ્યા અને હનુમંતનો જીવ બચાવવા માટે કરગરવા લાગ્યા. પરોપકારી જીવ નરસિંહ મહેતાથી ના જોવાયું અને ભગવાનને પ્રાર્થના કરી કે હનુમંત જીવંત થાય અને તેના બદલામાં પોતાના પુત્ર શામળદાસના જીવ ને પ્રભુ ના ચરણે અર્પણ કરી દીધો. જેથી લગના થોડા દિવસોમાં જ શામળદાસ મૃત્યુ પામ્યો). નરસિંહ મહેતાની પત્ની માણેકબાઈ પર પોતાના એકના એક પુત્રના મોતની ઘટના નો ખુબ જ મોટો આઘાત પડ્યો. નરસિંહ મહેતાના પત્ની માણેકબાઈ આ પીડા સહન ના કરી શક્યા અને થોડા દિવસોમાં જ પુત્રના મૃત્યુના દુઃખની પીડામાં પોતાનો જીવ છોડી દીધો. નરસિંહ મહેતા ના જીવનમાં તો દુઃખોના ડુંગરો તૂટી પડ્યા, પહેલા પોતાના કુળનો દિપક સમાન પુત્રના મૃત્યુથી પોતાના કુળનો નાશ થયો અને પોતાની અર્ધાંગીની(પત્ની)ના અવસાનથી જાણે સમગ્ર સંસારનોજ અંત જ ના થઈ ગયો હોય. પરંતુ આવા પ્રસંગે પણ નરસિંહ મહેતા એ પોતાની ભક્તિ અને ભગવાન પ્રત્યેની આસ્થા ડગવા ના દીધી. જેવી એમની સમાનતા એવી સમતા. અગવડ કે સગવડ, સુખ કે દુઃખ, પ્રશંસા કે નિંદા શાનાથીય તેઓ ચલિત ન થયા. પત્નીના અવસાન સમયે તેમની જીભેથી સારી પડ્યું, “ભલું થયું ભાંગી ઝંઝાળ સુખે ભજશું શ્રી ગોપાલ” (સંસારમાં રહીને પણ નરસિંહની વૈરાગ્ય ભાવના અહી પ્રગટ થતી જોવા મળે છે.)

❖ દીકરી કુંવરબાઈનું મામેરું

હવે નરસિંહ પોતાનો સંપૂર્ણ સમય પ્રભુ ભક્તિ માટે વાપરતા અને સાધુ સંતોની સેવા કરે. લોકોને પોતાની કવિતા અને ભજનો ના પદોથી જ્ઞાન અને ભક્તિની દિવ્ય અનુભૂતિ કરાવતા. તેમની વધતી જતી લોકપ્રિયતાથી હવે તેમનો વિરોધ કરનાર ઈર્ષાળુ લોકોની સંખ્યામાં પણ વધારો થયો. આવા લોકો અવનવા રસ્તાઓથી નરસિંહ ને બદનામ કરવાનો, અપમાનિત કરવાનો, નીચા દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરતા રહેતા હતા. એવા જ સમયગાળામાં નરસિંહના પુત્રી કુંવરબાઈનો સિમંત પ્રસંગ(એક રીવાજ છે જ્યારે કોઈ સ્ત્રી માતૃત્વના સાતમાં મહિનામાં હોય ત્યારે બાળક અને માતાના સ્વાસ્થ્ય માટે પૂજા સ્ત્રીઓ સાથે મળીને પૂજા કરે) આવી પહોંચ્યો. પોતાની પુત્રીનો પત્ર નરસિંહ ને મળ્યો. નરસિંહ પિતાના ધર્મનું પાલન કરવા દીકરીના સિમંતવિધિના પ્રસંગમાં જવા માટે નિકળ્યા. દીકરીના સાસરિયા તરફથી માંગવામાં આવેલા મામેરાની(સિમંતવિધિના પ્રસંગમાં બધા

સાસરીયાવાળાને મનગમતી ભેટ આપવા માટે એક રિવાજ) ભેટોની યાદી નરસિંહે ભગવાનના ચરણોમા ધરી દીધી. પોતાના ભગવાન પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ અને થયું પણ એવુંજ યાદીમાં લખેલી ભેટો કરતા પણ વિશેષ વસ્તુઓ કુંવરબાઈના મામેરામાં હતી. કોઈએ ના કર્યું હોય એવું ભવ્ય મામેરું નરસિંહ મહેતા એ કર્યું હતું.(કુંવરબાઈનું મામેરું એ ભક્તની ભક્તિ અને ભગવાનની ભક્તપરાયણ અને વાત્સલ્યતાના પ્રતિક સમાન ગુજરાતી ભાષાના અનેક કવિઓએ વખાણ્યું છે.) આ પ્રસંગે પણ નરસિંહને ઈશ્વરીય(અણધારેલી) મદદ મળી રહી. દીકરીના મામેરાનો પ્રસંગ સુખેથી પૂરો કરી. તેઓ જુનાગઢ પાછા આવ્યા અને કુંવરબાઈના મામેરાના પ્રસંગ બાદ નરસિંહની લોકપ્રિયતા ખુબ વધવા લાગી.

ઈર્ષાળુ લોકોથી હવે આ સહન થયું નહિ, તેઓ હવે નરસિંહને મારી નાખવા માંગતા હતા. તેની માટે યોજનાઓ બનાવવા લાગ્યા, પોતાની યોજના પ્રમાણે તેમણે નરસિંહને ગ્રામલોકોની દ્રષ્ટિમાં વ્યભિચારી બતાવી મારી નાખવાની યુક્તિ અપનાવી. જેના માટે નરસિંહ જે સ્થાન પર રહેતા હતા, તે સ્થાન પર એક નગરવધુને(વૈશ્યા, દેહનો વેપાર કરનાર સ્ત્રી) મોકલી. પરંતુ જેમ પારસમણીનો સ્પર્શ થતા લોખંડ પણ સોનું બની જાય તેમ થોડા જ દિવસોમાં નરસિંહની ભક્તિના પ્રતાપે એ નગરવધુએ(ઇતિહાસકારોના મતે તેનું નામ ત્યારબાદ રતનબાઈ રાખવામાં આવ્યું) પોતાનો વ્યવસાય છોડી તપસ્વી બની શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિના રંગમાં રંગાઈ ગઈ. પોતાનું જીવન શ્રીકૃષ્ણના ચરણોમાં અર્પણ કરી દીધું.

❖નરસિંહ મહેતાની ભક્તીનો પ્રતાપ

આ બનાવ પછી પણ પેલા ઈર્ષાળુ અને કપટી લોકોની મતીમાં કોઈ સુધારો ના આવ્યો. એ લોકોએ નરસિંહ વિરુદ્ધ, લોકોને ગેરમાર્ગે દોરી જવાના ખોટા આરોપ અને માયાજાળ બતાવી નિર્દોષ લોકોને ભ્રમિત કરવાના બનાવ જેવી અફવાઓને લોકો વચ્ચે રજુ કરવા લાગ્યા. તે સમયના જુનાગઢમાં ચુડાસમા વંશના રાજવી રાજા રા'માંડલિક નું શાસન હતું. ઈર્ષાળુ લોકોએ નરસિંહ વિરુદ્ધ રાજાના કાનમાં વાતો નાખવાનું શરૂ કરી દીધું. રાજાને એ બાબતમાં વિશ્વાસના હતો કે નરસિંહ ની ભક્તિ ખોટી હોય પરંતુ તેમણે પોતાના રાજધર્મનું પાલન કરતા નરસિંહ મહેતાની તપાસ કરવાનો આદેશ આપ્યો. મંત્રી ને ગામમાં તપાસ કરતા નરસિંહની મહેતાના વિરોધમાં ઘણી બાબતો(પેલા લોકોએ ઉપજાવેલી) જાણવા મળી. મંત્રીએ દરેક બાબતથી રાજાને અવગત કરાવ્યા. રાજાએ નરસિંહને અનૈતિક વર્તનની શંકાના આરોપમાં કેદ કરવાનો આદેશ આપ્યો. આ પ્રસંગે પણ નરસિંહની પ્રભુ પ્રત્યેની ભાવનામાં કોઈ ઓટ ના આવી. તેમના મુખેથી અનાયાસ નીકળી પડ્યું કે 'વાહ મારા પ્રભુ વાહ ભક્તને ભજન કરવામાં કોઈ બાધાના પહોંચે એ માટે આવી વ્યવસ્થા કરી'. નરસિંહને કેદ કરી રાજ દરબારમાં હાજર કરવામાં આવ્યા. રાજ દરબારમાં તેમના વિરુદ્ધ અનૈતિકતાનો આરોપ લગાવામાં આવ્યો. અને પોતાની નિર્દોષતા સિધ્ધ કરવા માટે ભગવાનની મૂર્તિને રાજાની નિશાની વાળો હાર પહેરાવવામાં આવ્યો અને નરસિંહ ને કહેવામાં આવ્યું કે 'જો તમારી ભક્તિ સાચી હોય તો કરો તમે તમારા ભગવાનને પ્રાથના અને આ હાર પોતાને પહેરાવવાની વિનંતી કરો,

જો તમે સાચા હશો તો પ્રભુ તમને આ હાર જરૂરથી પહેરાવશે, અને જો એવું નહિ થાય તો કાલે સવારમાં સમગ્ર પ્રજાની સામે તમને મૃત્યુદંડ આપવામાં આવશે.’ નરસિંહ મહેતાતો નિશ્ચિત બેસીને ભગવાનના ભજનનો ગાવા લાગ્યા એક પછી એક અનેક ભજનો ગાઈ ને સમગ્ર પ્રજાને સંભળાવ્યા. ધીરે ધીરે આખી રાત વીતવા આવી. પરંતુ સૂર્યોદય પહેલા જ સમગ્ર પ્રજાના જોત જોતામાં ભગવાનની મૂર્તિને પહેરાવેલો હાર ઉડીને નરસિંહ મહેતાના ગાળામાં આવી પહોંચ્યો. રાજવી અને સમગ્ર પ્રજા નરસિંહ મહેતા અને તેની ભક્તિનો આવો પરચો જોઈને આશ્ચર્ય ચકિત રહી ગઈ. સમગ્ર પ્રજા અને રાજા નરસિંહ ને નત મસ્તક થઈ ગયા. જે લોકો નરસિંહ ને પોતાનો દુશ્મન સમજતા હતા તેમને પણ નરસિંહની માફી માંગી.

❖ નરસિંહ મહેતાની હુંડી

(આ ઉપરાંત એક હુંડીનો પ્રસંગ ગુજરાત નહિ પણ ભારતના ઘણા ભાગોમાં ઘણો લોકપ્રિય છે, પરંતુ ઘણા ઇતિહાસકારો આ ઘટનાનો વિરોધ કરે છે. તેમના મતે હુંડી ભજનની રચના નરસિંહ મહેતાના મૃત્યુ બાદ કરવામાં આવી છે. એ જે કઈ પણ હોય પરંતુ શ્રદ્ધા અને ભક્તિના વિષયમાં પુરાવાની આવશ્યકતા હોતી નથી. હુંડી ભજન એ લોકોમાં ખુબ લોકપ્રિય અને પ્રચલિત છે.)

ઘટના એવી હતી કે એક વાર સાધુ સંતો સાથે ભક્તોનું એક સમૂહ યાત્રા કરતું કરતું નરસિંહ મહેતાના ગામમાં આવી ચડ્યા. નરસિંહ મહેતાએ તેમનું સ્વાગત અને જલપાન કરાવી અતિથીનો આદર સદકાર કર્યા. અજાણ્યા ગામમાં આવો આદર જોઈને યાત્રાળુઓ ખુબ રાજી થયા. યાત્રામાં આવેલા વ્યાપારી લોકોએ નરસિંહ મહેતાને જતા જતા વિનંતી કરી કે તે એમને હુંડી(સરળ ભાષામાં એ સમયના ચેક જેવી વ્યવસ્થા) લખી આપે જેથી કોઈ પણ જોખમ વગર તેઓ યાત્રા કરી શકે. નરસિંહ મહેતાએ યાત્રાળુને માર્ગમાં બાધા ના આવે એ માટે તેમને એક હુંડી શામળશા શેઠના(ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના) નામે લખી આપી. યાત્રાળુઓ યાત્રા કરતા મહાનગરમાં આવી પહોંચ્યા. નરસિંહ મહેતાએ જે શામળશા શેઠના નામ પર હુંડી લખી આપી હતી તેની શોધ કરવા લાગ્યા, પરંતુ સમગ્ર નગરમાં તપાસ કરતા પણ આવા નામના કોઈ શેઠ છે એ બાબતના પુરાવા મળ્યા નહિ. આખરે થાકીને તે લોકો એક ધર્મશાળામાં રોકાયા. તેઓ મનો મન ‘નરસિંહ મહેતાએ તેમને મુર્ખ બનાવ્યા, શામળશા શેઠ નામનો તો કોઈ માણસ નગરમાં છે જ નહિ’ એવી વાતો કરવા લાગ્યા. ત્યાજ અચાનક એક વ્યક્તિ યાત્રાળુઓને શોધતા શોધતા ધર્મશાળામાં આવ્યા અને નરસિંહ મહેતાની હુંડી સ્વીકારીને તેના નાણા તે યાત્રાળુ વેપારીને ચૂકવી આપ્યા. દંતકથા મુજબ તે હુંડી સ્વીકાર કરનાર બીજું કોઈ નહિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સ્વયંમ હતા.(હુંડીના પ્રસંગની અન્ય ઘણી કથાઓ છે, જેમકે નરસિંહના પુત્રના લગ્ન સમયે હુંડીની ઘટના ઘટી. પરંતુ મૂળ વાત એ છે કે ભગવાને નરસિંહ મહેતાની હુંડી સ્વીકારી.)

❖ નરસિંહ મહેતાનું મૃત્યુ

નરસિંહ મહેતાના મૃત્યુ અંગે કોઈ સચોટ માહિતી નથી. પરંતુ લોક માન્યતા પ્રમાણે નરસિંહ મહેતાનું મૃત્યુ (ઈ.સ.1488) ૭૯ વર્ષની ઉંમરની આસપાસ કાઠીયાવાડના માંગરોળ નામના ગામમાં થયું હતું. આ ગામમાં હાલમાં એક ‘નરસિંહ મહેતા સ્મશાન’ નામનું સ્મશાનગૃહ છે. અને એવું કહેવામાં આવે છે કે આજ સ્થળ પર નરસિંહ મહેતાના અંતિમ સંસ્કાર કરવામાં આવ્યા હતા. પોતાના સંપૂર્ણ જીવનમાં તેમણે અનેક સાહિત્યનું સર્જન કર્યું. જે આજે આટલો સમય વીતી ગયો હોવા છતાં આજે પણ સંભાળનારને પરમ આનંદનો અનુભવ કરાવે છે.

❖ નરસિંહ મહેતાની રચનાઓ વિશે:-

નરસિંહ મહેતાએ પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન ઘણા બધા પદો, કાવ્યો, અને ભજનોની રચના કરી પરંતુ આ તમામ રચના તેમને ગાઈને કરી હતી, માટે જે કોઈ સચોટ માહિતી નથી કે તેમણે કેટલા પદોની રચના કરી હતી. પરંતુ નરસિંહ મહેતા દ્વારા રચિત ૨૨૦૦૦થી પણ વધુ ભજનો વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં જોવા મળે છે, રસપ્રદ વાત એ છે કે નરસિંહ ની ઘણીબધી રચના એ અન્ય ભાષામાંથી પણ પ્રાપ્ત થઈ છે. નરસિંહના પદોગુજરાત જ નહિ પણ સમગ્ર ભારતમાં ગવાતા જોવા મળે છે. નરસિંહ મહેતાની રચનાઓ મૌખિક રીતે સચવાયેલી છે. ગુજરાત વિદ્યા સભાના સભ્ય અને ગુજરાતી ભાષાના લેખક કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી(કે. કા. શાસ્ત્રી)એ પોતાના પુસ્તક ‘નરસિંહ મહેતા- એક અધ્યયન’ માં નોંધેલું છે કે નરસિંહ મહેતા દ્વારા રચાયેલ પદોની સહુથી જૂની લેખિત હસ્તપત્ર ઈ.સ. 1612ની આસપાસમાં બનાવેલા મળી આવેલ છે. જેમની કેટલીક હસ્તલીપીને હજુ સાચવામાં આવેલ છે. આ ઉપરાંત નરસિંહ મહેતાની રચનાઓ મૌખિક અને ખુબ લોકપ્રિય હોવાને કારણે તેમાં થોડા ફેરફાર થયેલા જોવા મળે છે. નરસિંહ મહેતાની રચનાઓ વિષે અનેક લેખકો અને ઇતિહાસકારોએ સંસોધન કરેલા છે. નરસિંહ મહેતાની રચનામાં “ઝુલણ છંદ” અને “કેદારો રાગ” મુખ્ય સ્વરૂપે જોવા મળે છે.

નરસિંહ મહેતાની કૃતિઓની યાદી:-

➤ આત્મચરિત્રાત્મક રચનાઓ:

શામળદાસનો વિવાહ(પુત્ર વિવાહ), મામેરું(કુંવરબાઈનું મામેરું) ઝારીના પદો, હારમાળાના પદો, માનલીલા, રુક્મિણીવિવાહ, સત્યભામાનું રુસણું, દ્રૌપદીની પ્રાર્થના, પિતાનો શ્રાદ્ધ

➤ ભજનો ; વૈષ્ણવજન, શ્રીકૃષ્ણજન્મ વધાઈ, ભોળી ભરવાડણ, આજની ઘડીરળિયામણી,

➤ અન્ય રચન :- સુદામા ચરિત્ર, સુરતસંગ્રામ, શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલા, શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલા, શ્રીકૃષ્ણ વિહાર,

, દ્વાદશમાસ, રાસસહસ્રપદી, ચાતુરીછત્રીસી, ગોવિંદગમન, ચાતુરીસૌજસી, બાળલીલા, દાણલીલા, રાસલીલા, ઘડ પણ વિશે વસંતવિલાસ, શૃંગાર, જ્ઞાન વૈરાગ્ય, ભક્તિ, હીંડોળા વગેરે વિષયના અષ્ટ, નૃસિંહવિલાસ, શૃંગારમાળા, હારમાળાનું પરિશિષ્ટ, , મામેરું, , અંતરધાન સમયના પદ, સહસ્રપદીરાસ,

❖ નરસિંહ મહેતા વિષે અન્ય માહિતીઓ:-

- જેના પદો ગુજરાતના ઘર ઘરમાં ગુંજતા હોય તેવા કવિની યાદમાં “આદિકવિ નરસિંહ મહેતા સાહિત્યનીધી” ટ્રસ્ટ(જુનાગઢ, ગુજરાત) દ્વારા દર વર્ષની શરદ પૂર્ણિમાના દિવસે ગુજરાતી સાહિત્યના સર્વોત્તમ કલમકારને આ પુરસ્કાર આપવામાં આવે છે.(પુરસ્કાર સ્વરૂપે નરસિંહ મહેતાની મૂર્તિ અને રોકડા ૧,૫૧,૦૦૦(RS. 1,51,000) આપવામાં આવે છે. આ એવોર્ડ ગુજરાતી ભાષાના સર્વોચ્ચ માંથી એક છે)
- ગુજરાતી ભાષાની પ્રથમ બોલતી ફિલ્મ “નરસિંહ મહેતાના” જે એમના જીવન પ્રસંગો પર આધારિત હતી. આ ફિલ્મ 7 એપ્રિલ 1932માં સિનેમા ઘરોમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવી હતી. આ ફિલ્મનું નિર્દેશન નાનુભાઈ વકીલ અને તેની કથા ચતુભુજ દોશીએ લખી હતી. ચીમનભાઈ દેસાઈ આ ફિલ્મના પ્રોડ્યુસર હતા.
- ગુજરાત સરકાર દ્વારા લગ્ન કરી સાસરે જતી આદિજાતિની કન્યાને 3000ના વિકાસપત્રો અને 2000ની રોકડ સહાય “કુંવરબાઈનું મામેરું” યોજના હેઠળ આપવામાં આવે છે

ગુજરાતનાં સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં સોલંકી વંશનું યોગદાન

ડૉ. નંદલાલ એન. છાંગા

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક

શ્રી આર.આર. લાલન કોલેજ, ભુજ

સારાંશ :-

ગુજરાતનો ઇતિહાસ હંમેશા પ્રેરણાત્મક રહ્યો છે. પ્રાચીન કાળથી તેમાં ઉતાર-ચડાવ જોવા મળ્યા છે. તેની અસર ગુજરાતની સંસ્કૃતિ ઉપર પણ સ્વાભાવિકપણે પડી છે. ઈ.સ.ની શરૂઆતની સદીઓ સુધી ગુજરાત ભારતનાં અન્ય રાજવંશોનાં શાસન હેઠળ રહ્યો. જેમાં મૌર્ય, શક, ગુપ્ત વગેરેને મુખ્ય ગણી શકાય. ઈ.સ. 470 માં વલભીને રાજધાની તરીકે વિકસિત કરી મૈત્રકોએ પોતાની સત્તા ગુજરાતમાં સ્થાપી. એ સાથે ગુજરાતમાં હવેથી મૂળ ગુજરાતનાં હોય તેવા વંશનું શાસન શરૂ થયું. મૈત્રકોનાં 300 વર્ષનાં શાસન પછી પાટણને રાજધાની બનાવીને ચાવડા વંશે ગુજરાતનાં ઇતિહાસનો એક નવો જ અધ્યાય શરૂ કર્યો. ચાવડા વંશે શરૂ કરેલ ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક યાત્રા સોલંકી વંશનાં સમયમાં વધારે વિકસિત બની. ગુજરાતનાં વિકાસમાં સોલંકી રાજાઓએ ખુબ રસ લીધો. તેનાં લીધે ગુજરાતે સાંસ્કૃતિક દ્રષ્ટીએ વિકાસની હરણફાળ ભરી. જેથી તેમનો આ સમયગાળો ગુજરાતનાં ઇતિહાસમાં ‘સુવર્ણયુગ’ તરીકે પણ પોખવામાં આવ્યો. પ્રસ્તુત પેપરમાં સોલંકી શાસકોનાં સમયમાં ગુજરાતમાં થયેલ સાંસ્કૃતિક પ્રગતિનો ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તાવના:

ગુજરાતમાં સોલંકી (ચૌલુક્ય) વંશના રાજાઓનો સમય ઈ. સ. 942 થી ઈ.સ. 1304 એટલે કે લગભગ 362 વર્ષ જેટલો હતો. આ વંશની સ્થાપના મૂળરાજ પ્રથમએ કરી હતી અને તેનો અંત કર્ણદેવ વાઘેલાના સમયમાં થયો હતો. સોલંકી કુળના રાજવંશની બે શાખાઓ પાટણમાં સત્તાઝૂઠ થઈ હતી. પહેલાં મૂળરાજ પ્રથમથી શરૂ થયેલી શાખાનાં શાસકોએ ઈ.સ. 942 થી ઈ.સ. 1244 સુધી શાસન કર્યું હતું. આ શાખાનો અંતિમ શાસક ત્રિભુવનપાલ હતો. જ્યારે બીજી શાખા મૂળ વ્યાઘ્રપલ્લી (વાઘેલા)નાં ધોળકાના રાણા વિસલદેવે ઈ.સ. 1244 માં શરૂ થઈ જે કર્ણદેવ વાઘેલાનાં સમયમાં ઈ.સ. 1304માં સમાપ્ત થઈ હતી.

સોલંકી વંશમાં મૂળરાજ પ્રથમ ઉપરાંત ભીમદેવ પ્રથમ, સિદ્ધરાજ જયસિંહ, કુમારપાળ વગેરે જેવાં પ્રતાપી રાજાઓના સમયમાં ગુજરાત રાજ્યનો નોંધપાત્ર વિકાસ થયો હતો. આબુ અને ચંદ્રાવતી તથા માળવા અને મેવાડના કેટલાક પ્રદેશોનો ગુજરાતના રાજ્યમાં સમાવેશ થતો હતો. તેમના શાસન દરમિયાન ગુજરાતનું રાજ્યતંત્ર ઘણું વિકાસ પામ્યું હતું. તેમાંના કેટલાક પ્રદેશોમાં સામંતો સત્તા ભોગવતા હતા અને બાકીના પ્રદેશો રાજ્યના સીધા શાસન હેઠળ હતા.

આ વંશનાં સમયગાળાને ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસમાં સુવર્ણયુગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમના સમય દરમિયાન જ આનર્ત કે લાટ પ્રદેશ તરીકે ઓળખાતા વિસ્તારને ‘ગુર્જર દેશ’ અથવા ‘ગુજરાત’ જેવાં નામો મળ્યા હતાં. વર્તમાન સમયનાં ગુજરાતનાં સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં સોલંકી વંશનું યોગદાન અનેરું રહ્યું છે. તે સમયે થયેલો સાંસ્કૃતિક વિકાસ આજના ગુજરાતનાં સાંસ્કૃતિક ઘડતરનો પાયો બન્યો હતો. પ્રસ્તુત પેપરમાં સોલંકી સમયની સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

સાહિત્ય ક્ષેત્રે વિકાસ :

સોલંકી યુગમાં ગુજરાતમાં વૈદિક તથા જૈન સાહિત્યનો સર્વતોમુખી વિકાસ થયો. સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ તેમજ મહામાત્યો વસ્તુપાળ અને તેજપાળે સાહિત્યના વિકાસમાં મહત્વનું પ્રદાન કર્યું. આ સમય દરમિયાન કાવ્ય, અલંકાર, ન્યાય, તર્ક, કોશ, સાંખ્ય, વેદાંત, છંદ:શાસ્ત્ર વગેરે સાહિત્યની દરેક શાખાનો વિકાસ થયો હતો. સોલંકી યુગને સંસ્કૃત સાહિત્યનો સુવર્ણયુગ કહી શકાય.

આ સમયે તર્કશાસ્ત્ર, શબ્દશાસ્ત્ર તથા કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ એ શિક્ષણના મુખ્ય વિષયો હતા. લખતા-વાંચતા થયેલા વિદ્યાર્થીને વ્યાકરણનું જ્ઞાન અપાતું. ઘણુંખરું વિષયને કંઠસ્થ કરવાનો રહેતો. શિક્ષણ માટે વિવિધ કેન્દ્રો હતાં. સિદ્ધરાજના સમયમાં સહસ્રલિંગના કાંઠે આવાં વિદ્યાકેન્દ્રો હતાં. કવિ નાનાક પણ વીસલદેવનો રાજ્યાશ્રય મેળવીને સોમનાથ પાટણમાં સારસ્વત સદન નામે વિદ્યાકેન્દ્ર ચલાવતો હતો. આ સમયે પાટણ તથા આનંદપુર (વડનગર) વિદ્યાકેન્દ્રો હતાં. આનંદપુર વેદપાઠી બ્રાહ્મણોનું ધામ હતું. આ સમયે બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો ઘણા થયા છે, ઘણા ઓછા વિદ્વાનોએ ગ્રંથરચના કરી છે. મૂળરાજ પ્રથમના સમયમાં વચ્છાચાર્ય અને દીર્ઘાચાર્ય સર્વવિદ્યાનિધાન તરીકે જાણીતા હતા. ત્યાં ગુલેયાકુલનો સોલ નામે બ્રાહ્મણ પંડિતરત્ન ગણાતો. તે મૂળરાજ 1 લાનો રાજપુરોહિત બન્યો અને ખ્યાતિ પામ્યો. સોલના વંશજો સોલંકી રાજાઓના રાજપુરોહિત થતા રહ્યા. સિદ્ધરાજના કુલગુરુ ગંડશ્રી ભાવબૃહસ્પતિ સોમનાથમાં મહાધીશ હતા. તેમના સમયમાં કેશવ નામના ત્રણ વિદ્વાન પાટણમાં હતા. તેમની સભાના વિદ્વાનોમાંનો મહર્ષિ ન્યાય-તર્ક, મહાભારત અને પારાશરસ્મૃતિનો અભ્યાસી હતો. ઉત્સાહ નામનો પંડિત કાશ્મીરથી આવીને પાટણમાં વસ્યો હતો.

ભીમદેવ પ્રથમના સમયમાં (1022-1064) થયેલા અણહિલવાડના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ગોવિંદાચાર્યના શિષ્ય સૂરાચાર્ય પ્રતિભાશાળી કવિ હતા. તેમણે વ્યાકરણ, ન્યાય અને ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમણે ‘રાઘવપાંડવીય’ નામે કાવ્ય રચ્યું. શાંતિસૂરિ ગુર્જર દેશના મહાવિદ્વાન હતા. એમણે ધનપાલે રચેલી ‘તિલકમંજરી’નું સંશોધન કર્યું. કાશ્મીરના કવિ બિલ્હણે ગુજરાતમાં રહી રાજા કર્ણદેવને નાયક બનાવી ‘કર્ણસુંદરી’ નાટકની રચના કરી. અભયદેવસૂરિ પ્રખર વિદ્વાન હતા. એમણે જૈન આગમ ૩થી 11 અંગો પર ટીકા લખી. તેમનું આ પ્રદાન મહત્વનું ગણાય છે. પાટણના વિદ્વાન દેવસૂરિએ સિદ્ધરાજ(1094-1142)ના સમયમાં કર્ણાટકના દિગંબર કુમુદચંદ્રનો

વાદવિવાદમાં પરાજય કર્યો. આ વિવાદને કેન્દ્રમાં રાખી શાકંભરીના કવિ યશશંકરે ‘મુદ્રિતકુમુદચંદ્ર પ્રકરણ’ રચ્યું. તેણે ‘નેમિનાથ-રાજિમતી’ નામે જાણીતું કથાનક પણ રચ્યું હતું.

પોરવાડ જ્ઞાતિનો, પ્રજ્ઞાયક્ષુ, પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન, કવિ શ્રીપાલ સિદ્ધરાજના સમયમાં થઈ ગયો. તેણે એક દિવસમાં ‘વૈરોચન-પરાજય’ નામનો મહાપ્રબંધ લખેલો. તેણે સહસ્રલિંગની, રુદ્રમહાલયની અને વડનગરના કોટની પ્રશસ્તિઓ રચી હતી. સિદ્ધરાજે આ ‘કવિચક્રવર્તી’ને પોતાનો બંધુ માન્યો હતો.

સિદ્ધરાજ તથા કુમારપાળના સમયમાં વિદ્વાનો અને સાહિત્યકારોમાં હેમચન્દ્રાચાર્ય શ્રેષ્ઠ હતા. ગુજરાતના જ નહિ, ભારતના પ્રાચીન વિદ્વાનોમાં એ જાણીતા હતા. સિદ્ધરાજની પ્રેરણાથી તેમણે ‘સિદ્ધહેમ-શબ્દાનુશાસન’ (વ્યાકરણ) તૈયાર કર્યું. તેની નકલો કરાવી સિદ્ધરાજે દેશના વિવિધ પ્રદેશોમાં મોકલી. આ ગ્રંથના પહેલા સાત અધ્યાયોમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણનું અને છેલ્લા અધ્યાયમાં પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ ભાષાઓના વ્યાકરણનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ વ્યાકરણનાં સૂત્રોનો ભાષામાં કઈ રીતે ઉપયોગ થાય તે બતાવવા તેમણે બેવડા હેતુવાળું ‘દ્વયાશ્રય’ નામનું મહાકાવ્ય લખ્યું. તેમાં સોલંકી વંશના રાજાઓના ચરિત્રનિરૂપણ નિમિત્તે સંસ્કૃત વ્યાકરણનાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે. તે પછી તેમણે ‘અભિધાનચિન્તામણિ’ તથા ‘અનેકાર્થસંગ્રહ’ નામે સંસ્કૃત કોશ અને દેશ્ય શબ્દોને લગતો ‘દેશીનામમાલા’ નામે કોશ લખ્યો. તેમણે વનસ્પતિ તથા વૈદકના શબ્દોને લગતો ‘નિઘંટુ કોશ’ પણ તૈયાર કર્યો. પછી તેમણે ‘કાવ્યાનુશાસન’ તથા ‘છન્દોનુશાસન’ રચ્યાં. ‘કાવ્યાનુશાસન’માં કાવ્યશાસ્ત્રની તથા ‘છન્દોનુશાસન’માં સંસ્કૃત ઉપરાંત પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ છંદોની સમજૂતી આપી છે. હેમચંદ્રે ત્યાર બાદ ન્યાય-તર્ક-પ્રમાણશાસ્ત્રને લગતી ‘પ્રમાણમીમાંસા’ લખી. કુમારપાળની વિનંતીથી તેમણે ‘યોગશાસ્ત્ર’, ‘ત્રિષષ્ટિશલાકા-પુરુષચરિત’ અને ‘વીતરાગસ્તોત્ર’ની રચના કરી. આમ, હેમચન્દ્રાચાર્યે વિદ્યા તથા સાહિત્યની વિવિધ શાખાઓમાં મહત્વનું પ્રદાન કર્યું છે. સર્વવિધ વિષયોમાં નિષ્ણાત હોવાથી તેઓ ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ તરીકે જાણીતા થયા. તેમના પદ્મશિષ્ય કવિ રામચન્દ્રસૂરિએ સંસ્કૃતમાં અગિયાર નાટકો લખ્યાં છે. તેમાં ‘નલવિલાસ’માં નાટ્યતત્ત્વની કુશળતા જણાય છે. રામચન્દ્ર અને ગુણચંદ્રે લખેલું ‘નાટ્યદર્પણ’ ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્રના વિરલ ગ્રંથોમાં સ્થાન ધરાવે છે. હેમચન્દ્રના બીજા એક શિષ્ય દેવચન્દ્રે ‘ચન્દ્રલેખાવિજય-પ્રકરણ’ નામે નાટકમાં કુમારપાળના સમયમાં થયેલા શાકંભરીના રાજા અર્ણોરાજના પરાજયનું નિરૂપણ કર્યું છે. સોલંકી યુગના સાહિત્યમાં વસ્તુપાળ અને એના સાહિત્યમંડળે પણ અમૂલ્ય પ્રદાન કર્યું છે. વસ્તુપાળ પોતે ‘સરસ્વતીકંઠાભરણ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો. એ સ્તોત્રકાવ્યો અને સૂક્તિરચનામાં કુશળ હતો. એણે ‘નરનારાયણાનંદ’ નામે મહાકાવ્ય રચ્યું છે. એની આસપાસ અનેક કવિઓ તથા વિદ્વાનોનું સાહિત્યમંડળ જામ્યું હતું. એમાંના સોમેશ્વરે ‘સુરથોત્સવ’ અને ‘કીર્તિકૌમુદી’ નામે મહાકાવ્યોની રચના કરી. ‘કીર્તિકૌમુદી’માં વસ્તુપાળનાં ગુણો, પરાક્રમો અને સુકૃત્યોની કીર્તિ ગાવામાં આવી છે.

વીસલદેવનો માનીતો વિદ્વાન વડનગરનો નાગર બ્રાહ્મણ નાનાક ઋગ્વેદ, મહાભારત, રામાયણ, પુરાણો, સ્મૃતિઓ, કાવ્ય, નાટક વગેરેમાં પારંગત હતો અને સારો કવિ પણ હતો. વીસલદેવની રાજસભાને પ્રભાવિત કરનાર

અમરચન્દ્રસૂરિએ મહાભારતનો પદ્યમય સંક્ષેપ ‘બાલભારત’ નામે કરેલો અને ‘કાવ્યકલ્પલતા’ નામે કવિશિક્ષાને લગતો ગ્રંથ લખેલો. તેમણે ‘સૂક્તાવલિ’ અને ‘કલાકલાપ’ નામે ગ્રંથો પણ લખ્યા હતા. ‘સુકૃતસંકીર્તન’ નામે સુપ્રસિદ્ધ મહાકાવ્યમાં અરિસિંહે વસ્તુપાળનાં સુકૃત્યો વર્ણવ્યાં છે. ઉદયપ્રભસૂરિએ રચેલા પ્રશસ્તિકાવ્ય ‘સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની’માં પણ વસ્તુપાળનાં સુકૃત્યોની કીર્તિ ગાવામાં આવી છે. આ કવિએ ‘ધર્માભ્યુદય’ નામે મહાકાવ્ય રચ્યું છે. તેમાં સંઘપતિ તરીકે ચરિત આલેખી તેમાં ધર્મકથાઓ સમાવી લીધી છે. વસ્તુપાળના માતૃપક્ષે ગુરુ નરચન્દ્રસૂરિ પ્રખર વિદ્વાન હતા. તેમણે પ્રાકૃત વ્યાકરણને લગતો ‘પ્રાકૃતપ્રબોધ’ તથા જ્યોતિષને લગતો ‘નારચન્દ્ર જ્યોતિઃસાર’ નામે ગ્રંથ લખ્યો છે. આમ સિદ્ધરાજ-કુમારપાળ તથા વસ્તુપાળ-તેજપાળ જેવા વિદ્યાવ્યાસંગીઓએ વિદ્યા અને સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓને વિશિષ્ટ ઉત્તેજન આપ્યું, તેથી સોલંકી યુગ એ ક્ષેત્રે અતિ સમૃદ્ધ બન્યો હતો.

સ્થાપત્ય ક્ષેત્રે વિકાસ :

મૂળરાજ પ્રથમે પાટણ, સિદ્ધપુર વગેરે સ્થળોએ હિંદુ તથા જૈનમંદિરોબંધાવ્યાં હતાં; પરંતુ તેમાંનાં કોઈ હાલ મોજૂદ નથી. મૂળરાજનાં સમયમાં સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમહાલય બાંધવાની શરૂઆત થઈ હતી. જે પછીથી સિદ્ધરાજના સમયમાં પૂર્ણરૂપ લઈ શક્યું હતું. ચામુંડરાજ અને દુર્લભરાજે બંધાવેલાં મંદિરોના અવશેષો પણ નજરે પડતા નથી. દુર્લભરાજે પાટણમાં દુર્લભ સરોવર નામનું સરોવર બંધાવ્યું હતું. જે બાદમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહનાં સમયમાં સહસ્રલિંગ તળાવ તરીકે જાણીતું થયું. ભીમદેવના સમયમાં મહમૂદ ગઝનવીએ સોમનાથનું મંદિર તોડ્યું. તે મંદિર લાકડાનું હતું. ભીમદેવે ત્યાં પથ્થરનું નવું મંદિર બંધાવ્યું. પછી તેનો અનેક વાર જીર્ણોદ્ધાર થયો. મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર ભીમદેવના રાજ્યકાલ(1022-1064)માં બંધાયું. તેમાં હાલમાં સૂર્યદેવની મૂર્તિ નથી. તેના સ્તંભોના વૃત્તાકાર ભાગોમાં સ્ત્રીપુરુષોનાં સાંસારિક જીવનનાં શૃંગારપ્રધાન દૃશ્યો છે. ભીમદેવના દંડનાયક વિમળ મંત્રીએ આદિનાથનું આરસનું જિનાલય બંધાવ્યું. તે કલાની દૃષ્ટિએ ગણનાપાત્ર છે. તે ‘વિમલવસહિ’ તરીકે જાણીતું છે. અંબાજી પાસે કુંભારિયા ગામમાં વિમળ મંત્રીએ પાંચ દેરાસર બંધાવ્યાં હતાં. તેની ત્રિકમંડલની શિલ્પકૃતિઓ કલાની દૃષ્ટિએ અનુપમ છે. પાટણમાં આવેલી રાણીની વાવ ભીમદેવની રાણી ઉદયમતીએ બંધાવી હતી. મૂળરાજે બંધાવેલો રુદ્રમહાલય નષ્ટ થતાં સિદ્ધરાજે નવો ભવ્ય મહાલય બંધાવ્યો. તેના ગૃહમંડપની બે ચોકીઓ, એક તોરણ, એક દેવકુલિકા અને અન્તરાલનો કેટલોક ભાગ હાલ મોજૂદ છે. અગાઉના દુર્લભ સરોવરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી સિદ્ધરાજે સહસ્રલિંગ તળાવ કરાવ્યું. તેને કાંઠે 1,008 શિવમંદિર, 108 દેવીમંદિર તથા એક દશાવતાર મંદિર હતું. મીનજાદેવીએ વિરમગામમાં માનસર અને ધોળકામાં મલાવ તળાવ બંધાવ્યાં. સિદ્ધરાજના દંડનાયક સજ્જન મંત્રીએ ગિરનારનું નેમિનાથનું પથ્થરનું નવું મંદિર બંધાવ્યું. કુમારપાળે તથા એના મંત્રીઓએ અનેક દેવાલય તથા જિનાલય બંધાવ્યાં. કુમારપાળે જૂનાં જિનાલયો તથા ભાવબૃહસ્પતિની પ્રેરણાથી સોમનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. સોલંકી શૈલીનાં મંદિરો ભારતીય વાસ્તુશાસ્ત્રમાં નાગર શૈલીનાં ગણાય છે.

કેટલાંક જૂનાં મંદિરોની આગળ તોરણ (કમાનદાર દરવાજા) કરેલાં હોય છે. વડનગર અને કપડવાણમાં અખંડિત તોરણ છે. સોલંકી કાળના કિલ્લાઓમાં ડભોઈનો કિલ્લો જાણીતો છે. ડભોઈના કિલ્લાના દરવાજા તેના શિલ્પકામ માટે પ્રસિદ્ધ છે.

શિલ્પકલા:

આ સમયમાં પથ્થર કે ધાતુની દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ બનાવવામાં આવતી. મંદિરોમાંથી ગણપતિ, શિવલિંગ, ઉમા-મહેશ્વર, વિષ્ણુના અવતારો, બ્રહ્મા વગેરે દેવોની તથા આદિનાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ, મહાવીર સ્વામીની મૂર્તિઓ વધુ પ્રમાણમાં મળી છે. ખેરાળુ તથા નગરામાં સૂર્યની મૂર્તિની સાથે એની બે પત્નીઓની મૂર્તિઓ પણ છે.

ચિત્રકલા:

સોલંકી યુગની ચિત્રકલાના નમૂના સચિત્ર હસ્તલિખિત ગ્રંથોની પ્રતોમાં મળે છે. આ પ્રતો વિશેષતઃ જૈન ગ્રંથોની છે. ચિત્રો બહુધા દેવો, દેવીઓ, તીર્થંકરો, સાધુઓ, સાધ્વીઓ, રાજાઓ વગેરેનાં હોય છે. હસ્તપ્રતોમાંનાં આ ચિત્રો એકંદરે પ્રશસ્ય ચિત્રશૈલીની છાપ પાડે છે.

ધાર્મિક ક્ષેત્રવિકાસ:

સોલંકી વંશના રાજાઓ ‘પરમ-માહેશ્વર’ કહેવાતા. ઉત્કીર્ણ લેખોમાં મોટા ભાગના રાજાઓને ‘ઉમાપતિવરલબ્ધપ્રસાદ’ કહ્યા છે. રાજકુટુંબનો પરંપરાગત ધર્મ શૈવ હતો અને ઇષ્ટદેવ સોમનાથ હતા. સોલંકી શાસકોએ અનેક શૈવ મંદિર બંધાવ્યાં હતાં. શૈવ ધર્મના સંપ્રદાયોમાં લકુલીશ અથવા પાશુપત, કૌલ અને કાપાલિક હતા. તે સમયે વૈષ્ણવ ધર્મ પણ પ્રચારમાં હતો. લોકોની વૃત્તિ સમન્વયાત્મક હોવાથી શૈવ અને વૈષ્ણવ વચ્ચે ખાસ ભેદ નહોતો.

શિવપૂજાની સાથે શક્તિપૂજા પણ થતી હતી. કવિ સોમેશ્વરે ‘સુરથોત્સવ’ મહાકાવ્યમાં દેવીમાહાત્મ્યના નિરૂપણ સહિત, તેના મંગલાચરણના શ્લોકોમાં ભવાની, શિવા, ભદ્રકાળી, ગિરિજા, સરસ્વતી, કમલા વગેરે શક્તિનાં સ્વરૂપોની પ્રાર્થના કરી છે. ‘સરસ્વતીપુરાણ’ પ્રમાણે સહસ્રલિંગ સરોવરના કાંઠે દેવીપીઠમાં હરસિદ્ધિ માતાનું તથા તે સરોવરની મધ્યમાં વિંધ્યવાસિનીનું મંદિર હતું. ‘દ્વયાશ્રય’ નોંધે છે કે ત્યાં દેવીઓનાં 108 મંદિર હતાં. આરાસુર ઉપરનું અંબિકાદેવીનું મંદિર પરાપૂર્વથી પ્રસિદ્ધ છે. ખાસ કરીને નવરાત્રિના દિવસોમાં દેવીનાં મંદિરોમાં પશુઓનો મોટા પ્રમાણમાં ભોગ અપાતો. હેમચંદ્રાચાર્યની સલાહથી કુમારપાળે અમારિ ઘોષણા દ્વારા પશુબલિની પ્રથા બંધ કરાવી હતી.

ભારતનું મહાન વૈષ્ણવ-તીર્થ દ્વારકા ગુજરાતમાં છે. તેની અસર લોકોના જીવન ઉપર થઈ છે. સોલંકી રાજાઓએ વૈષ્ણવ-મંદિરો પણ બંધાવ્યાં છે. મૂલરાજે સિદ્ધપુરમાં મૂલનારાયણનું મંદિર તથા સિદ્ધરાજે સહસ્રલિંગના કાંઠે દશાવતારનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. કૃષ્ણના વિવિધ જીવનપ્રસંગોનાં શિલ્પ સોલંકી કાળનાં દેવાલયોમાં જણાય છે.

સૂર્યની પૂજા અને ઉપાસના પ્રાચીન છે. સોલંકી કાળમાં સૂર્યપૂજાનો પ્રચાર ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં વ્યાપક હતો એમ જુદા જુદા સ્થળે સૂર્યમંદિરો અને મોટી સંખ્યામાં મળેલી સૂર્યપ્રતિમાઓ ઉપરથી જણાય છે. મોઢેરાના સૂર્યમંદિરનો વિશાળ કલામય અવશેષ સૂર્યપૂજાના મહત્ત્વનો પુરાવો છે. સૌરાષ્ટ્રનું થાન અને વીજાપુર પાસેનું કોટ્યર્ક સૂર્યપૂજાનાં બીજાં કેન્દ્રો હતાં. સિદ્ધરાજે સહસ્રલિંગના કિનારે ભાઈલસ્વામી સૂર્યમંદિર અને કુમારપાળના અધિકારી ગૂમદેવે પ્રભાસપાટણ પાસે ધર્માદિત્યનું સૂર્યમંદિર બંધાવ્યાં હતાં. વસ્તુપાળે ખંભાત પાસે નગરામાં સૂર્યની પત્નીઓ રન્નાદેવી અને રાજદેવીની મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. સૂર્યપત્ની રાણીદેવી-રન્નાદેવી-રન્નાદે -રાંદલની પૂજા ગુજરાતના લોકજીવનમાં વ્યાપક છે. બ્રહ્માની અનેક મૂર્તિઓ ગુજરાતમાં મળી છે, તેથી બ્રહ્માનું પૂજન-અર્ચન પ્રચલિત હતું. ઉત્તર ગુજરાતમાં ખેડબ્રહ્મા બ્રહ્માનું જાણીતું તીર્થ છે. ચતુર્મુખ બ્રહ્માની મૂર્તિ નગરામાં આજ પર્યંત પૂજાય છે. મિયાણી પાસેની દેરીમાં હજારેક વર્ષ જૂની બ્રહ્માની મૂર્તિ છે. હારીજ પાસે દેલમાલમાં, થરા પાસે કસરામાં તથા દક્ષિણ ગુજરાતમાં બ્રહ્માનાં પ્રાચીન મંદિરો છે. પ્રાચીનતર યુગની યમપૂજા આ કાળમાં પણ પ્રચલિત હશે. આઠ દિક્પાલો પૈકી એક યમ છે. વળી મંદિરોની શૃંગારમૂર્તિઓમાં પણ યમની પ્રતિમાઓ થતી હતી.

ગુજરાતમાં જૈન ધર્મનું સાતત્ય રહેલું છે. યાદવકુળમાં જન્મેલા બાવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથ સાથે દ્વારકા અને ગિરનારનો સંબંધ છે. ગિરિનગર, વલભી અને શ્રીમાલ જૈન ધર્મનાં પણ કેન્દ્રો હતાં. સોલંકી સમયમાં ગુજરાતમાં જૈન ધર્મ પ્રતિષ્ઠિત થયો હતો. પાટણના સ્થાપક વનરાજનો જૈનાચાર્ય શીલગુણસૂરિ સાથે ગાઢ સંબંધ હતો. તેણે તેના પાટનગરમાં પંચાસરા પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. ગુજરાતમાં રાજાઓ, મંત્રીઓ, શ્રેષ્ઠીઓ વગેરેએ જૈન મંદિરોને ભૂમિદાન આપ્યાં છે અને જૈન મંદિરો, ચૈત્યો, ઉપાશ્રયો બંધાવ્યાં છે.

સોલંકી રાજાઓનો કુળધર્મ શૈવ હોવા છતાં તેમને જૈન ધર્મ પ્રત્યે આત્મીય ભાવ હતો. દરબારોમાં જૈનાચાર્યોનું સન્માન થતું. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ ઉપર પડેલા હેમચંદ્રાચાર્યના પ્રભાવને લીધે તથા ત્યારબાદ વસ્તુપાળ અને તેજપાળનાં જીવન અને કાર્યના પરિણામે ગુજરાતના લોકજીવન ઉપર અહિંસાપ્રધાન જૈન વિચારસરણીનો પ્રભાવ પડ્યો.

જૈન આગમોની સંકલના તથા આગમસૂત્રોને લિપિબદ્ધ કરવાનો પુરુષાર્થ વલભીમાં થયો હતો. આગમનાં 11 અંગોમાંનાં 9 અંગો ઉપર પ્રમાણભૂત વિવરણો લખવાનું કાર્ય એક પંડિતપરિષદની મદદથી પાટણમાં અભયદેવસૂરિએ કર્યું. એવાં જ અન્ય વિવરણો પાટણમાં કે પાસેના પ્રદેશોમાં શીલાંકદેવ, મલયગિરિ, નેમિચંદ્ર, હેમચંદ્ર વગેરે આચાર્યોએ કર્યાં.

શ્વેતાંબર જૈન ધર્મના સંપ્રદાયોમાં પણ સ્પર્ધા અને વાદવિવાદ થતાં હતાં. વનરાજ ચાવડાના ગુરુ શીલગુણસૂરિ ચૈત્યવાસી આચાર્ય હતા અને ત્યારથી પાટણમાં ચૈત્યવાસીઓનું વર્ચસ્વ હતું. ચૈત્યવાસી સાધુઓ ચૈત્યો એટલે મંદિરોમાં વસતા અને તેમના આચારોમાં ક્યારેક શિથિલતા વરતાતી. તેઓ સંગીત તથા નૃત્યના શોખીન હતા અને વાહનોનો ઉપયોગ કરતા. એક જ સ્થાનમાં રહેતા હોઈ વિદ્યાની ઉપાસનાની તેમને અનુકૂળતા હતી. તેઓમાં

વિદ્વાનો, ગ્રંથકારો, અધ્યાપકો તથા કવિઓ થયા છે. તેમના વિદ્યાવિનોદો, કાવ્યચર્યાઓ, સમસ્યાપૂર્તિઓ, શાસ્ત્રવ્યુત્પત્તિ વગેરે વિશેનાં વૃત્તાંતો, કથાનકો, અનુશ્રુતિઓ ‘પ્રભાવકચરિત’ તથા બીજા સાહિત્યમાં સચવાયેલ છે.

દુર્લભરાજ કે ભીમદેવ 1લાના સમયમાં જિનેશ્વરસૂરિ અને બુદ્ધિસાગરસૂરિ – એ બે સુવિહિત (ઉપાશ્રયમાં રહેનારા) વિદ્વાન સાધુઓને પાટણમાં નિવાસ ન મળવાથી સોમેશ્વર તથા માહેશ્વર આચાર્ય જ્ઞાનદેવની ભલામણથી રાજાએ તેમના નિવાસ માટેની વ્યવસ્થા કરી. તે પછી રાજદરબારમાં થયેલા વાદવિવાદમાં સુવિહિતોના કઠિન આચાર શાસ્ત્રસંમત પુરવાર થયા. રાજાએ એમને ‘ખરતર’ (તીવ્રતર) બિરુદ આપ્યું. એમનો સમુદાય ‘ખરતર ગચ્છ’ કહેવાયો. ત્યારથી પાટનગરમાં સુવિહિત ને મુનિઓનો પ્રવેશ વધ્યો.

દિગંબર જૈન સંપ્રદાય પ્રાચીન કાળથી ગુજરાતમાં ફેલાયેલો હતો અને વઢવાણ તેનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું. ઈ. સ. 1125માં સિદ્ધરાજની સભામાં, એના અધ્યક્ષપદે, શ્વેતાંબર દેવસૂરિ અને કર્ણાટકથી આવેલા દિગંબર આચાર્ય કુમુદચંદ્ર વચ્ચે શાસ્ત્રાર્થ થયો. તેમાં કુમુદચંદ્રનો પરાજય થયો. તેના પરિણામે ગુજરાતમાં દિગંબર સંપ્રદાયનું ધાર્મિક મહત્વ ઘટી ગયું.

ધાર્મિક ઉત્સવો:

નવરાત્રિ તથા દિવાળીના દિવસોમાં દુર્ગાપૂજાના ઉત્સવો ઊજવાતા. નવરાત્રિમાં દુર્ગાના નૈવેદ્ય નિમિત્તે પશુબલિ થતો. કુમારપાળે કરેલી અમારિ ઘોષણા પછી આ રિવાજ બંધ થયો હતો. વિજયાદશમીનો દિવસ વિજયપ્રસ્થાન માટે શુકનિયાળ ગણાતો. દિવાળી દરમિયાન મહાદેવીઓની પૂજા થતી. ફાગણ સુદ પૂનમે ગ્રીષ્મપર્વ ઊજવાતું. વળી ફાગ કે ફાગુના ગાન સાથે વસંતોત્સવ પણ ઊજવાતો. મહા માસમાં શિવરાત્રિનું પર્વ આવતું. વૈશાખમાં અખાત્રીજ, ભાદ્રપદમાં શ્રાદ્ધપક્ષ અને ચાતુર્માસને અંતે પ્રબોધિની એકાદશીનો મહિમા હતો. સોમનાથમાં ભારે દબદબાપૂર્વક મહાદેવનો વરઘોડો નીકળતો.

દેવોની જેમ તીર્થંકરોની પણ રથયાત્રા નીકળતી. નવા મંદિરમાં મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા સમયે અષ્ટાહનિકાનો ઉત્સવ ઊજવાતો. જૈન ધર્મના પંચકલ્યાણિક ઉત્સવ પ્રસંગે નેમિનાથ જેવા મુખ્ય તીર્થંકરનાં પાંચ કલ્યાણકોના પર્વદિનો ઊજવાતા.

ઉપસંહાર

આમ, સોલંકીયુગમાં ગુજરાતનો ચૌમુખી વિકાસ જોવા મળે છે. રાજકીય રીતે આજનાં ગુજરાત ઉપરાંત રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રના કેટલાક વિસ્તારોનો સમાવેશ થતો હતો. સાથે સાથે તે સમયે ગુજરાત આર્થિક, વહીવટી, સાહિત્યિક, સ્થાપત્ય તેમજ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિમાં હતું. તેથી જ આ સમયગાળાને પ્રાચીન ગુજરાતનો સુવર્ણયુગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

સંદર્ભસૂચી :-

1. (ડૉ.) શાસ્ત્રી, એચ.જી. (1984). ગુજરાતનો ઇતિહાસ: પ્રાચીન કાળ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.

2. (ડૉ.) પરીખ, પ્રવીણચંદ્ર. (1974). *ભારતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ*, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
3. Majumdar, A. K. (1956). *Chaulukyas of Gujarat*. Bharatiya Vidya Bhavan.
4. Sompura, K. F. (1968). *The Structural Temples of Gujarat, Upto 1600 A.D.* Gujarat University, Ahmedabad

‘ન હન્યતે’ નવલકથામાં પ્રગટતા આંતરવિદ્યાકીય અભિગમ

સોલંકી દક્ષા મહેશભાઈ

પી.એચ .ડી સ્કોલર ,એમ.કે.બી.યુ.ભાવનગર

‘નહન્યતે’ સુખ્યાત બંગાળી લેખિકા મૈત્રેયીદેવીની આત્મકથનાત્મક શૈલીમાં લખાયેલી નવલકથા છે. ૧૯૭૬ના શ્રેષ્ઠ બંગાળી ગ્રંથ તરીકે કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા પુરસ્કાર પામી છે. ભારતની બધી ભાષાઓમાં તેના અનુવાદ થયેલાં છે. જેનો ગુજરાતી અનુવાદ નગીનદાસ પારેખે ‘નહન્યતે’ નામે કર્યો છે. આ કૃતિ ચાર પર્વ અને ૩૩૭ પૃષ્ઠમાં વિભાજિત છે આ કથાના ત્રણ પરિમાણ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે એક તો ૧૯૩૦ની સીધી સાદી રોમાંચક પ્રણય કથા, બીજું બેતાલીસ વર્ષ પછી એ ઘટનાને ફરી જીવતી અમૃતા. ત્રીજું એ બંનેની પારસ્પરિક ક્રિયામાંથી પ્રગટતા પ્રેમ આત્માનો અમૃત - અંશ. આત્મકથનાત્મક રીતિ ઉપરાંત સંસ્કૃતિ, સામાજિક અભિગમ, મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ અને વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્ય બહુવિધ પરિમાણો આંતરવિદ્યાકીય અભિગમ ધરાવતી સમૃદ્ધ એવી નવલકથા છે.

મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ

સામાજિક અભિગમ

તત્ત્વજ્ઞાનનો વિનિયોગ

ભારતીય સંસ્કૃતિ

પુરાકથા વિનિયોગ

વૈશ્વિક સંદર્ભ

‘ન હન્યતે’ નવલકથામાં મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ

મિર્યાનો શિષ્ય સરગેઈ અમૃતાની જન્મદિવસની પાર્ટીમાં આવીને જણાવે છે કે, તેઓ પોતાનાં દેશમાં પરીકથાને માફક જાણીતાં છે. પોતાના વિશે આવું સાંભળતા નાયિકા અમૃતા ૧૯૩૦માં બનેલી મિર્યા સાથેના સોળ વરસના પ્રથમ પ્રણયાનુભવ પૂર્વરાગના સુરેખ પ્રત્યક્ષીકરણની બની રહે છે ઘટનાને ફરી વખત અનુભવે છે. જૂઠ પ્રત્યેનો તીવ્ર પ્રત્યાઘાત અનુભવતી તરુણી અમૃતાની ચિત્તનદી ઉભયતોવાહિની બને છે: એક તરફ એ વિતથ આળને ધોવા દોડે છે, તો બીજી તરફ એક વેગભર્યા રસ પ્રવાહરૂપે ધસે છે. તરુણી અમૃતા મિર્યાની મર્યાદાઓ, ઊણપો, દોષો સ્પષ્ટ જુએ છે જ્યારે ૧૯૭૩માં રહેલી અમૃતા પ્રણયના પૂર્વરાગની છેવટની અવસ્થાઓ અલ્પનિદ્રા, કૃશતા, દુન્વયી વાતોમાં રસ ન

પડવો, લોકલજ્ઞા અંગે લાપરવાહી, ઉન્માદ, મૂર્છા વગેરેને અનુભવતી પ્રણય સ્મૃતિ પ્રકોપ અનુભવતી અમૃતાની મનોસ્થિતિ પ્રગટ થાય છે.

‘ન હન્યતે’ નવલકથા: સામાજિક પરિપ્રેક્ષ્ય

અમૃતા બલ્ગોરિયાથી આવેલા મિર્યા યુક્લિડના પ્રેમમાં પડે છે. બંને લગ્ન કરવા માંગે છે પરંતુ મિર્યા વિદેશી અને વિધર્મી હોવાથી અમૃતાના લગ્નની મંજૂરી તેનાં પિતા આપતા નથી. આંતાર જ્ઞાતિય લગ્ન નિષેધ સામાજિક સંદર્ભે જોવા મળે છે.

‘ન હન્યતે’ નવલકથામાં વ્યક્ત તત્ત્વજ્ઞાન

સત્ય સદા શિવમ્ અને કલ્યાણકારી હોય છે પણ તેના અપાર રહસ્યને મનુષ્યએ જાતે પારખવું પડે છે. ‘જૂઠના બારણામાં થઈને કદી સત્યને પહોંચી શકાતું નથી. જૂઠના ઉકરડા વડે સત્યનું મોં ઢંકાયેલું હોય છે. તેને અપાવૃત્ત કરવું પડશે.’ ક્યારેક પરિસ્થિતિ વશાત મનુષ્ય પોતાનું ધાર્યું કાર્ય કરી શકતી નથી ત્યારે ‘માણસ પોતાને જે આપી શકે છે તે દેશ કાળ પાત્રથી મર્યાદિત હોય છે. બધું જ આપી શકાતું નથી, તેથી તેને માટે હાયવોય કરવાથી કશો લાભ થતો નથી. ‘સ્વયં જ્યોતિસ્વયં પ્રજ્ઞા’ એ ન્યાય સંદર્ભે ‘માણસની સૌથી મહત્ત્વની બાજુ તેનું સત્યશોધક મન છે. તેની બીજી એનેક મનોવૃત્તિઓ તો પશુઓમાં પણ જોવા મળે છે, પરંતુ સત્યની શોધ તો એકલો માણસ જ કરે છે.

પ્રેમના શાશ્વત મૂલ્યનું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રસ્તુત નવલકથામાં આ મુજબ જોવાં મળે છે. પ્રેમ કંઈ કોઈ વસ્તુ છે કે એક જણની પાસેથી લઈને બીજાને આપે? એ કંઈ માલમિલકત છે? સોનાનું ઘરેણું છે? એ તો એક પ્રકાશ છે જેવો બુદ્ધિનો પ્રકાશ, જ્ઞાનનો પ્રકાશ, તેવો જ પ્રેમનો પ્રકાશ. બુદ્ધિના પ્રકાશની પણ મર્યાદા છે, તેનું એક જ ક્ષેત્ર છે, પરંતુ પ્રેમનો પ્રકાશ સૌથી વધુ જ્યોતિર્મય છે, તે સર્વ કાંઈનું સાચું સ્વરૂપ બતાવે છે - એ દીપ પ્રગટતાં ત્રિભુવન પ્રેમમય બની જશે - અપ્રિય પ્રિય બની જશે.’ સત્ય બુત પરસ્તોની દયા ખાવા ઓછું જ રોકાય છે? સત્યથી ખંડિત થતી લાગતી મૂર્તિઓ, ખરું જોતાં તો, ચારુતર નિર્મિત નીવડતી હોય છે.

સત્યના, આત્માના, પ્રેમના અમૃત સ્વરૂપનું દર્શન તત્ત્વમૂલક રીતે પ્રગટતું જોવા મળે છે.

‘ન હન્યતે’ નવલકથામાં પ્રગટતી ભારતીય સંસ્કૃતિ

ભારતીય પ્રાચીન પરંપરામાં વિદ્યાર્થીના અધ્યયન સંદર્ભે આશ્રમ પરંપરા હતી. તે મુજબ પ્રસ્તુત નવલકથામાં બલ્ગોરિયાનો તેજસ્વી વિદ્યાર્થી મિર્યા યુક્લિડને અમૃતાના પિતા પોતાનાં ઘરે રાખીને વિદ્યા આપે છે. ગુરુ પાંખ, કાંખ અને આંખ આપે છે એ સંદર્ભે મિર્યા જ્યારે અમૃતાને છોડીને ચાલ્યો જાય છે ત્યારે પ્રણયવૈફલ્યને કારણે દુઃખી થયેલી અમૃતા ગુરુ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર પાસે શાતા મેળવી પ્રણયભજન નાવિકા જીવનમાં આગળ વધે છે સુખી સદ્ ગૃહિણી અને આદર્શ માતા બને છે.

સોળ સંસ્કાર પૈકી વિવાહ સંસ્કારને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં મહત્વવના ગણવામાં આવે છે. જે ગૃહસ્થાશ્રમનો પાયો છે. અમૃતાના પતિનો નામોલ્લેખ પ્રસ્તુત કૃતિ નથી પણ તેમનું કાર્ય અતિ મહત્વનું છે. પત્ની અમૃતાને મિર્યાને મળવા માટે તૈયાર કરી, મનોવ્યાથા માંથી મુક્ત કરતાં અમૃતાના પતિની ભવ્યમૂર્તિ સંદર્ભે ભારતીય દામપત્ય જીવન રજૂ થયું છે.

‘ન હન્યતે’ નવલકથામાં પુરાકથાનો વિનિયોગ

મહાભારતના ‘આદિ પર્વ’ અંતર્ગત અધ્યાય 70 થી 90 સુધીમાં યયાતિની કથા વિસ્તરેલી છે. જેમાં દેવગુરુ બૃહસ્પતિનો પુત્ર કચ શુકાચાર્ય પાસે સંજીવની વિદ્યા મેળવવા માટે શુક પુત્રી દેવયાનીને આરાધે છે. દેવયાની તેને પ્રેમ કરે છે. સંજીવની વિદ્યા મેળવી, દેવયાનીના પ્રેમની અવહેલના કરી ચાલ્યો જાય છે. અને પ્રણયભજન દેવયાનીનું કથાનક છે. પ્રસ્તુત નવલકથામાં પણ મિર્યા અને અમૃતાના પ્રેમની અવહેલના જોવા મળે છે.

ભગવદ્ ગીતાના દ્વિતીય અધ્યાયના આરંભે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરની ચર્ચા છે. સ્થૂળ શરીર એટલે આપણું પાંચભૌતિક શરીર. સ્થૂળ રીતે આપણે તેનો અનુભવ કરી શકીએ આ શરીરને આપણે નજરે જોઈ શકીએ. તેનાં રૂપરંગનું વર્ણન કરી શકીએ. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, વગેરે આપણું સૂક્ષ્મ શરીર છે. એટલે જ સ્થૂળ શરીરની જેમ આ સૂક્ષ્મ શરીરને નરી આંખે આપણે જોઈ ન શકીએ. તેનાં રૂપરંગનું વર્ણન કરી ન શકીએ. આમ છતાં પાંચભૌતિક સ્થૂળ શરીર કરતાં આ સૂક્ષ્મ શરીર વધુ બળવાન છે અને તેને પ્રભાવિત કરી શકે છે. સારા કે નરસા જે કોઈ વિચારો આપણે કરીએ છીએ, નિર્ણયો કરીએ છીએ, મનન-ચિંતવન વગેરે કરીએ છીએ તેમાં આ સૂક્ષ્મ શરીરનો જ ઉપયોગ કરીએ છીએ. દુઃખ માત્રનું કારણ એટલે કારણશરીર! આ જીવ માટે જે જન્મ-મરણરૂપી બંધનનું કારણ બને તે જ કારણ શરીર. વાસના કે પછી કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરે સ્વભાવો રૂપે વળગેલી માયા જ દુઃખનું કારણ છે, જન્મ-મરણનું કારણ છે. આ છતાં પણ શરીરની અંદર રહેલો આત્મા તો બધાથી પર છે. ‘અજન્મ નિત્ય પુરાણ શાશ્વત હણાય ના દેહ હણાય તોય’ શરીર નાશ થતા પણ આત્મા હણાતો નથી. એમ પ્રેમ પણ આત્માનો અ- મૃત અંશ છે, શાશ્વત છે એવું ભારતીય ચિંતન પ્રસ્તુત નવલકથામાં દર્શાવ્યું છે.

‘ન હન્યતે’ નવલકથામાં વૈશ્વિક સંદર્ભ

એરિસ્ટોટલના ‘poetics’ નામના ગ્રંથમાં કેથાર્સિસ સંદર્ભે સાહિત્ય હિનભાવોનું શમન કરી લાગણીનું વિરેચન કરવાનું કાર્ય કરે છે. તેમ અમૃતાના જીવનમાં પ્રણયભજનતાનો પરિતાપને સાહિત્ય અને પ્રકૃતિના સાનિધ્યમાં દૂર થાય છે. સ્મૃતિના પ્રકોપથી પીડાતી અમૃતાના હિન લાગણીના ભાવોનું વિરેચન થાય છે. જેમ સોનુ અઝિમાં તપે અને વિશુદ્ધ બને તેમ અમૃતાનો પ્રેમ એરણે ચડીને વિશુદ્ધ બને છે.

આમ, ‘ન હન્યતે’ નવલકથાનો અભ્યાસ આંતર વિદ્યાકીય અભિગમ દ્વારા ઉપરોક્ત મુજબ દર્શાવ્યો છે.

કોટાયનું મંદિર : એક ઐતિહાસિક સંશોધન

Dhruhi D. Gor

Visiting Faculty,
R. R. Lalan College Bhuj.

સારાંશ

ઉત્તર મધ્યકાલીન સમય દરમિયાન કચ્છના ક્ષેત્રમાં સ્થાપત્ય કલા તરીકે અનેક મંદિરોનું બાંધકામ થયું હતું, જેમાં હાલ કેટલાક મંદિરોના અવશેષો મળી આવે છે તેમાંથી એક મંદિર હાલના કોટાય ગામમાં આવેલું છે. આ મંદિર સમયાંતરે ઘણી વખત ભૂકંપ જેવી કુદરતી આફતોનો ભોગ બન્યો હતો જેના કારણે હાલ આ મંદિરના સ્થાપત્યના અનેક ભાગોને નુકસાન થયેલું જોવા મળે છે સાથે આ મંદિરના ગર્ભ ગૃહમાં કોઈપણ મૂર્તિ જોવા મળતી નથી તેથી આ મંદિર કયા મુખ્ય દેવતાનું હશે તે જાણી શકાતું નથી આ સંશોધન દ્વારા મંદિરના સ્થાપત્ય નો અભ્યાસ કરી આ મંદિર મુખ્ય રૂપે કયા દેવતાને સમર્પિત થશે તે જાણી આ મંદિરનું કચ્છની સ્થાપત્ય કલા, સંસ્કૃતિ અને પુરાતત્ત્વીક તથા ઐતિહાસિક સંદર્ભમાં મહત્વ જાણી શકાય છે.

મુખ્ય લેખ :

કચ્છમાં સ્થાપત્ય કલા નો ઇતિહાસ:

કચ્છમાં સ્થાપત્ય કલાનો ઇતિહાસ હડપ્પા સભ્યતાની જેમ 5000 વર્ષ જૂનો છે. કચ્છના વિસ્તારમાં સૌથી જૂના સ્થાપત્યના અવશેષો હડપ્પા સભ્યતાના સ્થળો સાથે મળી આવે છે. ધોળાવીરા, ખીરસરા, સુરકોટડા વગેરે સ્થળોની વિશિષ્ટ નગર રચનાઓ, ધોળાવીરાના ઉપલા નગર ના દ્વાર પાસે આવેલા સ્તંભો, તથા પાણી સંગ્રહ કરવાના જળાશયો વગેરે હડપ્પા સભ્યતાના સ્થાપત્ય અવશેષો છે. ત્યારબાદના સમયમાં કચ્છના સ્થાપત્યની વાત કરીએ તો સિયોતની બૌદ્ધ ગુફાઓના અવશેષો મળે છે, જેનો ઉલ્લેખ ચીનીયાત્રી હું-એન-સાંગ દ્વારા તેના પુસ્તક સી-યુ-કી માં કરવામાં આવેલો છે. ત્યારબાદ કચ્છમાં સાતમી સદી બાદ થી 13મી સદી સુધીમાં અનેક સ્થાપત્યોનું નિર્માણ થયું, જેમાં કંથકોટ નો કિલ્લો અને ત્યાં આવેલા જૈન મંદિર અને સૂર્યમંદિર સૌથી પ્રાચીન જણાઈ આવે છે. તેના સિવાય કચ્છમાં અનેક મંદિરોનું નિર્માણ આ સમય દરમિયાન થયું, જેમાં કોટાયનું મંદિર, અંજારના ભડેશ્વર અને ભુવડેશ્વર મંદિર, કેરાકોટનું લાખેશ્વર મંદિર, પુંઅરેશ્વર મંદિર મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. જાડેજા વંશના શાસન દરમિયાન પણ કચ્છના ક્ષેત્રમાં અનેક સ્થાપત્યનું નિર્માણ થયું તથા રામસિંહ માલમ દ્વારા આ સ્થાપત્યોમાં ગોથિક શૈલીના ઉપયોગ દ્વારા તેને વિશિષ્ટ બનાવવામાં આવ્યું.

કોટાય મંદિર નું સ્થાન :

કચ્છ જિલ્લાના મુખ્ય મથક ભૂજ શહેરથી આશરે ૨૫ કિલોમીટર દૂર હબાય ના ડુંગરોમાં કોટાય નામનું એક પ્રાચીન ગામ આવેલું છે, જેની નજીક અવશેષ બનેલા અણગોરગઢમાં પ્રાચીન મંદિર આવેલું છે. જે હાલ ભારતીય પુરાતત્વ સર્વેક્ષણ અંતર્ગત આવેલ છે.

કોટાય મંદિર નો ઇતિહાસ:

આમ તો કચ્છના ઇતિહાસમાં કોટાયના મંદિરનું બાંધકામ કયા સમયમાં અને કોના દ્વારા થયું તેનો કોઈ ચોખ્ખો ઉલ્લેખ મળતો નથી. આ મંદિર અણગોરગઢમાં આવેલું હતું, અને અણગોરગઢનો સંબંધ કચ્છના પ્રસિદ્ધ રાજવી લાખા કુલાણી ના પિતા જામ કુલ સાથે છે. જામ કુલને કંથકોટની સત્તા મળ્યા બાદ તેમના દ્વારા હબાયના ડુંગરોની વચ્ચે પ્રથમ બોલાડીગઢ અને ત્યારબાદ પોતાના મંત્રી ના નામે ઇ.સ. ૮૫૭માં અણગોરગઢના નામે નગર વસાવવામાં આવ્યા હતા અને અણગોરગઢને રાજધાની પણ બનાવવામાં આવેલા ઉલ્લેખો મળે છે.

કોટાયનું નામ કોટયર્ક પરથી ઉતરી આવ્યું છે. આ ગામમાં સૌથી પહેલો વસવાટ કાઠી રાજપૂતો દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો. આ કાઠી રાજપૂતો સૂર્ય ઉપાસક હોવાથી તેમના દ્વારા કોટયર્ક મંદિર એટલે કે સૂર્ય મંદિરનું નિર્માણ આ ગામમાં કરાવવામાં આવ્યું હતું. તેથી આ ગામનું નામ કોટાય પડ્યું. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, દિનકર મહેતા, કાંતિલાલ સોમપુરા, રામસિંહ રાઠોડ વગેરે વિધવાનોનું મત છે કે હાલનું જે મંદિર જોવા મળે છે તે અંગોરગઢનું શિવ મંદિર છે જ્યારે કાઠી રાજપૂતો દ્વારા બંધાયેલું સૂર્યમંદિર અવશેષો તરીકે પણ હાલ જોવા મળતું નથી. અણગોરગઢનું મંદિર મૈત્રક અને સોલંકી સમયની મિશ્રિત સ્થાપત્ય કલા ધરાવે છે. મધુસુદન ઢાંકી આ મંદિર નું બાંધકામ ૧૧ મી સદી પહેલા થયેલું સૂચવે છે. કંચનપ્રસાદ છાયા આ મંદિરનું નિર્માણ મોઢેરાના સૂર્યમંદિર પહેલા થયેલું જણાવે છે. જો આ વિદ્વાનો ના મતો નું વિશ્લેષણ કરીએ તો આ મંદિરનું નિર્માણ આશરે ઇ.સ. ૮૫૦ બાદ થી ઇ.સ. ૧૧૦૦ સુધીમાં થયેલું જણાઈ આવે છે.

કોટાયના મંદિર નું સ્થાપત્ય :

કોટાયની પડખે આવેલા અણગોરગઢમાં અવશેષરૂપ બચેલું શિવ મંદિર એક અત્યંત વિરલ કૃતિ છે. આ શિવાલય પશ્ચિમાભિમુખ છે. મંદિર સ્થાપત્યની દ્રષ્ટિએ ગર્ભગૃહ, અંતરાલ, મંડપ, અને શૃંગારચોકી એમ ચાર ભાગમાં મંદિર વિભાજિત છે. હાલ આ મંદિરની શૃંગારચોકી નાશ પામી છે, પરંતુ તેના સ્તંભોના અવશેષો જોઈ શકાય છે. આ મંદિર સ્થાપત્ય કલાના ચતુરંગી પ્રકારના મંદિરનું સ્વરૂપ ધરાવે છે. મંદિરનું ગર્ભગૃહ ૧૮ ફૂટ અને મંડપ ૨૭ ફૂટ પહોળા છે. મંડપની વચ્ચે ચાર અને દિવાલ સાથે જોડાયેલા અન્ય સ્તંભો કિચક વડે છત સાથે જોડાયેલા છે. આ સ્તંભોના આકારની એકતાને સાચવી તેમને વિવિધ સુંદર શિલ્પોથી સજાવવામાં આવ્યા છે. મંડપની ઉત્તર અને દક્ષિણ બાજુએ બે ઝરૂખા બારીઓ આવેલી છે, જે એક જ પથ્થરને કોતરીને બનાવેલી છે. મંડપની છત અંદરથી ચૈત્ય ઢબે બંને બાજુથી ત્રણ ત્રણ ગોળ કમનોથી ઉપસાવીને ગોળાકારે ઉચકાવેલી છે. ગર્ભગૃહ અને મંડપની વચ્ચે અંતરાલની છતમાં રાસમંડળીનું શિલ્પ આવેલું છે, જેમાં ૧૬ સ્ત્રીઓ દાંડિયારાસ લેતી અને તેની વચ્ચે અષ્ટદલનું કમળ જોવા મળે છે.

મંદિરના ગર્ભગૃહ તથા મંડપના દ્વાર નાના નાના શિલ્પોથી સુશોભિત થયેલા છે. ભોંયતળિયા થી શિખર સુધી મંદિરનું સ્થાપત્ય શિલ્પ સભર છે. કમળપુષ્પો, પ્રાણીઓ, મનોહર અંગભંગીમાં લાવણવતી રૂપસુંદરીઓ અને અનેક દેવ મૂર્તિઓ આવેલી છે, પરંતુ હાલના સમયમાં તેમને ખૂબ નુકસાન થયેલું જોવા મળે છે.

કોટાયનું મંદિર શિવ મંદિર હોવાના પુરાવા :

આ મંદિરના ગર્ભગૃહની અંદર કોઈ સેવ્ય મૂર્તિ ન હોવાના કારણે વિદ્વાનોમાં આ મંદિર કયા દેવતાને સમર્પિત હશે તેમાં મતભેદ જોવા મળે છે. આ મતભેદ સૂર્યમંદિર છે કે શિવ મંદિર તે વિષય ઉપર છે. જો આ મંદિર સૂર્ય મંદિર હોય તો તે વાસ્તુશાસ્ત્રના નિયમો અનુસાર પૂર્વાભિમુખ હોવું જોઈએ પરંતુ મંદિર પશ્ચિમાભિમુખ છે. ગર્ભગૃહના દ્વારને નવ ગ્રહોના શિલ્પો સાથે શણગારવામાં આવેલું છે, તથા ગર્ભગૃહ પાસેની મંડપની દિવાલમાં ગંગા અને યમુના ના મકરવાહીની અને કુર્મવાહીની તરીકેના શિલ્પો પણ ખંડિત હાલતમાં મોજૂદ છે. મંદિરના પૃષ્ઠ ભાગમાં શિવનું શિલ્પ જોવા મળે છે, તથા બ્રહ્મા અને વિષ્ણુના પણ શિલ્પો આવેલા છે. આ મંદિરમાં આવેલા દરેક શિલ્પો શૈવ સંપ્રદાય થી જોડાયેલા તત્વો નું આભાસ કરાવે છે. સૌથી મહત્વપૂર્ણ પુરાવા તરીકે ગર્ભગૃહમાંથી ઉત્તર દિશા તરફ જતી જળધારા અને ગૌમુખ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. તેથી આ મંદિર શિવ મંદિર હોવા પાછળ કોઈ શંકા રહેતી નથી.

કોટાયના મંદિરનું પુરાતત્વીય અને ઐતિહાસિક મહત્ત્વ:

ઉત્તર મધ્યકાલીન સમય અને કચ્છના ક્ષેત્રમાં સ્થાપત્યને ધ્યાનમાં રાખતા ઐતિહાસિક અને પુરાતત્વીય અવશેષો હાલના સમયમાં જૂજ મોજૂદ છે. કે.કા.શાસ્ત્રીના મતે કચ્છમાં પ્રાચીન દેવાલય માત્ર ચાર જ જોવા મળે છે, (1) કેરાનું શિવ મંદિર (2) કોટાયનું શિવ મંદિર (3) પુંઅરાગઢનું શિવ મંદિર અને (4) કંથકોટનું સૂર્યમંદિર. કંથકોટનું સૂર્યમંદિર હાલ સંપૂર્ણ ભગ્ન અવશેષ તરીકે જોવા મળે છે, જ્યારે કેરા અને પુંઅરાગઢના મંદિરો અતિ જર્જરીત હાલતમાં છે. કોટાયનું મંદિર અનેક કુદરતી આફતો બાદ પણ આજે થોડી સારી હાલતમાં જોવા મળે છે. પુરાતત્વ ખાતા દ્વારા તેનું સમારકામ પણ કરવામાં આવ્યું છે. મંદિર સ્થાપત્યના ચતુરંગી પ્રકારના મંદિર તરીકે તથા કચ્છના સ્થાપત્ય કલા અને શિલ્પ કલાઓના શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણો આ મંદિરમાં જોવા મળે છે. તેથી આ મંદિર કચ્છ માટે ઐતિહાસિક અને પુરાતત્વીય દ્રષ્ટિકોણમાં ખૂબ મહત્વનું છે.

સંદર્ભ :

1. નયગાંધી,જે.જે. (1926). કચ્છનો બૃહદ ઇતિહાસ, ભૂજ-કચ્છ.
2. પરીખ, આર.સી. અને અન્ય, (1976). ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભાગ-4 સોલંકી કાળ, શેઠ ભોળાભાઈ જેસિંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદ.
3. રાઠોડ, રામસિંહજી. (1959). કચ્છનું સાંસ્કૃતિક દર્શન, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ.
4. શાસ્ત્રી, એચ.જી. (2017), પ્રાચીન ભારત ભાગ – 2 , યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
5. (પ્રયોજક) કચ્છ ડેવલપમેન્ટ કાઉન્સિલ. (2012). કચ્છનો સર્વાંગી ઇતિહાસ ભાગ -1, ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

સાહિત્ય અને લોકપ્રિય સંસ્કૃતિ

નામ : મકવાણા પૂજાબેન ગણેશભાઈ (પીએચ. ડી. સ્કોલર)

શોધશાત્રા : mkbu

અબ્સ્ટ્રેક્ટ

લોકપ્રિય સંસ્કૃતિ સામાન્ય રીતે સમાજના સભ્યો દ્વારા પ્રથાઓ, માન્યતાઓ, કલાત્મક ઉત્પાદન કલા અથવા સમૂહ કલા તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે, ક્યારેક લલિત કલા સાથે આપેલ સમયે સમાજમાં પ્રબળ અથવા પ્રચલિત હોય તેવી વસ્તુઓના સમૂહ તરીકે ઓળખાય છે. લોકપ્રિય સંસ્કૃતિમાં આ પ્રબળ વસ્તુઓ સાથેની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાના પરિણામે ઉત્પન્ન થતી પ્રવૃત્તિઓ અને લાગણીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. લોકપ્રિય સંસ્કૃતિ પાછળના પ્રાથમિક પ્રેરક બળો, ખાસ કરીને જ્યારે પશ્ચિમી લોકપ્રિય સંસ્કૃતિઓની વાત કરીએ તો, તે સમૂહ માધ્યમો સમૂહ અપીલ, માર્કેટિંગ અને મૂડીવાદ છે.

માનવસંસ્કૃતિની વિકાસગાથાના પાંચ હજાર વર્ષના ઇતિહાસમાં સાહિત્યએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. માનવ રચિત કળાનો શ્રેષ્ઠ આવિર્ભાવ એટલે સાહિત્યકલા. માનવીમાં આનંદ, આકંદ કે વિષાદ જેવા કોઈ તતક્ષણ આવેગમાંથી સાહિત્ય જન્મ્યું અને સમય જતા એક સમૃદ્ધ સાહિત્ય પરંપરાનો આરંભ થયો. સાહિત્ય એ માનવજીવનના જીવાતા વ્યવહારમાંથી શબ્દરૂપી રચાતું સાહિત્ય જેમાં 'લોક' ની સાથે સંકળાયેલું છે. 'લોક' માંથી ઘૂંટાતુ સાહિત્યના ફાટા સામાજિક, ઐતિહાસિક, જાનપદી કે પછી લોકપ્રિયતા તરફ અંકાય છે. સાહિત્યના કેન્દ્ર સ્થાને 'મનુષ્ય' હોવાથી તેની સમાજવ્યવસ્થા, પરંપરાઓ, પ્રથાઓ, માન્યતાઓ કલાત્મક રીતે સાહિત્યમાં આવે એ સ્વાભાવિક છે, પણ તેમાં સંસ્કૃતિનું દર્શન કરાવવું એ સર્જકની આગવી વિશિષ્ટતા છે.

સાહિત્ય અને લોકપ્રિય સંસ્કૃતિ

આપણે જ્યારે સાહિત્ય કે કળા એમ કહીએ છીએ ત્યારે આપણા મનમાં મોટા ભાગે તો શિષ્ટ સાહિત્ય કે શિષ્ટ કળા અભિપ્રત હોય છે. સર્જકની ચેતના એના વિચારવિશ્વ, સંવેદનવિશ્વ, ભાવવિશ્વ કે ભાષાવિશ્વનું એવું રસાયણ સિદ્ધ કરે છે. જેમાંથી એક રસકિય સત્તાનું નિર્માણ થાય છે. આ સત્તા નિર્માણમાં સર્જકે પોતાને અભિપ્રેત એવા કલ્પના, વ્યંજના, સૌંદર્ય, મૂર્તતા વગેરેનાં અનેક અવકાશો રચ્યાં હોય છે. કળાકારની સર્જનયાત્રાનાં અનેક પડાવોને તે સમજે- પામે છે, કે તેને પામવાની મથામણ કરે છે અને તેનાં સ્વકિય સંકેતવિશ્વને તે અવગત કરાવતો જાય છે. ભાવ, ભાષા, રસની સંકુલતા વિવિધ રચના રીતિઓ સાભિપ્રાયતા, માધ્યમની તરેહ-તરહની ગુંજાઈશ, એ દ્વારા સિદ્ધ થતી અર્થપૂર્ણતા અને કળાત્મકતા કળા અને જીવનનું સાયુજ્ય, પરંપરાગત અને નવ્યતાનો અન્વય વિવિધ ભાષાભંગીઓ, વિધવિધ રસોનું વિશ્વ, મૂલ્યોની ગૂંથણી ઇત્યાદિ અનેક પરિણામો ભાવબોધ આ શિષ્ટ સાહિત્ય - કળાનાં જગતમાં આપણને થાય છે. એ ઘટકોનું એકત્વ નિતાંત સૌંદર્યનું વાયક બનતું જણાય છે. ઘણીવાર આવી કૃતિનાં બીજા છેડાઓ અન્ય કૃતિ સાથે જોડાયને સહજ રીતે પોતાનો વ્યાપ ધારણ કરી પોતાનું વિશેષ મૂલ્ય પ્રગટાવીને કાળના પ્રવાહમાં એ પોતાની ઓળખ ટકાવી રાખે છે.

લોકપ્રિયતાનાં પ્રથમ વિચારક તરીકે ઓળખાતા લોરેન્સ એલોવનાં મતે અહીં એક વિશિષ્ટ પ્રકારની નગરચેતનાનું ગ્રંથન સમૂહ દ્વારા થાય છે. તેમાં ફિલ્મો, જાહેરાતો, વિજ્ઞાનકથાઓ, લોકપ્રિય સંગીત વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. મોટાભાગનાં બૌદ્ધિકોએ આ પ્રકારની નવી વ્યાપારી સંસ્કૃતિ પ્રત્યે પોતાનો અણગમો દર્શાવ્યો નથી. ઊલટાનું તેમણે એને આવકારીને એનાં વિશે વિગતે ચર્ચાઓ કરી છે. બહુ ઉત્સાહપૂર્વક એનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો હતો. એક રીતે પ્રજાની બદલાતી જતી સંવેદનાનું તેમાં પ્રતિબિંબ ઝિલાયું છે. અહીં જોઈ શકાશે કે આ પરિવર્તનમાં હાશકારો છે, મુક્તિ છે અને તેનો સહજરૂપે થયેલો સ્વીકાર છે. આ ભાલણ, શામળ સામેનો ‘મુઘરસિક’ નથી. શિષ્ટ અને મધ્યમ વર્ગ છે આ તો.

સંસ્કૃતિએ એક જીવનનો માર્ગ છે. તમે જે ભોજન લઈ રહ્યા છો, વસ્ત્ર પરિધાન કરો છો, જે ભાષા બોલો છો, જે ઈશ્વરની પૂજા કરો છો, તે તમામ સંસ્કૃતિનાં વિવિધ ઘટકો છે. અત્યંત સાદા શબ્દોમાં કહીએ તો સંસ્કૃતિ એટલે આપણે જે વસ્તુ કરીએ છીએ કે વિચારીએ છીએ. તે તમામનું મૂળ સ્વરૂપ. આ એ જ વસ્તુ છે કે જે આપણે સમાજનાં એક સભ્ય તરીકે પરંપરાગત રીતે કરતા આવ્યાં છે. એ દ્રષ્ટિએ સામાજિક જૂથોના સભ્ય તરીકેની માનવ જાતની તમામ સિદ્ધિઓને સંસ્કૃતિ કહી શકાય. આમ કલા, ગાયન – વાદન, સ્થાપત્ય, શિલ્પકલા, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ અને વિજ્ઞાનને સંસ્કૃતિનાં અંગો તરીકે જોઈ શકાય. એ જોતા સંસ્કૃતિમાં રિવાજ, પરંપરાઓ, તહેવારો જીવન જીવવાનાં માર્ગો તથા જિંદગીની વિવિધ સમસ્યાઓને સમાવિષ્ટ કરી શકાય છે.

મંદિરની જેમ આપણી ભજનસંસ્થાઓએ પણ પદોની ઉત્પત્તિ અને વિકાસમાં ભાગ ભજવ્યો છે. પોતાનાં રોજિંદા જીવનથી પરવારી રાત્રે ધર્મપ્રેમી જીવો કરતાલ અને મંજીરા લઈ ભેગા થતા અને ત્યાં મુખ્યત્વે ઉપદેશાત્મક પદો ગવાતા આ પદો ભજનો કહેવાયા. લોકજીવનમાંથી જ આપણા કવિઓ પોતાના વ્યક્તિત્વને સ્ફૂટ કરવા દ્રષ્ટાંતો લેતા. પરિણામે પદો લોકપ્રિય બનતા. આ રીતે પદોને જીવન સાથે ગાઢ સંબંધ હતો. ક્યારેક કવિ તેમાં અવળવાણીનો પ્રયોગ પણ કરતો. પદ મધ્યકાલનો લોકપ્રિય કાવ્યપ્રકાર છે. તેનાં ભજન, થાળ, ફાગુ, ધોળ, કથાપ્રધાન પદો, નાટ્યાત્મક, ઊર્મિગીતો, વિરહગીતો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. નરસિંહનાં પદો લોકજીભે અને લોકહૃદયે વસી ગયેલાં છે.

“અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ, જૂજવે રૂપ અનંત ભાસે.”

મીરાંના પદો વાંચવાથી જ એ વાતની પ્રતીતિ અચૂક થશે કે એ મહાન સંગીતજ્ઞ હતી. એનાં પદોનાં લય અને શબ્દરચના સંગીતની આ સૂઝના આધારે ગોઠવાયેલાં હતા. મીરાંના પદો પરમેશ્વર સાથેની ગુફતેગો જેવાં છે. મીરાં અનુભવની તીવ્રતાની સાથો-સાથ ભાવ અને રસની ઉગ્રતાને પણ પ્રગટ કરી શકે છે. મીરાંના અત્યંત ખ્યાત પદોની પ્રારંભિક પંક્તિઓ જોવાથી પણ આ વાતની પ્રતીતિ અચૂક થશે. મીરાંએ પોતાના તરફનાં પરમેશ્વરના પ્રેમને બાણ, તીર, ભાલો કે કટારીનાં પ્રતીક દ્વારા રજૂ કર્યાં છે. આ પ્રતિકો દ્વારા તે સમગ્ર વાત તીવ્રતા, તીક્ષ્ણતા અને વેધકતાથી પ્રગટ કરી આપે છે. કલમનાં આછા લસરકે અડધી પંક્તિ કે બે પંક્તિ માત્રમાં પણ મીરાં કૃષ્ણનું મનહર અને મનભર ચિત્ર આલેખી શકે છે.

“પીળાં પીતાંબર, જરકશી જામો, કેસર આડ કરી,
મોર મુગટ ને કાને રે કુંડળ, મુખ પર મોરલી ધરી.”

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૌથી વધુ લોકપ્રિય અને સર્વોત્કૃષ્ટ સાહિત્યપ્રકાર એટલે આખ્યાન. મધ્યકાલીન કવિતાઓમાં ‘આખ્યાન’ એ સર્વોત્તમ કાવ્યપ્રકાર છે. લોકસમુદાયનાં જીવનમાં ભક્તિનું સિંચન કરવામાં આ કાવ્યપ્રકારે અતિ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે અને તે સાથે આ કાવ્યપ્રકારે પ્રજાને રંજન પૂરું પાડ્યું છે. અર્વાચીનકાળનાં કવિઓ ‘નારદ’ અને શ્રી કરસનદાસ માણેકે આખ્યાનો રચ્યાં છે પણ એ કેવળ કટાક્ષ દ્વારા રંજન આપે છે. પરંતુ મધ્યયુગમાં તેનો ગંભીર કાવ્ય તરીકે જ વિશેષ પ્રયોગ થયેલો છે. આ મધ્યકાલીન કાવ્યસ્વરૂપને લોકપ્રિયતા સાબિત કરે છે.

આખ્યાનનું વસ્તુ મહાભારત, રામાયણ કે ભાગવત પુરાણમાંથી લેવામાં આવતું. વળી સુદામા, નરસિંહ, કબીર કે સગાળશા જેવાં પ્રસિદ્ધ ભક્તોનાં જીવનમાંથી પણ આખ્યાનનું વસ્તુ લેવાતું. મૂળકથામાં ઉચિત-લોકરુચિને અનુસરીને ફેરફારો કરી આખ્યાનનું કથાવસ્તુ ઘડાતું. પૂથકજનને પ્રિય લાગે તે રીતે તો પ્રસંગોમાં ફેરફાર કરી કથા નિરૂપતા. પ્રેમાનંદ કુંવરબાઈનાં મામેરા પ્રસંગને ‘મામેરું’માં નરસિંહનાં પૂર્વજીવનને દોઢેક કડવામાં કુશળતાથી વર્ણવે છે. સાહિત્ય થકી દેશની સંસ્કૃતિને ઉજાગર કરવામાં આખ્યાન મહત્વનું સ્વરૂપ રહ્યું છે. મધ્યકાળમાં અતિ પ્રચલિત અને વ્યાપક એવા આ કાવ્યપ્રકારમાં પરબ્રહ્મ સત્ય છે અને સંસારી રસ તો ઝાંઝવાનાં નીર જેવો મિથ્યા છે એવી પ્રતીતિ કરાવવામાં આવતી. આ સર્જકોએ સંસારને ક્ષણજીવી વસ્તુનો મોહ તો ક્યારનોય ફગાવી દીધો હોય છે. આ ભજનોમાં સંસારી રસ હોતો નથી. છતાં બ્રહ્મજ્ઞાનની ખુમારીને લીધે જ્ઞાનની ઉચ્ચ ભોમના ઉઠ્યનને લીધે, ભવ્યતા આવે છે. ‘બોલમાં બોલમાં મારા, રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલમાં’, ‘મારો હંસલો નાનો ને દેવળ જૂનું રે થયું’, ‘રામબાણ વાગ્યાં હોય તે જાણે’ વગેરે ભજનો પ્રચલિત છે.

નરસિંહમા ગરબીનાં બીજ જોવા મળે છે. તે પછી પ્રીતમદાસની ગરબીઓ, રઘુનાથની વસંત ગરબીઓ, ગોપીપ્રેમનાં પદો, મોતીરામની ચાર ગરબીઓનો ઉલ્લેખ છે. નરસિંહથી શરૂ થયેલા ગરબીના સ્વરૂપને દયારામે વિસ્તાર્યું અને આકાર સૌષ્ઠવ આપ્યું અને વધારે લોકપ્રિય બનાવ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં મધ્યકાળનું સાહિત્ય ધર્મ, પરંપરા, ભક્તિ ઈશ્વરપ્રત્યેની ભાવસંવેદના ઘણા સ્વરૂપો થકી આલેખાતી રહી છે, અને આજે પણ લોકોમાં પ્રિય છે.

અર્વાચીનયુગમાં ગઝલનાં વિષયો અનેક છે. પ્રભુ, પ્રણયથી માંડીને વિરહ, શોખ અને કવિ મનનાં અનેક ભાવસ્પંદનો એમાં ઝિલાયા છે. બાલાશંકરની.... ‘ગુજારે જે શિરે તારે જગતનો નાથ તે સ્હેજે’ કે ગોવર્ધનરામની ‘સુખી હું તેથી કોને શું? દુઃખી હું તેથી કોને શું?’ કે મણિલાલ દ્વિવેદીની ‘કહી લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે ‘જેવી ગઝલ પંક્તિઓ આજે કયાં ગુજરાતીને જબાને યાદ નહીં હોય? એમાં આરજુ વેદના, વેફલ્ય અને ઉત્સાહ પણ ભારોભાર પડ્યો છે. રાજેન્દ્ર શુક્લની ગઝલોમાં પ્રણય, પ્રકૃતિનો સહયોગ છે. તો મનહર મોદી પ્રણયના જુના વાદને નવા સંદર્ભે સાથે કેવી સુંદર રીતે ગોઠવી આપે છે.

સંસ્કૃતિ સાથે પ્રગાઢ રીતે જોડાયેલા ત્રણ સનાતન અને વૈશ્વિક મૂલ્યો છે : સત્યમ, શિવમ, સુન્દરમ, સંસ્કૃતિ તેને જ કહેવાય કે જે આપણને તત્ત્વજ્ઞાન તેમજ ધર્મ થકી સત્યથી વધુને વધુ નજીક લાવી શકે, તે આપણા જીવનમાં કલા થકી

સુંદરતા ભરી શકે. જેથી આપણે કલાપૂર્ણ અને સૌંદર્ય પૂર્ણ બની શકીએ. એકમાત્ર સંસ્કૃતિ જ એવી બાબત છે, કે જે આપણને અન્ય માનવોથી વધુને વધુ સમીપ લાવીને સ્નેહ, સહનશક્તિ અને શાંતિના મૂલ્યો શીખવી શકે તેમ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ પણ તેનાં જીવનની માફક બહુવિધ પાસા ધરાવે છે. તેને વિશ્વની અન્ય માનવ જાતની માફક પોતાનું આગવું બૌદ્ધિક તેમજ સામાજિક પાસુ છે. તેમાં રહેલ અર્ધજાગૃત મનની અરજ, અપીલ, ચારિત્ર નિર્માણ પર ભારે પ્રભાવ પાડે તેવી છે.

સંદર્ભ સૂચિ:

- ૧). ડૉ. ભરતકુમાર ઠાકર ‘મધ્યકાલીન અર્વાચીન સાહિત્ય સ્વરૂપો, આદર્શ પ્રકાશન
- ૨). સં. હર્ષદ ત્રિવેદી ‘ પાંચ દાયકાનું પરિદર્શન ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર
- ૩). તન્વી શુક્લ. નરેશ શુક્લ સાહિત્ય અને લોકપ્રિયતા પાશ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ

સાહિત્ય અને ઇતિહાસ લેખન

પ્રસ્તુતકર્તા : વિજયકુમાર એન.ગરવા

Visiting professor

કચ્છ યુનિવર્સિટી - ભુજ

પ્રસ્તાવના

સાહિત્ય અને ઇતિહાસ બંને એકબીજા સાથે જોડાયેલ છે. કોઈપણ સમયના સાહિત્ય દ્વારા જે તે સમયના ઇતિહાસની ઝલક જોવા મળે છે. સાહિત્ય દ્વારા ઇતિહાસના વિવિધ ક્ષેત્રો, જેમ કે રાજકીય, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક વગેરેની માહિતી મળે છે. જે તે સમયનું સાહિત્ય એ સમયના દર્પણ સમાન છે. જેમ દર્પણ વ્યક્તિનું ચિત્ર રજૂ કરે છે, તેમ સાહિત્ય જે તે સમયના સમાજનું દ્રશ્ય રજૂ કરે છે. હા, ઘણીવાર એવું બની શકે કે સાહિત્યકારની રચનામાં જે તે સમયનું વર્ણન વધુ જાજરમાન કે નબળું દર્શાવવામાં આવ્યું હોય શકે છે, પરંતુ તેનાથી તે રચનાનું મહત્વ ઓછું થતું નથી. ઇતિહાસ લેખનમાં સમકાલીન સ્ત્રોતોનું વિશિષ્ટ મહત્વ હોય છે. સમકાલીન સ્ત્રોતોમાં જે તે સમયે રચાયેલ સાહિત્યનું પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ઉ. દા. ઈ. સ. 8 સદી થી 12 સદી ને વીરગાથા કાલ કહેવામાં આવે છે. આ સમયના સાહિત્ય દ્વારા તે સમયના સમાજના મનોવલણ, લાગણીઓ વગેરે જાણી શકાય છે. સાહિત્ય અને ઇતિહાસને સિક્કાની બે બાજુ કહીએ તો પણ અતિશયોક્તિ પૂર્ણ નથી. આમ આ સંશોધન પત્રમાં સાહિત્ય અને ઇતિહાસ લેખન વચ્ચેના સંબંધોની ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે.

સાહિત્ય એટલે શું :

સાહિત્ય એટલે અક્ષરોથી બનેલ લેખન થાય છે અને સામાન્ય રીતે સર્જાત્મક વિચારોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. સાહિત્યમાં કવિતાઓ, નાટકો, દુઆ- છંદો, ઉપન્યાસો વગેરેનું સમાવેશ કરવામાં આવે છે. દંડી અને રાજશેખર સાહિત્યના બે પ્રકારો પાડ્યા છે. (1) વક્રોક્તિથી બનેલું કાલ્પનિક લલિત સાહિત્ય અને (2) વાસ્તવિક સૃષ્ટિનું યથાર્થ વર્ણન કરતું લલિતેર સાહિત્ય. સાહિત્યમાં સાહિત્યકારના વિચારો અને કલ્પનાઓ જોવા મળે છે. સાહિત્યકારના વિચારો સમકાલીન પરિસ્થિતિની ઉપજ હોય છે. લેખક કે કવિ પર તેના સમયની આજુબાજુ બનતી ઘટનાઓ અસર પાડે છે. જેમકે વિશ્વના ઇતિહાસ સંદર્ભમાં પુનર્જાગરણકાળ પહેલાના સાહિત્ય પર ધર્મનું અને પોપનું પ્રભાવ સ્પષ્ટ જોવા મળે છે. પુનર્જાગરણકાળ પછીના સાહિત્યમાં ધર્મના સ્થાને વ્યક્તિ, તર્ક અને માનવવાદ સ્થાન લઈ લીધું. આમ પુનર્જાગરણકારના ઇતિહાસને સારી રીતે સમજવામાં તે સમયનું સાહિત્ય મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપે છે. આમ કોઈપણ સમયની સાહિત્યિક રચના જે તે સમયનું સમાજનું દર્પણ રજૂ કરે છે. આ દર્પણ દ્વારા એક સિદ્ધહસ્ત ઇતિહાસકાર ઇતિહાસનું પ્રતિબિંબ ખડું કરી શકે છે.

ઇતિહાસ એટલે શું :

ઇતિહાસનો સામાન્ય અર્થ ભૂતકાળમાં બનેલી ઘટનાઓનું યથાર્થ વર્ણન છે. આ ઘટનાઓનું પદ્ધતિસર અને વૈજ્ઞાનિક લેખનકાર્ય ને ઇતિહાસ લેખન કહેવામાં આવે છે. ઇતિહાસ એ માનવજાતિના વિકાસને પરિભાષિત કરે છે. જેમાં માનવીની સફળતાઓ અને નિષ્ફળતાઓનું સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ઇતિહાસમાં બુદ્ધ, મહાવીર, ગાંધી વગેરે જેવા માનવતાના પૂજારીઓનું અધ્યયન કરવામાં આવે છે, તો હિટલર, મુસોલીની, સ્ટાલીન વગેરે સરમુખત્યારશારોનું પણ અધ્યયન કરવામાં આવે છે. આમ ઇતિહાસ એ ત્રાજવા સમાન છે, જેમાં સારા અને નરસા બંને પાસાઓનું અધ્યયન કરવામાં આવે છે. ઇતિહાસમાં માનવની સફળતાઓ અને નિષ્ફળતાઓ બંનેનું અધ્યયન એટલા માટે કરવામાં આવે છે કે આવનારી પેઢી આ ઘટનાઓમાંથી સારા પાસાઓ ગ્રહણ કરે અને ખરાબ પાસાઓ અને ભૂલોમાંથી શીખીને તેને સુધારવાના પ્રયત્નો કરે.

સાહિત્ય અને ઇતિહાસ લેખન

સાહિત્ય અને ઇતિહાસ બંને એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે. જેમ સાહિત્યએ સાહિત્યકારના વિચારો અને કલ્પના નું શબ્દાર્થ વર્ણન છે. સાહિત્યકારના વિચારો એ સમકાલીન પરિસ્થિતિની ઉપજ છે. આવી જ રીતે ઇતિહાસએ પણ ભૂતકાળમાં બનેલી મહત્વપૂર્ણ ઘટનાઓનું શબ્દાર્થ વર્ણન છે. ઘણી સાહિત્યિક રચનાઓ એવી છે જેમાં જે તે સમય ના ઇતિહાસ નું વર્ણન જોવા મળે છે. જેમકે કનૈયાલાલ મુનશીની પાટણની પ્રભુતા, રાજાધિરાજ, ગુજરાતનો નાથ વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આ સાહિત્યિક કૃતિઓ દ્વારા ગુજરાતના સોલંકી કાલીન સમાજની રાજકીય, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક વગેરે ક્ષેત્રોની માહિતી મળી આવે છે. ઇતિહાસ પોતાની મર્યાદા હોવાના કારણે ઇતિહાસકાર તેના બંધનોમાં રહીને કારણો અને પરિણામો નું વર્ણન કરે છે. જ્યારે સાહિત્યકાર પર આવા બંધનો પ્રમાણમાં ઓછા જોવા મળે છે. જેના કારણે ઘણીવાર ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું ઉલ્લેખ ઇતિહાસના પુસ્તકોની સ્થાને સાહિત્યિક રચનાઓમાં વિપુલ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

સાહિત્યમાં સામાન્ય રીતે બે પ્રકારના સાહિત્યનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. લેખિત સાહિત્ય અને મૌખિક સાહિત્ય. ઇતિહાસ લેખન કરતી વખતે લેખિત સાહિત્ય માંથી વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણ દ્વારા ઐતિહાસિકતા તારવી તેનું લેખન કરવામાં આવે છે. પરંતુ અહીંયા એક પ્રશ્ન છે કે પ્રાચીન અને મધ્યયુગમાં ઇતિહાસ અને સાહિત્યના કેન્દ્રમાં હંમેશા દરબાર અને અભિજાતવર્ગ રહેલું હતું. આ વર્ગમાં રાજા મહારાજ અને તેમનું કુટુંબ, તેમના દરબારીઓ, જમીનદારો, શાહુકારો વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આ સિવાયની સામાન્ય પ્રજાનો વિશેષ ઉલ્લેખ જોવા મળતું નથી. તો એ પ્રશ્ન ઉદભવે છે કે સામાન્ય પ્રજાનું સાહિત્ય અને ઇતિહાસમાં કશું યોગદાન નથી? પરંતુ એવું નથી. સામાન્ય પ્રજાએ પણ મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે. એક સમયે ઇતિહાસનો અર્થ માત્ર રાજા મહારાજા, યુદ્ધ, સંઘી વગેરે પૂરતું મર્યાદિત હતું. પરંતુ આજે ઇતિહાસ નો અર્થ બહોળા અર્થમાં લેવામાં આવે છે. જેમાં સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક વગેરે ક્ષેત્રોઓનું સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આગળ ઉલ્લેખ કર્યું એમ પ્રાચીન અને મધ્યયુગમાં સાહિત્ય અને ઇતિહાસ તો અભિજાત વર્ગ પૂરતો મર્યાદિત હતો. તો સામાન્ય જન ક્યાં છે તેમાં ? સાહિત્યના બીજા

પ્રકાર એવા મૌખિક સાહિત્યમાં સમાજના દબાયેલા, કચડાયેલા અને વંચિત સમાજનું સાહિત્ય અને ઇતિહાસ મળે છે. આમ સાહિત્ય ઇતિહાસ લેખન ની નવી ધારા “ સર્વહારા ઇતિહાસ લેખને “ પણ આવરી લે છે.

સાહિત્ય દ્વારા ઇતિહાસ લેખન કરતી વખતે ખાસ સાવધાનીઓ રાખવાની પણ જરૂર પડે છે. કારણ કે સાહિત્યમાં સાહિત્યકાર દ્વારા ભાષા, અલંકારો, ઉપાધિયો વગેરેનું બહોળા પ્રમાણ માં ઉપયોગ કરવાના કારણે તેની રચનામા વાસ્તવિકતાના સ્થાને કલ્પના નું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે. પરંતુ સિદ્ધહસ્ત ઇતિહાસકાર આ સાહિત્યિક કૃતિઓ માંથી ચીવટપૂર્વક અને વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણ નો ઉપયોગ કરીને ઇતિહાસ તારવી શકે છે. ઘણી એવી સાહિત્યિક કૃતિઓ છે જેમાં જે તે સમયના ઇતિહાસની માહિતી મળી આવે છે. જેમકે સંસ્કૃતના મહાકવિ કાલિદાસની રચનાઓમાંથી ગુપ્તવંશ અને તે સમયે ના સમાજની માહિતી મળે છે. કાલિદાસની રચનાઓમાં રઘુવંશમ, માલવિકાઅગ્નિમિત્ર, કુમાર સંભવમ, વિક્રમઉર્વશીયમ વગેરેનું સમાવેશ કરવામાં આવે છે. રઘુવંશનમાં મર્યાદાપુરુષોત્તમ રામ અને તેમના પૂર્વજોની માહિતી મળી આવે છે. આ ઉપરાંત રઘુવંશમ માંથી ચંદ્રગુપ્ત તેના રાજત્વ ની વ્યાખ્યા પણ મળે છે. કાલિદાસની કૃતિઓનું સંસ્કૃત સાહિત્ય જગતમાં વિશિષ્ટ સ્થાન છે અને ભારતીય ઇતિહાસમાં આ સાહિત્યકારનું મહત્વનું સ્થાન છે. સંગમયુગ ના ઇતિહાસને જાણવામાં સંગમ યુગકાલીન સાહિત્ય મહત્વપૂર્ણ યોગદાન પૂરું પાડે છે. સંગમનું સામાન્ય અર્થ ભેગું થવું થાય છે. દક્ષિણ ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ત્રણ સંગમો નું આયોજન થયું હોવાના પ્રમાણમાં મળે છે. આ ત્રણ સંગમો પાંડય વંશના રાજાઓ દ્વારા કવિઓ ,લેખકો અને સાહિત્યકારો માટે આયોજિત કરવામાં આવી હતી. સંગમ યુગના સાહિત્ય દ્વારા દક્ષિણ ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસની માહિતી મળી આવે છે. આ યુગના સાહિત્યિક કૃતિઓમાં તોલકાપીયમ, મણીમેખલાઈન, શિલ્પાકારીદમ વગેરેનું સમાવેશ થાય છે. આ કૃતિઓમાંથી દક્ષિણ ભારતમાં આર્ય સંસ્કૃતિના પ્રસરણ અને અન્ય ધર્મોની માહિતી પણ મળી આવે છે. આ ઉપરાંત દક્ષિણ ભારતના રાજકીય અને આર્થિક સ્થિતિનું પણ વર્ણન જોવા મળે છે. શિલ્પાકારીદમ ના લેખક ઇલિગો આડિગલ એક વેપારી હતા અને જૈન ધર્મના અનુયાયી હતા. આમ આ કૃતિ દ્વારા ઈ. સ.. પ્રથમ સદીની આજુબાજુ દક્ષિણ ભારતમાં ધર્મની સ્થિતિ શું હતી અને અર્થતંત્ર કેવું હતું તેની માહિતી મળી આવે છે.

પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસની માહિતી આપતી સાહિત્ય કૃતિઓનું લેખન કાર્ય સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અને અર્ધમાગધિ ભાષામાં થયેલ જોવા મળે છે. સંસ્કૃત ભાષાની શિષ્ટ ભાષા નું સ્થાન મળેલ હોવાના કારણે અને દરબારી સંરક્ષણ હોવાના કારણે સારું વિકાસ થયો. આ સમયે ની સાહિત્ય કૃતિઓમાં સમાજની ઝલક જોવા મળે છે. આ કૃતિઓને દરબારી સંરક્ષણ મળ્યું હોવાથી ઘણીવાર તેમાં ગૌરવગાન અને આત્મલક્ષીપણુ વધુ જોવા મળે છે. પરંતુ તેમ છતાં આ કૃતિઓનું મહત્વ ઓછું થતું નથી. પ્રાચીન ભારત સાથે જોડાયેલ કૃતિઓમા બુદ્ધચરિત, સારીપુત્ર પ્રકરણ, સૂત્રાલંકાર, વિભાશા શાસ્ત્ર, શુભંગલવિલાસીની, હર્ષચરિત, પૃથ્વીરાજ રાસો પૃથ્વીરાજ વિજય વગેરેનું સમાવેશ કરવામાં આવે છે. હર્ષચરિત ની રચના આઠ ઉછવાસો (ભાગ) માં કરવામાં આવી છે. પ્રથમ ત્રણ ઉછવાસોમાં બાણભટ્ટની આત્મકથા છે. ત્યારબાદના ભાગોમાં વર્ધન વંશના સ્થાપક થી લઈને રાજ્યવર્ધન, રાજશ્રી અને

હર્ષવર્ધનના રાજ્યભિષેક સુધીના ઇતિહાસનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત અન્ય કૃતિઓમાં રઘુવંશમ, કિરાતાઅર્જુન, મિલિંદપન્ના વગેરેનું પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે. કિરાતાયમ અર્જુન મા શિવ અને અર્જુન વચ્ચેના યુદ્ધનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ગુપ્તવંશના પતન પછી શક્તિશાળી સત્તા ના અભાવે સત્તાના નવા નવા કેન્દ્રબિંદુ સ્થપાયા. આ નવા કેન્દ્ર બિંદુઓ રાજ દરબારમાં સંસ્કૃતના અભ્રશભાષા સાહિત્યનો વિકાસ થયો. આઠમી સદી 12 મી સદીના સાહિત્યમાં આયલીક તત્વોનું પ્રાધાન્ય વિશેષ જોવા મળે છે. આ સાહિત્યિક યુગમાં રાજ આશ્રિત લખાણની વિપુલતા અને યશોગાન થયેલ હોવાથી “ વીરગાથા કાલ ” ના નામે સંબોધિત કરવામાં આવે છે. આજે જોવા મળતી પ્રાદેશિક ભાષાઓનો વિકાસ 12 મી સદી સુધી થઈ ચૂક્યું હતું. મધ્યકાળમાં ફારસી અને અરબી નું પ્રચલન હોવાથી આ સમયની સાહિત્યિક રચનાઓમાં આ ભાષાઓમાં કરવામાં આવી.

ભારતીય ભૂપૃષ્ઠ અને ત્યાંના લોકોની વિશેષ ખાસિયતોના કારણે રાજસ્થાનનું ખ્યાત સાહિત્ય, મહારાષ્ટ્રનું બખાર સાહિત્ય, અસમ નું બુરંજી સાહિત્ય વગેરે પ્રખ્યાત છે. આ સાહિત્યમાંથી આ પ્રદેશોના ઇતિહાસની માહિતી મળે છે. આવી જ રીતે ગુજરાતમાં પણ વિશિષ્ટ સાહિત્યિક કૃતિઓની રચના થઈ છે. જેમ કે સૌરાષ્ટ્રના લોકો ને સમજવું હોય અને ત્યાંનો ઇતિહાસ સમજવું હોય તો મેઘાણીની રચનાઓ, કવિ કલાપી ની રચનાઓ, મહેન્દ્રસિંહ પરમાર ની રચના વગેરેનું સમાવેશ થાય છે. સૌરાષ્ટ્ર અને કાઠીયાવાડની ખમીરાત અને વીરતા જાણવા માટે સૌરાષ્ટ્ર તારા વહેતા પાણી, સૌરાષ્ટ્રની રસધારા, સોરઠી બારવટીયા વગેરે કૃતિઓનું સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આ કૃતિઓ મા સૌરાષ્ટ્રના સામાન્ય પ્રજાનું જે વર્ણન કરવામાં આવેલ છે, તે નોંધનીય છે.

સાહિત્ય જગતમાંથી સાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપોમાંથી ઇતિહાસની ઝલક જોવા મળે છે. ઇતિહાસને કેન્દ્રમાં રાખી અને ઇતિહાસ સાથે વધુ જોડાયેલ સાહિત્યના એક પ્રકાર તરીકે નવલકથાઓનું સ્થાન વિશેષ છે. નવલકથાઓ મા પણ ઐતિહાસિક નવલકથા જે તે સમયના ઇતિહાસનું મહત્વ પણ માહિતી પૂરી પાડે છે. નવલકથાનું સામાન્ય અર્થ વાસ્તવિકતા અને કલ્પના નું મિશ્રણ થાય છે. નવલકથાનું મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય મનોરંજન અને બોધ બને છે. અહીંયા આપણે કેટલાક ગુજરાતી સાહિત્યકારોનું ઉલ્લેખ કરીશું જેમણે ઐતિહાસિક નવલકથાઓના ક્ષેત્રમાં ખેડાણ કર્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યની સૌપ્રથમ ઐતિહાસિક નવલકથા” કરણદેવો “ને માનવામાં આવે છે. જેની રચના નંદશંકર મહેતા કરી હતી. આ ક્ષેત્રમાં કનૈયાલાલ મુનશીનું યોગદાન મહત્વપૂર્ણ છે. એમની કૃતિઓમાં ગુજરાતના સ્વર્ણયુગ તરીકે ઓળખાતું સોલંકી યુગના ઇતિહાસની ઝલક જોવા મળે છે. મુનશીની રચનાઓમાં “ પૃથ્વીવલ્લભ, ગુજરાતનો નાથ અને પાટણની પ્રભુતા નો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ઐતિહાસિક નવલકથાના ક્ષેત્રમાં યોગદાન આપનાર અન્ય ગુજરાતી સાહિત્યકારોમાં ગુણવંતરાય આચાર્ય, ધૂમકેતુ, યુનીલાલ મડિયા, રઘુવીર ચૌધરી વગેરેનું સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૌથી વધુ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ નું રચનાનું બહુમાન ધૂમકેતુને જાય છે. જેમણે લગભગ 20 જેટલી ઐતિહાસિક નવલકથાઓ આપી છે. જેમાં “ ચોલાદેવી, રાજસન્યાસી કર્ણાવતી, વાંચીની દેવી, જયસિંહ

સિધ્ધરાજ, ગુજરેશ્વર કુમારપાળ, નાયકાદેવી, આમ્રપાલી, સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત, પ્રિયદર્શી અશોક “વગેરે કૃતિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ધૂમકેતુ ની નવલકથાઓનું અધ્યયન કરતાં જણાય છે કે તેઓ ઇતિહાસના મૂળ સાથે જોડાયેલા રહ્યા છે. આ ઉપરાંત સોમનાથ મંદિર અને તેના ઇતિહાસ પર યુનીલાલ મડિયા અને રઘુવીર ચૌધરીએ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ આપી છે.

હિન્દી સાહિત્ય, મરાઠી સાહિત્ય, બંગાળી સાહિત્ય, પંજાબી સાહિત્ય, વગેરેમાં પણ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ ની રચના થઈ છે. આ નવલકથાઓ માંથી જે તે સમયના ઇતિહાસની માહિતી મળી આવે છે. જેમાં બંગાળી સાહિત્યની કૃતિઓમાં “ અંગુરીઓ બીનીયોગ “ દુર્ગેશનંદની, કપાલકુંડલ, મુણાલીની, ચંદ્રશેખર વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. દુર્ગેશનંદની બંકિમચંદ્ર ચટોપાધ્યય રચિત નવલકથા છે. જેમાં અકબરના શાસનકાળમાં બંગાળમાં થયેલ મુગલ- અફઘાન સંઘર્ષનું વર્ણન થયેલ છે. ઉપરાંત મરાઠી સાહિત્યની ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં” મોચનગઢ “ હમબીરાવ આની પુતલાબાઈ, મેસૂરયા વાઘ” વગેરેનું સમાવેશ કરવામાં આવે છે. મોચનગઢ નવલકથા ની રચના રામચંદ્ર ભીખાજી ગુંજીકર દ્વારા મરાઠીમાં કરવામાં આવી છે. જેમાં એક કાલ્પનિક કિલ્લા ને કેન્દ્રમાં રાખી શિવાજી યુગ સમય સાથે સેટ કરવામાં આવ્યું છે. આમ સમય -સમય પ્રમાણે સ્થાનિક ભાષાઓમાં રચાયેલી સાહિત્ય કૃતિઓમાં ઇતિહાસ અને ઇતિહાસ સાથે જોડાયેલ ઘટનાઓનું વર્ણન થયેલ જોવા મળે છે.

સાહિત્યિક રચનાઓનું ઇતિહાસ લેખનમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન છે. પરંતુ તેની કેટલીક મર્યાદાઓ પણ રહેલી છે. જેમ કે સાહિત્યમાં સાહિત્યકારની કલ્પનાઓ, લાગણીઓ, તેના આવેગો વગેરે અસર કરે છે. જેના કારણે લખાણ વસ્તુનિષ્ઠ ના સ્થાને વ્યક્તિનિષ્ઠ બની જાય છે. ઉપરાંત પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન મોટાભાગના સાહિત્યકારો દરબારી હોવાથી તેમની કૃતિઓ રાજ્ય આશ્રિત હોવાથી કૃતિઓમાં પ્રશંસાગાન નું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે. તેમ છતાં ઇતિહાસ લેખનમાં સાહિત્યનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે.

આમ સાહિત્યએ જે તે સમયના સમાજનું પ્રતિબિંબ છે. સાહિત્ય દ્વારા સમાજની સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક વગેરે પરિસ્થિતિઓની માહિતી મળે છે. ઇતિહાસમાં કારણો અને તારણો જોવા મળે છે જ્યારે કોઈ ઘટના ઘટી હોય ત્યારે તેના પછી સમાજના સામાન્ય વ્યક્તિ ઉપર શું અસર થઈ તેનું વર્ણન સાહિત્ય પૂરું પાડે છે. આમ સાહિત્ય અને ઇતિહાસ એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે. ઘણીવાર સાહિત્ય ઇતિહાસ લેખનની ખૂટતી કડીઓ પણ પૂરી પાડે છે.

સંદર્ભગ્રંથો:-

ગુજરાતી

1 ધારૈયા, રમણલાલ, ઇતિહાસનું તત્વજ્ઞાન અને ઇતિહાસ લેખન અભિગમ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, 2016

2 શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર, પ્રાચીન ભારત, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ 2024

3

<https://gujarativishwakosh.org/%E0%AA%B8%E0%AA%BE%E0%AA%B9%E0%AA%BF%E0%AA%A4%E0%AB%8D%E0%AA%AF-2/> 22/02/2025 9:45 A. M

4 સાહિત્ય, મૂ. લે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, ભાષાંતર- જજ્યંતીલાલ આચાર્ય, પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૪૦

5 સાહિત્ય દર્શન, વિજયરાય વૈદ્ય, પ્રથમ આવૃત્તિ- ૧૯૩૫

6 પ્રજાપત, પપ્પુ સિંહ, પ્રાચીન ભારત, રોયલ પબ્લિકેશન, જોધપુર, 2021

7 વર્મા, એચ. સી. મધ્યકાલીન ભારત, દિલ્હી વિશ્વ વિદ્યાલય કાર્યાલય , દિલ્હી,

Current situation of literary culture and cinema

સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને સિનેમાની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ

Dr. Dinesh R. Patel

Asst. Professor,

S. D. Shethiya College of EducationMundra – Kachchh

Manjothi Aasmin Umarbhai

B.Ed.student

સારાંશ :

સાહિત્ય સંસ્કૃતિ અને સિનેમા એ સમાજની અભિવ્યક્તિ અને વ્યક્તિત્વ માટેના ,મુખ્ય સ્તંભો છેસમય અને . જેમાં સાહિત્ય ક્ષેત્રે ગુજરા .ફેરફારો જોવા મળે છે ટેકનોલોજીના પ્રભાવ હેઠળ આ ત્રણેય ક્ષેત્રોમાં મોટાતી સાહિત્યની પ્રખ્યાત અને મહાન રચનાઓમાંની એક ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી દ્વારા લખવામાં આવી તે સરસ્વતીચંદ્રપન્નાલાલ , પટેલની માનવીની ભવાઈ તથા મનુભાઈ પંચોળી દ્વારા લખિત ઝેર તો પીધા છે જાણી જાણી ની વાત દર્શાવવામાં આવી છે.

સાહિત્યની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિમાં ડિજિટલ યુગ અને તેની અસરો ,વૈશ્વિકીકરણ અને બહુમુખી ભાષાઓનું મિશ્રણ , ભારતીય સાહિત્ય અને પ્રાદેશિક ભાષાઓનું મહત્વ તથા ,રાજકારણ અને સાહિત્ય ,સમાજકથા સાહિત્ય - બિન કથા સાહિત્ય તેમ જ સાહિત્યના નવા લક્ષણોસ અને બ્લોગ્સ જેવી નવી ટેકનોલોજી સાહિત્યને નવી ઈ બુકસ ઓડિયો બુક , સામાજિક અને .વૈશ્વિકીકરણથી પ્રાદેશિક ભાષાઓ અને સાહિત્યને વધુ પ્રોત્સાહન મળ્યું છે .દિશામાં લઈ ગઈ છે રાજકીય મુદ્દાઓ સાહિત્યમાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી રહ્યા છે.

સંસ્કૃતિ માનવ સમાજની અભિવ્યક્તિ છે જેમાં વિવિધ પરંપરાઓધાર્મિક માન્યતાઓ અને સામાજિક ,કલા ,ભાષાઓ , ટેકનોલોજી અને સંસ્કૃતિ તેની અસર ,જેમાં વૈશ્વિકીકરણ અને સંસ્કૃતિ તથા તેની અસર .નીતિઓનો સમાવેશ થાય છે પર્યાવરણીય ચેતના અને ,મલ્ટી કલ્ચરલિઝમ અને વૈવિધ્યસભર સમાજ સંસ્કૃતિ તથા આધુનિકતા અને પરંપરાની વચ્ચે સંઘર્ષ વિશેની વાત છેવૈશ્વિકરણ અને ટેકનોલોજી સમાજની પરંપરાઓ અને જીવનશૈલીને અસર કરી રહ્યા . સામાજિક સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનો જેવી કે આધુનિક જીવનશૈલી અને પરંપરાગત મૂલ્ય વચ્ચેનો સંઘર્ષ વધુ દેખાઈ છે .પર્યાવરણ અને ટ .રહ્યો છેકાઉ વિકાસ સંસ્કૃતિમાં મહત્વનો ભાગ ભજવી રહ્યા છે.

સિનેમા એ ચિત્રભાવનાઓ અને વિચારો પ્રસ્તુત કરનારી કલા અને ,અવાજ અને મુવીંગ ઈમેજ દ્વારા વાર્તા , જેની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિના ભાગરૂપે ડીજિટલ ક્રાંતિ અને ઓટીટી પ્લેટફોર્મ્સ .મનોરંજનનો રૂપ છે તેની અસર , સિનેમા અને ટેકનોલોજીનું સંયોજનરાજકીય અને સમકાલીન ,સામાજિક ,સિનેમા વૈશ્વિકરણ અને મલ્ટિકલિઝમ ,

.ભવિષ્યની સિનેમા વગેરે વિશેની વાત કરવામાં આવી છે ,બોલીવુડ સામે પડકારો અને બદલાતી દ્રષ્ટિ ,સિનેમા) ઓટીટી પ્લેટફોર્મ્સ Netflix, Amazon Prime, Disney + Hostar) ના ઉછાળા સાથે સિનેમા ઇન્ડસ્ટ્રીમાં મોટો ફેરફાર આવ્યો છે જીટેકનોલોજી .VFX , AI અને વર્ચ્યુઅલ રિયાલિટી (VR) સિનેમા ને વધુ આધુનિક બનાવી રહ્યા છે . વૈશ્વિકરણ ,આ ત્રણેય ક્ષેત્રો ટેકનોલોજી .સામાજિક અને રાજકીય મુદ્દાઓને આવરી લેતી ફિલ્મો લોકપ્રિય બની રહી છે અને સમાજના મૌલિક પરિવર્તનોના પ્રભાવ હેઠળ સતત વિકસિત થઈ રહ્યા છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને સિનેમા

પ્રસ્તાવના

સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને સિનેમા – આ ત્રણે સમાજના પરિપ્રેક્ષ્યને સમજવા અને અભિવ્યક્તિ માટેના મુખ્ય સ્તંભો છે. સાહિત્ય માનવીના વિચારોને આકાર આપે છે, સંસ્કૃતિ સામાજિક મૂલ્યો અને પરંપરાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, અને સિનેમા કથન દ્વારા સમયના બદલાતા પ્રવાહને વ્યક્ત કરે છે.

આજના યુગમાં, ડિજિટલ ક્રાંતિ, વૈશ્વિકરણ અને સામાજિક-રાજકીય પરિવર્તનોના કારણે આ ત્રણેય ક્ષેત્રોમાં નવી દિશાઓ અને પડકારો દેખાઈ રહ્યા છે. સાહિત્ય હવે ફક્ત છાપાના પાનામાં સીમિત નહીં, પરંતુ ઇ-બુક્સ, ઓડિયોબુક્સ અને બ્લોગ્સના માધ્યમથી પ્રસર્યું છે. સંસ્કૃતિ હવે માત્ર પરંપરાગત અભિવ્યક્તિ નહીં, પરંતુ વૈશ્વિકરણ અને ટેકનોલોજીથી પ્રભાવિત આધુનિક મૂલ્યો અને જીવનશૈલી તરફ આગળ વધી રહી છે. સિનેમા માટે ઓટીટી પ્લેટફોર્મ્સ, વિશિષ્ટ ફિલ્મ મેકિંગ અને વિઝ્યુઅલ ઇફેક્ટ્સના ઉછાળા સાથે એક નવી યાત્રા શરૂ થઈ છે.

ચાવીરૂપ શબ્દોની સમજ :

સાહિત્ય:

લખિત અથવા મૌખિક રૂપે વ્યક્ત થયેલા વિચારો, લાગણીઓ અને કલ્પનાઓનો એક સાહિત્યિક સ્વરૂપ, જેમાં કવિતાઓ, નવલકથાઓ, નાટકો અને નિબંધો શામેલ થાય.

સંસ્કૃતિ:

કોઈપણ સમાજની જીવનશૈલી, પરંપરાઓ, માન્યતાઓ, ભાષા, કલાઓ અને નૈતિક મૂલ્યોનો સમૂહ, જે સામૂહિક ઓળખ અને વર્તનને આકાર આપે.

સિનેમા:

દ્રશ્ય અને શ્રાવ્ય માધ્યમ દ્વારા કથાઓ, વિચારધારા અને ભાવનાઓ રજૂ કરવાનું એક કલા અને મનોરંજનનું સ્વરૂપ, જેમાં ફિલ્મો અને ડોક્યુમેન્ટરીઝ શામેલ છે.

હેતુઓ:

૧. સાહિત્ય સંસ્કૃતિ અને સિનેમાની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો.

સિનેમા:

મનોરંજન પ્રદાન કરવું.

સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક મુદ્દાઓ પ્રગટ કરવા.

શૈક્ષણિક અને પ્રેરણાદાયી સંદેશ આપવો.

કલા અને ટેકનોલોજીનો સમન્વય કરવો.

સાહિત્ય:

વિચારો અને ભાવનાઓ વ્યક્ત કરવી.

સમાજને પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન આપવું.

ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક વારસો સંચિત કરવો.

ભાષા અને સાહિત્યના વિકાસમાં ફાળો આપવો.

સંસ્કૃતિ:

સમાજની જીવનશૈલી અને પરંપરાઓને જાળવી રાખવી.

નૈતિક ઇ અને માનવીય મૂલ્યોને પ્રોત્સાહિત કરવું.

વિવિધ સમુદાયોને એકસાથે લાવવું.

કલા, સંગીત, નૃત્ય અને સાહિત્ય દ્વારા વ્યક્તિગત અને સામૂહિક વિકાસ કરવો.

વિષય વસ્તુ વિશ્લેષણ

સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને સિનેમા સામાજિક અને ઐતિહાસિક પરિવર્તનોના મુખ્ય સ્તંભો છે. સમયના સંજોગો, ટેકનોલોજી અને વૈશ્વીકરણના પ્રભાવ હેઠળ આ ત્રણે ક્ષેત્રોમાં મોટા બદલાવ જોવા મળે છે. સાહિત્ય એ વિચારધારા અને સામાજિક પ્રતિક્રિયાઓનું પ્રતિબિંબ છે, સંસ્કૃતિ એ સમાજની જીવંત ઓળખ છે, અને સિનેમા એ તેની અભિવ્યક્તિનું એક શક્તિશાળી માધ્યમ છે.

સાહિત્ય

સાહિત્ય એ લખાણની કલાની એક શાખા છે, જે માનવ અનુભવો, વિચારો, ભાવનાઓ અને કલ્પનાઓને શબ્દોમાં પહોંચાણ આપે છે. સાહિત્યમાં કાવ્ય, નાટક, ગઝલ, નવો લેખ, કથાઓ, નિબંધ અને અન્ય પત્રકારિતાઓનો સમાવેશ થાય છે. આના દ્વારા સંસ્કૃતિ, પરંપરાઓ, સમાજની દશા અને માનવિયતાની સંઘર્ષોનું પ્રતિબિંબ પણ જોવા મળે છે. વૈશ્વિક સ્તરે સાહિત્ય માનવ ગહનતા અને કલાને અભિવ્યક્તિ આપે છે, અને લોકો વચ્ચે સંવાદ અને સમજણ વિકસાવે છે.

"સરસ્વતીચંદ્ર"

ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રખ્યાત અને મહાન રચનાઓમાંથી એક છે, જેને ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી દ્વારા લખવામાં આવી. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી (૧૯મી સદીના અંતિમ અને ૨૦મી સદીના પ્રારંભના કલાકાર) એક જાણીતા ગુજરાતી સાહિત્યકાર હતા. તેમણે આ કાવ્યમય અને દાર્શનિક નવલકથા દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઊંચો દસ્તાવેજ વધાર્યો. આ નવલકથાની પાત્રઘટનાવાળી વાર્તા સરસ્વતીચંદ્ર પર કેન્દ્રિત છે, જે એક બહુજ બુદ્ધિશાળી અને નિહળતો પુરુષ છે, જે પોતાના જીવનમાં ઘડી રહેલા કઠણ સમય અને સંબંધો વચ્ચે સંઘર્ષ કરે છે. "સરસ્વતીચંદ્ર"માં વિષય પરિપ્રેક્ષ્યથી પ્રેમ, ત્યાગ, નિર્દોષતા, અને સમાજની પરિસ્થિતિઓને આધારે અનેક મનોવિજ્ઞાનિક અને સામાજિક મુદ્દાઓ મથાડ્યા છે.

"સરસ્વતીચંદ્ર" સાહિત્યકારના દ્રષ્ટિકોણથી સંપૂર્ણ રીતે સમાજ, માનવતમાત્ર અને સામાજિક સંલગ્નતાઓની ગુન્ઝાઈ સાથે રજૂ થતી એક રસપ્રદ અને ચિંતનાત્મક કૃતિ છે.

“માનવીની ભવાઈ”

પન્નાલાલ પટેલ દ્વારા લખાયેલ એક પ્રખ્યાત ગુજરાતી નાટક છે. આ નાટક ગુજરાતી સાહિત્યમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે અને આમાં માનવજીવનના વિચિત્ર અને જટિલ પાસાંને ઉત્તેજક રીતે ચિત્રિત કરવામાં આવ્યું છે.

પન્નાલાલ પટેલ (૧૮૯૮-૧૯૮૫) ગુજરાતી સાહિત્યકાર અને નાટ્યકાર તરીકે ઓળખાય છે. તેમણે વિવિધ પ્રકારની સાહિત્યિક કૃતિઓ લખી છે, જેમાં કવિતાઓ, ગઝલ, નાટક, વાર્તાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. “માનવીની ભવાઈ” પન્નાલાલ પટેલનું એક મહત્વપૂર્ણ નાટક છે, જે માનવ સ્વભાવ અને તેના આંતરિક સંઘર્ષોને વિષય બનાવે છે.

આ નાટકમાં માનવના આંતરિક સંઘર્ષ, જીવનની અનિશ્ચિતતા, ભાવનાવિષયક પરિસ્થિતિઓ અને માણસના વિકાસના પ્રશ્નો વિશ્લેષિત કરવામાં આવ્યા છે. “ભવાઈ” એ એક સંકલિત અભિવ્યક્તિ છે, જે માણસની ભાવનાઓ, મનોવ્યથા અને જીવનમાં આવતા પડકારોને પાત્રો દ્વારા પ્રકાશિત કરે છે.

“માનવીની ભવાઈ” એ જીવન અને માનવજીવનના સંઘર્ષને દાર્શનિક દૃષ્ટિકોણથી વિશ્લેષણ કરતી કૃતિ છે, જે ગુજરાતી નાટકના ક્ષેત્રમાં એક અનોખું દિગ્ગજ નામ છે.

“ઝેર તો પીધા છે જાણી જાણી”

મનુભાઈ પંચોળી દ્વારા લખાયેલી એક પ્રખ્યાત ગુજરાતી કાવ્ય રચના છે. આ કાવ્યમાં કવિએ જીવનના કઠણ પરિસ્થિતિઓ, દુખ, અનુભવો અને તેમાંથી પસાર થતી માનસિક અને ભાવનાત્મક યાત્રાની દૃષ્ટિ આપી છે.

મનુભાઈ પંચોળી એક જાણીતા ગુજરાતી કવિ અને લેખક હતા, જેમણે જીવનના પૃષ્ઠભૂમિથી આવી ઘટનાઓ અને લાગણીઓના ચિંતનાત્મક અભિવ્યક્તિ કરી. “ઝેર તો પીધા છે જાણીજાણી” કાવ્યમાં કવિએ જીવનના દુખદ અનુભવોને ઝેરના પ્રમાણમાં સંબોધતા, એ પણ એવી રીતે, કે તે માનવીના ભવ્ય થવા, સંઘર્ષના માર્ગ પર આગળ વધવા માટેની શક્તિ તરીકે ઓળખાય છે.

આ કાવ્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે, માણસ જ્યારે કઠણાઈ અને દુઃખને ઓળખી શકે, ત્યારે તે જીવનના સાચા અર્થને સમજી શકે છે. “ઝેર” માત્ર દુખદાયક નથી, પરંતુ તે વ્યક્તિને નવો દ્રષ્ટિકોણ અને મજબૂતી પણ આપી શકે છે. મનુભાઈ પંચોળીનું આ કાવ્ય માનવહિત, ભાવનાત્મક દૃષ્ટિ અને વિચારવિમર્શ માટે એક મહત્વપૂર્ણ કૃતિ માનવામાં આવે છે.

સાહિત્યની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ: સાહિત્ય હંમેશા સમાજના વિચારધારાને પ્રતિબિંબિત કરે છે. સમય સાથે સાહિત્યની શૈલી, વિષયવસ્તુ અને માધ્યમમાં ઘણો બદલાવ આવ્યો છે. ડિજિટલ યુગ, વૈશ્વીકરણ, સામાજિક અને રાજકીય પ્રભાવ, અને નવી પેઢીના લેખકો સાહિત્ય પર અસર કરી રહ્યા છે.

1. ડિજિટલ યુગ અને સાહિત્ય

(સંદર્ભ: "The Digital Literary Sphere" by Simone Murray, 2018)

ડિજિટલ ટેકનોલોજી સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓમાં ક્રાંતિ લાવી છે.

અસર: ઇ-બુક્સ અને ઓડિયો બુક્સ: કિન્ડલ, Audible, Google Books વગેરેની લોકપ્રિયતા વધી રહી છે. બ્લોગ અને ઓનલાઈન લેખન: Substack, Medium, અને વોટપેડ જેવા પ્લેટફોર્મ્સ યુવા લેખકો માટે નિર્માણ થયા છે. સોશિયલ મીડિયા લિટરેચર: ટ્વિટ્સ, ઇન્સ્ટાગ્રામ પોઈટ્રી અને માઇક્રોફિક્શનનું વલણ.

2. વૈશ્વીકરણ અને બહુમુખી ભાષાઓનું સંમિશ્રણ

(સંદર્ભ: "World Literature in the Era of Globalization" by Venkat Mani, 2017)

વિશ્વભરમાં વિવિધ ભાષાઓ એકબીજાને પ્રભાવિત કરી રહી છે.

ઉદાહરણ: "Magical Realism" અને ભારતીય સાહિત્ય: ગેબ્રિએલ ગાર્સિયા માર્કેઝથી પ્રભાવિત "મિથિકલ ફિક્શન" (Amish Tripathi, Ashwin Sanghi).

બહુભાષી લેખન: એક જ પુસ્તકમાં અંગ્રેજી અને સ્થાનિક ભાષાઓનો ઉપયોગ (ઉદાહરણ: Chetan Bhagat અને Durjoy Datta).

વિશ્વ સાહિત્યનો ભારત પર પ્રભાવ: કોરિયન અને જાપાનીઝ સાહિત્ય (Murakami, Han Kang) ભારતીય વાચકોમાં લોકપ્રિય.

3. સમાજ, રાજકારણ અને સાહિત્ય

(સંદર્ભ: "Literature and the Public Sphere" by Thomas Docherty, 2020)

સાહિત્ય હવે માત્ર કલ્પનાત્મક નથી, તે સામાજિક અને રાજકીય મુદ્દાઓને પ્રબળ રીતે ઉઠાવી રહ્યું છે. ઉદાહરણ:

ફેમિનિઝમ: "Milk and Honey" (Rupi Kaur), "Women Who Run with the Wolves" (Clarissa Pinkola Estés).

લિંગ અને જાતિવાદ: "Caste: The Origins of Our Discontents" (Isabel Wilkerson), "Tomb of Sand" (Geetanjali Shree).

પર્યાવરણ અને સાહિત્ય: "The Overstory" (Richard Powers), "The Ministry for the Future" (Kim Stanley Robinson).

4. ભારતીય સાહિત્ય અને પ્રાદેશિક ભાષાઓનું મહત્વ

(સંદર્ભ: "The Indian Literary Scene" by Harish Trivedi, 2022)

આગળે અંગ્રેજી સાહિત્ય હાવી હતું, હવે ગુજરાતી, હિન્દી, મલયાલમ અને બંગાળી ભાષાઓનું મહત્વ વધી રહ્યું છે.

"Tomb of Sand" (Geetanjali Shree) Booker Prize જીતનાર પ્રથમ હિન્દી નોવલ.

Gujarati: અશ્વિની ભટ્ટ અને ધ્રુવ ભટ્ટ પછીની નવી પેઢીનું સક્રિય લેખન.

Regional Bestsellers: Jerry Pinto (Marathi), Perumal Murugan (Tamil), Benyamin (Malayalam).

5. કથાસાહિત્ય Vs. બિનકથાસાહિત્ય

(સંદર્ભ: "Fiction vs. Non-Fiction: A New Literary Debate" by Jonathan Gottschall, 2021)

આજની પેઢી ડિફક્શન કરતાં બિનકથાસાહિત્ય (Non-Fiction) તરફ વળી રહી છે.

Self-help Books: "Atomic Habits" (James Clear), "Ikigai" (Francesc Miralles).

True Crime & Memoirs: "Becoming" (Michelle Obama), "Educated" (Tara Westover).

Indian Non-fiction: "India After Gandhi" (Ramachandra Guha), "The Anarchy" (William Dalrymple).

6. સાહિત્યના નવા વલણો

(સંદર્ભ: "The Future of Literature" by David Damrosch, 2023)

આગામી દાયકામાં નીચેના વલણો પ્રબળ થશે:

AI-જનરેટેડ સાહિત્ય: ChatGPT અને AI દ્વારા લખાયેલા પુસ્તકો.

ગ્રાફિક નોવલ્સ: "Maus" (Art Spiegelman), "Persepolis" (Marjane Satrapi) જેવી હસ્તલેખન કથાઓ.

Cli-Fi (Climate Fiction): પર્યાવરણ આધારિત સાહિત્યનો ઉછાળો.

નિષ્કર્ષ:

સાહિત્ય હવે માત્ર પુસ્તકોમાં સીમિત નથી, તે ડિજિટલ, ઓડિયો, અને મલ્ટીમીડિયા સ્વરૂપે વિકસિત થઈ રહ્યું છે.

પ્રાદેશિક ભાષાઓ, સામાજિક-રાજકીય મુદ્દાઓ અને વૈશ્વીકરણ એ આજના સાહિત્યના મુખ્ય પ્રેરક બિંદુઓ છે.

ભવિષ્યમાં સાહિત્ય વધુ ટેક-ડ્રિવન અને આંતરજાતિ બની રહેશે.

સંસ્કૃતિ

સંસ્કૃતિની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ

સંસ્કૃતિ માનવ સમાજની અભિવ્યક્તિ છે, જેમાં વિવિધ પરંપરાઓ, ભાષા, કલા, ધાર્મિક માન્યતાઓ અને સામાજિક નીતિઓનો સમાવેશ થાય છે. આજના સમયમાં સંસ્કૃતિ સતત પરિવર્તનશીલ બની રહી છે, જેમાં વૈશ્વીકરણ, ટેકનોલોજી, મલ્ટીકલ્ચરલિઝમ (બહુમુખી સંસ્કૃતિ), અને પર્યાવરણીય જાગૃતિ મુખ્ય તત્વો તરીકે ઉભરી આવ્યા છે.

1.વૈશ્વીકરણ અને સંસ્કૃતિ

(સંદર્ભ: “The Globalization of Culture” by John Tomlinson, 1999)

વૈશ્વીકરણના કારણે સંસ્કૃતિઓ એકબીજાને પ્રભાવિત કરી રહી છે. પશ્ચિમી સંસ્કૃતિની અસર વિશ્વભરમાં જોવા મળે છે, ખાસ કરીને ફેશન, ખોરાક અને મનોરંજન ક્ષેત્રે. ઉદાહરણ તરીકે, ફાસ્ટ ફૂડ બ્રાન્ડ્સ (McDonald’s, KFC) વિશ્વભરમાં પ્રખ્યાત થઈ છે, અને બોલીવુડ-હોલીવુડ ફિલ્મો વિવિધ દેશોમાં લોકપ્રિય બની છે.

અસર:

સ્થાનિક ભાષાઓની જગ્યાએ અંગ્રેજી, સ્પેનિશ, અને ચીની ભાષાઓ વધુ પ્રભાવી બની રહી છે.

પરંપરાગત પોશાકોની જગ્યાએ જિન્સ-ટોપ, વેસ્ટર્ન ડ્રેસિંગ વધુ સ્વીકારવામાં આવી રહ્યા છે.

સ્થાનિક તહેવારો વૈશ્વિક સ્વરૂપ ધારણ કરી રહ્યા છે (Halloween, Valentine’s Day, Christmas).

2.ટેકનોલોજી અને સંસ્કૃતિ

(સંદર્ભ: “Technology and Culture” Journal, MIT Press)

ડિજિટલ યુગમાં ટેકનોલોજી સંસ્કૃતિને બદલવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

અસર:

સોશિયલ મીડિયા: ઇન્સ્ટાગ્રામ, ફેસબુક અને ટિકટોક દ્વારા યુવાનો વૈશ્વિક સંસ્કૃતિ સાથે જોડાઈ રહ્યા છે.

કૃત્રિમ બુદ્ધિ (AI) અને સંસ્કૃતિ: ચેટબોટ્સ અને AI સંસ્કૃતિના અભ્યાસ અને લવાજમમાં મદદ કરી રહ્યા છે.

ઓટોમેશન અને નોકરીઓ: પરંપરાગત હસ્તકલા અને લઘુ ઉદ્યોગો ઓટોમેશનથી પ્રભાવિત થઈ રહ્યા છે.

3.મલ્ટીકલ્ચરલિઝમ અને વૈવિધ્યસભર સમાજ

(સંદર્ભ: “Multiculturalism and Its Discontents” by Kenan Malik, 2013)

મલ્ટીકલ્ચરલિઝમ એટલે કે વિવિધ સંસ્કૃતિઓનું સમાનઅધિકારિત સહઅસ્તિત્વ. યુરોપ, અમેરિકા અને એશિયામાં વિવિધ સંસ્કૃતિઓ એક સાથે મિશ્રાઈ રહી છે.

ઉદાહરણ:

યુ.એસ. માં ભારતીય, ચીની, અને મિડલ ઈસ્ટર્ન સંસ્કૃતિઓ મિશ્રાઈ છે.

ભારત, ઈન્ડોનેશિયા અને દુબઈમાં વૈશ્વિક સંસ્કૃતિ અને સ્થાનિક પરંપરાઓ સાથે રહેવાનું જોવા મળે છે.

ઇસ્લામિક ફેશનનું વૈશ્વીકરણ (H&M અને Dolce & Gabbana દ્વારા “Modest Fashion” લાઇન લોન્ચ કરાઈ).

4.પર્યાવરણીય ચેતના અને સંસ્કૃતિ

(સંદર્ભ: “Sustainability and Culture” by UNESCO, 2020)

આબોહવા પરિવર્તન અને પર્યાવરણને લઈને લોકો વધુ સંજ્ઞાનશીલ બન્યા છે. પર્યાવરણીય ચેતના સંસ્કૃતિ પર અસર કરી રહી છે.

અસર:

પ્લાસ્ટિક-મુક્ત તહેવારો અને ECO-ફ્રેન્ડલી ઉત્સવો (ઉદાહરણ: ગણી પડવા જેવી ગણેશ ચતુર્થી અને હોલી).

ઓર્ગેનિક ખોરાક અને કુદરતી ઉપાયો તરફ વળતર.

પર્યટન અને સ્થિર વિકાસ (Sustainable Tourism).

5. આધુનિકતા અને પરંપરાની વચ્ચે સંઘર્ષ

(સંદર્ભ: “Tradition and Modernity” by Bhikhu Parekh, 2000)

આધુનિક જીવનશૈલી અને પરંપરાગત મૂલ્યો વચ્ચે સતત સંઘર્ષ જોવા મળે છે. યુવાનો સામાન્ય રીતે આધુનિક જીવનશૈલી અપનાવવા ઈચ્છે છે, જ્યારે વડીલો પરંપરાગત મૂલ્યો જાળવવા ઈચ્છે છે.

ઉદાહરણ:

સમજૂતી લગ્નો Vs. પ્રેમ લગ્નો, સંયુક્ત કુટુંબ Vs. ન્યુક્લિયર ફેમિલી, પરંપરાગત નોકરીઓ Vs. સ્ટાર્ટઅપ અને ફ્રીલાન્સિંગ આજની સંસ્કૃતિ એક સતત પરિવર્તનશીલ ઘડિયાળ છે, જેમાં વૈશ્વીકરણ, ટેકનોલોજી, મલ્ટીકલ્ચરલિઝમ અને પર્યાવરણીય ચેતના મુખ્ય પરિબલો તરીકે કાર્ય કરી રહ્યા છે. સંસ્કૃતિ પરિવર્તનશીલ હોવા છતાં, તેને જાળવવી અને સંવાદિત રાખવી મહત્વપૂર્ણ છે. પરંપરાને આધુનિકતાની સાથે સંતુલિત રાખવું આજના યુગની મુખ્ય પડકારો પૈકીનું એક છે.

સિનેમા

સિનેમા (ફિલ્મ) એ ચિત્ર, અવાજ અને મૂવિંગ ઈમેજ દ્વારા વાર્તા, ભાવનાઓ અને વિચારો પ્રસ્તુત કરનારો કલા અને મનોરંજનનો રૂપ છે. સિનેમા લોકોના અનુભવ, કલ્પનાઓ, માનવ સંઘર્ષો અને સંસ્કૃતિને વ્યક્ત કરવાનો એક શક્તિશાળી માધ્યમ છે.

ફિલ્મ-making એ એક પ્રક્રિયા છે જેમાં વિઝ્યુઅલ સ્ટોરીટેલિંગ, અભિનય, દિગ્દર્શન, કમ્પોઝિંગ, એડિટિંગ, અને અવાજ સાથે સંકળાયેલું હોય છે. સિનેમા કેટલીકવાર એઝ એટ (કલા) અથવા મનોરંજન (એન્ટરટેઇનમેન્ટ) તરીકે જોવામાં આવે છે, અને વિશ્વભરના વિવિધ મફસલુક્સ, ભાષાઓ અને સંસ્કૃતિઓમાં વિવિધ શૈલીઓ અને વિષયો સાથે કામ કરે છે.

સિનેમા મનોવિજ્ઞાન, સામાજિક મુદ્દાઓ, ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિકોણ, અથવા ફેંટસી જેવા વિવિધ પ્રકારના વિષયો પર બને છે અને લોકોની લાગણીઓ અને માનસિકતાઓ પર ગહન અસર પાડે છે.

સિનેમાની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ:

સિનેમા એ માત્ર મનોરંજનનું માધ્યમ નથી, પણ તે સમાજની પ્રતિબિંબરૂપ કલા છે. સમયની સાથે સિનેમાની પ્રકૃતિ, શૈલી અને તકો બદલાઈ રહી છે. ટેકનોલોજી, વૈશ્વિકરણ, અને દર્શકોની પસંદગીમાં આવેલા પરિવર્તનને કારણે સિનેમાની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ નવા વલણો તરફ આગળ વધી રહી છે.

1. ડિજિટલ ક્રાંતિ અને ઓટિટી પ્લેટફોર્મ્સ

(સંદર્ભ: "The Streaming Revolution" by Amanda Lotz, 2020)

આજના સમયમાં OTT (Over-the-top) પ્લેટફોર્મ્સ, જેમ કે Netflix, Amazon Prime, Disney+ Hotstar, Zee5, વગેરેની લોકપ્રિયતા ખૂબ વધી છે. કોરોનાકાળ બાદ સિનેમાઘરોની પ્રભાવશીલતા ઘટી છે અને ઓટિટી પ્લેટફોર્મ્સ મુખ્ય ધારા બની ગયા છે.

અસર:

ટીકાકારો અને દર્શકો માટે વૈશ્વિક કન્ટેન્ટ સુલભ થયો છે. ભારતીય દર્શકો કોરિયન, સ્પેનિશ અને ફ્રેન્ચ ફિલ્મો જોઈ રહ્યા છે.

મલ્ટિપ્લેક્સ સંસ્કૃતિ હાસ પામી રહી છે, અને નાના-મોટા નિર્માતા ઓટિટી તરફ વળી રહ્યા છે.

સામાજિક અને વિવાદાસ્પદ વિષયો OTT પર વધુ પકડ બની રહ્યા છે, કારણ કે ત્યાં સેન્સરશીપનું ઓછું નિયંત્રણ છે.

2. સિનેમા અને ટેકનોલોજીનું સંયોજન

(સંદર્ભ: "Digital Filmmaking" by Thomas A. Ohanian, 2019)

ટેકનોલોજી સિનેમાની શૈલી અને કલા બંનેમાં મહત્વપૂર્ણ ફેરફાર લાવી છે.

નવતર: AI અને VFX: સાયફાઇ અને વિઝ્યુઅલ સ્ટોરીટેલિંગમાં સુધારો (ઉદાહરણ: "Avatar 2", "RRR").

વિરચ્યુઅલ રિયાલિટી (VR) અને ઓગમેન્ટેડ રિયાલિટી (AR): 360° સિનેમા અને ઇન્ટરેક્ટિવ ફિલ્મોનો ઉદય.

ડિજિટલ ફિલ્મમેકિંગ: નાના બજેટમાં પણ ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળી ફિલ્મો નિર્માણ શક્ય.

3. વૈશ્વિકરણ અને મલ્ટીકલ્ચરલ સિનેમા

(સંદર્ભ: "Global Hollywood" by Toby Miller, 2005)

આજની સિનેમાને વૈશ્વિક દર્શકો માટે બનાવી શકાય છે, કેમ કે ભાષાની મર્યાદા ઓટિટી અને સબટાઇટલ્સથી તૂટતી જઈ રહી છે.

ઉદાહરણ:

દક્ષિણ ભારતીય ફિલ્મો (RRR, KGF, Pushpa) હવે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે માન્યતા મેળવી રહી છે.

કોરિયન અને જાપાનીઝ સિનેમા (Parasite, Squid Game) વૈશ્વિક હિટ બની રહ્યા છે.

બોલીવુડ મલ્ટીકલ્ચરલ કન્ટેન્ટ તરફ વધી રહ્યું છે (ઉદાહરણ: "Gangs of Wasseypur" જેવી રિયલિસ્ટિક ફિલ્મો).

4. સામાજિક, રાજકીય અને સમકાલીન સિનેમા

(સંદર્ભ: "Cinema and Society" by James Chapman, 2019)

આજના દાયકામાં સિનેમા માત્ર મનોરંજન પૂરતું સીમિત નથી, તે સમાજના જટિલ પ્રશ્નો પર પ્રકાશ પાડે છે.

વિષયવસ્તુ:

લિંગ સમાનતા અને ફેમિનિઝમ: ("Pink", "Thappad", "The Great Indian Kitchen").

આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકીય ફિલ્મો: ("The Kashmir Files", "Hotel Mumbai").

સામાજિક અસમાનતા: ("Joker", "Article 15", "Parasite").

5. બોલીવુડ સામે પડકારો અને બદલાતી દૃષ્ટિ

(સંદર્ભ: "Bollywood in the Age of New Media" by Anupama Chopra, 2021)

બોલીવુડ લાંબા સમય સુધી ભારતીય સિનેમાની મુખ્ય ધારા રહી હતી, પણ હવે તે નવા પડકારોનો સામનો કરી રહ્યું છે.

મુખ્ય પડકારો:

બોયકોટ સંસ્કૃતિ અને રાજકીય વિવાદો: (લાલ સિંહ ચઢ્ઢા, પઠાન જેવી ફિલ્મો પર વિરોધ).

દક્ષિણ ભારતીય સિનેમાની અગ્રતા: (KGF, Pushpa, RRR જેવી ફિલ્મો બોલીવુડ કરતાં વધુ લોકપ્રિય).

કન્ટેન્ટ-ચાલિત ફિલ્મોની માંગ: ("Drishyam 2", "Andhadhun", "Kantara" જેવી ફિલ્મો વધુ સફળ).

6. ભવિષ્યની સિનેમા: નવા વલણો

(સંદર્ભ: "Future of Film" by Michael Franklin, 2023)

આગામી વલણ:

AI-જનરેટેડ ફિલ્મો: સ્ક્રિપ્ટ અને એડિટિંગમાં AI નો વધુ ઉપયોગ.

ક્રિપ્ટો અને બ્લોકચેન સિનેમા: NFT અને ડિજિટલ કંડિંગ સિસ્ટમ.

ઓટિટી ફ્રસ્ટ રિલીઝ: થિયેટર્સ કરતાં ઓટિટી માટે ડાયરેક્ટ ફિલ્મ બનાવવી.

નિષ્કર્ષ:

સિનેમા એક જળવાતું માધ્યમ છે, જે દર્શકોની પસંદગીઓ, ટેકનોલોજી અને વૈશ્વીકરણના આધારે સતત પરિવર્તન પામી રહ્યું છે. ઓટિટી પ્લેટફોર્મ્સ, ડિજિટલ અને વૈશ્વિક સિનેમા સાથે ભારતીય સિનેમાએ પણ નવી દિશાઓ અપનાવવી જરૂરી છે. આજનું દાયકું માત્ર મનોરંજન નહીં, પણ સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય ચિંતન માટેની સિનેમાની નવી લહેર લાવી રહ્યું છે.

સંદર્ભસૂચિ

ઉચાટ, ડી. એ. (૨૦૦૯). *શિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પદ્ધિશાસ્ત્ર*. રાજકોટ : સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી.

દેસાઈ, એચ. જી. અને દેસાઈ, કે. જી. (૧૯૯૭). *સંશોધનની પદ્ધતિઓ અને પ્રવિધિઓ*. (છઠ્ઠી આ.), અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.

દેસાઈ, એચ. જી. (૧૯૮૨). *શૈક્ષણિક સંશોધનની રૂપરેખા*, રાજકોટ : સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી.

દેસાઈ, ધનવંત અને શાહ ગુણવંત (૧૯૯૫). *શિક્ષણની વર્તમાન ફિલસૂફીઓ*, અમદાવાદ: 'અનડા પ્રકાશન.

ગોહિલ બી. (૧૯૫૫). *ભગવદગોમંડલ*. રાજકોટ: પ્રવિણ પ્રકાશન.

ગંગર, એ. (૨૦૧૨), સિનેમાવિમર્શ. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી; ગાંધીનગર.

ગંગર, એ. (૨૦૧૪), રૂપાંતર. અરુણોદય પ્રકાશન; અમદાવાદ.

જોષી, એચ.ઓ.(૨૦૦૯). *અભ્યાસ કૌશલ્યોનું શિક્ષણ* (રાજ્યકક્ષાનો પરિસંવાદ).

પટેલ, ડી. આર. (૨૦૧૫). *શિક્ષણ અને વિકાસ*, મુંદરા : સહજ પ્રકાશન.

શાહ, ગુણવંત (૧૯૮૫). *શિક્ષણ દર્શન*, અમદાવાદ: બી.એસ.શાહ પ્રકાશન.

શાસ્ત્રી, જયેન્દ્ર અને પટેલ,મોતી (૧૯૯૫). *વિકસતા ભારતમાં શિક્ષક અને શિક્ષણ*,

અમદાવાદ: બી.એસ.શાહ પ્રકાશન.

ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ

Dr.Kiran Hirwaniya

Govt.Arts College_Maninagar,

ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ એ રાજ્યની સમૃદ્ધ પરંપરાઓ, લોકસાહિત્ય, લોકગીતો, લોકનૃત્યો, તહેવારો, વસવાટની શૈલી અને સામાજિક માન્યતાઓનું મિશ્રણ છે. લોકજીવન અને લોકકલા ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક ઓળખના મહત્વપૂર્ણ અંગો છે. ગરબા, રાસ, ભવાઈ, તીમલી, લોકગીતો અને દંતકથાઓ દ્વારા ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ વ્યક્ત થાય છે. ઉપરાંત, નવરાત્રી, ઉત્તરાયણ, દિવાળી અને હોળી જેવા તહેવારો સામૂહિક સંસ્કૃતિને મજબૂત બનાવે છે. આ સંસ્કૃતિ આધુનિક સમયમાં પરિવર્તન પામે છે, તેમ છતાં તેની મૂળભૂત પરંપરાઓ હજી પણ જીવંત છે. આ સંશોધન પત્ર ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિના વિવિધ પાસાઓ અને તેના સંવર્ધન માટેના પ્રયાસોને સમજવાનો પ્રયાસ કરે છે.

આ સંશોધન પત્રમાં, ગુજરાતી લોકસંસ્કૃતિના વિવિધ પાસાઓ - જેમ કે લોકગીતો, નૃત્ય, તહેવારો અને પરંપરાઓ પર ચર્ચા કરવામાં આવશે, તેમજ આ લોકસંસ્કૃતિને આધુનિક સમયમાં પડતા પ્રભાવ અને તેની ઓળખ કેવી રીતે જાળવી શકાય, તે પર વિચાર કરવામાં આવશે.

પરિચય

લોકકલા એટલે લોકો દ્વારા સર્જાયેલી પારંપરિક લૌકિક તત્વવાળી કલા લોકકલાકારો અને કારિગરોએ પ્રજાની રુચિને ધ્યાનમાં રાખીને વ્યવહારિક તેમજ ધાર્મિક પરંપરાને અનુસરીને, આ કલાનો વિકાસ કર્યો છે. લોકકલાનું ઘડતર દેશકાળને અનુરૂપ અને યથાસમય પ્રાપ્ત સાધનસામગ્રીમાંથી થયું છે. ગુજરાતની સંસ્કૃતિ એ ભારતની સૌથી પ્રાચીન અને વૈવિધ્યપૂર્ણ સંસ્કૃતિઓમાંની એક છે. તેનો ઉદ્ભવ હજારો વર્ષો પહેલાં થયો હતો. પ્રાચીન સિંધુ ઘાટીની સંસ્કૃતિથી લઈને વિવિધ રાજવંશો અને આધુનિક યુગ સુધી ગુજરાતની સંસ્કૃતિએ અનેક પરિવર્તનો અનુભવ્યાં છે. પ્રાચીન સમયમાં હડપ્પા સંસ્કૃતિ (સિંધુ સંસ્કૃતિ) ગુજરાતના કચ્છ, લોથલ અને ધોળાવીરા જેવા વિસ્તારોમાં વિકસિત થઈ હતી. લોથલ જેવું પ્રાચીન બંદર વ્યાપાર અને સંસ્કૃતિ માટે જાણીતું હતું. આ સમયગાળામાં લોકો કૃષિ, વાણિજ્ય અને હસ્તકલા ક્ષેત્રે પારંગત હતા, જે સંસ્કૃતિની સમૃદ્ધિ દર્શાવે છે. કાલક્રમે ગુજરાતમાં મૌર્ય, ગુપ્ત, સોલંકી અને વાઘેલા રાજવંશોનું શાસન આવ્યું. ખાસ કરીને સોલંકી વંશના શાસનકાળમાં કલા, વાસ્તુશિલ્પ અને સાહિત્યે વિકાસ કર્યો. સોમનાથ મંદિર, મોઢેરાનાં સૂર્યમંદિર અને પાટણની રાણીની વાવ જેવી સાહિત્ય અને કલા કૃતિઓ ગુજરાતની સંસ્કૃતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. ગુજરાતની સંસ્કૃતિમાં લોકકલા અને લોકસંગીતનો પણ મહત્વનો ભાગ છે. ગરબા, ડાંડીયા રાસ અને ભવાઈ ગુજરાતના પરંપરાગત નૃત્યો છે, જે લોકજીવન અને ધાર્મિક ઉત્સવોમાં મહત્વ ધરાવે છે. ગુજરાતના તહેવારો પણ સંસ્કૃતિના ભાગ રૂપે ઓળખાય છે, જેમ કે નવરાત્રિ, ઉત્તરાયણ, હોળી અને દિવાળી.

અંતે, ગુજરાતની સંસ્કૃતિ એની અનેકવિધતાઓ, સાંસ્કૃતિક વારસો અને લોકોની જીવનશૈલી દ્વારા વિશેષ ઓળખ ધરાવે છે. આ સંસ્કૃતિ એ માત્ર ભૂતકાળની વારસાગાથા જ નથી, પણ આધુનિક સમયમાં પણ પોતાની વિશિષ્ટ ઓળખ જાળવી રાખી છે.

અભ્યાસના ઉદ્દેશ્યો:

આ સંશોધન પત્રના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો નીચે મુજબ છે:

૧.ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતાઓનું વિશ્લેષણ કરવું.

૨.લોકગીતો અને નૃત્યોના વિવિધ પ્રકારોને સમજાવા.

૩.લોકઉત્સવોનું સામાજિક મહત્વ અધ્યયન કરવું.

૪.હસ્તકલા અને વસ્ત્રોના વૈવિધ્યને ઓળખવું.

૫.આધુનિક સમયના લોકસંસ્કૃતિ પર પડેલા પ્રભાવનું વિશ્લેષણ કરવું.

અધ્યયન પદ્ધતિ:

આ સંશોધન પત્ર વિવિધ ગ્રંથો, લેખો, ઇતિહાસિક દસ્તાવેજો અને ઓનલાઈન સ્ત્રોતોના અભ્યાસ પર આધારિત છે. સાહિત્યિક સંશોધનો ઉપરાંત લોકસંસ્કૃતિને નજીકથી સમજવા માટે કેટલીક સાક્ષાત્કાર અને સ્થળમુલાકાતો પણ કરાઈ છે.

ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિની વિશેષતાઓ:

ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ તેના ભૌગોલિક સ્થાન, પ્રાચીન ઇતિહાસ અને વૈવિધ્યસભર સમાજનું પ્રતિબિંબ છે. તેની જડાં ગ્રામ્ય જીવન સાથે ઘનિષ્ઠપણે જોડાયેલી છે. લોકોની જીવનશૈલીમાં પરંપરાગત મૂલ્યો અને ધાર્મિક શ્રદ્ધા સ્પષ્ટ જોવા મળે છે. સમય સાથે કેટલાક રીતિ-રિવાજોમાં ફેરફાર થયો છે, પરંતુ તેમ છતાં લોકજીવનમાં તેમનું મહત્વ અડગ રહ્યું છે.

લોકગીતો અને સંગીત:

ગુજરાતની સંસ્કૃતિમાં લોકગીતો અને સંગીતનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. અહીંના લોકગીતો લોકોના રોજિંદા જીવન, ઉત્સવો, ધાર્મિક વિધિઓ અને પૌરાણિક કથાઓ સાથે જોડાયેલા છે. લોકસંગીત માત્ર મનોરંજનનું માધ્યમ જ નથી પણ સંસ્કૃતિ અને પરંપરાને સંજીવતી કલાપ્રકાર છે. પ્રસંગ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારના ગીતો ગવાય છે, જે લોકોની લાગણીઓ અને જીવનની ઘટનાઓનું પ્રતિબિંબ છે.

ગરબા અને ડાંડીયા રાસના ગીતો:

નવરાત્રિ દરમિયાન ગરબા અને ડાંડીયા રાસ માટે વિશિષ્ટ લોકગીતો ગવાય છે. ગરબામાં સ્ત્રીઓ ગોળ ઘેરા બનાવી નૃત્ય કરે છે, જ્યારે ડાંડીયા રાસમાં સ્ત્રી અને પુરુષ લાકડીઓ સાથે તાલ મિલાવીને નૃત્ય કરે છે. આ ગીતો માત્ર ધાર્મિક ઉપાસનાનું માધ્યમ જ નથી પણ સામાજિક ભાઈચારાના ભાવને પણ ઉન્નત કરે છે.

લગ્નગીતો:

લગ્ન પ્રસંગે સ્ત્રીઓ દ્વારા ગવાતા ગીતો શુભકામનાઓ અને પરિવારના મળવાનાં આનંદને વ્યક્ત કરે છે. ખાસ કરીને માતાજીની આરાધનામાં ગવાતા ગીતો પ્રખ્યાત છે.

ભક્તિગીતો:

ગુજરાતના સંતો અને કવિઓ દ્વારા રચાયેલા ભક્તિગીતો લોકજીવનમાં મહત્વ ધરાવે છે. નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ અને કબીર જેવા સંતોના ભજનોથી સમાજમાં આધ્યાત્મિકતા અને નૈતિકતાનું પ્રસાર થાય છે. તેમના ગીતો માત્ર ધાર્મિક ઉપદેશ નહીં પણ જીવન જીવવાનો માર્ગ પણ દર્શાવે છે.

લોકજીવન સાથે જોડાયેલા ગીતો:

ખેડૂતો દ્વારા ખેતી દરમિયાન ગવાતા ગીતો તેમની મહેનત અને પ્રકૃતિ પ્રત્યેની લાગણી વ્યક્ત કરે છે. તેમજ વિવિધ પ્રસંગોએ ગવાતા લોકગીતો સમાજની પરંપરાઓ અને લોકમાન્યતાઓને જીવંત રાખે છે.

લોકગીતોના પ્રકાર:

૧.ઉત્સવલગ્નના ગીતો: ગુજરાતના લોકજીવનમાં વિવિધ ઉત્સવો અને પ્રસંગો માટે ખાસ ગીતો ગવાય છે. જેમ કે નવરાત્રિમાં ગવાતા ગરબા અને રાસના ગીતો, લગ્ન પ્રસંગોમાં ગવાતા ગીતો અને બાળપ્રસંગોમાં ગવાતા સોથણાં ગીતો.

૨.ધાર્મિક અને ભક્તિગીતો: સંતો અને કવિઓએ ભક્તિગીતો દ્વારા લોકો સુધી આધ્યાત્મિક સંદેશો પહોંચાડ્યા છે. નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ અને કબીર જેવા સંતોના ભજન આજે પણ લોકપ્રિય છે.

૩.શ્રમગીતો (કામકાજના ગીતો): કૃષિકર્મ, વણકામ અને મજૂરી દરમિયાન ગવાતા ગીતો લોકોમાં ઊર્જા અને ઉત્સાહ ફેલાવે છે. જેમ કે ખેતરમાં કામ કરતી વખતે ખેડૂતગીતો ગવાય છે.

૪.વિરહ અને પ્રેમગીતો: લોકજીવનના ભાવોને વ્યક્ત કરતા ગીતોમાં પ્રેમ અને વિરહના ભાવ પણ જોવા મળે છે. જેમ કે જાણીતા લોકગીતો ‘વીછોડો’ અને ‘મારું મન મોહી ગયું’ વગેરે.

૫.વાર્તાકીય ગીતો: લોકજીવનની કથાઓ અને ઇતિહાસ પણ ગીતોમાં વણાયેલા છે. જેમ કે સાર્થ વાર્તા અને છંદોની રચના લોકોમાં પ્રચલિત છે.

લોકસંગીતનાં સાધનો:

ગુજરાતના લોકસંગીતમાં વપરાતા વાજિંત્રો પણ અનોખા છે, જેમ કે:

- તબલા અને મૃદંગ: સંગીતમાં તાલભરાવા માટે પ્રયોગ થાય છે.
- હાર્મોનિયમ: ભજન અને ગરબામાં મહત્વપૂર્ણ છે.
- એકતારા અને રાવણહથ્થા: સાધુ-સંતો દ્વારા ગવાતા ભજન માટે વપરાય છે.
- ઢોલ અને નગારું: નવરાત્રિ, ઉત્સવો અને લોકનૃત્યોમાં મુખ્ય છે.

• શરણાઈ અને પાવળી: લગ્ન પ્રસંગો અને ઉત્સવોમાં સુવર્ણ ધ્વનિ આપે છે.

લોકગીતો સાથે જોડાયેલા પ્રસંગો:

- નવરાત્રી: ગરબા અને રાસ દ્વારા માતાજીની આરાધના થાય છે. લોકગીતો અને તાળ સાથેનો નૃત્ય આ ઉત્સવનું મુખ્ય આકર્ષણ છે.
- ઉતરાયણ: આ તહેવાર દરમિયાન સૂર્યનારી માનતા ગીતો અને પર્વના આનંદ માટે વિશિષ્ટ ગીતો ગવાય છે.
- લગ્ન પ્રસંગો: લગ્ન પ્રસંગ દરમિયાન વરરાજા અને વરરધુની પ્રશંસા કરતા ગીતો ગવાય છે.
- ભક્તિ પ્રસંગો: મંદિરોમાં ભજનમંડળી દ્વારા ભક્તિગીતો ગવાય છે, જે આધ્યાત્મિક શાંતિ આપે છે.

લોકગીતોનું મહત્વ:

ગુજરાતના લોકગીતો ફક્ત સંગીત નહીં પણ લોકોની લાગણીઓ અને જીવનમૂલ્યોની અભિવ્યક્તિ છે. એ સમાજને જોડનારા સૂત્ર તરીકે કાર્ય કરે છે અને નવી પેઢીને વારસો પહોંચાડે છે. આજે પણ વિવિધ લોકમેળાઓ, ઉત્સવો અને શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોમાં આ લોકગીતો ગવાય છે, જે ગુજરાતની સંસ્કૃતિને જીવંત રાખે છે.

લોકનૃત્યો:

લોકનૃત્ય એટલે જે નૃત્ય લોકોના સાંસ્કૃતિક જીવન સાથે જોડાયેલું હોય છે અને જે ખાસ કરીને ઉત્સવો, મેળાઓ અને સામૂહિક ઉજવણી દરમિયાન કરવામાં આવે છે. દરેક રાજ્યના લોકનૃત્યની પોતાની આગવી ઓળખ હોય છે.

(અ) ગરબા:

ગરબા એ માત્ર નૃત્ય નહીં પણ માતાજી પ્રત્યેની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરવાનો માર્ગ છે. નવરાત્રી દરમિયાન લોકો પરંપરાગત વસ્ત્રો પહેરી ગરબાના તાલે નૃત્ય કરે છે. આજના યુગમાં પણ ગરબા દેશ-વિદેશમાં લોકપ્રિય બન્યો છે.

(બ) ભવાઈ: નૃત્ય તથા નાટ્યનું મિશ્રણ જે લોકજીવનની વાતો અને સામાજિક સંદેશા આપે છે.

(ક) ડાંડીયા રાસ:

ડાંડીયા રાસ ભગવાન કૃષ્ણ અને ગોપીઓ વચ્ચે રમાતા રાસલિલાથી પ્રેરાયેલો છે. આજે તે તહેવારો અને સામાજિક મેળાવડાઓમાં રમાતા લોકપ્રિય નૃત્ય રૂપે જાણીતો છે. યુવા પેઢી માટે ડાંડીયા ફેશન અને સંગીત સાથે જોડાયેલો ઉત્સાહભર્યો અનુભવ બની ગયો છે.

(ડ) હોળી અને અન્ય તહેવારોનાં નૃત્યો:

હોળી દરમિયાન ગુજરાતના વિવિધ વિસ્તારોમાં સ્થાનિક લોકનૃત્યો જોવા મળે છે. ખાસ કરીને કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં પૌરાણિક નૃત્યો એ લોકોના જીવનનો અભિન્ન ભાગ છે. તળાજા અને ભવનાથ મહાદેવના મેળામાં જોવા મળતા નૃત્યો સામૂહિક આનંદ અને ભક્તિભાવનું પ્રતિક છે.

ઉત્સવો અને તહેવારો:

ગુજરાતના ઉત્સવો અને તહેવારો રાજ્યની સાંસ્કૃતિક ઓળખનો આધાર છે. લોકો ઉત્સવો દ્વારા એકતાનું દર્શન કરાવે છે અને પરંપરાગત રીતિ-રિવાજોને જીવંત રાખે છે.

(અ) નવરાત્રી:

નવરાત્રી ગુજરાતનો સૌથી પ્રખ્યાત ઉત્સવ છે. નવ દિવસ સુધી માતાજીની પૂજા સાથે સાંજે ગરબા અને ડાંડીયા રમાય છે. આજના સમયમાં પણ ગુજરાતની નવરાત્રીની ઉજવણી વૈશ્વિક સ્તરે પ્રસિદ્ધ છે.

(બ) ઉતરાયણ:

ઉતરાયણ કે પતંગોત્સવ ગુજરાતની ઓળખ બની ગયા છે. જાન્યુઆરી મહિનામાં ઉજવાતો આ તહેવાર માત્ર મોજમસ્તી પૂરતો સીમિત નથી, પરંતુ લોકો વચ્ચે સમાનતા અને ખુશીની લાગણીઓ પેદા કરે છે.

(ક) રક્ષાબંધન: બહેન પોતાના ભાઈને રાખડી બાંધે છે અને ભાઈ તેના રક્ષણનું વચન આપે છે.

(ડ) મહાશિવરાત્રિ અને જન્માષ્ટમી:

મહાશિવરાત્રિ અને જન્માષ્ટમી જેવા ધાર્મિક ઉત્સવો દરમિયાન ભક્તિગીતો ગાતા લોકો અને મંદિરોમાં થનારા કાર્યક્રમો લોકોના આત્મિક આનંદને વધારે છે. ભવનાથ મહાદેવનો મેળો અને દ્વારકાધીશ ભગવાન કૃષ્ણના જન્મોત્સવની ઉજવણી ખાસ ઓળખ ધરાવે છે.

(ઈ) વસંતોત્સવ:

ગાંધીનગરમાં દર વર્ષે વસંતોત્સવનું આયોજન કરવામાં આવે છે, જે વસંત ઋતુનું સ્વાગત કરવા અને વિવિધ સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો રજૂ કરવા માટે જાણીતું છે. આ ઉત્સવ સામાન્ય રીતે ફેબ્રુઆરી અથવા માર્ચ મહિનામાં સંસ્કૃતિ કુંજ, સરિતા ઉદ્યાન પાસે, ‘જ’ રોડ, ગાંધીનગર ખાતે યોજાય છે. ઉત્સવ દરમિયાન, ગુજરાત અને અન્ય રાજ્યોના પરંપરાગત લોકનૃત્યો, સંગીત કાર્યક્રમો, હસ્તકલા પ્રદર્શનો અને વિવિધ રાજ્યોના વ્યંજનોનો આનંદ માણવા મળે છે. તેમજ રાજસ્થાન, પંજાબ, અસમ, ઓરિસ્સા, કર્ણાટક, ઉત્તર પ્રદેશ, કેરળ, મહારાષ્ટ્ર અને પશ્ચિમ બંગાળ જેવા રાજ્યોના લોકનૃત્યો પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે.

મેળાઓ:

1. તારાપુર મેળો: મહીસાગર જિલ્લાના તારાપુર ગામમાં યોજાતો લોકપ્રિય મેળો.
2. ભવનાથ મહાદેવ મેળો: જુનાગઢ ખાતે મહાશિવરાત્રિ દરમિયાન યોજાય છે.
3. શામળાજી મેળો: આદિવાસી સમાજમાં પ્રખ્યાત મેળો.
4. વિભા ગામોત્સવ: ગુજરાતના ગ્રામ્ય જીવન અને સંસ્કૃતિને ઉજાગર કરતો ઉત્સવ.
5. તરણેતર મેળો: તરણેતરનો મેળો સૌરાષ્ટ્રમાં લોકપ્રિય છે, જ્યાં હસ્તકલા અને લોકગીતોના કાર્યક્રમો પણ યોજાય છે.

6.તહેવારો અને ઉત્સવો લોકો વચ્ચે એકતા, ખુશી અને આધ્યાત્મિકતાનું મહત્ત્વ પ્રસ્થાપિત કરે છે પાળિયા;

ગુજરાતમાં ‘પાળિયા’ અથવા ‘ખાંભી’ એ સ્મારકો છે, જે શૂરા પુરુષો અને સ્ત્રીઓના બલિદાનને યાદ કરવા માટે બનાવવામાં આવ્યા છે. આવા સ્મારકો ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ પ્રદેશમાં જોવા મળે છે. ‘પાળિયા’ શબ્દ મૂળ સંસ્કૃતના ‘પાલયિતૃ’ શબ્દ પરથી લેવાયો છે, જેનો અર્થ ‘રક્ષક’ થાય છે.

પાળિયાના પ્રકાર:

ચોદાઓના પાળિયા:

- લડાઈ દરમિયાન શહીદ થયેલા વીર ચોદાઓની સ્મૃતિમાં આ પાળિયા ઊભા કરવામાં આવે છે.

સતીના પાળિયા:

- સતી થયેલી સ્ત્રીઓની યાદમાં બનાવવામાં આવતા પાળિયાઓમાં સામાન્ય રીતે જમણો હાથ વળેલો દર્શાવવામાં આવે છે, જે આશીર્વાદનું પ્રતીક છે.
- ક્યારેક આ પાળિયાઓ પર સ્ત્રીની સંપૂર્ણ આકૃતિ કમંડળ અને જપમાળાની સાથે અથવા જવાળાઓમાં પ્રવેશ કરતી સ્ત્રીની આકૃતિ કોતરવામાં આવે છે.

ખલાસીઓના પાળિયા:

- સમુદ્રયાત્રા દરમિયાન મૃત્યુ પામેલા ખલાસીઓની સ્મૃતિમાં બનાવવામાં આવતા પાળિયાઓમાં સામાન્ય રીતે જહાજની આકૃતિ કોતરવામાં આવે છે.

લોકસાહિત્યના પાળિયા:

- આ પાળિયા લોકકથાઓ, પ્રેમકથાઓ, બલિદાન, મિત્રતા અને વિરોધ જેવી ઘટનાઓને યાદગાર બનાવવા માટે બનાવવામાં આવે છે.

ઉદાહરણ તરીકે, ભાણવડ નજીક આવેલા ભુતવડ ગામમાં સ્થાપિત વીર માંગડાવાળાનો પાળિયો પ્રસિદ્ધ છે.

પ્રાણીઓના પાળિયા:

- ઘોડા, ઊંટ અને ફૂતરા જેવા પ્રાણીઓની સ્મૃતિમાં પણ પાળિયાઓ બનાવવામાં આવ્યા છે, જે પ્રાણીઓ પ્રત્યે માનવસંપર્ક અને આદરની ભાવના દર્શાવે છે.

ક્ષેત્રપાળના પાળિયા:

- ખેતી અને જમીનનું રક્ષણ કરનાર દેવતા ક્ષેત્રપાળને સમર્પિત પાળિયાઓ ગામની બહાર અથવા ખેતરોની નજીક સ્થાપિત થાય છે.
- આવા પાળિયાઓ પર સામાન્ય રીતે સાપ અથવા આંખોની આકૃતિ કોતરવામાં આવે છે, જે રક્ષણના પ્રતીક રૂપે માનવામાં આવે છે.

સ્થાપત્ય અને રચના:

- પાળિયાઓનો ઉપરનો ભાગ ત્રિકોણાકાર હોય છે, જે આકાશ તરફ ઉંચે ઉઠતી ભાવનાનું પ્રતીક છે.
- તેમાં સૂર્ય અને ચંદ્રની આકૃતિઓ કોતરવામાં આવે છે, જે શાશ્વત કીર્તિ દર્શાવે છે.
- મધ્ય ભાગમાં વ્યક્તિની આકૃતિ કોતરાયેલી હોય છે, જ્યારે પાળિયાના તળિયાના ભાગમાં બનાવની વિગત લખાયેલી હોય છે.

આ પાળિયાઓ પ્રાચીન સમયમાં લોકજીવન, ઇતિહાસ અને શિલ્પકળાના અભ્યાસ માટે અગત્યના સ્ત્રોત માનવામાં આવે છે. તેઓ સમાજની સંસ્કૃતિ અને માન્યતાઓને પ્રદર્શિત કરે છે.

હસ્તકલા અને વસ્ત્રો:

ગુજરાતની હસ્તકલા અને વસ્ત્રોએ વિશ્વભરમાં વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવ્યું છે. લોકોની કૃતિશીલતા અને કૌશલ્ય તેમને આ ક્ષેત્રમાં આગવી ઓળખ આપે છે.

(અ) પાટણની પટોળા સાડી:

પાટણની પટોળા સાડી તેની રંગીન ડિઝાઇન અને કઠિન બનાવટ માટે વિશ્વપ્રસિદ્ધ છે. કુશળ હસ્તકર્મીઓ દ્વારા ખાસ પદ્ધતિથી બનેલી આ સાડી ભારતીય સંસ્કૃતિનો ભાગ છે.

(બ) કચ્છની એમ્બ્રોઇડરી:

કચ્છની રંગબેરંગી કઢાઈવાળી હસ્તકલા વિશ્વભરમાં પ્રસિદ્ધ છે. મહિલાઓ દ્વારા હાથેથી બનેલા આ કપડાં તેમના જીવનનો ભાગ છે અને તે લોકજીવનની સમજ અપાવે છે.

(ક) રોગણ કલામ:

કચ્છના નિરોના ગામમાં બનતી રોગણ પેઇન્ટિંગ કલા આજે પણ પારંપરીક રીતિથી જીવંત છે. રંગીન ડિઝાઇન અને કુશળ કારીગરો દ્વારા બનતી આ કલા લોકજીવનની સમૃદ્ધિ દર્શાવે છે.

(ડ) ટેરાકોટા અને લાકડાકામ:

ગુજરાતની ટેરાકોટા અને લાકડાકામ કળા સ્થાનિક જીવન સાથે સંકળાયેલી છે. મૂર્તિઓ અને લાકડાની ચિત્રકામ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં આજે પણ લોકપ્રિય છે.

જીવનશૈલી અને પરંપરાઓ:

ગુજરાતના લોકોની જીવનશૈલી તેમની પરંપરાઓ સાથે સંકળાયેલી છે. ગામડાઓમાં આજ પણ લોકોની જીવનશૈલી પરંપરાગત મૂલ્યો પર આધારિત છે.

(અ) સામાજિક જીવન:

સમાજમાં સહકાર અને એકતાનો ભાવ પ્રબળ છે. લગ્નો, જન્મ અને મૃત્યુ જેવા પ્રસંગોએ સમૂહમાં મળીને ઉજવણી કરવી એ સામાન્ય માન્યતા છે.

(બ) ધાર્મિક માન્યતાઓ:

ગુજરાતના લોકો ધર્મપ્રેમી છે. મંદિરોની મુલાકાત લેવી અને ધાર્મિક ઉત્સવો ઉજવવું તેમના જીવનનો અભિન્ન ભાગ છે. ધાર્મિક સંગીત અને કથાઓ દ્વારા લોકો આત્મિક શાંતિ મેળવે છે.

(ક) વ્યવસાય અને રોજગાર:

ખેતી ગુજરાતના લોકો માટે મુખ્ય રોજગાર છે. કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં પશુપાલન પણ મહત્વપૂર્ણ વ્યવસાય છે. હસ્તકલા અને વ્યવસાયમાં પરિવર્તન થયો છે, છતાં પણ લોકસંસ્કૃતિ જીવનનો ભાગ છે.

આધુનિક યુગમાં લોકસંસ્કૃતિ પર પ્રભાવ:

આજના ટેકનોલોજીના યુગમાં લોકસંસ્કૃતિમાં ઘણા ફેરફારો થયા છે. શહેરોમાં જીવનશૈલી આધુનિક બની ગઈ છે, પરંતુ ઉત્સવો અને લોકનૃત્યો આજે પણ લોકપ્રિય છે. સરકાર અને સંસ્થાઓ દ્વારા સાંસ્કૃતિક વારસાને જીવંત રાખવા માટે વિવિધ કાર્યક્રમો અને સ્પર્ધાઓ યોજાય છે. સોશિયલ મીડિયા અને ઈન્ટરનેટ દ્વારા ગુજરાતની સંસ્કૃતિ વિશ્વભરમાં પ્રસિદ્ધ થઈ રહી છે.

નિષ્કર્ષ:

ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ તેની પરંપરાઓ, કળાઓ અને તહેવારોમાં વ્યક્ત થાય છે. લોકો જીવનભર લોકગીતો અને નૃત્યો દ્વારા પોતાની ભાવનાઓ વ્યક્ત કરે છે. આધુનિક યુગમાં પણ લોકસંસ્કૃતિનું મહત્વ અણધાર્યું છે. નવી પેઢી માટે પણ તેના સંવર્ધન અને પ્રસાર માટે પ્રયત્નો જરૂરી છે, જેથી આ વારસો ભવિષ્યમાં પણ જીવંત રહે.

References;

1. સેદાણી હસુતાબેન- ગુજરાતની લોક સંસ્કૃતિ
2. યાજ્ઞિક હસુ -લોકસાહિત્યના મણકા ૧ થી ૧૪
3. જાદવ જોરાવરસિંહ- મનોરંજન કરાવનારી લોકજાતિઓ

i ગુજરાતની લોકકલા - વૈભવ

ii આપણા લોકમેળાઓ

iii લોકજીવનના મોતી

4. મહેતા મુદ્દલાબેન : આપણા વ્રતો અને ઉત્સવ

5. પરમાર જયમલ -આપણી લોક સંસ્કૃતિ

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ અને મનોવિજ્ઞાન

રજૂઆત કર્તા
ખલીફા સાહિસ્તા એસ.

રજૂઆત કર્તા
ડૉ. અતુલ કનૈયા.

ચાવીરૂપ શબ્દો:

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ અને મનોવિજ્ઞાન, સાંસ્કૃતિક પ્રજાતિ તરીકે માનવ, મનોવૈજ્ઞાનિક તારણો, સંસ્કાર, સ્વ, બહુસાંસ્કૃતિક સ્વ સમીક્ષા

મનુષ્ય એક સાંસ્કૃતિક પ્રજાતિ છે, જે સાંસ્કૃતિક રીતે બંધાયેલા વ્યવહારો, ધોરણો અને વિશ્વ દૃષ્ટિકોણને જટિલ કરે છે. આ લેખ સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનના પ્રમાણમાં યુવાન ક્ષેત્રની સંક્ષિપ્ત ઝાંખી આપે છે, જે મનોવિજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ એકબીજા સાથે સંકળાયેલા અનેક માર્ગોની તપાસ કરે છે. માનવ જાતિના સાંસ્કૃતિક સ્વભાવ પર પ્રકાશ પાડતા, તે સાંસ્કૃતિક ઉત્ક્રાંતિ, સંવર્ધન અને વિકાસ પ્રક્રિયાઓ પરના સંશોધનને દોરે છે. આ સમીક્ષા આંતરિક અને બાહ્ય શૈલીઓ, સ્વ-ઉન્નતીકરણ, અભિગમ/નિવારણ, પ્રાથમિક અને ગૌણ નિયંત્રણ તેમજ વિશિષ્ટતા અને અનુરૂપતા માટેની પ્રેરણાઓનું, લોકો સ્વને કેવી રીતે સમજે છે અને આ તફાવતોમાંથી આવતા વર્તણૂકીય પરિણામોમાં સંખ્યાબંધ સાંસ્કૃતિક તફાવતોનો વધુ સારાંશ આપે છે. વધુમાં, સમીક્ષા સંસ્કૃતિ અને લાગણીના આંતરછેદ પર સંશોધનની ચર્ચા કરે છે, તેમજ સમજશક્તિ, ધારણા અને તર્કમાં સાંસ્કૃતિક તફાવતો.

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ અને મનોવિજ્ઞાન

આપણે આપણા જીવનના બધી રીતે તમામ પાસાઓમાં સાંસ્કૃતિક શિક્ષણ પર વિવેચનાત્મક રીતે આધાર રાખીને ઉચ્ચ સાંસ્કૃતિક પ્રજાતિના સભ્યો છીએ. શું સાથીને આકર્ષવાનો, અમારા સગાને બચાવવા, રાજકીય જોડાણ બનાવવા અથવા અમારી સામાજિક સ્થિતિને વધારવાનો પ્રયાસ કરવો - તમામ સંસ્કૃતિઓમાં લોકો દ્વારા અનુસરવામાં આવેલા લક્ષ્યો - અમે સાંસ્કૃતિક રીતે બંધાયેલ રીતે કરીએ છીએ. અમારી બધી ક્રિયાઓમાં અમે વિચારો, મૂલ્યો, વ્યૂહરચનાઓ, લાગણીઓ અને લક્ષ્યો પર આધાર રાખીએ છીએ જે અમારા સાંસ્કૃતિક અનુભવો દ્વારા આકાર લે છે. ખાતરી કરવા માટે, ઘણી મનોવૈજ્ઞાનિક ઘટનાઓના સંદર્ભમાં તમામ સંસ્કૃતિઓમાંથી માનવોમાં નિયમિતતા અસ્તિત્વમાં છે, પરંતુ તે જ સમયે ઘણા સ્પષ્ટ તફાવતો રહે છે -

1921માં વિલ્હેમ વુન્ડ્ટે તેમની દસ વોલ્યુમની કૃતિ "એલિમેન્ટ્સ ઓફ ફોક સાયકોલોજી" પ્રકાશિત કરી ત્યારથી મનોવૈજ્ઞાનિકો ઓછામાં ઓછા સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે, તેમ છતાં, સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનના અભ્યાસનો છેલ્લા 20 વર્ષોમાં મુખ્ય પ્રવાહના મનોવિજ્ઞાન પર સૌથી વધુ પ્રભાવશાળી પ્રભાવ રહ્યો છે. 1990 ની આસપાસ, કેટલાંક મુખ્ય પુસ્તકો અને કાગળો બહાર આવ્યા જેમાં સાંસ્કૃતિક અનુભવો મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયા સાથે કેવી રીતે કેન્દ્રિય છે અને તેની સાથે અસ્પષ્ટ રીતે જોડાયેલા છે તે સ્પષ્ટ કરે છે (બ્રુનર, 1990; માર્કસ અને કિટાયામા, 1991;

સ્ટીગલર, શ્વેડર, અને હર્ડટ, 1990; ટ્રિઆન્ડિસ, 198). ત્યારથી, ઘણા પ્રયોગમૂલક સંશોધનોએ ઘણી બધી મનોવૈજ્ઞાનિક ઘટનાઓના સાંસ્કૃતિક પાયાનું નિદર્શન કર્યું છે જે અત્યાર સુધી સમગ્ર પ્રજાતિઓમાં મોટા ભાગે અપરિવર્તક તરીકે જોવામાં આવી હતી.

સાંસ્કૃતિક પ્રજાતિ તરીકે માનવ

માનવીઓની એક વ્યાખ્યાયિત લાક્ષણિકતા એ છે કે તેઓ સાંસ્કૃતિક શિક્ષણમાં વ્યસ્ત રહે છે, સામાજિક પ્રસારણ (રિચર્સન એન્ડ બોયડ, 2005) દ્વારા વિશિષ્ટતાઓ પાસેથી માહિતી મેળવે છે. સાંસ્કૃતિક શિક્ષણ એ અનન્ય માનવીય લાક્ષણિકતા નથી, કારણ કે ઘણી વિવિધ પ્રજાતિઓ સાંસ્કૃતિક શિક્ષણ માટેના પુરાવા દર્શાવે છે, જેમ કે ઉંદરો, કબૂતર, કેટલીક પ્રજાતિઓમાં, જેમ કે ચિમ્પાન્ઝી (વ્હાઇટન એટ અલ., 1999), અને ઓર્કાસ (વ્હાઇટહેડ, 1998), સાંસ્કૃતિક શિક્ષણની ડિગ્રી ખૂબ નોંધપાત્ર છે. સાંસ્કૃતિક શિક્ષણમાં જોડાવા માટે માનવીઓ અનન્ય નથી તેમ છતાં, અન્ય કોઈ પ્રજાતિઓએ માનવીઓ થી શીખવાની ક્ષમતા દર્શાવી નથી.

માનવ એકમાત્ર એવી પ્રજાતિ છે જે નોંધપાત્ર સાંસ્કૃતિક ઉત્ક્રાંતિ માટે પુરાવા દર્શાવે છે (બોયડ અને રિચર્સન, 1996; ટોમાસેલો, 1999). માનવીઓમાં સાંસ્કૃતિક શિક્ષણ એ પર્યાપ્ત ઉચ્ચ વફાદારીનું છે કે સાંસ્કૃતિક માહિતી સમયાંતરે એકઠી થાય છે (એક પ્રક્રિયા જે રેચેટ અસર તરીકે ઓળખાય છે; ટોમાસેલો એટ અલ., 1993), જેમાં સાંસ્કૃતિક વિચારો વ્યક્તિ દ્વારા શીખવામાં આવે છે, ત્યારબાદ તેમાં ફેરફાર કરવામાં આવે છે અને સંશોધિત વિચારો અન્ય લોકો દ્વારા શીખવામાં આવે છે. વ્યક્તિઓ વચ્ચે ખુલ્લા સંચારને જોતાં, આ ઉત્ક્રાંતિ સમય જતાં વેગ આવે છે, સંશોધિત અથવા કનેક્ટ કરી શકાય તેવા વિચારોની વધતી સંખ્યાને કારણે (હેનરિક, 2004; નોલાન અને લેન્સકી, 2004). આમ, માનવીઓ વિશાળ જટિલ સાંસ્કૃતિક વિશ્વમાં જન્મ્યા છે, જેમાં સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે વ્યાપકપણે બદલાતા અનુભવો છે. જેમ કે લોકો સતત શીખતા હોય છે અને તે વિશ્વોને બનાવેલા સહિયારા વિચારોથી પ્રભાવિત થાય છે, માનવ મનોવિજ્ઞાનને સમજવાનો અર્થ એ છે કે વ્યક્તિએ તેમના રોજિંદા જીવનમાં કેવા પ્રકારની સાંસ્કૃતિક માહિતીનો સામનો કરવો પડે છે તે પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ.

મનોવૈજ્ઞાનિક તારણો

માનવીની સાંસ્કૃતિક પ્રકૃતિ મનોવૈજ્ઞાનિક વૈશ્લેષિકતાઓ વિશે તારણો કાઢવાનું પડકારરૂપ બનાવે છે. ઘણી મનોવૈજ્ઞાનિક ઘટનાઓ સાંસ્કૃતિક સંદર્ભોમાં નોંધપાત્ર રીતે બદલાય છે અને સાર્વત્રિકતાના વિવિધ સ્તરે ઉભરી આવે છે (નોરેન્ઝાયન અને હેઈન, 2005). એક તરફ, ઉચ્ચારણ સાંસ્કૃતિક ભિન્નતાને ઔપચારિકતાની ધારણાઓ (દા.ત., હેનરિક એટ અલ., 2005), અભિગમ-નિવારણ પ્રેરણાઓ (દા.ત., લી, અકર, અને ગાર્ડનર, 2000), પસંદગીઓ, ઔપચારિક કારણ માટે પસંદગીઓ (ઉદાહરણ તરીકે, આવા મૂળભૂત મનોવૈજ્ઞાનિક ઘટનાઓમાં ઓળખવામાં આવી છે. નિસ્બેટ, 2002), અને ઉચ્ચ આત્મસન્માનની જરૂરિયાત (દા.ત., હેઈન, લેહમેન, માર્કસ, અને કિતાયામા, 1999). તે જ સમયે, ત્યાં ઘણી મુખ્ય મનોવૈજ્ઞાનિક ઘટનાઓ છે જેના માટે સાર્વત્રિકતાની વિવિધ ડિગ્રીઓ

અનિવાર્યપણે સ્થાપિત કરવામાં આવી છે, જેમ કે લાગણીઓના ચહેરાના હાવભાવ (દા.ત., એકમેન, સોરેન્સન, અને ફાઇઝન, 1969), હિંસામાં લૈંગિક તફાવતો (દા.ત., ડેલી અને વિલ્સન, 1988, 1988ના કેટલાક પૂર્વગ્રહો) 1989), અને વ્યક્તિત્વનું માળખું

(દા.ત., McCrae et al., 2005).

સાર્વત્રિકતાનું મૂલ્યાંકન કરવામાં મુખ્ય અવરોધ એ મનોવૈજ્ઞાનિક ડેટાબેઝની મર્યાદિત પ્રકૃતિ છે. 2003-2007 (આર્નેટ, 2008) ના મનોવિજ્ઞાનની છ શાખાઓમાં ટોચના જર્નલમાં તમામ પેપરોની તાજેતરની સમીક્ષામાં જાણવા મળ્યું છે કે 96% નમૂનાઓ પશ્ચિમી દેશોના હતા, જેમાં 68% એકલા યુએસમાંથી આવ્યા હતા; વધુમાં, મોટાભાગના નમૂનાઓમાં કોલેજના વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ થતો હતો. આમ, મનોવૈજ્ઞાનિકો જાણી શકતા નથી કે ઘણી ઘટનાઓ સાર્વત્રિક છે કે કેમ કે ડેટાબેઝ સાંસ્કૃતિક સંદર્ભોની મર્યાદિત શ્રેણીને આવરી લે છે. પરિસ્થિતિને વધુ જટિલ બનાવતા, અમેરિકન કોલેજના વિદ્યાર્થીઓનો ડેટા અન્ય સંસ્કૃતિઓ (હેનરિક, હેઈન અને નોરેન્ઝાચન, પ્રેસમાં) ના ડેટાના સંદર્ભમાં વારંવાર બહાર આવતો હોય છે - એટલે કે, ડેટાબેઝ માત્ર માનવતાના સાંકડા ટુકડાને જ રજૂ કરતું નથી, તે અત્યંત અપ્રસ્તુત સ્લાઇસ પણ છે. સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન આ ડેટાબેઝને વિસ્તૃત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે, જો કે અત્યાર સુધી, તેના ઘણા પ્રયત્નો પૂર્વ એશિયાઈ અને ઉત્તર અમેરિકન કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેની સરખામણીઓ સુધી મર્યાદિત છે.

સંસ્કાર

લોકો વિવિધ સંસ્કૃતિઓમાં જુદી જુદી રીતે વિચારવા આવે છે, કારણ કે તેમના અનુભવો તેઓ જન્મ્યા ત્યારથી લઈને ઘણી રીતે અલગ પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે, જ્યાં નાના અમેરિકન શિશુઓ માટે તેમની માતાઓથી અલગ રૂમમાં ઢોરની ગમાણમાં સૂવું સૌથી સામાન્ય છે, ત્યારે વિશ્વભરના 100 સમાજોના સર્વેક્ષણમાં અભ્યાસ કરાયેલા અન્ય કોઈપણ સમાજમાં આ વ્યવસ્થા જોવા મળી નથી (બર્ટન એન્ડ વ્હાઇટીંગ, 1961). લગભગ બે-તૃતીયાંશ સમાજોમાં શિશુઓ તેમની માતાની જેમ જ પથારીમાં સૂવે છે, અને મોટાભાગના અન્ય કિસ્સાઓમાં શિશુઓ તેમની માતાની જેમ એક જ રૂમમાં પરંતુ અલગ પથારીમાં ઊંઘે છે (વ્હાઇટીંગ, 1964; શ્વેડર, જેન્સન, અને ગોલ્ડસ્ટેઇન, 1995). તેવી જ રીતે, અમેરિકન માતાઓ જાપાની માતાઓ કરતા અલગ રીતે તેમના બાળકો સાથે ચેટ કરે છે, જેમાં અમેરિકન માતાઓ "ખુશ અવાજ" અને જાપાનીઝ માતાઓ "દુઃખી ગાયક" (કૌડીલ અને વેઈનસ્ટીન, 1969) ને શાંત કરે તેવી શક્યતા વધુ હોય છે. તેવી જ રીતે, કેનેડિયન માતાઓ શિશુઓ સાથે સંજ્ઞાઓનો વધુ અસરકારક રીતે સંચાર કરવા માટે દર્શાવવામાં આવી હતી, જ્યારે ચીની માતાઓ ક્રિયાપદોના સંચારમાં વધુ અસરકારક હતી (લેવિન, હોલ, અને વેક્સમેન, 2006).

શિશુઓ અને બાળકોના અનુભવોમાં સાંસ્કૃતિક ભિન્નતા ઘણી મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાઓમાં સાંસ્કૃતિક ભિન્નતા દ્વારા સમાંતર છે. એક ડોમેન જેમાં આ સ્પષ્ટપણે સ્પષ્ટ છે તે જોડાણ શૈલીમાં છે. જ્યારે અમેરિકનોમાં સૌથી સામાન્ય

જોડાણ શૈલી સુરક્ષિત જોડાણ છે (આશરે 62% માતા-બાળક સંબંધો; કેમ્પોસ, બેરેટ, લેમ્બ, ગોલ્ડસ્મિથ, અને સ્ટેનબર્ગ, 1983), ઉત્તર જર્મનીમાં સૌથી સામાન્ય રીતે જોવા મળતી જોડાણ શૈલી એ ટાળી શકાય તેવી જોડાણ છે (લગભગ 48%; ગોસમેન, ગોસમેન, ગોસમેન, ગોસમેન, ગોસમેન, ગોસમેન. 1985), અને ઇઝરાયલી કિબુત્ઝિમમાં ઉછરેલા બાળકોમાં, તે બેચેન-દ્વિભાષી શૈલી છે જે સામાન્ય રીતે જોવા મળે છે.

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન જાળવે છે કે સ્વ બનવાની પ્રક્રિયા લોકો સાથે ક્રિયાપ્રતિક્રિયા કરે છે અને તેમના સાંસ્કૃતિક વાતાવરણમાંથી અર્થ મેળવે છે - એક પ્રક્રિયા કે જે સ્વ-વિભાવનાઓમાં સંસ્કૃતિ વચ્ચે નોંધપાત્ર ભિન્નતા તરફ ધિરાણ આપે છે. સ્વ-વિભાવના પર સાંસ્કૃતિક અનુભવોની અસર એવા અભ્યાસોમાં જોઈ શકાય છે

સ્વ

સ્વ-વર્ણનોમાં આ વિવિધ પ્રતિભાવ પેટર્ન ઓછામાં ઓછા બે અલગ અલગ રીતો સૂચવે છે કે લોકો તેમની જાતને કલ્પના કરી શકે છે. એક રીત એ છે કે સ્વ મોટાભાગે તેની આંતરિક વિશેષતાઓમાંથી તેની ઓળખ મેળવી શકે છે - સ્વનું એક સ્વ-સમાયેલ મોડેલ જેને માર્કસ અને કિટાયામા (1991) એ સ્વતંત્ર સ્વ-વિભાવનાનું લેબલ આપ્યું છે. આ વિશેષતાઓ વ્યક્તિના સારને પ્રતિબિંબિત કરવા માટે ધારવામાં આવે છે જેમાં તેમને પરિસ્થિતિઓમાં અને સમગ્ર જીવનકાળમાં સ્થિર તરીકે જોવામાં આવે છે, અનન્ય માનવામાં આવે છે (જેમાં અન્ય કોઈની પાસે લક્ષણોની સમાન ગોઠવણીની અપેક્ષા નથી), અને વર્તનને નિયંત્રિત કરવા માટે મહત્વપૂર્ણ તરીકે જોવામાં આવે છે. લોકો પોતાની જાતને કલ્પના કરી શકે છે તે બીજી રીત છે કે પોતાની જાતને તેની ઓળખ મોટાભાગે નોંધપાત્ર અન્ય લોકો સાથેના તેના સંબંધોમાંથી મેળવે છે - આ મોડેલને પરસ્પર નિર્ભર સ્વ-વિભાવના તરીકે ઓળખવામાં આવે છે (માર્કસ અને કિટાયામા, 1991). સ્વ પ્રત્યેના આ દૃષ્ટિકોણથી, લોકો ઓળખે છે કે તેમનું વર્તન અન્યના વિચારો, લાગણીઓ અને ક્રિયાઓ પ્રત્યેની તેમની ધારણાઓ પર આધારિત છે, તેઓ તેમની વર્તણૂકો અન્યને કેવી રીતે અસર કરે છે તેના પર ધ્યાન આપે છે અને દરેક સામાજિક સંદર્ભમાં તેમની સંબંધિત ભૂમિકાઓને ધ્યાનમાં લે છે. પરસ્પર નિર્ભર સ્વ એટલી બધી અલગ અને વિશિષ્ટ એન્ટિટી નથી, પરંતુ તે એક મોટા સામાજિક એકમ સાથે જોડાયેલ છે.

બહુસાંસ્કૃતિક સ્વ

જો સંસ્કૃતિ સ્વયંને આકાર આપે છે, તો બહુવિધ સાંસ્કૃતિક પશ્ચાદભૂના લોકો સ્વની કલ્પના કેવી રીતે કરે છે? આના પર બે પૂરક દ્રષ્ટિકોણ છે. એક પરિપ્રેક્ષ્ય એ છે કે બહુસાંસ્કૃતિક લોકો પાસે બહુવિધ સ્વ-વિભાવનાઓ છે જે એકસાથે સુલભ છે, અને તેમના લાક્ષણિક વિચારો અને પ્રતિભાવો આના મિશ્રણને પ્રતિબિંબિત કરે છે. આનો પુરાવો એમાં જોઈ શકાય છે કે એશિયન-અમેરિકનો યુરોપીયન-અમેરિકનો અને એશિયાના એશિયનોની સરખામણીમાં ઘણા મનોવૈજ્ઞાનિક કાર્યો પર મધ્યવર્તી રીતે કરે છે (દા.ત., હેઈન અને હમામુરા, 2007; નોરેન્ઝાયન એટ અલ., 2002b).

સંસ્કૃતિ અને મનોવિજ્ઞાનના તારણ

મનુષ્યો એક સાંસ્કૃતિક પ્રજાતિ છે અને માનવીઓના મન કેવી રીતે કાર્ય કરે છે તેની સમૃદ્ધ સમજને મનોવૈજ્ઞાનિક વિજ્ઞાન દ્વારા સુવિધા આપવામાં આવશે જે લોકોના સાંસ્કૃતિક અનુભવો પ્રત્યે સચેત છે. સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનમાં સંશોધન છેલ્લા બે દાયકામાં નોંધપાત્ર રીતે વિકસ્યું છે, જે દર્શાવે છે કે ઘણી મુખ્ય મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાઓ, જેમાંથી કેટલીકને અત્યાર સુધી મનોવૈજ્ઞાનિક સાર્વત્રિક તરીકે જોવામાં આવતી હતી, જે સમગ્ર સંસ્કૃતિમાં અલગ અલગ રીતે પ્રગટ થાય છે. સૈદ્ધાંતિક પ્રગતિ (ખાસ કરીને, સંસ્કૃતિ અને માનસના પરસ્પર બંધારણના વિચારો, અને સ્વતંત્ર અને પરસ્પર નિર્ભર વ્યક્તિઓ વચ્ચેનો તફાવત) ના પાયા પર બનેલ અને સખત પ્રાયોગિક પદ્ધતિઓના ઉપયોગથી લાભ મેળવતા, સંસ્કૃતિ અને મનોવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ ઇતિહાસમાં અગાઉના કોઈપણ સમય કરતાં વધુ મજબૂત રીતે સ્થાપિત દેખાય છે. જો કે, વર્તમાન કોસ-કલ્ચરલ ડેટાબેઝની મર્યાદા એ છે કે તેમાં મોટાભાગે સમગ્ર સંસ્કૃતિઓમાં સેલ્ફ રિપોર્ટ સ્કેલ પરના માધ્યમોની તુલના કરવાના અભ્યાસનો

સંદર્ભ સૂચિ

1. ઉચાટ ડી.એ.(૨૦૦૬), "શૈક્ષણિક સંશોધનોનો સારાંશ", (૧૯૭૮-૨૦૦૦) રાજકોટ શિક્ષણ શાસ્ત્રભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી.
2. પટેલ આર એસ. (૨૦૦૮), એમ.એડ્ લઘુશોધ નિબંધના સારાંશ (૧૯૯૩- ૨૦૦૬)અમદાવાદ, પબ્લિકેશન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી.
3. ઢીલા બી.ડી. (દ્વિતીય આવૃત્તિ 2018) સંશોધન પદ્ધતિ (વર્તનિક વિજ્ઞાનોમા) અમદાવાદ અક્ષર પબ્લિકેશન.
4. નેશનલ - ઇન્ટરનેશનલ જર્નલસ
5. ધોરણ ૧૧ અને ૧૨ના પાઠ્યપુસ્તકો
6. વેબસાઇડ

બળવંત નાયકની 'વેડફાંતા જીવતર' નવલકથામાં ડાયસ્પોરિક વલણ

ખોરજા જય રસિકકુમાર

Research Scholar (Ph.D. Student)

પૃથ્વી પર ઈશ્વરનું શ્રેષ્ઠ સર્જન એટલે મનુષ્ય. મનુષ્ય આદિથી આધુનિક સુધીની સફર ખેડી છે. આ સફર દરમિયાન તેને ઘણા ઉતાર-ચડાવ, પરિવર્તનો, સંઘર્ષોનો સામનો કરવો પડ્યો છે. પોતાની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો અને સારું જીવન જીવવા માટે મનુષ્ય સતત વિહાર કરતો રહે છે. આજે ભૌતિકતા વધતા મનુષ્યની જરૂરિયાતોમાં પણ વધારો થયો છે. આદિકાળમાં મનુષ્ય આત્મનિર્ભર હતો જે આજે અન્ય પર આધારિત થયો છે. માટે તેને પોતાના નોકરી, વ્યવસાય અર્થે પોતાનું વતન છોડવું પડે છે.

આજના સમયમાં વેપાર-વાણિજ્યની વધુ સારી તકો મળતા મનુષ્ય પોતાની માતૃભૂમિ છોડી પરદેશ જતાં પણ ખચકાતો નથી. પરંતુ પરદેશ ગયા પછી પણ વતન પ્રત્યે ઝુરાપો વર્તાય છે. અને ઝુરાપોને કારણે જે સાહિત્ય સર્જન થાય છે તેમાં આપણા વતનની સંસ્કૃતિના મૂળ રહેલા હોય છે. આવા સાહિત્યના 'ડાયસ્પોરા સાહિત્ય' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આવારા ફિલ્મનું એક ગીત આ ડાયસ્પોરા સાહિત્ય માટે બંધબેસતું જણાય છે....

મેરા જૂતા હૈ જાપાની, પતલુન ઇંગ્લીશસ્તાની,

સર પે લાલ ટોપી રુશી, ફિર ભી દિલ હૈ હિન્દુસ્તાની

ડૉ. ધીરુભાઈ પરીખના મતે, ' ડાયસ્પોરા એટલે દેશાન્તર નિવાસી'.

ગુજરાતીઓનું ગુજરાત બહાર અન્ય દેશોમાં સ્થળાંતર અથવા વિદેશમાં વસતા ગુજરાતી સર્જકો દ્વારા સર્જન પામેલું સાહિત્ય એટલે ગુજરાતી ડાયસ્પોરા.

આપણા ગુજરાતી ડાયસ્પોરામાં આપણને અમેરિકા, બ્રિટન, આફ્રિકા વગેરે જેવા દુનિયાને વિવિધ દેશોમાં રહીને સાહિત્ય સર્જન કરતા રહે છે. જેમાં બળવંત નાયક, પન્ના નાયક, આદિલ મન્સૂરી, બાબુ સુથાર, ભરત ઠક્કર ભરત ત્રિવેદી, પ્રીતિ સેન ગુપ્તા, ભાનુશંકર વ્યાસ, દીપક બારડોલીકર જેવા સર્જકો મળી રહે છે.

દક્ષિણ ગુજરાતના વાપીમાં જન્મેલા બળવંત ગાંડાભાઈ નાયકનો જન્મ ૧૫ નવેમ્બર ૧૯૨૦ ના રોજ થયો હતો. પોતે માતાના ગર્ભમાં હતા તે જ વખતે તેમના પિતાનું અવસાન થતા બાળપણ મોસાળમાં વીતે છે. તેઓ સુરતમાં મેટ્રિક, મુંબઈમાં ગુજરાતી વિષય સાથે બી.એ અને એમ એની ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારબાદ પારલાની હાઇસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરે છે. સાથોસાથ 'હિન્દુસ્તાન' દૈનિક પત્રમાં પત્રકારત્વની સેવા પણ આપે છે.

૨૦ મી સદીના મધ્યભાગમાં આફ્રિકામાં ભારતીય શિક્ષકોને ત્યાં આવવાનું આહ્વાન કરે છે. માટે ૧૯૫૩ માં તેઓ આફ્રિકામાં ગયા, અને ત્યાંની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે જોડાયા. સાથે ત્યાં ‘જાગૃતિ’ સામાયિક ચલાવતા અને કવિતા, વાર્તા, નવલકથા પણ લખતા. ૧૯૬૩ માં બળવંત નાયક પાસેથી આપણને ‘વેડફાતાં જીવતર’ નામની એક નવલકથા મળે છે. જેની અંદર દ. આફ્રિકાની જીવનશૈલી, દૈનિક પ્રશ્નો અને સમકાલીન પરિસ્થિતિઓને બળવંત નાયકે અહીં દર્શાવી છે. આ નવલકથાનું કેન્દ્ર છે દ. આફ્રિકાની રંગભેદની નીતિ.

‘વેડફાતાં જીવતર’ નવલકથાનું મુખ્ય પાત્ર છે લુસીના. જે એક આફ્રિકન યુવતી છે. પરંતુ તેનો વાન ગોરો હોવાથી આફ્રિકન લોકો તેને કોઈ ગોરાની પુત્રી હશે તેવી ભ્રમણામાં રહેતા. માન-સન્માન પણ વધુ મળતું. લુસીના ત્રણે ભાઈ-બહેનમાં સૌથી નાની. મોટોભાઈ ટોડ, બહેન જોસેફિન પરંતુ એક પણ સંતાનને પોતાના પિતા કોણ છે તેની ખબર ન હતી. અને તેની માતાને પણ આ સંતાનોના ખરા પિતા કોણ છે તેની ખબર ન હતી. લુસીના ૧૬ વર્ષની વયે પોતાનું ઘર તથા પરિવાર છોડી જતી રહે છે. ત્યારબાદ સાત વર્ષ પછી તે પરત ફરે છે, ત્યારે આખી પરિસ્થિતિ કંઈક અલગ જોવા મળે છે. પોતે સાત વર્ષ અગાઉ પોતાનું વતન અને પોતાનો પરિવાર છોડી જતી રહે તે આજે સાવ દયનીય અવસ્થામાં જોઈ પોતે કડુણ બને છે. ‘ને આ કડુણતા જ આ નવલકથાનો મુખ્ય સુર બની રહે છે.

લુસીના ઘર છોડ્યા પછી જોહાનિસબર્ગમાં મિ. ગ્રીફિસને ત્યાં કામ કરે છે. પરંતુ થોડા સમય પછી તેનું અવસાન થાય છે. અને મિ. ગ્રીફિસ લુસીના માટે એક ભલામણ પત્ર પણ લખતા જાય છે. જેથી લુસીના મિ. સ્મિથના ઘરે કામ કરે છે. મિ. સ્મિથ પ્રેમાળ સ્વભાવના પરંતુ તેમની પત્ની થોડીક ચીડીયા સ્વભાવની હતી. મિ. સ્મિથ લુસીનાને પડતી તકલીફો વિશે વારંવાર પૂછપરછ કરે છે. એ સમયગાળા દરમિયાન મિસિસ સ્મિથનું અવસાન થાય છે. જેથી લુસીન ને એમ લાગવા લાગે છે, કે મિસ્ટર સ્મિથ તેની તરફ ઢળી પડશે અને પોતે સ્મિથને આ સમયમાં ટેકો આપી તેનો વિશ્વાસ જીતી લેશે. પણ આ શક્ય બન્યું નહીં. મિસ્ટર સ્મિથની પ્રિયતમા શૈઈલા લુસીનાની જગ્યા લેવા માંડી. એક દિવસ મિસ્ટર સ્મિથની કાર અકસ્માત થયો, માથામાં ખૂબ ઈજા થઈ અને તેનું મૃત્યુ થાય છે. લુસીનાને પણ ભારે આઘાત લાગ્યો. તે મિસ્ટર સ્મિથની સોનાની ફેમને વળગીને બેઠી હતી તે જ ક્ષણે સઇલા ત્યાં આવી ચડી અને લુસીનાને ચોરીના આરોપસર ઘરમાંથી કાઢી મૂકી.

હવે લુસીનાને સહારાની જરૂરિયાત હતી. હવે તે મિસ્ટર સ્મિથ અને સૈલાના મિત્ર એલેકના ઘરે પહોંચે છે. એલેક લુસીનાને ચાહતો હતો, તેણે પોતાના પ્રેમનો એકરાર પણ કર્યો હતો. એલેક અપરણિત અને લેખક છે. એલેકના ઘરે કામ કરવાથી બંને એકબીજાની નજીક આવે છે, અને તમામ સીમાઓ ઓળંગે છે. પરંતુ બીજા જ દિવસે એલેકનું વર્તન બદલાઈ જાય છે. હવે એલેક શૈલાના પ્રેમમાં છે તે તેને ચાહે છે. માટે લુસીનાને એવું લાગવા લાગે છે, કે અહીં પારકા લોકો વચ્ચે માત્ર તેનો ઉપયોગ જ થાય છે. આથી તે પોતાની માતા પાસે પરત ફરવાનો નિર્ણય કરે છે.

જ્યારે લુસીના વતનમાં જઈને જોવે છે ત્યારે ખૂબ દયનીય સ્થિતિ નિહાળે છે. સાવ નાનકડી ખોરડીમાં એક ખૂણામાં મેલી ઘેલી પથારી ઉપર તેની માં મરવાને વાંકે પડી હતી. તેનો મોટો ભાઈ ટોંડ ખૂનના આરોપસર કારાવાસની સજા ભોગવી રહ્યો છે. તો તેની બહેન જોસેફિન જોહાનિસબર્ગના કોઈ ગલિય વિસ્તારમાં ગેરકાનૂની રીતે દારૂ ગાળવાની ભઠ્ઠી ચલાવી પોતાનું ગુજરાત ચલાવે છે. કારણ કે પોતાની માતાનું પેટ ભરવાનો આ એકમાત્ર વિકલ્પ હતો. લુસીના જોસેફિનને મળવા ઇચ્છે છે, તે સરનામે જઈને જુએ છે તો ગીચ વસાહત, પ્રદૂષિત વાતાવરણ અને મચ્છર અને જીવડા મનુષ્યના જીવનની ગતિ મંદ પાડતા હોય ‘ને અધૂરામાં પૂરું દારૂ આ લોકોના ગમને ડુબાડી દેતા હોય.

જોસેફિન શાંતિની શોધમાં વોન વેરવુડ નામના ગોરા વ્યક્તિને ત્યાં કામ કરે છે. બંને એકબીજાની નજીક આવે છે. પરંતુ આ બંનેનો સંબંધ વોનના પિતા વોન સ્ટમ્સ સ્વીકારવા તૈયાર નથી. તે વોનને જોસેફિનથી દૂર રહેવા સલાહ આપે છે, પરંતુ બંનેની નિકટતા જળવાઈ રહે છે. એક દિવસ બંને વોનના ફાર્મ હાઉસ પર એકલા હતા ત્યારે અચાનક કોઈ ત્રીજા વ્યક્તિની આવવાની શંકા જોસેફિનને થાય. તપાસ કરતા ખ્યાલ પડ્યો કે વોનના પિતા બાજુના રૂમમાં હતા, અને ચોરી છુપીથી નજર રાખી રહ્યા હતા. બંને વચ્ચેની વાતચીતમાં અચાનક જોસેફિનના હાથમાં રહેલી બંદૂક માંથી ગોળી છૂટી જતા વોનના પિતાનું મૃત્યુ થાય છે. હાજર તમામ લોકોએ જોસેફિનને ઘેરી લીધી અને પોલીસના હાથે સોંપી. આખરે તેમને ફાંસીની સજા થઈ.

આ નવલકથામાં ડાયસ્પોરાને ભોગવી પડતી તકલીફો કરતા ડાયસ્પોરાના પરિવારજનોને ભોગવી પડતી તકલીફો વધારે છે. પોતે દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ રહે છે, દેશ છોડીને જતી પણ નથી તેમ છતાં સ્થળાંતર તો કરે જ છે. પણ આ સ્થળાંતર રાષ્ટ્રીય છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના જ બે વિસ્તારોમાં થતું સ્થળાંતર છે. માત્ર આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થળાંતરને જ ડાયસ્પોરા કહેવા કરતા કોઈપણ પ્રકારના સ્થળાંતરને ડાયસ્પોરામાં સમાવવાનો સમય હવે આવી ગયો છે. એ દૃષ્ટિએ આ નવલકથાને ડાયસ્પોરિક રીતે જોઈ શકાય છે. લુસીના પોતાના ઘર અને સ્વજનોને છોડી બહાર રહેવા માટે જાય છે, ત્યારે તેને પડેલી તકલીફ અને ત્યાંના પારકા લોકો વચ્ચે ન ગોઠવાઈ શકવાને લીધે ફરીથી પોતાના ઘર અને સ્વજનો વચ્ચે આવવા કરેલા સ્થળાંતરને ડાયસ્પોરિક કહી શકાય. સાથે સાથે આ નવલકથામાં રંગભેદની નીતિ મુખ્ય ઘટક તત્વ બને છે.

વિસરાયેલ વારસો:કચ્છની વ્રજભાષા કાવ્યશાળા

નામ : સોદા ખુમાનસિંહ ભુરુભા

PhD શોધછાત્ર, રજી. નં : 23079

ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતા યુનિવર્સિટી-જુનાગઢ

પ્રસ્તાવના :-

ભારત ભૂમિના વિશાળ વિસ્તારમાં પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલા ગૌરવવંતુ ગુજરાત રાજ્ય આવેલું છે. ગુજરાતના દરેક જિલ્લાની અલગ-અલગ વિશેષતા છે. સૌથી અલગ તરી આવતો અને ગુજરાતનો સૌથી મોટો જિલ્લો એટલે કચ્છ. ગુજરાતના પશ્ચિમ છેવાડે સૌરાષ્ટ્ર અને સિંધની વચ્ચે કાચબા આકારે ફેલાયેલો પ્રદેશ ‘કચ્છ’નાં નામે વિશ્વ વિખ્યાત છે. વિશાળ વિસ્તાર અને પાંખી વસ્તી ધરાવતા પ્રદેશની વિશિષ્ટ ઓળખ છે. ભારતનો એક ભાગ હોવા છતાંય કચ્છ એક સમયે અલગ દેશી રાજ્ય હતું. તેની પોતીકી મર્યાદાઓ હતી. કચ્છ પ્રદેશની સંસ્કૃતિ એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો અવિભાજ્ય અંગ છે છતાં તેના પર પ્રાદેશિકતાની અસર જોવા મળે છે. સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રે કચ્છ સમૃદ્ધ અને વિશિષ્ટ ઓળખ ધરાવે છે. એવો કામણગારો કચ્છ પ્રદેશ સૌથી અલગ તરી આવે છે.

“રણ, મેરુ ને મહેરામણનો ત્રિવેણી સંગમ એટલે કચ્છ.”

કચ્છની ભાતિગળ ભોમકામાં ઘણું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. ડુંગર તથા રણપ્રદેશ સાથે સમૃદ્ધ સાગરકાંઠો કચ્છને મળ્યો છે. કચ્છની ખમીરવંતી પ્રજાએ કચ્છ બહાર દેશ-વિદેશમાં કચ્છનો ડંકો વગાડ્યો છે. જ્યાં જ્યાં એક પણ ‘કચ્છી માડુ’ હશે ત્યાં કચ્છની સંસ્કૃતિના દર્શન અવશ્ય જોવા મળશે. સિંધમાંથી 12 મી સદીમાં આવેલા જામ લાખા જાડાણીના વંશજો - જાડેજાઓ ઈ.સ. 1947 સુધી કચ્છના રાજવી તરીકે રહ્યા. આ રાજવીઓ પૈકીના જ કચ્છના વિદ્વાન રાજવી મહારાવ શ્રી લખપતજી થઈ ગયા. કચ્છમાં વિદ્યા અને હુન્નરનો વિકાસ સાધનાર મહારાવ લખપતજી એક ઉત્તમ કોટિના કવિ હતા. ઈ.સ. 1747 માં તેઓ કચ્છની ગાદી પર આવ્યા. પરંતુ એક રાજવી તરીકેની જે ખ્યાતિ છે તે કરતા કવિ તરીકે અને કવિઓને લાડ કરનાર તરીકે એમની ખ્યાતિ અનેક ગણી વધારે છે. બહુમુખી વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર મહારાવ શ્રી લખપતજી કવિ અને સાહિત્યકાર જ નહીં પણ સંગીતકાર, કુશળ નૃત્ય વિદ્યા વિશારદ, સફળ ચિત્રકાર અનેકાનેક ઉપયોગી કલાઓના મર્મરી, અપ્રતિમ ચોદ્ધા, ગુણગ્રાહી, કવિઓના આશ્રાયદાતા, ધનેશ્વરી અને શિવભક્ત હતા. દરરોજ ભરાતા દરબારનો પ્રારંભ ચારણકવિઓના કવિત અને આશાપુરા માતાની સ્તુતિથી કરવામાં આવતો.

સ્થાપના :-

ભુજમાં મહારાવ શ્રી લખપતજી દ્વારા એક વિશેષ પાઠશાળાની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ ભારત વર્ષમાં એક વિશિષ્ટ સંસ્થા હતી. કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, રાજસ્થાન અને માળવાના અનેક કવિઓ અહીં

કવિત્વ શીખી નામના મેળવી હતી. આ પાઠશાળા ની સ્થાપનાની વિગતો જાણવા એની કેટલીક સ્થિતિઓ ની સમીક્ષા કરવી જરૂરી છે, જેના કારણે આ અભિનવ સંસ્થાનો આરંભ થયો. ભુજ રાજ્યની સ્થાપના સાથે રાવ ખેંગારજી પ્રથમ દ્વારા જૈન યતિ માણેકગોરજીને વિશેષ સન્માન સાથે ગુરુ પદે આસીન કરવામાં આવ્યા. કચ્છના જાડેજા શાસકોના શિક્ષક પદે જૈન આચાર્યો રહ્યા હતા. તે સમયની એમની પાઠશાળા "મોટી પોશાળ" કહેવામાં આવતી હતી. રાવ ભારમલજીના સમયમાં કવિઓને રાજયાશ્રય પ્રાપ્ત થયાના ઉલ્લેખ ઇતિહાસમાં જોવા મળે છે. રાવ ભારમલજીના કાવ્યપ્રેમ ની કીર્તિ ચારે બાજુ ફેલાયેલી હતી અને તેમના દરબારમાં આવીને ઘણા કવિઓએ રાજયાશ્રય મેળવ્યો હતો. રાવ તમાચીજીના સમયમાં પણ મારવાડથી ભારમલદાનજી રત્નુ આવ્યા અને અહીં એમને અચાર્યી બનાવીને રાખવામાં આવ્યા. ત્યારથી કચ્છ રાજ્યનો ચારણો સાથે સ્થાયી સંબંધ સ્થાપિત થયો. દરબાર સભાનો પ્રારંભમાં ભુજ રાજવંશની કુળદેવી માં આશાપુરા ની પ્રાર્થના અને ચારણ કવિની કવિતાથી થતું હતું. આ પ્રથા રાવ ભોજરાજજીના સમય થી લઈને કચ્છ રાજ્યના ભારતના વિલીનીકરણ સુધી પ્રચલિત હતી. ભારમલદાનજી રત્નુના પૌત્ર હમીરજી રત્નુ થયા. યુવરાજ કુમાર લખપતજીને કાવ્ય કળા તથા જ્ઞાનના જીજ્ઞાસુ બનાવવામાં અને સાહિત્ય પ્રત્યે રુચિ જગાવવાનો જશ હમીરજી રત્નુને જાય છે. મહારાવ લખપતજીના વિદ્યાગુરુ અને રાજ્યકવિ હમીરજી રત્નુની સાહિત્ય પ્રીતિ તેમજ ઉદારતા અને દીર્ઘદૃષ્ટિને કારણે ભારતવર્ષમાં અજોડ એવી આ સંસ્થાની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૭૪૯ માં થઈ. મહારાવશ્રી લખપતજીએ કાવ્યકલાનું એક નવું જ ક્ષેત્ર તૈયાર કર્યું. મહારાવશ્રી કલાપ્રેમી હતા તેવા જ કાવ્યપ્રેમી પણ હતા. પોતે પણ કવિ હતા. કચ્છને કલાનું ધામ બનાવવા સાથે એમણે કાવ્ય-કલાનું અધ્યાપન મંદિર પણ બનાવી દીધું. "કવિ જન્મે છે; એને ઘડી શકાતો નથી." એ કહેવતને ફેરવીને એમણે કવિઓ ઘડવાની પાઠશાળા કચ્છમાં શરૂ કરી. એમનામાં દેશનાં રત્નોને ચૂંટી કાઢવાની ખાસ શક્તિ હતી. હુન્નર-કળા માટે એમણે રામસિંહ માલમ જેવા કલાધરને શોધી કાઢ્યો, તે જ રીતે કાવ્ય-કળા માટે એમણે મારવાડ-જોધપુર બાજુના જૈનાચાર્ય પૂજ્ય યતિ કનકકુશળજી જેવા કાવ્ય-કોહિનૂરને શોધીને તેમને કચ્છમાં લાવ્યા અને વ્રજભાષા કાવ્યશાળાના પ્રથમ આચાર્ય તરીકે તેમને ઘણા જ માનપાનથી ભદ્રાર્કની પદવી સાથે સ્થાપિત કર્યા.

શરૂઆતમાં આનું નામ વ્રજભાષા પાઠશાળા ત્યારબાદ આ શાળાનું અધિકૃત નામ મહારાવ શ્રી લખપતજી વ્રજભાષા કાવ્યશાળા રાખવામાં આવ્યું હતું. બોલચાલની ભાષામાં ભુજની વ્રજભાષા પાઠશાળા પણ કહેવામાં આવતું હતું. લગભગ બસો વર્ષ સુધી (ઈ.સ. ૧૭૪૯ થી ૧૯૪૮) આ પાઠશાળા કાર્યરત રહી. આપણે નાલંદા, વલ્લભી કે તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠનો ગૌરવથી ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. આવું જ વિદ્યાનું એક ઉત્તમ ધામ એટલે ભુજની વ્રજભાષા કાવ્યશાળા.

કાવ્યશાળા પરિચય અને અભ્યાસક્રમ :-

આ પાઠશાળા ત્રણ ભવનમાં સંચાલિત હતી. મુખ્ય એટલે કે પ્રથમ ભવન જે ભુજ શરાફ બજારમાં સ્થિત છે. બીજું ભવન સરપટ ગેટ પાસે હાથીસ્થાન તરીકે ઓળખાય છે જ્યાં અત્યારે ભુજ જિલ્લા પંચાયતની શાળા

નંબર 5 આવેલી છે. ત્રીજું અને અંતિમ ભવન આશાપુરા મંદિર પાસે બે માળનું ભવન છે જે ચારણ છાત્રાલયના નામે છે.

આચાર્ય કનકકુશળજી અને એમના શિષ્યના સંચાલનમાં કાવ્ય શાળાની સ્થાપના બાદ મહારાવશ્રીએ સમગ્ર દેશમાં વિવિધ પ્રદેશોમાં કવિ બનવાની ઈચ્છા ધરાવતા બધાને આમંત્રણ આપી અને કાવ્યશાસ્ત્રની શિક્ષા આપવાની પૂર્ણ વ્યવસ્થા નિઃશુલ્ક કરી અને દેશભરમાંથી કાવ્ય જિજ્ઞાસુઓ કચ્છમાં આવ્યા તેમના શિક્ષણ, ભોજન, આવાસ અને નિવાસનો સમગ્ર ખર્ચ કચ્છ રાજ્ય સરકાર કરતી હતી. આ પાઠશાળામાં ત્રણ પ્રકારના શિક્ષણનું કાર્ય હતું. કાવ્ય કલાશિક્ષણ માટે પાઠ્યક્રમ નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું. પ્રશિક્ષાર્થી કવિઓ જ્ઞાની બને, દરબારી સંસ્કૃતિથી પરિચિત કરવા માટે અને કાર્યકુશળ બનાવવા માટે કાવ્યશાસ્ત્રની સાથે સાથે ઇતિહાસ, ધર્મ, રાજનીતિ, અશ્વપરીક્ષા, રત્નપરીક્ષા, દર્શન, લલિત કલા અને યુદ્ધ સંબંધી જાણકારીને પણ પાઠ્યક્રમમાં જોડવામાં આવ્યા હતા. અભિવ્યક્તિ કૌશલ્ય માટે ડીંગળ અને પિંગળ ભાષા સિવાય અન્ય ભાષાઓનું જ્ઞાન પણ આપવામાં આવતું હતું. કવિ આત્મવિશ્વાસ સાથે રાજ દરબારમાં કવિતા રજૂ કરી શકે તે માટે વ્યવહારિક અભ્યાસ કરવાની પણ ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. કાવ્ય ના દસ અંગોની શિક્ષા અહીંયા વિધિવત આપવામાં આવતી હતી. ગુજરાતી ભાષાના લોકપ્રિય કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ પણ આ પાઠશાળાનો ઉલ્લેખ કરતાં “બુદ્ધિપ્રકાશ’ના સન ૧૮૫૮ના જુલાઈ માસના અંકમાં જણાવે છે કે : “ભુજની પાછલી કેટલીયે પેઢીઓથી કવિતા શીખવવાની પાઠશાળા ચલાવવામાં આવે છે. એમાં શિક્ષણ આપનાર ગોરજી છે. તેને રાજ્ય તરફથી વર્ષાસન મળેલ છે. આજે કવિતા શીખનારને ખાનપાનની સગવડ રાજ્ય તરફથી આપવામાં આવે છે. ભણનાર વિદ્યાર્થી જેવી પરીક્ષા આપે છે તેવું તેને ઇનામ મળે છે. આ પ્રકારની કવિતાની પાઠશાળા સમસ્ત ગુજરાતમાં ન તો કોઈ જવામાં આવી છે ન સાંભળવામાં.” , “અમે સાંભળ્યું છે કે આ પાઠશાળામાં કવિતા શીખવા માટે નાના-મોટા કુલ ૩૦ ગ્રંથ છે એમાં કેટલાક નામ મને યાદ છે જે અહીં આપું છું, ભાષા વ્યાકરણ, માનમંજરીકોષ, અનેકાર્થ મંજરી, છંદ શૃંગાર પિંગળ, ચિંતામણી પિંગળ, છંદ ભાસ્કર પિંગળ, હમીર પિંગળ, લખપત પિંગળ, નાગરાજ પિંગળ, ભાષા ભૂષણ, વંશીધર, કવિ પ્રિય, રસ રહસ્ય, કાવ્ય કુતોહલ, રસિકપ્રિયા, સુંદરશણગાર, બિહારી સતસઈ, વૃંદ સતસઈ, દેવીદાસ કૃત રાજનીતિ, નાથુરામ કૃત રાજનીતિ, સુંદર વિલાસ, જ્ઞાન સમુદ્ર, પૃથ્વીરાજરાસો, અવતાર ચરિત્ર, કૃષ્ણ બાવની, કવિત બંધ રામાયણ, રામચંદ્ર ચંદ્રિકા, રાગ માલા, સભા વિલાસ.”

કુંવર ચંદ્રપ્રકાશજી કહે છે કે, “ભુજની કાવ્યશાળાના પાઠ્યક્રમનો જે વિવરણ દલપતરામના લેખમાં મળે છે એના ઉપરથી ત્યાંની અધ્યયન અધ્યાપનની પરિપાટીની પ્રૌઢતાઅને ગંભીરતાનું પ્રમાણ જોવા મળે છે. આજના વિશ્વવિદ્યાલયો મા સાહિત્યની ઉચ્ચતમ ઉપાધિ માટે આટલા બધા સાહિત્યના પાઠ્યક્રમ નું વિશિષ્ટ અધ્યયન કરવામાં આવતું નથી.”

આ પાઠ્યક્રમની સૌથી મોટી વિશેષતા એ છે કે કાવ્ય સાહિત્યની તમામ પ્રચલિત સાહિત્ય પરંપરાઓ અને વિદ્યાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે પાઠશાળાના વ્યવસ્થાપકોએ પોતાની મર્યાદામાં રહીને પાઠ્યક્રમને વિશેષ પૂર્ણ અને શ્રેષ્ઠ બનાવવાનું કાર્ય કર્યું છે. પાંચ વર્ષના અભ્યાસ બાદ પરીક્ષા લેવામાં આવે છે, વિદ્યાર્થીઓનો અભ્યાસકાળ સાતથી પાંચથી સાત વર્ષનો રહે છે, ખાસ વિશેષ પ્રતિભાવ વાળા વિદ્યાર્થીઓ આનાથી પણ ઓછા સમયમાં પોતાનો પાઠ્યક્રમ પૂર્ણ કરી લે છે તો ક્યારેક વિશેષ અભ્યાસ કરવાવાળા વિદ્યાર્થીઓ નિર્ધારિત અભ્યાસકાળથી પણ વધુ સામે લઈ અને અભ્યાસ કરતા રહે છે. પરીક્ષાર્થીઓ માટે પરીક્ષા વર્ષમાં એક જ વાર લેવામાં આવતી હતી. અહીં અભ્યાસ કરવા માટે કોઈ વયની સીમા ન હતી. 14 વર્ષથી 30 વર્ષની વય સુધીના વિદ્યાર્થી એક સાથે આ પાઠશાળામાં આવતા હતા. અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્યક્રમ પૂર્ણ થયા બાદ મૌખિક તથા લેખિત પરીક્ષા લેવામાં આવતી હતી. જેમાં પરીક્ષાર્થીઓને આપવામાં આવેલ વિષય ઉપર કાવ્ય રચના કરવાની હતી તથા રચના રજૂ કરવાની હતી. મહારાજા પ્રાગમલજી અને મહારાજા ખેંગારજી તૃતીય ના દિવાન મણીભાઈ જસાભાઈ મોટા સાહિત્ય પ્રેમી તથા કલા-કૌશલમાં પ્રવીણ હતા તેમણે વિશેષ રસ લઈને કાવ્ય શાળાના ઉદ્ધાર અને રચનાત્મક પક્ષ ને આગળ વધારવા માટે બાવની લખવાની નાની યોજના આયોજિત કરી હતી. આ યોજના ઉપરાંત અંતિમ પરીક્ષા દેવાવાળા વિદ્યાર્થીઓને બાવની ગ્રંથની રચના કરવામાં કરવી પડતી હતી. આ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવાવાળા વિદ્યાર્થીને કચ્છ રાજ્ય તરફથી ઉચિત ઈનામ આપવામાં આવતું હતું તેમ જ કવિ પદ પ્રદાન કરીને સન્માનિત કરવામાં આવતા હતા. આ બાવની યોજનાના કારણે કાવ્યશાળા અને કાવ્ય સાહિત્યને અનેક બાવની રચનાઓ આપણને મળી આવે છે. આ સિવાય અહીં શિક્ષા મેળવનાર કવિઓએ પ્રબંધ કાવ્ય તથા ચરિત કાવ્ય પણ લખ્યા છે વ્યાકરણ અને ભાષા ગ્રંથ જેમકે હમીરનામાલા, લખપતમંજરી નામમાલા, કાવ્યશાસ્ત્ર અને કાવ્યાંગોને લઈને અનેક લક્ષણ ગ્રંથોની રચના કરવામાં આવી. સંગીત અને નૃત્ય સંબંધિત અનેક ગ્રંથોની રચના થઈ જેમકે, લખપત તાલ વિધાન, સંગીત રત્નાકર, પ્રવીણ સાગર ની રચના કરી.

આ પાઠશાળામાં વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા લેવા માટે ત્રણ સદસ્યની સમિતિ બનાવવામાં આવી હતી. જેમાં ત્રણ સદસ્યો આ પ્રમાણે હતા. 1.કચ્છ રાજ્યના વરિષ્ઠ શિક્ષાધિકારી, 2.સંસ્કૃત પાઠશાળાના પ્રધાન આચાર્ય, 3.રાજ્યના દંસોદી રાજકવિ.

વિદ્યાર્થીઓને પાઠ્યક્રમમાં નિર્ધારિત બધા ગ્રંથના અર્થ સાથે કંઠસ્થ ની પરીક્ષા લેવામાં આવતી હતી. મૌખિક પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીઓને છંદ, રસ, અલંકાર આદિના પ્રશ્ન પૂછવામાં આવતા હતા. વિદ્યાર્થીની સ્મરણશક્તિની પરીક્ષા માટે કેટલાક પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોના ઉદાહરણ પણ પૂછવામાં આવતા હતા. પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા બાદ વિદ્યાર્થીઓને નિશ્ચિત સમયમાં નિશ્ચિત વિષય ઉપર રચના લખવા આપવામાં આવતી હતી અને તેની પાદ પૂર્તિ કરવાનું કહેવામાં આવતું હતું. આ પાઠશાળામાં કવિ પદના પ્રમાણપત્ર અને સન્માન દેવાની અનોખી પરંપરા હતી. કચ્છના રાજવી સ્વયં ઉત્તમ કવિને સાલ, પાઘડી અને ઈનામ આપીને સન્માનિત કરતા હતા. પ્રસિદ્ધ કચ્છી કવિ શ્રી દુલેરાય કારાણી

પણ આનું સમર્થન કરતા પોતાની રચનામાં કવિ કહે છે કે, કવિના રૂપમાં અંતિમ પરીક્ષા પાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓની યોગ્ય ઇનામ, પોશાક અને કવિની પદવી આપીને સન્માનપૂર્વક વિદાય આપવામાં આવતી હતી. આ સંસ્થામાં થી તૈયાર થઈને નીકળવાવાળા કવિઓ એ સૌરાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાનના અનેક પ્રદેશોમાં પોતાનું નામ પ્રખ્યાત કરી અને આ સંસ્થાની યશસ્વી બનાવી છે. આ કાવ્યશાળાએ આગળ જતાં કેટલો વિકાસ સાધ્યો તેની સાબિતી ગુજરાતના મહાકવિ નાનાલાલના નીચેના શબ્દો આપી જાય છે : “કાવ્ય-કલા શીખવાની કચ્છ-ભુજમાં પોશાળ હતી-આજે પણ છે. કવિઓ સર્જવાની એ કાવ્ય-શાળા કદાચ દુનિયાભરમાં અદિતીય હશે. ઘણા કાવ્યરસિકો ત્યાં ભણી, રાજદરબારમાં કવિરાજ થયા છે. એ કાવ્યશાળામાં કાવ્યશાસ્ત્રો શીખવાય છે, રસપાસકોને નવરસની વાડીઓમાં ધુમાવી, ઋતુઓની તડકી-છાંયડી પ્રીછોવી, ઉછેર, વગેરે બગીચાશાસ્ત્રનો શાસ્ત્રી ઉછરતા બાગવાનને ભણાવે છે એમ ત્યાં ભણાવાય છે. કચ્છના મહારાવનું ભુજિયો સિંહાસન છે, પણ ભુજની પોશાળ તે કચ્છના મહારાવનો કીર્તિમુગટ છે.”

આ કાવ્યશાળાના પ્રથમ પ્રધાનાઆચાર્ય યતિ કનકકુશળજી પછી આચાર્યમાં કુંવર કુશળ, વીરકુશળ, રાજકુશળ, જયકુશળ, ધર્મકુશળ, જીવનકુશળ ભક્તિ કુશળ વગેરે આચાર્ય બન્યા. કાવ્યશાળા “કુશળ” શાખાના જૈન આચાર્યના સંચાલનમાં લગભગ સવાસો વર્ષ સુધી ચાલી, જૈનાચાર્ય પછી આચાર્ય પદ અને પાઠશાળાને લઈને જૈન સિવાયના વિદ્વાનોને જવાબદારી સોંપવામાં આવી તેમાં

જૈનેતર આચાર્યો અંતર્ગત પ્રાણજીવન, હમીરજી ખડિયા, કેશવજી, જાડેજા કવિ ઉનડજી, જીવરામ અજરામર ગોર વગેરે આચાર્યના પદ પર બિરાજમાન થયા. પાઠશાળા ના અંતિમ આચાર્ય પદે શ્રી શંભુદાનજી અયાચી રહ્યા હતા.

ચોક્કસપણે કહી શકાય કે કચ્છની આ કાવ્યશાળા અનેક અર્થોમાં વિશિષ્ટ હતી અને સર્વપ્રથમ વિશેષતા એ હતી કે આજથી અઢીસો વર્ષ પહેલાં એક હિન્દીતર ભાષા પ્રદેશમાં એનું પલવન થયું હતું. કાવ્ય શાળાની બીજી વિશેષતા એ છે કે વિજ્ઞાનની નહીં પરંતુ કવિ બનાવવાની પાઠશાળા હતી. માન્યતા એ છે કે “કવિ જન્મે છે બનાવી નથી શકાતા.” પરંતુ મહારાવએ કાવ્યશાળાની સ્થાપના કરી અને સાબિત કર્યું કે અન્ય કલા માં નીપુણ થઈ શકાય તે પ્રમાણે પ્રતિભા પર પ્રશિક્ષણનો લેપ લગાડી અને કવિ પણ તૈયાર કરી શકાય છે. આ સંસ્થા ની શિક્ષા મેળવીને છાત્રોએ કવિઓના રૂપમાં યશ પ્રાપ્ત કરી સૌરાષ્ટ્ર રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રદેશના રજવાડાઓમાં પોતાનું નામ પ્રખ્યાત કર્યું. આ કાર્ય શાળાની અન્ય વિશેષતા એ છે કે એમાં કાવ્યના 10 અંગોનો અભ્યાસ કરવામાં આવતો હતો પાઠ્યક્રમમાં વ્યાકરણ અલંકાર વગેરે તમામ વિષયો પર વિશેષ ભાર આપવામાં આવતો હતો. ભણાવવામાં આવતો પાઠ્યક્રમ આજના કક્ષાઓના પાઠ્યક્રમથી પણ વધુ અને ઉચ્ચતર નો હતો. હિન્દી કાવ્ય સાહિત્યના ઉત્કર્ષમાં પણ કચ્છની પાઠશાળાનો મહત્વનો ભાગ : વૃજભાષા પાઠશાળામાં ઉચ્ચ કોટિનું સાહિત્ય ભણાવવામાં આવતું. હિન્દી સાહિત્યની તમામ પરંપરાઓ અને સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરાતો. કાવ્ય રચનાના તમામ પાસા એટલે કે રસ, છંદ, અલંકાર, રીતિ, વક્રોક્તિ, ધ્વનિ, નાયિકાભેદ, કાવ્યદોષ, કાવ્યગુણ અને શબ્દશક્તિનો

વિદ્યાર્થીઓને ખૂબ ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો હતો. બીજી રીતે કહીએ તો હિન્દી કાવ્ય સાહિત્યના ઉત્કર્ષમાં પણ કચ્છની પાઠશાળાએ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો.

ડોક્ટર નિર્મલા આસનાણી લખે છે કે “આજના વિશ્વવિદ્યાલયો પાઠ્યક્રમમાં જે સ્તર દ્રષ્ટિગોચર થાય છે તે ન તો એટલું જ્ઞાનયુક્ત છે કે ન એનું સ્તર. પાઠ્યક્રમના આધાર પર શૈક્ષણિક સંસ્થાની મહત્વ નક્કી કરવામાં આવે તો ભુજની પાઠશાળા ચોક્કસપણે ઉચ્ચ કોટીની શિક્ષણ સંસ્થા હતી.” આ પાઠશાળાના માધ્યમથી રાજકવિ બનેલા ૩૫૦ જેટલાના તો નામ સુધ્યાં ડોક્ટર આસનાણીએ મેળવ્યા હતાં. વ્રજભાષાથી અજ્ઞાત એવા કચ્છ જેવા પ્રદેશમાં કાવ્યકળાના રસને રેલાવનાર કવિવર કનકકુશળજીએ અહીં કાવ્યકળાના ગણેશનું કોઈ એવા શુભ ચોઘડીએ મંડાણ કર્યું કે તેની કીર્તિ ચન્દ્રની ખીલતી કળાની માફક દિનપ્રતિદિન વધતી ચાલી હતી. કચ્છ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત તેમ જ મારવાડ અને રાજસ્થાનમાંથી કવિપદ પ્રાપ્ત કરવાના કોડ સેવનાર સરસ્વતી-પુત્રી અહીં આવતા અને સરસ્વતીની આરાધના કરી, કવિની છાપ લઈને અહીંથી વિદાય થતા. એવા કેટલાયે કવિરાજોએ અનેક રાજ્યોના રાજકવિ બનીને આ સંસ્થાના નામને ઉજવણ કરેલ છે.

વ્રજભાષા પાઠશાળા સાથે સંકળાયેલા બે ઉજળા નામોમાં સદ્ગુરુ બ્રહ્માનંદસ્વામી તથા ગુજરાતી ભાષાના મેરુ સમાન સર્જક કવિ દલપતરામનો સમાવેશ થાય છે. આજે પણ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની સભાઓ – મંદિરોમાં બ્રહ્માનંદસ્વામીના પદો ગુંજતા રહે છે. બ્રહ્માનંદ સ્વામીની કાવ્યશક્તિ તેમને ઉત્તમ વ્રજભાષા તથા ગુજરાતીમાં કાવ્ય સર્જક તરીકે સ્થાપે તેવી છે. આજ રીતે સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના મૂળી ગામના સંત દેવાનંદ પાસે દલપતરામ પીંગળશાસ્ત્ર ભણ્યા હતા. ભુજની વ્રજશાળાનો પ્રસાદ પણ કવિ દલપતરામને મળ્યાનું નોંધાયું છે. બાળક તથા કિશોર લાડુદાનને માતાપિતા તરફથી શિક્ષણ ઉપરાંત યોગ, અશ્વવિદ્યા તેમજ સંગીત અંગેના શાસ્ત્રની સુયોગ્ય તાલીમ આપવામાં આવી હતી. “પુત્રના લક્ષણ પારણામાંથી” તે કહેવતની જેમ આસપાસના લોકો લાડુદાનજીની તેજસ્વીતાથી પ્રભાવિત થતા હતા. પોતાના પિતાની સાથે કોઈ સામાજિક પ્રસંગે શિરોહી જવાનું કિશોર લાડુદાનજીને થયું. રાજ્ય દરબારમાં જવાની તક મળી. શિરોહી મહારાવશ્રી સમક્ષ કેટલાક છંદો-કાવ્યો સંભળાવવાની તેમને તક મળી. કિશોર લાડુદાનજી કાવ્યની રજૂઆતની શૈલી તથા તેમની પ્રતિભાથી મહારાવ પ્રસન્ન થયા. આથી રાજ્યના ખર્ચે લાડુદાનજીને તે સમયની સૌથી વધારે સુવિખ્યાત ભૂજ વૃજભાષા પાઠશાળામાં વિધિસરના કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે મોકલવા તેમણે સૂચન કર્યું. રાજવીની ઉદારતા તથા દીર્ઘદ્રષ્ટિતા તેમજ ભૂજ પાઠશાળાની અદ્વિતિય પ્રતિષ્ઠાનું પ્રમાણ અહીંથી મળે છે. લાડુદાનજીના પિતા પોતાના પુત્રની પ્રતિષ્ઠા થતી જોઈ આનંદ અને ગૌરવની લાગણી અનુભવતા હતા. જોકે આટલા દૂરના પ્રદેશમાં પુત્રને મોકલવા મન માનતું ન હતું. અંતે પુત્રની સર્વાંગી પ્રગતિ માટે તેને ભૂજ મોકલવા તૈયાર થયા. આ નિર્ણયને કારણે સમાજને એક ધૂરંધર ભક્તકવિ સાંપડ્યા. જીવનભર તેમણે ભગવાન સ્વામીનારાયણની ભક્તિ તથા તેમના સોંપેલા કાર્યો કર્યા. સાથે સાથે કાળના કપરા પ્રવાહમાં ટકે તેવું મૂલ્યવાન સાહિત્યનું સર્જન કરતા ગયા.

પાઠશાળાના પહેલા આચાર્ય જૈન વિદ્વાન શ્રી કનકકુશળજી હતા. તેના છેલ્લા આચાર્ય તરીકે શ્રી શંભુદાનજી ગઢવી હતા. આ પાઠશાળામાં કચ્છ-સૌરાષ્ટ્ર ઉપરાંત રાજસ્થાન, ગુજરાતના અન્ય ભાગો તથા સિંધમાંથી પણ સરસ્વતી ઉપાસકો આવતા. કવિ શ્રી દલપતરામ, લીંબડી રાજ્યકવિ શંકરદાનજી જામનગર રાજ્યના રાજ્યકવિ નારણદાનજી બાલીયા જેવા અનેક વિદ્વાનોની ભેટ આ સંસ્થાએ સમાજને આપી છે. વ્રજભાષા કાવ્યશાળાના છેલ્લા આચાર્ય કવિ શંભુદાનજી આ ઉજળી પરંપરાની છેલ્લી કડી સમાન હતા.

કવિ શ્રી શંભુદાનજીના આ શબ્દો કાર્યની યથાથતા સૂચવે છે.

યહભિધિ દાન નિદાનમેં, આન દાન મેં માન,

ઉદયગિરિ કચ્છ રાજ્ય તે, પ્રગટત વિદ્યાદાન.

આ પાઠશાળામાં અગિયાર હજાર જેટલા મૂલ્યવાન ગ્રંથો હતા તેમ કહેવાય છે. ૨૦૦ વર્ષના આયુષ્યમાં આ વ્રજભાષા પાઠશાળામાં ૩૫૦ જેટલા સર્જકો સમાજને પ્રાપ્ત થયા છે તેમ નોંધવામાં આવેલું છે. આ પાઠશાળાના અભ્યાસક્રમનો ગાળો પાંચ વર્ષનો નક્કી થયેલ હતો. અભ્યાસક્રમ પૂરો થયા બાદ કસોટી કરવામાં આવતી હતી. આજે આપણે કોન્વોકેશન સેરીમની અંગે વાત કરીએ છીએ. તે સમયે આ પાઠશાળામાં પણ દીક્ષાંત સમારોહ યોજવામાં આવતો હતો. મહારાઓની હાજરીમાં તેમજ દરબારખંડમાં જે સમારંભ યોજાતો હતો તેમાં સફળ થયેલા શિક્ષાર્થીને ઇનામ તથા પ્રમાણપત્ર આપીને તેનું સન્માન કરવામાં આવતું હતું. જે સમગ્ર પ્રક્રિયા આપણે જોઈ શકીએ છીએ તેમાં એ વાત સ્પષ્ટ છે કે તત્કાલિન શાસકો શિક્ષણના આ મહત્વના કાર્યમાં પૂર્ણતઃ ગૂંથાયેલા રહેતા હતા. તે માટેનું સંપૂર્ણ ખર્ચ પણ ભોગવતા હતા. આથી સમગ્ર પ્રક્રિયાની એક અલગ ગરીમા પણ જળવાતી હતી. સદ્ભાગ્યે કચ્છની વ્રજભાષા પાઠશાળાના મોહક ઇતિહાસ પર અધ્યાપક ડૉ. નિર્મળાબેન આસનાણીએ સંશોધન – સંપાદનનું સારું કામ કરેલું છે. આ દસ્તાવેજમાંથી આ પાઠશાળામાં તૈયાર થયેલા કવિઓ તથા તેમની કૃતિઓ અંગે અધિકૃત માહિતી મળી શકે છે. તાજેતરમાં જ ‘કચ્છનો કીર્તિ મુકુટ’ એવા શિર્ષક સાથે એક નાનો ગ્રંથ પ્રસિધ્ધ થયો છે. ગ્રંથ રાજકવિ શંભુદાન ઇશ્વરદાન ગઢવી મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ, ભૂજના સહયોગથી પ્રકાશિત થયો છે. વી.આર.ટી.આઇ. માંડવી (વિવેકગ્રામ પ્રકાશન) તરફથી તેનું સુંદર તથા સુઘડ પ્રકાશન થયેલું છે.

આજે પણ વિદ્યાકીય સંસ્થાઓ તેના શિક્ષણના ઉચ્ચ ધોરણો તથા પ્રણાલીકાઓના આધારે ઓળખાય છે. વ્રજભાષા પાઠશાળાનું મૂલ્યાંકન તે રીતે પણ તેને ઉત્તમ શૈક્ષણિક સંસ્થામાં સ્થાન અપાવી શકે તેવું છે. આવા ઉચ્ચ ધોરણોને કેન્દ્રમાં રાખીને દેશ આઝાદ થયો તેની બે સદી પહેલા શરૂ થયેલી આ પાઠશાળા માત્ર કચ્છનું નહિ પરંતુ પશ્ચિમ ભારતના ગૌરવ સમાન છે. વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા રચવામાં આવેલી અનેક બાવનીયો પ્રકાશનના અભાવથી અજ્ઞાત અને ઉપેક્ષિત અવસ્થામાં સૌરાષ્ટ્રને કચ્છના ચારણોની કાવ્ય મંજૂસામાં ખોવાઈ ગઈ છે. ગૌરવયુક્ત અને અનોખી પાઠશાળા નો અંત કાવ્ય સાહિત્યની એક બદનસીબી છે. આ કાવ્ય પાઠશાળાનો અંત અઢીસો વર્ષોની ગૌરવપૂર્ણ યાત્રા પછી સંજોગોને પરિવર્તનના સાથે ૧૯૪૮ માં થયો. ભારતને સ્વતંત્રતા મળી ત્યારે આપણી સંસ્કૃતિનું

રક્ષણ કરવામાં વૃજભાષા, પિંગળ અને ડિંગળ સાહિત્યનું ઘણું મોટું પ્રદાન હતું તેવું શિક્ષણ આપતી ભારતની એકમાત્ર વૃજભાષા પાઠશાળાને બંધ કરી દેવામાં આવી.

સર્દભ સાહિત્ય :

- 1.પરમ્પરા – સંપાદક (ડૉ. નારાયણસિંહ ભાટી)
- 2.કચ્છની વૃજભાષા પાઠશાળા - ડૉ. નિર્મલાબેન આસનાણી
- 3.મહારાવ લખપતિસિંહ - કાંતિલાલ એમ. શાહ

“આરોગ્ય અને સ્વચ્છતામાં હડપ્પા સંસ્કૃતિનું યોગદાન”

Contributions Of the Harappan Civilization to Health and Hygiene

પ્રસ્તુતકર્તા

આચાર્ય વિનાયક વાસુદેવ

શોધછાત્ર:

કે.एस.के.वी.कच्छ युनिवर्सिटी

સારાંશ

વિશ્વની સૌથી પ્રાચીન શહેરી સંસ્કૃતિઓમાંની એક, હડપ્પા સભ્યતા, સિંધુ ખીણમાં 3300 બીસીઈ અને 1300 બીસીઈ વચ્ચે ખીલી હતી. આ પેપર હડપ્પા સભ્યતાના આરોગ્ય અને સ્વચ્છતામાં તેના અદ્યતન શહેરી આયોજન, સ્વચ્છતા પ્રથાઓ, આહારની આદતો અને તબીબી જ્ઞાન દ્વારા મહત્વપૂર્ણ યોગદાનની શોધ કરે છે. પુરાતત્વીય તારણો અને ઐતિહાસિક સંદર્ભની તપાસ કરીને, આ અભ્યાસ પ્રાચીન જાહેર આરોગ્ય પ્રણાલીઓને સમજવા માટે આ યોગદાનના મહત્વ અને આધુનિક પ્રથાઓ સાથે તેમની સુસંગતતા પર પ્રકાશ પાડે છે.

પ્રસ્તાવના

હડપ્પા સભ્યતા, જે તેના સુસંસ્કૃત શહેરી કેન્દ્રો માટે જાણીતી છે, તેણે આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા સહિત વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેની નવીનતાઓ માટે ધ્યાન ખેંચ્યું છે. પ્રારંભિક શહેરી સમાજોમાંના એક તરીકે, હડપ્પા લોકોએ એવી પ્રથાઓ સ્થાપિત કરી હતી જેણે જાહેર આરોગ્ય પર નોંધપાત્ર અસર કરી હતી. આ પ્રથાઓને સમજવાથી આરોગ્ય ધોરણોના ઉત્ક્રાંતિ અને પ્રાચીન સમુદાયોમાં સ્વચ્છતાના મહત્વ વિશે સમજ મળે છે. આ પેપરનો ઉદ્દેશ્ય હડપ્પા સભ્યતામાં આરોગ્યના વિવિધ પાસાઓમાં ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરવાનો છે, જેમાં તેમના શહેરી આયોજન, આહાર પ્રથાઓ અને તબીબી જ્ઞાને તેમના સમાજના એકંદર સુખાકારીમાં કેવી રીતે ફાળો આપ્યો તેનું વિશ્લેષણ કરવાનો છે.

સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિ (IVC), જેને સામાન્ય રીતે હડપ્પા સભ્યતા (લગભગ 2600-1900 BCE) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તે શહેરી સુસંસ્કૃતતાના પ્રારંભિક ઉદાહરણોમાંની એક હતી. તેના નોંધપાત્ર શહેરી આયોજન અને માળખાગત સુવિધાઓ દ્વારા અલગ, હડપ્પા સંસ્કૃતિએ જાહેર આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાનું અદ્યતન જ્ઞાન દર્શાવ્યું. આ સંશોધન પત્ર હડપ્પા સમાજની વ્યાપક આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા પ્રણાલીઓમાં ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરે છે, જેમાં સ્વચ્છતા માળખાકીય સુવિધાઓ, પાણી વ્યવસ્થાપન, વ્યક્તિગત સ્વચ્છતા પ્રથાઓ અને પ્રારંભિક તબીબી જ્ઞાન પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. પુરાતત્વીય પુરાવા, ઐતિહાસિક રેકૉર્ડ અને તુલનાત્મક અભ્યાસોનો ઉપયોગ કરીને, આ પત્રનો હેતુ હડપ્પા લોકોએ આરોગ્ય અને સ્વચ્છતામાં કેવી રીતે યોગદાન આપ્યું હતું તેના પર પ્રકાશ પાડવાનો છે, જે શહેરી વિકાસ અને જાહેર આરોગ્ય વ્યૂહરચનાઓમાં કાયમી વારસો છોડીને ગયો હતો.

હડપ્પા સંસ્કૃતિ શરૂઆતના શહેરી સમાજોના અભ્યાસમાં એક પાયાનો પથ્થર રહી છે, ફક્ત તેના સ્થાપત્ય કૌશલ્ય માટે જ નહીં પરંતુ જાહેર આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા પરના તેના ભાર માટે પણ. આ સંશોધન નવીન સ્વચ્છતા પ્રથાઓ, પાણી વ્યવસ્થાપન પ્રણાલીઓ અને તબીબી જ્ઞાનની શોધ કરે છે જેણે હડપ્પાના સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યેના અભિગમને રેખાંકિત કર્યો હતો. આ પ્રાચીન પ્રથાઓને સમજીને, આપણે રોગ નિવારણ અને પર્યાવરણીય વ્યવસ્થાપનની સંસ્કૃતિની અદ્યતન સમજણમાં આંતરદૃષ્ટિ મેળવીએ છીએ.

હડપ્પા સંસ્કૃતિનો ઐતિહાસિક સંદર્ભ

હડપ્પા સંસ્કૃતિનો ઉદય લગભગ 3300 બીસીઈમાં દક્ષિણ એશિયાના ઉત્તરપશ્ચિમ પ્રદેશોમાં થયો હતો, જેમાં હાલના પાકિસ્તાન અને ઉત્તરપશ્ચિમ ભારતના ભાગોનો સમાવેશ થાય છે. મોહેંજો-દડો અને હડપ્પા જેવા મુખ્ય સ્થળો અદ્યતન તકનીકી અને સાંસ્કૃતિક સિદ્ધિઓ સાથે એક ઉચ્ચ સંગઠિત સમાજ દર્શાવે છે. સંસ્કૃતિના શહેરી કેન્દ્રો સુઆયોજિત શેરીઓ, અત્યાધુનિક ડ્રેનેજ સિસ્ટમ્સ અને પ્રભાવશાળી જાહેર માળખા દ્વારા વર્ગીકૃત થયેલ હતા. આ સુવિધાઓ શહેરી વ્યવસ્થાપન અને આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા પર તેના પ્રભાવની ઊંડી સમજણ દર્શાવે છે.

હડપ્પા સમાજ મુખ્યત્વે કૃષિપ્રધાન હતો, જે ગુજરાન માટે ખેતી અને વેપાર પર આધાર રાખતો હતો. સિંધુ નદીના ફળદ્રુપ મેદાનો વિવિધ પાકોની ખેતીને ટેકો આપતા હતા, જે તેમના આહારનો આધાર હતો. સામાજિક માળખું સંભવતઃ સ્તરીય હતું, જેના પુરાવા કારીગરો, વેપારીઓ અને કદાચ શાસક વર્ગના લોકોની હાજરી સૂચવે છે. સંસ્કૃતિમાં આરોગ્ય પ્રથાઓ કેવી રીતે વિકસિત થઈ તેનું વિશ્લેષણ કરવા માટે આ સંદર્ભને સમજવું મહત્વપૂર્ણ છે. ૧,૨૦૦,૦૦૦ ચોરસ કિલોમીટરથી વધુ વિસ્તારને આવરી લેતી, હડપ્પા સંસ્કૃતિ સિંધુ નદી અને તેની ઉપનદીઓના કાંઠે ખીલી હતી. હડપ્પા, મોહેંજો-દડો અને લોથલ જેવા મુખ્ય શહેરી કેન્દ્રો સાથે, આ સંસ્કૃતિમાં ઉચ્ચ સ્તરનું સામાજિક સંગઠન હતું. ગીચ વસ્તીવાળા શહેરોએ રોગચાળો ફેલાતો અટકાવવા અને સમુદાય સુખાકારી સુનિશ્ચિત કરવા માટે અસરકારક જાહેર આરોગ્ય વ્યૂહરચનાઓની માંગ કરી હતી.

સંશોધન પદ્ધતિ

આ અભ્યાસમાં ગુણાત્મક અભિગમનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં પુરાતત્વીય ખોદકામ, વિદ્રતાપૂર્ણ પ્રકાશનો અને ઐતિહાસિક દસ્તાવેજોમાંથી મળેલા ડેટાનો સમાવેશ થાય છે. પ્રાથમિક સ્ત્રોતોમાં ભારતીય પુરાતત્વ સર્વેક્ષણના અહેવાલો અને મુખ્ય હડપ્પા સ્થળોના તારણો શામેલ છે. સમકાલીન સંસ્કૃતિઓ સાથે તુલનાત્મક વિશ્લેષણ હડપ્પા આરોગ્ય પ્રથાઓની વિશિષ્ટતાનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે એક વ્યાપક સંદર્ભ પૂરો પાડે છે.

શહેરી આયોજન અને સ્વચ્છતા માળખાગત સુવિધાઓ

- શહેરનો લેઆઉટ અને શેરી આયોજન

હડપ્પા શહેરો ગ્રીડ પેટર્નનું પાલન કરતા હતા જેમાં પહોળી શેરીઓ કાટખૂણે એકબીજાને છેદે છે, જે હવાના પ્રવાહ અને સ્વચ્છતાને સરળ બનાવે છે. ઘરો પ્રમાણિત બેકડ ઇંટોથી બનાવવામાં આવ્યા હતા, જે ટકાઉપણું અને સ્વચ્છતા

પ્રત્યે ચિંતા દર્શાવે છે. હડપ્પા શહેરોનો લેઆઉટ ખૂબ જ કાળજીપૂર્વક આયોજન કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં એક ગ્રીડ પેટર્ન હતી જે ગતિશીલતા અને સુલભતાને સરળ બનાવે છે. શેરીઓ પહોળી અને સીધી હતી, કાર્યક્ષમ નેવિગેશનને પ્રોત્સાહન આપતી હતી અને ભીડ ઓછી કરતી હતી. આ સંગઠન જાહેર જગ્યાઓ અને સંસાધનોનું વધુ સાફ સંચાલન કરવાની મંજૂરી આપતું હતું, જે એકંદરે સમુદાયના સ્વાસ્થ્યમાં ફાળો આપતું હતું. બાંધકામમાં ઉપયોગમાં લેવાતા પ્રમાણિત માપદંડો રહેવાની પરિસ્થિતિઓને શ્રેષ્ઠ બનાવવાના હેતુથી શહેરી ડિઝાઇનની સુસંસ્કૃત સમજ દર્શાવે છે.

- અદ્યતન ડ્રેનેજ સિસ્ટમ્સ

હડપ્પા શહેરી આયોજનની એક વિશેષતા તેનું વ્યાપક ડ્રેનેજ નેટવર્ક હતું. ઢંકાયેલ ગટરો શેરીઓમાં વહેતી હતી, જે ધરગથ્થુ ગંદા પાણીના આઉટલેટ્સ સાથે જોડાયેલી હતી. નિયમિત સફાઈ પ્રવેશ બિંદુઓ સ્વચ્છતા પ્રત્યે સમુદાયના સક્રિય અભિગમને પ્રકાશિત કરે છે. હડપ્પા સભ્યતાની સૌથી નોંધપાત્ર વિશેષતાઓમાંની એક તેની અદ્યતન ડ્રેનેજ સિસ્ટમ છે. દરેક ઘર ગટરના નેટવર્ક સાથે જોડાયેલું હતું જે ગંદા પાણીને વસવાટ કરો છો વિસ્તારોથી દૂર લઈ જતું હતું. આ સિસ્ટમ માત્ર કચરાના સંચયને અટકાવતી નહોતી પણ પાણીજન્ય રોગોનું જોખમ પણ ઘટાડે છે. ડ્રેનેજ ચેનલોના નિર્માણમાં શેકેલી ઇંટોનો ઉપયોગ સ્વચ્છતા માટે એક નવીન અભિગમ દર્શાવે છે જે તેના સમય કરતાં આગળ હતો.

- જાહેર સ્નાન સુવિધાઓ

મોહેંજો-દારો ખાતે આવેલું મહાન સ્નાનાગાર, આશરે ૧૨ બાય ૭ મીટરનું, ધાર્મિક અને આરોગ્યપ્રદ બંને હેતુઓ માટે ઉપયોગી હોવાનું માનવામાં આવે છે. તેનું વોટરપૂફ ઇંટનું બાંધકામ અને તેની બાજુમાં બનાવેલા ચેન્જિંગ રૂમ સ્વચ્છતા અને જાહેર આરોગ્યની અદ્યતન સમજ દર્શાવે છે. હડપ્પા સંસ્કૃતિમાં સ્નાનનું સાંસ્કૃતિક મહત્વ ખૂબ જ હતું, જેનો પુરાવો મોહેંજો-દારો ખાતેના મહાન સ્નાન દ્વારા મળે છે. આ વિશાળ જાહેર સ્નાન સુવિધા સ્વચ્છતા અને ધાર્મિક શુદ્ધિકરણ પર સામુદાયિક ભાર મૂકે છે. પુરાતત્વીય તારણો સૂચવે છે કે પાણી નિયમિતપણે બદલવામાં આવતું હતું, જે રોગ નિવારણમાં ફાળો આપતી સ્વચ્છતા પ્રથાઓની સમજ પર પ્રકાશ પાડે છે.

- કચરો વ્યવસ્થાપન તકનીકો

રહેણાંક ઇમારતોમાં કચરાના ઢગલા હતા જે નિયુક્ત કચરાના સંગ્રહ ખાડાઓ તરફ દોરી જાય છે, જે કચરાના નિકાલ માટે વ્યવસ્થિત અભિગમ દર્શાવે છે. આવા માળખાગત સુવિધાઓ કચરાના સંચયને અટકાવે છે અને દૂષણના જોખમોને ઘટાડે છે. હડપ્પાના લોકોએ અદ્યતન કચરા વ્યવસ્થાપન પદ્ધતિઓનું પ્રદર્શન કર્યું. રહેણાંક વિસ્તારોની બહાર નિયુક્ત કચરા વિસ્તારો ઓળખવામાં આવ્યા, જેથી કચરાના સંપર્કમાં ઘટાડો થાય. કચરા નિકાલ માટેનો વ્યવસ્થિત અભિગમ સ્વચ્છતા જાળવવા અને આરોગ્ય સમસ્યાઓ અટકાવવા માટે સામાજિક પ્રતિબદ્ધતા દર્શાવે છે. હડપ્પા સંસ્કૃતિમાં સ્વચ્છતા કદાચ મૂળમાં રહેલી હતી. શુદ્ધતા અને સ્વચ્છતાને લગતા ધાર્મિક વિધિઓએ દૈનિક

પ્રથાઓને પ્રભાવિત કરી હશે, જેનાથી સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યે સમુદાયલક્ષી અભિગમને પ્રોત્સાહન મળ્યું હશે. પુરાતત્વીય રેકૉર્ડ સૂચવે છે કે સ્વચ્છતા માત્ર વ્યવહારિક ચિંતા જ નહોતી પણ એક સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય પણ હતી, જે સામાજિક સુખાકારી જાળવવામાં સ્વચ્છતાના મહત્વને મજબૂત બનાવે છે.

પાણી વ્યવસ્થાપન અને સ્વચ્છ પાણીની પહોંચ

- કુવાઓ અને જળાશય બાંધકામ

હડપ્પા શહેરોમાં અસંખ્ય કુવાઓ હતા, જે ઘણીવાર વ્યક્તિગત ઘરોમાં સ્થિત હતા, જે સ્વચ્છ પાણીની સુવિધાજનક પહોંચ સુનિશ્ચિત કરતા હતા. જાહેર સ્થળોએ કોમ્યુનલ કુવાઓ વ્યાપક વસ્તીને સેવા આપતા હતા. આરોગ્ય જાળવવા માટે સ્વચ્છ પાણીની પહોંચ ખૂબ જ જરૂરી હતી. હડપ્પા શહેરોમાં અસંખ્ય કુવાઓ અને જળાશયો હતા, જે વિશ્વસનીય પાણી પુરવઠો સુનિશ્ચિત કરવા માટે વ્યૂહાત્મક રીતે મૂકવામાં આવ્યા હતા.

- જળ સંરક્ષણ અને વિતરણ વ્યવસ્થાઓ

જળાશયો અને અત્યાધુનિક જળ ચેનલોએ પાણીનો સંગ્રહ અને વિતરણ કાર્યક્ષમ રીતે કરવામાં મદદ કરી, જે અર્ધ-શુષ્ક પ્રદેશોમાં મહત્વપૂર્ણ છે જ્યાં ઘણા હડપ્પા શહેરો સમૃદ્ધ હતા.

- જાહેર આરોગ્યમાં મહાન સ્નાનની ભૂમિકા

તેના ઔપચારિક મહત્વ ઉપરાંત, મહાન સ્નાન સંભવતઃ સાંપ્રદાયિક સ્વચ્છતાને પ્રોત્સાહન આપવામાં, પાણીજન્ય રોગોના ફેલાવાને ઘટાડવામાં ભૂમિકા ભજવતું હતું.

વ્યક્તિગત સ્વચ્છતા અને ઘરેલું સ્વચ્છતા

- વ્યક્તિગત માવજત પદ્ધતિઓ

કાંસકો, રેઝર અને અરીસા જેવી કલાકૃતિઓ વ્યક્તિગત માવજત પ્રત્યે સચેત સંસ્કૃતિ સૂચવે છે. ઘરોમાં સ્નાન પ્લેટફોર્મનો વ્યાપ નિયમિત સ્નાન કરવાની આદતો દર્શાવે છે.

- સ્વચ્છતા સાધનો અને કલાકૃતિઓ

ખોદકામમાં કોહલ એપ્લીકેટર અને કોસ્મેટિક જાર સહિત ટોયલેટરીઝ મળી આવી છે, જે સૌંદર્યલક્ષી અને આરોગ્યપ્રદ બંને હેતુઓ માટે સૌંદર્ય પ્રસાધનોનો ઉપયોગ સૂચવે છે.

- ઘરગથ્થુ જગ્યાઓમાં સ્વચ્છતા

ઘરના બાથરૂમ સાથે જોડાયેલા ગટરોની હાજરી સ્વચ્છ રહેવાના વાતાવરણ જાળવવા પર ભાર મૂકે છે તે દર્શાવે છે. તબીબી જ્ઞાન અને આરોગ્યસંભાળ પ્રથાઓ

- સર્જિકલ અને ઔષધીય તકનીકોના પુરાવા

હાડપિંજરના અવશેષોના વિશ્લેષણથી ટ્રેપેનેશન અને ફેક્યર મટાડવાના પુરાવા મળે છે, જે પ્રાથમિક સર્જિકલ હસ્તક્ષેપ સૂચવે છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસો ઔષધીય વનસ્પતિઓનો ઉપયોગ સૂચવે છે.

- લોક દવા અને આધ્યાત્મિક ઉપચાર

તાવીજ જેવી કલાકૃતિઓ બીમારીઓથી બચવા માટે શારીરિક સારવારની સાથે આધ્યાત્મિક પ્રથાઓનો ઉપયોગ સૂચવે છે.

- રોગ નિવારણ પગલાં

સ્વચ્છ પાણીની ઉપલબ્ધતા, વ્યવસ્થિત કચરાનો નિકાલ અને સ્નાન સુવિધાઓએ સામૂહિક રીતે અસરકારક રોગ નિવારણ વ્યૂહરચનાઓ બનાવવામાં ફાળો આપ્યો.

- કૃષિ પદ્ધતિઓ

હડપ્પા સભ્યતા મુખ્યત્વે કૃષિપ્રધાન હતી, જેમાં ઘઉં, જવ અને કઠોળ જેવા મુખ્ય પાકોની ખેતી થતી હતી. સિંચાઈ તકનીકોના પરિચયથી કૃષિ ઉત્પાદકતામાં વધારો થયો, જેનાથી વસ્તી વૃદ્ધિને ટેકો મળ્યો. ઉગાડવામાં આવતા પાકોની વિવિધતાએ સંતુલિત આહારમાં ફાળો આપ્યો, જે સ્વાસ્થ્ય જાળવવા માટે જરૂરી છે.

સમકાલીન સંસ્કૃતિઓ સાથે તુલનાત્મક વિશ્લેષણ

મેસોપોટેમીયા અને ઇજિપ્તીયન સમાજોની તુલનામાં, હડપ્પાના લોકોએ શ્રેષ્ઠ સ્વચ્છતા પ્રણાલીઓનું પ્રદર્શન કર્યું. જ્યારે ઇજિપ્તીયન આરોગ્ય પ્રથાઓ આધ્યાત્મિક ધાર્મિક વિધિઓ પર કેન્દ્રિત હતી, ત્યારે હડપ્પાના લોકોએ વ્યવહારિક સ્વચ્છતાના પગલાંને સાંસ્કૃતિક પ્રથાઓ સાથે સંકલિત કર્યા.

આધુનિક આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા પ્રણાલીઓ પર પ્રભાવ

હડપ્પા જળ વ્યવસ્થાપન અને સ્વચ્છતાના ઘણા સિદ્ધાંતો આધુનિક શહેરી આયોજનમાં સમાનતા ધરાવે છે, જે સમકાલીન આરોગ્ય માળખા પર તેમની કાયમી અસર પર ભાર મૂકે છે. હડપ્પા સંસ્કૃતિનો આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા પ્રત્યેનો વ્યાપક અભિગમ શહેરી જીવનશૈલી અને રોગ નિવારણની અદ્યતન સમજને પ્રતિબિંબિત કરે છે. તેમની નવીન પ્રણાલીઓ આધુનિક સ્વચ્છતા અને જાહેર આરોગ્ય વ્યૂહરચનાઓને પ્રભાવિત કરવાનું ચાલુ રાખે છે, જે તેમની પ્રથાઓની કાલાતીત સુસંગતતા દર્શાવે છે.

સંદર્ભ સાહિત્ય

૧. કેનોયર, જેએમ (૧૯૯૮). *સિંધુ ખીણ સંસ્કૃતિના પ્રાચીન શહેરો*. ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ.
 ૨. પોસેહલ, જુએલ (૨૦૦૨). *સિંધુ સભ્યતા: એક સમકાલીન દ્રષ્ટિકોણ*. રોવમેન અલ્ટામિરા.
 ૩. લાલ, બીબી (૨૦૦૨). *સરસ્વતી વહે છે: ભારતીય સંસ્કૃતિનું સાતત્ય*. આર્યન બુક્સ ઇન્ટરનેશનલ.
 ૪. મેકિન્ટોશ, જેઆર (૨૦૦૮). *પ્રાચીન સિંધુ ખીણ: નવા દ્રષ્ટિકોણ*. એબીસી-સીએલઆઈઓ.
 ૫. રાઈટ, આરપી (૨૦૧૦). *પ્રાચીન સિંધુ: શહેરીકરણ, અર્થતંત્ર અને સમાજ*. કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી પ્રેસ.
- <https://doi.org/10.1002/ajpa.21439>
૬. ગુપ્તા, એસપી (૧૯૯૬). *સિંધુ-સરસ્વતી સભ્યતા: ઉત્પત્તિ, સમસ્યાઓ અને મુદ્દાઓ*. પ્રતિભા પ્રકાશન.

भारतीय शास्त्रीय नृत्य में भाषा और साहित्य की भूमिका

सोमपुरा कृपल चेतनभाई

शोध छात्र

डिपार्टमेंट ऑफ परफॉर्मिंग आर्ट्स

बनस्थली विद्यापीठ, राजस्थान।

मार्गदर्शक : प्रो. वंदना चौबे

सारांश :

भारत में संस्कृत के साथ-साथ क्षेत्रीय लेखन की भी समृद्ध साहित्यिक विरासत है। किसी काल का साहित्य हमें उस काल के लोगों के सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक और सांस्कृतिक जीवन के बारे में जानकारी देता है। भाषा और साहित्य भारतीय प्रदर्शन कलाओं में बहुत महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं - खासकर भारतीय शास्त्रीय नृत्य में। नृत्य अपने आप में एक भाषा है और किसी भी अन्य भाषा की तरह यह भी अच्छी तरह से संरचित है और इसमें भी कुछ परंपराएँ हैं। भारतीय शास्त्रीय नृत्य के दो मुख्य पहलु हैं - 'नृत्त' और 'अभिनय', इसमें अभिनय साहित्य से गहराई से जुड़ा हुआ है। साहित्य के विभिन्न प्रकारों में से, यह कविता या 'काव्य' है जो पाठकों के मन पर गहरी छाप छोड़ते हैं। मुख्य रूप से इसकी सूक्ष्मता और इसकी अंतर्निहित शक्ति तथा व्याख्याओं और पुनर्व्याख्याओं की क्षमता के कारण ये अलग ही आकर्षण उत्पन्न करते हैं। ये विशेषताएँ अभिनय की मूलभूत आवश्यकताएँ हैं और चूँकि नृत्य 'दृश्य काव्य' है, इसलिए भारतीय शास्त्रीय नृत्य के अभिनय में काव्य की खोज की जाती है। परंपरागत रूप से, भारतीय शास्त्रीय नृत्य की विषयवस्तु केवल महाकाव्यों, पुराणों, पौराणिक कथाओं और अन्य धार्मिक और धर्मनिरपेक्ष साहित्य पर आधारित थी। समय बीतने के साथ, भारतीय शास्त्रीय नृत्य भी बदलते रूझानों के साथ खुद को ढाल रहा है और इसकी विषयवस्तु में न केवल पौराणिक, धार्मिक और धर्मनिरपेक्ष विषय शामिल हैं, बल्कि ऐतिहासिक, लोक और समकालीन लेखन भी शामिल हैं। इस प्रकार, साहित्य में न केवल संस्कृत बल्कि क्षेत्रीय भाषाएँ भी शामिल हैं। यह शोधपत्र भारतीय शास्त्रीय नृत्य, भाषा और साहित्य के अंतर्संबंधों पर चर्चा करेगा।

मुख्य शब्द : भारतीय शास्त्रीय नृत्य, अभिनय, भाषा, साहित्य, काव्य, दृश्य काव्य, परंपरा।

❖ परिचय :

भारत में समृद्ध और प्राचीन साहित्यिक परंपराएँ हैं। मौखिक परंपरा के माध्यम से प्रचलित होने वाला साहित्य संस्कृत में है। संस्कृत साहित्य के इतिहास में तीन मुख्य चरण हैं - वैदिक, महाकाव्य और शास्त्रीय। वेदों में ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद और अथर्ववेद शामिल हैं। ऋग्वेद विशेष रूप से पवित्र भजनों का एक संग्रह है - समृद्ध काव्यात्मक कल्पना, आध्यात्मिकता और दर्शन से दर्शन से भरा भारतीय काव्य का पहला उदाहरण। वैदिक ऋषि वास्तव में एक उच्च कोटि के कवि थे। यह भजनों में प्राकृतिक घटनाओं का सुरम्य वर्णन करते हुए भाषा, छंद, उपमा, साहित्यिक अभिव्यक्ति का उपयोग देखा जा सकता है। वास्तव में, वेदों में पाए जाने वाले काव्यात्मक भावों ने शास्त्रीय युग के बाद के कवियों को प्रभावित किया। महाकाव्यों में ऋषि वाल्मीकि की वाल्मीकि की रामायण और ऋषि व्यास की महाभारत शामिल हैं। 'आदिकाव्य' के नाम से प्रसिद्ध रामायण वेद के बाद पहली

छंदबद्ध रचना थी। बाद में संस्कृत काव्य को रामायण के आधार पर बनाया गया क्योंकि इसमें स्थिति का विशद वर्णन, भावनाओं भावनाओं और संवेदनाओं का चित्रण, अलंकार आदि थे।

❖ भाषा, साहित्य और नृत्य :

भाषा मानव संचार का एक तरीका है। यह संचार मौखिक या लिखित हो सकता है और इसमें संरचित और पारंपरिक तरीके से शब्दों का उपयोग शामिल है। हर कला रूप अपने आप में एक भाषा है, केवल संचार का माध्यम भिन्न होता है। चित्रकला में रेखाओं और रंगों का उपयोग किया जाता है, मूर्तिकला में पत्थर, कांस्य आदि का उपयोग किया जाता है, संगीत में ध्वनि माध्यम है और नृत्य में यह मानव शरीर है जो कलात्मक अभिव्यक्ति का वाहन बनता है। नृत्य में संचार गैर-मौखिक होता है और यह शरीर की भाषा है जो अभिव्यक्ति का एक शक्तिशाली साधन है। नृत्य में संचार के कार्य को 'अभिनय' के रूप में जाना जाता है। चार प्रकार के अभिनय हैं जैसे अंगिका, वाचिका, आहार्य और सात्विक। अंगिकाभिनय में हाथ के इशारों, चेहरे के भावों और पूरे मानव शरीर का उपयोग करके संवाद किया जाता है। वाचिकाभिनय में संगीत (गायन और वाद्य) और साहित्य से संबंधित है। आहार्यभिनय में वेशभूषा और श्रृंगार से संबंधित है। सात्विकभिनय में शारीरिक आंदोलनों के माध्यम से मनोवैज्ञानिक पहलुओं का संचार किया जाता है।

भारतीय शास्त्रीय नृत्य के तीन मुख्य पहलू हैं, पहला - 'नृत्त' यानि गैर-प्रतिनिधित्वात्मक नृत्य, दूसरा - 'नृत्य' यानि प्रतिनिधित्वात्मक नृत्य और तीसरा - अभिनय। नृत्त के माध्यम से कुछ भी विशिष्ट नहीं बताया जाता है, यह शरीर द्वारा बनाए गए ज्यामितीय पैटर्न के माध्यम से आंदोलनों की विशुद्ध सुंदरता है जिसे नृत्त के माध्यम से व्यक्त किया जाता है। दूसरी ओर, यह नृत्य या अभिनय है जो भारतीय शास्त्रीय नृत्य में संचार की पूरी जिम्मेदारी लेता है। अभिनय भारतीय शास्त्रीय नृत्य की आत्मा है।

साहित्य में चित्रित कलात्मक विचार, भावनाएं, भावनाएं चेहरे की प्रत्येक मांसपेशी (उपांग), एकल (असंयुत) और दोहरे हाथ के हावभाव (संयुक्तहस्त), अंगों (प्रमुख अंग) और प्रत्यंग (छोटे अंग) के माध्यम से व्यक्त की जाती हैं। इस प्रकार, यह साहित्य या 'साहित्य' है जो भारतीय शास्त्रीय नृत्य के अभिनय में बहुत प्रमुख भूमिका निभाता है। नृत्य में गहरी से गहरी भावनाओं को, भावना की हर सूक्ष्म बारीकियों को कलात्मक तरीके से पेश किया जाता है। पाठ के शब्दों के माध्यम से व्यक्त की गई रचनात्मकता को चार अभिनयों के माध्यम से नर्तक की रचनात्मकता और कल्पना द्वारा अनुवादित किया जाता है। इस प्रकार, यह कविता या काव्य ही है जो पाठक के मन में गहरी छाप छोड़ती है। सूक्ष्म विचारों और भावनाओं को केवल काव्य के माध्यम से ही व्यक्त किया जा सकता है, जिसके कारण इसमें व्याख्याओं और पुनर्व्याख्याओं की अंतर्निहित शक्ति भी होती है। ये नृत्य के अभिनय की बहुत आवश्यकताएँ हैं। इसके अलावा, चूँकि कविता या काव्य छंदात्मक रूप में होता है, इसलिए इसमें एक सहज लयबद्ध चरित्र होता है जो इसे नृत्य में लय और माधुर्य के लिए उपयुक्त बनाता है। इस प्रकार यह काव्य ही है जिसे भारतीय शास्त्रीय नृत्य के अभिनय में खोजा जाता है।

❖ भारतीय शास्त्रीय नृत्य में क्षेत्रीय प्रभाव :

भारतीय शास्त्रीय नृत्य में क्षेत्रीय प्रभाव महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है, जैसे कि संस्कृत के अलावा क्षेत्रीय भाषा के साहित्य का उपयोग किया जाता है। भरत नाट्यम में तमिल, तेलुगु और कन्नड़ साहित्य की व्याख्या की जाती है, कुचिपुडी में तेलुगु, मोहिनी अट्टम और कथकली में मलयालम, कथक में हिंदी और अवधी, ब्रजभाषा जैसी बोलियों में साहित्य का उपयोग किया जाता है। ओडिसी में ओडिया और बंगाली तथा मणिपुरी में मैथिली, ब्रजबुलि में साहित्य है।

यदि कोई भारत में शास्त्रीय कला रूपों की पृष्ठभूमि का अध्ययन करता है तो यह देखा जा सकता है कि भारत में कलाएँ धर्म में गहराई से निहित हैं। भारतीय कलाओं का उद्देश्य केवल मनोरंजन नहीं था, उन्हें मानव जीवन में एक बड़ी भूमिका निभाने के लिए निर्मित किया गया था। उन्हें 'रस' या सौंदर्य आनंद और 'मोक्ष' या मोक्ष की प्राप्ति के दो महान उद्देश्यों को पूरा करना था। इसके अलावा, भक्ति आंदोलन ने सभी कला रूपों को अपने में समाहित कर लिया। कला एक ऐसा माध्यम बन गई जिसके माध्यम से संतों और कवियों की शिक्षाओं का प्रसार किया जा सकता था। नृत्य और संगीत मंदिर अनुष्ठानों का एक हिस्सा बन गए। इस अवधि के दौरान रचे गए सर्वश्रेष्ठ साहित्य को मंदिरों में चित्रित, मूर्तिकला, नृत्य और गाया गया था। अलवर (वैष्णव संत कवि) और नयनमार (शैव संत कवि) के तमिल भजन नृत्य और संगीत के माध्यम से आम आदमी तक पहुँचे। जयदेव द्वारा संस्कृत में रचित गीत गोविंद भारत के कोने-कोने में फैल गया और आज भी नृत्य के क्षेत्र में इसका बहुत महत्वपूर्ण स्थान है।

मंदिर की पृष्ठभूमि और धर्म, दर्शन और अध्यात्म से इसके गहरे जुड़ाव के कारण महाकाव्य, पुराण और अन्य धार्मिक साहित्य भारतीय शास्त्रीय नृत्य के पारंपरिक प्रदर्शन की विषय-वस्तु बने। बाद में, जब नृत्य और संगीत की कलाएँ भी दरबारी संस्कृति से प्रभावित हुईं, तो धर्मनिरपेक्ष साहित्य भी नृत्य की विषय-वस्तु का हिस्सा बन गया। इस प्रकार, भारत की आठ पारंपरिक नृत्य शैलियों की विषय-वस्तु में एकता के साथ-साथ विविधता भी देखी जा सकती है। उपरोक्त के अलावा, क्षेत्रीय कवियों द्वारा नृत्य के लिए धार्मिक और धर्मनिरपेक्ष दोनों ही गीत विशेष रूप से रचे गए और इस प्रकार नृत्य में साहित्य की शैली उभरी।

❖ प्रमुख भारतीय शास्त्रीय नृत्य शैलियाँ :

भारत में शास्त्रीय नृत्यों के आठ पारंपरिक रूपों का अमूल्य खजाना है। प्रत्येक नृत्य रूप दूसरे से विशिष्ट रूप से भिन्न है और इसकी इसकी अपनी स्वतंत्र विशेषताएँ हैं। आठ शास्त्रीय नृत्य शैलियाँ भारत के विभिन्न क्षेत्रों से उत्पन्न हुई हैं। भरत नाट्यम, कुचिपुडी, कुचिपुडी, मोहिनी अट्टम और कथकली क्रमशः तमिलनाडु, आंध्र प्रदेश और केरल के दक्षिणी राज्यों से संबंधित हैं; कथक भारत के उत्तरी भागों से संबंधित है; ओडिसी ओडिशा से है और मणिपुरी की उत्पत्ति मणिपुर से हुई है। प्रत्येक नृत्य शैली उस मिट्टी उस मिट्टी के लोकाचार को दर्शाती है जहाँ से इसकी उत्पत्ति हुई है। क्षेत्र की परंपराएँ, रीति-रिवाज, तौर-तरीके और भाषाई भाषाई विशिष्टताएँ नृत्य शैली को प्रभावित करती हैं। प्रत्येक नृत्य शैली में शरीर की हरकतों, संगीत, वेशभूषा का अपना स्वरूप स्वरूप होता है जो इसे दूसरे से अलग बनाता है। ये हरकतें, संगीत, वेशभूषा आदि उनके मूल स्थानों की संस्कृति का परिणाम हैं। क्रियाओं द्वारा व्यक्त की गई अवधारणाएँ केवल शरीर की भाषा तक सीमित नहीं होती हैं बल्कि समग्र रूप से एक संस्कृति से संबंधित होती हैं। वे हरकतों के एक या अधिक मुहावरों द्वारा साझा की जा सकती हैं; उनसे परिचित होने पर व्यक्ति उस संस्कृति से

संस्कृति से परिचित हो जाता है जिसके भीतर वे प्रदर्शन किए जाते हैं। दूसरे शब्दों में, यह किसी विशेष क्षेत्र के लोगों की जीने का स्वाभाविक तरीका है 'लोकधर्मी' या यथार्थवादी, जो एक कला रूप में तब्दील हो जाता है जो 'नाट्यधर्मी' या शैलीबद्ध है।

● **कथक** - कथक के प्रदर्शनों की सूची में ठुमरी, भजन, पद, दादरा, होरी और गज़ल जैसे अभिनय-गीत शामिल हैं। जयदेव की अष्टपदी के अलावा, पद, ठुमरी और ब्रजभाषा, मैथिली, मगधी, हिंदी, अवधी में समृद्ध साहित्य तुलसीदास, मीराबाई और अष्टछाप कवियों कुंभनदास, सूरदास, कृष्णदास, परमानंददास, गोविंदस्वामी, चितास्वामी, नंददास और चतुर्भुजदास जैसे संत-कवियों से संबंधित है। उपरोक्त के अलावा, नर्तक, कवि और संगीतकार बिंदादीन महाराज की ठुमरी जो कृष्ण भक्ति को सभी रंगों में चित्रित करती है, कथक के प्रदर्शन का एक महत्वपूर्ण हिस्सा है। कथक के गत-भाव प्रदर्शन में रामायण के राम-सीता विवाहोत्सव, राम जन्मोत्सव, सीता हरण आदि और महाभारत के द्रौपदी चीरहरण जैसे प्रसंगों को प्रस्तुत किया जाता है।

● **भरतनाट्यम** - भरत नाट्यम के अभिनय में वर्णम, पदम, कीर्तनम, विरुत्तम श्लोक जैसी कृति शामिल हैं जो प्रकृति में दार्शनिक हैं और जावलि जो धर्मनिरपेक्ष हैं। क्षेत्रय्या, घनम कृष्ण अय्यर, अन्नमाचार्य, पुरंदरदास, स्वाति तिरुनल, धर्मपुरीसुब्बारायर, पटनमसुब्रमण्य अय्यर, अरुणगिरिनाथर, अरुणाचल कविरायार आदि की रचनाएँ, साथ ही जयदेव की अष्टपदी और अलवर के पसुराम और नयनमारों के तेवरम, तंजावुर के चार भाइयों की रचनाएँ, जिन्हें लोकप्रिय रूप से जाना जाता है।

● **कुचिपुडी** - वर्तमान एकल नृत्य शैली कुचिपुडी कभी कुचिपुडी यक्षगानम और कलापम के नाम से जाने वाले नाट्य रूपों का हिस्सा थी। इस प्रकार, कुचिपुडी में सिद्धेंद्र योगी द्वारा लिखित भामाकलापम, रमैया शास्त्री द्वारा लिखित गोलाकलापम, नाटकीय साहित्य की एक समृद्ध परंपरा है। संस्कृत में तीर्थ नारायण यति की कृष्णलीलातरंगिनी और तेलुगु में पारिजातपहारणम, त्यागराज की कृतियाँ जैसे नौकाचरित्रम, प्रह्लाद भक्ति विजयम आदि।

● **मोहिनीअट्टम** - जयदेव के गीत गोविंद की अष्टपदी मोहिनीअट्टम की प्रस्तुति का एक महत्वपूर्ण हिस्सा है। इसके अलावा अभिनय को स्वाति तिरुनल, इरायिमनथम्पी, तंजोरक्वार्टेट इत्यादि जैसे कवियों के पदम, जावलि, वर्णम में चित्रित किया गया है।

● **कथकली** - कथकली में प्रयुक्त साहित्यिक रचनाओं को 'अट्टकथा' के नाम से जाना जाता है। कुट्टू, कुडियाट्टम, कृष्णट्टम, अष्टपदियाट्टम जैसी कलाओं का कथकली और अट्टकथा की कला पर सीधा प्रभाव है। अट्टकथा की कहानियाँ रामायण और महाभारत पर आधारित हैं। साहित्य की एक शाखा के रूप में अट्टकथा लेखन में पाँच सौ से अधिक कथकली नाटक हैं। इनमें से कुछ प्रसिद्ध हैं नलचरितम, उत्तरस्वयंवरम, किचकवधम, दक्षयगम, किर्मिरवधम, कल्याणसौगंधिकम, बकवधम, नरकासुरवधम, सुभद्राहरणम, आदि।

● **ओडिसी** - जयदेव की अष्टपदी सदियों से ओडिसी के अभिनय में प्रयुक्त साहित्य का हिस्सा रही है। गीतगोविंद के अलावा ओडिया कवियों द्वारा नृत्य के लिए लिखे गए गीत जैसे राधा-कृष्ण पर आधारित ओडिसी संगीत की

की त्रिमूर्ति की रचनाएं - कविसूर्य बलदेव राठ, गोपालकृष्ण पटनायक और बनमाली, ओड़िया कवि उपेंद्र भंजा भंजा के धर्मनिरपेक्ष गीत। मध्यकाल के सभी प्रेम गीतों में गीत गोविंदा का प्रभाव देखा जा सकता है।

●**मणिपुरी** - बंगाल के संत-कवि चैतन्य महाप्रभु द्वारा मणिपुर की धरती पर गौड़ीय वैष्णव धर्म के प्रसार के परिणामस्वरूप राधा-कृष्ण की पूजा हुई। मणिपुरी नृत्य को न केवल गीत गोविंद बल्कि चंडीदास, विद्यापति, ज्ञानदास, नरोत्तमदास जैसे कवियों की साहित्यिक रचनाओं ने भी समृद्ध किया है। इन कवियों की पदावली ब्रजबुलि, पुरानी बंगाली, संस्कृत और ब्रजभाषा में हैं। इसके अलावा मणिपुरी में कविताएं भी हैं जो नृत्य प्रदर्शन का एक हिस्सा हैं।

●**सत्रिया** – इस नृत्य के संस्थापक असमिया वैष्णव संत श्री शंकरदेव ने पौराणिक शिक्षाओं को मनोरंजक कथाओं के रूप में प्रस्तुत किया था। प्रस्तुत नृत्य परंपरागत रूप से मठों में दैनिक अनुष्ठान और विशेष त्योहारों पर प्रदर्शित किया जाता था। इस शैली में अप्सरा नृत्य, बेहार नृत्य, दशावतार नृत्य, रसा नृत्य, छली नृत्य, गोसाई प्रवेश आदि पहलुओं को सम्मिलित किया जाता है। यह नृत्य पुरुषों के लिए 'पुरुष पाक' के नाम से और स्त्रियों के लिए 'प्रकृति पाक' के नाम से जाना जाता है।

❖ भारतीय शास्त्रीय नृत्य में साहित्यिक कल्पना :

सबसे अच्छी कविता वह है जो विचारोत्तेजना के माध्यम से 'रस' पैदा कर सके। सौंदर्य और दार्शनिक दोनों तरह के विचारों और अवधारणाओं को कल्पना के माध्यम से बहुत प्रभावी ढंग से व्यक्त किया जा सकता है। वेदों में पाए जाने वाले काव्यात्मक कल्पना, बाद के रचनात्मक लेखन के लिए एक प्रेरणा थी। ईश्वर और मनुष्य के के लगाव ने शिक्षक-छात्र, पिता-पुत्र, माता-पुत्र, स्वामी-सेवक, मित्र-मित्र और प्रेमी-प्रेमिका के रूप ने ले लिया है जिसे 'मधुर भाव' या 'नायिका-नायक भाव' के रूप में जाना जाता है। मधुरा भाव की अवधारणा ने भक्ति की कई शाखा को जन्म दिया, जो शास्त्रीय नृत्य और संगीत सहित भारत की सभी शास्त्रीय कलाओं में व्याप्त है। पुराण देवताओं और राक्षसों के बीच संघर्ष के बारे में बताते हैं। इस संबंध में, उनमें असंख्य किंवदंतियाँ पाई जाती हैं। सबसे महत्वपूर्ण है 'समुद्र मंथन' या 'अमृतमंथन' की कहानी। यह प्रकृति में अत्यधिक दार्शनिक है, समुद्र हमारी आत्मा का प्रतिनिधित्व करता है। जब मंथन किया जाता है, तो शुरू में इसका जहर या अशुद्धियाँ बाहर निकलती हैं। आगे धैर्यपूर्वक मंथन करने से छिपे हुए खजाने और अंत में अमृत निकलता है।

महाकाव्यों में पूर्ण मानव रूप की छवि चित्रित की गई है। उदाहरण के लिए, राम, युधिष्ठिर जैसे नायकों का वर्णन अजानुबाहु - घुटनों तक पहुँचने वाली भुजाएँ, विशालनेत्र - कानों तक पहुँचने वाली लंबी आँखें, प्रसन्नमुख - सुखद चेहरा आदि के रूप में किया गया है। उनकी राजसी चाल की तुलना हाथी, सिंह से की गई है।

शास्त्रीय युग के कवियों ने कलात्मक कल्पना और शरीर रचना के पूरे क्षेत्र का अनुसरण किया और उसे परिपूर्ण किया। मानव रूप, लावण्य और चाल की तुलना फूलों, पक्षियों, जानवरों आदि से की गई है। नायक/नायिका के चेहरे, आँखों, हथेलियों, पैरों की सुंदरता की तुलना कमल से की गई है। यह कल्पना बाद के भक्ति काल में भी पाई जाती है। उदाहरण के लिए, कवि तुलसीदास ने भगवान रामचंद्र की सुंदरता का वर्णन इस प्रकार किया है: “.... नवकंजललोचनकंजमुखकारकंजपादकंजरुनम्”।

कमल को भारतीय साहित्य, संस्कृत और प्राकृत दोनों में बहुत प्रमुख स्थान प्राप्त है। सर्वश्रेष्ठ प्रकार की महिला को 'पद्मिनी' कहा जाता था। कालिदास की शकुंतला पद्मिनी प्रकार की है, जैसे कि मधुमक्खी उसके चेहरे को कमल समझकर उसके चारों ओर मंडराती है। भारतीय संस्कृत और प्राकृत साहित्य में चंद्रमा का भी बहुत अधिक उपयोग किया जाता है, जिसने भारतीय शास्त्रीय नृत्य के अभिनय में भी अपना स्थान बना लिया है। नायक और नायिका दोनों के चेहरे की तुलना चमकदार पूर्ण चंद्रमा से की जाती है।

साहित्य में पायी जाने वाली सौंदर्य की अन्य छवियाँ, जिन्होंने भारतीय शास्त्रीय नृत्य को प्रेरित किया है, वे हैं हंस और हिरण की छवियाँ। नायिका की चाल की तुलना सुंदर हंस (हंसिगति) से की जाती है और उसकी आँखें हिरण (हरिनाक्षी) जैसी होती हैं। हंस को संदेशवाहक के रूप में भी चित्रित किया जाता है। उदाहरण के लिए, महाभारत में नल दमयंती की कहानी में, राजा नल राजकुमारी दमयंती को अपना प्रेम और अपनी गहरी भावनाएँ बताने के लिए स्वर्ण हंस को अपना संदेशवाहक बनाकर भेजते हैं।

साहित्य में न केवल मनुष्य बल्कि प्रकृति को भी प्रेम के संदेशवाहक के रूप में प्रस्तुत करने की छवि, भारतीय शास्त्रीय नृत्य पर भारतीय साहित्य के सबसे बड़े प्रभावों में से एक है। 'सखी' या विश्वासपात्र का चरित्र न केवल बहुत आम है, बल्कि प्रेम में पड़ी महिला के लिए बहुत महत्वपूर्ण भी है। वह नायिका और नायिका के प्रति वह सहानुभूति है, जिसकी वजह से प्रेम का पूरा नाटक सामने आता है। वह प्रेमियों की गुप्त मुलाकातों की व्यवस्था करती है, उनके संदेश पहुँचाती है और उन्हें एकजुट करने का हर संभव प्रयास करती है। बाद में जब भक्ति पंथ ने साहित्य को प्रभावित किया और भगवान दिव्य प्रेमी बन गए और भक्त प्रियतम, तब गुरु या आध्यात्मिक उपदेशक की भूमिका सखी को सौंपी गई। साहित्य में ऐसे उदाहरणों की भरमार है जहाँ संदेशवाहक की भूमिका केवल मनुष्यों तक ही सीमित नहीं है, बल्कि तोता, हंस, कोयल, बादल आदि ने भी निभाई है।

❖ निष्कर्ष :

कविता का भारतीय शास्त्रीय नृत्य पर जबरदस्त प्रभाव रहा है। साहित्यिक शैली, प्रयुक्त कल्पनाओं ने नृत्य और नर्तकों को प्रेरित किया है। नृत्य दृश्य काव्य या 'दृश्यकाव्य' है। नर्तक केवल प्राथमिक या शब्द-दर-शब्द अर्थ या 'पदार्थ' से संतुष्ट नहीं होता। उसे विचारोत्तेजक अर्थ को समझना होता है और फिर शाब्दिक अर्थ (पदार्थ), विस्तृत अर्थ (विन्यास) और अंत में विचारोत्तेजक अर्थ (संचारी के माध्यम से व्यक्त) का एक नया साहित्य बनाना होता है। दूसरे शब्दों में, नर्तक भी एक कवि है। वह अपने शरीर की हरकतों के माध्यम से कविता रचती है। वह अपने सूक्ष्म भावों और हाव-भावों के माध्यम से गीतों की अंतर्निहित सूक्ष्मता की व्याख्या और पुनर्व्याख्या करती है। इस प्रकार कविता में पाई जाने वाली कल्पनाओं को नर्तक ने नृत्य में विन्यास के रूप में रूपांतरित किया है।

भाषा कभी भी भारतीय शास्त्रीय नृत्य के लिए बाधा नहीं रही है। विभिन्न क्षेत्रों के साहित्य में समान विचार और सोच व्यक्त की गई है। सभी क्षेत्रीय काव्यों में समान रूपांकनों का उपयोग किया जाता है। ऐसा भारतीय साहित्य में पाई जाने वाली परंपरा की निरंतरता के कारण है, जो विविधता में एकता पर भी ध्यान केंद्रित करती है, जो भारतीय संस्कृति का आधार है। है। पौराणिक कथाओं के अलावा, ऐतिहासिक विषयों, लोक साहित्य और समकालीन साहित्य को भी भारतीय शास्त्रीय नर्तक खोज

खोज रहे हैं। साहित्य भारतीय शास्त्रीय नृत्य से घनिष्ठ रूप से जुड़ा हुआ है। नर्तक को बस अपने क्षितिज को व्यापक बनाना है और है और लंबी, रचनात्मक और कलात्मक यात्रा शुरू करनी है।

संदर्भ सूची

डॉ. नरेश (2016), भारतीय भाषाएँ और साहित्य, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली।

प्रसाद विश्वनाथ (2019), कला एवं साहित्य : प्रवृत्ति और परंपरा, बिहार हिन्दी ग्रंथ अकादमी, बिहार।

वेंकटरमन, लीला (2019), भारत के शास्त्रीय नृत्य, नियोगी बुक्स, नई दिल्ली।

शर्मा, केशवचंद्र (1883), भारतीय नृत्यकला, किताब महल, इलाहाबाद।

शर्मा, भागवत शरण (2010), भारतीय संगीत का इतिहास, संगीत कार्यालय, हाथरस, उत्तर प्रदेश।

सचदेव, रेनू (1999), धार्मिक परम्पराएँ एवं हिंदुस्तानी संगीत, राधा पब्लिकेशन, नई दिल्ली।

साहित्य और लोकप्रिय संस्कृति

ठक्कर दीक्षिता किशोरभाई (पी.एच.डी छात्रा)

क्रांतिगुरु श्यामजी कृष्ण वर्मा कच्छविश्वविद्यालय

शोध संक्षेप :

लोकप्रिय संस्कृति और साहित्य एक-दूसरे को प्रभावित करते हैं और समाज की सोच को नया रूप देते हैं। पारंपरिक साहित्य जहां समाज की गहरी परतों को उजागर करता है, वहीं लोकप्रिय संस्कृति व्यापक जनता को जोड़कर नए विचारों को जन्म देती है। दोनों का संतुलन समाज और साहित्य के सतत विकास के लिए आवश्यक है। यह शोध आलेख साहित्य और लोकप्रिय संस्कृति के बीच संबंधों का विश्लेषण करता है। साहित्य जहां समाज की गहरी भावनाओं, विचारधाराओं और सांस्कृतिक मूल्यों को व्यक्त करता है, वहीं लोकप्रिय संस्कृति जनसाधारण की रुचियों, मनोरंजन और समकालीन सामाजिक प्रवृत्तियों को दर्शाती है।

मूल शब्द : साहित्य, लोकप्रिय संस्कृति।

प्रस्तावना:

साहित्य सदैव संस्कृति के केन्द्र में रहा है। साहित्य और लोकप्रिय संस्कृति के बीच गहरा और जटिल संबंध है, जो समाज की सांस्कृतिक, सामाजिक और राजनीतिक संरचना को प्रभावित करता है। साहित्य, समाज का दर्पण होते हुए, संस्कृति के विभिन्न पहलुओं को उजागर करता है, जबकि लोकप्रिय संस्कृति, जनसामान्य की रुचियों और मान्यताओं का प्रतिनिधित्व करती है।

साहित्य और संस्कृति विषय दो प्रमुख पहलुओं का परिचय प्रदान करते हैं - भाषा और भावनाओं की सामृद्धि। साहित्य न केवल एक भाषा का उत्कृष्ट रूप है, बल्कि यह उस समाज या संस्कृति की आदर्श छवि को प्रकट करता है जिसमें वह उत्पन्न होता है। इसी तरह, संस्कृति समृद्धि, समर्थन और सम्प्रेषण का माध्यम होती है। साहित्य विज्ञान नवाचार, प्रेरणा, और समाज की स्थितियों का विश्लेषण करता है, जबकि संस्कृति संजीवनीकरण, सामाजिक समर्थन, और सम्प्रेषण का कार्य करती है। संस्कृति की विविधता में समाज, धर्म, इतिहास, और भौगोलिक परिप्रेक्ष्यों का व्यापक अध्ययन शामिल होता है। साहित्य और संस्कृति का मिश्रण एक समृद्ध और व्यापक परिप्रेक्ष्य प्रदान करता है, जो एक समाज की अद्वितीयता और विकास को प्रकट करता है। यह उत्पन्न करता है और संरक्षित करता है एक समाज की भूमिका, आदर्श, और मूल्यों का संज्ञान। साहित्य और संस्कृति के अध्ययन से हम समाज की विभिन्न पहलुओं को समझते हैं और उनके विकास में सहायक होते हैं। इस प्रकार, ये दोनों ही क्षेत्र समाज के निर्माण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं और उसके विकास को बढ़ावा देते हैं।

साहित्य का अर्थ :

साहित्य समाज का एक आईना होता है जिसमें हम समाज को देखते हैं अर्थात् यह मानवीय जीवन का चित्र होता है ।

साहित्य - स + हित + य के योग से बना है ।

- किसी भाषा के वाचिक और लिखित शास्त्र समूह को साहित्य कह सकते हैं। साहित्य में अर्थ के अनेक स्तर होते हैं, जिस पर भाषा का स्वरूप प्रभाव्य रहता है।
- दुनिया में सबसे पुराना वाचिक साहित्य हमें आदिवासी भाषाओं में मिलता है इस दृष्टि से आदिवासी साहित्य सभी साहित्य का मूल स्रोत है।
- सबसे पुराना जीवित साहित्य ऋग्वेद है जो संस्कृत भाषा में लिखा गया है।

लोकप्रिय संस्कृति की परिभाषा और विशेषताएं :

- रेडफील्ड के अनुसार, “ रेडफील्ड ने संस्कृति की संक्षिप्त परिभाषा इस प्रकार उपस्थित की है, “ संस्कृति कला और उपकरणों में जाहिर परम्परागत ज्ञान का वह संगठित रूप है जो परम्परा के द्वारा संरक्षित हो कर मानव समूह की विशेषता बन जाता है।”
- डॉ.दिनकर के अनुसार “ संस्कृति जीवन का एक तरीका है और यह तरीका सदियों से जमा होकर समाज में छाया रहता है जिसमें हम जन्म लेते हैं।”

‘ लोकप्रिय संस्कृति ’ वाक्यांश १९ वीं शताब्दी या उससे पहले गढ़ा गया था। लोकप्रिय संस्कृति का तात्पर्य उन सांस्कृतिक तत्वों से है जो व्यापक जनसमूह द्वारा अपनाए जाते हैं। इसमें फिल्में, टेलीविजन, संगीत, इंटरनेट मीम्स, सामाजिक मीडिया, लोक कथाएँ, कॉमिक्स और व्यावसायिक साहित्य शामिल हैं।

लोकप्रिय संस्कृति की कुछ प्रमुख विशेषताएँ इस प्रकार हैं:

- **जनसामान्य की रुचि के अनुकूल** - यह संस्कृति समाज के सभी वर्गों में स्वीकृत होती है।
- **व्यावसायिक और संचार माध्यमों द्वारा प्रचारित** - इसमें टेलीविजन, रेडियो, इंटरनेट और सोशल मीडिया की महत्वपूर्ण भूमिका होती है।
- **लोकतांत्रिक प्रवृत्ति** - यह समाज के हर व्यक्ति को प्रभावित करती है और लोगों की भागीदारी को प्रोत्साहित करती है।
- **सामयिकता और परिवर्तनशीलता** - यह समय के साथ बदलती रहती है और नई तकनीकों एवं विचारों को अपनाती है।

साहित्य और लोकप्रिय संस्कृति के बीच संबंध :

साहित्य और लोकप्रिय संस्कृति (पॉपुलर कल्चर) के बीच घनिष्ठ संबंध है। दोनों समाज के विचारों, भावनाओं और मूल्यों को प्रकट करने के माध्यम हैं। साहित्य एक गहरी और दीर्घकालिक प्रभाव छोड़ने वाली कला है, जबकि लोकप्रिय संस्कृति तात्कालिक मनोरंजन और जनसामान्य की रुचि पर आधारित होती है।

रामधारी सिंह दिनकर जी ने अपने पुस्तक ‘संस्कृति के चार अध्याय’ में लिखा है - “भारतीय साहित्य के भीतर भावुकता की तरंग, अधिकतर आर्य-स्वभाव के भावुक होने के कारण बढ़ी। किन्तु, भारतीय संस्कृति की कई कोमल विशिष्टताएँ, जैसे-अहिंसा, सहिष्णुता और वैराग्य-भावना, द्राविड़ स्वभाव के प्रभाव से विकसित हुई हैं।”

- **साहित्य से प्रेरित लोकप्रिय माध्यम** - अनेक प्रसिद्ध साहित्यिक रचनाएँ लोकप्रिय संस्कृति का हिस्सा बन चुकी हैं। उदाहरणस्वरूप, शेक्सपियर के नाटकों को सिनेमा और रंगमंच में पुनर्प्रस्तुत किया जाता रहा है।
- **लोकप्रिय संस्कृति से प्रभावित साहित्य** - आधुनिक साहित्य में फिल्म, टेलीविजन, कॉमिक्स और डिजिटल मीडिया की शैली को अपनाया गया है।
- **साहित्यिक कृतियों का व्यावसायीकरण** - लोकप्रियता के कारण साहित्यिक रचनाओं पर आधारित फिल्में और वेब सीरीज बनाई जाती हैं, जिससे साहित्य का व्यापक प्रचार-प्रसार होता है।
- **लोकप्रिय साहित्य और गद्य परंपरा** - लोक साहित्य, प्रेमचंद की कहानियाँ, हिंदी उपन्यास और समकालीन लेखकों की रचनाएँ लोकप्रिय संस्कृति का अंग बन गई हैं।

साहित्य और लोकसंस्कृति के प्रभाव

सकारात्मक प्रभाव

- **जनसामान्य में साहित्य के प्रति रुचि जागृत करना** - लोकप्रिय माध्यमों के द्वारा साहित्य अधिक लोगों तक पहुँचता है।
- **साहित्य को आधुनिक संदर्भ में प्रस्तुत करना** - डिजिटल प्लेटफॉर्म पर साहित्यिक कृतियों का अनुकूलन नई पीढ़ी तक उनकी पहुँच बनाता है।
- **सामाजिक संदेशों का प्रचार-प्रसार** - लोकप्रिय साहित्य और सिनेमा के माध्यम से सामाजिक बदलाव लाने में सहायता मिलती है।

नकारात्मक प्रभाव

- **साहित्य की गहराई में कमी** - लोकप्रियता के कारण साहित्य की गंभीरता और उसकी कलात्मकता प्रभावित होती है।
- **व्यावसायीकरण की प्रवृत्ति** - साहित्य को मनोरंजन का साधन मात्र बना देने का खतरा रहता है।
- **पारंपरिक साहित्यिक मूल्यों का हास** - डिजिटल युग में साहित्य की पारंपरिक विधाएँ जैसे कविता और क्लासिकल गद्य शैली कम लोकप्रिय हो रही हैं।

साहित्य और लोकप्रिय संस्कृति का भविष्य

भविष्य में साहित्य और लोकप्रिय संस्कृति के संबंध और अधिक गहरे होंगे। डिजिटल मीडिया, ऑडियोबुक्स, वेब सीरीज, और ग्राफिक नॉवेल जैसी विधाओं के बढ़ते प्रभाव के कारण साहित्य का स्वरूप निरंतर बदलता रहेगा।

- **डिजिटल माध्यमों का बढ़ता प्रभाव** - इंटरनेट और डिजिटल प्लेटफॉर्म साहित्य को अधिक व्यापक दर्शक वर्ग तक पहुँचाने में सहायक होंगे।
- **इंटरएक्टिव और मल्टीमीडिया साहित्य** - वीडियो, एनिमेशन और ऑडियो के समावेश से साहित्य को नए रूप में प्रस्तुत किया जाएगा।
- **लोकप्रिय साहित्य का विस्तार** - रोमांचक उपन्यास, आत्मकथाएँ, साइंस फिक्शन और ग्राफिक नॉवेल जैसे साहित्यिक रूप अधिक लोकप्रिय होंगे।

- **साहित्यिक मूल्यों की चुनौती** - व्यावसायीकरण के कारण साहित्य की गहराई पर प्रभाव पड़ सकता है, लेकिन नई पीढ़ी इसे नवीन रूप में स्वीकार करेगी।

- **सामाजिक और सांस्कृतिक बदलाव** - साहित्य और लोकप्रिय संस्कृति मिलकर समाज में जागरूकता फैलाने का कार्य करेंगे और नए विचारों को प्रोत्साहित करेंगे।

अतः, आने वाले समय में साहित्य और लोकप्रिय संस्कृति एक-दूसरे को प्रभावित करते हुए नए रचनात्मक आयाम स्थापित करेंगे।

निष्कर्ष :

साहित्य और लोकप्रिय संस्कृति का गहरा संबंध है। लोकप्रिय संस्कृति साहित्य को जनसामान्य तक पहुँचाने का कार्य करती है, जबकि साहित्य लोकसंस्कृति को बौद्धिक और दार्शनिक दृष्टि प्रदान करता है। वर्तमान डिजिटल युग में दोनों के मेल से एक नई सांस्कृतिक धारा विकसित हो रही है, जिससे साहित्य की पहुँच और प्रभाव व्यापक हो रहे हैं। यह आलेख साहित्य और लोकप्रिय संस्कृति के विभिन्न पहलुओं को समझाने का प्रयास करता है।

संदर्भ ग्रंथ :

- लोक संस्कृति की रूपरेखा : डॉ. कृष्णदेव उपाध्याय
- लोक संस्कृति के विविध आयाम : महिपाल सिंह राठौड़
- रामचंद्र गुहा - भारत: गांधी के बाद
- नामवर सिंह - कहानी: नई कहानी
- हजारीप्रसाद द्विवेदी - हिंदी साहित्य की भूमिका
- विविध पत्रिकाओं में प्रकाशित शोध आलेख

हिन्दी साहित्य में व्यक्त विभिन्न संस्कृतियां

डॉ.विजुभाई कांतिलाल मकनाना
राजकीय कला, वाणिज्य और विज्ञान महाविद्यालय, पाटडी
सुरेन्द्रनगर, गुजरात

आलेख का सारांश

हिन्दी साहित्य भारतीय समाज की विविधता और बहुरंगी सांस्कृतिक धरोहर का सजीव प्रतिबिंब है। इसमें भारत के विभिन्न क्षेत्रों, जातियों, वर्गों और समुदायों की सांस्कृतिक विशेषताएँ अभिव्यक्त होती हैं। हिन्दी साहित्य में ग्रामीण जीवन की सादगी, शहरी जीवन की जटिलता, विभिन्न धर्मों के रीति-रिवाज, त्योहार, लोककथाएँ, परंपराएँ और भाषाई विविधता का सुंदर समावेश मिलता है।

प्रमुख बिंदु:

1. **भाषाई और क्षेत्रीय विविधता:** हिन्दी साहित्य में अवधी, ब्रज, भोजपुरी, राजस्थानी आदि क्षेत्रीय भाषाओं और बोलियों का समावेश हुआ है, जिससे हर क्षेत्र की अनूठी सांस्कृतिक पहचान उभर कर सामने आती है।
2. **धार्मिक और आध्यात्मिक विविधता:** संत कवियों जैसे कबीर, तुलसीदास, सूरदास और मीरा बाई ने अपने साहित्य में भक्ति आंदोलन के माध्यम से धार्मिक सहिष्णुता और सामाजिक समरसता का संदेश दिया।
3. **सामाजिक जीवन और परंपराएँ:** प्रेमचंद जैसे लेखकों ने अपने उपन्यासों और कहानियों में ग्रामीण जीवन, जातिवाद, कृषक जीवन और सामाजिक असमानताओं को उजागर किया, जिससे उस समय की सामाजिक संरचना का चित्रण होता है।
4. **आधुनिकता और सांस्कृतिक परिवर्तन:** नई कविता और समकालीन साहित्य में स्वतंत्रता संग्राम, शहरीकरण, औद्योगीकरण और वैश्वीकरण के प्रभाव से उत्पन्न सांस्कृतिक परिवर्तन भी परिलक्षित होते हैं।
5. **लोक संस्कृति का चित्रण:** हिन्दी साहित्य में लोकगीत, लोककथाएँ और कहावतें विभिन्न संस्कृतियों के मूल्यों और परंपराओं को संजोए रखती हैं।

प्रस्तावना :-

हिन्दी साहित्य भारत की विविधता और समृद्ध सांस्कृतिक विरासत का एक प्रतिबिंब है। यह साहित्य न केवल हिन्दी भाषी क्षेत्रों की संस्कृति को दर्शाता है, बल्कि भारत के विभिन्न राज्यों, समुदायों और उनकी परंपराओं को भी अपने में समेटे हुए है। हिन्दी साहित्य में विभिन्न संस्कृतियों का समावेश इसे समृद्ध और बहुआयामी बनाता है। यह आलेख हिन्दी साहित्य में व्यक्त विभिन्न संस्कृतियों की पड़ताल करता है और उनके साहित्यिक प्रतिबिंब को समझने का प्रयास करता है।

1. भारतीय संस्कृति का प्रतिबिंब

हिन्दी साहित्य में भारतीय संस्कृति की झलक स्पष्ट रूप से देखी जा सकती है। भारतीय संस्कृति की विशेषताएं जैसे धर्म, दर्शन, त्योहार, रीति-रिवाज, और सामाजिक मूल्य हिन्दी साहित्य में गहराई से समाहित हैं। धार्मिक और आध्यात्मिक संस्कृति: हिन्दी साहित्य में धर्म और आध्यात्मिकता का गहरा प्रभाव है। भक्ति काल के साहित्य में इसका स्पष्ट प्रमाण मिलता है। कबीर, सूरदास, तुलसीदास, और मीराबाई जैसे कवियों ने अपनी रचनाओं में भक्ति और आध्यात्मिकता को केंद्र में रखा। तुलसीदास की "रामचरितमानस" और सूरदास के "सूरसागर" जैसे ग्रंथों में भारतीय धार्मिक संस्कृति की झलक स्पष्ट है। सामाजिक और सांस्कृतिक मूल्य: हिन्दी साहित्य में भारतीय समाज के मूल्यों और परंपराओं का भी चित्रण मिलता है। प्रेमचंद की कहानियों और उपन्यासों में ग्रामीण भारत की संस्कृति, सामाजिक ढांचे, और मानवीय संबंधों का सजीव चित्रण है। उनकी रचना "गोदान" में ग्रामीण जीवन और सामाजिक असमानता का वर्णन है।

2. क्षेत्रीय संस्कृतियों का प्रभाव

हिन्दी साहित्य में भारत के विभिन्न क्षेत्रों की संस्कृतियों का प्रभाव स्पष्ट रूप से देखा जा सकता है। भारत की विविधता हिन्दी साहित्य को समृद्ध बनाती है। राजस्थानी संस्कृति: राजस्थान की वीरता, शौर्य, और रंग-बिरंगी संस्कृति हिन्दी साहित्य में अपनी छाप छोड़ती है। चंदबरदाई की "पृथ्वीराज रासो" जैसी रचनाओं में राजस्थानी संस्कृति की झलक मिलती है। इसके अलावा, मीराबाई की रचनाओं में राजस्थानी भक्ति और संस्कृति का प्रभाव स्पष्ट है। बंगाली संस्कृति: बंगाल की संस्कृति और साहित्यिक परंपरा ने हिन्दी साहित्य को प्रभावित किया है। रवींद्रनाथ टैगोर की रचनाओं का हिन्दी में अनुवाद हुआ है और उनके विचारों ने हिन्दी साहित्य को समृद्ध बनाया है। इसके अलावा, बंगाली संस्कृति के प्रभाव को महादेवी वर्मा और निराला जैसे कवियों की रचनाओं में देखा जा सकता है। पंजाबी संस्कृति: पंजाबी संस्कृति की ऊर्जा और जीवंतता हिन्दी साहित्य में अपनी जगह बनाती है। भाई वीर सिंह की रचनाओं में पंजाबी संस्कृति और सिख धर्म का प्रभाव स्पष्ट है। इसके अलावा, अमृता प्रीतम की रचनाओं में पंजाबी संस्कृति और सामाजिक मुद्दों का चित्रण मिलता है।

3. लोक संस्कृति का प्रभाव

हिन्दी साहित्य में लोक संस्कृति का गहरा प्रभाव है। लोकगीत, लोककथाएं, और लोकनृत्य हिन्दी साहित्य को समृद्ध बनाते हैं। लोकगीत और लोककथाएं: हिन्दी साहित्य में लोकगीतों और लोककथाओं का महत्वपूर्ण स्थान है। विद्यापति की रचनाओं में लोकगीतों का प्रभाव स्पष्ट है। इसके अलावा, नागार्जुन और त्रिलोचन जैसे कवियों ने लोक संस्कृति को अपनी रचनाओं में स्थान दिया है। लोकनृत्य और परंपराएं: हिन्दी साहित्य में लोकनृत्य और परंपराओं का भी वर्णन मिलता है। भारत के विभिन्न क्षेत्रों के लोकनृत्य जैसे गरबा, भांगड़ा, और लावणी हिन्दी साहित्य में अपनी जगह बनाते हैं।

4. आधुनिक संस्कृति का प्रभाव

आधुनिक युग में हिन्दी साहित्य ने नई संस्कृतियों और विचारों को अपनाया है। शहरीकरण, वैश्वीकरण, और प्रौद्योगिकी के प्रभाव ने हिन्दी साहित्य को नई दिशा दी है। शहरी संस्कृति: आधुनिक हिन्दी साहित्य में शहरी जीवन और संस्कृति का चित्रण मिलता है। निर्मल वर्मा और कृष्णा सोबती जैसे लेखकों ने शहरी जीवन और उसकी चुनौतियों को अपनी रचनाओं में उकेरा है। वैश्विक संस्कृति: वैश्वीकरण के प्रभाव से हिन्दी साहित्य में विदेशी संस्कृतियों और विचारों का समावेश हुआ है। अंग्रेजी और अन्य विदेशी भाषाओं के साहित्य का हिन्दी में अनुवाद हुआ है, जिससे हिन्दी साहित्य को नई दिशा मिली है।

5. सांस्कृतिक संघर्ष और समन्वय

हिन्दी साहित्य में सांस्कृतिक संघर्ष और समन्वय का भी चित्रण मिलता है। भारत की विविधता के कारण विभिन्न संस्कृतियों के बीच संघर्ष और समन्वय की स्थिति उत्पन्न होती है। सांस्कृतिक संघर्ष: हिन्दी साहित्य में सांस्कृतिक संघर्ष का चित्रण मिलता है। मुंशी प्रेमचंद की "गोदान" और राही मासूम रज़ा की "आधा गांव" जैसी रचनाओं में सांस्कृतिक और सामाजिक संघर्ष का वर्णन है। सांस्कृतिक समन्वय: हिन्दी साहित्य में सांस्कृतिक समन्वय का भी चित्रण मिलता है। भारत की विविधता को एक सूत्र में बांधने का प्रयास हिन्दी साहित्य में देखा जा सकता है। रामधारी सिंह 'दिनकर' की रचनाओं में राष्ट्रीय एकता और सांस्कृतिक समन्वय का संदेश मिलता है।

निष्कर्ष:-

हिन्दी साहित्य भारत की विविध संस्कृतियों का एक समृद्ध दर्पण है। इसमें धार्मिक, सामाजिक, क्षेत्रीय, और लोक संस्कृतियों का समावेश है। आधुनिक युग में हिन्दी साहित्य ने नई संस्कृतियों और विचारों को अपनाया है, जिससे यह और भी समृद्ध हुआ है। हिन्दी साहित्य ने भारत की विविधता को एक सूत्र में बांधने का प्रयास किया है और सांस्कृतिक संघर्ष और समन्वय का सजीव चित्रण प्रस्तुत किया है। इस प्रकार, हिन्दी साहित्य भारतीय संस्कृति का एक महत्वपूर्ण हिस्सा है और इसे समझने के लिए विभिन्न संस्कृतियों के प्रतिबिंब को समझना आवश्यक है।

संदर्भ ग्रंथ:-

1. शर्मा, डॉ. रामविलास, संस्कृति और साहित्य, किताब महल, इलाहाबाद
2. मोहन, राकेश, साहित्य और संस्कृति, राधाकृष्ण प्रकाशन, दिल्ली
3. डॉ. अमरेन्द्र, संस्कृति और साहित्य, अंगिका फाउन्डेशन,
4. डॉ. राजकुमार, हिन्दी की साहित्यिक संस्कृति और भारतीय आधुनिकता, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली.
5. बाबु गुलाबराय, भारतीय साहित्य की संस्कृति, प्रभात प्रकाशन.
6. दिनकर रामधारीसिंह, संस्कृति के चार अध्याय

साहित्य और संस्कृति का संबंध

Gayatri Ishwarlal Karapiya

Gujarat University. Ahmedabad

एब्सट्रेक (Abstract)

साहित्य और संस्कृति के बीच गहरा और अविच्छेद्य संबंध है। साहित्य केवल भाषा की कलात्मक अभिव्यक्ति नहीं है, बल्कि यह किसी समाज की सांस्कृतिक पहचान, परंपराओं, मूल्यों और विचारधाराओं को संरक्षित और विकसित करने का माध्यम भी है। यह शोध पत्र साहित्य और संस्कृति के आपसी अंतर्संबंध का विश्लेषण करता है और यह दर्शाता है कि साहित्य न केवल संस्कृति का प्रतिबिंब है, बल्कि उसमें बदलाव लाने और सामाजिक सुधार का साधन भी बनता है।

महाकाव्य, लोककथाएँ, काव्य और आधुनिक साहित्य के माध्यम से सांस्कृतिक धरोहर पीढ़ी दर पीढ़ी संरक्षित रहती है। साथ ही, साहित्य सामाजिक सुधार और सांस्कृतिक परिवर्तन का एक प्रभावी साधन भी है, जैसा कि नवजागरण, नारीवादी साहित्य और दलित साहित्य में देखा जा सकता है। इस शोध में मार्क्सवाद, संरचनावाद और उत्तर-आधुनिकता जैसे सिद्धांतों के माध्यम से साहित्य और संस्कृति के अंतर्संबंध को गहराई से समझने का प्रयास किया गया है। निष्कर्षतः साहित्य केवल भाषा या लेखन की कला नहीं, बल्कि समाज की सांस्कृतिक चेतना को दिशा देने वाला एक सशक्त माध्यम है।

साहित्य और संस्कृति मानव समाज के दो ऐसे अभिन्न पहलू हैं, जो एक-दूसरे के विकास, संरक्षण और अभिव्यक्ति में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। साहित्य केवल भाषा की कलात्मक अभिव्यक्ति नहीं है, बल्कि यह समाज की सांस्कृतिक पहचान, मूल्य प्रणाली, परंपराओं और ऐतिहासिक घटनाओं को संरक्षित और प्रस्तुत करने का माध्यम भी है। इसी प्रकार, संस्कृति किसी समाज की सामूहिक चेतना, उसकी जीवनशैली, मान्यताओं, रीति-रिवाजों और कलात्मक अभिव्यक्तियों का समुच्चय होती है।

इस शोध-पत्र में साहित्य और संबंध का विस्तार से अध्ययन किया गया है। यह शोध ऐतिहासिक, समाजशास्त्रीय, दार्शनिक और साहित्यिक दृष्टिकोणों से इन दोनों तत्वों के पारस्परिक प्रभाव को समझने का प्रयास करता है। साहित्य किस प्रकार संस्कृति को आकार देता है और संस्कृति किस प्रकार साहित्य की विषय-वस्तु और अभिव्यक्ति को प्रभावित करती है, इसे समझने के लिए विभिन्न सिद्धांतों, उदाहरणों और संदर्भों का उपयोग किया गया है।

साहित्य और संस्कृति: परिभाषा एवं स्वरूप

साहित्य की परिभाषा

साहित्य एक व्यापक संकल्पना है, जो भाषा के माध्यम से मानवीय अनुभवों, विचारों, भावनाओं और कल्पनाओं को व्यक्त करता है। यह विभिन्न विधाओं—काव्य, कथा, नाटक, निबंध, संस्मरण, जीवनी आदि—में व्यक्त हो सकता है। साहित्य केवल मनोरंजन का साधन नहीं, बल्कि समाज के बौद्धिक और सांस्कृतिक विकास का भी एक सशक्त माध्यम है।

प्रमुख साहित्यकारों द्वारा साहित्य की परिभाषा:

"साहित्य समाज का दर्पण है।"

"साहित्य वह साधन है, जिसके द्वारा किसी जाति की समस्त आत्मा प्रकट होती है।"

"साहित्य समाज का पथ-प्रदर्शक होता है।"

संस्कृति की परिभाषा

संस्कृति किसी समाज की भौतिक और अमूर्त विरासत होती है, जिसमें उसके रीति-रिवाज, परंपराएँ, भाषा, कला, धर्म, दर्शन, जीवनशैली और सामाजिक संरचना सम्मिलित होते हैं। यह पीढ़ी-दर-पीढ़ी हस्तांतरित होती है और समय के साथ विकसित होती रहती है।

संस्कृति के प्रमुख घटक:

१. भाषा - किसी समाज की संस्कृति का आधार।
२. कला और साहित्य - संस्कृति के अभिव्यक्ति के साधन।
३. धर्म और दर्शन - सांस्कृतिक मूल्यों और आस्थाओं का आधार।
४. परंपराएँ और रीति-रिवाज - सामाजिक आचरण की मान्यताएँ।
५. इतिहास और विरासत - संस्कृति के ऐतिहासिक और सांस्कृतिक संदर्भ।

साहित्य और संस्कृति के अंतर्संबंध

१. संस्कृति का साहित्य में प्रतिबिंब:

संस्कृति और साहित्य एक-दूसरे के पूरक और परस्पर निर्भर हैं। साहित्य संस्कृति का प्रतिबिंब होता है, वहीं संस्कृति साहित्य को दिशा और प्रेरणा देती है। दोनों का विकास एक-दूसरे से प्रभावित होता है और समाज की पहचान को मजबूती प्रदान करता है।

संस्कृति और साहित्य का संबंध अटूट है। साहित्य संस्कृति को संरक्षित, संवर्धित और परिष्कृत करता है, जबकि संस्कृति साहित्य को नए विषय, विचार और दृष्टिकोण प्रदान करती है। दोनों मिलकर समाज की पहचान को परिभाषित करने और उसे उन्नत बनाने में सहायक होते हैं। देखा जाए तो साहित्य, किसी युग विशेष की सांस्कृतिक विशेषताओं का दर्पण होता है। समाज की जीवनशैली, मान्यताएँ, रीति-रिवाज और मूल्य साहित्य में प्रतिबिंबित होते हैं। महाकाव्य साहित्य रामायण और महाभारत भारतीय संस्कृति, धर्म, कर्तव्य और नीतियों के दर्शन कराते हैं।

भक्ति साहित्य: सूरदास, मीरा, कबीर, तुलसीदास जैसे संत कवियों ने भक्ति आंदोलन की सांस्कृतिक चेतना को व्यक्त किया। आधुनिक हिंदी साहित्य में प्रेमचंद के उपन्यासों में भारतीय समाज की जाति-व्यवस्था, गरीबी और सामाजिक समस्याएँ दर्शाई गई हैं।

2. साहित्य के माध्यम से संस्कृति का संरक्षण:

साहित्य संस्कृति का संरक्षण करता है। मौखिक साहित्य, लोकगीत, लोककथाएँ और धार्मिक ग्रंथ समाज की सांस्कृतिक धरोहर को संजोकर रखते हैं। संस्कृत साहित्य ने भारतीय दर्शन, योग और धार्मिक मान्यताओं को संरक्षित किया। लोक साहित्य में बंगाल की पटचित्रकथा, और लोकगीतों में क्षेत्रीय संस्कृति संरक्षित है।

3. संस्कृति के विकास में साहित्य की भूमिका:

साहित्य केवल संस्कृति का दर्पण नहीं है, बल्कि यह सांस्कृतिक परिवर्तनों का वाहक भी है।

साहित्य और संस्कृति का आपस में गहरा संबंध है। किसी भी समाज की संस्कृति उसके विचारों, परंपराओं, आचार-व्यवहार, धर्म, कला, रीति-रिवाजों और मूल्यों का प्रतिबिंब होती है। साहित्य इन सभी पहलुओं को न केवल संरक्षित करता है, बल्कि समय के साथ उन्हें नई दिशा भी प्रदान करता है। साहित्य के बिना संस्कृति की पहचान अधूरी रहती है।

संस्कृति का संरक्षण और संवर्धन

साहित्य में समाज की परंपराएं, रीति-रिवाज, लोककथाएं, लोकगीत, धार्मिक मान्यताएं और ऐतिहासिक घटनाएं संजोकर रखी जाती हैं। इससे आने वाली पीढ़ियाँ अपनी सांस्कृतिक विरासत से परिचित होती हैं। उदाहरण के लिए, रामायण और महाभारत भारतीय संस्कृति के मूल्यों को संरक्षित करते हैं।

सामाजिक चेतना का विकास

साहित्य समाज में व्याप्त बुराइयों को उजागर कर लोगों को जागरूक बनाता है। हिंदी साहित्य में प्रेमचंद की कहानियाँ सामाजिक समस्याओं जैसे गरीबी, जाति-भेद, अन्याय आदि को प्रमुखता से दर्शाती हैं।

नए विचारों और दृष्टिकोण को जन्म देना

साहित्य समाज में नई सोच और परिवर्तन की लहर को जन्म देता है। भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में साहित्य ने जनचेतना को जाग्रत किया। भारतेन्दु हरिश्चंद्र, मैथिलीशरण गुप्त और सुभद्रा कुमारी चौहान जैसे साहित्यकारों ने देशभक्ति की भावना को प्रेरित किया।

संस्कृति का आदान-प्रदान

साहित्य विभिन्न संस्कृतियों के बीच संवाद का माध्यम बनता है। विश्व साहित्य का अनुवाद एक समाज की संस्कृति को दूसरे समाज तक पहुँचाने में सहायक होता है।

नैतिक मूल्यों का निर्माण

साहित्य समाज में नैतिकता, ईमानदारी, करुणा और परोपकार जैसे मूल्यों को स्थापित करने में सहायता करता है। पंचतंत्र और हितोपदेश की कहानियाँ नैतिक शिक्षाएँ प्रदान करती हैं।

भाषा और साहित्य का संबंध

साहित्य भाषा को समृद्ध करता है और भाषा संस्कृति का एक महत्वपूर्ण अंग होती है। साहित्यिक रचनाओं के माध्यम से भाषा का संरक्षण और विकास होता है।

संस्कृति और साहित्य एक-दूसरे के पूरक हैं। साहित्य न केवल संस्कृति का दस्तावेज होता है, बल्कि उसमें नवीनता लाकर समाज को दिशा भी देता है। किसी भी राष्ट्र की सांस्कृतिक उन्नति में साहित्य की भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण है।

४. साहित्य और सांस्कृतिक पहचान:

साहित्य किसी समाज या राष्ट्र की सांस्कृतिक पहचान को वैश्विक स्तर पर प्रस्तुत करता है। उदाहरण: रवींद्रनाथ टैगोर - उनकी रचनाएँ बंगाली संस्कृति और दर्शन को वैश्विक स्तर पर ले गईं। शेक्सपीयर - उनकी कृतियाँ अंग्रेजी समाज की सांस्कृतिक जड़ों को दर्शाती हैं। रूसी साहित्य (दोस्तोएव्स्की, टॉल्स्टॉय) - रूसी समाज की सांस्कृतिक पहचान प्रस्तुत करता है।

५. साहित्य के माध्यम से सांस्कृतिक आलोचना:

साहित्य केवल संस्कृति का चित्रण ही नहीं करता, बल्कि उसकी आलोचना भी करता है।

उदाहरण: प्रेमचंद - उनकी कहानियाँ जातिवाद और सामंती संस्कृति की आलोचना करती हैं। दलित साहित्य - बाबा साहेब आंबेडकर, ओमप्रकाश वाल्मीकि और शरणकुमार लिंगाणे ने भारतीय समाज की सांस्कृतिक विसंगतियों

को उजागर किया। हिन्दी की महिला साहित्यकारों ने स्त्रियों पर होते अत्याचारों को अपनी लेखनी के माध्यम से समाज के समक्ष रखा है।

साहित्य और संस्कृति का सैद्धांतिक दृष्टिकोण:

१. मार्क्सवादी दृष्टिकोण:

मार्क्सवादी सिद्धांत के अनुसार, साहित्य समाज की आर्थिक और सांस्कृतिक संरचना का उत्पाद होता है। मार्क्सवादी दृष्टिकोण के अनुसार, साहित्य और संस्कृति समाज की आर्थिक संरचना और वर्ग-संघर्ष से गहराई से जुड़े होते हैं। मार्क्सवाद मानता है कि संस्कृति केवल कला, भाषा और परंपराओं का संग्रह नहीं है, बल्कि यह समाज की आर्थिक और राजनीतिक व्यवस्था से उत्पन्न होती है और उसमें व्याप्त वर्ग-संघर्ष को प्रतिबिंबित करती है। साहित्य, संस्कृति का एक महत्वपूर्ण अंग होते हुए, समाज की विचारधारा और शक्ति-संबंधों को व्यक्त करता है।

मार्क्सवादी सिद्धांत के अनुसार:

- संस्कृति, आधार (Base) और अधिरचना (Superstructure) से प्रभावित होती है - किसी भी समाज की आर्थिक संरचना (उत्पादन प्रणाली) उसकी संस्कृति और साहित्य को निर्धारित करती है।
- साहित्य संस्कृति का उपकरण है - साहित्य या तो शासक वर्ग की विचारधारा को पुष्ट करता है या शोषित वर्ग की चेतना को जगाकर सामाजिक परिवर्तन की भूमिका निभाता है।
- संस्कृति विचारधारा का माध्यम है - शासक वर्ग अपनी विचारधारा को संस्कृति के माध्यम से थोपता है, लेकिन साहित्य और संस्कृति प्रतिरोध का माध्यम भी बन सकते हैं।
- यथार्थवाद और साहित्य - मार्क्सवादी आलोचना यथार्थवादी साहित्य को महत्व देती है, क्योंकि यह समाज के वास्तविक संघर्षों और वर्ग-संघर्ष को उजागर करता है।

इस प्रकार, मार्क्सवाद में साहित्य और संस्कृति का संबंध सामाजिक संरचना से निर्धारित होता है, और दोनों का उपयोग या तो सत्ता बनाए रखने या उसे चुनौती देने के लिए किया जा सकता है।

२. संरचनावादी दृष्टिकोण:

संरचनावादी विचारधारा के अनुसार, साहित्य और संस्कृति भाषा की संरचना के माध्यम से परस्पर जुड़े होते हैं। संरचनावाद (Structuralism) साहित्य और संस्कृति को एक संरचना (Structure) के रूप में देखता है, जो भाषा, संकेतों (Signs), और अर्थों (Meanings) के आपसी संबंधों पर आधारित होती है। इस दृष्टिकोण के अनुसार, साहित्य और संस्कृति स्वतंत्र इकाइयाँ नहीं होतीं, बल्कि वे गहरे संरचनात्मक नियमों और संकेत-प्रणालियों से निर्मित होती हैं, जो समाज में पहले से मौजूद होती हैं।

- संस्कृति एक संकेत प्रणाली है - संरचनावादी सिद्धांतों के अनुसार, संस्कृति एक भाषा की तरह कार्य करती है, जिसमें प्रतीक, मिथक, परंपराएँ और मान्यताएँ शामिल होती हैं।
- साहित्य सांस्कृतिक संरचनाओं का हिस्सा है - साहित्य भी सांस्कृतिक प्रतीकों और संरचनाओं का पालन करता है, और उसमें मौजूद अर्थ उन गहरे सांस्कृतिक ढांचों से निर्धारित होते हैं, जिनमें वह निर्मित होता है।
- अर्थ सामाजिक संरचना से निर्धारित होता है - संरचनावाद यह मानता है कि साहित्य का अर्थ किसी एक लेखक की व्यक्तिगत अभिव्यक्ति से नहीं, बल्कि व्यापक सांस्कृतिक और भाषाई संरचनाओं से निर्धारित होता है।

संरचनावादी दृष्टिकोण में साहित्य और संस्कृति को एक आपसी संबद्ध संरचना के रूप में देखा जाता है, जहां साहित्य सांस्कृतिक प्रतीकों और संकेत प्रणालियों के अंतर्गत काम करता है। साहित्य केवल लेखक की सृजनात्मकता नहीं, बल्कि एक व्यापक सांस्कृतिक संरचना का हिस्सा होता है, जो समाज की भाषा और संकेतों की गहरी प्रणाली से नियंत्रित होता है।

3. उत्तर-आधुनिक दृष्टिकोण:

उत्तर-आधुनिकता साहित्य और संस्कृति के जटिल संबंधों की व्याख्या करती है और परंपरागत मूल्यों को चुनौती देती है। उत्तर-आधुनिकतावाद (Postmodernism) साहित्य और संस्कृति के बीच के संबंध को बहुलार्थक (multiple meanings), अस्थिर (fluid), और संदर्भ-निर्भर (contextual) मानता है। यह विचारधारा किसी निश्चित संरचना या सार्वभौमिक सत्य को स्वीकार नहीं करती, बल्कि सत्य, पहचान और अर्थ को संदिग्ध मानती है। उत्तर-आधुनिक सिद्धांतों में साहित्य और संस्कृति का संबंध मुख्य रूप से विखंडन (Deconstruction), अंतर्संबंधता (Intertextuality), और वास्तविकता के धुंधलेपन पर आधारित होता है।

- साहित्य और संस्कृति का परस्पर अंतर्संबंध : उत्तर-आधुनिकतावादी दृष्टिकोण में साहित्य और संस्कृति को अलग-अलग संस्थाएँ नहीं माना जाता, बल्कि साहित्य संस्कृति के भीतर ही निर्मित और पुनर्निर्मित होता है। साहित्य सांस्कृतिक कोड्स, प्रतीकों और पूर्व-निर्मित अर्थों का एक मिश्रण होता है, जो नए संदर्भों में नए अर्थ उत्पन्न कर सकता है।
- विखंडन (Deconstruction) और बहुलार्थकता : साहित्य और संस्कृति में कोई स्थायी अर्थ नहीं होता, बल्कि वे निरंतर पुनर्व्याख्या के अधीन होते हैं। साहित्य किसी एक निश्चित अर्थ को नहीं दर्शाता, बल्कि उसमें विभिन्न स्तरों पर कई अर्थ मौजूद होते हैं।
- अंतर्संबंधता (Intertextuality) और साहित्य : कोई भी साहित्यिक रचना स्वतंत्र नहीं होती, बल्कि वह अन्य सांस्कृतिक और साहित्यिक ग्रंथों (Texts) के साथ संवाद करती है।

➤ उच्च और लोक संस्कृति का धुंधलापन : उत्तर-आधुनिकता उच्च (High) और लोक (Popular) संस्कृति के भेद को अस्वीकार करती है। साहित्य अब केवल गहन बौद्धिक कृतियों तक सीमित नहीं है, बल्कि उसमें सिनेमा, पॉप संस्कृति, विज्ञापन और मीडिया के प्रभाव भी शामिल होते हैं।

उत्तर-आधुनिकतावाद में साहित्य और संस्कृति का संबंध जटिल, संदर्भ-निर्भर और बहुलार्थक होता है। यह साहित्य को एक निश्चित अर्थ या संरचना में बाँधने के बजाय उसे निरंतर पुनर्निर्माण की प्रक्रिया के रूप में देखता है। उत्तर-आधुनिक साहित्य पारंपरिक ढाँचों को तोड़ता है और संस्कृति के साथ निरंतर संवाद स्थापित करता है, जिससे साहित्य और संस्कृति दोनों गतिशील और अस्थिर बनी रहती हैं।

निष्कर्ष:

साहित्य और संस्कृति का संबंध केवल ऐतिहासिक या सामाजिक नहीं, बल्कि सैद्धांतिक रूप से भी गहराई से जुड़ा हुआ है। साहित्य संस्कृति को जन्म देता है, उसे संरक्षित करता है और समय के साथ उसमें परिवर्तन भी लाता है। यह शोध पत्र इस अंतर्संबंध को व्यापक दृष्टिकोण से समझने का प्रयास करता है और यह निष्कर्ष प्रस्तुत करता है कि साहित्य और संस्कृति एक-दूसरे के पूरक हैं।

संदर्भ सूची:

१. शोध : साहित्य, समाज एवं संस्कृति का अंतःसंबंध / डॉ. अर्चना त्रिपाठी
२. निर्मला जैन : *साहित्य का समाजशास्त्रीय चिन्तन*
३. नेजर पाण्डेय : *साहित्य के समाजशास्त्र की भूमिका*, पृ. 13
४. विश्वनाथ त्रिपाठी : 'आलोचना का सामाजिक दायित्व', *आलोचना*, अंक-86, नवांक, पृ. 23
५. मैनेजर पाण्डेय : *साहित्य के समाजशास्त्र की भूमिका*, पृ. 15
६. रमेश चन्द्र शाह : 'साहित्य और सामाजिक परिवर्तन कुछ विचारणीय मुद्दे' *साक्षात्कार*, अंक-53, नव-दिस-1982
७. नामवर सिंह : *इतिहास और आलोचना*, पृ. 37-38
८. <https://medium.com/@hamza25/culture-and-society-fef7a6bf5a73>
९. <https://www.gkexams.com/ask/32489-Sanskriti-Shabd-Ka-Arth>
१०. <https://study.com/learn/lesson/society-vs-culture-concepts-examples.html>
११. <https://egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/74540/1/Unit-7.pdf>
१२. <https://ebooks.inflibnet.ac.in/hinp16/chapter/%E0%A4%B0%E0%A5%8B%E0%A4%B2%E0%A4%BE%E0%A4%81-%E0%A4%AC%E0%A4%BE%E0%A4%B0%E0%A5%8D%E0%A4%A5-%>

भारत में पर्यावरणीय मानविकीकरण

Dr. Purvi H. Parmar

Assistant professor in Economics

Kavi Shree daad government arts and commerce college paddhari

सामान्य सारांश

यह लेख भारत में पारिस्थितिक बहस और पर्यावरणीय मानविकीकरण का एक सामान्य अवलोकन प्रस्तुत करता है। गांधीवादी पारिस्थितिक विचार और समकालीन साहित्य की विरासत पर एक परिचय के बाद, निबंध पवित्र ग्रंथों (वेद, पुराण, महाकाव्य) के विशेष संदर्भ के साथ, भारतीय शास्त्रीय परंपरा के सबसे चर्चित विषयों पर केंद्रित है। इस ज्ञान का योग भारतीय समय के पुनरावर्ती परिप्रेक्ष्य पर रखा गया है: जैसे-जैसे युग बदलते हैं, सामाजिक जीवन की नई संरचनाएँ उभरती हैं, समाज और उसके पर्यावरण को अधिक समग्र और टिकाऊ तरीके से सुधारती हैं। यह पर्यावरण के प्रति उस व्यक्तिगत सहानुभूति को बनाए रखने की हम सभी की जिम्मेदारी को नकारे बिना संभव होगा जो भारतीय शास्त्रीय ग्रंथों में परिलक्षित होती है। पारिस्थितिकी-आलोचना अपने विषय को प्रकृति और संस्कृति और विशेष रूप से भाषा और साहित्य के बीच अंतर्संबंध के रूप में लेती है। अधिकांश पर्यावरण-आलोचनात्मक ग्रंथ मनुष्य को स्वयं का एहसास करने और बाहरी दुनिया से अपनी जड़ों की ओर लौटने में मदद करते हैं। मनुष्य आंतरिक संतुष्टि और खुशी की तलाश में हर जगह घूमता रहा है, लेकिन इसका एहसास प्रकृति की गोद में होता है। इकोक्रिटिकल कार्यों में एक समान प्रेरणा होती है: पर्यावरण से जुड़ना। मानव जाति पर्यावरणीय सीमाओं के युग तक पहुंच गई है, एक ऐसा समय जब मानव कार्यों के परिणाम ग्रह की बुनियादी जीवन समर्थन प्रणाली को नुकसान पहुंचा रहे हैं। यह जागरूकता पर्यावरण जागरूकता में योगदान देने की इच्छा जगाती है। मानव जाति आज वैश्विक संकट का सामना कर रही है, इसलिए नहीं कि पारिस्थितिकी तंत्र कैसे काम करता है, बल्कि प्रकृति के प्रति हमारी नैतिक प्रणाली कैसे काम करती है। संकटों का सामना करने के लिए मनुष्य के सांस्कृतिक अर्थों द्वारा चुने गए नैतिक रुख की समझ के साथ प्रकृति पर हमारे प्रभाव को समझने की आवश्यकता है।

मुख्य शब्द:- पर्यावरणीय मानविकीकरण, पर्यावरण सामाजिक विज्ञान, पर्यावरण जागरूकता, पर्यावरण न्याय

परिचय

इसमें कोई संदेह नहीं है कि मानवता को कई बड़े पर्यावरणीय संकटों का सामना करना पड़ रहा है और टिपिंग पॉइंट। खतरनाक मानवजनित जलवायु परिवर्तन पहले से ही हो रहा है, एक साथ जैव विविधता, मिट्टी, पानी, फास्फोरस और अन्य प्राकृतिक संसाधनों के बड़े नुकसान के साथ। साथ प्रति व्यक्ति संसाधनों का बढ़ता उपयोग, निरंतर जनसंख्या वृद्धि और समानांतर हास नवीकरणीय और गैर-नवीकरणीय संसाधनों, खाद्य उत्पादन और नवीकरणीय का प्रावधान

ऊर्जा वैश्विक चुनौतियां हैं। पर्यावरण पुराने और नये को ग्रहण करने की अपनी सीमा तक पहुँच जाता है प्रदूषक और अपशिष्ट, और वैश्वीकरण मनुष्यों, जानवरों और पौधों को और भी करीब लाता है साथ में, बीमारियों और रोगजनकों के फैलने का खतरा बढ़ जाता है। ये पर्यावरण हालाँकि समस्याएँ भौतिक वातावरण के परिवर्तनों में निहित हैं, फिर भी उलझी हुई हैं भौतिक, सामाजिक और सांस्कृतिक मुद्दे - उनकी मानवीय जड़ों के कारण, मानव के लिए उनके निहितार्थ के कारण आजीविका और जीवन, और समाज के सभी पहलुओं के साथ उनके घनिष्ठ अंतर्संबंध पूंजीवाद, न्याय, गरीबी, जबरन प्रवासन और शरणार्थी संकट, वित्तीय संकट, आतंकवाद, वैश्वीकरण, और नए डिजिटल सहित वैज्ञानिक और तकनीकी विकास संचार माध्यम विज्ञान ने इन जटिल परिवर्तनों के साक्ष्य उपलब्ध कराए हैं और कुछ की पहचान की है उनके पीछे के तंत्र। उन्होंने दिखाया है कि हम एक साथ मिलकर प्रलय जैसे दिन का सामना करते हैं प्रतिक्रिया करने के लिए बहुत कम समय वाला परिदृश्य। परिवर्तन की आवश्यकता है - लेकिन हमें जिस विज्ञान की आवश्यकता है समस्या को स्पष्ट करना हमारे जीने के तरीके को बदलने के लिए आवश्यक ज्ञान नहीं है। विज्ञान और प्रौद्योगिकी में नवाचारों के साथ-साथ सामाजिक नवाचार भी होना चाहिए। लेना आवश्यक कार्यों के लिए लोगों के साथ, उनके मूल्यों, जुनूनों, दिनचर्याओं के साथ जुड़ाव की आवश्यकता होती है। संस्थाएँ, प्राथमिकताएँ, राजनीति, संस्कृति, विश्वास और प्रोत्साहन; उनकी भावना के साथ प्रतिष्ठा, देखभाल और कारण; और, शायद सबसे बढ़कर, प्रश्नों के प्रति उनके दृष्टिकोण के साथ न्याय - लोगों, सामाजिक समूहों, प्रांतों और क्षेत्रों के बीच न्याय राष्ट्र और राज्य। यहीं पर एकीकृत मानविकी और पर्यावरण सामाजिक विज्ञान है और मानविकी समाधान खोजने में मदद कर सकती है।

उद्देश्य

उपलब्ध जानकारी के अनुसार, "पर्यावरण मानविकी" का प्राथमिक उद्देश्य साहित्य, दर्शन, इतिहास और कला जैसे क्षेत्रों से एक बहु-विषयक लेंस के माध्यम से मनुष्यों और पर्यावरण के बीच जटिल संबंधों की गंभीर रूप से जांच करना है, जिसका लक्ष्य पर्यावरणीय मुद्दों की गहरी समझ को बढ़ावा देना, गैर-मानव दुनिया के प्रति नैतिक विचारों को बढ़ावा देना और पर्यावरणीय स्थिरता के लिए संभावित प्रेरणादायक कार्रवाई करना है; अनिवार्य रूप से इसका उद्देश्य महत्वपूर्ण विश्लेषण और रचनात्मक अभिव्यक्ति के माध्यम से प्राकृतिक दुनिया को मनुष्य कैसे समझते हैं और उसके साथ कैसे बातचीत करते हैं, इसे "रीफ्रेम" करना है।

पर्यावरणीय मानविकी के प्रमुख उद्देश्य:

अंतःविषय विश्लेषण:

साहित्य, दर्शन, इतिहास, मानव विज्ञान और अन्य से अंतर्दृष्टि को शामिल करते हुए विभिन्न मानविकी विषयों के विविध दृष्टिकोणों के माध्यम से पर्यावरण संबंधी चिंताओं का पता लगाना।

मानव-पर्यावरण संबंधों के बारे में आलोचनात्मक सोच:

सांस्कृतिक आख्यानो, शक्ति की गतिशीलता और प्राकृतिक दुनिया के साथ मानव संपर्क के नैतिक निहितार्थों की जांच करना।

पर्यावरण जागरूकता को बढ़ावा देना:

रचनात्मक और आलोचनात्मक सहभागिता के माध्यम से जलवायु परिवर्तन, जैव विविधता हानि और पारिस्थितिक क्षरण जैसी गंभीर पर्यावरणीय चुनौतियों के बारे में जागरूकता बढ़ाना।

वैकल्पिक आख्यानो की खोज:

प्रमुख मानवकेंद्रित दृष्टिकोणों को चुनौती देना और स्वदेशी ज्ञान प्रणालियों और पारिस्थितिक नैतिकता सहित गैर-मानव केंद्रित आख्यानो को बढ़ावा देना।

रचनात्मक अभिव्यक्ति से जुड़ना:

पर्यावरणीय मुद्दों का प्रतिनिधित्व और व्याख्या करने, सहानुभूति और समझ को बढ़ावा देने के लिए साहित्य, फिल्म, कला और प्रदर्शन जैसे कलात्मक माध्यमों का उपयोग करना।

नैतिक चिंतन और कार्रवाई:

पर्यावरण के प्रति मानवीय जिम्मेदारी पर आलोचनात्मक चिंतन को प्रोत्साहित करना और टिकाऊ प्रथाओं की दिशा में कार्रवाई को प्रेरित करना।

पर्यावरणीय मानविकी के महत्वपूर्ण पहलू:

एंथ्रोपोसीन:

ग्रह पर महत्वपूर्ण मानव प्रभाव और उसके निहितार्थों की विशेषता वाले वर्तमान भूवैज्ञानिक युग की जांच करना।

पर्यावरण न्याय:

हाशिए पर रहने वाले समुदायों द्वारा झेले जाने वाले असमानुपातिक पर्यावरणीय बोझ की जाँच करना।

उत्तर-मानवतावाद:

मनुष्यों को प्राकृतिक दुनिया से अलग मानने के विचार को चुनौती देना और गैर-मानवीय संस्थाओं की एजेंसी पर विचार करना।

पर्यावरण मानविकी की क्या भूमिका है?

पर्यावरणीय मानविकी की भूमिका:

समग्र समझ: यह मानव और गैर-मानवीय संबंधों को समझने, स्थायी सह-अस्तित्व को बढ़ावा देने के लिए सिर्फ विज्ञान से परे दिखता है। शैक्षणिक पूर्वाग्रह को संबोधित करना: पर्यावरणीय मानविकी उन संस्थानों में "सॉफ्ट साइंस" के प्रति पूर्वाग्रह का सामना करती है जो मुख्य रूप से कठिन विज्ञान पर ध्यान केंद्रित करते हैं। चुनौतीपूर्ण मुख्यधारा के विचार: यह अनुशासन मुख्यधारा की पर्यावरणीय बहसों में मानव-प्रकृति की बातचीत और सामाजिक न्याय पर चर्चा की अनुपस्थिति की आलोचना करता है। स्वदेशी अंतर्दृष्टि को शामिल करना: यह प्रकृति की एक विलक्षण समझ के खिलाफ चेतावनी देता है और पर्यावरण पर कई स्वदेशी दृष्टिकोणों के मूल्य पर जोर देता है। विविध आख्यानो को अपनाना: यह क्षेत्र प्रकृति की संपूर्ण समझ के लिए हाशिये पर पड़े सामुदायिक आख्यानों, जैसे कि दलित और आदिवासी समूहों, के महत्व को रेखांकित करता है। गैर-मानवीय महत्व को पहचानना: पर्यावरणीय मानविकी केवल मनुष्यों से ध्यान हटाकर पर्यावरणीय चर्चा में गैर-मानवों को महत्व देती है भारत राष्ट्र और प्रकृति के बीच संबंध को किस प्रकार देखता है आंतरिक संबंध: भारत में, प्रकृति समाज और संस्कृति के साथ गहराई से जुड़ी हुई है, जिससे प्रकृति और पारिस्थितिकी के लेंस के माध्यम से राष्ट्र का एक अनूठा परिप्रेक्ष्य सामने आता है।

दो प्रमुख परिप्रेक्ष्य:

सार्वभौमिक पारिस्थितिकी: एक दृष्टिकोण राष्ट्र को एक ऐसे स्थान के रूप में देखता है जहाँ प्रकृति सभी नागरिकों के लिए एक सामान्य पारिस्थितिक वास्तविकता है। विविध संबद्धताएँ: दूसरा दृष्टिकोण प्रकृति के संबंध में राष्ट्र को परिभाषित करने वाले कई दृष्टिकोणों को पहचानता है, सांस्कृतिक संबंधों और पारिस्थितिकी के बारे में विविध धारणाओं पर जोर देता है। पारिस्थितिक राष्ट्रवाद की भूमिका: इसका उपयोग प्राकृतिक संसाधनों के उपयोग या प्रतिबंध को उचित ठहराने के लिए किया जाता है, प्रकृति को राष्ट्रीय प्रगति के लिए वरदान या बाधा के रूप में देखा जाता है। आधुनिक उपयोगितावादी मॉडल का मुकाबला: लेखक आज की पर्यावरणीय चुनौतियों का श्रेय उपयोगितावादी प्रगति मॉडल को देते हैं जो पारंपरिक भारतीय आख्यानों की उपेक्षा करते हुए संसाधनों का दोहन करते हैं। पर्यावरण मानविकी प्रकृति के बारे में हमारी समझ को कैसे बढ़ा सकती है? पर्यावरण की एजेंसी को महत्व देना: पर्यावरण के आंतरिक मूल्य और एजेंसी को स्वीकार करने से, क्षेत्र प्रकृति के विशुद्ध रूप से उपयोगितावादी दृष्टिकोण से दूर हो जाता है। आख्यानों के माध्यम से परस्पर क्रिया को उजागर करना: यह अनुशासन नदियों, परिदृश्यों, पौधों,

जानवरों और सामुदायिक दृष्टिकोणों की कहानियों की जांच करके समझ को समृद्ध करता है। सामाजिक न्याय से जुड़ा: यह मानता है कि पर्यावरणीय समस्याओं को हाशिए पर रहने वाले समुदायों द्वारा सामना किए जाने वाले सामाजिक अन्याय और भेदभाव से अलग नहीं किया जा सकता है। पर्यावरण मानविकी पद्धति" पर एक पीडीएफ संभवतः इस क्षेत्र में उपयोग किए जाने वाले अंतःविषय दृष्टिकोण का विवरण देगा, जिसमें मानव-पर्यावरण संबंधों की जांच करने के लिए साहित्य विश्लेषण, ऐतिहासिक अनुसंधान, सांस्कृतिक अध्ययन, दर्शन और कभी-कभी पारिस्थितिक विज्ञान के तरीके भी शामिल हैं, जो अक्सर विभिन्न ग्रंथों और संदर्भों के भीतर सांस्कृतिक कथाओं, प्रकृति के प्रतिनिधित्व और पर्यावरणीय मुद्दों के नैतिक निहितार्थों के महत्वपूर्ण विश्लेषण पर ध्यान केंद्रित करते हैं; जटिल पारिस्थितिक चुनौतियों को समझने और टिकाऊ प्रथाओं को बढ़ावा देने के लिए स्वदेशी ज्ञान प्रणालियों सहित विविध दृष्टिकोणों के महत्व पर जोर दिया गया। पर्यावरणीय मानविकी पद्धति के प्रमुख तत्वों में शामिल हो सकते हैं:

विश्लेषण:

प्रकृति, पर्यावरणीय नैतिकता और ग्रह पर मानव प्रभाव से संबंधित विषयों की पहचान करने के लिए साहित्यिक कार्यों, फिल्मों, कला और अन्य सांस्कृतिक कलाकृतियों की जांच करना।

पारिस्थितिक आलोचना:

मानव समाज और उनके पर्यावरण के बीच संबंधों पर विचार करते हुए, पारिस्थितिक लेंस के माध्यम से साहित्य का विश्लेषण करना।

ऐतिहासिक विश्लेषण:

यह समझने के लिए कि वर्तमान पर्यावरणीय मुद्दे कैसे उभरे, पिछली पर्यावरणीय प्रथाओं और धारणाओं का अध्ययन करना।

नृवंशविज्ञान:

विशेष रूप से हाशिए पर रहने वाले समुदायों से, पर्यावरण से संबंधित सांस्कृतिक प्रथाओं और ज्ञान प्रणालियों का अध्ययन करने के लिए क्षेत्र अनुसंधान का संचालन करना।

दार्शनिक पूछताछ:

गहन पारिस्थितिकी, भूमि नैतिकता और एंथ्रोपोसीन जैसी अवधारणाओं सहित पर्यावरणीय मुद्दों से संबंधित नैतिक ढांचे की जांच करना।

अंतःविषय सहयोगः

पर्यावरणीय मुद्दों की समग्र समझ हासिल करने के लिए पारिस्थितिकी, मानव विज्ञान, समाजशास्त्र और राजनीति विज्ञान जैसे विभिन्न क्षेत्रों के विद्वानों के साथ जुड़ना।

निष्कर्ष

"भारत में पर्यावरण मानविकी" पर एक पीडीएफ संभवतः भारत में छात्रवृत्ति के उभरते क्षेत्र पर चर्चा करेगा जो पारिस्थितिक चुनौतियों का विश्लेषण और समाधान करने के लिए साहित्य, इतिहास, दर्शन और मानव विज्ञान जैसे विभिन्न मानविकी विषयों को एकीकृत करता है, जो अक्सर पर्यावरणीय मुद्दों के सांस्कृतिक और नैतिक पहलुओं पर ध्यान केंद्रित करता है, जिसमें स्वदेशी ज्ञान प्रणालियों के दृष्टिकोण और भारतीय संदर्भ में पर्यावरण पर उपनिवेशवाद के प्रभाव शामिल हैं; आप ऐसी पीडीएफ OAPEN लाइब्रेरी जैसे प्लेटफॉर्म पर पा सकते हैं, जहाँ "भारत में पर्यावरण मानविकी" नामक पुस्तक इस क्षेत्र का व्यापक अवलोकन प्रदान करती है।

अंतःविषय दृष्टिकोणः

सांस्कृतिक लेंस के माध्यम से पर्यावरणीय मुद्दों की जांच करने के लिए साहित्य, इतिहास, दर्शन, मानव विज्ञान, कला और पारिस्थितिकी जैसे विषयों से प्रेरणा मिलती है।

भारतीय संदर्भ पर ध्यान दें:

विभिन्न समुदायों और स्वदेशी ज्ञान प्रणालियों के दृष्टिकोण पर विचार करते हुए, वनों की कटाई, पानी की कमी और जलवायु परिवर्तन जैसे मुद्दों सहित भारत के सामने आने वाली अद्वितीय पर्यावरणीय चुनौतियों का पता लगाता है।

साहित्यिक विश्लेषणः

प्रकृति, पर्यावरणीय क्षरण और मानव-प्रकृति संबंधों से संबंधित विषयों की पहचान करने के लिए भारतीय साहित्य की जांच करना, अमिताव घोष जैसे लेखकों का अक्सर इस संदर्भ में अध्ययन किया जाता है।

नैतिक और दार्शनिक विचारः

पर्यावरणीय मुद्दों के नैतिक निहितार्थों का विश्लेषण करना और भारतीय सांस्कृतिक ढांचे के भीतर पर्यावरण प्रबंधन से संबंधित दार्शनिक अवधारणाओं की खोज करना।

सन्दर्भ

<https://link.springer.com/book/10.1007/978-981-97-3933-2>

<https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/94658>

<https://www.researchgate.net/publication/385275083> Environmental Humanities in India An Inter disciplinary Approach

https://gian.iitkgp.ac.in/files/brochures/BR1470208857GIAN_course_overview_upload.pdf

https://www.academia.edu/125985667/Environmental_Humanities_in_India

https://www.environmentandsociety.org/sites/default/files/key_docs/496jorgensen.pdf

<https://mistra.org/wp-content/uploads/2023/02/Environmental-Humanities-Background.pdf>

<https://www.epw.in/journal/2023/31/alternative-standpoint/environmental-humanities%C2%A0-way-forward.html>

<https://www.epw.in/journal/2023/31/alternative-standpoint/environmental-humanities%C2%A0-way-forward.html>

Exploring The Emerging Technetronic Literature in the New Age of Millennium

Main Author:

Ms. Vidhi Rajgor

Ph.D. Scholar, Department of English

Gujarat University- Ahmedabad

Co-Author:

Professor Dr. Dushyant Nimavat

Gujarat University

Abstract:

The concept of the "Technetronic Era," as envisioned by theorists like Zbigniew Brzezinski in the mid-20th century, has gained renewed relevance in the context of the 21st century's technological advancements. In this paper, we explore the emerging technetronic literature that addresses the profound shifts occurring as technology intertwines with every aspect of human life, reshaping political, social, and economic structures. With the advent of the internet, artificial intelligence, big data, and robotics, we stand on the precipice of a new era marked by digital interconnectivity, automation, and unprecedented access to information. This new age, which some scholars describe as the "Millennial Technetronic Age," calls for a reevaluation of traditional models of governance, society, and culture. The literature in this field highlights how technology is not only an external force but is deeply embedded in human identity, influencing individual behaviors and global power dynamics. Issues such as data privacy, surveillance, digital inequality, and the future of work are central to the emerging discourse. Scholars argue that these technological forces challenge norms and bring about new ethical and philosophical questions regarding autonomy, freedom, and collective progress. This paper aims to highlight key developments within the technetronic literature that respond to the evolving complexities of the digital era and how the upcoming generations might navigate and shape this rapidly evolving landscape.

Introduction to Technetronic Millennium Age

This research paper examines the concept of the "Technetronic Age" as it emerges in contemporary literature. Drawing from various critical perspectives, it explores the intersections between technology, society, and narrative in literature. The paper identifies how contemporary authors are reflecting the digital revolution, artificial intelligence, virtual realities, and the ethical dilemmas posed by technology, shaping new literary genres and aesthetics. The term was coined by Marshall McLuhan in *The Global Village* (1967), referring to an era dominated by electronic media, mass communication, and digital technologies. It Briefly examines how technology and digital culture have gradually become central themes in literature. The role of the internet, artificial intelligence, biotechnology, virtual realities, and surveillance has become crucial in modern day literature. The turn of the millennium marked a pivotal transformation in human history, characterized by the rapid rise of digital technology, the internet, and a new, interconnected world. In this context, literature has evolved to reflect, critique, and adapt to the technological upheaval shaping modern society. This paper explores the emergence of "Technetronic Literature" in the 21st century, a genre that blends the aesthetic concerns of technology with traditional literary forms. Drawing from works that examine artificial intelligence, virtual reality, surveillance, biotechnology, and the implications of the digital world on human identity and experience, this paper outlines the growing trend of technetronic narratives and how they are reshaping literary discourse in the new age.

The Rise of the Technetronic Age

In his seminal work, *The Global Village: Transformations in World Life and Media in the 21st Century*, Marshall McLuhan coined the term "Technetronic Age," referring to a period of social and cultural transformation driven by advances in electronic media and digital technologies. This "technetronic revolution" is not merely a shift in the tools we use but signifies a deep cultural change, reimagining how we engage with the world and ourselves. As the digital world becomes increasingly dominant in daily life, its influence permeates various aspects of human culture—including literature.

At the turn of the millennium, the relationship between technology and human experience began to intensify, giving rise to a new literary tradition that mirrors the anxieties, hopes, and complexities of a world increasingly shaped by digitalization. Technetronic literature, a term this paper adopts to describe these emerging narratives, reflects the digital age's preoccupations with artificial intelligence (AI), virtual realities, surveillance, and transhumanism. In doing so, it questions traditional notions of identity, morality, and society. Writers of the technetronic age use their work to grapple with the impact of technological progress, creating stories that challenge the boundaries between reality and the virtual, the human and the artificial.

This research explores the literary characteristics, themes, and innovations that define technetronic literature in the post-millennial age. It examines how contemporary authors use speculative fiction, cyberpunk, post humanism, and interactive storytelling to create new forms of narrative that are reflective of our increasingly digital lives.

Defining Technetronic Literature

Technetronic literature is a genre and mode of literary expression that embraces and critiques the technology-driven changes of the 21st century. It builds upon the foundation laid by early science fiction works, exploring futuristic possibilities and existential dilemmas rooted in advancements in technology. The term "technetronic" refers not only to the tools and gadgets that define this age but also to the mindset and worldview produced by constant technological mediation.

Some key characteristics of technetronic literature include:

- **Integration of Technology and Humanity:** The works blur the line between human and machine, often questioning the very nature of human identity, consciousness, and free will.
- **Virtual and Augmented Realities:** With the rise of the internet, gaming, and digital spaces, technetronic literature frequently explores the intersections between physical and virtual worlds, where characters live in both realms simultaneously or cannot distinguish between them.
- **Ethics of Artificial Intelligence and Biotechnologies:** Many works in this genre explore the moral and ethical ramifications of creating sentient machines, biotechnology, and the manipulation of the human genome.
- **Dystopian Futures:** Technetronic literature often presents dystopian or utopian visions of the future, wherein technology has either overpowered society or led to unintended consequences.

Authors of this genre, including William Gibson, Neal Stephenson, and Philip K. Dick, have laid the groundwork for the exploration of these themes in literature. Their works have evolved in response to the rapid pace of technological development, reflecting both optimism and pessimism about the future of human civilization in a technology-saturated world.

Technetronic Literature and Speculative Fiction

At the heart of technetronic literature is speculative fiction, a genre that imagines worlds radically different from our own by speculating on the potential of technological developments. It encompasses a variety of subgenres, each of which engages with distinct aspects of the technetronic age.

Cyberpunk and Post-Cyberpunk

One of the most prominent subgenres of technetronic literature is cyberpunk, which emerged in the 1980s and gained widespread popularity in the 1990s. Cyberpunk works typically focus on high-tech, low-life societies where the convergence of advanced technology and economic inequality creates dystopian worlds dominated by multinational corporations, AI, and ubiquitous surveillance.

William Gibson's *Neuromancer* (1984) is considered the archetypal work of cyberpunk. It introduces readers to cyberspace, virtual worlds, and AI entities, concepts that were groundbreaking at the time and now serve as touchstones for the genre. *Neuromancer* not only anticipated the rise of the internet but also captured the anxiety and excitement of a world in which human consciousness could be altered or transferred into a digital space.

Following the popularity of cyberpunk in the late 20th century, a new wave of speculative fiction, known as post-cyberpunk, began to emerge. Authors like Neal Stephenson, in works such as *Snow Crash* (1992), continued the cyberpunk legacy but with more complex narratives about the virtual and physical realities coexisting. These works often provide more optimistic, if still cautionary, views of technological progress.

Posthumanism and Transhumanism

Technetronic literature also explores posthumanism and transhumanism, two philosophical perspectives that examine the potential for technology to reshape what it means to be human. Posthumanism imagines a future in which human beings transcend biological limitations, either through the development of artificial bodies or by merging with technology.

One of the key texts in this area is *Altered Carbon* (2002) by Richard K. Morgan. Set in a future where human consciousness can be transferred between bodies, *Altered Carbon* explores questions of identity, mortality, and the ethics of digital immortality. This novel, like many technetronic works, examines the consequences of living in a society where death and physical decay are no longer inevitable, challenging readers to consider how technology alters our perception of life and death.

Artificial Intelligence and Ethics

The theme of artificial intelligence (AI) is central to technetronic literature. AI represents the pinnacle of human technological achievement and the potential for radical transformations of society. However, as AI develops, it

raises ethical questions about sentience, rights, and autonomy. The implications of creating machines that can think, feel, and act independently are explored in works such as Philip K. Dick's *Do Androids Dream of Electric Sheep?* (1968) and more recently in films like *Ex Machina* (2014) and novels such as *Autonomous* (2017) by Annalee Newitz.

Technetronic literature frequently addresses the idea that as humans continue to build smarter and more autonomous machines, we are confronted with questions about what it means to be human. Are AI beings simply tools, or do they deserve the same rights and recognition as biological humans? These narratives challenge readers to reconsider traditional distinctions between human and machine, person and artifact, reality and simulation.

The Influence of Technology on Literary Forms and Structures

Beyond the thematic focus on technology, technetronic literature also reflects the influence of digital technologies on narrative form. The internet, hypertext, and multimedia storytelling have all introduced new ways of thinking about literature. Digital literature, in particular, pushes the boundaries of traditional text-based narratives by incorporating interactive elements, non-linear structures, and multiple forms of media (such as video, sound, and images).

Interactive and Non-Linear Narratives

A growing trend within technetronic literature is the use of interactive storytelling, in which the reader plays an active role in determining the direction of the narrative. Hypertext fiction, which allows readers to navigate through a web of interconnected links, creates a non-linear narrative structure that mirrors the way we interact with the internet. This type of storytelling allows readers to explore different narrative threads, experiencing multiple perspectives and outcomes.

One notable example of this form is *House of Leaves* (2000) by Mark Z. Danielewski. The novel features unconventional formatting, footnotes, and narratives that shift between multiple levels of reality, all designed to immerse the reader in a story that feels like an exploration of a labyrinthine digital space.

Digital and Multimedia Literature

In the digital age, literature is no longer confined to print. The rise of multimedia platforms has inspired authors to experiment with new forms of storytelling. E-books, audiobooks, and interactive apps allow authors to incorporate sound effects, video, and even augmented reality (AR) into their works.

The integration of multimedia into storytelling enables authors to engage with the digital culture in a way that traditional print media cannot. Works like *The Night Cafe* (2016) by Mike Hoolboom, which combines film, text, and digital media, show how literature in the technetronic age is evolving to accommodate the immersive nature of the digital world.

The Cultural Impact of the Technetronic Age in Literature

The Technetronic Age, a term popularized by Marshall McLuhan in the 1960s to describe a world increasingly shaped by electronic media, has had a profound impact on literature, particularly in how writers explore the

evolving relationship between technology, identity, and society. The rapid pace of technological advancement—especially the rise of the internet, artificial intelligence, biotechnology, and digital media—has transformed not only the way we live but also the ways in which we write, read, and interpret texts. Literature, as a cultural product, has both mirrored and influenced the shifting dynamics of the Technetronic Age, often acting as a vehicle for critical reflection on the promises and perils of these technological innovations.

In this context, the cultural impact of the Technetronic Age in literature can be understood in several key areas: the reimagining of narrative structures and forms, the exploration of new identities and societal dynamics in a tech-driven world, and the engagement with ethical, existential, and philosophical questions about human existence in a digitalized reality.

Utopian and Dystopian Visions of the Future in Novels : The Role of Technological Advancement

The representation of the future in literature and media is often shaped by technological advancements, which are portrayed as either leading to utopian or dystopian societies. The potential of technology—whether through artificial intelligence, genetic engineering, biotechnology, or surveillance—carries immense consequences for human existence, society, and the environment. Utopian and dystopian narratives serve as mirrors to our contemporary fears and hopes about how technology might shape the future. These contrasting visions explore the range of possibilities: a world where technology elevates humanity to new heights of prosperity and harmony, versus a world where technology exacerbates social inequalities, threatens individual freedoms, or undermines what it means to be human.

Utopian Visions: Technology as a Force for Good

Utopian literature and media present the idea that technology, when harnessed for the collective good, can solve humanity's most pressing problems and create a world of peace, equality, and prosperity. These visions often depict a society where technology has eliminated poverty, disease, and war, allowing people to live in harmony with nature and each other.

1. Technological Utopianism in Novels

One of the classic examples of a utopian vision in literature is Aldous Huxley's *Brave New World* (1932), although it is often read as a dystopian critique. In Huxley's world, technological advancements have been used to create a perfectly stable society, where people are genetically engineered for specific roles, and distractions like recreational drugs and entertainment keep them happy. While the novel ultimately critiques this vision of perfect control, it explores the allure of a future where technology is used to eliminate societal problems such as inequality and suffering.

A more overtly utopian work is *The Dispossessed* (1974) by Ursula K. Le Guin, which portrays a society in which technological advancement is subservient to social equality. In Le Guin's novel, Anarres, a society on a barren moon, adopts a form of anarchism, where technology is used not for profit or control, but to meet the collective needs of all citizens. This society prioritizes communal living, shared resources, and environmental sustainability. The technology in *The Dispossessed* is thus portrayed as a tool for human flourishing rather than domination, reflecting a utopian ideal where technology serves humanity's best interests.

Dystopian Visions: The Dark Side of Technological Advancement

In contrast, dystopian literature and media often depict technological advancements as tools of oppression, surveillance, and control. These works present futures where technology exacerbates inequality, stifles individual freedoms, or creates a world where humans have lost control over their own lives. These dystopian narratives are often cautionary tales, warning of the unintended consequences of technological progress.

1. Dystopian Visions in Novels

George Orwell's *1984* (1949) is perhaps the quintessential dystopian novel, depicting a world where technology is used to surveil, control, and manipulate the population. The Party in Orwell's novel uses advanced surveillance technology, including telescreens and microphones, to monitor and control every aspect of citizens' lives. The state's ability to manipulate truth through technological means—such as the rewriting of historical records—illustrates the dangers of technological advancements when they are used to centralize power and suppress dissent.

Similarly, Ray Bradbury's *Fahrenheit 451* (1953) presents a world in which technology has been used to oppress and control knowledge. In this dystopian society, books are banned, and technology—particularly mass media—has replaced critical thinking and personal reflection. The novel explores how technology, when monopolized by the state and used as a tool of distraction and censorship, can prevent individuals from gaining awareness of their true condition, turning them into passive consumers of entertainment rather than active participants in society.

A more recent example of dystopian literature is *The Hunger Games* by Suzanne Collins (2008). Set in a post-apocalyptic world where technology enables a brutal form of televised entertainment, the novel critiques the power of media and technology to control and manipulate populations for the benefit of the elite. The Capitol, using its technological superiority, keeps the districts in line through violence and psychological control, demonstrating how technology can be a tool of subjugation rather than liberation.

Conclusion

In conclusion, the exploration of emerging technetronic literature in the new age of the millennium reveals a profound transformation in how we engage with technology through storytelling. As digital advancements redefine our world, authors are increasingly grappling with the complex relationship between humanity and the rapidly evolving digital landscape. Whether through cyberpunk narratives, posthuman explorations, or speculative visions of artificial intelligence, technetronic literature challenges our perceptions of identity, ethics, and society in a technologically mediated world. It not only reflects our fears and aspirations but also pushes the boundaries of traditional narrative forms, incorporating new mediums, interactive storytelling, and multi-layered realities. As we continue to navigate the complexities of a tech-driven future, technetronic literature will remain an essential lens through which we can critically examine the impact of technology on human existence, offering both cautionary tales and hopeful possibilities for the years to come. The rise of digital technology has deeply influenced the form and structure of literature. As traditional print media increasingly blends with digital platforms, writers have had to adapt to new modes of storytelling, shaped by the interactivity and multimedia capabilities of digital spaces. The internet has introduced nonlinear, fragmented, and hypertextual forms of storytelling, which mirror the very nature of digital communication and experience.

References:

1. Reinking, David. Handbook of literacy and technology: transformations in a post-typographic world. Mahwah, N.J.: L. Erlbaum Associates, 1998.
2. Aronowitz , Stanley, Barbara R. Martinsons and Michael Menser. Technoscience and Cyberculture : A Cultural Study.
3. Brin. David, The Transparent Society: Will Technology Force Us to Choose Between Privacy and Freedom? Perseus Books, 1998
4. Wallace, Patricia. The psychology of the Internet, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
5. Turkle, Sherry . Life on the Screen
6. Kiesler, Sara. Culture of the Internet
7. Warschauer, Mark. Technology and Social Inclusion: Rethinking the Digital Divide. Cambridge, Mass. MIT Press, Feb 2003
8. Young, Kimberly S. Caught in the Net: How to Recognize the Signs of Internet Addiction and a Winning Strategy for Recovery.
9. Turkle, Sherry. The second self: computers and the human spirit. New York : Simon and Schuster, 1984.
10. Thomas, Kenn, ed., Cyberculture Counterconspiracy : A Steamshovel Press Reader. Vol.1 of 2, Book Tree, 1999 (ISBN: 1585091251) paperback

CASTE, IDENTITY AND STRUGGLE: A CRITICAL READING OF *ANTS AMONG ELEPHANTS* BY SUJATHA GIDLA

Author Details :

Mr. Sanjaykumar Jethalal Vaghela

UG Student, Department of English,

Shree R. R. Lalan College, Bhuj-Kutch.

ABSTRACT:

Caste is still a part of the social fabric of India and influences who people are, what they can have and do in society and how they interact with one another. Sujatha Gidla's *Ants Among Elephants: An Untouchable Family and the Making of Modern India* is a very strong personal story that shows how caste discrimination still exists in India even though the country has made a lot of progress in the economic and educational sectors. By drawing on the experiences of her own family, Gidla shows that caste still determines how far one can go in society, where one can get and who one can associate with, which keeps the cycles of oppression going on for generations. The purpose of this research is to examine, in particular, how caste is portrayed structurally, psychologically and culturally in Gidla's *Ants Among Elephants*. Gidla demonstrates how Dalits are socially and physically isolated, subject to ritualistic restrictions and unable to obtain employment or education even if they are talented. It also studies how caste, gender and class are related and Dalit women are oppressed in every aspect of their lives. Moreover, the research focuses on the political resistance, including Gidla's uncle K.G. Satyamurthy who was a Maoist revolutionary to fight against the caste oppression in the society through radical means. It exposes caste as a deeply cultural force shaping identity, exclusion and resistance. Dalits are marginalized culturally in religious and social spaces, while their oral histories serve as counter-narratives to dominant casteist accounts. This study challenges the belief that caste discrimination is decreasing, positioning *Ants Among Elephants* as not only a personal account but also an important historical document that reveals the ongoing reality of casteism in contemporary society and political system.

KEYWORDS: Caste System, Identity Formation, Gender, Discrimination, Untouchability, Dalit Literature, Resistance, Education, Social Struggle, Dalit Feminism, Postcolonial Criticism, Caste Oppression

INTRODUCTION:

In *Ants Among Elephants: An Untouchable Family and the Making of Modern India*, Sujatha Gidla examines the combination of caste identity and social conflicts through an examination of the life of her Dalit family. Part memoir, part history, a work that is *Ants Among Elephants* narrates the lives of members of Gidla's family against the larger historical backdrop of India's discriminatory caste system. Gidla's own narrative of her life as a Dalit woman in the shadows of untouchability and caste domination uncovers the various ways in which caste influences individual and collective selves, determining social, political, and economic mobility. This research paper critically examines the major themes of caste, identity and resistance in Gidla's work in the context of the structural nature of caste based discrimination and the form of resistance that gets generated as a response. Guiding varied critical agendas such as postcolonial, feminist, and Marxist critiques, the paper brings to the center

stage the struggle that continues for dignity, equality, and social justice, along with tension involved in negotiating identities in a caste-stained context.

LITERATURE REVIEW:

The caste system has been the subject of interest in Indian society studies, especially its socio-political impact on subjugated groups. B.R. Ambedkar, one of the most prominent Dalit thinkers, condemns the caste system in books such as *Annihilation of Caste*, where he detests the common social, political, and economic injustices inflicted on Dalits. His social justice and untouchability abolition campaigns have had a significant impact on many academic and literary critiques of caste oppression (Ambedkar 14). Sujatha Gidla's writing is one of the many contributions of Dalit literature that aims to bring center stage the everyday lives of the Dalits in India, presenting not only a critique of caste-based injustice but also an articulation of the individual and collective resistance that arise as a response.

Dalit literature as a form is an absolute tool for the expression of the realities of caste oppression and structural exclusions experienced by Dalits. Researchers such as Sharmila Rege and Gauri Mahtani assert that Dalit literature, particularly women's writing allows for the expression of violence, marginalization and exclusion experiences (Rege 79). Gauri Mahtani's exploration of Dalit autobiographies further underscores how personal narratives like Gidla's can serve as acts of defiance against the cultural dominance of upper-caste narratives (Mahtani 157). Additionally, feminist scholars such as Uma Chakravarti have explored how caste intersects with gender to create compounded forms of oppression, with Dalit women facing both caste-based and gendered violence (Chakravarti 67).

Gidla's *Ants Among Elephants* is part of such an ancestry of Dalit writing by providing an individual but politically engaged narrative of caste and identity. Critics such as Gitanjali Pinto contend that Gidla's particular family history adds a new scope to the prevailing Dalit narrative since it shows how Dalits, especially those from Communist roots, utilized ideological resistance to invert the social order (Pinto 202). Researchers such as K. S. Bharati, in his postcolonial writing, have noted that such fictions go beyond the colonial and postcolonial frames that continue to perpetuate discrimination based on caste (Bharati 31).

METHODOLOGY:

This research is qualitative critical discourse of the themes and structure of *Ants Among Elephants*, applied through Marxist theory, feminist theory and postcolonial theory. Postcolonial theory, as theorized by intellectuals such as Gayatri Chakravorty Spivak, plays a significant part in analyzing how the caste is reinforced in postcolonial India as a trace from the colonial social order (Spivak 136). Feminist theory, in this instance, intersectionality theory by Kimberle Crenshaw, is used to explore how Dalit women perceive doubly oppressive kinds based on the intersection of caste, gender and class (Crenshaw 124). Marxist analysis is applied to examine how caste functions as an instrument of economic and social domination, Dalits as a working class exploited by capitalist and caste forms of domination (Chakrabarty 97).

The current essay is a work of close reading and textual interpretation of *Ants Among Elephants*, charting the trajectory through which Gidla's auto-biographical account and history show the continued prevalence of caste domination in contemporary India. Reading these, the essay examines some of the important themes of identity formation, resistance, gender and the empowering function of education for marginalized communities.

RESULT AND DISCUSSION:

➤ The Caste System and How It Affects Identity:

Ants Among Elephants by Sujatha Gidla vividly captures how the caste system dehumanizes and divides Dalits, affecting their identities in profound ways. Caste is not only a social and psychological barrier restricting access to material resources but one that profoundly affects self-conception. In one such illustration, Gidla explains how her mother, well-educated and successful professional, was discriminated against at every point just because she belongs to a lower caste (Gidla 112). This episode symbolizes the way caste is an invisible but strong determining factor of the worth and social standing of a person in India.

The internalization of caste oppression is exemplified in Gidla's childhood experience. Though a scholastic success, she was persistently discriminated against and kept at arm's length, highlighting the psychological impact caste subordination has on Dalits (Gidla 67). Gidla's account serves to highlight that caste is not just a social hierarchy but a psychological warfare mechanism that ensures that Dalits remain locked into their lower rank through social ostracism and exclusion.

➤ Resistance and Struggle:

Ants Among Elephants is also a compelling story of resistance. Gidla's uncle, who was a very active member of the Communist Party of India (CPI), is a good case in point regarding how Dalits have used political movements to resist caste oppression throughout history. The Communist Party provided a political ideology by which Dalits could resist not just discrimination based on caste but also the general capitalist regimes that dominated them (Gidla 152). Gidla's narrative critically explores this political resistance of history, shifting the focus toward how the participation of the Dalits in the leftist movements turned entirely synonymous with the struggle against social injustice and inequality.

As a connected process, Gidla herself begins examining resistance through schooling-the pursuit of higher studies as one of challenge. For restoring agency, where in the world the Dalits are ruthlessly denied intellectual and economic renaissance, higher studies have their own modes of resistance. Gidla's focus on education as empowerment mirrors the general Dalits fight for a self-determination because education is generally viewed as the most powerful means of shattering the shackles of caste oppression (Gidla 94). According to Arun Kumar, education is not only a means to social mobility for Dalits but also a field of ideological struggle against a system that attempts to control and limit their lives (Kumar 88).

➤ Gender and Caste:

The second general theme to emerge in *Ants Among Elephants* is the overlap of gender and caste, which Gidla resents as a kind of double oppression of Dalit women. Gidla's women relatives are doubly marginalized: as women and as Dalits. In a pitiable account, Gidla explains how the highly educated Dalit women are often stuck in subordinating roles both within their household and in the larger social hierarchy (Gidla 139). This is in line with the evidence presented by researchers such as Sharmila Rege that Dalit women suffer from an exclusive type of exploitation that is rooted in the dynamics of caste as well as gender (Rege 81). The sexual exploitation of Dalit women by men of higher castes is a recurring and haunting theme in Gidla's book applies feminist theory to analyze the social and economic structures through which this exploitation enabled and provides a compelling description of the Dalit women's resistance to it (Chakravarti 67).

➤ Education and Agency:

Education in Gidla's life is therefore not just a means of personal transformation but also a means of reclaiming agency. It is a process of subverting the oppressive structures. The quest for education, in both Gidla's and her family members' lives, is an exercise in reclaiming agency in a society that tries to erase Dalits from sight. Gidla's achievement in higher education is one of the ways in which Dalits have employed education in the past to fight against caste oppression even with the many obstacles that have been put in their path (Gidla 67). As Arundhati Roy has briefly and clearly put it that education equips Dalits with weapons to fight social as well as economic inequalities and become active agents of their own emancipation (Roy 109).

CONCLUSION:

Sujatha Gidla's *Ants Among Elephants* is a critical and powerful analysis of caste, identity and resistance in modern India. From personal narratives to historical background, Gidla presents the long-term effects of caste-based domination, yet also the way the Dalits resisted domination in the name of justice. In the probing of themes that vary from the psychological cost of caste to the function of education and the intersection of caste and gender, Gidla offers a rich and detailed examination of the Dalit experience. It is a work of Dalit literature that is necessary, both a condemnation of the caste system and an appeal for greater social justice and equality.

REFERENCES:

1. Ambedkar, B. R. *Annihilation of Caste*. 1948.
2. Bharati, K.S. *Postcolonial Studies and the Problem of Caste*. *Culture Critique*, Vol. 25, no. 3, 2006, pp. 29-35.
3. Chakrabarti, Pradip. *The Materiality of the Book: Caste and Gender in Dalit Literature*. Oxford University Press, 2018.
4. Chakravarti, Uma. *Gendering Caste: Through a Feminist Lens*. Sage Publications, 2010.
5. Crenshaw, Kimberle. *Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics and Violence Against Women of Color*. Stanford Law Review, 1991.
6. Gidla, Sujatha. *Ants Among Elephants: An Untouchable Family and the Making of Modern India*. Farrar, Straus and Giroux, 2017.
7. Kumar, Arun. *Dalit Education: Challenges and Opportunities*. Oxford University Press, 2007.
8. Mahtani, Gauri. *Dalit Literature: A Critique of Caste and Identity*. *Journal of Postcolonial Studies*, vol. 15, no. 2, 2020, pp. 157-174.
9. Pinto, Gitanjali. *Caste and Resistance: The Communist Party and Dalits in Sujatha Gidla's Ants Among Elephants*. *South Asian Review*, vol. 41, no.3, 2020, pp. 198-214.
10. Rege, Sharmila. *Writing Caste, Writing Gender: Narrating Dalit Women's Testimonios*. *Economic and Political Weekly*, vol. 36, no. 22, 2001 pp. 1903-1908.
11. Roy, Arundhati. *The God of Small Things*. HarperCollins, 1997.
12. Spivak, Gayatri Chakravorty. *Can the Subaltern Speak?*, Macmillan, 1988.

Mapping Myth and Migration: A Digital Cartographic Study of Memory and Ecology in Amitav Ghosh's 'Gun Island'

Name: Ms. Trushali Shantibhai Dodiya

Designation: Research Scholar

Institution: Department of English, MKBU

Abstract:

Digital cartography is an emerging field in literary studies, offering new ways to analyze texts through spatial perspectives. In our daily lives, maps help us navigate and visualize locations, and similarly, digital mapping tools enable a spatial analysis of literary works. Amitav Ghosh's 'Gun Island' presents a vivid and expansive depiction of places, weaving together myth and migration. The novel reimagines the legendary journey of Bonduki Sadgar, a reference to the myth of Manasa Devi, alongside the travels of characters in the novel. By blending ecological and cultural memory, the narrative explores environmental transformations in Bangladesh, Venice, and Los Angeles.

This paper examines how digital cartography can enhance one's understanding of the mythical and migratory journeys within 'Gun Island'. By employing maps, readers can engage with the novel's spatial dynamics, enriching their experience through visual representation and deeper geographical awareness.

Keywords: Digital Cartography, Mapping Gun Island, Myth, Migration

Introduction:

In an era of rapid technological advancement, digital tools are reshaping the way one engages with life. Among these advancements, mapping stands out as an essential tool for navigation, enabling people to locate places and trace routes to specific destinations. But what happens when we apply mapping to literary texts? Can it help interpret the multiple layers of meaning embedded within them? How can it provide new insights into their thematic concerns? This emerging field, known as the digital cartography of literary texts, offers an innovative method for analyzing spatial narratives by transforming textual descriptions into interactive visual maps.

Amitav Ghosh's Gun Island intricately weaves together myth, migration, and ecological crisis, spanning locations from the Sundarbans to Venice and Los Angeles. The novel's dual journeys—the mythical voyage of Bonduki Saudagar and the contemporary migrations of its characters—reflect larger global patterns of displacement and environmental change. By utilizing digital mapping tools such as Google My Maps and GIS (Geographic Information Systems), it will visualize these mythical and migratory journeys, enhancing the spatial reading of Gun Island and offering a more immersive understanding of its geographical and thematic dimensions. ("Google MyMaps")

Digital Cartography:

Cartography, the art and science of map-making, has evolved beyond traditional geographic representation to become an analytical tool in various disciplines, including literature. Spatial theories, influenced by thinkers like Michel de Certeau, Henri Lefebvre, and Edward Soja, emphasize how space is not merely a physical entity

but a socially and culturally constructed phenomenon (Certeau). Lefebvre's concept of the "production of space" highlights how spaces are shaped by human interactions, ideologies, and historical contexts (Lefebvre). Similarly, Soja's "Thirdspace" theory extends this idea by suggesting that space is simultaneously real, imagined, and experienced, offering multiple dimensions of interpretation. (Soja) These theories provide a foundation for understanding how literary texts, like Amitav Ghosh's *Gun Island*, construct spatial narratives that go beyond mere settings and instead function as active elements in storytelling.

Digital cartography applies these spatial theories by enabling the visualization of movement, boundaries, and layered meanings within a literary work. Unlike static maps, digital mapping tools allow for an interactive exploration of space, showing not only locations but also their historical, mythical, and ecological connections. When applied to literature, mapping can uncover patterns of migration, cultural exchanges, and environmental changes that might not be immediately evident in textual analysis alone. By incorporating Geographic Information Systems (GIS) and tools like Google My Maps, one can trace a novel's spatial dimensions dynamically, offering a deeper engagement with the text. In the case of *Gun Island*, mapping the journeys of characters and mythical figures helps contextualize their experiences within larger narratives of displacement, globalization, and environmental crisis, reinforcing how spatial analysis enriches literary interpretation.

Mapping *Gun Island*:

Amitav Ghosh's Gun Island explores mythical and contemporary migration, connecting various places across time and geography. The novel follows the legendary journey of the Gun Merchant from Bengal to Venice in the 17th century, paralleling the real-time migrations of characters like Tipu, Rafi, Lubna Khala and her husband Munir, and Palash. (Ghosh) Through their movements, Ghosh highlights themes of displacement, climate change, and the interconnectedness of human and ecological histories.

It presents a vast scope for analyzing locations, as Dinanath Datta, the protagonist, embarks on an unexpected journey after encountering the Shrine of Mansa Devi. The text often blurs the boundaries between legend and reality, suggesting how migration is an enduring part of human history. Mapping existing locations and places has become easier with modern tools, but mapping fictional works presents a unique challenge. It requires extensive textual analysis and careful interpretation to determine the possible locations of imagined spaces. In *Gun Island*, certain places remain a mystery as they do not appear on current maps. To uncover their significance, one must engage in a deep reading of the novel, exploring its layers of meaning and contextual clues to visualize these spaces within the broader narrative.

Pavlovskaya argues that maps are not neutral but are shaped by cultural, historical, and political contexts. This aligns with your digital mapping of *Gun Island*, where locations like the Gun Merchant's journey and the migration of Bengali refugees are reconstructed based on textual and mythological interpretations rather than fixed geographical realities.

The migration of the Gun Merchant in *Gun Island* is deeply intertwined with the myth of Mansa Devi, the goddess of snakes. His journey is not merely a physical movement across geographical spaces but also a spiritual and symbolic pursuit. His refusal to become Mansa Devi's devotee marks the beginning of his exile, as he is relentlessly followed by her divine wrath wherever he goes.

The figure in the map (Figure 1) traces the Gun Merchant's migration, showing

the path he takes—from the Sundarbans, where he first denies Mansa Devi, to his eventual journey across the Indian Ocean and beyond. Each location he visits is marked by signs of the goddess's presence, reinforcing the idea that his travels are not entirely his own choice but rather dictated by fate.

This mythical journey runs parallel to the contemporary migrations depicted in the novel, where modern-day refugees and migrants, like Tipu and Rafi, move across borders due to climate change and socio-political crises. Just as the Gun Merchant is pursued by Mansa Devi, modern migrants are also "chased" by forces beyond their control, whether they be economic hardship, environmental disasters, or political instability. Franco Moretti's concept of *distant reading* suggests that mapping literary texts can reveal patterns that close reading alone might not capture. Applying this to *Gun Island*, mapping allows us to see the interconnected routes of migration and myth beyond the novel's textual boundaries. (Moretti)

When the protagonist, Dinanath Datta, first visits the shrine of Mansa Devi in the Sundarbans, he dismisses the story of the Gun Merchant as mere folklore—just another local myth woven into the fabric of Bengal's cultural history. However, as the novel progresses, he gradually uncovers that the journey of the Gun Merchant was not just a legend but a real historical migration shaped by the socio-political and ecological crises of the 17th century.

Through Dinanath's investigations and encounters, it becomes evident that the Gun Merchant's travels—from Bengal to Goa, Istanbul, and Venice—were driven by the actual forces of the time: Portuguese piracy, the Indian Ocean slave trade, religious persecution, environmental upheavals, and shifting global economies. The places mentioned in the myth exist, and the signs left behind—symbols, inscriptions, and cultural traces—confirm the connection between myth and reality. While analyzing the journey of the gun merchant, it becomes clear that this is not merely a folk tale about an imaginary character. Instead, it embodies cultural memory, preserved through oral tradition and the shrine dedicated to him. This narrative revives ecological memory, revealing how environmental changes shape human lives and histories. As Kanai Dutt says in the first part of the novel,

"He went on to name a few other well known characters from Bengali folklore: Satya Pir, Lakhinder and like. Such figures are not quite gods and nor are they merely saintly mortals like the shifting mudflats of the

Bengal delta the arise at the conjuncture of many currents. sometimes Shrines are built to preserve the memory; and almost always the names are associated with a legend and since Bengal is a Maritime land seafaring is often a prominent figure of such tales". (Ghosh)

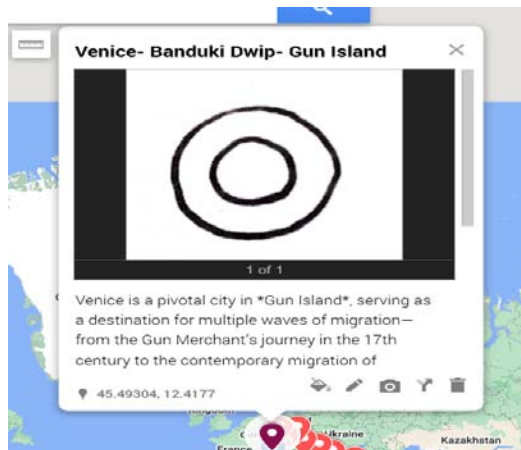
This becomes evident when Cinta, Piyali Roy, and Rafi unravel some of the mysteries surrounding the strange tale of the Gun Merchant. This realization challenges Dinanath's rational worldview, leading him to reconsider the relationship between history and legend, past and present. What seemed like a supernatural tale of divine wrath and escape turns out to be a historical narrative of displacement and survival, mirroring the modern migrations in the novel. The parallel between the Gun Merchant's journey and the climate-driven migrations of contemporary characters like Tipu, Rafi, and others highlights how history continues to repeat itself, with new crises shaping human movement across time.

By mapping the migrations in *Gun Island*, patterns emerge that might not be immediately apparent through a textual reading alone. The movement of characters—both mythical and contemporary—reveals striking geographical and thematic connections.

When all the migrations are visualized together, the novel's intricate web of journeys becomes clearer. The Gun Merchant's 17th-century route from Bengal to Venice mirrors the modern migrations of Tipu, Rafi, Lubna Khala, Munir, and Palash, who are driven by economic instability, political unrest, and climate change. The physical mapping of these migrations also highlights how history repeats itself, as places that once served as safe havens—Goa, Istanbul, and Venice—continue to be sites of refuge, conflict, and transformation. It can be seen in the image 2.

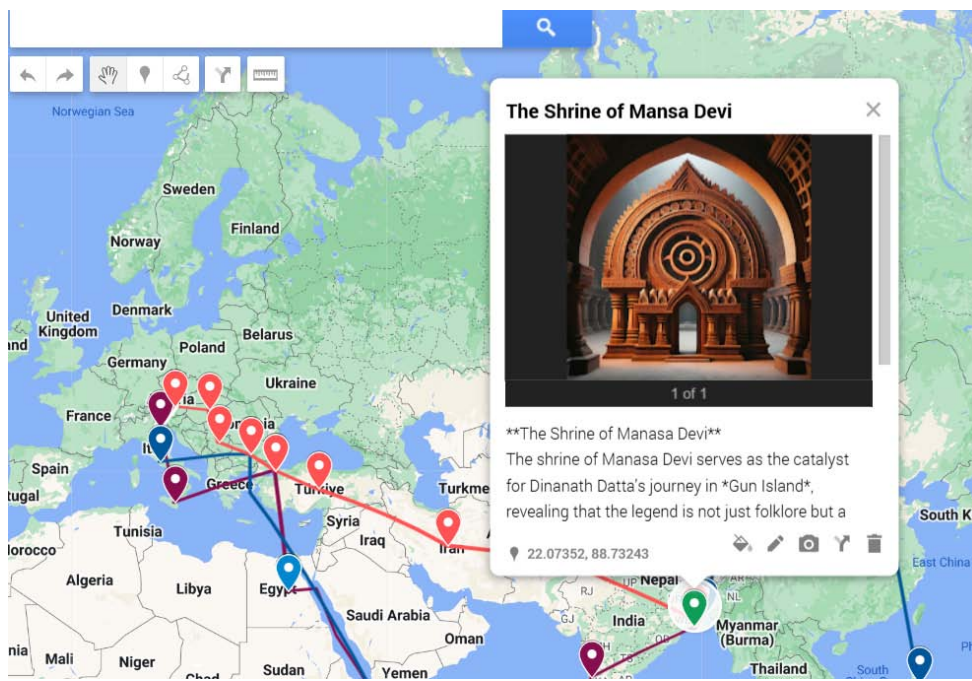
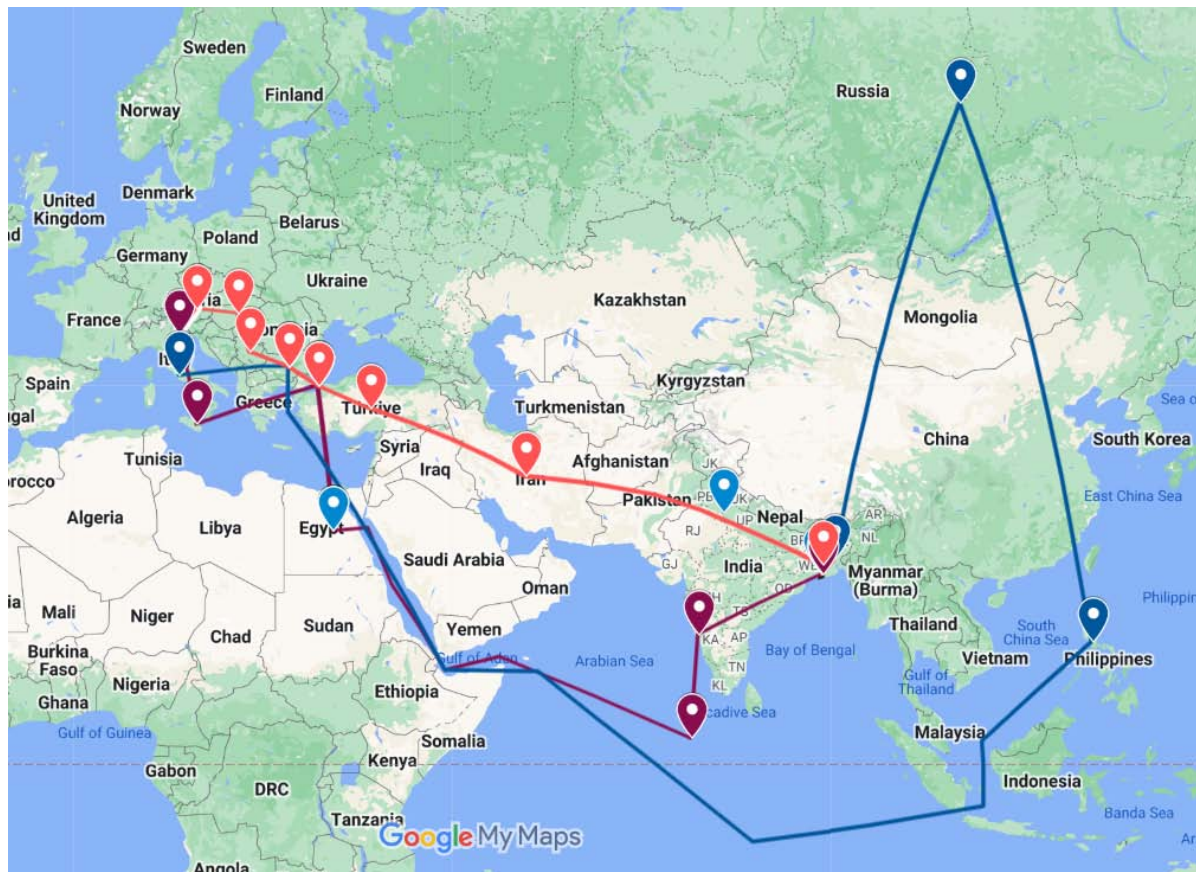
Additionally, mapping brings attention to how human migration is deeply intertwined with ecological shifts. The displacement of people due to climate change is paralleled by the migrations of animals—like the venomous sea snakes and the blue crabs moving into new territories. These migrations, when viewed on a map, reinforce the novel's central argument: that climate change is not only a present crisis but a recurring force shaping human and non-human movement across time.

Digital mapping integrates multiple including the significance of locations and the migrations, into a cohesive analysis. For instance, on a map marker and on line, one can trace routes and access detailed descriptions of each. Additionally, embedded images enhance spatial understanding, providing a clearer visualization of and their geographical context. As Alex Christie "*mapping literary texts digitally transforms the act into an interactive experience.*"(Christie)

elements, causes of by clicking migration location.

the places notes that of reading

(Clicking on the picture will allow to access the interactive map, providing a dynamic exploration of *Gun Island*.)

Using different colors for each route and location allows for a clearer distinction between places, making it easier to trace connections within the novel's spatial framework. This visual differentiation enhances comprehension, offering a structured view of migration patterns and the relationships between various locations. The moment when Dinanath Dutta encounters Bengali immigrants in Venice becomes a striking realization of history repeating itself. These individuals, forced to cross the ocean in search of a better life, mirror the struggles of past generations. Their displacement, driven by cyclones and climate crises in the Sundarbans and Bangladesh, echoes the journey of the 17th-century Gun Merchant. This connection aligns seamlessly with the stories of Lubna Khala, Bilal, Rafi, and Tipu, illustrating the persistence of migration across centuries. Observing these movements on a digital map not only reinforces the interconnectedness of past and present but also visually marks the points where these journeys converge, making the novel's themes of displacement and resilience more tangible.

In *Gun Island*, migration is not solely a human phenomenon but also deeply affects the animal world. The novel portrays a world in which both people and animals are displaced due to climate change, reinforcing the interconnectedness of ecological and human histories.

This study's mapping primarily focuses on human migration driven by environmental crises, tracing the journeys of characters like Tipu, Rafi, Lubna Khala, and Munir. However, it also considers the migrations of animals, emphasizing the broader ecological shifts that influence movement across species. Together, these migrations intertwine with the journey of the Gun Merchant. For instance, the shrine of Mansa Devi features a symbol—a circle within a circle with eight lines—suggesting a connection to the venomous spiders in Venice that may driven the Gun Merchant. Similarly, dolphins and snakes are depicted as migrating due to the climate crisis, reinforcing the novel's exploration of ecological displacement. As Piya said,

"You'll never hear those words are from here. We're in a new world now. No one knows where they belong anymore, neither humans nor humans." (Ghosh)

Migration is a constant force driven by the pursuit of a better life. Whether it is fleeing from Mansa Devi in a symbolic sense or escaping the tide for survival, the journey remains uncertain. Yet, despite the movement, it often leads to a state of displacement, a search for refuge that offers no clear destination.

Conclusion

Exploring Amitav Ghosh's *Gun Island* through digital mapping reveals multiple layers of meaning, offering deeper insights into the novel's intricate narrative structure. The interconnected journeys of the characters, particularly the enigmatic figure of the Gun Merchant as a migrant, become more tangible when visualized on a map. By plotting these journeys, digital cartography transforms abstract literary movements into dynamic spatial representations, providing a clearer picture of how locations shape the novel's themes of displacement, migration, and environmental transformation.

Furthermore, *Gun Island* emerges as a powerful testament to the interconnectedness of histories, cultures, and ecological challenges. The novel's narrative, steeped in myth and folklore, reflects the enduring cycles of migration driven by environmental crises. This approach reinforces the importance of reimagining our relationship with the world, urging readers to engage more deeply with themes of mobility, exile, and climate-induced displacement in an increasingly interconnected global landscape.

At the heart of the novel lies the concept of ecological and cultural memory—stories and experiences passed down across generations through oral traditions, shaping collective identity. The mystery of the Gun Merchant, a Bengali trader from the past, finds resolution when Dinanath (Dino) encounters present-day Bengali immigrants in Venice. These migrants, displaced by climate disasters such as cyclones and rising sea levels, mirror the struggles of their ancestors, highlighting the novel's central theme: history's cyclical nature. Their forced movement due to environmental devastation underscores the stark reality of.

Ultimately, digital cartography serves as a powerful tool to unravel these themes, allowing readers to engage with *Gun Island* beyond the confines of the text. By mapping the novel's geographic and mythical landscapes, readers can better appreciate the spatial dimensions of migration, myth, and ecological change, deepening their understanding of how literature reflects real-world crises.

Works Cited

Certeau, Michel de. *The practice of everyday life*. Edited by Steven Rendall, translated by Steven Rendall, University of California Press, 1988.

Christie, Alex. "Digital Mapping as a Reading Practice." *Debates in the Digital Humanities 2018*, edited by Matthew K. Gold and Lauren F. Klein, University of Minnesota Press, 2018.

Cooper, David, et al., editors. *Literary Mapping in the Digital Age*. Taylor & Francis, 2016.

Dodiya, Trushali. "Map of Gun Island by Amitav Ghosh." *Google My Map*, <https://www.google.com/maps/d/edit?mid=1lVTbFPu5kOj-FL5cLA415YwOVeW2DV8&usp=sharing>.

Ghosh, Amitav. *Gun Island: A Novel*. Penguin Random House India Private Limited, 2019.

"Google MyMaps." *Google*, <https://www.google.com/maps/d/>. Accessed 23 February 2025.

Lefebvre, Henri. *The Production of Space*. Translated by Donald Nicholson-Smith, Wiley, 1991.

Moretti, Franco. *Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for Literary History*. Verso Books, 2007.

Soja, Edward W. *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Wiley, 1996.

Pavlovskaya, Marianna. "Digital Place-Making: Insights from Critical Cartography and GIS." *The Digital Arts and Humanities: Neogeography, Social Media and Big Data Integrations and Applications*, edited by Charles Travis and Alexander von Lünen, Springer International Publishing.

Travis, Charles, and Alexander von Lünen, editors. *The Digital Arts and Humanities: Neogeography, Social Media and Big Data Integrations and Applications*. Springer International Publishing, 2016.

Soja, Edward W. *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Wiley, 1996.

પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચના અને તેની સાહિત્યિક, સાંસ્કૃતિક મીમાંસા

અઝીઝ ઈબ્રાહીમ છરેયા

પી. એચડી સંશોધનાર્થી, ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી - પાટણ

‘પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચના અને તેની સાંસ્કૃતિક મીમાંસા’ એક અર્થમાં આજકાલ ચર્ચાતી નવી સંજ્ઞા છે. હજી એના વિશે જુદી જુદી રીતે વિચારવિમર્શ થતો જાય છે. પર્યાવરણ વિશેની જાગૃતતા સાહિત્યના અભ્યાસીઓની પણ પોતાના કર્તવ્ય વિશેની સજગતા એ દિશામાં વધી છે. પર્યાવરણ-પ્રકૃતિ-માનવેતર સૃષ્ટિ શું છે, તેનું પરાપૂર્વથી મનુષ્ય સાથે કેવું ખેડાણ રહ્યું છે અથવા વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહેવું હોય તો તે ઉભયની એક સમયે કેવી અભિજ્ઞતા હતી, તેને કારણે વિશ્વ કેવું સંતુલિત હતું અને આજે એ અભિજ્ઞતા તૂટતાં દુનિયા અને માનવ કેવાં પરેશાન થાય છે, મનુષ્ય પર કેવો ભય તોળાઈ રહ્યો છે – આ અને આવા અનેક પ્રશ્નો સાહિત્યના અભ્યાસીઓ હવે હવે કરતા થયા છે. હાલમાં કુવેમ્પુ પુરસ્કારથી સન્માનિત ગુજરાતી ભાષાના પ્રસિદ્ધ સર્જક હિમાંશી શેલત પણ માનવજાત અને પશુસૃષ્ટિ વચ્ચેના પોતાના સંબંધો વિશે ખૂબ જ સંવેદનાત્મક રીતે પોતાની કથા અને વાર્તાઓમાં કરતા રજૂ કરતા હોય છે. પ્રકૃતિ સાથેનો વિચ્છેદ માનવજાત માટે કેવો ઘાતક છે તે બાબત સૌને સમજાઈ છે. ‘વિકાસ’ને નામે ભૌતિકતાની દિશામાં જે દોડ વધી છે, વિજ્ઞાને તેની કેટલીક નકારાત્મક બાબતો દર્શાવીને પ્રકૃતિ-મનુષ્યની અસમતુલા ઊભી કરી છે અને પ્રકૃતિવિમુખ થતો જતો માનવ પોતે જ પોતાની જાળમાં ફસાઈ કેવી પીડાઓને નિમંત્રી રહ્યો છે – વગેરે બાબતો હવે તેના વધુ વિકરાળ સ્વરૂપે આપણી સામે આવી રહી છે. સાહિત્યિક વિવેચના આ સર્વનાં મૂળ ખોળી, તેને કેવી રીતે અટકાવી શકાય, કેવી કેવી કૃતિઓ તેનાં દૃષ્ટાંત રૂપે પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી મૂકી શકાય અથવા હવે રચનાર કૃતિઓમાં પ્રકૃતિનો જો મહિમા કરાય, તેની અગત્યનો સ્વીકાર થાય, પ્રદૂષિત થતી આબોહવાને કેવી રીતે રોકી શકાય, સાહિત્ય તેવી સકારાત્મક બાજુ ઊભી કરવામાં કઈ રીતે ઉપકારક બની શકે – આ અને એવી અન્ય બાબતો વિશે અત્યારે ઠીક ઠીક વિચારણા ચાલી રહી છે. પ્રજાને પુનઃ પ્રકૃતિ તરફ લઈ જવાની ભૂમિકા પણ ઊભી કરી શકાય. પ્રકૃતિ પર્યાવરણ - નિર્સર્ગ, ગ્રામચેતના – નદી - સમુદ્ર - પંખી – પશુઓ – પહાડો, ખીણો, આકાશ – ધરતી – વૃક્ષો - પુષ્પો - પવન - પંખીકલરવ - અરણ્યો - આરણ્યક વાતાવરણ - સૂર્ય – ચંદ્ર – તારા - ગ્રહો અને એવું કંઈક કંઈક જે અત્યારનો માનવ પાછળ મૂકતો જાય છે, તેની અવહેલના કરી રહ્યો છે અને તેને કારણે કુદરતી હોનારતો - આફતો - ત્સુનામી – ધરતીકંપ-વાવાઝોડાં, કોરોના, ઇન્ફ્લુએન્ઝા કે એવા અનેક જીવલેણ રોગોનો મનુષ્ય ભોગ બની રહ્યો છે – એ સઘળું તેની વિરૂપતા સાથે, ચોંકાવી મૂકે એ રીતે, આજે આપણી સામે આવ્યું છે. વિશ્વના સાહિત્યિક વિવેચકો અને અન્ય વિદ્યાના તજજ્ઞો પૂરી સક્રિયતા સાથે આજે આ દિશામાં પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. પ્રકૃતિ વિના માનવ અધૂરો જ નહીં, અદ્ભુત સાથે દર્દગ્રસ્ત - પીડાગ્રસ્ત પણ છે -એ વાત હવે સૌ સમજતા થયા છે. જેમાં પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચન આ દિશાનો, પોતાની રીતનો એક નમ્ર પ્રયાસ કરી રહ્યું છે.

પાંચ હજાર વર્ષ જૂની સંસ્કૃતિને સંગોપીને બેઠેલા ભારત જેવા દેશમાં 'પ્રકૃતિ' વિશે કેવી બુનિયાદી સમજ હતી, તે પણ જાણવું જરૂરી છે. કદાચ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પ્રકૃતિનો સર્વાંગીણ રૂપે જે રીતે સ્વીકાર થયો છે, જે રીતે એ માનવજાતના એક અકાટ્ય અંશ રૂપે તેનો સતત મહિમા થતો ગયો છે અને રામાયણ, મહાભારત ગીતાથી માંડીને વેદોપનિષદો - સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનાં પ્રત્યક્ષ-અપ્રત્યક્ષ રીતે જે ગુણગાન-સ્તવન થયાં છે એ બાબત પણ પ્રકૃતિ-પર્યાવરણ સમ્યક્ અર્થમાં શું છે - તેનો ઊંડેથી નિર્દેશ કરી રહે છે. 'પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચના' જેવી સંજ્ઞાને પણ સાચા અર્થમાં સમજવી હશે તો એ દિશામાંથી પણ ઘણું પામી શકાય તેમ છે. 'પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચના' ભલે પશ્ચિમમાંથી આરંભાઈ પણ ભારતે તો હજારો વર્ષોથી તેને પ્રત્યક્ષ જીવનમાં જ વણી લઈને તેની મહત્તા સ્વીકારી હતી.

ભાષાના આગમન પૂર્વે આદિમાનવ પાસે, એની સામે અને એની સાથે પણ પર્યાવરણ હતું. સાગર - પહાડો- નદી-વૃક્ષો - પશુ - પંખીઓ - પવન - સૂર્ય - ચંદ્ર- તેનાથી ઘેરાયેલો હતો. આકાશ ઓઢણું અને પૃથ્વી પાથરણું - પર્જન્ય - વીજળી તારા તડકો - ઠંડી ભાત ભાતનાં તેનાં રૂપ, અવાજો, તેની સાથેના એ માનવના અનુભવો. કહો કે મનુષ્ય અને દૃશ્યજગત એકમેકમાં ઓગળી ગયેલાં હતાં. તે તેનાં શીતલ રૂપોથી, તેના સૌંદર્યથી વારંવાર અભિભૂત થતો રહ્યો હશે. તો તેનાં અગ્નિ-જળ-પર્જન્ય-વિદ્યુત વગેરેનાં પ્રચંડ રૂપો પણ તેણે વિસ્ફારિત નયને, ધડકતે હૃદયે નિહાળ્યાં હશે. કદાચ એક પોતાનાથી વધુ મહત્ શક્તિ તેણે તેમાં દેખાઈ હશે. તેમાંથી જ તે પ્રકૃતિને પ્રણામ કરવાનું શીખ્યો હશે, તેના સ્વામીત્વનો તેને સ્વીકાર કર્યો હશે. ભાષા આવતાં તેણે તેનાં રુદ્ર - રમ્ય અનુભવોને ગાન રૂપે અવતાર્યાં હશે. સરિતા-સમુદ્ર-સૂર્ય-ચંદ્ર-વૃક્ષ - પવન - પહાડો આકાશ - પૃથ્વી સર્વમાં તેણે કોઈક 'શક્તિ'નો અનુભવ કર્યો હશે, તેનાં પૂજન-અર્ચન તરફ એ વળ્યો હશે. દેવ કે દેવી રૂપે તેમાં તેની શ્રદ્ધા દૃઢ થતી આવી હશે. માનવ પ્રકૃતિ વિના અને પ્રકૃતિ માનવ વિના ન્યૂન લેખાતાં. આ બંનેનું સમાજસ્ય, એ બંનેની પરસ્પરમાં ન ઉકેલી શકાય તેવી ગૂંથણી, એ જ વિશ્વ. આપણાં વિધિવિધાનોમાં, આપણા મંત્રોમાં, આપણી સ્તુતિમાં, આપણી પ્રાર્થનાઓમાં, આપણાં ચિત્રો ને ગાનમાં, આપણાં કાવ્યોમાં, આપણી સોળ સંસ્કારની જન્મ-લગ્ન-મૃત્યુ સુધીની ઘટનાઓમાં આ પર્યાવરણ-પ્રકૃતિ એકરસે રસાઈ છે. આપણે સૂર્ય - સમુદ્ર નદી - પર્જન્ય - પવન બધાંમાં ઈશ્વરત્વનું આરોપણ કરી વિવિધ ઉત્સવોમાં તેઓને નિમંત્રીએ છીએ. વૃક્ષો-તૃણ- દુર્વા - પણ એ વિધિઓમાં આમેજ થયેલાં છે. સર્પ-શ્વાન કે ગાયથી માંડીને અન્ય પશુઓને પણ કૃષિસંસ્કારથી માંડીને અનેક અન્ય ક્ષેત્રોમાં સ્મરીએ છીએ, તેને વંદન કરીએ છીએ. કહો કે આપણો તેની સાથેનો અને તેનો આપણી સાથેનો અજસ્ર રૂપે સંવાદ ચાલતો રહ્યો છે. સૂરજ દાદા છે, ચંદ્ર મામા છે, નદી માતા છે, - સમુદ્ર પિતા છે, વૃક્ષો ઈશ્વર છે, પવન-અગ્નિ દેવ છે, પર્જન્ય દેવ છે - લીમડો, પીપળો-વડ- તુલસી - એ સર્વનું માહાત્મ્ય રહ્યું છે. મોરનું પિચ્છ હોય, કાગળનો ટુકડો હોય, કલમ-કિત્તો હોય, સંગીતનાં સાધનો હોય, દેવ-દેવીનાં વાહનો રૂપે પશુ-પંખી હોય -સર્વનો પવિત્ર-ભાવે આદર કરવાનું ગળથૂથીમાંથી જ આપણે પામી લેતા હોઈએ છીએ. શ્રીફળથી માંડીને - રંગો સુધીની દુનિયા પણ અંતરમન સાથે જોડાયેલી રહી છે.

દ્રંકમાં, આપણો ઋષિ ગાઈવગાડીને કહે છે: ઈશાવાસ્યમ્ ઈદમ્ સર્વમ્ —સઘળું ઈશમય છે. બસ આ જ આપણું જીવનસત્ય છે. રામાયણ - મહાભારત ભાગવત - ગીતા આગળ જતાં આવી આપણી પ્રકૃતિ સાથેની સંવાદલીલાને લંબાવે છે, સઘન રૂપે તેનો પરિચય કરાવી રહે છે. રામ કે પાંડવો પ્રકૃતિ વચ્ચે જ પરિમાર્જિત થયા, પરિપુષ્ટ થતા, સૃષ્ટિને તેના સમગ્ર રૂપે નિહાળતા થયા ને તેનો સમગ્ર રૂપે સ્વીકાર કરતા પણ થયા. કૃષ્ણ-રાધા બીજાં એવાં બે નામ છે જેમણે યમુના, કંદબવૃક્ષ, વૃંદાવન - વ્રજ ત્યાંની પ્રકૃતિ-પશુ-પંખી સર્વને નિમિત્તે વિશ્વની સભરતાનો અનુભવ કરાવ્યો. કાલિદાસે ‘શાકુન્તલ’, ‘મેઘદૂત’માં અને બીજા અનેકોએ પ્રકૃતિના સ્પૃહણીય રૂપ સાથે માનવને જોડીને તેને વધુ વિનીત - વિવેકી - સંસ્કારી રૂપે પ્રસ્તુત કર્યો. કહો કે ભારતીય સંસ્કૃતિ - જનજીવને દુનિયાને એના વ્યાપક અને સાચા રૂપે પર્યાવરણ સાથે મનુષ્યના સંબંધોનું ઊંડું રહસ્ય પ્રતિફલિત કરી આપ્યું છે - આપણા ટાગોર સમેતના અન્ય ઘણા સર્જકની દિશા એ તરફ જ ખૂલતી જણાય... પશ્ચિમના અનેક સર્જકોએ - વિચારકોએ પણ સમયે સમયે પ્રકૃતિતત્ત્વના વ્યાપક રૂપનો મહિમા કર્યો છે. સૌંદર્ય અને સંવેદનાત્મક જગત માનવને કેવું ઉપકારક બનતું આવ્યું છે તે ત્યાંના એકાધિક સર્જકોએ મૂર્તિમંત કરી આપ્યું છે. શેક્સપિયર, વર્ડ્ઝવર્થ, મિલ્ટન, દાન્તે વગેરેની અનેક કૃતિઓમાં પ્રકૃતિનું સત્ત્વ નાનાવિધ રૂપે ઉજાગર થતું આવ્યું છે.

પણ સમય સાથે માનવની, શાસકોની ગતિ-મતિ બંને બદલાયાં છે. જે પ્રકૃતિ-પર્યાવરણ સાથે આપણે સેવક બની તેનું સ્વામીત્વ સ્વીકારવામાં આનંદ પામતા હતા, તેની સાથેના સંવાદમાંથી પૂર્ણત્વનો અનુભવ કરી રહેતા હતા તેને બદલે હવે ‘માનવવિકાસ’ના રૂપાળા નામ નીચે એ પર્યાવરણની ઐસીતૈસી કરી તેની સામે માનવજાતે ફૂરતા આચરવી શરૂ કરી. જે ‘ચક્ર’ એક શોધ લેખાતું હતું એ ચક્ર યંત્રો—યંત્રસંસ્કૃતિનું પર્યાય બની પ્રકૃતિનો કચ્ચરઘાણ કાઢવા માટે પ્રવૃત્ત બન્યું. ‘કુહાડી’ આગળ જતાં આરી બનીને વૃક્ષો-અરણ્યનું નિકંદન કરવામાં અગ્રેસર બને છે. ધરતી પર તો પરિવહનની પારાવાર સમસ્યા છે, હવાપ્રદૂષણની ન કલ્પી શક્ય તેવી દુઃસહ સ્થિતિ છે જ... હવે ભૂમિની ભીતર - ભૂગર્ભમાં પણ પરિવહન શરૂ થયું, આકાશમાં પણ. ડીઝલ-પેટ્રોલ-ગેસ-વીજળીના બલ્બ - ડી.ડી.ટી., રસાયણો, રાસાયણિક ફેક્ટરીઓ, મિથેન, કાર્બન ડાયોક્સાઇડ હવામાં ભળીને હજારો વર્ષથી રચાતા આવતા પેલા ‘ગ્રીન હાઉસ’ને ક્ષત-વિક્ષત કરી મૂકે છે. નદીઓ અશુદ્ધ બને છે, વૃક્ષો નષ્ટ પામે છે, પંખી-પશુઓની અનેક પ્રજાતિઓ નષ્ટ પામે છે, ડુંગરો-પહાડોને કોરી નાખવામાં આવે છે, જળસ્રોતો પર પણ માઠી અસર થાય છે. ઊંડે સુધી જમીનમાં શારકામ ખોદકામ થતાં ભૂમિનું સ્વાસ્થ્ય પણ જોખમાય છે. ગામજીવન જે પ્રકૃતિને ધારી જીવી રહ્યું હતું તેની દોડ પણ પેલા ‘વિકાસ’ સાથે જોડાતાં શહેરો પ્રદૂષણથી ફાટફાટ થવા લાગ્યાં. ગામડાંની અસલિયત પણ સાથોસાથ જોખમાઈ. હજારો હજારો એકર જીવન અનઉત્પાદક કરી દઈ તેની ઉપર સિમેન્ટ-કોંક્રિટની તોતિંગ ઇમારતો ખડી થઈ ગઈ. નદીનાં પાણીને રોકી ડેમ બનાવવા જતાં આજુબાજુનો પ્રદેશ વિવૃક્ષ થવા લાગ્યો, વૃક્ષોનું, હરિયાળીનું ત્યાં નામોનિશાન ન રહ્યું. ‘વસંત’ જાણે કવિતા પૂરતી અવશિષ્ટ રહી. કહો કે જે પ્રાકૃતિક-પર્યાવરણીય પરિવેશનું પૂજન કરતા હતા, તેના જ હનન માટે આપણે હવે પ્રવૃત્ત થયા. શાસકોએ પણ ‘વિકાસ’ના અંચળા નીચે

એવી ફૂરતાને પરોક્ષ કે પ્રત્યક્ષ રીતે દઢાવી. પ્રકૃતિ સાથેનો માનવીનો ભીતરી સંવાદ તૂટી જાય છે. સૂર્ય-ચંદ્ર - ધરા - આકાશ - તારકો - વૃક્ષો - પહાડો - નદીઓ - પશુ-પંખીઓ બધું સૌંદર્યપ્રેરક હતું, નમનને યોગ્ય હતું તે હવે વિજ્ઞાનની કેટલીક નકારાત્મક બાબતોને લઈને ‘વસ્તુ’ કે ‘પદાર્થ’ બની જાય છે. ‘વન’ જુદી રીતે સંપત્તિનું સાધન લેખાય છે. ઉદ્યોગોને નામે પાણી વેડફાય છે અને અશુદ્ધ પણ થાય છે.

પહેલા પશ્ચિમના રોમેન્ટિક યુગના કવિઓએ - પ્રકૃતિ તરફ પાછા વળો—એવો તેથી સંકેત પણ કર્યો. રૂસો જેવાએ પણ તેમાં સૂર પુરાવ્યો. થોરો જેવાએ પણ પ્રકૃતિનાં રહસ્યોને પ્રણામ કર્યાં. પણ શાસકોના બહેરા કાને ભાગ્યે જ એ વાત પહોંચી છે. પહોંચી હોય તો તે વિશે તેઓ કશું કરવા માગતા નથી. આપણે માનવ તરીકે પણ એ સંદર્ભે સતર્કતા ગુમાવી બેઠા. આપણે દરેક વસ્તુ એકબીજા સાથે જોડાયેલી છે - એ સનાતન સત્યનું વિસ્મરણ કરી બેઠા. પ્રકૃતિ-પર્યાવરણને આપણે આપણી એડી નીચે કચડીને તેના સ્વામી થઈ બેઠા. કહો કે ‘વિકાસ’ પાછળ મોહાંધ થઈ બેઠેલા આપણે જે પ્રકૃતિ વડે ભીતરી સુખ-આનંદ પામ્યા હતા તે ખોઈ બેઠા. અસંતુલિત થયેલી પ્રકૃતિ પછી કરવટ ન બદલે તો જ આશ્ચર્ય થાય !

પ્રકૃતિ-મનુષ્યનો સંવાદ તૂટ્યો. સેવક સેવ્ય બની બેઠો. સેવ્યને મનુષ્યે દાસ બનાવવા પ્રયાસ કર્યો. પ્રકૃતિ સહે તો ક્યાં સુધી ? અને વિસંવાદ છેવટે વિસંવાદ રહે છે. ત્સુનામીનાં મોજાં અને તેનો વિનાશ માનવે જોયો. ધરતીકંપે કરેલી તારાજી નિહાળી. ઋતુઓનાં અકલ્પ્ય પરિવર્તનોની માઠી અસરોનો અનુભવ કર્યો. નવી નવી બીમારીએ એના વિરૂપ ચહેરાઓ બતાવ્યા. અગ્નિતાંડવો અને જલપ્રલયના માનવીએ હતાશ ચહેરે કરતૂતો જોયાં. છેલ્લી સદીઓમાં ઈન્ફ્લુએન્ઝા, પ્લેગ અને હવે કોરોના જેવા વાઇરસના માનવને ખતમ કરી નાખે તેવાં વિરૂપોનો, સાક્ષાત્ મૃત્યુ સામે મૂકી આપતાં દૃશ્યો—સત્યોનો અનુભવ કર્યો. બંધાતી તોતિંગ ઇમારતોએ અને રાસાયણિક ફેક્ટરીઓએ હવામાનની નિયત સાંકળને તોડી નાખી. કહો કે માનવ જુદે ચઢ્યો તો પ્રકૃતિ પણ જુદે ચઢી. જીવનનાં સઘળાં ગણિતો ઊંધાંચત્તાં થઈ રહે તેવી વિષમ અને દુઃસહ સ્થિતિ વચ્ચે માનવ વધુ ને વધુ ઘેરાતો રહ્યો. કેટલાક શાણા માણસો આ સ્થિતિને પામી ચૂક્યા હતા.

ઈ.સ. ૧૯૬૨માં ‘સાઈલેન્ટ સ્પ્રિંગ’ ગ્રંથમાં રાચેલ કાર્સને પર્યાવરણ પ્રતિ આપણને ગંભીર રીતે જોવા ટહેલ નાખી. ભૌતિકશાસ્ત્રના વૈજ્ઞાનિક ઍલન ઓકલેએ તેના ‘કોન્ટ્રોલ’ નિબંધથી પ્રદૂષણની ખતરનાક સ્થિતિ વિશે સૌને સતર્ક કર્યા. પ્રકૃતિ અને મનુષ્ય ઉભયના સ્વાસ્થ્યનું ત્યાં થયેલું નિદાન ચંત્રવાદ, બજારવાદ, વિજ્ઞાનશોધોની આગેફૂચ, વીજાણુની શોધો, રાસાયણિક શોધો વગેરે વિશે નવેસરથી વિચારવા ફરજ પડે તેવી પરિસ્થિતિ, ઘટી રહેલી ઘટનાઓને સંદર્ભે પણ, સામે આવી. ‘હાથનાં કર્યાં હૈયે વાગ્યાં’ કહેવત સાચી પડતી જણાઈ. ઈ.સ. ૧૯૭૨માં, પાંચ જૂને, સ્ટોકહોમમાં વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોની પર્યાવરણ સંદર્ભે બેઠક મળી. કહો કે વિસંવાદની પ્રકૃતિ-લોકની સ્થિતિ વચ્ચે

આશાનું એક કિરણ ફૂટ્યું. કમ-સે-કમ ફરી પ્રકૃતિ વિશે વિચારતા થયા. આ પૃથ્વી એકલા માનવની નથી. ઉમાશંકરના 'વિશ્વશાંતિ' કાવ્યનું સ્મરણ કરીને કહીએ તો –

‘વિશાળે જગવિસ્તારે નથી એક જ માનવી;

પશુ છે પંખી છે પુષ્પો, વનોની છે વનસ્પતિ’

માનવનું અસ્તિત્વ પ્રકૃતિસંપત્તિ પર નિર્ભર છે પછી એ એનો હાસ કરીને પોતાને કઈ રીતે સંસિદ્ધ કરી શકે — એ વાત પણ ધ્યાનમાં લેવી પડી. કુદરતની પ્રાકૃતિક સમૃદ્ધિ સાથે માણસે નિર્માણ કરેલું પર્યાવરણ પણ હવે લક્ષમાં લેવાનું શરૂ થયું. માનવીનાં રહેઠાણો, ઉદ્યોગો, કૃષિ, પશુપાલન, તેની રહેણીકરણી આ સર્વમાં પણ સંયમ-નિયમની સૌને જરૂર લાગી. કહો કે માનવસર્જિત પર્યાવરણ પ્રકૃતિપર્યાવરણ પર હાવી ન થઈ જાય તે પણ અનેક કારણોસર જોવાનું રહે. એક રીતે તો આપણાં બધાં જ ગંતવ્યો છેવટે એક યા બીજા રૂપે પ્રકૃતિથી જ આરંભાતાં હોય છે. કહો કે ઊંડું વિમર્શન કરતાં જરૂર લાગવાનું કે માનવના સઘળા ક્રિયા-કલાપો-કલા, વિજ્ઞાન-જીવનપદ્ધતિ-ક્યાંક ને ક્યાંક પ્રકૃતિતત્ત્વોથી પ્રેરિત કે પ્રભાવિત રહ્યાં છે. કહો કે સાહિત્ય પણ એ રીતે એ સર્વ સાથે જોડાતું આવ્યું છે. રાચેલ કાર્સન પૂર્વે અમેરિકામાં આદિવાસી જૂથના એક અગ્રણી સિએટલે કહેલા શબ્દો આપણે સૌએ સ્મરણમાં રાખવા જેવા છે: ‘પૂર્વજો કહેતા હતા કે –આપણે આ પૃથ્વીના માલિક નથી, પણ પૃથ્વીનો અંશ છીએ.માતા કહેતી હતી, આ મૃત્તિકાનો પ્રત્યેક કણ પવિત્ર છે, વૃક્ષનું એક એક પર્ણ પવિત્ર છે. વૃક્ષની શિરાઓમાં પ્રવહતો રસ આપણી નસોમાં વહી રહ્યો છે હવાને પવિત્ર રાખો, ધરાને પવિત્ર રાખો.’

વિવિધ દેશોમાં લાખો લોકો પર્યાવરણ બચાવવા સભાઓ કરે છે - સરઘસો કાઢે છે – જે વસ્તુઓને કારણે પ્રદૂષણ વધી રહ્યું છે તેનો વિરોધ થાય છે. બેનેડિક્ટ સોળમા પોપે પણ પર્યાવરણ-બચાવની વાતને અનુમોદિત કરી છે. ભારતની બારમા ધોરણમાં ભણતી શ્વેતા મરાઠી નામની કન્યાએ યુનોમાં ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ કરતાં ૧૦ જૂન, ૨૦૧૨માં કોલસાની ખાણોમાં કામ કરતા ખાણિયાના લોહીથી વીજળીની બત્તીઓ પ્રકાશી રહી છે એમ કહીને સૌને પર્યાવરણના મુદ્દે ચિંતિત કરી મૂક્યા હતા. સ્ટીફન હોર્કિંગે પણ તેમના મરણોત્તર પ્રકટ થયેલા ગ્રંથ ‘બ્રીફ આન્સર્સ ટુ ધ બિગ ક્વેશ્ચન્સ’માં પ્રવર્તમાન સમયમાં મનુષ્યજાતને મૂંઝવી રહેલા પર્યાવરણના સંદર્ભોના ઉત્તરો આપીને મોટી ચેતવણી આપી છે. ફિઝિક્સના સિદ્ધાંતોને આધારે ધરા પરના કુદરતી સ્રોતો માનવસંખ્યાને લક્ષમાં લેતાં વધુ મોટા પ્રમાણમાં ખર્ચાઈ ચુક્યા છે અને અંતરિક્ષમાં પણ ભલે નરી આંખે ન દેખાતી હોય છતાં મોટી ઊથલપાથલ થઈ રહી છે જે ધરાનો કોઈ પણ ક્ષણે વિનાશ નોતરી શકે... ફેબ્રુઆરી ૨૦૨૦માં બિસ્ટલમાં પણ ત્રીસ હજાર યુવાનોએ ક્લાઈમેટચેન્જના વિરોધમાં રેલી કાઢીને ગ્રેટાએ કહ્યું હતું કે ‘વિશ્વમાં આગ લાગી હોય ત્યારે આપણે ચૂપ ન રહી શકીએ. સરકારોએ જાગી જવું જોઈએ, માણસોને ડૂબવું કે મરવું નથી. આ અને આવી ઘટનાઓ દર્શાવે છે કે આપણે

પકડેલી ખોટી દિશા માટે સજાગ થઈ ગયા છીએ. ‘ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણો’ એ પ્રમાણે, પેલી લેટિન કહેવતને પ્રત્યક્ષ કરી રહ્યા છીએ.

જગતના પ્રબુદ્ધ જનો, કળાકારો-સાહિત્યકારો-કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો પણ તેથી આ દિશામાં સક્રિય થાય છે. શેક્સપિયરનું – પ્રકૃતિનો સ્પર્શ-સંપર્ક-સંબંધ સમગ્ર વિશ્વને એક કુટુંબ બનાવે છે – એ કથન સમજાવા માંડ્યું છે. જર્મન પ્રાણીવિજ્ઞાની અર્નેસ્ટ હેઇકલે ૧૯૭૦માં પ્રથમ વાર ‘ઇકોલોજી’ સંજ્ઞાનો ઉપયોગ કર્યો. અમેરિકા સમેતના અન્ય દેશોના ચિંતક-ફિલસૂફો પણ ‘ઇકોલોજી’ને વ્યાપક રૂપમાં જોઈને જીવન પરના તેના પ્રભાવને તપાસે છે. જીવન સાથે જોડાયેલી કળા પણ એમ અભ્યાસનો વિષય બને છે. સૃષ્ટિને, પ્રકૃતિને, જીવ-અજીવનો - સર્વનો બધી બાજુએથી - વિચાર કરવાનું જાણે કે પર્વ શરૂ થાય છે. આવા પર્યાવરણને દૂષિત થતું કેમ અટકાવી શકાય, તેના જતન માટે શું કરી શકાય અને વિકાસના કહેવાતા રથને ક્યાં અટકવું જોઈએ— અથવા તેમાં શાની બાદબાકી કરી શકાય વગેરેનો વિચાર વ્યાપક રૂપમાં થતો ગયો. ૧૯૭૩માં કેટલાક પર્યાવરણ-તજ્જ આવી તપાસમાં સંસ્કૃતિ અને તેનાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપોની સાથે અધ્યાત્મના પ્રભાવને પણ લક્ષમાં લે છે. કહો કે વધુ ગહન-સંકુલ રૂપે ઇકોલોજીને અને તે સાથે જોડાયેલા વિશ્વ – તેનાં તત્ત્વોનો અભ્યાસ વ્યાપક બનતો ગયો.

ઈ.સ. ૧૯૭૮માં સૌપ્રથમ વિલિયમ રુકર્ટ ‘પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચન’ Ecocriticism’ એવી સંજ્ઞા યોજે છે. પ્રમાણમાં નવી કહી શકાય તેવી આ વિવેચનશાખા છે. તેનું પૂરેપૂરું પોએટિક્સ તો કદાચ હવેનાં વર્ષોમાં, આપણી સામે તેનાં સઘળાં રૂપો સાથે, ઉદ્ભાસિત થશે. પણ અત્યારે તેની જે દિશા છે તે પણ એટલી જ સ્પૃહણીય છે.

આરંભે અમેરિકન કળાવિવેચકોએ અને તે પછી ફ્રેન્ચ – જર્મન – કોરિયા- યુરોપ -ભારત વગેરે અનેક દેશોએ આ દિશામાં અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પ્રકૃતિ-પર્યાવરણની મહત્તા પ્રમાણી અને માનવજીવનમાં રહેલી તેની પ્રસ્તુતતાનો ઊંડેથી સ્વીકાર કર્યો, ઉભયના સંબંધોની પણ એ રીતે તપાસ થતી ગઈ. આજે અને આવનાર દિવસોમાં મનુષ્યસમાજ – મનુષ્યજગત સમક્ષ જે કંઈ દુઃસહ પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે અને થનાર છે એ સામે કળા-સાહિત્ય-સાહિત્યકાર શું કરી શકે, તત્સંદર્ભે તેનું ઉત્તરદાયિત્વ કેવું-કેટલું – કળાકૃતિઓની તપાસમાંથી શું નીપજી આવે છે, અથવા કળામાં પ્રકૃતિની સાભિપ્રાયતા શી છે કે હોવી જોઈએ...

આ કે એવાં ઘણાં બિન્દુઓથી અહીં ચર્ચા આરંભાતી હોય છે. અહીં પરિ-આવરણ છે તો પરસ્પર સંબંધ ધરાવતા અન્ય વિષયો કે દ્રષ્ટિકોણો કે વિચારધારાઓ પણ છે, તેમનું પૃથક્કરણ પણ છે. કહો કે સમગ્ર પર્યાવરણ વિશે માનવનું દૃષ્ટિબિન્દુ કેવું રહ્યું છે તેની અહીં અનેક ખૂણેથી તપાસ થાય છે. આવા વિવેચનના કેન્દ્રમાં પ્રકૃતિ અને મનુષ્યના સંબંધોની વાત મુખ્ય રૂપે રહી છે. માણસ પ્રકૃતિથી દૂર જાય તો તેનાં કેવાં દુષ્પરિણામો આવી શકે, તેની સંવેદનશીલતા - લાગણીઓ બુદ્ધિ બની જઈને તેને માટે કેવી વિષમતાઓ સર્જી શકે તે પણ લક્ષમાં લેવાય છે. આ

સાથે વિજ્ઞાન - ભૌતિકવિજ્ઞાનના અતિરેકની મર્યાદાઓની પણ નોંધ અહીં લેવાતી આવી છે. કહો કે આ પ્રકારના વિવેચનમાં માનવજીવનના હિતનો વિચાર રહ્યો છે, સાથે પ્રકૃતિ-પર્યાવરણના ગૂઢ વરદાનનો સ્વીકાર કરવાની વૃત્તિ છે. આવા વિવેચનને માનવીને વધુ ને વધુ સૌંદર્યાભિમુખ કેમ કરી શકાય, તેનું મૂલ્ય કેમ તેને સમજાવી શકાય તેમાં રસ છે. તે પોતાના પરિ-આવરણને વધુમાં વધુ સમજે, તે પરત્વે સતર્ક બને અને તેના પ્રભાવથી તે બહેતર માનવ બને, તેનું જીવન પણ બહેતર બને તે માટે આવું વિવેચન પ્રવૃત્ત રહે છે. ઝોટફેલ્ટી જેવા વિદ્વાને સાહિત્ય અને પર્યાવરણ વચ્ચેના અભ્યાસ પર વધુ ભાર મૂક્યો છે. માઇકલ પી. કોહેને જરા જુદી રીતે કહ્યું હતું કે આવા વિવેચને કારિકામાં બંધાયા વિના વ્યાપક પ્રકૃતિતત્ત્વને ઊંડળમાં લેવાનું છે. ઇતિહાસ, ફિલસૂફી, મનોવિજ્ઞાન, કળાઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ - પ્રકૃતિ - નીતિ એ સૌને તે માટે સમજવાં પડશે. ડોનાલ્ડ વર્સસ્ટરે ઇતિહાસના વિદ્વાન હોવા છતાં, માનવતાવાદને વરેલા સૌ કોઈ વિદ્વાનોને, આ સંદર્ભે પ્રમુખ ભૂમિકા ભજવવા માટે ટહેલ નાખી છે. અહીં આગળ વધીને પુરુષલેખક અને સ્ત્રીલેખક વચ્ચેનાં લખાણોમાં પ્રકૃતિ સંદર્ભે - તેના નિરૂપણ - વિષય સંદર્ભે અલગપણું દેખાય છે કે કેમ ? તેનો પણ વિચાર કરી શકાય. આવું વિવેચન સર્જકના અભિગમને જાણવો જોઈએ એમ દર્શાવીને લેખક - કૃતિ - વિશ્વ એવા ત્રિયોગી અભ્યાસની પણ જિકર કરે છે. આવકાર પામી રહેલું પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચન અમેરિકામાં 'એસ્લે' અર્થાત્ Association for Study of Literature & Environment (ASLE)એ જુદી જુદી દિશામાં ગતિ દર્શાવતાં ટી.વી. કાર્યક્રમો, ચલચિત્રો, કળા-સ્થાપત્ય-ઉદ્યાનો, પ્રાણીસંગ્રહાલયો, શોપિંગ-મોલ્સ વગેરે અનેક બાબતોને અભ્યાસમાં આમેજ કરે છે.

કૃતિમાં પ્રકૃતિતત્ત્વનો પ્રયોગ, પ્રકૃતિ સાથે જોડાયેલ સૂર્ય-ચંદ્ર-ધરતી-દરિયો વગેરે સાથે સર્જક કઈ રીતે કામ લે છે; વર્ગ, જાતિ, વર્ણ વગેરે પરત્વે પ્રકૃતિ સાહિત્યની કઈ રીતે પ્રભાવિત કરે છે; શાસકોના તે પરત્વે અભિગમો કેવા છે, વિજ્ઞાન-સાહિત્ય કેટલે અંશે અહીં વિશ્લેષણાત્મક ભૂમિકાએ ઉપકારક બની રહે, અન્ય શાસ્ત્રો સાથેનો સંબંધ - આ અને આવી અન્ય બાબતો પણ ધ્યાનમાં લેવાતી હોય છે. ગ્રામજીવન - ગ્રામચેતનાને પણ કેટલીક અહીં સાંકળે છે. થોમસ હાર્ડી કે થોરો જેવાનો આ સંદર્ભે અભ્યાસ થઈ શકે. રિચાર્ડ કેરીફ્ઝ જેવા સાહિત્યકારોના વિચારો પર્યાવરણ બાબતે કેવી રીતે ઉપકારક થઈ શકે તેના અભ્યાસ ઉપર પણ ભાર મુકાયો છે. ઇકોક્રિટિસિઝમનું દેખીતું પરિણામ એ આવ્યું કે સાહિત્યની સાથે સાથે વનસંરક્ષણ, શાકાહાર, વસ્ત્રીનિયંત્રણ, વૃક્ષારોપણ, નેચરલ ગેસ, પ્લાસ્ટિક વગેરે વિશે પણ વધુ સભાનતા આવી. ગ્રેગ જેરાઈ તેમના ગ્રંથમાં રહેઠાણ, પ્રાણીઓ, પૃથ્વી, નિર્સર્ગ, પ્રદૂષણ, સાક્ષાત્કાર જેવા મુદ્દાઓ લઈને પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચનનું ક્ષેત્ર વિસ્તારી આપે છે. સાહિત્યના વિદ્યાર્થી સામે પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચન આવા મુદ્દા પણ, એના મર્યાદિત અભ્યાસ માટે, મૂકી શકે. જેમ કે કોઈ ઊર્મિકાવ્ય - સોનેટ કે દીર્ઘ કાવ્યમાં નિર્સર્ગનું આવિષ્કરણ કઈ રીતે થયું છે ? અમુકતમુક વાર્તા કે નવલકથામાં આવતું પ્રકૃતિપ્રભાવિત વસ્તુ કૃતિને ઉપકારક નીવડયું છે ? અથવા એકાંકી કે નાટકમાં પર્યાવરણ બાબતે અનુકૂળ સમજ જન્મી આવી છે ? પ્રસરી છે ? પૃથ્વીને

પ્રભાવિત કરનાર પુરાકલ્પનો, રૂપો વગેરે કૃતિની માવજત પર અસર કરનારાં બન્યાં છે ? વિભિન્ન સ્વરૂપોમાં પ્રકટેલી પ્રકૃતિને, તેનાં રૂપોને, અલગ અલગ તારવી શકીએ? મનુષ્ય – અ-મનુષ્ય વચ્ચેનો ભેદ તે વડે દર્શાવી શકાય ?

જયોર્જ ઓરવેલે ‘એનિમલ ફાર્મ’માં આપેલાં તારણો પણ એવા અભ્યાસથી બદલાઈ શકે. પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચન એમ વ્યાપકતા વિશે, ઘણી બાબતોમાં ફેરતપાસ –વિચાર માટે પણ સંકોરે છે. આવા વિશાળ વિશ્વમાં આપણે શું એક ‘કીડી’માત્ર છીએ ? જિંદગી અને સાહિત્ય ઉપર કુદરતી કે વૈજ્ઞાનિકોએ તારવેલાં સત્યો કઈ રીતે અસર કરે છે ? શું પ્રકૃતિની અનેક કૃતિઓ – સંસ્કૃતિઓ છે ? આવું વિવેચન હવે ધીમે ધીમે હાંસિયામાંથી કેન્દ્રમાં આવતું જાય છે. તે નિમિત્તે બીજાં શાસ્ત્રો-સંબંધિત રહસ્યોપણ ખૂલતાં જાય છે. ઓર્નેનઝસન અને ગેરી સ્નીડર, જયોર્જ સેસન્સ જેવાઓ વધુ સક્રિયતા દાખવીને હવે મનુષ્યની સાથે પ્રકૃતિનાં તમામ તત્ત્વો - રૂપો - પશુપંખી-પ્રાણી-વૃક્ષો નદી-પર્વત-વનોને જોડીને તે સર્વ સાથે સમભાવ કેળવવા ઉપર ખાસ ભાર મૂકે છે. પ્રકૃતિની સંકુલતા અગાઉ કરતાં વધુ સમજાઈ છે. Nature is complex એવું ડેના ફિલિપ્સ સમુચિત રીતે કહે છે.

પૃથ્વી આપણું એક વિશાળ ગૃહ છે અને આપણે આપણા એ ગૃહને સભર રાખવાનું છે એવી ઊંડી સમજ પણ જગવવાની રહે છે. ડેવિડ બોટકીને લાક્ષણિક રીતે કહ્યું છે –‘આપણે પ્રયત્ન તો જારી રાખવાનો છે. અવરોધો છે, અસ્તિત્વના અંતિમ છેડાના પ્રશ્નો પણ છે. વળી આપણે સૌ સમયના સમુદ્રમાં એક નાની નાવ લઈને નીકળ્યા છીએ. તેમાં વળી આપણી સાથે તેને નાંગરવા માટેનું એવું કોઈ ઉપકરણ નથી જે સલામત રીતે બંદર-કાંઠે ઉતારે.’

ડેવિડની વાતમાં તથ્યાંશ જરૂર છે. છતાં માનવજાત જાગી છે એ મોટી વાત છે. પર્યાવરણકેન્દ્રી વિચારણા આપણી તદ્વિષયક સમજને જરૂર સંવર્ધી શકે તેમ છે. વ્યાસ-વાલ્મીકિ-કાલિદાસની કૃતિને પર્યાવરણના અને સંસ્કૃતિના વ્યાપક અભ્યાસઅર્થે ફરીથી આ સંદર્ભે વાંચવી રહી અને જરા જુદી રીતે અભ્યાસ કરવાની હવે જરૂર છે.

સંદર્ભગ્રંથ:

૧. પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચનવિચારણા, નૂતન જાની, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, ૨૦૧૨

૨. સંસ્કૃતિ-સંદર્ભ, રઘુવીર ચૌધરી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ૨૦૦૬

ચારેય દિશાઓમાંથી પ્રાપ્ત થયેલો એટલે જ ચારસો ટકા આનંદ.

મિહિર એમ વોરા , અર્ણવ અંજારિયા

શ્રી આર આર લાલન કોલેજ ભુજ કચ્છ -3 ૭૦૦૦૧

ટૂંકસાર :

આજે શિક્ષણ ચેતનવંતુ બન્યું છે, એટલું જ નહિ એ ચેતના સહુને સ્પર્શીને પ્રેરિત પણ કરી રહે છે. આવા શિક્ષકોને મળેલો આનંદ અસીમિત હોય છે અને એજ તેમની મૂડી હોય છે, ચારેય દિશાઓમાંથી પ્રાપ્ત થયેલો એટલે જ ચારસો ટકા આનંદ.

મુખ્ય શબ્દ : ચારસો , ટકા, આનંદ, આજીવન શિક્ષક

પ્રસ્તાવના

મિત્રો કચ્છ નો એક પણ સાહિત્ય નો વાચક અને જાણકારી રાખનાર શ્રી હરેશ ભાઈ ધોળકિયાથી પરિચિત હશે જ અને હવે તો ગુજરાત ના જાણીતા તમામ સાહિત્ય કારો માં તેમનું નામ આદરપૂર્વક લેવામાં આવે છે. તેમના વિશે વાત કરીએ તો સ્વભાવે અને વ્યવસાયે આજીવન શિક્ષક રહેલા મુ. વડીલ હરેશભાઈ ખરેખર એક મળવા લાયક અને જાણવા લાયક વ્યક્તિ છે શ્રી હરેશભાઈ મારા મામા છે પણ તે પહેલા મારા તો ગુરુ અને શિક્ષક છે , હું તેમના નીચે ભુજ ની જાણીતી શાળા વીરજી દેવસી હાઈસ્કૂલ માં ૮ થી ૧૦ ધોરણ ભણ્યો છું , તેઓ આચાર્યશ્રી હતા ને અમારું સમાજશાસ્ત્ર અને અંગ્રેજી લેતા હતા .તેમનું જીવન એક સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર જેવું છે . હું તેમની પોતાની આત્મકથા કહી શકો અને શિક્ષણ જગત માં સૌથી વધુ વંચાયેલી તેમની નવલકથા ‘ચારસો ટકા આનંદ’ ની વાત લઈ ને આવ્યો છું , અહીં દરેક શિક્ષક ગણે આ નવલકથા ખાસ વાંચવી જોઈએ તેવું મારું માનવું છે . હરેશભાઈ ના અત્યારસુધી ૧૮૦ જેટલા પુસ્તકો પ્રગટ થયા છે .,નવલકથા ‘અંગદનો પગ’(૧૫ આવૃત્તિ), ‘બિન્દાસ’ ‘અનુવાદો’માં ‘અગનપંખ’(ડો . કલામની આત્મકથા-૧૪ આવૃત્તિ ‘શ્રી મિસ્ટેક ઓફ માય લાઇફ’(ચેતન ભગતની નવલકથા -૪ આવૃત્તિ તથા ‘હંમેસા શક્ય છે’(કિરણ બેદી (સહિતના અનેક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ પામ્યાં છે અને સૌથી વધુ વંચાયેલી અને વેચાયેલી આવૃત્તિવાળા પુસ્તકો છે .

.આવા જ , શિક્ષક અને કેવળ શિક્ષક જ શ્રી હરેશભાઈ ધોળકિયાએ ‘ચારસો ટકા આનંદ’ પુસ્તકરૂપે પોતાનો આનંદ વહેંચ્યો છે.. આ પુસ્તકમાં લેખક શિક્ષણ જગતમાં જે અદ્ભુત અને અનંત આનંદ મેળવ્યો તેની પ્રેરણાત્મક વાત સરળ રીતે રજૂ કરે છે. આજના બાળકો સાથે કેમ કામ લેવું અને શિક્ષણ ને કેમ પ્રેમ કરવો તેને આ પુસ્તક વાંચવું જરૂરી બને છે .તે આ પુસ્તકમાંથી સમજાશે, તથા દરેક વ્યક્તિને બાળકો માટેનાં ઉત્તમ કામ કરવા માટેની પ્રેરણા અવશ્ય મળશે જ. આ પુસ્તકને લેખકે પોતાની આત્મકથા નહિ પણ શૈક્ષણિક આત્મકથા ગણાવી છે, આ પહેલાં લેખકે આયર્ન

રેન્ડના વિચારોથી પ્રભાવિત થઈને તે ઉત્તમ વિચારોને ગુજરાતીમાં મૂકવા વિચાર્યું. અને સ્વાભાવિકપણે જ, પોતે જ્યાં અનુભવો મેળવ્યા એ શાળાનાં જ વાતાવરણને આધાર બનાવી નવલકથા લખી, ‘અંગદનો પગ’. આ નવલકથાને બહુ જ આવકાર મળ્યો. એની ૧૫ આવૃત્તિઓ થઈ. આનાથી અને શિબિરોમાં પોતાના શિક્ષણના પ્રયોગોના અનુભવો કહેતા ત્યારે શિક્ષકોના ‘આવું કેમ બને?’ જેવા નવાઈભર્યા પ્રશ્નોથી પ્રેરાઈને શૈક્ષણિક અનુભવોની વાત મૂકવી જોઈએ એવું લાગ્યું જેના પરિપાકરૂપે આ પુસ્તક આવ્યું. લેખકે ૨૦ વર્ષ ભુજની એક જ શાળામાં શિક્ષક તરીકે કાર્ય કર્યું અને પછી પાંચ વર્ષ અન્ય શાળામાં આચાર્ય તરીકે કાર્ય કર્યું. પણ શિક્ષક કે આચાર્ય આ બન્ને વચ્ચે એમના માટે કોઈ ભેદ જ નહોતો કારણકે અગાઉ કહ્યું તેમ એમનો અદ્વૈત ભાવ હતો અને છે,

બીજી કોઈ જગ્યાએ કોઈ કામ મળતું નહોતું એટલે શિક્ષક થયા એવું પણ નથી. શિક્ષક શા માટે થયો એની સ્પષ્ટતા કરતાં એમણે કલેક્ટર કચેરી, બેંક, એસ. ટી. વગેરેમાં જોડાવા મળેલા અવસરોની વાત કરી જ છે. એમ તો ગ્રંથપાલ થવાની કે આઈ એ એસ થવાની ઈચ્છા પણ થઈ હતી. પણ બાળપણથી જ વાચનનો શોખ અને તે પણ કેવો કે પુસ્તકાલય શરૂ થયું તો પ્રથમ સભ્ય થવાની જ ઈચ્છા. વાંચતા વાંચતા દયાનંદ, ગાંધીજી, વિવેકાનંદ, અને પ્રિય લેખક ર વ દેસાઈની ગ્રામલક્ષ્મી અને અન્ય નવલકથા વગેરેના પ્રભાવોમાં ઝોલાં ખાધાં એની પણ એક ઘેરી અસર ખરી. અને લેખક કહે છે તેમ, શિક્ષક પણ, આમ નક્કી કર્યું અને નથી થઈ જવાયું. બે ત્રણ ઇન્ટરવ્યુ આપ્યા પછી, પસંદગી થઈ. છેવટે, ૪થી જુલાઈ ૧૯૬૬ નો એ દિવસ આવી પહોંચ્યો અને લેખક નોંધે છે તેમ ‘-અને હું શિક્ષક બન્યો.’

પુસ્તક પરિચય :

આ પુસ્તકને મુખ્ય રીતે ત્રણેક ભાગમાં વહેંચી શકાય. પ્રથમ શાળા અને વાતાવરણ, બીજા ભાગમાં પ્રયોગ અને આ પ્રયોગો માટે પ્રેરિત કરતી પ્રવૃત્તિઓ અને ત્રીજા ભાગમાં આનંદ સાથે પછી મળેલી કેટલીક સંતોષની પળો. પુસ્તક પરથી જાણી શકાય છે કે લેખકે જે કંઈ કર્યું છે તેમાં શિક્ષણભાવનો જ વિસ્તાર, સંવર્ધન કરવાની ખેવના વર્તાય છે. વિવિધ પ્રકરણોમાં પોતાને જ્યાં જ્યાં જવાનો કે જોડાવાનો અવસર મળ્યો છે, પ્રવૃત્તિ કરી, તેની વાત કરી છે. શિક્ષક તરીકે પ્રથમ દિવસ ઘણો હળવાશ ભર્યો રહ્યો. શાળામાં વાતાવરણ કડક હતું, એમાં અંગ્રેજી જેવા મોભાદાર વિષયને લીધે અને હળવાશભર્યા વર્તનને કારણે વિદ્યાર્થીઓએ પણ હળવાશ અનુભવી. આ ઊંચા અને પડછંદ તરુણોના જીજ્ઞાસાભાવને સમજી લેખકે પોતે વાંચેલી રહસ્યકથાઓના માધ્યમથી પણ આકર્ષાને સંતોષ્યો અને પછી તેમના મિત્ર બની રહ્યા. વિદ્યાર્થીઓ તેમની સાથે ઊભા રહી વાતો પણ કરતા. આ તેમના વર્ગશિક્ષણનો પ્રભાવ હતો. શિક્ષકો અને શિક્ષકખંડના વાતાવરણની વાત કરતાં આ બાબતો પણ શિક્ષણને કેવી પોષક રહી તે નોંધે છે. આચાર્ય જૂની પેઢીના પણ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ, તાલબદ્ધ પી. ટી., એનસીસી, સ્કાઉટ, વિશિષ્ટ દિવસોની ઉજવણી વગેરે દ્વારા તેમની પ્રતિભાને દર્શાવીને પોતા પ્રત્યે પૂર્વગ્રહ છતાં કામને કારણે કેવા અંગત વડીલ બની રહ્યા તે બધી વાતો રસપ્રદ રીતે

જણાવી છે. સમયના પ્રવાહ સાથે પરિવર્તન આવતાં રહે છે અને છેવટે લેખક એ શાળામાંથી વિદાય લઈ આચાર્ય તરીકે બીજી શાળામાં જાય છે ત્યાં પણ શિક્ષણનું વાતાવરણ કેવી રીતે રચાય છે અને છેલ્લે નિવૃત્ત થાય છે એ બધી ઘટનાઓ ક્રમિક રીતે રજૂ કરી છે.

પુસ્તક ના પ્રથમ ભાગમાં એવું લાગે કે ઝડપથી પસાર થઈ જાય છે. પણ અહીં કાર્યનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરતાં કરતાં, શિક્ષણ લેતે લેતે શિક્ષણનું કાર્ય કરે છે. આ ગાળા દરમિયાન જ તેઓ સ્કાઉટની જવાબદારી સંભાળે છે, રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ શિબિરમાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે શાળાનું પ્રતિનિધિત્વ પણ કરે છે. આ પ્રથમ તબક્કાનાં ત્રણ-ચાર વર્ષ એક રીતે ઘડતરકાળ છે ,તેમના કાર્યકાળનો છેડો પણ છેલ્લાં પાંચેક વર્ષોમાં જાણી શકાય છે.

પુસ્તક ના બીજા ભાગમાં જેમાં પ્રયોગો અને અનુભવોની વાતો છે. પણ એક ભર્યું ભર્યું શૈક્ષણિક જીવન કેવું હોય તેનો એક ચિતાર – માર્ગદર્શક પણ ખરો- મળે છે. શિક્ષકે પોતાનાં ક્ષેત્રમાં કેવી રીતે શિક્ષકત્વને ચેતનવંતું રાખવું જોઈએ એ સમજવા મળે છે. પ્રયોગોની વાત કરીએ ત્યારે સહુથી પ્રથમ પ્રાર્થનાસભા આવે છે. શાળાનો પ્રારંભ જેનાથી થાય, વિદ્યાર્થીને સમગ્ર દિવસ દરમિયાન જિજ્ઞાસુ અને સ્ફૂર્તિલા રાખે એ પ્રાર્થનાસભા શાળાના મોભ સમાન ગણાય. એને ચેતનવંતી બનાવવા, વિદ્યાર્થીના ઘડતરનું મહત્વનું અંગ બનાવવા એમણે જે પ્રયોગો કાર્ય તે અદ્ભુત છે. શહેરમાં કોઈપણ મહત્વની વ્યક્તિ આવે તેને શાળામાં સંવાદ માટે નીમંત્રવી, ફિલ્મોનો પરિચય –તે કેમ જોવાય – દિગ્દર્શનકળા , છબિકળા , અભિનય વગેરે તમામ પાસાં સાથે કરાવવો, ફિલ્મ સંગીત, તેમાં વાદ્યોનો ઉપયોગ, શાસ્ત્રીય વાદ્યો અને સંગીત સંભળાવી વિદ્યાર્થીઓને રસ લેતા કરવા, ઇતિહાસ, ભૂગોળ વગેરે વિષયના પાઠોની નાટ્ય રૂપે ભજવણી, પ્રાર્થનાનો વિસ્તૃતપણે અર્થ, આ અને આવું તો ઘણુંયે પ્રાર્થના સભામાં સમાવાતું. સત્ર શરૂ થાય ત્યારે દરરોજ એક શિક્ષક પોતાનો પરિચય આપે, પોતાના અનુભવો કહે અને આમ વિદ્યાર્થીઓનો શિક્ષક સાથે એક અનુબંધ રચાય. કેટલાય પ્રયોગો પ્રાર્થનાસભામાં થયા. વિદ્યાર્થીઓ પ્રાર્થનાસભામાં આજે શું હશે એની જિજ્ઞાસા અને ઉત્કંઠાથી રાહ જોતા. એ જ રીતે સમાજવિદ્યા ખંડ,, કારકિર્દી માર્ગદર્શન ખંડમાં અનેક વિવિધતાઓ રચી. વિવિધ દેશોની એલચી કચેરીઓ સાથે પત્રવ્યવહાર કરી એ દેશોની માહિતી એકઠી કરી. વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કામ કરતા, પટાવાળાથી લઈને ઉચ્ચ અધિકારીઓનો ઇન્ટરવ્યુ લેવા વિદ્યાર્થીઓને મોકલી જાતે દરેક વ્યવસાયની ઊડી જાણકારી અપાવી. સગવડ નહોતી અને વાચનની ટેવ વિકસાવવા વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી વિવિધ છાપાં, સામયિકો વગેરે મગાવી તેને વાચન માટે ગોઠવી વાચનની વ્યવસ્થા કરી. વિદ્યાર્થીઓની વક્તૃત્વની કળા વિકસાવવા તેમણે વ્યવસ્થિત તાલીમ આપવા જે પદ્ધતિ અપનાવી તે પણ ઘણી પરિણામકારી રહી અને આને કારણે કેટલાય વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર થયા. આવી બધી જ પ્રવૃત્તિઓને કારણે વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓ સાથે પણ વિશિષ્ટ સંબંધો ગાઢ થતા રહ્યા.

પુસ્તક ના ત્રીજા ભાગમાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે વિવિધ સમયે થતા અનુભવો, જે તેમને પોતાને પણ જાણે આશ્ચર્યચકિત કરી દે છે. વિદ્યાર્થીઓને આપેલો પ્રેમ આવા મહાસાગરની છાલક જેમ ભીંજવે છે એ એમને માટે પણ કલ્પનાતીત

લાગે છે. પણ પુસ્તકને અંતે લેખક નોંધે છે તેમ, ‘.... હા, તેના માટે જરૂરી છે વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે અનર્ગળ વહાલ અને પ્રેમ. તેમને પળેપળ આપવી પડે છે. તેઓ ઘડાતા હોય ત્યારે તેમના સાથે ઊભા રહેવું પડે છે, માતાપિતા, મિત્ર, શિક્ષક, એવી અનેક ભૂમિકાઓ ભજવવી પડે છે

લેખક એક સ્નાતક હતા અને શિક્ષક થયા. શિક્ષણની સ્નાતક પદવી તેમની પાસે નહોતી અને શિક્ષણતંત્રના નિયમ અનુસાર એ જરૂરી હતી એથી એ માટે અલિયાબાડા ગયા. આ સમય પણ તેમણે માણ્યો છે. એક શિક્ષક જ્યારે વિદ્યાર્થી તરીકે ભણે ત્યારે પણ કેવો આદર્શ ઊભો કરી શકે છે તે ખ્યાલ આવે છે. સુંદર પુસ્તકાલયનો ઉત્તમ ઉપયોગ, જિજ્ઞાસા, ઉત્તમ વ્યક્તિઓ પાસે હોવા છતાં પ્રભાવિત થયા વિના તેમના જ્ઞાન અને અનુભવમાંથી શીખતા રહેવું વગેરે ઘણી બાબતો પ્રત્યક્ષ થાય છે. લેખક જેમ શિક્ષક તરીકે પ્રયોગો કરતા રહી વિદ્યાર્થીઓનો પ્રેમ મેળવતા રહ્યા તેમ, વિદ્યાર્થી તરીકે પણ એટલા જ જિજ્ઞાસુ, શીખવાની ધગશ ધરાવતા અને સારું મળે તેને જિજ્ઞાસુથી માણવું એ તેમનો મુખ્ય ભાવ જણાય છે. વ્યાખ્યાન માટે આવતા વક્તાઓ સાથે પ્રશ્નોત્તરી, વિવિધ આયોજનો, કાર્યક્રમોમાં નેતૃત્વ, રજનીશજીને સાંભળવા ખાસ રાજકોટ જવું, ગાંધી જયંતિને દિવસે પોરબંદરમાં જ્યુથિકા રોયને સન્મુખ સાંભળવાનો લ્હાવો જેવા તેમણે આલેખેલા પ્રસંગો આપણને રોમાંચિત કરી દે છે. એ જ રીતે, અસંખ્ય શિબિરો, ગુજરાત અને દેશના શિક્ષણકારો, લેખકો, સર્જકો સાથેનો એમનો સંપર્ક એમનાં શિક્ષકત્વને સતત સંમાર્જિત કરતાં રહે છે અને એનો લાભ પરોક્ષપણે વિદ્યાર્થીઓને પણ મળે જ ને?

સાર :

‘ચારસો ટકા આનંદ’ ફક્ત શિક્ષકો માટે જ છે એવું નથી, માતાપિતા માટે પણ પોતાનાં બાળકોને કેવી રીતે ઉછેરી શકાય, કેવા કેવા પ્રયોગો દ્વારા તેમને અભ્યાસુ બનાવી શકાય છે, તાલીમ કઈ રીતે આપી શકાય તે માટે માર્ગદર્શક બની શકે છે આધુનિક પડકારોને ઝીલવાની તૈયારી પણ અહીંથી જ મળશે એવું આ પુસ્તક માં મને લાગે છે..

સંદર્ભ : (૧) ‘ચારસો ટકા આનંદ’ પૃષ્ઠ : ૧૬૫, મૂલ્ય રૂ . ૧૩૫ પ્રકાશક : આર . આર . શેઠ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ- ૪૦૦૦૦૨. (૨) શિક્ષણ ચેતના – વિદ્યમાન શિક્ષક, શિક્ષક અને શિક્ષક જ : ચારસો ટકા આનંદ by Web Gurjari • August 21, 2017 નિરુપમ છાયા

વિકેન્દ્રિત આયોજન અને સામાજિક-આર્થિક વિકાસ

સંશોધક:

સુરેશભાઈ એન. પટેલ

Ph.D. Scholar, શ્રી ગોવિંદ ગુરુ યુનિવર્સિટી.

માર્ગદર્શક:

ડૉ. ધનશ્યામ જોગરાણા

સારાંશ:

સ્થાનિક સ્તરે વધુ સત્તા અને સંસાધનોની વિતરણ દ્વારા સ્થાનિક જરૂરિયાતો અને પરિસ્થિતિઓને પહોંચી વળવા માટે વિકેન્દ્રિત આયોજન દ્વારા સામાજિક-આર્થિક વિકાસના ધ્યેયને સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આ શોધ પત્રમાં વિકેન્દ્રિત આયોજન અને સામાજિક-આર્થિક વિકાસ વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. વિકેન્દ્રિત આયોજનમાં લોકો અને સમાજના પ્રતિનિધિઓને વિકાસ પ્રક્રિયામાં સામેલ કરવામાં આવે છે અને આર્થિક અને સામાજિક નીતિઓની રચના કરવામાં આવે છે. જેથી સ્થાનિક વિકાસ વધુ અસરકારક બને છે.

૧.૧ પ્રસ્તાવના

આયોજન અને સામાજિક-આર્થિક વિકાસ એકબીજા સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલા છે. વિકેન્દ્રિત આયોજનમાં નીતિ-નિર્માણ અને કાર્યોના અમલ માટે સત્તા અને સંસાધનોને લોકોના સુધી પહોંચાડવામાં આવે છે જેથી સ્થાનિક સ્તરે લોકો અને સમુદાયોને શ્રેષ્ઠ નિર્ણયો લઈ શકે અને તેમના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ લાવી શકે. આયોજન દ્વારા કરવામાં આવતા સામાજિક-આર્થિક વિકાસમાં આરોગ્ય, શિક્ષણ, રોજગાર અને કુદરતી સંસાધનોના યોગ્ય ઉપયોગ દ્વારા સમાજને સંપૂર્ણ સશક્ત બનાવી લોકોના જીવનના ગુણવત્તા અને સ્તરનો સુધારો કરવામાં આવે છે.

(યાવીરૂપ શબ્દો: વિકેન્દ્રિત આયોજન, સામાજિક વિકાસ, આર્થિક વિકાસ)

૧.૨ પૂર્વ સંશોધન સમીક્ષા

S. P. Agrawal ના પુસ્તક Decentralized Governance and Development માં વિકેન્દ્રિત આયોજનના સિદ્ધાંતો અને તેની સામાજિક-આર્થિક વિકાસ પર પડતી અસરોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. વ્યવહારિક અભિગમ દ્વારા સ્થાનિક અને જિલ્લા સ્તરે વિકસિત નીતિઓ અને યોજનાઓથી સ્થાનિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે. વિકેન્દ્રિત આયોજન દ્વારા સામાજિક-આર્થિક દ્રષ્ટિએ સંસાધનોનું યોગ્ય વિતરણ કરવામાં આવે છે.

૧.૩ સંશોધનના હેતુઓ

૧. વિકેન્દ્રિત આયોજન અને સામાજિક-આર્થિક વિકાસ વચ્ચેનો સંબંધ તપાસવો.

૨. વિકેન્દ્રિત આયોજનની સામાજિક-આર્થિક વિકાસ માટેની ભૂમિકા તપાસવી.

૧.૪ સંશોધન પદ્ધતિ

આ શોધ પેપરમાં વર્ણનાત્મક સંશોધન પદ્ધતિ દ્વારા ગૌણ માહિતીના આધારે સંશોધન કરવામાં આવ્યું છે.

૧.૫ વિકેન્દ્રિત આયોજનનો ખ્યાલ

વિકેન્દ્રિત આયોજનનો ઉદભવ ૨૦મી સદીના મધ્યમાં થયો હતો. આ સમયે કેન્દ્રીયકૃત આયોજનની સામે સ્થાનિક અને વિસ્તૃત સામાજિક-આર્થિક વિકાસની જરૂરિયાતને મહત્વ મળવા લાગ્યું હતું. વિકેન્દ્રિત આયોજનમાં આર્થિક વિકાસ માટે થતી પ્રક્રિયાઓને સ્થાનિક સ્તરે યોગ્ય અને વૈવિધ્યપૂર્ણરીતે સંચાલિત કરવામાં આવે છે. સામાજિક-આર્થિક વિકાસ માટે સરકારો અને સ્થાનિક સંસ્થાઓ લોકોના વિશિષ્ટ જરૂરિયાતોને સમજવા અને તેમની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે નીતિઓને અમલમાં લાવવામાં વિકેન્દ્રિત આયોજન મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. વિકેન્દ્રિત આયોજનમાં વિકાસના કાર્યોને સ્થાનિક સ્તરે સંચાલિત કરવામાં આવે છે. સ્થાનિક સ્તરે લોકો પોતાનાં વાતાવરણ અને સંસાધનો પ્રત્યે વધુ સમજદાર અને જવાબદાર હોય છે. જ્યારે આ સુવિધાઓ સ્થાનિક સરકારો અથવા સંસ્થાઓની જવાબદારી હેઠળ મૂકવામાં આવે છે, ત્યારે તેનું શ્રેષ્ઠ અને યોગ્ય રીતે અમલીકરણ થાય છે.

૧.૬ વિકેન્દ્રિત આયોજન અને સામાજિક-આર્થિક વિકાસ વચ્ચેનો સંબંધ

વિકેન્દ્રિત આયોજન એ આર્થિક અને સામાજિક વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે એક સાધન તરીકે કાર્ય કરે છે. જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નીચે મુજબ છે.

૧.૬.૧ લોકોની સક્રિય ભાગીદારી:

વિકેન્દ્રિત આયોજનની યોજનાઓમાં લોકોની સક્રિય ભાગીદારી હોય છે. જેથી લોકોને પોતાનું સ્વયંશાસન કરવાની તક મળે છે.

૧.૬.૨ સામાજિક સમાનતા:

વિકેન્દ્રિત આયોજનની યોજનાઓ સ્થાનિક સમુદાયોને પોતાના અધિકારો અને જરૂરિયાતોને વધુ સારી રીતે સમજવા અને આગળ વધારવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. જે માનવ અધિકાર અને સામાજિક ન્યાય પર આધારિત છે.

૧.૬.૩ આર્થિક સશક્તિકરણ:

વિકેન્દ્રિત આયોજનથી સ્થાનિક સ્તરે નીતિ-નિર્માણ, કૃષિ, વેચાણ અને સંસાધનોના યોગ્ય ઉપયોગથી આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો થાય છે. તેનો ઉદ્દેશ વંચિત અને સ્થાનિક સમુદાયોને આર્થિક રીતે સશક્ત બનાવવાનો છે.

૧.૭ વિકેન્દ્રિત આયોજનના અમલના ઉદાહરણો

૧.૭.૧ પંચાયતી રાજ

ભારતમાં પંચાયતી રાજનો અમલ વર્ષ ૧૯૮૨માં કરવામાં આવ્યો. આ કાર્યક્રમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગ્રામ પંચાયતોને સશક્ત બનાવીને કેન્દ્રિય સરકારની નીતિઓમાં વધુ સકારાત્મક અને સક્ષમ ભાગીદારી વધારવાનો છે.

૧.૭.૨ કોબે (COBE) પ્રોજેક્ટ

આ પ્રોજેક્ટના દ્વારા ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વિકેન્દ્રિત વિકાસ માટે વિવિધ પ્રકારની તાલીમ, વ્યાવસાયિક શિક્ષણ અને સ્થાનિક સ્તરે નોકરીના અભ્યાસ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે.

૧.૧૨ તારણો

નીતિઓ સ્થાનિક વિકાસ વધુ અસરકારક બનાવવા વિકેન્દ્રિત આયોજન જરૂરી છે. વિકેન્દ્રિત આયોજન એ માત્ર આર્થિક જ નહિ, પરંતુ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ માટે પણ મહત્વપૂર્ણ છે. વિકેન્દ્રિત આયોજન દ્વારા સ્થાનિક સ્તરે યોગ્યનીતિ, સંસાધનો અને જવાબદારી સુનિશ્ચિત થાય છે, જેથી સમગ્ર અર્થતંત્રમાં સકારાત્મક ફેરફારો આવે છે. વિકેન્દ્રિત વિકાસ વધુ સામાજિક ન્યાય, સ્થાનિક સક્ષમતા અને સત્તાના વિતરણને પ્રોત્સાહિત કરે છે, જે આર્થિક વિકાસ માટે મજબૂત આધાર બને છે.

સંદર્ભો

- 1.Dube, A. H. (2015). Indian Society, National Book Trust, New Delhi.
- 2.Ministry of Panchayati Raj. Panchayati Raj and Decentralization, Government of India.
- 3.Tiwari, B. K. (2010). Decentralized Planning and Development. Concept Publishing Company, New Delhi.
- 4.S. P. Agrawal Decentralized Governance and Development.
- 5.Sen, Amartya. (1999). Development as Freedom, Oxford University Press.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી

“Science and Technology in Indian culture ”

VAGHAMSHI ROSHNI NANJIBHAI

STUDENT OF

S.D.SETHIYA COLLEGE OF EDUCATION - MUNDRA

સારાંશ :

સંસ્કૃતિ એટલે સંસ્કારિતા.સંસ્કૃતિ એટલે જ્ઞાન અને અનુભવો નો વારસો. વિજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ પરોક્ષ રીતે એકમેક સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલા છે.સંસ્કૃતિની ઉત્ક્રાંતિ એ વિજ્ઞાનનું જ પ્રદાન છે."વિજ્ઞાન એ કુદરતી શક્તિઓ દ્વારા નિયંત્રિત એવો માનવ સંસ્કૃતિની પ્રગતિનો ઇતિહાસ છે." વિજ્ઞાન એ એવા પ્રકારનું જ્ઞાન છે કે જેના દ્વારા કુદરતના કાયદાઓને પારખી શકાય છે અને માનવજાતની ઉત્તમોત્તમ સેવામાં તેમનો વિનિયોગ કરી શકાય છે.વૈજ્ઞાનિક પર્યાવરણની અનુકૂળતા વિના સાંસ્કૃતિક વિકાસ શક્ય નથી. માનવસંસ્કારિતાના સ્થાપન માટેનાં પરિબળો વૈજ્ઞાનિક છે.માનવીને અનુભવો મેળવીને પરંપરાગત વારસામાં આ અનુભવો દ્વારા નવસર્જન કરવામાં વૈજ્ઞાનિક બાબતો મદદરૂપ થાય છે. પૃથ્વી પર જગતની અનેક સંસ્કૃતિઓના અવિષ્કાર થયા અને કાળક્રમે વિલીન થતાં ગયા.જગતની આ સંસ્કૃતિઓના વિકાસ અને વિલય પાછળ વૈજ્ઞાનિક પરિબળો ભાગ ભજવતા હતા.

આદિમાનવમાંથી આધુનિક માનવ ઉત્પત્તિની આ વિકાસયાત્રા સમજવા વિજ્ઞાન આવશ્યક છે. જ્યાં-જ્યાં ઔદ્યોગિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ થઈ રહ્યો છે, ત્યાં-ત્યાં વૈજ્ઞાનિક પીઠપ્રદેશનું પ્રદાન વિશેષ છે. માનવસંસ્કૃતિમાં વિજ્ઞાન નો ફાળો જોવો હોય તો વિવિધ પ્રદેશોની રહેણી-કરણી તેમજ આચાર-વિચારના અભ્યાસમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.આપણા આજના વિચારો જીવનના ઉદ્દેશ્યો,મનોરંજન,સંદેશાવ્યવહાર,જીવન મૂલ્યો,ચિકિત્સા,ખેતી વગેરે ક્ષેત્રે વિજ્ઞાન એ પ્રભુત્વ સ્થાપિત કર્યું છે.સાંસ્કૃતિક અને ઔદ્યોગિક વિકાસ ધરાવતા પ્રદેશની રહેણીકરણી, આચાર-વિચાર, ખોરાક, પોશાક,વાહનવ્યવહારના સાધનો તદ્ઉપરાંત સામાજિક ઉત્સવો જેવી અનેક બાબતોમાં સાંસ્કૃતિક બાબતોનું પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે તે દરેક ની પાછળ વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિબિંદુ રહેલું છે.જે નીચે પ્રમાણેના મુદ્દાઓમાં સ્પષ્ટ પણે જોવા મળે છે.

1. જીવનશૈલી અને વિજ્ઞાન
2. ચિકિત્સા અને વિજ્ઞાન
3. સાહિત્યિક અભ્યાસ (વિજ્ઞાન પાઠ્યપુસ્તક)

પ્રસ્તાવના :

"વિજ્ઞાન એ કુદરતી શક્તિઓ દ્વારા નિયંત્રિત એવો માનવ સંસ્કૃતિની પ્રગતિનો ઇતિહાસ છે." વિજ્ઞાન એ એવા પ્રકારનું જ્ઞાન છે કે જેના દ્વારા કુદરતના કાયદાઓને પારખી શકાય છે અને માનવજાતની

ઉત્તમોત્તમ સેવામાં તેમનો વિનિયોગ કરી શકાય છે.વૈજ્ઞાનિક પર્યાવરણની અનુકૂળતા વિના સાંસ્કૃતિક વિકાસ શક્ય નથી. માનવસંસ્કારિતાના સ્થાપન માટેનાં પરિબલો વૈજ્ઞાનિક છે.માનવીને અનુભવો મેળવીને પરંપરાગત વારસામાં આ અનુભવો દ્વારા નવસર્જન કરવામાં વૈજ્ઞાનિક બાબતો મદદરૂપ થાય છે.

"Science is the progressive dynamic history of human culture." અર્થાત "વિજ્ઞાન એ માનવ સંસ્કૃતિનો વિકાસાત્મક ગતિશીલ ઇતિહાસ છે."

માનવસંસ્કૃતિમાં વિજ્ઞાન નો ફાળો જોવો હોય તો વિવિધ પ્રદેશોની રહેણી-કરણી તેમજ આચાર-વિચારના અભ્યાસમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.આપણા આજના વિચારો જીવનના ઉદ્દેશ્યો,મનોરંજન,સંદેશાવ્યવહાર,જીવન મૂલ્યો,ચિકિત્સા,ખેતી વગેરે ક્ષેત્રે વિજ્ઞાન એ પ્રભુત્વ સ્થાપિત કર્યું છે.સાંસ્કૃતિક અને ઔદ્યોગિક વિકાસ ધરાવતા પ્રદેશની રહેણીકરણી, આચાર-વિચાર, ખોરાક, પોશાક,વાહનવ્યવહારના સાધનો તદ્દુપરાંત સામાજિક ઉત્સવો જેવી અનેક બાબતોમાં સાંસ્કૃતિક બાબતોનું પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે.

હેતુઓ :

1. જીવનશૈલી અને વિજ્ઞાન વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરવી.
2. ચિકિત્સા અને વિજ્ઞાન અંતર્ગત બાબતો જણાવી.
3. વિજ્ઞાન પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાવેશ થયેલ સાહિત્યિક અભ્યાસ કરવો.

1. જીવનશૈલી અને વિજ્ઞાન વિશે માહિતી:

જીવનશૈલી : ભારતીય જીવનશૈલી વિશે અનેક બાબતો જોવા મળે છે. જે નીચે પ્રમાણે વિવિધતાથી ભરેલ છે.

✚ખોરાક : વિજ્ઞાન

ભારતીય સંસ્કાર અનુસાર નિરામિષ અને સામિષ બંને પ્રકારનાં ભોજન પ્રચલિત હતા. ભોજન વખતે ખૂબ સ્વચ્છતા અને શુદ્ધિ રખાતી. અલબેરુની લખે છે કે "હિંદુ છાણનો ચોકો કરીને એમાં એક પછી એક એકલા બેસીને ભોજન કરે છે. તેઓ એકુ ભોજન કરતા નથી

1.આયુર્વેદ:

ખોરાક અને શરીરના સંતુલન વચ્ચે સલગ્રતા માન્ય રાખે છે . આયુર્વેદિક દૈનિક્યે, ખોરાકનો પ્રભાવ શરીર પર આવે છે. અને જીવનશક્તિ પર અસર પડી શકે છે.

- અજવાઈન, ઘાણા અને મરી,હળદર,જીરું,આદુ અને લસણનો ઉપયોગ માત્ર સ્વાદ વધારવા માટે નહીં પરંતુ એ પાચનક્ષમતા અને દુઃખદાયક બીમારીઓના નિકાલ માટે પણ થાય છે.

✚સાત્વિક ખોરાક :

ભારતીય જીવનશૈલી માં ખોરાક પર ખૂબ ભાર આપવામાં આવે છે. ‘જેવો અન્ન તેવો ઓડકાર’ તે ન્યાયે ખોરાક સાત્વિક હોવો જોઈએ. આજે જે કઈ બીમારીયાઓ સમાજમાં પ્રસરી છે તે અસાત્વિક ખોરાકને પરિણામે છે. પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિમાં દૂધ,દહીં,ફળ,શાકભાજી ને સાત્વિક ખોરાક માનવામાં આવે છે

- તુલસી અને આદુનો ઉપયોગ :તુલસી અને આદુને આયુર્વેદમાં ચમત્કારિક રોગનિવારક ગુણોથી ભરપુર માનવામાં આવે છે. આનો ઉપયોગ ઠંડક અને પાચન તંત્રના સુધારણા માટે કરવામાં આવતો હતો.
- પ્રાચીન ભારતી સંસ્કૃતિએ ખોરાકને માત્ર ભોજન તરીકે નહિ, પરંતુ શરીર ,મન અને આત્માના સંતુલન માટે એક મહત્વપૂર્ણ તત્વ તરીકે માન્ય રાખ્યો હતો.
- ખોરાકના રસો,તાપમાન અને પાચનશક્તિ વચ્ચેનો સંલગ્ન સંબંધ જાણવો,ખોરાકને વિવિધ પ્રકારના ઔષધિ ગુણ સાથે જોડવાનું અનુકૂળ વિજ્ઞાન હતું.
- વેશભૂષા : જીવન શૈલીમાં વેશભૂષા દ્વારા માનવની સંસ્કૃતિની ઓડખ ઉભી થાય છે. જેમાં પ્રદેશ પણ ઓડખી શકાય છે.
- પ્રાચીન ભારતમાં વેશભૂષા માટે મુખ્યત્વે કૂદરતી તંતુઓનો ઉપયોગ થાતો હતો. કપાસ, રેશમ જેવા તંતુઓનો ઉપયોગ કરીને બનાવેલા કપડાં પરિપૂર્ણ આરામ અને આરોગ્ય માટે યોગ્ય હતા.
- કપાસ :- કપાસનાં કપડા ઉષ્ણતાપમાનમાં આરામદાયક અને શ્વેત હોવાથી પસીના અને ગરમીના પ્રભાવને ઘટાડવામાં મદદરૂપ હતા.
- રેશમ :- રેશમના કપડાં ઠંડા અને આરામદાયક હતા.
- પોષાકમાં રંગોનું વૈવિધ્ય હતું. રંગીન છીંટનાં વસ્ત્રો પહેરવાનાં શોખીન હતા.
- સુગંધિત દ્રવ્યો અને આરોગ્યવર્ધક ઔષધિવાળા જમથી સ્નાન કરવાનો મહિમા હતો.
- સ્ત્રીઓ શરદઋતુમાં હોઠ પર મીણ લગાવતી.

■રીત-રીવાજ

લોકજીવનમાં રીત-રીવાજનું લોકસામજ ને ટકાવી રાખવા માટે અનેક બાબતો ઉજજગર કરે છે. જેમાં ધાર્મિક સંસ્કાર માટે ધાર્મિક વિધિઓ માં રીત –રીવાજો દૃષ્ટીપાત થાય છે. જેમાં કેટલાક નીચે પ્રમાણે છે.

❖હવન : ધાર્મિક વિધિઓ:

- હવનમાં તૈયાર કરેલા ધી,તેલ અને લઘુતમ સંયોજિત ઔષધીઓનું ધૂમ્રપાન કરવાની ક્રિયા વાયુને શુદ્ધ કરવામાં મદદરૂપ મનાતી હતી.
- ધુમ્રપ્રસાદ : હવનના ધૂમ્રપ્રસાદથી વાતાવરણમાં સકારાત્મકતા પ્રવૃત થાય છે, જે સ્વાસ્થ્ય માટે લાભદાયક છે.

- જન્મોત્સવ: પ્રાચીન ભારતીય સમાજમાં બાળકના જન્મથી પહેલા શ્રેષ્ઠ આરોગ્ય માટે માતાની શ્રમ નિયંત્રણના આરોગ્ય માટે કેટલીક વિધિઓ અને પરંપરાઓ હતી. તેમાં આરોગ્ય જાળવવા માટે દૂધ પીવાનું, તાજા ફળો ખાવાનું અને આરોગ્ય માટે લાભદાયક માન્યતાઓ હતી.
- મંત્રો ઉચ્ચારણનો વૈજ્ઞાનિક લાભ : પ્રાચીન ભારતીય માન્યતા પ્રમાણે મંત્રો અને ધ્વનિનું માનસિક અને શારીરિક સ્વાસ્થ્ય પર પ્રભાવ થતો હતો. વિવિધ મંત્રોના ઉચ્ચારણ થી માનસિક તાણ દૂર થતી હતી.
- સ્નાન અને શુદ્ધતા : આ સિદ્ધાંતો પાછળ પર્યાવરણશાસ્ત્ર સમાયેલું હતું.
- સ્નાન માટે માત્ર જળપ્રદ કે તળાવ ઉપયોગી હતા, પરંતુ તેને પવિત્ર અને આરોગ્ય માટે યોગદાનકારી માનવામાં આવતા હતા.
- પર્યાવરણીય જ્ઞાન કુદરતી તત્વોને માન્યતા આપતા વિવિધ રિવાજો ઘરતી સાફસફાઈ,પર્યાવરણીય સંરક્ષણ,નદીઓ અને વૃક્ષોની પૂજાનો સમાવેશ થતો હતો. આમાં પર્યાવરણને જાળવવાની અને જીવનમાં સકારાત્મક પ્રભાવ લાવવાની વૈજ્ઞાનિક સમજ હતી.

■ખગોળ વિજ્ઞાન/ જ્યોતિશાસ્ત્ર : જીવનશૈલી અને વિજ્ઞાન :

ખગોળ અર્થાત Astronomy, આકાશદર્શન અને આકાશમાં ગ્રહ-નક્ષત્રો ઈત્યાદિની સ્થિતી - ગતિના આધારે ભાવિ ઘટનાઓની આગાહી કરતું શાસ્ત્ર જ્યોતિશાસ્ત્ર Astrology આર્યભટ્ટનો ‘આર્યભટ્ટી’ અને વરાહમિહિરનો પંચસિદ્ધાંતિકા, ખગોળવિજ્ઞાનના આધારભૂત ગ્રંથો માં કોપરનિકસથી સેકન્ડો વર્ષ પહેલા પૃથ્વી ગોળ છે અને સૂર્યની આસપાસ ફરે છે એ શોધી બતાવ્યું હતું. રાત-દિવસ થવાનું વૈજ્ઞાનિક કારણ,સૂર્ય ગ્રહણ,ચંદ્ર ગ્રહણ, ગ્રહોની ગતિ અને સ્થિતી ઈત્યાદીની ચોક્કસ માહિતી પંચાંગના આપવા માટે આ ગાણિતિક જ્ઞાન ખૂબ ઉપયોગી છે. વિરાહમિહિરનો ગ્રંથ ‘ સૂર્ય સિદ્ધાંત ‘ જ્યોતિષનો અનુપમ ગ્રંથ છે.

■રસાયણવિજ્ઞાન : જીવનશૈલી:

રસાયણવિજ્ઞાનને ક્ષેત્રે પતંગજલિ,નાગાર્જુન,સોમદેવને વગેરે આચાર્યોના નામો ગણનાપાત્ર છે. ટસરત્નકો રસેન્દ્ર મંગલ અને યોગરત્નમાલા નામના ત્રણ ગ્રંથોમાં નાગાર્જુને રસાયણવિજ્ઞાનના પ્રયોગોનું વર્ણન કરેલું છે, તો સોમદેવના ‘રસેન્દ્રચૂડામણી’ માં પણ આવા પ્રયોગોનું વર્ણન છે. સોનું બનાવવાની રીત, પારાને શુદ્ધ કરી ઔષધિ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાની રીતોનું વર્ણન પણ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં મળે છે. રસાયણ વિજ્ઞાનનો સંબંધ વિવિધ ધાતુઓમાંથી ઔષધિ બનાવવા માટે આયુર્વેદ સાથે પણ રહ્યો છે.

■ભૌતિક વિજ્ઞાન: જીવનશૈલી:

ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં મહર્ષિ કણાદ, ઉદયનાયાર્ય,વાચસ્પતિ મિશ્ર તથા મહર્ષિ ભારદ્વાજનો ખૂબજ મોટો ફાળો છે. મહર્ષિ કણાદનો પરમાણુવાદ,ઉદયનાયાર્યનું સૂર્ય ઊર્જા સંબંધી જ્ઞાન વાચસ્પતિ મિશ્રનું

પરમાણુરૂપ પ્રકાશનું અસ્તિત્વ હોવાનું સંશોધન અને મહર્ષિ ભારદ્વાજનું વિમાનશાસ્ત્ર આધુનિક ભૌતિકવિજ્ઞાનને અમૂલ્ય ભેટ છે.

✚ચિત્રકલા: ખગોળશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાન:

પ્રાચીન ભારતીય ચિત્રકલા અને ખગોળશાસ્ત્ર વગેરે એક ઊંડો સંબંધ હતો. વૈદિક પમિષ્ઠો અને આર્યભટે ખગોળવિજ્ઞાનને તેમના ચિત્રોમાં દર્શાવ્યું હતું. આ સાથે પૃથ્વીની ધૂમાવટ અને આકાશગંગાના ચિંતનને ચિત્રો અને નકશો દ્વારા વિસ્તૃત રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું.

✚સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક અધ્યાત્મ:

ચિત્રકલા, વૈદિક ધર્મ અને ભારતીય સંસ્કૃતિને સમર્થ કરવાને માટે એક અસરકારક સાધન હતા. ચિત્રો દ્વારા વૈદિકયજ્ઞો, પુજાઓ અને ભક્તિને પણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યા હતા. આ ચિત્રો વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ પ્રકૃતિના વિવિધ તત્વો અને યાત્રાઓને વર્ણવતા હતા.

પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ચિત્રકલા એ માત્ર આઈની એક શૈલીનહિ, પરંતુ તે જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ગણિત અને આધ્યાત્મિક અભિવ્યક્તિનું મિશ્રણ હતી. આ રીતે પ્રાચીન કળાને તૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ અને મનોવિજ્ઞાન સાથે જોડાવાથી તે નવો દૃષ્ટિકોણ અને ઊંડી સમજ આપવા સક્ષમ બની હતી.

✚ખેતી : જીવનશૈલી અને વિજ્ઞાન :

ખેતી મુખ્ય વ્યવસાય હતો. મોટા ભાગના લોકો ખેતી દ્વારા આજીવિકા મેળવતા હતા. બધી ભૂમિ રાજાની માલિકીની હતી. જમીન મહેસુલ જમીનની ગુણવત્તા અનુસાર લેવાતો. સિંચાઈનું મહત્વ. સમજતા રાજાઓ તરફથી સિંચાઈનો પ્રબંધ થતો. આ સઉલીયાનીય છે. આ સમયમા બંધાવેલા બંધો પૈકી ચોળ રાજાઓએ કાવેરી નદી પર બંધાવેલા બંધ ઉલ્લેખનિય છે. આમાં સૌથી પ્રસિધ્ધ શ્રીરંગમ ટાપુની પાસેનો અનાઈ કદ બંધ છે. આ બંધ 1080 ફૂટ લાંબાં અને 40 થી 60 ફૂટ પહોળા એક અણધડ પથ્થરનો બનેલો છે. ઋતુ પ્રમાણે પાક લેવાતા. જમીનની માપણી એક હળથી, બે હળથી ખેડી શકાય તેવી રીતે થતી હતી. જમીન માપવા માટે 'ગળ', 'નળ' અને 'હસ્ત' જેવાં માપ વાપરવામાં આવતાં હતા.

✚હુન્નર- ઉદ્યોગ - ધંધા:

ભારતમાં કાપડનો ઉદ્યોગ છેક હડપ્પા સંસ્કૃતિના કાલથી ઉન્નત હતો. પ્રસ્તુતકાલમાં પણ વસ્ત્રોદ્યોગ ખૂબ ખીલ્યો હતો.. વનસ્પતિમાંથી અનેક જાતના રંગ કાઢી કપડાંને વિવિધ રંગે રંગવાની કામગીરી પણ વિકસી હતી. રેશમ, ઊન અને કસ્તુરી મેળવવાના વ્યવસાયો ચાલતા હતા. હાથીદાંતમાંથી વિવિધ કલાત્મક વસ્તુઓ બનાવાતી. ભારતનો ચામડાનો પ્રાચીન ઉદ્યોગ આ સમયે હતો. ગુજરાત આ ઉદ્યોગનું મથક હતું. ધાતુકામનો વ્યવસ્થાપ પર સારી સ્થિતિમાં હતો. ધારાનગરીમાં જયસ્તંભ લોખંડ અને પોલાદના ઉદ્યોગનો ઉત્તમ નમૂનો છે.

❖વ્યાપાર- વાણિજ્ય : જીવનશૈલી અને વિજ્ઞાન :

દેશોમાં શહેરો વ્યાપારનાં કેન્દ્રો હતા. સમયે રાજાઓ તરફથી ધોરી મરામત હતી. નવા માગો પણ બનાવતા. ચોર રાજા કુલોતુંગ એકલાએ કોરોમંડલ તટથી કન્યાકુમારી સુધીની 1200 માઈલ લાંબી એક વિશાળ સડક બંધાવી હતી. પ્રાચીન ભારતીય ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં Metallurgy અને વાણિજ્ય માટે મહત્વપૂર્ણમટીરીયલ્સ જેવી કે ધાતુઓના પ્રોસેસિંગ અને પ્રમાણ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો.કાચ, બાંધકામ, માટેની સામગ્રી, મકાન-રચના સાહિત્યના વિવિધ વ્યાવસાયિક ક્ષેત્રોમાં વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. પ્રાચીન ભારતીય તારાવિજ્ઞાન Astronomy અને નક્ષત્રશાસ્ત્ર - Astrology પણ વેપાર માં મહત્વપૂર્ણ હતા.

2. ચિકિત્સા અને વિજ્ઞાન અંતર્ગત બાબતો :

પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ચિકિત્સા ક્ષેત્રે વિજ્ઞાનનો ફાળો અનમોલ છે. પ્રાચીન ભારતીય વૈદ્યોને શરીરવિજ્ઞાન અને પદાર્થ વિજ્ઞાનનો ઊડો અભ્યાસ હતો.” સુશ્રુત સંહિતા “ જે છઠી સદીની આસપાસ લખાઈ હતી એની રકતપ્રસાણ, પાચન ક્રિયા, મસાલા અને સ્નાયુઓ વગેરેના અભ્યાસ સાથે જોડાયેલ વિવિધ વિગતવાર કાયગ્રામ્સ અને સંકલ્પનાઓ છે.

❖ચિકિત્સા અને વિજ્ઞાન :

ખાસ કરીને આયુર્વેદ- ચિકિત્સા અને વિજ્ઞાન વધુ સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. આરોગ્ય વિજ્ઞાનનું પણ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં મહત્વનું પ્રદાન છે. ચિકિત્સા વિજ્ઞાનના મૂળ છેક ઋગ્વેદમાં જોવા મળે છે. અથર્વવેદનો જ ઉપરગ્રંથ એવા આયુર્વેદ સ્વાસ્થ્ય વિષયક ઉત્તમ ગ્રંથ છે. ભારતીય ટાતુઓ અનુશાર આહાર – વિહાર, વનસ્પતિજન્ય ઔષધિઓ, રોગનું નિદાન ઉપચારો, ચિકિત્સા ઇત્યાદિનું ખૂબ જ ઉપયોગી. એવું જ્ઞાન આપણને આ ગ્રંથમાંથી મળે છે.

- વરુણ ને ઔષધશાસ્ત્રના અધ્યક્ષ તરીકે અને ભાટાજના આયુર્વેદના આચાર્ય તરીકે માનવામાં આવતા.
- નેત્રચિકિત્સા અને અસ્થિવિજ્ઞાનમાં અશ્વિની કુમારો નિષ્ણાંતો હતા.
- ચરકમુનિનો ચરકસંહિતા આયુર્વેદિકનો સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે. જેમાંકાર્યચિકિસાની ઉત્તમ માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. 2186 સધ્યાયમાં લખાયેલ સુશ્રુતસંહિતા માં આરોગ્ય વિષયક ઉત્તમ જ્ઞાન સંગ્રહાયેલું છે .
- અઞ્જિપુરાણ’ માં 286 મા અધ્યાયમાં હોથી ઓની ચિકિત્સા થને પધ્યાય 287 થી 289માં અન્ય-ચિકિત્સા વર્ણન મળે.
- સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં સંગારાયેલ પદ્ધતિ ઓ અને વનસ્પતિજન્ય દવાઓ હર્બલ મેડિસીન્સના આજે વિશ્વભારત બહોળો ઉપયોગજોવા મળે છે જે વિજ્ઞાન ને આભારી છે.
- મુંબઈના જહરકર અને વાટવેના “ સ્વાસ્થ્યવૃત્તમ “ નામના ગ્રંથોમાં આયુરવેદ ની પોલર્થભૂમિનું વિવેચન મળે છે જે પ્રાચીન સમયમાં વિજ્ઞાનની વ્યાપકતા દર્શાવે છે.
- અથર્વવેદ સંહિતામાં રોગચિકિત્સા, આધુન વૃદ્ધિ ઇત્યાદિને લગતા મંત્રો સવિશેષ આ વેદમાં જોવા મળે છે.

☀સૂર્યપૂજા: લોકજીવન

ભારતમાં સૂર્યપૂજા પ્રાચીન સમયથી પ્રચલિત હતી. સૂર્ય લોકોના જીવન અને આરોગ્ય નો સંરક્ષક મનાતો. ઈ.સ 1000 ના એક પ્રતિમાલેખ માં સૂર્ય ને રક્તકોઢ જેવા ચામચામડીના રોગ મટાડનાર “ દિનકર ભદ્રારક “ કહોય છે. એક બીજા પ્રતિમાલેખમાં પણ સૂર્ય ને "સમસ્ત રોગાનાં હર્તા વિશ્વ પ્રકાશક: અર્થાત સમસ્ત રોગાના હર્તા વિશ્વક પ્રકાશક કાર્યો છે. આવા પ્રકાશદાતા અને આરોગ્યવર્ધક સૂર્ય ની પૂજા ઘણી લોકપ્રિય હતી.

☀ઉપવાસ અને વિજ્ઞાન:

ઉપવાસ એટલે સમીપે રહેવું, ઇન્દ્રિય નિગ્રહપૂર્વક મનને ઇષ્ટદેવમાં પરોવવું એ તેનો ફલિતાર્થ છે. વૈદિક તેમજ સ્માર્ત કર્મકાંડમાં મુખકર્મવિધિ જે દિવસે કરવાનો હોય તેના આગલા દિવસે યજમાનને કર્મમાં ઉપયુક્ત સાધન સંભાર અગ્નિશાળામાં એકઠાં કરી, અનૂત વ્યવહાર તજી, સત્યાચરણપૂર્વક રાત્રે અગ્નિશાળામાં વસવાનુ હોય છે.તે કર્મમાં નિમંત્રિત દેવો પણ તે રાત્રે અતિથી થઈ અગ્નિશાળામાં આવી વસે છે. યજમાનને આમ અગ્નિ અને દેવોની સંનિધમાં વસવાનું બને છે. તેથી ઉપવાસનો લાક્ષણિક અર્થ વ્રતોપવાસપૂર્વક દેવ સમીપે વસવું એવો થાય છે .

☀ભારતમાં વિજ્ઞાનશિક્ષણનો વિકાસ :

ભારતમાં વેદકાળથી જ વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. ભૂતકાળમાં ભારતે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં સાધેલી પ્રગતિનો ઇતિહાસ ભવ્ય છે. વેદકાળમાં ભારતની રસાયણવિદ્યાનું વર્ણન અથર્વવેદમાં જોવા મળે છે. રામાયણમાં સંજીવની બુટ્ટીનો ઉલ્લેખ છે. આયુર્વેદમાં મરક્યુરિક સલ્ફાઈડના ઉપયોગનો ઉલ્લેખ છે. મહાભારતમાં પણ કેટલાંયે રસાયણ સંબંધી શસ્ત્રોનું વર્ણન છે. ભૂતકાળમાં ભારત વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓના સંશોધનના ક્ષેત્રે પણ ઘણું આગળ હતું. ભારતની તક્ષશીલા, નાલંદા, વલ્લભી અને વિક્રમશીલા જેવી પ્રાચીન વિદ્યાપીઠોમાં દેશવિદેશમાંથી અધ્યેતાઓ (The learners) વિજ્ઞાન અને અન્ય વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવા માટે આવતા હતા. ગુપ્તકાળમાં તો ચિકિત્સા વિજ્ઞાન પોતાની પ્રગતિની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી ગયું હતું. ફાહિયાન, હ્યુએનસંગ, ઇસિંગ વગેરે ચીની યાત્રીઓએ ભારતીય ચિકિત્સા વિજ્ઞાનની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે. નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં તો પ્રત્યેક અધ્યેતા માટે ચિકિત્સા વિજ્ઞાનનું અધ્યયન કરવું ફરજિયાત હતું. છઠી સદીમાં ચરક અને સુશ્રુત તથા નવમી સદીમાં નાગાર્જુન જેવા ધુરંધર અને પ્રસિદ્ધ ચિકિત્સકોનો ઉલ્લેખ મળે છે. હરાકસીસ, તૂતિયા, કોસ્ટિક સોડા, કોસ્ટિક પોટાશ અને છ ધાતુઓના ઓક્સાઈડોના ઉપયોગનું વર્ણન છે. કુતુબમિનારની પાસે ઊભેલો કાટથી મુક્ત એવો લોહસ્તંભ ભારતની ધાતુકર્મની નિપુણતાનું જવલંત પ્રમાણ છે. આ ઉપરાંત મહર્ષિ કણાદ, પતંજલિ, નરહરિ, ગોપાલકૃષ્ણ, વાઝ્મદ, વરાહમિહિર, આર્યભટ્ટ વગેરેનાં નામ પણ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળે છે.

3. સાહિત્યિક અભ્યાસ (વિજ્ઞાન પાઠ્યપુસ્તક)

ખેતીના ઓજારો

•

હળ (Plough)

પ્રાચીન સમયથી જ હળનો ઉપયોગ ભૂમિના ખેડાણ માટે, પાકમાં ખાતર ભેળવવા માટે, નીંદણને દૂર કરવા માટે તથા માટીને ઉપર-નીચે કરવા માટે થાય છે. આ ઓજાર લાકડાનું બનેલ હોય છે. જેને બળદની જોડ અથવા અન્ય પ્રાણીઓ(ઘોડા અને ઊંટ)ની સહાયતાથી ખેંચવામાં આવે છે. તેમાં લોખંડની મજબૂત ત્રિકોણાકાર પટ્ટી આવેલી હોય છે, તેને ફાલ (ploughshare) કહે છે. હળનો મુખ્ય ભાગ લાંબા લાકડાનો બનેલ હોય છે, જેને હળ-શાફ્ટ (ploughshaft) કહે છે. તેના એક છેડા પર હેન્ડલ હોય છે તથા બીજો છેડો જોત (beam) સાથે જોડાયેલ હોય છે, જેને બળદની ગરદન ઉપર રાખવામાં આવે છે. એક જોડ બળદ તથા એક માણસ હળને સરળતાથી ચલાવી શકે છે

હાલના સમયમાં લોખંડના હળ ઝડપથી લાકડાના દેશી હળની જગ્યા લઈ રહ્યા છે.

•

લણણી ઉત્સવો

ત્રણ-ચાર મહિનાના અથાગ પરિશ્રમ પછી લણણીનો સમય આવે છે. ઊભા પાકનું સુવર્ણ દૃશ્ય ખેડૂતનું હૃદય ઉલ્લાસ તેમજ સુખાકારીની ભાવનાથી ભરી દે છે. આ સમય પાછલી ઋતુઓનું ફળ આપે છે તેમજ થોડોક આરામ કરવાનો તથા ખુશી મનાવવાનો હોય છે. આથી જ ભારતના બધા જ ભાગોમાં લણણીનો સમય હર્ષોલ્લાસ તેમજ ખુશીનો હોય છે. પુરુષ તેમજ મહિલાઓ બધાં ભેગાં મળીને ઉત્સાહભેર આ ઉત્સવ ઉજવે છે. લણણી ઋતુની સાથે કેટલાક વિશેષ ઉત્સવ જેમ કે પોંગલ, બૈશાખી, હોળી, દિવાળી, નાબન્ય તેમજ બિહુ જોડાયેલા છે.

•

સૂક્ષ્મજીવો

પ્રાચીનકાળથી જ સૂક્ષ્મજીવોનો ઉપયોગ આલ્કોહોલ બનાવવા માટે કરવામાં આવે છે.

•

બેક્ટેરિયા

માનવ જીવન કરતાં પણ પહેલાંથી પૃથ્વી પર બેક્ટેરિયા વસવાટ કરી રહ્યાં છે. તેઓ એવા સૂક્ષ્મજીવો છે કે જે વિપરિત પરિસ્થિતિમાં ટકી શકે છે. તે માટીના વાસણમાં ઉકળતા તથા ઠંડા બરફના પાણીમાં જીવિત જોવા મળ્યા છે. તે કોસ્ટિક સોડાના સરોવર અને સાંદ્ર સલ્ફ્યુરિક એસિડના જળાશયમાં જોવા મળ્યાં છે. તે અનેક કિલોમીટરની ઊંડાઈએ પણ જીવંત રહી શકે છે. તે અંતરિક્ષમાં પણ જીવંત રહી શકે છે. એક પ્રકારનો

બેક્ટેરિયા કેમેરામાં જોવા મળ્યો છે, જે ચંદ્ર પર બે વર્ષથી હતો. લગભગ કોઈ વાતાવરણ એવું નથી કે જ્યાં બેક્ટેરિયા જીવિત ન રહી શકે.

•

યોગ વધુ સારી તંદુરસ્તી માટે

યોગ પ્રાચીન ભારતીય પરંપરાની અમૂલ્ય ભેટ છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ (UN) દ્વારા 21મી જૂનને 'આંતરરાષ્ટ્રીય - યોગ દિવસ' તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો છે. યોગ મનુષ્યને તંદુરસ્ત રાખે છે. તે કરોડસ્તંભને ટકાર રાખવામાં મદદ કરે છે. જેથી તમે સીધા બેસી

શકો છો, ઝૂકી જતા નથી. યોગમાં ઘણા આસનો એવાં છે જેમાં તમારે તમારા પોતાના શરીરનું વજન ઊંચકવું પડે છે, જેનાથી હાડકાં મજબૂત બને છે અને ઓસ્ટીયોપોરોસીસ (osteoporosis) રોગને દૂર રાખે છે. તે મોટાભાગના વયસ્ક લોકોમાં જોવા મળતાં સાંધાના દુખાવાને દૂર કરવામાં મદદ કરે છે. તેના દ્વારા શરીરના સ્નાયુઓ સુવ્યવસ્થિત રહે છે અને સક્રિય બને છે. તે હૃદયને તંદુરસ્ત રાખે છે અને તેની કાર્યક્ષમતા વધારે છે. કેટલાંક યોગાસન તાલીમબદ્ધ વ્યક્તિના માર્ગદર્શન હેઠળ જ કરવા જોઈએ.

•

આપણને કોલસો ક્યાંથી મળે છે અને તે કઈ રીતે

બને છે ?

લગભગ 300 મિલિયન વર્ષ પહેલાં પૃથ્વી પર નીચાણવાળા ભેજયુક્ત વિસ્તારોમાં ગીચ જંગલો હતા. પૂર જેવી કુદરતી આફતોને કારણે આ જંગલો જમીનની નીચે દટાઈ ગયા. તેમની ઉપર માટી જમા થઈ જવાથી તેઓ દબાણમાં આવ્યા. તેઓ ઊંડે ને ઊંઠે જવાને લીધે તેના તાપમાનમાં પણ વધારો થતો ગયો. ઊંચા દબાણ અને તાપમાનને લીધે મૃત વનસ્પતિઓ ધીરે-ધીરે કોલસામાં ફેરવાતી ગઈ. કોલસામાં મુખ્યત્વે કાર્બન હોવાથી, મૃત વનસ્પતિનાં કોલસામાં ધીમા રૂપાંતરણની પ્રક્રિયાને કાર્બોનાઇઝેશન (carbonisation) કહે છે. વનસ્પતિના અવશેષોમાંથી બન્યો હોવાને લીધે એ કોલસાને અશ્મિ બળતણ પણ કહે છે.

•

પ્રાચીન ભારતીય ધાતુકર્મ વિધિની અજાયબી

1600 કરતાં વધુ વર્ષો પહેલાં ભારતના લોખંડ કારીગરો દ્વારા દિલ્લીમાં કુતુબમિનાર પાસે લોહસ્તંભ બંધાયો હતો. તેઓએ એક પદ્ધતિ વિકસાવી કે જે લોખંડનું ક્ષારણ અટકાવતી હતી. તેના ક્ષારણ પ્રતિકારક્તાના ગુણ માટે થઈને દુનિયાના તમામ ખૂણાના વૈજ્ઞાનિકો દ્વારા તેને ચકાસવામાં આવેલ છે. લોહસ્તંભ 8 m ઊંચો અને 6 ટન (6000 kg) વજનનો છે.

•

પ્રાચીન ઇજનેરી ઉપલબ્ધિ : સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિ

પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાંની હડપ્પા અને મોહેં-જો-દડોમાં, કદાચ વિશ્વની પહેલી શહેરી સ્વચ્છતા પ્રણાલી અહીં વિકસિત થયેલી હતી. શહેરમાં આવેલા પ્રત્યેક ઘર અથવા ઘરના સમૂહો ફૂવામાંથી પાણી પ્રાપ્ત કરતા હતાં. સ્નાન કરવા માટે અલગ કક્ષ આવેલ હતો અને દૂષિત પાણીને મુખ્ય શેરીઓમાં ઢંકાયેલી નીક દ્વારા બહાર કાઢવાની વ્યવસ્થા હતી. ઇટોનું બનેલું સૌથી જૂનું શૌચાલય લગભગ 4500 વર્ષ જૂનું છે.

❖

ટેકનોલોજીના વિકાસમાં વિજ્ઞાનનો ફાળો

ટેકનોલોજી અને વિજ્ઞાન એકબીજાના પરિપૂર્તિ છે. વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો અને શોધોના આધારે ટેકનોલોજીનો વિકાસ થાય છે, અને ટેકનોલોજી દ્વારા વિજ્ઞાનને વધુ પ્રગતિ માટે સહાય મળે છે. આથી, ટેકનોલોજી અને વિજ્ઞાન એક સાથે આગળ વધે છે.

1. ટેકનોલોજી અને વિજ્ઞાન વચ્ચેનો સંબંધ

વિજ્ઞાનનો હેતુ છે કુદરતી ઘટનાઓ અને સિદ્ધાંતોને સમજવો, જ્યારે ટેકનોલોજી આ જ સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કરીને નવા સાધનો અને પ્રણાલીઓ બનાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, વિજ્ઞાન દ્વારા શોધાયેલ ઇલેક્ટ્રોમેગ્નેટિક તરંગોની સમજ ટેકનોલોજીને રેડિયો, મોબાઇલ, વાઇ-ફાઇ અને સેટેલાઇટ સંચાર વિકસાવવામાં મદદરૂપ થઈ.

2. વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોના ટેકનોલોજી પર પડેલા પ્રભાવ

ભૌતિકશાસ્ત્ર અને ટેકનોલોજી

- વિદ્યુત અને ઇલેક્ટ્રોનિક્સ: ઓહમનો નિયમ, કિર્ચોફના નિયમો, અને સેમિકન્ડક્ટર ભૌતિકશાસ્ત્ર પર આધાર રાખીને કમ્પ્યુટરો, મોબાઇલ ફોન, અને ઇલેક્ટ્રોનિક ગેજેટ્સ વિકસ્યા.
- લેસર અને ઓપ્ટિકલ ફાયબર: લેસર ટેકનોલોજી દ્વારા મેડિકલ સર્જરી, કોમ્યુનિકેશન અને માપન સાધનોમાં વિપ્લવ થયો.
- ક્વાન્ટમ મેકેનિક્સ: સેમિકન્ડક્ટર, ટ્રાન્ઝિસ્ટર, અને માઇક્રોચીપ ટેકનોલોજી ક્વાન્ટમ સિદ્ધાંતોના આધારે વિકસાઈ છે.

રસાયણશાસ્ત્ર અને ટેકનોલોજી

- નવા મટિરિયલ્સ (સામગ્રી): પ્લાસ્ટિક, પોલીમર, અને નેનોટેકનોલોજી રાસાયણિક સંશોધનોના પરિણામ છે, જે દૈનિક જીવનમાં અનેક ઉપકરણોમાં વપરાય છે.
- ફાર્માસ્યુટિકલ્સ: દવાઓ અને રસાયણિક સંયોજનોના વિકાસ દ્વારા આરોગ્ય ટેકનોલોજીમાં ક્રાંતિ આવી.

જીવવિજ્ઞાન અને બાયોટેકનોલોજી

- જિન એડિટિંગ (CRISPR): આ તંત્ર દ્વારા જીનોટેક અને આયુર્વિજ્ઞાનમાં મોટો બદલાવ આવ્યો.
- નવા રોગોની સારવાર: રસીઓ (વેક્સિન), એન્ટીબાયોટિક્સ, અને નેનો-મેડિસિન જેવા પ્રયોગો શક્ય થયા.
- કૃત્રિમ અવયવો: 3D પ્રિન્ટેડ અવયવો અને ટેકનોલોજીકલ પ્રોસ્ટેટિક્સ આરોગ્ય ક્ષેત્રમાં ક્રાંતિ લાવવાનું કામ કરે છે.

પર્યાવરણ અને ઊર્જા ક્ષેત્રમાં ટેકનોલોજી

- સૌર ઊર્જા: ફોટોવોલ્ટેઇક સેલ અને સાઉથફેસિંગ સાઉર પ્લાન્ટ વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો દ્વારા વિકસ્યા.
- હવાઈ અને પવન ઊર્જા: એનર્જી ટ્રાન્સફર અને એરોડાયનામિક્સના સંશોધનોથી પવન ચક્કી અને ટર્બાઇન્સ વિકસ્યા.

અંતરિક્ષ સંશોધન અને ટેકનોલોજી

- સેટેલાઈટ અને GPS: ભૌતિકશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો મુજબ અંતરિક્ષ સંચાર માટે સેટેલાઈટ ટેકનોલોજી વિકસાઈ.
- રોકેટ અને અવકાશ યાન: ન્યુટનના ગતિના નિયમો અને સંભાવિત ઊર્જાના આધાર પર અવકાશ યાત્રા શક્ય બની.

કૃત્રિમ બુદ્ધિ (AI) અને કમ્પ્યુટિંગ

- મશીન લર્નિંગ અને ડેટા વિજ્ઞાન: વિજ્ઞાનમાં વિકસાવેલા ગણિત અને આંકડાશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો પર આધાર રાખીને AI અને Machine Learning વિકસ્યા.
- ક્લાઉડ કમ્પ્યુટિંગ: ઇન્ટરનેટ અને નેટવર્ક ટેકનોલોજી વિજ્ઞાનના સંશોધનો પર આધાર રાખીને વિકસાઈ છે.

ટેકનોલોજી દ્વારા વિજ્ઞાનનો વિકાસ

- ટેલિસ્કોપ અને માઇક્રોસ્કોપ જેવી ટેકનોલોજી વિજ્ઞાનમાં વધુ સંશોધન માટે મદદરૂપ બની.
- ડેટા સંગ્રહ માટે સુપરકમ્પ્યુટર્સ અને ક્લાઉડ ટેકનોલોજી, સંશોધન માટે નવા સાધન બનાવે છે.
- સિમ્યુલેશન અને AI દ્વારા સંશોધન પ્રક્રિયાઓ ઝડપી અને વધુ સચોટ બને છે.

ઉપસંહાર

ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રાચીન સમયથી જ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલી રહી છે. વૈદિક યુગના જ્ઞાનથી માંડીને આધુનિક અવકાશ ટેકનોલોજી સુધી, ભારતે વૈશ્વિક સ્તરે નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરી છે. ખગોળશાસ્ત્ર, ગણિત, આયુર્વેદ, ભૌતિકવિજ્ઞાન અને ઇજનેરી જેવા અનેક ક્ષેત્રોમાં ભારતના પ્રાચીન વિજ્ઞાનીઓએ ઊંડી સમજ અને ઉન્નત સંશોધનો દ્વારા યોગદાન આપ્યું છે. આજના સમયમાં, ભારતીય સંશોધકો અને વૈજ્ઞાનિક સંસ્થાઓ, જેમ કે ISRO, DRDO, BARC અને IITs, નવીન શોધ અને ટેકનોલોજી વિકાસમાં આગવી ભૂમિકા નિભાવી રહ્યા છે. પરંપરાગત જ્ઞાન અને આધુનિક વિજ્ઞાનનું મિશ્રણ ભારતીય વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ સાબિત થઈ રહ્યું છે.

સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો અને વૈજ્ઞાનિક વિચારધારા વચ્ચેનો સમતોલન ભારતને એક સશક્ત રાષ્ટ્રીયતા તરફ દોરી જાય છે. ભવિષ્યમાં પણ, ટેકનોલોજી અને સંશોધન ક્ષેત્રે ભારત નવી ઊંચાઈઓ સર કરશે, જે માત્ર દેશ માટે નહીં, પરંતુ સમગ્ર માનવજાત માટે ફાયદાકારક સાબિત થશે. તેથી, ભારતીય સંસ્કૃતિ અને વિજ્ઞાન-ટેકનોલોજી એકબીજાના પરિપૂર્ણક બની, નવી સિદ્ધિઓની ઉજવણી કરવાનું ચાલુ રાખશે.

સંદર્ભ

- પરીખ પ્રવીણચંદ્ર - ભારતનો સાંસ્કૃતિક વારસો - યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ
- બુમતારીયા ધર્મેન્દ્ર.એ - ગણિત અને વિજ્ઞાન - નીરવ પ્રકાશન, અમદાવાદ

- ✚રાવલ નટુભાઈ.વી - વિજ્ઞાનનું અભિનવ અધ્યાપન - નીરવ પ્રકાશન, અમદાવાદ
- ✚રાવલ મયૂર.એમ - વિજ્ઞાન પાઠ્યપુસ્તક, ધોરણ-10 - ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ,ગાંધીનગર
- ✚સોલંકી ધવલ.બી - વિજ્ઞાન પાઠ્યપુસ્તક, ધોરણ-8 - ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ,ગાંધીનગર
- ✚સોલંકી ધવલ.બી - વિજ્ઞાન પાઠ્યપુસ્તક, ધોરણ-7 - ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ,ગાંધીનગર
- ✚સોલંકી ધવલ.બી - વિજ્ઞાન પાઠ્યપુસ્તક, ધોરણ-6 - ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ,ગાંધીનગર

The Psychopathology of Traumatic Violence in Partition Fiction of Selected Works

By Saadat Hasan Manto
Shuchi M. Joshi; UG student;

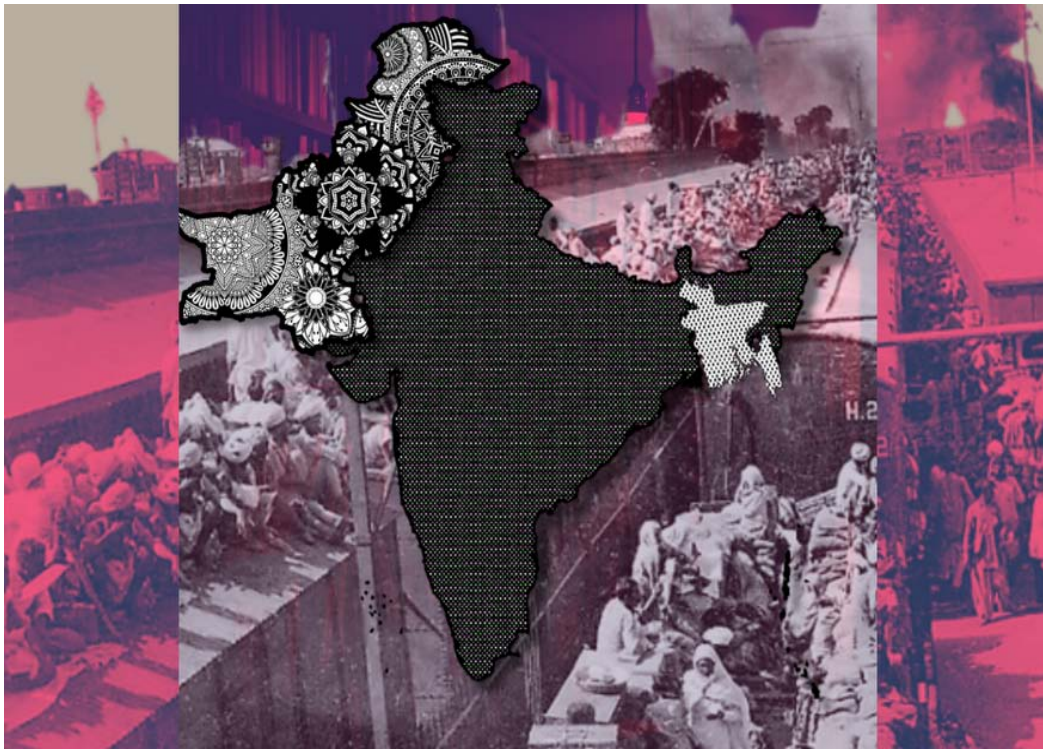
Abstract:

Nehru's '**tryst with destiny**', his pretty phrase describing Independence – but this paper attempts to study a '**twist, tyranny with destiny**' during partition in 1947, was a catastrophic event that depicted in very shrewd manner in South Asian studies majorly in works of Saadat Hasan Manto. '**A writer picks up his pen only when his sensibility is hurt**'. Saadat Hasan Manto, the most widely read and the most controversial short-story writer has depicted as division along the communal lines not only altered the demography of a stable nation and bred complex and hostile relationships with neighboring countries but also led to never-ending communal antagonism and interethnic violence, dehumanization of humanity in the collective sphere and this all violence and trauma reflected in culture and contemporary literature of that era.

The physical damage had lost its sting over time, but the psychological wounds were beyond immediate recovery. This traumatic violence of Partition can better be understood with the idea of '**Psychopathology**', which means the study of mental suffering and mental/behavioral disorder in a patient arising from trauma. And in its consequences **Manto himself has quoted that "If you find my stories unbearable, it is because we live in the unbearable world."** This ideology which accused Manto for his writing full of obscenity was the mirror of socio-political tendencies associated in the form of blood baths, riots, arson, sexual assault, and forced migration caused individual trauma as well as mass psychopathology and its broad term or disorder of **Necrophilia** is depicted in his works such as, "Bu", "Colder than Ice", "A Tale of 1947", "Khol Do" etc. .

Hence, Manto's Id for '**Heterotopia**' and '**No Man's Land**' were remained desire and fantasy in his Mottled Dawn (originally a Urdu short story collection "Dabiston-e-Tareeq).

{**Key Words:** Partition, Violence, Dehumanization, Individual trauma, Mass Psychopathology, Necrophilia, Heterotopia, etc..}

➤ **OBJECTIVES:**

- This research could philosophically examine **how the creation of new borders destroyed old identities**, forcing people to choose between nations, religions, and personal survival.
- Manto's fiction serves as a **mirror to human suffering**, showing how extreme violence leads to **psychological fragmentation**, paranoia, and madness.
- The paper uses **existentialist and nihilist philosophy** (like Sartre, Camus, or Freud) to interpret Manto's bleak but brutally honest depiction of human suffering.
- The study will explore how Saadat Hasan Manto's short stories can be better analyzed by appropriating the key terms and concepts of trauma theory .
- By studying Manto's work, the research would show that the **trauma of Partition is not just a past event but a continuing wound** in South Asian consciousness and culture.

➤ **INTRODUCTION:**

“The Partition of the country and the changes that followed left the feelings of revolt in me...when I sat down to write I found my thoughts scattered. Though I tried hard I could not separate India from Pakistan and Pakistan from India...my mind could not resolve the question: what country did we belong to now, India or Pakistan?? ”

- Manto in 1950 (Mahey 2001:153)

Dr. Ambedkar rightly points out in his work *“The Buddha and His Dhamma”* that one does not cut his/her head to cure one's Headache .One does not even slice a baby into two to resolve a quarrel between two women fighting over a baby. Ironically, this happened during Indian independence when the British Indian territory was split into two nation-states. The Partition of **India and Pakistan in 1947** stands as one of the most significant, devastating and cataclysmic events in **South Asian history**, marking the violent birth of two nations from a single land. Rooted in complex historical, religious, and political tensions, the division displaced over 15 million people and

led to widespread violence, leaving deep scars on the collective psyche of the region. The event not only redrew geographical boundaries but also fractured communities, families, and individual identities, leading to a profound sense of loss and dislocation.

One of the crucial ways to remember the momentous events of Partition after its seventy-eight years of occurrence is to focus on the narratives of pain and loss of the countless sufferers that had long been either suppressed or silenced, or unheard or unsaid. In an interview with **Javeed Aalam, Krishna Sobti, the Sahitya Akademi Award-winning writer of Hindi fiction**, rightly points out, **"Partition is difficult to forget but dangerous to remember"** (Whitehead, **"Women at the Borders"**)

That's why **Faiz Ahmed Faiz** has rightly quoted

"This mottled dawn

This night-bitten morning

No, this is not the morning

We had set out and search of "

➤ **Partition studies and Manto's Contribution:**

The field of partition studies emerged in the 1980s and 1990s, as scholars began to examine the long-term effects of the partition on individuals, communities, and nations. This interdisciplinary field draws on history, sociology, anthropology, literature, and cultural studies to understand the partition's impact on contemporary culture. As Amitav Ghosh, a celebrated author, observes, "The partition is a wound that continues to bleed, and it is only by confronting this wound that we can begin to heal."

One of the most significant aspects of partition studies is its focus on the human psyche and experience. The partition resulted in unprecedented levels of violence, displacement, and trauma, which had a profound impact on the human psyche. As Kiran Desai, a Booker Prize-winning author, notes, "The partition is a reminder that the past is never truly past, but continues to shape our present and our future." Through partition studies, scholars and writers seek to understand the ways in which the partition continues to haunt our collective memory, influencing our relationships with ourselves, our communities, and our nations.

"No writer", as Stephen Alter claims, "has been able to convey the violent ambiguities of communal conflict with as much force and conviction as Saadat Hasan Manto"(1912-1955)

Manto is one of the very few writers whose fictive testimonies of Partition not only record the gory events of Partition violence but also delineate the painful psychological and traumatic aftermaths of such violence that the characters of his fiction suffer from. Whereas Manto's earlier vignettes in *Siyah Hasiye* chronicle the "violent ambiguities of communal conflict" during Partition, his later stories represent the after effects of the anger, violence and horror of Partition. What was the nature of the psychological impact of the Partition-induced violence on millions of its victims?

How was trauma formed in the cognitive psyche of the victims?

Saadat Hasan Manto's short stories often reflected his deep affection for India, particularly Mumbai (then known as Bombay), where he spent a significant part of his life. Despite being forcibly displaced to Pakistan during the partition, Manto's love for India and its culture remained unwavering. His dream of a subcontinent and Heterotopia remained as his unfulfilled Id which is always narrated in different manner in his works.

His Partition narratives depict the acute mental agony of the victim and the perpetrator. This mental agony doesn't end with the end of the narrative, it becomes a deep wound in the psyche of the individual who was involved in the communal violence.

➤ **Trauma as a consequence of partition :**

Sigmund Freud who is also known as the father of modern psychoanalysis has done pioneering work in understanding the mind and its three layers. The conscious, subconscious, and unconscious mind shapes an individual's psyche. It is a reflection of his experiences and perception of the world that he inhabits. In Freud's model of the human mind, language plays an important and powerful role. It shapes self-narratives and perceptions of the world in which one lives.

According to him, 'trauma is a wound in the psyche of the individual'. This wound is inflicted upon the mind of the individual instead of his body and hides within the deeper layers of the mind.

In its later usage, particularly in the medical and psychiatric literature, and most centrally in Freud's text, the term trauma is understood as a wound inflicted not upon the body but the mind. But what seems to be suggested by Freud in *Beyond the Pleasure Principle* is that—

“the breach in the mind's experience of time, self, and the world—is not, like the wound of the body, a simple and healable event, but rather an event that, like Tancred's first infliction of a mortal wound on the disguised Clorinda in the duel, is experienced too soon, too unexpectedly, to be fully known and is therefore not available to consciousness until it imposes itself again, repeatedly, in the nightmares and repetitive actions of the survivor. (Caruth 11)”

It is remarkable to note that trauma is not merely a reflection of the term 'disaster', rather the meaning of tragedy. It gives an explanation as well as a connection to the incident and its aftermath. In the book, *Between the Urge to Know and the Need to Deny: Trauma and Ethics in Contemporary British and American Literature* (2011), trauma is regarded as inherently “open and undecidable” (Herrero and Baelo-Allue 12,13) because the versatility of trauma allows for a variety of interpretations that speak to its vast field of study from various viewpoints, consequences, and understandings. It also implies that trauma is not a “stable and immobile notion” (Herrero and Baelo-Allue 12, 13) since the permeability of damage varies with space and time. In the book, *Encyclopedia of Trauma:*

An Interdisciplinary Guide (2012) refers 'trauma' as:

... The word 'trauma' is derived from the Greek word which means 'wound' or penetration as in stabbing. Technically, the penetration can range from minor to lethal, but it always leaves a scar and vulnerability. In traumatology, trauma refers to major upheavals and catastrophes that cause significant suffering. (Figley xxiv)

Trauma studies deal with emotional pain that influences the role of memory in shaping individual and cultural identities. It combines post-structural, socio-cultural, and post-colonial views to propose interpretations of traumatic events and their effects on identity and memory. It is a traumatic event with long-term consequences for one's self-emotional structure and perception of the external world. Trauma studies examine and investigate the social, rhetorical, and cultural significance of suffering within literature and society.

- Cathy Caruth's *Unclaimed Experience: Trauma,*
- Narrative, and History* (1996),

- *Trauma: Exploration in Memory* (1995),
- Kali Tal's *Worlds of Hurt: Reading the Literature of Trauma* (1995),
- Jeffrey C. Alexander's *Trauma: A Social Theory* (2012)

are some of the notable books that concentrate on the application of trauma theory in Manto's select texts. These books deal with social and psychoanalytical perspectives of suffering. Trauma theory may be divided into three stages that address life-altering events in one's life, culture, community, and country. It has formed in the 1990s, based on the Freudian theory that deals with extreme experiences that pushes the boundaries of language, and even breaks the meaning entirely.

Manto's short stories and **Pluralistic Trauma Studies** :

Cathy Caruth, Shoshana Felman, and Geoffrey Hartman were among the first to present traumatic events and their impact on literature and culture. They argue that trauma is an unrepresentable event that reveals the underlying contradictions in language and experience. And their one modal reevaluated, re-exercised, and reinterpreted as time passes. The pluralistic approach of trauma studies is a response against the traditional Caruthian model of trauma. It challenges the unspeakable troop's quest to comprehend the structural dimension of trauma, which often manifests as dissociative effects on consciousness and memory. The model reveals new connections between knowledge, experience, and language that illuminate the social impact of trauma.

Pluralistic Trauma Studies		
Knowledge	Experience	Language

The term pluralistic is coined by **William James** in his book *The Principle of Psychology* (1950), where he states that a single story can be represented in one way, but it argues in multiple ways. The model is based on knowledge, experience, and language. '**Knowledge**' is the remembrance of a past incident, '**experience**' confronts what one had to face, and '**language**' represents what one has dared to interpret in present time that is inextricably linked to past and future. In the book, *A Companion to Literary Theory* (2018), this model of trauma is suggested as:

In this model, trauma is an event that alters perception and identity. In the wake of such disturbance, new knowledge is created between the self and the external world. The reorientation of consciousness is caused by traumatic events that may include an ambiguous referentiality and determinate meaning. Allowing for trauma's variability in terms of its causes, effects, and representative potential demonstrates the diverse values accorded to a traumatic event and its

remembrance. And through this modal we could classify Manto's short stories in 2 categories:

'Psychological trauma' and

'Historical trauma' to "partition trauma" and these both ultimately affect culture of that contemporary era.

➤ **'Psychological Trauma' of Partition**

The victimization of millions of people, delineated by the newly-constructed arbitrary borders, led to their psychological distress, even madness. The dislocated refugees suffered from trauma due to their forced uprootedness from their native lands. The

undesirable dislocation from Bombay due to Partition triggered Manto's own mental distress. Staying in Lahore after migration, Manto "faced an uncertain and disorienting future"

In its general conception, trauma refers to an individual's poignant emotional response "to an overwhelming event that disrupts previous ideas of an individual's sense of self and the standards by which one evaluates society". For a trauma theorist like Michelle Balaev, "Psychological trauma, its representation in language, and the role of memory in shaping individual and cultural identities" are the primary concerns of the interdisciplinary field of Trauma Studies.

Looking through this analytical prism of trauma, one may critically investigate the psychological spectrum of Partition violence centred on the arbitrary border and its resultant pathological disorders at both individual and collective levels. The belated psychological after effects of Partition violence surfaced in the victims of Partition after a period of latency. Even if the physical injuries caused by this violence were surmounted with time, the psychic wounds of the survivors of Partition trauma were beyond immediate recuperation. The horrific after events of Partition, the mass abduction of women and the resultant forced relocation changed everything in the lives of millions of victims. Many of them suffered from different sorts of posttrauma, sometimes individually and others shared within a group. The disruption in an individual's normal responses (both emotional and cognitive) and the gradual splintering of the "individual's sense of self" are quite apparent in the traumatised subjects of Saadat Hasan Manto's fictions.

Example:

- In "*Thanda Gosht*" (*Cold Meat*), Manto dives deep into the guilt and suppressed trauma of Ishwar Singh, a Sikh man who, during the chaos of Partition riots, murders a Muslim family and unknowingly attempts to violate a dead girl. The weight of this horrific act haunts him, leading to his psychological breakdown. When confronted by his lover Kulwant Kaur, his inability to respond physically to her advances reflects his deep-seated guilt. In a heated argument, Kulwant Kaur stabs him, and in his dying moments, he confesses, "*Woh thandi thi... bilkul thandi*" ("She was cold... completely cold"), revealing the magnitude of his trauma.
- Manto's "*Khol Do*" (*Open It*) is another harrowing narrative depicting the brutal impact of Partition on women's bodies and minds. The story revolves around Sirajuddin, who searches for his missing daughter, Sakina, amidst the chaos. When she is finally found, the extent of her trauma is revealed in a chilling moment. A doctor, trying to revive her unconscious body, says, "*Khol do*" ("Open it"), prompting her to mechanically open her shalwar. This automatic response to the command reveals her repeated exploitation and the depth of her psychological damage.

➤ From 'Historical Trauma' to 'Partition Trauma'

Unprecedented, large-scale sectarian violence gives birth to collective neurosis and individual pathology. Since they take their roots in a certain catastrophic disjunction of History, it is called 'Historical Trauma'. Many trauma theorists like Nathaniel Vincent Mohatt, Azure B. Thompson and others believe that certain cataclysmic events of history may give rise to historical trauma in the collective sphere when all the 'established' social and moral codes of human civilisation are suspended. Partition was one such historical phenomenon that had hugely affected the psychological stability of millions of the masses across the border. The displaced people, in most cases, suffered from such belated psychological distress later on in their lives due to a repulsive disjunction of History.

‘Historical Trauma’ generally causes a complex kind of emotional wounding, and sometimes a large group of people may share this over and across generations. Partition engendered such historical trauma whose pathology had been shared by a larger group of people – perpetrators and victims, executors and spectators of Partition violence. However, the residual psychological after effects of Partition under the broad umbrella of ‘Historical trauma’ gained, very recently, relatively new terminology called ‘Partition Trauma’. Due to a certain territorial anxiety caused by Partition, a larger group of people suffered from belated experiences¹ of such trauma across the borders and the boundaries, which can be termed ‘Partition Trauma’. If we closely examine Saadat Hasan Manto’s later fictive testimonies of Partition, we would be able to discern that they represent the psychological aspects of Partition violence more than the physical aspect of Partition violence. The characters of Manto’s later fiction suffer from several traumatic disorders whose reflection could be seen in their behavioural and cognitive disruption.

Examples:

In **“Thanda Gosht” (Cold Meat)**, Manto explores the personal trauma caused by communal violence. The story revolves around Ishar Singh, who, in a moment of brutal honesty, confesses to his lover, *“Woh ladki toh mar chuki thi... main kya karta?”* (“That girl was already dead... what could I do?”). This chilling confession not only reveals the dehumanization wrought by violence but also exposes the emotional numbness that victims and perpetrators alike experienced. The gruesome reality of sexual violence and the loss of moral boundaries during Partition is laid bare, reflecting the deep scars left on society as an instance of Partition trauma.

His use of stark dialogues and minimalistic narration amplifies the emotional weight of his stories. In *“Toba Tek Singh”*, the nonsensical ramblings of Bishan Singh—*“Upar di gur gur di annexe di bedhiyana di mung di daal of Toba Tek Singh”*—though gibberish, resonate with the absurdity of the political chaos. Similarly, in *“Khol Do”*, the simple command *“Khol do”* becomes a chilling reminder of the trauma inflicted upon innocent lives.

The discourse of ‘Partition Trauma’ would help us analyse a variety of psychopathological symptoms of Partition found in the later writings of Manto. This new interface between ‘Partition Studies’ (chiefly Partition Fiction) and ‘Mental Health Studies’ (Violence Studies and Trauma Studies) is a new territory to venture into. In this chapter, I would like to examine the later stories of Saadat Hasan Manto and explore the idea of ‘Partition Trauma’ and its pathological disorders.

➤ PSYCHOPATHOLOGICAL DISORDERS IN SELECTED WORKS OF MANTO:

❖ ‘Delusional and Necrophilia Disorder’ and ‘Rape Trauma Syndrome’ in “Khol Do” (Open It)

According to Sigmund Freud, an event of external threat provokes “massive disturbance” in victims, and it leads to a pervasive traumatic experience, which generally dissociates normal cognitive functioning, haunts the psyche of an individual and produces pathological effects (Freud, *Beyond the Pleasure Principle* 68). Most of Manto’s characters in later fiction suffered from such cognitive disruptions. The unconscious repressed the experiences of painful events, formed traumatic neurosis in those victims of Partition, and their prime pathology resurfaced in their behavioural “compulsion to repeat” (57). Such psychic “compulsion to repeat” is seen in Manto’s celebrated story “Khol Do” (Open It), which portrays the traumatic after effects of

Partition faced by millions of women victims. The post-traumatic stress disorders in the women victims of Partition are conspicuous in their dehumanised state, in which women's identities are reduced to the level of mere sexual objects. The condition of Partition dragged the womenfolk as baits for ethnic exchange and the consumption of different communities. Manto's classic story "Khol Do" (Open It)³ shows an old father named Sirajuddin and her daughter Sakina, who had been the chief sufferers of Partition trauma.

The belated afterwardness of Partition trauma victimised both the father and the daughter later in their lives. Consequently, due to witnessing such trauma, their conscious *ego* was split off, and they suffered from various pathological disorders.

•Delusional Disorder in Sirajuddin

Delusional Disorder in "*Khol Do*" is primarily manifested in Sirajuddin, Sakina's father, whose trauma-induced psychosis leads to fragmented thoughts, disorientation, and an obsessive search for his daughter.

•Symptoms and Manifestations:

- **Fragmented Memory & Disorientation:** After surviving the train massacre, Sirajuddin is found in a refugee camp, unaware of how he got there, staring blankly at the sky. This detachment signals acute trauma, leading to delusional episodes.
 - *"Sirajuddin lay gazing absent-mindedly at the dusty sky, till he suddenly caught sight of the sun... A nightmarish vision rose before his eyes – flames, loot ... people running...a station...firing...darkness and Sakina."*
- **Compulsion to Repeat:** Freud's concept of "compulsion to repeat" is evident in Sirajuddin's obsessive recollection of traumatic moments — the slipping of Sakina's dupatta, the train attack, and his wife's brutal death — all recurring in disjointed flashes.
 - *"Had Sakina managed to reach the station with him? Had she boarded the train with him? Had he fainted when the rioters had attacked the train? Had they abducted her?"*
- **Denial of Reality:** Sirajuddin's mind refuses to acknowledge the true horrors faced by Sakina. Even when he sees her traumatized, he focuses only on her being alive, blocking out the brutal signs of sexual violence.
 - *"She is alive. My daughter is alive."* — A tragic irony as he overlooks her broken state, reflecting societal denial of women's trauma.

•Rape Trauma Syndrome in Sakina

Sakina embodies the textbook symptoms of RTS — emotional numbness, dissociation, and the "compulsion to repeat" trauma responses.

Pathological Symptoms:

- **Dissociation and Mechanical Responses:** The most iconic scene occurs when the doctor, intending to open a window, utters "*Khol do*" (open it), prompting Sakina, assumed dead, to mechanically lower her shalwar. This act highlights her deep psychological detachment and conditioned response from repeated sexual violence.
 - *"The girl on the stretcher stirred a little. She moved her hand painfully towards the cord holding up her salwar. Slowly, she pulled her salwar down."*

- **Loss of Identity & Dehumanization:** Sakina becomes a passive object, devoid of agency, reacting only to commands, which points to her complete psychological breakdown. Her body becomes a site of violence and control, not a living, autonomous being.

•The Theme of Necrophilia

Though not explicit, necrophilic undertones permeate the narrative, especially in the way Sakina's body is treated post-trauma.

Key Indicators:

- **Corpse-Like State:** When found, Sakina is presumed dead, her body limp and unresponsive. Her final mechanical act — lowering her shalwar — transforms her into a living corpse, a body responding without consciousness, symbolizing the ultimate dehumanization.
- **Objectification of the Female Body:** Manto critiques patriarchal society's treatment of women as mere objects. Sakina's body, post-rape, is no longer seen as human but as a defiled object, stripped of identity — a recurring element in necrophilic narratives.

Symbolic Necrophilia: The violation of Sakina's body transcends physical rape; it reflects societal necrophilia — the obsessive control and exploitation of female bodies, even in their “death-like” states.

Dialogues Highlighting Disorders:

- **Sirajuddin's** **Delusion:**
“*She is alive. My daughter is alive.*” — His joy masks a tragic ignorance of her trauma, rooted in his delusional state.
- **Sakina's** **RTS** (Rape Trauma Syndrome) **Response:**
“*Khol do.*” — This simple command triggers her automatic response, underscoring her dissociation and the extent of her psychological damage.
- **The** **Doctor's** **Horror:**
“*The doctor broke into a cold sweat.*” — A subtle acknowledgment of the horror of Sakina's condition, contrasting with Sirajuddin's blind relief.

Causes Behind the Disorders:

- **Collective** **Violence** **and** **Gendered** **Trauma:**
Partition transformed women's bodies into battlefields. The widespread use of **rape as a weapon of war** during Partition left deep psychological scars, leading to disorders like RTS and Delusional Disorder whose primary pathology was the “compulsion to repeat” (Freud, *Beyond the Pleasure Principle* 57).
- **Societal** **Denial** **of** **Female** **Trauma:**
Sirajuddin's focus on *chastity* over Sakina's mental state reflects patriarchal attitudes that prioritize *honor* over *healing*. This societal neglect exacerbates trauma, leading to prolonged psychological disorders.
- **Repression** **of** **Pain:**
Both characters embody **Freud's theory of repression**. Sirajuddin suppresses the horror of Sakina's likely fate, leading to delusions, while Sakina internalizes her abuse so deeply that her body becomes her only form of communication.

❖**‘Male Hypoactive Sexual Desire Disorder’ in “Thanda Gosht” (Cold Meat)**

The dehumanising effects on female bodies and the ensuing, sexualised nature of traumatic violence are apparent in another of Manto's fictive testimony called “Thanda Gosht” (Cold Meat). The story depicts the gendered aspect of Partition violence. Much like “Phundane” (Tassels) and “A Woman in Red Raincoat”, the

sexual battle game for subjugating the female body for communal consumption is evident in the story. More than this, the story depicts the crisis in male bodies, especially in the performance of sexual acts. This crisis was actually caused by Partition trauma, whose manifestations could be seen in various forms of the disorder. One such associated pathology of Partition trauma is sexual paralysis. Much like the vignettes in the *Siyah Hasiye* (Black Marginalia) collection, this story centres on the crisis in vulnerable male bodies and the ensuing state of sexual frigidity that the trauma of Partition led to. Unlike most of the feminist discourses of Partition that delineate the traumatic violence of Partition done on women victims, this story represents the psychic transformation of certain characters and the resultant sexual crises in male perpetrators of Partition violence. Whereas the central issue in “Thanda Gosht” (Cold Meat)¹¹ revolves around the erotic but failed love encounters of a Sikh couple, Kulwant Kaur and Ishwar Singh, it also indicates the traumatised psyche of both the perpetrator and the victim of sexual violence.

Understanding Male Hypoactive Sexual Desire Disorder (MHSDD): MHSDD is characterized by a persistent or recurrent deficiency or absence of sexual fantasies and desire for sexual activity, causing significant distress or interpersonal difficulties. Factors contributing to this disorder include psychological trauma, stress, guilt, and post-traumatic experiences.

*2. *MHSDD and Post-Traumatic Stress in "Thanda Gosht":* In “Thanda Gosht”, Manto explores the psyche of Ishwar Singh, a man who, after committing a brutal act during communal riots, faces an emotional and psychological breakdown. His inability to perform sexually with his lover, Kulwant Kaur, can be seen as a manifestation of MHSDD, triggered by the trauma of his violent actions. The narrative not only highlights sexual dysfunction but also delves into guilt, moral paralysis, and emotional numbness, often linked with **Post-Traumatic Stress Disorder (PTSD)**.

Key Dialogues Highlighting the Disorder:

- **Ishwar Singh's Confession:** When he finally confesses to Kulwant about the incident, his emotional turmoil becomes evident. His inability to be intimate is not mere physical exhaustion but a deeper psychological block. When Kulwant Kaur confronts him, Ishwar Singh's confession is telling: “Thanda tha... bilkul thanda...” (She was cold... completely cold...) This moment symbolizes not only the literal condition of the corpse but also Ishwar's own emotional and sexual frigidity.
- **Kulwant's Aggression:** Her violent reaction and stabbing of Ishwar after learning the truth serve as both literal and symbolic punishments, revealing how suppressed emotions and unspoken truths can lead to tragic consequences.

Psychological Analysis:

- **Freudian Perspective:** Freud would interpret Ishwar Singh's impotence as a result of guilt overpowering desire, where the id's primal instincts are suppressed by the super-ego's moral judgment.
- **Trauma Theory:** From a modern psychological standpoint, Ishwar's inability to perform is a symptom of PTSD, where traumatic experiences disrupt normal emotional and physiological responses.
- **Existentialist View:** Manto's characters often grapple with moral decay and the absurdity of violence. Ishwar Singh's deadened desires reflect a loss of identity and purpose post-violence.

Relevance of Disorders in Manto's Narrative: Manto, through “Thanda Gosht”, doesn't just narrate a tale of communal violence but dissects the human psyche scarred by it. Disorders like MHSDD and PTSD are not clinical footnotes but central to understanding the emotional consequences of brutality. Ishwar's coldness—both literal (the dead body) and metaphorical (his impotence)—becomes a symbol of a society numbed by violence.

Analytical**Perspective:**

Manto critiques not just the act of violence but its psychological aftermath. The “cold meat” is not only the corpse Ishwar tries to violate but also represents his own emotional and sexual deadness. His disorder isn’t just personal—it’s societal, reflecting a world desensitized to human suffering.

We can reasonably argue that the trauma of the near necrophilic rape of the dead Muslim girl by Ishwar Singh finally led him to his impotence. The haunting trauma made him so restless that he could not satisfy Kulwant despite his best efforts. He was unable to play his ‘trump card’ when his partner desired it. A psychologist or a trauma theorist would term this sexual dysfunction as ‘Sexual Arousal Disorder’¹² which arises in a victim due to certain neurobiological reasons or certain psychological/traumatic distress. Although DSM-V categorises necrophilia under ‘Other Specified Paraphilic Disorder’,¹³ the near necrophilic rape by Ishwar Singh and her gradual sexual dysfunction could be classified as Male Hypoactive Sexual Desire Disorder. Under ‘Criterion A’ of DSM – V, indexed by the American Psychiatric Association, Male Hypoactive Sexual Desire Disorder is “Persistently or recurrently deficient (or absent) sexual/erotic thoughts or fantasies and desire for sexual activity”¹⁴ (440). Ishwar Singh’s case has been the same. The overwhelming experiences of Partition violence as a perpetrator, especially the rape of a dead girl, haunted him so much that it affected his sexual life. This traumatic disruption led to his hypoactive sexual desire disorder.

❖ ‘Post Traumatic Stress Disorder’ (PTSD) in “Toba Tek Singh”

We may discuss Cathy Caruth’s insightful explication of the idea of historical trauma at the beginning. In her monumental book, *Trauma: Explorations in Memory*, Caruth explains trauma from a historical perspective. She reveals how deep-rooted ‘trauma’ both in the individual and collective spheres, can be located in that “profound crisis of history”. She observes :If PTSD must be understood as a pathological symptom, then it is not so much a symptom of the unconscious, as it is a symptom of history. The traumatized, we might say, carry an impossible history within them, or they become themselves the symptom of a history that they cannot entirely possess.

Looking at the horrid state of the victims of Partition, especially the sufferers of Partition trauma, we can say that they “carry an impossible history within them” and sometimes “they become themselves the symptom of a history that they cannot entirely possess”. The trauma of the victims, especially their pathological disorders, were actually “symptoms of history”. Many of Manto’s characters suffering from trauma bore the burden of the cataclysmic event of Partition. This has been the case with possibly the most famous character in Manto, Bhisham Singh, the protagonist of “Toba Tek Singh”. Bhisham Singh was a victim of what Jenni Ramone called “cartographic anxiety”,¹⁷ a major form of Partition trauma that had arisen in him due to the insensitive decision of the colonial rulers .

The plot of “Toba Tek Singh” revolves around the widespread The plot of “Toba Tek Singh” revolves around the widespread collective madness that Partition trauma had injected within the stable dynamics of society. The unprecedented widespread violence in the form of rape, arson, mass murder and ritualistic assassination had been the chief pathological outcomes of Partition trauma.

Justice G.D. Khosla has mentioned in his wonderful book *Stern Reckoning: A Survey of the Events leading up to and following the Partition of India*:

Madness swept over the land up in an increasing crescendo, the reason and sanity left the minds of rational men and women, and sorrow, misery, hatred, despair took possession of their souls...

Madness swept over the land up in an increasing crescendo, the reason and sanity left the minds of rational men and women, and sorrow, misery, hatred, despair took possession of their souls... (3)

The story "Toba Tek Singh" highlights the absurdity of the Partition, extending it to the division of lunatic asylums. This irrationality is evident when India and Pakistan decided to exchange asylum inmates. Scholars note that prisons and mental hospitals were divided, representing the marginalized population's fate. The decision to divide asylum seekers occurred a few years post-Partition, causing turmoil among inmates in Lahore. They mocked the official explanations for their relocation, questioning the logic of Partition. One inmate's question, "What is Pakistan?" encapsulates this absurdity. got the answer from another lunatic that it is "a place where they manufacture razors".

Psychological Disorders in "Toba Tek Singh"

Bishan Singh's character exemplifies the manifestation of psychological trauma resulting from forced displacement and identity crises. His incessant muttering of nonsensical phrases and obsessive inquiries about the location of his hometown, Toba Tek Singh, reflect a mind struggling to reconcile internal chaos with external realities. This portrayal aligns with symptoms of Post-Traumatic Stress Disorder (PTSD), where individuals endure severe anxiety, confusion, and detachment following traumatic events.

The asylum setting serves as a microcosm of the larger societal madness induced by Partition. Inmates exhibit various psychological disturbances, such as delusions and heightened agitation, mirroring the collective hysteria and identity fragmentation prevalent during that period. One inmate's attempt to escape the turmoil by climbing a tree and declaring, "I will live neither in India nor in Pakistan. I'll live in this tree right here!" underscores the absurdity and desperation engendered by the arbitrary division.

Relevance and Analysis

Manto's narrative critiques the irrationality of dividing a culturally intertwined region based on religious lines. The story underscores the psychological impact of such divisions, highlighting how political decisions can disrupt personal identities and mental well-being. Bishan Singh's tragic demise in the no-man's-land between India and Pakistan symbolizes the plight of countless individuals rendered stateless and identity-less by political machinations.

Notable Dialogues and Thoughts

The story is replete with poignant lines that encapsulate the characters' anguish and the overarching absurdity:

- "One day he climbed a tree and sat on one of its branches for two hours, lecturing without pause on the complex issues of Partition."
- "When they tried to frighten him with threats, he replied: 'I will live neither in India nor in Pakistan. I'll live in this tree right here!'"

Psychological Perspectives

From a psychological standpoint, "Toba Tek Singh" offers insight into how traumatic socio-political events can precipitate mental health crises. The characters' behaviors exemplify defense mechanisms, such as denial and dissociation, employed to cope with unbearable realities. The asylum's inhabitants, detached from societal norms, paradoxically emerge as the most authentic commentators on the insanity of Partition, challenging conventional notions of sanity and madness.

In summary, "Toba Tek Singh" serves as a poignant exploration of the psychological ramifications of Partition, illustrating how external chaos can profoundly disrupt internal worlds. Manto's portrayal of mental illness not only reflects individual distress but also critiques the collective madness of societal divisions.

➤ **CONCLUSION:**

In the realm of partition fiction, particularly through the piercing lens of Saadat Hasan Manto, traumatic violence is not merely an agent of physical and cultural destruction but a profound catalyst for the disintegration of human identity itself. Manto's narratives document the systematic loss of regional, linguistic, religious, and national identities—each a fragment of a once-coherent whole—but they ultimately reveal that the deepest casualty is the very essence of what it means to be human. As critics have observed, his unflinching portrayals of violence expose a reality where the external markers of culture and community are shattered, leaving behind a psychological void that resonates with existential despair. Manto intentionally dismantles the comforting narratives of cultural continuity, challenging us to confront the paradox of partition: while geographical and linguistic boundaries are redrawn, the intrinsic human need for wholeness remains in perpetual conflict with forces that dehumanize and divide. Thus, his work stands as a compelling testament to the enduring struggle between an individual's innate humanity and the corrosive impact of historical and cultural ruptures—a conflict that continues to echo in the literature of partition and beyond. So, this work also shows that the obscenity which was shown in Manto's work was mirror of society and culture. In nutshell Manto's Id and his **Heterotopia** could be that "our life is than religion, nationalism and could be of humanism .

References:

Saadat Hasan Manto's Mottled Dawn by Daniyal Mueenuddin
Freud's Beyond the pleasure Principle

Reading The Tempest through Spatial Power dynamics and Narratives

UTSAV MALANI

R. R. LALAN COLLEGE

Abstract - Cultural geography examines the relationship between space, culture and individuality. It explores how cultural values, beliefs, and customs are shaped. Culture is a way of life. It focuses on spatial relations between space, time, and experiences. It examines how power reshapes the social orders. It explores the interconnected relation between cultures and places. I have written this paper to examine the key concepts related to Spatial Power dynamics and Narratives. The Tempest, Shakespeare's last play, provides great understanding of power dynamics and spatial narratives. I have provided a dissident reading of the play. Similarly, I have examined the narrative structure of the play. I have alluded to Johnson's criticism for Shakespeare and his plays. This study attempts a critical analysis of the play by applying postcolonial, postmodern, and narratological perspectives. The purpose of my study is to analyze power dynamics through postcolonial lenses and adding common narratological perceptions.

Keywords - Power dynamics, transformation, postcolonial, spatial, narrative

The Tempest is a magical tale of love, power, transformation, and forgiveness. Shakespeare's imagination can transport and uplift to new realms. He has his own invisible wings of poetry. It is his last play that highlights purgation. Shakespeare has depicted detailed foreparts of life and love. Shakespeare has visionary nature with delphic lines. Shakespeare has a fusion of fantasy and realism. According to Immanuel Kant, the mind is like a mirror, merely reflecting back the world reflected in it. By using the symbols, images, persona, and witty dialogues. His last plays are the plays of opposites, full of contradictions, conflicts, and reconciliation.

"Shakespeare is, above all writers, at least above all modern writers, the poet of nature, the poet that holds up to his readers a faithful mirror of manners and of life." (Smith 114)

The play is a series of substitutions of center. The central characters are Prospero, Caliban, Miranda, and Ferdinand. The center of the play is not absolute. It's a pastiche that ensures reciprocal translability. The play has been scrutinized through vivid perspectives. I will discuss the spatial power dynamics and narratives. The text has been cooked through different aspects and lenses.

Postcolonial elements

I profoundly acknowledge Shakespeare for his settings. All the plays have symbolic settings. The Merchant of Venice has a symbolic setting that reflects the idea of unification and separation. Venice stands for separation, convention, and cooked society, whereas Belmont stands for unification and purity. The Tempest has a symbolic setting that has a fusion of reality and fantasy. The island signifies the idea of heterotopia. Heterotopia is a term coined by Michael Foucault, the space that is other, exists outside the society. The play has an alternative reality. The island can be viewed as a prison and a locus of liberation. These spaces have their own rules and regulations like libraries. Similarly, the play has a fictional setting that creates alternative reality. Prospero, who has absolute power and creates a cage for Miranda, Ariel, and Caliban.

"In this hard rock, while you do keep from me" (Shakespeare 1.2, 37)

Certainly the rules restricted and bounded the characters. Miranda, completely isolated from the outer world.

"O brave new world, that has such people in it" (Shakespeare 5.1,159)

Panopticon is a concept originally coined by Jeremy Bentham. Although, Michael Foucault brings into vogue by associating with his work, *Discipline and Punishment*. Panopticon explains the idea of power dynamics and how power operates in society. Prospero through the character of Ariel surveillanced each and every character. They are not aware of the secret observation. Ariel is invisible and unseen. At the same time keeping the surveillance. At present, we have CCTV cameras for monitoring. Ariel is imprisoned by Prospero and is willing for freedom. He is a mole of illusion and disguise. Ariel is disguised as a hidden camera and manipulator. For example, he became invisible and tricked Ferdinand with songs. We can certainly associate the idea of subject and power. How power moves and reshapes society. The norms, values, and codes are created by the authority. Prospero reshapes the codes and conducts by acquiring power from Sycorax. Epistemic violence, a term originally coined by G. C. Spivak. Prospero acquired knowledge from Sycorax. The purpose behind the acquisition is something else. He acquires knowledge for power, authority and sovereignty. Dr. Faustus, who acquired power to rule, similarly, Prospero acquired power to rule and govern the space by his own way. It can be read with the perspective of English Colonialism. Power that is neutral, has the ability to reshape for betterment but Prospero has vile intentions.

"This island's mine by Sycorax, my mother, Which thou tak'st from me" (Shakespeare 1.2,37)

The character of Caliban can be analyzed through the idea of sly civility. It is a term coined by Homi. K. Bhabha refers to a sort of resistance against colonial power. It contains ostensible politeness but subtly resistance and revolt against authority. Caliban secretly plans with Stephano and Trinculo to overthrow the authority of Prospero. He wants to rule his own land by dismissing Prospero. His words and actions can be read through multiple angles.

"As I told thee before, I am subject to a tyrant, a sorcerer, that by his cunning hath cheated me of the island" (Shakespeare 1.2,101)

The character of Caliban can be viewed as a subaltern. They lacked the individual voice that has been provided by Shakespeare. They are marginalized and disregarded by the dominant classes. Similarly, Caliban represents such groups neglected by the dominant groups. For example, Jews, women, and Moors in the Elizabethan era. Caliban, neither accepted nor fully rejected the authority of Prospero. He is adhered between obedience and resistance. It distinguishes between victim and victimizer, master and subject, and civilized and uncivilized. Caliban's use of mocking language is a perfect example of sly civility. It was feigned politeness.

In *The Wretched of the Earth (1961)*, Fanon analyzed the idea of colonialism and how colonized people resist authority. Prospero rules the island by the help of supernatural powers but is insecure. Caliban has a rebellious attitude towards Prospero. Fanon recounts the idea of how blackness is associated with evil and primitive attitudes. On the other hand, whiteness is associated with purity. Caliban was portrayed as a monster by Prospero. Fanon has mentioned the three stages of colonized subjects. The first stage is assimilation. In this

stage, the colonized attempts to adopt the culture, language, and values of the colonizer. Similarly, Caliban was influenced by Prospero. He tries to mimic Prospero.

"When thou camest first,

Thou strokedst me and madest much of me, wouldst give me

Water with berries in't, and teach me how

To name the bigger light, and how the less,

That burn by day and night: and then I loved thee

And show'd thee all the qualities o' the isle" (Shakespeare 1.2,37)

The second stage is rejection. In this stage, colonized discover the truth that assimilation was a trap and reject the culture. They romanticize their own culture. They are a living force not only with feelings of nostalgia but struggle as well. Similarly, Caliban and Sycorax were trapped by Prospero. They were betrayed by Prospero.

The third stage is revolution. In this stage, colonized willing to overthrow the authorial figure. He sees violence is necessary in order to bring peace. Similarly, Caliban plans against Prospero with the help of Trinculo and Stephano. Decolonization is an act of violence and destruction of colonial power.

The play is full of binaries and opposites. The Burkean idea of Sublime and Beautiful can be applied in the play. Shakespeare has symbolic characters and images. Sublime is that which causes fear and awe. Prospero's desire for power can be defined as sublime because it creates fear among the readers, who are having dissident reading. His lust for power and authority, an example of sublime. Storm scene also evokes the idea of sublime. Beauty, that causes harmony, peace, and represents love. The romantic bond between Ferdinand and Miranda is pure and authentic. Shakespeare has a blending of high culture and low culture. His characters belong to two different cultures. Prospero, Miranda, Ferdinand, Alonso, and Antonio belong to high culture and Caliban, Gonzalo, Trinculo, and Stephano belong to low culture. Beauty lies in the language. Culture is a way of life. It explores the idea, how people think and act. It includes their language, clothing, and customs. The language that is used by high culture subjects is different from low culture subjects.

Prospero represents anglicists who tried to enforce their authority and beliefs over the natives. Caliban who tries to preserve his land, culture and desire for freedom. The play deals with the idea of betrayal and conspiracy. Lacan explores the idea of desire. Lack is desire. Similarly, Prospero who was thrown out of power from Milan had a desire to regain the power by defeating Sycorax. Caliban had a desire for freedom and individuality.

Myth of Gyges

"And this is because injustice creates divisions and hatred and fighting, and justice imparts harmony and friendship; is not that true, Thrasymachus" (Plato 59)

The Myth of Gyges is described in Plato's *Republic*. Glaucon narrates the story of Gyges. The myth instructs that people are just because they admire justice and harmony. Prospero was excellent above all men in theft and

mendacity. Gyges was a shepherd under the rule of the king of Lydia. One day, he discovered a golden ring that he took. The ring provided him with supernatural power to become invisible. Knowledge that has neutral value, either can create or destroy. Similarly, Prospero reshaped the society into dystopian land for other characters. Prospero used magic to colonize

and fulfill his desire. Gyges seduced the queen, killed the king, and acquired power and authority. Similarly, Prospero acquired power and authority from Sycorax. Socrates argues that just man would not misuse it. He asserts that justice and harmony are fused.

"Justice is the greatest good, and injustice the greatest evil" (Plato 75)

Prospero is morally down character and having bad education. At the end of the play, Prospero departs from the island but when he gets his throne back. Prospero emphasized on pure supremacy by creating a utopian picture for him. Plato famously said that the measure of man is what he does with power.

Shakespeare alludes to Greek myths in order to instruct and delight the audience. Some critics analyzed this play through magic realism. It has supernatural elements that mingle high mimetic and low mimetic approaches. The central idea in his plays is good vs evil. Certainly, we can associate this myth with the idea of just and unjust man.

Spatial narrative

The play has a subdivided plot. It is spatial rather than linear structure. Shakespeare has emphasized on the unity of action. The story is narrated through fragments rather than linear plot. Events are followed by the movements of characters. On one part of the island, we have Prospero and Miranda. Second part, Trinculo, Stephano, and Caliban. Third part, Ferdinand and Miranda. The narration has different pieces. Anachrony is a term by Genette used to analyze non - chronological order. It can be flashback and flashforward. Prospero, Caliban, and Gonzalo having flashbacks and nostalgia. Prospero describes betrayal and desire for power. Similarly, Caliban describes the glorious past and miserable present. We have different pieces of the story. Prospero can be classified as an unreliable narrator that can manipulate. We find two different perspectives by Prospero and Caliban. If the center shifts to Caliban, then surely Prospero is an unreliable narrator. Island can be classified as utopian and dystopian space. Spatial narration has certain layers. Past, present, and future are not linear or separate dimensions but coexist. Past haunts the present for the characters. Prospero and Caliban describe the betrayal and conspiracy that haunts them. How Alonso conspired against Prospero for the throne and Prospero conspired against Sycorax for the power. Memories and histories are fused in the narrative structure. Characters go back to the past and return to the present and hope for a better future.

Vladimir Propp, in his work *Morphology of the Folktales* (1928) has classified 7 types of characters and 31 narrative functions. His framework is popularly used in narrative studies. I will analyze the roles of characters through postcolonial lenses.

Hero (Seeker or Victim) - Caliban is the center of my interpretations. Caliban is classified as a hero in dissident reading. He is a seeker who wants individuality and freedom from Prospero's rule. He wants his own land and power. He is a victim of Prospero's cruel and evil intentions.

Villain - creates conflict for the hero in the story. Similarly, Prospero creates conflict in the story. He enslaved Caliban and tortured him not only physically but mentally. He opposed Caliban and treated him as a slave.

The Princess and Her Father - In this play, Prospero acts as a gatekeeper for Miranda. He challenges Ferdinand to prove his love towards Miranda. Similarly, we find it in *The Merchant of Venice*.

He tests Ferdinand's character and suitability for Miranda. Prospero plans to make things demanding and difficult for him.

"I must uneasy make, lest too light winning make the prize light" (Shakespeare 1.2.,45)

False Hero - Shakespeare has commonly classified the theme of appearance and reality. False hero appears to be good, and just man but betrays the hero with evil intentions to take assets. Similarly, Prospero betrayed Sycorax and Caliban to take assets.

But in the end, the world is restored. The play is allegorical that represents English colonialism. Prospero returns the land and power to Caliban. Shakespeare plants guilt in Prospero's character. He gave the land back to Caliban and freed Ariel.

Postcolonial reading includes the three crucial elements in narrative structure:-

Histoire - representing recorded events. The play has a fictional take and factual history. The marginalized people have a voice through the characters and delphic lines depicting English colonialism.

Recite - reciting his ideas of colonialism through symbols on the concrete form. The play is seen as a comedy that ends with space and identity given to marginalized subjects.

Narrating - narrating the story. Commentary and creativity in narration. It analyzed how the story is told. The Tempest has spatial narration rather than linear narration.

Conclusion

The Tempest is a magical tale of love, power, transformation, and forgiveness. I have analyzed the text from postcolonial, postmodern, and narratological perspectives. Interpretative community is a term coined by Stanley Fish to signify a national group and approaches when interpreting any given text. It focuses on the individual reader's experience and understanding of any given text. The play has been reshaped by various communities. This deployment is in effect. It is a play of substitutions.

The movement of addition by signification articulates the idea of difference. These communities have associated the play with their own historical events of imperialism and colonization. The actual essence has been lost in secondary reading. The secondary has become the primary purpose of the text. Instead of viewing the text through the Jacobean era or elements, we have dissident readings of the play. This is the act of free play. I believe that a reader is a receiver and creator at the same time. I fully agree that these lenses provide us with a better understanding of the text.

References

Bloom, Harold, editor. William Shakespeare's "Tempest". Chelsea House Publishers, 1 Apr. 1996.

Murphy, Patrick M., editor. The Tempest: Critical Essays. 1st ed., Routledge, 24 May 2001.

Vaughan, Alden T., and Virginia Mason Vaughan, editors. Critical Essays on Shakespeare's The Tempest. G.K. Hall, 1998.

Abrams, Meyer Howard, and Geoffrey Galt Harpham. A Glossary of Literary Terms. Thomson Wadsworth, 2005

Plato. The Republic. Translated by Benjamin Jowett, Prakash Book Publisher, 2023.

Shakespeare, William. The Tempest. Edited by Barbara A. Mowat and Paul Werstine, Folger Shakespeare Library, digital edition.

Smith, D. Nichol, editor. Eighteenth Century Essays on Shakespeare. J. MacLehose and Sons, 1903, p. 114.

**SELF-MONITORING, TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP AND PERSONAL EFFECTIVENESS:
THE HUMAN RESOURCE IMPERATIVE****Naitik J. Patel****Research Scholar under the guidance of Dr. Nirav Gajjar, Swaminarayan University Gandhinagar****ABSTRACT**

Relationship of the factor analytically derived dimensions of self-monitoring with the aspects of personal effectiveness, and the moderating effect of transformational leadership on such relationship was explored on the basis of responses obtained from middle level male executives (N=261) of bank. The aspects of personal effectiveness included self-internal, internal work motivation and increased awareness of the self-monitoring and had meaning full significant relationship with aspects of personal effectiveness. Further, it was found that the transformational leadership of the superiors adds to the strength of association of self-monitoring with some of the aspects of personal effectiveness. The results were discussed toward effectiveness of human resource.

There is an ever-increasing recognition that success of a company depends in large part on the success of its human resources (HR) management (Gangler, 1988). HR practices, that include both the management as well as the development aspects, are basically concerned about people. Organizations are managed and staffed by people. Indeed, the challenge, the opportunity, and also the frustration of creating and managing organizations frequently stem from the people-related problems that arise within them (Cascio, 1992).

Apparently, it is generally acknowledged that the HR is an important concern within organizational dynamics. However, there are such a large number of factors associated with the effective utilization of HR, it is difficult to incorporate all the relevant aspects in a small study like the present one. Selection of a limited number of relevant variables in a parsimonious manner may be made from several perspectives. One of the possibilities is to think in terms of (a) The attribute of the individual. (b) The attributes of some external agent or source that impacts the individual's behavior, and (c) Some of the outcome variables that may be related to the Individual's attributes. The present of the main variables in the study follows:

Personal effectiveness:

To be effective is the job of executive. The executive is expected to get the right things done and this is simply saying that he is expected to be effective (Drucker, 1970). Rao (1985) has argued that the manager who perceives that his or her role offers an opportunity to be creative, to take initiative and be proactive, apply his capabilities, to learn new things, to contribute to the development of others, to influence others; that his role is central in organization and is linked with other roles; is likely to be more effective.

It may be noted that personal effectiveness is an essential component in making a person successful in all aspects of life, including the organizational life. That is why we need effective executives. In a way, the whole idea of the HR management and HR development may be thought of as revolving around the idea of an "effective" human resource. However, little attention seems to have been paid to managerial effectiveness in comparison to some other aspects of organizational dynamics. Katz (1974) pointed out that there are three basic skills needed by all managers. They are: (a) technical, (b) human, and (c) conceptual. The relative degree and mixture of the skills needed by a particular manager will depend on the level of management, types of responsibility assigned, and the particular role that manager is playing. In addition, the skills imply an ability that may be developed, and is related to performance. Rao (1985) contends that self-efficacy or personal efficacy is one of the important factors that contribute to the managerial effectiveness.

Self-monitoring:

Self-monitoring may be treated as a personality trait as well as ability or a skill. It may be defined as an individual's ability to adjust his or her behavior to external situational factors. According to situation, self-

monitoring individuals behave in a way that they are highly sensitive to external cues. The theory of self-monitoring posits (Snyder, 1974, 1979) that individuals differ to the extent to which their self-presentation fits the demands of the immediate social situation.

There are not very many empirical studies available showing the relationship of self-monitoring with other variables. However, those that are available do indicate that self-monitoring may have important ramifications for organizational dynamics. Prater (1992) suggested that self-monitoring might be used to improve on task behavior and performance of an individual. Pressley and Ghatala (1990) found that self-monitoring, even by skilled adults, is often far from optimal and that poor monitoring is a factor contributing to many thinking, learning and performance failures. In a study by Watson and Behnke (1990), self-monitoring characteristics were found to be predicting the performance of a leaderless group. It has been found that low self-monitoring can neutralize the impact of leader's behavior (Anderson and Tolson, 1991). In another study, Kilduff and Day (1994) found that self-monitoring had significant main effects on career mobility. The findings showed that the high self-monitors were more likely (than the low monitors) to change employers, move locations, and achieve cross company promotions. Also those high on self-monitoring obtained more internal promotions than those low on self-monitoring.

Transformational Leadership

Significant amount of attention has been given to the theories and aspect related to transformational leadership in the recent years (e.g., Barling, Weber, and Kelloway 1996; Bass, 1985, 1990; Conger and Kanungo, 1987; House 1977). The concept of transformational leadership was first highlighted in a comprehensive manner by Burns (1978). Bass (1985, 1990, 1997, 1998) has contributed a great deal to the evolution of the theory and ramification of transformational leadership. Transformational leadership includes charisma (providing a vision and a sense of mission, and raising followers self-expectations), intellectual stimulation (helping employees emphasize rational solutions, and challenge old assumptions), and individualized consideration (developing employees and coaching). Howell and Avolio (1993) note that leaders described as transformational, concentrate their efforts on longer term goals; place value and emphasis on developing a vision; change or align systems to accommodate their vision rather than work within existing systems; and coach followers to take on greater responsibility for their own development, as well as the development of others. These leaders are often described by the followers as inspirational. Such leaders frequently display transactional leadership behavior as well. Apparently, the transformational leadership has been found to be an important variety of leadership functions.

Internal Work Motivation

Human beings seldom accept their surroundings in a passive way. They seek to make use of the circumstances to pursue their aims and objective. Such activities relate to the concept of work motivation in organizational behavior. Motivation may be defined as the willingness to exert high level of effort toward organizational goal, conditioned by the effort's ability to satisfy some individual need (Robbins, 1998). The concept of motivation is invariably linked with a notion of reinforcement or reward. It has been noted in the literature that the rewards can come from sources external to the organism as well as from the within. The value of variables like autonomy, satisfaction, a feeling of being in control, and making meaningful contributions can all come from within and may serve as powerful reinforcement or rewards for the individual making him or her to sustain the motivated level of work performance. This phenomenon is known as the internal or intrinsic work motivation.

Some of the relevant studies relating intrinsic motivation to other variables are described here. Schnake (1991) found the perception of equity in effort to be positively associated with internal motivation in an experimental study of the sucker effect (with-holding effort to avoid being played for "sucker" as a result of the perception that others in a group are withholding effort). Feldman and Turnley (1995) noted that underemployment was negatively associated with internal work motivation. Tisak (1993) found that role

disagreement was negatively associated with internal work motivation. Kahn and Robertson (1992) noted that previous work experience and training were positively associated with internal work motivation. Aryee (1992) reported that private sector professional were higher on internal work motivation compared to their public sector counterpart.

Increased awareness of self-pattern of behavior

The focus note shifts from a mechanistic notion of human being to the humanistic one. The person as the doer is the focus of attention when one talks about the self, and it is the adaptive efficacy of this self with the environmental forces that may ultimately get reflected in the personal and systemic effectiveness, of which the individual is considered to be a fundamental Ingredient.

Self-awareness refers to the extent to which individuals focus on their own attitudes and actions a state that can be induced even by such simple actions as looking into a mirror. It has been argued that self-focus (such as looking into a mirror, which could presumably induce a state of private self-consciousness) can make significant improvements in one's relevant values or attitudes (Hutton and Baumeister, 1992). Additionally, several leadership executive, and management development efforts have been initiated in the past based on the belief that enhanced self-awareness leads to increased performance (e.g., Bernardin, 1986; Burke, Richley, and De' Angelis, 1985; Shipper and Nick, 1990).

However, it is only now that the researchers seem to be beginning to build evidence in support of such views (Church, 1997). It may be noted that in the present work, the focus is not so much on the self-awareness itself. Rather than the increased awareness of the self-pattern of behavior that is hypothesized to be a constituent of personal effectiveness. The idea that a heightened magnitude of awareness of the self-pattern of behavior would add to the personal effectiveness of a role incumbent.

To recapitulate the present endeavor attempted to see the relationship of (a) self-monitoring (the attribute of the individual), with (b) the outcome variable (variables pertaining to individual's effectiveness), and the moderating effect of transformational leadership of the superior (attributes of some external agent or source that impacts the individual's behavior), on such relationship (i.e., between "a" and "b").

METHOD

Participants and Setting

The study was conducted in two of the states of north India. Two hundred and sixty one middle managerial level officers from 63 branches of the five major nationalized (public sector) banks responded to the questionnaires. The respondents were all male, having bachelor's degree and above, in terms of educational qualification.

Measures

It was decided to use the Instruments that have already been used in the some from at least once before in the Indian setting in some documented study.

Self-monitoring questionnaire was taken from Lennox and Wolfe (1984). It originally consisted of 13 items. Self-esteem questionnaire was a 20- items questionnaire adapted from Robinson and Shaver (1973). Internal motivation questionnaire was adapted from Hackman and Oldham (1975); it consisted of 6 items. Personal effectiveness questionnaire had 14 items, constructed by Sinha (1992). This instrument has been used by associates of the second author in earlier studies, and had shown good results (e.g., Srivastava, 1996). Increased awareness of self-pattern of behavior questionnaire had 14 items. This questionnaire was also developed by Sinha (1992) and associates, and has been used earlier in Indian setting with satisfactory results.

Transformational leadership questionnaire was taken from Singh and Bhandarkar (1990) consisting of 31 items. This was adapted to generate scores on a 5-point scale. The one used by Singh and Bhandarkar requires the respondents to choose the seven dominant qualities out of 31.

For assessment of the transformational leadership, the respondents gave their ratings of their immediate superior in the hierarchy. Their own ratings were obtained on the measures of self-monitoring, and aspects of personal effectiveness, namely (a) personal effectiveness, (b) self-esteem, (c) internal motivation, and (d) Increased awareness of self-pattern of behavior.

RESULTS

All the six scales used in the study were subjected to factor analysis using PA2 option with oblimin (oblique) rotation of the SPSS-X (1988) release 3.0 for HP.UX computing system. It was decided to retain and include only those items in a factor, that had a loading of ≥ 0.30 and single item factors would not be used. Having identified the meaningful underlying dimensions comprising each scale, further it was decided to do a "second order" forced factor analysis seeking to reduce all the derived dimensions of a particular scale into a single dimension. This was done mainly for conceptual ease and brevity in presentation. The analysis involving details and using all the factors separately is available from the authors on request. In the description below, two types of coefficients appear after each of factor names. The first coefficient, in the parentheses, denotes the number of items comprising each factor. The second coefficient after the parentheses and preceded by abbreviation **ffl** (for forced factor loading), represents the factor loading obtained for the second order, forced factor, single factor solution; for each of the scales used in the study.

The self-monitoring measure yielded four usable factors, the transformational leadership measure yielded eight factors, the personal effectiveness measure yielded five factors, the self-esteem measure yielded five actors, the internal work motivation measure yielded two factors, and the increased awareness of self-pattern of behavior measure yielded only one factor. The four factors of self-monitoring measure were named as follows:

1. Self-monitoring in Response to the Other Person Generated Cues (4). -37.
2. Instrumental Self-monitoring (3), ffl.51.
3. Self-monitoring Ease (2), ffl-.47.
4. Detection Ability (2), ffl-.50.

The eight factors of transformational leadership measure were named as follows:

1. Formal-Objective Leadership (3), ffl-.82.
2. Protective and Supportive (care and concern), (3), ffl = 42.
3. Capable and Participative Leadership (5), ffl=.65.
4. Effective Boundary Management (4), ffl=.38.
5. Work Appreciation, Confidence, and Trust (4), ffl =.70.
6. Empowering Attitude (3), ffl = .71.
7. Learning Oriented and Participative Leadership (4), ffl= .56
8. Composed. Risk Taking, and Efficient Leadership (3), I=.78.

The three factors of the personal effectiveness measure were named follows:

1. Effective Dealing with Self and the Environment (5), f/1.88.
2. Effective Dealing with Self (4), ffl62.
3. Self-awareness (3), ffl-68.

The five factors of the self-esteem measure were named as follows:

1. Self-esteem (7), ffl-.87.
2. Self-confidence (4), ffl=.12.
3. Abilities and Skills Confidence (3), ffl=.06.
4. Overall General Confidence (2), ffl.43.
5. Self-assured (2), ffl.70.

The two factors of the internal work motivation measure were named as follows:

1. Personal Internal Work Motivation (2), ffl=.30.

2. Internal Work Motivation Belief (2), ffl = .30.

The measure of the increased awareness of self-pattern of behavior had yielded only one significant factor. The factor was named as follows:

1. Awareness of Self-pattern of Behavior (2), ffl=not available, as only one factor was retained.

The further analyses and report of the results would follow two main lines. First, the strength of association of the dimensions of self-monitoring (as predictors) with the various indicators of personal effectiveness (as the criteria) would be evaluated. Next, the results of the "moderator" regression analysis with transformation leadership as the moderator of the relationship between self-monitoring and aspects of personal effectiveness would be reported. The latter would be based primarily on the second order single factor solutions of the variables in the study. Table-1 shows the results of the stepwise multiple regression analysis (MRA) with the dimensions of self-monitoring predicting the different variables pertaining to personal effectiveness. It may be noted that as mentioned earlier, the variables pertaining to personal effectiveness include (a) personal effectiveness, (b) self-esteem, (c) internal motivation, and (d) Increased awareness of self-pattern of behavior.

Table: Summary of Regression Analysis for Dimensions of self-monitoring Predicting the variables Pertaining to personal effectiveness (N= 261)

<u>For personal effectiveness as criterion</u>				
Predictor Variable	B	SE B	B	Adjusted R2
Detection Ability	2.09	0.36	0.34**	0.21
Self- monitoring	0.06	0.13	0.03ns	
in Response to the other person generated cues Self- monitoring Ease	0.54	0.17	0.18**	
Instrumental Self-monitoring	0.67	0.17	0.24**	
<u>For self-esteem as criterion</u>				
Predictor Variable	B	SE B	B	Adjusted R2
Detection Ability	0.07	0.38	0.01ns	0.07
Self- monitoring	-0.19	0.14	0.09ns	
in Response to the other person generated cues Self- monitoring Ease	0.72	0.18	0.25**	
Instrumental Self-monitoring	-0.23	0.18		
<u>For internal motivation as criterion</u>				
Predictor Variable	B	SE B	B	Adjusted R2
Detection Ability	0.07	0.05	-0.08	0.23
Self- monitoring	0.1	0.01	0.32**	
in Response to the other person generated cues Self- monitoring Ease	0.13	0.02	0.31**	
Instrumental Self-monitoring	0.09	0.02	0.23**	
<u>For increased awareness of self-pattern of behavior as criterion</u>				

Predictor Variable	B	SE B	B	Adjusted R ²
Detection Ability	0.35	0.09	0.22**	
Self- monitoring	0.1	0.03	0.16**	
in Response to the other person generated cues Self- monitoring Ease	0.05	0.04	0.06	0.26
Instrumental Self-monitoring	0.26	0.04	0.35**	

The first set of MRA results showed that the overall regression was significant ($F(4) = 16.64, p = 0.01, R^2 = 0.21$) and the four dimensions of self-monitoring explained 21 percent of variance in the criterion (personal effectiveness). The significant predictors turned out to be Detection Ability, Self-monitoring Ease, and Instrumental Monitoring. The self-monitoring dimension called Self-monitoring in Response to the Other Person Generated Cues did not emerge as a significant predictor. In second set of MRA results also the overall regression was significant ($F_{(4,256)} = 5.05, p = .01; R^2 = 0.07$), and the four dimensions of self-monitoring explained 23 percent of variance in the criterion (internal motivation). Three out of the four predictor dimensions turned out to be significant. They were Self-monitoring in Response to the Other Person Generated Cues, Self-monitoring Ease, and Instrumental Self-monitoring. Further the result for the fourth that the overall regression was significant ($F_{(4,256)} = 22.30, p = 0.01; R^2 = 0.26$) and the four dimensions of self-monitoring explained 26 percent of variance in the criterion (increased awareness of self-pattern of behavior). Three out of the four predictor dimensions turned out to be significant. They were Detection Ability, Self-monitoring in Response to the Other Person Generated Cues, and Instrumental Self-monitoring. Based on MRA results, one may conclude that the dimensions of self-monitoring are useful predictors of the relevant aspects of personal effectiveness.

The next step in the analysis was to examine the moderating effect of the transformational leadership of the superior on the relationship between self-monitoring and the relevant aspect of personal effectiveness. A set of "moderator" regression analysis was done with the self-monitoring as the predictor of the relevant aspects of personal effectiveness that included (a) personal effectiveness, (b) self-esteem, (c) internal motivation, and (d) increased awareness of self-pattern of behavior. In the interest of brevity and ease of presentation and understanding, the dimensions of the variables in the study were sought to be reduced to a single dimension using a single factor solution, "second" order forced factor analysis. The respective factor loading for the forced factor solutions have already been given earlier, together with the names of the factors pertaining to various dimensions. The results of the moderator factor analysis appear in Table 2.

Table-2: Summary of Moderator Regression Analysis for Transformational Leadership as a Moderator of the Relationship between Self-monitoring & the variables pertaining to personal effectiveness (N=261)

For Personal effectiveness as criterion				
Variable	B	SE B	Beta	Adjusted R ²
Self- monitoring	4.97	0.86	1.89**	0.06
Transformational Leadership	0.21	0.06	0.33**	0.64
Self- monitoring	0.09	0.01	1.82**	0.68
X Transformational Leadership Constant	4.35	3.491		
For Self -Esteem as criterion				
Variable	B	SE B	Beta	Adjusted R ²
Self- monitoring	1.17	1.48	0.46ns	0.03

Transformational Leadership	0.01	0.1	0.02ns	0.03
Self- monitoring	0.01	0.03	0.30n	0.03
X Transformational Leadership Constant	24.84	5.99		
<u>For Internal Motive as criterion</u>				
Variable	B	SE B	Bita	Adjusted R*R
Self- monitoring	0.5	0.2	1.35**	0.04
Transformational Leadership	0	0.01	0.05ns	0.16
Self- monitoring	0.01	0	1.20*	0.18
X Transformational Leadership Constant	3.72	0.8		
<u>For Increase awareness of self-pattern of behaviour as criterion</u>				
Variable	B	SE B	Bita	Adjusted R*R
Self- monitoring	0.17	0.32	0.25ns	0.18
Transformational Leadership	0.08	0.02	0.47**	0.37
Self- monitoring	4.08	0.01	0.03ns	0.37
X Transformational Leadership Constant	2.82	1.3		

The first set of the moderator regression analysis ($B^2 = 68$) showed that the overall the relationship between regression was significant ($p = 0.01$). It also showed that all the weights pertaining to the main effects as well as the interaction effect turned out to be significant. This meant that the transformational leadership had a significant positive moderating effect on self-monitoring and personal effectiveness. None of the predictor terms turned out to be significant in the second set of results ($p = 0.05$). Though ($R^2 = 0.02$) the overall regression was just about significant $F(2,70)$. This meant that neither self-monitoring, nor transformational leadership, nor the interaction of the two had any worthwhile contribution toward self-esteem when the variables are uni-dimensional ones. The third set of results pertaining motivation as the criterion, showed that the overall regression was significant considered as 18.76, $R = 0.01$ ($B^2 = 0.17$). Whereas the transformational leadership van significant internal motivation by itself, its interaction with self-monitoring turned out to be significant which indicated its moderating capacity in the fourth set of results pertaining to increased awareness self-pattern of behavior also the overall regression was significant 50.50, $p = 0.01$ ($R^2 = 0.37$). Further, the results indicated that although E5050al significant predictor by itself it did not emerge as a significant moderator of the relationship between self-monitoring and increased awareness of self-pattern of behavior. to internal

DISCUSSION

The main research questions raised in the study were two-fold. First, whether self-monitoring is associated with personal effectiveness, and second whether the superior's transformational leadership style "moderates" this relationship. For the purpose, it was decided to use the multiple regression analysis (MRA), and "moderator" multiple regression analysis (MMR). The research and analytical strategy Included (a) factor analyzing all the variables (that is, the scales measuring the variables) to identify the underlying dimensions pertaining to each of the variables, (b) forming a composite unified (uni-dimensional) scale by doing a "second order" forced factor analysis for a single factor solution, for each variable in the study and then (c) using the unified transformational leadership scale as a moderator variable, examining the moderating "effect" of transformational leadership, on the relationship between self-monitoring and the variables pertaining to personal effectiveness.

The findings suggest that self-monitoring has meaningful relationship with the aspects of personal effectiveness of the human resource in a service organization. Further, it provides some indication that the relationship between self-monitoring and the aspects of personal effectiveness may be moderated by the transformational leadership style of the superior.

The results showed that by and large, the dimensions of self-monitoring emerged as the significant predictors of aspects of personal effectiveness. It was interesting to note that one (however, each time a different one) out of the four predictor dimensions of the self-monitoring variable did not emerge as a significant predictor, for each of the four aspects of personal effectiveness. More specifically (a) the dimension called Self-monitoring in response to the other person Generated Cues did not emerge as a significant predictor of Personal effectiveness (b) The three out of four predictors did not emerge as a significant response to the other Person Generated Cues and Instrumental self-monitoring (c) Detection ability did not emerge as a significant predictor of Motivation. (d) Self-monitoring Ease did not emerge as a significant predictor of Increased Awareness of Self-pattern of Behavior.

These results point to some interesting possibilities. First, that self-monitoring as well as the other variables included in the study are best understood in terms of their multi-dimensional rather than uni-dimensional structure. Second, not all dimensions of Self-esteem behave in a similar manner when it comes to their relationship with various aspects of personal effectiveness. Thus, it may be useful to focus upon the specific aspect of the monitoring depending upon what exact aspect of personal effectiveness is sought to be maximized.

For personal effectiveness (in a general sense), the relevant dimensions of self-monitoring seem to be the following. Detection Ability, Self-monitoring Ease, and Instrumental Self-monitoring. All these aspects of self-monitoring seem to be the attributes that may be amenable to training. Since these were found to be significantly associated to personal effectiveness, there may be a lot of sense for the dominant coalition of the organization to emphasize upon the training of these dimensions of self-monitoring.

For self-esteem as an aspect of personal effectiveness, self-monitoring did not appear to be a very useful predictor as three of the four dimensions of self-monitoring turned out to be non-significant predictors. However, the dimension called Self-monitoring Ease emerged as a significant predictor. Since self-esteem by itself may be regarded as an important component of human existence, may be it is worthwhile to emphasize upon training the role Incumbents toward ease of self-monitoring.

For internal motivation, another highly valued attribute in an organizational set-up, the following self-monitoring dimensions turned out to be significant predictors. Self-monitoring in Response to the Other Person Generated Cues, Self-monitoring Ease, and Instrumental Self-monitoring. Apparently, the indication is that people high on these dimensions of self-monitoring are likely to have high levels of internal motivation as well. That how exactly this relationship takes place is not very clear now based on the present study. However, this Indication is worth noting, as internal motivation has some important ramifications for the organizational dynamics.

It has been noted in the literature that (an increase in) awareness of self-pattern of behavior may add to the effectiveness of the person. The result showed that three of the four dimensions of self-monitoring turned out to be the significant predictors of Increased Awareness of Self-pattern of Behavior. The dimensions were Detection Ability. Self-monitoring in Response of the Other Persons Generated Cues, and Instrumental Self-monitoring. Perhaps this may be understood in terms of the effect of practice on the ability. May be a sustained self-monitoring along these dimensions causes an increase in the awareness of self-pattern of behavior.

The other objective of the study was to explore the hypothesized "moderating" effect of the immediate superior's transformational leadership style on the relationship between self-monitoring and aspects pertaining to the construct of personal effectiveness. The results based on "moderator analysis showed that the transformation leadership style TLS of the superior was a significant moderator of the relationship between self-monitoring and personal effectiveness. Though TLS was not found to be a significant moderator in case of self-esteem as the

criterion. However TLS emerged as a moderator in case of internal motivation as a predictor. In case of increasing awareness of self-pattern of behavior (IASPB) also the TLS did not emerge as a significant moderator however, TLS itself turned out to be a significant predictor sign SPB. In this case therefore, there was some indication of the value of TLS for increased awareness of self-pattern of behavior "directly", though not as a moderator.

The study adds to our understanding of two important variables, namely self-monitoring and transformational leadership in several ways. Firstly, this study discovers the heretofore relatively unconfirmed but likely potential of the construct called self-monitoring in contributing to the aspects of personal effectiveness. Secondly, it offers evidence indicating that transformational leadership may enhance certain relationship between self-monitoring and some aspects of personal effectiveness. An additional feature of the study was to use the factor-analytically derived dimensions of the measures. This, compared to the commonly adhered to uni-dimensional approach, has pointed to the possibility that some selected dimension of a composite construct, in particular self-monitoring, may be more meaningful than some other dimensions. This may hold true especially when it comes to exploring their relationship with several aspects that may be related to a composite construct like personal effectiveness. Finally, the study provides an indication that the concept of transformational leadership may have some relevance across cultures (e.g., in Indian setting, as in present case) also.

In conclusion, this study suggests that self-monitoring may have significant positive ramification for certain aspects of personal effectiveness and the facilitating role of the impact of transformational leadership of the superior may not be overlooked. However, further studies are doubtlessly required with larger samples, different outcome criteria, different contexts, different data collection (e.g., longitudinal experimental, field experimental etc), and analytical strategies, to extend the idea of importance of self-monitoring and transformational leadership for effective human resource.

REFERENCES

- Anderson, L. R., and Tolson, J. (1991) Leaders' upward influence in the organization: Replication and extensions of the Pelz effect to include group support and self-monitoring. *Small-Group-Research* 22, 59-75
- Arnold, H. J. (1976) Effects of performance feedback and extrinsic reward upon high intrinsic motivation. *Organizational Behaviour and Human Performance*, 17, 275-288.
- Aryee, S. (1992) Public and private sector professionals: A comparative study of their perceived work experience. *Group and Organization Management*, 17, 72-85.
- Atwater, L. E., and Yammarino, F. J. (1992) Does self-other agreement on leadership perceptions moderate the validity of leadership and performance predictions? *Personnel Psychology*, 45, 141-164.
- Barling, J., Weber, T., and Kelloway, E. K. (1996) Effects of transformational leadership training on attitudinal and financial outcomes: A field experiment. *Journal of Applied Psychology*, 81, 827-832
- Bass, B. M. (1985) *Leadership and performance beyond expectations*. New York: Basic Books.
- Bass, B. M. (1990) From transactional to transformational leadership: Learning to share the vision. *Organizational Dynamics*, 18, 19-36.
- Bass, B. M. (1997) Does the transactional-transformational leadership paradigm transcend organizational and national boundaries ? *American Psychology*, 52, 130.
- Bass, B. M. (1998) *Transformational leadership: Industrial, military and educational impacts*. Mahwah, NJ, USA: Lawrence Erlbaum Associates.
- Bernardin, H. J. (1986) Subordinate appraisal: A valuable source of information about managers. *Human Resource Management*, 25, 421-429
- Brounstein, P. J., Holahan, W. and Dreyden, J. (1991) Change in self concept and attributional styles among academically gifted adolescents. *Journal of Applied Social Psychology*, 21, 198-218.
- Burke, W. W. (1982) *Organization development: Principles and practices*. Glenview, IL: Scott, Foresman.

- Burke, W. W., Richiey, E. A., and DeAngelis, L (1985) Changing leadership and planning processes at the Lewis Research Center, National Aeronautics and Space Administration. *Human Resource Management*, 24, 81-90.
- Burns, J. M. (1978) *Leadership*, New York: Harper and Row.
- Bursk, E. C. (1955) How to increase executive effectiveness. (pp. 4-5). Cambridge Mass. Harvard University Press.
- Calder, B. J. and Staw, B. M. (1975) Self-perception of intrinsic and extrinsic motivation *Journal of Personality and Social Psychology*, 31(4) pp. 599-605.
- Campbell, D. J. and Lee, C. (1988) Self-appraisal in performance evaluation Development versus evaluation. *Academy of Management Review*, 13, 302-314
- Cascio, W. F. (1992) impact of alternative decision rules. *New Approaches in Employee Management: Fairness in Employee Selection*. 1: 61-86
- Charms, de. R. (1968) *Personal Causation: The Internal Affective Determinants of Behavior*. New York: Academic Press.
- Church, A. H. (1995) First-rate multirater feedback. *Training and development*, 49 8, 42-43.
- Church, A. H. (1997) Managerial self-awareness in high-performing individuals in organizations. *Journal of Applied Psychology*, 82, 281-292.
- Conger J. A., and Kanungo, R. N. (1987) Toward a behavioral theory of charismatic leadership in organizational settings. *Academy of Management Review*, 12, 637-647
- Deci, E. L (1975) *Intrinsic Motivation*. New York: Plenum.
- Deci, E. L; Betly, G.; Abrams, L. and Porac, J. (1981) When trying to win: Competition and intrinsic motivation. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 7, 79-83
- Drucker P. F. (1970) *The effective executive* London, Great Britain: Pan Books.
- Evans, P., Farguhar, A., and Landreth, O. (1999) Fostering innovation through human resources: Lessons from practice. In M. Poole (Ed.) *Human resource management: Critical perspectives on business and management*. Vol. II, (pp. 337-356) London: Routledge.
- Figurski, T. J. (1987) Self-awareness and other awareness: The use of perspective in everyday life. In K. Yardley and T. Honess (Eds.), *Self and identity: Psychosocial perspectives* (pp. 197-210). New York: Wiley.
- Gaugler, E. (1988) Human resource management: An international comparison. *Personnel*, 65, 24-30. 95
- Hackman, J. R., and Oldham, G. R. (1975) Development of the job diagnostic survey. *Journal of Applied Psychology*, 60, 159-170.
- Hazucha, J. F., Hezlett, S. A., and Schneider, R. J. (1993) The impact of 360-degree feedback on management skills development. *Human Resource Management*, 32, 325-351.
- House, R. J. (1997), A 1976 theory of charismatic leadership. In J. G. Hunt and LL Larson (Eds.), *Leadership: The cutting edge*. (pp. 189-207). Carbondale Southern Illinois University Press.
- Howell, J. M. and Avoli, B. (1993) Transformational leadership, transactional leadership, locus of control, and support for innovation: Key predictors of consolidated-business-unit performance. *Journal of Applied Psychology*, 78, 891-902
- Hull, J. G., and Levy, A. S. (1979) The organizational functions of the self: An alternative to the Duval and Wicklund model of self-awareness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 756-768
- Hutton, D. G., and Baumeister, R. F. (1992) Self-awareness and attitude change: Seeing oneself on the central route to persuasion. *Personality-and-Social-Psychology-Bulletin*. 18, 68-75.
- Jordan, P. C. (1986) Effects of an extrinsic reward on intrinsic motivation: A field experiment. *Academy of Management Journal*, 29, 405-412
- Jung, C. G. (1953) The relations between the ego and the unconscious. In *Collected works* (vol. 7). Two Essays on Analytical Psychology. Princeton: Princeton University Press. (Originally published in German, 1945).

- Katz D, Kann R. L. (1978) The social psychology of organizations (2nd ed.) New York, Wiley.
- Kilduff, M., and Day, D. V. (1994) Do chameleons get ahead? The effects of self-monitoring on managerial careers. *Academy-of-Management-Journal*, 37, 1047-1060.
- Lala, R. M. (1993) Beyond the last blue mountain. New Delhi: Penguin Books India (P) Ltd.
- Lennox, R. D., and Wolfe, R. N. (1984) Revision of the self-monitoring scale. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 1361.
- London, M., and Beatty, R. W. (1993) 360-degree feedback as a competitive advantage *Human Resource Management*, 32, 353-372
- MacKinnon. D. W. (1992) The highly effective individual. In R. S. Albert (Ed.) *Gen and eminence* (2 ed.). International series in experimental social psychology, vol. 22. (pp. 179-193). Oxford, England UK: Pergamon Press, Inc) My management philosophy. Tokyo: PHP Institute
- Matsushita, K. (1978) McCarthy, W. J., and Newcomb, M. D. (1992) Two dimensions of perceived self efficacy: Cognitive control and behavioral coping ability. In R. Schwarzer (Ed.). *Self-efficacy: Thought control of action* (pp. 39-64). Washington, DC, USA Hemisphere Publishing Corp. , Inc
- Middlemist. R. D., and Hitt, M. A. (1981) *Organizational behavior: Applied concepts*. dlemist. R, DUSA: Science Research Associates, Inc.; A Subsidiary of IBM
- Miner, J. B. (1980) *Theories of Organizational Behaviour*. Hinsdale, IL: Dryden Pres 157.
- Nadler, D. A. (1977) *Feedback and organization development: Using databased methods*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Pritchard, R. D.; campbell, K. M. and Campbell, D. J. (1977) Effects of extrinsic financial rewards on intrinsic motivation. *Journal of Applied Psychology*, 62, 9-15.
- Rao, T. V. (1985) Psychological factors in managerial effectiveness. In U. Pareek, T V. Rao, and D. M. Pestonjee (Eds.), *Behaviour processes in organizations* (pp. 15-26). New Delhi: Oxford and IBH Publishing Company.
- Robbins, S. P. (1998) *Organizational behavior: Concepts, controversies, applications* (8th ed.). New Delhi: Printice-Hall of India.\
- Robinson, J. R., and Shaver, P. R. (1973) *Measures of social psychological attitudes* (pp. 79-80). Ann Arbor, MI: Institute of Social Research.\
- Schnake, M. E. (1991) Equity in effort: The "sucker effect" in co-acting groups. *Journal of Management*, 17, 41-55.
- Shipper, F., and Nick, C. P. (1990) Subordinates' observations: Feedback for management development. *Human Resoruce Development Quarterly*, 1, 371-385.
- Singh, P. and Bhandarker, A. (1990) *Corporate success and transformational leadership*. New Delhi: Wiley Eastern Limited.

The Echoes of Past Pain: Unpacking Trauma in Polie Sengupta's Mangalam

Zarna Tejendrabhai Pandya

Ph.D. Research Scholar

Gujarat University, Ahmedabad, Gujarat

Dr. Alpesh Upadhyay

Associate Professor

Gujarat University, Ahmedabad, Gujarat

ABSTRACT

Polie Sengupta's *Mangalam* is a poignant exploration of trauma, memory, and societal oppression, particularly through the lens of gendered suffering. The play employs a non-linear narrative, fragmented dialogues, and symbolic elements to illustrate how past trauma continues to shape the present. The house, light and darkness, and silence function as recurring symbols that represent confinement, suppression, and the cyclical nature of pain. Through innovative storytelling techniques, *Mangalam* challenges traditional theatrical structures, immersing the audience in the psychological turmoil of its characters. By highlighting the lasting impact of trauma, the play critiques the social norms that enforce silence and perpetuate suffering. Ultimately, *Mangalam* serves as a compelling commentary on the necessity of acknowledging and confronting past pain for true healing and change.

Keywords : Trauma, Memory, Gendered Oppression, Symbolism, Non-linear Narrative, Silence, Fragmented Dialogues, Societal Norms, Psychological Turmoil, Polie Sengupta, *Mangalam*

1. Introduction

Polie Sengupta's play *Mangalam* is a poignant exploration of trauma, silence, and oppression within the rigid structures of Indian society. The play intricately weaves past and present narratives to expose the enduring effects of trauma on individuals and families. Through the experiences of its characters, *Mangalam* delves into themes of gender-based violence, suppressed memories, and the cyclical nature of suffering, making it a powerful commentary on the lasting impact of past wounds. At the heart of *Mangalam* lies the deep-seated pain of its characters, particularly the women, who bear the brunt of both personal and generational trauma. The play moves between two timelines, seamlessly linking the past with the present, revealing how unspoken traumas continue to shape the lives of those who come after. The protagonist's journey is marked by an overwhelming sense of suffocation, as she struggles to articulate the pain passed down to her. Sengupta masterfully employs this interplay of time to demonstrate that trauma is not a singular event but a recurring echo that reverberates through generations.

One of the most striking aspects of *Mangalam* is its depiction of silence as a weapon of oppression. The characters who have endured trauma are often unable or unwilling to express their suffering, either due to societal expectations or fear of repercussions. This enforced silence exacerbates their pain, trapping them in a cycle of repression and despair. The women in the play, especially, find themselves bound by traditions that prioritize honour over personal well-being, forcing them to internalize their trauma rather than confront it. By showcasing this, Sengupta highlights how cultural norms contribute to the perpetuation of suffering. The psychological impact of trauma in *Mangalam* is profound, affecting not only the mental health of the characters but also their relationships and sense of self. The protagonist's behaviour and emotional turmoil are shaped by the lingering shadows of past pain, demonstrating how unresolved trauma can manifest in different aspects of life. Feelings of guilt, shame, and fear permeate the narrative, making it clear that trauma does not merely reside in memory but actively influences the present. The characters' interactions

are often tense and fraught with unspoken grief, further emphasizing the difficulty of healing in an environment that discourages open dialogue.

Sengupta's use of non-linear storytelling and symbolic elements strengthens the play's exploration of trauma. Flashbacks serve as haunting reminders of past injustices, allowing the audience to experience the weight of history alongside the characters. Certain objects and settings take on deeper meanings, acting as physical embodiments of suffering and endurance. The use of monologues, especially those that reflect internal conflict, adds another layer of emotional intensity, giving voice to thoughts that might otherwise remain buried. This stylistic approach ensures that trauma is not just narrated but viscerally felt by the audience.

Ultimately, *Mangalam* does not offer a simple resolution to the trauma it presents. Instead, it leaves the audience with a lingering sense of unease, forcing them to reflect on the real-life implications of such suffering. The play suggests that while confrontation with the past is necessary for healing, societal structures often make this process difficult, if not impossible. By refusing to provide a neatly wrapped conclusion, Sengupta ensures that the pain of her characters continues to resonate, much like the echoes of trauma that shape their lives. In *Mangalam*, Polie Sengupta crafts a deeply moving narrative that underscores the inescapable nature of past pain. Through its rich storytelling, compelling characters, and profound thematic concerns, the play serves as both a reflection of and a challenge to the societal mechanisms that sustain trauma. It urges audiences to acknowledge the ghosts of the past and consider how they continue to haunt the present, making it a significant contribution to contemporary Indian theater.

2. Importance of trauma as a theme in the play

Trauma is one of the most significant themes in Polie Sengupta's *Mangalam*, shaping both the narrative structure and the emotional depth of the play. The play delves into the lasting impact of psychological and emotional wounds, especially those inflicted by patriarchal oppression, societal expectations, and personal suffering. By presenting trauma as an enduring force that transcends time and generations, *Mangalam* offers a powerful commentary on the consequences of silence, the struggle for healing, and the cyclical nature of pain. One of the most striking aspects of *Mangalam* is its portrayal of how trauma is internalized and perpetuated within families and society. The play moves between past and present, showing how unresolved suffering continues to affect individuals long after the initial event. The past is not merely a backdrop in *Mangalam*; it is an active presence, influencing the present and shaping the identities of its characters. This structure reinforces the idea that trauma is not a single moment of pain but a lingering shadow that haunts future generations. Silence and repression are central to the theme of trauma in *Mangalam*. The characters, especially women, are often unable to articulate their suffering due to societal constraints. The cultural norms that dictate honour and respectability force them to suppress their emotions, leading to a painful internal struggle. This enforced silence exacerbates their trauma, making it even more difficult to heal. By highlighting this, Sengupta critiques the way social structures prevent individuals from addressing and overcoming their past pain.

Another key aspect of trauma in *Mangalam* is its psychological and emotional consequences. The characters exhibit signs of deep distress, including guilt, fear, and anxiety, showing how past suffering continues to affect their mental well-being. The play explores how trauma shapes behaviour, relationships, and personal identity, making it clear that it is not something that can simply be forgotten. Instead, it requires acknowledgment and confrontation, something that the rigid societal structures in the play often hinder.

Furthermore, Sengupta uses symbolism and dramatic techniques to deepen the exploration of trauma. The non-linear narrative, flashbacks, and symbolic objects serve to highlight the inescapable nature of past pain. These devices make the audience experience the characters' distress firsthand, emphasizing that trauma is not just a memory but an ongoing reality. The monologues in the play also provide insight into the characters' inner turmoil, giving voice to thoughts and emotions that might otherwise remain unspoken.

Ultimately, the importance of trauma as a theme in Mangalam lies in its ability to shed light on the hidden suffering of individuals trapped in oppressive structures. The play does not offer easy solutions but instead forces the audience to confront the reality of lingering pain and its devastating effects. By doing so, Sengupta creates a deeply moving and thought-provoking piece that encourages reflection on the role of trauma in shaping both individual lives and societal dynamics.

3. Thematic Exploration of Trauma

Trauma is a central theme in Mangalam, shaping the experiences of its characters and driving the narrative forward. Polie Sengupta intricately weaves together past and present to illustrate the lingering effects of suffering, particularly within the framework of gender, family, and societal expectations. The play explores trauma not just as an individual affliction but as a deeply rooted, generational burden that continues to haunt characters long after the initial source of pain. Through different dimensions of trauma—personal, generational, and societal—Mangalam presents a powerful commentary on the inescapability of past suffering and the obstacles to healing.

Personal Trauma and Suppression

One of the most compelling aspects of trauma in Mangalam is the way individuals internalize their suffering, often suppressing it due to fear, shame, or societal pressure. The protagonist, along with other female characters, experiences a profound sense of emotional and psychological distress, but they are unable to express it openly. The play highlights how personal trauma is often silenced, particularly when it is linked to gender-based violence, familial duty, or rigid social norms. This suppression creates a suffocating environment where characters are forced to carry their pain in isolation, leading to emotional breakdowns, fractured relationships, and a sense of helplessness.

Through its non-linear storytelling, Mangalam reveals how characters attempt to bury their traumatic pasts, only for these memories to resurface in moments of vulnerability. The inability to voice their suffering reinforces the cyclical nature of trauma, as unresolved pain continues to manifest in various forms, affecting not only the individual but those around them as well. The play suggests that healing is impossible without acknowledgment, yet it also demonstrates how society actively discourages such confrontation.

Generational Trauma and the Cycle of Suffering

Beyond personal trauma, Mangalam explores the concept of generational trauma, where the pain of the past continues to shape the present. The play underscores how trauma does not end with the individual who experiences it; instead, it is transmitted across generations, affecting familial relationships and shaping the worldview of descendants. This idea is particularly significant in the way the protagonist grapples with the echoes of past suffering, struggling to break free from the shadows of her predecessors' pain. Generational trauma is often linked to silence, with older generations either unable or unwilling to share their suffering, leaving younger individuals to piece together fragmented memories and unspoken histories. The play illustrates how the weight of past trauma influences decisions, behaviours, and even emotional responses, as characters subconsciously carry the burdens of those who came before them. By presenting this recurring cycle, Mangalam suggests that until trauma is openly addressed, it will continue to resurface in new and destructive ways.

Societal Trauma and the Role of Oppression

Sengupta also expands the scope of trauma beyond the personal and familial, examining its roots in the larger societal framework. The play critiques the rigid patriarchal structures that perpetuate suffering, particularly for women, by enforcing silence, submission, and endurance. Mangalam highlights how societal trauma is not just an individual phenomenon but a collective experience, shaped by oppressive traditions, gender norms, and cultural expectations. Women in the play endure trauma not only because of personal experiences but also because of the environment that systematically marginalizes them. The pressure to conform, to protect family honour, and to accept suffering as an

inevitable part of life prevents them from seeking justice or healing. This systemic oppression ensures that trauma becomes a shared experience among women, passed down through generations as they are conditioned to accept their pain as part of their existence. By linking trauma to societal structures, Mangalam forces the audience to consider the broader implications of suffering and to question the norms that perpetuate it. The play suggests that true healing can only occur when society itself undergoes transformation, breaking away from traditions that prioritize silence over justice.

Through its exploration of personal, generational, and societal trauma, Mangalam presents a deeply moving and thought-provoking analysis of suffering. Sengupta's portrayal of trauma highlights the difficulty of healing in an environment that discourages confrontation with the past. By examining how trauma shapes identities, relationships, and social structures, the play offers a powerful critique of oppression while also underscoring the urgent need for change. Ultimately, Mangalam serves as a stark reminder of the long-lasting impact of trauma and the necessity of breaking cycles of pain to create a path toward healing.

4. Psychological and Emotional Consequences of Trauma

Polie Sengupta's Mangalam is a profound exploration of trauma and its lasting psychological and emotional effects on individuals, particularly women. The play delves into how past suffering continues to shape the mental states of characters, influencing their thoughts, actions, and relationships. By portraying trauma as an inescapable force that lingers within the psyche, Mangalam offers a compelling commentary on the human mind's struggle to process pain, grief, and oppression. The play examines trauma's impact through emotional repression, guilt, fear, anxiety, and the fragmentation of identity, illustrating the profound psychological burdens carried by its characters.

Emotional Repression and Psychological Distress

A major psychological consequence of trauma in Mangalam is the repression of emotions, which leads to severe distress and inner turmoil. The characters, particularly women, are often forced to suppress their suffering due to societal expectations and cultural norms that prioritize honour and silence over personal well-being. This suppression manifests in various ways, such as numbness, detachment, and an inability to express emotions openly. The play highlights how unresolved trauma festers within individuals, leading to psychological exhaustion and a sense of emotional isolation. Through the characters' monologues and fragmented narratives, Sengupta illustrates the weight of repressed emotions. The protagonist's internal struggles reflect a mind burdened by unspoken pain, constantly haunted by the echoes of the past. The inability to voice suffering not only deepens the characters' wounds but also prevents them from seeking healing, trapping them in a perpetual state of distress.

Guilt and Self-Blame

Another crucial emotional consequence of trauma in Mangalam is the theme of guilt and self-blame, particularly in relation to female characters who have endured suffering. Society's tendency to shift blame onto victims forces them to internalize their trauma, making them believe they are responsible for their own suffering. This psychological burden manifests as deep-seated shame, self-doubt, and a reluctance to seek justice or relief. Sengupta powerfully critiques this aspect of trauma by showing how characters struggle with their past, questioning their own actions and decisions. Rather than placing blame on the true perpetrators of suffering, they internalize their pain, reinforcing their own victimhood. This guilt becomes a significant psychological barrier to healing, as it prevents them from breaking free from their traumatic past.

Fear, Anxiety, and Paranoia

Fear is another dominant emotional consequence of trauma in Mangalam. The play showcases how trauma creates an atmosphere of constant anxiety, where characters remain trapped in a state of hyper-vigilance, expecting further suffering. This fear is not only directed toward external forces but also manifests internally, making characters afraid to

express themselves or confront their past. The non-linear narrative and fragmented dialogues in Mangalam enhance this feeling of unease, mimicking the disoriented and anxious state of trauma victims. Flashbacks and symbolic imagery further emphasize how fear lingers, affecting even the smallest aspects of daily life. The play thus presents trauma not as a one-time event but as a condition that reshapes perception, making individuals perpetually wary of their surroundings.

Identity Fragmentation and Psychological Disintegration

One of the most devastating psychological effects of trauma in Mangalam is the fragmentation of identity. The characters struggle with their sense of self, as their past experiences continue to define and distort their present. This is particularly evident in the protagonist, whose internal conflicts create a fractured identity, torn between societal expectations and personal suffering. Sengupta uses symbolism and dramatic techniques to portray this disintegration. The use of shifting timelines, overlapping dialogues, and haunting recollections of the past illustrate how trauma disrupts the continuity of identity. The play suggests that when trauma is not addressed, it causes individuals to lose their sense of self, making it difficult for them to reclaim agency over their own lives.

The psychological and emotional consequences of trauma in Mangalam are deeply interwoven with the play's themes of oppression, silence, and societal control. Sengupta's exploration of trauma reveals how suffering does not simply fade over time but instead embeds itself in the psyche, shaping individuals' emotions, perceptions, and behaviours. Through emotional repression, guilt, fear, anxiety, and identity fragmentation, Mangalam presents a harrowing yet realistic depiction of the lasting scars left by trauma. The play ultimately urges the audience to acknowledge the long-term effects of suffering and the urgent need for healing and societal change.

5. Symbolism and Narrative Techniques in Mangalam

Polie Sengupta's Mangalam is a powerful exploration of trauma, memory, and societal oppression, with its impact deepened through the use of symbolism and unique narrative techniques. Sengupta masterfully intertwines past and present, employing symbolic elements and non-linear storytelling to reflect the fractured psychological states of her characters. The play's structure, imagery, and dramatic devices work together to emphasize themes of repression, suffering, and the cyclical nature of trauma.

Symbolism in Mangalam

Symbolism plays a crucial role in Mangalam, allowing the audience to engage with the deeper meanings embedded in the narrative. Sengupta uses recurring symbols to represent pain, silence, and oppression, reinforcing the play's exploration of trauma. One of the most striking symbols in the play is the house, which serves as both a physical and psychological space of entrapment. The house represents tradition, patriarchy, and the weight of past suffering, confining its characters within an oppressive environment. It is a space where the past and present blur, where the echoes of old traumas continue to haunt those living within it. The house becomes a metaphor for how cultural expectations imprison individuals, particularly women, forcing them to bear the burden of history. Another recurring symbol is light and darkness, which represent knowledge, suppression, and revelation. Darkness in the play signifies secrecy and the hidden pain of the characters, whereas moments of light often indicate brief instances of clarity or confrontation with the past. However, the light is never fully sustained, symbolizing the difficulty of escaping trauma and achieving true understanding.

Sengupta also employs silence as a symbolic element, highlighting how trauma often manifests through unspoken words and suppressed emotions. The characters frequently struggle to articulate their pain, and their silence becomes a representation of both personal and collective suffering. This symbolic use of silence reinforces the idea that trauma is not only experienced individually but is also imposed by societal structures that discourage open acknowledgment of past wounds.

Narrative Techniques in Mangalam

The play's narrative structure is deliberately fragmented, reflecting the disjointed nature of memory and trauma. Sengupta employs several unconventional storytelling techniques to create an immersive and emotionally resonant experience. One of the most prominent techniques is the non-linear narrative, where the past and present exist simultaneously. Instead of presenting events in chronological order, the play shifts between different time periods, mirroring how trauma disrupts the natural flow of memory. This technique immerses the audience in the characters' psychological turmoil, making them experience the instability and confusion that accompanies unresolved pain.

The use of overlapping dialogues and fragmented conversations further enhances this effect. Characters often speak in ways that echo past events, blurring the lines between past and present. This repetition of phrases and emotions creates a sense of inevitability, reinforcing the idea that trauma is cyclical and continuously resurfaces. Sengupta also incorporates flashbacks and ghostly presences, where past experiences intrude upon the present. These elements illustrate how trauma is never truly left behind but instead remains embedded in the consciousness of individuals and communities. The presence of voices from the past, whether through memory or hallucination, adds to the play's haunting atmosphere, emphasizing the inescapability of past suffering. Another compelling technique is the use of dramatic pauses and silences, which serve as moments of reflection and tension. These pauses allow the weight of unspoken words to settle, making the audience acutely aware of the characters' emotional struggles. By emphasizing what is left unsaid, Sengupta highlights the power of absence and the devastating impact of suppressed truths.

Through its symbolic elements and innovative narrative techniques, *Mangalam* presents a deeply evocative exploration of trauma and oppression. The play's use of space, silence, and light/dark imagery enriches its thematic depth, while its fragmented storytelling structure mirrors the disoriented experience of trauma survivors. Sengupta's approach challenges traditional theatrical norms, creating an immersive experience that forces the audience to confront the lingering effects of past pain. Ultimately, *Mangalam* stands as a testament to the power of storytelling in unveiling hidden traumas and questioning societal constraints.

6. Conclusion

Polie Sengupta's *Mangalam* is a powerful and poignant exploration of trauma, oppression, and the burden of memory. Through its deeply symbolic elements and innovative narrative techniques, the play immerses the audience in the psychological and emotional struggles of its characters, particularly women, who bear the weight of past suffering. The use of non-linear storytelling, fragmented dialogues, and haunting imagery reflects the disoriented and cyclical nature of trauma, reinforcing how past pain continues to shape the present. Sengupta masterfully employs symbolism—such as the house as a space of confinement, silence as an embodiment of suppressed trauma, and the interplay of light and darkness—to highlight the pervasive influence of history and societal norms. These elements work together to create a deeply immersive and thought-provoking theatrical experience, urging audiences to confront the long-lasting effects of trauma in both individual and collective contexts. Ultimately, *Mangalam* serves as more than just a narrative about past suffering; it is a powerful critique of social structures that perpetuate silence and oppression. The play demands recognition of trauma, not only as a personal struggle but as a shared experience that requires acknowledgment and healing. By breaking the silence surrounding trauma, *Mangalam* becomes a compelling call for awareness, empathy, and change.

References

- Balaev, M. (2014). *Contemporary approaches in literary trauma theory*. Palgrave Macmillan.
- Caruth, C. (2013). *Literature in the ashes of history*. Johns Hopkins University Press.
- Felman, S., & Laub, D. (2012). *Testimony: Crises of witnessing in literature, psychoanalysis, and history*. Routledge.

- Herman, J. L. (2015). Trauma and recovery: The aftermath of violence—from domestic abuse to political terror. Basic Books.
- Kaplan, E. A. (2013). Trauma culture: The politics of terror and loss in media and literature. Rutgers University Press.
- Luckhurst, R. (2019). The trauma question. Routledge.
- Onega, S., & Ganteau, J. M. (2011). Trauma and romance in contemporary British literature. Routledge.
- Visser, I. (2011). Trauma and power in postcolonial literary studies. Cambridge Scholars Publishing.
- Walkowitz, R. L. (2016). Born translated: The contemporary novel in an age of world literature. Columbia University Press.
- Whitehead, A. (2017). Memory and trauma in the postwar world: Literary and cultural perspectives. Palgrave Macmillan.

LITERATURE AND POPULAR CULTURE: INFLUENCE, ADAPTATION, AND EVOLUTION

PARMAR RAHUL ARVINDBHAI
TYBA STUDENT
MUNICIPAL ARTS AND COMMERCE COLLEGE, UPLETA
SAURASHTRA UNIVERSITY, RAJKOT

ABSTRACT

Literature and popular culture are interconnected domains that continually influence and redefine each other. This research explores the dynamic interplay between literary texts and popular culture, focusing on how literature shapes and is shaped by the cultural zeitgeist. The paper investigates how literary themes, narratives, and characters are reimagined within popular media, including film, television, music, and digital platforms, highlighting the enduring relevance of canonical and contemporary works in shaping public discourse and collective identities.

Conversely, the study examines how popular culture informs and inspires literary production, providing new perspectives on storytelling, genre evolution, and audience engagement. By analyzing case studies such as the adaptation of literary classics into blockbuster films, the emergence of fan fiction as a transformative literary form, and the influence of pop culture icons in modern poetry and prose, the research underscores the reciprocal nature of this relationship.

This paper also addresses critical issues, including the commodification of literary works in the age of mass media and the democratization of literary expression in digital spaces. Through an interdisciplinary approach, combining literary theory, cultural studies, and media analysis, this study aims to contribute to a deeper understanding of the synergies between literature and popular culture. It posits that these interactions not only enrich both fields but also serve as a lens to examine broader societal trends, values, and aspirations in a rapidly evolving cultural landscape.

Keywords: literature, popular culture, media adaptation, cultural studies, digital storytelling, literary commodification, fan fiction, societal trends

1.INTRODUCTION

The relationship between literature and popular culture is a dynamic and evolving interaction that reflects and shapes societal values, identities, and aspirations. Literature, as a cultural artifact, has historically served as both a mirror to and a critique of societal norms. Popular culture, with its pervasive influence, has drawn from literary this relationship, focusing on the interplay between literary texts and popular culture in shaping public discourse, collective identities, and artistic innovation.

2.LITERATURE IN POPULAR CULTURE

The adaptation of literary works into popular media, such as films, television, and music, is a prominent way in which literature permeates mainstream culture. Literary classics, from *Pride and Prejudice* to *The Great Gatsby*, have been reimagined across various media, bringing canonical texts to new audiences. For instance, the cinematic adaptation of *The Great Gatsby* (2013) by Baz Luhrmann highlights the timeless themes of ambition

and disillusionment while incorporating contemporary visual and musical aesthetics to resonate with modern viewers.

Similarly, Shakespeare's works have found a renewed presence in popular culture through films like *10 Things I Hate About You* (based on *The Taming of the Shrew*) and musicals like *West Side Story* (inspired by *Romeo and Juliet*). These reinterpretations not only preserve the relevance of these texts but also demonstrate how literary themes can be contextualized within modern cultural frameworks.

Beyond film and television, literature also influences popular music. Songwriters often draw inspiration from literary works, as seen in Bob Dylan's references to classical texts or Taylor Swift's incorporation of literary themes into her lyrics. This cross-pollination enriches both domains, creating layered works that appeal to diverse audiences.

POPULAR CULTURE'S INFLUENCE ON LITERATURE

While literature influences popular culture, the reverse is equally true. Popular culture inspires new literary genres and forms, challenging traditional notions of storytelling. The emergence of fan fiction, for instance, exemplifies how popular culture can transform literary production. Platforms like *Wattpad* and *Archive of Our Own (AO3)* allow fans to reimagine and expand upon existing narratives, democratizing literary expression and fostering a participatory culture.

Moreover, popular culture has influenced the evolution of literary genres. The rise of superhero fiction, dystopian novels, and science fiction owes much to the influence of comic books, films, and television. Authors like Margaret Atwood and George R.R. Martin draw from popular culture to create works that resonate with contemporary audiences while exploring complex themes.

3.THE COMMODIFICATION OF LITERATURE

One critical issue arising from the interplay between literature and popular culture is the commodification of literary works. In the age of mass media, literature is often marketed as a product, with adaptations and merchandise driving commercial success. While this brings literature to wider audiences, it also raises concerns about the dilution of literary values and the prioritization of profitability over artistic integrity.

For instance, the *Harry Potter* franchise, while a testament to J.K. Rowling's literary prowess, has become a global commercial phenomenon. The commodification of the series through films, merchandise, and theme parks underscores the tension between artistic expression and consumer culture.

DEMOCRATIZATION OF LITERARY EXPRESSION IN DIGITAL SPACES

Conversely, the digital age has democratized literary production and consumption. Online platforms enable emerging writers to share their work with global audiences, bypassing traditional publishing gatekeepers. This has given rise to diverse voices and perspectives,

Digital storytelling, exemplified by web series, podcasts, and social media narratives, blurs the boundaries between literature and popular culture. The rise of interactive storytelling platforms, such as *Choice of Games* or *Twine*, CASE STUDIES

1. ADAPTATION OF LITERARY CLASSICS:

The adaptation of Jane Austen's *Pride and Prejudice* into various forms, from Bollywood's *Bride and Prejudice* to the web series *The Lizzie Bennet Diaries*, showcases the flexibility of literary texts to resonate across cultures and media. These adaptations preserve the essence of the original while infusing contemporary relevance, highlighting the enduring appeal of Austen's themes of love, class, and societal expectation.

2. FAN FICTION AS A TRANSFORMATIVE FORM:

Fan fiction based on works like *Harry Potter* and *Twilight* illustrates how popular culture empowers readers to become creators. Fan-authored texts such as *Fifty Shades of Grey*, originally a *Twilight* fan fiction, demonstrate the potential of fan fiction to transition into mainstream literature, blurring the lines between amateur and professional writing.

3. POP CULTURE ICONS IN MODERN LITERATURE:

Contemporary authors often incorporate pop culture icons into their narratives to reflect modern realities. Novels like Jennifer Egan's *A Visit from the Goon Squad* and Zadie Smith's *Swing Time* integrate references to music, film, and social media, emphasizing the interconnectedness of literature and popular culture in capturing the zeitgeist.

4. CONCLUSION

The interplay between literature and popular culture is a testament to the fluid boundaries of artistic expression. This reciprocal relationship not only. While the commodification of literature presents challenges, the democratization of literary expression in digital spaces offers new opportunities for creativity and inclusivity.

By exploring the synergies between literature and popular culture, this study underscores the enduring relevance of literary works in a rapidly evolving cultural landscape. It posits that these interactions not only reflect societal aspirations but also shape them, making literature and popular culture indispensable tools for understanding the human experience.

REFERENCES

Atwood, Margaret. *The Handmaid's Tale*. McClelland and Stewart, 1985.

Austen, Jane. *Pride and Prejudice*. T. Egerton, 1813.

The Great Gatsby. Directed by Baz Luhrmann, Warner Bros., 2013.

Rowling, J.K. *Harry Potter and the Philosopher's Stone*. Bloomsbury, 1997.

Smith, Zadie. *Swing Time*. Penguin Random House, 2016.

Egan, Jennifer. *A Visit from the Goon Squad*. Knopf, 2010.

Wattpad. www.wattpad.com. Accessed [13/2/2025].

Archive of Our Own. www.archiveofourown.org. Accessed [13/2/202

A Study of the Personality of Students Studying in General and Science Streams

Parmar Dhyanka Kalpeshbhai

Visiting faculty at R.R.Lalan college, Bhuj

(Psychology)

Abstract

The purpose of this research was to study the five dimensions of personality of male and female studying in general and science streams. Here 2×2 factorial design was used. For this research, the Big Five Inventory created by John A P, Donahue E M and Kettle R C was used. This inventory is originally in English version, but its Gujarati translation has been done by Ramila Maru(2008) which was used for data collection. A sample of 120 students from general and science streams was randomly selected from schools in Bhuj city through lottery method. The obtained data was analyzed using 't' test. The findings of the present research show that there is a significant difference between the extroversion scores of students studying in general and science streams. And there is a significant difference the extroversion scores of female and male students studying in general and science streams.

Introduction-

Generally, personality refers to the behavior, aptitude, skills, qualities, limitation etc. generally no two persons are same. A person's behavior can be estimated from personality. The study of personality includes the peculiarities of behavior between different people. The process of personality development is so long and complex. Many methods have been invented to measure personality. Family, school, neighborhood, marriage, culture all affect personality and contribute to its formation. Nowadays personality is becoming an important subject of psychology. Generally the meaning of personality is known from the qualities outside the person. But in psychology, personality is related to the internal elements or qualities of a person. In short personality is the organization of a person's strength, limitation, likes and dislikes, behavior and skills.

Mahajan Remia(2004) studied "personality and subjective well being of social media users" and her findings show that there are significant differences between male and female social media users in terms is extraversion.

S.K.Aniza(2010) studied "personality and adjustment of people with HIV positive and cancer patients" and his findings show that there are significant differences between HIV and cancer patients and healthy patients.

Objectives-

1. Study of the personality of students studying in general and science streams.
2. Study of the personality of male and female studying in general and science streams.

Methods-

Variables:

- Independent variable
 - (a)Gender (male and female)
 - (b)Stream (general and science)

- Dependent variable

The scores obtained on the personality test of by each sample

Hypotheses

- H01: There is no significant difference between the extraversion scores of students studying in general and science streams.
- H02: There is no significant difference between the extraversion scores of male and female studying in general and science streams.

Population and sample

In this research, Bhuj city is selected as the population. It was decided to take a sample from the general and science stream students from the colleges of Bhuj city using stratified random sampling method. In this research, a total sample of 120 was taken. Out of which 60 were females, 30 of whom studying in the general stream and another 30 were studying in science stream. And 60 were males, 30 of whom studying in the general stream and another 30 were studying in science stream.

Tools

The following tools were used to collect data in the present research:

- **Personal information** form was used to collect information related to the personal information of the students such as gender and streams.
- **Big five personality inventory:** the inventory has a total of 44 statements. And through these statement, a total of 5 personality components (extraversion, agreeableness, conscientiousness, openness and neuroticism) can be measured. Out of which, the extroversion component was measured in this research. This is a 5 point scale. In which five alternative responses such as strongly disagree, disagree, neutral, agree, strongly agree are given against each statement.

Research Design -

A 2×2 factorial design was used to examine the different effects of two independent variables. Here, gender (female and male) and stream (general and science) were taken as samples. A total sample of 120 was taken.

Process and Interpretation-

There are a total of 44 statements in the Big Five survey. In which the applicable statement is marked with “right” symbol. For affirmative statements, the scores are to be scored as 1, 2, 3, 4, 5 and for negative statements, the scores are to be scored as 5, 4, 3, 2, 1. In this research, the higher the score, the higher the proportion of that trait in the person is to be interpreted.

Statistical method-

The mean, standard deviation and ‘t’ ratio of the obtained scores were found on the basis of gender and stream. Also, the test was tested at a significance level of 0.05.

Discussion and Interpretation -**Table no.1**

Table showing the mean, standard deviation and “t” value of extraversion scores of students studying in general and science streams

Group	Total numbers	Mean	standard deviation (SD)	“t” value	Sign
General stream	60	30.28	5.88	2.37	0.05
Science stream	60	27.05	8.34		

Looking at Table 1, it is seen that there is a significant difference between the extraversion scores of students studying in general and science streams.

The hypothesis formulated in the present study is “There is no significant difference between the extraversion scores of students studying in general and science streams”. Here the null hypothesis is rejected. The reason for this can be said that students studying in general stream have more ability to interact and adjust with other people compared to students studying in science stream. Moreover, they are more talkative by nature as they get more opportunities to fulfill their interests.

Table no. 2

Table showing the mean, standard deviation and “t” value of extraversion scores of women and men studying in general and science streams

Group	Total numbers	mean	standard deviation (SD)	“t” value	Sign
Female	60	22.08	2.31	2.63	0.05
Male	60	23.95	10.05		

Looking at Table No. 2, it is seen that there is a significant difference between the extraversion scores of male and female studying in general and science streams.

The hypothesis formulated in the present study is “There is no significant difference between the extraversion scores of women and men studying in general and science streams.” Here the null hypothesis is rejected. Therefore, it can be said that there is a significant difference between the extraversion scores of males and females studying in general and science streams. The reason for this can be said that boys are given more opportunities in society and are also given more freedom compared to girls. So that they can interact with other people and freely express their emotions. So that extraversion is seen more.

Conclusions-

1. There is a significant difference between the extroversion scores of students studying in general and science streams.
2. There is a significant difference between the extroversion scores of female and male students studying in general and science streams.

References-

- Aniza S K, (2010). Personality and adjustment of people with HIV positive and cancer patient. Ph.D.Thesis, Kerala University, Kerala.
- Mahajan Remiya, (2014). Personality and subjective well-being of social network Site users. Ph.D.Thesis, Jammu University, Jammu and Kashmir.
- Sojitra J A, (2013). “Psychological Essays”. Parshva Publication, Ahmedabad.

Websites

- <https://www.hindkeguru.com>
- <https://shodhganga.infibnct.ac.in>
- <https://www.verywellmind.com>
- <https://www.hi.m.wikipedia.org>
- <https://www.personalityperfect.com>

QUALITY OF WORKING LIFE AND ABSENTEEISM BEHAVIOUR**Dr. Pallavi R. Chauhan**

Department of Psychology

R. R, Lalan College, Bhuj

ABSTRACT

Two randomized group design was employed to investigate the relationship between quality of life and absenteeism. 250 white-collar workers were drawn from population of two large-scale textile industries. Work and life attitude survey scale was administered on these and their previous two years attendance record was noted down from their office records. The results revealed that white-collar workers and blue-collar workers differed significantly on both quality of working life scores and absenteeism.

Introduction

Absenteeism in itself is a major problem of industries because it hinders proper planning of production and smooth functioning of the organization. It was reported by Hackman and Lawler (1971) that quality of working life can be an important determinant of absenteeism. Quality of working life refers to the overall climate of work and its impact on people. It is conceptualized as stemming from an interaction of personal and organisational factors. Its personal roots are found in values, aspirations, attitude towards work and life, psychological needs etc. whereas organisational roots are located in working conditions, various job characteristics, organizational mission, supervisory style, pay etc.

On the basis of this interaction of personal and organisational factors, Warr, Cook and Wall (1979) in their study have emphasized quality of working life in the light of eight factors work involvement, intrinsic job motivation, higher order needs strength, perceived intrinsic job characteristic, job satisfaction, life satisfaction, happiness and self-rated anxiety.

These eight components of quality of working life have been reported separately to be involved in determining the absenteeism behavior of the employees. Survey of Western studies had shown that high absenteeism occurred, when the quality of working life of employees was poor (Tharakar 1983; Marts et al., 1986). Spector and Jex (1991) found that job satisfaction was related with absenteeism in one or the other way. Pascale (1906) 10g Interaction between quality of working life and stress in office computer workers

The relationship between the worker and his working environment and other human dimension are generally ignored in Job design. There are few studies available in India, in which, some components of quality of working had been studied in relation to absenteeism. The present study has been conducted in to understand in depth the role of all the eight components quality of working life and their relations with the absenteeism behavior of the workers.

METHOD

Sample

A sample consisting of 250 White-collar-workers (WCW) and 25 Blue-collar-workers (BCW), up to Assistant Manager Rank, was drawn random from the population of workers of two large scale textile industries situated in Gujarat.

Material used

Warr et al's (1979) Work and Life Attitude Survey was used to study the quality of working Life. The sequence of scales in this survey are: work involvement, intrinsic job motivation, perceived intrinsic job characteristics, job satisfaction, higher order need strength, life satisfaction happiness and self-rate anxiety. Absenteeism data were taken from the previous two years attendance records of the workers. These records were available in time offices of the two industries. The total absenteeism was the sum of true absences (absence without information), casual leave, sick leave, leave with pay, and leave without pay

Each worker was approached separately and after establishing rapport with him he was explained the purpose of study. The instructions related questionnaire for different domains of quality of working life survey were given and the responses in a numerical form were recorded.

The data on absenteeism revealed that working days of each worker were different so the raw absenteeism data was first converted into percentages and then these percentages were further equated to angles, in degrees with the help of Table L (Gullford 1971) because no parametric test could be applied to percentage scores.

The results were subjected to statistical analysis.

RESULTS AND DISCUSSION

The obtained scores of each worker on eight components of quality of working life were summed up to get mean QWL score and mean absenteeism score. White collar workers and Blue collar workers were statistically analyzed by applying f-tests. The obtained statistically analysed results are presented in Table-1 and are discussed below:

Table-1: Significance of difference on t-test between the means of QWL scores of Group-1 (WCWs) and Group-2 (BCWs).

Group	N	Mean	t-value
Group 1 (WCWs)	250	349.82	28.0009*
Group 2 (BCWs)	250	288.24	

* $p < 0.01$

It is evident from the results presented in the above table that the mean score on quality of life of White-collar-workers was higher than that of Blue-collar-workers. A statistical significant difference was also obtained when t-test was applied on the mean scores of both the workers. These results indicate that White-collar-workers enjoyed better quality of life than Blue-collar-workers.

Table-2: Significance of difference on t-test between the means of absenteeism rate of Group 1 (WCWs) and Group 2 (BCWs).

Group	N	Mean	t-value
Group 1 (WCWs)	250	13.22	21.55*
Group 2 (BCWs)	250	19.15	

* $p < 0.01$

The results presented in table show that the mean scores relating to absenteeism were lower in the case of White collar workers, and higher in the case of Blue collar workers. The difference in the absenteeism rate was also statistically significant, when t-test was applied. The absenteeism rate of the workers of White-collar workers was low because they enjoyed good quality of working life. Similarly the absenteeism rate of the Blue-collar workers was high because they had poor quality of working life. It seems that the poor quality of working life had adverse effect on the Blue-collar-workers as they tried to run away or escape from such environment by remaining absent.

These present findings clearly suggest that quality of working life can determine the absenteeism behavior of the workers up to a great extent. Since the White-collar-workers had good quality of life, so in return their absenteeism rate was low. But the Blue-collar-workers, who had poor quality of working life, indulged in the withdrawal behavior-like absenteeism. So absenteeism behavior seems to be an attitudinal outcome which can be determined by the quality of working life of the workers. Absenteeism always proves costly to the organization because even when workers are not present and are not producing anything, they have to be paid for that time.

In the light of facts revealed by the present findings that quality of working life determines the absenteeism behavior of the Blue-collar-workers, it is suggested that every effort should be made to improve the quality of working life of Blue-collar-workers to reduce their absenteeism rate. Blue-collar-workers should not be treated just as machines and a mean of production; rather they should be treated as human beings, who have certain needs, values aspirations and a desire for good quality of life.

This increased QWL in return can lead to higher work effectiveness, less psychological stress, positive attitude, good relationship with supervisor and above all low absenteeism. The concept of quality of working life should in fact be given the national priority, as the social changes are going on in this era of modernization, urbanization and industrialization and high tech. This may lead to Increment in productivity, and development of every organization could be ensured. Resultantly, organization would succeed in having good progress and higher level of production.

REFERENCES

- Hackman, J. R., and Lawler, F. F. (1971) Employee reactions to job characteristic Journal of Applied Psychology, 55, 259-286
- Mowday, R. T., and Spencer. D. G. (1981) The influence of task and person characteristics on employee turnover and absenteeism incidents. Academy Management Journal, 24, 634-642
- Pascale, C. (1998) Quality of working life and stress. international Journal of Hune Computer Interaction, 9, 325-342
- Rousseau, D. M. (1978) Relationship of work to non-work. Journal of Apple Psychology, 63, 513-517
- Spector, P. E, and Jex, S. M. (1991) Relation of job characteristics from multiple de source with employee affect, absence, turnover intentions and heath. Jomals Applied Psychology, 76, 46-53.
- Wan, P. E, Cook, J. and Wall, T. (1979) Scales for the measurement of some wo attitudes and aspects of psycholog ona Psychology, 52ical well-being. Journal of Occupati, 129-148

PLANKTON DIVERSITY OF PONDS : AN ECOLOGICAL STUDY
KAJAL GIRISHBHAI DAVE,

Research Scholar -Hemchandrachary North Gujarat University, Patan
(Guide : Dr.R.C.Prajapati)

Abstract :

Water is a fundamental resource essential for the survival of all living organisms and plays a crucial role in maintaining ecological balance.

Planktons, including phytoplankton and zooplanktons, are key components of aquatic ecosystems and act as bioindicators of water quality. Phytoplankton contributes to primary production by converting sunlight into energy, while zooplanktons, including rotifers, aid in nutrient cycling and energy transfer. Studying plankton diversity provides insights into water quality and ecosystem health. This study analyzed plankton diversity in three ponds—Kanknol, Ilol, and Gadhoda—located in Himmatnagar Taluka, Sabarkantha district. Water samples collected in June 2024 were preserved and examined for plankton diversity. A total of 29 species were recorded, with Chlorophyta being the most dominant phytoplankton group, followed by Bacillariophyta and Cyanophyta. Among zooplanktons, Maxillopod was the most abundant, followed by Monogonata and Branchiopod.

These findings emphasize the importance of water conservation and highlight the role of plankton diversity in assessing aquatic ecosystem health. Sustainable water management and pollution control measures are crucial to maintaining the ecological balance of freshwater resources.

Key words: plankton, Phytoplankton, Zooplankton, Pond

Introduction :

निर्मलं जलं संपादनीयम्

जल संरक्षणम् अनिवार्यम्

Water is one of the most crucial resources required for the survival of all living organisms. Along with light, air, and habitat, water is fundamental for the origin and sustenance of life. Freshwater, in particular, provides essential nutrients that support the growth and development of living beings. However, with rapid industrialization, urbanization, and population growth, the demand for water has increased significantly. This has not only impacted the availability of freshwater but also its quality. Water plays a critical socio-economic role in human society and is vital for ecological balance due to its unique chemical and physical properties.

Global water distribution:Global Water Distribution :

Water covers approximately 71% of the Earth's surface, but not all of it is accessible or suitable for human use. About 97% of the Earth's water is saline and found in oceans, while 2% is locked in glaciers and polar ice caps. Only 1% of the total water is available as freshwater in lakes, rivers, and groundwater, which can be utilized by living organisms. This limited availability of freshwater highlights the need for sustainable management and conservation

Importance of Water in Ecosystems:

Water is a fundamental component of all ecosystems, influencing both biotic (living) and abiotic (non-living) factor. It acts as a solvent, a temperature buffer, and a medium for chemical reactions essential for life. The productivity of ecosystems is largely dependent on water quality, which is determined by its physical and chemical properties. Parameters such as temperature, turbidity, pH, electrical conductivity (EC), total dissolved solids (TDS), alkalinity, and dissolved oxygen (DO) directly impact the diversity, population, and distribution of aquatic organisms.

Freshwater Resources and Their Socio-Economic Role:

Freshwater resources such as ponds, lakes, rivers, and groundwater are crucial for human survival, agriculture, aquaculture, and industrial activities. In rural areas, ponds play a vital role in supporting agriculture, groundwater recharge, and enhancing community resilience against floods and droughts. However, rapid urbanization, industrialization, and population growth have led to increased pollution and depletion of these resources.

Role of Planktons in Aquatic Ecosystems:

Planktons are microscopic organisms that float or drift in water bodies and are highly sensitive to changes in water quality. They serve as bioindicators of aquatic environmental health and play a significant role in the aquatic food chain. There are two primary types of planktons:

Zooplanktons: These are heterotrophic organisms that feed on phytoplankton and other microorganisms. status. Ponds also provide habitat for the early life stages of many aquatic insects, such as mosquitoes, damselflies, and dragonflies. The larvae of these insects are often considered part of the plankton community. They live in the water column, feeding on smaller organisms and detritus until they mature and undergo metamorphosis (Cottenie et al., 2001; Cereghino et al., 2008; Hoverman & Johnson, 2012).

Materials and Methods :

Study Area

Three water bodies were selected for the present study, all located within Himmatnagar Taluka, Sabarkantha District:

1. Pond 1: Kanknol Pond (near Kanknol village)

2. Pond 2: Ilol Pond (near Ilol village)

)3. Pond 3: Gadhoda Pond (near Gadhoda village)

Sample Collection

Water samples (1000 ml) were collected from the selected locations between 8 AM and 1 PM in June 2024. The samples were preserved with Lugol's solution and formaldehyde for analysis.

Results and Discussion:

A total of 29 species belonging to Bacillariophyta, Chlorophyta, Cyanophyta, Dinoflagellata, Maxillopod, Monogonata, and Branchiopod were recorded in the present study under the phytoplankton and zooplankton communities (Table 1 A&B).

Phytoplankton Community

Chlorophyta: 7 genera (highest diversity), Bacillariophyta: 5 genera, Cyanophyta: 4 genera
Dinoflagellata: 1 genus

Zooplankton Community

Maxillopod: 6 genera (highest diversity)

Monogonata: 3 genera

Branchiopod: 3 genera

The results indicate that Chlorophyta and Maxillopod were the dominant phytoplankton and zooplankton groups, respectively.

Conservation and Management Strategies:

1. Water Conservation: Promoting rainwater harvesting and watershed management to maintain freshwater availability.
2. Sustainable Aquaculture: Implementing eco-friendly aquaculture practices to minimize the impact on freshwater ecosystems.
3. Biodiversity Protection: Regular monitoring and conservation efforts to maintain aquatic biodiversity and ecological balance.

Conclusion:

Water is vital for life and ecosystem stability. Plankton diversity reflects water quality and ecosystem health. Sustainable freshwater management is essential for human and aquatic well-being.

Reference :

Battish S.K (1992) Fresh water zooplankton of india.Oxford and IBH publishing Co. New Delhi,p 233

Dwivedi,A.C.,N.P.Tewari & K.R.Singh(2004), present structure of capture and culture fishery of the Faizabad district (U.P.).*Bioved*: 95-98

Unni. K.S (1971) An ecological study of the macrophytic vegetation of the dudhari lake, Raipur, MP India distribution and seasonal changes in aquatic plants.*Hydrobiogia* 37:139 -155

Table 1(A): phytoplankton diversity of ponds

Phytoplankton	S1	S2	S3
Chlorophyta			
<i>Coelastrum</i>	+	+	+
<i>Crucigenia sp.</i>	-	+	-
<i>Chlorella</i>	+	+	+
<i>Tetraedron sp.</i>	+	+	+
<i>Ulothrix</i>	+	-	+
<i>Clamidomonas</i>	+	+	+
<i>Pandorina</i>	-	+	-
Bassillariophyta			
<i>Melosira</i>	-	+	-
<i>Navicula</i>	+	+	+
<i>Gyrosigma sp.</i>	+	-	+
<i>Plurosigma sp.</i>	+	-	+
<i>Synedra sp.</i>	+	-	+
Cynophyta			
<i>Oscillatoria</i>	+	+	+
<i>Charophyta</i>			
<i>Spirogyra porticalis</i>	+	+	+

<i>Closterium parvulum</i>	+	-	-
<i>Spirogyra sp.</i>	+	+	+
Dinoflagellata			
<i>Ceratium sp.</i>	+	-	-
TOTAL	14	11	12

Table 1 (B): Zooplankton diversity of ponds

maxilopoda	S1	S2	S3
<i>Cyclops scutifer</i>	+	+	+
<i>Diacyclops thomasi</i>	+	+	+
<i>Acanthocyclops robusta</i>	+	+	+
<i>Laptodiaptomus coloradensis</i>	+	-	+
<i>Ergasilus sp.</i>	+	-	-
<i>Microcyclops varicans</i>	+	+	+
monogonota			
<i>Branchionus variabilis</i>	+	+	+
<i>Notholca labis</i>	+	+	+
<i>Branchionus calciforus</i>	-	+	+
branchiopoda			
<i>Cariodafnia roticulata</i>	+	+	-
<i>Dafnia manga</i>	+	-	+
<i>Moina</i>	+	-	-
Total	11	08	09

CULTURAL HYBRIDITY AND INDIAN IDENTITY IN ARUNDHATI ROY'S NOVELS :POSTCOLONIAL PRESPECTIVE

PAPER BY,

DR. RACHANABA NITUBHA VAGHELA
ASST.PROFESSOR DEPARTMENT OF ENGLISH
SWAMINARIYAN UNIVERSITY, KALOL

&

DR.HEMANGI RAMESHCHANDRA LAKHLANI
LECTURER DEPARTMENT OF ENGLISH
DR.V.R.GODHANIYA COLLEGE ,PORBANDAR

Abstract

This research paper explore the cultural hybridity and multi facted representation of Indian identity in Indian English novels through a postcolonial prespective. It examines key texts, including Arundhati Roy's "God of Small Things". In postcolonial literature, there are various classical aspects of traditions by Arundhati Roy. The stories she writes in Indian English literature depict the cultural and identity experiences. This aspect suggests important historical landmarks in their stories. Thus, by studying the postcolonial identities and culture of Arundhati Roy, we can learn what her contributions and legacies are. Through her novels analysis, economic policy will be properly informed about the political, social and ownership of these identities. Arundhati Roy has illustrated the introduction of postcolonial identity and cultural hybridity in novels in Indian English literature. Through this, we understand how hybrid postcolonial cultural identities appear and what they represent in Indian and British narratives. It teaches them uniqueness and defines Indian society. At the conclude of the analysis, Arundhati Roy recommend summaries of political, resource ministries, and economic policy on ownership. This will be an important aspect for analysis because Indian English literature and cultural hybridity are among the most popular. In the analytical work, we can examine the more familiar traditions of Arundhati Roy in Indian English novels. Through this work, we can understand that her roles in English literature and their feelings are correct in the stories she created.

Key words: post colonialism, cultural hybridity, identity, narrative, gender tradition.

Introduction:

Postcolonial literature appreciates the changes that arise in later periods or cultures. It is the background of the changes of time or culture. Place, things, stories and achievements are observed as time and culture changes. Postcolonial literature usually consists of strategic or modern settings of a later period or culture. It will meet the success stories of the latter, ordinary systems and two combinations. Postcolonial literature of the later period is explained in the introduction. Colonial identity is the meaning of the underlying systems of a dominant culture. By this, a cultural organization will publish through its culture, science, history, folklore, social sciences and many other fields. Hybridity is a commonly employed concept in post-colonial literature. Postcolonial literature explores the concept of hybridity, which denotes the blending of Eastern and Western cultures in the contact zone resulting from colonisation or cross-cultural interaction. Cultural hybridity helps us to know the cultural hybridity of many Frances. It boasts of cultural hybridity in the fields of science, social science and history. Arundhati Roy is major writer in the Indian English novel world. She is renowned for their perfect creations, strange creations, and various ingenious inventions. Arundhati Roy, her greatest novel include the famous book "The God of Small Things". By covering the novels in which their voice originated, they state the art of works. Novelists like Salman Rushdie and Arundhati Roy explore colonialism and cultural hybridity in action. She use the colonial identities she have developed, thereby representing manifestations of Indian society, both within and outside of it.

Arundhati Roy exemplifies cultural symbols, history, folklore, tradition and the outdoors in her novels. In this way, they actively explore cultural hybridity by covering her own art.

Aims and Objectives:

The objectives of this research paper is to explore the theme of cultural hybridity and Indian identity in Arundhati Roy's novel particularly in "The God of Small Things". The paper aims to analysis how Roy's works challenge traditional notions of Indian identity and highlight the complexities of cultural hybrididty in Post Colonial India.

Research Methodology

This propose paper apply the research method a analytical research. Using a critical literary analysis approach to examine the themes of cultural hybridity and Indian identity in Roys novel. The analysis also draw on postcolonial theory and cultural studies to contextualize theme and motifs.

Theoretical Framework

This research paper consist of the post colonial theory selected text of " The God of Small Things" as well as relevant secondary sources such as literary criticism and theoretical text.

1. Homi Bhabha's concept of cultural hybridity.
2. Gayatri Chakravorty Spivak's concept of Suburbanite.
3. Edward Said's concept of Orientalism.

Research Questions

1. How do Roy's novel portraits the complexities of cultural hybridity in postcolonial India?
2. In what ways do Roy's work challenges traditional notions of Indian identity?
3. How do the themes of Cultural hybridity and Indian identity intersect an influence each other in Roy's novel.

Significance of the Paper

This research is contribute to the existing body of research on Arundhati Roy's novel and its portrayal of cultural hybridity and Indian identity. This research paper has also provide insights into the complexities of cultural identity in post colonial India and the ways in which literature can challenge traditional notions of identity.

Postcolonial Identity in Indian English Novels

Postcolonial identity in Indian English novels constitutes a central theme and a strategic context for novel creation. In Indian English novels it is often set in a modern or post-modern period. Social changes taking place in those times and places, unsettled fields, uplifting changes and their contents are explained through this sign. Postcolonial identity may be more prominent in Arundhati Roy novel. She see the Indian society through postcolonial identity in her novel. The background, shocking artistic designs, transformations, jewellery string, unconfirmed folk arts, dynamic social classes, etc. settings that they reveal are the basis of her later novels. Throughout this postcolonial identity, Indian society recognizes the fate of the bar as common organizations or stakes.

This identity develops through her efforts to express her individuality in her works. This postcolonial identity shows the prominent contribution of Indian English novelists such as Arundhati Roy. She has a postcolonial identity prominent in her novels, through which She portray her society as real. Postcolonial identity is an increasingly important category in Indian English novels. It is individualism, creating strange novel art that truly expresses their inner selves in the Third World. Colonialism had a significant impact on Indian identity. Through this, the novelists are looking at the Indian society by covering the arts in her novels. It takes efforts to look at the revivals that took place in those times, as she hold the symbols of the society and its institutions for later. Novelists such as Arundhati Roy is often nominated on this sign. She have prominent postcolonial identity in her novels. She show the true definition of Indian society. More often than not, colonialism created some strategic limitations on Indian identity. It describes the prisms of society with priority over time. Through it, changes in later times, unimproved hard ends, directions of development, folk art of that society, tradition and environment and buildings on the temple are explained in her novels. It interprets it with duality over society. In this way,

novelists create more critical social work as well as revelatory subjects that recognize the identities of society. Through this she show aspects of her time by covering the postcolonial identity in her novels. Generally, postcolonial narratives reflect different cultures, traditions, and social norms. The colonization of society can be understood through a postcolonial understanding of Indian-English history. The postcolonial view of Indian-English history reflects the social changes that followed. Indian identity is recorded in many stories and historians anticipate social changes that may occur in the future. The study of stories written in Indian English as a way to present the post-colonial experience involves some strategic elements such as story, narrative, stylistic, and appropriate use of the book. It is often helpful to use new research and synthetic images to help people identify their traits. British history therefore holds a postcolonial perspective and considers all experiences. There are two roles in society: improving people's lives and building business and higher power.

Cultural Hybridity in Postcolonial Literature

In post-colonial literature, cultural integration is seen as surprising. In this education, inheritance, luck and chance will help them. Cultural hybridity has many different definitions. Cultural hybridity refers to the emergence of a novel culture resulting from the combination of two or more distinct cultural characteristics. When there is opportunity for cultural fusion, culture and creativity become institutionalized. Mixed culture has many meanings. There are so many aspects of the past that future books will serve in their own right. A mixture of Indian English book culture is often found in published books. By integrating cultures through the creation of new territories, they create cultural forms, skills, and cultural perceptions that create the authentic cultural hybridity that people recognize there. It goes to the heart of the organization and defines the mind and spirit of its founders. In many publications, mixed-culture situations represent important endeavours.

Cultural exchange corresponds to the meanings and values of adults. Cultural exchange means new challenges and contacts. This allows one to understand and appreciate their surroundings and their character. Diversity of media, languages, places and classes is a way of life in modern British society. This is often seen in literature. Post-colonial society affects millions of souls. Available in all countries. Use what your soul knows about the system. Therefore, the written traditions of the ancestors do not invite the descendants. Cultural integration plays an important role in non-food societies. That is, language, land, city, people and life are determined by the nation. It is updated and reflects the quality of the author. Cultural homogeneity has been shown to increase population diversity in post-colonial countries. Thus, the cultural integration of Indian English literature created these communities and destroyed other communities and their territories. It shows what changes will happen in the future. This method helps you understand numbers and facts. It is important to bring a cultural mix of Hindi and English. This culture reflects the lives of many American Indians and can also be found in literature. Ultimately, literature provides knowledge, culture, and the future. The mix of cultures reflects Indian life, art and language. This definition of culture differs from the national life of literature. An example of the relationship between culture and politics is the story of Arundhati Roy. The book explores two historical places in India through the eyes of Arundhati Roy, who meets the people and tells about their lives.

Arundhati Roy

Arundhati Roy is a great writer and diplomat. After studying calligraphy, she published her first novel, Arundhati Roy, which became an international success. It stores the most searched articles, news and cultural news. Many important aspects of the company's operations can be linked to location. When discussing Arundhati Roy, she identifies the colonial forces, structures and attitudes of the countries, classes, castes and religions studied in India. It became the central theme of his speech. In his writings, he summarized human nature, social institutions and social order. Arundhati's writing style, lines and themes reflect the depth of her novel. In her speech, Arundhati Roy paid tribute to the caste system and her family. It covers important parts of India. Briefing on the caste system and food, Arundhati Roy emphasized the importance of spreading culture through language, culture and modernity Through the language features, traditions and modernity in his novels he has framed the upper

caste of Indian society. In Arundhati Roy's dialogue, her tools problematic the analysis of the God of Small Things as very important sources. Works from the book "Ministry of Utmost Happiness" are featured in Arundhati Roy's analysis of social fragmentation in her speeches. By providing information that is immediately present in the texts, Arundhati Roy interprets the symbols constructed in the commentary. While Arundhati Roy's texts portray cultural hybridity, she illuminates the social values in contemporary India. Through these structures, he presents his ideas to shape depictions of cultural hybridity in postcolonial discourse. Roy's contribution provides important help in looking at the structures of representation and identity in Arundhati Roy's writings.

The God of Small Things

In *The God of Small Things* by Arundhati Roy, a poignant narrative unfolds against the backdrop of post-independence India, exploring the intricate web of post-colonial complexities. The novel, set in the state of Kerala, provides a rich tapestry where personal stories intersect with the broader canvas of historical and societal changes. Against this milieu, Roy weaves a tale that not only delves into the microcosm of individual lives but also serves as a compelling exploration of the macrocosm of a nation emerging from the shadows of colonial rule. As we delve into the various post-colonial elements embedded in the narrative, it becomes evident that the novel is not merely a chronicle of familial tribulations but an insightful commentary on the enduring legacy of colonialism and its multifaceted impact on the socio-cultural fabric of India. This paper seeks to unravel the post-colonial threads woven into the narrative, examining how the characters navigate the remnants of colonial influence and how their stories reflect broader socio-political transformations in a post-independence era. Through this exploration, we aim to understand the nuanced ways in which Arundhati Roy contextualizes the post-colonial perspective within the realm of literature, contributing to a broader discourse on the intersectionality of history, culture, and individual agency.

The God of Small Things as Cultural hybridity and Indian identity:

Arundhati Roy's *The God of Small Things* unfolds against the intricate tapestry of post-independence India, a period marked by the lingering shadows of British colonialism. The novel is meticulously situated in the state of Kerala, providing readers with a lens through which to examine the complexities of a society grappling with the aftermath of colonial rule.

The post-independence setting serves as a crucible for the characters, whose lives are profoundly shaped by the historical ruptures and cultural shifts that define this era. Delving deeper, it becomes imperative to explore the lasting impact of British colonization on Indian society, as reflected in the novel. The echoes of colonial policies resonate in the intricate web of social hierarchies and the rigid caste system, both of which find vivid expression in the lives of the characters. From the stratification of society to economic exploitation, the legacy of British rule casts a long shadow over the characters, influencing their socio-economic status and interpersonal dynamics. Through an exploration of the historical backdrop, this essay aims to illuminate the ways in which "The God of Small Things" intricately weaves the consequences of colonial history into the very fabric of its narrative, offering a lens through which to scrutinize the enduring impact of British colonization on the intricate social tapestry of post-independence India. Needham further observes:

In as much as *Small Things* mobilizes 'History' explicitly as the trope through which the existing repressive social and political arrangements are figured forth, reenvisioning and re-writing history is part and parcel of transforming these repressive conditions, and is, arguably, what the novel's retrieval of 'small things' enacts. (382)

At the heart of *The God of Small Things* lies an exploration of the enduring colonial legacy, particularly evident in the intricate social hierarchy and caste system portrayed by Arundhati Roy. It is after all so easy to shatter a story. To break a chain of thought, to ruin a fragment of a dream being carried around carefully like a piece of porcelain. To let it be, to travel with it as Velutha did, is much the harder thing to do" (190) the novel meticulously dissects the influence of British policies on caste dynamics, revealing a complex interplay between

historical forces and the characters' lives. The stratification of society, deeply entrenched in the caste system, is not merely a vestige of the past but a living legacy, sculpted by the colonial rulers. The novel unveils the stark reflection of caste discrimination in the characters' lives, demonstrating how historical prejudices persist and shape contemporary relationships. From the untouchability associated with characters like Velutha to the subtle but pervasive discrimination experienced by others, Roy captures the insidious nature of the colonial legacy, illustrating how deeply ingrained social hierarchies continue to impact the lives of individuals. Through an analysis of these elements, this essay seeks to unravel how *The God of Small Things* skillfully navigates the complex terrain of colonial legacies, shedding light on the enduring repercussions of British policies on the intricate tapestry of caste dynamics in post-independence India. The novel serves as a vivid canvas for the exploration of cultural hybridity, a central theme that underscores the complex interplay between tradition and modernity in post-colonial India. The characters in the novel navigate a delicate balance between traditional Indian values and the encroaching influences of the Western world. This exploration of cultural identity becomes palpable through the characters' struggles, as they grapple with the tension between adherence to established norms and the allure of Western ideals. Roy crafts a narrative where the characters are not merely passive recipients of cultural influence but active participants in the negotiation of their identities. Language emerges as a powerful tool for cultural expression and conflict within the novel. The characters, caught between the linguistic nuances of their heritage and the imposition of a colonial language, engage in a constant battle for self-expression. This essay seeks to unravel how *The God of Small Things* intricately delves into the complexities of cultural hybridity, offering a nuanced portrayal of characters who navigate the blurred boundaries between tradition and modernity, using language as both a bridge and a battleground for the expression of their evolving cultural identities.

In *The God of Small Things* by Arundhati Roy, the narrative unfolds against the backdrop of a changing India, grappling with the consequences of Westernization. The novel masterfully portrays the conflicting values that arise when Western and Indian cultures intersect. The characters find themselves entangled in a web of contradictions, torn between the traditional values deeply rooted in their cultural heritage and the allure of modern Western ideals. The clash between tradition and modernity is palpable as characters navigate the shifting landscape of societal expectations. Roy skilfully examines the consequences of this clash, illustrating how the imposition of Western norms disrupts the equilibrium of traditional Indian life. The characters, caught in this cultural tug-of-war, grapple with identity crises and the erosion of age-old customs. This paper aims to dissect the nuanced portrayal of Westernization in *The God of Small Things* exploring how the clash of values between Western and Indian cultures reverberates throughout the narrative, shedding light on the profound consequences of societal transformation in a post-colonial context. Arundhati Roy, intricately weaves together the themes of gender and post-colonialism, shedding light on the complex inter sectionality between the two. The novel serves as a compelling exploration of women's roles in a post-colonial society, where the reverberations of colonial influence echo through the lives of female characters. Roy delves into the multifaceted ways in which colonialism shapes and restrains the agency and autonomy of women. The narrative unveils the societal expectations and norms that confine female characters, reflecting the deeply ingrained patriarchal structures inherited from the colonial past. Through the lens of gender, the novel dissects power dynamics, social constraints, and the struggle for autonomy, offering a nuanced portrayal of how colonial legacies continue to impact and shape the experiences of women in post-independence India. This essay seeks to unravel the intricate tapestry of gender and post-colonialism in *The God of Small Things*, examining how the female characters navigate the complexities of identity, agency, and societal expectations against the backdrop of a nation grappling with its colonial past.

Within the textured narrative of *The God of Small Things* by Arundhati Roy, a powerful exploration of gender unfolds as characters defy and challenge traditional norms imposed by the colonial legacy. The novel presents a mosaic of characters who disrupt entrenched gender roles, defying the prescribed expectations of a society deeply

rooted in its colonial past. Roy's characters, particularly the female protagonists, emerge as agents of change, breaking free from the shackles of predetermined roles and asserting their autonomy. The intersectionality of gender, caste, and class becomes a focal point as characters navigate the complex web of societal expectations. The novel poignantly illustrates how colonial influences have not only shaped gender dynamics but also intertwined them with caste and class structures. Through the lens of characters breaking free from traditional gender norms, this essay endeavours to unravel the intricate ways in which *The God of Small Things* scrutinizes the intersection of gender, caste, and class, highlighting the characters' struggles and triumphs as they navigate the challenging terrain of societal expectations in a post-colonial setting. In retrospect, the novel emerges as a literary tapestry richly interwoven with profound post-colonial elements that illuminate the complex web of historical, cultural, and societal shifts in post-independence India.

Throughout the exploration of social hierarchies, economic disparities, cultural hybridity, and gender dynamics, the novel encapsulates the enduring impact of British colonialism on the nation's psyche. The recapitulation of key post-colonial elements reveals how Roy masterfully uses the microcosm of individual lives to mirror the macrocosm of a society grappling with its colonial legacy. From challenging traditional norms to navigating the clash between tradition and modernity, the characters embody the multifaceted repercussions of colonial influence.

Conclusion

This research paper has key points of anticipation or ongoing debates on specific identities related to politics, society, identity, experience, exile, language and caste. There are structural issues such as social justice and traditional practices such as caste system and child benefit employment that have changed society. Some points can be taken as a basis for these discussions, and later discussed through unique experiences. It is based on such symbols of cultural mixing. It is a thorough consideration of the specific structure of the novel. This work also provides the latest research and information through the study. The importance of studying postcolonial identity and cultural hybridity in Indian English novels is a source perspective on postcolonial era. Indian and British narratives undermine the above cultural studies. In some stories, small aspects of life such as politics, society, language, gender differences, and religion and family seem to be important. All articles say it is normal. The English story is an example of a framework for cultural identity in post-colonial India. Special points of postcolonial identity of Indian English novels are explained. Hence, it adjusts the rarity and nature of novels. In postcolonial literature, the final thoughts on the legacy of Arundhati Roy form suggestions through the most current reading of public spectacles. In Indian English novel she incorporates cultural and personal experiences into her writing. These are very large builds on the new stories she has written. Thus, the traditions she created is described in the novels she writes. She increases our knowledge based on her specific works.

References

1. Chaudhuri, Amit. "Postcolonial Literature." *The Cambridge History of Postcolonial Literature*, edited by Ato Quayson, Cambridge University Press, 2012, pp. 45-67.
2. Ghosh, Amitav. *The Great Derangement: Climate Change and the Unthinkable*. University of Chicago Press, 2016.
3. Habib, M. A. R. *A History of Indian Literature in English*. Cambridge University Press, 2009.
4. Jain, Jasbir. "Hybridity and Syncretism in Indian English Fiction." *Journal of Indian Writing in English*, vol. 37, no. 2, 2009, pp. 89-104.
5. Mukherjee, Meenakshi. *Realism and Reality: The Novel and Society in India*. Oxford University Press, 2009.
6. Naik, M. K. *History of Indian English Literature*. Sahitya Akademi, 1982.
7. Pathak, R. S. *Indian English Fiction: Critical Study*. Atlantic Publishers, 2009.
8. Rao, Raja. *The Postcolonial Indian English Novel: Nation, Culture, and Identity*. Routledge, 2010.
9. Roy, Arundhati. *The God of Small Things*. Random House, 1997.

10. Spivak, Gayatri Chakravorty. *A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present*. Harvard University Press, 1999.
11. Tharu, Susie, and Ke Lalita. *Women Writing in India: The Twentieth Century*. Oxford University Press, 1993.
12. Viswanathan, Gauri. *Outside the Fold: Conversion, Modernity, and Belief*. Princeton University Press, 1998.
13. Filds-Meyer, Thomas and Elizabeth Fernandez. No Small Things. *People Weekly* 3 Nov 1997: 107-09.
14. Needham, AnuradhaDingwaney. The Small Voice of History in Arundhati Roy's *The God of Small Things*. *Interventions: International Journal of Postcolonial Studies* 7.3 (2005): 369-91. MLA International Bibliography. EBSCO.Web. 12 Mar. 2010.

**MENTAL HEALTH FOR LADY TEACHERS OF GOVERNMENT AND PRIVATE
SCHOOLS IN KUTCH DISTRICT****GAGAL RAMESH BHIMA****CRC CO. MADHAPAR GROUP SHALA**

Abstract:-

The present study related to mental health level of government and private school's lady, teachers. Total 40 teachers were selected randomly from Kutch district area's School. In which 20 teacher's (10 teacher's 21 to 30 and 10 teacher's 31 to 40 year) from government school's teachers and also 20 teachers (10 teacher's 21 to 30 and 10 teacher's 31 to 40 year.) From private school teachers. After data analysis done with 't' test.

Introduction:

Heart disease is the number one killer of both men and female. Heart disease has several cause, the most common being coronary artery disease (CAD). In CAD there is inflammation and blockage of the arteries that supply blood to the heart. This result in both is chemic heart disease (called again) and heart attacks. Angina occurs when the flow of blood to the heart is decreased due to a buildup of plaque in the coronary arteries (called atherosclerosis). Because of the plaque, coronary arteries become narrow and stiff and there is a decreased supply of oxygen to the heart muscle. When a woman has a heart attack, there is a complete blockage in her blood vessels that stop blood flow. Typically, a heart attack results in damage to the heart muscle, which makes it more difficult for the heart to pump blood to the rest of body. A women's best change of decreasing her risk for developing heart disease is a healthy lifestyle, which includes not smoking exercising regularly, main teaching a healthy weight eating a low fat, high fruit and vegetable diet, and restricting dietary sodium to less than 2.3gm a day. Most women are aware cat least to some degree that such practices are an important part of staying healthy yet.

42% of females do not gate regular physical activity. 33% of women are obese (compared to 27%men) More than 50% of women exceed recommended saturated fat intake. More than 60% of women exceed recommended sodium intake. 18% of women smoke..

Objectives:

1. To know difference of mental health at teacher's service provided is government and private schools.
2. To know the difference of mental health at teacher's age between 21 to 30 year and 31 to 40 year.

Hypothesis:

1. There are no different in method health of government Schools teacehr's from 21 to 30 and 31 to 40 age.
2. There are no different in mental health of private schools teacher's from 21 to 30 and 31 to 40 age.

3. There are no different in mental health of government and private school's teacher's from 21 to 30 age.
4. There are no different in mental health of government and private schools teacher's from 31 to 40 age.
5. There are no different in mental health of government and private school's teachers.

Variable:

A =Service teacher's

A1=government school teacher

A2=private school teacher

B =Age

B1=21 to 30 year

B2=31 to 40 year

A= Independent Variable

B = Dependent Variables

Sampling:

	Age	Age	
Teachers	21 to 30	31 to 40	Total
Government school	10	10	20
Private school	10	10	20
Total	20	20	40

Tools:

In this research mental health questioner where used from the data collection contracted and standardize by or Dr. Jagdish and Dr. A. K. Shrivastava. The reliability is 0.73 and the validity is 0.54

Research design:

40 teachers were selected randomly Kutch district areas school. Teachers were divided in two groups. Group one government in which 20 teachers (10 female 21 to 30 year and 10 female 31 to 40 year) number of two group private school in which 20 teachers (10 female government in which 20 teachers (10 female 21 to 30 year and 10 female 31 to 40 year) number of two group private school in which 20 teachers (10 female 21 to 30 year and 10 female 31 to 40 year).

1. After collecting 21 to 30 year and 10 female 31 to 40 year).

2. After collecting 21 to 30 year and 10 female 31 to 40 year).

3. After collecting the data statistical and analysis was done according to key for the comparison of different groups 'T' test was calculated.

Results and Discussion:

Table no.1: Government school teacher's age from 21 to 30 year and 31 to 40 year

Groups	N	Mean	SD	SEM	t	Level
21 TO 30	10	135.80	9.44	2.98	6.2759	SG0.01
31 TO 40	10	167.90	13.14	4.15		

This table indicates significant no different between 21 to 30 age and 31 to 40 age from government school teacher's. 21 to 30 age are no effective in mental health level.

Table no.2: Privat school teacher's age from 21 to 30 year and 31 to 40 year

Groups	N	Mean	SD	SEM	t	Level
21 TO 30	10	160.00	11.46	3.62	0.7957	NS0.01
31 TO 40	10	167.90	25.35	8.02		

This table indicates no significant difference between 21 to 30 and 31 to 40 age from private school. 31 to 40 ages are more effective in mental health level.

Table no.3: government and private school teacher's age from 21 to 30 years

Groups	N	Mean	SD	SEM	t	Level
G21 TO 30	10	135.80	9.44	2.98	5.1548	SG0.01
P31 TO 40	10	160.00	11.46	3.62		

This table indicates signification no differences between Government school teacher's and Private school teachers age from 21 to 30 years group. Private school teachers are more effective in mental health level..

Table no.4: government and private school teacher's age from 31 to 40 years

Groups	N	Mean	SD	SEM	t	Level
G21 TO 30	10	167.90	19.88	4.44	0.0997	NS0.01
P31 TO 40	10	167.00	19.48	4.36		

This table indicates signification no differences between Government school teacher's and Private school teacher age from 31 to 40 years group both at similar in this table.

Table no.5: All over government and private school teachers

Groups	N	Mean	SD	SEM	t	Level
GOVE	20	151.85	19.88	4.44	1.8720	NS0.01
PRIVET	20	163.50	19.48	4.36		

This table indicates no significant difference between government and private school teachers all group. Private school teachers are more effective in mental health level.

Interpretation of tables and testing of hypothesis

H0₁ There is significant effect of mental health level between 21 to 30 and 31 to 40 age of government school teachers group. Tested 't' value is 6.2759 at 0.01 levels. So, we unaccepted of this hypothesis.

H0₂ There is no signification effect of mental health level between 21 to 30 and 31 to 40 age of private school teacher group. Tested 't' value is 0.7957 at 0.01 levels. So, we accepted of this null hypothesis.

H0₃ There is signification effect of mental health level between 21 to 30 age of government school teachers and private school teachers group. Tested 't' value is 5.1548 at 0.01 levels. So we unaccepted of this null hypothesis.

H0₄ There is no signification effect of mental health level between 31 to 40 age of government school teachers and private school's teacher's group. Tested 't' value is 0.0997 at 0.01 levels. So we accepted of this null hypothesis.

H0₅ There is no signification effect of mental health level between 21 to 30 and 31 to 40 age. Tested 't' value is 1.8720 at 0.01 levels. So we accepted of this null hypothesis.

References:

Bhatt, K. D. (1975). *Samajlakshi Manovigyan*. Prakashan : R. C. Jamnadas Co.

Bhatt, K. K. (1981). *Vyaktitvana Sidhdhanto*. J. B. Sandil Prakashan.

- Bhatt, R. P. (1997). *Samanya Manovigyanni Ruprekha*. Prakashan : R. C. Jamnadas Co.
- Biziorek, M. K. (1999). *School based Decision - Making : The Relationship between Teachers' Decision Involvement and their Job Satisfaction*. An Unpublished Ph. D. Thesis, Michigan State University.
- Chohca, A. M. (2004). *A Psychological Study of Mental Hygiene, Job Involvement and Job Satisfaction of the Workers of Gujarat Ambuja Cement Ltd, Kodinar*. Dt. 10th June, 2004.
- Dadhaniya, D. A. (1998). *A Study of Occupational Stress, Organizational Health, Organization Commitment and Job Involvement of Public and Private Sector Employees*. An Unpublished Ph. D. Thesis. Rajkot : Saurashtra University.
- Dastur, B. N. (2009). *Stress Management in Workplace*. Rajkot : Pravin Prakashan Pvt. Ltd. ISBN : 978-81-7790-131-3.
- Dave, M. M. (1974). *Manovigyanni Sanshodhan Padhdhatio Ane Manovigyanma Aankdashashtra*.
- Dave, C. B. & Mehta, K. K. (1982). *Audhogik Manovigyan (First Edition)*. Viral Prakashan
- Dehal, P. S. & Kumar, R. (2017). *Job Involvement among College Teachers*. International Journal of Multidisciplinary Research and Development. Vol. 4, Issue - 6, June, 2017, pp. 502 - 505.
- Srivastava, A. K. & Sinha, M. M. (1977). *Job Anxiety Scale*. Varanasi : Rupa Psychological Center.
- Srivastava, A. K. & Krishna, A. (1981). *Effect of Employees' Anxieties concerning Various Constituents of Life on their Relations and Adjustment in Social Life*. Indian Journal of Industrial Relations, Vol. 26 (3), pp. 436 - 472.
- Srivastava, A. K. (1984). *Job Motivation*. New Delhi : Deep & Deep Publication.
- Srivastava, S. K. (1985). *A Comparison of Job Satisfaction among Private and Public Sector Employees with special reference to Achievement Motivation*. Indian Journal of Applied Psychology, Vol. 20, pp. 10 - 15.
- Srivastava, S. K. (1997). *Developing Human Relation and Ethnic Understanding*. Proceeding of the 2nd ASIAN and 3rd IAAP International Conference, February, 26 - 28.

Geographical and Cultural Development in the Desert Area of Gujarat

RANGIYA KETAN LALJIBHAI

PH.D SCHOLAR,

SABARMATI UNIVERSITY , AHMEDABAD

Abstract:

The desert areas of Gujarat, particularly the Kutch region, present a unique blend of geographical and cultural developments shaped by both natural and human factors. The interaction between harsh environmental conditions and human ingenuity has led to the creation of distinct cultural practices, traditional livelihoods, and sustainable resource management. This paper explores the geographical aspects of the desert region of Gujarat, the cultural development of its inhabitants, and the ways in which they have adapted to the arid environment.

Keywords:

Geographical aspects, cultural development, desert regions, Gujarat, Kutch, climate adaptation, arid environment, traditional livelihoods, pastoralism, handicrafts, water conservation, architecture, salt production, stepwells, folk music, festivals, nomadic communities, sustainable agriculture, rainwater harvesting, Rann Utsav, resource management, desert flora and fauna, human-environment interaction.

Introduction:

Gujarat, a state located on the western coast of India, is home to diverse geographical landscapes, ranging from the coastal plains to the desert regions. The arid zones, especially the Kutch district, form the largest desert area in the state. These regions are characterized by harsh climatic conditions, with extreme temperatures, scanty rainfall, and fluctuating water availability. Despite these challenges, the area has seen the flourishing of distinct cultural practices and socio-economic developments.

This paper investigates the intersection of geography and culture in Gujarat's desert areas, focusing on the Kutch region, to understand how the harsh desert environment has influenced cultural practices, livelihoods, architecture, and resource management systems.

Geographical Aspects of Gujarat's Desert Region:

1. Climatic Conditions:

The Kutch region, located in the northwestern part of Gujarat, is classified as semi-arid to arid. This desert landscape is characterized by the following features:

Temperature Extremes: The region experiences extreme temperature fluctuations between summer and winter. Summer temperatures can reach as high as 50°C, while winters are comparatively cooler, with temperatures dropping to around 5°C.

Rainfall: The region receives very little rainfall, averaging 300-400 mm annually. The monsoon season is often short and irregular, making agriculture highly dependent on rainwater harvesting and groundwater.

Soil Quality: The soil in the Kutch desert is saline, making large-scale agriculture difficult. This condition has led the local population to focus on pastoralism, handicrafts, and other non-agricultural occupations.

2. Topography and Landscape:

The Kutch desert area is marked by vast stretches of barren land interspersed with seasonal marshes, salt pans, and dunes. The Great Rann of Kutch is one of the most prominent salt deserts in the world. During the monsoon, parts of the Rann are submerged, but in the dry season, they present a cracked and arid landscape.

3. Natural Resources:

While the desert region lacks extensive arable land, it is rich in certain natural resources:

Salt Pans: Salt extraction has been a traditional economic activity in the region, with salt pans dotting the landscape.

Minerals and Fossils: The region has deposits of limestone, clay, and other minerals, as well as rich fossil beds, contributing to the local economy.

Wildlife and Flora: Despite the arid conditions, the desert supports a variety of wildlife, including wild asses (Khur), chinkaras, and migratory birds, along with xerophytic vegetation like acacia and khejri trees.

Cultural Development in the Desert Region:

1. Traditional Livelihoods:

The harsh desert environment has fostered a diverse range of livelihoods that are tailored to the climatic conditions of the region:

Pastoralism: The nomadic and semi-nomadic communities of Kutch, such as the Rabaris and Maldharis, rely on herding cattle, sheep, and camels. These pastoralists have developed methods of grazing and water management suited to the arid environment.

Craftsmanship: Kutch is renowned for its handicrafts, including embroidery, block printing, pottery, and beadwork. These crafts have developed over centuries as a means of sustaining local communities while preserving cultural traditions. The region's isolation has also enabled these crafts to evolve in unique ways.

Salt Production: Salt pans are a major source of livelihood for many communities in Kutch. Salt production, an ancient practice in the region, continues to be an essential part of the local economy.

2. Architecture:

The architecture of Gujarat's desert region has evolved to adapt to the extreme climatic conditions:

Vernacular Architecture: The traditional houses, known as "bhungas," are circular or oval structures made from locally available materials such as mud, limestone, and thatch. The thick walls and conical roofs help in maintaining an ideal indoor temperature by insulating against the heat.

Stepwells and Water Conservation: Due to the scarcity of water, stepwells (known as "vavs") and rainwater harvesting systems are common in the region. These structures are designed to store and conserve rainwater during the monsoon season.

Fortifications: The Kutch region also has several historical forts, which were built to protect the area from invaders. These forts, such as the Kutch Fort in Bhuj, are representative of the region's rich cultural history and strategic importance.

3. Cultural Practices and Festivals:

The cultural practices in Gujarat's desert region are deeply influenced by the natural environment. Festivals and rituals are often centered around agricultural cycles, water scarcity, and the harsh climatic conditions:

Kutch Carnival (Rann Utsav): The Rann Utsav is a celebration of the region's cultural diversity, featuring folk dances, music, and local handicrafts. It is held during the winter months when the desert landscape is at its most picturesque. The festival attracts tourists and showcases the region's art, culture, and traditions.

Folk Music and Dance: The desert region has a rich tradition of folk music and dance, with performances such as Garba, Dandiya, and the Kutchhi folk dance. These art forms have been passed down through generations and are performed during festivals and social gatherings.

Religious Practices: The desert communities in Kutch are diverse, with significant populations of Hindus, Muslims, and Jains. Religious festivals like Diwali, Eid, and Makar Sankranti are widely celebrated, each with its own distinct rituals and community involvement.

Adaptation to the Desert Environment:

Over centuries, the people of Gujarat's desert region have developed several adaptive strategies to thrive in the challenging desert environment:

Water Management: The scarcity of water has led to the development of ingenious techniques such as rainwater harvesting, well digging, and the construction of stepwells. The use of traditional water conservation methods helps in ensuring the sustainability of local communities.

Sustainable Agriculture: Although agriculture is limited, traditional farming techniques, such as the use of drought-resistant crops and organic farming methods, are practiced. Some areas also rely on dryland farming, which is adapted to low rainfall conditions.

Animal Husbandry: The nomadic herders of the region manage their livestock in ways that minimize the impact on the environment. Practices like rotational grazing help preserve the fragile desert ecosystem.

Conclusion:

The desert region of Gujarat, particularly Kutch, is a testament to human resilience and adaptability in the face of challenging environmental conditions. The geography of the area, with its arid climate, extreme temperatures, and limited water resources, has shaped the cultural, economic, and social development of the region. Through their resourcefulness, the inhabitants have created a vibrant culture, sustained by traditional practices in craftsmanship, agriculture, and animal husbandry. The region's distinctive architecture and cultural practices further illustrate how humans can thrive in even the harshest of environments, highlighting the intricate relationship between geography and cultural development.

References:

1. Dube, S. C. (1995). Indian Desert: Kutch and Kachchh. India: National Book Trust.
2. Gujral, R. (2012). Culture and Crafts of Gujarat: The Desert of Kutch. Ahmedabad: Gujarat University Press.
3. Patel, A. (2007). Geographical Study of the Rann of Kutch and its Socio-Economic Impact. Gujarat Studies Journal, 5(2), 43-56.
4. Goyal, R. (2009). Water Conservation Practices in Gujarat's Desert Region. Indian Geography Review, 21(1), 98-110.

Direct Tax Policy Reforms In India And Budget 2024-2025

Dr.Mukeshkumar Manilal Bavaliya

Assistant Professor ,Hod Accountancy Department

Government arts commerce and science college

Abstract :

"Democracy, Demography and Demand are the key support pillars in our journey towards Viksit Bharat. The middle class provides strength for India's growth. This Government under the leadership of Prime Minister Narendra Modi, has always believed in the admirable energy and ability of the middle class in nation building. In recognition of their contribution, we have periodically reduced their tax burden. I am now happy to announce that there will be no income tax payable up to an income of Rs 12 lakh (i.e., an average income of Rs 1 lakh per month other than special rate income such as capital gains) under the new regime. -Finance Minister Nirmala Sitharaman in her budget speech, 01 February 2025. Although some were sceptical about the big headline on the issue considering the low-income tax base (for AY 2024-25, about 8.75 crore persons have filed their Income Tax Returns) in the country, one needs to understand that the number may be small, but they play a very important role in economic growth because of their contribution to tax receipts.

Consider this number: out of a total tax revenue of over Rs 34.5 lakh crore for fiscal year 2023-24, direct taxes (Corporate Tax and Non-Corporate Taxes) contributed over 56 per cent with over Rs 19.60 lakh crore. In Direct Taxes, Non-Corporate Taxes (mainly comprising individual taxpayers),

In the fiscal year 2024-2025, India has undertaken significant direct tax policy reforms aimed at simplifying the tax structure, providing relief to taxpayers, and stimulating economic growth. Key reforms include: The capital gains tax structure has been modified to enhance revenue and promote long-term investments. The tax rate has been increased from 15% to 20% in Short-Term Capital Gains (STCG). The tax rate has been set at 12.5%, with the exemption limit raised from ₹1 lakh to ₹1.25 lakh in Long-Term Capital Gains (LTCG). The government has restructured the income tax slabs under the new tax regime to reduce the tax burden on individuals. Additionally, the standard deduction for salaried employees has been increased from ₹50,000 to ₹75,000. These changes aim to balance the tax burden and encourage longer investment horizons.

To simplify compliance and increase liquidity, the government has proposed reducing TDS rates for various payments:

- Insurance Commission, Life Insurance Policy Payments, Rent, and Brokerage: Reduced from 5% to 2%.
- E-commerce Transactions: Reduced from 1% to 0.1%.

This initiative is expected to ease the financial burden on taxpayers and streamline the tax deduction process. The government is anticipated to introduce a new Direct Tax Code (DTC) to simplify and modernize the existing tax laws. The DTC aims to reduce complexities, minimize exemptions, and provide clearer guidelines to taxpayers. It is expected to revise tax slabs, offering significant relief to middle-income earners, with taxpayers earning up to ₹15 lakh potentially benefiting from reduced rates. These reforms reflect the government's commitment to creating a more straightforward and equitable tax system, enhancing compliance, and fostering economic growth.

Key words : tax reforms ,tax administration, tax management

INTRODUCTION :

"Taxation Reforms are one of the key reforms to realise our vision of Viksit Bharat. In respect of criminal law, our Government had earlier ushered in the Bharatiya Nyaya Sanhita replacing the Bharatiya Danda Sanhita. I am happy to inform this august house and the country that the new income tax bill will carry forward the same spirit of 'Nyaya. The new bill will be clear and direct in text with close to half of the present law, in terms of both chapters and words. It will be simple to understand for taxpayers and tax administration, leading to tax certainty and reduced litigation."

Tax policy reform is a continuous process. There are various tax reforms and administrative initiatives undertaken from time to time. There is always a time lag in producing desired effect. Tax rate reductions in particular lead to a reduction in tax collection in the short term. Hence, the success of tax reforms should be seen over a period of time rather than analysing each year separately. Ease of doing business is also one area where tax policies are required to continue to pay attention. It has always been the effort of the Government to ensure easy compliance with tax laws as part of its ease of doing business initiati

HISTORY OF TAX DIRECT TAX REFORMS:

	History of direct tax reforms
2005	❖ New tax of Fringe Benefits Tax (FBT) introduced. Important relief to taxpayers in the writ petition filed before the Gujarat High Court against its controversial provisions of including reasonable business expenses in the scope of (FBT). ❖ New tax of Banking Cash Transaction Tax (BCTT) introduced along with FBT. ❖ Benefit of MAT Credit revived in the case of companies in respect of Minimum Alternate Tax (MAT).
2006 :	❖ New provision for non-availability of fixed deductions in case of delayed returns. ❖ New provision for collection of income tax at a maximum rate of 30% on anonymous donations in the case of public charitable trusts. ❖ E-filing scheme introduced with announcement of new form of Income Tax Return (ITIR).
2007	❖ New provision to completely disallow business expenses exceeding Rs. 20,000 through cash or bearer instrument. + New procedure regarding reporting of prescribed financial transactions under Annual Information Return (AIR).
2008	❖ After FBT and BCTT, Finance Minister Chidambaram's new tax hat-trick of Commodity Transaction Tax (CTT)! ❖ Provision to consider income arising from nurseries as agricultural income by expanding the scope of agricultural income. ❖ Benefit of deduction under Section 80C for investment in Senior Citizen Savings Scheme.

2009	❖ Announcement of abolition of controversial FBT and CTT. ❖ Wealth tax exemption limit of Rs. 15 lakh increased to Rs. 30 lakh. Provision to treat fixed gifts in kind as taxable income ❖ TDS at the rate of 20% in cases where PAN 1 is present. * For businessmen, ❖ 8% estimated income scheme introduced.
2010	❖ Special provision for tax exemption from capital gains on conversion of private company into LLP. ❖ New provision for taxability of immovable property purchased at a price below market value.
2011	❖ Age limit of 65 years reduced to 60 years for senior citizen status. ❖ New status of Super Senior Citizen for taxpayers above 80 years of age and special tax exemption of Rs. 5 lakh.
2012	❖ Liability of Alternate Minimum Tax (AMT) on entities other than companies. ❖ New provision of Section 80TTA for deduction of Rs. 10,000 on account interest. ❖ Exemption from paying tax for senior citizens not having business income.
2013	New Section 87A provides income tax rebate of up to Rs. 2,000 in the case of a resident individual with taxable income up to Rs. 5 lakh. Deduction of 50% of the fixed investment amount subject to prescribed conditions under Rajiv Gandhi Equity Scheme. New Section 80EE provides deduction of Rs. 1 lakh on interest payable on new housing loan subject to prescribed conditions.
2014	❖ SIT to investigate Black Money in Swiss Bank Accounts formed. ❖ Tax Administrative Reforms Commission (TARC) headed by Dr Parthasarathi Shome submitted its report of reviewing the applicability of tax policies and tax laws in the context of global best practices and recommending measures for reforms required in tax administration to enhance its effectiveness and efficiency. ❖ Fixed deduction under Section 80C increased from Rs. 1 lakh to Rs. 1.5 lakh and under Section 24 increased from Rs. 1.5 lakh to Rs. 2 lakh. ❖ Limit for investment in Public Provident Fund (PPF) also increased from Rs. Increased from Rs. 1,00,000 lakh to Rs. 1,50,000. ❖ Investment in a residential house for the purpose of capital gains exemption can be made in only one house located in India. ❖ New provision of TDS on the maturity amount of a life insurance policy if it is not tax-

	free.
2015	❖ Abolition of levy of wealth tax under Wealth-tax Act, 1957. ❖ The concept of Place of Effective Management (POEM) was introduced. ❖ Announcement of abolition of wealth tax introduced since 1957, effective from the last assessment year 2016-17 after 60 years of implementation. ❖ Deduction for investment up to Rs. 2 lakh under National Pension Scheme (NPS) under Section 80CCD. ❖ Sukanya Samriddhi Yojana (SSY) introduced and significant reliefs in terms of income tax deduction and tax exemption for investment in it. ❖ Special provisions under the new law to curb black money outside India.
2016	❖ Announcement of special provisions making it mandatory to file income tax returns. Scheme of four installments of advance tax for taxpayers other than companies implemented. ❖ New scheme of estimated income filed for professionals. ❖ Special scheme of declaration of income under Income Declaration Scheme (IDS). ❖ Tax Dispute Resolution Scheme for Direct Taxes. ❖ Introduction of Equalisation levy. ❖ Furnishing of Country-by-Country Report introduced to implement Base Erosion and Profit Shifting ('BEPS') measures. ❖ Presumptive taxation scheme for professionals introduced. ❖ proceedings electronically.
2017	❖ Income tax and penalty liability up to 84% on unexplained income and investments. ❖ Series of provisions for demonetization and control over cash transactions. ❖ Loss of more than Rs. 2 lakh under the head of house property cannot be set-off against other income in a year. ❖ Base year of indexation for the purpose of calculating LTCG changed from 1981 to 2001.
2018	❖ Reintroduction of the standard deduction from salaried individuals. ❖ Launch of 'E-Proceeding' to conduct assessment proceedings electronically ❖ Income tax of 10% on long-term capital gains of equity shares and mutual funds from April 1, 2018. ❖ Special relief of Grandfathering in respect of holdings held before February 1, 2018. ❖ Announcement of several relief provisions along with special tax exemption on bank interest up to Rs. 50,000 for senior citizens.

	❖ Standard deduction scheme reinstated for salaried pensioners. ❖ Exemption limit of Gratuity at the time of retirement increased from Rs. 10 lakh to Rs. Twenty lakhs.
2019	❖ Effective Zero Tax with income tax rebate of up to Rs. 12,500 under Section 87A in the case of a resident with taxable income of less than Rs. 5 lakhs. ❖ Special benefit of considering the annual value of two houses owned by the taxpayer as zero for the purpose of computing income from house property. ❖ Subject to prescribed conditions, taxable capital gains arising from a residential house can also be invested in two new houses to avail income tax exemption. ❖ Investment in National Pension Scheme (NPS) made more attractive. ❖ Introduction of Alternate Tax Regime for domestic companies. ❖ To move towards less cash economy, Section 194N was introduced for deduction of tax at source (TDS) on withdrawal of cash exceeding the prescribed limit. PAN and Aadhaar can be used interchangeably ❖ Introduction of Document Identification Number (DIN) to bring transparency in the functioning of the department. ❖ Introduction of e-Assessment Scheme, 2019
2020	❖ Old & New Tax Regime scheme introduced for personal income tax. Under the New Regime, the benefit of concessional rate of income tax but fixed deduction tax exemption will not be available. ❖ Provision to consider dividend received on shares and units as taxable in the hands of shareholders, namely, abolition of Dividend Distribution Tax (DDT). ❖ New provisions regarding re-registration and application for alienation for public charitable trusts and organizations ❖ Prime Minister Narendra Modi announced the implementation of the revolutionary new scheme of Faceless Assessment from August, 2020. ❖ Introduction of Faceless Assessment Scheme 2020 & Faceless Appeal Scheme 2020. ❖ Concessional Tax Rates under new Income Tax regime were introduced for Individuals. ❖ Dividend Distribution Tax (DDT) was abolished. ❖ 'Vivad se Vishwas scheme' was introduced to reduce litigations and generate government revenues.
2021	❖ Income tax relief for the purpose of investment in new residences of affordable and rental housing and promotion of start-ups! ❖ Special tax exemption for the LTC cash scheme for a fixed period in view of Covid-19. New scheme introduced for assessment and reassessment of escaped income and income tax raids.
2022	❖ Crypto currency & 54 Virtual Digital Assets included in the ambit of income tax. ❖ New scheme for filing Updated Income Tax Return subject to prescribed conditions.

	Extension of the provision to disallow expenses prohibited under the law as business expenses ❖ Introduction of Taxation of Virtual Digital Assets. ❖ Introduction of tax relief for Covid-19-related compensation. ❖ Introduction of Updated Return' which can be filed even if the due date for filing of belated/revised return has expired.
2023	❖ Income limit for rebate of income tax raised to Rs 7 lakh from Rs 5 lakh under new income tax regime. ❖ Extending 15% corporate tax benefits to new cooperatives, commencing manufacturing till 31 March 2024. ❖ Extension of the date of incorporation by one year for income tax benefits to start-ups. ❖ Extension of the benefit of Zero Tax in the case of a resident with an income of less than Rs. 7 lakh. ❖ Concessional income tax rate under the new scheme will be available in the case of AOP/BOI in addition to individuals/HUF. ❖ Implementation of a financial limit of Rs. 10 crore for LTCG Exemption by investing in residential property. Exemption limit of Leave Encashment increased from Rs. 3 lakh to Rs. 25 lakh.
2024	❖ Angel tax for all classes of investors abolished. ❖ Safe harbour rates for foreign mining companies (Selling raw diamonds). ❖ Corporate tax rate on foreign companies reduced from 40% to 35%. ❖ Standard Deduction for salaried employees increased from ₹50,000 to ₹75,000. ❖ Fundamental amendments made in the Holding Period and Tax Rates for the purpose of calculating LTCG. Benefit of Indexation will be available only for immovable properties acquired before the budget. ❖ Scheme of Block Assessment reintroduced in the case of income tax raid. ❖ Share Buy-Back amount will not be tax-free but taxable as Deemed Dividend.
2025	❖ No income tax for people having annual income of Rs 12 lakh (Rs 12.75 lakh for salaried person). ❖ Introduction of a scheme for determining arm's length price of international transaction for a block period of three years. ❖ Expansion of scope of safe harbour rules to reduce litigation and provide certainty in international taxation. ❖ Tax certainty for electronics manufacturing Schemes.

	❖ Tonnage Tax Scheme for Inland Vessels. ❖ Extension for incorporation by 5 years of Start-Ups. ❖ Source: Income Tax Department, Budget Documents ❖ Residents with income below Rs 12 lakh will be able to avail Zero Tax along with Income Tax Rebate. ❖ With fundamental revision in the rate structure of personal income tax, maximum rate of 30% applicable on income above Rs 24 lakh. ❖ Fixed financial limits for deduction of TDS/TCS increased.

Objective of tax reforms :

- Economic growth is an objective that every government works for.
- The government is required to facilitate economic growth through policy initiatives and infrastructure development.
- Developing countries in particular also have to ensure inclusive growth. This requires financing of various social objectives and public service programmes. The ability to live up to these responsibilities largely on the amount of revenue generated through various sources. .
- Taxation remains one of the major sources of raising revenues for these objective as it is an instrument of social and economic engineering.
- Tax collections help the government to provide education, healthcare, housing, and other basic facilities to the people to improve their quality of life and address the problems of poverty, unemployment, and slow development.

While raising revenues, the government needs to ensure that it does not impact the development of trade and industry. Increasing tax rates or imposing new taxes may not always be the best option to increase tax revenue, as it may adversely impact businesses. How to increase tax revenue without increasing tax rates or imposing new taxes has always been a challenge. It is also the responsibility of the tax administration to ensure that every citizen pays their fair share of taxes. New business models and new technology keep throwing up new challenges for tax administration in ensuring efficient tax collection

Tax Reforms and Role of government :

In Direct Tax, the Government of India has undertaken substantial tax reforms in the last few years to ensure that tax collection increases in a non-adversarial manner through a stable and predictable tax regime. There are four pillars of this reform:

- i. Removing exemption/deduction and reducing tax rates
- ii. Widening and deepening tax base through various measures
- iii. Using technology to increase efficiency in the income tax department
- iv. Reducing litigation by providing tax certainty

Removing exemption/deduction and reducing tax rates

- A study report to the G20 Development Working Group by the IMF, OECD, UN, and World Bank in October 2015 concluded that tax incentives are often found to be redundant in attracting investment in developing countries; that is, the same investments would have been undertaken even if no incentives had been provided. These tax incentives harm the revenue-raising capability of developing countries, as they lead to unhealthy tax competition—a race to the bottom.
- Around the same time, India announced a major tax policy reform. The then Finance Minister, in his budget speech for the 2015-16 Budget, announced that,
- The basic rate of Corporate Tax in India at 30% is higher than the rates prevalent in the other major Asian economies, making our domestic Industry uncompetitive. Moreover, the effective Collection of Corporate Tax is about 23%. We lose out on both counts, i.e. we are considered as having a high Corporate Tax regime but we do not get that tax due to excessive exemptions. A regime of exemptions has led to pressure groups, litigation and loss of revenue. It also gives room for avoidable discretion. I, therefore, propose to reduce the rate of Corporate Tax from 30% to 25% over the next 4 years. This will lead to higher level of investment, higher growth and more jobs.
- This process of reduction has to be necessarily accompanied by rationalisation and removal of various kinds of tax exemptions and incentives for corporate taxpayers, which incidentally account for a large number of tax disputes."
- Accordingly, the process of removing exemptions and deductions was started. Since the exemptions available to existing investments were grandfathered, it was announced that the tax rates would be reduced in four years.
- Further, in a historic tax reform, corporate tax rates were reduced through the Taxation Laws (Amendment) Ordinance 2019, on 20 September 2019, to 25.17% (including surcharge and cess) for existing domestic companies, at their option, which do not avail of specified exemptions/deductions. A lower rate of 17.16% (including surcharge and cess) was provided for new domestic manufacturing companies (incorporated on or after 1 October 2019) that start manufacturing on or before 31 March 2023 (later extended to 31 March 2024). This was later enacted through the Taxation Laws (Amendment) Act 2019. Similar lower tax rates have been provided for cooperative societies.
- Similar reforms were carried out in personal income tax in 2020 by providing an option for taxpayers to shift to the new tax regime with lower tax rates but without exemption/deduction. The Finance Act, 2023, has further reduced the tax rates in the new tax regime to make it more attractive.
- However, immediately after the major reform for corporates, the economy faced a major challenge in the form of Covid. During this time, many countries were advocating imposing new taxes. However, the Government continued its resolve to provide a stable tax regime. The handling of the economy during Covid times and the increased buoyancy in tax collections post-covid have received appreciation from many international organizations. The results of reducing tax rates by eliminating exemption/deductions has also started showing results.

Revised Income Tax Slabs:

- ❖ The government has restructured the income tax slabs under the new tax regime to reduce the tax burden on individuals. The updated slabs are as follows:
- **Income up to ₹3 lakh:** Nil
- **₹3 lakh to ₹7 lakh:** 5%
- **₹7 lakh to ₹10 lakh:** 10%

- □10 lakh to □12 lakh: 15%
- □12 lakh to □15 lakh: 20%
- Above □15 lakh: 30%

Additionally, the standard deduction for salaried employees has been increased from □50,000 to □75,000.

Widening and Deepening of Tax Base:

- An efficient tax system ensures that all taxpayers pay their fair share of taxes. Many reforms have been taken to achieve this objective in past few years. These are:
- New Tax Deduction at Source (TDS) and Tax Collection at Source (TCS) provisions have been introduced like TDS on payment of rents by Individual/HUF, TDS on e-commerce operation, TDS on cash withdrawal above a threshold, TDS on large payments by Individual/HUF, TDS on Purchase of goods, TDS on benefit/perquisite in course of business/ profession, TDS on virtual digital assets, TDS on online games, TCS on purchase of car, TDS on sale of goods, TDS on LRS and purchase of overseas tour programme package, etc.
- ii) Various measures have been taken to ensure that high net worth taxpayers pay their fair share of taxes, like removing arbitrage on the sale of market-linked debentures and debt mutual funds, removing ambiguity on the taxation of return from business trusts classified as debt, putting a cap on saving long- term capital gains tax by way of investment in residential property, a higher surcharge for high net worth taxpayers, etc.
- iii) The Black Money (Undisclosed Foreign Income & Assets) & Imposition of Tax Act, 2015, was enacted to make provisions to deal with the problem of black money, which is undisclosed foreign income/assets stashed abroad. The Benami Transactions (Prohibition) (Amendment) Act, 2016 was enacted to prohibit Benami transactions with consequent provisions to recover properties held as Benami.
- iv) The third-party information collection mechanism as been strengthened to collect information on undeclared income/assets.
- v) Various amendments have been made to encourage the use of digital transactions in place of cash transactions.

Using Technology to Increase Efficiency of the Income Tax Department:

- It has always been the effort of the Government to ensure easy compliance with tax laws as part of its ease of doing business initiative.
- Compliance through reporting has been provided to ensure that taxpayers pay their fair share of taxes. When taxpayers do not comply with tax laws voluntarily, there is a need to introduce new reporting or new TDS/ TCS provisions. This often increases compliance and conflicts with ease of doing business.
- This conflict is often faced by policymakers in all countries. However, technology has been a great enabler in overcoming this conflict.
- The Income Tax Department has taken a number of initiatives that have helped taxpayers comply with tax laws voluntarily. These reforms are:
- i). Earlier, third-party information was used for reopening the assessments, which often resulted in prolonged litigation. Now third- party information is populated in the Annual Information Statement (AIS), which is visible to the taxpayer at the time of furnishing his tax return. Thus, the taxpayer is urged to include all income in its tax return and pay proper tax voluntarily.

- ii.) An e-Verification scheme has been introduced with a facility to update returns with some additional tax. In some cases, which are selected based on risk parameters, this scheme issues enquiry to verify the mismatch between the information furnished in the income tax return and the third party information. This gives taxpayers another opportunity to explain their position and also to update their returns, if needed. Thus, taxpayers get another opportunity to comply with their obligations voluntarily.
- iii.) Faceless system of assessment and appeal has started in the Income Tax Department to bring efficiency to the process and provide taxpayers with the convenience of replying to various queries without visiting the income tax office.
- iv.) In addition, the income tax department has taken strides in direct tax e-governance initiatives wherein end-to-end technology driven services are being provided to the taxpayers on the one hand and technology driven processing of tax returns with issuance of refunds within the department is being done on the other. CPC-ITR, CPC-TDS, E-filing systems, Refund Bankers Scheme and online tax payments are developments that have ensured seamless online furnishing of tax returns, online payment of taxes, quicker processing of tax returns and speedy issuance of refunds.

All this has been achieved through the re-engineering of processes and the onboarding of all stakeholders, including deductors, banks, government agencies, third- party agencies, taxpayers, tax professionals, and tax administrators.

Reducing Litigation by Providing Tax Certainty

- Tax litigation consumes a lot of time and resources from all stakeholders, i.e., taxpayers, tax administration, courts, and tribunals. Early resolution of disputes brings efficiency to tax collection. It has been the endeavour of the Government to reduce litigation. Many steps have been taken in this direction. Advance Pricing Agreement (APA) has been a success story in reducing litigation in transfer pricing. Last year, a record 95 APAs were signed.
- The Government has also introduced amendments to provide certainty on various issues to reduce tax disputes. Similarly, circulars/FAQs have been issued regularly to provide clarity on interpretation.
- e-Verification scheme along with facility to update return, discussed earlier, has reduced reasons for issuance of re-assessment notices in many cases. In just about one year time, more than 30 lakh updated returns have been filed and taxes due have been paid. If re-assessment notices were to be issued in all these cases, it would have resulted in prolong litigation.

Positive Impact Of Direct Tax Reforms:

- There are various tax reforms and administrative initiatives undertaken from time to time. There is always a time lag in producing desired effect. Tax rate reductions in particular lead to a reduction in tax collection in the short term. Hence, the success of tax reforms should be seen over a period of time rather than analysing each year separately.
- If we take the period from 2013-2014 to 2022-23, in nine years, GDP has grown from Rs 113.55 lakh crore to Rs 272.41 lakh crore, i.e., growth of 140%.
- During the same period direct tax collection grew from Rs 6.39 lakh crore to Rs 16.61 lakh crore i.e., growth rate of 160% giving long term direct tax buoyancy of 1.15.
- This higher than one tax buoyancy signifies efficiency of tax administration and success of various tax reforms.

RESULT OF THOSE REFORMS:

- ❖ As a result of various direct tax reforms undertaken by the Government, the tax collection in direct tax has shown a significant increase having buoyancy of more than 1 over the years. This means that over a long period of time, direct tax growth is higher than the growth in GDP .
- ❖ India's tax system has evolved from being complex and compliance-heavy to one that prioritises transparency, predictability, and ease of use. The Union Budget 2025-26 builds on this progress, introducing reforms that aim to simplify tax compliance, rationalise rates, and encourage voluntary participation.
- ❖ Today, tax administration is not just about revenue collection-it is about building trust between the government and taxpayers. The shift from an enforcement-heavy approach to one that encourages compliance with minimal friction marks a significant step forward. This budget reflects a modern, responsive governance style-one that recognises economic realities and taxpayer concerns.
- ❖ At its core, the 2025-26 finance bill aims to ease the burden on individuals and businesses, simplify compliance, and foster a more investment-friendly environment. By addressing long-standing issues and ensuring policies align with India's long-term growth ambitions, the government is reinforcing its commitment to a fair and efficient tax system.

Relief for the Middle Class: Lower Taxes, More Disposable Income:

- One of the biggest highlights of this budget is the restructuring of personal income tax slabs, benefiting the middle class. Recognising the financial strain many individuals face, the government has reduced tax liability for those earning up to Rs 12 lakh per annum. This means more money in people's pockets-fuelling spending, boosting demand, and driving economic activity. This is not just about tax savings-it is about giving people financial flexibility.
- To make taxation even more straightforward, the revised tax slabs eliminate unnecessary complexity. Instead of a confusing multi-tiered structure, the government has introduced a simpler, more predictable framework that aligns with modern income levels.
- Another important reform is the removal of outdated restrictions on self-occupied property taxation. Previously, homeowners were subject to unnecessary conditions when claiming nil annual value on a second self-occupied house. With this change, those who own two homes and cannot use or occupy them due to employment constraints or personal reasons will no longer be unfairly penalised.

Making Tax Compliance Easier and Less Stressful:

- A good tax system should work for the people, not create unnecessary hurdles. Recognising this, the Budget 2025-26 introduces several measures to ease compliance and reduce taxpayer anxiety.
- A major relief is the extension of the deadline for filing updated income tax returns (ITRs) from 24 months to 48 months. This allows individuals and businesses extra time to correct any filing errors without fear of excessive penalties. Instead of being pressured into rushed compliance, taxpayers now have flexibility-reinforcing a system that encourages voluntary rectification rather than punishing genuine mistakes.
- For Non-Resident Indians (NRIs), the government has introduced presumptive taxation for services related to electronic manufacturing facilities. This move provides greater tax clarity, making India a more attractive investment destination.
- Additionally, the government has rationalised Tax Deducted at Source (TDS) and Tax Collected at Source (TCS) provisions. Previously, higher TDS/TCS rates for non-filers caused excessive deductions, disrupting cash flow. This budget eliminates those inefficiencies, ensuring a smoother process for businesses and individuals alike.

- In a welcome move for businesses, delays in TCS payments will no longer carry criminal liability. Recognising that most delays are due to operational challenges rather than intentional defaults, the government has ensured penalties remain fair and proportionate. This change reduces unnecessary fear while still maintaining accountability.

Encouraging Investment and Economic Growth:

- Tax policy is no longer just about revenue collection-it is a tool to drive economic expansion. The 2025-26 Budget continues to focus on attracting investment, promoting entrepreneurship, and strengthening key industries.
- For startups, tax benefits have been extended to businesses incorporated until 01 April 2030. Given India's booming startup ecosystem, this move ensures that new ventures continue to receive the support they need to grow, innovate, and create jobs.
- The shipping industry also gets a boost with a new tonnage tax scheme for Indian shipping companies, including inland vessels. These incentives aim to strengthen India's maritime sector, promote domestic shipping and enhance inland water transport-contributing to sustainable economic growth.
- Additionally, the International Financial Services Centre (IFSC) remains a key focus, with targeted tax incentives to attract global investors. Exemptions on capital gains and dividends for ship-leasing units operating in IFSCs will make India a more attractive financial hub-bringing in more capital and creating high-value jobs.

A Smarter, Fairer Tax System:

- ❖ Beyond individual tax benefits, this budget makes structural changes to reduce disputes and improve efficiency in tax administration.
- ❖ For small charitable trusts, compliance has been simplified by extending the registration period from five years to ten years. Minor defaults will no longer result in automatic registration cancellations, ensuring that genuine non-profits can focus on their mission without worrying about
- ❖ Another major improvement is a multi-year framework for transfer pricing, allowing businesses to determine their arm's length price (ALP) over multiple years. This provides much-needed predictability for multinational companies operating in India, reducing compliance difficulties and potential disputes.
- ❖ Digitisation continues to play a crucial role in making tax administration more efficient. The government is leveraging AI-driven tax assessments and real-time monitoring to reduce processing times, improve accuracy, and ensure faster dispute resolution. This shift means taxpayers can expect quicker refunds and fewer errors-something that was long overdue.

Future Challenges

- ❖ The journey of direct tax policy reform has been rewarding so far. But there are challenges ahead. Tax policy reform is a continuous process.
- ❖ More reforms are contemplated along the above lines in order to ensure that direct tax collection remains buoyant.
- ❖ More reforms are also required to reduce tax litigation and ensure tax certainty at an early stage. Ease of doing business is also one area where tax policies are required to continue to pay attention.
- ❖ Last but not least, it should always be the endeavour to ensure that all those who are required to pay direct tax pay their tax fairly and voluntarily.

- ❖ It is to be noted that notwithstanding the unprecedented tax collections in FY 2021–22, India's tax-to-GDP ratio stands at just 11.7% in regard to federal taxes, with direct taxes contributing 6.1% and indirect taxes, the remaining 5.6%. In comparison, for similar sized economies (in terms of GDP) such as the United Kingdom, France and Italy, the tax-to-GDP ratio is 24.9%, 24.6% and 24.6% respectively which are much higher. Even South Africa, which is a relatively smaller economy, has a tax-to-GDP ratio of 24.2%.
- ❖ There appears to be scope for significantly increasing this ratio for India (even after factoring in the tax exemption currently allowed to agricultural income). Further, only about 5% of the population actually files tax returns (about 71.4 million returns were filed during FY 2021–22), with a large proportion of filers declaring income levels that are not subject to tax or that are just marginally so. The varied reasons for non-compliance in the Indian context need to be identified and examined and appropriate policy measures as well as key administrative initiatives need to be analysed and implemented.

Reference :

- "Professional Approach To Direct Taxes Law & Practice" – By Dr. Girish Ahuja & Dr. Ravi Gupta
- "Direct Taxes Ready Reckoner" – By Dr. Vinod K. Singhania & Dr. Kapil Singhania
- "Simplified Approach To Direct Tax Laws" – By T.N. Manoharan
- "Income Tax Act With Commentary" – By Taxmann Publications
- "Guide To Income Tax" – By Dr. V.K. Singhania & Dr. Monica Singhania
- Taxmann's Direct Taxes Ready Reckoner (DTRR) | A.Y. 2023-24 & 2024-25 – Illustrative Ready Referencer On Income-Tax With Focused Analysis | Break-Even Tables For Alternative Tax Regime | 47th Edition (Paperback, Dr. Vinod K. Singhania)
- Taxmann's Direct Taxes Ready Reckoner | Special Edition – Illustrative Ready Referencer On Income-Tax With Focused Analysis Featuring Larger Size .
- www.en.wikipedia.org
- www.static.pib.gov.in
- September 2023 , Magazine Yojna from central government “governance and reforms ”
- Marcha 2025, Magazine Yojna from central government “Union budget 2023”

Cinema Through the Literary Lens: How Literature Shapes Cinema

Jigar K Dungarkhiya,
UG Student

Abstract:

Cinema and literature have shared a profound connection for centuries, with countless films drawing inspiration from literary works. This paper explores how literature shapes cinema, influencing storytelling techniques, themes, and character development. Long before the advent of cinema, literature provided archetypal plots, philosophical inquiries, and emotional depth that continue to shape movies today. Literary techniques such as foreshadowing, symbolism, and character arcs seamlessly translate into film, giving directors the space to craft compelling narratives that resonate with audiences. The Hero's Journey, a storytelling structure found in ancient myths and epics, is now a staple in modern films. Christopher Nolan's upcoming adaptation of *The Odyssey* serves as a prime example of how ancient texts continue to influence contemporary filmmaking.

Films like *The Lord of the Rings* and *The Shawshank Redemption* illustrate how literature's influence extends beyond mere adaptation. *The Lord of the Rings* brings the rich mythological world-building of Tolkien's writing to life, while *The Shawshank Redemption* reflects Stephen King's exploration of hope, friendship, and redemption, capturing the human spirit in ways only literature can inspire.

Drawing insights from Anand Neelakanthan's *Literature and World Cinema*, this paper demonstrates that literature is not merely an influence on cinema—it is the very foundation of cinematic storytelling.

Introduction:

Before words were inscribed on parchment, before cinema and before the divisions of nations and religions took shape, storytelling was born around the fire—through oral traditions, myths, and epics passed down for generations. Homer's *Iliad* and the *Odyssey* and ancient Indian texts like the *Mahabharata* and *Ramayana* were not just tales; they were reflections of human struggles, heroism, and the pursuit of meaning. These stories, initially preserved through oral recitation, were later inscribed onto clay tablets, scrolls, and manuscripts, marking the beginning of **literature as a written art form**.

Over time, literature evolved, becoming more self-aware and branching into diverse forms such as poetry, drama, prose, and novels. We all know that **'literature is the mirror of nature,'** reflecting human reality and shaping our thoughts over time. From Homer and Vyas to Ovid and Chaucer, From Shakespeare and Milton to Kafka and Dostoyevsky literature has been always constantly flourishing just like a little a cocoon nurturing a butterfly and becomes the beautiful creation of God which leads me to mention **Dostoyevsky's** quote **"Beauty will save us"**.

But with technological advancement, a new medium emerged—**cinema**, and the literary meaning is that "it is a work of visual art that simulates experiences and otherwise communicates ideas, stories, perceptions, emotions, or atmosphere through the use of moving images that are generally synchronized with sound and other sensory stimulations." From the **silent films of Georges Méliès** to the cinematic masterpieces of today, storytelling has always adapted to new mediums. Yet, at its core, every great film, from **Blade Runner to Dune**, owes its existence to the written word. Literature remains the foundation, offering depth, imagination, and a gateway into the human experience, while cinema transforms these words into motion and spectacle.

Thus, the question arises not of **competition but of coexistence**. So, this paper will also explore that how literature shapes cinema as a core part of it. In this new era where moving images dominate, is literature still relevant? Or does cinema merely extend literature's reach in a different form? This paper explores the latent relationship between these two mediums, illustrating how literature serves as the foundation upon which cinema builds its narratives, themes, and characters. Rather than standing as separate entities, cinema thrives on the richness of literary traditions.

The Influential Interplay of Literature:

The luminous spectacle of red carpets, prestigious award ceremonies, nonstop frenzy of media and gripping Rotten Tomatoes percentages, but we forget about the real reason behind this glamor and success of cinema which is profound influence of Literature. For movies literature always plays a vital role one of the best movies that stand tall just like a leviathan tree they are rooted with the invaluable inheritance of literature. One of the best examples is **The Shawshank Redemption** which grows from the depths of Stephen King's novella **Rita Hayworth and Shawshank Redemption**, transforming its quiet power into a cinematic masterpiece. Later on, movie became the no.1 movie of IMDB and many of critics admired Frank Darabont. The novella plants the idea that *"hope is a good thing,"* but the film makes us feel it. Here is **Dostoyevsky's** one quote that he wrote when he was in Siberia' prison *"I haven't lost heart, remember that hope has not abandoned me... After all I was at death's door today, I faced the last moment, and now I'm alive again!"* and this quote beautifully explains the whole situation of the movie.

To write a story, an author needs more than just a pen and paper, they need a boundless world of imagination and the art to transform their thoughts into words and by doing this they can create one of the best pieces of art. Harry Potter stands as a defining work that redefined literature's influence on modern cinema. Harry Potter book series redefined cinema because many directors and production houses change their style of making movies and also establish new opportunities for the movie franchise like **Lord of the Rings** and **Marvel Cinematic Universe**. Because in the early time movies which were based on Literature were not that much successful and couldn't hit that lasting impact on world cinema but J.K Rowling and her vision redefine the way of making movies and made its own place in both literature and in movies and Harry Potter book series had given cinema a world, but cinema, in turn, had made that world real for millions.

Literature and Movies are Part of Our Culture:

Movie adaptations from books can create a bigger cultural phenomenon. Victor Hugo's masterpiece work **Les Misérables** which was first published in the year 1862 and it is more than just a novel because it is profound exploration of justice, redemption and human dignity. The book was adapted into numerous films, most notably the **2012 musical film** starring Hugh Jackman, Anne Hathaway and Russell Crowe. The novel and its film adaptations have had huge cultural impact, inspiring movements for social justice and compassion. The theme of poverty, revolution and moral redemption continue to resonate and making audiences reflect on the struggles of the oppressed. Just as **Les Misérables** became a cultural touchstone, shaping discussions on justice, redemption and revolution, **Guide (1965)**, adapted from **R.K. Narayan's novel**, redefined Indian cinema by challenging social norms and introducing deep philosophical themes. While **Les Misérables** reflected the struggle of 19th century France, **Guide** explored the timeless themes of self-discovery and spirituality within the Indian context. The Indian film industry has been deeply inspired by its literary epics and we can see the insights

from **Anand Neelakanthan's book Literature and World Cinema** and according to him world cinema is no more Hollywood centric but it has moved beyond its geographical area. Chapter IX discuss the idea that many times peoples resonating adaptation with stealing but there is nothing wrong to getting inspired by someone's work and molding it into your idea and produce something new. This also align with the idea that **"Everything is inspired"** as no form of storytelling is entirely original and every good adaptation not only honor their source material but also create new cultural phenomena that leads me to mention **Mark Twain's** thought that is **"There is no such thing as a new idea. We simply take a lot of old ideas and put them into a sort of mental kaleidoscope."** Not only book or any novel but in this new age Japanese manga(a style of Japanese comic books and graphic novels) is emerging as a new art form where manga writers creating a unimaginable stories and transforming it into Anime, By these manga's and their anime adaptation reaching to the global audience and showing their culture as an art form and the best example of it is **"Attack on Titan"** and this anime is based on the **Hajime Isayama's manga** and its theme of **Totalitarianism and War**, we can find in **Orwell's "1984"**, it's theme of **Human Struggle and Free Will** reflects in **Dostoyevsky's "Notes from Underground"**. This anime is a global phenomenon and its exploration of nationalism, freedom and war mirrors real world conflicts and making it culturally significant and it has become a modern epic narrative that shapes global culture.

The Literary Foundations of Science Fiction Cinema:

According to Ray Bradbury, **"Science is no more than an investigation of a miracle we can never explain, and art is an interpretation of that miracle."** This single statement reveals much about science fiction, as both literature and cinema not only shape cultures but also expand human imagination beyond the confines of Earth. Through this lens, science fiction has given us some of the most groundbreaking works in both literature and cinema, influencing how we perceive the future and our place in the universe. Sci-fi has been a space where literature and cinema intertwine seamlessly, offering visions of the future.

H.G. Wells' *The War of the Worlds* and Mary Shelley's *Frankenstein* are often considered some of the best works in literature. Frank Herbert's *Dune* stands as a cornerstone of science fiction. Published in 1965, *Dune* reshaped the sci-fi literary landscape, as no one before had imagined such a complex dystopian world where the word *Dune* itself symbolizes a "hill of sand in the desert." Herbert masterfully blended politics, adventure, and science within this universe.

Director Denis Villeneuve brought *Dune* to life, turning Herbert's imagination into reality and showcasing the immense power of literature and cinema in shaping artistic narratives. The film won prestigious awards such as the *Academy Award for Best Visual Effects*, *Best Cinematography*, and *Best Film Editing*, proving its grandeur and impact on modern cinema.

Adapting science fiction literature into film is challenging, as directors must transform intricate, physics-based concepts into something both visually and emotionally compelling. Few filmmakers have embraced this challenge as boldly as Christopher Nolan. His movie *Interstellar* is a prime example, depicting a black hole with such scientific accuracy that it preceded the first-ever real photograph of one. Through films like these, science fiction cinema continues to push the boundaries of both art and reality, proving that literature and film are not separate entities but extensions of the same creative vision. Science fiction literature has always been the **blueprint** for cinematic storytelling. The genre doesn't just predict the future—it **creates it**. From *Star Wars* to *The Matrix*, from *Dune* to *Interstellar*, some of the greatest cinematic experiences have their roots in literature.

According to Ray Bradbury, *"Science fiction is the most important literature in the history of the world, because it's the history of ideas, the history of our civilization birthing itself."*

Christopher Nolan: The Literary Filmmaker:

In the 21st century, where new directors heavily depend on VFX and CGI, they often lack the ability to create the true essence of cinema, which is rooted in the depths of literature. However, Christopher Nolan is an exception because he believes in an authentic style of filmmaking and its best example is his recent movie '**Oppenheimer**', in which he created one of the best explosions in the history of cinema to just capture a few scenes which show us the dedication of Nolan for filmmaking.

Nolan looking literature as an inspiration, which reflects in his works, his '**Inception**' was inspired by Jorge Luis's works such as '**The Circular Ruins**' and his recent movie '**Oppenheimer**' was based on biography of '**American Prometheus**'. His '**Prestige**' movie was based on **Christopher Prist's** novel.

I am seeing Nolan as a metaphysical poet, his movies feel like a poetry that's intellectualized and includes conceits and paradox within the story. Also, great music composer Hans Zimmer once said that, *"Chris is a master of storytelling. He doesn't just make movies; he creates experiences. Every film he makes is an event."* According to Nolan himself, *"A film should be like a great book—it should leave the audience with something to think about long after they've experienced it."* And each and every movie proves this statement that leave us with that experience that we have never experienced before.

Cinematic Visions and Literary Legacies: What Lies Ahead?

Now our biggest question is that what will be the future of Literature and Cinema? and according to me As literature and cinema continue to evolve, the line between the two becomes increasingly blurred. With advancements in artificial intelligence, virtual reality, and interactive storytelling, the way narratives are created and consumed is undergoing a transformation. In the past, literature laid the foundation for cinematic storytelling, but now, cinema itself is influencing how stories are written, blending visual imagination with literary depth.

Despite these technological shifts, the essence of storytelling—rooted in human emotions, conflicts, and imagination—remains unchanged. Great filmmakers continue to draw inspiration from literary masterpieces, proving that the written word will always have a place in shaping cinematic history. Christopher Nolan's upcoming adaptation of *The Odyssey* stands as a testament to this enduring relationship. By bringing Homer's epic to the big screen, Nolan reaffirms that ancient narratives can still resonate with modern audiences, bridging the past, present, and future of storytelling.

Now we all are in confusion because this is the new era and this is dominated by A.I but the real truth is we humans are the creator of this A.I and according to me it will help us to turn our imagination into reality, it will help us to clear our thoughts through it's vast knowledge and in future it will help us to make filmmaking more interesting and also easy.

Conclusion:

In an era dominated by digital media, artificial intelligence, and rapid technological advancements, the relationship between literature and cinema holds more significance than ever. The reason I chose to write this research paper is not just to explore how literature shapes cinema but to highlight why storytelling, in its purest form, still matters. As we move further into a world where AI can generate scripts and CGI can create entire worlds, we must ask ourselves: Will technology replace the artistic depth that literature has given to cinema?

I believe that in the 21st century, where the boundaries between reality and fiction are becoming increasingly fluid, understanding the roots of storytelling is crucial. Literature is not just a source for movies; it is the soul that gives cinema its depth, meaning, and emotional impact. Directors like Christopher Nolan prove that great cinema is still deeply connected to literary traditions, and as we look to the future, it is this connection that will ensure that storytelling remains a powerful force in shaping our world.

This research is not just a reflection of the past or present but a call to recognize the importance of preserving and evolving storytelling in its most meaningful form. Literature and Cinema they are not the competitors but they are two sides of the same coin. Literature and cinema will continue to shape human imagination, and in studying them, we ensure that the art of storytelling remains alive, relevant, and transformative.

References :

<https://www.startmotionmedia.com/the-influence-of-literature-on-modern-filmmaking-careers/#:~:text=Literature%20serves%20as%20the%20foundation,determined%20stories%20for%20the%20screen.>

<https://www.goodreads.com/quotes/tag/science-fiction>

<https://www.timesnownews.com/lifestyle/books/features/15-book-to-movie-adaptations-done-right-article-108381316>

<https://www.wired.com/2014/10/astrophysics-interstellar-black-hole/>

સાહિત્ય , સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન

માધુર્ય ભરત ગોરસિયા

પ્રશિક્ષણાર્થી , શિક્ષણ શાસ્ત્ર ભવન

કૃષ્ણ વર્મા કચ્છ યુનિવર્સિટી કચ્છ-ભુજ

❖સારાંશ:

આ અભ્યાસ પત્રમાં, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પરસ્પર સંબંધ અને તેમનાં સંકલન પર વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે. સાહિત્ય એ માનવીય અનુભવ અને સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ છે, જે તત્ત્વજ્ઞાનની દ્રષ્ટિથી જીવન, વાસ્તવિકતા અને તત્ત્વોના ગહન અભ્યાસ સાથે જોડાય છે. સંસ્કૃતિને સમજવાનો એક માધ્યમ તરીકે સાહિત્યનાં કાર્યને વિશ્લેષિત કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં અનુસંધાન અને અનુભવને ચિંતનના સ્તરે વિકસાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ અભ્યાસ પત્રમાં, સાહિત્યના સૂત્રોને તત્ત્વજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ જોઈને તે માનવ મૌલિકતા અને મનોવિજ્ઞાનના પરિપ્રેક્ષ્યમાં કેટલાય મહત્વપૂર્ણ પાસાઓને ઉજાગર કરે છે. સંસ્કૃતિના બાંધકામ અને તેનું પુનર્નિર્માણ સાહિત્યમાં દર્શાવાતી મૌલિક સત્યતામાં સ્પષ્ટ પરિપ્રેક્ષ્યથી પ્રવર્તિત થાય છે. અંતે, આ અભ્યાસ પત્રે એદર્શિત કરવું છે કે કવિતા, નવલકથા, દિનચર્યા, માન્યતાઓ અને પરંપરાઓનું અધ્યયન એ માનવ સચ્ચાઈના યથાર્થ તત્ત્વોને પકડવા માટે અનિવાર્ય છે.

❖ચાવીરૂપશબ્દો:-

સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્યનો ઉદ્દેશ, જીવનનો અર્થ, માનવ મૌલિકતા, પરિપ્રેક્ષ્ય

❖પ્રસ્તાવના:

સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન એ માનવ જીવનના મૌલિક પાસાં છે, જે આપણા વિચારો, ભાવનાઓ અને સમાજની રચના પર મોટા પ્રભાવ પાડે છે. આ ત્રણ વિષય પરસ્પર સંબંધિત છે અને એકબીજાને સમજૂતી અને ગહન અર્થ પ્રદાન કરે છે. સાહિત્ય એ એક મૌલિક માધ્યમ છે, જે વ્યક્તિના અનુભવ અને આક્રોશને શબ્દોમાં પકડી લે છે અને તેમને માનવતા, સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન સાથે જોડે છે. સંસ્કૃતિ એ લોકોના જીવનશૈલી, પરંપરાઓ અને મૂલ્યોનું પ્રતિબિંબ છે, જે સમાજના વિવિધ સ્વરૂપોને દર્શાવે છે. તત્ત્વજ્ઞાન, જે એક બૌદ્ધિક માર્ગદર્શન તરીકે કાર્ય કરે છે, આ દુનિયાના મૂળ સત્ય, અંતર્ગત ઉદ્દેશ અને માનવ જીવનના અર્થ પર પ્રશ્નો ઉઠાવતો છે.

આ શોધપત્રમાં, આ ત્રણ પાસાં - સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન -ના પરસ્પર સંલગ્નતાને વિશ્લેષિત કરવામાં આવશે. સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ, માનવ અસ્તિત્વ અને જીવનની વિભિન્ન પાસાઓને સમજાવતી છે, જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાન

તેમને વિષયક વિચારધારા અને દ્રષ્ટિ આપે છે. એકબીજાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આ ત્રણ વિષયો એ એક એવું માધ્યમ પ્રદાન કરે છે, જે આપણને માનવજાતિ, મૌલિક મૂલ્યો અને અર્થના ગહનતમ સ્તર પર વિચારવા માટે પ્રેરિત કરે છે.

✓સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ:

સાહિત્ય એ માનવમનો, ભાવના અને વિચારધારાની અભિવ્યક્તિ છે. જે માનવીને તેના લાગણીઓ, સંવેદનાઓ અને વિચારોથી જોડે છે. સાહિત્યનો અભિપ્રાય માત્ર લખાણો સુધી સીમિત નથી, પરંતુ તે માનવજીવનના ગહન વાસ્તવિકતામાં સ્થાન પામે છે. પદ્ય, ગઝલ, કાવ્ય, નાટક, વાર્તા, નવલકથા વગેરે સ્વરૂપોમાં સાહિત્ય મનુષ્યના અંતરનું પ્રતિબિંબ પ્રદર્શિત કરે છે.

સાંસ્કૃતિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં, સાહિત્યએ સમાજના મૂલ્યો, પરંપરાઓ, ધર્મ, અને સંગ્રહિત જ્ઞાનના એક સંગ્રહ તરીકે કાર્ય કર્યું છે. સંસ્કૃતિ એ માત્ર એક આદર્શ અથવા પરંપરા નથી, પરંતુ એ એ વ્યક્તિગત અને સામૂહિક માન્યતાઓ, આવશ્યકતાઓ અને ધ્યેયોનું સમૂહ છે જે સહુથી વિવિધ રીતે વ્યક્ત થાય છે.

✓સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન:

તત્ત્વજ્ઞાન, અથવા ફિલોસોફી, એ આપણા અસ્તિત્વ, વિશ્વ, જીવીત અને મરણ, સત્ય અને ગુણ, ન્યાય અને ધર્મની સમજણ છે. સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચેનો સંબંધ પ્રગટ થતો જોવા મળે છે, જ્યાં સાહિત્ય એ માનવતાવાદના વિચારો, લાગણીઓ, સંશય, અને શોધને બયાન કરે છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન એ એને વધુ ઊંડાણથી અને વિચારશીલ રીતે વૈદિક રીતે જ્ઞાનકૌશલ્ય પૂરી પાડે છે.

આ બન્નેનો સહયોગ માનવતા માટે મહત્વપૂર્ણ છે. ઉદાહરણરૂપ, ગુજરાતના કાવ્યકાર કવિ દ્વારા લખાયેલાં કૃતિઓ, જે પણ જીવન, અધ્યાત્મ, અને દુઃખના તત્ત્વજ્ઞાનિક પ્રશ્નોને મર્યાદિત રીતે રજૂ કરે છે, એ સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનના સંગમને પ્રદર્શિત કરે છે.

✓સાંસ્કૃતિક અને તત્ત્વજ્ઞાન:

વિશ્વની વિવિધ સંસ્કૃતિઓ અને તાત્વિક વિચારો પરિપૂર્ણતા અને જીવનનાં અર્થની શોધમાં છે. સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન એકબીજાના સંલગ્ન છે, કારણ કે જે રીતે સંસ્કૃતિ માનવીની અંદર વિચારધારાઓ, કળાઓ, અને વિશ્વના પ્રત્યે દૃષ્ટિકોણ પ્રદાન કરે છે, તે જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાન એ સમાજના તત્ત્વો, ધ્યેયો અને મૌલિક શ્રેષ્ઠતાઓ વિશે સમજણ આપે છે.

આ બંને એકબીજાને સમર્થન આપે છે, કારણ કે એ માનવ જીવનના આધારભૂત પ્રશ્નોને તર્ક અને વિચાર સાથે નમ્ર રીતે સંલગ્ન કરે છે.

❖સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સંકલન

❖ સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું એકબીજા પર ગાઢ સંકોચ છે. દરેક સાહિત્યકૃતિ એ એક સંસ્કૃતિ અને એક દાર્શનિક મૂલ્ય પ્રદાન કરે છે. આ ક્ષેત્રોમાં નવી સિદ્ધિ, અર્થઘટન અને સમજ આપતી કૃતિઓ હંમેશાં સમાજમાં નવા દૃષ્ટિકોણો અને વિચારધારાઓ પ્રગટિત કરે છે.

જેમકે ટોલ્સ્ટોયના “(War and Peace)” ના નકશામાં સમાજની અભિવ્યક્તિ, તેનો ધ્યેય, તેના માનવ સંબંધો અને સત્યના દર્શનો જોવા મળે છે, તે રીતે સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનના પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિવિધ કૃતિઓ એ સંબંધે આંતરિક અર્થ રજૂ કરેલા છે.

❖ નિષ્કર્ષ:

સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન એ આપણા જીવનના ત્રણ અગત્યના પાસાઓ છે. આ ત્રણ વિષયોથી આપણે માનવ અનુભવના ઊંડા સ્તરે જઈ શકીએ છીએ, જેનો પરિણામ એ છે કે આપણા જીવનમાં મૂલ્ય અને આદર્શો પ્રસ્થાપિત થાય છે. સાહિત્ય એક એવી શ્રેષ્ઠ અને શક્તિશાળી શક્તિ છે, જે માનવતાવાદના વિવિધ દ્રષ્ટિકોણને પ્રગટ કરે છે, જ્યારે સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન તેના પરિપ્રેક્ષ્યથી વધુ ઊંડા પ્રશ્નોને શોધે છે. સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન એકબીજાની પરસ્પર કડી છે, જે માનવ જીવનની જટિલતાઓ, મૌલિકતાઓ, સત્યના તત્ત્વ અને અર્થને સમજે છે. આ સંબંધ, જીવનના અભિવ્યક્તિ અને માનવ મૌલિકતાને નવા માર્ગદર્શકો આપતા અવકાશ તરીકે કાર્ય કરે છે. આમાંથી તેમનાં વિવિધ પાસાંઓ અને દૃષ્ટિકોણોને જાણવા આપણને આધ્યાત્મિક અને બૌદ્ધિક વિકાસની નવી દિશા મળે છે.

❖ ઉપસંહાર:

ભારતીય સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન પરિપ્રેક્ષ્ય આપતા મૌલિક અને સત્તાવાર બાબતોનો ઉપયોગ કરીને, આ શોધપત્ર માનવ જીવનની યાત્રામાં દૃષ્ટિ અને માર્ગદર્શન પ્રદાન કરે છે. આ ત્રણેયથી મળેલી સમજણ, આપણા આત્મજ્ઞાન, સમાજ અને મનુષ્યતાવાદને વધુ સમૃદ્ધ બનાવે છે.

સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યયનથી માનવ જીવનના અનેક પાસાના વિશ્લેષણ અને સમજણમાં અગત્યની સમજણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ત્રણેય વિષય પરસ્પર સંબંધિત છે અને એકબીજાને પૂર્ણ કરે છે. સાહિત્ય એ માનવના અનુભવો અને ભાવનાઓને પ્રગટાવવાનું માધ્યમ છે, જે સમાજ અને સંસ્કૃતિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં તેમની ભૂમિકા દર્શાવે છે. સંસ્કૃતિ એ માનવ સમાજના મૂળ મૂલ્યો, પરંપરાઓ અને સામાજિક ધારોની ઉજવણી કરે છે, જે સમય સાથે બદલાતા રહે છે. તત્ત્વજ્ઞાન, જ્યારે આ બંનેનો અભ્યાસ કરે છે, ત્યારે માનવ અસ્તિત્વ, સત્ય અને જીવનના મૌલિક પ્રશ્નો પર દૃષ્ટિ મૂકીને, તેનો અર્થ જાણવા માટે માર્ગદર્શક બનીને આપણા ચિંતનને ઊંડો બનાવે છે. આ શોધ પત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે આપણે કેવી રીતે આ ત્રણ મૌલિક ક્ષેત્રોના વચ્ચેના સંબંધોને પરિચિત કરી શકાય છે, અને કેવી રીતે તે એકબીજાને મજબૂત બનાવે છે. સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની સહમતીને સમજાવવી, અને

તત્વજ્ઞાન દ્વારા તેનું વિશ્લેષણ કરી એ આપણા જીવન અને સમાજને વધુ મૌલિક, સમજદાર અને ઊંચા દ્રષ્ટિકોણથી જોવામાં મદદ કરે છે.

અંતે, આ શોધ પત્ર સંકેત આપે છે કે સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને તત્વજ્ઞાનના સંકલનથી માનવતા વધુ સજાગ, સમજદારી અને પરિપ્રેક્ષ્યપ્રદ બની શકે છે. આ વિચારોના સંયોજનને ધ્યાનમાં રાખતા, એક યોગ્ય અને સમૃદ્ધ સમાજના નિર્માણ માટે આ ત્રણ ક્ષેત્રોની અવિરત તાલમેલ જરૂરી છે.

❖સંદર્ભ:

- 1.શ્રીધર, પ. (2015). સંસ્કૃતિ અને સમાજ: સામાજિક મૌલિકતાઓ અને ચિંતન.: વાંકાનું પ્રકાશન. અમદાવાદ
- 2.મેનન, આર. (2019). સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને તત્વજ્ઞાન: એક અધ્યયન.: પ્રજ્ઞા પ્રકાશન. અમદાવાદ
- 3.પટેલ, ન. (2018). તત્વજ્ઞાન અને સામાજિક ધારા.: રાજવી પ્રકાશન. ભાવનગર
- 4.સોના, ગ. (2020). માનવજીવન અને સંસ્કૃતિ: સંસ્કૃતિક અધ્યયન.: દાવલપુરા પ્રકાશન. વડોદરા
- 5.શાહ, દ. (2017). સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનો અનુસંધાન.: ગંગાસાગર પ્રકાશન. સુરત

‘આનંદધારા’ નવલકથામાં પ્રગટ થતા સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો

MERIYA ALPA AMARSINH

Research scholar

Central university of gujarat - Baroda

Guide Prof. pro.Rajesh Makwana

Associate Professor

Central university of gujarat -Baroda

પ્રસ્તાવના :

સાહિત્ય આપણા સમાજનું પૂરક અંગ છે. સમગ્ર વિશ્વના સાહિત્યમાં જે માનવ મૂલ્યો અંકિત થાય છે. તે જે તે સમાજની સંસ્કૃતિને દર્શાવે છે. અનેક ભાષાઓમાં સર્જન થઈ રહ્યું છે અને ઉચ્ચ કોટીનું સાહિત્ય લખાયું પણ છે માનવસમુહ માટે સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોએ અગત્યતા ધરાવે છે અને જ્યારે માનવ મૂલ્યો સાહિત્યમાં છલકાય છે ત્યારે સાહિત્ય આપોઆપ શોભે ઊઠે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનેક સ્વરૂપોમાં સર્જકોએ સાહિત્યનું ખેડાન કરેલ છે. એ શબ્દોમાં સાહિત્યની સાથે સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો પ્રતિબિંબિત થાય છે. મૂલ્યોએ માનવના શ્રેષ્ઠ જીવન તરફ અંગુલીનિર્દેશ કરે છે. તેમજ સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોએ માનવ જાતને જાગૃત રાખવાનું કાર્ય કરે છે, અને તેને પ્રેરક બને છે.. ગુજરાતી સાહિત્યના અનેક સ્વરૂપો જેમ કે નવલકથા, નવલિકા, નાટક સર્જન, આત્મકથા, ચરિત્ર નિબંધ, કાવ્ય સર્જન વગેરે સ્વરૂપોમાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

નવલકથાએ રસપ્રદ રીતે અને રસાળ શૈલીમાં કથાને આગળ વધારતી હોય છે. અહીં વાત કરવી છે ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકાર વર્ષા અડાલજાની નવલકથા ‘ આનંદધારા ’માં જોવા મળતા સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો.

વર્ષા અડાલજાએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક અદકેરુ સ્થાન ધરાવે છે. સ્ત્રી લેખિકાઓ તરીકે તેમને ન માત્ર સ્ત્રીઓને ન્યાય આપ્યો છે. પરંતુ તેમના શબ્દો થકી સ્ત્રી સંવેદનાઓને તેમને વાચા આપી છે. વર્ષા અડાલજા પાસેથી અનેક નવલકથાઓ, લઘુ નવલકથાઓ, વાર્તા સંગ્રહો, સંપાદન, અનુવાદ વગેરે સ્વરૂપે સર્જન મળે છે.

સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનો અર્થ :

સામાન્ય રીતે મૂલ્ય એટલે તો કિંમત એજ થયું. પરંતુ સાહિત્યમાં મૂલ્યની વિભાવના બદલાય છે. આ ‘મૂલ્ય’ સંજ્ઞાને દેખીતી રીતે ‘મૂલ’, જીવન તેમજ જગતનાં મૂળભૂત તત્ત્વો સાથે સંબંધ છે. ‘મૂલ્ય’ સંજ્ઞાએ તત્ત્વોની વાચક છે. કોઈ ચીજવસ્તુ કે વ્યક્તિ, કૃતિ આદિની હેસિયત અથવા તેની ગુણવત્તા ને ક્ષમતા-શક્તિ આદિનો નિર્ણય કરવાના સંદર્ભમાં ‘મૂલ્યાંકન’ સંજ્ઞા પ્રયોજાય છે. મૂલ્ય (value) શબ્દ વિધેયાત્મક હોઈ તેની સર્જનાત્મક ગતિવિધિ સાથેની નિસબત સાહજિક ને સ્વાભાવિક છે. આ ‘મૂલ્ય’ શબ્દનું સ્થૂળતમ પ્રાકૃત રૂપ ‘કિંમત’ (price)માં જોઈ શકાય, પણ તેનું સૂક્ષ્મને ઉત્કાન્ત રૂપ ‘value’માં પામી શકાય છે. એ શબ્દને ફ્રેન્ચ શબ્દ ‘Valeur’ તથા જર્મન શબ્દ ‘Wert’ સાથે સંબંધ છે. જે ઉચિત છે, ઉત્તમ છે, સત્યપૂત ને મનઃપૂત છે, ચિન્મય ને આનંદમય છે તે જ જીવન અને જગતમાં સર્વથાને સર્વદા અભીષ્ટને આવકાર્ય બની રહે છે. તેમાં વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિની સંસ્કાર-સંસ્કૃતિની એક સાતત્યપૂર્ણ સંવાદમય ભૂમિકા ને પરંપરા રહેલી હોવાનું ભાન થાય છે. (વિશ્વકોશ)

સંસ્કૃતિ એટલે ભારતીય સમાજમાં પેઢી-દર-પેઢી હસ્તાંતરિત થતી જીવનશૈલી. આમ તો સંસ્કૃતિ : અંગ્રેજી શબ્દ ‘કલ્ચર’ મૂળમાં ‘કૃષિ’ના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. તે પરથી વિલ ડ્યુરાન્ટે ‘કલ્ચર’ એટલે માનવમનનું ખેડાણ (કલ્ટિવેશન ઓફ મેન્સ માઇન્ડ) એવો અર્થ થાય છે. ભારતમાં ‘કલ્ચર’ના પર્યાય રૂપે ‘સંસ્કૃતિ’ શબ્દ પ્રયોજવામાં આવે છે. નૃવંશવિદ્યાવિદો અને સંસ્કૃતિવિદ્યાવિદો તેનું તાત્પર્ય સમજાવતાં કહે છે કે સંસ્કૃતિ એ કોઈ ભૂતકાળની બાબત નથી. તેનો સંબંધ જીવાતા જીવન સાથે છે.

આમ, સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોએ સાહિત્યમાં અગત્યતા તો ધરાવે જ છે. સાથે સાહિત્યને ઉચ્ચ કોટી એ લઈ જાય છે. વર્ષા અડાલજાની નવલકથા ‘આનંદધારા’માં જોવા મળતા સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોને જાણીએ.

સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો એટલે સંસ્કૃતિને જે પ્રતિબિંબિત કરતા હોયએ મૂલ્યો. આ નવલકથાના નારીજગતને સંવેદનાઓને વાચા આપવામાં આવેલ છે. તો કથાવસ્તુ સમાજના એ ભાગના દર્શન કરાવે છે કે જ્યાં સામાન્ય જનજીવન ઝુંપડપટ્ટીના આબેહૂબ દર્શન છે તો આગળ જતા મુંબઈની ફિલ્મ જગતની ઝોમર દુનિયા પણ છે. અને અંત તરફ જતા આધ્યાત્મને સાધતા ગંગાના હરિદ્વારના એ દ્રશ્યો માનવ સમાજના મૂલ્યોને દ્રષ્ટિગોચર કરે છે.

આનંદધારા નવલકથાનું કથાવસ્તુ :

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અગ્રતા ધરાવતા સ્ત્રીલેખિકા વર્ષા અડાલજાની આનંદધારા નવલકથા લખવાનું બીજ પણ લેખિકાને હોલીવુડની પ્રખ્યાત અભિનેત્રી મેરીલીન મનરોની આત્મકથા વાંચતા લખાય છે.

લેખિકા આ નવલકથા વિશે જણાવતા લખે છે કે, મેરીલીનમાંથી થોડો પિંડ લઈને રાણીના પાત્રને ઘડ્યું છે. એ સદાએ સુખને મૃગ્યા ખેલતી આવી છે વન વન ભટકે છે પણ મોહ પ્રમાડતુ કાંચનમૃગ હાથ નથી આવતો. આમ તો આ કોઈની પણ કથા હોઈ શકે સુખની શોધમાં ભટકતી રાણીને આખરે ભાન થાય છે કે સુખ તો બાહ્ય ઉપકરણો પર આધારિત છે, તેથી તો

એ મનુષ્ય સાથે સતત લૂંપાછપીની રમત રમે છે. રાણી જે બહાર શોધે છે તે તેની અંદર જ છે. પાતાળ ઝરણાની જેમ સતત ભીતર વહે છે આનંદધારા. ન એમાં ભરતી ન ઓટ.જેનું મૂળ નહીં તેનો વિલય પણ નહીં. આજે મનુષ્ય પર બાહ્ય જીવનની ભેંસ વધી છે ચમક ધમકની દુનિયામાં ઘણા ફટક્યા નવા રંગો ઉમેરાય છે સમયના બદલાવ સાથે સમીકરણો બદલાતા નથી.

‘આનંદધારા’ નવલકથાનું કથાવસ્તુ એ સર્જક અને ભાવક બંનેને સહજ રીતે મુંબઈ નગરીના દર્શને લઈ જાય છે. લેખિકા મુંબઈમાં રહે છે. માટે એમના સર્જનમાં સ્વાભાવિક પણે મુંબઈ શહેરના દર્શન થાય છે. આ ‘આનંદધારા’ નવલકથા પણ મુંબઈ શહેરના ઉચ્ચ માનવ જીવન અને નિમ્ન જીવન બંને તો ભેદ આ નવલકથામાં જોવા મળે છે.

‘આનંદધારા’ નવલકથા ૨૪ પ્રકરણ અને ૧૭૪ પાનામાં વિસ્તરેલ છે. આ નવલકથામાં એક કલાકારના જીવનની વાસ્તવિકતાને દર્શાવવામાં આવેલ છે. રાણીએ આ નવલકથાનું એ પાત્ર છે જે નાનપણથી ઝૂંપડપટ્ટીમાં રહે છે. બાળ સહજ એને ખ્યાલ પણ નથી કે એની મા એક વેશ્યા છે. અને અચાનક એકવાર એની માનું મૃત્યુ એની આંખની સામે જ કોઈ ગાડી ટક્કર મારે છે અને થઈ જાય છે. પછી રાણીની શું દશા થાય છે અને એનું જીવન શું દિશા પકડે છે. એ નવલકથા વાંચતા આબેહૂબ વર્ણણોમાં ઝીલાયું છે. ઝૂંપડપટ્ટીમાં રહેતો, રાણી સાથે આખોદિવસ રમતો સિનેમાના ફોટાઓ શિયેટરમાં બહાર જોવા જતો એનો મિત્ર રતન. એ રતનની મા કાન્તા જે રાણીમા કાશી જીવતી હતી ત્યારથી એની જોડે ઝગડતી જ આવી છે. પણ કાશીના મૃત્યુ પછી એના પાત્રમાં પણ માનવતાના દર્શન કઈંક અંશે થાય છે. કાશીના ઘરે આવતા પુરુષો વિશે રાણી એટલું જાણતી નથી કે શા માટે આવે છે. પણ હા એને એ ખબર છે કે મા’રાજ આવશે ને એને પીપર આપશે. એ મા’રાજ રાણીને નાની દીકરીની જેમ વ્હાલ કરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ કાશીના મૃત્યુ પછી કાન્તાને કહે છે કે રાણીને તારી જોડે રાખ અને એના પૈસા પણ એ ચૂકવે છે.

સમય સમયનું કામ કરે છે અને રાણી બાળકીમાંથી યુવતી બને છે.ત્યારે એનું રૂપ પણ એવું જ ખીલી ઉઠે છે.રાણી હતી તો કાશીની દીકરી એટલે રંગ રૂપ તો મા પાસેથી મળેલ.કાશી વેશ્યા હતી એટલે મા’રાજને અંતે ચિંતા થાય છે કે ક્યાંક રાણી એની માના રસ્તે ન જાય. રાણીને સર્ક્સ જોવા લઈ જનાર આ મા’રાજ જ હતા ત્યારે એને આ વિચાર્યું કે હું પણ આમ બહારની દુનિયાનું જીવન જીવીશ. અને નવલકથામાં એ વણાંક પણ આવે છે કે એક ફોટોગ્રાફર ઝૂંપડપટ્ટીમાં ફોટા પાડવા આવે છે અને રાણીના રૂપને જોવે છે એના ફોટો પાડે છે. અહીંથી શરુ થાય છે રાણીના જીવન પરિવર્તનની કથા. ગરીબ છોકરીને પૈસા મળે છે. એતો રાજુના રેડ પછી જેમ જેમ કથા વસ્તુ આગળ વધે છે એક મોડેલ માંથી ક્યારે એ આ ઝૂંપડપટ્ટી છોડીને ફિલ્મ જગતની પ્રખ્યાત દુનિયામાં ધુસી જાય છે એ સહજ છે. પણ અંતે એજ થાય છે પૈસા નામનાની પાછળ ભાગતી રાણીને માનસ જેવા સાચા માણસ મળે છે તો સામે એટલું જ કીચડ લઈને ફરતા મિસ્ટર મહેતા, મનોજ જેવા માણસો અને કુમારસેન જેવા લોકો મળે છે જેની સાથે એ સબંધો બાંધી ચુકી છે.આ પૈસાની પાછળ દોડતી રાણીને અંતે એજ ઉંચાઈઓથી ધક્કો મારીને ફગાવી દેવામાં આવે છે. અને અંતે હરિદ્વાર જાય છે ત્યાં નવી જ રાણીનું સર્જન રૂપમાં થાય

છે. જે આનંદને એ શોધવા મથતી તી એ આનંદની ધારા એની ભીતર વહે છે. જેની જેવા મિત્ર મળે છે તો સામે નિર્મલ જેવા નિર્મળ લોકો એના જીવનના અર્થને સમજાવે છે. અંતે રાણી આ ઝલેમરને છોડીને ભીતરના આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે.

આ નવલકથાનું કથાવસ્તુને લેખિકા એ ન્યાય આપેલ છે. પાત્રસૃષ્ટિ નિરાળી છે તો સામે સંવાદો એટલા જ બળવાન છે જે ભાવક કે વાચકને જકડી રાખે છે.

આનંદધારા નવલકથામાં પ્રગટ થતા સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો :

વર્ષા અડાલજાની નવલકથા ‘આનંદધારા’માં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો કથાના દરેક વણાંક પર જોવા મળે છે. નવલકથાના માધ્યમ વળે લેખિકાએ સમાજનાએ રૂપના દર્શન કરવાયા છે કે જે સુખને ભોગવા માણસ સતત દોડતો રહે છે એ સુખ ભીતર જ છે. કથાવસ્તુમાંથી પસાર થતાં એ બાબત સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે કે આ નવલકથામાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોને પણ લેખિકા એ દર્શવ્યા છે. મૂલ્યો એ સમાજના રૂપને પ્રતિબિંબીત કરે છે. અને અહીં એજ બાબત સ્પષ્ટ થાય છે.

નવલકથાના પ્રથમ પ્રકરણની શરૂઆતથી જ સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો જોવા મળે છે. બાળસહજ રમતા રાણી અને રતનના પાત્રમાં એ મૂલ્યો જોવા મળે છે. નાનપણથી જ બાળકોને જે એક બીજા માટેની ચિંતા એની ઈચ્છાઓને પુરી કરવી એ તમામ બાબતો આ નવલકથામાં જોવા મળે છે.

કાશીના મૃત્યુ પછી નાનકડા રતનને પોતાની મિત્ર રાણીની થતી ચિંતા અને એ કહે છે,

‘તે કાંઈ ખાધું?’

‘લે ચાર આના. પાંઉ ખાજે, બસ?’

આ નાના સંવાદોમાં પણ સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો જોવા મળે છે. રાણીની મા કાશી સાથે જરાય બનતી નથી ઝગડાઓ કરનાર કાન્તાના હૈયે પણ એક માણસ ધબકે છે એની અંદર પણ એ મૂલ્યો ત્યારે જોવા મળે છે જ્યારે રાણી કાશીના મૃત્યુ પછી એકલી બારણે બહાર બેઠી છે અને વરસાદ પડવાની તૈયારી છે ત્યારે કાન્તા કહે છે,

‘એય રાણી અંદર જઈને બેસ. વરસાદ પડશે.’ (પૃષ્ઠ :૨૯ ‘આનંદધારા’)

કાન્તા બહાર આવે છે અને રાણીને જોતાં ઊભી રહી ગઈ. ‘કાંઈ ખાધું?’

‘ચાલ દઉં તને.’ (પૃષ્ઠ :૩૧ ‘આનંદધારા’)

રાણીની મા કાશી વેશ્યા હતી ત્યારે એના ઘરે આવતા પુરુષો અને એમાં પણ જ્યારે મા’રાજ જેવા પાત્રના માધ્યમથી આ મૂલ્યો વધારે નક્કર બન્યા છે. કાશીના મૃત્યુ પછી મા’રાજને થતી એની ચિંતાએ માટે એ મૂલ્યો દ્રષ્ટિપાત થાય છે.

આ સંવાદ દ્વારા એ સમજીએ.

‘રાણીને તારી સાથે રાખીશ કાન્તા? એના મહિનાની ખર્ચી હું દઈશ.’ (પૃષ્ઠ :૩૩ ‘આનંદધારા’)

આવા પ્રસંગોમાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો જોવા મળે છે. કોઈ જ સ્વાર્થ વગર રાણીની ચિંતા કરતા મહારાજ. અને પછી કાન્તાની સાથે રહેતી એના ઘરનું કામ કરતી રાણી અને જ્યાંથી કથા વણાંક લે છે એ ફોટોગ્રાફર માણસ જ્યારે ઝૂંપડપટ્ટીમાં રાણીને કામ કરતી જોઈને ફોટો પાડે છે એને પૈસા આપે છે એને પછી તો રાણીની જે ઈચ્છા હતી એ આ ઝૂંપડપટ્ટીની દુનિયાની બહારની દુનિયામાં ડોક્યું કરવા મળે છે. ત્યારે માનસના પાત્રમાં જોવા મળતા મૂલ્યો. માનસની મિત્ર જેની જે એક સાચી મિત્ર તો છે જ સાથે એક સારી નારી પણ જે પોતે પરિસ્થિતિ સામે લડીને પોતાના અસ્તિત્વને શોધે છે. પોતાના નિજાનંદને માણે છે. પોતાની અલગ દુનિયા બનાવે છે. અને એ દુનિયામાં રાણીને જ્યારે કામ માટે મદદ કરે છે ત્યારે એ મૂલ્યો જોવા મળે છે.

માનસના પાત્રમાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો કથાના અંત સુધી જોવા મળે છે. રાણીને કામ તો અપાવે જ છે પણ એને જ્યારે આ રાણીને અપાર પ્રેમ કરનાર જીવનસાથી તરીકે દેખાતો માનસ પણ અલગ બિલકુલ નથી. માનસનો મિત્ર ચિત્રકાર કમલ જે પોતાના કાર્યને જે લગનથી કરે છે. એના પાત્રમાં દેખાતા મૂલ્યો પણ અલગ જ છે.

રાણીને કામ પૂરું થતા કમલ વધારે પૈસા આપે છે ત્યારે રાણી કહે છે,

‘તમે પેલાંય પૈસા દીધા છે, એનો હિસાબ...’

હિસાબ બિસાબ માર્યા ફરે, મારા કરતાં તમારે વધારે જરૂર છે, લો.’

‘તમને શું થાય છે, કલ્પી શકું છું. કામ પૂરું થઈ જાય છે. પણ પસાર થઈ ગયેલી ક્ષણોનો લગાવ રહી જાય છે. હર ચિત્ર પૂરું થઈ જાય, વેચાઈ જાય, પૈસા મળે ત્યારે મને અચૂક રડવું આવે છે. જાણે હું મને જ વેચું છું.’

આ સંવાદોમાં મૂલ્યોનો અરીસો જોવા મળે છે. પોતાની કલા પ્રત્યેની યાહના અન્યની દરકાર એજ તો છે માનવ મૂલ્યો જે આપણને આપની સંસ્કૃતિમાંથી મળેલ છે.

રાણી અને જેની સાથેની વાતચીતમાં પ્રગટ થતાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો સ્ત્રી પાસે સમાજ શુ અપેક્ષા રાખે છે એ જોવા મળે છે એટલે જ રાણી ને જેની કહે છે,

‘બસ, જે તું નથી સમજી શકી તે આજ છે રાણી. સ્ત્રી એટલે ત્યાગમૂર્તિ, સ્ત્રી એટલે આર્યનારી, એવું પોકારી પોકારીને એટલું કહેવામાં આવે છે. ખુદ સ્ત્રી પણ એમ જ સમજે છે, જો પોતે આર્યનારી ન બની શકે તો જીવન એણે ગયું. (પૃષ્ઠ : ૭૮ ‘આનંદધારા’)

રાણીના માનસ સાથે લગ્ન થતા એ રાણીને સૌથી પહેલા વાંચતા લખતા શીખવે છે. રાણીને સાચા દોસ્ત એટલે પુસ્તકોથી મિત્રતા કરાવે છે અને કહે છે કે આ તારો સાથ ક્યારેય નહિ છોડે. અહીં અલગ જ નાતો જોવા મળે છે.

મૂલ્યોને જ્યાં સુધી જકડીને રાખીએ ત્યાં સુધી એ શ્રેષ્ઠ છે પરંતુ એ લગામ છુટતા હરાયા ઢોરની જેમ દોડે છે. સમયની સાથે રાણી ઝૂંપડપટ્ટીમાંથી જ્યારે આ બહારની દુનિયામાં આવે છે ત્યારે ધીરે ધીરે એને એ રંગ ચડવા લાગે છે. એક પ્રસિદ્ધ મોડેલના રૂપમાં એ ઉભરી આવે છે. આ મૂલ્યોનો હાસ થાય છે ત્યારે રૂપ... દોલત... કીર્તિ... પ્રકાશથી રાણી અંજાઈ જાય છે. માનસને છોડી દે છે અને જીવનમાં એક પછી એક પુરુષો આવવા લાગે છે. મી. મહેતા જેવા લોકો દગો કરે છે. માનસિક અસ્થિરતાનો ભોગ બનતી રાણી અને કુમારસેન જેવા પુરુષો મળે છે તો સામે મનોજ અને આનંદ બિશ્વાસ જેવા લોકો એની જિંદગીને વેરવિખેર કરી મૂકે છે. ત્યારે એને ફરી માનસ યાદ આવે છે. દૂરથી ડુંગર રળીયામણા જ લાગે છે અને એ અમીરી, કીર્તિની ઊંચી બનાવતી ઇમરતો પરથી નીચે પડે છે ત્યારે ફરી એને એજ સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનો ખ્યાલ આવે છે.

કથાના અંત તરફ જતા છેલ્લે એ હરિદ્વાર પહોંચી જાય છે અને ત્યાં ખરા અર્થમાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. ત્યાં જઈને ઘાટ પર જતા જ ત્યારે એને લાગે છે કે,

ઓહા! એવું શું તત્ત્વ હતું જે ભાતભાતનાં લોકોને એક તંતુએ બાંધી દેતું હતું! (પૃષ્ઠ ૧૪૮ - ‘આનંદધારા’)

આજ તો સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો છે કે જે ભિન્ન ભિન્ન લોકોને એક કરે છે એજ તો મૂલ્યનિષ્ઠ શિક્ષણને આપણી સંસ્કૃતિ છે જે ‘વસુધેવ કુટુંબકમ’ની ભાવનાને સાર્થક કરે છે. ગંગાનાં ઘાટનું એ આધ્યાત્મિક વાતાવરણ આશ્રમો, મંદિર, ઘંટારવ, મંત્રો, સ્નાન, શ્લોક, નાળિયેર, ફૂલ, અબીલગુલાલ, બ્રાહ્મણો, દીપશિખાઓથી શોભતી મોટી દીવીઓ વડે ગંગામૈયાની આરતી આ તમામમાં દેખાતું એક અલૌકિક અવિચળ શ્રદ્ધાનું પાથેય સૌને મા ગંગાનાં સાનિધ્યમાં લઈ જાય છે.

અહીં રાણીને સમજાય છે કે,

‘ઈશ્વર સહસ્ર તેજોમય નેત્રો વડે સદા વિશ્વને નિરખી રહ્યો છે... અંધકાર પ્રવાહી બનીને વહેતો હોય એમ ગંગાનો પ્રવાહ ઝૂલ નીચે વહેતો હતો. નિર્જન શૂન્યતાના પોલાણમાં એનો અવાજ ભયંકર ગાજતો હતો... એક ધબાકો... એક અવાજ... બધું થોડી વાર ખળભળીને પછી શાંત થઈ જશે. પ્રવાહ આમ જ વહેતો રહેશે, આકાશનો ગુંબજ આમ જ ચમકતો રહેશે. આ પૃથ્વી પર પોતાના મૃત્યુથી કોઈને, કશો જ પણ ફેર પડવાનો ન હતો.

પોતાની તમામ યાતનાનું પોટલું વાળી ગંગામાં ફેંકી દેવું... વિલીન થઈ જવું... દાંત ભીંસી રાણીએ ઠંડોગાર કઠેરો પકડી લીધો હતો.

એક જ ક્ષણ! એક જ ક્ષણ હામની જરૂર હતી. સંતાપથી ભરેલા અસ્તિત્વમાંથી કશું ન હોવાપણામાં સરખી પડવું...

એ પુલ પરથી નીચે ઝૂકી.’ (પૃષ્ઠ :૧૫૦ ‘આનંદધારા’)

આ વર્ણનમાં મૃત્યુને અપનાવવા ઇચ્છતી રાણી અને ત્યાં જ એને આબાદ બચાવી લેતો નિર્મલ. જે સ્વયં મા ગંગાનાં સાનિધ્યમાં જ રહે છે અને એક બીમાર મા બે બાળકોને સાંચવીને બેઠો છે જેને કોઈ સ્વાર્થ નથી. આ નિસ્વાર્થ દુનિયાની પ્રતીતીમાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો જોવા મળે છે. અને અહીં જ રાણી માંથીએ રૂપા બને છે જે સાચા અર્થમાં મૂલ્ય અહીં જોવા મળે છે. નિર્મલનાં દરેક વર્તનમાં દેખાતું મૂલ્યએ સાંસ્કૃતિક મહત્તાને દર્શાવે છે.કિલ્લોલ અને તરુણ જેવા પાત્રો જેમાં નિસ્વાર્થ પ્રેમ નિશ્ચલ પ્રેમ. અને રૂપા એ અજાણી સ્ત્રીની કરેલી સેવા આ તમામમાં જોવા મળે છે સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ.

જ્યારે રૂપા નિર્મલને કહે છે કે, મને અંધકારનો ડર લાગે છે ત્યારે નિર્મલ જે સમજાવે છે ત્યાં પણ મૂલ્યો જોવા મળે છે. એ માનવ સમાજની વાસ્તવિકતા માત્ર અંધકારના માધ્યમથી સમજાવી આપે છે.

‘નહીં રૂપા ;પ્રકાશ ખુબ છેતરામણો છે, દંભનો ચહેરો પહેરીને લોકો તમને છેતરી શકે છે પણ અંધકાર, નિબિડ અંધકારમાં સ્પર્શ, ગાંધી વળે માણસના હૃદયની ઉષ્મા તમે અનુભવી શકો અને એટલે જ કદાચ ઋષિમુનિઓ આંખો બંધ કરી સાધના કરતા. અંતરયક્ષુ વડે ભીતરની તેજોમય જ્યોતિનું દર્શન થયા પછી તો અંધકાર કે પ્રકાશ એવો ભેદ જ રહેતો નથી.’ (પૃષ્ઠ :૧૬૨- ‘આનંદધારા’)

તો વળી આનંદની પ્રાપ્તિ માટે કહે છે કે, ‘આનંદ કસ્તુરીમુર્ગની જેમ માણસની ભીતરમાં જ છે. એની ગંધથી એ બેબાકળો બની ભાગે છે. પાતાળઝરણાં પેઠે સતત આનંદની ધારા માણસના હૃદયમાં વહેતી જ હોય છે.’ (પૃષ્ઠ ૧૬૩- ‘આનંદધારા’)

આ નવલકથામાં બ્રાઉનિંગનું એક સુંદરની પંક્તિઓ નિર્મલ રૂપાને સંભળાવે છે. આ કાવ્યમાં પણ સંસ્કૃતિના મૂલ્યો જોવા મળે છે.

‘ સુખનું જ્યારે એક દ્વાર બંધ થાય છે.

ત્યારે બીજું ઉઘડે છે.

પણ આપણે બંધ થયેલા દ્વાર ભણી

એટલી બધી વાર તાકી રહીએ છીએ

કે ઉઘડેલા દ્વાર પર આપણી નજર પડતી નથી.

તમારી વેદના જે હો તે હો,

પણ ઈશ્વરની નિરંતર વરસતી કડુણાને

એક વાર આકંઠ પી જજો.’ (પૃષ્ઠ :૧૬૩ - ‘આનંદધારા’)

મૂલ્યોએ આપણી સંસ્કૃતિના વાહક છે અને સાહિત્ય દ્વારા એને બળ મળે છે. અહીં લેખિકાએ પ્રકરણ ૨૩માં આ બાબતના તમામ વર્ણનોમાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોને દર્શાવ્યા છે. નિર્મલને મળતા સન્યાસીઓ એમાંથી ખીલી ઉઠતું જીવન તમામની મદદ કરવાની ભાવના આ દરેક બાબતોમાં મૂલ્યો પ્રતિબિંબીત થાય છે. નવલકથાના અંતિમ પડાવમાં માનસ અને જેનીની હરિદ્રાર આવવું ત્યાં આવીને રાણીને મળવું અને નિર્મલ, તરુણ, કિલ્લોલ પહેલી બીમાર સ્ત્રી ચંપા સાથે રહેવું. કિલ્લોલને તાવ આવવું અને એની ચિંતામાં રાણીની ચિંતા આ તમામ બાબતો સંસ્કૃતિને વ્યક્ત કરે છે. જેનીને તરુણને પોતાની સાથે લઈ જવાની તૈયારી અને કિલ્લોલ પ્રત્યે રાણી એટલે કે રૂપાની ચિંતા અને માનસનું રાણી પ્રત્યેનું પ્રેમ હજુ અકબંધ જ છે. આ બાબત થકી અંતે રાણીને સમજાય છે કે બાહ્ય પૈસો એતો દેખાવ છે આ દોલત પાસે એની કોઈ જગ્યા નથી. જે આનંદ છે એ ભીતર છે.

એટલે જ રાણી માનસની સાથે જવા ઇન્કાર કરે છે અને કહે છે,

‘મને માફ કરજે માનસ. જેની આંગળી પકડી હું જીવનમાં પાછી ફરી હતી એને એને મોતને હવાલે કરી હું ચાલી નીકળું એ મારાથી નહીં બને. ચંપાને, કિલ્લોલને મારી ઘણી જરૂર છે.’ (પૃષ્ઠ:૧૭૪ - ‘આનંદધારા’)

આ સંવાદમાં જોવા મળે છે સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો કે આપણી સંસ્કૃતિ આપણને શીખવે છે કે સ્વાર્થી ન બનવું અને જરૂર હોય તેમની મદદ કરવી આ ભાવના આ સંવાદના માધ્યમ વડે દ્રઢ બનીને વ્યક્ત થયેલ છે.

આવી રીતે આનંદધારા નવલકથામાંથી પસાર થતાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોને લેખિકાએ શબ્દોના માધ્યમ વડે પોતાની નવલકથામાં સમાજ સંસ્કૃતિની છબી ચીતરેલ છે. જે મૂલ્યો મનુષ્યના જીવનની પાયાની જરૂરિયાત છે એ સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો અહીં આ ‘આનંદધારા’ નવલકથામાં જોવા મળે છે.

ઉપસંહાર :

નવલકથાએ માનવીની લાગણીઓને વિસ્તારથી રજૂ કરતું સ્વરૂપ છે. એવી જ નવલકથા આનંદધારા છે જેમાં લેખિકા વર્ષા અડાલજાએ પોતાના શબ્દો વડે નારીચેતનાની સાથે સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોને પણ આ નવલકથાના માધ્યમથી પાત્રો વડે ઉપસવ્યા છે. જે આ નવલકથાનું સબડું પાસું છે. મૂલ્યોએ સમાજનું અભિન્ન અંગ છે અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોએ સમાજને જોડીને રાખે છે. આપણી સંસ્કૃતિના વાહક છે, પૂરક છે

સંદર્ભસૂચિ :

- ‘આનંદધારા’ નવલકથા - વર્ષા અડાલજા
- વર્ષા અડાલજાનું નવલકથા વિશ્વ - મયુર જાની
- ગુજરાતી વિશ્વકોશ
- વિકિપીડિયા -સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો.

વન્યસૌંદર્યના વિનાશની કથા : ‘આરણ્યક’

Parmar Parita Mukeshbhai

Ph.D. Research Scholar

Lokseva Mahavidyalay Lokbharti-Sanosara

45, Near Maruti Store, Goutambuddhnagar, Behind Nani Khodiyar, Vartej-364 060 Bhavnagar,
Gujarat.

સારાંશ :

આપણી આજુબાજુનું આવરણ એટલે પર્યાવરણ. પર્યાવરણની સામાન્ય વ્યાખ્યાતો આપણે જાણીએ જ છીએ. પરંતુ પર્યાવરણવાદનો અભ્યાસ કરવાનાં ઉપક્રમે જ્યારે પર્યાવરણને સમજવાનું હોય ત્યારે પર્યાવરણવાદ એટલે શું? એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક જ થાય. આધુનિકીકરણ અને ઔદ્યોગિકરણના કારણે પ્રકૃતિ-પર્યાવરણને હાની પહોંચી છે અને તેના પરિણામ સ્વરૂપે પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચનવિચારણાનો આરંભ થયો છે. પર્યાવરણવાદનાં ઉદ્ભાવક પરિબલ સમું રેચલ કેરસનનું ‘The Silent Spring’ 1962માં પ્રકાશિત થાય છે ત્યારથી જ સાહિત્ય ક્ષેત્રે પર્યાવરણલક્ષી વિવેચન વિચારણાનો આરંભ થયો. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં ઉદભવેલી પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચનવિચારણાનો પ્રચાર ભારતમાં પણ નોંધપાત્ર થતો રહ્યો છે. સાહિત્ય અને પર્યાવરણનો નાતો આદિકાળથી છે. પ્રાચીનકાળમાં આરણ્યક ગ્રંથો, વેદ, ઉપનિષદ અને મહાકાવ્યોમાં વનોની પ્રકૃતિનો મહિમા વર્ણવાયો છે. ‘મેઘદૂત’ જેવા મહાકાવ્યમાં પણ કાલિદાસે ખરેખરતો પ્રકૃતિનાં અવનવાં રૂપોનું નર્યું દર્શન કરવેલું છે. એ કારણથી જ ‘મેઘદૂત’ ઉત્તમ પ્રકૃતિકાવ્ય ગણાવી શકાય. આદિકાળથી માનવી વનોમાં વિહરતો આવ્યો છે. એ રીતે પ્રકૃતિ, માનવી અને સાહિત્ય એક સાંકળે બંધાયેલા છે. વિભૂતિભૂષણ બંદોપાધ્યાય કૃત ‘આરણ્યક’ નવલકથાના કેન્દ્રમાં માણસ અને પ્રકૃતિ બંને છે. કલકત્તાનું શહેરી જીવન જીવવા ટેવાયેલો કથાનાયક સત્યચરણ બિહારના પૂર્ણિયા જિલ્લામાં આવેલા લવદૂલીયા-બોઈહારનાં અરણ્યોની પચ્ચીશ-ત્રીશ હજાર વીંછા જમીનનો બંધોબસ્ત કરવા માટે નિમાયેલો છે. સત્યચરણને એ અરણ્યો સાથે અથાહ પ્રેમ થાય છે પરંતુ તેના જ હાથે એ અનન્ય વન્યસૌંદર્ય નાશ પામવાનું છે એ વિચાર તેને વ્યથિત કરે છે. અહીં કથાનાયક અસિમ સૌંદર્ય ધરાવતા અરણ્યોનો રસાસ્વાદ કરાવે છે તેમજ કથાન્તે એ જ અરણ્યોનો સર્વનાશ જોઈને વિષાદ અનુભવતો અરણ્યોની ક્ષમાયાચના કરે છે. વન્યસૌંદર્યના વિનાશની કથા ‘આરણ્યક’ એક ઉત્તમ પર્યાવરણવાદી સાહિત્યકૃતી તરીકે સિદ્ધ થાય છે. અહીં પ્રસ્તુત શોધપાત્રમાં ‘આરણ્યક’ નવલકથા દ્વારા પર્યાવરણ કેન્દ્રી વિવેચનવિચારણાને સમજવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : પર્યાવરણ, પ્રકૃતિ, અરણ્ય, વન્યસૌંદર્ય,

સાહિત્યમાં સમયાંતરે અનેક વિવેચન વિચારણાઓ થતી આવી છે જેનો અભ્યાસ સાહિત્યક્ષેત્રે થતો રહ્યો છે. ઘણી ખરી સાહિત્યિક વિવેચનવિચારણાઓ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન વિવેચકોની દેન છે એ આપણે જાણીએ છીએ. એમની જ એક વિચારણા છે પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચનવિચારણા.

પર્યાવરણ એટલે પૃથ્વીગ્રહ પરનું તેમજ પૃથ્વીગ્રહની ફરતે વીંટળાયેલું કુદરતી આવરણ. (‘પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચનવિચારણા’, પૃ. ૧૧) પર્યાવરણની સામાન્ય વ્યાખ્યાતો આપણે જાણીએ જ છીએ. પરંતુ સાહિત્ય ક્ષેત્રે પર્યાવરણનો અભ્યાસ કરવાનો ઉપક્રમ હોય ત્યારે પર્યાવરણવાદનો અભ્યાસ આવશ્યક બને છે. સાર્થ જોડણી કોષ પ્રમાણે પર્યાવરણની સંજ્ઞા; પરિ + આવરણ- જલાવરણ, મૃદાવરણ અને વાતાવરણથી સર્જાતો પ્રકૃતિક પરિવેશ. બદલાતા સમય સાથે આધુનિકીકરણ અને ઔદ્યોગિકરણનો વ્યાપ વધી રહ્યો છે તેથી પ્રકૃતિ-પર્યાવરણને હાની પહોંચી છે અને તેના પરિણામ સ્વરૂપે પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચનવિચારણાનો આરંભ થયો છે. ૨૧મી સદીના આરંભિક વર્ષોમાં પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચનવિચારણા તરફ જોવાય છે. સાહિત્યમાં પર્યાવરણીય સભાનતા માટે અમેરિકન વિવેચકોએ ‘Ecocriticism’ સંજ્ઞા પ્રયોજે છે જેને ગુજરાતીમાં પર્યાવરણવાદ/ પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચનવિચારણા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

પર્યાવરણવાદનાં ઉદ્ભાવક પરિબળ સમું રેચલ કેરસનનું ‘The Silent Spring’ 1962માં પ્રકાશિત થાય છે ત્યારથી જ સાહિત્ય ક્ષેત્રે પર્યાવરણલક્ષી વિવેચનવિચારણાનો આરંભ થયો. પર્યાવરણ પ્રદૂષણને સાવધતાથી જોવાય એવો એક સાહિત્યિક અભિગમ કેળવાય છે. પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચનવિચારણા પ્રકૃતિ, જીવન અને જીવનની આજુ બાજુ રહેલા પર્યાવરણનો પાયાનો અભ્યાસ કરે છે. એ અભિગમ કેરોલિન મર્યન્ટના ‘The Mother Earth’ની વિચારણા પર આધાર રાખે છે. પર્યાવરણવાદીઓ મનુષ્યને સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ તેમજ તમામ પ્રકૃતિ તત્વો પ્રત્યે સમાન ભાવ કેળવવા જણાવે છે.

વિશ્વ અને ભારતીય સાહિત્યમાં આ પ્રકૃતિક પરિવેશ ઘણાંબધાં સર્જકોની કલમે વ્યક્ત થયો છે. સાહિત્ય અને પ્રકૃતિનો નાતો આદિકાળથી છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં સમયાંતરે થોરુ, વેન્ડેબેરી, ગેરી સ્નિડર, વર્ડસવર્થ, આદિ ચિંતકોએ પર્યાવરણકેન્દ્રી કવિતાઓ આપી છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં ઉદભવેલી પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચનવિચારણાનો પ્રચાર ભારતમાં પણ નોંધપાત્ર થતો રહ્યો છે. ભારતીય ભાષાઓમાં પણ પર્યાવરણકેન્દ્રી સાહિત્ય લખાતું રહ્યું છે. ભારતની ઘણીબધી ભાષાઓના સાહિત્યમાં પ્રાકૃતિક પરિવેશ અને પર્યાવરણ ચિંતનની સભાનતાએ સ્થાન લીધું છે. આદિકાળથી માનવી વનોમાં વિહરતો આવ્યો છે. પ્રાચીન કાળમાં આરણ્યક ગ્રંથો, વેદ, ઉપનિષદ અને મહાકાવ્યોમાં વનોની પ્રકૃતિનો મહિમા વર્ણવાયો છે. ‘મેઘદૂત’ જેવા મહાકાવ્યમાં પણ કાલિદાસે ખરેખરતો પ્રકૃતિનાં અવનવાં રૂપોનું નર્ત્ય દર્શન કરવેલું છે. એ કારણથી જ ‘મેઘદૂત’ ઉત્તમ પ્રકૃતિકાવ્ય ગણાવી શકાય. એ રીતે પ્રકૃતિ, માનવી અને સાહિત્ય એક સાંકળે બંધાયેલા છે. સાહિત્યના માધ્યમ દ્વારા પ્રકૃતિ-પર્યાવરણનું ચિંતન થતું આવ્યું છે. ભારતની ઘણીખરી ભાષાઓની કવિતા, નવલકથા, વાર્તા, નિબંધ જેવા સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં લેખક પ્રકૃતિનું રસપાન કરાવે છે

સાથે જ પર્યાવરણનું ચિંતન પ્રગટ કરે છે. જ્યંત પાઠકનું ‘વનાંચલ’(૧૯૬૭), ધ્રુવભટ્ટની કથા સૃષ્ટિમાં ‘સમુદ્રાન્તિકે’(૧૯૯૩), ‘તત્ત્વમસિ’(૨૦૦૩), ‘અક્ષપાર’(૨૦૧૧), યજ્ઞેશ દવે કૃત ‘જાતિસ્મર’(૧૯૯૨) કાવ્યસંગ્રહ ઉપરાંત ભારતની અન્ય ભાષાઓમાં પણ પ્રકૃતિનાં વિવિધ રૂપોનું આલેખન અને પર્યાવરણ ચિંતન પ્રગટ થતું જોઈ શકાય છે.

વિભૂતિભૂષણ બંદોપાધ્યાય તેમની સુવિખ્યાત બંગાળી નવલકથા ‘પાથેર પાંચાલી’(૧૯૨૯) માટે ખૂબ જાણીતા છે. આ ઉપરાંત ‘ચંદર પહાડ’(૧૯૩૭), ‘આદર્શ હિન્દુ હોટેલ’(૧૯૪૦), ‘અપરાજિતો’(૧૯૩૧), ‘આરણ્યક’(૧૯૩૯) વગેરે કથાસાહિત્ય તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં કેન્દ્રમાં છે વિભૂતિભૂષણ બંદોપાધ્યાયની ૧૯૩૯માં પ્રકાશિત થયેલી નવલકથા ‘આરણ્યક’. સાહિત્ય અકાદમી દિલ્લી દ્વારા ‘આરણ્યક’ નવલકથાનો ભારતની વિવિધ ભાષાઓમાં અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત ‘આરણ્યક’ નવલકથાના કેન્દ્રમાં વિશેષતઃ પ્રકૃતિ અને એ પ્રકૃતિનો રસાસ્વાદ કરતો માણસ બંને છે. કલકત્તાનું શહેરી જીવન જીવવા ટેવાયેલો કથાનાયક સત્યચરણ બિહારના પૂર્ણિયા જિલ્લામાં આવેલા લવટૂલીયા-બઈહારનાં અરણ્યોની પચ્ચીશ-ત્રીશ હજાર વીંછા જમીનનો બંધોબસ્ત કરવા માટે નિમાયેલો છે. અહીં સત્યાચરણનું કામ જંગલની એ જમીન લોકોને જુદા જુદા ઉપયોગ માટે આપીને જમીનદાર માટે આવક ઊભી કરવાનું છે. શરૂઆતમાં નાયકને કલકત્તા ભાગી જવાનું મન થતું પણ ધીમે ધીમે મુક્ત અરણ્ય પ્રકૃતિનો પ્રભાવ નાયકનાં મનનો કબ્જો લઈ લે છે અને તે સંપૂર્ણ રીતે અરણ્યવાસી બની રહે છે. સત્યાચરણને એ અરણ્યો સાથે અથાહ પ્રેમ થાય છે પરંતુ તેના જ હાથે એ અનન્ય વન્યસૌંદર્ય નાશ પામવાનું છે એ વિચાર તેને વ્યથિત કરે છે. સંપૂર્ણ કથામાંથી પસાર થતાં આપણે નાયિકા તરીકે વનદેવીને જ જોઈ શકીએ. તેનું અપૂર્વ સૌંદર્ય નાયકનાં મનને આનંદથી તરબતર બનાવે છે સાથે જ પોતે આ વન્યસૌંદર્યનો વિનાશી બનવાનો છે એ વિચારથી વિષાદ અનુભવે છે. જોઈએ...

“હું અહીં આવ્યો હતો, અહીં લોકોને વસાવવાનો ભાર લઈને. આમ આવ્યો હતો, અરણ્ય-પ્રકૃતિનો નાશ કરવાને પણ તેને બદલે એ અપૂર્વ સુંદરી વન્યનાયિકાના પ્રેમમાં હું પડ્યો. એથી મારા ખરા કામને હું ઠેલ્યા કરતો હતો. જ્યારે ઘોડા પર બેસીને છાયાગ્રહન બપોરે અથવા તો મુક્તાશુભ્ર ચાંદની રાતે એકલો બહાર નીકળતો, ત્યારે ચારે તરફ જોઈ મારા મનમાં એમ થતું, કે શું મારે હાથે જ આ બધાનો નાશ થશે ? ચાંદનીમાં ખોવાઈ જતો ઉદાસ, ને સૂમસામ વનપ્રદેશ! એ ચતુર સુંદરીએ મારા મનને કેવું મોહમાં નાખી દીધું હતું!” (‘આરણ્યક’, પૃ.૧૨૪)

લોકો જંગલની જમીનનો ઇજારો લે છે અને એ તરત જમીન સાફ કરીને તેને ખેતી લાયક બનાવી વાવણી કરશે. ત્યાં વસશે અને એ સુશોભિત વન્યપ્રકૃતિ અને જનહીન કુંજવનો નાશ કરશે એ વિચારથી નાયકને જમીન વેચવાની હિમ્મત નથી થતી. એ બધી સુંદરતા આપીને શું મળવાનું હતું? નાયક સત્યાચરણને એવો પ્રશ્ન થાય છે.

પૂર્ણિયા જિલ્લાના આ જંગલમાં લવટૂલીયા, નાઢા બઈહાર, ફૂલકીયા બઈહારના ગાઢા વર્ષાવનો અને તેમાં કાશવન, ઝાંઉવન, તાડવન, શાલવન, કેંદ, મહુઆ, કોઠાના વન, ફુલવન, ધતૂપફૂલોના વન, પલાશવન જેવા જંગલી ફૂલોના

સુંદર-સુવાસી અરણ્યો માઈલો સુધી ફેલાયેલા છે. તે જંગલો વચ્ચેથી વિહાર કરતી ચાનન, કારો, કોશી(મિછિ)જેવી નદીઓ અને અનેક પહાડી ઝરણાની સૌંદર્યન્વિત પ્રકૃતિ વિકસેલી હતી. ઉપરાંત બોમાઈબૂરું, મહાલીખારૂપના અનામત જંગલો, મોહનપુરાના સરકારી જંગલો, ધનજરીની શૈલમાળાઓના અરણ્યોની સૌંદર્યધન પ્રકૃતિના વર્ણનો કથાને આકર્ષક બનાવે છે. જંગલોનો ઊપયોગ મોટાભાગે ઢોર ચરાવવા અને લાખના કીડા પોષવા માટે થતો, આસપાસની માનવ વસાહતોમાંથી આવતા લોકો એ માટે જંગલ ભાડે રાખતા હતા.

સરસ્વતીકુંડ સમગ્ર કથામાં આકર્ષણનું કેન્દ્ર બને છે. લવટૂલીયાના અરણ્યનું જળાશય સરસ્વતીકુંડનું અપૂર્વ સૌંદર્ય વિકસાવવાનો શ્રેય યુગલપ્રસાદ જેવા પ્રકૃતિ પ્રત્યે ધૂની માણસને ફાળે જાય છે. યુગલપ્રસાદે કોઈ પણ જાતના સ્વાર્થ વગર ઉત્સાહથી, સતત શ્રમ કરીને જાતજાતના ફૂલ, ફળો, વેલાઓ, વૃક્ષોના બી વાવીને સરસ્વતીકુંડની અને જંગલની શોભા વધારી છે. નાયકનો વનવિહાર અપૂર્વ વનશોભાનો રસાસ્વાદ કરાવે છે.....

“નાઢા બઈહારમાં જાતજાતનાં વૃક્ષોને લતાઓ છે, વનજંતુ ને પંખીઓનું આશ્રયસ્થાન છે. પ્રકૃતિએ અહીંની વનભૂમિ ને મેદાનોને સૌંદર્યોની છૂટે હાથે બક્ષીશ આપી છે. સરસ્વતીકુંડ આ નાઢા બઈહારનાં ઉત્તરના સીમાડા તરફ છે. પ્રાચીન કાળના નકશાઓ પરથી માલૂમ પડે છે કે, પહેલા અહીં કોશી નદીની પ્રાચીન ધારા હતી, અત્યારે પ્રવાહ બદલાતાં ફક્ત આટલું પાણી રહી ગયું છે. બીજી તરફ એ જ પ્રાચીન ધારા જંગલમાં વહે છે.” (‘આરણ્યક’, પૃ. ૨૦૫)

જનહીન વનપ્રદેશોમાં સૂર્યાસ્ત, નક્ષત્રરાશિ, ચંદ્રોદય, ચાંદની, પ્રકૃતિનાં અવનવાં રૂપોથી નાયક આકર્ષાય છે. અહીં એક જ પ્રકારના ઝાડોથી ભરેલા જંગલોમાં રસ્તો ભૂલવાનો રોમાંચ, જીવના જોખમે પણ ચાંદની રાતમાં વન્યપ્રકૃતિનું રસપાન કરવાનો લ્હાવો, વર્ણનો દ્વારા વ્યક્ત થયો છે. વનમાં વિહાર કરવાથી જે અદ્ભુત આનંદની અનુભૂતિ નાયકને થાય છે તે બીજી જ ક્ષણે વિષાદમાં પરિણમે છે. ભવિષ્યમાં આ અપૂર્વ સુંદર વનભૂમિમાં ખેતરો, કાશની ખૂંપરીઓ, વસાવનારા જનપદ સર્વે વનસૌંદર્યનો નાશ કરશે એ વિચારથી હતાશા અનુભવતો નાયક પ્રકૃતિની ચિંતા અને ચિંતન કરે છે.....

“એ અંધારી રાતે આ વનભૂમિની કેવી વર્ણનાતીત શોભા મેં જોઈ! પણ જેવો વિચાર આવ્યો કે નાઢા બઈહારનું વન હવે ઝાઝા દિવસ રહેવાનું નથી ત્યાં મારું મન ઉદાસ બની ગયું. હું જેને આટલું બધું ચાહું છું તે જંગલનો વિનાશ મારે હાથે જ થવાનો! બે વર્ષમાં તો આખા મહલમાં માણસો રહેવા આવશે, અહીં ગંદી પોળો, ને કદરૂપાં ઘરો વસશે. પ્રકૃતિએ પોતાને હાથે સજાવેલાં, ને એની સેંકડો વર્ષની સાધનાનાં ફલરૂપ આ નાઢા બઈહાર, એનું અતુલનીય વન્યસૌંદર્ય, ને દૂર સુધી વિસ્તરેલું મેદાન એ બધાંને લઈને એ કોણ જાણે ક્યાં અલોપ થઈ જશે ને એના બદલામાં શું મળશે?” (‘આરણ્યક’, પૃ. ૨૦૫)

પ્રકૃતિનો નાશ કરીને એના બદલામાં શું મળશે? અહીં નાયકનો આ પ્રશ્ન પોતાની સવલતો માટે પર્યાવરણને હાનિ પહોંચાડતા, ઔદ્યોગિકરણ તરફ હરણફાળ ભરતા એ દરેક આધુનિક માનવી માટે છે. વનોના નાશ કરીને ખેતરો-ગામડાઓ વસાવ્યા છે અને ખેતરોનો નાશ કરીને શહેરો વસાવ્યા છે. માનવી પ્રકૃતિને પોતાની સર્વગ્રાહી સંપત્તિ

સમજીને તેને ભોગવે છે. કવિ શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ ‘વિશાળે જગવિસ્તારે’માં ઉચિત જ કહ્યું છે, આ પ્રકૃતિ માત્ર માનવીની જ નથી તેના પર આશ્રિત દરેક જીવની છે. માનવી પ્રકૃતિભોક્તા મટીને પ્રકૃતિરસિક બનવા તરફ પ્રયાણ કરશે ત્યારે તેનાં હૃદયમાં અન્ય માટે કડુણા જાગશે.

આ અરણ્યની સંસ્કૃતિમાં વિકસેલી છુટાછવાઈ માનવ વસાહતો છે એવા ભીમદાસ ટોલા, લછમનીયા ટોલા, આઝમાબાદ, કિસનપુર, ધરમપુર, સુંઠિયા દિયારાત, મહિષાવાડી, કડારી, તીનટાંગા, લોઘાઈ ટોલા, નવગછીયા ટોલા, ચકમકી ટોલામાં (ગામને બંગાળી ભાષામાં ‘ટોલા’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે) અત્યંત ગરીબ અને અજ્ઞાની અને ભોળી પ્રજા વસે છે. જેમના માટે ભાત ખાવો એક ઉત્સવ સમાન છે. આ માનવ વસાહતોમાં ગનોરી તિવારી, વિશુયા, બાળ નર્તક ધાતુરીયા, ગેનું મહતો, નંદકિશોર ગોરાઈ, રાજુ પાંડે, દશરથ, મટુકનાથ પાંડે, નકછેદી ભગત જેવા ગરીબીમાં જીવતા લોકો જુદીજુદી કાળી મજૂરી કરીને પેટિયું રળે છે. લાઠીના જોરે વ્યાજ વસુલતા રાસબિહારીસિંહ રાજપૂત, નંદલાલ પાંડે, છટુંસિંહ જેવા ‘લાઠી તેની ફસલ’માં માનનારા, ગરીબોનું શોષણ કરનારા આમિર ગૃહસ્થો વસે છે. ધાઉતાલ શાહુ, અને જયપાલ કુમાર જેવા અત્યંત ઋજુ સ્વભાવ વાળા માણસો પણ વસે છે; ચકમકી ટોલામાં આદિવાસી પ્રજાનો વસવાટ છે જેમાં દોબરું પાના જેવા ગરીબ રાજા વસે છે. મંચી, ભાનુમતિ અને કુંતા જેવી વનકન્યાઓના મુગ્ધ અને સરળ વ્યક્તિત્વોના દર્શન પણ થાય છે. આ વન્ય વસાહતોમાં મોટાભાગે ગરીબ ગંગોતાઓ ઉપરાંત આમિર રાજપૂત ગૃહસ્થોનો વસવાટ છે. આ અરણ્યોમાં વસતા માનવીઓ દ્વારા તેમની વિવિધ સંસ્કૃતના દર્શન થાય છે. અરણ્ય વાસી માનવીઓ આ અપૂર્વ સુંદર ગાઢ વનોનો નાશ થવાથી એ અરણ્યવાસી મટીને માનવટોળાંઓમાં ફેરવશે અને તેનું અરણ્યપણું નષ્ટ થશે. અહીં કથાન્તે અપૂર્વ સૌંદર્યધન અરણ્યો જ્યારે જનપદમાં ફેરવાય છે ત્યારે નાયક અત્યંત નિરાશ થાય છે.

“પાસેપાસે ઘરો, લોકોની વાતચીત, બાળકોના હાસ્યકિલ્લોલ, ચિચિયારી, રુદન, ગાયભેંસ, ફસલના ઢગલા, છ-સાત વર્ષોમાં જંગલને કાપીને, આ હસતું, ધાન્યથી ભરેલું જનપદ અહીં વસાવ્યું. કાલે બધા એ જ વાત કરતા હતા, ‘બાબુજી તમારું કામ જોઈને અમે બધા આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા છીએ. બઈહાર કેવું હતું ને કેવું બની ગયું.’” (‘આરણ્યક’, પૃ. ૨૬૧)

“ક્ષિતિજમાં લુપ્ત થયેલા મહાલિખારૂપ પહાડને તથા મોહનપુરા અરણ્યને મેં દૂરથી જ વંદન કર્યાં.

‘હે અરણ્યના આદિમ દેવતા મને ક્ષમા કરજો. વિદાય...’” (‘આરણ્યક’, પૃ. ૨૬૨)

પહેલા જે જનહિન, રંગબેરંગી ફૂલોથી આચ્છાદિત સુવાસિત અરણ્યસૌંદર્ય હતું. જ્યાં પક્ષીઓનો કલબલાટ, નીલગાયોના ટોળાનો દોડવાનો અવાજ, જંગલી ભેસોના દેવ ટાંડવારો નું રક્ષણ, વાઘ અને હાયના જેવા જંગલી પ્રાણીઓનો ભય, રહસ્યધન અંધકાર અને પૂર્ણિમાની તેજસ્વી રાત્રીઓ, સરોવર, નદીઓ અને પહાડી ઝરણા હતા તે અસિમ અપૂર્વ અરણ્યોનો સર્વનાશ કરીને વિકસાવેલી માનવવસ્તી અને ખેતરો જોઈને વિષાદ અનુભવતો નાયક

અરણ્યો પાસે ક્ષમાયાચના કરે છે. આજકાલ પ્રકૃતિના પ્રેમી કેટલાં? એવો નાયક પ્રશ્ન કરે છે ત્યારે તેના જવાબમાં મૌન જ સંભળાય છે.

સ્મૃતિકથા રૂપે લખાયેલી જયંત પાઠક કૃત ‘વનાંચલ’માં લેખક ઊચીત જ કહે છે, ‘વળું પાછો મારે વનઘર મારાં જ મનમાં.’ એ ઉક્તિ વિભૂતિભૂષણ બંદોપાધ્યાય કૃત ‘આરણ્યક’ માટે પણ યથાયુક્ત છે. જે અરણ્ય પ્રકૃતિની સૌંદર્યતા હતી તે હવે નથી... ક્યાંય નથી, લેખકનાં મન સિવાય. પોતાની સ્મૃતિમાં સચવાયેલા એ અપૂર્વ અરણ્ય સૌંદર્યનો શબ્દરૂપી આવિષ્કાર સદા સર્વદા ચિરંજીવ રહેશે.

વિભૂતિભૂષણ બંદોપાધ્યાયે આ કથામાં વિશેષતો વન્યપ્રકૃતિનો રસાસ્વાદ જ કરાવ્યો છે. ઉપરાંત કથાન્ટે જનહીન અરણ્યને, વનદેવીનાં કુંજવનોને નષ્ટ કરીને ઊભરતા માનવટોળાઓ વાચકને સહજ આઘાત આપે છે. પ્રસ્તુત નવલકથામાં આરંભથી અંત સુધી પ્રકૃતિચિંતન અને તે પ્રકૃતિનો નાશ થવાની ચિંતા નાયક દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. તેથી જ વન્યસૌંદર્યના વિનાશની કથા ‘આરણ્યક’ એક ઉત્તમ પર્યાવરણવાદી સાહિત્યકૃતિ તરીકે સિદ્ધ થાય છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

- (૧) જાની નૂતન, ‘પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચનવિચારણા’(ECOCRITICISM), પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧, પ્રથમ આવૃત્તિ – ૨૦૧૨.
- (૨) બંદોપાધ્યાય વિભૂતિભૂષણ, અનુવાદક : મહેતા ચન્દ્રકાન્ત, ‘આરણ્યક’, સાહિત્ય અકાદમી, ન્યુ દિલ્હી, બીજી આવૃત્તિ -૨૦૦૧

साहित्य और संस्कृति का सैद्धांतिक अंतर्संबंध बाल साहित्य के संदर्भ में

डॉ.हेमलता पी लोंचा

पीएच.डी शोधार्थी

के.एस.के.वी विश्वविद्यालय भुज ।

शोध संक्षेप :-

विज्ञान की उपलब्धि में जहां उसका मस्तिष्क, अभिप्रेरणा, प्रयास उसका आधार बने हैं वही अपनी मानव सुलभ भावनाओं को संतुष्ट करने के लिए, हृदय में उठने वाले भावों को अभिव्यक्ति प्रदान करने के लिए उसे अनेक साहित्यिक विधाओं का आश्रय भी लेना पड़ा है। यहीं से आरंभ होता है “सृजन”। जिसमें प्रत्यक्ष या परोक्ष रूप से झलक होती है उसकी **भाषा (मातृभाषा)** की। साहित्य समाज का दर्पण है और समाज का निर्माण संस्कृति से होता है। वास्तव में साहित्य, समाज और संस्कृति तीनों ही एक दूसरे के अनुपूरक कहे जा सकते हैं, क्योंकि किसी एक का भी अस्तित्व दूसरे के बिना संभव हो ही नहीं सकता। आप किसी भी देश का साहित्य उठाकर देख लीजिए, उसमें जो विशेषता होगी, वह वहां की मिट्टी की सुगंध लिए होगी, मातृभाषा की झंकार उस में व्याप्त होगी। क्योंकि बिना मातृभाषा के साहित्यिक रचनाओं में मौलिकता का गुण आ ही नहीं सकता। किसी भी साहित्यिक रचना में वो भाव, वो प्रेरणा, वो समर्पण, वो सच्चाई, वो मौलिक चिंतन, अपनी मातृभाषा के प्रति प्रेम यह सब कुछ साहित्यिक रचना के प्राण होते हैं।

महाकवि सुमित्रानंदन पंत ने लिखा है-

“वियोगी होगा पहला कवि,

आह से उपजा होगा गान।

निकल कर आँखों से चुपचाप,

बही होगी कविता अनजान।”

व्यक्ति जब भावनाओं के सागर में डूब जाता है, तब उस के हृदय से कविता अर्थात् साहित्य जन्म लेता है। यह साहित्य ही समाज को परस्पर सौहार्द्र और अपनत्व से जोड़ता है और व्यक्ति स्वयं को समाज का अभिन्न अंग मानकर समाज के “हित” को ही अपना हित मानता है।

प्रस्तुत शोध पत्र में हम यह सार्थक करने का प्रयास करेंगे कि साहित्य समाज और संस्कृति के अंतर संबंधों का पूर्णतया सारगर्भित विश्लेषण किया जा सके तथा समाज और संस्कृति किस प्रकार से बाल साहित्य से सीधा संबंध रखते हैं यह बात उजागर कर सके।

बीज-शब्द : साहित्य, समाज, संस्कृति

बीज-शब्द : साहित्य, समाज, संस्कृति

प्रास्ताविक

साहित्य की रचना में समाज की भूमिका किसी न किसी रूप में बहुत पहले से ही रही है। वास्तव में साहित्य, समाज और संस्कृति तीनों ही एक दूसरे से संबंधित हैं, क्योंकि किसी एक का भी अस्तित्व दूसरे के बिना संभव नहीं हो सकता एक और जहां विज्ञान अपनी उपलब्धियां से समृद्ध है तो दूसरी और मानव सुलभ भावनाओं को संतुष्ट करने के लिए हृदय में उठने वाले भाव को अभिव्यक्ति प्रदान करने के लिए अनेक साहित्यिक विधाओं का आश्रय भी लेना पड़ा है इतिहास पर नजर डालें तो कह सकते हैं कि मानव ने किस प्रकार आदिम युग से लेकर आज तक के वैज्ञानिक युग का सफर तय किया है। वह जंगल और गुफाओं से होता हुआ आज अंतरिक्ष तक पहुंच गया है। आप किसी भी देश का साहित्य उठाकर देखलीजिए उसमें विशेषता होगी वह वहां की मिट्टी की सुगंध लिए होगी, मातृभाषा की झंकार उसमें होगी। बिना मातृभाषा के साहित्यिक रचनाओं में मौलिकता का गुण नहीं सकता किसी भी साहित्यिक रचना में वह भाव, वह प्रेरणा, वह समर्पण, वह सच्चाई, वह मौलिक चिंतन अपनी मातृभाषा के प्रति प्रेम यह सब कुछ साहित्यिक रचना के प्राण होते हैं....

भारतेंदु हरिश्चंद्र की प्रसिद्ध कविता निज भाषा का यह दोहा सार्थक है मातृभाषा की उन्नति बिना किसी भी समाज की तरक्की संभव नहीं है तथा अपनी भाषा के ज्ञान के बिना मन की पीड़ा को दूर करना भी मुश्किल है।

निज भाषा उन्नति अहै,

सब उन्नति को मूल,

बिन निज भाषा ज्ञान के,

मिटत न हिय के सूल।

प्रस्तुत शोध पत्र में यह सार्थक करने का प्रयास किया गया है कि साहित्य और संस्कृति के अंतर संबंधों का विश्लेषण करके बाल साहित्य से किस प्रकार से संबंधित है।

साहित्य और संस्कृति का सैद्धांतिक अंतर्संबंध

जब समाज प्रगति करता है और स्वस्थ जीवन मूल्यों की स्थापना समाज में होने लगती है तो समाज में सौहार्द और आपसी तालमेल बढ़ जाता है यही वह समय होता है जो व्यक्ति अपने आप से हटकर दूसरों के हित की भावना से भर जाता है। यही वह समय होता है जब समाज में व्यक्ति स्व से ऊपर उठकर परमार्थ की ओर बढ़ता है यही भावना व्यक्ति के हृदय में संवेदनाओं को जन्म देती है और व्यक्ति समाज में रहने वाले दूसरे व्यक्तियों के विषय में भी उसी प्रकार सहानुभूति और लगाव महसूस करता है जो वह अपने परिवार के लिए महसूस करता आया है। संवेदनाएं व्यक्ति को अनुभूतियों का वरदान देती हैं और तब व्यक्ति अपनी भावनाओं को व्यक्त करना चाहता है।

महाकवि सुमित्रानंदन पंत ने लिखा है-

वियोगी होगा पहला कवि,

आह से होगा उपजा होगा गान

निकल कर आंखों से चुपचाप

बही होगी कविता अनजान

व्यक्ति जब भावनाओं के सागर में डूब जाता है तब उसके हृदय से कविता अर्थात साहित्य जन्म लेता है। यह साहित्य ही समाज को परस्पर अपनत्व से जुड़ता है और व्यक्ति स्वयं को समाज का अभिन्न अंग मानकर समाज के हित को ही अपना हित मानता है।

जब समाज में साहित्यकार ऊंचा होने लगता है और उच्चतर जीवन मूल्य समाज में बढ़ने लगते हैं और व्यक्ति का चिंतन व्यापक हो जाता है इससे व्यक्ति के हृदय में व्यापकता और विशालता आती है। उसका चिंतन भी विशाल और व्यापक हो जाता है। जो व्यक्ति का चिंतन व्यापक होता जाता है उसके जीवन के संस्कारों में भी व्यापकता आती है और तब मानव के संस्कृत में भी उच्चता दिखाई देती है।

समाज यदि उच्चता की ओर बढ़ता है तो साहित्य भी व्यापक चिंतन से पूर्ण हो जाता है। जब साहित्य व्यापक चिंतन और श्रेष्ठतम विचारों को अभिव्यक्त करता है तो संस्कृति भी व्यापक हो जाती है यदि समाज साहित्य और संस्कृति का अंतर संबंध है जब-जब यह सकारात्मक चिंतन से पूर्ण होते हैं तब तक व्यक्ति और समाज प्रगति के पथ पर चलते हैं

साहित्य क्या है? इसका स्वरूप क्या है? यह समाज से किस प्रकार से संबंधित है और यह संस्कृति को किस प्रकार अपने अंदर समेटे हुए हैं तथा किस प्रकार संस्कृति को प्रभावित करता है एवं किस प्रकार यह संस्कृति से प्रभावित होता है यह बाल साहित्य के संदर्भ में हम देखेंगे।

किसी भी प्रकार के साहित्य की मूल चेतना या भावना मुख्य आधार मानव समाज की चहूमुखी उन्नति ही होती है। प्रत्येक प्रकार के साहित्य का यह उद्देश्य होता है की मानव हर प्रकार के राग द्वेष धृ शोषण, कलुषित विचार आदि दुरभावनाओं को त्यागकर उस परमपिता परमेश्वर सर्वशक्तिमान ईश्वर की सत्ता को उसकी शक्ति को जनने का प्रयास करता हुआ आत्मावत सर्वभूतेषु यानी सभी को अपने समान समझने का प्रयास करें तथा सर्वे भवन्तु सुखी : का भाव लेकर "परमार्थ" बहुजन हिताय ,बहुजन सुखाय के सिद्धांत को अपने जीवन में उतार ले।

हमारा साहित्य हमें धार्मिकता ,नैतिकता ,सामाजिकता ,नीति ,राजनीति ,आर्थिकता आदि सभी गुण सीखाता है हमारे साहित्य में ज्ञान है ,वैराग्य है ,नीति है ,श्रृंगार है, भक्ति है ,प्रेम है ...

"मां का एक कहानी"

बेटा समझ लिया क्या तूने

मुझको अपनी नानी ?

कहती है मुझसे यह बेटे

तू मेरी नानी की बेटे !

कह मां ,कह लेटी ही लेटी

राजा था या रानी?

मां ,कह एक कहानी !"

मैथिली शरण गुप्त जी की यह कविता जिसमें बालसहज भावनाओं को व्यक्त किया गया है।
प्रत्येक समाज का एक सांस्कृतिक आधार भी होता है प्रत्येक संस्कृति उसे समाज की आत्मा उसकी पहचान होती है, किस प्रकार किसी भी प्रकार की सभ्यता एवं संस्कृति में व्याप्त अच्छाई और बुराई को हम देख सकते हैं ,महसूस करते हैं कि वह हमारे समाज में किस प्रकार फैल रही है समाज को घोषित कर रही है संस्कारों का हनन कर रही है इस प्रकार साहित्यकार इन सबको देखते हुए इन सब पर अपनी व्याख्या प्रदान करते हुए समाज में परिवर्तन लाने का प्रयास करते हैं और यह कार्य करना अपना कर्तव्य समझते हैं क्योंकि

केवल मनोरंजन ही न कवि का कर्म होना चाहिए,

उसमें उचित उपदेश का भी मर्म होना चाहिए"।

साहित्यकार समाज में फैली कुरीतियों ,विकृतियों ,विसंगतियां अभाव विषमताओं व असमानताओं आदि के बारे में अपने विचार सुझाव उपाय आदि प्रस्तुत करता है इन सब के प्रति जनसाधारण को जागृत करने का प्रयास करता है।

वर्तमान में साहित्य को ज्ञानवर्धक, मूल्यवर्धन, मनोरंजक बनाने के लिए सोशल मीडिया सिनेमा का आश्रय लिया जा रहा है |जो कुछ-कुछ हद तक उचित भी है क्योंकि लिखित साहित्य में ज्ञान मूल्य, नीति ,संस्कार आदि सब कुछ तो है परंतु मनोरंजन तत्व नहीं।

अतः साहित्य को दृश्य श्रव्य भाव के साथ मनोरंजन भी बताते हुए जनमानस तक पहुंचाने का अनूठा प्रयास रहा है

कम करें हम अच्छे-अच्छे शीर्षक की कविता में कई खेल-खेल में ही बच्चों से वह बड़ों का सम्मान करने के साथ-साथ पर्यावरण संरक्षण की बात भी कहते हैं

करें बड़ों का हम सब आदर

छोटो पर भी पर भी प्यार लुटाए

मीठी मीठी बातें करके

सबके मन को हम हर्षाए

हम कहलाए अच्छे बच्चे

कम करें हम अच्छे-अच्छे

बच्चों की दुनिया निराली होती है और वैसे ही होती है उनकी सोच एक कुशल बालकवि बच्चों की सोच के अनुरोध काव्य सृजन कर सकता है जैसे कि साहू जी ने बखूबी किया है कविता अगर मैं पाप होता कि यह खूबसूरत पंक्तियां देखिए

सुनो अगर मैं पाप होता

हरदम प्यार जाता था

उछल कूद करते जब बच्चे

कभी ना डाट पिलाता

रखता मैं खुश उनको हरदम

रोज घूमने जाता

कभी ना बनें कच्चे बच्चे

काम करें हम अच्छे-अच्छे।

बच्चों की दुनिया निराली होती है, और वैसी ही होती है उनकी सोच। एक कुशल बालकवि ही बच्चों की सोच के अनुरूप काव्य सृजन कर सकता है, जैसाकि साहू जी ने बखूबी किया है। कविता "अगर मैं पापा होता" की ये खूबसूरत पंक्तियाँ देखिए :-

इससे समाज में गहरा परिवर्तन देखने को मिला है 80 के दशक में रामानंद सागर द्वारा लिखित और निर्देशित धारावाहिक रामायण कथा बी आर चोपड़ा द्वारा निर्देशित धारावाहिक महाभारत का नाम इस श्रेणी में लिया जा सकता है जिन्होंने समाज में सकारात्मक परिवर्तन की जनमानस को भारतीयसभ्यता एवं संस्कृति का दर्शन कराया मानवीय मूल्यों से अवगत कराया तथा वर्तमान पीढ़ी को सामाजिक नैतिक मानवीय मूल्यों को परोक्ष भाव में ही सिखा दिया ।

साहित्य के विकास की कहानी उतनी ही पुरानी है जितनी कि मानव सभ्यता अतः यह नितांत आवश्यक है कि साहित्य लेखन संशोधन परिवर्धन निरंतर जारी रहना चाहिए अन्यथा सभ्यता का विकास ही अवरुद्ध हो जाएगा। भारत की अपनी विशिष्ट सभ्यता एवं संस्कृति रही है “भा” का अर्थ हुआ “प्रकाश” रत का अर्थ है सेलिप्त तथा यानी भारत का अर्थ हुआ प्रकाश में दत्तचित्त होकर अनुष्ठान करने से प्राप्त संस्कार और संपन्नता यही भारतीय संस्कृति है। यही संस्कृति समाज से साहित्य से अनादि काल संपोषित होती चली आ रही है और आगे भी इसी तरह संपोषित संवर्धित होती रहेगी ।

निष्कर्ष

यही कहा जा सकता है कि वास्तव में हर देश का साहित्य उसे देश की लौकिक सभ्यता एवं संस्कृति मातृभाषा लोकगीत लोक भाषाओं तथा तत्कालीन परिस्थितियों को भी उजागर करता है साहित्य एक राष्ट्र की धरोहर है उसका अभिमान है गौरव है पहचान है प्रत्येक युग का साहित्य उसे युग की पहचान उसे युग का विशिष्ट बताता है अब इससे अधिक और क्या कहा जाए की प्राचीन वैदिक साहित्य भारत के उन्नत और गौरवशाली समाज का प्रमाण है इस साहित्य में विश्व मानव और वसुदेव कुटुंबकम की जो भावना है वह विशुद्ध भारतीय संस्कृति की महानता विशालता निस्वार्थ परकता लोक कल्याणकारी भावनाओं की परिचायक है

हमारा साहित्य समाज को न केवल ज्ञान बोध मूल्य प्रदान करता है अपितु एक चिंतन की दिशा भी प्रदान करता है ताकि हम सभी यथासंभव प्रयास कर सकें जिससे कि भारतीय मूल्य भारतीय सभ्यता एवं संस्कृति भारतीय साहित्य का विश्व में सदैव उच्च स्तर स्थान बना रहे तथा भारत पुनः विश्व गुरु की उपाधि ग्रहण करें वह भी अपने अक्षय साहित्य विशुद्ध सभ्यता एवं अलौकिक संस्कृति के बल पर। इस प्रकार हम कह सकते हैं कि साहित्य और संस्कृति का परस्पर अंतर संबंध है और इसमें साहित्य की भूमिका और विशेष तौर पर बाल साहित्य की भूमिका विशेष है ।

- 1.) राष्ट्रकवि रामधारी सिंह दिनकर के निबंध 'संस्कृति क्या है?' से।
- 2.) सरकार सुमित, - "आधुनिक भारत",
- 3.) शुक्ल, रामलखन, - "आधुनिक भारत का इतिहास"
- 4.) सरल, श्रीकृष्ण, - "सेनाध्यक्ष सुभाष और आजाद हिन्द संगठन"
- 5.) सरल, श्रीकृष्ण, - "कालजयी सुभाष", बलिदान भारती, उज्जैन, मध्य प्रदेश।
- 6.) Bose, Subhashchandra, - "The Indian Struggle"
- 7.) Bose, Shishir Kumar, - "Netaji's Collected Works, vol – 1,3,6 and 7"
- 8.) Joyce Lebra, - "Women against the Raj: The Rani Jhansi Regiment", Institute of Southeast Asian Studies, 2008.
- 9.) Collins Harper, - "Women at War: Subhashchandra Bose and the Rani of Jhansi Regiment".
- 10.) LT Bharati 'Asha Sahay' Choudhary, (Translated by Tanvi Shrivastava) - "The War Diary of Asha-San: From Tokyo to Netaji's Indian National Army", HarperCollins India.
- 11.) Azad Hind, Writings and Speeches-1941-43.
- 12.) National Archives of India, New Delhi.

हिन्दी साहित्य और संस्कृति

डॉ. चाँदनी केशवपुरी गोस्वामी

सहायक अध्यापक, हिन्दी विभाग,

डी. के. वी. आर्ट्स एंड साइंस कॉलेज, जामनगर |

साहित्य और संस्कृति का गहन संबंध है | किसी भी समाज की सामाजिक, धार्मिक, नैतिक विचारधारा, रीति रिवाज, मान्यता ही संस्कृति है | संस्कृति की कोई निश्चित परिभाषा नहीं है किन्तु यह एक परंपरा है जो पीढ़ी दर पीढ़ी हस्तांतरित होती है | भारतीय संस्कृति अत्यंत प्राचीन है और समृद्ध है | दया, करुणा, प्रेम, शांति, सहिष्णुता, क्षमाशीलता, शरणागत, सत्य, अहिंसा और सहिष्णुता, शील, आध्यात्म, भारतीय संस्कृति के आभूषण हैं | वेद, पुराण, महाभारत, रामायण भारतीय संस्कृति की धरोहर है | विविधता में एकता, वसुधैव कुटुंबकम्, यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता :, प्राण जाए पर वचन न जाए - जैसे सूत्र संस्कृति के मूल में रचे बसे हैं | हिन्दी साहित्य में पूरे भारत की संस्कृति का प्रतिबिंब झलकता है | धर्म, जाति, त्यौहार, रीति - रिवाज, विवाह उत्सव, वेशभूषा, आभूषण, खान-पान में भिन्नता के बावजूद एकता, सहिष्णुता और सौहार्द भारतीय संस्कृति को विश्व के अन्य देशों से भिन्न बनाती है | हिन्दी साहित्य में भी यह संस्कृति यदा - कदा द्रष्टव्य है |

भारतीय संस्कृति का उत्तम उदाहरण तुलसी कृत 'राम चरित मानस' है | जहां पिता के वचन पालन हेतु राम उदासी वेश में वनवास चले जाते हैं | दशरथ कैकेयी को कहते हैं - "रघुकुल रीति सदा चलि आई | प्राण जाहूँ बरु बचनु न जाई |"¹ सत्य और वचन पालन हेतु राम वनगमन का कष्ट सहते हैं | वहीं राम को वनवास मिलने पर पत्नी सीता और भाई लक्ष्मण भी वनवास भोगते हैं | भारतीय संस्कृति में पारिवारिक सोहार्द का यह उत्तम उदाहरण है | सुख और दुख में पत्नी पति के साथ रहती हैं | वहीं सीता राम के साथ पर्णकुटीर में भी सुख मानती है - "खग मृग परिजन नगरु बनु बलकल बिमल दुकूल | नाथ साथ सुरसदन सम परनसाल सुखमूल |"²

भारतीय कृषि संस्कृति प्रेमचंद के उपन्यासों और कहानियों में यदा-कदा झलकती है | किसान को अन्न दाता माना गया है | किशोर काबरा रचित 'धनुष भंग' खंड काव्य में कवि ने श्रम का अभिवादन किया है | शस्त्र और शास्त्र भी बढ़कर श्रम का मूल्य प्रतिपादित किया है | जहां धरती पुत्री सीता को कृषि संस्कृति के प्रतीक के रूप में प्रस्तुत किया है | धनुषभंग खंडकाव्य में मंथन से पुनः उद्भव की परंपरा को भी दर्शाया है | समुद्र मंथन से जिस प्रकार अमृत कलश निकला, मंथन से पृथु का जन्म हुआ उसी प्रकार जनक के पूर्व पुरुष निमी का मंथन करके जनक का उद्भव इस खंडकाव्य में द्रष्टव्य है | वहीं कालांतर में कृषि संस्कृति पर मंडरानेवाले शोषण को भी विभिन्न लेखकों ने उकेरा है | जमींदारी प्रथा और किसानों के शोषण को उन्होंने यथार्थ रूप में व्यक्त किया है | 'कफन' कहानी में वह लिखते हैं - "जिस समाज में रात-दिन मेहनत करने वालों की हालत उनकी हालत से कुछ बहुत अच्छी न थी, और किसानों के मुकाबले में वे लोग, जो किसानों की दुर्बलताओं से लाभ उठाना जानते थे, कहीं ज्यादा संपन्न थे, वहाँ इस तरह की मनोवृत्ति का पैदा हो जाना कोई अचरज की बात न थी |"³

संयुक्त परिवार भारत की संस्कृति की विशेषता है। भारतीय संयुक्त परिवार में व्यक्ति गौण है और परिवार की जिम्मेदारियाँ मुख्य। आधुनिक युग में भारतीय संयुक्त परिवार का मुखिया और परिवार के युवाओं की भिन्न विचारधारा के कारण उत्पन्न मानसिक संघर्ष को कई लेखकों ने उकेरा है। 'सारा आकाश' उपन्यास में लेखक राजेन्द्र यादव ने भारतीय संस्कृति के पारिवारिक वातावरण को चित्रित किया है और संयुक्त परिवार के विघटन के कारणों को परोक्ष रूप में दर्शाया है। उपन्यास की पात्र मुन्नी को ससुराल में प्रताड़ित किया जाता है, फिर भी उसे जबरन ससुराल भेजा जाता है, क्योंकि भारतीय संस्कृति अनुसार बेटी का स्थान सरुराल में ही गरीमायामय है। मुन्नी बाबूजी से कहती है - "बाबूजी मैं किसी का चौका - बरतन कर लूँगी, पीस-कूट लूँगी, मुझे वहाँ मत भेजो उनके साथ।"⁸ बाज़ारवादी संस्कृति से प्रभावित ममता कालिया रचित 'दौड़' उपन्यास में भी पवन और उसके माता - पिता के बीच पीढ़ियों में वैचारिक अंतर को देखा जा सकता है, जिसके कारण विभक्त कुटुम्बों का निर्माण हो रहा है। इस उपन्यास में उपभोक्तावादी आधुनिक संस्कृति का भी ज़िक्र है।

गुरु-शिष्य परंपरा और आश्रमशिक्षा को कई कृतियों में देखा जा सकता है। भारतीय संस्कृति में गुरु को ईश्वर तुल्य पद दिया जाता है। कबीर ने लिखा है - "गुरु गोविंद दोनों खड़े काके लागू पाय, बलिहारी गुरु आपने गोविंद दियो बताए।"⁹ भारतीय संस्कृति में गुरु आदर्श की मूर्ति माने जाते हैं। परंतु गुरु भक्ति के बावजूद द्रोण का एकलव्य से अंगूठा मांगना और परशुराम का कर्ण को शाप देना जैसे प्रसंगों को भी हिन्दी साहित्य में दिनकर की 'रश्मीरथी' में प्रस्तुत किया गया है - "परशुराम गंभीर हो गये सोच न जानें क्या मन में, फिर सहसा क्रोधाग्नि भयानक भभक उठी उनके तन में। दांत पीस, आंखे तरेकर बोले - "कौन छली है तू ? ब्राह्मण है या और किसी अभिजन का पुत्र बली है तू।"¹⁰ भारतीय वर्ण व्यवस्था जैसे चर्चित विषयों को भी दलित विमर्श में कई लेखकों ने उठाया है।

भारतीय संस्कृति पशु-पक्षियों के प्रति दया और करुणा का भाव रखती है और सृष्टि के सभी जीवों को समान मानती है। भारतीय संस्कृति में जीव हिंसा को पाप माना जाता है। कबीर ने लिखा है - "दया दिल में रखिए तू क्यों निर्दय होय, साईं के सब जीव हैं किरी कुंजर दोय।"¹¹ जनकवि नागार्जुन ने भी जीव सृष्टि के प्रति आदर रखते हुए सूअर, नेवला जैसे जीवों को लेकर कविताएं लिखी हैं। पैंने दाँतों वाली कविता में वे लिखते हैं - "दुधमुँहे छौनों की रग-रग में, मचल रही है आखिर माँ की ही तो जान। जमना-किनारे, मखमली दूबों पर पसरकर लेटी है, वह भी तो मादरे-हिन्द की बेटी है।"¹² भारतीय संस्कृति के अनुसार मीठे वचन और मीठी वाणी का प्रयोग किए जाने पर बल दिया जाता है। अहम निषेध है जैसे कबीर का पद है - "ऐसी बानी बोलिए मन का आपा खोए, औरन को शीतल करे, आपहु शीतल होए।"¹³ उसी प्रकार कबीर ने कहा है - "साधु भया तो क्या भया बोले नहीं विचार हते पराड़ आत्मा जीभ बांधी तरवार।"¹⁴ उसी प्रकार 'उसने कहा था' कहानी में लोगों के रास्ते से न हटने पर उन्हें कड़वे वचन न कहकर घोड़ागाड़ी वाले कहते हैं - "हट जा जीणे जोगिये, हट जा करमा वालिए, हट जा पूतां प्यारिए, बच जा, लम्बी उमर वालिए।"¹⁵ 'अंधायुग' काव्य नाटक में भारतीय संस्कृति में भी मर्यादा टूटने पर समाज में गंभीर परिणामों को दर्शाया गया है। विदुर कहता है - "भीष्म ने कहा था, गुरु द्रोण ने कहा था, इसी अंत : पुर में, आकर कृष्ण ने कहा था, - मर्यादा मत तोड़ो, तोड़ी हुई मर्यादा, कुचले हुए अजगर-सी।"¹⁶

भारतीय संस्कृति के सभ्यता और संस्कार लेखकों से अछूते नहीं रह सकते । कहा जाता है कि कविता मनुष्य को बचानेवाली चट्टान है । मनुष्य जब-जब अपनी संस्कृति और सभ्यता और संस्कार को भूलेगा साहित्य उसे इस ओर मोड़ेगा । साहित्य समाज को दिशा-निर्देश देता रहा है । जहां हमारे नैतिक मूल्य पर पश्चिमी संकट मंडरा रहा है, सांस्कृतिक नव जागरण की ओर देश बढ़ रहा है तब युवाओं में भारतीय संस्कृति के मूल्य और संवर्धन की प्रेरणा देने के लिए साहित्य अग्रसर है । भारत में संस्कृति विरासत को आगे बढ़ाने में आदर्शवादी साहित्य की महत्व पूर्ण भूमिका है ।

संदर्भ सूची :

- १.पृ.२४९, श्री राम चरित मानस, गीता प्रेस गोरखपुर ।
- २.पृ.२६८, श्री राम चरित मानस,गीता प्रेस गोरखपुर ।
- ३.पृ.३८, कफन, कथा सेतु, सं. डॉ. उमाशंकर तिवारी, वाणी प्रकाशन, २१-ए, दरियागंज, नई दिल्ली-११००३२
- ४.पृ.७८, सारा आकाश, सं. २०१९, राधाकृष्ण प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड, ७/३१, अंसारी मार्ग, दरियागंज, नई दिल्ली - ११०००२ ।
- ५.पृ. ५७, कबीर, संत कवियों के प्रमुख दोहे, मनोज पब्लिकेशन, में रोड़, बुराडी,दिल्ली-११००८४ ।
- ६.पृ. २७, रश्मीरथी, दिनकर, लोकभारती प्रकाशन, महात्मा गांधी मार्ग, इलाहाबाद ।
- ७.पृ. ७५ कबीर, संत कवियों के प्रमुख दोहे, मनोज पब्लिकेशन, में रोड़, बुराडी,दिल्ली-११००८४ ।
- ८.[https://www.deshbandhucollege.ac.in/pdf/e-resources/botanyhindisanskrit/HN\(H\)-IV-LEC-1.pdf](https://www.deshbandhucollege.ac.in/pdf/e-resources/botanyhindisanskrit/HN(H)-IV-LEC-1.pdf)
- ९.पृ. २१ कबीर, काव्यतारा, सं - बद्रीनाथ तिवारी, राजेन्द्र प्रसाद सिंह, राजकमल प्रकाशन, अशोक राजपथ, पटना - ८०० ००६ ।
- १०.पृ. २१ वही,
- ११.पृ. २३, प्रतिनिधि कथामाला, सं. श्री मार्कण्डेय, लोकभारती प्रकाशन, महात्मा गांधी मार्ग, इलाहाबाद ।
- १२.पृ.८, अंधायुग, धर्मवीर भारती, किताब महल पब्लिशर्स, अंसारी रोड़, दरियागंज, नई दिल्ली ।

आर्ष महाकाव्यों में सांस्कृतिक मनोविज्ञान

नाम, महेश्वरी हंसाबेन के.
शोधार्थिनी, संस्कृत विभाग,
के.एस.के.वी.कच्छ, विश्वविद्यालय-भुज

मार्गदर्शक, डॉ. मेहुल बी. शाह
अध्यक्ष, संस्कृत विभाग
आर.आर.लालन कॉलेज, भुज

सारांश -

आर्षकाव्य भारतीय संस्कृति, समाज और दर्शन के महत्वपूर्ण दर्पण हैं। वाल्मीकि रामायण और महाभारत जैसे महाकाव्य न केवल ऐतिहासिक और धार्मिक ग्रंथ हैं, बल्कि उनमें तत्कालीन समाज की मानसिकता, मूल्य प्रणाली और सांस्कृतिक अवधारणाओं का गहन विश्लेषण किया गया है। इन ग्रंथों में वर्णित पात्रों का मनोवैज्ञानिक अध्ययन उनके आचरण, नैतिक दुविधाओं और समाज के प्रति उनकी भूमिका को उजागर करता है। रामायण में मर्यादा पुरुषोत्तम राम का आदर्श चित्रण और महाभारत में धर्म-अधर्म के बीच संघर्ष दर्शाते हैं कि भारतीय संस्कृति में नैतिकता, कर्तव्य और धर्म के प्रति गहरी निष्ठा रही है। इन ग्रंथों में वर्णित नारी पात्रों, जैसे सीता, द्रौपदी, कुंती और गांधारी, का विश्लेषण उनके सामाजिक स्थान और मानसिक दशा को दर्शाता है। इसके अलावा, जाति व्यवस्था, परिवार संरचना, गुरु-शिष्य परंपरा और राजधर्म जैसे विषयों पर भी इन महाकाव्यों में व्यापक दृष्टिकोण मिलता है। इस शोधपत्र में आर्षकाव्यों के सांस्कृतिक मनोविज्ञान को समझने का प्रयास किया गया है, जिससे यह स्पष्ट होता है कि प्राचीन भारतीय समाज में मानसिकता किस प्रकार विकसित हुई और किस प्रकार आज भी यह सांस्कृतिक मूल्यों को प्रभावित करती है।

मुख्य शब्द : आर्ष महाकाव्य, सांस्कृतिक मनोविज्ञान, रामायण, महाभारत.

सांस्कृतिक मनोविज्ञान

सांस्कृतिक मनोविज्ञान मनोविज्ञान की वह शाखा है जो यह अध्ययन करती है कि संस्कृति किस प्रकार से मानवीय सोच, भावनाओं और व्यवहार को प्रभावित करती है। सांस्कृतिक मनोविज्ञान 20वीं शताब्दी के उत्तरार्ध में विशेष रूप से प्रसिद्ध हुआ। हालांकि इसकी जड़ें पहले से ही दर्शनशास्त्र, समाजशास्त्र और मनोविज्ञान में थीं, लेकिन 1980 और 1990 के दशक में यह एक प्रमुख क्षेत्र के रूप में उभरा। इसका विकास मुख्य रूप से लेव वायगोत्स्की, विल्हेम वुंड्ट और अलेक्जेंडर लूरिया जैसे विद्वानों के कार्यों से हुआ। उन्होंने यह दिखाया कि मनोवैज्ञानिक प्रक्रियाएं संस्कृति से गहराई से प्रभावित होती हैं।

सांस्कृतिक मनोविज्ञान यह समझने में मदद करता है कि विभिन्न समाजों और संस्कृतियों में लोग एक-दूसरे से कैसे भिन्न होते हैं और वे अपने परिवेश के अनुसार कैसे विकसित होते हैं। पश्चिमी देशों में स्वतंत्रता और आत्मनिर्णय पर जोर दिया जाता है, जबकि भारत और जापान जैसी संस्कृतियों

में सामूहिकता अधिक महत्वपूर्ण होती है। संक्षेप में, सांस्कृतिक मनोविज्ञान यह बताता है कि किसी भी समाज की संस्कृति उसके लोगों के सोचने और व्यवहार करने के तरीके को कैसे ढालती है।

आर्ष महाकाव्यों में सांस्कृतिक मनोविज्ञान

आर्ष महाकाव्य का अर्थ उन महाकाव्यों से है जो आर्ष = ऋषियों द्वारा लिखे गए हैं और जो भारतीय संस्कृति, समाज, धर्म, नैतिकता और आध्यात्मिकता का व्यापक चित्र प्रस्तुत करते हैं। मुख्य रूप से, दो ग्रंथों को आर्ष महाकाव्य माना जाता है: •

रामायण - महर्षि वाल्मीकि द्वारा रचित, जो भगवान राम के जीवन और आदर्शों का वर्णन करता है। **महाभारत** - महर्षि वेदव्यास द्वारा रचित, जिसमें कौरवों और पांडवों के संघर्ष की कथा है और भगवद्गीता जैसी महत्वपूर्ण आध्यात्मिक शिक्षा भी शामिल है।

रामायण में प्रतिपादित सांस्कृतिक मनोविज्ञान

रामायणकालीन संस्कृति एक आदर्श संस्कृति का उत्कृष्ट उदाहरण प्रस्तुत करती है। महर्षि वाल्मीकि ने रामायण की रचना एक अनुकरणीय महाकाव्य के रूप में की, जिसमें भारतीय संस्कृति के मूल्यों का उत्कृष्ट चित्रण किया गया है। इसके पात्रों की मनोदशा भारतीय समाज में आदर्श मानी गई है। संपूर्ण रामायण में विभिन्न प्रसंगों के माध्यम से यह स्पष्ट होता है कि उस काल की संस्कृति ने कैसे पात्रों की मानसिकता को उत्तम और संतुलित बनाया।

मनोवैज्ञानिक **कार्ल रोजर्स** ने एक महत्वपूर्ण सिद्धांत प्रस्तुत किया है, जिसके अनुसार यदि किसी व्यक्ति के स्व-अनुभव और बाहरी पर्यावरणीय उद्दीपकों में अधिक समानता होती है, तो उसका समायोजन बेहतर होता है। इसके विपरीत, यदि आंतरिक अनुभव और बाह्य परिस्थितियों के बीच असंगति होती है, तो समायोजन कमजोर हो जाता है। रामायण के विभिन्न पात्रों की मानसिक स्थिति में इस सिद्धांत के स्पष्ट संकेत देखे जा सकते हैं, जो उनकी आंतरिक अनुभूतियों और सामाजिक-सांस्कृतिक परिवेश के बीच संतुलन को दर्शाते हैं।

मर्यादा पुरुषोत्तम राम

रामायण में राम की मानसिक स्थिति उनके जीवन के विभिन्न चरणों में बदलती रहती है। उनके मनोवैज्ञानिक पहलुओं को देखने पर हम पाते हैं कि वे एक आदर्श राजा, पुत्र, पति और योद्धा के रूप में सामने आते हैं। राम का बचपन अयोध्या में अत्यंत सुखमय बीता। वे बचपन से ही संयमी, शांत और धर्मपरायण थे। गुरु वशिष्ठ के आश्रम में उन्होंने शिक्षा ग्रहण की, जिससे उनकी मानसिकता अनुशासनप्रिय और न्यायसंगत बनी। जब कैकेयी ने राम के लिए 14 वर्षों का वनवास मांगा, तो राम ने इसे सहर्ष स्वीकार कर लिया।

एवमस्तु गमिष्यामि वनं वस्तुमहं त्वितः ।

जटाचीरधरो राज्ञः प्रतिज्ञामनुपालयन् २ अयोध्याकाण्ड सर्ग १९

हालांकि, उनके हृदय में परिवार के प्रति प्रेम था, फिर भी वे धर्म और पितृभक्ति को सर्वोपरि मानते थे। इस समय उनकी मानसिक स्थिति धैर्य, संयम और त्याग से भरी थी। सीता हरण के बाद राम गहरे दुःख में डूब जाते हैं। वे अत्यंत व्यथित होते हैं और सीता को खोजने के लिए व्याकुल हो जाते हैं। इस समय उनके भीतर प्रेम, चिंता और क्रोध की भावनाएँ प्रकट होती हैं। यह एक साधारण मानव की संवेदनशीलता को दर्शाता है। राम ने रावण को मारकर धर्म की रक्षा की, लेकिन सीता की अग्निपरीक्षा ने उनके मन में एक आंतरिक संघर्ष उत्पन्न कर दिया। वे एक ओर पति के रूप में प्रेम और स्नेह रखते थे, तो दूसरी ओर राजा के रूप में न्याय और समाज के प्रति उत्तरदायित्व भी निभाना था। यही कारण था कि उन्होंने आगे चलकर सीता का परित्याग किया, जो उनकी मनोवैज्ञानिक द्वंद्व की स्थिति को दर्शाता है।

सीता के त्याग के बाद राम अकेले पड़ जाते हैं। वे एक आदर्श राजा की तरह शासन करते हैं, लेकिन भीतर से दुखी रहते हैं। अंततः वे जल में समाहित होकर अपनी लौकिक यात्रा समाप्त करते हैं। यह उनकी मानसिक स्थिति की परिपक्वता और वैराग्य को दर्शाता है। मनुष्य एक सामाजिक प्राणी है। राम, एक शक्तिशाली पुरुष होते हुए भी, सुग्रीव से सहायता मांगने में संकोच नहीं करते। वे जानते हैं कि समाज में रहकर ही कार्य सिद्ध होता है। इसलिए वे अपनी समस्याएँ दूसरों के सामने रखने से हिचकिचाते नहीं। राम जब भी किसी से मिलते हैं, तो उनके कार्यों की प्रशंसा करते हैं, चाहे वह सुग्रीव हों, हनुमान हों, शबरी हों या जांबवंत हों। वे भली-भाँति समझते हैं कि प्रशंसा व्यक्तित्व विकास का एक महत्वपूर्ण तत्व है। जब कुंभकर्ण का वध होता है, तब वे विभीषण को सांत्वना देते हैं, लेकिन लक्ष्मण की मूर्छा के समय स्वयं विचलित हो जाते हैं, जिससे उनके मानवीय गुणों का दर्शन होता है।

परित्यक्ष्याम्यहं प्राणान् वानराणां तु पश्यताम् ।

यदि पत्यत्वमापन्नः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ ७ ॥

किं नु वक्ष्यामि कौसल्यां मातरं किं नु कैकयीम् ।

कथमम्बां सुमित्रां च पुत्रदर्शनलालसाम् ॥ ८ ॥

विवत्सां वेपमानां च वेपन्तीं कुररीमिव ।

कथमाश्वासयिष्यामि यदि यास्यामि तं विना ॥ ९ ॥ युद्धकांड सर्ग ४९

राम, भगवान् होते हुए भी, दुःख और शोक प्रकट करते हैं, जो उन्हें और अधिक मानवीय बनाता है। जब वे विश्वामित्र के साथ उनके यज्ञ की रक्षा के लिए जाते हैं, और विश्वामित्र उनसे आने का कारण पूछते हैं, तो राम उत्तर देते हैं कि वे स्वयं को परखने के लिए आए हैं।

एडवर्ड डी. सी. और रिचर्ड रेयान ने ARC सिद्धांत प्रस्तुत किया है, जिसमें:

A (Autonomy) - स्वायत्तता

R (Relatedness) - संबद्धता

C (Competence) - क्षमता

राम की सफलता इन्हीं गुणों पर आधारित थी। वे एक सशक्त, सहनशील और न्यायप्रिय व्यक्ति के रूप में सामने आते हैं। उनका धैर्य, त्याग और कर्तव्यनिष्ठा उनकी मानसिक स्थिति को विशेष बनाते हैं, जिससे वे मर्यादा पुरुषोत्तम कहलाते हैं।

धर्म का महत्त्व

रामायण में अनेक स्थानों पर धर्म की विस्तृत व्याख्या मिलती है। वास्तव में, रामायणकालीन समाज में प्रतिपादित धर्म मनुस्मृति से काफी समानता रखता है, जिसमें वर्णव्यवस्था के स्पष्ट संकेत मिलते हैं। धर्म की स्थापना हेतु एक प्रसंग में राम एक शूद्र को दंडित करते हैं। इसी प्रकार, एक धोबी की टिप्पणी के कारण राम स्वयं सीता का त्याग कर देते हैं, क्योंकि वे प्रजा को अधर्म के पालन की अनुमति नहीं देना चाहते। रामायण का धर्म मूलतः शांतिप्रिय है, और इसके सभी पात्र अपने निज स्वार्थ का त्याग कर समष्टि के कल्याण के लिए समर्पित रहते हैं।

मनः प्रसाद

रामायण में रामराज्य एक आदर्श मानसिक स्थिति का प्रतीक है, जहाँ मन की प्रसन्नता को भौतिक समृद्धि से अधिक महत्व दिया गया है। इस राज्य में मनःप्रसाद - आंतरिक शांति को सर्वस्वीकार्य गुण माना गया है। बालकाण्ड में वर्णन मिलता है -

तस्मिन् पुरवरे हृष्टा धर्मात्मानो बहुश्रुताः ।

नरास्तुष्टा धनैः स्वैः स्वैरलुब्धाः सत्यवादिनः ६

नाल्पसंनिचयः कश्चिदासीत्तस्मिन् पुरोत्तमे ।

कुटुम्बी यो ह्यसिद्धार्थोऽङ्गवाश्वधनधान्यवान् ७

कामी वा न कदर्यो वा नृशंसः पुरुषः क्वचित् ।

द्रष्ट शक्यमयोध्यायां नाविद्वान् न च नास्तिकः ८ बालकाण्ड सर्ग ६

राम, सीता और लक्ष्मण वनवास जाने के आदेश को दुःख के रूप में नहीं देखते, बल्कि अपने कर्तव्यों के निर्वहन हेतु इस कठिनाई को सहर्ष स्वीकार करते हैं। रावण के भाई विभीषण, लंका के ऐश्वर्य और भोग-विलास को त्यागकर वनवासी राम का साथ चुनते हैं। इसी तरह, राम अपने भाई के प्रति प्रेम और कर्तव्य भावना से अयोध्या का राज्य छोड़ने को भी तत्पर रहते हैं। अयोध्या की प्रजा अपने राजा राम के प्रति गहरी संवेदनशीलता रखती है और उनके प्रति अटूट श्रद्धा भाव रखती है। इस प्रकार, रामायण कालीन संस्कृति

में समाज की यह एक आदर्श स्थिति थी, जहाँ आत्मिक संतोष और कर्तव्यपरायणता को सर्वोच्च स्थान दिया गया था

संबंधों का महत्त्व

रामायण में आदर्श राजा, आदर्श पिता, आदर्श पुत्र, आदर्श पत्नी, आदर्श भाई और आदर्श सेवक की भावना को प्रस्तुत किया गया है। दशरथ कैकयी के कठोर वचन सुनकर अपनी मानसिक स्थिति का निरूपण करते हैं -

किं नु मेअयं दिवास्वप्नश्चित्तमोहोडपि वा मम ।

अनुभूतोपसर्गो वा मनसो वाप्युपद्रवः ॥ अयोध्याकांड सर्ग १२, श्लोक २

अपने कुल की परंपरा का पालन करने हेतु राम अपने सुख का बलिदान कर देते हैं। लक्ष्मण, भाई और भाभी की सेवा के लिए अपने दांपत्य सुख का त्याग कर देते हैं। राजकुमारी सीता अपने सुखों का त्याग कर पति के दुखों में उनका साथ देती हैं। हनुमान अपने प्रभु की सेवा के लिए हर प्रकार का त्याग करने को तत्पर रहते हैं। पुत्र-वियोग में राजा दशरथ का निधन हो जाता है।

नारी की स्थिति

रामायण का एक प्रमुख पात्र सीता हैं। उन्हें रामायण में एक आदर्श नारी के रूप में प्रस्तुत किया गया है। सीता उस युग की सांस्कृतिक और सामाजिक मान्यताओं के अनुरूप आचरण करती हैं। वे अबला होते हुए भी रावण का प्रतिरोध बहादुरी से करती हैं। पति की इच्छा का सम्मान करते हुए वनगमन स्वीकार करती हैं और निःस्वार्थ भाव से उनके आदेशों का पालन करती हैं।

यतु पौरजने राजन् धर्मेण समवाप्युतम् ।

अहं तु नानुशोचामि स्वशरीरं नरर्षभ ॥ १६ ॥

यथाऽपवादं पौराणां तथैव रघुनन्दन ॥

पतिर्हि देवता नार्याः पतिर्बन्धुः पतिर्गुरुः ॥ १७ ॥ उत्तरकांड सर्ग ४८

जब रावण भिक्षुक के वेश में आता है, तो धर्म के अनुसार उसे दान देती हैं। सुवर्ण मृग को देखकर उसे पाने की इच्छा व्यक्त करती हैं। बाद में, जब वे अपने पुत्रों लव और कुश का पालन-पोषण करती हैं, तो एक सशक्त माता के रूप में अपनी भूमिका निभाती हैं। रामायण की अन्य नारीपात्र भी तत्कालीन संस्कृति और नीति-नियमों के अनुरूप आचरण करती हैं। उर्मिला अपने पति लक्ष्मण के कर्तव्य पालन के लिए चौदह वर्ष का वियोग सहती हैं। मांडवी अपने पति भरत के साथ वन में कुटीर में रहती हैं। कौशल्या अपने पति राजा दशरथ की अंतिम घड़ी में उनका सहारा बनती हैं। शबरी अपने प्रभु श्रीराम के आगमन की प्रतीक्षा करते हुए प्रेमपूर्वक बेर चुनकर उन्हें अर्पित करती हैं। मंदोदरी रावण को अधर्म के मार्ग को छोड़ने की सलाह देती हैं।

अहिल्या निर्दोष होने के बावजूद अपने पति के शाप को सहन करती हैं। लंकिनी लंका की रक्षा के लिए पूर्ण रूप से समर्पित रहती हैं। इस प्रकार, रामायण की सभी नारी पात्र तत्कालीन सामाजिक और सांस्कृतिक मूल्यों के अनुरूप आदर्श नारीत्व का प्रतीक हैं।

नकारात्मक तत्त्व

रामायण में मुख्य खलनायक की भूमिका में रावण है। वाल्मीकि ने रावण के चरित्र के माध्यम से यह दर्शाया है कि अहंकार का परिणाम अंततः विनाश होता है। इस संदर्भ में वे सफल भी हुए हैं। विभीषण अपने भाई रावण के साथ विश्वासघात करते हैं, लेकिन सत्य की स्थापना के लिए उनका यह कार्य सराहनीय माना जाता है। मंथरा की कुटिल संगति के प्रभाव से कैकेयी अपने कुल का विनाश कर बैठती है, जिसे वाल्मीकि ने प्रभावी रूप से चित्रित किया है। रावण एक विद्वान ब्राह्मण होते हुए भी अपने अहंकार के कारण स्वयं और अपने कुल का सर्वनाश कर बैठता है। ताड़का, लंकिनी, सुरसा, शूर्पणखा, खर, दूषण, मारीच आदि नकारात्मक शक्तियाँ राम के हाथों मारे जाने से मुक्ति पाती हैं। रामायण में ईर्ष्या, वैर, अहंकार और अन्य नकारात्मक प्रवृत्तियों के दुष्परिणामों को स्पष्ट रूप से दर्शाया गया है।

राजनीति और युद्धनीति

भारतीय संस्कृति में राजा को केवल सत्ता का धारक नहीं, बल्कि धर्म का संरक्षक माना जाता था। राम दंडनीति को ही धर्म रक्षा का साधन कहते थे।

दण्ड अव वरो लोके पुरुषस्येति मे मतिः।

धिक क्षमामकृतज्ञेषु सान्त्वं दानमथापि वा॥ ४९, युद्धकाण्ड २२ सर्ग)

यही कारण है कि रामायण में राजधर्म का अत्यधिक महत्व दिया गया है। भारतीय संस्कृति में परिवार और समाज के प्रति दायित्व महत्वपूर्ण हैं। राम ने पिता की आज्ञा का पालन करते हुए वनवास स्वीकार किया, जो तत्कालीन सांस्कृतिक मूल्यों के अनुरूप था। राजा को 'प्रजापालक' माना जाता था। जब राम ने सीता का परित्याग किया, तो यह उनके व्यक्तिगत प्रेम से अधिक प्रजा की भावनाओं को प्राथमिकता देने का सांस्कृतिक संकेत था। राम ने निषादराज गुह, हनुमान और सुग्रीव से मित्रता की, जिससे पता चलता है कि राजनीति केवल कुलीन वर्ग तक सीमित नहीं थी, बल्कि विभिन्न समुदायों को भी इसमें स्थान दिया गया था। विभीषण का रावण के विरुद्ध राम का साथ देना एक नैतिक राजनीति का उदाहरण था, जहाँ धर्म और न्याय को रक्त संबंधों से ऊपर रखा जाता था। भारतीय संस्कृति में युद्ध केवल विजय के लिए नहीं, बल्कि धर्म की रक्षा के लिए लड़ा जाता था। राम ने रावण से युद्ध केवल तब किया जब सभी शांति प्रयास असफल हो गए। राम ने युद्ध में मर्यादा बनाए रखी। जब रावण युद्धभूमि में बेहोश हो गया, तो उन्होंने उसे बिना हथियार मारे जाने से मना कर दिया। राम ने सुग्रीव और विभीषण से मित्रता कर अपनी सैन्य शक्ति को बढ़ाया, जो तत्कालीन कूटनीति का

एक महत्वपूर्ण पहलू था। हनुमान को लंका भेजना यह दर्शाता है कि रामायण काल में सूचना तंत्र और जासूसी को युद्ध नीति में महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त था। राम ने रावण की मृत्यु के बाद विभीषण को उसका अंतिम संस्कार करने का आदेश दिया, जो दर्शाता है कि भारतीय संस्कृति में शत्रु का भी सम्मान किया जाता था। सीता की अग्नि परीक्षा दिखाता है कि समाज में स्त्रियों की शुद्धता और नैतिकता को अत्यधिक महत्व दिया जाता था, भले ही यह स्त्री के लिए अन्यायपूर्ण रहा हो।

डॉ. क्रिस वेणुगोपाल ने कोच्चि में टेडएक्स-एनयूएलएस 2024 टॉक में रामायण और आधुनिक मनोविज्ञान के बीच संबंध को विश्लेषित किया। वे हार्वर्ड गार्डनर के बहु-बुद्धि सिद्धांत के तहत रावण के दस सिरों को चेतन मन की जटिलता का प्रतीक मानते हैं, जो विभिन्न भूमिकाओं, इच्छाओं और प्रतिभाओं को समाहित करता है। विभीषण अवचेतन मन का प्रतिनिधित्व करता है, जो नैतिकता और सद्गुणों से जुड़ा होता है, जबकि कुंभकर्ण अचेतन मन का प्रतीक है, जो हमारे व्यवहार को गहराई से प्रभावित करता है। शूर्पणखा मन और शरीर के जटिल संबंध को दर्शाती है—भ्रष्ट मन शरीर को पीड़ा देता है, जबकि स्वस्थ मन सौंदर्य को पुनर्स्थापित करता है। राम और सीता का संबंध आध्यात्मिक आकांक्षाओं और भौतिक इच्छाओं के बीच संघर्ष का प्रतीक है।

महाभारत में सांस्कृतिक मनोविज्ञान

महाभारत द्वापर युग की रचना है। जो आदर्श और सामाजिक मान्यताएं रामायण में दिखने को मिलती हैं वह महाभारत में नहीं दिखती। यहा समाज अधिक जटिल और व्यावहारिक हो गया था। नैतिकता उतनी स्पष्ट नहीं थी, और धर्म एवं अधर्म के बीच संघर्ष अधिक गहरा था। इसमें परिवार में अधिक कलह और संघर्ष दिखाया गया है। कौरव और पांडव एक ही परिवार के होते हुए भी एक-दूसरे के शत्रु बन जाते हैं। द्रौपदी का विवाह पाँच भाइयों से होता है, जो रामायण की संस्कृति से भिन्न है।

नायक

महाभारत के पात्रों में आदर्शवाद और यथार्थवाद दोनों के तत्व समाहित हैं। प्रत्येक पात्र में मानवीय गुण-दोषों का अनोखा संतुलन देखने को मिलता है। इसके पात्र विभिन्न गुणों और संस्कारों के प्रतीक हैं। श्रीकृष्ण धर्म, नीति और योग के मार्गदर्शक हैं, जिन्होंने गीता के माध्यम से कर्मयोग का संदेश दिया। युधिष्ठिर सत्य और न्याय के प्रतीक हैं, जबकि भीष्म त्याग और प्रतिज्ञा की प्रतिमूर्ति हैं। अर्जुन वीरता और कर्तव्यनिष्ठा का उदाहरण प्रस्तुत करते हैं, तो द्रौपदी स्त्री शक्ति और सम्मान की रक्षा के लिए संघर्ष का प्रतीक हैं। दूसरी ओर, दुर्योधन और शकुनि जैसे पात्र अहंकार और कुटिलता के उदाहरण हैं, जो यह दर्शाते हैं कि अधर्म का अंत निश्चित होता है। कर्ण उत्तम दानवीर और श्रेष्ठ मित्र है। वह कीर्ति को ही श्रेष्ठ मानते हैं।

पुरुषस्य परे लोके कीतिरेव परायणम् ।

इह लोके विशुद्धा च कीर्तिरायुर्विवर्धनी ॥ ३४

सोऽहं शरीरजे दत्त्वा कीर्तिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् ।

दत्त्वा च विधिवद्दानं ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥ ३५

हुत्वा शरीरं संग्रामे कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।

विजित्य वा परानाजौ यशः प्राप्स्यामि केवलम् ॥३६

आरण्यक पर्वअध्याय २८४

महाभारत की संस्कृति में धर्म, सत्य, कर्तव्य, गुरु-शिष्य परंपरा, स्त्री सम्मान, परिवार, राजनीति और न्याय जैसे गहरे तत्व निहित हैं। यह महाकाव्य हमें सिखाता है कि धर्म और अधर्म की लड़ाई निरंतर चलती रहती है, लेकिन अंततः सत्य और न्याय की ही विजय होती है।

धर्म और समाज

ऊर्ध्वबाहुविरोम्येष न च कश्चिच्छृणोति मे ।

धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥ ४९ स्वर्गारोहण पर्व अध्याय ५

महाभारत में धर्म और समाज का वर्णन गहरे और जटिल तरीके से किया गया है। धर्म को महाभारत में 'धर्मराज' युधिष्ठिर और भगवान श्री कृष्ण जैसे पात्रों के माध्यम से प्रस्तुत किया गया है, जिनका कार्य समाज के लिए आदर्श और मार्गदर्शन प्रदान करना था। महाभारत का मुख्य उद्देश्य यह है कि धर्म केवल व्यक्तिगत आस्था का विषय नहीं है, बल्कि समाज और राज्य की भलाई के लिए आवश्यक है।

सत्यमार्जवमक्रोधः संविभागो दमः शमः ।

अनसूयाविहिंसा च शौचमिन्द्रियसंयमः ।

साधनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १७

अधर्मरुचयो मूढास्तिर्यग्गतिपरायणाः ।

कृच्छ्रां योनिमनुप्राप्य न सुखं विन्दते जनाः॥१८ आरण्यक पर्व अध्याय २४५

समाज के विभिन्न वर्गों के कर्तव्यों, दायित्वों और अधिकारों को महाभारत में विस्तार से बताया गया है, जो समाज के सामाजिक ढांचे को संतुलित और व्यवस्थित रखने के लिए आवश्यक थे। इसके अलावा, महाभारत में संघर्ष, सत्य और नैतिकता के बीच संघर्षों को भी दिखाया गया है, जहां धर्म का पालन करना और उसे बनाए रखना, न केवल व्यक्तिगत बल्कि समाज के सामूहिक कल्याण के लिए आवश्यक है। महाभारत यह भी सिखाता है कि कभी-कभी धर्म के पालन में कठिन निर्णय लेने पड़ते हैं, जो समाज के विकास और उसके सर्वोत्तम लाभ के लिए होते हैं।

अधर्मरूपो धर्मो हि कश्चिदस्ति नराधिप ।

धर्मश्चाधर्मरूपोऽस्ति तच्च ज्ञेयं विपश्चिता ॥ २० शान्तिपर्व अध्याय ३४

पारिवारिक संबंध

धिगस्तु मम लुब्धस्य यत्कृते सर्वबान्धवाः ।

सुखार्हाः परमं दुःखं प्राप्नुवन्त्यपराजिताः ॥ ७३ द्रोण पर्व १३

महाभारत में परिवार की संरचना को संयुक्त परिवार प्रणाली के रूप में दिखाया गया है, जहाँ राजा, रानी, पुत्र, भ्राता, पितामह, माता, गुरु और अन्य संबंधों की भूमिका महत्वपूर्ण होती है। पांडव और कौरव एक ही कुल के होने के बावजूद पारिवारिक मतभेदों और सत्ता संघर्ष के कारण विभाजित हो जाते हैं, जिससे यह स्पष्ट होता है कि पारिवारिक संबंध केवल रक्त-संबंधों पर ही आधारित नहीं होते, बल्कि आदर्शों, मूल्यों और नैतिकता पर भी निर्भर करते हैं। इस महाकाव्य में माता-पिता के प्रति कर्तव्य, भाईचारा, गुरु-शिष्य परंपरा, स्त्रियों की भूमिका और समाज की सांस्कृतिक व्यवस्था को विस्तार से दर्शाया गया है। भीष्म पितामह का आजीवन ब्रह्मचर्य व्रत और कर्तव्यपरायणता, अर्जुन और द्रोणाचार्य का गुरु-शिष्य संबंध, गांधारी की पतिव्रता निष्ठा, कुंती का मातृत्व, और युधिष्ठिर का सत्य व धर्म के प्रति अडिग रहना, इन सभी प्रसंगों से पारिवारिक मूल्यों और संस्कृति का बोध होता है। धृतराष्ट्र का पुत्रमोह उनके विलाप में दिखता है -

तमसा त्वभ्यवस्तीर्णो मोह आविशतीव माम् ।

संज्ञां नोपलभे सूत मनो विह्वलतीव मे ॥ १५९ आदीपर्व अध्याय १

महाभारत यह भी दर्शाता है कि पारिवारिक संबंधों में प्रेम, त्याग, ईर्ष्या, स्वार्थ और संघर्ष जैसे तत्व भी होते हैं, जो समाज की वास्तविकता को प्रतिबिंबित करते हैं।

नारी की स्थिति

महाभारत में नारी की स्थिति जटिल और बहुआयामी रही है। एक ओर, स्त्रियों को सम्मान और शक्ति के प्रतीक के रूप में प्रस्तुत किया गया है, तो दूसरी ओर, उन्हें पितृसत्तात्मक समाज की सीमाओं में भी बांधा गया है। द्रौपदी, कुंती, गांधारी और सत्यवती जैसी स्त्रियाँ महाभारत में केंद्रीय भूमिका निभाती हैं। द्रौपदी को न केवल एक बुद्धिमान और साहसी महिला के रूप में दिखाया गया है, बल्कि उनके चीरहरण का प्रसंग यह भी दर्शाता है कि उस समय स्त्रियों को अपमान और अन्याय का शिकार भी बनना पड़ता था। कुंती और गांधारी जैसी माताओं ने अपने परिवार और समाज के प्रति कर्तव्य निभाते हुए अनेक बलिदान किए। महाभारत की कथा में स्त्रियों को ज्ञान, नीति और शक्ति का स्रोत माना गया है, लेकिन साथ ही उन्हें पति और समाज के प्रति समर्पित रहने की अपेक्षा भी की गई है। इस महाकाव्य से यह स्पष्ट होता है कि प्राचीन भारतीय समाज में स्त्रियों को एक ओर अधिकार और सम्मान प्राप्त थे, वहीं दूसरी ओर वे सामाजिक बंधनों और संघर्षों का भी सामना कर रही थीं।

नकारात्मक तत्त्व

महाभारत एक महाकाव्य है जिसमें अनेक सकारात्मक और नकारात्मक तत्त्व समाहित हैं। इसमें नकारात्मक तत्त्वों के रूप में लोभ, मोह, ईर्ष्या, अधर्म, विश्वासघात और हिंसा देखने को मिलती है। दुर्योधन का अहंकार और लोभ, शकुनि की कूटनीति, कर्ण और द्रौपदी का अपमान, युद्ध में छल-कपट, अभिमन्यु की नृशंस हत्या- ये सभी नकारात्मक पहलू हैं जो मानवीय कमजोरियों को दर्शाते हैं। हालांकि, इन नकारात्मक तत्त्वों से संस्कृति को भी दिशा मिलती है, क्योंकि महाभारत केवल युद्ध और विनाश की कथा नहीं, बल्कि धर्म-अधर्म के संघर्ष का प्रतिबिंब भी है।

न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्धर्म त्यजेज्जीविष्यापि हेतोः ।

नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः॥ ५०

स्वर्गारोहण पर्व अध्याय ५

यह सिखाता है कि अधर्म चाहे कितना भी शक्तिशाली हो, अंततः धर्म की ही विजय होती है। इस महाकाव्य में वर्णित घटनाएँ समाज को नैतिक मूल्यों और कर्तव्यों का बोध कराती हैं, जिससे भारतीय संस्कृति का निर्माण और संरक्षण हुआ है।

युद्धनीति और राजनीति

महाभारत में युद्धनीति और राजनीति का बहुत महत्वपूर्ण स्थान है, जो न केवल उस काल के युद्धों को बल्कि आज की राजनीति और रणनीतिक सोच को भी प्रभावित करता है। महाभारत के युद्धनीति में कूटनीति, छुपी रणनीतियाँ, और मानसिक खेल महत्वपूर्ण थे। कौरवों और पाण्डवों के बीच युद्ध में हर एक कदम एक रणनीतिक विचार के तहत उठाया गया था। उदाहरण के लिए, कर्ण और अर्जुन के बीच का युद्ध, कृष्ण की दांवपेंच, और अभिमन्यु के चक्रव्यूह में फंसे होने जैसी घटनाएँ दर्शाती हैं कि युद्ध सिर्फ ताकत से नहीं, बल्कि योजना और चालों से भी लड़ा जाता है।

नादण्डः शत्रियो भाति नादण्डो भूतिमश्नुते ।

नादण्डस्य प्रजा राज्ञः सुखमेधन्ति भारत ॥१४ शान्तिपर्व अध्याय १४

राजनीति की बात करें तो महाभारत में सत्ता संघर्ष, नैतिकता और शक्ति के बीच एक जटिल संबंध नजर आता है। दुर्योधन की सत्ता की लालसा और युधिष्ठिर की धर्मनिष्ठा के बीच का अंतर स्पष्ट रूप से दिखता है। श्री कृष्ण ने अपनी कूटनीति से पाण्डवों को मदद दी, जबकि वे दुर्योधन के साथ भी संवाद करते थे, जिससे राजनीति के जटिल पहलुओं को उजागर किया गया।

द्विविधं कर्म शूराणां युद्धे जयपराजयौ ।

तौ चाप्यनित्यौ राधेय वासवस्यापि युध्यतः। द्रोण पर्व अध्याय १२३

महाभारत के राजनीति में धोखाधड़ी, विश्वासघात, और धूर्तता को भी अहम स्थान प्राप्त है, जो यह बताता है कि राजनीति में हर कदम को समझदारी से उठाना जरूरी है।

निष्कर्ष

आर्ष महाकाव्यों में सांस्कृतिक मनोविज्ञान पर विचार करते हुए यह निष्कर्ष निकाला जा सकता है कि ये ग्रंथ समाज के मानसिक और सांस्कृतिक स्वरूप को प्रतिबिंबित करते हैं। महाकाव्य न केवल धार्मिक और नैतिक शिक्षा का माध्यम हैं, बल्कि वे समाज के सांस्कृतिक मान्यताओं, विचारधाराओं और मानसिकताओं का गहरा चित्रण भी प्रस्तुत करते हैं। इन ग्रंथों में नायक और खलनायक के पात्रों के माध्यम से मनुष्य के आंतरिक द्वंद्व, संघर्ष, और नैतिक निर्णयों को दर्शाया गया है, जो समाज के सामूहिक मानसिकता और सामाजिक धारा से जुड़े होते हैं। साथ ही, इन महाकाव्यों में दिखाए गए प्रतीक, कथा और घटनाएं मानसिक और सांस्कृतिक संदर्भों में एक गहरी समझ उत्पन्न करती हैं, जो मानव मनोविज्ञान को समझने में सहायक होती हैं। इन काव्यों के माध्यम से सांस्कृतिक मानसिकता का यह भी संकेत मिलता है कि व्यक्ति और समाज का विकास आत्म-निर्णय, नैतिकता, और सांस्कृतिक आदर्शों के आधार पर होता है।

संदर्भग्रंथ

१. रामायणम्, वाल्मीकिः, गीताप्रेस, गोरखपुर, १९६५
२. महाभारतम्, वेदव्यासः, गीताप्रेस, गोरखपुर, २००६
३. हिंदू साइकोलॉजी - स्वामी अखिलानंद २०१३
४. महाभारत में मनोविज्ञान

<https://egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/98461/1/Unit-14.pdf>

५. रामायण और आधुनिक मनोविज्ञान लेख

<https://www.onmanorama.com/lifestyle/astro/2024/10/20/ramayana-modern-psychology-tedx-nuals-talk-sheds-new-light-indian-epic.amp.html>

सांस्कृतिक मनोविज्ञान और मानव व्यवहार विज्ञान

Dr.Dipakkumar R Pandya

Assistant Professor

S.D.Shethiya College of Education,Mundra

सारांश :

प्राचीन समय से लेकर आजतक मानव संस्कृति से जुड़ा रहा है । जब गुहवरवासी था तब भी और आज भी जब वह मुक्त गगन में पक्षी की तरह उड़ रहा है ,संस्कृति बद्ध है । सांस्कृतिक मनोविज्ञान इस बात की जांच करता है कि जो सांस्कृतिक संदर्भ हैं वे मानव व्यवहार, संज्ञान और भावनाओं को किस प्रकार आकार देते हैं। आदमी के सारे व्यवहार संस्कृति से नियमन पाते हैं । यह शोधपत्र -सांस्कृतिक मनोविज्ञान का मानव व्यवहार में योगदान जानना , सांस्कृतिक मनोविज्ञान के संज्ञान का मानव व्यवहार में योगदान जानना , सांस्कृतिक मनोविज्ञान का मानव भावनाओं में योगदान जानना आदि उद्देश्यों को लेकर लिखा गया है । शोधकर्ता ने प्रस्तुत शीर्षक संबन्धित कुछ किताबों का अध्ययन किया ,जिससे जो तथ्य मिलें वे प्रमुख निष्कर्षों के रूप में लिए गए । ये प्रमुख निष्कर्ष कुछ इस प्रकार हैं - सांस्कृतिक मनोविज्ञान मानव व्यवहार में उचित दिशा प्रदान करता है । सांस्कृतिक मनोविज्ञान के कारण मानव को जीवन जीने का सही रास्ता मिलता है । सांस्कृतिक मनोविज्ञान के संज्ञान से आदमी के जीवन में आवश्यक नियमन आता है । इस प्रकार के ज्ञान से मानव को अच्छे बुरे का खयाल मिलता है जो अनुकूल जीवन जीने में सहायक होता है । सांस्कृतिक मनोविज्ञान का मानव भावनाओं में भी अत्यधिक महत्व है । सांस्कृतिक मनोविज्ञान से आदमी की भावनात्मक बुद्धि का विकास होता है । आदमी एसी ही क्रिया अन्य के साथ करने के लिए प्रेरित होता है जैसी अपेक्षा वह अन्य से रखता है । मानव विविधता को समझने के लिए सांस्कृतिक मनोविज्ञान का पता लगाना जरूरी है। कुल मिलकर यह अध्ययन संस्कृति, मनोविज्ञान और मानव व्यवहार के बीच दिशात्मक प्रभाव पर प्रकाश डालता है, तथा पारस्परिक आंतर सम्बन्धों पर जोर देता है।

➤ प्रस्तावना :

सांस्कृतिक मनोविज्ञान एक अंतःविषय क्षेत्र है जो मनोविज्ञान और मानवविज्ञान को जोड़ता है, तथा इसका उद्देश्य यह समझना है कि सांस्कृतिक कारक मनोवैज्ञानिक प्रक्रियाओं को किस प्रकार प्रभावित करते हैं। सामान्य मनोविज्ञान के विपरीत, जो अक्सर व्यवहार के सार्वभौमिक नियमों की तलाश करता है, सांस्कृतिक मनोविज्ञान संदर्भ-निर्भर विविधताओं पर जोर देता है। सांस्कृतिक मनोविज्ञान मानव व्यवहार से सीधा संपर्क बनाए रखता है । मानव व्यवहार को उचित दिशा प्रदान करना ,मानव उत्कर्ष के लिए सही ज्ञान देना , भटकाव प्रवृत्ति पर

नियंत्रण कराना ,अन्य के लिए श्रेष्ठ हो ऐसे व्यवहार करने के लिए प्रेरित करना ,मानव भावनाओं को समृद्ध बनाना आदि प्रमुख कार्य एवं क्षेत्र से सांस्कृतिक मनोविज्ञान सीधा जुड़ा हुआ है । मानव विविधता को समझने के लिए सांस्कृतिक मनोविज्ञान का पता लगाना जरूरी है। अभ्यसक शिक्षक प्रशिक्षण में मनोविज्ञान विषय के कार्य से अध्ययनरत होने के कारण प्रस्तुत विषय पसंद किया है ।

➤ पारिभाषिक शब्दों की समझ :

सांस्कृतिक मनोविज्ञान :

सांस्कृतिक मनोविज्ञान संस्कृति और मानसिकता के बीच संबंध का अध्ययन है । यह इस बात को समझने में मदद करता है कि कैसे संस्कृति लोगों के व्यवहार और सोच को प्रभावित करती है । सांस्कृतिक मनोविज्ञान में नृविज्ञान ,भाषा विज्ञान ,दर्शन ,मनोविज्ञान और समाजशास्त्र जैसे विषयों का योगदान होता है ।

मानव व्यवहार विज्ञान :

मानव व्यवहार विज्ञान, या व्यवहार अर्थशास्त्र, वह विज्ञान है जो लोगों के व्यवहार का अध्ययन करता है । इसमें यह पता लगाया जाता है कि लोग कैसे सोचते हैं, कैसे निर्णय लेते हैं, और कैसे पर्यावरण के साथ बातचीत करते हैं ।

➤ अभ्यास के उद्देश्य :

- सांस्कृतिक मनोविज्ञान का मानव व्यवहार में योगदान जानना ।
- सांस्कृतिक मनोविज्ञान के संज्ञान का मानव व्यवहार में योगदान की जानकारी लगाना ।
- सांस्कृतिक मनोविज्ञान का मानव भावनाओं में योगदान का परिचय पाना ।

➤ अभ्यास के प्रश्न :

- सांस्कृतिक मनोविज्ञान का मानव व्यवहार में योगदान क्या होगा ?
- सांस्कृतिक मनोविज्ञान के संज्ञान का मानव व्यवहार में योगदान क्या होगा ?
- सांस्कृतिक मनोविज्ञान का मानव भावनाओं में योगदान क्या होगा ?

➤ विषयवस्तु विवरण :

➤ सांस्कृतिक मनोविज्ञान का मानव व्यवहार में योगदान :

सांस्कृतिक मनोविज्ञान मानव व्यवहार को समझने में महत्वपूर्ण योगदान देता है, क्योंकि यह इस बात पर प्रकाश डालता है कि सांस्कृतिक संदर्भ किस प्रकार हमारे विचारों, भावनाओं और कार्यों को आकार देते हैं। यह भी बताता है कि मनोवैज्ञानिक प्रक्रियाएं सार्वभौमिक नहीं हैं, बल्कि विभिन्न संस्कृतियों में काफी भिन्न होती हैं। यह मनोविज्ञान में पारंपरिक पश्चिम-केंद्रित दृष्टिकोणों को चुनौती देता है और मानव व्यवहार का अध्ययन करते समय सांस्कृतिक प्रभावों पर विचार करने के महत्व पर बल देता है।

सांस्कृतिक मनोविज्ञान का मानव व्यवहार में कुछ प्रमुख योगदान इस प्रकार हैं:

●मानव अनुभूतियुक्त व्यवहार पर सांस्कृतिक मनोविज्ञान का प्रभाव

विभिन्न संस्कृतियों से जुड़े हरेक क्षेत्र के लोग अपनी जानकारी को अलग-अलग तरीके से समझते हैं, संसाधित करते हैं और व्याख्या करते हैं। उदाहरण के लिए, पश्चिमी संस्कृतियाँ अधिक विश्लेषणात्मक याने कि व्यक्तिगत वस्तुओं पर ध्यान केंद्रित करने वाली होती हैं, जबकि पूर्वी संस्कृतियाँ अधिक समग्र याने कि वस्तुओं और संदर्भ के बीच संबंधों को देखने वाली होती हैं। स्मृति, ध्यान और तर्क सांस्कृतिक अनुभवों द्वारा आकार लेते हैं, जो समस्या-समाधान और निर्णय लेने को प्रभावित करते हैं।

●सामाजिक व्यवहार पर सांस्कृतिक मनोविज्ञान का प्रभाव

सांस्कृतिक मनोविज्ञान सामाजिक मानदंडों में भिन्नताओं की व्याख्या करता है, जैसे व्यक्तिवाद बनाम सामूहिकता: व्यक्तिवादी संस्कृतियाँ जैसे, यू.एस., पश्चिमी यूरोप आदि विस्तार में है जो व्यक्तिगत उपलब्धियों और स्वतंत्रता पर जोर देती हैं, जब कि सामूहिक संस्कृतियाँ जैसे, पूर्वी एशिया, लैटिन अमेरिका आदि विस्तार में है जो समूह सद्भाव और सामाजिक भूमिकाओं को प्राथमिकता देती हैं। ये अंतर सहयोग, नेतृत्व शैली और संघर्ष समाधान जैसे मानव व्यवहारों को प्रभावित करते हैं।

●नैतिक व्यवहार पर सांस्कृतिक मनोविज्ञान का प्रभाव :

आदमी की नीतिमत्ता पर सांस्कृतिक मनोविज्ञान के कारण नियमन आता है। सिगमंड फ्रॉइड के सिद्धान्त में जो ID, Ego और Super Ego। फ्रायड का सिद्धांत बताता है कि मानव व्यवहार अचेतन यादों, विचारों और आग्रहों से प्रभावित होता है। मानव एसी क्रिया करने से डरता है जो समाज स्वीकृत नहीं है। इस प्रकार समाज में नीतिमत्ता का स्थापन और बढ़ावा सांस्कृतिक मनोविज्ञान के कारण होता है। प्रायः व्यक्ति ऐसे ही कार्य करने के लिए प्रेरित होता है जो समाज की अपेक्षाएँ पूर्ण करने में सक्षम हो।

➤सांस्कृतिक मनोविज्ञान के संज्ञान का मानव व्यवहार में योगदान :

संज्ञानात्मक सांस्कृतिक मनोविज्ञान मानव व्यवहार को समझने में महत्वपूर्ण योगदान देता है, क्योंकि यह इस बात पर प्रकाश डालता है कि सांस्कृतिक संदर्भ किस प्रकार हमारी विचार प्रक्रियाओं को आकार देते हैं, सूचना को हम कैसे समझते हैं, व्याख्या करते हैं और उस पर प्रतिक्रिया करते हैं, जिससे विभिन्न संस्कृतियों में व्यवहार में अवलोकनीय अंतर उत्पन्न होते हैं, तथा यह दर्शाता है कि हमारे मन सार्वभौमिक नहीं हैं, बल्कि हमारे सांस्कृतिक वातावरण द्वारा सक्रिय रूप से ढाले जाते हैं।

सांस्कृतिक मनोविज्ञान के संज्ञान से मानव व्यवहार किसी सूचना पर कैसे धारणा और ध्यान केंद्रित करते हैं। जैसे कि पश्चिमी संस्कृतियाँ (जैसे, यू.एस., यूरोप) व्यक्तिगत वस्तुओं और उनके गुणों (विश्लेषणात्मक सोच) पर ध्यान केंद्रित करती हैं, जब कि पूर्वी संस्कृतियाँ (जैसे, चीन, जापान) वस्तुओं और संदर्भ (समग्र सोच) के बीच संबंधों पर ध्यान केंद्रित करती हैं। उदाहरणतया देखें तो जब कोई छवि दिखाई जाती है, तो पश्चिमी लोग मुख्य वस्तु पर ध्यान केंद्रित करते हैं, जबकि पूर्वी लोग पृष्ठभूमि के विवरण पर ध्यान देते हैं। सांस्कृतिक मनोविज्ञान के संज्ञान से स्मृति और सांस्कृतिक प्रासंगिकता में भी अंतर देखने मिलता है। जैसे कि अमेरिकी बच्चे व्यक्तिगत उपलब्धियों को याद करते हैं, जबकि एशिया खंड के बच्चे पारिवारिक बातचीत को याद करते हैं। सांस्कृतिक मनोविज्ञान का संज्ञान मानव व्यवहार में निर्णय-तर्क प्रक्रिया को भी प्रभावित करता है। जैसे पश्चिमी संस्कृतियाँ तार्किक, नियम-आधारित तर्क पर निर्भर करती हैं जब कि पूर्वी संस्कृतियाँ द्वंद्ववात्मक तर्क याने विरोधाभासों को स्वीकार करना को शामिल करती हैं। सांस्कृतिक मनोविज्ञान का संज्ञान व्यक्ति की सीखने और शैक्षिक शैलियाँ को भी प्रभावित करता है। जैसे पश्चिमी शिक्षा आलोचनात्मक सोच और बहस को बढ़ावा देती है, जब कि पूर्वी शिक्षा याद रखने और अधिकार के प्रति सम्मान पर जोर देती है। उदाहरण के रूप में देखें तो एशियाई छात्र रटने की वजह से मानकीकृत परीक्षण में बेहतर प्रदर्शन कर सकते हैं, जबकि पश्चिमी छात्र खुले-आम सवाल के प्रति अधिक अनुकूल हो सकते हैं।

➤ सांस्कृतिक मनोविज्ञान का मानव भावनाओं में योगदान :

सांस्कृतिक मनोविज्ञान मानवीय भावनाओं को समझने में महत्वपूर्ण योगदान देता है, यह प्रदर्शित करके कि संस्कृति न केवल लोगों के भावनाओं को व्यक्त करने के तरीके को आकार देती है, बल्कि यह भी कि वे उन्हें कैसे अनुभव करते हैं और समझते हैं, कुछ भावनात्मक प्रदर्शनों की स्वीकार्यता, एक संस्कृति के भीतर मूल्यवान आदर्श प्रभाव, और जिस तरह से लोग भावनाओं को प्रेरित करने वाली स्थितियों का मूल्यांकन करते हैं, जैसे कारकों को प्रभावित करते हैं, जिससे विभिन्न समाजों में विविध भावनात्मक अनुभव होते हैं। पश्चिमी संस्कृतियाँ व्यक्तिवादी भावनाओं पर जोर देती हैं, जब कि पूर्वी संस्कृतियाँ सामूहिक भावनाओं पर जोर देती हैं। सांस्कृतिक मनोविज्ञान के कारण हमारे देश का प्रत्येक व्यक्ति अपनी भावनाओं को सामाजिक सद्भाव के संबंध में देखता है। वसुधैव कुटुम्बकम् की भावना में पारिवारिक सफलता के रूप में खुशी व्यक्त करता है। सांस्कृतिक मनोविज्ञान मानव की भावनाओं की अभिव्यक्ति मात्रा भी तय करता है। पश्चिमी संस्कृति के लोग भावनाओं की

अभिव्यक्ति उच्च मात्रा में कर सकते हैं ,जब कि हमारे देश के लोग अपनी भावनाओं की अभिव्यक्ति करते समय सामाजिक सद्भाव बनाए रखने के साथ साथ भावनात्मक संयम को भी ध्यान में रखता है । प्रत्येक व्यक्ति एसी ही क्रिया अन्य के साथ करने के लिए प्रेरित होता है जैसी अपेक्षा वह अन्य से रखता है, यह सांस्कृतिक मनोविज्ञान का मानव भावनाओं में सब से बड़ा योगदान माना जाएगा ।

➤निष्कर्ष :

प्रस्तुत अभ्यास के कुछ प्रमुख निष्कर्ष निम्नांकित हैं -

- सांस्कृतिक मनोविज्ञान मानव व्यवहार में उचित दिशा प्रदान करता है ।
- सांस्कृतिक मनोविज्ञान के कारण मानव को जीवन जीने का सही रास्ता मिलता है ।
- सांस्कृतिक मनोविज्ञान के संज्ञान से आदमी के जीवन में आवश्यक नियमन आता है ।
- ईस प्रकार के ज्ञान से मानव को अच्छे बुरे का ख्याल मिलता है जो अनुकूल जीवन जीने में सहायक होता है ।
- सांस्कृतिक मनोविज्ञान का मानव भावनाओं में भी अत्यधिक महत्व है ।
- सांस्कृतिक मनोविज्ञान से आदमी की भावनात्मक बुद्धि का विकास होता है ।
- आदमी एसी ही क्रिया अन्य के साथ करने के लिए प्रेरित होता है जैसी अपेक्षा वह अन्य से रखता है ।
- मानव विविधता को समझने के लिए सांस्कृतिक मनोविज्ञान का पता लगाना जरूरी है।

➤संदर्भ :

- Berry, J. W., Segall, M. H., & Kağitçibaşı, Ç. (1997). *Handbook of cross-cultural psychology: Social behavior and applications* (2nd ed.). Allyn & Bacon, Boston, Massachusetts, USA.
- Cohen, D., & Kitayama, S. (2020). *Handbook of cultural psychology* (2nd ed.). Guilford Press, New York City, USA.
- मंगल,एस.के (2009) शिक्षा मनोविज्ञान , पीएचआई लर्निंग प्रा.लिमिटेड, दिल्ली ।
- Matsumoto, D., & Juang, L. (2016). *Culture and psychology* (6th ed.). Cengage Learning, Boston, Massachusetts, USA.
- Stigler, J. W., Shweder, R. A., & Herdt, G. (1990). *Cultural psychology*. Cambridge University Press, Cambridge, England, UK.

From Concord to Cyberspace: A Transcendentalist Exploration of Digital Culture

Kishan Atul Pandya

Abstract

The Digital Age has taken us to whole another dimension of human personality. It has changed the way we express and connect to each other drastically. As we navigate the vast kingdom of cyberspace, we encounter a multitude of experiences that shape our understanding of ourselves and the world around us. With the rise of **social media, online communities and virtual reality**, we are increasingly immersed in a digital landscape that blurs the lines between the real(physical) and the virtual(digital). This research paper delves into the fascinating **intersection of Transcendentalism**, a philosophical movement from the 1800s **and the contemporary digital culture**.

It is crucial to apply the Transcendental philosophy with **21st century digital culture** and the first and foremost reason is for the sake of **Individualism and Self-expression**; Transcendentalism's emphasis on **individual experience and self-reliance** aligns with the way people construct their identities online. By examining how individuals curate their **digital personas**, we can gain insights into the evolving nature of selfhood in the digital age. Another important aspect is of **Intuitive decision-making**; Transcendentalists valued intuition as a source of knowledge and understanding. In the digital age, we often rely on intuition when making decisions online, such as choosing products, navigating websites or engaging with social media content. Another fascinating aspect is **Digital Spirituality**; Just as Transcendentalists sought spiritual meaning in nature, some people today turn to **digital spaces for spiritual experiences**. By exploring the **intersection of spirituality and technology**, we can gain insights into the evolving nature of human consciousness and **the potential for digital tools to facilitate spiritual growth**.

Key words

Transcendentalism, Cyberspace, Digital Space, Virtual Reality, Individualism, Self-Reliance

Introduction

Transcendentalism believes in the purity and innocence of an individual. It focuses on how an individual is able to pave his way through this world using his instinctive abilities. Transcendentalism stands for the belief that human beings are at their best when they truly rely on their own self and are independent. These tenets of Transcendentalism can be used as anchor point to observe the digital culture which is thriving in today's time. Cyberspace as defined by the Google's AI tool, "Cyberspace is a virtual environment that allows people to interact, communicate and share information online. It is made up of a network of computer systems, telecommunication networks and other digital technologies that include internet as a whole." When we say Digital Culture, it encompasses "...a set of values, behaviors, and practices shaped by the use of digital technologies, including social media, smartphones, online collaboration tools and the internet, influencing how people communicate, work, learn and interact within a digitally connected society, essentially it is the way people behave and interact due to their reliance on digital tools in everyday life."

"Man is his own star; and the soul that can

Render an honest and a perfect man,

Commands all light, all influence, all fate;

Nothing to him falls early or too late.

Our acts our angels are, or good or ill,

Our fatal shadows that walk by us still." – Emerson, Self-Reliance.

This is how Emerson's essay Self-reliance opens. How ironic! Isn't it? How paradoxical! That throughout his essay he talks about being able to be authentic and self-reliant and yet here he is quoting from Beaumont and Fletcher's play! Is he playing with our mind? Are we so dumb to note this contradicting behavior of the pioneer of Transcendental philosophy? NO, the point is one needs to be capable and conscious enough to identify what resonates with one's own self. All the English literature students studied Emerson during graduation, not all resonated with him. Some found Shakespeare to be their "north star", the same way I found Emerson to be mine. Now re-read the first line of the quote above. Am I contradicting myself? NO, I chose Emerson. My heart's iron string vibrates with that of his. Therefore, this action of choosing, selecting and paving one's own way in this 21st century world which provides you with numerous options to follow, to submit to, is something that needs to be observed at this point in time. This action of ours needs to be contemplated and analyzed. And this paper brings forth the far reaching lens of Transcendental ideals to observe this 21st century behavior with special reference of digital culture and attempts to show how the man is not his **own** star anymore.

Intersection of Transcendentalism and Digital Culture

When Emerson noted that, **"The civilized man has built a coach, but has lost the use of his feet... he has a fine Geneva watch, but he fails of the skill to tell the hour by the sun."** though it was an observation of his own times, it is still or perhaps all the more relevant in the reference of the 21st century digital culture. With the excessive availability of technology and digital tools people are losing touch with their innate abilities. People are seeking ultimate comfort and sacrificing their capabilities to perform day to day chores.

The area of Transcendentalism has been mostly explored and compared with the ideas and concepts of Indian Knowledge System. Emerson's ideas of Nature and Over-soul and how he perceived the world around him are compared to the Indian concepts like Dvait and Advait philosophies. There are numerous theses available on R W Emerson as a man, a thinker, a philosopher and a revolutionary figure of the early 19th century. There are theses available on his poetry and his doctrine of Nature, even on Emerson's Transcendentalism as a reappraisal (only within Transcendental philosophy). Then there are theses talking about the spiritual aspects of Transcendentalism and interpretations of Emerson's works as spiritual doctrine. Several research show Emerson being compared to numerous Indian authors, poets and thinkers. And there are of course transcendentalism's political and social interpretations. But there has not been a single research that connects this ever refreshing American philosophy with the 21st century digital culture. Which is both important and urgent. Therefore, this paper explores the digital culture of 21st century with the lens of 19th century's Transcendental lens, specifically through the lens of R W Emerson's selected Essays; *History, Self-Reliance and Nature*.

This paper draws upon the works of Sherry Turkle, whose seminal studies on the psychological effects of digital technologies offer a valuable framework for situating the Transcendental ideals of 19th century. She is a renowned scholar in the social studies of science and technology. Her background includes a doctorate in sociology and personality psychology from Harvard University, and she is a licensed clinical psychologist. Turkle's work centers on the "subjective side" of people's relationships with technology, exploring how technology shapes our sense of self and our interactions with others.

Sherry Turkle, in her work *The Second Self: Computers and the Human Spirit*. (1984) argues that the computers are more than just tools and they have become extensions of ourselves. Turkle observes that we often project our own thoughts, feelings and desires onto computers, creating a sense of a "second self" within the machine. As she writes, **"We find ourselves drawn to the computer because it seems to offer the possibility of a perfectly responsive and nonjudgmental other."** This tendency to anthropomorphize technology blurs the lines between human and machine, raising questions about the nature of consciousness and the boundaries of selfhood. This book explores how children, in particular, form strong emotional bonds with computers. She warns that while computers can offer valuable educational experiences, they can also isolate children and hinder their development of essential social and emotional skills. Turkle's exploration of the psychological and social impacts

of technology continues to resonate as we navigate an increasingly digital world. If we try to look at this observation of Sherry Turkle from a transcendental view, the definition of “self” seems to be shifting here. As Turkle’s work explores how computers influence our understanding of the self, we need to explore using transcendental lens by examining, how individuals use technology to explore and redefine their **inner selves**. Emerson’s emphasis on self-reliance could be contrasted with how people rely on technology to define themselves. **Does technology enhance or diminish true self-reliance? Does the digital world provide a connection to an “oversoul” of information, or does it isolate us from true connection?**

In *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other* (2011) Turkle explores the paradoxical nature of our digital age, where technology promises connection but often fosters isolation. She argues that our increasing reliance on technology, particularly smartphones and social media, is fundamentally altering our capacity for **empathy, intimacy and authentic human connection**. Turkle cautions that while technology offers unprecedented access to information and connection, it can also lead to sense of loneliness and decreasing capacity for solitude. As she concludes, **“We are tempted to think that our tools can provide intimacy. But they can’t. Only engagement can.”** People tend to grow in communication on the basis of the previous conversations they had with different individuals, and human interactions provide him with the experience after which he adapts and comprehends more in future conversations. And one of the Transcendental ideals is of **inner experience**. And connecting with digital platforms and chat bots only helps one until the algorithm understands the logical and artificial understanding based on its previous prompts. Transcendentalists believed that the true understanding comes from within.

R W Emerson always stressed the importance of authentic self-expression, how important it is to say and do whatever you feel right. It is seen in one of his many famous lines from his essay Self-reliance, **“Trust thyself: every heart vibrates to that iron string.”** This is a direct call from Emerson to prioritize one’s own intuition and inner wisdom. Emerson believed that each individual possesses an innate understanding of **truth and goodness**. He urged people to rely on their own judgments rather than blindly following societal norms or external authorities. The second half of the line, “every heart vibrates to that iron string” suggests that there is a fundamental, universal truth that echoes within every person. Turkle in her another work *Reclaiming Conversation: The Power of Talk in a Digital Age* (2015) emphasizes the importance of face-to-face conversation, how our constant connectivity can hinder our ability to engage in deep, authentic conversation with another human being. She argues that our increasing reliance on technology has led to a decline in meaningful face-to-face communication. She highlights how devices interrupt our attention, making it difficult to engage in deep, sustained conversations. She also argues that **solitude and contemplation**, which are essential for, self-reflection, are being undermined by constant digital connectivity. This quote from her book can be directly connected to Emersonian ideas, **“In solitude, we find ourselves; we prepare ourselves to come to conversation with something to say that is authentic, ours.”** According to transcendental philosophy, while having a conversation humans are one hundred percent capable of comprehend what the other person is trying to convey because as mentioned before, “...every heart vibrates to that iron string” while in the digital culture, to quote Turkle from this book itself, “What do we forget when we talk to machines? We forget what is special about being human. We forget what it means to have authentic conversation. **Machines are programmed to have conversations “as if” they understood what the conversation is about. So when we talk to them, we, too are reduced and confined to the “as if”.**

Christian Fuchs is an Austrian social scientist. He had been a professor of Social Media and Professor of Media, Communication and Society at the University of Westminster, where he also was the director of the Communication and Media Research Institute (CAMRI). Fuchs has been influential in the study of modern day social media. He uses YouTube and Vimeo to present analyses of the Internet and society. He also uses the social media platform Twitter, where he presents ideas on society, media, culture, politics and the internet. Fuchs’ fields

of expertise are social theory, critical theory, critical digital and social media research. Internet and society, the political economy of media and communications, information society theory.

Fuchs' "Digital Labor and Karl Marx" is a significant contribution to the critical analysis of digital culture in the 21st century. In this book, Fuchs aims to understand how labor is changing in the age of computers, the internet, and "social media" platforms like Facebook, Google, YouTube, and Twitter. He crafts a systematic critical theory of labor as it is performed within the capitalist ICT (Information and Communications Technology) industry. He argues that digital labor, despite its seemingly immaterial nature, is still subject to the same dynamics of capitalist exploitation as traditional forms of labor. Fuchs discusses the concept of the "prosumer," a term that describes users who are both producers and consumers of digital content. He argues that this **blurring of lines between production and consumption** does not eliminate exploitation but rather masks it, as users are often unaware of the extent to which their activities generate value for tech companies. "Digital Labour and Karl Marx" is an important contribution to the growing body of literature that examines the social and economic implications of digital technologies. Fuchs' work provides a valuable framework for understanding the ways in which labor is being transformed in the digital age and the challenges of creating a more just and equitable society in the face of technological change.

"You Are Not a Gadget: A Manifesto" by Jaron Lanier is a critical examination of how technology, particularly the internet and social media, has shaped our culture and individual identities. Lanier argues that we've become too reliant on technology and that it's led to a decline in individuality, creativity, and genuine human connection. Lanier writes, **"I fear that we are beginning to design ourselves to suit digital models of us, and I worry about a leaching of empathy and humanity in that process."** Transcendentalism celebrated the inherent worth and unique potential of each individual. It encouraged people to trust their own intuition and inner experience over societal norms. Lanier's central argument is a defense of individuality against the homogenizing forces of digital culture. He warns against being reduced to a "gadget" or a data point, urging us to preserve our unique human qualities. Therefore, his quotes like **"A real friendship ought to introduce each person to unexpected weirdness in the other"** directly reflects the transcendentalist value of the individual.

Conclusion

Both Transcendentalism and these works on digital culture express a **concern about the forces that threaten to diminish human individuality and experience**. While transcendentalism focused on the dangers of industrialization and societal conformity, these works focus on the dangers of digital technology and online culture. Both movements, if we call this trend a movement, promote the importance of the individual, and the individuals' connection to a deeper truth. Therefore, although the contexts are different, there is a clear philosophical thread connecting these ideas.

References

Fuchs, Christian. *Digital Labour and Karl Marx*. Routledge, 2014.

Emerson, Ralph Waldo. "Self-Reliance". *Essays: First and Second Series*, Fingerprint Classics, 2023.

Emerson, Ralph Waldo. "History". *Essays: First and Second Series*, Fingerprint Classics, 2023.

Emerson, Ralph Waldo. "Nature". *Essays: First and Second Series*, Fingerprint Classics, 2023.

Turkle, Sherry. *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. Basic Books, 2011.

Fuchs, Christian. *Social Media: A Critical Introduction*. SAGE Publications, 2017.

Lanier, Jaron. *You Are Not a Gadget: A Manifesto*. Vintage Books, 2011.

Jenkins, Henry. *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York University Press, 2006.

[https://en.m.wikipedia.org/wiki/Christian_Fuchs_\(sociologist\)](https://en.m.wikipedia.org/wiki/Christian_Fuchs_(sociologist))

https://en.m.wikipedia.org/wiki/Sherry_Turkle

https://www.google.com/search?q=what+is+cyberspace&sca_esv=52e5a364f5a1b9dc&sxsrf=AHTn8zrH23gN4QW7sX5YVFi3nslxa4liTA%3A1740302178497&source=hp&ei=Yue6Z932Gt6l2roPvb-PuQU&oq=&gs_lp=EhFtb2JpbGUtZ3dzLXdpei1ocCIAKgIICtiHECMYJxjqAjIHEC4YJxjqAjIHECMY8AUyJxjJAhjqAjIHECMYJxjqAjIHECMYJxjqAjIHECMYJxjqAjIHECMYJxjqAjIHECMYJxjqAjIHECMYJxjqAjIHECMYJxjqAjIHECMYJxjqAjIHECMYJxjqAkjDFVAABWABWAXgAkAEAmAEAoAEAggEAuAEByAEAmAIBoAlIqAIPmAM18QVkpXrU7tKFzIHATGgBwA&sclient=mobile-gws-wiz-hp

https://www.google.com/search?q=what+does+%22digital+culture%22+include&sca_esv=52e5a364f5a1b9dc&sxsrf=AHTn8zrH23gN4QW7sX5YVFi3nslxa4liTA%3A1740302178497&source=hp&ei=Yue6Z932Gt6l2roPvb-PuQU&oq=&gs_lp=EhFtb2JpbGUtZ3dzLXdpei1ocCIAKgIICtiHEC4YJxjqAjIHEC4YJxjqAjIHECMY8AUyJxjJAhjqAjIHECMYJxjqAjIHECMYJxjqAjIHECMYJxjqAjIHECMYJxjqAjIHECMYJxjqAjIHECMYJxjqAjIHECMYJxjqAjIHECMYJxjqAjIHECMYJxjqAki2JFAABWABWAXgAkAEAmAEAoAEAggEAuAEByAEAmAIBoAJAqAIPmANA8QWGPVAeziEzPZIHATGgBwA&sclient=mobile-gws-wiz-hp

https://shodhganga.inflibnet.ac.in/simple-search?query=Ralph+Waldo+Emerson&sort_by=score&order=desc&rpp=10&etal=0&start=20

ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર આર્થિક વિકાસની અસરો

ફાલ્ગુની એ. કતિરા

કમ્પ્યુટર લેબ. આસીસ્ટન્ટ અને રીસર્ચ સ્કોલર

આર.આર.લાલન કોલેજ, ભુજ

સારાંશ-

ભારતીય સંસ્કૃતિ એ ખુબ જ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ છે જે વેદો અને પુરાણોમાંથી ઉતરી આવી છે અને ક્રમિક રીતે તેનો વિકાસ થયો છે અને પ્રાચીન સમયથી આધુનિક સમય સુધીની આ સંસ્કૃતિની સફરમાં અનેક ઉતાર ચડાવ અને અનેક પડકારો આવ્યા છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ અતિ વૈવિધ્યસભર, પ્રાચીન અને જટિલ છે. જે હજારો વર્ષોના ઇતિહાસ, વિવિધ ધર્મો, તત્ત્વજ્ઞાન, પરંપરાઓ, ભાષાઓ અને કલાત્મક અભિવ્યક્તિઓ દ્વારા ઘડાયેલી છે. આ ભવ્ય સંસ્કૃતિ સાથે આધુનિક સમયમાં ઝડપી આર્થિક વિકાસ અને આર્થિક વૃદ્ધિની સ્થિતિમાં આ આર્થિક પરિબલોની ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર વ્યાપક અસરો ઉભી થઈ છે જેમાં સંસ્કૃતિના જતન સાથે ઝડપી વિકાસ અને પરિવર્તનો થઈ રહ્યા છે આ આર્થિક વિકાસે સંસ્કૃતિનાં જતન માટે નવા દરવાજો ખોલ્યા છે તો તેની સામે સંસ્કૃતિના અસ્તિત્વ સામે પણ કેટલાક નવા પડકારો ઉભા થઈ છે તેથી કહી શકાય કે આર્થિક વિકાસની ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર સકારાત્મક અને નકારાત્મક અસરો ઉભી થઈ છે.

➤ પ્રસ્તાવના

ભારતીય સંસ્કૃતિ એ ખુબ જ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ છે જે વેદો અને પુરાણોમાંથી ઉતરી આવી છે અને ક્રમિક રીતે તેનો વિકાસ થયો છે અને પ્રાચીન સમયથી આધુનિક સમય સુધીની આ સંસ્કૃતિની સફરમાં અનેક ઉતાર ચડાવ અને અનેક પડકારો આવ્યા છે. આમ છતાં આ સંસ્કૃતિ આજે પણ સતત વિકસિત થતી અહીં છે અને અનેક પડકારો અને પ્રશ્નો વચ્ચે એ સતત આગળ વધી રહી છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ અતિ વૈવિધ્યસભર, પ્રાચીન અને જટિલ છે. જે હજારો વર્ષોના ઇતિહાસ, વિવિધ ધર્મો, તત્ત્વજ્ઞાન, પરંપરાઓ, ભાષાઓ અને કલાત્મક અભિવ્યક્તિઓ દ્વારા ઘડાયેલી છે. તે એકતા અને વિવિધતા બંનેના સમૃદ્ધ મિશ્રણને પ્રતિબિંબિત કરે છે, જ્યાં વિવિધ પ્રદેશો, સમુદાયો અને વંશીય જૂથો સાંસ્કૃતિક જીવનના એકંદર સંસ્કૃતિમાં ફાળો આપે છે. અહીં ભારતીય સંસ્કૃતિના કેટલાક મુખ્ય પાસાઓ છે:

➤ ભારતીય સંસ્કૃતિના ઘટકો

1. ધાર્મિક વિવિધતા

ભારત હિન્દુ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, જૈન ધર્મ અને શીખ ધર્મ સહિત અનેક મુખ્ય ધર્મોનું જન્મસ્થળ છે. તે ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી ધર્મ, પારસી ધર્મ અને અન્ય ધર્મોનું પાલન કરતા નોંધપાત્ર સંખ્યામાં લોકોનું ઘર પણ છે. દેશની

ધાર્મિક વિવિધતાએ તેના તહેવારો, ધાર્મિક વિધિઓ, કલા અને નીતિશાસ્ત્રને આકાર આપ્યો છે. હિન્દુ ધર્મ, ખાસ કરીને, દેવતાઓના તેના સર્વદેવો અને જટિલ ધાર્મિક વિધિઓ સાથે, ભારતીય સંસ્કૃતિમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે, પરંતુ સહિષ્ણુતા અને સહઅસ્તિત્વની સમૃદ્ધ પરંપરા પણ છે.

2. તત્વજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિકતા

ભારતીય સંસ્કૃતિ આધ્યાત્મિકતા અને આત્મ-અનુભૂતિની શોધ પર મજબૂત ભાર મૂકે છે. ભારતની દાર્શનિક પરંપરાઓ, ખાસ કરીને ઉપનિષદો, ભગવદ ગીતા અને પતંજલિના યોગસૂત્રો જેવા ગ્રંથો દ્વારા, સ્વ, બ્રહ્માંડ અને દિવ્યતાના સ્વભાવને સમજવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. કર્મ (કારણ અને અસરનો નિયમ), ધર્મ (નૈતિક ફરજ) અને મોક્ષ (પુનર્જન્મના ચક્રમાંથી મુક્તિ) જેવા ખ્યાલો ભારતીય વિચારસરણીના કેન્દ્રમાં છે.

3. ભાષા અને સાહિત્ય

ભારતમાં વિશાળ ભાષાકીય વિવિધતા છે, જેમાં દેશભરમાં ૨,૦૦૦ થી વધુ ભાષાઓ બોલાય છે. દેવનાગરી લિપિમાં લખાયેલી હિન્દી સત્તાવાર ભાષા છે, પરંતુ બંગાળી, તમિલ, તેલુગુ, મરાઠી, પંજાબી, ઉર્દૂ અને મલયાલમ જેવી ઘણી પ્રાદેશિક ભાષાઓ પણ સાંસ્કૃતિક અભિવ્યક્તિમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. ભારતીય સાહિત્ય વિશાળ છે, જે મહાભારત અને રામાયણ જેવા પ્રાચીન મહાકાવ્યો, શાસ્ત્રીય ગ્રંથો, મધ્યયુગની કવિતા અને આધુનિક નવલકથાઓનો સમાવેશ કરે છે. રવિન્દ્રનાથ ટાગોર, આર. કે. નારાયણ અને અરુંધતી રોય જેવા પ્રખ્યાત લેખકોની કૃતિઓ વૈશ્વિક સ્તરે ઉજવવામાં આવે છે.

૪. કલા અને સ્થાપત્ય

ભારતીય કલા તેની જીવંતતા અને પ્રતીકાત્મક સમૃદ્ધિ દ્વારા ચિહ્નિત થયેલ છે. પરંપરાગત ભારતીય ચિત્ર શૈલીઓમાં મધુબની, વારલી અને તંજોરનો સમાવેશ થાય છે, જે તેમના વિગતવાર કાર્ય અને રંગોના પ્રતીકાત્મક ઉપયોગ માટે જાણીતા છે. ભરતનાટ્યમ, કથક, ઓડિસી અને કથકલી જેવા શાસ્ત્રીય નૃત્ય સ્વરૂપો સંસ્કૃતિનો અભિન્ન ભાગ છે, જે પ્રાચીન પરંપરાઓ અને પૌરાણિક કથાઓમાં મૂળ ધરાવે છે. ભારતીય સ્થાપત્ય તેના પ્રતિષ્ઠિત મંદિરો, મસ્જિદો, કિલ્લાઓ અને મહેલો માટે જાણીતું છે, જેમાં તાજમહેલ, કુતુબ મિનાર અને ખજુરાહો અને હમ્પીના પ્રાચીન મંદિરો જેવા ઉદાહરણો છે જે ભારતીય ડિઝાઇનની ભવ્યતા અને જટિલતા દર્શાવે છે.

૫. સંગીત

ભારતીય સંગીત ઊંડે આધ્યાત્મિક છે અને તેમાં શાસ્ત્રીય અને લોક સંગીત બંનેની સમૃદ્ધ પરંપરા છે. શાસ્ત્રીય સંગીત બે મુખ્ય પરંપરાઓમાં વહેંચાયેલું છે: હિન્દુસ્તાની (ઉત્તર ભારતીય) અને કર્ણાટક (દક્ષિણ ભારતીય). ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત રાગ (સુરી માળખા) અને તાલ (લયબદ્ધ ચક્ર) પર આધારિત છે. શાસ્ત્રીય સંગીતની સાથે, બોલિવૂડ સંગીત, જે ભારતીય સૂરોને પશ્ચિમી શૈલીઓ સાથે મિશ્રિત કરે છે, તે વિશ્વભરમાં ખૂબ જ લોકપ્રિય છે.

૬. તહેવારો

ભારત તેના જીવંત અને રંગબેરંગી તહેવારો માટે જાણીતું છે, જે દેશની વિવિધ ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓને પ્રતિબિંબિત કરે છે. મુખ્ય તહેવારોમાં દિવાળી (પ્રકાશનો તહેવાર), હોળી (રંગોનો તહેવાર), ઈદ, નાતાલ, દુર્ગા પૂજા, ગણેશ ચતુર્થી, નવરાત્રી અને અન્ય ઘણા તહેવારોનો સમાવેશ થાય છે. દરેક તહેવારના પોતાના અનોખા રિવાજો, ધાર્મિક વિધિઓ અને મહત્વ હોય છે, અને તે ઉજવવાની રીત વિવિધ પ્રદેશોમાં વ્યાપકપણે બદલાઈ શકે છે.

૭. કુટુંબ અને સામાજિક માળખું

ભારતીય સમાજમાં પરિવાર એક કેન્દ્રિય ભૂમિકા ભજવે છે, જેમાં ઘણીવાર વિસ્તૃત કુટુંબ એકમોનો સમાવેશ થાય છે. વડીલો માટે આદર, આતિથ્ય અને સમુદાય સમર્થનના મૂલ્યોને ખૂબ માન આપવામાં આવે છે. પરંપરાગત રીતે, ભારતીય સમાજ જાતિ વ્યવસ્થાની આસપાસ રચાયેલ છે, જોકે તે ઔપચારિક રીતે નાબૂદ કરવામાં આવી છે, અને સામાજિક સ્તરીકરણ હજુ પણ ચોક્કસ સમુદાયોને અસર કરે છે. આધુનિક ભારતમાં, સામાજિક ગતિશીલતા બદલાઈ રહી છે, વધતા શહેરીકરણ, શિક્ષણ અને વૈશ્વિકરણ કૌટુંબિક માળખા અને લિંગ ભૂમિકાઓને પ્રભાવિત કરે છે.

ભારતીય અર્થતંત્રના સંદર્ભમાં આર્થિક વિકાસનો ખ્યાલ ફક્ત GDP ના સંદર્ભમાં વૃદ્ધિથી આગળ વધે છે. તેમાં દેશના આર્થિક માળખા, સામાજિક સુખાકારી અને સંસાધનોના ટકાઉ ઉપયોગનું સર્વાંગી પરિવર્તન સામેલ છે. આર્થિક વિકાસમાં જીવનધોરણમાં સુધારો, ગરીબીમાં ઘટાડો, જીવનની ગુણવત્તામાં વધારો અને સંસાધનોનું સમાન વિતરણ સામેલ છે. ભારતમાં, આર્થિક વિકાસ એક જટિલ અને વિકસિત પ્રક્રિયા રહી છે જે તેના ઐતિહાસિક, રાજકીય, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ દ્વારા આકાર પામે છે.

➤ ભારત અને આર્થિક વિકાસની વિભાવના

આર્થિક વિકાસ એ અર્થતંત્રમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓના વાસ્તવિક ઉત્પાદનમાં વધારાનો ઉલ્લેખ કરે છે, જે સામાન્ય રીતે કુલ સ્થાનિક ઉત્પાદન (GDP) દ્વારા માપવામાં આવે છે. જોકે, આર્થિક વિકાસ એ એક વ્યાપક ખ્યાલ છે જેમાં આર્થિક વિકાસનો સમાવેશ થાય છે પરંતુ તે વસ્તીના જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા પર પણ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. તેમાં સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને પર્યાવરણીય સુધારાઓનો સમાવેશ થાય છે, જેમાં સારી આરોગ્ય સંભાળ, શિક્ષણ, રોજગાર, ગરીબી ઘટાડા, સામાજિક સમાનતા અને ટકાઉપણાનો સમાવેશ થાય છે. આર્થિક વિકાસ વિકાસનો એક આવશ્યક પાસું છે, પરંતુ આર્થિક વિકાસ વધુ વ્યાપક છે, જે માનવ સુખાકારી, સામાજિક ન્યાય અને સંસાધનોના સમાન વિતરણ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. ભારતના સંદર્ભમાં, આ તફાવત મહત્વપૂર્ણ છે કારણ કે ઉચ્ચ આર્થિક વિકાસ દર હોવા છતાં, દેશ અસમાનતા અને ગરીબીને દૂર કરવામાં નોંધપાત્ર પડકારોનો સામનો કરે છે.

➤ ભારતમાં આર્થિક વિકાસના પરિમાણો

૧. સમાવેશી વિકાસ

સમાવેશક વિકાસ એ આર્થિક વિકાસનો સંદર્ભ આપે છે જે સમાજના તમામ વર્ગોને લાભ આપે છે, જેમાં વંચિત, ગ્રામીણ વસ્તી અને હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા સમુદાયોનો સમાવેશ થાય છે.

૧.૧ ગરીબી નિવારણ

ભારતના આર્થિક વિકાસના પ્રાથમિક ધ્યેયોમાંનું એક ગરીબી ઘટાડવાનું છે. પ્રભાવશાળી આર્થિક વિકાસ છતાં, ભારત ગરીબી નાબૂદીમાં પડકારોનો સામનો કરી રહ્યું છે. સરકારે ગરીબી દૂર કરવા માટે મનરેગા (મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરંટી અધિનિયમ), પ્રધાનમંત્રી જન ધન યોજના (નાણાકીય સમાવેશ) અને આયુષ્માન ભારત (આરોગ્ય સંભાળ) જેવી કલ્યાણકારી યોજનાઓ લાગુ કરી છે.

૧.૨ પ્રાદેશિક અસમાનતાઓ

ભારતમાં વિવિધ રાજ્યો અને પ્રદેશો વચ્ચે આર્થિક વિકાસના સ્તરમાં નોંધપાત્ર તફાવત છે. મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને તમિલનાડુ જેવા રાજ્યો સમૃદ્ધ થયા છે, જ્યારે બિહાર અને ઉત્તર પ્રદેશ જેવા રાજ્યો ગરીબી અને અવિકસિતતા સામે ઝઝૂમી રહ્યા છે.

૨. માનવ વિકાસ

માનવ વિકાસ એ આર્થિક વિકાસનો મુખ્ય પાસું છે, જે આવક ઉપરાંત લોકોના સુખાકારીમાં સુધારો કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

૨.૧ શિક્ષણ

ભારતે સાક્ષરતા દરમાં સુધારો કરવામાં નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરી છે, પરંતુ ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણના સંદર્ભમાં પડકારો હજી પણ છે, ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં. શિક્ષણ અધિકાર અધિનિયમ (2009) બાળકો માટે શિક્ષણને વધુ સુલભ બનાવવા તરફ એક મહત્વપૂર્ણ પગલું હતું, જોકે પડકારો હજી પણ છે.

૨.૨ આરોગ્ય સંભાળ

આરોગ્ય સંભાળ સેવાઓ, સ્વચ્છતા અને પોષણમાં સુધારો માનવ વિકાસ માટે કેન્દ્રિય છે. રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ આરોગ્ય મિશન (NRHM) અને આયુષ્માન ભારત આરોગ્ય સંભાળની પહોંચ સુધારવાના લક્ષ્યમાં લેવાયેલી પહેલ માંનો એક છે. જો કે, ભારત હજી પણ કુપોષણ, શિશુ મૃત્યુદર અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં આરોગ્ય સંભાળની ગુણવત્તા સંબંધિત પડકારોનો સામનો કરે છે.

૩. ઔદ્યોગિકીકરણ અને માળખાગત વિકાસ

ઔદ્યોગિકીકરણ ભારતના આર્થિક વિકાસ માટે ચાવીરૂપ છે, જે મુખ્યત્વે કૃષિ અર્થતંત્રથી વધુ વૈવિધ્યસભર અને ઔદ્યોગિક અર્થતંત્ર તરફ સ્થળાંતર કરી રહ્યું છે.

૩.૧ ઔદ્યોગિક વિકાસ

ભારતનું અર્થતંત્ર સેવાઓ (ખાસ કરીને IT અને સોફ્ટવેર) તરફ વળ્યું છે પરંતુ રોજગાર સર્જન અને આર્થિક વૈવિધ્યકરણ માટે ઔદ્યોગિકીકરણ મહત્વપૂર્ણ રહે છે. મેક ઇન ઇન્ડિયા પહેલનો ઉદ્દેશ્ય માળખાગત સુવિધાઓમાં સુધારો કરીને, નિયમનકારી બોજ ઘટાડીને અને FDI આકર્ષિત કરીને ઉત્પાદનને વેગ આપવાનો છે.

૩.૨ માળખાગત વિકાસ

ભારતમાં આર્થિક વિકાસ રસ્તાઓ, રેલ્વે, એરપોર્ટ, ઉર્જા અને પાણી પુરવઠા સહિત માળખાગત સુવિધાઓને અપગ્રેડ કરવા પર ખૂબ આધાર રાખે છે. સ્માર્ટ સિટીઝ મિશન અને ભારતમાલા પરિયોજના જેવા પ્રોજેક્ટ્સ શહેરી અને ગ્રામીણ માળખાગત સુવિધાઓમાં સુધારો કરવાનો છે.

૪. કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ

ભારતના અર્થતંત્રના વિશાળ કૃષિ આધારને જોતાં, કૃષિ વિકાસ અને ગ્રામીણ કલ્યાણ તેના એકંદર આર્થિક વિકાસના આવશ્યક ઘટકો છે.

૪.૧ કૃષિ ઉત્પાદકતા

હરિયાણા ક્રાંતિની સફળતા છતાં, ભારતની કૃષિ આબોહવા પરિવર્તન, ઓછી ઉત્પાદકતા અને અપૂરતા રોકાણ માટે સંવેદનશીલ રહે છે. ગ્રામીણ આવક અને ખાદ્ય સુરક્ષા સુધારવા માટે આ મુદ્દાઓને સંબોધવા જરૂરી છે.

૪.૨ ગ્રામીણ રોજગાર અને માળખાગત સુવિધાઓ

મનરેગા જેવા કાર્યક્રમો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રોજગાર પૂરો પાડવાનો હેતુ ધરાવે છે, જ્યારે રસ્તાઓ, સિંચાઈ અને વીજળી જેવા માળખાગત સુવિધાઓમાં સુધારો કરે છે. ગ્રામીણ વિકાસ નીતિઓનો હેતુ ગ્રામીણ વસ્તી માટે આવક સ્તર, આરોગ્ય સંભાળ અને શિક્ષણમાં સુધારો કરવાનો છે.

૫. પર્યાવરણીય ટકાઉપણું

સામાન્ય રીતે આર્થિક વિકાસ અને પર્યાવરણ વચ્ચે વ્યસ્ત સંબંધ હોય છે એટલે કે પર્યાવરણના ભોગે જ આર્થિક વિકાસ શક્ય હોય છે પરંતુ પ્રાચીન સમયથી જ ભારતીય પરંપરાઓમાં પર્યાવરણીય ઘટકો સાથે યોગ્ય સમાયોજન સાધીને પર્યાવરણનાં ઘટકોનો વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગ કરીને ટકાઉ વિકાસની વિભાવનાનું ભારતમાં સતત વિસ્તરણ થતું રહ્યું છે અને આર્થિક વિકાસની સાથોસાથ પર્યાવરણીય જાગૃતિમાં ઝડપથી વધારો થયો છે.

➤ આર્થિક વિકાસનો ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપરની અસરો

આર્થિક વિકાસનો ભારતીય સંસ્કૃતિ પર અનેક રીતે ઊંડો પ્રભાવ પડ્યો છે, જે તેની પરંપરાઓ, મૂલ્યો અને સામાજિક માળખાને આકાર આપે છે. જ્યારે આર્થિક વિકાસ નવી તકો અને આધુનિકીકરણ લાવે છે, ત્યારે તે પરંપરાગત સાંસ્કૃતિક પ્રથાઓ માટે પડકારો પણ ઉભા કરે છે. આર્થિક વિકાસે ભારતીય સંસ્કૃતિને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરી છે તેના પર એક નજર અહીં છે..

૧. શહેરીકરણ અને જીવનશૈલીમાં પરિવર્તન

૧.૧ જીવનશૈલીમાં પરિવર્તન

આર્થિક વિકાસે શહેરીકરણને વેગ આપ્યો છે, જેના કારણે વધુ લોકો સારી નોકરીની તકો માટે શહેરોમાં સ્થળાંતર કરી રહ્યા છે. આ સ્થળાંતર ઘણીવાર શહેરી, વૈશ્વિક જીવનશૈલી સાથે પરંપરાગત ગ્રામીણ સંસ્કૃતિનું મિશ્રણ તરફ દોરી જાય છે. તેના કારણે વૈશ્વિક પ્રભાવોનો વધુ સંપર્ક થયો છે, જેના કારણે ફેશન, ખાદ્યપદાર્થો અને સામાજિક ક્રિયા પ્રતિક્રિયાઓમાં પરિવર્તન આવ્યું છે.

૧.૨ કૌટુંબિક માળખામાં પરિવર્તન

પરંપરાગત સંયુક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થા ધીમે ધીમે વિભક્ત પરિવારો દ્વારા બદલવામાં આવી છે, કારણ કે લોકો કામ માટે શહેરોમાં જાય છે. આના કારણે કૌટુંબિક ગતિશીલતામાં પરિવર્તન આવ્યું છે, ખાસ કરીને યુવા પેઢીમાં વ્યક્તિવાદ પર વધુ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

૨. શિક્ષણ અને જાગૃતિ

૨.૧ શિક્ષણની પહોંચ

આર્થિક વૃદ્ધિના પરિણામે શિક્ષણ પર વધુ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે અને વધુ શાળાઓ અને યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. આનાથી શિક્ષણ અને કૌશલ્ય વિકાસના મહત્વ વિશે લોકોમાં જાગૃતિ આવી છે, જેના કારણે તેઓ વધુ જાણકાર અને વૈશ્વિકરણની માનસિકતા તરફ દોરી જાય છે.

૨.૨ સાંસ્કૃતિક સંરક્ષણ

વધતી જાગૃતિએ લોકોને પરંપરાગત સાંસ્કૃતિક પ્રથાઓ, ભાષાઓ અને કલાઓને જાળવવાની જરૂરિયાતને સમજવામાં પણ મદદ કરી છે. ભારતીય વારસો, કલા અને હસ્તકલાને જાળવવા અને પ્રોત્સાહન આપવા માટે વિવિધ સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓ અને પહેલોની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

૩. પશ્ચિમીકરણનો પ્રભાવ

૩.૧ વૈશ્વિકરણ અને મીડિયાનો પ્રભાવ

આર્થિક વિકાસે ભારતને વૈશ્વિક અર્થતંત્રની નજીક લાવ્યું છે, અને તેની સાથે, પશ્ચિમી મીડિયા, મનોરંજન અને ગ્રાહક માલનો પ્રવાહ પણ વધ્યો છે. પરિણામે, ભારતીય સમાજમાં સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન જોવા મળ્યું છે, ખાસ કરીને શહેરી વિસ્તારોમાં. વસ્તીના એક નોંધપાત્ર વર્ગ દ્વારા પહેરવેશ, ખાવા અને જીવનશૈલીની પશ્ચિમી શૈલીઓ અપનાવવામાં આવી છે.

૩.૨ પરંપરાગત પ્રથાઓ પર અસર

તહેવારો, ધાર્મિક વિધિઓ અને સામાજિક રિવાજો જેવી પરંપરાગત સાંસ્કૃતિક પ્રથાઓમાં કેટલાક ફેરફારો જોવા મળ્યા છે, કારણ કે લોકો વધુ આધુનિક, વૈશ્વિકરણ જીવનશૈલી અપનાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, જ્યારે દિવાળી

જેવા તહેવારો મહત્વપૂર્ણ રહે છે, ત્યારે તેમના વ્યાપારીકૃત પાસાઓ (જેમ કે ભેટ આપવી, શણગાર અને ઉજવણીઓ) નાતાલ જેવા પશ્ચિમી ઉજવણીઓથી પ્રભાવિત થઈને વિકસિત થયા છે.

૪. આર્થિક વિકાસ અને ઉપભોક્તાવાદનો ઉદય

૪.૧ ભૌતિકવાદ અને ઉપભોક્તા સંસ્કૃતિ

આર્થિક વિકાસ સાથે, નિકાલજોગ આવકમાં વધારો થયો છે, જેના કારણે ઉપભોક્તાવાદનો ઉદય થયો છે. ખાસ કરીને યુવા પેઢી ભૌતિક સંપત્તિ અને ઉપભોક્તા ચીજવસ્તુઓ પર વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી રહી છે, જેના કારણે સાંસ્કૃતિક ધ્યાન આધ્યાત્મિકતા અને સરળતાથી સંપત્તિ સંચય અને વૈભવીતા તરફ વળી ગયું છે.

૪.૨ કાર્ય નીતિશાસ્ત્ર અને મૂલ્યોમાં પરિવર્તન

ઉદ્યોગો, ટેકનોલોજી અને સેવાઓના વિકાસે ભારતમાં કાર્ય નીતિ બદલી નાખી છે. ધીરજ, સરળતા અને સમુદાયના પરંપરાગત મૂલ્યો ક્યારેક મહત્વાકાંક્ષા, સ્પર્ધા અને વ્યક્તિગત સિદ્ધિના પક્ષમાં પાછળ રહી ગયા છે.

૫. ટેકનોલોજી અને ડિજિટલાઇઝેશન

૫.૧ ટેકનોલોજીની એક્સેસ

આર્થિક વિકાસને કારણે સ્માર્ટફોન, ઇન્ટરનેટ અને સોશિયલ મીડિયા જેવી ટેકનોલોજીની વ્યાપક એક્સેસ થઈ છે. આનાથી સંદેશાવ્યવહાર અને સામાજિક ક્રિયા પ્રતિક્રિયાઓમાં પરિવર્તન આવ્યું છે, જેનાથી ભારતીય સંસ્કૃતિને વૈશ્વિક સ્તરે સાચવી અને શેર કરી શકાય છે. પરંપરાગત કલા સ્વરૂપો, સંગીત અને નૃત્ય હવે ઓનલાઇન પ્રદર્શિત અને શીખવી શકાય છે, જે ખૂબ વ્યાપક પ્રેક્ષકો સુધી પહોંચે છે.

૫.૨ ડિજિટલ વિભાજન

જ્યારે શહેરી વિસ્તારોને ડિજિટલાઇઝેશનથી ફાયદો થયો છે, ગ્રામીણ વિસ્તારો હજી પણ ટેકનોલોજી સુધી પહોંચવામાં પડકારોનો સામનો કરે છે. આ ડિજિટલ વિભાજન સાંસ્કૃતિક અસમાનતા તરફ દોરી શકે છે, જ્યાં શહેરી વસ્તી ગ્રામીણ વસ્તી કરતા અલગ સાંસ્કૃતિક પ્રભાવોનો અનુભવ કરે છે, જે સંભવતઃ સાંસ્કૃતિક વિચ્છેદની ભાવના તરફ દોરી જાય છે.

૬. પરંપરાગત હસ્તકલા અને કલા પર અસર

૬.૧ કલાકારો માટે આર્થિક તકો

સકારાત્મક બાજુએ, આર્થિક વિકાસે પરંપરાગત કલાકારો અને કારીગરો માટે સ્થાનિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે તેમનું કાર્ય વેચવા માટે નવા રસ્તાઓ બનાવ્યા છે. ઈ-કોમર્સ પ્લેટફોર્મના ઉદયથી કારીગરો માટે વૈશ્વિક બજારમાં પહોંચવાનું સરળ બન્યું છે, જેનાથી પરંપરાગત ભારતીય હસ્તકલાઓ ખીલી શકી છે.

૬.૨ પરંપરાગત હસ્તકલા માટે ખતરો

મોટા પાયે ઉત્પાદન અને સસ્તી વસ્તુઓએ કેટલીક પરંપરાગત હસ્તકલાને ધમકી આપી છે. સસ્તા, મશીન-નિર્મિત ઉત્પાદનોની ઉપલબ્ધતાથી હાથથી બનાવેલા માલના બજારને અસર થઈ છે. આના કારણે અમુક પરંપરાગત કલા સ્વરૂપોમાં ઘટાડો થયો છે, જોકે કેટલાકને સરકારી કાર્યક્રમો અને NGO દ્વારા પુનર્જીવિત કરવામાં આવી રહ્યા છે.

૭. મહિલાઓની ભૂમિકાઓ અને સામાજિક ધોરણોમાં ફેરફાર

૭.૧ મહિલા સશક્તિકરણ

આર્થિક વિકાસે કાર્યબળમાં મહિલાઓની ભાગીદારીમાં વધારો કરવામાં ફાળો આપ્યો છે. આનાથી પરંપરાગત લિંગ ભૂમિકાઓમાં ફેરફાર થયો છે અને સામાજિક ધોરણોમાં પરિવર્તન આવ્યું છે. મહિલાઓ હવે પરિવાર અને સમાજ બંનેમાં નિર્ણય લેવામાં વધુ સામેલ છે. આનાથી મહિલાઓની સાંસ્કૃતિક ધારણાઓ પર સકારાત્મક અસર પડી છે.

સંદર્ભ સાહિત્ય

૧. ભારતીય વરસો અને સંસ્કૃતિ- લે.-જે.કે.ચોપડા- યુનિક પબ્લિકેશન
૨. ભારત સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર- લે.-રવીન્દ્રનાથ ટાગોર- રૂપા એન્ડ કુ.
૩. ભારતીય સંસ્કૃતિ એક સામાજિક આધ્યાત્મિકતા- લે.-સત્વીનદર કોર- અનમોલ પબ્લિકેશન પ્રાઇવેટ લિમીટેડ
૪. ભારતીય અર્થતંત્ર- લે.-રમેશસિંગ- અક્ષર પબ્લિકેશન

Reinterpretation of mythical characters in select works of Anindita

Sengupta Shailja Gohil

Research scholar

Guide: Dr. Darsha Jani

Department of EnglishGujarat University

Ahmedabad.

Abstract: This study presents the reinterpretation of Indian mythological characters in the poetry of Anindita Sengupta, a contemporary writer. By analyzing Sengupta's works, this study reveals how she reinterprets mythological figures like Satyabhama, Madri, Bheesma, and Karna to showcase issues faced in contemporary society like feminist concerns, cultural identity, social justice, and the human condition. Applying historical and cultural context to analyze Sengupta's poetry this study helps us to appreciate the relevance of her work advancing a better knowledge of Indian mythology in modern society. This research also explores ways in which Sengupta's reinterpretations challenge traditional narratives and societal norms, and it also offers a fresh perspective on identity, desire, power, and agency. So this study showcases the power of poetry to reimagine and redefine mythological figures while providing a powerful commentary on modern life. By reinterpretation of mythological characters, Sengupta's poetry reflects upon the problems faced in contemporary society like confronting their fears, striving for self-acceptance, and wanting societal change. Moving beyond their traditional epic roles defined in the legendary text, these reinterpretations aim to investigate the emotional, psychological, and existential aspects of the characters as this reinterpretation evokes emotions, sparks the imagination, and inspires new perspectives, emphasizing the importance of keeping them relevant and alive.

Keywords: Indian mythology, Reinterpretation, Contemporary poetry, Mahabharata, Reimagine

Introduction:

In contemporary times there has been a trend to reinterpret the myths and their characters from a modern perspective. This kind of reinterpretation provides ways to explore psychological, emotional, and existential dimensions of character by putting them away from the stereotypical roles. As Diana Wynne Jones in her book *Reflections: On the Magic of Writing* states, "If you take myth and folklore, and these things that speak in symbols, they can be interpreted in so many ways that although the actual image is clear enough, the interpretation is infinitely blurred, a sort of enormous rainbow of every possible color you could imagine." (Jones 12)

Mythical figures have this unique ability to transcend time and cultural boundaries. By reimagining them in the contemporary world we gain insights into the beliefs, values, and attitudes of ancient culture. In contemporary Indian English Literary works, there has been growing interest in reinterpreting the Mahabharata and its character from a contemporary perspective.

By following this literary trend Anindita Sengupta also uses her poetic works to reimagine figures from Mahabharata such as Satyabhama, Madri, Bheesma, and Karna in her poetry collection "Walk Like Monsters". She offers unique and thought-provoking perspectives on human experiences. She portrays these characters not just as symbols of larger-than-life virtues but as individuals having complexities in selfhood, love, duty, and belonging.

In the poem “Satyabhama” Anindita Sengupta transforms her into a figure of empowerment. Through this poem, she describes the complexities of love, loss, and self-discovery making her an empathetic and relatable figure. By doing this Sengupta explores the intersections of gender, power, and identity and challenges traditional feminine roles.

In a modern reinterpretation, Satyabhama is reimagined as a woman navigating her life after a toxic relationship as she describes, “He became cold”, the “coldness” is both literal and metaphorical. It describes how she is emotionally detached from her partner.

In mythical texts, Satyabhama is often described as the envious and prideful wife of Krishna. There is one folktale that depicts Satyabhama’s prideful nature in her relationship with Krishna. Once Sage Narada arrived in Dwarka, he had a conversation with Satyabhama in which he playfully told Satyabhama that Rukmini was Krishna’s favorite wife. This thing angered her and she suggested that there should be a competition to prove Narada wrong. Narada deceives her by suggesting that she should perform a ritual where she has to surrender Krishna and redeem him with equivalent weight of wealth. Even after giving away her large amount of wealth, she is unable to balance the scales. Later she seeks help from other wives of Krishna and Rukmini helps her by putting Tulasi lead which balances the scales. This act of Rukmini presents that love cannot be measured by materialistic possession.

Sengupta in her poetry describes this external act of weighting Krishna with materialistic things to her internal struggles that are filled with love, attachment, and self-worth. The “weight of leaf” in the poem symbolizes the weight of emotional burden and also the weight of expectations, possessiveness, or the realization that love cannot be measured in materialistic things. Satyabhama in the poem becomes the symbol of any woman who is leading a life with a complex web of longingness of love, grief, and introspection. She imagines herself in the contemporary world or compares her ups and downs of emotional pain faced by any other woman in the modern era.

The lines "hair loss, the well of skin around my waist, debris stored in the lines of my forehead" symbolize the struggles faced by any woman who feels this situation of emotional disengagement in the relationship and this inner turmoil exploited exterior appearance. Her reinterpreted version showcases worldly and physical pain and depicts how strength and suffering are part of human nature. Losing the “keys to his room” depicts how in the contemporary era women face struggle and trauma in a breakdown of a relationship, as now she lost the keys to unlock his heart.

Later she also describes her outer journey in the city- Andheri, Jogeshwari, Goregaon- reflecting her inner journey through grief and healing from trauma and longing for love. Even while she feels lost and alone, the city also serves as a location for self-discovery. She discovers a way to rediscover herself as she makes her way through its complex passageways. In the poem, Satyabhama is recast as a contemporary woman looking for understanding, independence, and self-worth in a cruel world.

In mythology “Satyabhama is described as an incarnation of Bhumi, an aspect of Lakshmi. She is the goddess and the personification of the Earth”(Wikipedia) This connection shows her connection with nature and emotion. But poet Anindita Sengupta reimagines her in a new light as she is not just a strong Goddess but just an ordinary woman who seeks love and emotional connection. She later describes her longing for love as like the Earth’s thirst for rain. As she narrates “I became earth in thirst”. By portraying Satyabhama as Earth in thirst, she humanizes the struggle faced by any woman desiring pure love and nourishment.

As the reincarnation of Earth, Satyabhama embodies the Earth’s sufferings and strength. The “fallen leaf” mirrors the withering of the leaf and its separation from the tree. Instead of “weight of leaf” now she is “waiting for a

fallen leaf” which shifts from control to surrender, from arrogance to introspection. Once forceful and materialistic, Satyabhama has transformed and is now closely associated with his lost self and the certainty of change. We witness a woman who is both strong and vulnerable; she is not merely a goddess but also a human being with intense needs and desires. This makes her relatable to people across time and cultures.

Satyabhama is struggling with longingness for love similarly, Sengupta writes about Madri who is suffering from suppression of her physical desire. Both these female characters could not get the love in any form they possessed. In a male-centric society, women are suppressed to express their desires. Sengupta reimagines these characters in the contemporary era to portray that many years have passed but the condition of women is still the same.

In C. Rajagopalachari's retelling of the Mahabharata, Madri is just described as Pandu's second wife. After Pandu's death, she chose to join him and left her son in Kunti's care. This kind of description portrays her as a selfless and submissive wife. But in Anindita Sengupta's poem "Madri", she is reimagined as she is expressing her desire bravely. Her bodily hunger is compared to literal hunger which becomes a metaphor for her unfulfilled desires and longings.

In Mahabharata, Madri feels guilty in expressing her desires as she chooses to die with Pandu after her one act of intimacy. However, in Sengupta's poem, Madri is allowed to speak of her desire now she is not suppressed by the burden of self-guilt but rather a confident woman who expresses her needs. The poem emphasizes how Madri's desire surpasses social criticism through vivid imagery. She no longer feels guilty about longing; instead, she regains her freedom to yearn to exist beyond the bounds of obligation and expectation. The lines "You're forbidden eggs, oil, cheese, dark foods that havoc the corridors of your body" suggest how society imposes restrictions on women to express their basic desires. This also suggests the moral dilemma faced by women to choose between fulfilling societal norms or their desires.

The symbols of food in the poem are noteworthy as they depict both kinds of hunger- literal hunger and bodily hunger. The "salami slices pink as tongues" depicts sensuality and pleasure while "Mysore Pak" represents a sweet treat, this kind of image suggests that Madri not only wants physical desire but also needs emotional fulfillment. The act of "crimping my plate" suggests controlling her desires and on the other hand, it also suggests the futility of such efforts. In the following lines, "diet and disease nobody can share" diet represents her repressed desires or sustains her choices whether physical or emotional. Disease, on the other hand, represents the inevitable suffering she endures, whether in the form of love, guilt, or the consequences of passion.

Madri's bodily change is another description of her newly discovered self-expression. As she reclaims her body and identity, her "expanding mound" and "meringue fluff" represent her acceptance of self-expression. Madri is evolving, and rediscovering herself beyond the societal norms. Her "wide and elastic" lips are a metaphor for overcoming boundaries and completely interacting with the world on her own terms, symbolizing her thirst for experience and life.

Sengupta reimagines Madri's character from a passive mythological character and gives her a voice to express her needs and by this, Madri becomes a symbol of transformation and desire. Sengupta also focuses on the struggles faced by women to cope with societal expectations and self-expression. Madri's transformation serves as a strong reminder that our wants, bodies, and identities are ours to claim and that accepting our actual selves is the key to realizing our greatest potential.

Not just females but males also suffered in the patriarchal society and its rules. Sengupta writes about two male characters: Bheeshma and Karna to describe how they also suffered due to societal rule.

In Mahabharata, Bheeshma suffered due to his commitment to the throne of Hastinapur and his unbreakable vow to remain unmarried, “ Bhishma, meaning "the one who undertakes a severe vow," (Wikipedia) This kind of commitment he suffered and led a tragic life. Sengupta reimagines him as an aged figure struggling because of past decisions. The imagery of "fog roils by the riverside, white-bearded as an ancient curse" recast him as the one who feels outdated in evolving world.

The "two girls in red" who "sit on the ledge, swing their legs" and the Third one is “smoking a cigarette in the corner where even sailors don't dare", can be the reinterpretation of Ambika, Ambalika, and Amba. Ambika and Amba in Mahabharata fulfill their roles in a male-dominated society and continue the Kuru Lineage by marrying Vichitravirya. In the poem, the two girls who are young and carefree and acting as per societal needs are much like Ambika and Ambalika. The third girl who is smoking a cigarette acts in rebellion just like Amba who later transforms into Sikhandi to take her revenge and challenge Bheeshma's authority.

Bheeshma is reimagined as every modern man who suffers due to the wrong decisions taken in their past, though he is a patriarch he can also make certain mistakes and due to that he and others suffer. Sikhandi who challenges his authority represents the younger generation who suffer due to wrong decisions by patriarchs of the contemporary world and rather than accepting their wrong choices, they seek revenge.

The images as the "limp to the loo" and "drizzles drops" are used to describe his physical decline and mortality. This kind of reinterpretation of Bheeshma's characters makes him connected with any modern men with aging, losing their legacy with time. The "same stale picture" reflects the struggle of modern men who are isolated and trapped in this kind of cycle of regret and decline.

The last image of “shadows haunch like whales” represents Bheeshma's internal turmoil and regrets. Just as whales are large creatures and their presence evokes a sense of heaviness, this reflects Bheeshma's psychological state and it also connects him to everyone who regrets their decisions. Through this kind of reinterpretation of Bheeshma, he becomes a voice for all those who are struggling with the heavy burden of their responsibility and their duty as patriarchs and yet cannot accept the change that is necessary.

Bheeshma on the one hand represents the patriarchs and on the other Karna gives a voice to the marginalized one yet both of them suffers. In Mahabharata, Karna is depicted as a tragic figure who was born to Kunti and raised by a charioteer, which makes him outcasted in the caste system of ancient India. Even though he was immensely talented and a great warrior due to his low birth he was denied recognition.

In the poem “Karna” Sengupta represents him as a modern figure and gives voice to marginalized people. He gives voice to every outsider who struggles to get the recognition they deserve. The lines "A joke it was meant to take a minute they said it was owed" and "The hall brimmed with faces small blobs and blurs... a disco strobe" recast Karna in the modern world where he feels alienated, outcasted, and invisible.

The line “She was an endless saree the color of Kahlua” evokes the image of Draupadi and the episode of disrobing in Mahabharata, and another episode of her swayamvar where she humiliated Karna for his low birth. But when Duryodhana gives command on disrobing Draupadi he empathizes with her humiliation but he keeps silent because he is bound to his loyalty towards Duryodhana.

The line "I'm a ten-armed monster, part of something bigger" showcases Karna as a warrior who possesses immense power. In the modern context, it symbolizes the outcasted one who suffers due to their low birth and suffers due to an identity crisis. The "ten-armed monster" could also suggest the multiplicity of his identity. The imagery of "the sky is a page screaming in smudges, clouds like rubber peeling into ether" and "dead fish crowd, fleshy-white with upturned eyes" reflects Karna's struggles as the "dead fish" symbolize the decay and futility of his efforts to gain recognition and dignity, while the "sky screaming in smudges" suggests a world in turmoil, mirroring Karna's inner chaos.

Karna's reinterpretation in the modern context highlights the struggles faced by those marginalized whether by class, caste, race, or any other form of discrimination. He also represents those who are not given the recognition and respect they deserve. His struggles mirror the ones who are judged by their background rather than their character.

Conclusion:

Anindita Sengupta's reinterpretation of these characters from Mahabharata blurs the boundary of time and connects them with parallel struggles faced by contemporary audiences. By reflecting on the complexities faced in modern life the poems by Sengupta suggest that myths are not just stories of warriors and their heroic deeds of the past but it is living narratives that continue to build our present and future.

References:

Sengupta, Anindita. "Walk Like Monsters." City of Water, Sahitya Akademi, 2010, pp. 11-14, 17.

Jones, Diana Wynne. Reflections: On the Magic of Writing. Greenwillow Books, 2012. Print

<https://en.wikipedia.org/wiki/Satyabhama#Legend>

Rajagopalachari, C. Mahabharata. Bharatiya Vidya Bhavan, 1957.

<https://en.wikipedia.org/wiki/Bhishma#>

Between Mobility and Modernity: Challenges of Educating Nomadic Tribes in Gujarat**Jilani Faruk Sibhai****Researcher****Indian Institute of Teacher Education,
Gandhinagar, Gujarat****Dr.Bhavesh Raval****Guide****Indian Institute of Teacher Education,
Gandhinagar, Gujarat****Abstract**

Nomadic tribes in Gujarat, including communities such as the Vadi, Bajaniya (Nat), Bhavaiya, Shikligar, Saraniya, Salat Ghera, Vanzara (Shinangwala and Kangsiwala), Chamtha, and Gadaliya, have historically led itinerant lifestyles, moving frequently in pursuit of their livelihoods. This constant mobility poses significant challenges to the continuous education of their children. Traditional educational systems, which require regular attendance and a fixed location, often fail to accommodate the unique needs of these nomadic communities, resulting in high dropout rates and limited educational attainment. This paper explores the multifaceted obstacles these tribes face in accessing education, evaluates existing governmental policies and initiatives, and examines alternative learning models. It underscores the necessity for flexible, culturally inclusive, and policy-driven approaches to make education accessible and relevant for nomadic tribes in Gujarat.

Keywords: Nomadic Tribes, Education, Mobility, Modernization, Gujarat, Inclusive Learning, Policy Approaches

Introduction

In Gujarat, nomadic tribes such as the Vadi, Bajaniya (Nat), Bhavaiya, Shikligar, Saraniya, Salat Ghera, Vanzara (Shinangwala and Kangsiwala), Chamtha, and Gadaliya have lived for generations with a rhythm of life shaped by constant movement. They travel from one place to another for cattle grazing, trade, seasonal farming, or traditional arts and crafts. This mobility is more than just a practical choice, it is deeply tied to their cultural identity, their stories, and their ways of survival. The ability to move allows them to adapt to changing environments and economic needs, but it also creates difficult challenges, especially when it comes to the education of their children.

Schools, as we know them, are built on the idea of permanence. They expect children to stay in one place, attend classes every day, and follow a strict academic calendar. For children of nomadic families, this model simply does not fit. Families on the move cannot always keep their children enrolled, and frequent migration often interrupts learning. Many children end up dropping out, never getting the chance to complete even basic levels of education. The result is a cycle of exclusion and missed opportunities that continues from childhood into adulthood, keeping many nomadic communities on the margins of society.

Yet education remains a powerful tool. It can change lives, open doors, and bring dignity and hope to families who have long been excluded. For nomadic communities, access to education does not just mean literacy, it means the possibility of new livelihoods, better health, equal opportunities for women and men, and the chance to be included in the mainstream without losing their cultural roots. Unfortunately, barriers continue to stand in the

way: a lack of permanent schools where they travel, the need for children to help with family income, teaching methods that ignore cultural contexts, and the social discrimination that makes them feel unwelcome.

This paper takes a closer look at these issues and asks how education for nomadic children can be made more inclusive and meaningful. Solutions such as mobile schools that travel with families, community-led initiatives that respect cultural traditions, and digital platforms that make learning possible anywhere hold promise. By rethinking education in these ways, we can begin to build systems that do not force nomadic children to choose between their way of life and their right to learn. The goal is simple but urgent: to ensure that the children of Gujarat's nomadic tribes grow up with the same opportunities for learning, dignity, and growth as any other child.

Challenges in Educating and Supporting Nomadic Tribes

1.Mobility, Lack of Permanent Schools, and Educational Disruption

For many nomadic tribes in Gujarat, such as the Vadi, Bajaniya, and Vanzara, life is built around movement. Families travel with the seasons, following cattle, trade routes, or temporary jobs. This mobility is part of their identity and history, but it clashes directly with how schools are organized. Schools expect children to sit in one place, attend daily, and progress through a fixed calendar. For a nomadic child who moves from village to village, this is almost impossible. Enrollment is disrupted again and again, and without a permanent address, admission itself becomes a barrier. Some children start school only to drop out after the next migration, losing confidence with each interruption. What begins as a cultural rhythm of mobility quickly becomes an educational disadvantage, trapping children in a cycle of missed opportunities.

2.Economic and Socio-Economic Hardships

Poverty deepens this struggle. Families survive on uncertain earnings from cattle rearing, craftwork, or small-scale trading. On many days, income is just enough for food, not for extras like uniforms, books, or transport. When choices are this stark, schooling feels like a luxury. Children are drawn into work early, herding animals, selling goods, or helping at home, because their contribution is vital to survival. Parents may know that education could create better futures, but the pressing reality of daily survival takes priority. This constant trade-off between today's needs and tomorrow's hopes keeps many children away from classrooms. Poverty and illiteracy feed each other, making it even harder for families to break free.

3.Cultural Differences, Alienation, and Discrimination

School life often feels alien to nomadic children. Lessons, textbooks, and examples reflect the settled world, fields, towns, and customs, that have little to do with their own. Their stories, songs, and skills rarely find a place in the curriculum. This silence about their heritage can make classrooms feel cold and unwelcoming. Worse still, many children face prejudice. Nomadic groups have long carried the burden of social stigma, sometimes even labeled as "criminal communities." Such discrimination does not stop at the school gate; it shows up in peer teasing, teacher bias, and lower expectations. For a child, these daily experiences send a message: you do not belong here.

Gender Inequality and Barriers for Girls

For girls, the hurdles are even higher. They shoulder household chores, care for siblings, fetch water, and support their mothers from an early age. These responsibilities leave little time for school. Safety concerns also weigh heavily on parents, who hesitate to send daughters to distant schools or hostels. With too few female teachers and inadequate sanitation in many schools, parents often decide it is safer to keep girls at home. Early marriage further shortens their chances of education. As a result, girls are far more likely than boys to drop out, limiting their future independence and the community's progress. When girls miss out, entire families lose the long-term benefits that women's education is known to bring.

Governmental and Non-Governmental Policies and Initiatives

The lives of nomadic and de-notified tribes in Gujarat are shaped by constant movement, cultural resilience, and economic struggle. For generations, these communities have adapted to mobility as a way of survival, yet this very mobility often stands as the biggest obstacle to their children's education. Recognizing these unique challenges, both the government and a number of dedicated non-governmental organizations (NGOs) have stepped in to create pathways for inclusion. Their work, though different in scale and approach, shares a common goal: to make education accessible, meaningful, and empowering for children who have historically been left out of the system.

1.Mobile and Tent Schools

One of the most innovative responses to nomadic life has been the creation of mobile and tent schools. Instead of expecting children to remain tied to a single village or town, these schools travel with the families or set up temporary classrooms where communities pause during migration. Some are designed as "schools on wheels," while others use simple tents or temporary structures. The idea is simple but powerful: education should follow the child, not the other way around. NGOs often supplement these models by bringing in teachers from within the community, using flexible teaching methods, and weaving local culture into the curriculum. This helps children learn without feeling alienated, while families begin to see education as something that fits within their lifestyle rather than competing with it.

2.Residential Schools

Another important initiative has been the establishment of residential schools. Programs like Ashramshalas, Eklavya Model Residential Schools (EMRS), and Kasturba Gandhi Balika Vidyalayas (KGBV) provide free boarding and formal education for children from marginalized groups. These schools create a stable and supportive environment that many nomadic children have never experienced before. EMRS schools focus on tribal students, while KGBV specifically empowers girls who are often the first to be denied educational opportunities. Ashramshalas, run with support from both government and NGOs, also aim to be culturally sensitive and accessible. However, there are challenges: children living away from their families often struggle emotionally, and parents worry about losing their children's help with daily survival tasks. NGOs often act as bridges here, counseling families and helping them adjust to the idea that education can secure their children's future without necessarily abandoning cultural roots.

3. Financial Assistance Programs

For many nomadic families, the real barrier is financial. To address this, the government has rolled out a wide range of scholarships and assistance schemes. These include:

- **Pre-Matric Scholarships**, which support children from early classes without strict income conditions for younger students.
- **Assistance to Students in Self-Financed Institutes**, helping cover tuition for higher education where costs are otherwise impossible to bear.
- **The Talent Pool Scheme**, rewarding high-achieving students and encouraging them to pursue further studies or professional courses.
- **Financial Aid for Private Tuition in science streams**, enabling talented students to compete on equal footing.
- **Uniform Assistance Schemes**, offering support for basics like school uniforms so that children are not excluded for lack of clothing.
- **Pandit Din Dayal Awas Yojana**, which links education to stable housing, ensuring children have a secure place to live while studying.
- **PM Yashasvi Scheme**, a large-scale national initiative investing nearly ₹3,950 crore to provide scholarships and hostel facilities for students from nomadic, OBC, and EBC backgrounds.

Together, these programs relieve some of the immediate financial pressures on families, allowing them to consider education as a viable and valuable choice rather than a luxury.

4. Community-Led and NGO Initiatives

Beyond government policies, NGOs play a vital role in making education accessible in a way that feels natural to nomadic families. Organizations like the Vicharta Samuday Samarthan Manch (VSSM) focus not only on schooling but also on building dignity and confidence within these communities. Their programs often blend advocacy with practical support — from setting up informal learning spaces to training teachers who understand the culture of the children they teach. They also address sensitive issues like gender inequality and social stigma, ensuring that girls and marginalized subgroups are not left behind. By celebrating cultural identity within education, NGOs help reduce the alienation children often feel in mainstream classrooms.

Taken together, these governmental policies, financial aid schemes, residential schools, mobile classrooms, and community-driven programs paint a picture of a system gradually learning to adapt to the needs of nomadic tribes. The government provides scale, infrastructure, and policy frameworks, while NGOs bring flexibility, innovation, and cultural empathy. For long-term success, both must continue to work hand in hand. Education for nomadic children is not just about literacy or degrees — it is about giving them the tools to navigate a changing world while holding on to the richness of their heritage. By blending systemic reform with grassroots empowerment, these initiatives move closer to ensuring that no child from a nomadic community is denied the opportunity to learn, grow, and thrive..

Recommendations for Improving Education Access for Nomadic Tribes in Gujarat

Improving educational opportunities for nomadic tribes in Gujarat requires approaches that are sensitive to their unique lifestyle, culture, and economic circumstances. The following strategies are suggested to make education more accessible, inclusive, and meaningful for these communities:

1.Flexible and Mobile Schooling Options

Seasonal Schools: Establish schools that operate in sync with the migratory patterns of nomadic families. For example, in Jammu and Kashmir, seasonal schools set up temporary classrooms during migration periods, allowing children to continue learning without interruption.

2.Culturally Relevant Curriculum

Incorporate Indigenous Knowledge: Develop curricula that reflect the languages, traditions, stories, and knowledge systems of nomadic communities. This helps children feel represented and makes learning more engaging.

Community Involvement: Engage local leaders and elders in creating and delivering educational content to ensure that programs respect cultural values, encourage participation, and foster a sense of ownership within the community.

3.Financial Support and Incentives

Scholarships and Aid: Offer targeted financial assistance, such as the Talent Pool Scheme, to help meritorious students from nomadic and de-notified tribes pursue their education.

Provision of Materials: Supply free textbooks, uniforms, and other essentials to reduce economic pressures on families.

Economic Incentives for Families: Encourage families to support schooling through small incentives linked to attendance or academic performance, balancing educational priorities with livelihood needs.

4.Residential and Safe Learning Facilities

Hostels and Ashram Schools: Establish residential schools to provide a stable learning environment, particularly for children whose families are highly mobile.

Safety and Inclusivity: Ensure these facilities are safe, well-supervised, and inclusive, with amenities that encourage the enrollment and retention of girls and vulnerable children.

5.Use of Technology and ICT

Digital Learning Platforms: Leverage mobile devices and offline digital content to ensure that children can continue learning even while on the move.

Infrastructure Support: Provide solutions such as solar-powered chargers, portable projectors, and internet access alternatives in remote or temporary settlements.

6.Policy Reforms and Affirmative Action

Quotas and Reservations: Implement educational and employment quotas for nomadic and de-notified tribes to expand opportunities.

Documentation Support: Help families obtain identification and proof of residence, enabling children to access schools, scholarships, and government programs.

7.Awareness and Sensitization Programs

Community Outreach: Conduct campaigns highlighting the importance of education, addressing cultural, social, and economic barriers, and encouraging families to prioritize schooling.

Teacher Training: Offer cultural sensitivity and inclusion training to educators and administrative staff to create a supportive learning environment.

8.Community Engagement

Encourage local community leaders and members to actively participate in monitoring, decision-making, and curriculum development. Their involvement ensures programs remain relevant, effective, and sustainable over time.

Conclusion: A Path Forward

The educational challenges faced by nomadic tribes in Gujarat are not just logistical, they are deeply social, economic, and cultural. Traditional schooling models, built for settled communities, cannot meet the needs of children whose families move frequently in search of livelihood. Meeting these challenges requires creative and flexible solutions: mobile schools that travel alongside families, seasonal learning centers timed to migration patterns, and digital platforms that let children continue learning wherever they are. Financial support, such as scholarships, free uniforms, textbooks, and transport, can ease the burdens families face and help keep children in school.

Equally important is making education meaningful and respectful. Curricula should honor nomadic traditions, languages, and skills, helping children feel seen, valued, and connected to their own heritage. Teachers and communities must be sensitized to address prejudice and create welcoming classrooms that foster curiosity and confidence. Girls deserve particular attention, with safe transport, more female teachers, and gender-sensitive facilities that reassure parents and encourage daughters to stay in school.

Education has the power to transform lives. For Gujarat's nomadic tribes, it can act as a bridge between centuries-old traditions and a future of dignity, opportunity, and empowerment. Achieving this vision requires collaboration among government agencies, NGOs, educators, and the communities themselves. When flexible schooling models, residential facilities, technology-enabled learning, financial support, culturally relevant curricula, and active community engagement come together, education becomes more than just instruction, it becomes a lifeline that enables children to flourish academically, socially, and personally.

By thoughtfully implementing these strategies, children from communities such as the Vadi, Bajaniya (Nat), Bhavaiya, Shikligar, Saraniya, Salat Ghera, Vanzara, Chamtha, and Gadaliya can not only access education but truly thrive. They can claim their right to learn and grow, all while preserving the rich cultural heritage that shapes their identity. In this way, education becomes both a tool for empowerment and a bridge that connects the wisdom of the past with the possibilities of the future.

References:

- Dutt, B. (2004). *Livelihood strategies of a nomadic hunting community of Eastern Rajasthan*. Nomadic peoples
- Ibrahim, F. (2004). *No place like home; History, politics and mobility among a pastoral nomadic community in western India*. Nomadic Peoples.
- Idate, B. R. (2017). *National Commission for Denotified Nomadic and Semi-Nomadic Tribes*. Delhi: Ministry of Social Justice and Empowerment
- Khattana, R. P. (1992). *Tribal Migration in the Himalayan Frontiers: A study of Gujjar and Bakerwal transhumance economy*. Gurgaon: Vintage Publishers.
- Rao, M. J. (2003). *Nomadism in South Asia*. New Delhi: Oxford University Press.
- Smith, V. A. (1909). *The Gurjars of Rajputana and Kanauj*. Cambridge University press.
- Soni, F. (2021). *A Jatra of wandering people: Beyond the Registers of Criminality and Deprivation*. Economic and Political weekly.
- Surepally, B. B. (2021). *Unveiling the world of the Nomadic tribes and Denotified tribes: An Introduction*. Economic and Political weekly
- Surepally, B. B. (2021). *Unveiling the world of the Nomadic tribes and Denotified tribes: An Introduction*. Economic and Political weekly.
- Xaxa, V. (2001). *Protective Discrimination: Why schedule Tribe's lag behind schedule caste*. Economic and Political weekly.

The Culture of Science and Technology: Shaping The Future Of Human Civilization

Dr. Pankajkumar. M. Singala¹

Government arts, commerce, and science
college - Patdi, Gujarat

Dr. Nayan H. Bhuv²

R. R. Lalan College
Bhuj, Kutch, Gujarat

Abstract

The culture of science and technology plays a pivotal role in shaping human progress, influencing how we understand the world and apply knowledge to solve complex problems. Science seeks to uncover truths about the natural world through rigorous inquiry and experimentation, while technology translates these scientific discoveries into practical tools that improve lives. This interdependent relationship between science and technology drives innovation, from revolutionary medical treatments to advanced communication systems. However, the culture of science and technology is not only about the technical aspects but also involves ethical considerations, social responsibility, and global impact. With advancements such as artificial intelligence, biotechnology, and renewable energy, the potential to shape the future of society has never been greater. As we continue to push technological boundaries, it is crucial to address issues like privacy, environmental sustainability, and equitable access to ensure that the benefits of these advancements are shared responsibly across global communities. Education plays a critical role in fostering this culture, nurturing the next generation of scientists and technologists who can navigate both the opportunities and challenges of the future. Interdisciplinary education, promoting collaboration across scientific and technological fields, is particularly important in solving today's complex global challenges. Ultimately, the culture of science and technology is a dynamic force that requires ethical guidance, global cooperation, and forward-thinking to ensure it benefits to humanity, enhancing quality of life, fostering innovation, and ensuring sustainable progress for future generations.

Keywords

Science, Technology, Innovation, Ethical Considerations, Social Responsibility, Education, Interdisciplinary Collaboration, Global Impact, Technological Advancement, Scientific Inquiry.

Introduction

The fields of science and technology are intertwined in a complex relationship that drives modern civilization. Together, they influence every aspect of our daily lives, from the way we communicate to how we interact with our environment and solve global challenges. Understanding the culture of science and technology allows us to better appreciate how knowledge is created, how technology is developed, and how both shape the future. This article examines the culture of science and technology, its influence on society, and its ethical, educational, and global dimensions.

1.The Foundation of Scientific Inquiry

At the heart of scientific inquiry is the quest for knowledge. The scientific method—comprising observation, hypothesis, experimentation, and analysis—guides scientists in their exploration of natural phenomena. The culture of science values scepticism, open-mindedness, and the pursuit of truth, which has led to groundbreaking discoveries that have expanded our understanding of the universe. Today, the rapid advancements in artificial intelligence (AI) and machine learning are helping scientists to analyse large datasets more efficiently, opening doors to faster discoveries and deeper insights. AI's role in genomics, materials science, and drug discovery is accelerating research in ways that were previously unimaginable.

Example: The Rise of AI in Drug Discovery

AI-driven platforms are transforming the way drugs are discovered. Algorithms trained on vast amounts of medical data and chemical compounds are enabling researchers to predict how new drugs will interact with the body before conducting clinical trials. Companies like DeepMind, a subsidiary of Alphabet, have made significant strides with their AI model, AlphaFold, which has solved the 50-year-old challenge of protein folding, potentially revolutionizing the study of diseases like Alzheimer's and cancer.

2.The Technological Revolution

Technology takes scientific knowledge and translates it into practical applications that improve human life. The culture of technology is driven by the desire to innovate and solve problems. From the invention of the wheel to the development of artificial intelligence, technology constantly evolves to meet human needs, often with profound societal impacts.

Here are some examples, Quantum computing is one of the most promising technological advances today. Unlike traditional computers, quantum computers utilize the principles of quantum mechanics to process information exponentially faster. Companies like IBM, Google, and startups such as “Rigetti Computing” are making breakthroughs in quantum hardware and algorithms. Quantum computing could lead to unprecedented advances in fields ranging from cryptography to climate modelling, solving problems that classical computers cannot handle in a practical timeframe.

Another example of mRNA Vaccines. The COVID-19 pandemic demonstrated how scientific knowledge and technological innovation can converge at unprecedented speeds. The development of mRNA vaccines by companies like Pfizer-BioNTech and Moderna marked a revolutionary moment in vaccine technology. This technology, which allows for the rapid development of vaccines by instructing cells to produce proteins that trigger an immune response, could be used for other diseases, including cancer and HIV. The mRNA platform represents a powerful tool in the fight against global health threats, ushering in a new era of vaccine design and infectious disease control.

The Interdependence of Science and Technology

Science and technology exist in a symbiotic relationship—science informs technology, and technology accelerates scientific progress. The development of tools such as the microscope, the computer, and artificial intelligence has enabled scientists to explore new frontiers in research. Conversely, scientific discoveries often lead to technological advancements that benefit society. For example, The Development of Vaccines The development of vaccines is a clear illustration of how scientific discoveries can lead to technological advancements. Edward Jenner's discovery of the smallpox vaccine in the 18th century was based on scientific principles of immunity. Today, the rapid development of COVID-19 vaccines illustrates the accelerated pace of

innovation in biotechnology, driven by both scientific knowledge and technological tools such as mRNA technology.

The development of CRISPR-Cas9 gene-editing technology is another recent breakthrough that showcases the interconnection between science and technology. CRISPR allows for precise modifications to the DNA of living organisms, holding the potential to cure genetic disorders, improve crop yields, and even combat diseases like malaria. In 2020, the Nobel Prize in Chemistry was awarded to scientists Jennifer A. Doudna and Emmanuelle Charpentier for their pioneering work on CRISPR, highlighting its revolutionary potential for humanity.

The Social and Ethical Dimensions

With great power comes great responsibility. The culture of science and technology must be mindful of its ethical implications. As we push the boundaries of what is possible, it is essential to consider the consequences of rapid technological advancements. Issues such as AI bias, data privacy, genetic modification, and the environmental impact of digital technologies need to be carefully addressed.

AI Ethics and Regulation, as artificial intelligence becomes more integrated into everyday life, concerns about its ethical use have escalated. Issues like algorithmic bias, surveillance, and the potential loss of jobs due to automation are at the forefront of debates surrounding AI. In 2021, the European Union proposed the Artificial Intelligence Act, which aims to regulate high-risk AI applications and ensure ethical guidelines are followed to mitigate harms. This reflects the growing demand for AI regulations to ensure fairness, transparency, and accountability.

The Role of Education in Shaping Culture

Education plays a vital role in fostering the culture of science and technology. By cultivating curiosity, critical thinking, and problem-solving skills, educational institutions can nurture future generations of scientists and technologists. Interdisciplinary education, which encourages collaboration across scientific and technological fields, is particularly important in addressing complex global challenges.

Countries across the world are investing in STEM education to remain competitive in the global innovation race. For example, the United States' STEM education initiatives, including funding for research grants and partnerships with tech companies, have contributed to advancements in AI, quantum computing, and space exploration. Meanwhile, China has rapidly expanded its focus on AI and robotics research in educational settings, investing heavily in cultivating top talent to lead future technological advancements.

The Global Impact of Science and Technology

In an increasingly interconnected world, scientific knowledge and technological innovations are shared across borders. International collaborations, such as the Human Genome Project and the development of COVID-19 vaccines, highlight the power of collective efforts in solving global problems. As technology continues to advance, its influence on the global economy, healthcare, and the environment will become even more profound.

Conclusion

The culture of science and technology is essential for the continued progress of human civilization. Through scientific inquiry and technological innovation, humanity can solve complex problems and improve the quality of life. However, as we push the boundaries of what is possible, it is crucial that we remain mindful of the

ethical, social, and environmental consequences of our work. By fostering a culture of responsible innovation and global cooperation, we can ensure that the benefits of science and technology are shared by all, shaping a better future for generations to come.

References:

1. Hempel, C. G. (1966). *Philosophy of Natural Science*. Prentice Hall.
2. Doudna, J. A., & Charpentier, E. (2020). *The Nobel Prize in Chemistry 2020: The Development of CRISPR-Cas9 Gene Editing*. NobelPrize.org.
3. Bijker, W. E., Hughes, T. P., & Pinch, T. J. (1993). Book: *The Social Construction of Technological Systems*: MIT Press.
4. Latour, B. (2007). Book: *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press.
5. Müller, M., et al. (2021). "Quantum Computing: The Next Revolution in Information Technology." *Nature Communications*.
6. Venkatesh, D. (2021). "AI in Drug Discovery: Applications and Trends." *Nature Biotechnology*.
7. West, M. (2021). "Ethical Concerns in Artificial Intelligence: Bias and Regulation." *AI and Ethics*.
8. Website of STEM INDIA MISSION: <https://indiastemmission.com/vision-mission>

થાનગઢની R.P CERAMIC કંપનીનો એક અભ્યાસ

(A STUDY OF R P CERAMIC COMPANY IN THANGADH)

Payal Dabhi

Research scholar

Economics Department,

M.P. Shah Commerce College, Surendranagar

Guide

Dr. D. R. Vajani

Principal

M.P. Shah Commerce College, Surendranaga

સારાંશ:

સૌરાષ્ટ્રમાં સિરેમીક ઉદ્યોગની સ્થાપના અને વિકાસ થયો છે, જેના પાછળનું મૂળભૂત કારણ માટીની સ્થાનિક કક્ષાઓ પ્રાપ્તિ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં મુખ્યત્વે સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં થાનગઢ સિરેમીક ઉદ્યોગ પોતાનું ગૌરવવંતું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. થાન, વાંકાનેર અને મોરબીના સિરેમીક ઉદ્યોગ રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ જ નહિ પરંતુ આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ પણ વ્યાપારમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. પ્રસ્તુત સંશોધન પેપરમાં થાનગઢનાં R.P CERAMIC કંપનીનો અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે. જેમાં વર્ષ 2019-20 થી લઈને વર્ષ 2023-24 નાં સમયગાળાને ધ્યાનમાં રાખીને કંપનીની આવક, ખર્ચ, નફો અને વેચાણ વગેરેનો અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે. અભ્યાસમાં માહિતી એકત્રીકરણ માટે પ્રાથમિક માહિતી રૂબરૂ મુલાકાત અને ગૌણ માહિતીમાં કંપનીના વાર્ષિક અહેવાલનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. અભ્યાસ પરથી તારણ મળી આવે છે કે R.P CERAMIC કંપની પ્રોવિડન્ટ ફંડ, પરિવહન ખર્ચ તેમજ શ્રમિકોના વેતન માટેના ખર્ચમાં વધારો થયો છે. જેથી શ્રમિકોના સામાજિક સલામતીના લાભોમાં વધારો થયો જોવા મળે છે.

2. ચાવીરૂપ શબ્દો: સિરામીક ઉદ્યોગ, MSME

3. વિષય પ્રવેશ:

સિરામીક શબ્દનો અર્થ સંસ્કૃતમાં “બાળવું” કે “સળગાવવું” એવો થાય છે. ભારતમાં સૌપ્રથમ ઇ. સ 1839 માં અંગ્રેજો દ્વારા પોટરી ઉદ્યોગની સ્થાપના ભાગલપુર વિસ્તારમાં કોલગંજમાં કરવામાં આવી હતી. જે ભારતનું સૌ પ્રથમ સિરેમીક એકમ હતું. સૌરાષ્ટ્રમાં સિરામીક ઉદ્યોગનો વેગ આપનાર પરશુરામ નામના વ્યક્તિ હતા. થાનમાં સૌપ્રથમ સિરામીક ઉદ્યોગ 1913 માં સ્થપાયું. શરૂઆતમાં સિરામીક ઉદ્યોગ લઘુ ઉદ્યોગ તરીકે ઓળખાતો હતો. જેમાં હસ્તકળા દ્વારા માટીમાંથી રોજિંદા જીવનમાં ઉપયોગી વાસણો અને સુશોભનની ચીજવસ્તુઓ બનાવવામાં આવતી હતી. ધીરે

ધીરે ટેકનોલોજીની પ્રગતિ સાથે સ્થાનિક માટીમાંથી વિવિધ ચીજવસ્તુઓ બનાવવા માટે આ ઉદ્યોગએ આધુનિક મશીનરીનો ઉપયોગ કરવાનું શરૂ કર્યું. વર્તમાન સમયની વાત કરીએ તો આજે થાનગઢમાં 300 થી વધુ નાના અને મોટા સિરામીક એકમો કાર્યરત છે.

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાનો થાનગઢ તાલુકો તેના સિરામીક અને ચિનાઈ માટીના ઉદ્યોગ માટે રાજ્યભરમાં પ્રખ્યાત છે. સૌરષ્ટમાં મોરબી, થાન, વાંકાનેર અને ઉત્તર ગુજરાતમાં સિરામીક ઉદ્યોગ ચાલે છે. જેમાં મોરબી અને થાનગઢ સિરામીકના હબ ગણાય છે. થાનગઢએ ગુજરાત રાજ્યના સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાનું એક ઔદ્યોગિક શહેર છે. વર્તમાન સમયમાં થાનમાં મોટી સંખ્યામાં સિરામીક ઉત્પાદન એકમો આવેલા છે. જેના મુખ્ય ઉત્પાદનો સેનેટરીવેર છે. જેમ કે વોશ બેસિન, ટાઇલ્સ, પોખર વગેરે છે. આ સિરામીક એકમો દ્વારા આજુબાજુના હજારો કુશળ અને અકુશળ કામદારોને રોજગારી આપે છે.

પ્રસ્તાવના:

ભારતના આર્થિક વિકાસમાં સૂક્ષ્મ, લઘુ અને મધ્યમ કદના ઉદ્યોગોનું ખૂબ જ મહત્વ છે. જે આર્થિક વિકાસના એન્જિન અને સામાજિક-આર્થિક પ્રગતિના ચાલક તરીકે સેવા આપે છે. ભારતમાં સૂક્ષ્મ, લઘુ અને મધ્યમ કદના ઉદ્યોગો GDP નાં 30 % અને નિકાસમાં 50 % હિસ્સો ધરાવે છે.

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાની વાત કરીએ તો સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં MSMEs એકમો પૈકી કુલ મેન્યુફેક્ચરીંગ એકમોની સંખ્યા 3016 સ ક્ષેત્રના એકમોની સંખ્યા કુલ સંખ્યા છે અને સર્વિ 1759 છે. મેન્યુફેક્ચરીંગ ક્ષેત્રમાં સૂક્ષ્મ એકમોની સંખ્યા 1653, લઘુ એકમોની સંખ્યા ,95 મધ્યમ એકમોની સંખ્યા જેમાં સર્વિસ ક્ષેત્રમાં સૂક્ષ્મ એકમોની સંખ્યા 11 છે. લઘુ એકમોની સંખ્યા ,89 મધ્યમ એકમોની સંખ્યા 5 છે. આ MSMEs એકમો સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના આર્થિક વિકાસમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આ જિલ્લામાં આવેલા થાનમાં સિરામીક અને ધ્રાંગધ્રા કેમિકલ્સ DCW, દસાડામાં મીઠાનાં મુખ્ય ઉદ્યોગો આવેલા છે. આથી પ્રસ્તુત સંશોધન પેપરમાં થાનગઢનાં સૂક્ષ્મ કદના એકમ R.P CERAMIC કંપનીનો એક અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે.

4. સંશોધન અભ્યાસનાં હેતુઓ:

5.1 સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના થાન તાલુકાના R.P CERAMIC નો અભ્યાસ કરવો.

5.2 થાનગઢ તાલુકાના આર્થિક વિકાસમાં R.P CERAMIC ની ભૂમિકાનો અભ્યાસ કરવો.

5. સંશોધન અભ્યાસની પદ્ધતિ:

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં માહિતી એકત્રીકરણ માટે પ્રાથમિક માહિતી અને ગૌણ માહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. જેમાં પ્રાથમિક માહિતીમાં થાનગઢની R.P CERAMIC નાં માલિકની રૂબરૂ મુલાકાત દ્વારા કંપનીવિશે માહિતી મેળવવામાં આવેલ છે. ગૌણ માહિતીમાં R.P CERAMIC નાં વાર્ષિક અહેવાલનો ઉપયોગ કરવામાં

આવેલ છે. પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસનો સમયગાળો વર્ષ 2019-20 થી લઈને વર્ષ 2023-24 છે. માહિતીના વિશ્લેષણ માટે કોષ્ટક, ટકાવારી અને આલેખનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે.

6. R.P CERAMIC નો પરિચય:

➤ કંપનીનું નામ: R P SANITARYWARE

➤ કંપનીના માલિકનું નામ: મેહુલ વસોયા

➤ સ્થાપના: 2016

➤ એકમનું સ્વરૂપ: મેન્યુફેક્ચરિંગ

➤ શ્રમિકોની સંખ્યા: 140

➤ R.P CERAMIC કંપનીનાં પ્રોડક્ટનાં નામ:

1.One piece

2.Wall hung

3.Water closet

4.Wash basin pedestal

5.Table top

6.Wash basin

7.Pan

8.Urinal & Accessories

9.Designer collection

7. R.P CERAMIC કંપનીનો વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ:

7.1 R.P CERAMIC કંપનીની CUSTOM DBK આવક:

Year	CUSTOM DBK INCOME	CHANGE IN %
2019-20	25,829	-
2020-21	1,29,333	400 %
2021-22	-	-
2022-23	1,75,750	35.88 %

2023-24	1,29,030	-26.58 %

કોષ્ટક
નંબર: 1

CUSTOM DBK INCOME

Source: R.P CERAMIC Company Annual Report year 2019-20 to 2023-24

સમજૂતી: ઉપરોક્ત કોષ્ટક નંબર 1 માં અભ્યાસ કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે CUSTOM DBK INCOME વર્ષ 2019-20 માં રૂ. 25,829 હતી. જ્યારે તેમાં વધારો થઈને વર્ષ 2020-21 માં કંપનીની આવક રૂ. 1,29,333 થઈ છે. કંપનીના આવકમાં જોઈએ તો વર્ષ 2019-20 ની તુલનામાં વર્ષ 2020-21 માં 400 % વધારો જોવા મળે છે. વર્ષ 2022-23 માં વધીને રૂ. 1,75,750 થઈ જેમાં વર્ષ 2022-23 માં 2020-21 ની તુલનામાં 35.88 % વધારો થયો છે. વર્ષ 2023-24 માં ઘટીને પાછી રૂ. 1,29,030 થઈ અને વર્ષ 2022-23 ની તુલનામાં વર્ષ 2023-24 માં -26.58 % ઘટાડો થયો છે.

7.2 R.P CERAMIC કંપનીનો કુલ નફો :

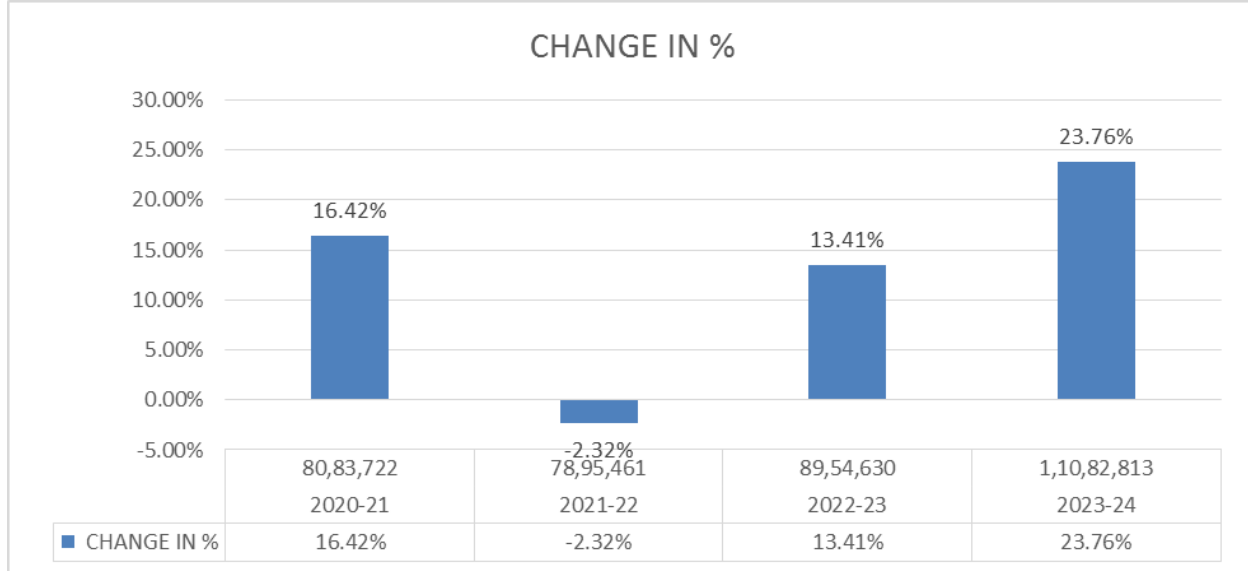
કોષ્ટક નંબર: 2 GROSS PROFIT

Sn no.	YEAR	GROSS PROFIT	CHANGE IN %
1	2019-20	69,43,080	-
2	2020-21	80,83,722	16.42%
3	2021-22	78,95,461	- 2.32 %

4	2022-23	89,54,630	13.41%
5	2023-24	1,10,82,813	23.76%

Source: R.P CERAMIC

Company Annual Report year 2019-20 to 2023-24

સમજૂતી: ઉપરોક્ત કોષ્ટકનું વિશ્લેષણ કરતાં જણાય છે કે વર્ષ 2019-20 માં કંપનીનો કુલ નફો રૂ. 69,43,080 હતો જે વધીને વર્ષ 2020-21 માં રૂ. 80,83,722 થયો. જેમાં 16.42 % વધારો થયેલો થયો જોવા મળે છે. વર્ષ 2021-22 માં કુલ નફો રૂ. 78,95,461 હતો. જેમાં જોઈ વર્ષ 2020-21 ની તુલનામાં 2.32 % ઘટાડો થયેલો જોવા મળે છે. વર્ષ 2022-23 માં જોઈએ તો કુલ નફો રૂ. 89,54,630 થયો. જેમાં વર્ષ 2021-22 ની તુલનામાં 13.41 %

વધારો થયો છે. વર્ષ 2023-24 માં કંપનીનો કુલ નફો રૂ. 1,10,82,813 જોવા મળે છે. જે વર્ષ 2022-23 ની તુલનામાં 23.76 % વધારો થયો છે.

7.3 R.P CERAMIC કંપનીનું કુલ વેચાણ

કોષ્ટક નંબર: 3 SALES

Sr no.	YEAR	DIRECT EXPORT SALES	GST SALES	MERCHANDISE EXPORT	TOTAL SALES
1	2019-20	26,90,566	4,42,31,767	12,46,240	4,87,22,863
2	2020-21	99,30,067	5,18,13,829	40,19,515	6,62,50,776
3	2021-22	2,92,12,201	6,27,83,439	34,50,398	9,54,46,038
4	2022-23	1,45,25,867	8,11,16,633	2,68,500	10,26,02,045
5	2023-24	2,00,79,718	10,63,92,458	12,92,190	12,77,64,366

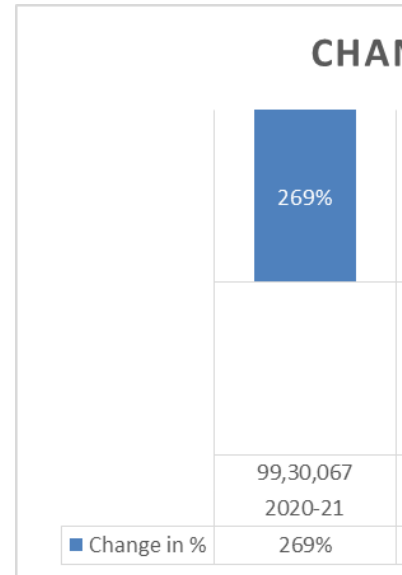
Source: R.P CERAMIC Company Annual Report year 2019-20 to 2023-24

સમજૂતી: ઉપરોક્ત કોષ્ટક નંબર 3 માં કંપનીનું વેચાણ દર્શાવવામાં આવેલ છે. જેમાં વર્ષ 2019-20 માં કુલ વેચાણ રૂ. 4,87,22,863 થયેલ જેમાંથી સીધું નિકાસ વેચાણ રૂ. 26,90,566, GST વેચાણ રૂ. 4,42,31,767 અને વેપારી નિકાસ રૂ. 12,46,240 જોવા મળે છે. જ્યારે વર્ષ 2020-21 માં કુલ વેચાણ રૂ. 6,62,50,776 હતું જેમાંથી સીધું વેચાણ નિકાસ રૂ.99,30,067, GST વેચાણ રૂ. 5,18,13,829 અને વેપારી નિકાસ રૂ. 40,19,515 જોવા મળે છે. વર્ષ 2021-22 માં વધીને કુલ વેચાણ રૂ. 9,54,46,038 થયું અને તેમાં સીધું વેચાણ નિકાસ રૂ. 2,92,12,201, GST વેચાણ રૂ.6,27,83,439 અને વેપારી નિકાસ વર્ષ 2021-22 ની તુલનામાં ઘટીને રૂ. 34,50,398 થયું. વર્ષ 2022-23 ની વાત કરીએ તો જોઈ શકાય છે કે કુલ વેચાણ વધીને રૂ. 10,26,02,045 થયું હતું. જ્યારે કંપનીનું સીધું વેચાણ વર્ષ 2021-22 ની તુલનામાં ઘટીને રૂ. 1,45,25,867 થયું. GST વેચાણ રૂ. 8,11,16,633 અને વેપારી નિકાસ ઘટીને રૂ. 2,68,500 થયું. વર્ષ 2023-24 માં કુલ વેચાણ રૂ. 12,77,64,366 હતું. જેમાંથી સીધું નિકાસ વેચાણ રૂ. 2,00,79,718, GST વેચાણ રૂ. 10,63,92,458, વેપારી નિકાસ રૂ. 12,92,190 થયું.

કોષ્ટક નંબર: 4 DIRECT EXPORT SALES

Source: R.P CERAMIC Company Annual Report year 2019-20 to 2023-24

Year	DIRECT EXPORT SALES	Change in %
2019-20	26,90,566	-
2020-21	99,30,067	269 %
2021-22	2,92,12,201	194.17 %
2022-23	1,45,25,867	-502%
2023-24	2,00,79,718	38.23 %

સમજૂતી: ઉપરોક્ત
કોષ્ટક 4 માં સીધું નિકાસ
વેચાણના વર્ષ 2019-20

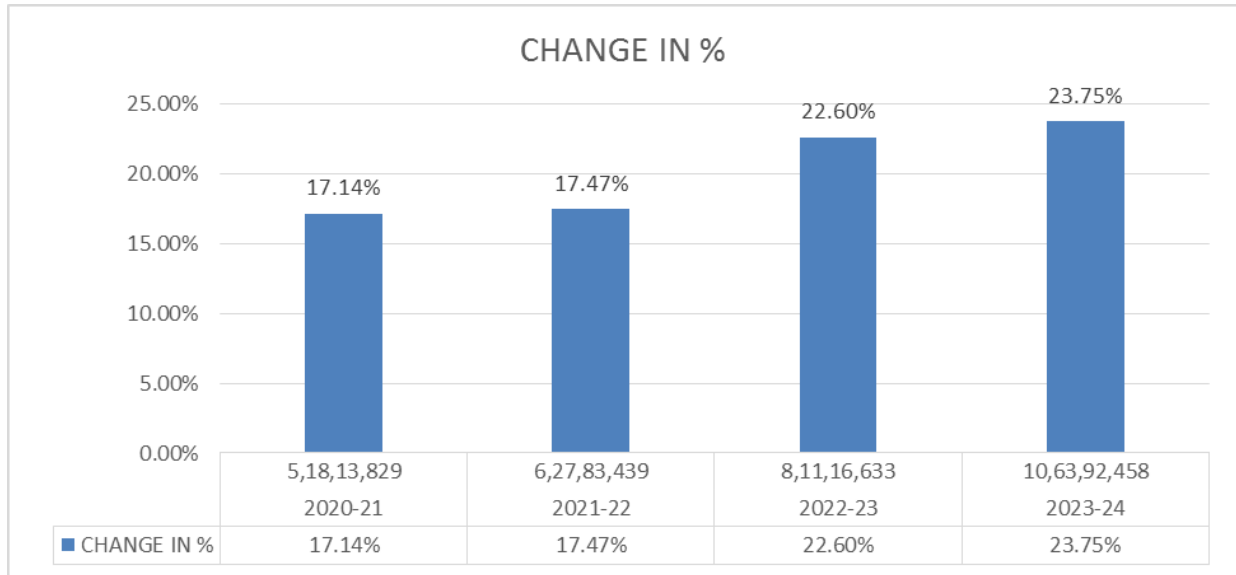
થી લઈને વર્ષ 2023-24 માં થયેલા ટકાવારી ફેરફાર દર્શાવવામાં આવેલ છે. જેમાં અભ્યાસ કરતાં જોઈ શકાય છે કે વર્ષ 2019-20 ની તુલનામાં વર્ષ 2020-21 માં સીધા નિકાસ વેચાણમાં 269 % વધારો થયો જોવા મળે છે. તેની સામે વર્ષ 2021-22 માં વર્ષ 2020-21 ની તુલનામાં 194.17 % વધારો જોવા મળે છે. પરંતુ વર્ષ 2022-23 માં

જોઈએ તો વર્ષ 2021-22 ની તુલનામાં કંપનીનું સીધુ નિકાસ વેચાણમાં 502 % ઘટાડો જોવા મળ્યો છે. વર્ષ 2023-24 માં જોઈએ તો વર્ષ 2022-23 ની તુલનામાં 38.23 % વધારો જોવા મળે છે.

કોષ્ટક નંબર: 5 GST SALES

Year	GST SALES	CHANGE IN %
2019-20	4,42,31,767	-
2020-21	5,18,13,829	17.14%
2021-22	6,27,83,439	17.47%
2022-23	8,11,16,633	22.60%
2023-24	10,63,92,458	23.75%

Source: R.P CERAMIC Company Annual Report year 2019-20 to 2023-24

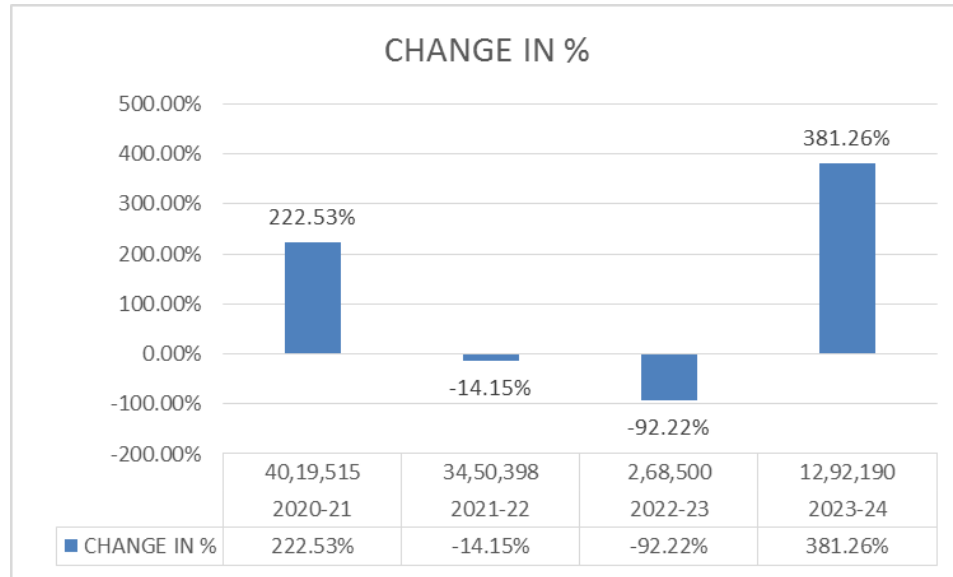

સમજૂતી: ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં GST વેચાણમાં વર્ષ 2019-20 થી લઈને વર્ષ 2023-24 માં થયેલો ટકાવારી ફેરફાર દર્શાવે છે. જેમાં જોઈ શકાય છે કે વર્ષ 2019-20 કરતાં વર્ષ 2020-21 માં GST વેચાણમાં 17.14 % વધારો થયો છે. વર્ષ 2021-22 માં GST વેચાણમાં 17.47 % વધારો થયો. તે ઉપરાંત વર્ષ 2022-23 માં 22.60 % વધારો થયો છે અને વર્ષ 2023-24 માં GST વેચાણમાં 23.75 % વધારો થયો છે. આથી એમ કહી શકાય છે કે R P CERAMIC કંપનીનું GST વેચાણમાં સતત વધારો થતો જોવા મળે છે.

કોષ્ટક નંબર: 6 MERCHANDISE EXPORT

Year	MERCHANDISE EXPORT	CHANGE IN %
2019-20	12,46,240	-
2020-21	40,19,515	222.53%
2021-22	34,50,398	-14.15 %
2022-23	2,68,500	- 92.22 %
2023-24	12,92,190	381.26%

Source: R.P CERAMIC Company Annual Report year 2019-20 to 2023-24

સમજૂતી: ઉપરોક્ત કોષ્ટક નંબર 6 માં 2019-20 થી લઈને વર્ષ 2023-24 સુધીના કંપનીનો વેપારી નિકાસનાં વેચાણમાં થયેલા ટકાવારી ફેરફાર દર્શાવવામાં આવેલ છે. કોષ્ટકમાં જોઈ શકાય છે કે વર્ષ 2019-20 ની તુલનામાં વર્ષ 2020-21 માં 222.53 % વધારો થયો જોવા મળ્યો છે. વર્ષ 2021-22 માં જોઈએ તો વર્ષ 2020-21 ની તુલનામાં વેપારી નિકાસનાં વેચાણમાં 14.14 % ઘટાડો જોવા મળે છે. વર્ષ 2022-23 માં પણ વર્ષ 2022-23 ની તુલનાએ 92.22 % ઘટાડો જોવા મળે છે. આ ઘટાડાનું કારણ રશિયા-યુક્રેન યુદ્ધ હતું. 2023-24 માં જોઈ તો વર્ષ 2022-23 ની તુલનામાં 381.26 % વધારો થયો જોવા મળે છે.

કોષ્ટક નંબર: 7 TOTAL SALES

Year	TOTAL SALES	CHANGE IN %
2019-20	4,87,22,863	-
2020-21	6,62,50,776	35.97 %
2021-22	9,54,46,038	44.06 %
2022-23	10,26,02,045	7.49 %
2023-24	12,77,64,366	24.52 %

Source: R.P CERAMIC Company Annual Report year 2019-20 to 2023-24

સમજૂતી: કોષ્ટક નંબર 7 માં વર્ષ 2019-20 થી લઈને વર્ષ 2023-24 સુધીમાં કંપનીના કુલ ખર્ચના ટકાવારીમાં થયેલ ફેરફાર દર્શાવવામાં આવેલ છે. જેમાં વર્ષ 2019-20 ની તુલનામાં વર્ષ 2020-21 માં 35.97 % વધારો થયેલો છે. વર્ષ 2021-22 માં 2020-21 ની તુલનામાં 44.06 % વધારો થયેલ છે. 2022-23 માં 2021-22 ની તુલનામાં 7.49 % વધારો થયો છે અને 2023-24 માં 2022-23 ની તુલનામાં કંપનીના કુલ વેચાણમાં 24.52 % વધારો થયો જોવા મળે છે.

7.4 R.P CERAMIC કંપનીનો ખર્ચ:

કોષ્ટક નંબર: 8 EXPENSES

Source: R.P CERAMIC Company Annual Report year 2019-20 to 2023-24

સમજૂતી: ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં વર્ષ 2019-20 થી લઈને વર્ષ 2023-24 સુધી કંપનીમાં શ્રમિકોને ચૂકવવામાં આવતા પ્રોવિડન્ટ ફંડનો ખર્ચ, શ્રમિક વેતન ખર્ચ અને પરિવહન ખર્ચ દર્શાવવામાં આવેલ છે. જેમાં જોઈ શકાય છે કે વર્ષ 2019-20 માં પ્રોવિડન્ટ ફંડનો ખર્ચ રૂ. 21,356, કંપનીનો શ્રમિકોનો વેતનનો ખર્ચ રૂ. 11,28,145 છે જ્યારે કંપનીનો પરિવહન ખર્ચ રૂ. 27,52,927 છે. વર્ષ 2020-21 માં જોઈએ તો કંપનીનો શ્રમિકોના વેતન ખર્ચ રૂ. 13,04,855 છે અને પરિવહન ખર્ચ રૂ. 21,86,276 જોવા મળે છે. વર્ષ 2021-22 માં કંપનીનો પ્રોવિડન્ટ ફંડનો ખર્ચ રૂ. 1,53,480,

Sr no.	YEAR	P.F. EXP	WORKER SALARY EXP.	Transport exp.
1	2019-20	21,356	11,28145	27,52,927
2	2020-21	-	13,04,855	21,86,276
3	2021-22	1,53,480	20,79,484	18,92,911
4	2022-23	1,62,529	12,49,804	25,68,191
5	2023-24	2,10,440	16,19,149	25,57,588

શ્રમિકો
ના
વેતન
ખર્ચ
વધીને
રૂ.
20,79,
484
થયો
જ્યારે
પરિવહ

ન ખર્ચ ઘટીને રૂ. 18,92,911 થયો. વર્ષ 2022-23 માં વાત કરીએ તો કંપનીનો શ્રમિકોના વેતનનો ખર્ચ ઘટીને રૂ. 12,49,804 થયો અને પરિવહન ખર્ચ વધીને રૂ. 25,68,191 થયો. વર્ષ 2023-24 માં કંપનીનો શ્રમિક વેતનનો ખર્ચ વધીને રૂ. 16,19,149 થયો અને પરિવહન ખર્ચ રૂ. 25,57,588 થયો છે. આ કંપનીના શ્રમિકોના વેતન ખર્ચ વધવાનું કારણ કંપનીમાં શ્રમિકોના વેતનમાં કરવામાં આવેલ વધારો અને કંપનીમાં નવા શ્રમિકોની ભરતી હતી. જેથી એમ કહી શકાય કે કંપનીના શ્રમિકોના વેતનમાં વધારો થવાથી શ્રમિકોના આવકમાં વધારો થયો. તે ઉપરાંત નવા શ્રમિકોની ભરતીથી આજુબાજુના વિસ્તારોમાં લોકોને રોજગારી મળી રહે છે.

8.સંશોધન અભ્યાસનાં તારણો:

8.1 પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં થાનગઢના R.P CERAMIC કંપનીનો એક અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે. જેમાં અભ્યાસ પરથી એવું તારણ કાઢી શકાય કે કંપનીના વર્ષ 2019-20 થી લઈને વર્ષ 2023-24 સુધીનાં અભ્યાસમાં જોઈ શકાય છે કે કંપનીના કુલ વેચાણમાં વધારો થયો જોવા મળ્યો છે. જેથી કંપનીના આવકમાં વધારો થયો છે જે નફાકારકતામાં વધારો પણ થયો છે. જેથી કંપની દ્વારા સારો પગાર, બોનસ અને નોકરીની સુરક્ષા આપવામાં આવે છે. નફામાં વધારો થવાથી રોકાણમાં વધારો થાય છે જે ગ્રાહકો માટે વધુ આકર્ષક બને છે.

8.2 વર્ષ 2019-20 થી લઈને વર્ષ 2023-24 સુધી જોઈ શકાય છે કે કંપનીનો પ્રોવિડન્ટ ફંડમાં વધારો થયો જોવા મળે છે. જેથી એમ કહી શકાય કે કંપનીના કર્મચારીઓને આપવામાં આવતું પ્રોવિડન્ટ ફંડ દ્વારા કર્મચારીઓ પોતાને આર્થિક રીતે સુરક્ષિત અનુભવે છે.

8.3 તે ઉપરાંત શ્રમિકોના વેતનને ચૂકવવામાં આવતા ખર્ચમાં પણ વધારો થયો જોવા મળે છે. જે દર્શાવે છે કે R.P CERAMIC દ્વારા શ્રમિકોને વાજબી વેતન ચૂકવવામાં આવે છે. જેથી આજુબાજુના સ્થાનિક લોકોને રોજગારી મળી રહે છે.

8.4 તેમજ પરીવહન ખર્ચમાં પણ વધારો થયો જોવા મળ્યો છે. R.P CERAMIC નાં પરિવહન ખર્ચમાં વધારો થતાં થાનગઢનાં આજુબાજુના વિસ્તારોમાં પણ તેનો લાભ થયો જોવા મળે છે.

9. સંશોધન અભ્યાસની મર્યાદા:

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસની મર્યાદા નીચે પ્રમાણે છે:

10.1 પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસ ફક્ત થાનગઢની R.P CERAMIC પૂરતો જ મર્યાદિત છે.

10. સંદર્ભ સૂચિ:

- R.P CERAMIC Company Annual Report 2019-20 to 2023-24
- ministry of micro, small & medium enterprises, pib.gov.in
- <https://surendranagar.nic.in>
- <https://shodhganga.inflibnet.ac.in>
- <https://scholar.google.com>

हिंदी साहित्य की विविध विधाओं में भारतीय संस्कृति

डॉ. रिन्कु ए. वाढेर

सहायक आचार्य – हिंदी विभाग

श्री एम. पी. शाह आर्ट्स एंड सायन्स कोलेज, सुरेन्द्रनगर.

प्रस्तावना

साहित्य और संस्कृति एक दूसरे के विभिन्न अंग हैं। हिंदी साहित्य की विविध विधाओं में भारतीय संस्कृति को विविध रूपों में पाया जाता है। हिंदी साहित्य के अंतर्गत आदिकाल से लेकर आधुनिक काल तक के समग्र साहित्य में इसको विविध रूप से देखा जाता है। भारतीय संस्कृति में समस्त विश्व के लिए कल्याण की भावना पायी जाती है। अहिंसा, परोपकार, विश्व बंधुत्व की भावना, समन्वय, प्रेम, सौहार्द, साहचर्य, करुणा, दया आदि इसके विशेष पहलू हैं। साहित्य में सामाजिक स्थिति का चित्रण होता है। जिसके अंतर्गत जाति-व्यवस्था, धर्म, भक्ति, रीति – रिवाज़, त्यौहार आदि को सहजता से पाया जाता है।

मैथिलीशरण गुप्त की पंचवटी खंडकाव्य में भारतीय संस्कृति का परिचय देखने को मिलता है। राम के वनवास में उनकी पत्नी सीता और उनके छोटे भाई लक्ष्मण उनके साथ पंचवटी में पर्ण कुटीर में उनके साथ रहते हैं। लक्ष्मण तो वनवास के दौरान बिना सोये या विश्राम किए अपने भाई भाभी की रक्षा करने हेतु पहरा देते हैं। ये भारतीय संस्कृति के पारिवारिक मूल्य ही हैं जिसमें परिवार के सदस्य के लिए इस प्रकार का प्रेम, करुणा, सौहार्द और त्याग की भावना देखने को मिलती है।

पंचवटी खंडकाव्य में सीता को भारतीय संस्कृति के गुणों के साथ प्रस्तुत किया गया है। जो पति के सुख और दुःख में उसकी अर्धांगिनी बनकर उनका साथ देती है। वह हर स्थिति में अपना पति धर्म निभाती है। सीता भारतीय आदर्श नारी के रूप में हमारे सामने आती है। वहीं राम भी शूर्पनखा के प्रेम प्रस्ताव को ठुकराते हुए कहते हैं कि

‘निश्चय अद्भुत गुण हैं तुममें, फिर भी मैं यह कहता हूँ

गृहत्याग करके भी वन में, सपत्नीक मैं रहता हूँ^(१)

वहीं लक्ष्मण भी शूर्पनखा के प्रेम प्रस्ताव को इसीलिए ठुकराते हैं क्योंकि वह वन में भी अपनी पत्नी उर्मिला का स्थान शूर्पनखा को नहीं देना चाहते। लक्ष्मण शूर्पनखा द्वारा प्रथम प्रेम प्रस्ताव को भी योग्य नहीं मानते।

किशोर काबरा द्वारा रचित धनुष भंग खंडकाव्य में सीता का राम को जयमाला पहनाने की घटना भी भारतीय संस्कृति का ही परिचय देती है। इसके अंतर्गत विवाह के समय जयमाला पहनाना एक बड़ी बात है। इसमें भी राम को पति के रूप में चुनने के बाद सीता जब दोनों हाथ में जयमाला को लेकर क्षणभर ठहर जाती है।

“सोचती सखियाँ

कि शायद

लाज की मारी सिया जयमाल पहनाती नहीं है।

सोचते हैं राम

शायद हो रहा संकोच सीता को भरे दरबार में.”^(२)

सीता के इस प्रकार ठहर जाने पर राम सोचते हैं कि सीता इस समय संकोच और लज्जा महसूस कर रही हैं. जो कि भारतीय स्त्री के स्वभाव में पाया जाता है. ये सामान्य सी घटना के द्वारा लेखक ने भारतीय स्त्री के स्वभाव का परिचय दिया है. सीता के इस प्रकार ठहर जाने से वहाँ उपस्थित सभी लोग जो सोचते हैं वह रोमांच के साथ-साथ - साथ पाठक को भारतीय संस्कृति के अंतर्गत विवाह आदि के रिवाज़ और उसके महत्त्व से अवगत भी कराता है.

साथ ही किशोर काबरा ने धनुष भंग में निमि के माध्यम से यज्ञ, शस्त्र, शास्त्र और श्रम की भी बात करते हैं. कृषक के लिए समय रहते बारिश हो ये उसके बीज बोने से लेकर उसकी फ़सल हो तब तक बहुत ज़रूरी होता है.

“लाख दाने अन्न के उत्पन्न करके

अन्न के दो कण अनुग्रह भाव से

अपने उदर में डालने की तृप्ति में

कितना नशा है,

हर्ष है,

ठहराव है !

इस हाट में वैकुण्ठ का सुख

कौड़ियों के भाव है.

दो घड़ी विश्राम

फिर श्रमयज्ञ का छुटा हुआ सब काम.”^(३)

निमि के गुरु वशिष्ठ जब स्वर्गलोक देवताओं के यज्ञ के लिए चले जाते हैं तब निमि यज्ञ के लिए उनकी राह देखना उचित नहीं मानते.

“रुक गया यदि यज्ञ

तो वर्षा न होगी.

हो चुका बस !

एक पल की देर पूरे देश को मँहँगी पड़ेगी.

मैं नहीं गुरु की कभी करता उपेक्षा,

पर नहीं उनकी करूँगा अब प्रतीक्षा.”^(४)

इस पंक्ति के द्वारा निमि प्रकृति की रक्षा के लिए यज्ञ की आवश्यकता को समझाते हैं. कृषि में फ़सल को सही समय पर यदि पानी न मिला तो कृषि को नुकसान होगा और कृषि का नुकसान यानि मनुष्य जीवन का नुकसान. जो निमि किसी भी स्थिति में होने देना नहीं चाहते थे. इसलिए अपने कुलगुरु की अवहेलना करके भी यज्ञ का आयोजन करते हैं.

“भाइयो ! हम यज्ञ आयोजित करेंगे.

यज्ञ का पावन धुआँ

नभ की नमी को खींच लेगा.

मेघ बनकर लौट आएगा
ज़मीं को सींच देगा.
इंद्र अपना धनुष लेकर
बादलों पर हो सवार.
बिजलियों की बछियाँ कलि घटा के आरपार
हंस-बगुलों के परो पर बुँद की बौछार
और प्यासे खेत पर
बरसे अमिय की धार.
यज्ञ का फल – मेघ – गर्जन,
मेघ का फल – वारि – वर्षण,
वारि का फल – खेत में, खलिहान में
धन-धान्य के भण्डार,
धान्य का फल – धर्म में धन का नियोजन,
धर्म का फल – धर्म केवल,
मोक्ष का फिर क्या प्रयोजन ?
धर्ममय हो अर्थ का संग्रह
मनोगत कामनाएँ धर्ममय हो
बस यही है मोक्ष⁽⁹⁾

इन पंक्तियों के द्वारा धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष ये सभी भारतीय संस्कृति के अमूल्य मूल्य प्रस्थापित होते हैं. इस प्रकार भारतीय संस्कृति में यज्ञ का धार्मिक और वैज्ञानिक महत्त्व यहाँ पर लेखक स्पष्ट करते हुए उसे मनुष्य जीवन के लिए आवश्यक और अत्यंत उपयोगी भी बताते हैं.

हरिकृष्ण 'प्रेमी' के नाटक रक्षाबंधन में भारतीय संस्कृति के महत्त्वपूर्ण त्यौहार रक्षाबंधन के महत्त्व की बात की गई है. जिसके द्वारा ऐतिहासिक पृष्ठभूमि को केन्द्र में रखकर हिन्दू और मुस्लिम दो धर्म की संस्कृति को जोड़ने की बात है. भारत – पाकिस्तान के विभाजन के बाद हिन्दू और मुस्लिम लोगों के बीच जो तनाव उत्पन्न हुआ था. उसे दूर करने के लिए इस नाटक में रक्षाबंधन के पवित्र बंधन को कर्मवती और हुमायूँ के बीच में भाई बहन के प्रेम को दिखाया गया हैं. रानी कर्मवती हुमायूँ को राखी भेजती हैं और हुमायूँ बहन की रक्षा के अपनी सल्तनत दाव पर लगाकर आता है. हुमायूँ और कर्मवती के पवित्र प्रेम और विश्वास को लेखक ने बहुत ही सुन्दरता के साथ प्रस्तुत किया है. हुमायूँ को जब कर्मवती राखी भेजती है तब हुमायूँ उसको सस्नेह स्वीकार करते हुए कहता है कि “बहन का रिश्ता दुनिया के सारे सुखों, दौलतों, ताकतों और सल्तनतों से बढ़ कर है. मैं इस रिश्ते की इज्जत रखूँगा. सल्तनत जाय, पर मैं दुनिया को यह कहते नहीं सुनना चाहता कि मुसलमान बहन की इज्जत करना नहीं जानते. तख्त से उतर कर अगर किसी सच्ची बहन के दिल में जगह पा सकूँ, तो अपने आपको दुनिया का सबसे बड़ा खुशकिस्मत इन्सान समझूँगा. बहन कर्मवती ! तुम्हारी राखी मुझे वह ताकत दे जो वह

राजपूतों को देती आई है।”^(६) इस प्रकार हुमायूँ के दिल में सच्चाई और इन्सानियत है। जो अपने मुसलमान होने पर हिन्दू बहन की राखी की इज्जत करता है और उस पवित्र प्रेम को निभाता है।

जयशंकर प्रसाद की कहानी पुरस्कार में भारतीय संस्कृति की झलक सुन्दर रूप से प्रस्तुत हुई है। कहानी के आरंभ में ही जब कौशल प्रदेश के महाराजा का आगमन होता है तब खेत में बीज बोने के लिए उनका स्वागत तथा उसके साथ खेत में बीज बोने की घटना को उत्सव के रूप में मनाना भारतीय संस्कृति का ही हिस्सा है। किसान का अपनी फसल के लिए बीज बोना कोई सामान्य बात नहीं है। उसके लिए उस ज़मीन और हल को भी पूजा जाता है। “महाराज के मुख पर मधुर मुस्कान थी। पुरोहित-वर्ग ने स्वसत्ययन किया। स्वर्ण-रंजित हल की मूठ पकड़कर महाराज ने जुते हुए सुन्दर पुष्ट बैलों को चलने का संकेत किया। बाजे बजने लगे। किशोरी कुमारियों ने खीलों और फूलों की वर्षा की। कौशल का यह उत्सव प्रसिद्ध था। एक दिन के लिए महाराज को कृषक बनना पड़ता। उस दिन इंद्र – पूजन की धूमधाम होती। गाथ होती। नगर निवासी उस पहाड़ी भूमि में आनंद मनाते। प्रतिवर्ष कृषि का यह महोत्सव उत्साह से संपन्न होता।”^(७)

प्रेमचंद का गोदान उपन्यास इसी संस्कृति का एक उदाहरण है। जिसमें होरी की गोदान यानि गाय का दान करने की इच्छा होती है। क्योंकि भारतीय संस्कृति के अनुसार मनुष्य को गाय का दान देने से उसकी मृत्यु सफल होती है। ये उपन्यास अपने शीर्षक में ही ये भाव प्रस्तुत करता है। साथ ही यह उपन्यास इसी गोदान के सांस्कृतिक मूल्य को प्रस्थापित करता है।

भारतीय संस्कृति के मूल्यों को भारतीय हिंदी साहित्य में प्रधानता दी गई हैं। ये सभी सांस्कृतिक मूल्य मनुष्य के जीवन निर्माण में तथा चरित्र निर्माण में महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाई हैं। भारतीय संस्कृति के महत्त्वपूर्ण पक्ष के रूप में उसमें आध्यात्मिकता भी पाई जाती है। रामचरित मानस इसका श्रेष्ठ उदाहरण है। जिसमें धर्म के साथ – साथ हर तरह के जीवन मूल्यों को उसमें पाया गया है। धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष, विनय, विवेक, संस्कार, कर्तव्य पालन, आदर, प्रेम, सत्य, निष्ठा, पारिवारिक मूल्य और समस्त जन कल्याण की भावना भी उसमें निहित हैं।

सारांश :-

इस प्रकार हिंदी साहित्य में आदिकाल से लेकर आधुनिक काल तक के समग्र साहित्य में भारतीय संस्कृति को विविधता के साथ विभिन्न रूप में पाया जाता है। भारतीय संस्कृति की चेतना और हिंदी साहित्य का संबंध एक-दूसरे के साथ अभिन्न रूप से जुड़ा हुआ है। जिसमें नाटक, उपन्यास, कहानी, खंडकाव्य, महाकाव्य, कविता तथा अन्य विधाओं में अलग – अलग रूप से भारतीय संस्कृति के मूल्यों को साहित्यकारों ने प्रस्थापित किया है। भारतीय संस्कृति के कई मूल्यों का प्रभाव हिंदी साहित्य पर सकारात्मक रूप से पड़ा है। जिससे मनुष्य के जीवन में इन जीवन मूल्यों का महत्त्व भी अपने आप बढ़ा है। आदिकाल से आधुनिक काल तक आते – आते मनुष्य की जीवन शैली और उसकी वैचारिकता में कई परिवर्तन आये हैं परन्तु साहित्य में इन सांस्कृतिक मूल्यों के प्रभाव से मनुष्यत्व की हमेशा रक्षा संभव हो सकी और उसे हमेशा सही मार्गदर्शन भी मिलता रहा है। भारतीय संस्कृति विश्व में उत्कृष्ट संस्कृति है। जो साहित्य के माध्यम से समाज और युवाओं में मनुष्यत्व और जीवन मूल्यों को सदैव प्रेरित करती रही हैं।

सन्दर्भ सूची :-

(१) पंचवटी – मैथिलीशरण गुप्त, प्रकाशक – पृष्ठ – ४४

(२) धनुषभंग – किशोर काबरा, प्रकाशक – पृष्ठ – ०२

- (३) धनुषभंग – किशोर काबरा, प्रकाशक – पृष्ठ – ५१
- (४) धनुषभंग – किशोर काबरा, प्रकाशक – पृष्ठ – २३
- (५) धनुषभंग – किशोर काबरा, प्रकाशक – पृष्ठ – १७
- (६) रक्षाबंधन – किशोर काबरा, प्रकाशक – पृष्ठ – ५२+५३
- (७) पुरस्कार – जयशंकर प्रसाद, प्रकाशक – पृष्ठ – ४३

संस्कृत साहित्य के सन्दर्भ में साहित्य और संस्कृति का सैद्धांतिक अन्तर्सम्बन्ध

डॉ. जयेश एम. व्यास

सहायक प्राध्यापक (संस्कृत)

सरकारी आर्ट्स कॉलेज, मणिनगर (अहमदाबाद)

शोधसार -

संस्कृत वाङ्मय, विश्व की उपलब्ध समस्त प्राचीन और अतिगहन साहित्यिक परंपराओं में से एक है, जो साहित्य और संस्कृति के बीच सैद्धांतिक अंतर्संबंधों का एक अद्भुत एवं समृद्ध ताना-बाना प्रस्तुत करता है। यह शोधपत्र संस्कृत साहित्य और उस सांस्कृतिक परिवेश के बीच जटिल संबंधों की खोज करता है, जिससे यह स्पष्ट होता है कि साहित्यिक ग्रंथों में सांस्कृतिक मानदंड, मूल्य और प्रथाएं कैसे परिलक्षित होती हैं, तथा साहित्य कैसे संस्कृति को प्रभावित करता है। यह अध्ययन साहित्यिक अभिव्यक्ति और सांस्कृतिक संदर्भ के बीच गतिशील अन्तर्सम्बन्ध को उजागर करने के लिए वैदिक ग्रंथों, महाकाव्यों, शास्त्रीय कविता, नाटक और दार्शनिक ग्रंथों सहित संस्कृत साहित्य की विभिन्न शैलियों में गहराई से उतरता है। शोधपत्र समकालीन सांस्कृतिक विमर्श में संस्कृत साहित्य की स्थायी प्रासंगिकता पर भी प्रकाश डालता है, भारतीय पहचान को आकार देने और वैश्विक साहित्यिक विरासत में इसके योगदान में इसकी भूमिका पर जोर देता है।

प्ररोचना -

तीन सहस्राब्दियों से अधिक समय तक व्याप्त संस्कृत साहित्य, प्राचीन भारत की बौद्धिक और सांस्कृतिक उपलब्धियों का प्रमाण है। इसमें वेदों के मन्त्रों से लेकर रामायण और महाभारत एवं पुराणों की जटिल कथाओं, संस्कृत नाटकों की नाटकीय तीव्रता और दार्शनिक ग्रन्थों की गहन अंतर्दृष्टि तक कई तरह की विधाएँ शामिल हैं। साहित्य का यह विशाल भंडार न केवल अपने समय के सांस्कृतिक लोकाचार को दर्शाता है अपितु सांस्कृतिक मूल्यों, मानदण्डों और पहचानों के निर्माण और स्थायित्व में भी सक्रिय रूप से भाग लेता है।

संस्कृत साहित्य के संदर्भ में साहित्य और संस्कृति के सैद्धांतिक प्रतिच्छेदन को समाजशास्त्रीय, मानवशास्त्रीय और दार्शनिक दृष्टिकोणों सहित विभिन्न दृष्टिकोणों से समझा जा सकता है। यह शोधपत्र उन पद्धतियों की जांच करके इन प्रतिच्छेदनों का पता लगाने का प्रयास करता है, जिनसे संस्कृत साहित्य प्राचीन भारत के सांस्कृतिक परिदृश्य को प्रतिबिम्बित करता है और उसे आकार देता है। यह समकालीन सांस्कृतिक अध्ययनों और साहित्यिक सिद्धांत के लिए इन प्रतिच्छेदनों के व्यापक निहितार्थों पर भी विचार करता है।

साहित्य और संस्कृति: एक सैद्धांतिक रूपरेखा

संस्कृत साहित्य की विशिष्टताओं में गहराई से जाने से पहले, साहित्य और संस्कृति के बीच के संबंध को समझने के लिए एक सैद्धांतिक रूपरेखा तैयार करना आवश्यक है। एक सांस्कृतिक कलाकृति के रूप में साहित्य, उस सांस्कृतिक परिवेश का उत्पाद और योगदानकर्ता दोनों है जिसमें इसे बनाया जाता है। यह समाज के मूल्यों, विश्वासों और प्रथाओं को दर्शाता है, साथ ही अपनी कथा और सौंदर्य रणनीतियों के माध्यम से उन्हें आकार और रूपांतरित भी करता है।

इस संदर्भ में, संस्कृति को अर्थों, प्रतीकों और प्रथाओं के जटिल जाल के रूप में समझा जा सकता है जो समाज के जीवन जीने के तरीके का निर्माण करते हैं। इसमें भाषा और धर्म से लेकर सामाजिक मानदंड, कलात्मक अभिव्यक्ति और बौद्धिक परंपराओं तक सब कुछ शामिल है। साहित्य और संस्कृति के अन्तर्सम्बन्ध को कई प्रमुख अवधारणाओं के माध्यम से खोजा जा सकता है:

- सांस्कृतिक प्रतिबिंब: साहित्य समाज का दर्पण है, जो उसके मूल्यों, मानदंडों और प्रथाओं को प्रतिबिंबित करता है।
- सांस्कृतिक निर्माण: सांस्कृतिक पहचान और विचारधाराओं के निर्माण और उसे बनाए रखने के लिए साहित्य एक उपकरण है।
- सांस्कृतिक संचरण: साहित्य, सांस्कृतिक ज्ञान और परम्पराओं को पीढ़ियों के बीच संचारित करने का एक माध्यम है।
- सांस्कृतिक आलोचना: सांस्कृतिक मानदंडों और प्रथाओं पर प्रश्न उठाने और उन्हें चुनौती देने के लिए साहित्य एक मंच है।

वैदिक साहित्य: संस्कृत साहित्यिक परंपरा का आधार

लगभग 1500 से 500 ईसा पूर्व के बीच रचित वैदिक ग्रन्थ संस्कृत साहित्य की सबसे प्रारंभिक परत का प्रतिनिधित्व करते हैं और भारतीय सांस्कृतिक और धार्मिक विचारों की नींव रखते हैं। उदाहरण के लिए, ऋग्वेद में इन्द्र, अग्नि और वरुण जैसे विभिन्न देवताओं को समर्पित स्तुतियाँ हैं, जो प्राकृतिक शक्तियों और ब्रह्मांडीय सिद्धांतों का प्रतिनिधित्व करते हैं। ये स्तुतियाँ वैदिक आर्यों के विश्वदृष्टिकोण, ब्रह्मांड के बारे में उनकी समझ और ईश्वर के साथ उनके संबंधों को प्रकट करते हैं। यजुर्वेद और सामवेद, जो मुख्य रूप से अनुष्ठानों सम्बद्ध हैं, वैदिक समाज के सामाजिक और धार्मिक संगठन के बारे में जानकारी देते हैं। अथर्ववेद में तन्त्र और मन्त्र शामिल हैं जो वैदिक लोगों की रोज़मर्रा की चिंताओं को दर्शाते हैं, जैसे कि स्वास्थ्य, समृद्धि और बुरी शक्तियों से सुरक्षा। यह पाठ वैदिक संस्कृति के अधिक सांसारिक पहलुओं की झलक प्रदान करता है, जिसमें लोक विश्वास और प्रथाएँ शामिल हैं।

वेदों में सांस्कृतिक निर्माण

वेद न केवल वैदिक संस्कृति का प्रतिबिंब हैं, बल्कि पीढ़ियों के बीच सांस्कृतिक ज्ञान और परंपराओं को प्रसारित करने का एक माध्यम भी हैं। वेदों का मौखिक प्रसारण, जिसे विस्तृत स्मृति तकनीकों के माध्यम से सावधानीपूर्वक संरक्षित किया गया था, ने सुनिश्चित किया कि ये ग्रन्थ एक पीढ़ी ने दूसरी पीढ़ी से अपरिवर्तित रूप में प्राप्त किए। इस मौखिक परंपरा ने वैदिक लोगों की सांस्कृतिक और धार्मिक विरासत को संरक्षित करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। वेद सांस्कृतिक ज्ञान के भंडार के रूप में भी काम करते हैं, जिसमें ब्रह्मांड विज्ञान और तत्वमीमांसा से लेकर नैतिकता और सामाजिक मानदंडों तक सब कुछ शामिल है। उपनिषद, जिन्हें वैदिक परंपरा की दार्शनिक परिणति माना जाता है, वास्तविकता की प्रकृति, स्वयं (आत्मा) और मानव जीवन के अंतिम लक्ष्य (मोक्ष) के बारे में गहन प्रश्नों का पता लगाते हैं।

वेदों में सांस्कृतिक आलोचना

वेद मुख्य रूप से सांस्कृतिक मानदंडों को बनाए रखने संबद्ध हैं, उनमें सांस्कृतिक आलोचना के तत्व भी शामिल हैं। उपनिषद, विशेष रूप से, पहले के वैदिक ग्रंथों के कर्मकांडीय अभिविन्यास को चुनौती देते हैं और आध्यात्मिकता के लिए अधिक आत्मनिरीक्षण और दार्शनिक दृष्टिकोण की वकालत करते हैं। उदाहरण के लिए, कठोपनिषद में नचिकेता और यम के बीच प्रसिद्ध संवाद, अनुष्ठानों की प्रभावकारिता पर सवाल उठाता है और आत्म-ज्ञान और नैतिक अखंडता के महत्व पर जोर देता है। कर्मकांड के प्रति यह आलोचनात्मक रुख प्राचीन भारत में एक व्यापक सांस्कृतिक बदलाव को दर्शाता है, जो बाहरी, कर्मकांड-आधारित धार्मिकता से आंतरिक, ज्ञान-आधारित आध्यात्मिकता की ओर जाता है। इस प्रकार उपनिषद वैदिक परंपरा के भीतर सांस्कृतिक आलोचना और परिवर्तन के एक महत्वपूर्ण क्षण का प्रतिनिधित्व करते हैं।

महाकाव्य: रामायण और महाभारत

400 ईसा पूर्व से 400 ईसवी के बीच रचित महाभारत और रामायण संस्कृत साहित्य के दो महान् महाकाव्य हैं। ये रचनाएँ न केवल अपने समय के सांस्कृतिक मूल्यों और मानदंडों को दर्शाती हैं, बल्कि भारतीय सांस्कृतिक पहचान को आकार देने में भी महत्वपूर्ण भूमिका निभाती हैं।

महाकाव्यों में सांस्कृतिक प्रतिबिंब

रामायण और महाभारत सांस्कृतिक ज्ञान के समृद्ध भंडार हैं, जिनमें कथाओं और इतिहास से लेकर नैतिकता और राजनीति तक सब कुछ शामिल है। महाभारत, जिसे अक्सर 'भारतीय संस्कृति का विश्वकोश' कहा जाता है, में कुरुक्षेत्र युद्ध की केंद्रीय कहानी के साथ-साथ कई उप-कहानियाँ, दृष्टांत और दार्शनिक प्रवचनों सहित कई तरह की कहानियाँ शामिल हैं। यह महाकाव्य प्राचीन भारत के जटिल सामाजिक और राजनीतिक परिदृश्य को दर्शाता है, जिसमें गठबंधनों, प्रतिद्वंद्विता और नैतिक दुविधाओं का जटिल जाल है। दूसरी ओर, रामायण व्यक्ति के सामाजिक और पारिवारिक कर्तव्यों को पूरा करने के महत्व को दर्शाता है। राम, सीता, लक्ष्मण और हनुमान के

चरित्र निष्ठा, भक्ति और आत्म-बलिदान के सांस्कृतिक मूल्यों को मूर्त रूप देते हैं, जो भारतीय संस्कृति में गूंजते रहते हैं।

महाकाव्यों में सांस्कृतिक निर्माण

महाभारत और रामायण सांस्कृतिक पहचान और विचारधाराओं के निर्माण और उसे कायम रखने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। उदाहरण के लिए, महाभारत धर्म की अवधारणा को मानव आचरण के मार्गदर्शक सिद्धांत के रूप में स्थापित करता है। महाकाव्य युधिष्ठिर, अर्जुन और भीष्म के चरित्रों के माध्यम से धर्म की जटिलताओं का पता लगाता है, जो नैतिक दुविधाओं और परस्पर विरोधी कर्तव्यों से जूझते हैं। महाभारत में निहित एक दार्शनिक प्रवचन भगवद गीता धर्म और आध्यात्मिक मुक्ति (मोक्ष) के मार्ग की गहन व्याख्या प्रदान करता है। दूसरी ओर, रामायण राम के चरित्र के माध्यम से राजत्व और शासन का एक आदर्श स्थापित करती है, जिसे एक आदर्श शासक (मर्यादा पुरुषोत्तम) के रूप में चित्रित किया गया है। यह महाकाव्य सीता के चरित्र के माध्यम से पतिव्रता (अपने पति के प्रति समर्पण) के सांस्कृतिक आदर्श को भी पुष्ट करता है, जो अनेक कठिनाइयों और कष्टों के बावजूद राम के प्रति अपनी निष्ठा में अडिग रहती है।

महाकाव्यों में सांस्कृतिक आलोचना

महाभारत और रामायण मुख्य रूप से सांस्कृतिक मानदंडों को बनाए रखने से संबंधित हैं, लेकिन उनमें सांस्कृतिक आलोचना के तत्व भी हैं। उदाहरण के लिए, महाभारत जाति व्यवस्था की कठोरता और सामाजिक पदानुक्रम के अन्याय पर कर्ण जैसे पात्रों के माध्यम से सवाल उठाता है, जिसे उसके निम्न जन्म के कारण समाज में उसका उचित स्थान नहीं दिया जाता है। महाकाव्य धर्म के प्रति अंध पालन की भी आलोचना करता है, जैसा कि भीष्म के चरित्र में देखा जाता है, जिनकी अपनी प्रतिज्ञा के प्रति अटूट प्रतिबद्धता दुखद परिणामों की ओर ले जाती है। दूसरी ओर, रामायण सीता के चरित्र के माध्यम से पतिव्रत के आदर्श की आलोचना करती है, जिसे कई परीक्षाओं से गुजरना पड़ता है और अंततः राम द्वारा त्याग दिया जाता है। यह महाकाव्य धर्म की प्रकृति और पितृसत्तात्मक समाज में महिलाओं के साथ व्यवहार के बारे में सवाल उठाता है, जो अपने समय के सांस्कृतिक मानदंडों को चुनौती देता है।

शास्त्रीय संस्कृत साहित्य: काव्य और नाटक

शास्त्रीय संस्कृत साहित्य, जो चौथी और 12वीं शताब्दी ई. के बीच फला-फूला, संस्कृत साहित्यिक उपलब्धियों के शिखर का प्रतिनिधित्व करता है। इस अवधि में महाकाव्य (महाकाव्य), खंडकाव्य (गीतात्मक काव्य) और नाटक (नाटक) सहित परिष्कृत काव्य और नाटकीय रूपों का उदय हुआ। ये साहित्यिक रूप अपने समय के सांस्कृतिक मूल्यों और सौंदर्य संवेदनाओं को दर्शाते हैं, साथ ही भारतीय सांस्कृतिक पहचान के विकास में भी योगदान देते हैं। शास्त्रीय संस्कृत कविता की विशेषता इसकी विस्तृत शैली, समृद्ध कल्पना और जटिल छंद

पैटर्न है। महाकाव्य , या महाकाव्य कविता, शास्त्रीय संस्कृत कविता का सबसे प्रतिष्ठित रूप है, जिसमें कालिदास की " कुमारसंभव " और " रघुवंश " जैसी रचनाएँ इस शैली की ऊँचाई का प्रतिनिधित्व करती हैं। ये कविताएँ अपने समय के सांस्कृतिक मूल्यों को दर्शाती हैं, वीरता, प्रेम और भक्ति के आदर्शों का जश्न मनाती हैं। खंडकाव्य या गीतात्मक कविता, कविता का एक अधिक अंतरंग रूप है जो प्रेम, प्रकृति और आध्यात्मिकता के विषयों की खोज करता है। भर्तृहरि और अमरू जैसे कवियों की रचनाएँ उनकी भावनात्मक गहराई और गीतात्मक सुंदरता के लिए उल्लेखनीय हैं। ये कविताएँ अपने समय की सांस्कृतिक व्यस्तताओं को दर्शाती हैं, जिसमें सौंदर्य सुख (काम) की खोज और आध्यात्मिक मुक्ति (मोक्ष) की खोज शामिल है।

शास्त्रीय संस्कृत काव्य में सांस्कृतिक निर्माण

शास्त्रीय संस्कृत काव्य सांस्कृतिक पहचान और विचारधाराओं के निर्माण और उसे कायम रखने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है। उदाहरण के लिए, महाकाव्य पौराणिक नायकों और राजाओं के कारनामों का जश्न मनाता है, धर्म के सांस्कृतिक आदर्श और अपने सामाजिक और पारिवारिक कर्तव्यों को पूरा करने के महत्व को मजबूत करता है। दूसरी ओर, खंडकाव्य मानवीय भावनाओं और रिश्तों की जटिलताओं की खोज करता है, जो प्रेम, इच्छा और लगाव की सांस्कृतिक समझ में योगदान देता है। शास्त्रीय संस्कृत कविता अपने सौंदर्य सिद्धांतों के माध्यम से अपने समय के सांस्कृतिक मूल्यों को भी दर्शाती है। रस (सौंदर्यपूर्ण स्वाद) की अवधारणा शास्त्रीय संस्कृत काव्यशास्त्र के लिए केंद्रीय है, जिसमें प्रत्येक कविता पाठक में एक विशिष्ट भावनात्मक प्रतिक्रिया पैदा करने का लक्ष्य रखती है।

शास्त्रीय संस्कृत काव्य में सांस्कृतिक संचरण

भर्तृहरि और अमरू जैसे कवियों की रचनाओं का समकालीन भारतीय संस्कृति में अध्ययन और सम्मान जारी है, जो उनकी स्थायी प्रासंगिकता को प्रमाणित करता है। शास्त्रीय संस्कृत कविता सांस्कृतिक ज्ञान और मूल्यों को प्रसारित करने के माध्यम के रूप में भी काम करती है। कविताओं में अक्सर नैतिक और नैतिक पाठ होते हैं, जो पाठकों को धर्म के महत्व, प्रेम और इच्छा की प्रकृति और आध्यात्मिक मुक्ति की खोज के बारे में सिखाते हैं। रस की अवधारणा सहित शास्त्रीय संस्कृत कविता के सौंदर्य सिद्धांत साहित्य और नाटक से लेकर संगीत और नृत्य तक भारतीय कलात्मक परंपराओं को प्रभावित करना जारी रखते हैं।

शास्त्रीय संस्कृत काव्य में सांस्कृतिक आलोचना

जबकि शास्त्रीय संस्कृत कविता मुख्य रूप से सांस्कृतिक मूल्यों का जश्न मनाने से संबंधित है, इसमें सांस्कृतिक आलोचना के तत्व भी शामिल हैं। उदाहरण के लिए, भर्तृहरि की रचनाएँ सौंदर्य सुख (काम) की खोज और आध्यात्मिक मुक्ति (मोक्ष) की खोज के बीच तनाव का पता लगाती हैं । उनकी कविताओं में अक्सर सांसारिक सुखों से मोहभंग की भावना और पारलौकिकता की लालसा दिखाई देती है, जो भौतिक सफलता और

कामुक आनंद के साथ सांस्कृतिक व्यस्तता को चुनौती देती है। इसी तरह, अमरु की रचनाएँ प्रेम और विवाह से जुड़े सांस्कृतिक मानदंडों की आलोचना करती हैं, मानवीय रिश्तों की जटिलताओं और अक्सर इच्छा की दर्दनाक प्रकृति की खोज करती हैं। ये कविताएँ पहले के संस्कृत साहित्य में पाए जाने वाले प्रेम के आदर्श चित्रण को चुनौती देती हैं, और मानवीय भावनाओं पर अधिक सूक्ष्म और यथार्थवादी दृष्टिकोण पेश करती हैं।

शास्त्रीय संस्कृत नाटक में सांस्कृतिक प्रतिबिंब

भास, कालिदास और भवभूति जैसे नाटककारों की रचनाओं के साथ अपने चरम पर पहुँच गया, अपने समय के सांस्कृतिक मूल्यों और सामाजिक मानदंडों को दर्शाता है। नाटक, या शास्त्रीय संस्कृत नाटक, अपने विस्तृत कथानक, समृद्ध चरित्र चित्रण और परिष्कृत संवादों की विशेषता है। नाटक अक्सर पौराणिक और ऐतिहासिक विषयों पर आधारित होते हैं, जो मानवीय रिश्तों की जटिलताओं और धर्म की खोज की खोज करते हैं। कालिदास का अभिज्ञानशाकुंतलम् संस्कृत नाटक का एक उत्कृष्ट उदाहरण है जो अपने समय के सांस्कृतिक मूल्यों को दर्शाता है। यह नाटक प्रेम, कर्तव्य और व्यक्तिगत इच्छा और सामाजिक दायित्व के बीच संघर्ष के विषयों की खोज करता है, जो धर्म के साथ सांस्कृतिक व्यस्तता और किसी के सामाजिक और पारिवारिक कर्तव्यों को पूरा करने के महत्व को दर्शाता है। शास्त्रीय संस्कृत नाटक सांस्कृतिक पहचान और विचारधाराओं के निर्माण और उसे कायम रखने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। नाटक अक्सर महान नायकों और राजाओं के कारनामों का जश्न मनाते हैं, धर्म के सांस्कृतिक आदर्श और किसी के सामाजिक और पारिवारिक कर्तव्यों को पूरा करने के महत्व को मजबूत करते हैं। इन नाटकों के पात्र अपने समय के सांस्कृतिक मूल्यों को दर्शाते हैं, आदर्श राजा (जैसा कि कालिदास के विक्रमोर्वशीयम् में देखा गया है) से लेकर समर्पित पत्नी (जैसा कि भवभूति के उत्तररामचरितम् में देखा गया है) तक। शास्त्रीय संस्कृत नाटक अपने सौंदर्य सिद्धांतों के माध्यम से अपने समय के सांस्कृतिक मूल्यों को भी दर्शाता है। रस (सौंदर्यपूर्ण स्वाद) की अवधारणा शास्त्रीय संस्कृत नाटक के लिए केंद्रीय है, जिसमें प्रत्येक नाटक का उद्देश्य दर्शकों में एक विशिष्ट भावनात्मक प्रतिक्रिया उत्पन्न करना है। भास और भवभूति के नाटकों का समकालीन भारतीय संस्कृति में प्रदर्शन और अध्ययन जारी है, जो उनकी स्थायी प्रासंगिकता को प्रमाणित करता है। शास्त्रीय संस्कृत नाटक सांस्कृतिक ज्ञान और मूल्यों को प्रसारित करने के माध्यम के रूप में भी काम करते हैं। नाटकों में अक्सर नैतिक और नैतिक पाठ होते हैं, जो दर्शकों को धर्म के महत्व, प्रेम और इच्छा की प्रकृति और आध्यात्मिक मुक्ति की खोज के बारे में सिखाते हैं। रस की अवधारणा सहित शास्त्रीय संस्कृत नाटक के सौंदर्य सिद्धांत साहित्य और नाटक से लेकर संगीत और नृत्य तक भारतीय कलात्मक परंपराओं को प्रभावित करते रहते हैं।

शास्त्रीय संस्कृत नाटक में सांस्कृतिक आलोचना

जबकि शास्त्रीय संस्कृत नाटक मुख्य रूप से सांस्कृतिक मूल्यों का जश्न मनाने से संबंधित है, इसमें सांस्कृतिक आलोचना के तत्व भी शामिल हैं। उदाहरण के लिए, भवभूति के नाटक व्यक्तिगत इच्छा और सामाजिक दायित्व

के बीच तनाव का पता लगाते हैं, धर्म के सांस्कृतिक आदर्श को चुनौती देते हैं। उदाहरण के लिए, उनका नाटक " उत्तररामचरित " (राम की बाद की कहानी) राम और सीता की भावनात्मक उथल-पुथल को दर्शाता है, जो प्रेम और विवाह के आसपास के सांस्कृतिक मानदंडों पर सवाल उठाता है। भास के नाटक राजतंत्र और शासन से जुड़े सांस्कृतिक मानदंडों की आलोचना करते हैं, सत्ता की जटिलताओं और नेतृत्व की अक्सर दर्दनाक प्रकृति की खोज करते हैं। ये नाटक पहले के संस्कृत साहित्य में पाए जाने वाले राजतंत्र के आदर्श चित्रण को चुनौती देते हैं, और शासन की ज़िम्मेदारियों और चुनौतियों पर अधिक सूक्ष्म और यथार्थवादी दृष्टिकोण पेश करते हैं।

निष्कर्ष

संस्कृत साहित्य के संदर्भ में साहित्य और संस्कृति के सैद्धांतिक प्रतिच्छेदन साहित्यिक अभिव्यक्ति और सांस्कृतिक संदर्भ के बीच एक गतिशील और पारस्परिक संबंध को प्रकट करते हैं। वैदिक ग्रंथों से लेकर महाकाव्यों, शास्त्रीय काव्य, नाटक और दार्शनिक तथा वैज्ञानिक ग्रंथों तक संस्कृत साहित्य अपने समय के सांस्कृतिक मूल्यों, मानदंडों और प्रथाओं को प्रतिबिंबित करता है, साथ ही सांस्कृतिक पहचानों और विचारधाराओं के निर्माण और स्थायित्व में भी सक्रिय रूप से भाग लेता है। समकालीन सांस्कृतिक विमर्श में संस्कृत साहित्य की स्थायी प्रासंगिकता भारतीय सांस्कृतिक पहचान पर इसके गहन प्रभाव और वैश्विक साहित्यिक विरासत में इसके योगदान को प्रमाणित करती है। संस्कृत साहित्य का अध्ययन न केवल प्राचीन भारतीय संस्कृति की हमारी समझ को समृद्ध करता है, बल्कि साहित्य और संस्कृति के व्यापक सैद्धांतिक अंतर्संबंधों में मूल्यवान अंतर्दृष्टि भी प्रदान करता है।

Bibliography

1. Basham, A. L. *The Wonder That Was India*. Grove Press, 1954.
2. Dasgupta, Surendranath. *A History of Indian Philosophy*. Motilal Banarsidass, 1922.
3. Keith, A. Berriedale. *A History of Sanskrit Literature*. Oxford University Press, 1920.
4. Macdonell, Arthur A. *A History of Sanskrit Literature*. D. Appleton and Company, 1900.
5. Pollock, Sheldon. *The Language of the Gods in the World of Men: Sanskrit, Culture, and Power in Premodern India*. University of California Press, 2006.
6. Radhakrishnan, S. *Indian Philosophy*. Oxford University Press, 1923.
7. Winternitz, Maurice. *A History of Indian Literature*. Motilal Banarsidass, 1927.
8. Zimmer, Heinrich. *Philosophies of India*. Princeton University Press, 1951.
9. Zvelebil, Kamil. *The Smile of Murugan: On Tamil Literature of South India*. E.J. Brill, 1973.

THE ROLE OF CULTURE IN MEDICINE / HEALTHCARE CONNECT LITERATURE AND CULTURELSTUDIES : INNRERDISCIPLINARY APPROACH

MAULIK DILIPKUMAR SHAH

(ASSISTANT PROF. COLLEGE OF EDUCATION VIDHYANAGARI. HIMMATNAGAR)

ABSTERCT

This paper considers how interdisciplinary research is being promoted and the prospects for developing stronger and deeper collaborations between medicine, health and other disciplines, drawing on case studies from mathematics, physics and engineering. The anticipated impact of greater interdisciplinarity on clinical training and the provision of care is also reviewed. While the role and training of clinicians in the provision of care will continue to evolve, they will remain leading members of a much broader and more diverse interdisciplinary team, alert to the value of deep and sustained interdisciplinary research. The hospitals of the future will be shaped by scientific and technical advances made across a wide range of disciplines because complex problems in healthcare cannot be addressed successfully by a single discipline connect literature and culturel studies : innrerdisciplinary approach.

KEYWORDS: research, partnerships, interdisciplinary, literature, culturel studies.

INTRODUCTION :

Culture has a significant impact on both diagnoses and treatment options, primarily because of different social beliefs, but also because of biological factors. In order to improve the care of patients in general, health care providers should be aware of the following cultural influences.

The World Health Organization (WHO) introduced the modern understanding of health as “a state of complete physical, mental, and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity” in its constitution in 1948 (Svalastog et al., 2017). In 1986, the Ottawa Charter, signed at the First International Conference on Health Promotion, proposed that health is created in the context of everyday life and environment, where people live, love, work, and play. Societies have historically recognized health as not just the absence of disease but a state of internal harmony. Beliefs about how harmony is created and maintained distinctly influence views on the causes and effects of illness, health-seeking behavior, healing practices, coping mechanisms, and treatment modalities. These views influence one’s sense of control over health, illness, and death.

WHAT IS CULTURE AND HEALTH? answer that question from several different perspectives. In this chapter, I will lay out the background of Culture and Health work in Sweden. I will begin by providing a picture of the history of the field in practical Culture and Health activities and in academic research, after which I will define the concepts – what we mean by ‘culture’ and what we mean by ‘health’ when we talk about Culture and Health.

Interdisciplinarity or interdisciplinary studies involves the combination of multiple [academic disciplines](#) into one activity which is an organizational unit that crosses traditional boundaries between [academic disciplines](#) or [schools of thought](#), as new needs and professions emerge.

Large [engineering](#) teams are usually interdisciplinary, as a [power station](#) or [mobile phone](#) or other project requires the melding of several specialties.

literature, a body of written works. The name has traditionally been applied to those imaginative works of poetry and prose distinguished by the intentions of their authors and the perceived [aesthetic](#) excellence of their execution. Literature may be classified according to a variety of systems, including [language](#), national origin, historical period, [genre](#), and subject matter.

Culture is a tool that its members use to assure their survival and well-being, as well as provide meaning to life. It has two purposes—an integrative purpose, whereby beliefs, behaviors, and attitudes are learned, which provide a sense of belonging and integrity, and a functional purpose, in which behaviors are prescribed that define a good person in a specific worldview. Culture is highly multidimensional and includes important aspects, such as communication patterns, social support, family relations, and decision-making styles.

7 WAYS TO CULTURE INFLUENCES HEALTH CARE.

As a healthcare provider, broaching subjects on ethnic differences may not be on territory you want to tread. However, it's an important part of providing care to your patients.

1. Family and Community

Everyone retains certain beliefs as a result of family and community influences, especially in other countries. For example, Asians and Pacific Islanders rely heavily on their extended family. Oftentimes, the honor and interests of the family are more important than the interests of the individual. Understanding situations like this when administering health care can be very helpful in providing proper treatment.

2. Religion

For the truly zealous, religion is not just a hobby. It's a way of life, and that can add barriers to typical treatments. Jews, for example, abstain from certain foods because of their religion, and therefore there will be dietary preferences to consider when outlining any sort of nutritional plan. Others may believe that their illness is an act of God and therefore refuse treatment.

3. Perspectives on Death

This is not a question about life after death or funeral rituals, but if doctors truly want to connect with and help patients, they will benefit from knowing the patients' and families' perspectives on dying. They will need to know the proper ways to handle end of life care and make the transition as comfortable as possible.

4. Gender Roles

Different genders will often have different beliefs regarding medical treatment. Women, for example, may request less invasive treatments to make them more comfortable. Likewise, gender roles within relationships can often play a role in hindering treatment. One partner in the relationship may be dominant and believe it's his/her job to make all of the decisions.

5. Health Beliefs

Cultures often have different beliefs regarding health care in general. Caucasians generally have a low pain tolerance compared to other ethnicities and tend to have higher expectations regarding their physical recovery and expectations of receiving a prescription. On the other hand, those coming from a hispanic background desire quick relief, but are often less willing to trust American remedies.

6. Beliefs about Medication

As mentioned above, Caucasians have a lot of faith in prescription medication and modern treatments. Therefore, they are much more likely to take their medications as prescribed. Others cultural groups, such as African Americans and Native Americans, may doubt the need for such medication and stop taking it prematurely.

7. Responses to Medications

Perhaps one of the most important cultural influences has to do with the way a patient responds physically to medication. Some people from backgrounds other than Caucasian may not metabolize the medication correctly, causing serious complications in treatment. Caucasian patients generally tend to handle a wider variety of medications than those of other cultures do.

Broaching these subjects with your patients may be uncomfortable to begin with, but it may be the thing that saves your patient's life and your career.

We at Fusion HealthCare Staffing pride ourselves in working with both employers and experienced professionals to meet the needs of the fast-paced and ever-changing medical field. Give us a call at 855-537-8353 today to discuss your employment or staffing needs.

•CULTURAL ENVIRONMENT

An individual's cultural environment refers to the social, economic, political, and historical factors that shape their experiences and beliefs in a particular culture. This includes the language they speak, the values they hold, the traditions they follow, and the cultural practices they engage in. The cultural environment also includes a culture's social and institutional structures, such as family dynamics, religious institutions, and political systems.

The microsystem level consists of the immediate environment in which an individual interacts, including family, friends, and other close relationships. Cultural factors at this level may include family traditions and beliefs, cultural values, and customs related to health and wellness.

Different cultures have unique beliefs and practices regarding health, illness, and healing, which can influence how individuals approach and manage their health. Health beliefs influence how people think and feel about their health and health problems, when and from whom they seek health care, how they respond to health care interventions, and how well they adhere to treatment (Swihart et al., 2023). For example, in some cultures, people believe that talking about a possible poor health outcome will cause that outcome to occur.

Different cultures have unique beliefs and practices regarding death, mourning, and the afterlife, which can influence how individuals approach the end of life. In some cultures, mourning may involve specific rituals or customs, such as wearing specific clothing, preparing the deceased, or observing specified periods of mourning.

When a clinician interacts with a patient, three cultures are juxtaposed: the patient's, the clinician's, and the culture of medicine. All three cultures influence the outcome of the encounter. To understand patients, it is first necessary to recognize our own cultural beliefs, values, and behaviors as well as personal life experiences that have influenced the way we think about health care and make clinical decisions. In addition, the culture of medicine has its own particular beliefs, values, and customs (eg, the idea of patient autonomy and the value placed on scientific evidence). Finally, the patient's social and cultural backgrounds affect the quality of mutual understanding and communication that occurs in the clinical encounter.

With respect to Culture and Health, my example of unrequited love in the Middle Ages says two seemingly contradictory things. On the one hand, people were already involved in Culture and Health in the Middle Ages, even if they understandably did not use those particular words. On the other hand, people in the Middle Ages were not involved in Culture and Health because, in a way, they did not separate the two. Art was not divorced from medicine, but was instead part of the repertoire of remedies to which the knowledgeable physician should have access. In our time, we talk about Culture and Health and, perhaps, ask ourselves what culture and health actually have to do with each other, for modern medicine, art and our view on humanity often proceed from the notion of their separateness. Recent decades have shown, however, that asking questions like these remains valid in our day. Can music have a therapeutic function? What role does literature play in our understanding of health and disease? How should a hospital be designed for optimal rehabilitation? What is the relationship between the intrinsic value of culture and its use in times of trouble? This book is intended to help us think about questions like these in a systematic way. As I mentioned at the outset, this chapter is meant to serve as an introduction to the field, as it has emerged in Sweden, but also to show how concepts like 'culture' and 'health' relate to each other and the significance of the intrinsic value of culture and health, respectively, to understanding how culture and health are inter-twined. The three following chapters will deepen the understanding of the research related to culture and health.

Like that of culture, the concept of health can be defined in a variety of ways.³⁴ The predominant definition in our time and in our western culture is, beyond doubt, the 'absence of disease', which reflects how medical practice and research have come to determine the meaning of the concept. In bygone days – as suggested in my introductory example of lovesickness – the definition of health was much broader. Interestingly enough, this is reflected in the World Health Organisation's position that health is much more than the mere absence of disease. In its definition drafted in 1948, WHO stated that health is 'a state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity.' The WHO definition has been criticised for being utopian through its emphasis on 'complete' well-being, but allow me to leave that issue aside for the moment. For my purposes, there are two things in particular that should be emphasised in this definition.

There are fears that the entire Culture and Health project might entail an instrumentalisation of culture, or in other words, that value will be ascribed to artistic or intellectual works only to the extent they can promote health, measure or argue about the health-promoting potential of culture from the matter of the intrinsic value of culture – if it is possible to determine that certain music may in certain cases have a stress-reducing effect, that does not necessarily mean the same music cannot be valued in other ways. Music can fill many different functions in people's lives, from stress reduction to entertainment, from critically scrutinising to the expression of spiritual devotion. That some of these functions might affect our health in one way or another does not mean that the other functions fall away. Or perhaps they do fall away from the point of view that a particular research project is studying music, but this methodical reduction will be regarded as final only if the specific research project's

viewpoint is confused with how we view life as a whole. That culture can play a role in our lives does not mean that there is one, and only one, role that its various expressions can play.

THE FIELD OF ARTS AND HEALTH is part of the broader field of Culture and Health. The orientation of the field is practical and methodological and it translates and examines the idea that the arts can have a healing effect and promote well-being. 'The arts' is understood here in the plural and the designation therefore includes not only the visual arts, but other aesthetic forms such as music, drama, dance, literature, theatre, architecture and sculpture. In the literature, Arts and Health is consistently described as multifaceted in terms of the research disciplines, practical programmes and concrete activities that are included, as well as their aims and focus. What unites the varied programmes and activities is the interest in the significance of the arts to health and well-being.¹ This chapter is an analytical introduction to the Arts and Health field and is not an exhaustive or systematic overview. The hope is that the chapter will engage and intrigue and lead the reader to explore further, for example via the extensive reference list. We also present a few concepts that can create understanding for the field – beyond the isolated examples that we discuss.

CONCLUSION

It is widely recognised that healthcare systems will face unprecedented demands driven by changing demographics, while at the same time being reshaped by an increasing emphasis on provision of care in community settings. The integration of scientific and technological breakthroughs with new and emerging care pathways will bring exceptional opportunities to improve clinical outcomes, though attention must also be paid to the attendant risk of deepening health inequalities. In a sense, interdisciplinary research is simply what is needed to make progress in addressing these long-standing and significant challenges; a hallmark of a serious attempt to answer the difficult questions in healthcare. Of course, advances made by interdisciplinary research will raise challenges (including ethical dilemmas) though interdisciplinary approaches may be better suited to addressing some of the difficult ethical problems that will arise. While the role of clinicians will continue to evolve, they will remain vital members of a much broader and more diverse interdisciplinary team, with exciting opportunities to engage with a wide range of different disciplines and playing leading roles in the healthcare of the future. The role of culture in medicine / healthcare connect literature and culture studies : interdisciplinary approach

REFERENCE

- 1 <https://www.cancernetwork.com/view/role-culture-healthcare-decision-making>
- 2 <https://openstax.org/books/population-health/pages/21-3-the-role-of-culture-in-shaping-health-beliefs-and-practices>
- 3 <https://www.uptodate.com/contents/the-patients-culture-and-effective-communication/print>
- 4 https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-94-017-8706-2_73-1
- 5 https://www.researchgate.net/publication/10709816_Components_of_Culture_in_Health_for_Medical_Students'_Education
- 6 <https://iafor.org/journal/iafor-journal-of-cultural-studies/volume-3-issue-2/article-2/>
- 7 https://www.researchgate.net/publication/8065710_Medical_Humanities_and_Cultural_Studies_Lessons_Learned_from_an_NEH_Institute

THE BHIL IN NARMADA: A STUDY OF FOLKLORE AND LITERATURE

Ms Minal P Vasava

Assistant Professor

Birsa Munda Tribal University, Rajpipla

Abstract

The Bhil community, one of India's oldest and most significant indigenous groups, has a rich cultural heritage deeply rooted in folklore, literature, and art. Predominantly residing in the western and central parts of India, the Bhils have maintained a distinct cultural identity that reflects their historical experiences, social structures, and interactions with the natural environment. This research focuses on the Bhil community in the Narmada district of Gujarat, aiming to explore their folklore, literature, and the mechanisms that ensure cultural continuity.

The Narmada district, located in the southeastern part of Gujarat, is characterized by its diverse topography, including forests, hills, and the significant Narmada River. This geographical setting has profoundly influenced the lifestyle and cultural expressions of the Bhil community residing in the region. Traditionally, the Bhils have been forest dwellers, relying on agriculture, hunting, and gathering for their livelihood. Their close association with nature is evident in their folklore, which often features elements of the natural world, such as animals, plants, and celestial bodies, symbolizing various aspects of human experience and the cosmos.

Key Words: The Bhil, folklore literature, tradition, tribal culture, oral tradition.

Introduction

Folklore serves as a vital repository of the Bhil community's collective wisdom, moral values, and historical narratives. It encompasses a wide range of oral traditions, including myths, legends, folktales, songs, and proverbs, which are transmitted orally from one generation to the next. These narratives not only provide entertainment but also function as educational tools, imparting ethical lessons, social norms, and survival skills essential for the community's cohesion and continuity.

One prominent aspect of Bhil folklore is its creation myths, which offer insights into the community's cosmology and worldview. For instance, a Bhil creation story narrates that the Bhil God, Bhagwan, created the earth and on it two human beings, a male and a female, who lived as brother and sister. This narrative reflects the Bhils' understanding of human origins and the sanctity of relationships, emphasizing themes of purity and the foundational aspects of human society. The Bhils' oral literature is rich with tales that depict their interactions with the environment, deities, and

other communities. These stories often feature heroes who embody virtues such as bravery, wisdom, and resilience, serving as role models for community members. The narratives also address themes of justice, honor, and the struggle against oppression, reflecting the historical experiences of the Bhils, including their resistance to external domination and their efforts to preserve their autonomy and cultural identity.

Music and dance are integral components of Bhil cultural expression, often intertwined with their folklore. Traditional songs, accompanied by instruments like the shehnai, narrate tales of valor, love, and devotion,

while dances performed during festivals and rituals reenact mythological events and communal stories. These performances serve not only as a means of preserving and transmitting folklore but also as communal activities that reinforce social bonds and collective identity.

Literature Review

The study of Bhil folklore, literature, and cultural continuity has garnered scholarly attention, resulting in various research contributions that offer insights into different facets of Bhil culture. Below is a literature review of ten pertinent studies, each elucidating aspects relevant to research.

1. “Bhil Art: A Critical Literature Review on Tradition, Expression, and Cultural Dynamics”

This review critically analyzes nine scholarly works published between 2021 and 2023, focusing on the revival of Bhil art and the community's cultural dynamics. It delves into the historical context of Adivasis in India, their reclassification during colonial times, and their current recognition as scheduled tribes post-independence. The paper emphasizes the significance of deities, songs, dances, and stories in Bhil culture, providing a comprehensive understanding of the challenges faced by these communities. This study is relevant as it offers a nuanced perspective on the cultural expressions of the Bhil community, highlighting the interplay between tradition and modernity.

2. “An In-Depth Exploration of Bhil Art-Inspired Design in Contemporary Textile Products”

This research explores the adaptation of traditional Bhil artistic elements into modern textile design, examining the synergy between heritage and innovation. Emphasizing a qualitative approach, the study delves into the cultural nuances embedded in Bhil artistry and how these elements are translated into textile products through innovative design methodologies. The focus is on contributing to the discourse on the preservation of cultural heritage amidst evolving design practices. This study is pertinent as it addresses the ethical considerations and challenges in preserving the authenticity of Bhil culture in modern design processes.

3. “Traditional Natural Colors in Madhya Pradesh Folk Art”

This research examines the use of natural colors in Bhil art, illustrating mythological stories and tribal folklore. It explores the cultural and mythological symbolism of colors in Bhil art, connecting the art form to the community's ancient beliefs and cultural identity. This study is relevant as it provides insights into the traditional practices of the Bhil community and their significance in maintaining cultural continuity.

4. “A Review on Religious Belief and Culture of Bhil Tribe of India”

This research delves into various aspects of the Bhil tribe, including education, religion, culture, and community structure. It provides detailed information on the tribal education system, religious practices, and cultural dynamics. This study is significant as it offers a comprehensive overview of the Bhil community's socio-cultural landscape, contributing to a deeper understanding of their cultural continuity.

5. “Hindu Tradition in the Folklore and Art Form of the Bhil Tribal Community Residing in the Udaipur Region of Rajasthan”

This research explores the integration of Hindu traditions in the folklore and art forms of the Bhil community in Udaipur, Rajasthan. It examines how Hindu traditions have influenced Bhil folklore and art, reflecting the cultural assimilation and adaptation processes. This study is relevant as it highlights the dynamic nature of Bhil cultural expressions and their interactions with dominant cultural paradigms.

Research Questions:

1. How do Bhil oral traditions, including myths, folktales, and songs, function as repositories of historical memory and cultural identity in the Narmada region?
2. What are the predominant themes and narrative structures in Bhil folklore, and how do they reflect the community's socio-political and ecological relationships?
3. community's socio-political and ecological relationships?
4. In what ways has the representation of the Bhil community evolved in literary texts, both within indigenous storytelling traditions and in mainstream literary discourses?
5. How does Bhil folklore contribute to the transmission of indigenous knowledge, ethical values, and environmental consciousness?
6. What role does folklore play in shaping and reinforcing Bhil identity, particularly in the face of cultural assimilation and socio-economic changes?
7. How have modernization, urbanization, and state policies affected the continuity and transformation of Bhil folklore and literary traditions?

Main Theme

The Bhils are also known for their distinctive art forms, particularly their vibrant paintings. Bhil paintings are characterized by the use of bright colors and intricate dot patterns, depicting scenes from folklore, daily life, and nature. Each painting tells a story, often linked to a myth or a local legend, serving as a visual representation of the community's oral narratives. These artworks not only enhance aesthetic appreciation but also function as a medium for cultural transmission, keeping traditional stories alive in the collective memory.

The Gavari festival is a significant cultural event among the Bhils, particularly in regions like Mewar, which shares cultural affinities with the Bhils of Narmada district. Gavari is a 40-day festival featuring dance-dramas that enact various mythological tales and folk stories. The performances are marked by elaborate costumes, masks, and vigorous dances, with themes often revolving around the sacredness of the natural world, human equality, and the feminine divine. This festival exemplifies the Bhils' devotion to their deities and their commitment to preserving and celebrating their folklore through performative arts.

Despite the richness of their cultural heritage, the Bhil community faces challenges that threaten the continuity of their traditions. Factors such as displacement due to large-scale development projects, economic marginalization, and the influence of dominant cultures have led to disruptions in the transmission of folklore and traditional practices. For instance, the construction of mega dams on the Narmada River has resulted in the displacement of indigenous communities, including the Bhils, leading to the loss of their ancestral lands and the erosion of their cultural landscapes.

Moreover, the younger generation of Bhils is increasingly exposed to mainstream cultural influences through education, media, and urbanization, which can lead to a decline in the use of the Bhili language and participation in traditional practices. The allure of modern lifestyles and the stigmatization of indigenous identities contribute to the diminishing interest among the youth in their cultural heritage.

In response to these challenges, various initiatives have been undertaken to preserve and promote Bhil folklore and cultural practices. Scholars and cultural activists have documented oral narratives, songs, and art forms, creating archives that serve as resources for future generations. For example, Bhagwandas Patel, a noted Gujarati folklorist, compiled the first published tribal version of the *Ramayana*, titled "*Bhili Lokakhyan: Roam Sitma ni Varatathe*," bringing attention to the Bhil community's unique rendition of this epic.

Community-based organizations have also played a crucial role in cultural preservation. The Adivasi Sahitya Academy, founded by Jitendra Vasava, a poet and scholar from the Narmada district, focuses on promoting Adivasi literature and oral traditions. The academy publishes works in the Dehwali Bhili language

and organizes events that celebrate Bhil folklore, providing a platform for indigenous voices and fostering pride in their cultural identity.

Educational initiatives aimed at integrating Bhil folklore into formal curricula have shown promise in fostering cultural pride among the youth. By including Bhil stories, songs, and art in school programs, educators can provide students with a deeper understanding of their heritage, encouraging them to value and preserve their traditions. Such initiatives not only enhance cultural awareness but also promote linguistic diversity by encouraging the use of the Bhili language in educational settings.

The role of technology in preserving and disseminating Bhil folklore cannot be overstated. Digital platforms offer innovative ways to document and share oral narratives, songs, and art forms with a broader audience. Creating digital archives, recording performances, and developing online repositories can ensure that these cultural expressions are preserved for future generations. Additionally, social media and other online platforms can facilitate intercultural exchanges, allowing the Bhil community to share their rich heritage with the world while also learning from others.

The Bhil community of the Narmada district in Gujarat possesses a vibrant and diverse cultural heritage, deeply embedded in their folklore, literature, and art. These cultural expressions serve as vital mechanisms for transmitting knowledge, values, and identity across generations. However, contemporary challenges such as displacement, economic marginalization, and cultural assimilation pose significant threats to the continuity of these traditions. Through concerted efforts in documentation, education, community engagement, and the utilization of technology, it is possible to preserve and promote Bhil folklore, ensuring that this invaluable cultural heritage continues to thrive in the modern world.

Conclusion

Scholar has documented Bhil culture's rich tapestry of rituals, songs, dances, and artistic expressions, notably their paintings which have depicted stories and folklore, preserving sacred concepts. However, a research gap has existed concerning the specific dynamics of cultural continuity within the Narmada district's Bhil community, particularly how these traditions have been maintained and transmitted.

To address this, the researcher has employed a qualitative methodology, primarily ethnography, to gain deep contextual insights into their folklore and literary traditions. This has involved building rapport, conducting in-depth interviews, and participant observation, all while adhering to ethical considerations.

The research has revealed that Bhil folklore in the Narmada district has been a vibrant and integral component of their cultural identity, encapsulating their history, values, and cosmology. The oral narratives, conveyed through various mediums, have served as both entertainment and educational tools. Furthermore, Bhil folklore has demonstrated adaptability, evolving to reflect contemporary realities. Bhil paintings have functioned as visual representations of folklore, and rituals and festivals, such as the Gavari festival, have reinforced cultural continuity. The transmission of these practices has been facilitated through elders and community programs.

Nevertheless, challenges to cultural continuity, including globalization and economic pressures, have emerged. The Bhil community has responded with resilience, implementing initiatives to document narratives, promote arts and crafts, and organize festivals, often in collaboration with various organizations.

Bibliography

- 1.
2. Agneya, Harish. *Gavari - Mewar's Electrifying Tribal Dance-Drama: An Illustrated Introduction*. Tuneer Films.
3. "Bhil." *Encyclopedia.com*, www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/bhils.
4. "Bhil Art - How A Tribe Uses Dots To Make Their Story Come Alive." *D'source*, www.dsource.in/resource/bhil-art.
"Bhil Painting" *Tribal Museum India*, tribalmuseumindia.org/tribal-painting/bhil-painting.
5. "Bhuri Bai: The First Bhil Artist to Paint Using Readymade Colors and Paper." *Crafts Council of India*, www.craftscouncilofindia.org/craftspeople/bhuri-bai.
6. Devy, G. N. *A Nomad Called Thief: Reflections on Adivasi Silence*. Orient Longman, 2006.
7. "Documenting Traditional Knowledge." *Economic Advisory Council to the Prime Minister*, eacpm.gov.in/wp-content/uploads/2022/12/Documenting-Traditional-Knowledge-2.pdf.
8. "Encyclopaedia of Art and Culture in India Vol. 15." *Internet Archive*, ia801504.us.archive.org/14/items/in.ernet.dli.2015.150298/2015.150298.Encyclopaedia-Of-Art-And-Culture-In-India-Vol-15_text.pdf.
9. "Gavari." *Wikipedia*, en.wikipedia.org/wiki/Gavari.
10. "Gavari: A Tribal Dance Drama by the Bhil Community of Udaipur." *Rajasthan Tourism*, www.tourism.rajasthan.gov.in/gavari.html
11. "Ghoomar Dance: A Traditional Folk Dance of Rajasthan." *Cultural India*, www.culturalindia.net/indian-dance/folk-dances/ghoomar.html.

શિક્ષણમાં સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ

NAYANA BEN KARSHAN BHAI CHAVDA

(M.A, B.Ed,M.Ed)

NOBLE UNIVERSITY. JUNAGADH 362310

સંદર્ભ :

શિક્ષણમાં સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ દરેક ક્ષેત્રોમાં અલગ અલગ જોવા મળે છે, સંસ્કૃતિ શિક્ષણને પોતાના સમાજના મહત્વપૂર્ણ મૂલ્ય પરંપરાઓ અને માન્યતાઓને જોડે છે, તેથી સંસ્કૃતિના આધારે પાઠ્યપુસ્તકમાં તેમની વિશેષતા જોવા મળે છે, અને તેના આધારે શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓ અને રીતો વિકસાવવામાં આવે છે. વિવિધ સંસ્કૃતિઓના અભિગમ, પાઠ્યપુસ્તક, ભાષા, શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓના સંબંધ, અને શીખવાની શૈલીમાં નોંધપાત્ર ફેરફાર લાવે છે. શિક્ષણને ગુણવત્તા યુક્ત બનાવવા વિવિધ સંસ્કૃતિઓનો અભ્યાસ મહત્વનો છે. જે વ્યક્તિને સમાજ સાથે જોડે અને શિક્ષણને અસરકારક બનાવવામાં મદદરૂપ થાય છે.

(કીવર્ડ્સ - શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, પ્રભાવ)

પ્રસ્તાવના

શિક્ષણ એ વ્યક્તિ ના સર્વાંગી વિકાસ અને સામાજિક વિકાસનો આધારસ્તંભ છે. શીખવાની પ્રક્રિયા માત્ર શૈક્ષણિક પ્રયુક્તિ અને પદ્ધતિઓથી નહીં, પરંતુ સંસ્કૃતિના મૂલ્યો, પરંપરાઓ અને સામાજિક માન્યતાઓથી પણ પ્રભાવિત થાય છે. દરેક સમાજની પોતાની અનોખી સંસ્કૃતિ હોય છે, જે તેની શૈક્ષણિક કાર્ય ને આકાર આપે છે અને શિખાનારને એક નિશ્ચિત દ્રષ્ટિકોણ આપે છે. ભારત જેવા વિવિધતાપૂર્ણ દેશમાં, વિવિધ પ્રાદેશિક અને સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ શિક્ષણ પર ગહન અસર પાડે છે. શિક્ષણ દ્વારા માત્ર જ્ઞાનનું સંક્રમણ થતું નથી, પરંતુ સંસ્કૃતિના મૂળભૂત તત્ત્વો, નૈતિક મૂલ્યો અને સામાજિક નીતિઓની પણ પરિવર્તનશીલતા જોઈ શકાય છે. કોઈ પણ દેશ કે રાજ્યની શિક્ષણ નીતિઓ, અભ્યાસક્રમ અને શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓ એ તેની સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસના અલગ અલગ જોવા મળે છે. શિક્ષણ એ માત્ર પુસ્તકી જ્ઞાન મેળવવાનો ઉપાયો નથી, પરંતુ તે શીખવાની પ્રક્રિયા માત્ર શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓ અને અભ્યાસક્રમ સુધી સીમિત નથી, તે સંસ્કૃતિના મૂલ્યો, પરંપરાઓ અને સામાજિક માન્યતાઓથી પ્રભાવિત છે. દરેક સમાજની પોતાની એક અનોખી સંસ્કૃતિ હોય છે, આ શિખાનારને ચોક્કસ દિશામાં દોરી જાય છે. વિશ્વના દરેક ખૂણે ભિન્ન-ભિન્ન સંસ્કૃતિઓ જોવા મળે છે, અને આ સંસ્કૃતિઓનું પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રભાવ શિક્ષણ પર પડે છે. શિક્ષણમાં શામેલ કલા, ભાષા, ઇતિહાસ, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન અને અન્ય

શાખાઓની રચના પણ સંસ્કૃતિ અનુસાર થતી હોય છે.તે સમાજના નૈતિક મૂલ્યો, પરંપરાઓ અને જીવનશૈલીને અસર કરે છે.

ભારત જેવા વૈવિધ્યસભર દેશમાં, વિવિધ પ્રાદેશિક અને સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ શિક્ષણની દિશાને પ્રભાવિત કરે છે. આજના યુગમાં વૈશ્વીકરણ ના કારણે શિક્ષણ પદ્ધતિઓમાં ઘણી નવીનતા આવી છે, તેમ છતાં સંસ્કૃતિની અસર હજુ પણ જળવાઈ છે. બાળક ને શરૂઆત થીજ સંસ્કૃતિ વિશે સમજાવવા માં આવે તો આપણું શૈક્ષણિક વારસો આવનારી પેઢીઓ સુધી જળવાઈ રહે સંસ્કૃતિ એ શિક્ષણનું લક્ષણ છે. તેનાથી પોતાના દેશ પ્રત્યે રાજ્ય પ્રત્યે અને પોતાના પ્રદેશ પ્રત્યે એક ગર્વની લાગણી અનુભવાય છે, અને વ્યક્તિ પોતાના પ્રદેશ માટે અને પોતાની સંસ્કૃતિને આગળ લાવવા માટે એ પ્રયત્ન કરશે, આજનો માણસ આધુનિકતા તરફ દોરાય અને વારસામાં મળેલી જે સંસ્કૃતિની મહેક છે તેમને ક્યાંક અંશે ભૂલતો જાય છે પરંતુ જે સંસ્કૃતિની અંદર મીઠાશ અને મહેક રહેલી છે તે આગળ સુધી ફેલાવવી એ આપણો ધર્મ છે. જેમ માણસ પોતાની ભાભીગર સંસ્કૃતિ તરફ જાય છે ત્યારે તે તેમના અંદર રહેલો આત્મા ઇશ્વરીય શક્તિ ની અનુભૂતિ કરે છે . ઘણા શિક્ષણ એ શિક્ષણને પ્રકૃતિ સાથે જોડાયેલું છે જેમ વ્યક્તિ પ્રકૃતિ સાથે જોડાય અને પ્રેમાળ બને છે એવી જ રીતે સંસ્કૃતિ સાથે જોડાઈને પણ તેનામાં લાગણી, પ્રેમ પોતાના પણ અનુભવ થાય છે, એટલા માટે દરેક શાળામાં પ્રાથમિક કક્ષાએથી જ સંસ્કૃતિના બીજ છે એ રોકવા જોઈએ, ઔપચારિક સાથે બિનૌપચારિક શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ થી પણ તેમને વાકેફ કરાવવા જોઈએ જેથી કરી અને બાળકને વિશ્વ બંધુત્વની ભાવના ખીલે એટલે જ ભારત દેશ માટે કહેવાયું છે, કે વિવિધતામાં એકતા અનેક સંસ્કૃતિઓ હોવા છતાં પણ મારો દેશ એક છે માટે જ દરેક પ્રદેશની દેશની સંસ્કૃતિઓ બાળકને દરેક વ્યક્તિને સમજવી અને આગળ લાવવાના પ્રયાસો કરવા જોઈએ.

સંશોધન પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત અભ્યાસ જે ગુણાત્મક સંશોધન પદ્ધતિ થી કરવામાં આવ્યો છે. જ્યારે કોઈ સમસ્યા વ્યક્તિ કે કોઈ વિષયની ઊંડાણપૂર્વક તપાસ કરવાનો હોય ત્યારે ગુણાત્મક સંશોધનને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે. અહીં શિક્ષણ માં સંસ્કૃતિ નું શું મહત્વ છે અને વ્યક્તિ પર શું અસર જોવા તેના વિશે નો અભ્યાસ છે.

શિક્ષણ સંસ્કૃતિ વચ્ચેનો સંબંધ

શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ એ એકબીજાના પૂરક છે. સંસ્કૃતિ એટલે કે વ્યક્તિ કે સમાજ દ્વારા અપનાવેલી જીવનશૈલી, નૈતિક મૂલ્યો, પરંપરાઓ, ભાષા અને રિવાજોનો સમૂહ. શિક્ષણ એ આ સંસ્કૃતિને નવી પેઢી સુધી પહોંચાડવાનો માર્ગ છે. સંસ્કૃતિ શિક્ષણનું ઘડતરના માળખાને નક્કી કરે છે દરેક દેશ અને પ્રદેશમાં સંસ્કૃતિના આધારે શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અલગ-અલગ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, પશ્ચિમી દેશોમાં બિનૌપચારિક શિક્ષણ અને

ચિંતનશીલ શિક્ષણ પદ્ધતિઓ વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે, જ્યારે એશિયાઈ દેશોમાં શિસ્તબદ્ધ શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અને શિક્ષક કેન્દ્રિત અભ્યાસ વધુ જોવા મળે છે. શિક્ષણમાં પ્રાદેશિક મુદ્દાઓને સમજવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે અને સંસ્કૃતિ અને શિક્ષણ એટલા માટે જરૂરી બને છે જગ્યા ની સંસ્કૃતિ

જાણવા માટે વ્યક્તિ દરેક જગ્યાએ ફરવું પડે છે અને દરેકની આબોહવા, વાતાવરણ, રહેઠાણ, ખાણીપીણી, રહેણીકહેણી, પોશાક, વર્તન, વ્યવહાર, ભાષાઓ, બોલીઓ, પરંપરાઓ રીત રિવાજો, માન્યતાઓ અલગ અલગ હોય છે જેથી શિક્ષણમાં જો સંસ્કૃતિ અને ભાર મૂકવામાં આવે તો વ્યક્તિ દરેક જગ્યાએ જતો બનશે અને દરેક જગ્યાએ ના વિવિધ સંસ્કૃતિઓને સમજતા થશે.

ભાષા અને શિક્ષણ - ભાષા એ સંસ્કૃતિ અને શિક્ષણ વચ્ચેનું એક મુખ્ય કડી છે. માતૃભાષા દ્વારા શીખવવામાં આવતા વિષયો અને શીખવાની પદ્ધતિઓ તે સમાજના વિચારો અને જીવન મૂલ્યોને દર્શાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ભારત જેવા બહુરાષ્ટ્રીય દેશમાં હિંદી, ગુજરાતી, તમિલ, બંગાળી, અને અન્ય ભાષાઓમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, જે સંબંધિત રાજ્યની સંસ્કૃતિને જાળવી રાખે છે.

શિક્ષણ દ્વારા સંસ્કૃતિનું પરિવર્તન - એક તરફ સંસ્કૃતિ શિક્ષણ પર અસર કરે છે, તો બીજી તરફ શિક્ષણ દ્વારા પણ સંસ્કૃતિમાં પરિવર્તન આવે છે. ઇતિહાસમાં જોવાઈ શકે છે કે ક્યારેક શિક્ષણ સમાજમાં ક્રાંતિ લાવી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, 19મી સદીમાં સાવિત્રીબાઈ કુલેએ મહિલાઓ માટે શિક્ષણ દ્વારા સામાજિક પરિવર્તન લાવ્યું. આવા અનેક નામની અનામી લોકોએ શિક્ષણ દ્વારા અનેક પરિવર્તનો જે લોકોના હિતમાં હોય છે એમને સમાજમાં ફેલાવવાના પ્રયત્ન કર્યા છે

શિક્ષણમાં સંસ્કૃતિની ઝલક

1. અભ્યાસક્રમ અને સંસ્કૃતિ

NEP (2020) નેશનલ એજ્યુકેશન પોલીસી હેઠળ દેશ કે રાજ્યના અભ્યાસક્રમમાં તેના ઇતિહાસ, પરંપરા અને જીવન મૂલ્યો પરિસ્થિતિ અનુસાર સમાવિષ્ટ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, ભારતીય શાળાઓમાં ગણેશચતુર્થી, દીપાવલી, અને અન્ય તહેવારો વિશે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, જ્યારે અમેરિકા અને યુરોપના દેશોમાં ક્રિસમસ, હેલોવીન અને અન્ય તહેવારો શિક્ષણનો ભાગ બને છે. પોતાના પ્રદેશને માન્યતાઓ રીતરિવાજો અને સંસ્કૃતિથી પરિચિત થવા માટે તે મુજબના અભ્યાસક્રમ નિમવામાં આવેલો છે જે સરકાર પણ સંસ્કૃતિને ખૂબ જ મહત્વની ગણાવે છે અને તેમના પ્રચાર અને પ્રસાર માટે બાળકમાં નાનપણથી જ સંસ્કૃતિ વિશે સમજાવવા માટે અભ્યાસક્રમમાં પણ મહદઅંશે પરિવર્તનો કરી અને અલઅલગ પ્રાદેશિક વ્યક્તિઓ અને સંસ્કૃતિઓને નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

2. શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અને સંસ્કૃતિ

પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ પદ્ધતિઓમાં ગુરુ-શિષ્ય પરંપરાને મહત્ત્વ અપાતું હતું, જે સંસ્કૃતિ સાથે જોડાયેલી હતી. આજે, આધુનિક ટેકનોલોજી આધારિત શિક્ષણ પદ્ધતિઓ પણ સંસ્કૃતિ મુજબ સ્વીકારવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, જાપાનમાં ટેકનોલોજી આધારિત શિક્ષણ વધુ મહત્વનું છે, જ્યારે ફિનલેન્ડમાં બાળકો માટે રમતાં-રમતાં શીખવાની પદ્ધતિ પર ભાર મુકવામાં આવે છે. દરેક એક આગવી ઓળખ હોય છે થી બનાવવામાં આવે છે ગાંધીજી એ પણ શિક્ષણમાં પ્રકૃતિ સાથે નું

જોડાણ અને રોજગાર મળી રહે તેવા અભ્યાસક્રમના હિમાયતી હતા આમ અને મહાનુભવોએ શિક્ષણની વિવિધ પદ્ધતિઓ દ્વારા વ્યક્તિમાં સંસ્કૃતિ વિશે પોતાનો વિચાર રજૂ કર્યો છે.

3. શિક્ષણમાં સંસ્કૃતિ અને સામાજિક મૂલ્યો

શિક્ષણ દ્વારા સમાજના નૈતિક અને ધાર્મિક મૂલ્યો પણ સંસ્કૃતિના રૂપમાં આગળ વધે છે. ભારત દેશમાં, શિક્ષણ દ્વારા કર્મ, સત્ય, અને અહિંસા જેવા સંસ્કૃતિક મૂલ્યો અપનાવવામાં આવે છે. દેશમાં અનેક ધર્મ પાળતા અને અનેક સંપ્રદાયો સાથે જોડાયેલા વ્યક્તિઓ છે છતાં પણ એક બનીને રહે છે તે માટે ભારતમાં વિવિધતાના એકતાનો દેશ પણ કહેવામાં આવે છે જે અલગ અલગ સંસ્કૃતિઓનો હોવા છતાં પણ અંતે વિશ્વ બંધુત્વની ભાવના કેળવાય છે જેથી સામાજિક મૂલ્યો પણ એકતા અને જોડાણ માટે ખૂબ મહત્વના બને છે તેથી શિક્ષણમાં સંસ્કૃતિ એ ભાઈ ભાઈ ની ભાવના કેળવવાનું પણ કાર્ય કરે છે.

4. વૈશ્વિકરણ અને સંસ્કૃતિ

આજના યુગમાં આધુનિકતાના કારણે શિક્ષણ પદ્ધતિઓમાં ખૂબ જ બદલાવ આવ્યો છે. વૈશ્વિક સ્તરે અલગ-અલગ સંસ્કૃતિઓ એકબીજા સાથે સંકળાઈ રહી છે. હવે શિક્ષણ માત્ર સ્થાનિક સંસ્કૃતિ સુધી સીમિત નથી રહ્યું, પરંતુ અન્ય દેશોની સંસ્કૃતિઓ પણ શીખવાની પ્રક્રિયાનો એક ભાગ બની રહી છે.

5. ઉત્સવ અને પરંપરાઓ:

વિવિધ સંસ્કૃતિઓ મુજબ તહેવારો એ પરંપરા મુજબ ઉજવણી કરાવવામાં આવે છે. અને અલગ દેશમાં અને અલગ અલગ રાજ્યો માં વિવિધ પ્રકારના તહેવારો ઉજવવામાં આવે છે ઉજવણી અલગ રીતે કરવામાં આવે છે ખેત પેદાશો પ્રમાણે પણ તહેવારોની ઉજવણી પ્રદેશો પ્રમાણે અલગ રીતે થાય છે સમય મોસમ પ્રમાણે પણ તહેવારની ઉજવણી કરવામાં આવે છે. આવીજ રીતે આપણે ચાલી આવતી સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ ને જાળવી રાખવા માટે તહેવારોની ઉજવણી એ પણ એક સંસ્કૃતિનું સંવર્ધનનો ભાગ છે. વગેરે જેવા અનેક પ્રચલિત તહેવારો છે.

●ધાર્મિક ઉત્સવો

1. દિવાળી – પ્રકાશનો તહેવાર, લક્ષ્મી પૂજા
2. હોળી – રંગોનો તહેવાર
3. મકરસંક્રાંતિ (ઉત્તરાયણ) – પતંગોત્સવ
4. નવરાત્રિ – ગરબા અને દુર્ગા પૂજા
5. ગણેશ ચતુર્થી – ગણપતિ પૂજન
6. રક્ષાબંધન – ભાઈ-બહેનનો તહેવાર
7. ઈદ-ઉલ-ફિતર અને ઈદ-ઉલ-અઝ્હા – મુસ્લિમ સમુદાયના પવિત્ર તહેવારો
8. ક્રિસમસ – ઈસાઈ ધર્મનો તહેવાર

●રાષ્ટ્રીય ઉત્સવો:

1. ગણતંત્ર દિવસ (26 જાન્યુઆરી)
2. સ્વતંત્રતા દિવસ (15 ઓગસ્ટ)
3. ગાંધી જયંતી (2 ઓક્ટોબર)

●પ્રાદેશિક અને સાંસ્કૃતિક ઉત્સવો:

1. ઓણમ (કેરળ)
2. પોંગલ (તમિલનાડુ)
3. બિહુ (અસમ)
4. લોહડી (પંજાબ)
6. શિક્ષણમાં સાંસ્કૃતિક વારસાઓ

કોઈપણ પ્રદેશ પાછળ તેમનો ઇતિહાસ જોડાયેલો હોય છે તેમના ઇતિહાસમાં થયેલ કોઈ પણ પરિસ્થિતિને તેમના મહેલો અથવા તે જગ્યા તેમની યાદ અપાવે છે અને પ્રાચીન અને પુરાતન તત્વ ત્યાં મળી આવે છે જેના દ્વારા આપણે ઇતિહાસ વિશે જાણી શકીએ છીએ. આમ ભારતમાં પણ અનેક પુરાણ તત્વ મંદિરો મહેલો

સ્થળો હાજર છે જે પાઠ્યક્રમમાં, તેમના લેખો, સાહિત્યો ન્યૂઝ પેપરો ઇન્ટરનેટ તેમના વિશે માહિતી મેળવી શકાય છે .

ભારતનો સાંસ્કૃતિક વારસો વૈવિધ્યસભર અને સમૃદ્ધ છે, જે ઘણી શતાબ્દીઓથી વિકસિત થતો રહ્યો છે. અહીંના મુખ્ય સાંસ્કૃતિક વારસાની ટૂંકમાં જોઈએ .

- ભારત ની હેરિટેજ જગ્યાઓ

1. તાજમહલ (આગ્રા)
2. ખજુરાહો મંદિર (મધ્ય પ્રદેશ)
3. હુમાયુનો મકબરો (દિલ્લી)
4. અજયબીની ગુફાઓ (મહારાષ્ટ્ર)
5. કૂતુબ મિનાર (દિલ્લી)
6. મહેલ અને કિલ્લાઓ:
7. આમેર કિલ્લો (રાજસ્થાન)
8. રેડ ફોર્ટ (દિલ્લી)
9. મૈસૂર મહેલ (કર્ણાટક)

- અમૂર્ત વારસો

1. કલા અને સંગીત:
2. ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત – હિંદુસ્તાની અને કર્ણાટક શૈલી
3. નૃત્ય શૈલીઓ – ભરતનાટ્યમ, કથક, કથકલિ, ઓડિસી

- મેળાઓ

1. કુંભ મેળો (વિશ્વનો સૌથી મોટો ધાર્મિક મેળો)
2. શિવરાત્રી (જૂનાગઢ)

- લોકકલા અને હસ્તકલા

1. મધુબની પેઇન્ટિંગ (બિહાર)
2. વરલી ચિત્રકામ (મહારાષ્ટ્ર)
3. ફુલકારી કઢાઈ (પંજાબ)
4. બંધેજ (રાજસ્થાન, ગુજરાત) – રંગબેરંગી ટાઇ-એન્ડ-ડાય પ્રિન્ટેડ કાપડ.
5. કંથાં કઢાકામ (પશ્ચિમ બંગાળ) – હાથથી બનતી એમ્બ્રોઇડરી.
6. ચિકનકરી (ઉત્તર પ્રદેશ) – નાજુક અને ભવ્ય હાથની કઢાઈ.
7. ધોક્કા લોખંડ કલા (છત્તીસગઢ, ઓડિશા) – પ્રાચીન મેટલ કાસ્ટિંગ હસ્તકલા.
8. પીઠોરા પેઇન્ટિંગ - આદિવાસી સમુદાય દ્વારા બનાવાયેલી દિવાલ ચિત્રકલા.
9. રોગાન આઈ- ખાસ કરીને કચ્છના નિરોના ગામમાં પ્રચલિત.
10. કચ્છની મીરર વર્ક - કપડાં, હેન્ડબેગ્સ, ચાદરો, અને ઘરોની દીવાલો પર મિરર (કાચ) લગાવીને શણગાર કરવામાં આવે છે.
11. પટોળા સાડી - પાટણ શહેરની સાડી પર કરવામાં આવતી કલાકૃતિ
12. સુતરાઉ વણાટ - ભરૂચ, સુરત અને પાટણમાં જુદા-જુદા પ્રકારના હાથવણાટ કાપડો બનતા હોય છે..

● સાહિત્ય ગ્રંથો

1. સંસ્કૃત મહાકાવ્ય – રામાયણ અને મહાભારત
2. ભગવત ગીતા
3. પ્રાચીન ગ્રંથ – વેદો, ઉપનિષદો, પુરાણો
4. ત્રીપિટક – બૌદ્ધ ધર્મના પા ગ્રંથો (સુત્તપિટક, વિનયપિટક, અભિધમ્મ પિટક).
5. જૈન આગમ ગ્રંથો – મહાવીર સ્વામીના ઉપદેશો પર આધારિત.
6. અર્થશાસ્ત્ર ચાણક્ય નીતિ- રાજકીય અને આર્થિક નીતિઓ માટે મહત્વપૂર્ણ.
7. નાટ્યશાસ્ત્ર (ભારતમુનિ) – નાટક અને સંગીતના પ્રાચીન સિદ્ધાંતો.

8. જૈન આગમ ગ્રંથો – મહાવીર સ્વામીના ઉપદેશો પર આધારિત.

●ધાર્મિક વારસો:

1. હિન્દુ, બુદ્ધ, જૈન, શીખ ધર્મનાં પવિત્ર સ્થાન વગેરે .

●નદીઓ

●1. નર્મદા ,તાપી ,સાબરમતી , મહી ,બનાસ, રૂપેણ ,સરસ્વતી ,ભોગાવા ,ઓરંગ , દમણગંગા વગેરે નદીઓ .

6. શિક્ષણમાં સંસ્કૃતિ અને રોજગાર

યુગમાં બેરોજગારી એ માજા મૂકી છે, જ્યારે દરેક વ્યક્તિ નોકરીની હરોળમાં ભાગતો જોવા મળે છે અને લાખોની ભીડમાં દબાતો જોવા મળે છે ઘણા લોકો સફળ થાય છે તો ઘણા તેમાં અસફળ પણ રહે છે તેના કારણે નિરાશા, હતાશા ,ડિપ્રેશનના શિકાર પણ બને છે પરંતુ જો શિક્ષણમાં પોતાની સંસ્કૃતિ પોતાના પ્રાદેશિક આગવા પણાને પોતાના જીવનમાં ઉતારી અને કંઈક નવી દિશા તરફ આગળ વધવામાં આવે તો રોજગારીના પ્રશ્નો પણ હલ કરી શકાય છે , વગેરે અલગ અલગ પ્રદેશની અલગ અલગ ફેમસ વસ્તુઓ દ્વારા પોતે શિક્ષણ મેળવી અને રોજગાર મેળવી શકાય છે. જેની આછેરી ઝલક નીચે મુજબ જોઈએ.

1 યોગ અને આયુર્વેદ – પ્રાચીન ભારતીય આરોગ્ય

2 ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત કલા

3 કથક, ભરતનાટ્યમ, ઓડિસી વગેરે – શાસ્ત્રીય નૃત્યશૈલીઓ

4. તહેવારો – દિવાળી, હોળી, નવરાત્રી, રક્ષાબંધન, પોંગલ, ઓણમ વગેરે માં જરૂરી ચીજવસ્તુઓ ના વેચાણ

5. વેદો અને ઉપનિષદો – પ્રાચીન ગ્રંથો અને તત્ત્વજ્ઞાન ની જાણકારી દ્વારા

7. ભારતીય હસ્તકલા – બંધેજ, ચિકનકારી, વરલી પેઇન્ટિંગ વગેરે જેવી વિશેષતા મેળવી

8. આધ્યાત્મિક સ્થળો – સાત જ્યોતિર્લિંગ કાશી, હૃષ્યજન્મભૂમિ, તિરૂપતિ મંદિર આવા અનેક મંદિરો ને લાગતા કાર્યક્ષેત્રને લગતા કાર્યો

9. ભારતીય રસોઈ – મસાલેદાર ખાવાનાં વિવિધ પ્રકાર વિવિધ વાનગી ની આવડત દ્વારા

10. પાટણની પટોળા સાડી – વિશ્વપ્રસિદ્ધ હસ્તકલા ના જાણકાર

11. પ્રાદેશિક ભરતગુથન- સ્થાનિક સંસ્કૃતિનો અમૂલ્ય ખજાનો વિવિધ વર્ક વગેરે ના વેચાણ જે આજે દેશ વિદેશ માં ખુબજ પ્રચલિત છે .

આમ આવા અનેક કાર્ય સાથે જોડાયેલા ઘણા જ ક્ષેત્રો દ્વારા વ્યક્તિ પોતાની આવડત અને તેમની કુશળતા અનુસાર કે રોજગારી મેળવી શકે છે. ગુજરાત અને ભારત બંનેની સંસ્કૃતિ સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યસભર છે, જે તેમની ઇતિહાસ, પરંપરા અને લોકજીવનમાં સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે. દર્શાવ્યા પ્રમાણે આવા અનેક પ્રચલિત વસ્તુઓ દ્વારા અને સમજણથી પોતે વ્યક્તિ રોજગારી મેળવી શકે છે, અને સંસ્કૃતિઓનું પણ સંવર્ધન કરી અને સંસ્કૃતિને પણ આગળ ધપાવી શકે છે.

તારણો

1. મૂલ્ય અને નૈતિકતા – શિક્ષણ એક સમાજના મૂલ્યો અને નૈતિક ધોરણોને આકાર આપે છે.
2. અભ્યાસક્રમ અને પદ્ધતિઓ – ભૌગોલિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિઓ અનુસાર અભ્યાસક્રમ અને શિક્ષણ પદ્ધતિઓ વિકસિત થાય છે, જે સંસ્કૃતિ પર આધારિત હોય છે.
3. ભાષા અને શિક્ષણ – ભાષા એ સંસ્કૃતિનો મુખ્ય હિસ્સો છે, અને તે શિક્ષણ માટે માત્ર એક માધ્યમ જ નહીં, પણ વિચારપ્રક્રિયા અને જ્ઞાનનું સ્રોત પણ છે.
4. સમાજમાં પરિવર્તન – શિક્ષણ સમાજમાં પરિવર્તન લાવવા માટે એક શક્તિશાળી સાધન છે, અને તે સંસ્કૃતિના વિવિધ પાસાઓને આવરી લે છે.
5. આધુનિકતા અને પરંપરા – શિક્ષણ એ પરંપરાગત સંસ્કૃતિ અને આધુનિકતા વચ્ચે સમતુલન જાળવી સમાજને વિકાસ તરફ દોરે છે.

ઉપસંહાર

શિક્ષણમાં સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ એ વ્યક્તિને પોતાની જન્મભૂમિ અને પોતાની કર્મભૂમિ સાથે જોડે છે. સાથે સંસ્કૃતિનો શિક્ષણ સાથે સમન્વય એ પ્રકૃતિ સાથે જોડાય ને ભારતને એક અનોખો દેશ બનાવે છે. જે “વિવિધતામાં એકતા “ ને સાર્થક કરે છે. આધુનિકતાની સાથે સાથે સંસ્કૃતિ ને શિક્ષણ સાથે જોડી અને શિક્ષણને વ્યક્તિ ના સર્વાંગી વિકાસ થાય તેવા પ્રયત્નો કરવા.

સંદર્ભો

- 1.ડો. કે. જી. પટેલ (2018) ભારતીય સંસ્કૃતિ અને શિક્ષણ પ્રથા.

2. યુવા સાથ (2014) મૂલ્યો આધારિત શિક્ષણ.
3. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ (1954) ભારતીય સંસ્કૃતિ એક વિહંગલોકન.
4. જી. કૃષ્ણમૂર્તિ, - શિક્ષણ જીવનની અર્થપૂર્ણતા.
5. ગુજરાતી વિશ્વકોશ, ભારતીય સંસ્કૃતિ.
6. ભોગીલાલ સાડેસરા - અનવેષણ.
7. ચંપક (2019) બાલવાર્તા ચંપક (પ્રથમ આવૃત્તિ)
8. આદિત્ય વાસુ - ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આવું કેમ?
9. રમેશ નિશાંક પોખરલીયલ (2020) ભારતીય સંસ્કૃતિ સભ્યતા તેમજ પરંપરા.
10. પટેલ નિશા (2017) ભારતીય સંસ્કૃતિ અને શિક્ષણની વિભાવના.
11. સરકારી માહિતી.net (2021) ગુજરાતના લોક ઉત્સવો અને મેળા.
12. યુવા ઉપનિષદ (2023) ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક વારસો. (ત્રીજી આવૃત્તિ)
13. હર્ષિતાબેન શશીકાંત સેદાણી - ગુજરાતની લોક સંસ્કૃતિ.
14. ડો. પ્રવીણચંદ્ર પરીખ - ભારતની સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ અને વિકાસ.
15. મહેશ શર્મા (2016) ભારતના પર્યટન સ્થળો.

Websites

1. www.ojasbooks.com
2. <https://www.indiaculture.gov.in>
3. <https://vidyabharti.net>
4. <https://Bharatvani.in>

Two Bright Sparklers of the Literature World

Umehani Ibrahim Sameja (student)

Department of Economics, Shri R.R. Lalan College

Breir Aashna Yusuf (student)

Department of Economics, Shri R.R. Lalan College

Abstract:

Literature has a vast impact on the social, religious, cultural, and economical life of humans. This article investigates how the author makes changes in society. We talk about Anees Jung and Rabindranath Tagore in this paper.

Anees Jung, an Indian English woman writer, journalist, and columnist for newspapers in India and abroad, writes consciously about the issues that concern the education of middle-class women in Indian society and raises her voice to eliminate child labour. In her biggest success, *Unveiling India*, a travel diary focusing on interviews of Indian women discussing their everyday lives, was published in 1987. And her book *Lost Spring: Story of Stolen Childhood* (2005) focuses on children from deprived backgrounds.

Rabindranath Tagore, although basically a poet, playwright, composer, philosopher, and painter, had a multifaceted personality who profoundly impacted Bengali literature and music and introduced Indian literature to the West. Among his various activities, his sincerity as a social thinker and actor attracts our attention. But this area is still, as of now, comparatively unexplored.

Many scholars in this area have tried to study Tagore as a social thinker. But so far, the findings are scattered, and on the whole, there is no comprehensive analysis in the strict sense of the term. Hence, it is necessary to collect the different findings.

Our findings indicate that literature explores the intersection of social justice and education and highlights the need for inclusive pedagogical approaches.

Keywords:-

Rabindranath Tagore:

1. Nobel Prize (Literature 1913)
2. Poetry
3. Philosophy
4. Indian Renaissance
5. Humanism
6. Nationalism
7. Jana Gana Mana (Indian National Anthem)

Anees Jung:

1. Contemporary Literature

2. Indian-English Writing
3. Short Stories
4. Social Realism

Introduction:

Literature serves as a powerful bridge that connects hearts, transcending the boundaries of reason and logic. While human wisdom and knowledge may be confined by strict rules and reasoning, literature exists beyond those confines, offering a space for emotional connection and understanding. It sustains the playful joys of the heart and the beauty of shared human experiences, becoming the elixir that nourishes our souls. Literature flows through our lives like the wind, marking the cycle of seasons, and bringing scents, songs, and beauty into our world. Without a singular purpose, literature fulfills countless roles, enriching human experience in ways both subtle and profound.

The works of Tagore and Jung beautifully highlight this transformative power of literature. Rabindranath Tagore, with his deep understanding of human emotions, used literature not only to evoke feelings but also to provoke social change. His multifaceted talents as a poet, playwright, and philosopher bridged the gap between Eastern and Western thought, weaving together diverse ideas that transcended cultural boundaries. His works, deeply reflective of India's societal challenges, encouraged a rethinking of tradition, self-expression, and the importance of social justice.

Similarly, Anees Jung's writings brought to light the voices of marginalized individuals, particularly women and children in India. As a writer and journalist, she used her platform to raise awareness about the harsh realities faced by middle-class women and deprived children. Her significant works, like *Lost Spring: Story of Stolen Childhood*, focus on the hardships faced by children from disadvantaged backgrounds, shedding light on issues such as child labor and the need for education. In her stories, she captures the essence of human resilience, using literature as a tool for social change and advocacy.

Together, Tagore and Jung remind us of the unique ability of literature to unite people, provoke thought, and inspire change in society. Through their words, they have demonstrated that literature is more than just a medium of expression; it is a force capable of transforming lives.

Objectives:

The objectives of the present study are as follows:

1. To study the thoughts and ideas of Rabindranath Tagore and Anees Jung.
2. To review the philosophical ideas of Rabindranath Tagore and Anees Jung on education.
3. To study the different aspects of Rabindranath's and Jung's activities.
4. To draw the relevance of Rabindranath and Jung's ideas in the present context.

Sources Used:

1. Primary Sources

The primary sources used for this study are as follows:

- **Works of Rabindranath Tagore and Anees Jung**
- **Writings of Rabindranath Tagore and Anees Jung**
- **Letters of Rabindranath Tagore**

2. Secondary Sources

The secondary sources include:

- **Works on Rabindranath and Jung and their philosophy** by various authors.
- **Articles and reports** on the ideas of Jung and Rabindranath published in newspapers, books, journals, and websites.
- **Views of several biographers** on Rabindranath Tagore, available in books and websites.

Rabindranath Tagore (1861-1941)

Rabindranath Tagore was a multifaceted genius who made remarkable contributions in various fields, including literature, music, philosophy, and social reform. A poet, philosopher, composer, and painter, he profoundly influenced the intellectual and cultural landscape of India and the world.

1. Nobel Prize in Literature (1913)

Rabindranath Tagore was awarded the Nobel Prize in Literature in 1913, becoming the first non-European to receive this prestigious honor. He won the award primarily for his collection of poems, *Gitanjali* (Song Offerings), which reflected his deep spirituality, philosophical reflections, and rich emotional depth. His poetic mastery, unique lyrical style, and ability to evoke profound human emotions in simple yet profound ways garnered international acclaim.

2. Poetry

Tagore's poetry is celebrated for its simplicity, emotional depth, and philosophical insight. His works were written in both Bengali and English and touched on universal themes such as love, nature, spirituality, and the human condition. Tagore's *Gitanjali* remains one of his most celebrated works, with its deeply philosophical verses exploring the divine connection between the individual soul and the universal spirit. His poetry often celebrated the beauty of nature, the divine, and the interconnectedness of all beings.

3. Philosophy

Rabindranath Tagore's philosophy is deeply intertwined with his poetic works. His views on life, spirituality, and human nature were influenced by both Eastern and Western thought. Tagore emphasized the concept of a universal truth and believed in the spiritual freedom of individuals. He argued that human beings should embrace self-expression, creativity, and a deep connection to the divine. His ideas on education, as seen in his works and the educational institutions he founded, stressed the importance of holistic learning that combined intellectual, physical, and spiritual growth. Tagore also opposed blind adherence to tradition, advocating for a dynamic balance between modernity and heritage.

4. Indian Renaissance

Tagore was an essential figure in the Indian Renaissance, which was a period of cultural, social, and intellectual revitalization in India during the 19th and early 20th centuries. He was not just a literary figure but also a social reformer. Tagore rejected colonialism and Western imperialism, calling for the revitalization of Indian culture through a blending of traditional values with modern ideas. He promoted the ideals of national identity, self-reliance, and cultural pride while fostering a deeper appreciation for India's rich history, arts, and spirituality.

5. Humanism

Rabindranath Tagore's humanism is one of his defining characteristics. His humanism was rooted in the belief that the dignity and worth of each individual should be upheld. He advocated for the rights of all people, particularly the underprivileged, and was a champion of social justice. He believed that true education and societal progress could only be achieved by recognizing the humanity of others, transcending religious, racial, and national divides. Tagore's humanism was expressed through his poetry, social reforms, and public speeches.

6. Nationalism

Though Tagore is often associated with Indian nationalism, his views on nationalism were complex. While he was deeply invested in India's freedom from British colonial rule, he believed in a form of nationalism that did not promote narrow patriotism or xenophobia. He advocated for a nationalism that was inclusive, based on the ideals of freedom, equality, and human solidarity. Tagore rejected the divisive forms of nationalism that could lead to violence and intolerance, emphasizing the need for unity among people from all walks of life and cultures.

7. Jana Gana Mana (Indian National Anthem)

One of Tagore's most significant contributions to India's national identity was his composition of the national anthem, *Jana Gana Mana* in 1911. Originally written in Bengali, the anthem was later adopted as India's national anthem after the country gained independence. The anthem reflects the unity and diversity of India, celebrating its rich cultural heritage and the spirit of national solidarity. Tagore's deep understanding of India's cultural and spiritual unity is captured beautifully in the lyrics of *Jana Gana Mana*, which calls upon the people of the nation to join together as one.

Rabindranath Tagore's legacy is vast, and his contributions to literature, philosophy, humanism, and Indian nationalism continue to resonate today. His ability to blend art, culture, and social philosophy made him a pioneer in reimagining the relationship between the individual and society. Tagore's life and work remain a source of inspiration for people around the world.

Gitanjali:

In summary, "Gitanjali" is a poetic masterpiece that explores the depths of the human spirit and its connection to the divine. Through its poems, the collection offers a profound exploration of themes such as love, devotion, nature, and the search for meaning. Tagore's ability to capture the essence of human experience through his lyrical verses continues to resonate with readers, making "Gitanjali" a

timeless work of art. "Gitanjali" is not only a collection of poems but also a profound reflection of Rabindranath Tagore's own spiritual journey and his views on the human condition. It embodies his philosophy of harmony and the interconnectedness of all beings, while also delving into the depths of individual emotions and experiences.

Tagore's poetry in "Gitanjali" goes beyond the boundaries of religious dogma and embraces a universal spirituality that transcends cultural and societal barriers. His verses speak to the fundamental longing of the human soul to unite with the divine, irrespective of religious affiliations. Through his poems, he seeks to dissolve the artificial divisions created by humanity and encourages a sense of unity and brotherhood among all. In addition to the spiritual and philosophical themes, "Gitanjali" also explores the beauty of everyday life and the importance of embracing the present moment. Tagore celebrates the simple joys and wonders of existence, urging readers to find contentment and fulfillment in the ordinary. He emphasizes the value of being fully present in each moment, immersing oneself in the beauty of nature, human connections, and the small miracles that surround us.

Furthermore, Tagore's poems in "Gitanjali" often convey a sense of longing and nostalgia. He yearns for a return to innocence, to a time when the world was unburdened by societal constructs and individuals lived in harmony with nature. Through his evocative imagery and poignant verses, he captures the bittersweet emotions associated with the passage of time, the impermanence of life, and the longing for a lost paradise. One of the remarkable aspects of "Gitanjali" is its ability to resonate with readers from diverse cultural backgrounds. Tagore's universal themes and lyrical language have made his poetry accessible and deeply moving to people around the world. The collection's profound messages of love, spirituality, and the pursuit of truth have contributed to its enduring popularity and its status as one of the most celebrated works of poetry in the world.

"Gitanjali" played a significant role in introducing Tagore to the international literary community and was the work for which he was awarded the Nobel Prize in Literature in 1913, making him the first non-European to receive this honor. The collection's translation into various languages further spread its influence, cementing Tagore's reputation as a poet of global significance. In conclusion, "Gitanjali" is a masterpiece that explores the depths of the human soul, the mysteries of the universe, and the quest for transcendence. Tagore's poetic brilliance, combined with his profound insights into spirituality, love, and the human experience, has created a work that continues to inspire and resonate with readers worldwide. "Gitanjali" stands as a testament to the power of poetry to transcend boundaries and illuminate the timeless truths of the human condition.

Anees Jung (1948-)

Anees Jung is a prominent Indian author, journalist, and social commentator. Known for her keen observations of society and her ability to shed light on the lives of the marginalized, her writing often emphasizes human struggles, particularly those related to gender, education, and childhood. Her work has gained widespread recognition for its focus on social issues, making her one of the key voices in contemporary Indian literature.

1. Contemporary Literature

Anees Jung's contribution to contemporary literature is significant in the context of modern Indian writing. She addresses the social dynamics of India with a keen eye for detail and empathy. Her stories reflect the contemporary struggles of Indian society, often centered around issues like child labor, gender inequality, and societal expectations. Her works, especially *Lost Spring: Stories of Stolen Childhood*, delve into the lives of the underprivileged and bring to light the silent struggles of marginalized individuals. As a contemporary writer, Jung captures the pulse of modern India, exploring the themes of social justice, inequality, and the need for change.

2. Indian-English Writing

Anees Jung is a key figure in the realm of Indian-English writing, a genre that blends the cultural nuances of India with the global reach of the English language. Her work in English highlights the voices and experiences of ordinary people in India, using a narrative style that is both accessible and evocative. While English is not her first language, Jung has successfully navigated the complexities of Indian-English writing, providing readers with a window into the diverse socio-cultural fabric of India. Her writing serves as a bridge between India and the wider world, highlighting both the uniqueness and universality of the human experience.

3. Short Stories

Anees Jung is particularly known for her short stories, which are often rich in emotional depth and social commentary. Through her short stories, she explores complex themes such as poverty, the lives of working-class children, and the hidden struggles faced by women in conservative societies. Her writing is deeply compassionate, offering an unflinching portrayal of life in India's underprivileged sections. Stories like *Lost Spring* and *The Unwanted* showcase her exceptional storytelling ability, using simple yet powerful narratives to convey the depth of human suffering and resilience. Her short stories have been lauded for their simplicity, depth, and emotional resonance.

4. Social Realism

Social realism is a major theme in Anees Jung's work. She is recognized for her commitment to portraying the harsh realities of life in modern India, particularly the issues faced by the underprivileged. Jung's works focus on real-life stories, using vivid imagery and honest depictions of societal issues. In *Lost Spring*, she writes about child labor, exploring the lives of children who are forced to work for survival rather than attending school. Her emphasis on social realism allows readers to understand the human cost of economic and social inequalities, and she uses literature as a tool for raising awareness and promoting social change.

Anees Jung's writing stands as a powerful voice for the voiceless, highlighting the inequalities and injustices that persist in Indian society. Through her focus on social realism, Indian-English writing, and short stories, she has established herself as one of the most significant contemporary authors in India. Her work continues to inspire and provoke thought about the need for social reform, making her a crucial figure in the landscape of Indian literature today.

Unveiling India:

“Author interacts with a variety of women in various parts of the country in their own environments....and tries to understand their journeys. Though like everyone else we have a stereotype in mind for rural women, urban women. For women who are behind the veil, for women who come to our homes to work and for almost all kinds of them. Through her conversations and observations author has tried to unveil the real women behind these stereotypes. She looks at the choices they made most of the time consciously”

In this study Jung tries to seek the answer for the ongoing suppression, victimization, oppression and problems of Indian rural as well as urban poor women. Her interviews with the various poor, victims, rural, urban, independent women appeared into a book form later that titled Unveiling India in 1987. This book received wide acclamation and critical praised at national or global level in literary world.

“There were no mothers in the photographs... My mother remain absent in the only family portrait that rests on the last page of the album. Her seven children are grouped solemnly around a father, proud in the color black....my mother, it appears, has no claim on this happy world which she has helped create. (Jung, pp.13-14)”

The above examples from the text demonstrate the gender discrimination and female subordinate position in Indian households irrespective of class. Further Jung describes the traumatic and unbearable situation of rural society in India where women suffer specifically in diverse ways. Jung asserts that these village women: "She is his wife, not his better half...

the farmer has changed his wheels but not the culture of his mind... His wife, to him, is a mere tool, necessary to keep a unit complete and further a generation. He has no room for her. She finds room for herself in her motherhood." (pp. 47-48). Thus such a dark description not only shows the villager's pathetic mindset about women but also the suffering of urban cities women who are victims of loneliness and meaningless life existence. It is said that women always remain the victims because of their identity. They spend their whole lives with male identity as a daughter, sister, wife and mother in old age and all this trauma causes mental chaos in their lives and she face an identity crisis.

Lost spring: Stories of Stolen Childhood

Part I – Sometimes I find a rupee in the garbage

The first part talks about the writer's impressions about the life of the unfortunate rag pickers. The rag pickers migrate from Dhaka and find a settlement in Seemapuri. They end up losing their fields and homes due to storms. They then come to the big city to find a living, but are poor. The author then watches Saheb, the rag picker, every morning who is always scrounging for “gold” in her neighbourhood. Garbage is actually the means of survival for the elders and it is something wrapped in wonder for the children. Sometimes, the children find a coin or two from it. Even these kids have desires and ambitions, but they have no clue about how to achieve them. There are many things that are unreachable to them, for instance, shoes, tennis and similar stuff. Later on, Saheb starts working at a tea stall where he earns 800 Rupees and also gets to eat all the meals. But the job takes away his freedom.

Part II – I want to drive a car

The second part is about the life of Mukesh, who comes from the family of bangle-makers. Firozabad is quite popular for its glass-blowing industry. A staggering 20,000 children are a part of this business and any law that forbids child labour is brutally ignored here. Also, the working environment and the living conditions are pathetic. Children live in dingy cells and work around hot furnaces that make them blind when they enter adulthood. Since they are weighed down by debt, they cannot think or find any way to escape this trap. The politicians, policemen, middlemen and bureaucrats obstruct their way of progress. Most women in such families think that this is their fate and just follow the tradition. But Mukesh is very different from the rest of the folks there. He has dreams of becoming a motor mechanic. The garage is quite far from his house but he shall walk.

Impact of Rabindranath Tagore literature:

Impact on Indian culture

- His work is considered a beacon of hope and creativity
- His writings are intertwined with Bengali culture and music
- His work helped shape the Indian National Revival
- He was a national icon, along with Mahatma Gandhi and Jawaharlal Nehru

Impact on global culture

- His work resonated with people of different languages, cultures, and backgrounds
- His ideas of universal humanism continue to resonate with thinkers worldwide
- His work transcended linguistic and cultural barriers.
- His work continues to inspire many generations. He was the first non-European Nobel Laureate in Literature.

Anees Jung impact on Literature:

Anees Jung's literature, particularly her book "Unveiling India," has had a significant impact by bringing to light the often hidden realities of women's lives in India, exposing issues like poverty, gender inequality, and social exploitation, thereby sparking important conversations about women's rights and societal change within the country; she is considered a prominent feminist writer due to her focus on giving voice to marginalized women through her narratives.

Key aspects of her impact:

- Elevating women's voices: Jung's work is notable for providing a platform for ordinary Indian women to share their personal stories, experiences, and perspectives, which were often silenced in society.
- Social awareness: By detailing the struggles faced by women across different socio-economic strata, her writing has raised awareness about issues like child marriage, dowry practices, and domestic violence.
- Feminist critique: Jung's work can be seen as a powerful feminist critique of patriarchal structures in India, challenging traditional norms and societal expectations placed upon women.

- Policy impact: Her detailed accounts of women's lives have contributed to discussions around policy changes aimed at improving women's rights and social welfare.
- Literary style: Jung's writing style is considered accessible and impactful, using personal narratives to connect with readers on a deeper level and evoke empathy for the subjects she portrays.

Conclusion:

In conclusion, it can be stated that the improvement of societal conditions requires a comprehensive approach, especially when addressing the issues faced by marginalized communities. Factors such as education, healthcare, social and economic equality, and widespread awareness play crucial roles in fostering equality and respect. When these elements come together, they can help dismantle discriminatory practices and pave the way for greater societal equity, particularly for women and children.

The summary of *Lost Spring* brings to light the harsh realities of exploitation and inequality, revealing how society often perpetuates a cycle of suppression and suffering. The story emphasizes the social and economic imbalance that arises when one class enjoys the privileges of human rights and identity, while another is trapped in poverty and exploitation. The most vulnerable in this cycle are children, who are robbed of their basic rights, such as education, and forced into labor. Their plight highlights the need for collective action to end exploitation and create a world where all individuals, regardless of their social background, can live with dignity and equality.

References:**Books and Articles:-**

- 1.Aruna, M. J. (2010). *Tagore's Philosophy of Life: A Study of Sadhana*, *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*, Vol. 2, Issue 4, www.rup-katha.com.
- 2.Bhattacharjee, S. (2014). *Relevance of Tagore's Philosophy of Education in the Postmodern Era: A Conceptual Analysis*, *IOSR Journal of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS)*, Vol. 19, Issue 9, Ver. IX, pp. 34-40, www.iosrjournals.org.
- 3.Dasgupta, T. (1993). *Social Thought of Rabindranath Tagore: A Historical Analysis*, Abhinav Publications, New Delhi.
- 4.Hogan, P. C.; Pandit, L. (2003). *Rabindranath Tagore: Universality and Tradition*, Fairleigh Dickinson University Press.
- 5.Jha, N. (1994). *Rabindranath Tagore, Prospects: The Quarterly Review of Education*, Vol. 24, Issue 3, pp. 603-61.
- 6.Jung, Anees. "The third world village life." *The globe and Mail*: Toronto 22 Sept.1990: 22.
- 7.JSTOR. Web. Accessed April, 2021.
- 8.Jung, Anees. "Unveiling India: A Woman's Journey by Anees Jung." Review by Anuradha
- 9.Goyal, Anu Review, December 25, 2011. <https://www.anureviews.com/unveiling->

10.india-by-anees-jung/ accessed April, 2021.

11.Jung, Anees. "Unveiling India." Delhi: Penguin Books, 198

Websites :

- www.britannica.com
- www.wikipedia.com
- www.poetryfoundation.org

गुरुकुलशिक्षा-प्रणाली का वैशिष्ट्य : समस्या और समाधान

डॉ. विनोद कुमार सह-आचार्य,
संस्कृत-पालि-प्राकृत एवं प्राच्यभाषा विभाग,
इलाहाबाद विश्वविद्यालय, प्रयागराज

शिक्षा व्यक्ति के सर्वांगीण विकास का हेतु है। पशु पक्षी भी अपने शावकों को जीवन निर्वाह की शिक्षा प्रदान करते हैं। मनुष्य के जीवन में शिक्षा की उपादेयता केवल जीवन निर्वाह के उपायों को सीखने तक सीमित नहीं है। मनुष्य को शिक्षित करने का उद्देश्य है उसमें अंतर्निहित प्रतिभा को विकसित करना। उसके दोष और दुर्गुणों को परिमार्जित करना तथा परा एवं अपरा दोनों विद्याओं का ज्ञान कराते हुए उसे सर्वांगीण विकास के साथ पूर्णता को प्राप्त कराना। इसी उद्देश्य को दृष्टिगत रख प्राचीन भारत में शिक्षा का विशिष्ट स्थान था और गुरुकुल शिक्षा पद्धति उसका महत्वपूर्ण अंग थी। निस्संदेह प्राचीन भारत के ही समान आज भी शिक्षा का विशिष्ट स्थान है किंतु शिक्षा पद्धति बदल जाने के कारण आज का शिक्षार्थी या समाज शिक्षा के उन लाभों से वंचित है जो वैदिक शिक्षा प्रणाली या गुरुकुल शिक्षा पद्धति में अनायास प्राप्त हो जाते थे। क्योंकि वर्तमान भारत में प्रचलित लार्ड मैकाले की शिक्षा पद्धति का उद्देश्य भारतीय संस्कृति व हमारे राष्ट्र के जीवन में ओतप्रोत होना नहीं है। अर्थात् उद्देश्य एवं संस्कृति की भिन्नता के कारण हमारी शिक्षा पद्धति भी भिन्न हो गई है। स्वामी समर्पणानंद सरस्वती दोनों संस्कृतियों में विद्यमान भेद की तुलना करते हुए लिखते हैं कि भारतीय संस्कृति का केंद्र आत्मा है जबकि योरोपियन संस्कृति के द्वार पर मोटे-मोटे अक्षरों में लिखा हुआ है - परिस्थिति। यदि किसी मोहल्ले में चोरी हो जाए तो योरोपीय विचारक पहले यह सोचेगा की मोहल्ले के लोग भूखे तो नहीं मरते और भारतीय विचारक सोचेगा की मोहल्ले के लोगों में चोरी के विरुद्ध भावना का प्रचार हुआ या नहीं, लोगों में लोभ तो नहीं बढ़ रहा। योरोपियन बुराई का कारण बाहर ढूंढता है और भारतीय बुराई का कारण अन्दर ढूंढता है। इन दोनों ही पक्षों में ऐकान्तिकता बुरी है। यदि भारतीय यह समझने लगे कि परिस्थिति का मनुष्य के जीवन पर कोई प्रभाव नहीं होता तो यह उनकी भूल होगी। यदि योरोपियन यह समझने लगे कि परिस्थिति के सुधरते ही अन्तःस्थिति अपने आप सुधर जाएगी, भूख मिटते ही चोरी स्वयं विदा हो जाएगी, तो यह उससे भी भारी भूल होगी। परिस्थिति तथा अन्तःस्थिति में से एक का चुनाव नहीं दोनों ही आवश्यक हैं। परन्तु परिस्थिति गौण तथा अन्तःस्थिति मुख्य है। विडंबना यह है कि वर्तमान युग के लोग तो अन्तःस्थिति की बिल्कुल उपेक्षा ही करते हैं, उसकी सत्ता को ही स्वीकार नहीं करते। किन्तु प्राचीन भारतीय शिक्षा प्रणाली में इस अन्तःस्थिति को ही महत्वपूर्ण समझकर शिक्षा प्रदान करने की व्यवस्था की गई जिसे गुरुकुल शिक्षा प्रणाली के नाम से जाना जाता है।

प्राचीन काल में यह व्यवस्था थी कि सभी बालक बालिकाओं को शिक्षा योग्य आयु प्राप्त करने पर गुरुकुल या आचार्यकुलों में अनिवार्य रूप से भेज दिया जाता था। महर्षि दयानंद सरस्वती लिखते हैं कि जन्म से लेकर पांचवें वर्ष तक बालकों को माता, 6 वर्ष से 8 वर्ष तक पिता शिक्षा करें और 9 वर्ष के आरंभ में अपने संतानों को उपनयन कराके आचार्यकुल में अर्थात् जहां पूर्ण विद्वान और पूर्ण विदुषी स्त्री शिक्षा और विद्यादान करने वाली हो वहां लड़के और लड़कियों को भेज दें। विद्यार्थी गुरुकुल में निवास करते समय संध्या, यज्ञ व्यायाम, स्वच्छता, श्रमदान गो-पालन आदि अनेक दैनिक कार्यों को संपादित करते हुए नियम पूर्वक गुरु से विद्या अध्ययन करते थे। प्राचीन काल में अनेक गुरुकुलों का वर्णन हमें इतिहास, काव्य एवं महाकाव्यों में प्राप्त होता है। इनमें महर्षि वशिष्ठ का गुरुकुल, विश्वामित्र का गुरुकुल, महर्षि भारद्वाज का गुरुकुल, महर्षि वाल्मीकि का गुरुकुल, महर्षि अगस्त्य का गुरुकुल, ऋष्यश्रृंग का गुरुकुल, महर्षि सनक का गुरुकुल, महर्षि सांदीपनि का गुरुकुल आदि उल्लेखनीय हैं। चिंतनीय विषय यह है कि

भारतवर्ष में गुरुकुलों की इतनी उत्कृष्ट एवं समृद्ध परंपरा होने के बावजूद आज गुरुकुलों की संख्या लगातार घटती जा रही है। और वर्तमान में जो गुरुकुल विद्या देने का काम कर भी रहे हैं तो उनमें पढ़ने हेतु आने वाले विद्यार्थियों की संख्या व अभिभावकों की

गुरुकुलों में अपनी संतानों को पढ़ाने की रुचि इतनी कम है कि ये गुरुकुल कब गणनाशेष हो जाएँ, कहा नहीं जा सकता। प्रसिद्ध अनुसन्धाता, विचारक, प्रखर वक्ता राजीव दीक्षित के अनुसार 1835 में इंग्लैंड की संसद (हाउस आफ कॉमन्स) में भारत की शिक्षा व्यवस्था, साक्षरता, बेरोजगारी भुखमरी आदि के विषय में एडम विलियम की एक रिपोर्ट प्रस्तुत की हुई जो लगभग 1000 पृष्ठ से भी अधिक थी। उस रिपोर्ट में एडम विलियम के अधीनस्थ अधिकारी लॉर्ड टी.वी मैकाले ने भरी संसद में बताया कि भारत में कुल 732000 राजस्व गांव हैं तथा प्रत्येक गांव में कम से कम एक गुरुकुल शिक्षा देने के लिए स्थित है। इनमें सबसे बड़ा गुरुकुल 30000 विद्यार्थियों की शिक्षा की व्यवस्था करता है जबकि सबसे छोटे गुरुकुल में 200 विद्यार्थी पढ़ते हैं। लेकिन आज भारतवर्ष में स्थित गुरुकुलों को उंगलियों पर गिना जा सकता है। अतः एव गुरुकुलों का ह्रास आज चिंता के साथ-साथ अनुसंधान का भी विषय होना चाहिए। क्योंकि 'विकारं खलु तत्त्वतोऽज्ञात्वानारम्भः प्रतीकारस्य'^{iv} अर्थात् समस्या के मूल कारण को समझे बिना समस्या का सही समाधान करना संभव नहीं है। अतः गुरुकुल शिक्षा पद्धति अथवा गुरुकुलों के ह्रास के कारणों को निम्नलिखित बिंदुओं के रूप में समझने का प्रयास करते हैं।

सभी विद्याओं के शिक्षण का अभाव - प्राचीन काल में गुरुकुलों में समस्त विद्याएं पढ़ाई जाती थी। जैसे कि छान्दोग्योपनिषत् में नारद तत्कालीन सभी विद्याओं को पढ़ने की घोषणा करते हुए दिखाई देते हैं - ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं देवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि^v। कालांतर में भी गुरुकुलों में संस्कृत के माध्यम से अनेक विद्याओं का अध्ययन अध्यापन चलता रहा। श्री राजीव दीक्षित बताते हैं कि विलियम एडम की रिपोर्ट 1835 में जो इंग्लैंड की संसद (हाउस ऑफ कॉमन्स) में प्रस्तुत हुई उसमें लॉर्ड टी.वी मैकाले कह रहे हैं कि भारत के गुरुकुलों में वैदिक गणित, खगोल शास्त्र, धातुविज्ञान, शिल्पविद्या (18 तरह की कारीगरी) एस्ट्रोफिजिक्स, रसायनशास्त्र, चिकित्साशास्त्र, (औषधि विज्ञान एवं शल्य क्रिया सहित) 18 विषय पढ़ाए जाते हैं भारत में शिक्षा की यह स्थिति लगभग 1835 ई में है^{vi}। लेकिन धीरे-धीरे गुरुकुलों में विभिन्न विद्याएं संस्कृत माध्यम से पढ़ने के स्थान पर संस्कृत को ही विषय मानकर कर्मकांड, दर्शन, ज्योतिष व्याकरण आदि केवल पढ़ाए जाने लगे। जिससे समाज की मुख्य धारा में संस्कृत के प्रति विद्यार्थियों का मोह भंग होता चला गया। जबकि ऋषि दयानंद ने भी सत्यार्थ प्रकाश के तीसरे समुल्लास में दो प्रकार की शिक्षा प्रणाली बताई हैं - एक न्यूनतम शिक्षा प्रणाली और एक अधिकतम^{vii}। वे लिखते हैं- न्यूनतम शिक्षा प्रणाली में व्याकरण, धर्म और एक व्यवहार की विद्या न्यून से न्यून अवश्य सीखनी चाहिए। लेकिन आजकल गुरुकुलों में व्यवहारविद्या अथवा एक ही विद्या या शास्त्र में ही निपुण बना देने की शिक्षा का अभाव हो गया है। संभवतः इस कारण भी समाज में गुरुकुल शिक्षा पद्धति के प्रति अरुचि होती चली गई।

ज्ञान विज्ञान समावेशी शिक्षा का अभाव - गुरुकुल शिक्षा पद्धति में यह भी न्यूनता दिखाई देती है कि समय के परिवर्तन के साथ परिवर्तित समाज की मांग के अनुसार गुरुकुल शिक्षा पद्धति में परिवर्तन नहीं किया गया। ना तो प्राचीन काल की तरह समस्त विद्याएं पढ़ाई गई और न ही आधुनिक ज्ञान विज्ञान के साथ गुरुकुल या शिक्षा को जोड़ा

गया। परिणामस्वरूप समाज में एक मिथक उत्पन्न हो गया कि संस्कृत तो कर्मकांड की भाषा है। जिसको पौरोहित्य कर्म करना हो अथवा जो ब्राह्मण हो, संस्कृत केवल उसे ही पढ़नी चाहिए। वस्तुतः गुरुकुल शिक्षा पद्धति के माध्यम से परम्परागत संस्कृत विषयों के साथ साथ आधुनिक विषयों को भी समाविष्ट कर पढ़ाया जाता तो भारत को शिक्षा और अनुसंधान के क्षेत्र में आशातीत और अधिक उत्कृष्ट परिणाम प्राप्त होते। चंद्रयान 3 के सफल प्रक्षेपण के बाद इसरो प्रमुख सोमनाथ सचदेवा का महर्षि पाणिनि संस्कृत और वैदिक विश्वविद्यालय उज्जैन के

दीक्षांत समारोह में यह वक्तव्य देना कि 'विज्ञान के मूल सिद्धांत प्राचीन भारत के वेदों से ही निकले हैं' यह सिद्ध करता है कि परम्परागत एवं आधुनिक शिक्षा दोनों का ज्ञान होना आवश्यक है। और यह तभी संभव है जब गुरुकुलों में आधुनिक विज्ञान के विषयों का समावेश हो अथवा आधुनिक विश्वविद्यालयों में परम्परागत संस्कृतशिक्षा अनिवार्यतया दी जाए और दोनों पद्धतियों के विद्यार्थी मिलकर अनुसन्धान कार्य करें। अर्थात् शिक्षा का स्वरूप तो बदले किन्तु शिक्षा गुरुकुल प्रणाली के माध्यम से दी जाए तो शिक्षा के अधिक प्रभावी एवं सार्थक परिणाम प्राप्त होंगे।

विदेशी षड्यंत्र - भारतवर्ष में गुरुकुल शिक्षा पद्धति से दी जाने वाली परम्परागत शिक्षा जिसमें सभी विषयों का अध्ययन अध्यापन कराया जाता था विदेशी शासकों के शासन में उपेक्षित होनी आरंभ हुई। मुगल शासन काल में संस्कृत संस्थाओं को, मठ - मंदिरों को तोड़ा गया। किसी विदेशी शासन में संस्कृत को राज्याश्रय प्राप्त न होने पर भी 1835 ई. के लगभग हमारे यहां प्रत्येक राजस्व गांव में कम से कम एक परंपरागत शिक्षा संस्थान (गुरुकुल) था। लेकिन ब्रिटिश काल में भारत वर्ष में परंपरागत शिक्षा की सर्वाधिक उपेक्षा हुई^{viii}। अंग्रेजों ने अपनी प्रशासनिक आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए शिक्षा के आदर्श एवं उद्देश्य दोनों ही परिवर्तित कर दिए। वास्तव में तो अंग्रेज, भारत में संस्कृत शिक्षा के प्रति ही नहीं अपितु किसी भी व्यवस्थित शिक्षाक्रम के प्रति उदासीन थे। किंतु चार्ल्स ग्रांट नामक एक अंग्रेज (कंपनी कर्मचारी) ने भारत की शैक्षणिक परिस्थितियों का अध्ययन कर 'ऑब्जरवेशन' नामक पुस्तक लिखी और भारत में शिक्षा के प्रति अंग्रेजी सरकार की उदासीनता को प्रकट किया। तब सहानुभूति प्रदर्शन के लिए 1813 ई. के आज्ञापत्र में ईस्ट इंडिया कंपनी को यह अधिकार दिया गया कि वह कम से कम एक लाख रुपए प्रतिवर्ष भारत में शिक्षा एवं साहित्य की उन्नति हेतु व्यय करें। किंतु यह धनराशि परंपरागत संस्कृत शिक्षा पर व्यय की जाए अथवा आधुनिक शिक्षा पर इस प्रकार का विवाद उत्पन्न होने पर 1835 ईस्वी में लॉर्ड मैकाले की अध्यक्षता में लॉर्ड विलियम बेंटिक ने 7 मार्च को बैठक कर एक विज्ञप्ति प्रकाशित की जिसमें एक लाख की समस्त धनराशि अंग्रेजी शिक्षा पर व्यक्त करने की आज्ञा दे दी गई। श्री राजीव दीक्षित कहते हैं कि लॉर्ड टी.वी मैकाले ने यह कार्य बड़े सोच - समझकर षड्यंत्रपूर्वक संपन्न कराया। क्योंकि उसका मानना था कि यदि दीर्घकाल तक भारत पर शासन करना है तो यहां के लोगों के अंदर व्याप्त अपनी संस्कृति, सभ्यता के गौरव को नष्ट करना होगा। इनको अंग्रेजी शिक्षा देकर परंपरागत शिक्षा के प्रति हीन भावना पैदा करनी होगी। उस स्थिति में यह शरीर से भारतीय होते हुए भी संपूर्ण मन और मस्तिष्क से अंग्रेज बन जाएंगे। मैकाले अपने षड्यंत्र में सफल रहा, परिणाम हमारे सामने हैं।

सरकारी उदासीनता - ईस्ट इंडिया कम्पनी द्वारा भारत की सत्ता संभालते ही अंग्रेजी शासन में गुरुकुल शिक्षा पद्धति एवं संस्कृत में शिक्षा को पूर्णतया समाप्त करने के प्रयास आरम्भ हो गए थे। भारत में बड़ी संख्या में कॉन्वेंट स्कूल, विद्यालय महाविद्यालय वैकल्पिक व्यवस्था के रूप में उपलब्ध कराए गए। अंग्रेजी माध्यम को बढ़ावा दिया गया। किंतु आश्चर्यजनक एवं हास्यास्पद बात यह रही की 1947 में भारत की स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात् अंग्रेजों के अपने देश लौट जाने पर भी भारत की सरकारों ने अपनी प्राचीन गुरुकुल शिक्षा पद्धति को पुनरुज्जीवित करने

अथवा उसका संरक्षण करने हेतु कोई ठोस नीति नहीं बनाई। बल्कि इसके विपरीत गुरुकुलों में पढ़ने वाले विद्यार्थियों की डिग्रियों को रोजगार प्राप्ति के लिए अपेक्षित शैक्षिक योग्यता के लिए अमान्य माना जाता रहा। आज भी विद्यालय, महाविद्यालय से मिलने वाली मैट्रिक इंटरमीडिएट, बी ए , एम ए आदि डिग्रियों के समकक्ष पूर्वमध्यमा आदि संस्कृत डिग्रियों को सिद्ध करने हेतु कोर्ट के चक्कर लगाने पड़ते हैं। इस विचित्र स्थिति के कारण कई बार तो संस्कृत के छात्रों को अपनी योग्यता के बलबूते प्राप्त नौकरी से हाथ तक धो जाना पड़ता है। परिणामस्वरूप संस्कृत में रोजगार न मिलने, प्रतिष्ठित पदों पर अधिकार प्राप्त करने का अवसर न होने व शैक्षिक समाज की मुख्य धारा में सम्मिलित न होने के कारण विद्यार्थियों का गुरुकुल शिक्षा प्रणाली व संस्कृत शिक्षा से मोहभंग होना स्वाभाविक है।

सांस्कृतिक परिवर्तन - गुरुकुल शिक्षा पद्धति के ह्रास के पीछे सांस्कृतिक परिवर्तन भी एक प्रमुख कारण है। हमारी संस्कृति में धन को महत्व दिया गया है और उसे पुरुषार्थ चतुष्टय में द्वितीय स्थान प्राप्त है। किंतु धर्म का अतिक्रमण करके धनोपार्जन का निषेध भी किया गया है। हमारी संस्कृति पश्चात्त्यों की भांति भोगवादी नहीं है। तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम्^{ix} यहां धनोपार्जन एवं उपभोग का मूलसिद्धांत है। प्राचीन काल में राजा-रंक, निर्धन- धनिक सभी के बच्चे गुरुकुल में विद्याप्राप्ति हेतु जाया करते थे। श्रीकृष्ण एवं सुदामा का सतीर्थ्य होना इसका ज्वलन्त प्रमाण है। यहाँ सभी के लिए शिक्षा समान एवं निःशुल्क थी। गुरुकुल की आवश्यकताओं की व्यवस्था करना समाज का दायित्व होता था। भिक्षाटन के अन्न से सभी विद्यार्थी जीवन निर्वाह करते थे इसलिए उनके अन्दर निरभिमानता व समाज के प्रति प्रत्युपकार की भावना रहती थी। किंतु आजकल स्थिति इसके बिल्कुल विपरीत है। धनी व्यक्ति की संतति महंगे स्कूलों में पढ़ती है। और महंगे स्कूल में पढ़कर, मोटी फीस देकर जो डिग्री, पद या जीविका को वे प्राप्त करेंगे उससे उतना ही अधिक समाज से धनोपार्जन भी करेंगे। आज चिकित्सक, अभियंता, अधिवक्ता आदि समाज की सेवा भावना से कार्य नहीं करते बल्कि अधिकाधिक धनोपार्जन की भावना से ही वे अपनी अधीत विद्या का उपयोग कर रहे हैं। इसी दृष्टि से समाज के अधिकांशतः सम्भ्रान्त वर्ग के मेधासम्पन्न एवं उच्च संकल्पवान् महत्वाकांक्षी छात्रों द्वारा संस्कृतभाषा न पढ़ने के कारण समाज का शक्तिशाली वर्ग संस्कृतगत ज्ञान-विज्ञान से तथा गुरुकुलों से दूर होता चला गया। प्राचीन काल में समाज सेवा महत्वपूर्ण थी किंतु वर्तमान समय में धनोपार्जन महत्वपूर्ण हो गया है। और व्यक्ति के इस उद्देश्य की पूर्ति में आधुनिक शिक्षा प्रणाली अधिक सहायक है न कि गुरुकुल शिक्षा प्रणाली।

अभिभावकों में सांस्कृतिक चेतना का अभाव - गुरुकुल शिक्षा पद्धति के ह्रास का एक कारण अभिभावकों में सांस्कृतिक चेतना, तप, त्याग आदि का अभाव व समाज के प्रति दायित्वों को न समझना भी कहा जा सकता है। गुरुकुल में अपने हृदय के टुकड़े को 10 से अधिक वर्ष तक अध्ययन हेतु स्वयं से दूर छोड़ देना माता-पिता के लिए भी कठोर तपस्या से कम नहीं है लेकिन हमारी प्राचीन परंपरा यही रही है। महर्षि विश्वामित्र द्वारा श्री राम लक्ष्मण आदि को यज्ञ विध्वंसकारी राक्षसों के संहार हेतु अपने आश्रम ले जाने की प्रार्थना करने पर राजा दशरथ को बहुत कष्ट हुआ; वे श्री राम को भेजना ही नहीं चाहते थे -

शोकेन महताविष्टश्चाल च मुमोह च। लब्धसंज्ञस्तदोत्थाय व्यपीदत भयान्वितः॥

इति हृदयमनोविदारणं मुनिवचनं तदतीव शुश्रुवान्।

नरपतिरभवन्महान्महात्मा व्यथितमनाः प्रचचाल चासनात् ॥^x

किंतु सत्य यह भी है कि जब राजा दशरथ ने उन्हें विश्वामित्र के साथ भेजा तो उन्हें दिव्यास्त्रों की शिक्षा प्राप्त हुई -

परितुष्टोस्मि भद्रं ते राजपुत्रमहायशः। प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ॥^{xi}

परन्तु आजकल माता-पिता अपने बच्चों को स्वयं से दूर नहीं छोड़ पाते, विशेषतः बाल्यावस्था में। अधिकांश अभिभावकों के अंदर समाज एवं राष्ट्र के प्रति कर्तव्यों के बोध का अभाव भी है। आधुनिक शिक्षा पद्धति में व्यक्ति का चरित्र निर्माण समाज केंद्रित न होकर स्वकेंद्रित है। विद्याप्राप्ति के पश्चात् व्यक्ति अच्छा धनोपार्जन करे, प्रभूत मात्रा में भौतिक सुख साधन संग्रह कर अपना एवं परिवार का भरण पोषण करे, यही एकमात्र उद्देश्य रह गया है। किन्तु गुरुकुल शिक्षा पद्धति इसके विपरीत पारिवारिक मोह से विरत करती है स्व से अधिक पर के विषय में सोचने को बाध्य करती है। अतः अपनी संतानों के साधु संन्यासी बनने के भय से अभिभावक गुरुकुलों में अपने बच्चों को पढ़ाना नहीं चाहते।

निष्कर्ष रूप में कह सकते हैं कि गुरुकुल शिक्षा प्रणाली के ह्रास में सरकार की नीतियों से लेकर समाज की उदासीनता तक अनेक कारण उत्तरदायी हैं। उपर्युक्त कारणों का निदान किए बिना गुरुकुल शिक्षा प्रणाली व संस्कृत शिक्षा का उद्धार संभव नहीं है। वर्तमान सरकार इस विषय में कुछ जागरूक दिखाई देती है। नई शिक्षा नीति में भारतीय ज्ञान परंपरा से सभी विषयों को जोड़ने का प्रयास किया जा रहा है। आईआई टी जैसे संस्थानों में भी संस्कृत का अध्यापन हो रहा है। संस्कृत विद्यालय महाविद्यालय में संस्कृत माध्यम से सभी विषयों को पढ़ाने की योजना पर विचार चल रहा है। माननीय प्रधानमंत्री श्री नरेन्द्र मोदी विश्व के मंचों पर भारतीय ज्ञान को योगदिवस आदि अनेक उपक्रमों के माध्यम से नई पहचान दिलाने में सफल रहे हैं। आशा है भविष्य में और अधिक सुधार होंगे। संस्कृत एवं आधुनिक विषयों के ज्ञान-विज्ञान समावेशी अध्ययन एवं अनुसंधान से नए तथ्य उभर कर सामने आएंगे तथा गुरुकुल शिक्षा प्रणाली की मनुष्य के सर्वांगीण चारित्रिक विकास में उपयोगिता सिद्ध हो सकेगी

ⁱ भारतीय शिक्षाप्रणाली का मुख्य सिद्धान्त, लेखक स्वामी समर्पणानन्द सरस्वती हिरण्यज्योति स्मारिका पृ.६७

ⁱⁱ सत्यार्थप्रकाश, द्वितीय समुल्लास, पृ.३७, प्रकाशक आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट, दिल्ली

ⁱⁱⁱ प्राचीन गुरुकुलों का इतिहास, लेखक- डा. अभिमन्यु हिरण्यज्योति स्मारिका पृ.१२५

^{iv} अभिज्ञानशाकुन्तलम्, तृतीय अंक, पृ.सं.१९८, ज्ञानप्रकाशन, मेरठ

^v छान्दोग्योपनिषत् (सानुवाद शाङ्करभाष्य सहित) ७/१/१-२, गीताप्रेस गोरखपुर

^{vi} स्वर्गीय श्री राजीव दीक्षित के यूट्यूब पर उपलब्ध भाषणों पर आधृत

^{vii} सत्यार्थप्रकाश तृतीय समुल्लास, आर्षसाहित्य प्रचार ट्रस्ट, दिल्ली

^{viii} संस्कृत एवं अभिनव भारत, रामकृष्ण शर्मा, पृ. ४३

^{ix} यजुर्वेद, अध्याय ४०, मन्त्र १, परोपकारिणी सभा, अजमेर

^x वा.रा., बालकाण्ड, सर्ग १९.श्लोक १-२२, गीताप्रेस गोरखपुर

^{xi} वही, १/२७/२

“कबीर के काव्यों में सामाजिक-पर्यावरण ”

डॉ.तुषार व्यास

संत कबीर के काव्यों में सामाजिक-पर्यावरण विषयक विचार वर्तमान में भी प्रासंगिक हैं। उनके काव्यों में समाज का सच्चा स्वरूप उपस्थित है। जो उनके गहन विशद विचारों में समाज जीवन का बोध है। कबीर का विशाल हृदय करुण की अजस्र धारा से आप्लवित था। जिसमें सभी जीवों एवं प्राणियों के प्रति ममत्वभावना थी। सामाजिक पर्यावरण का उद्बोधन उनके काव्यों में पाया जाता है।

कबीर सामाजिक पर्यावरण पर विचार करते थे और परिवेश की समस्याओं को देखकर दुःखी भी होते थे। इंसानियत की जमीन पर कबीर की सबसे बड़ी साधना यह थी कि उन्होंने अपने आप को जाति-धर्म आदि बंधनों से मुक्त कर दिया था। कबीर के काव्यों में जगह-जगह प्रकृति अपनी पूरी भव्यता के साथ मौजूद है। कबीर ने प्राकृतिक तत्वों को महत्व दिया और जाति-धर्म, सामाजिक बंधनों की उपेक्षा करके मानवीय संबंधों की महत्ता पर जोर दिया है। उन्होंने प्रकृति की प्रशंसा की और लोगों को अपनी प्राकृतिक जड़ों से जुड़े रहने की प्रेरणा दी। उनकी रचनाओं में वन्य-जीवन की महत्ता, पेड़-पौधों के संरक्षण, प्रकृति के साथ संबंध और प्रकृति के न्युनाको की समक्ष प्रगट होती है।

कबीर ने आत्मा और परमात्मा के अद्वैत को दर्शाया है। अद्वैत मनुष्य का धर्म केवल भौतिकता नहीं है, किन्तु उससे ऊपर उठकर मोक्षगामी बनाना भी आवश्यक है, इसलिए कबीरजी ने मनुष्य की दार्शनिक चेतना को जागरूक करने के लिए यह पद रचा है।

“कस्तुरी कुण्डली बसं, मृग दूढ़ बन माहि ,

ऐसे धटि धटिराम है, दुनिया देखे नाहि।”१

यहां पर कस्तुरी मृग के रूपक के माध्यम से कथ्य स्पष्ट अभिव्यक्त हुआ है। मनुष्य जीवन दुर्लभ है, अतः जो मिला है तो उसका सही विनियोग जीव-जगत के लिए होना आवश्यक है। इसलिए कबीर ने मृत्यु का भय भी बताया है। साथ में परमात्मा का रूप कहीं और नहीं आत्मोन्मुख होकर शरीर में ही ईश्वर-परमात्मा का निवास होने के कारण वही पर तुम उसे देख सकोगे, अन्यत्र जाने की जरूरत नहीं है। जैसे;

“बागों ना जा रे ना जा, तेरी काया में गुलजारा।

सहस-कवल पर बैठ के तू देखे रूप अपार।।” २

कबीर के काव्यों में सामाजिक और पर्यावरणीय दोनों तरह के विचार मिलते हैं। कबीर ने समाज-सुधार के साथ-साथ पर्यावरण संरक्षण के लिए भी काम किया। उन्होंने समाज में सामाजिक समन्वय और सादगी की बात कही है वही, प्रकृतिके प्रति उनके अगाध प्रेम और पर्यावरण संरक्षण के लिए उनके प्रयास भी देखने को मिलते हैं। उन्होंने पेड़-पौधों, धरती, आकाश को सदैव बने रहने की बात कही है।

कबीर ने प्रकृति के विभिन्न तत्वों का प्रतीकात्मक रूप में प्रयोग किया है। साथ में धरती माता के प्रतिकृतज्ञता भी जताई है। उन्होंने पेड़-पौधों, जीव-जगत के संरक्षण को धार्मिकता के साथ जोड़ा है।

“सुर समाना चाँद मै, दुहू किया घर एक।

मन का चेता तब भया, कुछ पूरबला लेख।।३

नर-पतंग का उदाहरण देकर कबीर ने माया में फँसकर मनुष्य की क्या दशा होती है, वह दर्शाया है। कबीर के काव्यों में जगह-जगह प्रकृति अपनी पूरी गरिमा व भव्यता के साथ मौजूद है। यहाँ तक की वह कई बार उपदेशक की भूमिका में भी नज़र आती है। जो इस जटिल व विषमतामय जीवन की परिस्थितियों से उबरने में मनुष्य की सहायता करती है।

“.....एके पवन , एक ही पानी एके जोति समानी।४

कबीर का कहना है की प्रत्येक पत्ती में जीवों का निवास-स्थान है, उसे अनावश्यक हानी नहीं पहुँचनी चाहिए। जो पत्ती अपनी सजीवता में पेड़ के लिए सौंदर्यवर्धक व आभूषण के समान शोभाकारक है, वही उसे तोड़ जाने के उपरांत निर्जीव होने के कारण जीव-जन्तु के काम की भी नहीं रह जाती है। प्रकृति कबीर के काव्य का सार्वभौम व शाश्वत पक्ष है। उनकी द्रष्टि में पेड़-पौधे, धरती, आकाश, संप्रदाय निरपेक्ष है। अतः ये सदैव बने रहने चाहिए। हमारी उत्पत्ति जिस धरती से हुई है, वह हमें जीवन का पालन करने हेतु अन्न, जल, फल-फूल सभी प्रदान करती है, किन्तु कभी धमण्ड नहीं करती है, नहीं इसे अपना गुण मानती है;

“तन रत करि मै मन रति करिहों पाचउ तत्त बाराती.....।।५

एसी अप्रतिम सहनशीलता व महान दात्वयभाव के कारण कई बार वह गुरु से भी बड़ी प्रतीत होती है। पृथ्वी-पुत्र वृक्ष भी परोपकार में उससे कम नहीं है। वह पातर-हित होने के कारण सभी को समान रूप से छाया देते हैं। प्राणवायु ऑक्सीजन का संचार करते हैं। उसके फल-फूल, पते

और लकड़ी मनुष्य के काम आते हैं। मनुष्य का जीवन उसके बिना नहीं चल सकता। कबीर के शब्दों में वृक्ष का वृक्षत्व उसके इसी परोपकार भाव में निहित है।

साधु और वृक्ष यह दोनों दूसरे के उपकार के लिए ही जीवन धारण करते हैं, इनका यह व्यवहार सज्जनों के स्वभाव के समतुल्य है। प्रकृति से अलग मानव-जीवन की कल्पना नहीं की जा सकती। समस्त जीवों का जीवन प्रकृति पर निर्भर है। इसकी सदैव रक्षा करना हमारा प्रथम उत्तरदायित्व है। कबीर ने रहस्यानुभूति की अभीव्यक्ति में प्रकृति के विभिन्न तत्वों का प्रतिकात्मक रूप में प्रयोग किया है।

•संदर्भ ग्रंथ सूची:-

#आसी. प्रोफेसर, हिन्दी विभाग, श्री त्रिकमजीभाई चतवानी आर्ट्स & जे.वी.गोकल ट्रस्ट कॉमर्स कॉलेज, राधनपुर, जिला-पाटन, गुजरात, भारत

१-डॉ.रामगोपाल सिंह,कबीर के काव्य-सिद्धांत,पाश्चै पब्लिकेशन,अहमदाबाद , पृ.११०

२-सं.रोहित उपाध्याय,डॉ.हसमुख बारोट,मध्यकालीन हिन्दी कविता,

पाश्चै पब्लिकेशन,अहमदाबाद, २०११, पृ.३८

३-सं.डॉ.शिवकुमार मिश्र, मध्यकालीन हिन्दी काव्य, पाश्चै पब्लिकेशन,अहमदाबाद ,१९९९, पृ.३६

४-वही, पृ.४१

५-वही, पृ.३९

વિકસિત ભારત બનાવવામાં કચ્છ જિલ્લાના યોગદાનની સાથે ઉભી થનારી પર્યાવરણીય
સમસ્યાઓ

Dr. Chandrakant A. Patel

**Head of Department and Assistant Professor, Department of Economics,
Sheth S. V. Arts and Commerce College, Mandvi – Kachchh.**

સારાંશ :

વિશ્વના વિકસિત દેશોના વિકાસ પર નજર નાખીએ તો દેશના વિકાસ માટે કૃષિ, ઉદ્યોગ અને સેવાક્ષેત્રનું યોગદાન મહત્વનું હોય છે. કોઈપણ દેશે વિકાસ કરવો હોય તો કૃષિથી આગળ વધીને ઉદ્યોગ ક્ષેત્ર અને સેવા ક્ષેત્રના યોગદાનને જોવું જોઈએ. આઝાદી થી ૧૯૯૧ સુધી આપણે બંધ અર્થતંત્ર જેવી સ્થિતિ રહી. ભારતમાં ૧૯૯૧ પછી એલ.પી.જી. અપનાવવાના કારણે વિવિધ રાજ્યોનો વિકાસ ખુબ ઝડપથી વધ્યો છે. ભારતના પશ્ચિમ સરહદે આવેલ ગુજરાત રાજ્યનાં કચ્છ જિલ્લામાં પાણીની અછત હોવાના કારણે અહીં વિશેષ વિકાસ જોવા મળતો નથી. જેના કારણે પછાત જિલ્લા તરીકે વર્ષોથી ઓળખાતો હતો. ભારતનો સમૃદ્ધ દરિયા કિનારો ગુજરાતને પણ ખૂબ મોટો ફાયદો કરી આપે છે. ગુજરાતમાં વિકસેલ વિવિધ પોર્ટ તે સમગ્ર દેશમાંથી થતા કુલ કાર્ગોનું ૫૦% કરતાં વધારે કાર્ગો હેન્ડલ કરતા હોવાનાં કારણે કચ્છની ઇકોનોમીમાં તેનો ખૂબ મોટો ફાયદો થતો હોય તેવું જોવા મળે છે કચ્છ ખુલ્લો પ્રદેશ હોવાના કારણે વિન્ડફાર્મ ની ચક્કીઓ લગાવીને પણ એનર્જી પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે એવી જ રીતે કચ્છ જિલ્લો ખનીજ સંસાધનો પણ વિપુલ ભંડાર હોવાથી અહીં મોટી માત્રામાં કોલસો બહાર કાઢીને જરૂરિયાતવાળા રાજ્યોને પહોંચાડવામાં આવે છે. જેથી કચ્છમાંથી થતું માઈગ્રેશન પણ અટક્યું છે જેના કારણે કચ્છનો વિકાસ ખૂબ ઝડપથી થતો હોય તેવું જોવા મળે છે. કચ્છ જિલ્લામાં ભૂકંપ પછી સરકારની ફ્રી ટેક્સ પોલીસી તેમજ અન્ય ઉદ્યોગોના પ્રોત્સાહન માટેની યોજનાઓ અને એના અમલીકરણ થકી ગુજરાતના અન્ય જિલ્લાઓ કરતા કચ્છ જિલ્લામાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ સૌથી વધુ થયો. જેની હકારાત્મક અસર માત્ર કચ્છ જિલ્લામાં નહીં પરંતુ ગુજરાત અને ભારતના વિકાસમાં પણ જોવા મળી. આ કચ્છના ઔદ્યોગિક વિકાસના સારા પરિણામોની સાથે કેટલીક પર્યાવરણીય સમસ્યાઓનું પણ નિર્માણ થયું. જમીન, હવા, પાણી તેમજ ધ્વની પ્રદૂષણમાં વધારો થયો, જેની આડઅસરો વર્તમાન સમયમાં દ્રશ્યમાન થાય છે. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ઉદ્યોગ થકી કચ્છના વિકાસની સાથે સાથે ભવિષ્યમાં થનારી પર્યાવરણીય સમસ્યા ઊજાગર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પ્રસ્તાવના

આજે દેશ-વિદેશમાં કચ્છ પ્રવાસન, ઉદ્યોગો અને ગ્રીન એનર્જી ઉપરાંત બબ્બે ધીકતાં બંદરો થકી એક અલાયદી નામના મેળવી રહ્યો છે, પણ 2001ના ભૂકંપ બાદ સમગ્ર ગુજરાતનો નવપ્રવર્તનનો યુગ શરૂ થયો અને એમાં કચ્છ એન્જિન બન્યું છે. ત્યારે બે મુદ્દા એવા છે જેના પર રાજકીય મતભેદ, પરસ્પરના વાદ-વિવાદ દૂર રાખીને પારદર્શક ચર્ચા થવી જોઈએ. કચ્છે શું મેળવ્યું અને કચ્છે શું ગુમાવ્યું એનો હિસાબ માંડવો પડશે. વિકાસના મુદ્દે રાજી ભલે થાઓ, પણ ભૂલતા નહીં કે, કચ્છનું પર્યાવરણ ખુદ ગંભીર માંદગીમાં સપડાયું છે અને સમાજ વિજ્ઞાનીઓ સ્પષ્ટ છે કે, વીતેલાં 24 વર્ષમાં કચ્છની તાસીર બદલાઈ છે, સિકલ બદલાઈ છે તે બદલાવ આ સમાજ વિજ્ઞાનીઓ માટે એક મોટી પ્રયોગશાળા બને તેમ છે. જે ખંત, ખમીર, કચ્છીયત પર કચ્છ ઊભું છે, તેવું સંશોધન થાય તો ઘણું ઘણું પાઘરું પડે તેવું સમાજ વિજ્ઞાનીઓ માને છે. કચ્છને જન્મ સાથે જ વિશાળ દરિયાકાંઠો તો મળ્યો જ છે પણ સાથોસાથ આ જિલ્લાના લલાટે 16780 કિ.મી.નું મોટું રણ અને 5180 કિ.મી.નું નાનું રણ પણ લખાયું છે. આ ધરામાં ઘાસીયા મેદાન અને ખેતીલાયક જમીન પણ અલગ છે. આ વીતેલાં વર્ષમાં ગરમીનું પ્રમાણ વિક્રમી રહ્યું તો વરસાદનું પ્રમાણ પણ એક અનેરો ઇતિહાસ ગણી શકાય અને ઠંડી પણ મોડી આવ્યા બાદ અસલની તાસીર પકડીને દાંત કંપકંપાવતી પડી રહી છે. કોઈ માને કે ન માને પણ આ બધું કુદરતના ઋતુચક્રમાં રૌદ્રતા સાથેનું પરિવર્તન જોવા મળી રહ્યું છે એ મનુષ્યનાં જ કર્મો કે ભૂલની સજા છે. આપણે ભૂલી ગયા છીએ કે જો લોકજીવન અને વન્યસૃષ્ટિ, વન્યજીવન તંદુરસ્ત હશે તો જ પર્યાવરણ તંદુરસ્ત રહેશે. કચ્છના મોટા રણમાં એશિયાના સૌથી વિશાળ રિન્યુએબલ એનર્જી પાર્કનું નિર્માણ થઈ રહ્યું છે, સૂર્યને અરીસો નથી બતાવવાનો પણ તેના રૌદ્ર સ્વરૂપને કેદ કરીને પોતીકી સૂર્યા ઊર્જાનું ઉત્પાદન અહીં થઈ રહ્યું છે, તેથી આવનારા સમયમાં રણ હજુ વધુ તપશે એ તો સ્વયં સ્પષ્ટ દેખાય છે. ઉદ્યોગો, ધુમાડા, કાર્બન ડાયોક્સાઇડ ઘટ્યો નથી બલ્કે વધ્યો છે. દર ચોમાસે વરસાદની પેટર્ન બદલાય છે, જ્યારે પાકને જરૂર હોય ત્યારે વરસાદ પડતો નથી અને સંગ્રહિત પાણીથી પાક ઊભો થઈ જાય એટલે અનરાધાર વરસતા પાક નિષ્ફળ જાય છે. સતત શિયાળો, ઉનાળો, ચોમાસાની ઋતુ વધતી-બદલાતી રહે છે. આપણા અઢી અખરા મુલક કચ્છમાં માંડવીથી મુન્દ્રા અબડાસા-લખપતના કાંઠાળ પટ્ટામાં હજુ એવાં રસાયણોનો ઉપયોગ કરનાર ઔદ્યોગિક એકમો આવી રહ્યા છે, જે વિશ્વના અનેક દેશોમાં પ્રતિબંધિત છે અને ગુજરાતમાંથી પણ એક તબક્કે દરિયાઈ જીવસૃષ્ટિનું નિકંદન નીકળી જશે તેવા ભયથી અટકાવી દેવાયા હતા, પણ હવે એમનું આગમન જ નહીં ઉત્પાદન પણ નક્કી જ છે તેથી પર્યાવરણની સમતુલા વધુ ને વધુ ખોરવાય તેવી દહેશત વચ્ચે જિલ્લાની આબાદી પણ રોજીરોટી માટે અન્ય પ્રાંતમાંથી શ્રમિકો, કુશળ-અકુશળ કારીગરો આવતા વધી રહી છે. સાથોસાથ ધરતીમાં ખારાશ પણ વધી રહી છે. રણનું નમક આખા જિલ્લાની મીઠી જમીનો પર

વેરાતું વેરાતું પરિવહન કરી રહ્યું છે અને કોઈ તંત્ર માથે તાલપત્રી ચુસ્ત બંધાય અને ખારું ઝેર ટીપું પાણી જમીન પર ન પડે એવું કરાવી શકતું નથી. નર્મદા નહેર તો વહે એ કરતાં તૂટે વધુ છે. કાંઈમ રેશિયો ઊંચો ને ઊંચો જાય છે જે માનસિક પર્યાવરણને પણ દૂષિત કરે છે. અને છેલ્લે સમાજ વૈજ્ઞાનિકો કચ્છને પ્રયોગશાળા તરીકે જુએ છે, કારણ કે જિલ્લો ગાંડા બાવળથી ભરચક જમીન વિસ્તાર ધરાવે છે, કુલ વાવેતર વિસ્તાર 7,27,733 હેક્ટર હોવાનું કચ્છ યુનિ.ના અર્થશાસ્ત્રના પ્રો. રહી ચૂકેલા સ્વ. તુષારભાઈ હાથીએ પોતાના પુસ્તકમાં નોંધ્યું છે. આ 7,27,733 પૈકી 1,78,029 હેક્ટર (24.46 ટકા) જમીન ફળદ્રુપતાની દ્રષ્ટિએ શંકાસ્પદ છે. રાજ્યમાં શહેરો તરફની દોટનું પ્રમાણ 42 ટકા છે, જ્યારે કચ્છમાં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ 35 ટકા અને ગ્રામ્ય વસતી 65 ટકા અંદાજે છે. પૂર્વ કચ્છમાં ઔદ્યોગિક આગમન બાદ ચહલ-પહલ વધી છે, તો પશ્ચિમ કચ્છમાં હવે આગળ વધે તેવું અનુમાન છે. શહેરોની વધતી વસ્તી વચ્ચે પશ્ચિમ કચ્છના દયાપર, નલિયા અને નખત્રાણાનું ચિત્ર અલગ મળે છે, અંજાર-ગાંધીધામ-ભુજ-મુન્દ્રામાં ગુજરાતની તુલનાએ બાળવસ્તીનું પ્રમાણ વધ્યું છે. આમ, જો વૈજ્ઞાનિક અભિગમ સાથે આ ઔદ્યોગિક પાંખ પર સવાર થયેલા અને પ્રવાસનના પૈડે આગળ વધી રહેલા જિલ્લાની તાસીરનો અભ્યાસ કરાય તો સંશોધકો ખુદ પણ મોંમા આંગળા નાખી જાય તેવા આંકડા મળી રહ્યા છે, જે નોખી તાસીરનું જ દ્રષ્ટાંત ગણી શકાય.

કચ્છ, ગુજરાતનું એક અનોખું અને વિશાળ જિલ્લો છે. તેની ભૌગોલિક વિશિષ્ટતા, સાંસ્કૃતિક વારસો અને કુદરતી સૌંદર્યને કારણે તે ભારતના વિકાસમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપે છે. આપણે જોઈએ કે કચ્છ કેવી રીતે વિકસિત ભારતના નિર્માણમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

હેતુઓ:

- કચ્છના ઔદ્યોગિક વિકાસ ની જાણકારી મેળવવી.
- કચ્છનું સરહદી વિસ્તાર તરીકેનું મહત્વ સમજવું.
- કચ્છમાં ઉદ્યોગોને કારણે પર્યાવરણીય સમસ્યાઓ જાણવી.

અભ્યાસ પદ્ધતિ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે કેટલાક ગૌણ ડેટા જર્નલોમાંથી ,રાષ્ટ્રીય સર્વેક્ષણના અહેવાલો અને વિવિધ પ્રકાશનો માથી મેળવવામાં આવ્યા છે.આ રીતે મેળવેલી માહિતીનું વિશ્લેષણ, અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું છે. જોકે અભ્યાસ વ્યાપક છે, છતાં વધુ સંશોધન માટે અવકાશ છે.

✓ કચ્છના ઔદ્યોગિક વિકાસ ની જાણકારી મેળવવી.

કચ્છ, ગુજરાતનો સૌથી મોટો જિલ્લો માત્ર ભૌગોલિક વિસ્તારમાં જ નહીં, પરંતુ તેના વિવિધ ઉદ્યોગો માટે પણ જાણીતો છે. કચ્છમાં ખનિજ સંપદા વિપુલ પ્રમાણમાં છે. ખાસ કરીને, ચૂનાનો પથ્થર, લિગ્નાઇટ, અને મીઠું જેવા ખનિજો ખૂબ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. આ ખનિજોનો ઉપયોગ બાંધકામ, ઉદ્યોગ અને અન્ય ક્ષેત્રોમાં થાય છે. કંડલા બંદર ભારતનું સૌથી મોટું બંદર છે અને દેશના વેપારમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. રણ અને સમુદ્રના સંપર્કમાં આવેલ આ જિલ્લો ઘણા પ્રકારના ઉદ્યોગો માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિઓ પૂરી પાડે છે.

➤ મુખ્ય ઉદ્યોગો

❖ ખનિજ ઉદ્યોગ:

કચ્છ એક ખનિજ સમૃદ્ધ પ્રદેશ છે, જેમાં લીગ્નાઇટ, બોક્સાઇટ, જીપ્સમ, ચૂનાના પથ્થર અને બેન્ટોનાઇટનું ખૂબ જ વિશાળ અનામત માત્રામાં છે, કચ્છ જિલ્લો મોટાભાગે ખનિજ આધારિત ઉદ્યોગો અને અન્ય ખનિજો માટે પસંદગીના સ્થળોમાંનું એક છે. લિગ્નાઇટનું ખાણકામ ફક્ત ગુજરાત મીનરલ ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન (જીએમડીસી) દ્વારા તેના બે ખાણોમાં પાનંદ્રો અને માતા ના મઢ ખાતેથી કરવામાં આવે છે.

કચ્છ બીનધાતુ ખનિજોથી સમૃદ્ધ પ્રદેશ છે. ગુજરાતના ખનિજ સમૃદ્ધ જીલ્લા તરીકે, તે દેશમાં ચૂનાના પથ્થર, ચાઇના ક્લે, લિગ્નાઇટ, બોક્સાઇટ અને સિલિકા રેતીનો સૌથી મોટો અનામત ધરાવે છે. ગુજરાતમાં લિગ્નાઇટ અને ચાઇના ક્લેનું સૌથી વધુ ઉત્પાદન છે. તેના ઉષ્ણતામાન મૂલ્ય અને ઓછી ભેજવાળી સામગ્રીને કારણે, કચ્છનું લિગ્નાઇટ વીજ ઉત્પાદન માટે અનુકૂળ છે. વેલ્સપન, અદાણી જૂથો અને સાંધી જૂથો, જિલ્લામાં હાજર મુખ્ય ઉદ્યોગ સમૂહ છે. કચ્છના અખાતમાં મુંદ્રામાં અદાણી ગ્રૂપનું સંપૂર્ણ બહુહેતુક બંદર છે અને તેણે જિલ્લામાં ખાદ્ય તેલ રિફાઇનરીની સ્થાપના કરી છે. જિલ્લામાં ૬,૧૨૮ થી વધુ નાના સ્કેલીન ઔદ્યોગિક એકમોની હાજરી, જિલ્લાની અર્થવ્યવસ્થામાં નોંધપાત્ર પ્રગતિ દર્શાવી છે.

❖ સિમેન્ટ ઉદ્યોગ

ચૂનાના પથ્થરની વિશાળ અનામતોને કારણે, સાંધી સિમેન્ટ, અલ્ટ્રાટેક સિમેન્ટ, જેપી સિમેન્ટ, રિલાયન્સ એડીજી સિમેન્ટ વગેરે જેવા મુખ્ય સિમેન્ટ ઉત્પાદક પ્લાન્ટ્સ કચ્છમાં શરૂ થયા છે. સાંધી સિમેન્ટની વાર્ષિક ઉત્પાદન ક્ષમતા ૪.૧ મિલિયન ટન છે

અને તે કચ્છમાં સ્થિત ભારતની સૌથી મોટી એકજ જગ્યાએ ઉત્પાદન કરતો સિમેન્ટ પ્લાન્ટ છે.

❖ રસાયણ ઉદ્યોગ:

કચ્છમાં ઘણા રસાયણ ઉદ્યોગો સ્થિત છે. ખાસ કરીને, સોડા એશ અને ક્લોરિન જેવા રસાયણોનું ઉત્પાદન અહીં મોટા પાયે થાય છે.

❖ પાવર સેક્ટર:

કચ્છ સૌર ઊર્જા માટે અનુકૂળ છે અને રાજ્યમાં સૌથી વધુ સૌર ઊર્જા ઉત્પાદન કરે છે. લીઝનાઇટના વિશાળ અનામતને કારણે, પનાધ્રો અને અકી મોટી ખાતે થર્મલ પાવર સ્ટેશન શરૂ કરવામાં આવ્યા છે. ટાટા પાવરનો ભારતનો સૌપ્રથમ ૪૦૦૦ મેગાવોટ અલ્ટ્રા મેગા પાવર પ્રોજેક્ટ (યુએમપીપી) અને અદાણી પાવર ૩૩૦૦ મેગાવોટ કચ્છમાં અલ્ટ્રા મેગા પાવર પ્રોજેક્ટ છે. થર્મલ પાવર પ્લાન્ટ ઉપરાંત મોટી સંખ્યામાં પવનચકી આધારીત અને સોલર પાવર પ્લાન્ટ પણ કચ્છમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

❖ ટેક્સટાઇલ ઉદ્યોગ:

કચ્છમાં હાથકળા અને કાપડ ઉદ્યોગ ખૂબ જ વિકસિત છે. ખાસ કરીને, રોગણ કામ અને ભરતકામ માટે કચ્છ પ્રખ્યાત છે.

કચ્છ, ટેક્સટાઇલ આર્ટના ક્ષેત્રમાં ભારતના સૌથી વધુ સમૃદ્ધ ક્ષેત્રોમાંનું એક ક્ષેત્ર છે. કચ્છનું ભરતકામ ખુબજ ઘન અને તે ટેક્સટાઇલ આર્ટના સૌથી સુંદર સ્વરૂપમાંનું એક ભરતકામ છે. ભરતકામમાં સીમિત આરીસા (આભલા) નો ઉપયોગ પ્રદેશની હસ્ત કલાઓમાં એગ આગવું અંગ છે. કચ્છના ભરતકામની શ્રેણીમાં ઘણી ઉપ-વર્ગો છે કારણ કે દરેક આદિજાતિ અને પેટાજાતિ કલાના અનન્ય સ્વરૂપ અને આવડત ધરાવે છે.

કચ્છ ભરતકામ એ ગુજરાતમાં રબારી જાતિની હસ્તકલા અને કાપડ પરંપરાઓની એક વિકસિત અભિવ્યક્તિ છે. કચ્છના ભરતકામ ચોખ્ખા કપડા પર ચોખ્ખું વણાટ કરી અનન્ય રીતે કરવામાં આવે છે. વણાટ પછી તે જ દોરાનો ઉપયોગ કરી ગૂંચવણમાં જોડતા ટાંકાનો ભરત ભરવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિઓ સામાન્ય રીતે ભૌમિતિક આકારોની આસપાસ બનાવવામાં આવે છે. આ ભરતકામ તેના પોતાના પરંપરાગત ડિઝાઇન તર્ક અને રંગ અને રૂપરેખાના મિશ્રણને અનુસરે છે. કચ્છના રોહાણા આદિવાસીઓ સ્કર્ટના કામમાં નિષ્ણાત છે. સોઢા તેમના ભરતકામ માટે ભૌમિતિક શૈલીનો ઉપયોગ કરે છે. ગેરેસિયા જાટ ચોક પર નાના ભરતકામના નિષ્ણાતો છે, જે લાલ, નારંગી, વાદળી અને લીલા દોરા સાથે જોડાય છે. ધાનેતા જાટ સાંકળ,

કાળો, પીળો અને સાંકળની સિંલાઇમાં લાલ રંગનો ઉપયોગ કરીને વ્યાપક પિઅર-આકારના આભલાની ભરાઈ કરે છે.

❖મીઠું ઉદ્યોગ:

કચ્છના રણમાં મીઠું ઉત્પાદન એક મહત્વનો ઉદ્યોગ છે. અહીંથી મળતું મીઠું દેશના વિવિધ ભાગોમાં મોકલવામાં આવે છે.

કચ્છનું નાનું રણ તેના પરંપરાગત મીઠાના ઉત્પાદન માટે જાણીતો પ્રદેશ છે. જેને વિવિધ સંદર્ભો દ્વારા ૬૦૦ વર્ષીયથી પ્રવૃત્તિ હોવાનો ઉલ્લેખ કરેવામાં આવ્યો છે. ભારતના અંદાજિત કુલ વાર્ષિક ઉત્પાદનમાં આશરે ૧૮૦ લાખ ટનમથી, ગુજરાત ૭૫% ફાળો આપે છે જે મુખ્યત્વે કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના અન્ય ભાગોમાંથી ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે. કચ્છ જિલ્લો, ગુજરાતના મીઠાં ઉત્પાદનના ૬૦% થી વધુ ફાળો આપે છે. કચ્છ માં મોટાભાગે બાંગ્લાદેશ અને કોરિયા જેવા દેશોમાં મીઠું નિકાસ થાય છે.

❖મત્સ્ય ઉદ્યોગ:

કચ્છના દરિયાકાંઠે મત્સ્ય ઉદ્યોગ પણ ખૂબ વિકસિત છે. અહીંથી વિવિધ પ્રકારની માછલીઓનું ઉત્પાદન થાય છે.

❖કંડલા પોર્ટ:

કંડલા પોર્ટ ભારતનું સૌથી મોટું બંદર છે અને દેશના વેપારમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આ ઉપરાંત મુન્દ્રા એ એશિયાનું સૌથી મોટું બંદર છે. તે કાર્ગો અને કન્ટેનર હેન્ડલ કરે છે. માંડવી અને જૈઓ બંદર પણ અગત્યના બંદર છે. માંડવી ખાતે જાહાજ બનાવવાનું કામ ચાલુ છે.

❖મુન્દ્રા પોર્ટ

મુન્દ્રા બંદર એ ભારતનું સૌથી મોટું ખાનગી બંદર છે જે કચ્છના અખાતના ઉત્તર કિનારે ગુજરાતના કચ્છ જિલ્લાના મુન્દ્રા પાસે આવેલું છે. અગાઉ આ બંદર અદાણી ગ્રુપની મુન્દ્રા પોર્ટ અને સ્પેશિયલ ઇકોનોમિક ઝોન લિમિટેડ (MPSEZ) દ્વારા સંચાલિત હતું, આગળ જતા તે અન્ય બંદરોનું સંચાલન કરતી અદાણી પોર્ટ્સ એન્ડ SEZ લિમિટેડ (APSEZ)ના સંચાલન હેઠળ આવ્યું. નાણાકીય વર્ષ 2021-21માં, મુન્દ્રા પોર્ટ ૧૪૪.૪ મિલિયન ટન માલનું સંચાલન કર્યું હતું. આ પોર્ટ ભારતનું સૌથી મોટું કન્ટેનર પોર્ટ છે.

✓કચ્છનું સરહદી વિસ્તાર તરીકેનું મહત્વ સમજવું.

કચ્છ જિલ્લો ભારતના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલો છે અને તે પાકિસ્તાનની સરહદને અડીને આવેલો છે. કચ્છ પાકિસ્તાનની સરહદે આવેલું હોવાથી દેશની સુરક્ષામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

- રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા: કચ્છની સરહદ દેશની પશ્ચિમી સરહદને સુરક્ષિત રાખવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.
- આર્થિક વિકાસ: કંડલા બંદર જેવા મહત્વના બંદરો કચ્છમાં આવેલા છે. આ બંદરો દેશના આર્થિક વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.
- સાંસ્કૃતિક વિવિધતા: કચ્છની સંસ્કૃતિ ભારતની સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક વિવિધતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.
- પ્રાકૃતિક સંપદા: કચ્છનું રણ, દરિયાકિનારો અને અન્ય કુદરતી સૌંદર્ય પ્રવાસન ઉદ્યોગને પ્રોત્સાહન આપે છે.
- સરહદી વેપાર: ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે વેપાર માટે કચ્છ એક મહત્વનું સ્થળ છે.
- કુદરતી આફતો: કચ્છે ભૂકંપ જેવી કુદરતી આફતોનો સામનો કર્યો છે અને આનાથી સંકટ સંચાલનમાં મહત્વપૂર્ણ પાઠ મળ્યા છે.
- ઊર્જા ક્ષેત્ર: કચ્છમાં પવનચક્કીઓ અને સૌર ઊર્જા યોજનાઓ દ્વારા વિદ્યુત ઉત્પાદન થાય છે. સૌર ઊર્જા માટે કચ્છ એક અનુકૂળ સ્થળ છે.
- વ્યાપાર અને વાણિજ્ય: કચ્છ પાકિસ્તાનની સરહદે આવેલું હોવાથી વ્યાપાર અને વાણિજ્ય માટે મહત્વનું છે.
- રક્ષા: દેશની સુરક્ષા માટે કચ્છનું મહત્વનું સ્થાન છે.

✓ઉદ્યોગોને કારણે સર્જાતી પર્યાવરણીય સમસ્યાઓ

કચ્છ ગુજરાતનું એક અનોખું જિલ્લો હોવા છતાં, તે પર્યાવરણીય સમસ્યાઓ જેવા કેટલાક ગંભીર પડકારોનો સામનો કરે છે. આ સમસ્યાઓ જિલ્લાના વિકાસને અવરોધે છે અને સ્થાનિક લોકોના જીવનને પ્રભાવિત કરે છે.

○પર્યાવરણીય સમસ્યાઓના મુખ્ય કારણો:

- ઔદ્યોગિક પ્રદૂષણ: કચ્છમાં ઔદ્યોગિક વિકાસને કારણે હવા, પાણી અને જમીનનું પ્રદૂષણ વધી રહ્યું છે. ખાસ કરીને, રસાયણ અને ખનન ઉદ્યોગોથી થતું પ્રદૂષણ એક મોટી સમસ્યા છે.
- ખનન પ્રવૃત્તિઓ: ખનિજ સંપદાના અતિશય ઉપયોગથી જમીનનું ધોવાણ, ભૂસ્ખલન અને પર્યાવરણને નુકસાન થાય છે.
- પાણીની અછત: પાણીની અછતને કારણે ખેતી, ઉદ્યોગ અને ઘરેલું વપરાશ માટે પાણીની અછત સર્જાય છે.
- પર્યટન દ્વારા પ્રદૂષણ: વધતી પ્રવાસનને કારણે કચરાનું પ્રમાણ વધે છે અને પર્યાવરણ પ્રદૂષિત થાય છે.
- આબોહવા પરિવર્તન: આબોહવા પરિવર્તનને કારણે તાપમાનમાં વધારો, દુષ્કાળ અને ચક્રવાત જેવી આફતોની સંખ્યામાં વધારો થાય છે.

○પર્યાવરણીય સમસ્યાઓના પરિણામો

- સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ: પ્રદૂષણને કારણે શ્વાસની તકલીફ, કેન્સર જેવા ગંભીર રોગો થઈ શકે છે.
- જૈવવિવિધતાનો નાશ: પ્રદૂષણ અને જંગલોના નાશને કારણે જૈવવિવિધતા ઘટી રહી છે.
- ખેતીની ઉત્પાદકતામાં ઘટાડો: પ્રદૂષિત જમીન અને પાણીને કારણે ખેતીની ઉત્પાદકતા ઘટે છે.
- આર્થિક નુકસાન: પર્યાવરણીય સમસ્યાઓને કારણે પ્રવાસન અને ઉદ્યોગ જેવા ક્ષેત્રોને નુકસાન થાય છે.

○ઉકેલો

- પર્યાવરણને અનુકૂળ ટેકનોલોજી: ઉદ્યોગોમાં પર્યાવરણને અનુકૂળ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરવો.
- પાણી સંચય: વરસાદનું પાણી સંગ્રહ કરવા માટે તળાવો, ફૂલા અને ચેકડેમ બનાવવા.
- પર્યાવરણ જાગૃતિ: લોકોમાં પર્યાવરણ જાગૃતિ ફેલાવવી.
- પર્યાવરણ કાયદાનું પાલન: પર્યાવરણ સંરક્ષણના કાયદાનું કડક પાલન કરવું.
- પુનઃવનકરણ: જંગલોનો નાશ રોકવા અને નવા જંગલો ઉગાડવા.
- કચરાનું વ્યવસ્થાપન: કચરાનું વર્ગીકરણ અને રિસાયકલિંગ કરવું.

કચ્છના પર્યાવરણીય સમસ્યાઓનો સામનો કરવા માટે સરકાર, સ્થાનિક લોકો અને સંસ્થાઓએ સાથે મળીને કામ કરવું જરૂરી છે. પર્યાવરણને બચાવવાના પ્રયાસો કરવાથી આપણે આપણા ભાવિ પેઢી માટે એક સુંદર અને સ્વસ્થ પર્યાવરણ બનાવી શકીએ છીએ.

○કચ્છના વિકાસમાં આવતા પડકારો:

કચ્છ ગુજરાતનું એક વિશાળ અને વિવિધતાથી ભરપૂર જિલ્લો હોવા છતાં, તે પાણીની અછત જેવા ગંભીર પડકારનો સામનો કરે છે. આ પડકાર કચ્છના વિકાસને અવરોધે છે અને સ્થાનિક લોકોના જીવનને પ્રભાવિત કરે છે.

○ પાણીની અછતના કારણો

- આબોહવા પરિવર્તન: કચ્છમાં વરસાદની અનિયમિતતા અને તાપમાનમાં વધારો થવાથી પાણીની અછત વધી રહી છે.
- ઓછો વરસાદ: કચ્છમાં સરેરાશ વરસાદ ઓછો હોય છે અને તે પણ અનિયમિત રીતે વરસે છે.
- ભૂગર્ભજળનો ઘટાડો: વધુ પડતા પાણીના ઉપયોગને કારણે ભૂગર્ભજળનું સ્તર ઘટી રહ્યું છે.
- ખારા પાણીનું પ્રવેશ: દરિયાકાંઠાના વિસ્તારોમાં ખારા પાણીનો પ્રવેશ થવાથી પીવાનું પાણી ખારું થઈ જાય છે.
- વધતી જતી વસ્તી: વધતી જતી વસ્તીને કારણે પાણીની માંગ વધી રહી છે.
- ઉદ્યોગો અને ખેતી: ઉદ્યોગો અને ખેતી માટે પાણીનો વપરાશ વધતાં પાણીની અછત વધી રહી છે.

ભવિષ્ય માટેના સૂચનો

- પાણી સંચય: વરસાદનું પાણી સંગ્રહ કરવા માટે તળાવો, ફૂલા અને ચેકડેમ બનાવવા.
- પર્યાવરણ જાગૃતિ: લોકોમાં પર્યાવરણ જાગૃતિ ફેલાવવી.
- પર્યાવરણ કાયદાનું પાલન: પર્યાવરણ સંરક્ષણના કાયદાનું કડક પાલન કરવું.
- પુનઃવનકરણ: જંગલોનો નાશ રોકવા અને નવા જંગલો ઉગાડવા.
- કચરાનું વ્યવસ્થાપન: કચરાનું વર્ગીકરણ અને રિસાયકલિંગ કરવું.

- સરકારી યોજનાઓ: સરકાર દ્વારા પાણી સંચય અને વ્યવસ્થાપન માટે વિવિધ યોજનાઓ શરૂ કરવી.

કચ્છના વિકાસ માટે આપણે સૌએ સાથે મળીને કામ કરવું પડશે. પર્યાવરણનું રક્ષણ કરીને અને સંકટ સંચાલન માટે તૈયાર રહીને આપણે કચ્છને એક સમૃદ્ધ અને સુખી જિલ્લો બનાવી શકીએ છીએ.

નિષ્કર્ષ:

કચ્છના ઉદ્યોગોએ જિલ્લાના આર્થિક વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી છે. પરંતુ ઉદ્યોગોના વિકાસ સાથે પર્યાવરણ અને સમાજની સુખાકારીને સંતુલિત રાખવી જરૂરી છે. સરકાર અને ઉદ્યોગકારોએ મળીને એવા ઉપાયો શોધવા જોઈએ જેનાથી ઉદ્યોગોનો વિકાસ થાય અને સાથે સાથે પર્યાવરણ અને સમાજને નુકસાન ન થાય.

સંદર્ભ સૂચી :

1. <https://gu.environmentgo.com>
2. www.divyabhaskar.co.in/magazine/kalash/news/environmental-research-of-kutch-134363508.html
3. Kachchh.nic.in
4. ગુજરાતનું અર્થતંત્ર, બી.કે.ભટ્ટ, પોપ્યુલર પ્રકાશન - સુરત

संस्कृत और भारतीय संस्कृति के परिप्रेक्ष्य में डॉ. सत्यव्रत शास्त्री की विदेश-यात्राओं संदर्भ में भारतीय
संस्कृति का दर्शन - एक संक्षिप्त परिचय

Ms.Manjothi Yasmin Harun

PH.D. scholar

At Dep.of Sanskrit ,K.S.K.V. university Kutch- Bhuj -Gujrat

भूमिका

भारतीय संस्कृति में " चरैवेति चरैवेति " चलते रहो , चलते रहो । इसी को जीवन का लक्ष्य माना गया है। देश विदेश की यात्राएं एक और नवीन मार्ग की सुंदरता से मन को आनंदित करती हैं । तो दूसरी और अपने लक्ष्य तक पहुंचाने का आदान प्रदान करती हैं । इन सबसे बढ़कर होता है , ज्ञानवर्धन । नहीं-नई चीज , नए-नए लोगों से परिचय तथा भिन्न-भिन्न भाषाओं एवं संस्कृतियों को जानने समझने के शुभ अवसर सच में मानव मन को आनंदित कर देते हैं । यदि वहां की भाषा और संस्कृति में अपने देश की संस्कृति और संस्कृति की झलक दृष्टिगोचर हो जाए तो वह आनंद अप्रतिम हो जाता है ।

डॉ. सत्यव्रत शास्त्री जैसे विश्वविश्रुत संस्कृत विद्वान, भाषा वैज्ञानिक बहुभाषविद् और सबसे बढ़कर भारतीय संस्कृति के उपासक । वह जब भी विदेशी यात्राएं करते हैं । तो सर्वत्र भारत संस्कृति और संस्कृति के सांझे सूत्रों को अपने सूक्ष्म निरीक्षण दृष्टि से खोज निकालते हैं । यह ऐसी शोध है जिसके परिणाम स्वयं उनको तो आनंदित करते हैं । उसके विवरण संस्मरण सुनने पर श्रोताओं - पाठकों को भी आनंद रस से सरोबार कर देते हैं । यह विदेशी यात्राएं कभी अध्यापन , कभी किसी गोष्ठी की अध्यक्षता, तो कभी किसी सम्मेलन में भागीदारी, कभी व्याख्यानों के लिए तो कभी मानद उपाधि प्राप्त करने के लिए शुरू हुई थी । जो दीर्घकाल तक जारी है। इतने दीर्घकाल के विविध अनुभव संस्कृतियों और संस्मरणों का संकलन उपलब्ध होता है । एक ग्रंथ है जिसका नाम है " चरन्वै मधु विन्दति "।¹ स्वयं लेखक के शब्दों में यह ग्रंथ ' विदेश के सांस्कृतिक अन्वेषण ' की गाथा है ।

एक दृष्टि प्रो. सत्यव्रत शास्त्री के जीवन परिचय पर

प्रो. सत्यव्रत शास्त्री का जन्म को हुआ 1930 सितंबर 29 । अपने पिताश्री पंडित चारुदेव शास्त्री से प्रारंभिक शिक्षा ग्रहण कर संस्कृत में स्नातक एवं स्नातकोत्तर करके काशी हिंदू विश्वविद्यालय में भर्तृहरि वाक्यपदीय में दिक्कालमीमांसा ' विषय पर पी.एच.डी की उपाधि प्राप्त की । 1 में इन्होंने 1955 दिल्ली विश्वविद्यालय के संस्कृत विभाग से अध्यापन कार्य का प्रारंभ किया । इन्हें विश्व के तीन महाद्वीपों के निम्नलिखित छः विश्वविद्यालयों में अभ्यागत आचार्य के रूप में अध्यापन का गौरव प्राप्त

¹ चरन्वै मधु विन्दति, चला गया मधु मिलने गया विदेश के सांस्कृतिक अन्वेषण की गाथा सत्यव्रत शास्त्री विजय बुक्स दिल्ली पुरोवाक् 2013

हुआ है । यथा चुलालौङ्कोर्न विश्वविद्यालय तथा सिल्पकार्न विश्वविद्यालय, बैंकॉक उत्तर पूर्वी बौद्ध विश्वविद्यालय, नौइखाई , थाईलैंड, कार्ल एरहार्ड विश्वविद्यालय ट्युबिंगन - जर्मनी , कैथोलिक विश्वविद्यालय ल्युबेन - बेल्जियम एवं एल्बर्टा विश्वविद्यालय, एडमण्टन - कनाडा ।

उपरोक्त विविध देशों की किसी न किसी कारण से यात्रा अवसर प्राप्त होने पर उन्होंने भारतीय संस्कृति की अन्वेषण का भी अवसर छोड़ा नहीं है । प्रो. सत्यव्रत शास्त्री की यात्राओं का क्रम सन 1975 से प्रारंभ हुआ । जब इटली के टोरिनो नगर में समायोजित द्वितीय विश्व संस्कृत सम्मेलन में सहभागिता हेतु सम्मिलित हुए थे । तदंतर उनके विदेशी यात्राएं उनके अकादमिक जीवन का अनावृत भाग बन गए । कभी किसी सम्मेलन गोष्ठी में भाग लेने के लिए वह जाते थे कभी अभ्यागत आचार्य के पद पर कार्य करने के लिए । बाहर देश की यात्राओं ने उनको उन देशों को जानने समझने और उनमें समाहित संस्कृति और भारतीय संस्कृति के अवशेषों को खोजने का शुभ अवसर प्रदान किया । उनकी यात्राएं विशुद्ध संस्कृति की यात्राएं बन गए ।

विविध देशों की संस्कृति को प्रत्येक रूप से जानने के साथ भारतीय संस्कृति के साथ उनके सामान्य को जानने का जो उन्हें अवसर मिला उन्होंने पूर्णतया उसका सदुपयोग किया । इस प्रक्रिया में भारत लौटकर उसे विदेशी यात्राओं का वृतांत वह लिखते गए । यद्यपि बहुत बार यह नहीं भी हो पाया।² उन्होंने डायरी लेखन की भांति तिथियों के अनुसार यात्रा का विवरण दिया गया है । परंतु इन्हें केवल डायरी नहीं कहा जा सकता । क्योंकि इनमें देश की संस्कृति एवं ऐतिहासिक धरोहर को खोज कर उसमें भारतीय संस्कृति एवं ऐतिहासिक धरोहर के अन्वेषण का महनीय कार्य हुआ है । प्रतिक्षण उत्तम अन्वेषण की नैसर्गिक प्रवृत्ति के कारण लेखक कृत यात्रा वृतांत उन देशों के रीति रिवाज , प्रथाओं , लोकमान्यताओं, स्थापत्य , शिल्प , धार्मिक आस्था, अनुष्ठान एवं इतिहास आदि को पाठक के सम्मुख अनायास ही उद्घाटन करते हैं ।

प्रस्तुत शोधलेख डॉ. सत्यावत शास्त्री के विदेशी यात्राओं का ज्ञान एवं संस्कृत अन्वेषण को प्रतिपादित करता है । तथा ज्ञानसभर अनुभव को दर्शाता है ।

अब डॉ. सत्यव्रत शास्त्री की यात्राओं में विदेश में विविध सांस्कृतिक अन्वेषण पर दृष्टिपात करते हैं ।

अमेरिका यात्रा - 2010

तृतीय अंतर्राष्ट्रीय रामायण सम्मेलन में मुख्यवक्ता के रूप में डि.काल्ब, शिकागो गए थे । सम्मेलन में लेखक भाषण देते हुए जहां लिखे हुए भाषण के स्थान पर एक नए ही विषय पर बोलते हुए कहते हैं कि, रामकथा का संपूर्ण दक्षिण और दक्षिण पूर्व एशिया में प्रचार है । एक पाश्चात्य विद्वान ने इसके विषय में कहा है कि, यदि

² चरन् वै मधु विन्दतिचला गया मधु मिलने गया विदेश के सांस्कृतिक अन्वेषण की गाथा सत्यव्रत शास्त्री विजय बुक्स , 2013 दिल्ली

संपूर्ण एशिया की अपनी कहने को कोई कथा है तो वह रामकथा है ³। यह राम कथा भिन्न-भिन्न देश में भिन्न-भिन्न नामों से जाने जाती है। यथा-

इंडोनेशिया - रामायण ककविन् (रामायण काव्य)

म्यांमार- राम थग्यन् अथवा राम वत्थु

थाईलैंड - रामकियन्

कंबोडिया- रामकेर् (ति)

लाओस - फ़लक फ़लाम

मलेशिया - हिकायत सरी राम

फिलीपीन - महाराजा लावण

तंदुपरात यहां कथाभेद पर भी लेखक पर्याप्त चर्चा करते हैं। ⁴

अमेरिका में ही आर्य समाज में दिए गए अपने प्रवचन में 'आप' शब्द की व्याख्या करते हुए वह कहते हैं। श्रोताओं को बताते हैं कि यहां संस्कृत का आत्मा शब्द ही है। यही परिवर्तित होकर आप बना। आत्म<आत्प>आप। किसी को आप कहने का अर्थ 'आप हमारी आत्मा है' यदि यह भाव हृदयाविष्ट हो तो कौन पराया है? अपनेपन को संपूर्ण विश्व में प्रसारित करने का प्रयास भारतीय मनीषियों ने चिरकाल से किया है - 'यत्र विश्वं भवत्येकनीडम्' डॉ.सत्यव्रत भी इसी परंपरा का निर्वहण करते आ रहे थे।

अमेरिका में ही नॉर्दर्न इलिनॉइस विश्वविद्यालय के छात्र रघु श्रीनिवास शर्मा एवं लंका वेंकट सुधीर कुमार शर्मा द्वारा परंपरागत पद्धति से किया गया विष्णुसहस्रनाम का पाठ भी यहां उल्लेखनीय है। जिसका शुद्ध उच्चारण भारत से दूर भारतीयों की भारतीयता का उद्बोधक है। दक्षिण भारतीय पद्धति से किए गए उस पाठ से लेखक को लगा मानो दक्षिण भारत ही वहां आ गया हो। ⁵

इटली यात्रा-1975

सन में टोरिनो में होने वाले द्वितीय व 1975 विश्व संस्कृत सम्मेलन में भारतीय प्रतिनिधिमंडल के सदस्य के रूप में जाने से प्रो. सत्यव्रत की विदेश यात्राओं का श्री गणेश हुआ था। मैं पुनः 1982 इतालवी हिंदी शब्दकोश के निर्माण के प्रसंग में इटली जाना हुआ। टोरिनो के भारतीय विद्या संस्थान द्वारा वाल्मीकि रामायण के उत्तरी भारत संस्करण के पुनः प्रकाशन का कार्य प्रारंभ किया गया था। मूलतः आज से लगभग वर्ष पूर्व इटली के आचार्य गोरे शियो ने छ 100: खण्डों में वाल्मीकि रामायण

³ वही, पृष्ठ २०, २१

⁴ वही, पृष्ठ १०७-११०, ११४, ११६४

⁵ वही, पृष्ठ २७, २८

इटली भाषा में अनुवाद किया था। अनेक वर्षों से दुर्लभ इस ग्रंथ के पुनः प्रकाशन को प्रकाशित कर लेखक भारतीय पाठकवृन्द को अदभुत जानकारी देते हैं।⁶ ऐसी जानकारीयां ही प्रो. सत्यव्रत के यात्रा वृत्तांतों की भारतीय संस्कृति अनुरागियों को अमूल्य देन है।

इटली में ही एक और अनुभव को दर्शाते हुए लेखक ने भारतप्रेमी पिनुच्चा से हमें मिलवाते हैं⁷। जिसने अपने घर के हर कमरे में गंगाजल और वाराणसी के अस्सी घाट की थोड़ी सी मिट्टी रखी हुई है। ऐसी अभारतीय की भारतीयता भारत में अनेक भारतीयों की भारतीयता पर चिंतन के लिए अवश्य प्रेरित करती है। इस यात्रा वृत्तांत में वेनिस का वर्णन भी ज्ञानवर्धक है।⁸

इंडोनेशिया यात्रा - 1994,95,99,2010

लेखक ने इंडोनेशिया की तीन बार यात्रा की और यात्रा वृत्तांतों लेखनीबद्ध भी किया है। प्रो. सत्यव्रत की इंडोनेशिया यात्रा का उद्देश्य अंतरराष्ट्रीय सम्मेलन में सम्मिलित होने का था। वहां 1994 एयरपोर्ट से गेस्ट हाउस तक के मार्ग में भव्य बाजारों और गगनचुंबी इमारत पर लिखे हुए संस्कृत नाम ने प्रो. सत्यव्रत को चमत्कृत कर दिया⁹। लेखक ने इंडोनेशिया से संबंध यात्रा वृत्तांत इंडोनेशिया और भारत के सांस्कृतिक सामीप्य ऐसा प्रकाश डालते हैं कि इस भूभाग को ना देखते हुए पाठक के सम्मुख और कल्पना तथ्य उद्घाटित होते चले जाते हैं। जैसे जकार्ता का महाभारतीय स्वाधीनता स्मारक जो की आठ घोड़े वाले रथ पर आरूढ़ धनुर्धारी अर्जुन और सारथि श्री कृष्ण को प्रदर्शित करता है¹⁰। जोगजाकार्ता के **प्राम्बानान्** मंदिरों की वास्तुकला और शिल्पकौशल के वर्णन में ऐसा प्रतीत होता है। मानो भारतीय मंदिरों का ही वर्णन हो रहा है। शिव मंदिर के सम्मुख नन्दी, ब्रह्मा मंदिर के सम्मुख हंस और विष्णु के सम्मुख गरुड़। जोगजाकार्ता में चमत्कृत कर देने वाले लगते हैं। प्राम्बानान् मंदिरों में प्रत्येक पूर्णिमा की रात्रि में रामायणका अभिनय होता है। जिसमें 200 कलाकार भाग लेते हैं। जिनमें कोई भी हिंदू नहीं होता। लेखक लिखते हैं की वस्तुतः जोगजाकार्ता मूल रूप में अयोध्याकर्ता अयोध्या शब्द ही 'योग्य' तदन्तर जोगज के रूप में परिवर्तित हुआ।¹¹

इंडोनेशिया के गाजाहमादा विश्वविद्यालय के विशाल सभागृह का संस्कृत नाम है 'गृह सभा प्रमाण' जिसका अर्थ है प्रमाणभूत अथवा प्रमाणिक व्यक्तियों का सभा गृह। एक मुस्लिम देश में संस्कृत शब्दों का प्रयोग लेखक के लिए सुखद अनुभूति रहा। तब अपने ही देश में संस्कृति की स्थिति कहीं भीतर तक आहत कर जाती है। जहां भारतीय संस्कृति से अनुप्राणीत दक्षिण पूर्व एशिया के देशों में सांस्कृतिक धरोहर संरक्षण की भावना विकसित हो रही है। वही हम भारतीयों में उसके प्रति उपेक्षा

⁶ वही, पृष्ठ ३८, ३९

⁷ वही, पृष्ठ ४१, ४२

⁸ वही, पृष्ठ ४४

⁹ वही, पृष्ठ ४५

¹⁰ वही, पृष्ठ ४७६

¹¹ वही, ४८, ४९

और अधिक बढ़ रही है।¹² बाली द्वीप की आठ गैलरियों के नाम संस्कृत के ही हैं। राम आर्ट गैलरी, सप्त रत्न आर्ट सेंटर, अभियान आर्ट स्टूडियो इत्यादि।¹³

उबुद शहर में बाहर रहे बहने वाली तुकाद चंपुहान नदी में चिताभस्म प्रवाहित की जाती है। एवं भारतीय मकरसंक्रांति जैसा बत्रु पीनारुः उत्सव होता है तो प्रातः दो तीन बजे से ही लोग इसमें स्नान करना प्रारंभ कर देते हैं।¹⁴ लेखक बाली की विवाह पद्धति की काफी प्रतीकात्मक रीति रिवाज के विवरण रहित वर्णन करते हैं।¹⁵

बाली की रामायण रामायण ककविन् की भाषा संस्कृत बहुल है। एवं संस्कृत छंदों में ही निबद्ध है। सुवदना, स्वदेशी, अश्वलुप्त जैसे छंदों का प्रयोग भी प्राप्त होता है। आज भी बाली में कुल क्रमागत पद्धति से ककविन पाठ की परंपरा जीवित है।¹⁶ बाली के प्रसिद्ध बसकिः मंदिर एवं पूजा पद्धति का विवरण उस देश की संस्कृति को एवं भारतीय संस्कृति से उसके सामीप्य को जानने का ज्ञानप्रद माध्यम है। जहां लेखक चार प्रकार के नैवेद्य का वर्णन करते हैं।¹⁷ इंडोनेशिया में आज भी हिंदुओं में प्रातः मध्याह्न एवं सायं काल में विशिष्ट श्लोक के पाठ की प्रथा दिखती है।¹⁸ तो वहां अपने देश की बाल एवं युवा पीढ़ियों की अपनी प्रथाओं की अवहेलना एवं अज्ञानता कहीं ना कहीं चिंतित अवश्य कर जाती है। बातुर झील में होने वाली विशेष पूजा का विवरण भारत के असम के देवी की कामाख्या के मंदिर का स्मरण कर देती है। भले ही पशु बलि देने की विधियां दोनों देश में भिन्न-भिन्न हैं। बाली में सरकारी अस्पताल में अंकित रामायण महाभारत के दृश्य लेखक को आकृष्ट करते हैं। एवं आश्चर्यचकित¹⁹ भी तब उनके उद्गार थे। अस्पतालों में भी इस प्रकार का चित्र हो सकता है। इसकी भारत में तो कोई कल्पना भी नहीं कर सकता। भारत के बाहर के देशों ने कितनी भारतीयता को अपने में समेट रखा है।²⁰

यात्राओं में प्रो. सत्यव्रत शास्त्री ने सैकड़ों संस्कृतनिष्ठ नाम देखे और उनकी सूची भी बनाई। इसमें बैंक, होटल, बस्ती, दुकानों, कार्यालय एवं मीनार, चौक, भवनों, कंपनी और डिपार्टमेंटल स्टोर, सैन्य मुख्यालय, विश्वविद्यालय, टैक्सी सहकारी कंपनी, फल इत्यादि संस्कृत मूलक शब्दों को लेखन उदाहरण रूप में प्रस्तुत करते हैं²¹ यथा -

होटल मू लिअ (संस्कृत मूल्य)

मदुर आर्ट शोप< मधुर आर्ट शोप

¹² वही, पृष्ठ ५१

¹³ वही, पृष्ठ ५३

¹⁴ वही, पृष्ठ ५४

¹⁵ वही, पृष्ठ ५७

¹⁶ वही

¹⁷ वही पृष्ठ ५९

¹⁸ वही पृष्ठ ६०७

¹⁹ वही, पृष्ठ ६१-६३

²⁰ वही पृष्ठ ६४

²¹ वही पृष्ठ ६६, ६७, ८०, ८४, ८८, ८९, ९३, ९९

स्वदा मोटर्स< स्वधा मोटर्स

बीम शक्ति< भीम शक्ति

विश्व मूर्ति < वेश्व मूर्ति

इत्यादि नाम पर लेखक की टिप्पणी भाषाविज्ञान की दृष्टि से अत्यंत महत्वपूर्ण है।²²

इंडोनेशिया की अष्टव्रत परंपराओं का इतिहास एक विस्तृत विवरण लेखक यात्रा वृत्तांत में देते हैं । ²³हम यह जान पाते हैं कि दक्षिण पूर्व एशिया में संस्कृत के प्रचार प्रसार का इतिहास क्या है । कैसे भारतीय रामायण महाभारत आज भी उनकी संस्कृति के अभिन्न अंग हैं ? इ²⁴सका उत्तर इंडोनेशिया के पूर्व राष्ट्रपति डॉ. सुकनो जो की कट्टर मुसलमान थे एवं हाजी भी थे, उनका यह कथन है कि ' हमने धर्म बदला है , अपनी संस्कृति नहीं ।'²⁵

कनाडा यात्रा -1987

लेखक का कनाडा यात्रा वृत्तांत अवगत कराता है कि वहां भी कम ही सही परंतु संस्कृत अध्ययन अध्यापन जीवित है । ²⁶कनाडा की केल्वेरी शहर के विश्वविद्यालय में धार्मिक अध्ययन के अंश रूप में संस्कृत पढ़ाई जाती है । यह यात्रा वृत्तांत लेखन के भावात्मक संसार के अवलोकन का शुभ अवसर प्रदान करता है।

कंबोडिया यात्रा - 2005

लेखक की यह यात्रा बैंकॉक से हुई थी । बैंकॉक के नेशनल म्यूजियम में कई शिलालेख संस्कृत भाषा में हैं । ' छा आम् ' नामक एक सेवानिवृत्त विद्वान प्रो. सत्यव्रत शास्त्री को अवगत कराते हैं कि थाइलैंड में अब तक खोजे गए से अधिक संस्कृत में है 100 अभिलेख में से 1406²⁷। यह पाठकों के लिए नूतन एवं महत्व पूर्ण जानकारी है । क्योंकि इससे उनके साहित्यिक एवं भाषिक मूल्यांकन को नए आयाम प्राप्त हो सकते हैं ।

इस यात्रावृत्तांत में मंदिरो और जलाशयों एवं हेरिटेज पार्कों का शब्दचित्रात्मक वर्णन कर लेखक प्रचुर ऐतिहासिक जानकारी प्रदान कर देते हैं ।²⁸

²² वही, पृष्ठ ७७, ८४, ९०

²³ वही, पृष्ठ ७१-७६

²⁴ वही पृष्ठ, १०५-१०६

²⁵ वही, पृष्ठ १००-१०१

²⁶ वही पृष्ठ, १३३

²⁷ वही, पृष्ठ -१३८

²⁸ वही, पृष्ठ १४०, १४१, १४२, १४६

दुष्टात्मा निवारण के लिए किए गए अनुष्ठान का वर्णन कंबोडिया के रीतिरिवाज का परिचय देने - वाला है।²⁹

पश्चिमी जर्मनी यात्रा - 1975-77

पश्चिमी जर्मनी के मार्बुर्ग के भारतीय विद्या संस्थान के प्रवेश द्वार पर उत्कीर्ण देवनागरी में लिपिबद्ध वैदिक मंत्र एवं ब्राह्मी लिपि में अशोक के शिलालेख की पंक्तियां प्रो. सत्यव्रत को चमत्कृत कर देती है। क्योंकि वह वहां के लोगों के भारत एवं भारतीयविद्या से प्रेम का प्रतीक था।³⁰

जापान यात्रा -1978,1980

जापान के क्योटो नगर में सुप्रसिद्ध मनीषी, संस्कृत व्याकरण के धुरंधर विद्वान प्रो.युताका ओजीहारा से लेखक की भेंट का वृत्तांत³¹ जापान में संस्कृत अध्ययन अध्यापन के दृश्य का बोधक है। पाठक जान पता है कि वहां अनेक देवताओं के नाम ब्राह्मण परंपरा के हैं और जापानी भाषा में कुछ संस्कृत शब्द भी मिल जाते हैं। जैसे सेवा, नरक। जापान के परंपरागत परिधान, गगनचुंबी, टावर धर्म एवं परंपराओं को लेखनीबद्ध करते हुए लेखक कहते हैं कि जापान सचमुच विलक्षण देश है। प्राचीनता एवं नवीनता का इसमें सम्मिश्रण है।³²

थाईलैंड यात्रा -1977-2005

प्रो. सत्यव्रत शास्त्री की थाईलैंड से अत्यंत आत्मीय संबंध है इनके सत्प्रयत्नों के फलस्वरूप ही सिल्पकोर्न विश्वविद्यालय बैंकॉक में संस्कृत अध्ययन केंद्र की स्थापना हुई। थाईलैंड ने भी लेखक के महनीय अवदान को स्वीकारा है। सिल्पकोर्न विश्वविद्यालय के प्राच्य भाषा विभाग के पुस्तकालय का नाम रखा गया है डॉ.सत्यव्रत शास्त्री पुस्तकालय। थाईलैंड के राज्य परिवार में संस्कृत के प्रवेश का श्रेय भी लेखक को प्राप्त है। थाईलैंड की महाराज कुमारी इनकी छात्र है। इन्हीं के करकमल से प्रो. सत्यव्रत शास्त्री ने ज्ञानपीठ पुरस्कार प्राप्त किया था।

बैंकॉक में लेखक ने जिन दर्शनीय स्थान का वर्णन किया है वहां कहीं बुद्ध की मूर्तियां हैं तो कहीं रामायण का चित्रांकन पाठक को ज्ञात होता है कि थाईलैंड की राजधानी पहले अयोध्या थी।³³ बाद में थौनबुरी राजधानी बनी। लेखक ने इस वृत्तांत में अयोध्या नगर के प्राचीन भाग्न अवशेषों एवं अन्य दर्शनीय स्थलों का वर्णन ऐतिहासिक पृष्ठभूमि सहित किया है। वास्तुशिल्पी विश्वकर्मा की एक बंध पर लगी स्वर्ण की चतुर्भुजी प्रतिमा लेखक को अचंभित कर देती है। क्योंकि एक हिंदू देवता को भारतीयों ने भुला दिया परंतु बौद्धों ने

²⁹ वही, पृष्ठ १४३-१४५

³⁰ वही, पृष्ठ १५१

³¹ वही पृष्ठ १७२-१७७

³² वही, पृष्ठ १८०-८२

³³ वही, पृष्ठ १८५

अपना लिया क्योंकि भारत में संभावित बंध पर यांत्रिक कार्य की सफलता हेतु विश्वकर्मा की मूर्ति कहीं स्थापित हो ऐसा प्रतीत नहीं होता³⁴। यहां प्रमाण है विदेश में भारत से अधिक भारतीयता का।

पोलैंड यात्रा -1977,1999

पोलैंड में हमें ऐसे संस्कृत प्रेमी परिवार से लेखक मिलवाते हैं। जो संस्कृत संभाषण का प्रयास करता है। वह है श्री तोमाष रुचिंस्कि, उनका पुत्र फिलिप एवं पुत्री अम्मा। वर्षों से कभी भारत ना आए फिलिप एवं प्रो.सत्यव्रत का संस्कृत में वार्तालाप भारतीय बच्चों के लिए कदाचित प्रेरणा स्रोत हो सकता है।³⁵ यह दोनों बच्चे भारत आकर बनारस में संस्कृत सीखने की इच्छा रख सकते हैं।³⁶ तो क्यों भारतीय बच्चे संस्कृत बोल नहीं सकते? इस वृत्तांत से यह एक प्रश्न भी खड़ा होता है और अपने देश में संस्कृत से दूर भागती बाल एवं युवा पीढ़ियों के प्रति रोष भी उत्पन्न होता है। फिलिप केवल संस्कृत सीखने पढ़ने की सोचता नहीं अपितु अपने स्वप्न को यथार्थ रूप भी देता है। 1999 की इस यात्रा के 10 वर्ष पश्चात 2010 में लेखक से दिल्ली में उसकी पुनः भेंट होती है और वह फिलिप की संस्कृत अध्ययन की यात्रा से परिचित होते हैं।³⁷

फ्रांस यात्रा -1977

तृतीय विश्व संस्कृत सम्मेलन में भाग लेने के लिए प्रो. सत्यव्रत ने पेरिस की यात्रा की वहां शोधपत्र प्रस्तुतीकरण के साथसाथ इटली के प्रिय मित्रों से उनका पुनर्मिलन हुआ पेरिस के दर्शनीय स्थलों एवं - वहां मिले स्नेह ने लेखक की इस यात्रा को चिरस्मरणीय बना दिया।³⁸

बेल्जियम यात्रा - 1977

बेल्जियम में प्रो.शार्प और प्रो.डिल्यु से लेखक की मुलाकात इस वृत्तांत का एक प्रमुख बिंदु है। उन्होंने मेघदूत पर प्रकाशित अपना एक ग्रंथ प्रोफेसर सत्यव्रत को दिखाया जिसमें उन्होंने मेघदूत में उल्लेखित भौगोलिक स्थलों का परिचय देने का प्रयास किया था।³⁹ संस्कृत एवं भारतीय विद्या का अध्ययन करने वाली बेल्जियम की युवा पीढ़ी से भी लेखक का संपर्क हुआ।⁴⁰ इस प्रकार के वृत्तांत भारतीय युवा पीढ़ी के लिए प्रेरक सिद्ध हो सकते हैं इसमें कोई संदेह नहीं।

मलेशिया यात्रा -1978,1983,1999

³⁴ वही, पृष्ठ, १९६

³⁵ वही, पृष्ठ, २०५

³⁶ वही पृष्ठ, २०७

³⁷ वही

³⁸ वही, पृष्ठ २०९-२१०

³⁹ वही, पृष्ठ, २१३

⁴⁰ वही, पृष्ठ १२

मलेशिया का गीता आश्रम अंतर्राष्ट्रीय गीता सम्मेलन का आयोजन करता है। कुआलालंपुर में आयोजित 1983 ई. इस सम्मेलन से संबद्ध यात्रावृत्तांत में प्रोफेसर सत्यव्रत वहां के गीता आश्रम का विवरण देते हैं।⁴¹ बैंकॉक से कुआलालंपुर की ट्रेन से की गई यात्रा में एक परिचित के पते में उत्तरलौंड शब्द जिजासु लेखक को प्रेरित करता है। जानने के लिए यह क्या है। कोई बस्ती, सड़क अथवा गली कंपार्टमेंट है? निरीक्षक से पूछने पर उसने बताया उत्तर मलेशिया शब्द है, जिसका अर्थ है नॉर्थ इसकी प्रतिक्रिया स्वरूप लेखक के उद्गार उल्लेखनीय है - मैं मुस्करा उठा! क्या बात है! यहां इस संस्कृत शब्द को मलेशिया कहा जा रहा है। यदि हमारी सारी शब्दावली थार्ड या मलेशिया कहलाए जाने लगे तो क्या बात हो। संस्कृत इस तरह इन देशों की भाषाओं में अंतर प्रवेश कर गई है।⁴²

म्यांमार (बर्मा) यात्रा

म्यांमार में रामायण के ऐतिहासिक पृष्ठभूमि एवं स्वरूप का विवरण लेखक ने विस्तार पूर्वक लिखा है।⁴³ म्यांमार की दोनों प्रकार की रामकथा में याम ताजी और राम वट्टु आदि नौ संस्करण अन्य देशों की तुलना में राम कथा विषयक भेद को पाठक के सम्मुख अनायास स्पष्ट कर देते हैं। यांगून के दर्शनीय स्थान एवं इतिहास से संबंध संस्मरण में भी यहां उल्लेखनीय है। यह जानकारी भी मनोरंजन है कि आज भी जब दो भाई आपस में लड़ते हैं तो कहा जाता है कि क्यों वाली सुग्रीव की भांति लड़ते हो।⁴⁴ म्यांमार के दैनिक जीवन में प्रयुक्त ऐसी उक्ति रामायण की समाज में जीवंतता का अवबोधन करी जा सकती है।

यांगून के नाम से भारत की प्राचीन पेट्री को मेरे पिया गए रंगून नमक फिल्मी गीत की याद आती है परंतु यांगून हमारे इतिहास की अन्य कड़ियां भी जुड़ी है इसी शहर में एक अन्य स्थान में बहादुर शाह जफर का मकबरा है इस अंतिम मुगल बादशाह को स्वतंत्रता संग्राम में भाग लेने के कारण में 1857 ब्रिटिश शासन ने देश से निर्वाचित कर यही भेजा था उर्दू के इस कवि बादशाह की निम्न पंक्तियां मशहूर हैं

इतना है बदनसीब ज़फ़र

की दफन के लिए दो गज जमीन भी ना मिली

कूए- यार में

डॉ. सत्यव्रत ने इस शायर बादशाह की निम्न पंक्तियां उद्धृत् की है।

बस जफर अब हो चुकी है

⁴¹ वही, पृष्ठ, २१६

⁴² वही, पृष्ठ, २१७

⁴³ वही, पृष्ठ, २३५, २३९

⁴⁴ वही, पृष्ठ, २४६

जंग ए हिंदुस्तान की

है यही अच्छा की अब तुम

खैर मांगो जान की।।

उसे मुगल बादशाह का ऐसा दर्दनाक अंत देखकर मन भर आया था हमें लगा था कि हमारे कोई सगा संबंधी उसे कब्र में दबा पड़ा था। अंग्रेज हुक्मत के अत्याचार का प्रतीक बनकर जफर ही क्यों बाद में इस म्यांमार के मंडले की जेल में अनेक क्रांतिकारी स्वतंत्रता सेनानियों जैसे श्री बाल गंगाधर तिलक, लाला लाजपतराय तथा सुभाष चंद्र बोस आदि को भी दंडस्वरूप भेजा गया था।⁴⁵

रोमानिया यात्रा -2001

रोमानिया के आरदेआ विश्वविद्यालय में संस्कृत का अध्ययन होता है। वहां एक लड़की द्वारा संस्कृत भाषा में किया गया लेखक का स्वागत उन्हें रोमांचित कर देता है। - स्वागतम् अत्रभवताम्। ऑरदेआनगरे स्वागतम् ऑरदेआविश्वविद्यालये अत्रभवतां दर्शनेन अतीव आनन्दमानुभवामि।⁴⁶

स्पेन यात्रा -2010

स्पेन में संस्कृत का अध्यापन केवल एक ही विश्वविद्यालय में होता है। बार्सिलोना विश्वविद्यालय में। वहां देववाणी संस्कृति केंद्र भी है। जो संस्कृत प्रचार प्रचार में जुटा है। जो की एक स्वैच्छिक संस्थान है।⁴⁷ केंद्र में लेखक संस्कृत ग्रंथों के पाठ एवं भाषण को सुनने के लिए भिन्न आयु एवं वर्ग के अनेक श्रोता एकत्रित हुए। सभी लोग काम धंधे वाले हैं। इसलिए अध्यापन कक्षाएं शनिवार एवं रविवार चलती है⁴⁸। जब यह स्पेन में हो सकता है। तो भारत में क्यों नहीं? निःसंदेह यहां भी विविध आयु एवं वर्क के लोग संस्कृत सीखने के इच्छुक हैं।

हंगरी यात्रा - 1977,1994,1999,2000

लेखक के चार यात्रा संस्मरणों से हंगरी को निकट से जानने का शुभ अवसर पाठक को मिलता है। हंगरी के इतिहास सांस्कृतिक विरासत एवं प्राकृतिक सुषमा का इन वृत्तांतों में वर्णन है। श्रीमद्भागवतगीता एवं प्राचीन संस्कृति कृतियों का हंगेरियन में अनुवाद हुआ है। इन अनुवादों की विशेषता यह है कि, अनुवाद में भी मूल संस्कृत छंद को तद्भव स्थान रखा गया है। हंगरी अनुवादकों ने अपनी भाषा को संस्कृत की अनुरूप ही ढाला है यथा -

अस्त्युक्तरस्यां दिशि देवतात्मा

⁴⁵ संस्कृत और भारतीय संस्कृति, प्रवेश सक्सेना ISBN: 978-81-7854-315-4

⁴⁶ वही, पृष्ठ, २५०

⁴⁷ वही, पृष्ठ, २७८

⁴⁸ वही, पृष्ठ, २८०

हिमालयो नगाधिराज

पूर्वापरौ तोयनिधि वगाहय

स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ कुमारसंभव प्रथम श्लोक

हंगेरियन अनुवाद है -

एद्य इश्तेन - ऑर्त्सु हैद्येत ओरिज़ एसाँक ,

हिमालाँयात, ऑँ हैद्येक ओश किराययात।

तोरोन्यलिक एगनैक फैयैँल्मी ओरमा।⁴⁹

उपसंहार

प्रो. सत्यव्रत शास्त्री रचित यात्राओं संस्मरण के फलस्वरूप चरन वै मधु विन्दति के संदर्भ से हमें भारत के बाहर फैली हुई भारतीय संस्कृति का अवबोधन होता है। भारतीय संस्कृति संस्कृत भाषा के माध्यम से एशिया के देश एवं विविध देशों में किस तरह ओतप्रोत हो गई है इसका अध्ययन प्रस्तुत शोध लेख से होता है। प्राचीन काल से वर्षों पर्यंत से विश्व में इसी तरह विविध देशों की संस्कृति का प्रसारण होता आ रहा है। फलतः विविध देशों की संस्कृति एवं भाषा का सम्मिश्रण होता है। उपरोक्त लेख भारतीय संस्कृति एवं संस्कृत भाषा की प्रसिद्धता एवं विलासिता का प्रमाण है।

संदर्भ ग्रंथ

१. चरन् वै मधु विन्दतिचला गया मधु मिलने गया विदेश के सांस्कृतिक अन्वेषण की गाथा ,, सत्यव्रत शास्त्री, विजय बुक्स दिल्ली 2013

२. संस्कृत पुरुष - सत्यव्रत शास्त्री प्रो. सत्यव्रत शास्त्री का संस्कृत को योगदान विषय पर आयोजित राष्ट्रीय संगोष्ठी में प्रस्तुत पत्रावलि, संपादक प्रो. केदारनाथ शर्मा, संस्कृत विभाग ,जम्मू विश्वविद्यालय जम्मू -२०१७

३. श्रीरामकीर्तिमहाकाव्यम्, प्रो.सत्यव्रत शास्त्री ,अनुवादक- डॉ मधुसूदन व्यास,

४. शोध लेख चरन् ,वै मधु विन्दतिअनीता शर्मा , त्मक अध्ययनएक समीक्षा :-SBN: 978-81-7854-315-4

५. शोध लेख ,संस्कृत और भारतीय संस्कृति ISBN प्रवेश सक्सेना ,: 978-81-7854-315-4

६ .www. satyavratshastri- net

⁴⁹ वही, पृष्ठ २८

संस्कृतसाहित्यसन्दर्भे तत्त्वज्ञानं नैतिकता साहित्यं च
(In the Context of Sanskrit Literature: Philosophy, Ethics and Literature)

प्रा. कल्पेश डी. दवे

सहायक प्राध्यापक (संस्कृतविभागाध्यक्ष)

सरकारी विनयन कॉलेज, तलाजा

भावनगर- 364140

प्रस्तावना

साहित्यं केवलं काल्पनिकं नास्ति, अपितु तत् मानवानां तत्त्वज्ञानस्य नैतिकतानां च दर्पणम् अस्ति । विशेषतः संस्कृतसाहित्यं तत्त्वज्ञानस्य नैतिकतानां च अक्षयकोशः इत्युच्यते। भारतीयं प्राचीनं साहित्यं धर्मः, जीवनस्य उद्देश्यं, कर्तव्यं, मोक्षं च इत्येतेषु विषये बहु विस्तृतं चिन्तनं करोति । अस्मिन् शोधपत्रे संस्कृतसाहित्ये तत्त्वज्ञानं नैतिकता च केन प्रकारेण प्रतिफलिते स्तः इति विश्लेषणं क्रियते ।

***संस्कृतसाहित्ये तत्त्वज्ञानं नैतिकता च**

१. उपनिषत्सु तत्त्वज्ञानम्

- उपनिषदः भारतीयतत्त्वज्ञानस्य मूलं मन्यते।
- “अहं ब्रह्मास्मि”⁵⁰ एवं “तत्त्वमसि”⁵¹ इत्यादीनि महावाक्यानि आत्मस्वरूपं ब्रह्मणः च एकत्वं निरूपयन्ति।
- “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म”⁵² – सत्यं, ज्ञानं, अनन्तं च ब्रह्मस्वरूपम् इति उपनिषद् प्रतिपादयति ।

२. भगवद्गीतायां नैतिकता

- भगवद्गीता कर्मयोगः ज्ञानयोगः भक्तियोगः च इत्येतैः माध्यमैः जीवनस्य नैतिकसिद्धान्तानां प्रतिपादनं करोति।
- “कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन”⁵³ – केवलं कर्मणि एव अधिकारः अस्ति, फले आसक्तिः मा भवतु ।
- “न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्”⁵⁴ – कोऽपि अकर्मा नास्ति, सर्वे अपि कर्म कुर्वन्ति एव ।

३. महाभारते धर्मस्य विवेचनम्

- महाभारतं केवलं महाकाव्यं नास्ति, अपितु धर्मराज्यस्य तत्त्वज्ञानस्य च कोषः अस्ति।
- “धर्मो रक्षति रक्षितः”⁵⁵ – यः धर्मं रक्षति सः एव धर्मेण रक्षितः भवति।

⁵⁰ बृहदारण्यकोपनिषत्

⁵¹ छान्दोग्योपनिषत्

⁵² तैत्तिरीयोपनिषत्

⁵³ श्रीमद्भगवद्गीता २.४७

⁵⁴ श्रीमद्भगवद्गीता ३.५

⁵⁵ महाभारतम्

- युधिष्ठिरस्य जीवनं सत्यनिष्ठायाः उत्तमम् उदाहरणं वर्तते ।

४. रामायणे नैतिकसिद्धान्ताः

- रामचरिते नीतिशास्त्रस्य दर्शनं भवति ।

- भगवतः रामस्य जीवनं भक्त्याः, कर्तव्यस्य, त्यागस्य च आदर्शमस्ति ।

- सत्यपालनम्-सत्यमेवेश्वरो लोके सत्यं पद्माश्रिता सदा।

सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम्॥⁵⁶

- पितृभक्तिः- स जगाम वनं वीरः प्रतिजामनुपालयन्।

पितुर्वचननिर्देशात्कैकेय्याः प्रियकारणात् ॥⁵⁷

एवमेव भ्रातृप्रेम, पत्नीसंरक्षणम्, धर्मपरायणता, क्षमाशीलता, मित्रभक्तिः इत्यादयः बहुविधाः

नैतिकसिद्धान्ताः रामायणे दृश्यन्ते ।

५. नाट्यशास्त्रे तत्त्वज्ञानम्

- भरतमुनेः “नाट्यशास्त्रम्” केवलं नाट्यकला विषये नास्ति, अपितु जीवनस्य नैतिकतत्त्वानाम् अपि शिक्षां ददाति।

- काव्ये रसाः, धीरता, शौर्यम्, भक्तिः इत्यादयः नीतिपरकाः संदेशाः प्राप्यन्ते ।

- कालिदासस्य “अभिज्ञानशाकुन्तलम्” धर्मः प्रेम, त्यागं च प्रतिपादयति ।

- भवभूतेः “उत्तररामचरितम्” नाटके अपि तत्त्वज्ञानं दृश्यते ।

तत्त्वज्ञानं नैतिकता साहित्यं च - परस्परसम्बन्धः

- साहित्यं तत्त्वज्ञानं जनसामान्यं प्रापयति।

- नैतिकतायाः विकासः साहित्येन भवति।

- समाजे परिवर्तनस्य हेतुः तत्त्वज्ञानं नैतिकता च।

उदाहरणानि

1. उपनिषदः - आत्मज्ञानं ब्रह्मज्ञानं च।

2. भगवद्गीता - कर्म, ज्ञानम्, भक्तिः च त्रिविधयोगाः।

3. महाभारतम् - धर्मराज्यं, सत्यं, नीतिशिक्षा च।

4. रामायणम् - कर्तव्यं, भक्तिः, आदर्शं च।

5. कालिदासस्य काव्यम् - तत्त्वज्ञानस्य सौन्दर्यात्मकं प्रस्तुतीकरणम्।

6. मनुस्मृतिः - नैतिकसिद्धान्तानां विधयः।

7. अर्थशास्त्रम् - राजनीतिः, अर्थनीतिः च।

⁵⁶ वाल्मीकि रामायणम्, अयोध्याकाण्डः 2.109.13

⁵⁷ वाल्मीकि रामायणम्, बालकाण्डः 1.1.24

8. नाट्यशास्त्रम् – जीवनं एवं कलायाश्च नैतिकपरकं चिन्तनम्।

निष्कर्षः

संस्कृतसाहित्यं तत्त्वज्ञानस्य नैतिकतानां च महान् स्रोतः विद्यते । उपनिषदः, महाकाव्यानि, नाट्यशास्त्रं च मानवजीवनस्य मार्गदर्शनं कुर्वन्ति । अस्मिन् शोधपत्रे एते सर्वेऽपि विषयाः विस्तरेण व्याख्याताः वर्तन्ते । तत्त्वज्ञानं नैतिकता च केवलं विचाराः न, अपितु जीवनस्य वास्तविकम् आधारम् अपि ।

.....

रघुवंशसुभाषितसाहित्यम्:संस्कृतमूलम्

पुरोहितः मेहुलः नटुभाई

सहायकः प्राध्यापकः (GES-2),

संस्कृतविभागः,

आर्.आर्.लालनमहाविद्यालयः, भुजनगरम्-३७०००१

➤ निष्कर्षः

अस्माकं संस्कृतसाहित्ये नीतिधर्मज्ञानसंस्कारसंस्कृतीनाञ्चावबोधाय नैके कवयः महर्षयश्च स्वरचनायां सुभाषितवचोभिरस्मान्नुपदेशं दत्तवन्तश्चासन् । तेषु महाकविना कालिदासेनाऽपि स्वकृतिषु नैके सुभाषितश्लोकाः विरचितास्सन्ति । तत्र रघुवंशमहाकाव्ये एकोनविंशतिसर्गेषु प्रायः सर्गप्रथममाश्रित्यात्र संस्कृतिमूलभूतानां सुभाषितश्लोकानां समाख्या संशोधनपत्रेऽस्मिन् मया कृताऽस्ति । संस्कृतभाषायां सम्पूर्णं ज्ञानं, सम्पूर्णाः कलाः, सर्वविधा संस्कृतिश्च निहिता विद्यते । यथा उक्तमस्ति -

संस्कृते संस्कृतिर्ज्ञेया संस्कृते सकलाः कलाः ।

संस्कृते सकलं ज्ञानं संस्कृते किन्न विद्यते ॥¹

आचार्यकौटिल्येनापि चाणक्यनीतौ सुभाषितविषये कथितमस्ति । यथा -

विषादप्यमृतं ग्राह्यममेध्यादपिकाञ्चनम् ।

नीचादप्युत्तमां विद्यां बालादपि सुभाषितम् ॥²

रघुवंशमहाकाव्ये आदावेव वाग्युपायाः जगदम्बायाः नाम्ना प्रार्थनया च सुवाचः सुभाषितस्य सन्दर्भः प्राप्यते, तथा च श्लोकेषु परीक्षाविचारः, संस्कृतिमूलस्थितस्य ॐकारस्य बोधः, संस्कृतिनिहितानां वर्णधर्माणां कर्मणाञ्चोपदेशः, मर्यादायाः प्रजाकर्मणः तथा राजधर्मस्य ज्ञानम्, अभ्युदयः, षोडशसंस्काराः, महात्मनां प्रकृतिः, सज्जनदुर्जनविचारः, गुरुपूजा, गौसेवा इत्यादयः नैके सुभाषितविचाराः संस्कृतिपोषकभावाश्च वर्णितास्सन्ति । तान् विचारान् प्रदर्शयितुं मया शोधपत्रेऽस्मिन् यत्नः कृतोऽस्ति ।

➤ प्रास्ताविकम्

“सम्यक् कृतिः संस्कृतरिति” सम् उपसर्गपूर्वात् डुकृञ्करणे धातोः “क्तिन्”³प्रत्यये कृते प्रथमैकवचने संस्कृतिरिति शब्दस्य निष्पत्तिर्जायते । यस्यार्थो भवति पूर्णता परिष्कारः वा । अस्मदीया भारतीया संस्कृतिर्विशाला विमला विद्वद्भिर्ग्रन्थैर्शास्त्रैर्मानवैश्च पूता वन्दिताऽऽराधिता चास्ति । “न मुक्तिः साहित्यसंस्कारसंस्कृतिसंस्कृतेर्विना” इति वचनानुसारं संस्कृतेर्ज्ञानाय संस्कृतसाहित्यज्ञानमप्यावश्यकमस्त्यत एव तत्र नीतिशतके गदितमस्ति कविना श्रीभर्तृहरिणा -

साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः ।

तृणंखादन्नपिजीवमानस्तद्गागधेयंपरमंपशूनाम् ॥^{iv}

इतः परमपि संस्कृतसाहित्ये उक्तमस्ति -

पृथिव्यांत्रीणिरत्नानिजलमन्नंसुभाषितम्।

मूढैःपाषाणखण्डेषुरत्नसंज्ञाविधीयते॥^v

➤ रघुवंशसामान्यपरिचयः

संस्कृतसाहित्ये पञ्चमहाकाव्येष्वेकं महाकाव्यं रघुवंशमस्ति । महाकाविकालिदासोऽस्य महाकाव्यस्य प्रणेताऽस्ति । अस्मिन्नाहत्यैकोनविंशतिसर्गाः सन्ति । तत्रादौ राज्ञः दिलीपस्य गौसेवा वर्णिताऽस्ति, ततः रघ्वज्जन्मकथा, अजविलापः, भगवतः श्रीरामचन्द्रस्य जन्म, सीतस्वयंवरः, रावणवधश्चादयः कथास्सन्ति, तथा चान्ते विलासीराज् अग्निवर्णस्य चित्रणमस्ति । अस्मिन् महाकाव्ये (२९) एकोनत्रिंशत्संख्यकानां^{vi} सूर्यवंशीयानां राज्ञां वर्णनमस्ति । तत्रायं मङ्गलश्लोकः -

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥^{vii}

➤ रघुवंशसुभाषितसाहित्यम्

महाकविना कालिदासेन विरचिते रघुवंशमहाकाव्ये नैकानि सुभाषितानि विद्यन्ते ।

“सुष्ठुभाषितंसुभाषितम्” अर्थात् वाग्मी नीतिवाक्यं वा । यथा

“कोमाभोद्वादशास्यश्चवीतरागः सुभाषितः”^{viii}

सुभाषितशब्दनिष्पत्तौ भाष्यव्यक्तायांवाचि^x धातुः वर्तते, तथा रघुवंशमङ्गलश्लोके वागर्थाविवेत्यत्र वाक् (उच्यतेऽसौ अनया वेति वाक्)शब्दनिष्पत्तिः वचंपरिभाषणे^xधातोः क्विप् वचिप्रच्छीति^{xii}इति क्विप् प्रत्यये कृते भवति । अत्र उभयोरपि धात्वोः वक्तव्यमिति समानार्थः विद्यते । अनेनापि वक्तुं शक्यते यत् - रघुवंशमहाकाव्ये आरम्भादन्तर्पर्यन्तं संस्कृतिमूलभूतानां सुभाषितश्लोकानां कथनं कविकुलगुरुणा कालिदासेन कृतमस्ति । रघुवंशे परीक्षाविचारः इत्यस्मिन् विषये गदितमस्ति । यथा -

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः ।

हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥^{xii}

सदसद्व्यक्तिहेतवः सन्तः तं श्रोतुम् अर्हन्ति । हि (यतः) हेम्नः विशुद्धिः वा श्यामिकापि अग्नौ संलक्ष्यते । सुवर्णस्योत्कृष्टता वह्नितापेन निर्णयत इति कथनानुसारं योग्यपरिस्थितावैव परीक्षानिर्णयो जायते, अन्यथा निरस्ते पादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते, तथा च परिक्षया एव पुरुषगुणधर्मसंस्कारसंस्कृतीनाञ्च ज्ञानम्भवेत् । अत एव उक्तमस्ति - “विद्यावतां भगवते परीक्षा” इति ।

“प्रणवशछन्दसामिव”^{xiii}इति वचनेन सुभाषितेन च संस्कृतिमूलस्थितस्य ॐकारस्य बोधः अपि जायते । ॐकारो सर्वैः विद्वद्भिः मानवैः पूजनीयश्चोपासनीयश्चेति भावः । यथा मनुस्मृतौ-

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।

वेदत्रयान्निरदुहद्भूवःस्वरितीति च ॥^{xiv}

ततः परं धर्मचर्चानिर्देशः अपि महाकाव्ये कृतमस्ति । यथा –

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।

आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥^{xv}

राजः दिलीपस्य कायवर्णनेऽत्र राजा दिलीपः साक्षात् क्षत्रियधर्मावतार एव निर्दिष्टः । कवेरनेन वचनेन ह्यत्र संस्कृतिनिहितानां वर्णधर्माणां कर्मणाञ्चोपदेशः वर्तते । विषयेस्मिन् महाराजमनुरप्युपदिशन्ति –

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा । दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥

प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः ॥

पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥

एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् । एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥^{xvi}

अस्मिन्नेव विषयेऽधिकं कथितमस्ति रघुवंशमहाकाव्ये । यथा –

रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्मनः परम् ।

न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नमिवृत्तयः ॥^{xvii}

अत्र अपि राजः दिलीपस्य गुणवर्णने मर्यादायाः प्रजाकर्मणः तथा राजधर्मस्य बोधो विद्यमानः अस्ति । यथा हि सारथेः कौशलेन रथस्य पश्चाद्वर्तिन्यः चक्रधाराः अग्रे वर्तनीभिः चक्रधाराभिः महतः पथः इतस्ततः रेखामात्रमपि नैव अतिक्रामन्ति, तथा दिलीपस्य प्रजापालनकौशलेन सर्वाः प्रजाः पूर्वजनैः अभ्यस्ताः मनुकथितात् मार्गात् इतस्ततः रेखामात्रमपि न व्यतीयुः । सर्वे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रादयः स्वस्वधर्मे सर्वथा आरूढा आसन् इति भावः ।

राजा सर्वहरो न भवेत्, एवञ्च यदि राजा प्रजाभ्यः करं नयति, तदा तत् करन्तु प्रजाभूत्यर्थमेवेति । यथा रविः सहस्रगुणमुत्सृष्टमेव धारयाः रसो गृह्णाति तथैव साम्प्रतकाले अस्माभिरपि भूतमात्रस्याभ्युदयार्थमेव कस्यापि वस्तुनः ग्रहणं करणीयमिति नः संस्कृतिः ।

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।

सहस्रगुणमुत्सृष्टमादत्ते हि रसं रविः ॥^{xviii}

“संस्काराः प्राक्तना इव”^{xix} वचनेनास्माकं षोडशसंस्काराणामपि सन्दर्भः लभ्यते । पूर्वजन्मनः संस्काराः साम्प्रतजन्मनि अपि लभ्यन्ते यथा राजा दिलीपः । षोडशसंस्काराणामपि सम्यक् परिपालनमेवास्मदीया संस्कृतिः । महात्मनां प्रकृतिर्विषये राजः वर्णने कविना कालिदासेन कथितमस्ति । यथा-

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।

गणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥^{xx}

कविः भर्तृहरिरपि कथयति स्वसुभाषितश्लोके यथा –

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा,सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः।

यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ,प्रकृतिसिद्धिमिदं हि महात्मनाम् ॥^{xxi}

रघुवंशमहाकाव्ये सज्जनदुर्जनविचारः प्रथमे सर्गे राजवर्णने वर्तते । उक्तञ्च -

द्वेष्योपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधम् ।

त्याज्यो दुष्टः प्रियोप्यासीदंगुलीवोरगक्षता ॥^{xxii}

अस्मिन्नेव विषये श्रीनारायणपण्डितेनापि हितोपदेशे कथितमस्ति । यथा -

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालङ्कृतोऽपि सन् ।

मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥^{xxiii}

“तस्मै श्रीगुरवे नमः” “गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासः श्रद्धा” इति गुरुपूजनभावो नः संस्कृत्यामाधाररूपेण विद्यते । अस्माकमुपनिषद अपि “मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव ।”^{xxiv} इत्युपदेशं कुर्वन्ति । स एव भावः रघुवंशमहाकाव्ये महर्षेः वसिष्ठस्य दर्शने दृश्यते । यथा -

तयोर्जगृहतुः पादानां राज्ञी च मागधी।

तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिनन्दतुः ॥^{xxv}

ततः परमपि “गावो विश्वस्य मातरः”, “गवां मध्ये वसाम्यहम्” इत्यादि वाक्यान्त्यस्मान् गौसेवाविषये प्रबोधयन्ति । गवि मातृत्वभावः नः संस्कृतिरस्ति । तत्र रघुवंशे राज्ञः दिलीपस्य गौसेवापि वचनमिदं पोषयति । गुरुसुभाषितवचसा राजा मातुः नन्दिन्याः सेवायै प्रवृत्तः बभूव इति । उक्तञ्च -

सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।

आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुधा हि सा ॥^{xxvi}

अत्र पूर्वनिर्दिष्टकथनानुरूपं प्रायः सम्पूर्णं रघुवंशमहाकाव्ये संस्कृतिमूलभूतानां सुभाषितश्लोकानां समाख्या वर्तते । इतः परमपि पतिव्रताधर्मः,^{xxvii} दानमहिमा,^{xxviii} सन्यासाश्रमव्यवस्था,^{xxix} पितृश्राद्धक्रिया,^{xxx} कुलपतिमाहात्म्यमि’त्यनेके^{xxxi} संस्कृतिमूलभूताः सुभाषितविचाराः रघुवंशमहाकाव्ये विद्यन्ते इत्याशयः ।

➤ सन्दर्भग्रन्थाः

- रघुवंशं महाकाव्यम् - श्री वेङ्कटेश प्रेस से मुद्रित एवं प्रसिद्ध
- मनुस्मृतिः - प्रकाशक, वैजनाथ केडिया, हिन्दी पुस्तक एजन्सी, कलकत्ता
- नीतिशतकम् - चौखम्बा प्रकाशन वाराणसी
- सुभाषितरत्नभाण्डागारः- निर्णय सागर प्रेस, मुम्बई-२
- चाणक्यनीतिः - प्रकाशक, राजा पॉकेट बुक्स, दिल्ली
- हितोपदेशे मित्रलाभः सरस्वतीपुस्तकालय, अमरावती-१

•तैत्तिरीयोपनिषद् शिक्षावल्ली- गीताप्रेस गोरखपुर

•<https://ashtadhyayi.com>

•<https://uou.ac.in/sites/default/files/slm/CPS-6>

iअज्ञातम् - <https://uou.ac.in/sites/default/files/slm/CPS-6>

iiचाणक्यनीतिः १.१६

iiiस्त्रियां क्तिन् ३-३-९४ <https://ashtadhyayi.com>

ivनीतिशतकम् श्लोकक्रमाङ्कः - १२

vसुभाषितरत्नभाण्डागारः २.६

viअस्मिन् ग्रन्थे कविनादिलीपस्वजदशरथरामकुशातिथिनिपधनलनभशब्दपुण्डरीकक्षेमधन्वदेवानीकाहीनगुपारियात्रशीलोन्ना-
भवजनाभशङ्खणव्युपिताश्वविश्वसहहिरण्यनाभकौशल्यब्रह्मिष्ठपुत्रपौष्यध्रुवसन्धिसुदर्शनाग्निवर्णा ऊनत्रिशद्भूपवर्णिताः।रघुवंशप्रस्तावनायाम् ।

viiरघुवंशं महाकाव्यम् १.१

viiiत्रिकाण्डशेषः- <https://ashtadhyayi.com>

ixकौमुदीधातुः ६१२

xकौमुदीधातुः १०६३

xiउणा० २.५७.

xiiरघुवंशं महाकाव्यम् १.१०

xiiiरघुवंशं महाकाव्यम् १.११

xivमनुस्मृतिः २.७६

xvरघुवंशं महाकाव्यम् १.१३

xviमनुस्मृतिः १.८८,८९,९०,९१

xviiरघुवंशं महाकाव्यम् १.१७

xviiiरघुवंशं महाकाव्यम् १.१८

xixरघुवंशं महाकाव्यम् १.२०

xxरघुवंशं महाकाव्यम् १.२२

xxiनीतिशतकम्- श्लोकक्रमाङ्कः ६३

xxiiरघुवंशं महाकाव्यम् १.२८

xxiiiरघुवंशं महाकाव्यम् १.२८

xxivतैत्तिरीयोपनिषद् शिक्षावल्ली

xxvरघुवंशं महाकाव्यम् १.५७

xxviरघुवंशं महाकाव्यम् १.८१

xxviiरघुवंशं महाकाव्यम् १.३१

xxviiiरघुवंशं महाकाव्यम् १.४४

xxixरघुवंशं महाकाव्यम् १.४९

xxxरघुवंशं महाकाव्यम् १.६६

xxxiरघुवंशं महाकाव्यम् १.९५

संस्कृतवाङ्मये कच्छवर्णनानि

नाम - डॉ. हिमांशु देवेन्द्र जोशी

सारांशः -

वैश्विकमानचित्रे भौगोलिककारणात् कच्छप्रदेशः भारतभूमेः भिन्नत्वादपि समुद्रमार्गेण विश्वस्य नैकैः देशैः सह सम्बद्धः आसीत्। जगतः अर्धाधिकसङ्ख्यकानां सभ्यतानां गृहं कच्छप्रदेशः मन्यते। अस्य कच्छप्रदेशस्य पौरातात्त्विकमहत्त्वं पुरातत्त्ववेत्तारः नैकधा प्रकाशयन्ति। ब्राह्मीलिपेरपि पुरातनानि अपठितानि वर्णानि कच्छप्रदेशस्य धोळावीरानगरोत्खननात् सम्प्राप्तानि। अस्मिन् शोधपत्रे संस्कृतवाङ्मये प्राप्तानि कच्छवर्णनानि वर्णितानि सन्ति।

कूटशब्दाः - कच्छप्रदेशः,

प्राचीनकालादारभ्य वर्तमानपर्यन्तं कच्छप्रदेशः विविधैः नामभिः आख्यायते स्म। यथा; भोजकट, अनूप, अपरान्त, आभीर, कच्छ, कुशद्वीप, जतदेश, पच्छिम, काश्मीर, भुज-श्रीपतिदेश, पातालद्वीप, ताजराष्ट्र, उदम्बर, उब्रासा चेत्यादिनि नामानि प्राप्यन्ते। किन्तु; भौगोलिकाकृतिरनुरूपं कच्छेति नाम्ना सुप्रसिद्धः। कच्छप्रदेशे मध्ययुगस्य प्राच्यावशेषाः विविधेषु स्थलेषु प्राप्यन्ते। धोळावीरानगरे उत्खननाल्लब्धा सभ्यता विकसिताऽसीत्। पुरातत्त्ववेत्तारः तस्य सभ्यतायाः कालखण्डं ई०पूर्वतः २००० तः १६०० पर्यन्तं गणयन्ते। संस्कृतवाङ्मये विविधेषु स्थलेषु कच्छविषयकं वर्णनं सम्प्राप्यते। कानिचन वर्णनान्यत्र प्रस्तुयन्ते।

कच्छप्रदेशस्य सर्वप्रथमं वर्णनं रुद्रदामनशिलालेखे प्राप्यते। अस्य शिलालेखस्य समयः ई० १५० वर्तते।

जनपदानां स्ववीर्यार्जितानामनुरक्तसर्व्वं प्रकृतिनां पूर्वापराकरावन्त्य-नूपनीवृदानर्त सुराष्ट्रं च [भ] र [म] रु [कच] छ [स] इ [त्त] धु स् [औ] व् [ई] र कुकुरापरांत निषादादिनां समग्राणां तत्प्रभावाद् (च) अ... .. र् (त्व) काम विषयाणां (म्) विषयाणां पतिना सर्व्व क्षत्राविष्कृत^{xxxi}

‘कच्छ’ इति नामकरणं भूमेः आर्द्रत्वात् वा कच्छपाकारत्वात् स्यादिति मान्यताद्वयी प्रवर्तते। किन्तु; संस्कृतवाङ्मयादेव समाधानं प्राप्यते। अमरकोशकारः कथयति यत् -

शाद्वलः शादहरिते सजम्बाले तु पङ्किलः।

जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविधः॥^{xxxi}

श्रीमद्भगवतमहापुराणेऽपि पवित्रसरोवराणां वर्णनेषु कच्छप्रदेशस्य वर्णनमुपलभ्यते। यथा -

तेऽपि पित्रा समादिष्टाः प्रजासर्गे धृतव्रताः।

नारायणसरो जग्मुर्यत्र सिद्धाः स्वपूर्वजाः॥^{xxxi}

वायुपुराणे ३६ तः ४९ यावदध्यायेषु भुवनविन्यासवर्णनं वर्णितम्। तत्र कच्छप्रदेशस्योल्लेखो वर्तते। यथा -

नासिकाद्याश्च ये चान्ये ये वै चान्तरनर्मदाः।

भानुकच्छाः समाहेयाः सहसा शाश्वतैरपि॥

कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च आनर्ताश्चार्बुदैः सह।

इत्येते संपरीताश्च शृणुध्वं विन्ध्यवासिनः॥^{xxxi}

मत्स्यपुराणेऽपि वायुपुराणमिव समानशब्दच्छायायुक्तक्षोकेषु कच्छप्रदेशस्य नामोल्लेखः वर्तते। यथा -

नासिक्याश्चैव ये चान्ये ये चैवान्तरनर्मदाः।
भारुकच्छाः समाहेयाः सह सारस्वतैस्तथा॥
काच्छीकाश्चैव सौराष्ट्रा आनर्ता अर्बुदैः सह।
इत्येते अपरान्तास्तु शृणु ये विन्ध्यवासिनः॥^{xxxi}

पुराणसंहिताऽन्तर्गतायां लक्ष्मीनारायणसंहितायामपि कच्छप्रदेशस्य वर्णनं समुपलभ्यते। यथा -

तृतीयः शंभलसरोऽभिधोऽयं तीर्थराजकः।
चतुर्थोऽहं पुमानस्मि नारायणसरोवरः॥^{xxxi}

कविमाघः स्वकीये 'शिशुपालवधम्' महाकाव्ये कच्छप्रदेशस्य उल्लेखं करोति यत् -

उत्तालतालीवनसंप्रवृत्तसमीरसीमन्तितकेतकीकाः।
आसेदिरे लावणसैन्धवीनां चमूचरैः कच्छभुवां प्रदेशाः॥
लवङ्गमालाकलितावतंसास्ते नारिकेलान्तरपः पिबन्तः।
आस्वादितार्द्रक्रमुकाः समुद्रादभ्यागतस्य प्रतिपत्तिमापुः॥^{xxxi}

पाणिनेः सूत्रेषु भारतीयेतिहासविषये महत्त्वपूर्णानि प्रमाणानि प्राप्यन्ते। अष्टाध्यायीसूत्रेषु भारतवर्षे समाविष्टानां भौगोलिकप्रमाणानां परिचायकाः विविधाः शब्दाः प्राप्यन्ते। एषु शब्देषु विविधाः देशाः, पर्वताः, समुद्राः, वनानि, नद्यः प्रदेशाः, नगराणि, ग्रामाश्चेत्यादीनां समावेशो भवति। 'पाणिनीकालीन भारतवर्ष' इति ग्रन्थे वासुदेवशरण-अग्रवालः पाणिनेः कच्छप्रदेशेन सह सम्बन्धशक्यतां वर्णयन् लिखति यत् -

'सिंधु नद के समीप शलातुर ग्राम में लेनेवाले सूत्रकार को सूरमस, कलिंग, अश्मक, कच्छ, सौवीर - पूर्व से पश्चिम तक बिखरे हुए इन प्रदेशों के विषय में अच्छी जानकारी थी। कहां का शासन एकराज अथवा संघ पद्धति पर था, कहां के नागरिक स्त्री-पुरुषों का देश के अनुसार क्या नाम पड़ता था, इस प्रकार की सूचना आवागमन का घनिष्ठ संबंध हुए बिना संभव नहीं।' ^{xxxi}

पाणिनिः अष्टाध्यायीग्रन्थेऽस्मिन् कच्छप्रदेशस्य उल्लेखं करोति।

कच्छादिभ्यश्च।^{xxxi}

सिन्धुप्रदेशस्य अधः कच्छप्रदेशोऽवस्थितः। अग्रिमसूत्रे महर्षिपाणिनिः कच्छप्रदेशस्य मनुष्याणां कृते 'काच्छक' इति शब्दं प्रयोजयति।

मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्।^{xxxi}

अत्र महर्षिपाणिनिः कच्छप्रदेशीयाणां काश्चन विशेषताः अपि सङ्केतेन कथयति। काशिकायां प्रकारव्रयेण कच्छप्रदेशीयाणां वैशिष्ट्यं वर्णितमस्ति। यथा -

'कच्छादिभ्यः इत्येव। मनुष्ये मनुष्यस्थे च जातादौ प्रत्ययार्थे कच्छादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। काच्छको मनुष्यः। काच्छकमस्य हसितं, जल्पितम्। काच्छिका चूडा। सैन्धवको मनुष्यः। सैन्धवनस्य हसितं, जल्पितम्। सैन्धविका चूडा। मनुष्यतत्स्थयोः इति किम्? काच्छो गौः। सैन्धवो वार्षाव।' ^{xxxi}

- १) काच्छकं हसितम् (कच्छप्रदेशीयाणां हास्यशैली)
- २) काच्छकं जल्पितम् (कच्छप्रदेशीयाणां उच्चारणशैली)
- ३) काच्छिका चूडा (कच्छप्रदेशीयाणां केशसंवाहनशैली)

अस्मिन् सूत्रे महर्षिपाणिनिः कच्छान्तवाचकानां नामान्यपि प्रददाति।

कच्छाग्निवक्त्रवर्त्तत्तरपदात्।^{xxxi}

अत्र 'कच्छाग्निवक्त्रवर्त्तत्तरपदात्।' इति सूत्रवृत्तौ काशिकाकारौ कथयतः यत् -

'देशे' इत्येव उत्तरपदशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। कच्छाद्युत्तरपदाद् देशवाचिनः। प्रातिपदिकाच्च अवृद्धाद् वृद्धाच् च वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। छणोरपवादः। दारुकच्छकः। पैप्पलीकच्छकः। काण्डाग्रकः। वैभुजाग्रकः। ऐन्द्रवक्त्रकः। सैन्धुवक्त्रकः। बाहुवर्तकः। चाक्रवर्तकः।^{xxxi}

अत्र काशिकायां विभुजाग्निः काण्डाग्निश्चेति शब्दद्वयं दर्शयन् वासुदेवशरण-अग्रवालः अयं शब्दद्वयं कच्छप्रदेशस्य मरुस्थलयोः कृते प्रयोजितमिति प्रतिपादयति। सः कच्छप्रदेशे बृहद्मस्थलाय सः 'विभुजाग्निः' इति पाणिनीयशब्दं निर्दिशति। तथैव कच्छप्रदेशस्य लघुमरुस्थलाय 'काण्डाग्निः' इति पाणिनीयशब्दो निर्दिशति। तत्समीपस्थं 'काण्डला' नामकं ग्रामं दर्शयित्वा स्वमन्तव्यं पोषयति।^{xxxi}

कच्छान्तनामानामुपयोजनं रेवातटात् प्रारभ्य सिन्धुप्रदेशस्य नदीमुखपर्यन्तं भवति स्म। कच्छप्रदेशोऽपि सिन्धुप्रदेशस्य अधः सिन्धुनद्याः मुखप्रदेशनिकटे स्थितः। वक्त्रान्तनामकौ शब्दौ काशिकायां सम्प्राप्येते। तयोः शब्दयोः 'सिन्धुवक्त्र' इति सिन्धुप्रान्तीय-प्रदेशाय उपयुज्यते स्म। तथैव सिन्धुवक्त्रप्रदेशस्य कृषिः सिन्धुनद्याश्रिताऽसि। इन्द्रवक्त्रप्रदेशस्य कृषिः वर्षाऽधारिताऽसीत्। अतः अयं नदीमातृकप्रदेशः इत्यपि ज्ञायते स्म। महाभारते द्वयोरुल्लेखं सम्प्राप्यते।

इन्द्रकृष्टैर्वर्तयन्ति धान्यैर्ये च नदीमुखैः।
समुद्रनिष्कुटे जाताः पारेसिन्धु च मानवाः॥
ते वैरामाः पारदाश्च आभीराः कितवैः सह
विविधं बलिमादाय रत्नानि विविधानि च॥^{xxxi}

अत्र सिन्धुनद्यः नदीमुखप्रदेशः वर्णितः। पश्चिमकच्छप्रदेशे लखपतनगरं यावत् सिन्धुनद्यः जलप्रवाहः ई० १८१९ यावत् प्रवहन्नासीदिति सर्वविदितम्। ई० १८१९ तमे वर्षे एकस्मात् तीव्रभूमिकम्पनात् सिन्धुनद्यः जलप्रवाहमार्गः परिवर्तितः। ततः प्रारभ्य कच्छप्रदेशस्य पश्चिमभागः शुष्कतां गतः। पुनः क्षोकेषु आभीराणामपि उल्लेखो वर्तते। आभीराणां निवासः पश्चिमभारते आसीदित्युल्लेखाः प्राप्यन्ते।

अनेन प्रकारेण संस्कृतवाङ्मये प्राप्तानि कच्छविषयकवर्णनानि प्रतिपादितानि सन्ति। प्रमाणान्येतानि कच्छप्रदेशस्य पौरातात्त्विकं महत्त्वं संसूचयन्ति।

सन्दर्भसूचीः -

- १) अमरकोशः, अमरसिंहः, व्या० श्रीरामतेज पाण्डेय, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, २००३
- २) अष्टाध्यायीसूत्रपाठः, सं० पुष्पा दीक्षित, ज्ञानभारती पब्लिकेशनस, दिल्ली, २००९
- ३) कच्छतुं संस्कृतिदर्शन, रामसिंहजी राठोड, रामसिंहजी राठोड ट्रस्ट, भुज, २०२०

- ४) पाणिनीयाष्टाध्यायीसूत्रवृत्तिः काशिका, वामनजयादित्यौ, सं० डॉ. बी.आर्.शास्त्री, संस्कृतपरिषत्, उस्मानियाविश्वविद्यालयः, हैदराबाद, १९७६
- ५) श्रीमद्भागवतमहापुराणम्, व्यासः, गीताप्रेस, गोरखपुर, संवत् २०७२
- ६) पाणिनिकालीन भारतवर्ष, वासुदेवशरण अग्रवाल, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, २०१४
- ७) वायुपुराणम्, व्यासः, अनु० रामप्रताप त्रिपाठी शास्त्री, हिन्दी साहित्य संमेलन, प्रयाग, १९८७
- ८) मत्स्यपुराणम्, व्यासः, गीताप्रेस, गोरखपुर, २००६
- ९) लक्ष्मीनारायणसंहिता, श्वेतायनव्यासः, सं० श्रीकृष्णवल्लभाचार्यः, चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफ़िस, वाराणसी, २०११
- १०) शिशुपालवधम्, कविमाघः, व्या० हरगोविन्दशास्त्री, चौखम्बा विद्या भवन, वाराणसी, २०१३
- ११) महाभारतम्, व्यासः, अनु० रामनारायणदत्त शास्त्री 'राम', गीताप्रेस, गोरखपुर, संवत् २०७२

Psychological Dimensions in Kalidasa's *Abhijnanashakuntalam*: A Comparative Analysis with Other Sanskrit Drama and English Literature

Prof. (Dr.) Bhavesh V. Bhatt

Assistant Professor (G.E.S. Class - 2),

Dept. of Economics,

Government Arts College Santalpur Dist. Patan

Abstract

Kalidasa's *Abhijnanashakuntalam* is a celebrated Sanskrit drama known for its poetic beauty and deep psychological themes. This paper explores the psychological aspects of the play, focusing on memory, identity, emotional distress, and reconciliation. It also compares these elements with other literary works, particularly Shakespeare's *The Winter's Tale*, to highlight the shared themes of memory loss and its impact on identity.

Keywords

Kalidasa, *Abhijnanashakuntalam*, psychological dimensions, memory, identity, emotional turmoil, Shakespeare, cultural context, feminist readings.

Introduction

Kalidasa's *Abhijnanashakuntalam* is one of the most famous works in Sanskrit literature. It portrays human emotions, relationships, and psychological struggles with great depth. The play tells the story of King Dushyanta and Shakuntala, exploring themes such as memory, identity, longing, guilt, and the balance between love and duty. This article examines these psychological aspects, comparing them with other Sanskrit plays and English literature to understand Kalidasa's depiction of human emotions.

Objectives of the Study

The main goals of this study are:

1. To analyze the psychological aspects of *Abhijnanashakuntalam*, focusing on memory, identity, longing, and guilt.
2. To examine the social and cultural roles in the play, particularly the expectations placed on Shakuntala.
3. To compare these psychological and social themes with other works in Sanskrit and English literature.

4. To explore the play's relevance in modern times and its continued significance in discussions of human emotions and identity.

Psychological Themes in *Abhijnanashakuntalam*

Memory and Forgetfulness

One of the central themes of the play is memory and its fragility. Dushyanta forgets Shakuntala due to a curse, highlighting how memory loss can disrupt personal identity and relationships. When Shakuntala realizes that Dushyanta does not remember her, she experiences deep psychological pain, leading to an internal struggle between love and rejection.

निजं परित्यज्य परं न कर्तुम् |

("I cannot forsake my own for another, O Lord!")

Longing and Separation

The pain of separation is another key theme. Both Dushyanta and Shakuntala suffer emotionally due to their forced separation. The play vividly portrays their longing for each other, showing the psychological effects of love and loss.

मरणं यत्र नैव धर्मः, शोकमस्ति प्रजायते |

("Where there is no righteous duty, only sorrow arises.")

Guilt and Redemption

Dushyanta's character goes through a transformation when he realizes his mistake. Initially, he denies Shakuntala, but later, when he regains his memory, he experiences guilt. His emotional journey reflects psychological healing and redemption, symbolized by the return of Shakuntala's lost ring and his eventual reunion with her.

पुण्यं पुनर्मे नयति धर्मः |

("Virtue once again guides me to the path of righteousness.")

Social and Cultural Themes in *Abhijnanashakuntalam*

Marriage and Duty

Marriage in the play is depicted as both a personal and societal responsibility. Dushyanta's initial abandonment of Shakuntala represents the tension between personal emotions and royal duties. His eventual acceptance of her restores the balance of moral order (dharma), emphasizing the importance of fulfilling one's promises.

धर्मेण सत्यं प्रतिष्ठितं शोकमणि यथा सदा। आत्मनं गच्छ संशोधनं ।

("Through virtue, truth is established, as the gem of sorrow fades with redemption.")

Role of Women

Shakuntala embodies the ideal woman of ancient Indian society—devoted, patient, and self-sacrificing. However, she also demonstrates strength and resilience in the face of hardship. The play highlights the expectations placed on women and the psychological impact of societal norms on their identity.

न हि देहिनां स्त्रीणां हर्षदुःखेषु रक्षणे । मद्भावं सदा तिष्ठन्ति यत्र शुद्धे सदा दिशि ।

("For women, there is no protection in joy or sorrow, they are constant in their devotion to what is pure and right.")

Social Hierarchy and Kingship

Dushyanta's role as a king shows that even powerful figures are not immune to personal struggles. His journey from forgetfulness to self-awareness suggests that true leadership requires emotional maturity and moral integrity.

Comparison with Other Literary Works

Sanskrit Literature

Compared to other Sanskrit dramas, *Abhijnanashakuntalam* focuses deeply on psychological struggles rather than just external events. While other plays like *Pratijnayaugandharayana* emphasize supernatural elements and duty, Kalidasa highlights internal emotions and personal growth.

English Literature

- *The Winter's Tale* (Shakespeare): Similar to Kalidasa's play, it explores memory loss, separation, and eventual reconciliation.
- *Hamlet* (Shakespeare): Both plays explore themes of memory, identity, and emotional turmoil.
- *The Glass Menagerie* (Tennessee Williams): Like Shakuntala, the characters experience longing and the weight of past memories.
- *In Search of Lost Time* (Marcel Proust): Explores how memory shapes identity, similar to Dushyanta's journey.

Relevance in Modern Times

Abhijnanashakuntalam remains relevant today because it explores universal human emotions. The themes of love, memory, and redemption resonate with modern psychology and literature. Additionally, feminist readings of the play highlight the struggles of women in a patriarchal society, making it an important text in gender studies.

Conclusion

Kalidasa's *Abhijnanashakuntalam* is a masterpiece that explores complex human emotions through the lens of psychology. The themes of memory, longing, guilt, and redemption make the play timeless. Comparisons with other literary works reveal that these psychological struggles are universal, making Kalidasa's work relevant across cultures and time periods.

References

- Austen, J. (2003). *Sense and sensibility*. London: Penguin Classics.
- Bhattacharya, A. (1997). Emotional intensity and memory in Kalidasa's *Abhijnanashakuntalam*. *Journal of South Asian Studies*, 10(2), 152-165.
- Chakravarti, M. (2001). *Cultural and social dimensions in Kalidasa's works*. New Delhi: Sahitya Akademi.
- Dhere, R. C. (1984). Comparative analysis of Kalidasa and Shakespeare. *Journal of Comparative Literature*, 25(3), 189-203.
- Freud, S. (2011). *The uncanny* (D. McLintock, Trans.). London: Penguin Classics.
- Ganguly, B. C. (2009). *Indian women in classical literature*. New Delhi: Rupa & Co.

- Kalidasa. (2006). *Abhijnanashakuntalam* (M. C. Chatterji, Trans.). New Delhi: Motilal Banarsidass Publishers.
- Kalidasa. (2016). *Abhijnanashakuntalam* (T. Ganapati, Trans.). In *Kalidasa: The loom of time* (pp. 151-230). New York: Penguin Classics.
- Kafka, F. (2008). *The trial* (W. Muir, Trans.). New York: Schocken Books.
- Mukherjee, S. N. (2010). *Kalidasa: A literary biography*. London: Oxford University Press.
- Proust, M. (2003). *In search of lost time* (C. K. Scott Moncrieff, Trans.). New York: Modern Library.
- Raja, K. K. (1972). *Kalidasa: A study of his work*. Madras: University of Madras Press.
- Shakespeare, W. (2008). *Hamlet* (J. Dover Wilson, Ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Shakespeare, W. (2009). *The Winter's Tale* (J. H. Walter, Ed.). London: Arden Shakespeare.
- Sharma, R. C. (1995). Kalidasa and the concept of dharma. *Journal of Indian Philosophy*, 23(4), 401-419.
- Srinivasan, K. (2013). Memory, love, and loss: An analysis of *Abhijnanashakuntalam*. *Indian Journal of Psychological Studies*, 29(1), 77-90.
- Venkataramaiah, M. S. N. (1987). Feminism and Sanskrit literature. *Journal of South Asian Feminist Studies*, 15(2), 56-72.
- Williams, T. (1999). *The glass menagerie*. New York: New Directions Publishing.

શિક્ષણ અને પુસ્તકાલય: એકબીજાના અભિન્ન અંગ

અંકિતા બારોટ (MLISc. M.Phil. GSET), ગ્રંથપાલ – Sanskar Institute of Management and Information Technology – Bhuj.

ઈશ્વર પ્રજાપતિ (MLISc. M.Phil. GSET), ગ્રંથપાલ – L J Institute of Engineering & Technology – Ahmedabad.

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે પુસ્તકાલયએ દરેક શૈક્ષણિક સંસ્થા માટેનું એક મહત્વનું પાસું છે. અને પુસ્તકાલયએ શાળા, કોલેજ, અને વિશ્વવિદ્યાલયમાં શિક્ષણના દરેક તબક્કે જોડાયેલું છે. જેમકે શાળા, કોલેજ, અને વિશ્વવિદ્યાલયોમાં પોતાના વિસ્તાર મુજબ, પુસ્તકાલય પોતાની સેવા આપતા હોઈ છે. આપણે એ સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું કે શિક્ષણ અને પુસ્તકાલય એકબીજા સાથે કઈ રીતે જોડાયેલ છે. અને શિક્ષણ માં પુસ્તકાલય નું શું મહત્વ છે.

છેલ્લા ત્રણ ચાર દાયકા થી દરેક રાજ્યમાં શિક્ષણનું સ્તર કેવી રીતે સુધારે તેના પર વધુ ને વધુ કામ થાય રહ્યું છે. ભારતના દરેક રાજ્યોમાં શિક્ષણ નું સ્તર ઉત્તમ અને વધુ સારું બને તે માટે દરેક રાજ્ય પોતાની અલગ અલગ નીતિ બનાવી રહ્યા છે. જેથી શિક્ષણ ના સ્તરે પોતાનું રાજ્ય આગળ આવે તેવા પૂરતા પ્રયાસો કરતા રહે છે. આમ ભારત જેવા પ્રગતિશીલ દેશ માટે પોતાના નાગરિકોનું શિક્ષણ અને એ નાગરિકો માટે શિક્ષણના મુખ્ય સ્ત્રોત માટે પુસ્તકાલયનું એટલું જ મહત્વનું છે.

પ્રસ્તાવના:-

શિક્ષણમાં પુસ્તકાલયએ એક મુખ્ય સ્તંભ તરીકે સેવા આપે છે. જે તમામ વયના વ્યક્તિઓ માટે નવું શીખવાના અનુભવને વધારવા માટે સંશોધનો અને કુશળતા પ્રદાન કરે છે. આ પેપરએ પુસ્તકાલય અને શિક્ષણ વચ્ચેના જોડાણ અને એકબીજાના પરસ્પર સંબંધને લઈને લખાયેલ છે. જેમાં શિક્ષણનું મહત્વ અને તેની સાથે પુસ્તકાલયનું પણ મહત્વ કેટલું છે. તે પણ જાણવાનો પ્રયત્ન કરીશું છે. પુસ્તકાલયએ શિક્ષણના વિકસતા સ્વરૂપમાં મદદ કરે છે. અને વિદ્યાર્થીઓને શૈક્ષણિક રીતે તેને ઉત્તમ પાસામાં ઢાળવામાં મદદ કરે છે. ભવિષ્યમાં કારકિર્દી માટે ઉચ્ચ સોપાનો સાથે તૈયાર કરવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે.

શિક્ષણ અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ નો મુખ્ય હેતુ વિદ્યાર્થીનો બૌદ્ધિક વિચાર નિર્માણ કરવાનો હોઈ છે. જેના માટે પુસ્તકાલય બહુ ઉપયોગી બની રહે છે. પુસ્તકાલય વિદ્યાર્થીઓ માટે અનુકૂળ વાંચન પૂરું પડે છે. આમ શિક્ષણ અને પુસ્તકાલયનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય એક સમાન હોઈ છે. જેમ કે,

- ૧) વિદ્યાર્થીઓમાં રચનાત્મક વિચારોનો વિકાસ કરવો .
- ૨) વિદ્યાર્થીઓને પોતાની આસપાસ વ્યવહારિક અને સામાજિક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ લાવવું.
- ૩) વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તમ સમાજનું નિર્માણ થાય તેવા વિચારો લાવવા.
- ૪) વિદ્યાર્થીઓમાં “વસુધેવ કુટુંબકમ” ની ભાવનાનું નિર્માણ કરવું.
- ૫) વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કરવો.

આ સંશોધન પત્રને પૂર્ણ રીતે સમજવા માટે આપણે સૌવ પ્રથમ શિક્ષણને સમજીશું ત્યાર બાદ પુસ્તકાલયને સમજીશું. શિક્ષણ અને પુસ્તકાલયની પાયાની માહિતી મેળવી લીધા બાદ આપણે એ સમજવાનો પ્રયાસ કરીશું કે શિક્ષણ અને પુસ્તકાલય એક-બીજા સાથે કેવી રીતે જોડાયેલા છે. તથા એ પણ સમજવાનો પ્રયાસ કરીશું કે શિક્ષણમાં પુસ્તકાલયનું કેટલું મહત્વ છે અને પુસ્તકાલયના યોગ્ય ઉપયોગ માટે શિક્ષણ કેટલું મહત્વનું છે.

શિક્ષણ ની વ્યાખ્યા:-

ડૉ. એસ.રાધાકૃષ્ણ

શિક્ષણે મનુષ્ય અને સમાજનું નિર્માણ કરવું જોઈએ. આથી માનસિક શિક્ષણની સાથે કલ્પનાશક્તિ અને માનવભાવોનું નિર્માણ આવશ્યક છે. આમ શરીર, મન અને આત્માનો વિકાસએ શિક્ષણ છે.

ડૉ.એસ. આર.રંગનાથન

પોતાના વ્યક્તિત્વની અભિવ્યક્તિ કરવીએ શિક્ષણ છે. જેમાં મન અને શરીરનો વિકાસ દેખાય છે.

મહાત્મા ગાંધી

બાળકથી માંડીને વયોવૃદ્ધ અને શરીરથી આત્મા સુધીના સર્વોત્તમ ગુણએ શિક્ષણ છે.

કાન્ત

શિક્ષણએ વ્યક્તિનો એ પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ છે, જેમાં તેની ક્ષમતા છે.

આથી આપને જાણી શકીએ છીએકે શિક્ષણએ માનવીનું એક અભિન્ન અંગ છે. જે દેશના દરેક વ્યક્તિને મેળવવાનો હક છે. આ શિક્ષણ થી જ વ્યક્તિઓનો વિકાસ થાય છે. વ્યક્તિત્વ વિકાસથી સમાજ વિકાસ થાય છે અને સમાજ વિકાસથી આદર્શ દેશનું નિર્માણ થાય છે.

શિક્ષણ ના સ્તર:-

ભારત જેવા શૈક્ષણિક રીતે સમૃદ્ધ દેશની વાત કરીએ તો ભારત પ્રાચીનકાળથી શિક્ષણ પદ્ધતિઓમાં અગ્રેસર રહ્યું છે. આપણા પ્રાચીનકાળમાં ગુરુકુળોની શિક્ષણ વ્યવસ્થા બહુ જ ઉત્તમ માનવામાં આવે છે. ઉપરાંત શિક્ષણની પદ્ધતિ પણ તેમાં ઉચ્ચકક્ષાની રહી છે. આમ હાલની શિક્ષણ પદ્ધતિ વિષે વાત કરીએ તો તે મુખ્ય ત્રણ ભાગમાં વેચાયેલી છે.

(૧) પ્રાથમિક

(૨) માધ્યમિક

(૩) ઉચ્ચતર

આ શૈક્ષણિક સ્તરો માંથી દરેક વિદ્યાર્થીઓને પસાર થવાનું હોઈ છે. જેમ જેમ એક વિદ્યાર્થી પ્રાથમિક અને ત્યારબાદ માધ્યમિક અને ત્યારબાદ આગળ ઉચ્ચતર અભ્યાસમાં આગળ વધે છે. તેમ તેમ તેના વિચારો, વિવેક, અને મુલ્યોમાં વધારો થતો જાય છે.

શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં પુસ્તકાલય:-

પુસ્તકાલયએ શૈક્ષણિક સંસ્થાનું ઘરેણું માનવામાં આવે છે. પુસ્તકાલયએ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓનો મુખ્ય પાયો છે. આ વાક્યો પરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે શિક્ષણ માટે પુસ્તકાલયનું મહત્વ કેટલું મુલ્યવાન છે. પુસ્તકાલય વગરની શૈક્ષણિક સંસ્થાએ એક અંધારી ઓરડી સમાન ગણવામાં આવે છે. પુસ્તકાલયએ એક એવી જગ્યા છે જ્યાં અલગ અલગ વિષયોના વાંચન દ્વારા વ્યક્તિ વિકાસ કરી શકે.

પુસ્તકાલય ની વ્યાખ્યા

- પુસ્તકાલયએ એક એવી જગ્યા છે જ્યાં પુસ્તકો, વર્તમાનપત્રિકાઓ, સંશોધનપત્રો, અને સમાચારપત્રો, મળી રહે છે. જ્યાં તમે પુસ્તકોનું આદાન પ્રદાન કરી શકો છો.
- જો અલગ રીતે વિચારીએ તો પુસ્તકાલયએ એવી સંસ્થા કે આયોજન અને જાણવણી કરતું ભવન, જેમાં પુસ્તકો, સામયિકો અને વાંચન, જોવા, સંભાળવા અને અભ્યાસ માટેનું એક અલગ સ્થળ.

આપણા દેશના ડો. એસ. આર. રંગનાથનને પુસ્તકાલયના જનક માનવામાં આવે છે. જેને ભારતમાં પુસ્તકાલયને એક નવી દિશા આપવાનું કાર્ય કર્યું છે. ડો. એસ. આર. રંગનાથનના પ્રયાસોથી જ આપણે પુસ્તકાલયને સર્વોચ્ચ કક્ષા એ જોઈ શકીએ છીએ. ડો. એસ. આર. રંગનાથન દ્વારા પુસ્તકાલયની ભારતમાં નવી ઓળખ આપવામાં આવી હતી. અને પુસ્તકાલયના અભ્યાસ માટે પણ તેમને ઘણા પ્રયત્નો કરેલા છે. પુસ્તકાલયના અભ્યાસની શરૂઆત ઇસ. ૧૯૧૧ માં ડો. એસ. આર. રંગનાથન અને ડબલ્યુ એ. બોર્ડન દ્વારા બરોડામાં કરવામાં આવી હતી. ત્યાર બાદ પંજાબ યુનિવર્સિટીમાં ઇસ. ૧૯૧૮ માં પુસ્તકાલયનો અભ્યાસ શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો.

પુસ્તકાલયના પિતામહ ડો. એસ. આર. રંગનાથન દ્વારા એક આદર્શ પુસ્તકાલય માટે પાંચ નિયમો આપવામાં આવ્યા હતા.

- ૧) પુસ્તક ઉપયોગ માટે છે.
- ૨) દરેક વાચકને તેનું પુસ્તક મળે.
- ૩) દરેક પુસ્તકને તેનો વાચક મળે.
- ૪) વાચકનો સમય બચાવો.
- ૫) પુસ્તકાલય એક વર્ધાનશીલ સંસ્થા છે.

આમ, રંગનાથન દ્વારા બનાવવામાં આવેલા આ પાંચ નિયમો અને તેમના દ્વારા પુસ્તકાલય માટે જે પુસ્તકો લખવામાં આવેલાં છે તેમના આ અથાગ પ્રયત્નો માટે રંગનાથન ને ભારત માં “પુસ્તકાલય ના પિતા” નું બિરુદ આપવામાં આવ્યું છે.

પુસ્તકાલય ના પ્રકારો: ભારતમાં મુખ્યત્વે ચાર પ્રકારના પુસ્તકાલય હોય છે.

- ૧) શૈક્ષણિક પુસ્તકાલય
- ૨) જાહેર પુસ્તકાલય
- ૩) ખાસ પુસ્તકાલય
- ૪) દેશની મુખ્ય પુસ્તકાલય

આ મુખ્ય ચાર પ્રકારો માંથી આપણે આ સંસોધનપત્રને સમજવા શૈક્ષણિક પુસ્તકાલયને ઊડાણ પૂર્વક સમજીશું. જેમ શિક્ષણના મુખ્ય ત્રણ પ્રકારો છે એમ શૈક્ષણિક પુસ્તકાલયના પણ ત્રણ પ્રકાર હોય છે.

- ૧) શાળા પુસ્તકાલય
- ૨) કોલેજ પુસ્તકાલય
- ૩) વિશ્વવિદ્યાલય પુસ્તકાલય

શૈક્ષણિક પુસ્તકાલયના પાયામાં જ શાળાકીય પુસ્તકાલયનો સમાવેશ થાય છે. વાંચનએ શિક્ષણનો પાયો છે, અને શાળાના પુસ્તકાલયો આ કૌશલ્યને વિકસાવવા માટે યોગ્ય સ્થળ છે. પુસ્તકાલયો વિવિધ રુચિઓ અને વાંચન સ્તરોને અનુરૂપ, કાલ્પનિકથી લઈને બિન-કાલ્પનિક પુસ્તકોની વિશાળ વિવિધતા પ્રદાન કરે છે. જ્યારે વિદ્યાર્થીઓને રસપ્રદ વાર્તાઓ અને માહિતીપ્રદ ગ્રંથોનો ખજાનો પુસ્તકાલયમાં મળી રહે છે, તેના દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ પોતાની વિચારશક્તિ, વિવેકબુદ્ધિ અને ઉત્તમ વ્યક્તિત્વનું નિર્માણ કરી શકે છે. શૈક્ષણિક સફળતામાં ગ્રંથપાલો પણ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. તેઓ વિદ્યાર્થીઓને વિશ્વસનીય સ્ત્રોતો શોધવા, સંશોધન કરવા અને પ્રોજેક્ટ્સ માટે માહિતી શોધવા અને ગોઠવવામાં માર્ગદર્શન આપે છે. વિદ્યાર્થીઓને સંદર્ભ સામગ્રી અને ડેટાબેઝનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે શીખવીને, પુસ્તકાલયો તેમને ઉચ્ચ શિક્ષણ અને તેનાથી આગળ વધવા માટે આવશ્યક કુશળતાથી સજ્જ કરે છે.

વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં આપણે જોઈ રહ્યા છીએ કે ઈન્ટરનેટના યુગમાં પુસ્તકાલયનું ચિત્ર ઘણું બદલાઈ ગયું છે. ઈન્ટરનેટના કારણે જ પુસ્તકાલયમાં કામ કરવાની પદ્ધતિ અને તેમાં રહેલા સંસાધનો અને પુસ્તકાલયના કર્મચારીઓની આવશ્યક આવડત પણ બદલાઈ રહી છે. આધુનિક શાળા પુસ્તકાલયો ફક્ત પુસ્તકોના કબાટ કરતાં વધુ છે. ઘણી બધી પુસ્તકાલયો કમ્પ્યુટર, ટેબ્લેટ અને ઈન્ટરનેટ એક્સેસથી સજ્જ છે, જે વિદ્યાર્થીઓને ડિજિટલ સંસાધનોનું ઉપયોગ કરવાની મંજૂરી આપે છે. ઇ-પુસ્તકો, ઓનલાઈન સંશોધન પત્રો, અને શૈક્ષણિક વેબસાઇટ્સ ઘણીવાર ઉપલબ્ધ હોય છે, જે ખાતરી કરે છે કે વિદ્યાર્થીઓ

નવીનતમ માહિતીથી માહિતગાર થાય. વર્તમાન પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને આજે પુસ્તકાલય પણ તેનું અસ્તિત્વ બદલી રહ્યા છે.

ઉપસંહાર:-

પુસ્તકાલયએ શૈક્ષણિક સંસ્થા માટેનો એક મુખ્ય ભાગ માનવામાં આવે છે. જે વિદ્યાર્થીઓને શૈક્ષણિક અને વૈચારિક રીતે ઉત્તમ બનાવવા માટેનો સ્રોત પૂરો પાડે છે. તેના કારણે આદર્શ દેશનું નિર્માણ થાય છે. પુસ્તકાલયએ શિક્ષણને આગળ વધારવા માટેનો મુખ્ય સ્ત્રીત છે. જેના કારણે વિદ્યાર્થીવર્ગમાં નૈતિક મુલ્યોનું નિર્માણ કરીને પોતાનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આમ, શિક્ષણ અને પુસ્તકાલય એકબીજાના અભિન્ન અંગ માનવામાં આવે છે.

સંદર્ભ:-

જોશી, મ. (૨૦૧૫): આઓ શીખો કમ્પ્યુટર ઓફ ઈન્ટરનેટ પાનું: ૧૯૫- ૧૯૬. ISBN: 978-81-298606-5-7

વિશ્વનાથ, સી, જી. (૧૯૫૭): The High School Library: its Organization and Administration.

સુન્દરેખન, કે, એસ. (૧૯૮૮): ગ્રંથાલય ઓફ સમાજ, પાનું: ૨૬ – ૧૧૪. ઇસ્બન: ૮૧-૭૦૦૦-૦૩૬-x.

સુન્દરેખન, કે, એસ. (૧૯૯૧): શૈક્ષણિક પુસ્તકાલય: પાનું: i – xxi ISBN: 81-7000-130-7.

Aina, A.J. and Orbih, (2013): The changing role of the librarians in globalization of higher education: issues, benefits and barriers. International Journal of Current Research, 5(2): ISSN: 4321-4326.

Swet. (2024): A Comparative Analysis of the Collection and Services Offering by NCERT Regional Center Library. PP: 17 -27. ISSN: 0566-2257.

The Role of Libraries in Education. (2018): [Information Science Today]. Retrieved from <https://www.infosciencetoday.org/library-science/the-role-of-libraries-in-education.html>

ऋग्वेदस्य सूर्यसूक्तानि - एकम् अध्ययनम्

प्रस्तोता – डॉ. पंकजः ठाकरः

एसोसिएट प्रोफेसर – संस्कृत विभागः

के.एस.के.वी. कच्छ युनि., भुज

शोधसारः

जगत्स्यस्मिन् सूर्यः आत्मरूपेण विराजते । सृष्टेः उत्पत्ति-स्थिति-लयानां मूलकारणरूपः सूर्यः इदानीं तने काले ऊर्जायाः स्रोतोरूपेण पूज्यते । आधुनिके जगति उत्पद्यमानाः उत्पाताः प्रायः प्रकृतेः अनियंत्रितावस्थायाः कारणेन इति सर्वानुभवसिद्धम् । यदि जगतः कारणरूपः सूर्यः तर्हि तत्र विद्यमानानां परिवर्तनानां कारणमपि स एव भवितुम् अर्हति । यदि परिवर्तकः सूर्यः तर्हि औषधमपि स एव भवितुं सम्भाव्यते । अतः वेदेषु सूर्यसूक्तेषु सूर्यप्रभावविषये, जगतः उष्णीभवनविषये, तस्य निवारणोपायविषये च किमपि वर्णितं विद्यते न वा इति संद्रष्टुं शोधविषयो ह्येषः स्वीकृतः ।

अस्मिन् शोधपत्रे इमे बिंदवः परीक्षिता भविष्यन्ति -

- ऋग्वेदे सूर्यसूक्तानां संख्या, तेषां मण्डलादीनां स्थानानि ।
- सूर्यस्य वैदिकदेवतारूपेण परिचयः ।
- ऋग्वेदीयसूक्तेषु सूर्यस्य वर्णनम् – स्वरूपं, प्रभावः, कार्याणि, स्तुतिः, प्रार्थना, पराक्रमाणि ।
- सूर्यस्य अन्यदेवैः सह वर्णनम् ।
- उपसंहृतिः

यद्यपि सूर्यस्य अन्यैः नामभिः अपि सूक्तानि ऋग्वेदे लभन्ते किन्तु अस्मिन् शोधपत्रे केवलस्य सूर्यस्य नाम्ना समुपलभ्यमानानां सूक्तानाम् अभ्यासः अभीष्टः ।

प्रास्ताविकम्

एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः ।

एकैवोषः सर्वमिदं विभात्येकं वा इदं वि बभूव सर्वम् ॥ (ऋ. ८.५८.२)

जगत्स्यस्मिन् प्रत्यक्षदेवरूपेण विद्यमानः सर्वभूतोपकर्ता सूर्य इति सर्वविदितम् । स खलु नैकधा ऋग्वेदे भारतीयसंस्कृतेर्वाङ्मये विविधैः रूपैः नामभिः परिमाणैः उपगीतः । इदानीं तने काले ऊर्जायाः स्रोतोरूपेण सम्मान्यः सूर्यः जगति विद्यमानानां स्थावरजङ्गमानाम् उत्पत्तिस्थितिलयकारणरूपः इति सुविदितम् । तस्य प्रभावेणैव द्यावापृथिव्यौ नितरां स्थितौ । आ वेदं पुराणानि काव्यानि यावत् सर्वत्र सूर्यस्य महिमा सर्वस्वीकृतः । अस्माकं प्राचीनतमं ज्ञानं विज्ञानं च ऋग्वेदे विद्यत इति सर्वविदितम् । अतः आधुनिके काले सूर्यस्य विषये प्राचीनतमे विज्ञानग्रन्थे ऋग्वेदे किमुक्तमिति पुनर्व्याख्यातुमत्रोद्यमः विधेय इति चिन्त्यते । केवलेन गानेन स्तुतिभिः वर्णनैः अस्माकं संस्कृतेरुद्धारो नैव भवितेति कृत्वा-

सूर्य आत्मा जगतः तस्थुषश्चेति विज्ञाय तस्मिन् विषये आधुनिकदृष्ट्या चिन्तनं कर्तुमेष उपक्रमः ।

ऋग्वेदे सूर्यसूक्तानां संख्या स्थानानि च -

यद्यपि समस्तऋग्वेदे सूर्यसम्बद्धानि सूक्तानि इत्युक्ते सवितृ-10, पूषन् - 9, विष्णु-5, आदित्य-4, मित्र-1, सूर्य-8 इति सर्वेषाम् आहत्य 36 सूक्तानि भवन्ति । किन्तु यत्र सूर्यः पृथग्रूपेण स्तुतः तादृशानि अष्टौ सूक्तानि सन्ति । तत्र सूर्यस्य महिमवर्णनं, कार्याणि, प्रभावः, पराक्रमादीनि वर्णितानि विद्यन्ते ।

सूर्यस्य मित्ररूपेण - केवलम् एकस्मिन् सूक्ते स्तुतिः दृश्यते सा च - 3.59 । अन्यत्र मित्रावरुणयोः समं स्तुतिरस्ति । तत्र -

प्रथममण्डले - 136, 137, 151तः 153 सूक्तानि ।

पञ्चममण्डले – 62 तः 72 सूक्तानि ।

षष्ठमण्डले – 67तमम् सूक्तम् ।

सप्तममण्डले – 60 तः 66 सूक्तानि ।

अष्टममण्डले – 25तमम् सूक्तम् ।

दशममण्डले – 132तमम् सूक्तम् ।

सूर्यस्य विष्णुरूपेण स्तवनं यत्रास्ति तत्र सः त्रिविक्रमरूपेण स्तुतः तानि सूक्तानि –

प्रथममण्डले – 56.3 तमा ऋक्, 154.1तमा ऋक्, 154.5 तमा ऋक् ।

सप्तममण्डले – 99तमम् सूक्तम् ।

दशममण्डले – 15.3तमा ऋक् ।

सवितुः सूक्तानि यथा –

प्रथममण्डले – 35 तमम् सूक्तम् ।

द्वितीयमण्डले – 38 तमम् सूक्तम् ।

तृतीयमण्डले – 33,54 तमं सूक्तद्वयम् ।

चतुर्थमण्डले – 53 तमम् सूक्तम् ।

पञ्चममण्डले – 81 तमम् सूक्तम् ।

षष्ठमण्डले – 71 तमम् सूक्तम् ।

सप्तममण्डले – 45 तमम् सूक्तम् ।

दशममण्डले – 139 तमम् सूक्तम् ।

सूर्यसूक्तानि यथा –

प्रथममण्डले – 50,115 तमं सूक्तद्वयम् ।

सप्तममण्डले – 60,61 तमं सूक्तद्वयम् ।

दशममण्डले – 37,85,158,170 सूक्तानि ।

एतदतिरिच्य विकीर्णाः सूर्यमन्त्राः ऋग्वेदे समुपलभ्यन्ते । किन्तु तत्र प्रायः मित्रावरुणाभ्यां, अग्निना, इन्द्रेण, उषसा वा समं सूर्यः दृश्यते । कुत्रचित् सोमेन सहापि सूर्यः स्तूयते । यथा नवममण्डले पवमानसोमेन सह सूर्यः आदित्यरूपेण स्तुतः ।

सूर्यसूक्तानां ऋषयः -

सूर्यसूक्तानि प्रायः प्रथमान्तिममण्डलयोरेव विद्यन्ते । तत्र कण्व-प्रस्कण्वः, आङ्गीरस-कौत्सः, सौर्य-अभितपाः, सौर्यश्चक्षुः, सौर्यविभ्रत्, इत्यादयः ऋषयः सूर्यं स्तुवन्ति । कुलमण्डलेषु सप्तममण्डले वसिष्ठस्यार्षरूपेण 61-63 सूक्तेषु सूर्यस्तुतिः दृश्यते । दशममण्डलस्य पञ्चाशीतितमे सूक्ते सूर्या सूर्यस्य पुत्री ऋषिरूपेण देवतारूपेण च दृश्यते ।

सूर्यसूक्तानां छन्दांसि -

प्रथममण्डले – 50सूक्ते – गायत्री – 1तः 9, निचृद्गायत्री – 10-11, अनुष्टुप् – 12-13

प्रथममण्डले – 115सूक्ते – निचृत्त्रिष्टुप् – 1,2,6, विराट्त्रिष्टुप् – 3, त्रिष्टुप् – 4,5

सप्तममण्डले – 60सूक्ते – त्रिष्टुप्

सप्तममण्डले – 61सूक्ते – भूरिक्पंक्तिः - 1, त्रिष्टुप् – 2,4 निचृत्त्रिष्टुप् – 3,5,6,7

दशममण्डले – 37सूक्ते – निचृत्-जगती – 1-5, विराड्-जगती – 6-9, निचृत्-त्रिष्टुप्- 10, जगती – 11-12

दशममण्डले – 85सूक्ते – अत्र सप्तचत्वारिंशत् ऋचः सन्ति तत्र मुख्यत्वेन अनुष्टुप्, त्रिष्टुप्, जगती, उरोबृहती इति छन्दांसि प्रभेदयुक्तानि प्रयुक्तानि ।

दशममण्डले – 158सूक्ते – आर्चीस्वराट्- गायत्री – 1, स्वराड्-गायत्री -2, गायत्री – 3, निचृद्-गायत्री-4, विराड्-गायत्री – 5 ।

दशममण्डले – 170सूक्ते – विराड्-जगती-1,3, जगती – 2, आस्तारपंक्ति – 4 ।

सूर्यस्य विशेषणानि –

सूर्यसूक्तेषु सूर्यस्य प्रभावं स्वभावं च दर्शयितुं ऋषयः, कवयः विभिन्नानि विशेषणानि प्रायुञ्जत यथा –

-जातवेदसम् – जातानां प्राणिनां वेदितारम्, जातप्रज्ञम्, जातधनम् वा । (जातानि वेत्तीति जातवेदाः, जातानि वैनं विदुः - निरुक्तम्) (1.50.1)

-विश्वचक्षसे – विश्वस्य सर्वस्य प्रकाशकस्य, विश्वं चष्टे प्रकाशयतीति । (1.50.2)

-सूराय – सूर्याय (1.50.2)

-विश्वदर्शनः तरणिः - विश्वैः सर्वैः प्राणिभिः दर्शनीयः, आदित्यः दर्शनस्य चाण्डालादिदर्शनजनितपापनिर्हरणहेतुत्वात् । यद्वा । विश्वं सकलं भूतजातं दर्शतं द्रष्टव्यं प्रकाशं येन सः तथोक्तः । अथवा –

सर्वैः मुमुक्षुभिः दर्शतः - द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः । हे सूर्य ! अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरक परमात्मन् ! तरणिः संसाराब्धेः तारकः असि । (1.50.4)

-ज्योतिष्कृत् – ज्योतिः करोतीति ज्योतिष्कृत् । प्रकाशस्य कर्ता । सर्वस्य वस्तुनः प्रकाशयितेत्यर्थः । यद्वा । चन्द्रादीनां रात्रौ प्रकाशयिता । रात्रौ ह्यब्मयेषु चन्द्रादिविम्बेषु सूर्यकिरणाः प्रतिफलिताः सन्तः अन्धकारं निवारयन्ति । यथा द्वारस्य दर्पणोपरि निपतिताः सूर्यरश्मयो गृहान्तर्गतं तमो निवारयन्ति तद्वत् । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भास सर्वमिदं विभाति । (कठो. 3.5.15) (1.50.4)

-पावक – हे सर्वशोधक ! (1.50.6)

-वरुण – निष्ठनिवारक सूर्य ! वृञ् उनन् । अत्र वरुणशब्देनादित्य एवोच्यते । तथा चास्मात् तस्मै मित्राय वरुणायाजायेतामिति मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा च । (तै.आ. 1.13.3) (1.50.6)

-विचक्षण – हे सर्वस्य प्रकाशयितः ! (1.50.6)

-देव – द्योतमान ! (1.50.6)

-शोचिष्केशम् – शोचींषि तेजांस्येव यस्मिन् केशा इव दृश्यन्ते सः ।

-तमसस्परि वर्तमानम् – रात्रेरुपरि वर्तमानम्, पापात् उपरि वर्तमानम् – पापरहितम् । तथा चास्मायते - उद्वयं तमसस्परीत्याह – पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्मादपहन्ति । (तै. सं. 5.1.8.6)

-देवम् – दानादिगुणयुक्तम् । (1.50.10)

-देवानाम् अनीकम् – दीव्यन्ति इति देवा रश्मयः । तेषां तेजःसमूहरूपम् । (1.115.1)

-सूर्य आत्मा जगतः तस्थुषश्च – सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा, जगतः जंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्य चात्मस्वरूपभूतः । स हि सर्वस्य स्थावरजंगमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणम् । कारणाच्च कार्यं नातिरिच्यते । तथा च परमार्थं सूत्रम् । तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः (वेदा.2.1.14) इति । यद्वा । स्थावरजंगमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा । उदिते हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वं जगत्पुनश्चेतनयुक्तं

सदुपलभ्यते । तथा च श्रूयते । योऽसौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति । (तै.आ.1.14.1)
(1.115.1)

-विभ्राट् – विशेषेण दीप्यमानः सूर्यः । (10.170.1)

-विश्वभ्राट् – विश्वस्य प्रकाशयिता । (10.170.3)

सूर्यस्य कार्याणि प्रभावश्च –

सूर्यस्य विभिन्नानि कार्याणि तत्सम्बद्धसूक्तेषु दर्शितानि यथा –

-विश्वाय दृशे – भुवनं द्रष्टुं, यथा सर्वे जनाः सूर्यं पश्यन्ति तथोर्ध्वं वहतीत्यर्थः । (1.50.1)

-तायवः तस्कराः यथा नक्षत्रा अक्तुभिः अप यन्ति । यथा स्तेनाः तस्कराः पलायन्ते तथा विश्वप्रकाशकस्य सूर्यस्य आगमनं दृष्ट्वा नक्षत्राणि अक्तुभिः - रात्रिभिः सह सूर्यः आगमिष्यतीति भीत्या पलायन्ते । (1.50.2)

-यथा दीप्यमानाः अग्नयः तथा अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञापकाः रश्मयः - किरणाः सर्वान् जातान् प्रेक्षन्ते । (1.50.3)

-देवानां विशः प्रत्यङ् उत एषि – मरुतो वै देवानां विशः । (तै. सं. 2.2.5.7) तान् प्रति गच्छन् उदयं प्राप्नोषि । तेषाम् अभिमुखं यथा भवति तथा । तथा मानुषान् – मनुष्यान् प्रत्यङ् उदेषि । तेऽपि यथाऽस्मदभिमुख एव सूर्यः उदेतीति मन्यन्ते । तथा विश्वं स्वर्लोकं द्रष्टुम् उदेषि । यथा स्वर्लोकवासिनो जनाः स्वस्वाभिमुख्येन पश्यन्ति तथोदेषीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । लोकत्रयवर्तिनो जनाः सर्वेऽपि स्वस्वाभिमुख्येन सूर्यं पश्यन्तीति । तथा चाम्नायते – तस्मात्सर्व एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति । (1.50.4)

-हे सूर्य ! त्वं जन्मानि – भूतजातानि पश्यन् – प्रकाशयन्, अहानि अक्तुभिः - रात्रिभिः मिमानः - उत्पादयन् द्याम् – अन्तरिक्षलोकम् वि-एषि – विशेषेण गच्छसि । (1.50.7)

-सप्तसंख्याका हरितोऽश्वाः रसहरणशीला रश्मयो वा रथस्थं त्वां वहन्ति । (1.50.8)

-हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ।

हृद्रोगं हृदयगतम् आन्तरं रोगम् । हरिमाणम् शरीरगतकान्तिहरणशीलं बाह्यं रोगम् । यद्वा – शरीरगतं हरिद्वर्णं – रोगप्राप्तं वैवर्ण्यमित्यर्थः । मित्रमहः अनुकूलं तेजः । (हरिमन् इति पाण्डुरोगस्य प्रकारः यस्मिन् अन्ने अरुचिः, त्वचः वर्णः हरितः, कृष्णः, पाण्डुः वा जायते । जीर्णज्वरः, मन्दाग्निः, तन्द्रा, भ्रान्तिः इत्यादीनि तस्य लक्षणानि सन्ति ।) (1.50.11)

-मह्यं द्विषन्तं रन्धयन् । सहसा – बलेन आदित्यः - अदितेः पुत्रः उदगात् – उदयं प्राप्तवान् । अहं द्विषते - अनिष्टकारिणे रोगाय मा रधम् – नैव हिंसां करोमि । सूर्य एव अस्मदनिष्टकारिणं रोगं विनाशयतु । (1.50.13)

-प्रारब्धापरिसमाप्तस्य कृष्यादिलक्षणस्य कर्मणो मध्या-मध्येऽपरिसमाप्त एव तस्मिन् कर्मणि विततं – विस्तीर्णं स्वकीयं रश्मिजालम् अस्तं गच्छन् सूर्यः सं जभार – अस्माँल्लोकात् स्वात्मन्युपसंहरति । कर्मकरश्च प्रवृत्तमपरिसमाप्तमेव विसृजति अस्तं यन्तं सूर्यं दृष्ट्वा । ईदृशं स्वातन्त्र्यं महिमा च सूर्यव्यतिरिक्तस्य कस्यास्ति ? न कस्यापि । (1.115.4)

-उदयसमये मित्रस्य वरुणस्य एतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जगतः आभिमुख्येन प्रकाशनाय नभसः उपस्थाने सूर्यः सर्वस्य निरूपकं तेजः करोति । (1.115.5)

-सूर्यस्य हरितः अश्वः - रश्मयः अनन्तम् अवसानरहितं कृत्स्नस्य जगतः व्यापकं दीप्यमानं श्वेतवर्णं पाजः -
(पाति रक्षतीति पाजो बलम् - पातेर्वले जुट् च (उ.सू. 4.202)) बलम् । बलयुक्तमतिबलस्यापि नैशस्य
तमसो निवारणे समर्थमन्यतमसो विलक्षणं तेजः निष्पादयन्ति । (1.115.5)

-हे द्योतमानाः सूर्यरश्मयः अद्य सूर्योदये सति सर्वतः प्रसरन्तो यूयमस्मान् पापान्निवारयत । इमे षड् देवताः
यथा -

मित्रः - प्रमीतेस्त्रायकः अहरभिमानी देवता ।

वरुणः - अनिष्टानां निवारयिता रात्र्यभिमानी ।

अदितिः - अखण्डनीया अदीना वा देवमाता ।

सिन्धुः - स्कन्दनशील-उदकाभिमानिनी देवता ।

पृथ्वी - भूलोकस्याधिष्ठात्री ।

द्यौः - द्यूलोकस्य अधिष्ठात्री ।

एताः षड् देवताः मम पालनं कुर्युः इति । (1.115.6)

-यजमाने अकुटिलम् आयुः स्थापयन् बिभ्राजमानः सूर्यः सोममयं मधु पिबतु । महावातेन प्रेर्यमाणः
स्वयमेवाभिरक्षति सर्वं जगद् अभिपालयति । राशिचक्रस्य वायुप्रेर्यत्वात् सूर्यस्यापि तत्प्रेर्यत्वम् । स
सूर्यः वृद्ध्यादिप्रदानेन प्रजाः पोषयति । बहुधा राजते दीप्यति च । (10.170.1)

-विश्वस्य प्रकाशयिता भ्राजमानः महान् सूर्यः दर्शनाय विस्तीर्णं तमसः अभिभवितुं, अच्युतं - च्युतिरहितम्,
अविनाशम् तेजोरूपं बलं विस्तारयति । (10.170.3)

-विश्वकर्मणा - सर्वव्यापारहेतुना, विश्वदेव्यावता - यागादिर्विश्वदेव्यः । तेन सौरेण तेजसा इमानि
परिदृश्यमानानि सर्वाणि भुवनानि - उदकानि भौमानि, आ भूता - घर्मकाले आभूतानि भवन्ति । यद्वा
सर्वाणि भूतजातानि आ भूता - समन्तात् भूतानि पोषितानि भवन्ति । (10.170.4)

-सूर्यो नो दिवस्पातु । द्यूलोकान्तर्वर्तिनो जनान् रक्षतु । (10.158.1)

सूर्यस्य तेजः कीदृशम् ? (10.170.2)

-वाजसातमम् - अन्नस्य बलस्य वा दातृतमम् ।

-वायुना धारयितव्ये द्यूलोकस्य धारके सूर्यमण्डले निक्षिप्तम् अविनश्वरम् ।

-अमित्रहा - अमित्राणाम् अप्रियाणां हन्तु ।

-वृत्रहा - आवृण्वतां हन्तु ।

-दस्युहन्तमम् - दस्यूनाम् उपक्षयुतृणाम् हन्तृतमम् ।

-असुरहा - असुराणां क्षेमृणां घातकम् ।

-सपत्नहा - सपत्नानां सहजशत्रूणां घातकम् ।

सूर्यस्य अश्वः -

-एतग्वाः - एतं गन्तव्यं मार्गं गन्तारोऽश्वः । एतं शबलवर्णं वा प्राप्नुवन्तः अश्वः ।
नमस्यन्तोऽस्माभिर्नमस्यमानाः सन्तः दिवोऽन्तरिक्षस्य पृष्ठमुपरिप्रदेशं पूर्वभागलक्षणमास्थुः । हरितो
रसहरणशीला रश्मयो भद्रादिलक्षणविशिष्टाः दिवः पृष्ठं नभःस्थलमातिष्ठन्ति ।

उपसंहृतिः

सूर्यविषयकैरेतैः सूक्तैः इदं फलितं भवति यत् सूर्यसूक्तेषु सौर-ऊर्जायाः विषयकं विज्ञानम्, औषधीयविज्ञानं
च निहितं वरीवर्ति । यथा -

-पाण्डुरोगमपहर्तुं सूर्यचिकित्साविषयका मन्त्राः 1.50 तमे सूक्ते दर्शिताः ।

-चन्द्रस्य तेजोराहित्यं सूर्यप्रकाशप्रतिफलनरूपं प्रकाशकत्वं ज्योतिष्कदिति (1.50.4) शब्दस्य सायणभाष्ये स्पष्टीभूतम् । यच्चावाचीन-पाश्चात्यदेशीयैः स्वसंशोधनरूपेण प्रतिष्ठापितम् ।

-अपां शोधकत्वम् ।

-सूर्यकिरणानां विविधानिष्ठनिवारकत्वं तत्रेमे रोगविशेषाः, व्याधिविशेषा वा सूर्यचिकित्सया दूरीकर्तुं शक्यन्त इति प्रमाणितं भवति ।

इत्थमेव सूर्यपर्यायवाचिनां देवानां सूक्तानि यान्युपरि निर्दिष्टानि तान्यपि संशोध्य परीक्षणीयानि इति भाव्यते । यतो हि – यथा पर्यावरणस्य उत्पत्तौ, रक्षणे, परिपालने च सूर्यस्य महिमा कारणरूपस्तथैव आधुनिकानां विपत्तीनां विनिवारणेऽपि तस्य भूमिका स्यादेव ।

अतः सूर्यशब्देन अग्नेः द्युलोकान्तरिक्षलोकस्थरूपवाचकानां सर्वेषां देवतावाचकानां मित्र-वरुण-विष्णु-सवितृ-अर्यमन्-आदित्यादीनां सूक्तानाम् अध्ययनं कृत्वा आधुनिकसमये वैश्विकानां पर्यावरणसम्बद्धानां विपत्तीनां निराकरणम् अन्वेष्टुम् उपक्रमः करणीयः इति विश्वस्य अपेक्षा । इति शम् ॥

सन्दर्भग्रन्थाः

-ऋग्वेदः - मेक्समूलर् सम्पादितः - सायणभाष्यसमेतः

-ऋग्वेदः - जयदेवशर्मणा सम्पादितः - अजमेर प्रकाशनम्

-ऋग्वेदः - गोविन्दाचार्यकृतया हिन्दीटीकया समेतः

-सर्वानुक्रमणी – कात्यायनः

-वैदिकदेवता – चौखम्बा प्रकाशनम्, वाराणसी

-संस्कृतसाहित्य का बृहद् इतिहास – आचार्य बलदेव उपाध्याय

-Vedic Index of Names and Subjects – Macdonell

-Vedic Mythology – Macdonell

-Hinduism an Alphabetical Guide – Roshen Dalal

श्रीमद्देवीभागवतीयविद्यापरिपाकः : संस्कृतिसरणिः

डॉ. अत्रिकुमार नवलशंकर राजगोर

आसिस्टेंट प्रोफेसर, संस्कृत

आर्. आर्. लालन कॉलेज

भुज, कच्छ, गुजरात- ३७०००१

प्रास्ताविकम् - संस्कृतसाहित्ये महीयः पौराणिकसाहित्यं शालते । पुराणेषु चैकं श्रीमद्देवीभगवतं सर्वस्मिन्पौराणिकसाहित्ये मध्यमणिन्यायेन राराज्यते । पुराणेऽस्मिन् प्रतिपत्तये विद्ये द्वे प्रत्यपाद्येतां भगवता व्यासेन शाब्दिकी आनुभविकी च । एतयोर्द्वितीया परा चतुर्थमर्थं पुरुषस्य साधयित्री । सा च परिपक्वा संस्कृतिसरणिं विस्तारयति । परिपक्वता चास्याः संस्कृतिगोपनगुणाधायकतया बुध्यते । संस्कृतिसरणिविकासनविद्यापरिपक्वगुणाश्वमे श्रीमद्देवीभागवतोदिताः -

शीलं परहितत्वं च कोपाभावः क्षमा धृतिः ॥

सन्तोषश्चेति विद्यायाः परिपाकोज्ज्वलं फलम् ॥¹ ६.१५.५६

पठितविद्यो जनो गुणैरेतैर्विद्यापरिपाकमाप्नोतीति विवेकोऽत्र भगवतो व्यासस्य । गुणैरभिर्भूषिता गुणपरिपाकभूता विद्या भारतीयसंस्कृतिसरणिं रसयतीत्यारभ्यते विद्यापरिपाकस्य संस्कृतिसरणित्वानुसृतिः ।

विषयाङ्गम् : श्रीमद्देवीभागवते षष्ठे स्कन्धे विद्यायाः परिपाकत्वेन तावन्न्यरूप्यन्त षड्गुणाः। जायते यत्र विद्या पक्वा तत्रेमे गुणाः विकसन्त्याहोस्विद्यत्रेमे गुणास्तत्र विद्या पक्वेति लक्ष्यते । गुणैरेतैः पक्वा विद्यैव भारतीयसंस्कृतेः सरणित्वमर्हति । विद्यापरिपाकोज्ज्वलफलभूता इमे शीलादिगुणा एव भारतीयसंस्कृतेः सरण्या आद्यपर्वभूता भवन्ति । अमीषामेव गुणानामेवात्र पत्रे साधयामस्तावद्भारतीयसंस्कृतिसरण्यादिपर्वरूपताम् । भारतीयसंस्कृतिसरण्याः प्रथमसरणिपर्व गुणं शीलं निरूपयामः

शीलम् – शीलं ब्रह्मण्यतादिरूपमित्युक्तं मनुस्मृतिटीकायामित्यञ्च प्रमाणितम् - 'तदाह हारीतः-ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता मृदुता अपारुष्यं मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्यता कारुण्यं प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलम्'² शीलं चेदं हिन्द्येत्थं व्याख्यायते -

ब्रह्मण्यता : ज्ञान और विवेक की स्थिति, स्वयं को सत्य और अज्ञान से मुक्त करना.

देवपितृभक्तता : देवताओं और पितरों की भक्ति और सम्मान.

सौम्यता : कोमलता, विनम्रता, और शांतिप्रियता.

अपरतापिता : दूसरों के प्रति दया और करुणा.

अनसूयता : ईर्ष्या से रहित होना.

मृदुता : कोमल स्वभाव और व्यवहार.

अपारुष्यम् : दूसरों के साथ कठोर व्यवहार न करना.

मैत्रता : मित्रता और प्रेम.

प्रियवादित्वम् : मधुर और प्रिय वक्ता होना.

कृतज्ञता : कृतज्ञता और आभार की भावना.

शरण्यता : शरण देने की इच्छा.

कारुण्यम् : दया और करुणा.

प्रशान्तिः : शांति और स्थिरता. ³

त्रयोदशगुणानुरसि कुर्वच्छीलं मानवानामाभूषणत्वेनावम्भयत भर्तृहरिणा नीतिशतके यथा –

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो
ज्ञानस्योपशमः श्रुतस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ।
अक्रोधस्तपसः क्षमा प्रभवितुर्धर्मस्य निर्व्यजिता
सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम् ॥८३॥⁴

नास्ति च यत्रैतादृशं शीलं स मनुष्योऽपि पशुरित्यभाषीत्स एव । पश्यत श्लोकमिमं नीतिशतकस्य -

येषां न विद्या न तपो न दानं
ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूताः
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ १३॥⁵

उपर्युक्तत्रयोदशगुणात्मकेन शीलैर्नैवास्माकीना संस्कृतिरारोढुं शक्यते, नात्र सन्देहलवणेशोऽपि ।

आगच्छत सरणिद्वितीयपर्व परहितत्वं व्याख्याम –

परहितत्वम् – परेभ्योऽन्येभ्यो हितं कल्याणमिति व्याख्यया परेभ्योऽस्मदीयोपकारवृत्तिरेव परहितत्वमिति सिध्यति ।

सिषाधयिषा चात्र गुणस्यास्य संस्कृतिसरणिपर्वत्वमेव । परहितत्वमेव भरतीयसंस्कृतिसरण्या मूलमिति न्यगादीत्तुलसीदासः –

पर हित सरिस धर्म नहिं भाई।

पर पीड़ा सम नहिं अधमाई॥⁶

कस्मिंश्चन सुभाषिते व्यासपुराणसारत्वेन केनचिदवोचि पुण्याय परोपकार इति -

अष्टादश पुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् ।

परोपकारः पुण्यायः पापाय परपीडनम्॥⁷

अवोचि च भर्तृहरिणा यत्सर्वमपि कायजातं नानाधातुमयैरलङ्करणैर्भूषयितुं शक्यम्, किन्तु करुणापराणां समस्तः कायस्तु परोपकारेणैव विभाति -

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन

दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन ।

विभाति कायः करुणापराणां (विभाति कायः खलु सज्जनानाम्)

परोपकारैर्न तु चन्दनेन ॥ ७२॥⁸

आस्माकीना भारतीया संस्कृतिः परहिततां नितरां वहति । स्याद्विश्वस्य विश्वस्य काल्याणमिति भावस्त्वित एवाखिलं भुवनं पुनीते । अत एवायं परहितगुणोऽपि भारतीयां संस्कृतिमधिरोढुं सरणिद्वितीयपर्वत्वमधिगच्छति ।

शृणुत तावत्संस्कृतेस्तार्तीयं पर्व कोपाभावमधुना -

कोपाभावः - कोपस्तु क्रोधपर्यायत्वेनाङ्गी क्रियते अमरसिंहेन । यथा -

पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि।

कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिष्ठा रुदक्रुधौ स्त्रियौ ॥ १.७.२७ ॥⁹

क्रोधस्तु नारकं द्वारमित्यभ्यधाद्भुगवान् मुरलीमनोहरः श्रीकृष्णो गीतायाम् -

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ १६.२१ ॥¹⁰

क्रोधवान्मूढचेताः सन्स्वयं ज्वलति परान् ज्वालयति, स्वयं नश्यति परान्नाशयति । चिन्तयति न स कृत्याकृत्यं वाच्यावाच्यम् । सम्बन्धानपि स न दरीदृश्यते । तथा महाभारते वनपर्वण्यब्रवीद्भुगवान्वेदव्यासः -

क्रुद्धः पापं नरः कुर्यात् क्रुद्धो हन्याद् गुरुनपि ।

क्रुद्धः परुषया वाचा श्रेयसोऽप्यवमन्यते ॥ २९.४ ॥

वाच्यावाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति कर्हिचित् ।

नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥ २९. ५ ॥¹¹

तद्विरुद्धं कोपाभाववान्तु शान्तचेताः पीड्यमानो महाबलोऽपि सन्स्वयमानन्दमनुभूय परानप्यानन्दयति । तदप्युक्तं महाभारतकारेण तत्रैव -

विद्वांस्तथैव यः शक्तः क्लिश्यमानो न कुप्यति ।

अनाशयित्वा क्लेषारं परलोके च नन्दति ।।। २९. १२ ॥¹²

किं बहुना कोपाभाववानेव विद्वानिति सूचितमधस्ताच्छलोक एव । अतः कोपाभाव एव ज्ञायते विद्यायाः परिपाकोऽभून्न वेति । कोपाभाव एव विद्याया उज्ज्वलं परिपक्वञ्च फलं तदेव च भारतीयायाः संस्कृतेः सरणितृतीयपर्वत्वमाप्नोत्यनेनैव सर्वत्र सर्वथा शान्तेरनुभवात् । आगच्छत चतुर्थसोपानं क्षमां जानीम –

क्षमा - क्षमा, स्त्री, (क्षमते आत्मोपरिस्थितानां जीवानामपराधं या । क्षम् अच् षित्वादङ् वा ततष्ठाप् ।) इति व्याख्याता शब्दकल्पद्वये।¹³ बृहस्पतिं संदृभ्य तत्रैव¹⁴ -

बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् ।

न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता ॥

सर्वलक्षणसङ्ग्रहेऽपि¹⁵ – आकृष्टस्य ताडितस्य वाऽविकृतचित्तता सत्यपि सामर्थ्यं

परिभवहेतुं प्रति क्रोधस्यानुत्पत्तिर्वा ।

आकृष्टोऽभिहतो यस्तु नाक्रोशेन्न हनेदपि ।

अदुष्टैर्वाङ्मनःकायैस्तितिक्षुश्च क्षमा स्मृता ॥

रंगरभूमिपविंशरिच्छेदे प्रेमचन्दोऽभणीत्यत्

‘क्षमा और दया वास्तव में क्षमा मानवीय भावों में सर्वोपरि है । दया का स्थान इतना ऊँचा नहीं ।

दया वह दाना है जो पोली घरती पर उगता हूँ । इसके प्रतिकूल क्षमा वह दाना है, जो काँटों में उगता है । दया वह धारा है, जो समतल भूमि पर बहती है, क्षमा कंकड़ों और चट्टानों में बहने वाली धारा है । दया का मार्ग सीधा और सरल है, क्षमा का मार्ग टेढ़ा और कठिन है ’ ।

वाल्मीकीये रामायणे त्वगादि यत् क्षमा एव नारीणां पुरुषाणाञ्चोभयोरलङ्कारः, क्षमैव दानम्, क्षमैव सत्यम्, क्षमैव यज्ञः, क्षमैव यशोधर्मौ । एतावता नालं किन्तु क्षमायामेव सत्यां सर्वमपि जगत् सुरक्षितमित्युच्यते तत्र ¹⁶ -

अलङ्कारो हि नारीणां क्षमा तु पुरुषस्य वा ।

क्षमा दानं क्षमा सत्यं क्षमा यज्ञाश्च पुत्रिकाः ॥

क्षमा यशः क्षमा धर्मः क्षमायां विष्ठितं जगत् ॥ बालकाण्डः ३३/०७

इत्थं क्षमा जगद्रक्षकत्वेन भारतीयायाः संस्कृतेर्मूलत्वात् संस्कृतसरणिरेव । यतो हि सिमेषामेव रक्षा विधातव्येति भारतीयायाः वैदिकसंस्कृतेः सरणिः । यथा ऋग्वेदे ¹⁷ -

विद्वान्पुमान्पुमांसं परि पातु विश्वतः । ऋग्वेदः – ०६/७५/१४

स एव विद्वान् योऽन्यं पुरुषं सर्वतः रक्षेत् ।

भारतीयायाः संस्कृतिसरणेः पञ्चमं पर्वास्ति धृतिः । विलोकयत तावद्धृतिम् –

धृतिः – धृतिस्तु व्याख्याता मानवीयायां टीकायां मेधातिथिना

‘धृतिर्नाम धनादिसंक्षये सत्त्वाश्रयः’ ¹⁸ इति ।

सत्त्वाश्रयो नाम स्वस्य सर्वेऽपि भूतजाते नष्टे मनसो पीडारहितता सत्त्वसंभृतता च । अयं गुणो नरि स्याच्चेत् नष्टे सर्वेऽपि न स दुःखभागभवेदिति निश्चितम् ।

साम्प्रतिके युगे धृतेर्नाम सत्त्वाश्रयस्यावश्यकं महीयो विद्यते । यतो हि दशमद्वादशकक्षयोः परीक्षयोर्लब्धन्यूनगुणाश्छात्रा आत्मघातं प्रति जिगमिषन्ति । ते संमूढचेतसो तामसाश्रयत्वात् साधवसाधुतां न चिन्तयन्तो मृता जायन्ते । अस्मिन् दूरुहे काले धृतिमानेव चिन्तयति यन्निष्फलतैव सफलताया महीयसी कुञ्ची विद्यते, यन्नाधुना लब्धं तत्पुरस्तादेवास्ति, यथाकालं प्राप्यामीति । अस्य गुणस्य सर्वजगद्धितकारित्वादेव भारतीयायाः संस्कृतेः सरणिपर्वभूतता सिद्धैव । गुणस्यास्य विद्यापरिपाकस्य लक्षणत्वेन भारतीयसंस्कृतेः सरणिता दुर्वारैव ।

अन्तिमश्च गुणोऽस्ति विद्यापरिपाकभूतत्वात् संस्कृतिसरणिसोपानभूतः -

संतोषः - संतोषस्तु गुणानां सेवधिनृणाम् । संतोषस्तु पुरुषस्य परं निधानम् । सन्तोषः परमममृतम् । अनेन तृप्ताः शान्तचेतसो यत्सुखं भुञ्जते तन्न हि लभन्त इतश्चेतश्च धावन्तोऽसन्तुष्टा जनाः । सर्वमपि भौतिकं स्थावरजङ्गमं प्रत्यक्षपरोक्षं धनमपि तावत्सुखं न स्पर्शयति यावत् संतोषधनेन लभ्यते । संतोषधनस्य पुरतो न किमपि धनं तिष्ठति सर्वमपि भौतिकं धनं धूलीसमं भवति, संतोषधनं सर्वस्मात् धनादतिरिच्यते । उक्तं च^{१९}

गो-धन, गज-धन, वाजि-धन और रतन-धन खान।

जब आवत संतोष-धन, सब धन धूरि समान ॥

संतोषस्तु त्रिषु कर्तव्यः त्रिषु च नेति कौटिल्योऽवोचत् । यथा^{२०} -

सन्तोषस्त्रिषु कर्तव्यः स्वदारे भोजने धने ।

त्रिषु चैव न कर्तव्योऽध्ययने जपदानयोः ॥

परधनदाररता एव वैश्विकाः सांप्रतिकाः युद्धाय प्रवर्तन्ते । गुणोऽयमपि विदुषि जने विद्यापरिपाकं दर्शयति । विद्यापरिपाकभूतोऽयं गुणो विश्वशान्त्यायावश्यकः । स च भारतीयसंस्कृतेरेव विश्वे प्रसरिष्यतीति धिया भारतीयसंस्कृतिसोपानमेवेति न शङ्कालवोऽप्यत्र ।

उपसंहृतिः

जनेषु विद्यापरिपाक उपर्युक्तैर्गुणैरेव ज्ञातुं शक्यः। गुणैश्चतैरेव भारतीया संस्कृतिः फलति विकसति प्रसरति च जगति । प्रसृतया च भारतीयविद्यापरिपाकरूपगुणोदयसंस्कृत्यैव विश्वमिदमानन्दाप्लुतं स्यात् । श्रीमद्देवीभागवतोक्ता सद्गुणपरिपाकभूता संस्कृतिसरणिरूपा विद्या यदि सर्वस्मिन् जगति प्रसरेत्तदानीं विश्वकल्याणं हस्तामलकवदेवेत्यलमधिकप्रलापेन।

सन्दर्भसूचिः

1. <https://surl.li/lqzzet>
2. <https://surl.li/boibil>
3. <https://surl.li/okkuee>
4. <https://surl.li/nywwfw>
5. https://sanskritdocuments.org/doc_z_misc_major_works/niiti.pdf

6. <https://surl.li/zuazcp>
7. <https://surl.li/bvbfaa>
8. <https://surl.li/ahblee>
9. https://ashtadhyayi.com/amara/1.7?scroll=amara_1_7_27
10. <https://www.gitasupersite.iitk.ac.in/dv/bhagavadgita/16.21>
11. [महाभारत सम्पूर्ण\), सटीकगीताप्रेस : \(, गोरखपुर :Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive](#)
12. [महाभारत सम्पूर्ण\), सटीकगीताप्रेस : \(, गोरखपुर :Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive](#)
13. <https://shorturl.at/4gYFe>
14. <https://shorturl.at/4gYFe>
15. <https://ambuda.org/proofing/srvlkssnnsnggrhh/59/>
16. <https://shorturl.at/vrJj6>
17. <https://shorturl.at/PZAZs>
18. <https://archive.org/details/manusmriti/page/n772/mode/1up?view=theater>
19. <http://www.sarthaks.com/611082/>
20. https://mcjoshi21.blogspot.com/2018/07/todays-subhashita_14.html

Blockchain Technology: A Transformative Innovation Across Industries

ANAM UNNATI PRADIPBHAI
DEPARTMENT OF COMMERCE KUTCH UNIVERSITY

ABSTRACT

Blockchain technology has emerged as a transformative tool in healthcare, addressing issues related to data security, interoperability, and fraud prevention. This research paper explores the adoption of blockchain in healthcare, its key applications, and projected market growth. It also discusses the challenges hindering widespread implementation. The study includes statistical data to highlight blockchain's impact on the healthcare sector from 2019 to 2024 and beyond.

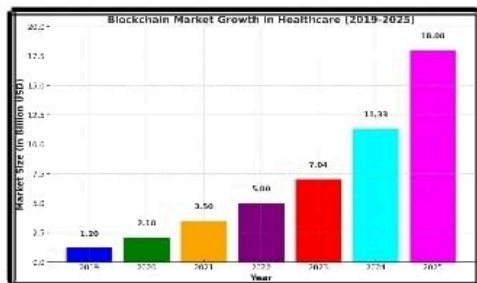
INTRODUCTION

Healthcare systems worldwide struggle with inefficiencies in data management, security breaches, and fraud. Blockchain technology, with its decentralized and immutable ledger, offers a potential solution. The COVID-19 pandemic accelerated interest in blockchain for medical data security, supply chain management, and remote patient monitoring. This paper examines blockchain's role in healthcare, its adoption trends, and future implications.

Research objective :

1. Assess market growth trends
2. Identify key application

Blockchain market growth in health care :

DATA INTERPRETATION AND ANALYSIS

As per the bar chart the adoption of blockchain in healthcare has been increasing rapidly, with significant investment from various stakeholders. The year 2019 was the early stage of adoption, where the size of the market was 1.2 billion \$. By the year 2020 it grew by 75% to 2.1 billion \$. In 2022 the market covered 5.0 billion \$ driven by the pandemic's demand for secure digital health solutions. In the year 2023 the market shows a notable jump to 7.04 billion \$ as more healthcare organizations integrated blockchain for data security and supply chain management. The projected data of 2024 & 2025 indicates continued growth.

Key Applications of Blockchain in Healthcare (Benefits)

1 Electronic Medical Records (EMRs)

Blockchain enables secure and interoperable patient records, reducing the risk of data breaches and unauthorized access. Estimated blockchain integration in EMRs: 30% by 2025.

2 Supply Chain Management

Blockchain enhances the transparency and traceability of pharmaceuticals, reducing counterfeit drugs. By 2024, over 40% of pharmaceutical companies are expected to use blockchain for supply chain tracking.

3 Health Insurance and Fraud Prevention

Smart contracts automate claim verification, reducing fraud and administrative costs. Blockchain adoption in insurance claims processing: Projected to reach 50% by 2026.

Limitation :

1. Dependence on secondary data sources.
2. Only health care industry is covered.
3. Limited availability of real time data

CONCLUSION :

Blockchain technology is revolutionizing healthcare by improving data security, efficiency, and transparency. With increasing investment and regulatory support, its adoption is expected to rise significantly in the coming years. However, challenges such as regulatory hurdles and integration issues must be addressed to ensure widespread implementation.

References

1. Grand View Research (2024). Blockchain Technology in Healthcare Market Size & Forecast.
2. Statista (2023). Healthcare Blockchain Adoption Rate Worldwide.
3. Precedence Research (2023). Global Blockchain in Healthcare Market Trends & Analysis.
4. PMC (2023). Blockchain Applications in Healthcare: Opportunities & Challenges.

Cultural Analysis: William Shakespeare's "Merchant of Venice" and Mahesh Dattani's "Final Solutions"

Authors: Pooja L. Maheshwari, Priyanka V. Maheshwari
Affiliation: Shri R. R. Lalan College

Abstract

This study explores the cultural dimensions of Shakespeare's "The Merchant of Venice" and Mahesh Dattani's "Final Solutions," examining how both works address themes of identity, prejudice, and societal conflict. Shakespeare's play, set in a Venetian context, delves into the complexities of religious and ethnic tensions, particularly through the character of Shylock, a Jewish moneylender who embodies the struggles of marginalized communities. In contrast, Dattani's contemporary narrative confronts communal violence and the lingering effects of historical trauma in India, highlighting the intersections of religion and national identity. This research reveals how each playwright critiques societal norms and challenges audiences to reflect on issues of tolerance and acceptance. Ultimately, the comparative analysis underscores the enduring relevance of these works in addressing cultural conflicts and the human condition, inviting a dialogue on empathy and understanding across diverse cultural landscapes.

Introduction

This comparative study explores themes of justice, mercy, and prejudice in Shakespeare's "The Merchant of Venice" and Mahesh Dattani's "Final Solutions". By juxtaposing these works, we examine how socio-cultural contexts shape narratives and characters, challenging societal norms and provoking thought on identity, belonging, and human relationships. This analysis highlights the enduring relevance of these themes in contemporary discourse, underscoring the complexities of social justice across time.

Authors and Texts

William Shakespeare was the prominent figure in the history of English literature.

He is known as England's National Poet and the "Bard of Avon".

He was an English playwright, poet and actor.

William Shakespeare's play "The Merchant of Venice" is believed to have been written between 1596 and 1598. It represents themes such as revenge, love and it also depicts the conflict between Christian and Jews.

Mahesh Dattani's fifth play "Final Solutions" was first performed at Guru Nanak Bhavan, Bangalore, on 10th July 1993. The play represents communal riots between the Hindus and Muslims. The play won the Sahitya Akademi Award in 1998.

Mahesh Dattani is an Indian director, actor, playwright, and writer. He is the first playwright in Indian English Writings who won the Sahitya Akademi Award for his collection of plays "Final Solutions and Other Plays" in 1999.

Themes

The Merchant of Venice

Christians Vs. Jews

In The Merchant of Venice, William Shakespeare depicts Christians and Jews as distinct and antithetical, but also as similar. The play explores the conflict between the two religions, which was relevant in 16th century society.

- Prejudice
- Societal Conflict
- Identity
- Religious Conflict
- Love
- Revenge
- Justice

"I'm a Jew. Hath not a Jew eyes? Hath not a Jew hands, organs, dimensions, senses, affections, passions;... If you prick us do we not bleed? If you tickle us do we not laugh? If you poison us do we not die? And if you wrong us shall we not revenge?"

-Shylock

Dialogues

Main Message

"आनो भद्रा कृत्वा यान्तु विश्वतः"

"Hear, O Israel: The Lord our God, the Lord is one."
(Deuteronomy 6:4)
— The Hebrew Bible, Jewish scripture

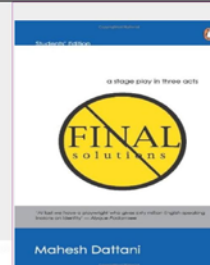
Closure

This comparative study, also represent a cultural analysis of societies of two different cultures: one represents the culture of India after partition and another represents the culture of Europe.

Final Solutions

Hindus Vs. Muslims

Mahesh Dattani's "Final Solutions" explores the deep-rooted communal divide between Hindus and Muslims in India, highlighting the complexities and violence of communal riots, and encouraging empathy, understanding, and tolerance between communities.

"You blame us for what happened fifty years ago. Today, if something happens to my sister, can I blame you?"

-Javed

Published by :
<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.